Tarih Seminer
Kitabliğina
27. IX. 1994

OSMANLI BELGELERİNİN DİLİ

(DİPLOMATİK)

12827

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU

Edebiyat Fakültesi
Ayniyat - Demirbaş No. 94-1565
Ayniyat Kayıt No. 18-10-94
Kayıt tarihi
Fiatı ..... Lira ..... Kuruş
Satın Hediye

Tarih Semineri
Kayıt No. 1994-54
Tertip No. A-306

KUBBEALTI NEŞRİYATI

KUBBEALTI AKADEMİSİ KÜLTÜR VE SAN'AT VAKFI
İstanbul 1994

KUBBEALTI NEŞRİYÂTI No: 35

Baskı Seçil Ofset Tel: 518 24 47-518 23 12
Film Çıkışı Kubbealtı Dizgi Merkezi Tel: 516 23 56
Grafik Bülent Engez
Fotoğraflar Selâmet Taşkın

ISBN 975-7663-18-2

Osmanlı diplomatiğine emek vermiş iki hocam,

Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve

Prof. M. Tayyib Gökbilgin'in hatıralarına

M. S. K.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER V
METİN İÇİNDEKİ ŞEKİLLERİN LİSTESİ XVII
EKLERİN LİSTESİ XXIII
ÖNSÖZ XXVII
KISALTMALAR XXXI

GİRİŞ

1.Osmanlı Arşivi 1
2.Diplomatik (Belge İlmi) 3
a.Diplomatiğin Doğuşu ve Gelişmesi 3
b.Osmanlı Diplomatiği 5

Birinci Bölüm

YAZI VE YAZI MALZEMELERİ

I. YAZI MALZEMELERİ 15
A. KÂĞIT 15
1.Tarihçe 15
2.Kâğıt İmâli 19
3.Kâğıdın Terbiyesi 21
a.Âharlama 22
b.Mühreleme 23
4.Osmanlılarda Kâğıt 24
a.Doğu Menşe'liler 24
b.Batı Menşe'liler 25
c.Osmanlı Kâğıthaneleri 26
d.Merkez Kalemlerinde Kullanılan Kâğıtlar 29
B. KALEM VE KALEMTRAŞ 37
1.Kalem 37
2.Kalemtraş 40
C. MÜREKKEB 41
D. DİĞER MALZEMELER 47

1. Hokka 47
2. Lika 48
3. Rik, Rikdan, Rik Sofrası 48
4. Makas 49
5. Kozak ve Balmumu 49

II. YAZI 50

A. ARAB YAZISI 50
1. Menşe'i 51
a. Arab Yazısının Menşe'i 51
b. Arab Alfabesi 51
2. Yazının Gelişmesi 52
a. İlk Devirler 52
b. Kısa Seslilerin Gösterilmesi 53
c. Harflerin Noktalarla Ayırd Edilmesi 53

B. AKLÂM-I SİTTE 55
1. Sülüs 55
2. Nesih 56
3. Tevkî' 58
4. Rıka' 58
5. Muhakkak 59
6. Reyhânî 60

C. DİĞER YAZILAR 60
1. Ta'lik 60
2. Dîvânî ve Celî Dîvânî 61
a. Dîvânî 61
b. Celî Dîvânî 63
3. Siyakat ve Dîvân Rakamları 64
a. Siyakat 64
b. Dîvân Rakamları 66
4. Rık'a 67
Sonuç 68

D. BELGELERDE KULLANILAN KISALTMA VE ÖZEL İŞARETLER . . 69

İkinci Bölüm

BELGELERDE KULLANILAN ALÂMETLER VE MÜHÜRLER

I. TUĞRA 71

II. PENÇE 76

A. BEYZELİ PENÇELER 77

B. KEŞİDELİ PENÇELER 77
1. Uzun Keşîdeliler 77
2. Kısa Keşîdeliler 78

C. BEYZE VE KEŞİDE BULUNMAYANLAR 79

III. KUYRUKLU İMZA 79

A. TARİHÎ GELİŞMESİ 79

B. RÜKÜNLERİ 81
1. Sere 81
2. Tuğ 82
3. Kuyruk 83

C. BELGEDEKİ YERİ 83

IV. MÜHÜR 83

A. CİNS VE ŞEKİLLERİ 84
1. Mühr-i Humâyûn 84
2. Resmî Mühürler 87
a. Şahıs Adı Bulunanlar 87
b. Makam Adı Bulunanlar 87
c. Makam ve Şahıs Adı Bulunanlar 89
3. Vakıf Mühürleri. 91
a. Padişah Vakıfları. 91
aa. Tuğra Bulunanlar 91
ab. Tuğra Bulunmayanlar 91
b. Diğer Şahıslara Âid Vakıf Mühürleri 91
4. Şahsî Mühürler 93
a. Şekil ve Muhtevâları 93
b. Resmî Belgelerde Mühürlerin Basılma Sıraları 95
5. Tatbik Mühürleri 96
a. Merkez Kalemlerindeki Defterler 96
b. Hakkâklerin Mühür Defterleri 97
6. Sahh Mühürleri 97

Üçüncü Bölüm

PADİŞAHA ÂİD BELGELER

I. FERMAN 99

A. RÜKÜN VE ŞARTLARI 100
1. Davet (Invocatio) 100
2. Tuğra 101
3. Elkab (Inscriptio) 101
a. İdareci Kadro Mensublarına Âid Elkab 101
b. İlmiye Sınıfına Âid Elkab 105
c. Hristiyanlar İçin Kullanılan Elkab 106
4. Dua 107
a. İdareci Kadro Mensublarına Âid Dualar 107
b. İlmiye Sınıfına Âid Dualar 108
c. Hristiyanlar İçin Kullanılan Dualar 108
5. Nakil-İblâğ (Narratio / Expositio) 108
6. Emir-Hüküm (Dispositio) 109
7. Te'kid-Tehdid (Sanctio / Comminatio) 111
8. Tarih 112
9. Mahall-i Tahrir 113

B. YAZILIŞ SEBEB VE ŞEKİLLERİ İLE MENŞE'LERİ 116
1. Yazılış Sebebleri 116
a. İlk Yazılış 116
aa. Re'sen 116
ab. Müracaat Üzerine 116

b.Hazırlanış Safhaları 116
c.Te'kid veya Tecdid 117
ca. Te'kid 117
cb. Tecdid 118
2.Menşe'lerine Göre Fermanlar 118
a.Dîvândan Yazılanlar 119
b.Maliyeden Yazılanlar 121

C. SAHTE FERMANLAR 122
1. Sahte Fermanlardan Örnekler 122
2. Sahte Ferman Yazanlara Verilen Cezalar 123
Sonuç 124

II. B E R A T 124

A. RÜKÜNLERİ 124
1. Davet 124
2. Tuğra 125
3. Nişan Formülü 125
a. Nişan Kelimesiyle Başlayanlar 125
b."Sebeb (vech)-i tahrir" ile Başlayanlar 127
4. Unvan 128
5. Elkab 128
6. Nakil / İblâğ 129
7. Emir / Hüküm 130
8. Te'kid / Tehdid 130
9. Tarih 131
10. Mahall-i Tahrir 131

B. BERAT CİNSLERİ 132
1.Verildikleri Kalemlere Göre 132
a.Dîvândan Verilenler 132
b.Maliyeden Verilenler 132
c.Askerî Beratlar 134
2.Veriliş Sebeblerine Göre 134
a.Mahlûl Dolayısiyle İlk Veriliş 135
aa. Ölüm Dolayısiyle Boşalma 135
ab. Berat Sahibinin Feragatiyle Boşalma 135
ac. Azil Dolayısiyle Verilenler 135
b.Tecdid 136
ba. Cülûs Dolayısiyle 136
bb. Tahrir Dolayısiyle 136
bc. Kayıp Dolayısiyle 137
3.Şekil Özelliği Gösteren Beratlar 137
a.Menşur 137
b.Mülknâme 137
c.Timar Beratı 138
d.Beylerbeyi Beratı 139

C. BERAT VERİLME MUÂMELESİ 139
1.Beratın Hazırlanışı 139
2.Beratın Teslimi 140

D. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 140
1.Kullanılan Kâğıtlar 140
2.Yazı ve Mürekkeb Cinsleri 141
3.Unvanına Hatt-ı Humâyûnlar 142
4.Der-kenarlar 142

5.Sahhü'l-vasl 143
6.Sûret Çıkarıldığı Kaydı 143

E. BERAT SAHTEKÂRLIKLARI 144
1.Sahte Beratlardan Örnekler 144
2.Sahte Berat Yazan ve Yazdıranlara Verilen Cezalar 144
Sonuç 144

III. NÂME-İ HUMÂYÛN 145

A. RÜKÜNLERİ 145
1.Davet 145
2.Tuğra 148
3.Unvan 148
4.Elkab 149
5.Dua 152
6.Nakil-İblâğ 152
a.Cülûs 153
b.Sulh 153
c.Elçi Gönderilmesi 153
d.Ticarî Konular. 153
e.Yardım Talebi 154
7.Tenbih / Te'kid 154
8.Tarih 155
9.Mahall-i Tahrir 155

B. NÂME-İ HUMÂYÛN ÇEŞİDLERİ 155
1.Şekil Bakımından 155
a.Tuğra Bulunanlar 155
b.İmza ve Mühr-i Humâyûn Bulunanlar 155
2.Yazılış Sebebi Bakımından 159

C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 160
1.Kullanılan Malzeme 160
a.Kağıt 160
b.Yazı 161
c.Tezhib 161
2.Nâmenin Kabı 161
Sonuç 162

IV. AHİDNÂME-İ HUMÂYÛN / MUÂHEDE 163

A. AHİDNÂME 163
1.Rükünleri 163
a.Davet 163
b.Tuğra 164
c.Nişan Formülü 164
d.Unvan 165
e.Nakil / Dîbâçe 165
f. Ahidnâme Maddeleri 166
g.Te'kid 166
h.Tarih 167
i. Mahall-i Tahrir 167
2.Ahidnâme Cinsleri ve Hazırlanışı 167
3.Şekil Özellikleri 168
a.Kâğıt 168
b.Yazı 168

B. MUÂHEDE 169
1.Rükünleri 169
2.Şekil Özellikleri 170
a.Kâğıt ve Cild 170
b.Yazı 172
Sonuç 172

V. HATT-I HUMÂYÛN 172

A. HATT-I HUMÂYÛN ÇEŞİDLERİ 172
1.Unvânına Hatt-ı Humâyûnlar 172
2.Beyaz Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 175
3.Telhis,Takrir ve Arz Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 178
a.Telhis Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 178
b.Takrir ve Benzeri Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 179
c.Arz Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 179
d.Arzuhal Hulâsaları Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar 180

B. HATT-I HUMÂYÛNLARIN BAZI ÖZELLİKLERİ 180
1.Hattın Padişaha Âidiyeti 180
2.Tarih 181
3.Telhis ve Takrir Üzerindeki Hatt-ı Humâyûnların Yeri 182
Sonuç 182

VI. İRADE-İ SENİYYE 183

A. CİNS VE RÜKÜNLERİ 183
1.Arz Tezkiresi Hâmişine İrade 183
2.Re'sen İrade 187
a.Devlet İşleriyle İlgili Emirler 187
b.İmtiyaz Tevcihi 187
c.Tayin ve Terfiler, Maaş Tahsisi 187
d.Rütbe, Nişan ve Madalya Verilmesi 187
3.Husûsî Ma'rûzat Üzerine Sâdır Olan İradeler 188
4.Padişahın İmzasını Taşıyan İradeler 188

B. İRADELERİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ. 189
1.Kâğıdın Kullanılışı 189
2.Tarih 190
3.İmza 191
4.Yazı 191
5.Muâmele Kayıdları 191
Sonuç 192

VII. SEBEB-İ TAHRİR HÜKMÜ 192

A. RÜKÜNLERİ 192

B. MUÂMELE KAYIDLARI 195
Sonuç 196

Dördüncü Bölüm

DEVLET ERKÂNININ EMİR VE ARZ MÂHİYETİNDEKİ BELGELERİ

I. BUYURULDU 197

A. BUYURULDU YAZISININ TEKÂMÜLÜ 197

B. BUYURULDU CİNSLERİ 198
1. Beyaz Üzerine Buyuruldular 198
a. Merkezde Verilenler 198
b. Taşrada Yazılanlar 200
2. Arz, Telhis v.s. Üzerine Buyuruldular 202
a. Merkezden Verilenler 202
aa. Doğrudan Arz / Arzuhal Üzerine 202
ab. Telhis Üzerine 203
ac. Ferman Müsveddesi Üzerine 203
b. Taşrada Verilenler 205
Sonuç 206

II. TELHİS 206

A. TARİHÎ SEYRİ 206

B. RÜKÜNLERİ 207

C. TELHİS CİNSLERİ 212
1. Beyaz Üzerine 212
2. Takrir, Arz, Arzuhal Üzerine Telhisler 212
a. Padişaha Sunulanlar 212
b. Sadrazama Sunulanlar 213

D. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 213

III. TAKRİR 214

A. RÜKÜNLERİ 214

B. CİNSLERİ 215

C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ VE ÜZERİNDEKİ MUÂMELELER 216
1. Kâğıt 216
2. Üzerindeki Der-kenar ve Hatt-ı Humâyûnlar 216

IV. ARZ 217

A. RÜKÜNLERİ 217

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 220

Beşinci Bölüm

MERKEZ-TAŞRA ARASI YAZIŞMALAR

I. MEKTUB 221

A. RÜKÜNLERİ 221

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 228
1. Kâğıt 228
2. Yazı 228

C. ÖZEL MEKTUBLAR 228

II. TAHRİRAT 229

A. RÜKÜNLERİ 229

B. TAHRİRAT CİNSLERİ 231
1. Yazılış Şekline Göre 231
a. Normal Tahrirat 231

b.Şifre Tahrirat 231
ba. Harf Yerine Rakam Kullanılanlar 231
bb. Harf Yerine Farklı Harfler Kullanılanlar 232
2.Çıktığı Daireye Göre 232
C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 233
III. ŞUKKA 233
IV. TELGRAF 235
V. ADRESLER 238
Sonuç 243

Altıncı Bölüm

ŞEHİR İÇİ / DAİRELER ARASI YAZIŞMALAR

I. TEZKİRE 245
A. İRADE TEZKİRESİ 245
B. ARZ TEZKİRESİ (Tezkire-i Ma'rûza) 246
1.Rükünleri 246
2.Şekil Özellikleri 247
C. SADARET TEZKİRESİ (Tezkire-i Sâmiyye) 249
D. TEZKİRE-İ ALİYYE 249
E. EMİR / HÜKÜM TEZKİRESİ 250
F. BERAT TEZKİRESİ 251
G. DAVET TEZKİRESİ 253
H. MÜRUR TEZKİRESİ 254
İ. ESÂME TEZKİRESİ 255
J. RUUS TEZKİRESİ 255
K. EDÂ TEZKİRESİ 257
L. MALİYE TEZKİRELERİ 257
1.Âdet Tezkiresi 258
2.An Cemâat Tezkiresi 259
3.Cizye Tezkiresi 259
4.Dîvân Tezkiresi 260
5.Hazine Tezkiresi 262
6.İbtidâ Tezkiresi 263
7.İcmâl Tezkiresi 264
a.Mevâcib İcmâli 264
b.Muhâsebe İcmâli 264
8.İn'am Tezkiresi 264
9.İzdiyad Tezkiresi 265
a.Tek Kişi İçin Hazırlananlar 265
b.Birkaç Kişi İçin Hazırlananlar 266
10.Masraf Tezkiresi 266
11.Mevâcib Tezkiresi 266
12.Mubâyaa Tezkiresi 267
13.Mühimmat Tezkiresi 267

14.Sûret Tezkireleri 267
a.Hazineye Yapılan Ödemelerde Verilen Sûretler 267
aa.Tahvil Sûreti 268
ab.Temessük Üzerine Verilen Sûret 268
b.Ruznamçe Sûreti 268
c.Mukabele Sûreti 269
d.Ödeme Sûreti 270
e.Tahsis veya Tasarruf Belgesi Sûreti 270
f.Tertib Defteri Sûreti 271
g.Tahrir Defteri Sûreti 272
15.Tahvil Tezkiresi 272
16.Tayinat Tezkiresi 273
17.Teslim Tezkiresi 273
18.Teşrif Tezkiresi 274
19.Zimmet Tezkiresi 275

II. K A İ M E 275

A. ARÎZA YERİNE GEÇEN KAİMELER 275
1.Rükünleri 275
2.Şekil Özellikleri 276

B. TEZKİRE YERİNE GEÇEN KAİMELER 277
Yapısı ve Özellikleri 277

C. MEZAD KAİMESİ 278
1.Muhtevâsı ve Şekil Özellikleri 278
2.Mezad Muâmelesinin Akış Şekli 280

III. T E M E S S Ü K - T A H V İ L - S E N E D 281

A. KLÂSİK DEVİR TEMESSÜKLERİ 281
1.Ahidnâme Temessükü 281
2.Emr-i Şerif Verilmesi İçin Temessük 283
3.Tesellüm Temessükleri 284
a.Selefden Halefe Devir Sırasında Verilenler 284
b.Tayinatın Alınması Dolayısiyle Verilenler 284
c.Bir Yere Teslim İçin Alınan Meblâğ Dolayısiyle Verilenler . . . 285
d.Mal Tesellümü Dolayısiyle Verilenler 285
e.Evrak Tesellümü Dolayısiyle Verilenler 286
4.Borç (Deyn) Temessükleri 286
a.Hazineden Alınan Borç İçin Verilenler 286
b.İltizam Bedeli Taksit Ödemeleri İçin Verilenler 287
c.Vâdeli Satışlarda Verilenler 288
d.Şahsî Borçlarda Verilen 288
5.Mukavele Temessükü 289
6.Zabıtnâme Temessükü 289
a.Mülknâme İçin Verilen 289
b.Mukataa Tasarrufu İçin Verilen 289

B. SON DEVİR SENEDLERİ 290
1.Tasdiknâme Mübâdele Senedi 290
2.Tapu Senedi 290
3.Maaş Senedi 291
4.Borç Senedi 292
5.Rehin Senedi 293
6.Memhûr Makbuz Senedi 294
Sonuç 294

IV.İLMÜHABER 295
A. CİNS VE RÜKÜNLERİ 295
1.Kat'î Bir Hüküm ve Kararı Bildirmek İçin Yazılanlar 295
2.Bir Memuriyete Tayini Bildirmek İçin Yazılanlar 296
3.Belge Tanzimi İçin Yazılanlar 296
4.Kalemler Arası Bilgi Vermek İçin Yazılanlar 297
5.Cevab İlmühaberi 298
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 299
1.Kâğıt 299
2.Yazı 299
3.Şerh ve Kayıdlar 299
Sonuç 300
V. MÜZEKKİRE 300
A. RÜKÜN VE CİNSLERİ 300
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 301

Yedinci Bölüm

DİLEKÇE VE RAPOR MAHİYETİNDEKİ BELGELER

I. ARZ-I HAL (ARZUHAL) 303
A.RÜKÜNLERİ 303
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 307
C. MUÂMELE GÖRMÜŞ ARZUHALLER 307
1.Padişaha Sunulan Arzuhaller 307
2.Âdî Arz ve Arzuhaller 308
II. MAHZAR 315
A.RÜKÜNLERİ 315
B.ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 319
1.Kâğıt 319
a.Eb'adı 319
b.Kullanılışı 320
2.Yazı 320
III. ARÎZA 321
A.RÜKÜN VE ŞARTLARI 321
B.ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 324
1.Kâğıt 324
2.Yazı 324
Sonuç 324
IV. MAZBATA 324
A.ÇEŞİD VE RÜKÜNLERİ 325
1.Tanzimat Öncesi Meclislerinin Mazbataları 325
a.Mükâleme Mazbatası 325
b.Meşveret Meclisi Mazbatası 326
c.Meclis-i Şûrâ Mazbatası 327
2.Tanzimat Devri Meclislerinin Mazbataları 328

a. Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ Mazbatası 328
b. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Mazbatası 329
c. Şûrâ-yı Devlet Mazbatası 330
d. Meclisler, Encümen ve Hey'et Mazbataları. 332
e. Meclis-i Umûmî-i Meşveret Mazbatası 332
f. Vilâyet Umûmî Meclisi Mazbatası 332
g. İdare Meclisi Mazbatası 333
h. Komisyon ve Geçici Hey'et Mazbataları 334
i. Şehremâneti Umûmî Meclisi ve Belediye Meclisi Mazbataları . . 334

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 334
1. Kâğıt 334
2. Yazı 334
3. Tarih 334
Sonuç 334

V. L Â Y I H A 335

A. CİNSLERİ 335
1. Rapor Mâhiyetindeki Lâyıhalar 335
a. Islahat Lâyıhaları 335
b. Teftiş veya Memuriyet Sonunda Sunulan Lâyıhalar 336
c. Görüş Bildiren Lâyıhalar 336
d. Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası 336
2. Taslak Mâhiyetindeki Lâyıhalar 337

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 337
1. Rapor Mâhiyetindeki Lâyıhalar 337
2. Taslak Mâhiyetindeki Lâyıhalar 338
Sonuç 339

Sekizinci Bölüm

İFTA VE KAZA ORGANLARINCA DÜZENLENEN BELGELER

I. F E T V A 341

A. RÜKÜNLERİ 341
1. Davet 341
2. Sual 342
3. Cevab 343
4. İmza 343

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 343

II. İ' L Â M 345

A. RÜKÜNLERİ 345
1. Elkab 345
2. Dâvâcının Hüviyetinin Tesbiti 345
3. Dâvâlının Hüviyetinin Tesbiti 345
4. Dâvâ Konusu 345
5. Dâvâcının Cevabı 346
a. Dâvâlının Suçu Kabûl Etmesi (ikrâr) 346
b. Dâvâlının Suçu Reddetmesi. 346
c. Dâvâlının İddiayı Kısmen Kabûlü 346
d. Dâvâlının Karşı Suçlamada Bulunması 347
6. Beyyine Talebi 347

7.İsbat 347
a.Şâhid Dinletilmesi 347
b.Dâvâlıya Yemin Teklifi 348
8.Hüküm 348
9.Tarih 348
10.İmza ve Mühür 348
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 349
1.Kâğıt ve Yazı 349
2.Fetvâhâne der-kenarı 349
III. H Ü C C E T 350
A. RÜKÜN VE CİNSLERİ 350
1.Tasdik İbâresi 351
2.Başlangıç Formülü 352
3.Metin 352
a.Tarafların Takdimi 352
b.Konunun Anlatılması 355
c.Sicille Kayıd 357
4.Tarih 357
5.Şuhûdü'l-hal 358
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 358
1.Beyaz Üzerine Hüccet 358
2.Hüccet-i Zahriyye 358
3.Çift Hüccet (Rehin ve Fekk-i Rehin Hüccetleri) 359
IV. V A K F İ Y E 359
A.RÜKÜNLERİ 360
1.Tasdik İbâresi 360
2.Davet 360
3.Vâkıfın Tanımı 361
4.Mütevellînin Tanımı 361
5.Mevkufun Tanımı 362
6.Vakfın Şartları 363
7.Vakıftan Rücû 364
8.Mütevellînin Îtirâzı 365
9.Hâkimin Hükmü 365
10.Vakfı Bozacaklar İçin Beddua 365
11.Tarih 366
12.Şuhûdü'l-hal 366
B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 366
V. S Û R E T 368
SONUÇ 371
BİBLİYOGRAFYA 373
İNDEKS 391
EKLER 419

METİN İÇİNDEKİ ŞEKİLLER

1. XVI. yy.da kâğıt imâli 20
2. Çerçeveli elek 21
3. Üç hilâl filigranı 26
4. Taç, ay ve yıldız filigranı 26
5. Aslanlı filigranlar 27
6. İstanbul filigranlı Yalova kâğıdı 28
7. Çeşidli kamış kalem ağızları 38
8. Ümmü'l-Cimâl kitâbesi 51
9. Harran kitâbesi 51
10. Arabî, Fârisî ve Türkî "kef"ler 52
11. Arab yazısının ilk hareke şekilleri 53
12. Sülüs elifi 56
13. "Be" çanağı 56
14. Gözlü harfler 56
15. Nesih "elif"leri 57
16. Harekeli nesih 57
17. Tevkî' 58
18. Rıka' 59
19. Muhakkak 59
20. Ta'lik 61
21. Kalın dîvânî 62
22. Dîvânî 62
23. Dîvânîde "he" ile bitirilmiş satır sonları 62
24. Dîvânî kırması 63
25. Celî dîvânî 64
26. Siyakat 65
27. Tek haneli dîvân rakamları 66
28. Rık'a 68
29. Rık'ada ayrı "de"nin "he" ile birleşmesi 68
30. Rık'ada bitişik "de"nin "he" ile birleşmesi 68
31. Tuğranın rükünleri 72
32. Orhan Bey'in ilk tuğrası 72
33. Orhan Bey'in ikinci tuğrası 72
34. I. Murad'ın tuğrası 73
35. Tuğrada "el-muzaffer dâimâ" ibâresi 73
36. Sadrazam Hamza Hamid Paşa'nın vaslalı imzası 74
37. Mustafa Rakım Efendi'nin çizdiği II. Mahmud tuğrası 75
38. Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın beyzeli pençesi 77
39. Uzun keşîdeli pençe 78
40. Kısa keşîdeli pençe 78
41. İmza yerine pençe 79

42. Alttaki kuyruklu olan aynı iki imza 80
43. Üç defterdar imzası (935) 81
44. Üç defterdar imzası (953) 81
45. Uzantısı "S" resm eden kuyruklu imza 82
46. Uzantısı "D" resm eden kuyruklu imza 82
47. III. Mustafa'nın mührü 85
48. Yavuz Selim'in mührü 85
49. III. Murad'ın mührü 85
50. I. Mustafa'nın mührü. 86
51. II. Abdülhamid'in üç yüzlü mührü 86
52. III. Selim'in armalı mührü 86
53. Mısır Muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa'nın eyâlet mührü 87
54. Bağdad Valisi Ali Rıza Paşa'nın makam mührü 87
55. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye mührü 88
56. Kaza mührü 88
57. Muhtarlık mührü 88
58. İmamlık mührü 88
59. İngiliz sefareti mührü 88
60. Rus sefareti mührü 88
61. Yeniçeri Ağasının tam mührü 89
62. Yeniçeri Ağasının yarım mührü 89
63. Fuad Paşa'nın makam mührü 89
64. Reşid Paşa'nın Paris sefareti mührü. 90
65. Hahambaşı mührü 90
66. III. Ahmed'in vakıf mührü 91
67. III. Selim'in vakıf mührü 91
68. Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıf mührü 92
69. "Vakf-ı Hâne-i Hazîne-i Humâyun" kazılı mühür 92
70. İki parçalı vakıf mühürleri 92
71. Dört parçalı vakıf mührü 92
72. Şahsî mühür örnekleri 93
73. Tek isimli zat mührü 93
74. Âlî Paşa'nın zât mührü 93
75. Ayşe Sultan'nın mührü 94
76. İngiliz elçisi Lord Ponsonby'nin mührü 94
77. İngiliz elçisi Sir Stradford Canning'in mührü 94
78. Rudolph Lützow'un mührü 95
79. Spencer Smith'in mührü 95
80. Kâğıt emini ve vekili tatbik mühürleri 80
81. "Sahh" mührü 97
82. Müsenna "sahh" mührü 97
83. "Hüve" klişeleri 100
84. "Buyurdum ki"den sonra boşluk bırakılmış ferman örneği 110
85. "Ha" ve "şın" harfleri uzatılmış bir "hükm-i şerîfimle" 111
86. Dîvândan yazılmış bir fermanda tarih 112
87. Maliyeden yazılmış bir fermanda tarih 112
88. "Be-yurd" olan tahrir mahalli 114
89. "Be-yurd-ı sahrâ" olan tahrir mahalli 114
90. 1522 tarihli bir tahrir mahalli 114
91. 1574 tarihli bir tahrir mahalli 114
92. 1651 tarihli iki parçalı bir tahrir mahalli 115
93. 1664 tarihli iki parçalı bir tahrir mahalli 115
94. Üç parçalı tahrir mahalli. 115
95. Dört parçalı tahrir mahalli 115

96. Ferman arkasında "görülmüşdür" yazısı 120
97. Ferman arkasında alt alta iki defterdar imzası ve "bâ-fermân-ı âlî" yazısı . . 121
98. "Hüve" ile başlayan bir davet formülü 125
99. "Hüve" ile başlayan diğer bir davet formülü 125
100. "Zikru'llah"la başlayan bir davet formülü 125
101. "Nişan" kelimesiyle başlayan bir berat başlangıç formülü 126
102. "Sebeb" ile başlayan bir berat başlangıç formülü 127
103. "İslâmbol" yazılı bir berat tahrir mahalli 131
104. "Kostantıniyye" yazılı bir berat tahrir mahalli 131
105. "İstanbul" yazılı bir berat tahrir mahalli 131
106. Tavus kuşu şekli verilmiş bir tahrir mahalli 131
107. Beratın "Haremeyn"den verildiğini gösteren kayıd 133
108. Beratın Anadolu Muhasebesinden verildiğini gösteren kayıd 133
109. Mülknâme imzaları 137
110. Çok yerden hisseli bir timar beratı öbeği 138
111. Yanlarda "sahh" bulunan bir timar öbeği 138
112. Timar beratı tarihi 139
113. Timar beratı yoklama kaydı 139
114. "Sahhu'l-vasl" 143
115. Nâme-i humâyûn daveti 147
116. Nâme-i humâyûn daveti 148
117. Fransa Kralına gönderilen nâme-i humâyûnda Kanûnî'nin ismi 149
118. Leh Kralına gönderilen nâme-i humâyûnda Kanûnî'nin ismi 149
119. III. Selim'in husûsî nâmesindeki imza ve mühr-i humâyûn 156
120. Abdülaziz'in husûsî nâmesindeki imza ve mühr-i humâyûn 157
121. II. Abdülhamid'in nâmesinde klasik devir imzası ve mühür 158
122. II. Abdülhamid'in modern imzalı nâmesi 158
123. Adres yazılan nâme kulağı 162
124. Nâme zarfı 162
125. Dîbâçesi Türkçe, maddeleri Fransızca ve İngilizce bir muâhede sahifesi . . 171
126. Maddeleri Fransızca ve İngilizce, hâtimesi Türkçe bir muâhede sahifesi . . 171
127. Unvânına "mûcebince amel oluna" hatt-ı humâyûnu 173
128. Diğer bir unvanına hatt-ı humâyûn 173
129. Yeniçeri Ağasına yazılmış bir fermanda unvânına hatt-ı humâyûn 174
130. II. Abdülhamid'in imzalı hatt-ı humâyûnu 178
131. IV. Mustafa'nın telhis üzerine hatt-ı humâyûnu 182
132. III. Selim'in takrir üzerine hatt-ı humâyûnu 182
133. II. Mahmud'un telhis üzerine hatt-ı humâyûnu 183
134. Sultan Reşad'ın imzası bulunan bir irade 189
135. Sultan Vahdeddin'in imzası bulunan bir irade 189
136. Arz tezkiresi altına verevine yazılmış irade 190
137. Arz tezkiresi altına dik yazılmış irade 190
138. Sebeb-i tahrir hükmü arkasında defterdar imzaları ve tesellüm kaydı . . . 196
139. Açık bir "buyuruldu" yazısı 197
140. "Be" ve "vav" harfleri seçilen bir "buyuruldu" yazısı 197
141. Emri kucaklayan bir "buyuruldu" yazısı 198
142. XIX. yy.da "buyuruldu"nun aldığı şekil 198
143. Buyurulduların çeşidli şekillerde atılan tarihleri 200
144. Ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu" 204
145. Sûreti tek yere gönderilen ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu" ve "sahh". 204
146. Sûreti birden fazla yere gönderilen müsvedde üzerinde "buyuruldu" ve "sahh" 204
147. Buyuruldu yanında çift çizgi 205
148. Buyruldu yanında "S" 205
149. Buyuruldunun sağında "U" 205

150. Makam mührü bulunan taşra buyuruldusu 205
151. Pençe ve mühür bulunan bir buyuruldu 205
152. Telhis elkabında "padişahım" kelimesinin yeri 209
153. Takrir üzerinde sadrazam der-kenarı ve hatt-ı humâyûn 216
154. 1286 tarihli bir telgraf kâğıdında telgrafhâne bilgileri 236
155. 1299 tarihli bir telgraf kâğıdında telgrafhâne bilgileri 236
156. 1325'deki Türkçe-Fransızca telgrafnâme kâğıdı 237
157. Şifre telgraf 237
158. "Beduh" klişesi 238
159. Adresde "beduh"un yazı ile yazıldığı bir zarf 239
160. "Beduh"un rakamlarla ifade edildiği bir zarf 239
161. Sadrazama hitâben yazılmış bir mektubun arkasındaki adres 240
162. Reisülküttaba yazılmış bir mektubun arkasındaki adres 242
163. Arz tezkiresi altında "mim" harfi 247
164. Mühür ve tarih bulunan erken tarihli bir arz tezkiresi 248
165. Sadrazam sıfatı ve imza bulunan geç tarihli bir arz tezkiresi 248
166. Timar beratı tezkiresinin üst kısmı 252
167. Timar berat tezkiresi marjı. 252
168. Esâme tezkiresinin yazılı kısmı 255
169. Ruus tezkiresi 256
170. Kira edâ tezkiresi 257
171. Âdet tezkiresi 258
172. An cemâat tezkiresi 259
173. Boş bir cizye tezkiresi 259
174. Vakıf cizye edâ tezkiresi 259
175. Dîvân tezkiresi 261
176. Hazine tezkiresi 262
177. İbtidâ tezkiresi 263
178. Mevâcib icmali tezkiresi 264
179. İn'am tezkiresi 265
180. İzdiyad tezkiresi 265
181. Birkaç kişilik mevâcib tezkiresi 266
182. Mühimmat tezkiresi. 267
183. Sûret tezkiresi 269
184. Tahvil tezkiresinin ön yüzü 272
185. Tahvil tezkiresinin arka yüzü 272
186. Teslim tezkiresi 273
187. Teşrif tezkiresi 274
188. Zimmet tezkiresi 274
189. Tezkire yerine geçen kaime 277
190. Mezad kaimesinin ön yüzünün üst kısmı 278
191. Mezad kaimesinin ön yüzünün alt kısmı 279
192. Mezad kaimesinin arka yüzü 280
193. Tesellüm temessükü 285
194. Deyn temessükü 287
195. Tapu senedi 291
196. 1290 tarihli maaş senedi 292
197. 1315 tarihli maaş senedi 292
198. Rehin senedi 293
199. İlmühaber 297
200. Cevab ilmühaberi 298
201. Müzekkire 301
202. Arzuhal kâğıdı damgası 306
203. Arzuhal üzerinde pul ve mühür 306

204. Mührün tatbik edildiğini gösteren kayıd 309
205. Yazı arasına sıkışmış mührün tatbik edildiğini gösteren kayıd 309
206. Arzuhal üzerinde "Ru's-ı humâyûdan görüle" yazısı 309
207. Arzuhal üzerinde "kaydı der-kenar oluna" kaydı 310
208. Arzuhal üzerinde "şurûtu der-kenar oluna" kaydı 310
209. Arzuhal üzerinde "mahalli görüle" kaydı 310
210. Arzuhal üzerinde "mahalli" kaydı 310
211. Aynı belge üzerinde değişik der-kenarlar 310
212. Maliye kalemi der-kenarı altında tarih ve paraf 311
213. Dîvân kalemi der-kenarı üzerinde "sahihdir" yazısı 311
214. Kazasker der-kenarı altında "sahh" mührü 312
215. Der-kenar çıkarılacak kalemler: "şurûtu" "tahvîli" "defterhânesi" 312
216. Defterhâne parafı 312
217. Mazbata kâğıtlarındaki "Meclis-i Mahsus" başlığı 328
218. Molla Fenârî'nin fetvalarındaki beyzeli davet 344
219. Molla Abdülkerim Efendi fetvalarındaki beyzeli davet 344
220. Fetvada "bu mes'ele" yazısı 344
221. Fetvada "el-cevab" yazısı 344
222. İ'lâmda fetva emini der-kenarı 349
223. Kazaskerlerin tasdik ibâreleri 351
224. Kadı tasdik ibâresi 351
225. Nâib tasdik ibâresi 352
226. Hüccet başlangıç formülü 352
227. Şuhûdü'l-hal 358
228. Hüccet-i zahriyye 359
229. Tuğralı rulo bir vakfiyenin baş tarafı 367
230. Defter şeklinde tuğralı bir vakfiyenin ilk ve son sahifeleri 368
231. Kadı tasdikli bir sebeb-i tahrir hükmü sûreti 369

EKLER

1. Çeşidli kamış ve tahta celî kalemleri 419
2. Çeşidli kalemtraşlar 419
3a-b. Devat 420
4. Yazı Takımı 421
5. Çeşidli makta'lar. 421
6. Hamidiye fabrikası kâğıdı filigranı 422
7. Kâğıt makasları. 423
8. Kozak 424
9. Tuğra rükünleri. 425
10. Bazı padişah tuğraları. 426
11. Mühr-i humâyûnlar 427
12. Tatbik mührü defterlerinden bir sahife. 428
13. Tatbik mührü defterlerinden diğer bir sahife 429
14. Mühürcülerin defterlerinden bir sahife 430
15. Dîvân kâtibliği şâgirdliği imtihanında yazdırılan çeşidli yazı örnekleri. . 431
16a. Maliyeden yazılmış bir ferman (934) 432
16b. Aynı fermanının arka yüzü 433
17a. Dîvân-ı Humâyûndan yazılmış bir ferman (1007) 434
17b. Aynı fermanın arka yüzü 435
18a. Maliyeden yazılmış bir ferman (1048) 436
18b. Aynı fermanın hüccet-i zahriyye ve defterdar imzası bulunan arka yüzü . 437
19. Dîvân-ı Humâyûndan yazılmış bir ferman (1061) 438
20a. Dîvân-ı Humâyûndan yazılmış bir ferman (1155) 439
20b. Aynı fermanın arka yüzü 440
21. Muâmele görmüş bir ferman 441
22. Dîvândan yazılmış diğer bir ferman (1210) 442
23. Maliyeden yazılmış muâmele görmüş bir ferman 443
24. Koyun emini tarafından yazılmış, fermana esas teşkil edecek bir müsvedde 444
25. Vezâret beratı. 445
26. Mülkname. 446
27. Feraşet beratı. 447
28. Diğer feraşet beratı. 448
29. Mühr-i humâyûn bulunan bir timar beratı (918) 449
30. Timar beratı. 450
31. Tercüman beratı 451
32. Muâmele görmüş bir berat 452
33. Muâmele görmüş tuğrasız bir berat. 453
34. Beylerbeyi beratı 454
35. III. Murad'ın Kraliçe Elizabeth'e gönderdiği nâme-i humâyûn (991) . . 455
36. III. Selim'in III. George'a gönderdiği nâme-i humâyûn (1220) 456
37. Abdülaziz'in A.B.D. Başkanına gönderdiği özel nâme-i humâyûn (1287) . 457

38. II. Abdülhamid'in A.B.D. Başkanına gönderdiği özel nâme-i humâyûn (1300) 458
39a. II. Bâyezid'in Macar ve Çek Kralına verdiği ahidnâmenin baş kısmı . . 459
39b. Aynı ahidnâmenin son kısmı 460
40a. A.B.D. ticaret muâhedesi tasdiknâmesinin ilk iki sahifesi (1278) . . . 461
40b. Aynı tasdiknâmenin maddeleri Fransızca yazılmış 3 ve 4. sahifeleri . 462
40c. Aynı tasdiknâmenin son sahifesi 463
41a. İngiltere ile yapılan Aden hududu mukavelesi tasdiknâmesinin ilk sahifesi 464
41b. Aynı tasdiknâmenin maddeleri Fransızca ve Türkçe yazılmış bir sahifesi . 465
42. I. Ahmed'in beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu 466
43. III. Mustafa'nın beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu 467
44. I. Abdülhamid'in beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu 468
45. I. Abdülhamid'in telhis üzerine yazılacak hatt-ı humâyûnlar olan karalaması 469
46. II. Mahmud'un beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu 470
47. Abdülaziz'in beyaz üzerine tarihli hatt-ı humâyûnu 471
48. II. Abdülhamid'in beyaz üzerine tarihli ve imzalı hatt-ı humâyûnu . . . 472
49. Tanzimat öncesine âid tarihli bir arz tezkiresi ve irade 473
50. Uzun elkablı bir arz tezkiresi ve iradesi 474
51. Sade elkablı, tarihli, imzasız bir arz tezkiresi ve iradesi 475
52. Başlıklı kâğıda yazılmış imza ve tarih bulunan arz tezkiresi ve iradesi . . 476
53a. Başlıklı kâğıda yazılış bir husûsî ma'rûzat ve iradesi (1310) 477
53b. Aynı iradenin arkasındaki muâmele kayıdları 478
54a. "Yıldız Saray-ı Humâyûnu" başlıklı kâğıda yazılmış husûsî irade . . . 479
54b. Aynı iradenin arkasındaki muâmele kayıdları 480
55a. Vahdeddin'in imzalı iradesi (1338) 481
55b. Aynı iradenin muâmele kayıdları olan arka yüzü 482
56a. Sebeb-i tahrir hükmü (1091) 483
56b. Sebeb-i tahrir hükmü arkasındaki hüccet-i zahriyye ve defterdar imzaları . 484
57. Beyaz üzerine buyuruldu 485
58. Tek yere yazılacak ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu" ve "sahh" . 486
59. İki yere yazılacak ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu"lar ve "sahh"lar 487
60. Arz üzerinde telhis, hatt-ı humâyûn ve buyuruldu 488
61. Arz üzerine Dîvânda konmuş buyuruldu 489
62. Kadı i'lâmı üzerinde buyuruldu 490
63. Eyâlet dîvânından çıkan buyuruldu. 491
64. Altta pençe ve şahsî mühür bulunan beyaz üzerine buyuruldu 492
65. Taşrada muâmele görmüş arzuhal üzerinde kaimmakam buyuruldusu . . 493
66. Sadrâzam telhisi, hatt-ı humâyûn ve buna göre konan sadrâzam buyuruldusu 494
67. Sadrâzam telhisi ve III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu 495
68. Sadrâzam telhisi üzerinde I. Abdülhamid'in hatt-ı humâyûnları 496
69. Tarihli bir sadrâzam telhisi üzerinde III. Selim'in tarihli hatt-ı humâyûnu . 497
70. Tarihli bir sadrâzam telhisi üzerinde III. Selim'in tarihsiz hatt-ı humâyûnu 498
71. Sadrâzam takriri üzerinde I. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu ve sadrazamın buyuruldusu 499
72. Sadrâzam takriri üzerinde III. Osman'ın hatt-ı humâyûnu 500
73. Darbhâne Nâzırının takriri üzerinde III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu . . 501
74. Defterdarın takriri üzerinde sadrâzamın der-kenarı ve III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu 502
75. Tarih ve mühür bulunan bir takrir 503
76. Sadrâzam'ın Kraliçe Elizabeth'e mektubu (991) 504
77. Sadrâzamın Portekiz Kralı'na mektubu (999) 505
78. Ragıb Mehmed Paşa'nın imza yerine geçen pençe bulunan mektubu. . . . 506
79a. Ragıb Mehmed Paşa'nın vaslalı imzası bulunan mektubu. 507
79b. Aynı mektubun arkasındaki adres 508

80. Kırım Hanı'ndan reisülküttaba mektub 509
81. Özi Valisinin Çavuşbaşıya mektubu 510
82. Londra sefiri Sarım Efendi'nin tahriratı 511
83. Paris sefiri Mehmed Said Galib Efendi'nin yarı şifre tahriratı 512
84. Adana Vilâyetinden Dahiliye Nezâretine gönderilen tahrirat 513
85. Sadrâzamın şukkası 514
86. Eflâk Voyvodasının şukkası üzerinde I. Abdülhamid'in hatt-ı humâyûnu . 515
87. İzmir İhtisab Nâzırının şukkası üzerinde II. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu . 516
88. Aydın Vilâyetinden Dahiliye Nezâretine çekilmiş telgraf 517
89. Dahiliye Nezâretinden sadârete gönderilmiş tezkire-i aliyye 518
90. Emir / hüküm tezkiresi 519
91a. Timar beratı tezkiresi (1181) 520
91b. Aynı tezkirenin arka yüzü 521
92. Timar beratı tezkiresi (1254) 522
93. Davet tezkiresi 523
94a. Mürur tezkiresi 524
94b. Aynı tezkirenin arkasındaki yoklama kayıdları 525
95. Yarım mühürlü bir esâme tezkiresi 526
96. Ruus tezkiresi (1030) 527
97. Diğer bir ruus tezkiresi (1143) 528
98. Âdet tezkiresi 529
99. Diğer bir âdet tezkiresi 529
100. An cemâat tezkiresi 530
101a. Timar tezkiresi 531
101b. Aynı timar tezkiresinin arka yüzü 531
102. Dîvân tezkiresi 532
103. Diğer bir dîvân tezkiresi 533
104. Bağdad Hazinesinden verilen bir dîvân tezkiresi 534
105a. Hazine tezkiresi 535
105b. Aynı hazine tezkiresinin arka yüzü 535
106. İbtida tezkiresi 536
107. İzdiyad tezkiresi. 536
108. Çok isimli bir mevâcib tezkiresi 537
109. Mubâyaa tezkiresi. 538
110. Tesellüm tezkiresi 539
111. Ruznâmçe sûreti tezkiresi 540
112. Diğer bir ruznamçe sûreti tezkiresi 540
113. Sûret tezkiresi 541
114. Defter sûreti 542
115. Arîza yerine geçen bir kaime 543
116. Bender seraskerinin kaimesi 544
117. Şark seraskeri Rauf Paşa'nın kaimesi 545
118. Belgede "arîza" denilen bir kaime 546
119. Arîza yerine geçen bir kaime 547
120. Tezkire yerine geçen kaime. 548
121a. Çiftlik satışına âid bir mezad kaimesinin ön yüzü 549
121b. Aynı kaimenin arka yüzü 550
122a. Emlâk satışına âid bir mezad kaimesi 551
122b. Aynı mezad kaimenin arka yüzü 552
122c. Aynı mezad kaimesine bağlı tahvil tezkiresi 553
123. Muâhede temessükü 554
124. Tesellüm temessükü. 555
125a. Memhur deyn temessükü 556

125b. Memhur deyn temessükünün arka yüzü 557
126. Memhur tahvil. 558
127a. İki dilde yazılmış hudud muâyene senedinin ilk sahifesi 559
127b. Aynı senedin son sahifesi 560
128. Balta Limanı muâhedesi mübâdele senedi 561
129a. Aden hudud mukavelesi tasdiknâmesi mübadele senedinin ilk sahifesi . . 562
129b. Aynı senedin son sahifesi 562
130. İlmühaber (1164) 563
131. Mühürlü bir ilmühaber (1260) 564
132. İlmühaber kaimesi. 565
133. Arîza. 566
134. Saâdet Giray'ın arîzası. 567
135. XIX. yy. arîzası.. 568
136. IV. Mehmed'e sunulan bir arzuhal, üzerinde telhis ve hatt-ı humâyûn . . 569
137. III. Mustafa'ya sunulan bir arzuhal, hatt-ı humâyûn ve buyuruldu . . . 570
138. Padişaha sunulan arzuhal hulâsaları, der-kenarlarda dîvânlarda alınan kararlar ve II.Mahmud'un hatt-ı humâyûnu 571
139. Dîvân kaleminde muâmele görmüş bir arzuhal 572
140. Defterhâneden der-kenar çıkarılmış bir arzuhal 573
141. Çeşidli kalemlerden der-kenarlar çıkarılmış muâmele görmüş bir arzuhal . 574
142a. Maliye kalemlerinde muâmele görmüş bir arzuhal 575
142b. Aynı arzuhalin arka yüzü. 576
143a. Maliye kalemlerinde muâmele görmüş bir arzuhal 577
143b. Aynı arzuhalin arka yüzü 578
144. Defterhânede muâmele görmüş bir arzuhal 579
145a. Mahzar. 580
145b. Mahzarın arka yüzü 581
146. Üç imzalı bir mahzar 582
147. Dîvân kaleminde muâmele görmüş bir mahzar 583
148. Mükâleme mazbatası 584
149a. Şifreli bir mükâleme mazbatası 585
149b. Aynı mazbatanın çözülmüş şekli 586
150. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye mazbatası. 587
151. Meclis-i Vâlâ mazbatası 588
152. Şûrâ-yı Devlet mazbatası 589
153a. Meclis-i Umûmî-i Meşveret mazbatasının 1. sahifesi 590
153b. Meclis-i Umûmî-i Meşveret mazbatasının 2. sahifesi 591
153c. Meclis-i Umûmî-i Meşveret mazbatasının 3. sahifesi 592
154. Esbâb-ı mûcibe lâyıhası 593
155. Mukavelenâme lâyıhasının 1. sahifesi 594
156. Ahmed Abdülvehab Efendi'nin (II. Mahmud devri) fetvası 595
157a. Bağdad Kadısının i'lâmı 596
157b. Aynı i'lâmın arka yüzü 597
158. Satış hücceti 598
159. Tesellüm hücceti 599
160. Temessük yerine hüccet 600
161. Çift hüccet (Rehin ve fekk-i rehin). 601
162. Vakfiye. 602
163. Vakfiye. 603
164. Vakfiye. 604
165. Kadı tasdikli sûret 605

ÖNSÖZ

Tarihin, çok sıkı münâsebette bulunduğu yardımcı ilimlerinden olan *diplomatik* en kısa şekilde "belge ilmi" olarak tarif edilebilir. Ancak bu ilim dalı üzerinde yakın zamanlara kadar Türkiye'de fazla araştırma yapıldığı söylenemez. Osmanlı-Türk diplomatiği daha ziyade Avrupalılar ve özellikle Osmanlı hâkimiyetinde kalmış Balkan ülkelerinde rağbet görmüş ve bu ülkelerde diplomatiğin çeşidli konularında ciddî yayınlar yapılmıştır. Bizde ise diplomatiğin ilim olarak gelişmesi yeni başlamış olduğundan diplomatik ile "siyaset ilmi" veya "politika" mânâsına gelen *diplomasi* sık sık karıştırılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1961'den îtibâren Tarih, 1989'dan îtibâren de Arşivcilik Bölümlerinde diplomatik ders olarak okutulmakta olmasına rağmen Prof. Tayyib Gökbilgin'in büyük çapta Prof. Feketenin eserine dayanan ders kitabı dışında Osmanlı diplomatiği konularını bir arada toplayan bir eser mevcud değildir. Otuz yılı aşkın bir birikimin mahsûlü olan sunulan kitab, bu boşluğu doldurmak üzere kaleme alınmış olup ilerde yapılacak çalışmalar için bir başlangıç olarak düşünülmüştür.

Osmanlı diplomatiği, -tabir câizse- "dipsiz bir kuyu" gibidir. Onun için de her belge türünün ayrı ayrı ve derinlemesine incelenmesi gerekir. Kusursuz bir diplomatik kitabının bu çalışmalar tamamlandıktan sonra meydana getirilebileceğine inananlardanım. Ne var ki, "en iyi, iyinin düşmanıdır" sözünü de hiç bir zaman akıldan çıkarmamak lâzımdır. Dolayısiyle, en iyiyi yapmak düşüncesiyle yola çıkıldığı takdirde bir Osmanlı diplomatiği yazılması için daha uzun zaman beklemek gerekir. Elde bir rehber kitabın mevcudiyeti bundan sonra Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışacak ilim mensublarının çalışmalarını kolaylaştıracağı düşüncesiyle böyle bir kitabın yazılmasına cesaret edilmiştir.

Sunulan kitab, sekiz bölümden meydana gelmiştir. İlk bölüm, yazı malzemeleriyle Osmanlı Arşiv belgelerinde kullanılan yazıların (paleografya) incelenmesine ayrılmıştır. Kitabdan, daha çok konu hakkında fazla bilgi sahibi olmayan genç neslin faydalanacağı düşüncesiyle zaman zaman, diplomatik sınırlarını aşan teferruata girildiği olmuştur. Osmanlı merkez kalemlerinde kullanılan kâğıt vs. yazı malzemesi, tamamen ve ilk def'a kullanılan belgelere dayandırılarak izah edilmeğe çalışılmıştır.

Padişahlara âid belgelerde rastlanan tuğra, sadrazam, vs. yüksek rütbeli idarecilere âid belgelerde rastlanan pençe, maliye belgelerindeki defterdara âid kuyruklu imza ve padişahdan başlayarak sade vatandaşa kadar herkesin kullandığı, fakat resmî belgelerde özel bir yeri olan mühürlere, belge cinslerinin özelliklerine geçilmeden önce topluca temas edilmesi uygun bulunarak İkinci Bölümde incelenmiştir.

Kitabın en hacimli bölümü hiç şübhe yok ki, padişaha âid belgelerin konu edildiği Üçüncü Bölümdür. Ayni isim altında birleştirilebilecek bazı belge cinsleri için ayrı fasıllar açılmayıp, ana başlık altında kısaca temas edilmekle yetinilmiştir. Meselâ, fetihnâme, tebriknâme gibi belgeler nâme-i humâyûn; menşur, mülknâme gibi belgeler berat bahsinde kısaca ele alınmıştır.

Dördüncü Bölüm, yüksek kademe yöneticilerinin emir ve arz mâhiyetindeki belgeleri; Beşinci Bölüm, beldeler arası yazışmalar; Altıncı Bölüm, daireler arası yazışmalara ayrılmıştır. Arzların resmî, arzuhallerin ise özel mâhiyetteki belgeler olması dolayısiyle birinciye, devlet erkânına âid belgeler içinde yer verilirken arzuhal ve mahzarlar "dilekçeler" adı altında Yedinci Bölümde incelenmiştir. Rapor mahiyetindeki belgelerden mazbatalarla, biri rapor mahiyetinde iki cins belge ifade eden lâyıhalara da yine bu bölümde yer verilmiştir. Sekizinci Bölüm ise ifta ve kaza organlarınca düzenlenen belgelere ayrılmıştır. Her belge cinsinin sonunda, "sonuç" adı altında, o belge türünün bir bakışta tanınmasına imkân sağlayacak karakteristik özellikleri özetlenmiştir.

Örnekler, metindeki belge sırasına riâyet edilmek üzere, imkân nisbetinde değişik belgelerden verilmeğe çalışılmış; örnek olarak alınan belgenin bulunduğu arşiv ve numarası, neşr edilmişse içinde bulunduğu eser ve sahifesi gösterilmiştir. Ancak, bir ibâre, işâret veya mühür pek çok belgede tekrarlanabilmektedir. Zaman zaman bir tasnif içinde o tür pek çok belge bulunduğuna işâret edildiği veya birkaç belge numarası verildiği olmuşsa da, her notta bunun tekrarlanması notların hacmini çok arttıracağından notlarda ekseriya bir belge numarasıyla yetinilmiştir. Bu, o belgenin tek örnek olduğu mânâsına alınmamalıdır. Bazan, tipinin en iyi örneğinin seçilebilmesi için birkaç dosya belgenin incelendiği olmuştur.

Bilindiği gibi, arşiv araştırmaları uzun zaman almakta, belgelerin görülmesiyle kitabın yazılması, özellikle de basılması arasında seneler geçmektedir. Kitabdaki belgelerin büyük ekseriyetinin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son yıllardaki tasnif faaliyetlerinin sür'atlendirilmiş bulunması son derecede memnuniyet verici olmakla beraber, bu sür'atin, bazı serilerin yeniden elden geçirilmesi ve bazı belgelerin fon içindeki numaralarında, yanlış fona girdiği anlaşılan bazı belgelerin ise fonlarında değiştirilme yapılması sonucunu doğurduğu da bir gerçektir. Bu durum, kitab baskıya verildikten sonra fark edilmiş ve böylece, bizi aşan sebeblerle de olsa, referanslarda meydana gelmiş olan hataların giderilmesi için baskının durdurularak, birkaç tasnifin yeniden elden geçirilmesi gerekmiştir. Bu değişikliklerin yapıldığı *Dosya Usûlü İradeler* tasnifi ile Maliye belgelerinden *Büyük Ruznamçe Kalemi* ve *Kâğıtcıbaşı* dosyaları, taşra evrakından *Ali Baba Zaviyesi* belgelerinin yeni numaraları bulunarak eskileri ile değiştirilmiştir. Ancak, -yapılan değişiklikte yeni verilen numaraların eski karşılıklarını gösteren bir liste hazırlanmadığı için- bütün gayretlere rağmen, birkaç belgenin yeni numarasının bulunması mümkün olamadığından -hiç yer göstermemektense- eski numaralarının verilmesi tercih edilerek yanlarına (eski) olduğuna işaret edilmiştir.

Diplomatikte görüntü son derecede mühim olduğundan, tezkire gibi küçük belgelerin tamamı, diğerlerinde izah edilen parçaları metin aralarına ilâve edilmiştir. Esas belge örnekleri ise sondaki "Ekler" kısmında toplanmıştır.

İyi bir diplomatik analiz için belge orijinalinin bütününün görülmesi gereklidir. Osmanlıca veya yeni Türkçe belge neşirleri, hatta, belgenin esas yazılı yüzünün tıpkı basımı tam bir analiz için çok zaman kâfi gelmemektedir. Zîrâ, arka yüzdeki muâmele kayıdları son derecede önemlidir. Bunun içindir ki araştırmada, münşeât mecmuaları ve neşr edilmiş belgeler de kullanılmakla beraber imkân nisbetinde, Türk arşivlerindeki belge orijinalleri üzerinde çalışılmıştır. Gerçekten, nâme-i humâyûn, ahidnâme-i humâyûn, sadrazam vs. yöneticilerin yabancı devletler hükümdarları ve ileri gelenlerine gönderdikleri mektublar istisna edilirse, diğer belge cinslerinden arşivlerimizde pek bol mıkdarda bulunmaktadır. Nâme, ahidnâme ve mektublardan İngiliz ve Amerikan arşivlerindekilerle her hangi bir sebeble yerine gönderilemediği için arşivlerimizde muhafaza edilmiş olanlar bizzat görülmüş; ayrıca, özellikle tıpkı basım olarak yayınlanmış belgelerden faydalanılmıştır.

Arşivimizin tamamen tasnif edilmemiş olması zaman zaman verilen misallerin belli bir döneme münhasır kalması gibi bir sonuç doğurmuş, ancak bu gibi hallerde durum notlarda belirtilmiştir. Tanzimatla getirilen yenilikler, Osmanlı diplomatiğine de aks etmiştir ki, imkân nisbetinde bu değişikliklerin de gösterilmesine çalışılmıştır.

Metin içinde belgelerden alınan örneklerin, genç neslin okumasını kolaylaştırmak üzere Arab alfabesi ile değil yeni Türk alfabesi ile ve kısmî bir transkripsiyonla verilmesi tercih edilmiştir. Ancak, bazı teknik imkânsızlıklar dolayısiyle "kaf" ve "gayın" harflerinden sonra gelip uzun okunması gereken "eliflere, "a" üstüne düz çizgi imkânı olmadığından, "kef" ile karışmalarını önlemek için aksan da konulmamıştır. Eklerde hemen her belge türünden birkaç örnek verilmeye çalışıldığı için orijinal yazılışlarını burada bulmak mümkün olabilecektir. Ne var ki, belgelerde elkab, unvan gibi bazı kısımlardaki Arabca ibârelerin çözülmesi her zaman kolay olmamıştır. Hatta, uzman meslekdaşlarımıza danışılmasına rağmen yine de bazı okunması şüpheli yerler kalmıştır.

Çalışmalarım esnasında dost ve meslekdaşlarım, hatta öğrencilerimin çok yakın alâka ve yardımları olmuştur. Almanca eser ve makalelerden faydalanmam değerli meslekdaşım Prof. Dr. Kemal Beydilli ve eski öğrencilerimden İnci Akbaş'ın tercümeleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bulgarca kitablar, yine eski öğrencilerimden Erol Çetin tarafından tercüme edilmiştir. Belgelerdeki Arabca kısımların okunmasında kıymetli meslekdaşım Prof. Dr. Mehmet İpşirli'nin çok büyük yardımı vardır. Yabancı dillerde yayınlanmış, burada bulamadığım bazı makalelerin fotokopileri sayın meslekdaşım Prof. Dr. Nejat Göyünç ve Londra Üniversitesinde doktora yapmakta olan genç meslekdaşım Gül Tokay, bazı Avrupa arşiv ve kütübhanelerindeki birkaç belgenin fotoğrafı Münih Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Hans Georg Majer ile Berlin Üniversitesinden Rana v. Mende taraflarından sağlanmıştır. Uzun yıllar aynı kürsüde çalıştığımız değerli arkadaş ve meslekdaşlarım Mehmet Genç ve Prof. Dr. Halil Sahillioğlu'nun fikir ve bilgilerinden de zaman zaman faydalanılmıştır. Amerikan Arşivindeki araştırmalarımın sür'atle neticelenmesinde sevgili oğlum Erdem'in asistanlığının büyük payı vardır. Değişik karakter gösteren bazı hat çeşidlerinin tanınması Prof. Dr. Ali Alparslan'ın yardımlarıyla mümkün olabilmiştir. Yazı ve yazı malzemeleri konusunda Marmara Üniversitesi öğretim görevlisi Hattat Uğur Derman'ın bilgi ve görüşlerinden de faydalanılmıştır. Başta Dr. Ali Akyıldız olmak üzere Dr. Gülden Sarıoğlu ve Anabilim Dalımız öğretim görevlilerinden Filiz Karaca ile Arzu Terzi gibi genç meslekdaşlarım ise gördükleri orijinal belgeleri kendileri kullanmadan bana haber vermek sûretiyle yardımcı olmuşlardır.

Arşivlerdeki araştırmalarımın ağırlık merkezini teşkil eden belgelerin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin eski ve yeni müdürleri Prof. Dr. İsmet Miroğlu, Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Necati Gültepe ve Necati Aktaş, eski tasnif hey'eti şefleri Aliye Önay ve Yusuf İhsan Genç, tasnif hey'eti elemanlarından Necdet Akyıldız, araştırma salonu şef ve personelleri Mesude Çorbacıoğlu, Veli Tola, Yüksel Aktaş ve Salih Soytürk ile depo sorumlusu İlhan Ovalıoğlu, yardımcısı Halilullah Özcan ve depo personeli; Topkapı Sarayı Arşivi şefi Ülkü Altındağ ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi Yazmalar şefi Şule Aksoy Kutlukan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi şefi Filiz Çağman, Süleymaniye Kütübhanesi Müdür yardımcısı Nevzat Kaya da çalışmalarımı kolaylaştırmak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Topladığım malzemenin bir an önce değerlendirilmesine başlamam husûsunda ise kıymetli dostum Prof. Dr. Nurhan Atasoy'un büyük teşviki olmuştur.

Kitabın bilgisayarda modern teknikle yazılması ve mizanpajı tarafımdan yapılmıştır. Ancak, programların hazırlanıp en kolay şekilde kullanılabileceğim hale getirilmesi, zaman zaman çıkan problemlerin halli, sevgili oğlum Emre'nin kıymetli zamanlarından bana ayırması ile mümkün olmuştur. Kitabın, eldeki imkânlar ölçüsünde en

iyi şekilde ortaya çıkmasındaki katkılarından dolayı yardım ve desteklerini gördüğüm bütün bu dost ve meslekdaşlarımla oğullarıma; asılları İngiliz ve Amerikan arşivleriyle British Library'deki bazı belgelerin fotograflarını kitaba koymam hususunda anlayış gösteren ilgili kurumlar idarecilerine, eklerde yer alan, asılları Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan belgelerin fotoğraflarını mükemmel bir şekilde çeken Selâmet Taşkın ile kitabın basımını üstlenen Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı'na, özellikle Genel Müdür Prof. Dr. Semahat Yüksel'e ve film çıkışlarının alınmasında büyük emeği geçen Vakfın Dizgi Merkezine sonsuz teşekkür borçluyum.

Mübahat S. Kütükoğlu

KISALTMALAR

A.AMD	Âmedî Kalemi
A.BKT	Büyük Kale Tezkireciliği
A.ÇVB	Çavuşbaşı
A.DFE	Defterhâne-i Âmire
A.DVN	Dîvân-ı Humâyûn Kalemi
A.DVN.ARZ	Askerî ruznamçe Kalemi
A.DVN.DVE	Düvel-i Ecnebiye
A.DVN.MHM	Mühimme Kalemi
A.DVN.ŞKT	Şikâyet Kalemi
A.E.	Ali Emirî tasnifi
a.g.dos.	adı geçen dosya
a.g.e.	*adı geçen eser*
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	*adı geçen tez*
"Aklâm"	İnalcık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Şikâyet", *Osmanlı Araştırmaları.*
A.MKT	Mektûbî Kalemi
A.MKT.UM	Mektubî Kalemi-Umûmî
A.NŞT	Nişan Kalemi
A.NŞT.ORD	Ordu Nişan Kalemi
A.RSK	Ruus Kalemi
A.RST	Reisülküttab Kalemi
A.VRK.HR(3)	Bâbıâlî Evrak Kalemi-Hariciye (İngiltere)
"Başdefterdar"	Velkov, "Les Başdefterdar Ottomans et leurs 'Signatures à queue' (XVIe - XVIIIe)", *Turcica*
BEO	Bâbıâlî Evrak Odası
BEO.A.DVN	BEO Dîvân-ı Humâyûn Kalemi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Brit. Lib.	British Library (Londra)
Cev-A.	Cevdet tasnifi-Adliye
Cev-B.	-Belediye
Cev-D.	-Dahiliye
Cev-Darb.	-Darbhane
Cev-H.	-Hariciye
Cev-İ.	-İktisat
Cev-M.	-Maliye
Cev-S.	-Saray
Cev-T.	-Timar
D.BŞM	Baş Muhasebe Kalemi

D.BŞM.KGB	Kâğıtcıbaşı
D.BRZ	Büyük Ruznamçe Kalemi
def.	defter
DH.H	Dahiliye Nezâreti Hukuk Kalemi
dos.	dosya
D.TŞF	Teşrifat Kalemi
DUİT	Dosya Usûlü İradeler
DVİA	*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
EI²	*Encyclopedia of Islam* (2. ed.)
Esterházy	Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy.*
"Fatih Fermanları"	İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*
FO	Foreign Office
gös.yer	gösterilen yer.
"Hat"	N. Çetin, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*
"Hat San'atı"	Derman, "Hat San'atında Osmanlı Devri", *İslam Kültür Mirasında Hat San'atı*
HH	Hatt-ı Humâyûn tasnifi
İA	*İslâm Ansiklopedisi*
İD	*İslâm Düşüncesi*
İ.E.	İbnülemin tasnifi (Cevdet tasnifindeki kısaltmalar bu tasnif için de geçerlidir)
İFM	*İktisat Fakültesi Mecmuası*
İŞSA	İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi
"Kâğıd"	Derman, "Kâğıda Dâir", *İslâm Düşüncesi.*
Kâğıt	Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*
Kepeci	Kâmil Kepeci tasnifi
"Letters"	Skilleter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Ottoman Chanceries.*
Mahzar	İpşirli, *Diplomatik Açıdan Mahzar*
MF	Müzehheb Fermanlar
MM	Meclis-i Mahsus
Muâhedat	*Muâhedat Mecmuası*
Mühimme	*Mühimme Defteri*
"Mühimme"	M.S.Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıdları Üzerine, *TBPDS*
MV	Meclis-i Vâlâ
NA	National Archives (Washington)
Narh 1640	M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*
Okuma Anahtarı	Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*
OTDTS	Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*

"Paleografya"	N.Çetin, "İslâmda Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *TBPDS*
PRO	Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi)
RA	Royal Archives (İngiliz Kraliyet Arşivi)
Soliman	*Soliman le Magnifique*
SP	State Papers
ŞD	Şûrâ-yı Devlet
"Şikâyet Hakkı"	İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı hal ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları.*
"Tarihçe"	A.Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*
TBPDS	*Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*
TE.ABZ	Ali Baba Zâviyesi
TD	*Tarih Dergisi*
TİEM	Türk İslâm Eserleri Müzesi
TOEM	*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi
TSMMK	Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Koleksiyonu
TSMMSR	İ.H.Uzunçarşılı, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*
TTEM	*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*
TTK	Türk Tarih Kurumu
TV	*Tarih Vesikaları*
TY	Türkçe Yazma
UKR	Mehmed Fuad, *Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye*
Üniv. Ktb.	İstanbul Üniversitesi Merkez Kütübhanesi
VD	*Vakıflar Dergisi*
"Venedik I"	Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, I/2.
"Venedik II"	Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belleten*,V-VIII/9.
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
Y.A.Hus.	Yıldız Arşivi-Husûsî
Y.A.Res.	Yıldız Arşivi-Resmî
YEE	Yıldız Esas Evrakı
Zübde	Mehmed Rıf'at, *Zübdetü'l-münşeât*

G İ R İ Ş

Tarih araştırmaları kaynaklara dayandıkları takdirde orijinal ve ilmî olma hüviyetini kazanırlar. Kaynakların başında da *belge*ler gelir. Belgenin, Osmanlıcası "vusuk" (وُثُوق = sağlam sûrette inanma, güvenme, îtimad) kökünden gelen ve "sağlam delil, sened" mânâlarını taşıyan "*vesika*"dır. Osmanlılar, vesika ile birlikte "varak" (وَرَق)ın çoğulu "*evrak*" kelimesini de kullanmışlar, hatta arşivlerine *Hazine-i Evrak* gibi çok mânâlı bir isim vermişlerdir. Belgelerden faydalanılması, belli kaidelere bağlı olarak depolanıp tasnif edilmiş olmalarına bağlıdır. Bu depolamanın yapıldığı mekâna "*arşiv*", depolanan malzemeye ise "*arşiv malzemesi*" adı verilir[1]. Bunun için Osmanlı diplomatiğinin teşekkülüne geçmeden önce Osmanlı arşivinin üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

1. Osmanlı Arşivi

Osmanlılar, bugünkü arşiv anlayışından uzak olmakla birlikte, ilk devirlerden îtibâren, gerek duyulduğunda belgelere gayet kolaylıkla ulaşabilecekleri bir sistem kurmuşlardır. İşi biten belgeler günlük olarak tomar haline getirilir; ay sonunda bu tomarlar torbalara, yıl sonunda da torbalar ayrılıp sandıklara konur ve üstlerine neye âid olduklarına dair birer etiket yapıştırılarak saklanırdı[2]. Böylece muâmeleli evrak üzerindeki der-kenarlarda daima rastlanan "*mahalli*" ve "*sabıkı*" kayıdları kolaylıkla çıkartılabilirdi. Başlangıçta eski kayıdlara ulaşmak çok daha kolayken zamanla işlerle beraber bunlara âid evrak da artmış ve muhafazası da güçleşmişti.

Fetihten sonraki ilk arşiv Yedikule'de iken sonra At Meydanı (Sultanahmet)'na nakl olundu. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra ise evrak burada, Dîvânhane yanında muhafaza edilmeğe başlandı. Defterhane Hazinesi, Bâb-ı Humâyûn'un üst katındaki odalar, Tomruk Dairesi ve Çadır Mehterleri Kışlası da arşiv deposu olarak kullanıldılar[3]. XVIII. yy.da Paşakapısı'nın ehemmiyet kazanmasından sonra yeni kayıdlar burada saklanmağa, eskiler ise Saraya gönderilmeğe başlandı. Eski kayıdlara ihtiyac duyulduğunda izin alınıp Saray mahzeninden çıkartılarak bakılırdı. Padişahlar bile hatt-ı humâyûnları görmek istediklerinde kendilerine emaneten verilip, işi bittikten sonra alınarak yerine konurdu. Paşakapısı'nda hergün akşam o güne âid evrak, işi bitsin bitmesin açıkta bırakılmayıp buradaki mahzene konur, sabah tekrar çıkartılıp ilgili kalemlere getirilirdi. Bu tedbire sebeb, İstanbul'da sık sık meydana gelen yangınlarda evrakın zarar görmesini önlemekti. Nitekim, evrakın mahzene kaldırılmasının ihmal edilmesi sonucu, gece çıkan yangında açıkta kalan hayli evrak yok olmuştu[4].

[1] Mithat Sertoğlu, "Arşivlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 47.

[2] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 76.

[3] Atillâ Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 63-64.

[4] Edip Efendi *Tarih*'inden naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 77.

Nezâretlerin kurulmasından sonra tabiî olarak evrak mıkdarı da arttı. Eski evrak kısmen ihmal edilip kaderine terk edilirken yenilerin tanzim ve korunması için yeni bir sistem geliştirilmeğe çalışıldı. İlk teşebbüs Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadâreti sırasında 1261 (1845)'de yapıldı. Maliye Nâzırı Safvetî Paşa'nın teşebbüsüyle Topkapı Sarayı'ndaki bazı belge ve defterlerin ayırma, kalemlerine göre tasnif ve depolama faaliyetine girişildi. Avrupa arşivlerini görmüş olan Mustafa Reşid Paşa 1846'da sadârete gelince Osmanlı belgelerinin de modern binalarda saklanmasına ihtiyac duyarak bir "*Hazine-i Evrak*" yapılması için teşebbüse geçti. Sultan Abdülmecid'in 19 Zilka'de 1262 (7 Kasım 1846) tarihli iradesiyle Hazine-i Evrakın kurulması kesinleşti. Bir taraftan İsviçreli mimar Fossati[5] Bâbıâlî bahçesi (bugünkü İstanbul Vilâyeti bahçesi)ndeki arşiv binasının yapımına başlarken diğer taraftan da Sadâret Mektubcusu Muhsin Efendi nâzır unvanıyla Hazine-i Evrak'ın başına getirildi. Muvakkat bir komisyon kurularak ayrılacak evrakın nelerden ibâret olacağı ve nasıl bir tasnif yapılacağı hususlarıyla çalışacak elemanlarda aranacak vasıfları prensibe bağlayan bir nizamnâme hazırlandı (19 Cemâziyelâhır 1265 / 12 Mayıs 1849). 1850'de bina tamamlandığında ise husûsî bir nizamnâme ile arşivin işleyişi tesbit edilip tasnif işine girişildi[6]. İlk merhalede 1839 tarihinin başlangıç kabûl edilip, bundan sonraki evrakın tamamının tasnif edilip fihristlerinin yapılması ve belli zamanlarda Hazine-i Evrak'a teslimi, daha önceki evrakın lüzumlu görülenlerinin genel konular halinde ayrılması, Sarayda muhafaza edilenlerin ise hiç ellenmemesine karar verildi[7].

Bazı Avrupa devletlerinin arşive önem vererek düzenleme faaliyetine girişmelerinin XIX. yy.da olduğu düşünülürse bu konuda Osmanlıların pek fazla geç kalmış sayılamayacakları anlaşılır. Gerçekten, muhtemelen Reşid Paşa'nın ilham aldığı *Public Record Office* (İngiliz Devlet Arşivi)'in modern bir biçimde kurulması 1838'de, yani Osmanlıların ilk teşebbüsünden sadece yedi yıl öncedir[8]. Maamafih Avrupa'da kuruluşu hayli eski olan arşivler de vardır. Venedik arşivi XI. yy., Vatikan arşivi XVII. yy. ortaları, Avusturya arşivi 1749, Fransız arşivi 1790, Hollanda arşivi 1802 yıllarında kurulmuştur[9]. Bazı Avrupa devletlerinin arşiv düzenlemeleri ise Osmanlı teşebbüsünden sonraki tarihlere rastlar[10].

1288 (1871)'de Âlî Paşa'nın sadâreti sırasında Mehterhâne yakınında bulunan arşivdeki I. Mahmud ile II. Mahmud saltanatları arasındaki döneme âid evrak Hazine-i Evrak'a taşınarak tasnif edildi. Said Paşa'nın sadâretinde 1301 (1883-84)'de evraka numara verilmek sûretiyle fihristleri yapıldı. Ahmed Cevad Paşa'nın sadâreti sırasında 1310 (1892-93)'dan îtibâren evrakın yeni bir sisteme göre kayıd ve saklanması usûlü benimsendi. Arz tezkireleri, konuları göz önünde bulundurularak âid oldukları dairelere göre ayrı defterlere kayd edildi[11].

Sultan II. Abdülhamid, Bâbıâlî Hazine-i Evrak'ından başka bir de Yıldız Sarayı'nda arşiv meydana getirdi. Yine bu devirde Maliye Nezâreti ve Meşihat arşivleri binaları yapıldı[12].

[5] G. Fossati (1809-1883), aslen İsviçreli olup 1869'de İtalyan tâbiiyetine geçmiştir (*AnaBrittannica*, IX, 53. Ancak burada Beyoğlundaki Rus ve Hollanda elçilikleri binalarının yapımıyla Ayasofya'nın tamirinden söz edildiği halde arşiv inşaatına yer verilmemiştir). Muhtemelen bundan dolayı bazı eserlerde "İtalyan" olarak gösterilmiştir.

[6] Çetin, "Tarihçe", s. 66-67.

[7] Salâhaddin Elker, "Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, s. 183-184.

[8] Çetin, "Tarihçe", s. 67.

[9] İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara 1980, s. 23-27.

[10] Çetin, "Tarihçe", s. 67.

[11] Abdurrahman Şeref, "Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyemiz", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, I/1 (1328 H.), 15.

Topkapı Sarayı'ndaki belgelerin tasnifine başlanması için II. Meşrutiyetin ilânını beklemek gerekti. Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulmasından sonra Saraydaki evrakın incelenmesi işi vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey başkanlığındaki bir hey'ete verildi. Otuz yıl açılmamış olan Kubbealtı yanındaki mahzenler açılınca havasızlık ve rutûbetten evrakın bir kısmının tamamen çürümüş ve kokuşmuş, bir kısmının dağılıp parçalanmış, bir kısmının ise kömürleşmiş oldukları görüldü. Önce havalandırılıp sonra da sağlam kalanların Bâbıâlî'de Cevad Paşa Kütübhanesine taşınmasına karar verildi, fakat bu bina evrakın hepsini almadığından bir kısmı Saraydaki mescide konuldu[13].

Cevad Paşa Kütübhanesindeki belgelerin tasnifi için Ali Emirî Efendi başkanlığında bir hey'et kurularak 1918-21 tarihlerinde çalışmalar yaptı. Bunu İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1921) ve Muallim Cevdet (1932) başkanlığındaki hey'etlerin çalışmaları takib etti[14]. Bir süre ilgi noksanlığı ve personel azlığı dolayısiyle tasnif çalışmaları çok kifâyetsiz kalan Osmanlı arşivi artık Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ne bağlı *Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı* adı altında teşkilâtlanmış olup, tasnif faaliyeti geniş bir kadro ile devam etmektedir.

2. Diplomatik (Belge İlmi)

Arşiv malzemesi, -yukarıda bir nebze temas edildiği gibi- araştırıcının hizmetine sunuluncaya kadar tesbit, muhafaza, depolanma ve ilmî usûllerle tasnif safhalarından geçer. Bu sıralamadaki ilk üç madde tamamen arşivcilik tekniğiyle ilgilidir. Tasnif işi için ise belgelerin dilinden anlamak, bunun için de belli ve ilmî bir disiplinden geçmiş olmak gereklidir. Tarihin yardımcı disiplinlerinden sayılan belge ilmine "*diplomatik*" adı verilir.

a. Diplomatiğin Doğuşu ve Gelişmesi

Diplomatik, Grekçe asıllı "diploma" (δίπλωμα) kelimesinden gelmektedir.Grekçede "ikiye katlanmış şey, katlanmış kâğıt"[15] demek olan "*diploma*" eski Yunan'da "iki levha arasına yazılmış bir hukuk akdi" için kullanılmıştır[16]. Lâtincedeki karşılığı "tavsiyenâme veya selâhiyet kâğıdı"[17] olup tatbikatta 1) İmparator veya Senato tarafından, ülkenin posta vasıtalarında kullanılmak üzere verilmiş pasaport; 2) Askerlik yapanlara bazı imkânlar sağlayan imtiyaznâme mânâlarında kullanılmıştır[18]. Ortaçağda resmî devlet daireleri tarafından "diploma" kelimesi yerine "berat", "mektub", "belge" mânâlarına gelen *charta, epistola, littera, pagina, briet* ve *urkunde* kelimeleri tercih edilmiş; kelime daha sonra biraz farklı bir biçimde yeniden resmî dile girmiştir[19]. Nitekim Fransızcada "*diplôme*", "şehadet-nâme, berat, imtiyaz" mânâlarını taşımakta; bundan türetilen *diplomatik* kısaca "şehâdet-nâme, imtiyaz-nâme ve eski ahid ve kanunlarla berat vs.yi halletmek fenni"[20] yahut biraz daha geniş olarak "hukukî ve idârî önem taşıyan belge ve resmî kayıtları malzeme ve muhtevâ yönünden inceleyen ilim dalı"[21] olarak ifade edilmektedir.

---

[12] Çetin, "Tarihçe", s. 68-69.

[13] A. Şeref, "Evrâk-ı Atîka", s. 16-19.

[14] Tafsilât için bk. Binark, *Arşiv*, s. 28 vd..

[15] H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek - English Dictionary*, Oxford 1968.

[16] Boris Nedkov, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografiya*, I, Sofia 1966, s. 6.

[17] Charlton T. Lewis, *Latin Dictionary*, Oxford 1941.

[18] Nedkov, *gös. yer.*

[19] Nedkov, *gös. yer.*

[20] Ş. Sami, *Resimli Kamus-ı Fransevî*, İstanbul 1322, s. 799-800.

[21] "Diplomatik", *AnaBritannica*, VII (İstanbul 1987), 304.

*Diplomatik*in bir ilim olarak ortaya çıkması, pratik bir ihtiyacdan doğmuştur. Ortaçağ Avrupa'sında harbler sonunda birçok belge kayb olmuş; yenilenme sırasında imparatorluk ve papalığa âid bir çok belgenin manastırlarda sahtesi düzenlenmiş; dolayısiyle muâmelelerde belgelerin hakikîleriyle sahtelerinin ayırd edilmesi bir zarûret halini almıştır. XVII. yy. sonlarında Milanolu piskoposluk üyelerinin, hakikiliğinden şübhelenerek incelenmek üzere Papalığa gönderdikleri Papa III. Innocent'a (1198-1216) âid mektubun sahte olduğu ortaya çıktığından, gerçek ile sahte bir belgenin farkları papalıkca ortaya konmaya çalışılmıştır. Cizvit Daniel Van Papebroeck, 1675'de yayınlanan *Acta santrum* adlı derlemeye eklenmiş ilmî yazısında, Saint-Denis Manastırındaki krallık belgelerinin hepsini, ayırım yapmaksızın, sahte olarak nitelendirmiştir[22]. *Diplomatik*, hakikî mânâda ilim olma hüviyetini ancak bundan sonra, Fransız Bénédictin tarikati mensûbu olan Dom Jean Mabillon (1632-1707)'un 1681'de Lâtince olarak kaleme aldığı *De re diplomatica libri sex* adlı eseriyle kazanmıştır. Bu eserle arşiv belgelerinin özellikleri tesbit edilmiş; araştırma ve inceleme usûllerinin temelleri atılmış; hakikî ve sahte belgelerin ayırd edilmesi husûsunda kaideler konmuştur[23]. Zaten belgelerin hakikîlerini sahtelerinden ayırabilmek, hakikîlerinin iyi bilinmesini gerektirir.

Jean Mabillon'un eseri, ilmî diplomatik çalışmalarına başlangıç olmuş; bunu XVIII. yy.da diğer Avrupa devletlerinde diplomatik üzerine yayınlanan kitablar takib etmiştir. İngiltere'de Madox, 1702'de *Formulare Anglicanum*; İtalya'da Maffei, 1727'de *Istoria Diplomatica*; Fransa'da René Prosper Tassin ve Charles François Toustain 1750-65 yılları arasında yayınladıkları altı cildlik *Nouveau Traité de Diplomatique*[24]; D. de Vaines, 1765'de Göttingen'de yayınladığı *Dictionnaire de Diplomatique Gatterer, Elementa Artis Diplomaticae*; Schoneman 1801'de Hamburg'da yayınladığı iki cildlik *Essai de Systéme Général de Diplomatique*[25] adlı eserleriyle diplomatik ilmine yenilikler getirmişlerdir. Almanya ve Avusturya'daki çalışmalarda "*actum*" (=sözlü hukukî işlem) ve "*datum*" (=hukukî işlemin belgelenmesi) arasındaki farklılık ortaya konularak noterlik belgelerinin doğruluklarını tesbite yarayacak bir takım metodlar geliştirilmiştir[26].

Diplomatikte bundan sonraki safha XIX. yy.da meydana gelmiştir. İlmî çalışmaların geliştirilmesi kadar bunların uygulanması, yani belgelerin hakikîsinin sahtesinden ayrılması; devlet ve müessese arşivleri, hatta özel arşivlerdeki belgelerin tasnifi ve kataloglanması XIX. yy. başlarında hâlâ mühim bir mesele olarak durmaktaydı. Bu hususların gerçekleştirilebilmesi için bir öğretim müessesesine ihtiyac vardı. Bu düşünce ile ilk def'a Fransa'da 1821'de Écoles des Chartes açıldı. Bunu XIX. yy. ın ortalarında Avusturya (Viyana'da) ve diğer Avrupa ülkelerindekiler takib etti[27].

Çeşidli maksadlarla kullanılan belgelerin yazılış tarz ve şartları, kullanılma yerleri, ihtiva ettikleri unsurlar hep *diplomatik*in ilgi alanı içindedir. Diplomatik ilmi bununla da yetinmeyecek, belgelerin özelliklerinde meydana gelen değişiklikleri incelemeye çalışacaktır. Belgelerin hazırlanma şartları, kaleme alan şahısların vasıfları ve meydana getirildikleri kültür, bu değişikliklerde rol oynayan faktörlerdir. Bir cemiyetin medeniyeti, diplomatiğine de aks eder[28]. Değişik memleketlerde farklı zaman dilimleri içinde meydana getirilen belgelerin diplomatik açıdan incelenmesi, bu memleketlerin

[22] George Tessier, *La diplomatique*, Paris 1952, s. 10.

[23] *La diplomatique*, s. 11.

[24] "Diplomatika" *Türk Ansiklopedisi*, XIII (1966), 325.

[25] Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, İstanbul 1979, s. 14.

[26] "Diplomatik", *AnaBritannica*, VII (İstanbul 1987), 304.

[27] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 14.

[28] *La diplomatique*, s. 14.

birbirinin tesiri altında kalabileceğini gösterdiği kadar belli şartların belli neticeler doğurduğunu da ortaya koymaktadır.

Osmanlıların, bir taraftan Ortaasya Uygur Devleti ve dolayısiyle Çin diplomatik kaidelerinin; diğer taraftan Bizans kanalıyla Avrupa diplomatiğinin tesiri altında kaldığı tekrarlanır. Avrupa devletlerince düzenlenen belgeler de Roma diplomatik kaidelerine dayanmaktadır. Diğer taraftan, benzer diplomatik kaidelerin eski Anadolu ve Mısır'da da mevcud olduğu görülmektedir. Gerçekten, daha bu devirlerde belgelerin hangi kısımlardan meydana geleceği, bunların her birinde söylenecek şeylerle söylenme sıralarının tesbit edilmiş olduğu görülmektedir. Hiç şübhe yok ki, eski çağlarda, bu kaideler çok daha basit olup zamanla ve ihtiyaclara göre yeni belge türleri ortaya çıkarken var olanlar da az veya çok şekil değişikliklerine uğramışlardır. Hititler devrinde yapılan anlaşmalarla yeni çağlardaki anlaşmaların yazıldıkları malzeme değişse de rükünleri arasında benzerlikler vardır. Meselâ, Mısır Kralı Ramses ile Hitit Kralı Hattuşili arasında yapılan Kadeş andlaşmasının (M.Ö. 1270) tertib şekli Osmanlı ahidnâmelerinin tertibine oldukca benzemektedir. Gerçi bu belgede Batı'da Lâtince "*invocatio*", Doğu'da "*tahmid*" ve "*temcid*" denilen Allah'a hamd ve Peygambere salât u selâm (salvele) rüknü görülmez. Ancak, bu tek tanrılı dinlerde ortaya çıkan ve zamanla gelişen bir rükündür. Nitekim, İslâm devletlerine âid belgelerde de bu rükünler zamanla gelişme göstermişlerdir. Meselâ, İslâm belgelerinde "*salvele*", 797'den îtibâren kullanılmağa başlanmıştır[29]. Aslında, Kadeş andlaşmasında da tanrı adı anılmıştır. Ancak belgedeki yeri başta değil, sona doğru ve iki hükümdarın anlaşmayı bozdukları takdirde lânetlenmeleri, sadık kaldıkları takdirde takdis edilmeleri temennisinden hemen öncedir; ayrıca çok tanrılı bir devre âid olduğu için tek tanrıya hamd yerine tanrıların listesi verilmiştir. Bu değişiklik dışında, Kadeş andlaşmasındaki memleketler ve hükümdarlarının adları (unvan / intitulatio ve elkab / inscriptio); anlaşmanın gayesi, dostluk kurulma isteği, saldırmazlık sözü, esirlerin iâdesi (nakil, iblâğ / narratio, expositio) ve anlaşmayı bozan tarafın lânetlenmesi (te'kid, tehdid, lânet / sanctio) gibi hususlar[30] Osmanlılar tarafından yabancı devletlere verilen ahidnâmelerde de hemen aynen bulunan maddelerdir ve aşağı yukarı sıralanışları da uygunluk göstermektedir[31].

b. Osmanlı Diplomatiği

Osmanlılarda ilmî olarak ilk diplomatik çalışmaları, II. Meşrutiyetten bir yıl kadar sonra 1909'da *Tarih-i Osmânî Encümeni*'nin kurulması ve 1914'de *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* (TOEM)'nın yayınlanmasıyla başladı. Fakat, çok eski tarihlerde tesbit edilmiş olan Osmanlı diplomatik kaideleri asırlardır derlenen *Münşeât mecmualarında* yer almaktaydı. Bu mecmualardan bir kısmında sadece belge örnekleri bulunurken bir kısmı bununla yetinmeyip diplomatik kaidelerine de yer ayırmışlardır. Aslında bu tür mecmualar, ilmî bir gaye ile toplanmış olmayıp tamamen pratik maksadlarla kaleme alınmışlardır. Bu mecmualarda bir *fermanın*, *nâme, fetihnâme* veya *ahidnâmenin*; *berat* veya *menşurun*; *telhis* veya *buyuruldunun* hangi rükün ve şartları ihtivâ edeceği ve nasıl yazılacağı, bunları yazacak olan kâtiblere yol göstermek maksadıyla açıklanmağa çalışılmıştır ki bunlara, "öğretici mâhiyetteki münşeât mecmuaları" demek pek de yanlış olmayacaktır[32]. Devrinde pratik maksadlarla yazılmış bilgiler bugün diplomatikle uğraşanlar için bazan çok kıymetli malzeme teşkil etmektedir.

[29] W.Björkman, "Diplomatic - Classical Arabic", *Encyclopedia of Islam*^{2}, II (1965), 302.

[30] Ali M. Dinçol, "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan - 2 Mayıs 1986) - Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 41-45.

[31] Osmanlı ahidnâmelerinin rükünleri için III. Bölüm "Ahidnâme" bahsine bk.

[32] Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti" (*Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, s. 169-176) adlı makalesinde bu tür mecmualara dikkati çekmiş ve bunların tetkikinin diplomatik ilmine büyük katkıda bulunacağını göstermiştir.

Belge metinlerini toplayan münşeât mecmualarına gelince: Bunların sayısı pek çok olup bütün yazma eser kütübhanelerinde en azından birkaç münşeat mecmuası bulmak mümkündür. İçlerinde sadece bir belge cinsine tahsis edilmiş olanlar vardır. Çoğu sadece mektub ihtivâ ederler; bir kısmı ise sadece bir padişaha âid fetihnâme ve nâme-i humâyûn[33], hatt-ı humâyûn[34], bir sadrazama âid buyuruldular[35] veya bir sadrazama âid telhislere[36]; yahut yalnız i'lâm[37] veya peşpeşe olmak üzere ayni konu ile ilgili fetvalarla i'lâmlara[38] tahsis edilmişlerdir. Maamafih, değişik belge cinslerine âid örneklerden meydana getirilmiş olanların sayısı da az değildir. Ancak, bu tür münşeât mecmualarındaki örneklerin hepsinin hakikî olmadığı, bir kısmının daha önceki münşeât mecmualarındaki belgelerin biraz şekil değişikliğine uğratılarak başka bir şahsa mal edildiği, yahut muhayyel bir nâme-i humâyûn, ahidnâme-i humâyûn veya mektubun metninin verildiği de vâki'dir. Ahmed Feridun Bey'in *Münşeâtü's-selâtîn*'indeki bazı belgeleri buna misâl olarak gösterebiliriz. Bu münşeâtda Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerine âid bazı belge metinlerinin, devrinin değil, XVI. yy.ın dil özelliklerini aks ettirmesi ilk def'a Dr. Friedrich Kraelitz'in dikkatini çekmiş[39], daha sonra Prof. Mükrimin Halil Yinanç, bu devir belgelerinden bir kısmının orijinal olmayıp Mehmed bin Müeyyed el-Bağdâdî münşeâtındaki[40] mektubların başlıkları, şahıs ve yer adlarının değiştirilmesi ve diğer bazı değişiklikler yapılmasıyla meydana getirilmiş sahte belgeler olduğunu ortaya koymuştur[41]. Fakat bütün münşeât mecmualarının muhayyel ve sahte belgeler ihtiva ettiğini düşünmek yanlıştır. Ancak, kullanırken tenkid unsurunun ihmal edilmemesi gereklidir.

Bu münşeat mecmuaları yanında yine kâtiblere pratik bilgiler vermek üzere XIX. yy. ortalarından îtibâren "İnşa'" ve "Kitâbet" adlarıyla bazı eserlerin neşr edildiğini görüyoruz. Ancak bunlar, belgelerin, Tanzimat sonrasında kısmen değişen şekillerini vermektedirler. Klâsik devirde yazılmış öğretici mâhiyetteki münşeât mecmualarıyla karşılaştırıldığında ise birbirini tamamlayıcı mâhiyette oldukları görülmektedir. Bunların belli başlıları 1270'lerde basılmış olan ve birkaç tab'ı bulunan, ancak yazarı bilinmeyen *İnşa'-i Cedîd*[42] ile Mehmed Tevfik'in *Usûl-i İnşa' ve Kitâbet* (İstanbul 1307)'i; Mehmed Fuad'ın *Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye* (İstanbul 1328)'si; Mehmed Rıf'at'ın *Zübdetü'l-Münşeât*'ı ve nihayet M. Cevdet'in *Zamanımızda Usûl-i İnşa' ve Muhâbere* (İstanbul 1925)'sidir. Bu eserlerde belge cinsleri ve yazılış şekilleri hakkında bilgi verildiği gibi dizilmiş olarak bazı belge örnekleri de konmuştur. Osmanlı diplomatiği konusunda ilmî araştırma maksadıyla kaleme alınmamış olmakla beraber, diplomatik konusundaki ilmî çalışmaların vaz geçilemez unsurlarıdır.

---

[33] TSMK, Revan Köşkü Ktb, nr. 1939 ve 1944. Bk. B. Kütükoğlu, a.g.m, s. 170, n. 2.

[34] Üniversite Ktb, TY, nr. 6094 ve 6110'daki hatt-ı humâyûn mecmualarından ikincide IV. Murad'ın hatt-ı humâyûnları toplanmıştır.

[35] Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 3363. Bk. B. Kütükoğlu, a.g.m, s. 170, n. 3.

[36] Meselâ Süleymaniye Ktb. Es'ad Efendi kısmı, nr. 2236'daki mecmuada 30b-72b arası Koca Sinan Paşa'nın telhislerine ayrıldığı gibi TSMK, Yeniler, nr. 4706'daki mecmuada da (1b-91b) yalnız Mehmed Ragıb Paşa'nın telhisleri yer almaktadır. İstanbul kütübhanelerindeki diğer telhis mecmuaları için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. XXV-XXVII.

[37] *İ'lâmât Mecmuası*, Üniv. Ktb, TY, nr. 9268.

[38] *İ'lâmât Mecmuası*, Üniv. Ktb, TY, nr. 9267.

[39] Friedrich von Kraelitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *T O E M*, V/28 (1332), 242.

[40] Bu münşe'ât hakkında kısa bilgi için bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Feridûn Bey Münşe'âtı", *T O E M*, XI-XIII/63-77 (1340), 164.

[41] Yinanç, gös. yer ve aynı makalenin devamları: *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (*TOEM*'in devamı), XIV/1 (78) (1340), 40; XIV/4 (81) (1340), 216, vs.

[42] Bunlardan biri taşbasması olup bazı şekiller de ihtiva ettiğinden kitabda bu nüsha kullanılmıştır.

Osmanlı diplomatiği ile ilgili ilmî yazıların ilki son Osmanlı vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Bey'in *T O E M*'deki "Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-ı Tarihiyemiz" (I/1, İstanbul 1328, 9-19) adlı makalesidir. Abdurrahman Şeref Bey, bu makalesinde Osmanlı resmî belgelerini nezâretler öncesi ve sonrası, başka bir ifadeyle klâsik devir ve Tanzimat devri belgeleri olarak ayrı ayrı mütâlea etmiş; nezâretler öncesi devri de dört gruba ayırarak şöyle bir tasnif yapmıştır:

I. Bâbıâlî ve Dîvân-ı Humâyûna âid belgeler
   1. Muâhede ve mukaveleler;
   2. Padişah adına verilen ferman (emir), berat (imtiyaz) ve menşur (vezirlik beratı)lar;
   3. Hatt-ı humâyûnlar (padişahların kendi el yazılı emir ve mütaleaları);
   4. Ordu ve Donanma kumandanlarıyla yapılan yazışmalar;
   5. Ahkâm defterleri (Dîvân-ı Humâyûndan çıkan emir ve hükümleri ihtivâ eden zabıtlar);
   6. Mevâcib defterleri (Devletten ulûfe alan askerî sınıfların maaş icmalleri);
   7. Vilâyetlerle yapılan muhabereler;
   8. Günlük işlerle ilgili çeşidli yazışmalar.

II. Defter-i Hâkanîye âid belge ve defterler (Tahrir defterleri)

III. Maliye defterleri (Gelir, gider ve demirbaş defterleri)

IV. Şer'iye sicilleri (Kadılar tarafından tutulan defterler)

Aynı mecmuada Musa Kâzım Bey de Dîvân-ı Humâyûn'da tutulan defterlerin kısa bir dökümünü yapmış; bunları:

a. Mühimme,
b. Ordu ve rikâb mühimmesi,
c. Mektûme,
d. Rumeli,
e. Nâme-i humâyûn gibi kısımlara ayırdığı gibi defterhane, fetvahane ve maliyeye âid belge ve defterlere de kısaca temas etmiştir[43].

Osmanlı tarihiyle uğraşan bazı Avrupalı araştırıcılar da Osmanlı diplomatiği ile yakından ilgilenmişler, hatta bu konuda, Osmanlılardan çok önce, makale ve kitablar neşr etmişlerdir. Osmanlı diplomatiği üzerindeki ilk çalışmalar belge neşri şeklinde olup tarihi XVII yy. başlarına kadar iner. 1615'de F. Sauary tarafından gerçekleştirilen ilk neşir 1604'de Fransızlara verilen ahidnâmenin metnidir[44]. XIX. yüzyıla gelindiğinde Avrupalıların Osmanlı gayr-i müslim tebaasına duydukları ilgiye paralel olarak Türkçe belge yayınlarının sayısında da artış olmuş; *Archiv Diplomatique*, *Europa Diplomatique*, *Portfeuille Diplomatique et Politique* gibi bazı yayınlarda Osmanlı belge neşirlerine yer verilmiştir. Anton v. Gevay'ın *Urkunden Actenstücke zur Geschichteder Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Aus Archivien und Bibliotheken* (I-III Wien 1838-41) adlı eseri Kanûnî devrini de içine alan yüzü aşkın belge ihtiva etmesi dolayısiyle mühim bir merhale teşkil etmiştir[45]. Bundan sonra Türk belgelerine gösterilen ilgi daha da artmış ve başta Avusturyalı Friedrich Adolf Behrnhauer[46], Macar Aron Szilady ve Karácson Imre olmak üzere birçok şarkiyatcı, orijinal metin ve tercüme şeklinde olmak üzere Osmanlı belgelerinin neşrine girişmişlerdir.

---

[43] *T O E M*, I/2 (1328), 65-69.

[44] *Articles du Traicte faict en l'annee mil six cens quatre, entre Henry le Grand Roy de France... et Sultan Amat Empereur des Turcs*, Paris 1615. Tafsilât için bk. Valery Stajanow, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik*, Berlin 1983, s. 9.

[45] Stojanow, s. 16.

[46] *Quellen für serbische Geschichte aus türkischen Urkunden*, Wien 1857.

Avrupa'da Osmanlı diplomatiği üzerindeki ilmî çalışmaların başlaması ise vesika neşirlerine nazaran geçtir. Bu konudaki ilk araştırma Joseph von Hammer tarafından yapılmıştır. "Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken" (Arab, Fars ve Türk mühürleri) adını taşıyan bu araştırmada Arab ve Fars mühürlerine de yer verilmekle beraber ağırlık Osmanlı mühürlerindedir[47].

Diğer bir Avusturyalı şarkiyatcı, Friedrich Kraelitz ise *T O E M*'de neşr ettiği "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar" adlı makalesiyle sahte belgelere dikkat çektiği gibi 1921'de yayınladığı "Osmanische Urkunden in türkisher Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatik"[48], adlı çalışması ile ilk def'a belgelerin şekil özelliklerini incelemiş; kullanılan kâğıt, mürekkeb ve yazı cinsleri ile belgelerin yazıldıkları diller, rükünleri ve bunların özellikleri hakkında bazı tesbitler yapmıştır. Osmanlı belgelerinin yapı özellikleriyle Avrupa belgelerininkini de karşılaştıran Kraelitz, rükünler arasındaki benzerliklere dikkat çekerek Osmanlıların, Avrupa diplomatik kaidelerinin tesiri altında kalmış olabilecekleri üzerinde durmuştur.

Kraelitz'in, Osmanlı diplomatiği üzerindeki çalışmaları arasında kadı tasdikli sûretleri inceleyen ve bunların asılları kadar geçerli olduklarını gösteren makalesiyle[49] pençelerle ilgili makalesi[50] de zikre değer.

Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışan Avrupalı ilim adamlarından biri de Macar Prof. Lajos Fekete'dir. *Einführung in die Osmanish-Türkische Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest 1926) adlı eserinde Osmanlı belgelerini dünyevî ve rûhânî karakterli belgeler olmak üzere başlıca iki grupta toplayan Fekete, bunlardan "dünyevî belgeleri" şöyle bir tasnife tâbî tutmuştur:

1. Padişah tarafından ısdâr edilmiş olanlar
   a. Ferman,
   b. Berat,
   c. Ahidnâme,
   d. Sulhnâme,
   e. Nâme-i humâyûn,
   f. Emirler,
   g. Hükümler;
2. Devlet ileri gelenleri ve Dîvân-ı Humâyûn üyeleri tarafından çıkarılan belgeler;
   a. Padişaha takdim edilen takrirler;
   b. Sadrazam ve diğer yüksek rütbeli vazifelilerin mektubları;
   c. Serdar gibi olağanüstü vazifelilerin mektubları;
   d. Beylerbeyilerin mektubları;
   e. Beylerbeyilerin emirleri;
   f. Küçük dereceli vazifelilere âid belgeler; yol ve idam hükmüleri, senetler;
   g. Alelâde mektublar.
3. Resmî dairelerde kullanılan defter ve siciller.
4. Arz-ı haller, rapor ve ihbar mektubları.
5. Mektublar.
6. Kırım hanlarının emir, mektub ve diğer yazıları.

---

[47] "Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken" *Sitzungsberichte der Academie der Wissenschaften*, Wien 1949. Aslında mühürler "sicillografi" adıyla ayrı bir ilim dalının konusu olmakla beraber diplomatiğin konusunu teşkil eden belgelerde kullanıldığından bunları da diplomatik çerçevesi içinde mütalaa etmek gerekir.

[48] *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, 197. band, Wien 1921, s. 2-111.

[49] "Legalisierungsformeln in Abschriften osmanischer kaiserlicher Erlässe und Handschreiben", *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II/1-2 (1925), 137-146.

[50] "Studien zur Osmanischen Urkundenlehre, I. Die Handfeste /Pence/ der osman. Wesire /Mit drei Tafeln/", *Mitteleilungen zur osmanischen Geschichte*, II/3-4 (1925), 257-268.

Prof. Fekete, rûhânî olarak vasıflandırdığı belgeleri ise
1. Şer'iye sicilleri.
2. Kadıların verdikleri hüküm ve îlâmlar.
3. Vakfiyeler.
4. Fetvalar olarak ayırmıştır.

Prof. Fekete, sadece Osmanlı diplomatiğini sistematik bir şekilde incelemekle kalmamış; eserinin birinci bölümünü paleografyaya ayırarak Osmanlıların kullandıkları yazı cinsleri hakkında da bilgi vermiştir. Bu eserden sonra da Osmanlı paleografyası üzerindeki çalışmalarına devam ederek 1955'de neşr ettiği iki cildlik *Die Siyaqat-schrift in der Türkischen Finanzverwalttung* adlı eserinde okunması çok güç olan *siyakat* yazısını incelemiştir. Osmanlı diplomatiği ve belge neşirleri ile ilgili daha başka makaleleriyle *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. 1606-1645* (Budapest 1932) adlı bir eseri vardır.

XX. yy.ın ikinci yarısında Avrupa'da ve özellikle Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış Balkan ülkelerinde Osmanlı diplomatiğine olan ilgi giderek artmış ve belge yayınları yanında belgelerin yapıları ile ilgili araştırmalar da fazlalaşmıştır.

Prof. Fekete'den sonra Osmanlı diplomatiği üzerinde eser verenlerin bir kısmı da onun tasnifini hemen hemen benimsemişlerdir. Gerçekten gerek Romen tarihçi Prof. Mihail Guboglu, *Paleografia si Diplomatica Turco-Osmana* (Bükreş 1958), gerekse Prof. M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi* (İstanbul 1979) adlı eserlerinde aşağı yukarı bu tasnife sadık kalmışlardır. Guboğlu'nun eserinin orijinal tarafı, Romen arşivinden alınmış çok sayıda belge faksimilesi ihtiva etmesidir.

Polonyalı ilim adamları Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski ise, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*[51] adıyla Türkçeye çevrilen (1993) eserlerinde Osmanlı belgelerini
I. Yazı, II. Emir olarak iki gruba ayırmışlardır.
Yazı adını verdikleri I. gruptaki belgelerde
1. a. Farsca *nâme* ,
b. Arabca *mektub* ve
c. Yine Arabca *kitab* veya çoğulu olan *kütüb*,
d. Türkçe *yazı* ve
e. Yine Türkçe *biti* kelimelerinin aynı belge içinde birbiri yerine geçmek üzere kullanıldığına dikkat çekmişler;
2. Padişaha âid yazılarda *hatt-ı humâyûn* ve *tevki'* kelimelerinin kullanıldığına; XVII. yy.dan îtibâren ise hatt-ı humâyûn ile padişahın el yazısı kasd olunduğuna işaret etmişlerdir.
Emir adı altında topladıkları II. grup belgeleri de
1. Farsca menşe'li olup ortaçağda İlhanlılar tarafından da kullanılmış bulunan *ferman*;
2. Arabca *emir;*
3. Yine Arabca *Hüküm* ve çoğulu *ahkâm*;
4. Türkçe buyurmaktan *buyrultu* (buyuruldu);
5. Arabca *berat*;
6. Türkçe olan ve Kırım hanlarınca kullanılan *yarlık* olmak üzere tasnif etmişlerdir.

Bu iki grup dışında *nâme* kelimesiyle yapılan *mülknâme, ahidnâme, sulhnâme* ve *nâme-i humâyûn* gibi belgelerle aynı belge içinde eş anlamlı olarak kullanılan *nişan* ve *berat* tabirlerine dikkat çekmişlerdir.

[51] İlk def'a 1955'de Varşova'da *Zarys dyplomatyki osmansko-tueckiej* adıyla Lehce olarak basılan eser, 1968'de *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics* adıyla İngilizceye tercüme edilmiş; Türkçeye ise İngilizcesinden çevrilmiştir. Bk. Türkçe terc. s. 157-158.

Avrupalıların Osmanlı belgeleri için genel olarak *ferman* tabirini kullandıkları, fakat bu tür belgelerin emir mahiyetinde olup diğer belge cinsleriyle karıştırılmaması gerektiği; sadrazam ile yüksek rütbeli devlet memurlarına âid *telhis, tahvil, tahrir, tezkire* gibi belgelerin ise ayrı mütalea olunması icab ettiği üzerinde durmuşlardır[52]. Eser, Osmanlı diplomatiği hakkında tafsilâtlı teknik bilgi vermekten ziyade, Osmanlı paleografya ve diplomatiğiyle ilgili zengin bir bibliyografya ihtiva etmesi bakımından kıymetlidir.

Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışma yapan diğer bir ilim adamı, Bulgar Boris Nedkov'a gelince: *Osmanotursca Diplomatika i Paleografia* (Sofya 1966) adlı eserinde, Fekete'nin, Osmanlı belgelerini, Batı Avrupa ortaçağ belgeleri gibi dünyevî ve ruhânî (lâik ve dînî) olarak ayırmasını hatalı bulmakta; bu ayırımın, devletin yapısı dolayısiyle, Osmanlı belgelerine tatbik edilemeyeceğini ifade etmektedir[53]. Bu tür sun'î bir ayırım yerine belgeleri menşe'lerine göre ayırmanın doğru olacağını belirten Nedkov, belgeleri evrak ve defter olarak iki grupta toplamış; haklı olarak, her ikisinin de orijinalinin mühim olduğu; sûretin doğru bir kopya olmayabileceği, müsveddenin ise tasarı olarak kalmış bulunabileceğine işâret etmiştir[54]. Evrakı dört, defterleri ise iki grup halinde şöyle sınıflandırmıştır:

1. Padişah belgeleri:
   a. Padişah mektubları: Nâme-i humâyûn, hatt-ı humâyûn;
   b. Emirler: Ferman, hükm-i şerif, emr-i şerif / irade;
   c. Berat;
   d. Fetihnâme, sulhnâme, ahidnâme.
2. Merkezdeki idârî organların üst kademelerindekiler ile taşradaki beylerbeyleri ve sancakbeyleri (İlk devirlerdeki sancakbeyi olan şehzâdelerin yazıları da bu gruptadır) belgeleri:
   a. Padişah veya sadrazama hitâben yazılanlar: Telhis, arîza / tezkire-i ma'rûza;
   b. Memleket dışına (yabancı hükümdar veya devlet adamlarına) gönderilen belgeler: Mektub, kâğıt, yazı;
   c. Memleket içine gönderilen belgeler: Emirnâme / buyuruldu.
3. Merkez ve taşradaki ikinci derecedeki idârî organlarca düzenlenen belgeler:
   a. Resmî mektublar: Mektub, huruf, tahrir, kitab, hat, sahife, kaime, şukka, nemika, kâğıt, yazı (Bunlar, idarelerin bütün kalemlerinden çıkabilir);
   b. Belgeler: Tezkire, sened, vesika, varaka, temessük, pusula, tahvil;
   c. Müsâadenâmeler: İzinnâme, icâzetnâme, ruhsatnâme;
   d. Mahkeme belgeleri: İlâm, hüccet, vekâletnâme, vasiyetnâme, ıtknâme, istintaknâme, mazbata, vakfiye, fetva;
   d. Tebrik mektubları: Tebriknâme, muhabbetnâme.
4. Özel şahıslarca yönetim organlarına sunulan belgeler:
   a. Şahsî dilekçeler: Arzuhal / istidanâme / istirhamnâme;
   b. Toplu dilekçeler: Mahzar / Arz-ı mahzar;
   c. Şikâyet mektubları.

Defterlere gelince:

1. İdârî organların her türlü yazışmalarının kayd edildiği defterler: Nâme-i humâyûn, Mühimme, Kuyudât, Ruznamçe ve Kadı Sicilleri;
2. Defterhâne ve Maliye defterleri:
   a. Timar, zeâmet, hasha-i padişâhî, nüfus, voynuk, doğancı, şahinci gibi özel statüdeki reâyaya âid defterler.
   b. Vergi defterleri: Tahrir, mukataa, cizye defterleri;
   c. Muhasebe defterleri: Mevâcib, Hazine, Varidat ve Masraf defterleri.

[52] s. 135-137.

[53] I, 119-121.

[54] I, 122-123.

Nedkov'un talebesi Bulgar Asparuh Velkov da son yıllarda Osmanlı belgeleri üzerinde derinlemesine incelemelerde bulunmuştur. Velkov, ilgi alanı olarak maliye belgelerini seçmiş; 1976'da Sofya Üniversitesine doktora tezi olarak sunduğu[55], daha sonra "Les notes complémentaires dans les documents financiers Ottomans des XVIe-XVIIIe siècles (Étude diplomatique et paleographique)" adıyla neşr edilen[56] çalışmasında maliye belgelerinin gördükleri muâmeleler üzerinde durmuştur.

Vidove Osmanoturski Dokumenti. Prinos Kim Osmanoturskata Diplomatika (Sofya 1986) adlı eserinde özellikle *tezkire* türü belgeleri incelemiştir.

Velkov'un bir diğer çalışması Stephan Andreev'le birlikte hazırladıkları Osmanlı belgelerinin yazıldıkları kâğıtların filigranları üzerinedir. *Filigranes dans les Documents Ottomans* (Sofya 1983) adını taşımakta ve henüz sadece ilk cildi çıkmış olup, bu da, birkaç istisna dışında üç hilâl filigranına ayrılmış bulunmaktadır.

Tabiî Osmanlı diplomatikası üzerinde çalışan Avrupalı ilim adamları bu saydıklarımızdan ibâret değildir. Bazı araştırıcılar da belli bir zaman dilimi içindeki belli belge cinsleri üzerinde durmuşlardır.

Sultan Kanûnî Süleyman devri belgeleri üzerinde çalışmış olan Alman Josef Matuz ve Avusturyalı Anton C. Schaendlinger bunlar arasındadır. Matuz, doktora tezi olarak hazırladığı eserinde (*Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974)

1. Nâme,
2. Hüküm / ahkâm-ı mühimme, ahkâm-ı şikâyet;
3. Nişan (=berat) ve sebeb-i tahrir hükmü adı verilen belgeleri incelemiş; ve bunları delil getirici ve tanzim edici belgeler olmak üzere iki kısma ayırmıştır.

Schaendlinger de, (*Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, I-II, Wien 1983-86) yine padişaha âid belgeler üzerinde durmuş ve eserine bunların tıpkı basımlarını eklemiştir[57].

Uriel Heyd ise, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615* (Oxford 1960) adlı eserinin giriş kısmında *Mühimme defterleri* ile ilgili çok kıymetli tesbitler yapmıştır.

Osmanlı diplomatiği üzerinde neşriyat yapan değerli tarihcilerden Franz Babinger, Paul Wittek, Bernard Lewis, Iren ve Nicoara Beldiceanu, Bistra Andreeva Cvetkova, Alessio Bombaci, Káldy-Nagy, Nedim Filipovic, Fehim Bajraktaravic, Vanco Boskov, Hans Georg Majer, Jean-Louis Bacqué-Grammont ve daha birçokları sayılabilir[58].

Bulgar Valery Stajanow da Osmanlı diplomatiği üzerinde çalışanlar arasında yer alır. Ancak, onun çalışması belgelerin teknik yönden incelenmesi değil, bu konuda yazılmış kitab ve makalelerin tahlîli mâhiyetindedir.

Türk tarihçileri içinde Osmanlı diplomatiği konusunda *T O E M*'den sonraki çalışmalarda en mühim isim hiç şübhe yok ki Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır. Çoğu *Belleten*'de yayınladığı yazıları diplomatik çalışmalarında rehber olacak mâhiyettedir. "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyruldulara Dair", "Buyruldı", "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik" ile *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi* Osmanlı diplomatiğinin bazı konularını teknik olarak inceleyen araştırmalardır. Bunlardan başka, özellikle Osmanlı teşkilât tarihi ile ilgili eserlerinde (*Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* ve *Osmanlı Devletinin Merkez*

---

[55] Stojanow, s. 126-127.

[56] *Turcica*, XI (1979), 37-77.

[57] Bu eserin tanıtımı için bk. Feridun Emecen, "Anton Schaendlinger, Die Schriben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter, aus dem Haus, Hof-und Staatsarchiv zu Wien, Teil 2, Viyana 1986, I (XXVIII+84 s.) - II (+8 s.)" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), 611-614.

[58] Osmanlı diplomatiği üzerindeki yayınlar listesi için bk. Reychman-Zajaczkowski, s. 61-103 (İngilizce terc.); s.63-117 (Türkçe terc.); Stojanow, s. 198-312.

ve Bahriye Teşkilâtı) yeri geldikce diplomatik konusunda kısa, fakat özlü bilgiler vermiştir. Ayrıca başlıcaları yine *Belleten*'de olmak üzere hayli belge neşri bulunmaktadır.

Osmanlı diplomatiği ile yakından ilgilenenlerden biri de Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'dur. *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler (1597-1607)* adlı eseri sadece bir belge neşri olmakla kalmamış, giriş kısmında Osmanlı diplomatiği ile ilgili kısa, fakat doyurucu bazı bilgiler verilmiştir.

Bir tür belge üzerinde çalışan diğer bir isim Prof. Dr. Nejat Göyünç'tür. *Ruus defterleri*[59] ve ruusların hazırlanışı üzerindeki çalışması zikre değer.

Diğer pek kıymetli araştırmaları yanında son yıllarda Osmanlı diplomatiği konusuna da eğilen Prof. Dr. Halil İnalcık yaptığı yayınlarıyla Osmanlı diplomatiğinin bazı konularını aydınlığa kavuşturmuştur. *Osmanlı Araştırmaları*'nda yayınlanan "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Şikâyet", "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar" adlı araştırmaları son derecede kıymetlidir.

Son yıllarda genç Türk tarihçileri de Osmanlı diplomatiğiyle yakından ilgilenmeğe başlamışlardır. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi'nce düzenlenen "Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri"ne sunulan bildiriler bu konuya verilmeye başlanan önemi pek güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Gerçekten bu kitabda yer alan 18 makaleden ikisi paleografya, onbiri diplomatik olmak üzere on üçü Osmanlı devrine âiddir.

Bunlar içinde Bekir Kütükoğlu'nun "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", Halil Sahillioğlu'nun "Ruznamçe"si, İlber Ortaylı'nın "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", Mehmet İpşirli'nin "İlmiye Mensublarının İmza ve Tasdik Formülleri" bilhassa zikre değer. Mehmet İpşirli'nin daha sonra takdim tezi olarak hazırladığı basılmamış çalışmasını da burada zikr etmek gerekir: *Diplomatik Açıdan Mahzar*, İstanbul 1988.

Türkiye'de diplomatik ilmi konusunda Prof. M. Tayyib Gökbilgin'in ise müstesna bir yeri vardır. Zîrâ, sadece diplomatik üzerinde araştırma yapmakla kalmamış; diplomatiğin, üniversitede müstakil bir ders olarak okutulması da ilk def'a onun tarafından gerçekleştirilmiştir.

Belgelerin diplomatik incelemesine girmeksizin neşri ise gerek yerli, gerekse yabancı tarihçiler tarafından öteden beri önemle üzerinde durulan bir hususdur. Bu tarz yayınlar, Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de diplomatik tahlilleri ihtivâ edenlere nazaran hayli fazladır. Ahmed Refik'in Hicrî X, XI, XII ve XIII. asırlarda *İstanbul Hayatı* (İstanbul 1930-31), *Türkiye Madenleri* (İstanbul 1931), vs. adlarıyla *Mühimme defterlerinden* derlediği belge neşirleri; Prof. Barkan'ın *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zıraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Kanunlar* (İstanbul 1943), *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı* (I-II, Ankara 1972-79), Ekrem Hakkı Ayverdi ile müşterek neşr ettikleri *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* (İstanbul 1970) ve Enver Meriçli ile birlikte hazırladıkları *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri* (Ankara 1988); Prof. Halil İnalcık'ın *Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid* (Ankara 1954)'i ile Dr. Robert Anhegger'le birlikte neşr ettikleri *Kanunnâme-i Sultânî Ber-mûceb-i Örf-i Osmânî* (Ankara 1956)'si; M. Tayyib Gökbilgin'in *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar - Mülkler - Mukataalar* (İstanbul 1952)'ı ile Venedik Arşivindeki Türkçe belgelerden derlenmiş kitab hacmindeki iki makalesi[60]; Ertuğrul Düzdağ'ın *Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul 1972) gibi neşirler bu arada sayılabilir.

---

[59] "XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1968), 17-34.

[60] "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, I/2 (Ankara 1965), 119-220 ve "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolesiyonu ve Bizimle İlgili diğer Belgeler", *Belgeler*, V-VIII/9-12 (1972), 1-151.

Süreli yayınlar içinde de pek çok belge neşri yapılmıştır. *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ile onun devamı olan *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'ndan başlayarak *Tarih Vesikaları*, TTK *Belgeler*'i, *Vakıflar Dergisi*, hatta, belgelerin ilmî neşirleri yerine sadeceştirilmiş metinleriyle faksimilelerinin verilmesi tercih edilen *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* geniş çapta belge neşirlerine yer vermeleri dolayısiyle, bunların başında gelmektedir. Bunlardan başka *Belleten* ile *Tarih Dergisi*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *Tarih Araştırmaları Dergisi* ve *İktisat Fakültesi Mecmuası* başta olmak üzere üniversitelerimizce çıkartılan dergilerde çok sayıda belge neşri bulunmaktadır.

Belge neşirlerinin nasıl yapılması gerektiği husûsundaki görüşler ise farklıdır. Bazı ilim adamları tıpkı basıma rağbet ederken deşifre olunarak neşrini tercih edenler de vardır. Bunlar arasında da Osmanlıca ve yeni Türk alfabesi kullanılarak dizilmesini uygun bulan iki grup mevcuddur. Metinlerin, Osmanlıca olarak dizilmesine taraftar olanlar, Lâtin alfabesi kullanılarak yapılan neşirlerin orijinal metinleri tam bir sadakatle aks ettiremedikleri[61] veya belgelerin paleografik değerlerini azalttıkları[62] görüşündedirler. Bu görüşlere, tamamen olmasa da, katılmamak mümkün değildir. Ancak, dikkatli okunmuş ve kısmen transkripsiyon harfleri kullanılmış metinlerin toptan reddi de doğru olmasa gerektir. Diplomatik inceleme söz konusu olduğunda ise belgenin dış görünüşü büyük bir önem kazandığından ne Osmanlıca, ne de yeni yazı neşir kâfî gelmektedir. Zira böyle bir incelemede sadece metnin tam olarak verilmesi değil yazının cinsi, sayfanın kullanılışı, üzerindeki işaret (tuğra, pençe, vs.) ve paraflarla yerleri, kâğıdı, tezhibi, vs. büyük önem taşırlar. Bu bakımdan belgelerin tıpkı basımı çok kere faydalı, hatta zarûrî hale gelir. Başka bir ifade ile, belgelerin diplomatik bakımdan ilmî olarak incelenmesi için orijinallerinin görülmesine ihtiyac vardır. Zîrâ, belgelerin ön yüzlerindeki yazılar kadar arka yüzlerine konan, gördükleri muâmelerle ilgili notlar, hatta bazan sathî bir incelemede gözden kaçan ufacık bir işâret ve bunların konuş şekilleriyle yerleri de son derecede mühim olabilir. Bunların tam olarak tesbit edilebilmesi hiç şübhe yok ki orijinallerinin, yahut da orijinalleri kadar sıhhatli yapılmış faksimilelerinin görülmesi ile mümkündür[63]. Sadece diplomatik alanında yapılan çalışmalarda değil, bütün metin neşirlerinde orijinal yerine sûretlerinin kullanılması, bazı hallerde sıhhatli bir metin neşrini imkânsız hâle getirir. Zîrâ, kopya eden kâtibler her zaman çok dikkatli olmayabilir, dolayısiyle sûretlere dayandırılan metinlerde de yanlışlıklar meydana gelebilir[64]. Nitekim, bunun örneklerine de rastlanmaktadır[65].

---

[61] Fekete Lajos, "Türk Vesikalarının Neşri ve Bu İşin Arz Ettiği Meseleler", çev. M. Tayyib Gökbilgin, *Belleten*, V/20 (1941), 615-616.

[62] Reychman-Zajaczkowski, Türkçe ter., s. 62.

[63] Ancak, burada bir husûsu daha hatırlatmakta fayda vardır. Fotoğraf veya fotokopiler her zaman çok sıhhatli neticeler vermeyebilmektedir. Kâğıttaki bir leke belgenin orasında bir nokta veya işâret bulunduğu intiba'ını verebilmekte; bu da bazı yanlış yorumlara sebeb olabilmektedir.

[64] Belgeyi istinsah eden kâtibin, bir kelimeyi doğru okuyamayarak yanlış yazması mümkün olduğu gibi, okuyamadığı kelimenin resmini yaptığı hallere de rastlanmaktadır. Belki bu ikinci şekil, araştırıcının dikkatini çekeceğinden, birinciye nazaran daha az tehlikelidir.

[65] Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden (II), *WZKM*, LIV (1958), 242.

Birinci Bölüm

YAZI VE YAZI MALZEMELERİ

Belgelerin lâyıkıyla değerlendirilebilmesi için yazılış özellikleri kadar kullanılan kâğıt, kalem ve mürekkeb gibi malzemenin bilinmesi de çok mühimdir. Meselâ tarihsiz bir belgenin devrinin tayininde kâğıt ve yazı cins ve karakterleri önemli ip uçları verirler. Bunun için belgelerin diplomatik özelliklerine geçilmeden önce bu malzemenin incelenmesi faydalı olacaktır.

I. YAZI MALZEMELERİ

A. KÂĞIT

1. Tarihçe

Tarih yazı ile başlar, yazı ise düzgün satıhlar gerektirir. İlk devirlerde önce taş, sonra pişmiş tabletler üzerine yazı yazılmıştır. Ancak bu maddelerin sert olması dolayısiyle yazılar, demir kalemle hakkedilmek suretiyle yazılırlardı. Boğazköy'de yapılan kazılarda Hititlerden kalma böyle tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerden mektub hüviyetini taşıyanlar, yine pişmiş topraktan yapılmış zarflar içine konulurlardı. Yazı yazmak için daha sonra tahta, kurşun, tunç, fildişi levhalar da denendiyse de bunların gerek hakk edilme, gerekse taşınma bakımından pratik olmamaları, o devir insanlarını daha kullanışlı maddeler aramaya sevk etti[1].

Eski çağlarda birçok millet düşünce ve fikirlerini aktarabilmek için ağaç yapraklarının üzerine yazmağı denediler. Doğu'da Mısırlılar bu iş için M.Ö. 4000'de Nil kenarındaki bataklıklarda yetişen *papirus*dan faydalandılar. Papirus, parçalanmış elyafdan yapılmadığından, hakikî mânâda bir kâğıt olmamakla beraber ilk yazı malzemesi kabûl edilir. Batı dillerinde "kâğıt" mânâsına gelen "*paper*", "*papier*", "*papel*" kelimeleri grek ve lâtincedeki "*papuros*" ve "*papirus*" kelimelerinden geçmedir[2]. Papirusun yazı için kullanılabilir hale getirilmesi için bazı muâmelelere tâbî tutulması gerekir. 4-6 m. uzunluğundaki bitkinin kabukları soyulduktan sonra içinden çıkan beyaz ve lifli kısmı boyuna olarak ince şeridler halinde kesilip düzgün bir tahta üzerine yanyana yerleştirilir; üzerine, bu def'a aksi istikamette olmak üzere ikinci bir sıra daha dizilip Nil suyuyla

---

[1] Mehmed Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936, s. 1-3.

[2] Dard Hunter, *Papermaking. The History and Technique of an Ancient Craft*, Newyork 1978, s. 17.

ıslatılır ve tokmaklanmak suretiyle elyafın birbirine kaynaması temin edildikten sonra kurutulurdu. Yazı yazılabilir hale gelmesi için ise fildişi veya sedefle perdahtlanırdı. Mürekkebin dağılmaması için de birkaç kere zamk mahlûlüne batırılıp kurutulması gerekirdi.

Papirus bitkisinin her tarafından aynı evsafta kağıt yapılamıyordu. Su altında kalan kısmından yapılan kâğıt âdî olup yazı yazmağa müsâid değildi. Kâğıt yapımında papirusun çiçekleri de kullanılmazdı. Yazıya en elverişli kısım, sapın üst tarafı idi. Sapın enden orta kısmı en geniş ve en kusursuz kısmı olduğundan yazı için en uygun şeridler buradan alınırdı.

Mısır'dan başka Yunanistan ve Roma'da papirus kullanılmış; X. asrın ikinci yarısına kadar Mısır'da, XIII. asra kadar da Sicilya'da yapımı devam eden papirus, bu tarihlerde yerini diğer maddelere terk etmiştir[3].

Amerika yerlilerinden Mayalar ve Aztekler de Mısırlıların papirus için kullandıkları usûle benzer bir metodla *taş hurmasın*dan yazıda kullanılacak yapraklar yapmışlardır ki bunlara "*texamatl*" (*kaya kâğıdı*) veya "*zoyamatl*" (*hurma kâğıdı*) adı verilmiştir[4].

Eskiçağ Anadolu'sunda yazı malzemesi olarak diğer bir maddenin, hayvan derilerinin kullanıldığını görüyoruz. Aslında Anadolu'da yazı malzemesi olarak hayvan derisi kullanılması -hiç olmazsa- M.Ö. V. yy.a kadar iner[5]. Fakat derinin iki tarafının da yazılabilir hale getirilip kullanımının yaygınlaştırılması M.Ö. II. yy.a rastlar. Mısır kralı Ptolemaios ile Pergamon (Bergama) kralı Eumenes arasında İskenderiye ve Bergama kütübhaneleri dolayısiyle çıkan anlaşmazlık sonunda Mısır'dan papirus ihracına ambargo konulup Bergama'da yazı yazılacak malzemeye ihtiyac artınca koyun ve keçi derilerinin daha mükemmel hale getirilmesi için çalışmalar yapılmış ve bu geliştirilen malzemeye de "*pergamene*" adı verilmiş; kelime zamanla *parşömen* şekline girmiştir.

Parşömen en çok koyun ve keçi derilerinden yapılmış; daha az olarak antilop, ceylan, hatta fil, domuz, eşek, kurt ve yılan derileri de kullanılmıştır[6]. Derinin yazı için kullanılan kısmı ortadaki *corium* tabakasıdır. Bunun için de dıştaki *epidermis* ve *dermis* tabakalarının temizlenmesi gerekir. Derinin dışındaki kıllar kesildikten sonra sönmüş kireç veya küllü su gibi maddelerle muâmele edilir; birkaç gün kireçte bekletildikten sonra içteki etli kısım bıçakla temizlenir ve yağları yok edip deriyi beyazlatmak üzere tekrar kirece yatırılır; henüz ıslak iken sünger taşı ile pürüzleri yok edilip perdahtlanır; kuruyunca iç tarafı, tebeşir tozu ve toz haline getirilmiş kireç sürülürek kalan pürüzlerin giderilmesi için sünger taşı; dış tarafı ise hiç kıl artığı kalmaması için sade sünger taşıyla düzeltilirdi[7]. Parşömenin şeffaf olması için ise yağla cilâ yapılırdı. Nihayet, hazırlanan çerçeveye gerilerek sıcak ve kuru bir havada kurutulurdu. Parşömenin yazı yazılan yüzü sarımtırak, dış yüzü ise beyaz olur ve bu yüz değişik renklerde boyanırdı[8].

Yapımı için gerekli derinin her yerde bulunabilmesi yanında parşömenin papirusa nazaran çok daha dayanıklı olması, bu maddeye olan rağbeti arttırmış, uzun süre dayanması istenen belgelerin yazımında parşömen kullanılmış ve kâğıdın yaygınlaşmasından sonra da daha bir süre kullanımı devam etmiştir.

[3] Kâğıtçı, s. 6; Hunter, s. 22.

[4] Kâğıtçı, s. 9.

[5] "..zira eskiden papirus zarları az bulunduğundan, yazılar koyun ve keçi derisi üzerine yazılırdı. Bugün de birçok Barbar, yazı yazmak için deri kullanır.": *Herodotos Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 275.

[6] Nuray Yıldız, "Eski Çağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (İstanbul 1990), 326.

[7] Kâğıtçı, s. 7; Yıldız, s. 326.

[8] Yıldız, s. 327.

Parşömenin daha çok buzağı, kısmen de keçi ve kuzu derisi kullanılarak yapılan ve *vellum* adı verilen bir cinsi daha vardır. Ancak, bu, parşömendeki gibi derinin ikiye ayrılmayıp tamamının kullanılması, dış yüzde pütürler ve kıl izleri kalmasıyla ondan ayrılır[9].

Günümüzde kullanılan kâğıt, ilk def'a Çin'de M.S. 105 tarihinde imâl edilmiştir. Bu memlekette daha önce yazı ağaç veya bambu levhalar[10], bambu yaprakları, keten ve ipek kumaşlar; Hindistan'da *talipo* ve *Palmir hurmalarının* yaprakları; Ortaasya ve Kuzey Hindistan'da *akçakavak* ağacının kabukları üzerlerine yazılırdı[11]. Sert malzeme üzerine yazı yazılması kadar bunların saklanması da güçtü[12]. Bambu yapraklarında kızgın iğne, kumaşlarda ise fırça kullanılırdı. Edebî yazılar yazılacak hurma yaprakları önce su ve sütte bırakılır, sonra iki silindir arasından geçirilerek pürüzsüz bir satıh meydana getirilmeğe çalışılırdı. Bulunan yazılı belgelerden anlaşıldığına göre, Keşmir'de akçakavak kabuğu kullanılması XVI. yy. ortalarına kadar sürmüştür[13].

Çinlilerin kumaş üzerindeki yazıları, kitab haline getirilmeğe müsaiddi. Ancak, kumaşın, kesilip düzeltildiğinde ziyan olması, eski devirlerde ise, günümüze nazaran pahalıya temin edilmesi dolayısiyle, sür'atle bunun yerine konacak bir usûl geliştirilmesi gerekiyordu. Nihayet, Çinlilerin pratik zekâsı, artık kumaş parçalarından kâğıt yapımını gerçekleştirdi[14]. Aslında bu konudaki denemeler çok daha eski tarihlere kadar uzanmasına rağmen Ts'ai Lun'un buluşunun 105'de imparator Ho-Ti'ye sunulması dolayısiyle kâğıt yapımının başlangıcı olarak, bu tarih kabûl edildi. Ts'ai Lun, kâğıt yapımı için ağaç kabuğu, kıtık, eski keten kumaşlar ve balık ağları kullandı[15] ise de ilk devirlerde ağırlık artık kumaş parçalarındaydı. III. asra kadar dut, kenevir gibi maddeler ağırlıktaydı. Nitekim Kore üzerinden Japonya'ya giden ilk kâğıt dut kabuğundan yapılmıştı[16].

Japonya'da ilk kâğıt bundan beş asır sonra yapılabildi. Kore ve Çin'le kurdukları münâsebetler sonunda bir Budist keşişi ve fizikci olan Dokyo kâğıt yapma san'atını öğrenerek 610'da ilk kâğıdı yaptı ve müteâkıben kâğıt Nara devrinde (708-806) bütün adaya yayıldı; Heian devrinde (806-1155) ise kırk Japon şehrinde kâğıt îmâl ediliyordu[17].

Büyük Okyanus'u Akdeniz'e bağlayan kervan yolları, Çinlilerin yaptıkları kâğıdın Ortaasya'ya da ulaşmasına yol açtı. Başlangıçta Çin'den kâğıt idhal edilirken Semerkand'ın zabtı sırasında esir aldıkları Çinlilerden kâğıt yapımını öğrenen Arablar, 751'den îtibâren kâğıt yapmağa başladılar. Ortaasya'da yaşayan Türkler ise bu tarihten önce de kâğıt yapımına yabancı değillerdi. İpek kozasından yaptıkları yazı malzemesine *kagat* adını vermişler ve daha 652'de Semerkand'da kâğıt îmâlâthaneleri kurmuşlardı. Bunun gibi Sogdiyan havalisinde de kâğıt yapılmaktaydı. Çinlilerin usûlüne göre kâğıt yapımı için gerekli keten ve kenevir Semerkand'da bol mıkdarda yetiştiği gibi saf su da çoktu ve dolayısiyle kâğıt îmâlâtı için gerekli bütün malzeme fazlasıyla mevcuddu[18]. Ancak Arablar sadece bu maddeleri kullanmakla kalmadılar, ham ve kaba pamukdan da kâğıt yaptılar[19].

[9] Hunter, s. 13-14.

[10] Hunter, s. 48.

[11] Kâğıtçı, s. 11.

[12] Hunter, s. 48.

[13] Kâğıtçı, s. 11-12.

[14] Hunter, s. 48.

[15] R.W.Sindal, *The Manufacture of Paper*, London 1919, s. 5.

[16] Hunter, s. 56.

[17] Hunter, s. 53.

[18] Hunter, s. 60.

Türkistan'da yapılan kâğıtlar üzerindeki incelemeler bunlardan IV. ve V. asırlara âid olanların, çeşidli iki çenekli bitkilerin ham elyafından yapıldığını; VI-VIII. asırlara âid olanlarının içinde ise ham elyaf yanında paçavradan yapılanların da bulunduğunu; dolayısiyle paçavradan kâğıt îmâlinin XIV. yy.a girerken Avrupa'da Almanlar veya İtalyanlar tarafından keşf edilmeyip çok önceden Arablarca kullanıldığını ortaya koymaktadır. Aslında metod Çinlilerce bilinmekle beraber geliştiren Arablar olmuştur. Kâğıdın mukavemetini arttırma için yapılan nışasta ile âharlama da VIII. asırda Arablar tarafından kullanılmaktaydı[20].

Kâğıt yapımı Semerkand'dan Bağdad, Şam, Mısır ve Fas'a kadar bütün Arab ülkelerinde yayıldı. Halife Harunürreşid zamanında 794'de Bağdad'da bir kâğıthane kurularak kâğıt, resmî dairelerde papirusun yerine kullanılmağa başlandı[21]. Bağdad kâğıthanelerinin gelişmesi XV. yy.a kadar sürdü. Şam kâğıtları ise X. yy.da Avrupa'da pek revac buldu. Mısır'da 900, Fas'da ise 1100 yıllarında kâğıt yapılıyordu[22].

Kâğıdın Doğu ülkelerindeki bu sür'atli yayılmasına karşılık Avrupa'da îmâli için XII. asrı beklemek gerekti. Avrupa'da ilk kâğıt, yapımını Faslılardan öğrenen İspanyollar tarafından Valencia bölgesindeki Xativa / Jativa (Şatiba)'da îmâl edildi (1144-1154)[23], bunu Toledo takib etti. İtalya'da ilk kâğıt değirmeni 1276'da Fabriano'da kuruldu. İlk filigranlı kâğıt ise 1282'de Bologna'da yahut 1293-94'de Fabriano'da yapıldı. 1340'da Padua'da diğer bir fabrika açıldı, bunu öbür bölgelerdekiler takib etti. Üstün vasıflı kâğıtlar yapan bu İtalyan fabrikaları XV. yy.'a kadar güney Almanya'nın kâğıt ihtiyacını da karşıladılar. İlk Alman kâğıt değirmeni 1320'de Cologne'da; İtalyan ustalarının yardımıyla faaliyete geçen, 1390'da Nürnberg'de kuruldu[24]. Fransa'da kâğıt değirmeni tesisi ise, uzun zaman kabûl edilenin aksine 1189'da değil, hayli geç bir tarihte, XIV. yy.da gerçekleşti[25]; fakat iyi bir ilerleme kayd etti. Buradan Hollanda'ya geçti. İngiltere'de kâğıt yapımına daha da geç teşebbüs edildi. İlk İngiliz kâğıt değirmeni XV. yy. sonlarında kuruldu[26], fakat uzun süre gelişme gösteremedi; hatta 1670'e kadar kâğıt ihtiyacı tamamiyle Fransa'dan karşılandı. 1760'a kadar da İngiliz kâğıt sanayi'i çok yavaş bir gelişme gösterdi.

---

[19] R.W.Sindal, s. 5.

[20] Sindall, s. 8-9.

[21] Cl. Huart (Makrızî, *el-Hıtat*, Wiet nşr., II, 34'den naklen "Kâğıt", *İ A*, VI (1952), 70) bu değişikliğin Bermekîlerden Cafer, Kâğıtçı (Corci Zeydan'dan naklen s. 32) ise Fadl tarafından yapıldığını yazmaktadırlar.

[22] Kâğıtçı, s. 32.

[23] Kâğıtçı, s. 32; Edwin Sutermeister, *The Story of Papermaking*, Boston 1954, s. 11. Hunter, kâğıdın ilk olarak İspanya'da mı İtalya'da mı yapıldığının belli olmadığını, her iki ülkenin de önceliğin kendilerinde olduğunu iddia ettiklerini ifade etmektedir (s. 60). Ancak, Arablar tarafından İspanya'ya getirilmiş olması daha makul görünmektedir.

[24] Sutermeister, s. 11.

[25] Sutermeister, s. 11. Kâğıtçı, Ch. Briquet (*Recherches sur les premiers papiers employés en Occident et en Orient du Xe siècles*, Paris 1886)'den naklen Fransa'da ilk kâğıthanenin 1348-50 arasında kurulduğunu yazmakta; Hunter (s. 475) biraz daha ihtiyatlı hareket ederek, 1348'de Troyes yakınında Saint-Julien bölgesinde kurulanın b e l k i de Fransa'daki ilk kâğıt değirmeni olduğuna işaret etmektedir. Vance Studley (*The Art and Craft of Handmade Paper*, Newyork 1977, s. 19) ise XIV. yy. görüşüne hiç temas etmeden, Jean Montgolfier'nin 1147'de İkinci Haçlı seferinde esir düştükten sonra üç yıl Şam'da bir kâğıt değirmeninde işçi olarak çalıştığı ve memleketine döndükten sonra da kendi kâğıt değirmenini kurduğunu ifade etmektedir.

[26] Kâğıtçılık tarihiyle ilgili eserlerde İngiltere'de kâğıt yapımının John Tate tarafından gerçekleştirildiğinin kayd edilmesine rağmen bu husus hâlâ tam olarak kesinleşmiş değildir. Zira, John Tate'den önce 1488'de Kraliçe Elizabeth tarafından John Spielman adlı bir Alman'a İngiltere'de kâğıt değirmeni kurma ve kâğıt yapımında kullanılmak üzere on yıl müddetle paçavra toplama imtiyazı verilmiştir (Sindall, s. 13). Diğer taraftan Tate'in kâğıt değirmenini kurduğu tarih de ihtilâflı olup Kâğıtçı (s. 40) 1490; John L. Parsons ("Paper", *Encyclopedia Americana*, XXI, Canada 1976, s. 259) 1494; Sindal (s. 13) 1499; Sutermeister (s. 11) XVI. yy. başlarını vermektedirler.

Avrupa memleketlerinin hepsinin kâğıt îmâline başlamaları bu işde öncülük yapan ve uzun süre diğer ülkelerin de kâğıt ihtiyaclarını karşılayan memleketlerin krize girmelerine sebeb oldu. Bunun için bir taraftan kâğıtçı ustalarının memleket dışına çıkıp îmâlât tekniklerini öğretmeleri yasaklanırken diğer taraftan da paçavra ihracı durduruldu[27]. Ancak, kaçakçılığın önü alınamadı[28].

2. Kâğıt İmâli

Kâğıt yapımı esasda asırlar boyunca pek fazla değişiklik göstermemiştir. Ancak kullanılan malzemeye göre başlangıc safhası biraz farklıdır. Çinlilerin lifli ağaç kabuklarından yaptıkları kâğıtlarda kabuklar soyulduktan sonra demet halinde kesilip suya batırılarak birkaç gün yumuşamaya bırakılır; sonra sert kısmı şerit halinde soyulur, lifli kısmı yıkanıp iplere asılarak kurutulur ve küçük parçalar halinde kırılır, suda eritilip süzülmüş kireç ve odun külü karışımında kaynatılarak lifli hücrelerin ayrılması sağlanır ve nihayet bol su ile yıkanıp hamur haline gelinceye kadar tokmaklanırdı. Bu tokmaklama işi başlangıçta el ile yapılırken, sonradan ucuna tokmaklar bağlanmış kaldıraçla çalışan bir âlet kullanılmağa başlanmıştır[29].

Türkler ve Arablar ise kâğıt yapımında paçavra ile eskimiş ip ve halatları kullanmışlardır. Paçavra kullanıldığında, bunlar küçük parçalar halinde kesilip bir süre su içinde çürümeğe bırakılır, sonra yıkanıp temizlenir; eski halatlar kullanıldığında ise bunlar çözülüp taranır, yıkanır, su içinde parçalanır, geceleri kireçli suya batırılıp gündüzleri çimen üstüne serilip kurutularak beyazlatılır; beyazlanma tamamlandıktan sonra kirecin temizlenmesi için yedi gün soğuk suda bırakılırdı. Paçavra veya halat bundan sonra taş havanlarda tahta tokmaklarla dövülerek yumuşatılırdı. Arablar da Çinliler gibi tokmaklama işini sonradan daha kolaylaştırmışlar, değirmen taşına benzer üstüste iki taşı su dolablarıyla çalışır hale getirmişlerdir ki Avrupalıların sonraki asırlarda kullandıkları "*kâğıt değirmeni*" tabiri bu mekanizmadan gelmektedir[30].

Kâğıt hamurunun tokmaklanma işi bittikten ve malzeme bol suda dağılmış hale getirildikten sonra kamıştan yapılmış ince elekler üzerine alınarak keçeleştirilir; bu yaş kâğıt tabakası, keçe veya alçı yahut tahta levhalar üzerine alınarak kurumaya bırakılırdı. Kâğıt kuruyunca kendiliğinden bu levha üzerinden düşerdi[31].

Kâğıt makinesinin keşfinden önce Avrupa'da da kâğıt îmâli için eski çamaşır, elbise, çuval, halat ve ağlar kullanılıyordu. Ancak ipek ve yünlüler ayrılıp sadece keten ve pamuklular işleniyordu. Paçavralar ne kadar ustaca ayrılırsa kâğıt o kadar kaliteli oluyordu.

Paçavralar ayrıldıktan sonra kesilip bir havuzda yıkanarak yabancı maddelerden temizlenir; müteâkıben sıcaklığı 40°C cıvarındaki mahzenlerde çürümeye terk edilirdi. Paçavraların çürütülme süresini çok iyi ayarlamak gerekiyordu. Zira, yeterince bekletilmediği takdirde kâğıt sert ve pürüzlü olur; fazla bekletildiğinde ise tokmak altında harab olduğundan %50 oranında fire verirdi. Çürütülme işleminden sonra, diğerlerinde olduğu gibi, tokmaklama yapılır ve bunun için dibinde *platine* denilen bir kısım bulunan taş havanlar (*pile*) kullanılırdı. Tokmağın ucunda da, dibeğinkinden daha kalın *lam*lar vardı. Atelyelerde kâğıt hamuru, birincisi paçavrayı didikleyen, ikincisi hamuru incelten,

[27] Kâğıtçı, s. 37-38.

[28] Hatta bir memleketten kaçak olarak ucuza çıkan paçavralar aynı memlekete on misline varan fiatlarla geri dönüyorlardı. Nitekim, XVIII. yy.da Almanya'dan Hollanda'ya kaçak olarak 6 talerden satılan paçavralar bu memleketten 60 talere satın alınıyordu (Kâğıtçı, s. 39).

[29] Kâğıtçı, s. 13 vd.

[30] Kâğıtçı, s. 34.

[31] Kâğıtçı, s. 33-34.

Şekil 1
XVI.yy.da kâğıt imâli
(E.Sutermeister, *The Story of Papermaking,* s.17'den)

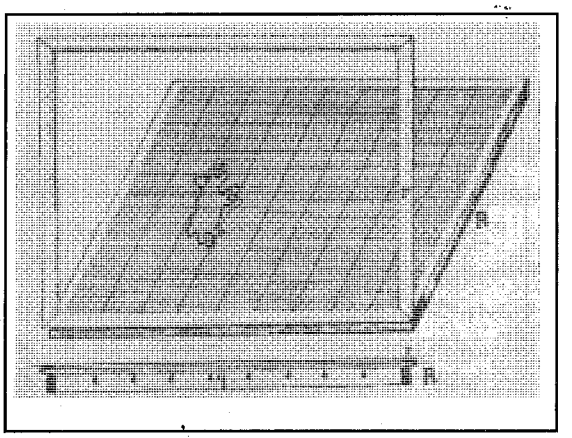
üçüncüsü ise ezerek homojen hale getiren üç dibekten geçirilirdi. Bir kola bağlanmış olarak çalışan bu tokmaklar, ayrı ayrı vazifeler gördükleri için, ağırlık ve eb'ad bakımından olduğu gibi kalktıkları yükseklik bakımından da birbirlerinden farklıydı. İlk havandaki 6-12 saatlik tokmaklamadan sonra su, kenardaki süzgeçten akıtılır ve elyaf inceltme havanına alınıp 12-24 saat tokmaklandıktan sonra üçüncü havana geçirilirdi. XVII. yy. ortalarında Hollandalılar tarafından daha mütekâmil makineler yapıldıktan sonra kâğıt hamurunun hazırlanışı hayli kolaylaştığı gibi daha iyi hamur elde etmek de mümkün oldu[32].

Kâğıt hamuru, havanlardan, çam tahtasından yapılmış fıçılara geçirilip sulandırılır, sopa ile karıştırılarak hamurun su içinde aynı şekilde yayılması sağlanır ve dikdörtgen şeklinde çerçeveli bir elek bu sulu hamura daldırılıp suyu süzdürüldükten sonra ıslak kâğıt, bastırılarak keçe üzerine çıkartılıp kurutulurdu.

Kâğıt yapımında en mühim âlet çerçeveli elek idi. Çerçeve sert tahtadan dikdörtgen şeklinde yapılmıştı. Çerçevenin kısa kenarına paralel olan ve uçları uzun kenara tesbit edilmiş bulunan çubuklar, süzücü tabakayı düzgün tutmağa yarıyordu. Bu tabaka başlangıçta adı geçen çubuklara dik ince pirinç tellerden yapılıyordu. Teller arasındaki açıklık kâğıdın cinsine göre değiştiği gibi, çubuklar arasındaki mesafe de yine kâğıdın cinsi ve büyüklüğüne göre farklı oluyordu. Kâğıdın kalınlığı ise tellerin tesbit

[32] Kâğıtçı, s. 40 vd.

edildiği çerçevenin üstüne konan ikinci çerçeve tarafından tayin ediliyordu. Kâğıdın her tarafının eşit kalınlıkta olmasını ayarlamak ise oldukca maharet isteyen bir işti. Bu usûle göre îmâl edilen kâğıtlar ışığa tutulduğunda, elek tellerine isabet eden yerlerde ince çizgiler görülürdü. XVIII. yy.ın ortalarında bu çizgilerin yok edilmesi mümkün oldu[33].

Şekil 2
Çerçeveli elek
(M.A.Kağıtçı, *Kağıtçılık Tarihçesi*, s. 55)

Ham kâğıdın yazı yazılabilir veya baskı yapılabilir hale gelmesi için bazı muâmelelere tâbî tutulması gerekiyordu. Kâğıtlar kurutulduktan sonra mengeneye konularak bir gece bekletilir; daha sonra fildişi veya cilâlı bir madde ile, yahut da makine ile perdahtlanırdı[34].

Avrupalılar kâğıt yapımını Doğudan öğrendiler, fakat bunu zamanla geliştirdiler. Önce ham madde olarak paçavra bulmaktaki güçlük, kâğıt îmâlinde başka maddelerin denenmesini gerektirdi. 1791'de Silezya'da ıhlamur kabuğu elyafından; 1800'de İngiltere'de odun, saman ve diğer lifli bitkilerden; 1827'de Fransa'da meyan kökünden kâğıt îmâl edildi. Odundan kâğıt yapımı başka bir tekniğe daha ihtiyac gösterdi. Uzun çalışmalar sonunda 1840'larda mihanikî odun paralama makineleri îmâl edilerek odundan kâğıt hamurunun hazırlanması kolaylaştırıldı. Bunu takib eden yıllarda kâğıt yapımında yeni teknikler geliştirildi[35].

İlk eleklerdeki pirinç tellerin kâğıdın normal zemininden daha ince kalması ve kâğıt ışığa tutulunca bu izlerin seçilmesi, kâğıtlara, *filigran* ("*su damgası*") adı verilen çeşidli şekil ve yazıların konmasına imkân hazırlamıştır. Böylece firmaların amblemleri veya isimleri de kâğıdın yapısı içine konulabilmiştir. Filigranlı kâğıt yapılması için elek üzerine kâğıda çıkması istenilen şekil veya yazı ince tellerle tesbit edilir. Hamurun bu kısımları elek üzerinde daha ince kaldığından kuruduktan sonra ışıkta gözle seçilebilir. Kâğıdda her tarafı aynı aydınlıkta görülen filigrana *âdî filigran* denilir[36]. Bu tür filigran, ilk def'a 1282'de yapılmış olup basit haç ve dairelerden ibarettir. 1285'de ise zambak çiçeği konmuştur[37]. Şeklin tecessüm edebilmesi için gölgelendirilmesi gerekir ki, *gölgeli filigran* yapımı ancak 1840'da mümkün olabilmiştir[38]. Hangi şekilde olursa olsun filigranlar kâğıtların tarihlendirilmesi ve nere mâmûlâtı olduğunun tesbiti bakımından son derecede mühimdir.

3. Kâğıdın Terbiyesi

Elde daldırma usûlüyle yapılan kâğıt, yazı yazılmaya elverişli düzgün bir satıh ve mürekkebi dağıtmadan üzerinde tutacak bir karaktere sahib değildir. Ancak bir takım

---

[33] John Baskerville, çerçeveye rabt edilen teller yerine pirinç tellerden ince bir dokuma meydana getirmiş ve bununla çubukların arasına da seyrek bir dokuma yerleştirerek kâğıttaki bu çizgileri kayb etmiştir. Ancak, bu usûl ilk def'a keşf edilmiş olmayıp asırlar önce Çinliler tarafından da denenmişti. Hunter, s. 495.

[34] Kâğıtçı, s. 59-60.

[35] Kâğıtçı, s. 108 vd.; Hunter, s. 550, 552.

[36] Kâğıtçı, s. 55.

[37] Hunter, s. 474.

[38] Kâğıtçı, s. 55.

muâmelelere tâbî tutularak yazı yazılabilir hâle getirilir. Bunlar da *âharlama* ve *mührelemedir*.

a. Âharlama

Kâğıdın yüzeyindeki îmâlât sırasında meydana gelen delikleri kapatarak düzgün hale getirmek ve dayanıklığını temin etmek üzere üzerine sürülen, içinde sertleştirici maddeler bulunan eriyiğe "*âhar*", bunun kâğıda sürülmesi veya içine batırılması işlemine ise "*âharlama*" denilir. Âharlı kâğıtların üzerine yazılan yazı kâğıdın nescine işlemediği için silinip düzeltilmesi kolaydır. Hatta kâğıdın kıt olduğu devirlerde karalama yapılan kâğıtların üzerindeki yazılar silinip, silinen kısımlar tekrar mührelenerek[39] yeniden yazılmakta, böylece kâğıt birkaç def'a kullanılabilmekteydi[40]. Âharlama bir veya daha fazla yapılabilir. Bir def'a âharlanmış kâğıtlara *tek âharlı*; birden fazla âharlanmışlara *çift âharlı* (veya bunun bozuk şekli olan "*çiftali*") denir. Ancak âharın biri kurumadan ikincisinin yapılmaması gerektiği gibi kâğıdın tahammülünden daha kalın bir âhar tabakasıyla kaplanmaması da lâzımdır. Buna dikkat edilmezse kâğıt kıvrılır, kırılır ve çatlar; yazı esnasında mürekkeb bu çatlakların arasına girer, yayılıp bozulur. Böyle durumlarda en iyi yol kâğıdın ılık suda yıkanıp yeniden âharlanmasıdır[41].

Âhar, değişik maddelerden değişik tarzlarda hazırlanır ve yazılacak yazının cinsine göre kâğıda farklı tarzlarda tatbik edilirdi. İki tarafına da nesih ve ta'lik gibi ince yazılar yazılacak kâğıtlara[42] âharın en ince kısmıyla, birkaç kat vurulurdu. Levha yazılmak üzere bir yüzü kullanılacak kâğıtların âharı, kalın olmak üzere birkaç kattı. Ta'lik ile yazılacak levhaların kâğıtlarının ise çok kalın âharlanması gerekliydi[43].

Âharın hazırlanmasında da değişik maddeler kullanılmıştır. En basit olan ve en çok kullanılan âhar cinsi, **nışasta** ile yapılandır. Bunun için nişasta soğuk suda halledildikten sonra çok sulu veya çok koyu olmayan bir pelte kıvamına gelinceye kadar ağır ateşte, nışasta kokusu kalmayıncaya kadar pişirilir. Soğuduktan, daha iyisi birkaç gün dinlendirilip üzerinde meydana gelen kaymak alındıktan sonra bir sünger veya elle ve kâğıt üzerinde pütür kalmayacak şekilde sürülür. Nışasta âharı kâğıdın üstüne sürülebildiği gibi pelte ılıkken veya soğuduktan sonra içine batırılmak suretiyle de kâğıt âharlanabilir. Âharlanan kâğıt bir ip veya çıtalar üzerine serilerek süzdürülür; fakat burada şekil almaması için henüz nemli iken toplanıp muntazam bir şekilde üst üste istif edilir. Bu banyo işi bir def'a yapılabileceği gibi birden fazla da tatbik edilebilir.

Diğer bir âhar **yumurta akı** ve **şap**la yapılır. Beş-altı yumurtanın beyazı çukur bir kap içinde yumurta büyüklüğünde bir şap parçasıyla devamlı karıştırılmak üzere çarpılır. Yumurtaların akları bir süre sonra köpürüp koyulaşır, daha sonra da sulanır ve köpükler söner. Bu safhada çarpma durdurulur ve kap biraz eğik olarak bir süre dinlendirildikten sonra köpük delinip sulu kısım bir tülbentten süzülerek başka bir kaba alınıp âharlanacak kâğıda sürülür. Kâğıdın güzel kokması istendiğinde âharın içine anber, misk, gülsuyu gibi koku verecek maddeler de konabilir[44].

Önce su içinde eritilmiş **şap**, sonra pişmiş **nışasta**ya batırılmak suretiyle yapılan âhar ise çok güzel olmakla birlikte zamanla bozulur[45].

Âhar yapımında kullanılan bir madde de **balık tutkalı**dır. Balık tutkalı ile yapılan değişik âharlar mevcud olup nışasta, zamk-ı arabî ile karıştırılarak yapılan bu âharların

---

[39] İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975, s. 50.

[40] Nefes zade İbrahim, *Gülzârı Savab*, İstanbul 1938, s. 75n.

[41] Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, II, Ankara 1974, s. 198-199.

[42] Uğur Derman, "Kâğıda Dâir" *İslâm Düşüncesi*, sayı 5 (İstanbul 1968), s. 342.

[43] *Gülzârı Savab*, s. 76n.

[44] *Kalem Güzeli*, II, 199-200.

[45] *Gülzârı Savab*, s.75-76.

her biri farklı cins ve evsaftaki kâğıtlar için kullanılırdı[46]. Bunlardan başka üstübeç, hatmi veya gül yaprakları, pirinç gibi maddelerden de değişik formüller kullanılarak âhar yapılırdı[47].

Kalemin kâğıt üzerinde kolay işlemesini, yani yazı yazılırken kaymadan yürümesini temin etmek üzere yapılan âharlar için *kalemgir âhar* tabiri kullanılırdı ve bunların özel formülleri vardı[48].

b. Mühreleme

Mesâmatı kapatılan ve dayanıklı bir hale getirilen kâğıdın üzerindeki pürüzler giderilip düz ve kaygan bir satıh meydana getirilmeden yazı yazılamaz. Bunun için de âhardan sonra sert ve cilâlı birşeyle *mühreleme* yapmak gerekir. Ayrıca bu ameliyenin âharlamadan sonra bir hafta içinde yapılması lâzımdır. Aksi halde âharlanan kâğıtlar çatlayıp bozulur. Nemli bir yerde saklanan kâğıtlar mührelendiğinde âhar sâbitleştirilmiş olur. Bu iş için *Yemen taşı, çakmak taşı, deniz kulağı* ve *cam* mühreler kullanılır. **Çakmak taşı** mühre iki tarafından elle tutulacak şekilde çıkıntısı olan bir ağaç parçasının ortasının oyulup içine 10-12 x 4-5 x 1,5 eb'adında çakmak taşı yerleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. **Cam** mühre kâğıda değecek tarafı matlaştırılmış içi boş veya dolu yumurta biçiminde bir camdan yapılmıştır. Ancak cam mühre çakmak taşı kadar iyi netice vermez, dolayısiyle daha ziyade kâğıt üzerindeki buruşuklukların giderilmesinde kullanılır[49]. Bu mührelerin bulunmaması halinde deniz kulağı da mühre olarak kullanılırsa da diğerleri kadar makbul değildir.

Mühreleme işlemi, *mühre tahtası* veya *pesterk* denilen ıhlamur ağacından bir tahta üzerinde yapılır[50]. Mührenin kâğıt üzerinde kolay hareket etmesini temin etmek üzere bazı usûller bulunmuştur. Meselâ, kuru sabuna sürülmüş bir çuha parçası kâğıda[51], yahut mühre saça sürülür[52]. Ancak, bunlar, bir tarihten sonra pek makbûl usûller gibi benimsenmişlerse de XVIII. yy. başlarında mührecilerin, mührelemeyi kolaylaştırmak için kâğıda sabunlu bez sürmeleri ve çakmak taşı ile mührelemeleri hattatlarca kabûl edilmiyordu. Kullanılacak mührenin Yemen taşı olması gerekiyordu. Hatta, bunun dahi keskin değil, düz olması üzerinde ehemmiyetle duruluyordu[53].

Mühreleme, kağıt tamamen pürüzsüz bir hâle gelinceye kadar, mührenin kâğıt üzerinde çeşidli istikametlerde bastırılarak gezdirilmesi ile yapılır. Bu ameliye sonunda kâğıt, âdetâ cilâlanmış gibi parlaklık ve ütülenmiş gibi bir düzlük kazanır. Mührelenen kâğıtlar, üst üste dizilir ve üzerlerine bir ağırlık konarak baskıya alınırlar. Âharlanıp mührelenen kâğıtlar bir yıl bekletildikten sonra kullanılabilir hâle gelirler[54]. Ancak, âharlanmış kâğıtlar kitab, levha, vs. yazımında kullanılırlar. Âharlanmış kâğıt üzerindeki yazıların ıslak bir bezle silinmek veya tükrükle ıslatılmak suretiyle silinip düzeltilmesi pek kolaydır. Bu bakımdan devlet dairelerinde kullanılan kâğıtlar âharlanmadan, sadece mührelenerek kullanılmışlardır[55]. Kâğıtların pürüzlerinin giderilmesi ve mürekkebi

---

[46] Değişik yapılış şekilleri için bk. *Gülzârı Savab*, s. 77-79 ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, II, 200.

[47] *Gülzârı Savab*, s. 79-82 ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, II, 200-201.

[48] *Kalem Güzeli*, II, 200, U. Derman'ın notu.

[49] Derman, "Kâğıd", s. 343.

[50] *Kalem Güzeli*, II, 201 U. Derman'ın notu ve Derman, "Kâğıd", s. 343.

[51] Derman, "Kâğıd", s. 343.

[52] *Kalem Güzeli*, s. 202.

[53] İstanbul Kadısı Mehmed Ebu Sa'id Efendi'ye gönderilen Evâsıt-ı Rebi'ülevvel 1139 (6-15 Kasım 1726) tarihli ferman: İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, İstanbul Sicilleri, nr. XXIV, vr. 64b.

[54] Derman, "Kâğıd", s. 344.

[55] Görülebilen belgelerin sadece bir tanesinde kâğıtcıbaşıdan "*defter beyazı içün gayet ıslah ve âhar ve mühreli olmak üzere yalnız beş tabak âbâdî...*" (27 Zilka'de 1112 / 5 Mayıs 1701 tarihli dîvân

dağıtmasının önlenmesi için kâğıtlar âharlanmadan doğrudan doğruya mührelenmişlerdir. Mühreleme işi de kâğıdın belge veya defter olarak kullanılma şekline göre değişmiştir. Bir yüzü kullanılacak belgeler için tek tarafı ("tek yüzlü"), iki tarafı da kullanılacak defterler için iki tarafı ("iki yüzlü") mühreli kâğıtlar hazırlanmıştır[56]. Arşiv belgelerinin bir kısmının fazla tahrib olmasının sebebi belki de mührelemenin pek iyi yapılmaması dolayısiyle hava şartlarından kolay müteessir olmalarından kaynaklanmaktadır.

4. Osmanlılarda Kâğıt

a. Doğu Menşe'li Kâğıtlar

Osmanlılar hem Doğu, hem de Batı menşe'li kâğıtlar kullanmışlardır. Batı kâğıtlarında filigran bulunması dolayısiyle bunların arşiv belgelerinde tesbiti mümkünse de Doğu menşe'liler için aynı şey söylenemez. Bu kâğıtların ancak Âlî'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* adlı eserinde adları ve çok kısa olmak üzere bazılarının özelliklerine işaret edilmiştir. Osmanlıların kullandıkları Doğu kâğıtlarıyla ilgili daha sonraki bilgiler, hemen hemen bu eserde verilenle sınırlı kalmıştır. Ancak, XVIII. yy.a âid Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuz Kâğıtcıbaşı'ya hitaben yazılan *dîvân tezkirelerin*de bazı Doğu menşe'li kâğıt isimlerine de rastlanmakta ve böylece bunların ne tür belgelerde kullanıldığının tesbiti mümkün olabilmektedir.

Müverrih Âlî'ye göre Doğu menşe'li kâğıtlar, en âdîleri olan ve dolayısiyle rağbet edilmemesi tavsiye edilen *haşebî* denilen odun kâğıdı ile *Dımışkî* denilen Şam kâğıdı idi. Yazı yazmağa müsâid en düşük kaliteli *Semerkand kâğıdı* ile birlikte Doğu kâğıtları 14 cinsi bulmaktadır. Bunları takiben, sırayla *Devlet-âbâdî, hatâyî, Âdilşâhî, harîrî Semerkandî, sultânî Semerkandî, Hindî, Nizamşâhî, Kasımbegî, harîrî Hindî, gûnî Tebrîzî, muhayyer* gelmektedir. Bunlardan *âbâdî* kâğıtlar Hindistan'ın Haydarâbâd ve Ahmedâbâd şehirlerinde yapılıyordu. Semerkandî ve Tebrîzîler isimlerinden de anlaşılacağı gibi bu şehirlerde işleniyordu. Hatta, Âlî, gûnî Tebrîzî'nin işlenmesinin Tebrizlilere mahsus olduğuna ayrıca işaret etmiştir. Bu ve muhayyer, şeker renkli kâğıtlardı[57]. Âbâdî ve sultânî kâğıtların ham maddeleri ipekti[58]. Semerkand kâğıdına gelince: "Esmer ve kaba fakat sağlam bir kâğıt" olarak tavsif edilmektedir[59] ki, hattatlarca *Buhara kâğıdı* olarak da tanınır[60]. Bu kâğıdın üzerinde iğne ile açılmış gibi delikler bulunur ve bunlar yamanarak kapanırdı[61]. *Hataî* ise, rahat yazı yazılabilen bir kâğıt olduğu halde gevrekliği ve zamanla kırılma yapması dolayısiyle sonraları kullanılmaktan vaz geçilmiştir[62]. Âlî'nin, *Şam kâğıdı*na îtibâr edilmemesini tavsiye etmesi ise düşündürücüdür. Zira, Osman Ersoy'un da temas ettiği gibi, IX. ve X. yy.larda Şam kâğıtları Avrupa'da tutulan ve aranan kâğıtlardı. Bu durumda ya Avrupa'ya ihrac edilen kâğıtların kalitesi daha yüksekti[63]

---

tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 5/23) şeklinde temize çekilecek bir defter için âharlanmış kâğıt istendiği tesbit edilmiştir. Ancak, bunun neye ve nereye âid bir defter olduğu tasrih edilmemiştir.

[56] D.BŞM.KGB dosyalarındaki kâğıt verilme emirlerini hâvî dîvân tezkirelerinde zaman zaman bu tabirlere rastlanmaktadır. Bir fikir vermek üzere burada birkaç örnekle yetinilmiştir.

"*... îrad ve masraf defterlerinin beyazı içün gayet ıslah ve kalın olmak üzere bir yüzlü ve iki yüzlü...*" (14 Zilka'de 1113 / 12 Nisan 1702: dos. 7/94); "*îrad ve masraf tahrîrâtı içün bir deste iki yüzlü İstanbul kâğıdı...*" (1 Safer 1122 / 1 Nisan 1710: dos. 14/28); "*Enderun-ı Humâyûn Hazîne-i Âmirelerinin ... defterine tezyîl olunacak mevadd içün ... gayet ıslah ve kalın iki yüzlü, pâk mühreli...*" (27 Muharrem 1127 / 2 Şubat 1715: dos. 16/28); "*defter beyazı içün bir deste iki yüzü mühreli ıslah..* " (18 Cemâzıyelevvel 1134 / 6 Mart 1722: dos. 28/115).

[57] Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, İbnülemin Mahmud Kemal neşr., İstanbul 1926, metin s. 11.

[58] *Gülzârı Savab*, s. 80, n.6 ve s. 82, n. 6 (Kilisli Rifat'ın Kâmil Akdik'e dayanarak koyduğu not).

[59] *Gülzârı Savab*, s. 82, n. 7.

[60] *Kalem Güzeli*, II, 190 ve Derman, "Kâğıd", s. 339.

[61] Derman, "Kâğıd", s. 339-340.

[62] Derman, "Kâğıd", s. 340.

veya geçen asırlar zarfında Şam kâğıtlarının kalitesi bozulmuştu. Yahut da Hind ve İran menşeli kâğıtlar daha mükemmel olduğundan onların yanında Şam kâğıtlarına îtibâr edilmiyordu. Doğu menşe'li kâğıtlardan biri de saf ipekten yapılan ve yırtılmayan ve bu hassasından dolayı yazı yazmaktan çok günümüzde de eski belgelerin tamirinde kullanılan bir kâğıt olan *Japon kâğıdı*dır[64].

Osmanlıların XVI. yy.da Doğu menşe'li kâğıtlara daha fazla îtibâr ettikleri anlaşılıyor. Ancak bunların deniz yoluyla Basra Körfezinden mi, yoksa İran üzerinden mi geldiklerine dair şimdilik bilgi sahibi değiliz.

b. Batı Menşe'li Kâğıtlar

Osmanlılar XIV. yy.ın ikinci yarısından îtibâren Doğu kâğıtları yanında İtalyan kâğıtlarını da kullanmış olmalıdırlar. XV. yy.dan îtibâren ise Osmanlı limanlarına Avrupa'dan bol mıkdarda kâğıt gelmeye başlamıştır. Bu kâğıtların dokusunda filigranla birlikte kâğıt hamurunun süzüldüğü eleğin tellerinin de izleri görülür. İtalyan kâğıtlarından sonra Orta Avrupa'da yapılan kâğıtlar da Osmanlı ülkesinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu kâğıtlar, muhtemelen İtalya'nın Livorna limanından ihrac edildikleri için Osmanlılar tarafından bu isimden bozma olarak Avrupa'dan gelenlere *Alikurna* kâğıdı adı verilmiştir[65]. Geliştirilen teknikler sâyesinde bunların Doğu kâğıtlarına nazaran daha ucuz olmaları devlet dairelerinin günlük kullanımında terçih edilmelerine sebeb olmuş[66]; böylece Avrupa kâğıtları idhalâtı artmıştır.

Fransa, kâğıt sanayi'ini geliştirdiği XVII. yy.da başta İspanya olmak üzere İngiltere, Hollanda, İskandinav ülkeleri ve Rusya'yla birlikte Osmanlı ülkesine de bol mıkdarda kâğıt ihrac etmeğe başlamıştır. Matbaanın kurulduğu III. Ahmed devrinde Fransız kâğıtlarına rağbetin arttığı, Müteferrika Matbaasında basılan kitablarda Fransız kâğıtlarının kullanılmış olmasından da anlaşılmaktadır[67].

XIX. yy. başlarında Osmanlı piyasasında, İngiliz ve Hollanda kâğıtları rağbet kazanmıştır. Ancak bu, diğer memleketlerden, ve meselâ İtalya'dan yapılan idhalâtın durduğu mânâsına gelmemelidir. Zira, İtalya başta olmak üzere Fransa ve Almanya'dan kâğıt idhali devam etmektedir[68]. 1870'de Venedik'in Treviso bölgesinde yapılan 25.000 kental kâğıdın 19.000 kentale yakın kısmı Doğu'ya gönderilmiştir[69].

---

[63] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 16.

[64] Derman, "Kâğıd", s. 340.

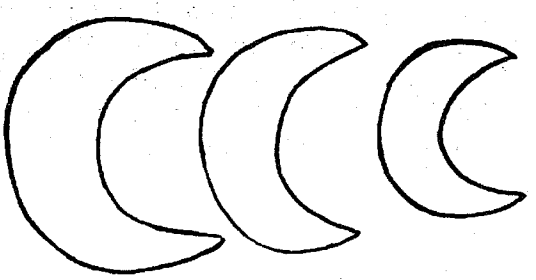
[65] Osman Ersoy, *alikurna* adının Livorna'dan gelmesi keyfiyetini şübhe ile karşılamaktadır. Mesned olarak da Siirt Şer'iye sicillerinin kâğıtlarında (لیکورنا) şeklinde noktasız olarak yazılmış ismi göstermektedir. Türklerin, sessiz harfle başlayan bir kelimenin başına sesli eklemeleri sık rastlanan bir durum olduğundan bu görüşün tamamen inkârı kabil değildir. Ancak, noktasız yazılmış bir harfin dişini "y" okumak kadar "nun" okumak da mümkündür. Dolayısiyle bu kelimenin, sayın Ersoy'un tahmin ettikleri gibi "*Ligurya*" tarzında okunması kadar "*Ligurna*", hatta "*Livorna*" okunması da kabildir. Zîrâ, "kef" harfinin Türkçede "v" şeklinde okunduğu haller de vardır. Bunun için, aksi, belgelere dayanılarak kesin bir şekilde isbat edilinceye kadar, *alikurna* isminin "Livorna"dan bozma olduğunu kabul etmek uygun olacaktır.

[66] Süheyl Ünver, "XV inci Asırda Kullandığımız Filigranlı Kâğıtlar Üzerine", *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, s. 389-390.

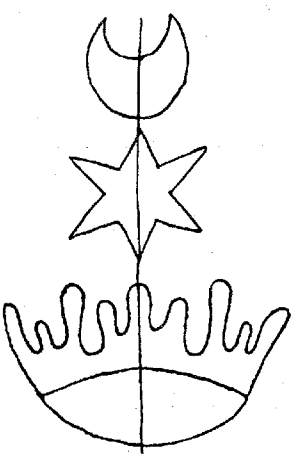
[67] Ersoy, *Kâğıt*, s. 22-23. Ersoy, Mary Lucille Shay'ın *The Ottoman Empire from 1720-1734* adlı eserine (s. 64-65) dayanarak 1720-24 yılları arasındaki Venedik'ten Türkiye'ye yapılan kâğıt ihrac kıymetlerini vermekte ve bunlarda azalma olduğunu belirtmektedir. Ancak, bunu isbât için kullandığı 18920 rakamı 1720-22 yıllarına âid olduğundan iki yıllık bir devreyi içine almakta ve dolayısiyle 1723'de 11.459 düka, 1724'de 11.830 düka olarak gerçekleşen ihracata nazaran (18920:2=9460) hayli düşük kalmaktadır. Şu halde bu yıllarda Fransız kâğıtlarına rağbet artmış olsa bile Venedik'in Osmanlı pazarını henüz kayb etmemiş olduğu ortadadır.

[68] Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, II, London 1845, s. 208 ve ondan naklen Ersoy, *Kâğıt*, s. 25.

[69] F. Babinger, "Appunti sulle cartiere e sull'importazione di carta nell'Impero Ottomano specialmente da Venezia", *Oriente Moderno*, IX/8 (1931), 12'den naklen Ersoy, *Kâğıt*, s. 25.

Şekil 3
Üç hilâl filigranı

Şekil 4
Taç, yıldız ve ay bulunan filigran

Avrupa kâğıtlarının filigranlarına gelince: Yukarıda da temas edildiği gibi bunlar, birkaç katalog dolduracak kadar çok ve çeşidli olup firmaların isim veya amblemlerini ihtiva ederler[70]. Osmanlı belgelerinde en çok rastlanan filigranlar ise ay (üç hilâl)[71], yıldız, taç, kartal, kılıç, ok, makas, terazi, şapka, koyun ve öküz başı, çapa, el, balık, kalyon, kale, çan, anahtar, merdiven gibi şeylerdir[72]. Osmanlı belgelerinin yazıldıkları kâğıtlarda ay, yıldız, taç gibi filigranların fazla görülmesi bunların buraya gönderilecek kâğıtları câzib kılabilmek için özellikle kullanıldığı düşüncesini uyandırmıştır[73].

c. Osmanlı Kâğıthaneleri

Osmanlıların XIX. yy.dan önce kâğıt yaptıklarına dair bir takım rivâyetler vardır. Bazı Osmanlı belgelerinde *kâğıthane*den bahs edilmesi, buraların kâğıt îmâlâthaneleri olabileceği fikrini doğurmuştur. Meselâ, Amasya'da ve Bursa'da "kâğıthane" adı verilen yerlere rastlanmaktadır. Ancak bunlar, çok büyük bir ihtimalle îmâlâthane olmayıp kâğıtların yazılabilir hale getirilmesi için ıslah ameliyelerinin yapıldığı yerlerdir[74].

İlk olarak II. Bayezid'in 911 (1505) tarihli vakfiyesinde *İstanbulî* kâğıt kullanılmış olması XVI. yy. başlarında İstanbul'da kâğıt îmâl edildiği gibi bir kanaatin uyanmasına sebeb olmuşsa da, henüz böyle bir îmâlâthanenin varlığı belgelerle doğrulanmış değildir. İstanbul adını taşıyan kâğıtlar ise müteâkıb asırlarda da bol mıkdarda

---

[70] Meselâ Ch. Briquet'nin dört cildlik kataloğunda (*Les Filigranes, The New Briquet Jubilee ed.* edited by Allan Stevenson. A Facsimile of the 1907 edition with suplementary Material Contributed by a number of Scholars, The Paper Publication Society, Amsterdam 1968) on altı bini aşkın değişik filigran örneği ile yapıldıkları yer ve yılları bulunmaktadır. W. A. Churchill ise XVII ve XVIII. yy. filigranlarını incelemiştir: *Watermarks in Paper in the XVII and XVIII Centuries*, Menno Hertzberger & Co., Amsterdam 1935.

[71] Eserde yer alan bini aşkın filigranın çok büyük bir ekseriyeti değişik üç hilâl filigranlarıdır. Asparoukh Velkov-Stephane Andrev, *Filigranes dans les Documents Ottomans, I, Trois Croissants*, Sofia 1983.

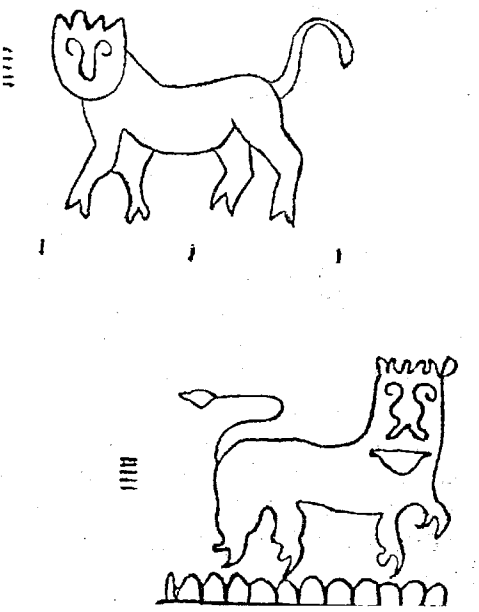
[72] Derman, "Kâğıd", s. 340; Osman Ersoy, "Bursa'da Kâğıt Fabrikası Meselesi (XV-XVI. Yüzyıl)", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII/1-2 (1965), 107-113 ve sondaki filigran şekilleri.

[73] Franz Babinger, "Papierhandel und papierbereitung in der Levant" *Wochenblatt für Papierfabrikation*, sayı 52 (1931), s. 8'den naklen Osman Ersoy, *Kâğıt*, s. 20.

[74] Nitekim Osman Ersoy da gerek kitabında (*Kâğıt*, s. 27-28), gerekse Bursa'daki kâğıthanenin hakikî bir îmâlâthane olup olmadığını tahkik için yaptığı araştırmalar sonunda yayınladığı makalesinde ("Bursa", s. 103-106) bunların kâğıt ıslah atölyeleri olmasının kuvvetle muhtemel bulunduğu keyfiyeti üzerinde durmaktadır.

kullanılmakta devam olunmuştur. XVIII. yy.ın ilk çeyreğinde III. Ahmed saltanatında Kâğıthane semtinde bir îmâlâthane kurulduğuna dair bazı rivâyetler vardır. Eğer, bu asırdaki dîvân tezkirelerinde rastlanan "*İstanbul âbâdî kâğıdı*"[75] veya "*İstanbul fıstığı*"[76] gibi tabirlerle başka birşey kasd edilmiyorsa bu kâğıtların İstanbul'da yapılmış olduğu düşünülebilir. Birincinin değilse bile ikincinin tarihi Yalova kâğıthanesinde yapılmağa da müsâiddir. Maamafih, belki de bu kâğıtlar, Avrupa kâğıthanelerinde yapılmakta, fakat -bilemediğimiz bir sebeble- *İstanbul kâğıdı* adı verilmekteydi.

Bizde mevcudiyeti kesin olarak bilinen ilk kâğıt îmâlâthanesi İbrahim Müteferrika'nın gay etleriyle Leh ustalar tarafından 1153 (1740-41)'de Yalova'da kurulandır. M.A. Kâğıtçı'nın İbrahim Hamdi Efendi'nin *Atlas*'ından[77] yaptığı nakle göre bu kâğıthanede, diğer memleketlerde kullanılan usûllerle kâğıt îmâl edilmekte ve dayanıklılığını sağlamak üzere de paça suyu içinde şap ile terbiyeli suya batırılarak kurutulmaktaydı. Ayrıca, Avrupa kâğıtlarını takliden, kâğıtlara filigran konuyordu. O sırada en çok tutulan kağıt arslan filigranı bulunan olmalı ki, Hamdi Efendi, bu kâğıtlara da aynı filigranın konulduğunu kayd etmektedir. Böylece Yalova kâğıthanesi îmâlâtı Avrupa kâğıdı gibi satılmış; hatta İbrahim Hamdi Efendi de *Atlas*'ını bu kâğıda yazmıştır[78].

Şekil 5
Yalova Kağıthanesi îmâlatı olduğu sanılan kağıtlardaki aslan filigranları (O.Ersoy, *Kâğıt*, filigran nr. 23, 24)

Yalova kâğıthanesinin faaliyetinin ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinememekle beraber 1760'larda artık çalışmadığı anlaşılıyor[79].

XVIII. yy.ın sonlarında III. Selim saltanatında İstanbul'da kâğıthane semtinde bir kâğıt îmâlâthanesi yapılmasına karar verildi ve bu işle Ruscuklu Mehmed Emin Behiç Efendi vazifelendirildi. Kâğıthane faaliyete geçtiyse de işçi gündeliklerinin fazlalığı dolayısiyle masraflar karşılanamadığından

---

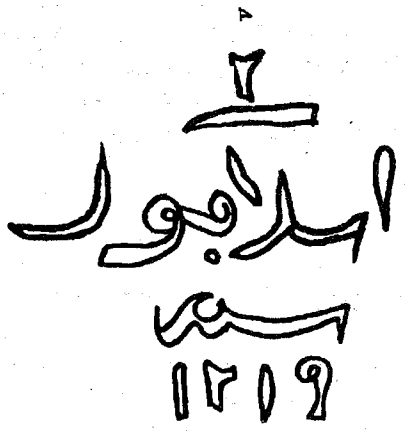
[75] 15 Şevval 1146 (21 Mart 1734): D.BŞM.KGB, dos.42/145.

[76] "*İstanbul fıstığı kağıdından bir aded koyun cerîdesi...*" 1 Ramazan 1173 (17 Nisan 1760): D.BŞM.KGB, dos. 56/190 ve 7 Safer 1184 (2 Haziran 1770): dos. 65/83.

[77] Bu *Atlas*ın II. cildinin tanıtımı için bk. Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlas'ı", *T D*, XIV/19 (1964), 115-140. Orhonlu, *Atlas*'ın, Anadolu ve Asya ülkeleri coğrafyasını ihtiva eden I. cildinin muhtemelen Talat Mümtaz Yaman'ın elindeyken Kastamonu'da yandığı, şimdilik başka bir nüshasının da bilinmediğine işaret etmektedir (s. 126). Anlaşılan M. A. Kâğıtçı, bu birinci cildi görüp kullanmıştır. Ancak, eserinde kitabın yeri, cildi ve varak numaralarına âid hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bunun için O. Ersoy da Hamdi Bey'in eserini bulamadığını belirterek, konu ile ilgili bilgileri Kâğıtçı'dan aktarmıştır.

[78] "Bu kitabın yazılmış olduğu kâğıt dahi Yalakabad kâğıthanesinde işlenen kâğıtlardandır." *Atlas*'dan naklen Kâğıtçı, s. 220. Ancak, Avrupa kağıtlarının filigranlarını taşıması dolayısiyle bu kâğıtların bugün tesbiti hayli güç olduğu gibi yalnız II. cildini bildiğimiz ve müellif nüshası olup olmadığından da kesin emin bulunmadığımız Hamdi Efendi'nin eserinden hareketle de bir sonuca varamıyoruz.

[79] Ahmet Refik, *Hicri On ikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 190. O. Ersoy (*Kâğıt*, s. 34), Yalakâbâd Nâibine hitâben yazılan Evâil-i Receb 1173 (1760 martı başları) tarihli bu belgedeki o anda kâğıt yapılıp yapılmadığı hakkında soru sorulmasını îmâlâtın tatil edilmiş bulunduğuna delil saymaktadır.

Şekil 6
İstanbul'da îmâl edildiği sanılan "İstanbul" filigranlı kâğıt
(O.Ersoy, *Kâğıt*, filigran nr. 4)

faaliyetin devamına imkân görülmedi ve teşebbüs, 1500 keselik bir açıkla kapatıldı[80].

III. Selim saltanatında kâğıthane kurulması için diğer bir teşebbüs 1804'de yapıldı. Darbhane sermayesi ile kurulan ve İngiltere ve Hollanda'-nınkiler ayarında kâğıt yapılması plânlanan îmâlâthane için bu def'a mevki' olarak Beykoz seçildi ve Kasım 1805 yılında tesisler tamamlanarak faaliyete geçirildi. Ancak, îmâlâtın kalitesi istenilen seviyeye ulaşamadı[81]. İmâlâta geçildikten sonra devlet dairelerinin ihtiyacları artık buradan karşılandığı[82] gibi Üsküdar matbaasıyla ordunun ihtiyacı olan hartuçluk kâğıt da Beykoz kâğıthanesinden temin edildi. Ayrıca esnafa da çeşidli cinste kâğıtlar satılmağa başlandı. İmâl edilen kâğıtlar arasında *İstanbul*[83], *telhis*, *ay damga*, *haşebî* ve battal boylar bulunuyordu. Ayrıca bunlar, "sulu" ve "susuz" olarak ayrılmaktaydı[84] ki, susuzlar daha ucuz olduğuna göre, mahlûle batırılmadan satılanlar olmalıdır. Beykoz kâğıthanesinin îmâlâtı, hayli tutunmuş olmasına rağmen ihtiyacı karşılamağa yetecek seviyede olmadığından idhalât devam etti. Zaten bu tarihlerde Avrupa'da mekanik makinelerle îmâlâta başlanması dolayısiyle idhal kâğıt fiatlarında düşüş kayd edildiğinden başka, îmâlâthane, kâğıdın emiciliğini gidermek üzere kullandığı mahlûl için ihtiyacı olan derileri teminde güçlük çekmeğe başlamıştı. Buna, krediyle yaptığı satışlar dolayısiyle, bir zaman sonra Darbhaneden aldığı borcu ödeyemez hale gelmesi de eklenince tesis 1832'den sonra faaliyetlerini tatil etmek mecburiyetinde kaldı[85].

Beykoz'daki kâğıthane tatil edildikten bir süre sonra İzmir'de bir kâğıt fabrikası kuruldu. O sırada Fransız tüccarlar İzmir'de ucuz fiatla paçavra toplayıp kâğıt hamuru yaparak ihrac etmekteydiler. Bu paçavralar dahilde değerlendirildiği takdirde kâğıdın, idhal olunana nazaran çok daha ucuza mal edileceği düşünülerek 1843'de İzmir'de su kuvvetiyle çalışan bir kâğıt fabrikası kurulmak üzere teşebbüse geçildi. Fabrika 1846 kasımında îmâlâta başladı. *Eser-i cedid* adıyla anılan ve devlet dairelerinde kullanılması emr edilen bu kâğıtlar, oldukca kaliteli olmasına rağmen ucuz Avrupa kâğıtlarıyla yine rekabet edemedi. Buna bir de veresiye satışlar eklenince fabrika faaliyetini uzun zaman sürdüremeyip 1850'li yıllarda kapandı[86].

XIX. yy. sonlarında İstanbul'da Beykoz'da yeni bir kâğıt fabrikası kurulması için teşebbüse geçildi. Serkurenâ Osman Bey'e 1886'da *Hamidiye* adını taşıyacak olan fabri-

[80] Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 358 (Ersoy, s. 36, n. 3 ve 7'de sehven 308 olarak gösterilmiştir).

[81] "Beykoz'da... her ne kadar kaba saba ise de mülkümüzün eseri olarak kâğıt ..." Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, VIII, nşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul 1328, s. 154.

[82] 1808'de Ordu-yı humâyûnda gerekli altı aylik kâğıdın Beykoz kâğıthanesi îmâlâtından karşılandığı anlaşılmaktadır. Aslı BOA, Cevdet-Askerî, nr. 2886'da olan 13 Muharrem 1223 (11 Mart 1808) tarihli bu belge Ersoy, *Kâğıt*, s. 206'da neşr edilmiştir.

[83] Ersoy, "İstanbul 1209" filigranlı kâğıdın İstanbul îmâlâtı olduğunu belirtirken, Şinasi Tekin bu kâğıdın Türkiye'ye ihrac edilmek üzere İtalya'da hazırlandığını yazmaktadır. *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul 1993, resim 24'ün alt yazısı.

[84] Beykoz kâğıthanesinde yapılan kâğıt cinsleriyle fiatlarını ihtiva eden ve aslı Cevdet-İktisat, nr. 1701'de bulunan 6 Muharrem 1236 (14 Ekim 1820) tarihli belge için bk. Ersoy, *Kâğıt*, s. 207 Ek III.

[85] Ersoy, *Kâğıt*, s. 43-47.

[86] Ersoy, *Kâğıt*, s. 48-51.

kanın kurulması[87], 1889'da ise her türlü kâğıt îmâli için[88] imtiyaz verildi. Müteâkıben şirket haline getirilen bu kuruluşa İngilizler de ortak oldular. 1890'da inşasına başlanan fabrikanın kurulması ve bir süre için çalıştırılması İngiliz Masson Scott firmasına verildi. Ancak, bu süre sonunda borçlar ödenemeyince firma tarafından fabrikaya el konuldu ve dolayısiyle işletme bu müessese tarafından yapıldı. Fabrika, I. Cihan harbinin çıkışından sonra dağıtıldı[89].

d. Merkez Kalemlerinde Kullanılan Kâğıtlar

Osmanlılar, çok ve çeşidli cinslerde kâğıtlar kullanmışlardır. Konumuz dolayısiyle bunlardan devlet dairelerinde kullanılanlar üzerinde durulacaktır. Kâğıdın idhal edilmesi dolayısiyle çok kıymetli olması idareli kullanılmasını gerektirmiştir. Gerçekten belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlılar, kaliteli ve dolayısiyle pahalı kâğıtları ancak mühim belgelerde kullanmışlar, normal yazılarda orta kaliteyi, müsveddelerde ise en ucuzunu seçmişlerdir. Ayrıca XVIII. yy. öncesinde küçük bir yazı için büyük bir kâğıt kullanıldığına veya defterin bir kısmının boş bırakıldığına pek rastlanmaz. Hatta, bozularak iptal edilmiş bir ferman veya beratın arka yüzünün müsvedde için kullanıldığı dahi vaki'dir. Özellikle XVI. yy.da çoğu müsveddeler küçük kâğıtlara yazılmıştır. Avrupadan daha ucuz kâğıt temin edilmeye başlandıktan sonra kullanılan kâğıt eb'adlarında da büyüme görülmektedir.

Osmanlı merkez kalemlerinin aylık belli mıkdarlarda kırtasiye istihkakları vardır. Mürekkeb, kalem, kalemtraş, vs. diğer malzeme ile birlikte kâğıt alımları ve kalemlere dağıtılması kâğıtcıbaşı tarafından yapılırdı[90]. XVI. yy.da kâğıt ihtiyacı *kâğıt emini* tarafından[91] karşılanırken XVIII. yy.da bu vazifenin artık saray dışından ve kâğıtcı esnafı içinden seçilen birine, *kâğıtcıbaşı*ya havâle edildiği görülmektedir[92]. Sefere çıkılırken kırtasiye malzemesi kâğıtcıbaşı tarafından hazinedarbaşıya teslim edilir[93]ve orduda bu vazifeyi vekâleten hazinedarbaşı üstlenirdi[94]. Nitekim, 1787 seferi sırasında hazinedar-

---

87 Kâğıtçı, s. 227-228; Ersoy, s. 51.

88 BOA, İrade-MM, nr. 4797.

89 Kâğıtçı, s. 231-235; Ersoy, *Kâğıt*, s. 48-53.

90 "Hâlâ kâğıdcıbaşı kullarının... verdiği kâğıd ve kalem ve ... bahasıyçün" 21 Zilhicce 1135 (22 Eylül 1723) tarihli buyurulduyu hâvî arz: D.BŞM.KGB, nr. 32/78; " ... Dîvân-ı Humâyûn tercümanı olanlara Kâğıdcıbaşı tarafından verilügelen ... kâğıd ve mühimmat-ı sâirenin..." Dîvân-ı Humâyûn tercümanı Kostantin'in arzuhali üzerindeki defterdar telhisi (buyuruldu tarihi: 14 Şa'ban 1191 / 17 Eylül 1777): D.BŞM.KGB, dos.72/142. Ancak kâğıtcıbaşı evrakı arasında XVIII. yy. öncesine âid çok az belge bulunduğundan bilgimiz, XVIII. yy. öncesine pek inememektedir.

91 İki kâğıtcıbaşının suiistimali dolayısiyle yapılması emr edilen tahkikat için gönderilen hükümden (BOA, *Mühimme Defteri*, nr. LXXIII, 578/1267) anlaşıldığına göre XVI. yy. sonlarında kâğıt eminliğinde dergâh-ı âlî müteferrikaları bulunuyorlardı. Ancak, bu tarihlerde vazifenin devamlı olarak müteferrikalar tarafından mı yürütüldüğü, yoksa iki kâğıt emininin de müteferrika oluşunun bir tesadüf eseri mi olduğu tesbit edilebilmiş değildir.

92 1236 tarihinde kâğıtcıbaşının ölümü ile münhal kalan vazifeye tayin dolayısiyle bu işe getirilenlerde ne gibi şartlar arandığı ve vazifenin hangi şartlarla verildiği hakkında bilgi sahibi oluyoruz (Cev-D, nr. 2448). Belge XIX. yy.a âid olmakla beraber müessesenin ve işleyişinin bu tarihlerde fazla değişikliğe uğramamış olduğu düşünülebilir.

93 "*Hâlâ Kâğıdcıbaşı ...ordu-yı humâyûnda muayyen aylık ve umûr-ı mühimme-i sâireye verilmek üzere ma'rifetiyle tedârik ve mubâyaa ve Hazînedarbaşı Ağaya teslîm eylediği...*" 4 Zilka'de 1202 (5 Eylül 1788) tarihli buyurulduyu hâvî defterdar telhisi: D.BŞM.KGB, dos. 81/67.

"*... kâğıd ve mühimmât-ı sâire sefer-i humâyûn vuku'unda orduy-ı humâyûn hazînesinde mevcud bulunup ol tarafda verilmek mu'tad olmağla... Kâğıdcıbaşı tarafından tedârik ve Hazînedarbaşı tarafına teslîm...*" 22 Zilka'de 1202 (23 Eylül 1788) tarihli sûret:D.BŞM.KGB, dos. 80/98.

94 Çeşidli kırtasiye malzemesi alımları için bk. "An yed-i Mehmed Ağa, Serhazîn-i Bîrûnî fî 16 Receb 1096" (18 Haziran 1685); BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 684, s. 54. Gurre-i Muharrem 1094 - gaye-i Cemâzıyelevvel 1097 (31 Aralık 1682-24 Nisan 1686) tarihleri arasında Bîrûn Hazinedar-

başının, kâğıtcıbaşıya vekâlet etmiş olduğu tesbit edilmektedir[95]. Kırtasiye malzemesi dışında kalan mektub kesesi, bez torba, atlas, muşamma gibi evrakın gönderilirken içine konduğu veya muhafazası için sarıldığı şeyler ise hazinedarbaşı tarafından temin edilirdi[96].

Devlet dairelerinde kullanılacak kırtasiye malzemesi, İstanbul Gümrüğü malından ocaklık olarak tahsis edilen meblâğdan karşılanır[97]; ocaklığın kâfi gelmemesi halinde ise üst tarafı yine İstanbul Gümrüğünden ödenir[98]; tahsis edilmiş meblâğın artması halinde, zimmetindeki mıkdar kâğıtcıbaşıdan geri istenirdi[99].

Malzemenin verilebilmesi için her kalem (büro) için ayrı ayrı olmak üzere aylık tahsis tezkireleri hazırlanır ve

"*Berây-ı mühimmât-ı aylık-ı mektûbî-i sadr-ı âlî berây-ı şehr-i Receb sene 130 an cânib-i ser-kırtâsî dâde-fermûde*"[100] gibi bir başlık altında verilecek şeylerin cinsi ve mıkdarları buraya birer birer yazılıp tarih atılır paraf veya mühür ve "*sahh*" yahut kuyruklu imza konurdu. Aylık istihkaklar, işlerin kesif olduğu zamanlarda yetmediğinden kâğıtcıbaşıya hitaben

"*Umûr-ı mühimme tahrîri içün Maliye kalemine şa'ban-ı şerîf aylığı yirmi deste battal ve on deste İstanbul kâğıdı ve iki vakıyye mürekkeb ve iki vakıyye rik veresin.*"[101]

"*... oda-yı mektûbî-i hazret-i sadr-ı âlîde tahrîrât-ı mühimmenin kesret ve vefreti derkâr olduğundan .... gayr-ez aylık yüz deste battal ve üç deste âbâdî ... veresin*"[102] veya benzeri *dîvân tezkire*leriyle ek malzeme istenirdi.

Kalemlerde en çok kullanılan kâğıt cinsleri *İstanbul, battal* ve *telhislik* idi. Bunları *haşebî* takib ediyordu. Ebrû kâğıd sadece başmuhasebe kalemi, âbâdî kâğıt ise mektûbî-i sadrıâlînin istihkakları içinde yer alıyordu. Aylık normal tahsisler sık sık

başısı Mehmed Ağa zamanında alınan kırtasiye: *a.g.d*, s. 101 ve bu defterdeki diğer belge sûretleri. Cengiz Orhonlu'nun "çeşidli dairelerin kâğıt sarfiyatı devlet tarafından temin edilirdi. Bu kâğıt ihtiyacını hazinedarbaşı ağa gidermekle görevlendirilmişti" şeklindeki ifadesinden (*Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. XXIII), bu vazifenin hep hazinedarbaşının uhdesinde bulunduğu gibi bir intiba hâsıl oluyorsa da -hangi tarihten îtibâren verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber- bu vazifenin kâğıtcıbaşıya âid olduğu görülmektedir.

[95] 18 Ramazan 1203 (12 Haziran 1789) tarihli buyurulduyu hâvî defterdar telhisindeki "Hazînedarbaşı Ağa kullarının ... vekâleten emr-dâdesi uhdesine muhavvel olan kâğıdcıbaşılık mühimmâtı" (D.BŞM.KGB, dos. 82/81) ifadesi hazinedarbaşının vekâletini açıkca göstermektedir. Önceki notta verilen tarihlerin de 1683 Viyana kuşatmasını takib eden yıllara âid oluşu, ifade edilmemiş olsa bile, o sırada da hazinedarbaşının vekâlet etmekte olduğunu düşündürmektedir.

[96] Meselâ 19 Zilka'de 1035 (12 Ağustos 1626) tarihli buyuruldu ile mektub kesesi, şem'i asel-i sürh ve kozalak (kozak) (D.BŞM, dos. 14/60); 29 Cemâzıyelevvel 1036 (15 Şubat 1627) tarihli buyurulduyla 20 vüzerâ mektubu kesesi ve 25 şir-mâhî kozak vermesi (D.BŞM, dos. 15/54); 3 Muharrem 1140 (21 Ağustos 1727) tarihli dîvân tezkiresiyle sadâret kethudası kalemi ihtiyacı için mektub kesesi, bez torba, atlas, muşamma vermesi hazinedarbaşıya emr edilmişti (D.BŞM.KGB, dos. 40/1). Aynı konuda 1200 tarihli üç tezkire: Cev-D, nr. 4664.

[97] "*İzzetlü Gümrük Emini Ağa, ... Semerkand âbâdî kâğıdının bahâsıyçün iktizâ eden altı yüz yirmi dört guruşu uhdenizde olan gümrük malından verüp ve kâğıdcıbaşının ocaklığı hesâbına mahsûb olunmak üzere yedinden memhûr temessük ahz eyleyesiz.*" D.BŞM.KGB, dos. 37/38. Ocaklık bedeli 1120'de aylık 225 guruş idi. 28 Muharrem 1120 (19 Nisan 1708) tarihli buyurulduyu hâvî defterdar telhisi: D.BŞM.KGB, dos. 10/75. 1135 tarihli diğer bir belgede (D.BŞM.KGB, dos. 32/78) de altı aylık 1350 guruşdan bahs edilmesi, bu tarihler arasında ocaklık mıkdarında değişiklik olmadığını göstermektedir. Bundan bir asır kadar sonra ise mıkdarın 1100 guruşa yükselmiş olduğu görülmektedir. BOA, Cev-D, nr. 2448.

[98] Meselâ, 1135 yılı cemâzıyelâhır-zilhicce arasındaki altı aylık devredeki, 1350 guruşu ocaklık olmak üzere, 1762 guruş bir sümün tutarındaki kırtasiye masrafının tamamı İstanbul Gümrüğünden ödenmiştir. D.BŞM.KGB, dos. 32/78.

[99] "*... masrafından ma'ada makbûzundan ... zimmeti olmuş olur. Meblâğ-ı mezbûr kendüden tahsîl ve Hazîne-i Âmireme teslîm olunmak üzere...*" D.BŞM.KGB, dos. 10/75.

[100] D.BŞM.KGB, dos. 24/163. Kâğıtcıbaşı dosyalarında bu belgelere pek çok örnek bulunmaktadır.

[101] Gürre-i Şa'ban 1146 (7 Ocak 1734) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 42/77.

[102] 27 Cemâzıyelevvel 1202 (5 Mart 1788) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 80/102.

değişikliğe uğramıyor; uzun süre aynı mıkdarların verilmesine devam ediliyordu. Nitekim, Tablo I'de görüleceği gibi, diğer kâğıt cinslerinin aylık mıkdarlarında zaman içinde değişme olurken de ebrû bir, âbâdî yarım deste olarak sâbit kalmaktadır[103].

Tablo I

Merkez Kalemlerinin Aylık Çeşidli Kâğıt İstihkakları

	1134	1156	1194
Battal	?	?	213
Telhis	41	19	47
İstanbul	126,5	94	83
Haşebî	35	35	35
Ebrû	1	1	1
Âbâdî	0,5	0,5	0,5

Aylık istihkaklarda dikkat çeken bir husus da sulh zamanı ile sefer sırasındaki mıkdarlardır. Seferde, serdar-ı ekremle giden kalemler için sulh zamanındaki mıkdarlar verilirken sadaret kaymakamı maiyyetinde merkezde kalan kalemlere tahsis edilen mıkdar azalmaktadır[104].

Aylık tahsisler yıllar boyunca aynı kalırken fazladan alınan kâğıtlar devamlı değişiklik göstermekte ve bazan aylık mıkdarın yarısına varmakta, hatta bazan 3/4'ünü geçmektedir[105].

Bazı kâğıt cinsleri ise sadece ihtiyac halinde ve nereye, ne kadar sarf edileceği belirtilmek üzere yazılan arzlar üzerine sadrazamın buyuruldusu ile tahsis yapılmasından sonra hazırlanan dîvân tezkiresiyle veriliyordu ki bu kâğıtların başında *âbâdî* gelmektedir. XVIII. yy.a âid Kâğıtcıbaşı defter ve dosyalarının incelenmesinden anlaşıldığına göre Osmanlılar bazı cins belgeleri sadece âbâdî kâğıdlara yazmaktadırlar. Doğu ve Batı yabancı devlet hükümdarlarına yazılan nâme-i humâyûn, ahidnâme-i humâyûnlarla[106] sadrazam tarafından yine yabancı devlet hükümdarları ve başvekillerine gönderilen mektublar, memleket dahilinde padişah, valide sultanlar ve sultanlarla diğer ileri gelen harem ve enderun mensubları, sadrazam ve vezirlere verilen menşur ve beratlar, Kırım hanları ile Eflâk ve Boğdan voyvodalarına gönderilen nâme ve beratlar bu cümledendir. Ancak, yazılacak şahsın mevkii ve rütbesine göre âbâdî kâğıdın kalitesi değişmektedir. Yine dîvân tezkirelerinin incelenmesi ile nâme ve ahidnâme-i humâyûnlarla mektub-ı âlî ve yüksek rütbeli şahısların beratlarında XVIII. yy. başlarında sadece *âbâdî*, 1710'lu yıllarda *Semerkand âbâdîsi*, asrın ikinci yarısında ise *sultânî âbâdî* kâğıt kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[103] 1134: D.BŞM.KGB dos. 30/55; 1156: D.BŞM.KGB, defter nr. 16580; 1194: D.BŞM.KGB, dos. 73/122.

[104] 1152 (1739)'da sadrazam maiyyetindeki kalemlere yapılan tahsis diğer yıllar gibi iken kaymakam maiyyetindekilere 68 deste İstanbul, 7 deste telhis, 11 deste haşebî kâğıt verilmiştir. D.BŞM.KGB, defter nr. 16579, s. 4.

[105] Meselâ 1136 cemâzıyelâhırı başından yıl sonuna kadar dokuz aylık İstanbul kâğıdı tahsisi 885,5 deste iken aynı zaman zarfında fazladan verilen mıkdar 713 desteyi (%80,5) bulmuştur. D.BŞM.KGB, dos. 36/69.

[106] Prof. Fekete (*Diplomatik*, s. XI), 1720'de Avrupa hükümdarlarına yazılan nâmelerde İstanbul kâğıdı kullanıldığını yazmakta ise de Kâğıtcıbaşı dosyalarındaki dîvân tezkireleri bu teşhisin doğru olamayacağını açıkca ortaya koymaktadır. Zira hemen aynı tarihlerde Avrupa devletleri hükümdarlarına yazılacak nâmeler için hep âbâdî kâğıt isteğinde bulunulmaktadır.

Tablo II[107]

XVIII. Yüzyılda Nâme-i Humâyûn ve Ahidnâme-i Humâyûnlarda Kullanılan Kâğıt Cinsleri

Belgenin gönderildiği hükümdar	Kâğıt tahsisinin tarihi	Belge cinsi	Kâğıt cinsi	Kaynak D.BŞM.KGB dosya nr.
Mekke Şerifi	B 1100/IV 1689	nâme	â / 5	1 / 97
	CA 1118/IX 1706	"	â / 3	9 / 133
	N 1202 / VI 1788	"	sl.â / 4	81 / 17
İran Şahı	R 1128 / IV 1716	"	s.â / 21	17 / 111
Özbek Hanı	S 1122 / IV 1710	"	â / 3	14 / 45
Kırım Hanı	RA 1128 / III 1716	"	s.â	17 / 121
	ZA 1136 / VIII 1724	"	s.â / 4	35 / 99
Venedik Doju	Z 1121 / II 1710	"	â / 4	13 / 151
	C 1147 / X 1734	"	s.â / 4	43 / 89
	CA 1200 / III 1786	"	sl / 3	77 / 20
İngiltere Kralı	M 1128 / I 1716	"	s.â / 4	17 / 21
	Z 1148 / V 1736	"	s.â / 4	44 / 153
Rus Çarı	RA 1128 / III 1716	"	s.â / 5	17 / 86
	R 1148 / VIII 1735	"	s.â / 5	44 / 85
	N 1152 / XII 1739	a h.	s.â / 10	47 / 135
Fransa Kralı	CA 1128 / V 1716	n.	s.â / 5	18 / 22
Felemenk Kralı	L 1130 / IX 1718	"	â / 3	24 / 178
Leh Kralı	L 1134 / VII 1722	"	s.â / 5	29 / 85
	S 1180 / VIII 1766	"	sl.â / 3	62 / 176
İsveç Kralı	ZA 1154 / III 1742	"	s.â / 4	50 / 89
Avusturya İmparatoru	RA 1180 / VIII 1766	"	sl.â / 6	62 / 194

Sayısı az olmakla birlikte âbâdî kâğıdın yazılacak belge için uygun olmadığı, Semerkand âbâdîsi verilmesi gerektiğine işaret eden[108] veya dîvân tezkiresinde sadece "*âbâdî*" yazılmışken üste "*Semerkand âbâdîsi*" şeklinde şerh verilmiş olan tezkirelerin[109] mevcudiyeti bu ikinci kâğıdın âbâdîye nazaran daha kaliteli olduğunu gösterdiği gibi fiatlarından da ikisi arasında farklılık olduğu açıkca ortaya çıkmaktadır[110]. *Sultânî âbâdî* ise diğerleriyle hiçbir şekilde mukayese edilemeyecek kadar pahalıdır[111].

[107] Tabloda ay adları bilinen rumuzları yeni yazıya çevrilerek; ahidnâme-i humâyûn: "ah."; nâme-i humâyûn: "n."; âbâdî kâğıt: "â."; Semerkand âbâdîsi: "s.â."; sultânî âbâdî: "sl.â." şeklinde kısaltılmışlardır. Kâğıt cinsleri yanındaki "/" den sonraki rakamlar tabaka adedini vermektedir.

[108] "*Bu kâğıdlar olmaz. Bunları alıkoyup Semerkand olmak üzere iki tabak pâk kâğıd ... gönderesin*" 18 Şa'ban 1136 (13 Mayıs 1724) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 34/129.

[109] "*... iki kıt'a surre beratlarıyçün dört âbâdî-i kebîr... veresin*" yazısının üstünde "*Semerkand ola*" (19 Şevval 1154 / 28 Aralık 1841) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 50/34; "*... Sicilya Kralına yazılacak mektub-ı âlî içün bir tabaka âbâdî kâğıd veresin*" yazısının üstünde ise farklı bir kalemle olmak üzere "*Semerkanddir*" (21 Receb 1156 / 10 Eylül 1843 tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 52/92) şerhleri bulunmaktadır.

[110] Bk. Tablo III.

[111] 1640 narhında (*Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1983, s. 104) da sultânî ve âbâdî kâğıt fiatları hayli farklıdır.

Kâğıtcıbaşı dosyalarında, Doğu menşe'li kâğıtlardan *hatâyî*ye sadece bir def'a rastlanmaktadır. O da *hatâyî-i Semerkand* adıyla geçmekte ve biri Şehzâde Hamid Efendi (I. Abdülhamid), diğeri Hazînedar Ağa'nın olmak üzere iki beratda kullanıldığı görülmektedir[112].

Kâğıtcıbaşı defterlerinde, umûr-ı mühimme dolayısiyle fazladan verilen kâğıtların genellikle altışar aylık olmak üzere dökümleri yapılmıştır. Bunlardan bazıları aylık istihkaklarda yer almayıp ancak dîvân tezkireleriyle verilmektedir. Bir fikir vermek üzere bu tip kâğıtların 1135, 1156 ve 1194-95 yıllarına âid olmak üzere altışar aylık rakamlarıyla, bunların tabaka veya deste olarak birim fiatları aşağıya çıkarılmıştır.

T a b l o III[113]

İstihkak Dışı Verilen Bazı Kâğıt Cins, Mıkdar ve Birim Fiatları

Kâğıt Cinsleri	1 C-30 ZA 1135 (9.3-1.9.1723) **D.BŞM.KGB, 30/55**	1 C-30 ZA 1156 (23.7.1743-15.1.1744) **D.BŞM.KGB, 16580**	1 L 1193-30 RA 1194 (12.10.1779-5.4.1780) **D.BŞM.KGB, 73/22**
Âbâdî	1 t. 80 ak.	-	-
Kebîr âbâdî	-	-	2 t. 299 ak.
Semerkand âbâdîsi	31 t. 270 ak.	134 t. 390 ak.	-
Sultânî âbâdî	-	-	40 t. 1199 ak.
Fıstık kâğıt	38 ds. 30 ak.	11 ds. 30 ak.	-

Âbâdî cinsi kâğıtlar gibi aylık istihkaklar içinde yer almayıp ihtiyac üzerine verilen *fıstık kâğıd*ın nasıl bir kâğıt olduğu ve neden bu adın verildiği hakkında kaynaklarda bilgi bulamıyoruz. Ancak dîvân tezkirelerindeki ifadeler, mahiyetini tahmin hakkında bazı ip uçları vermektedir. Gerçekten, tahsisler için hazırlanan bazı dîvân tezkirelerinde "*beyaz fıstık*"[114] ve "*İstanbul fıstığı*"[115]ndan, bazılarında "*âlâ fıstık*"[116], "*fıstık-ı haşebî*"[117], veya "*telhislik mânendi fıstık kâğıt*"[118]tan bahs olunmakta; ayrıca M.A. Kâğıtçı tarafından kâğıt cinslerini göstermek üzere hazırlanan listede *Venedik fıstıkîsi, mavi çizgili fıstıkî*[119] gibi cinsler de bulunmaktadır ki bu ifadeler, kâğıdın birden fazla kalitesi olduğunu göstermektedir. Bazı tezkirelerde ise aynı "ay damga" ve "alem damga" kâğıtlardaki gibi "*fıstıkî damga*"[120] ifadesinin kullanılması, bu kâğıtların "fıstık filigranlı" olduğu, yani "fıstık kâğıd"ın bir cinse değil bir markaya işaret ettiğini düşündürmektedir.

Fiatlarına baktığımızda ise haşebî kâğıttan biraz daha kaliteli, fakat İstanbul ve telhis kâğıtlarına nazaran hayli vasıfsız olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ 1156 yılında

---

[112] 26 Rebi'ülâhır 1152 (2 Ağustos 1739) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 47/44.

[113] Tabaka için "t."; deste için "ds."; akçe için "ak." kısaltmaları kullanılmıştır.

[114] D.BŞM.KGB, dos. 45/84.

[115] 1 Ramazan 1173 (17 Nisan 1760): D.BŞM.KGB, dos. 56/190; 7 Safer 1184 (2 Haziran 1770): dos. 65/83 ve 1 Muharrem 1185 (16 Nisan 1771): dos. 67/1; 21 Muharrem 1202 (2 Kasım 1787): dos. 79/139.

[116] *Vak'anüvis Efendi'ye ... âlâ fıstık kâğıdı...*" 24 Rebi'ülâhır 1202 (2 Şubat 1788): dos. 80/61.

[117] 27 Zilka'de 1128 (12 Kasım 1716): D.BŞM.KGB, dos. 19/90.

[118] 25 Safer 1135 (5 Aralık 1722): D.BŞM.KGB, dos. 30/66.

[119] s. 224.

[120] "... *defterler beyazı içün on deste ıslah fıstıkî damga* ..." 11 Şa'ban 1118 (18 Kasım 1706): dos. 10/44; "... *defter beyazı içün on deste fıstık damga kâğıd* ..." [1121]: D.BŞM.KGB, dos. 13/156; "... *defterler içün on deste fıstık damga* ..." 29 Muharrem 1122 (30 Mart 1710): dos. 14/26.

haşebînin destesi 23, fıstık kâğıdın 30, İstanbul kâğıdının 70, telhis kâğıdının 120 akçedir[121].

Yine dîvân tezkirelerindeki ifadelerden fıstık kâğıdın kullanım yer ve maksadları da kısmen tesbit edilebilmektedir. Reisülküttab[122] ve tezkire-i sânîye[123] verilmesi emr edildiğinden Dîvân kalemlerinde kullanılmış olduğu muhakkakdır. Başmuhasebe kaleminde tutulan bazı defterlerden başka[124] Istabl-ı Âmire Hazinesindeki rahtların kaydı için[125], Mâlikâne Kalemi[126], Hazine-i Âmire[127], Muhallefat Halifesi[128] ve vekayi'nüvis taraflarından[129] da fıstık kâğıt kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Telhislik, İstanbul ve *battal* -ki her iki cinsin de büyük kıt'ada olanları "battal İstanbul" ve "battal telhislik" olarak anılmakta, belgelerde bazan da sadece "*battal kâğıd*" kaydı bulunmaktadır- kâğıtlar, merkez kalemlerinde en çok kullanılan ve her ay kalemlere muntazam olarak belli mıkdarlarda dağıtılan kâğıtlardır. Kırtasiye tahsisat listeleri ve muhasebe defterlerinde genellikle İstanbul kâğıdı birinci sıraya yerleşmiş bulunmakta, onu telhis kâğıdı takib etmektedir. Yukarıda da bir nebze işaret edildiği gibi, İstanbul kâğıdının fiatı daha ucuz, kullanım alanı ise daha geniştir. Sebeb-i tahrir hükümleri[130], mevâcib icmalleri[131], defter beyazı[132], terakkî hükümleri[133] ve ruusları[134], muhallefat tahrirleri[135], ruusdan hazırlanan telhisler[136], sadrazam tarafından gönderilecek bazı mektublar[137], gemi irsâliyeleri[138], mevlid dâvet tezkireleri[139], muâyede tezkireleri[140]

[121] D.BŞM.KGB, defter nr. 16580, s. 2.

[122] "*Reis Efendi'ye iktizâ eden umûr-ı mühimme içün ... telhislik mânendi büyük boy fıstık kâğıdı veresin*" 25 Safer 1135 (13 Aralık 1819) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 30/66.

[123] Tezkire-i sânînin 1150 yılına âid bir aylık mühimmat listesinin altında "*Kalem ve kalemtraş ve mıkras alınmayup yerine beyaz fıstık kâğıdı alına*" kaydı vardır. D:BŞM.KGB, dos. 45/84.

[124] "*Başmuhâsebe Kaleminin rikâb-ı humâyûnda sene-i cedîde-i meymenede isti'mâl olunacak üç kıt'a defâtirin ... otuz deste İstanbul fısdığı kâğıdı ...*" 1 Muharrem 1185 (16 Nisan 1771) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 67/1.

[125] "*Istabl-ı Âmire Hazinesi'nde mevcud ... rahtların tahririyçün ... beş deste fıstık kâğıdı veresin*" 5 Receb 1147 (1 Aralık 1734) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 43/114.

[126] "*Mâlikâne tarafından yazılacak umûr-ı mühimme içün ... yirmi deste fıstık-ı İstanbul ...*" 21 Muharrem 1202 (2 Kasım 1787): D.BŞM.KGB, dos. 79/139.

[127] "*Hazîne-i Âmire'de veznedarbaşı kullarına ... üç deste fıstık kâğıdı ...*" 14 Zilka'de 1200 (8 Eylül 1786) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/148.

[128] "*... Muhallefat vekili Ali Halifeye ... üç deste İstanbul fıstığı ...*" 7 Safer 1184 (2 Haziran 1770) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 65/83.

[129] "*Hâlâ vekayi'nüvis tezkire-i evvel efendi'ye ... on deste fıstık ... verüp...*" 20 Safer 1202 (31 Kasım 1787) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 79/166; "*Vak'anivüs efendiye ... on deste âlâ fıstık kâğıdı verüp...*" 24 Rebi'ülâhır 1202 (2 Şubat 1788) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 80/61.

[130] "*Serhadnişîn Dergâh-ı âlî yeniçerileri yerlü neferâtı mevâcibleri sebeb-i tahrir içün yalnız on deste İstanbul kâğıd ...*" 4 Rebi'ülâhır 1134 (23 Ocak 1722) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 28/70. "*... sebeb-i tahrir ahkâmı tahrîriyçün ... İstanbul kâğıdı ...*" 4 Rebi'ülevvel 1137 (21 Kasım 1724): dos. 36/121.

[131] 12 Rebi'ülâhır 1134 (30 Ocak 1722): D.BŞM.KGB, dos. 28/77.

[132] 18 Cemâzıyelevvel 1134 (6 Mart 1722): D.BŞM.KGB, dos. 28/115.

[133] "*... Mısır kulunun terakkîleri ahkâmı için ...büyük boy İstanbul kâğıdı..*" 1 Cemâzıyelâhır 1135 (9 Mart 1723): D.BŞM.KGB, dos. 31/16.

[134] "*silâhdar terakkîleri ruusları tahrîriyçün... battal İstanbul kâğıdı...*" 25 Receb 1146 (1 Ocak 1733): D.BŞM.KGB, dos. 42/73; 28 Şevval 1184 (14 Şubat 1771): D.BŞM.KGB, dos. 66/103.

[135] 25 Rebi'ülevvel 1148 (15 Ağustos 1735): D.BŞM.KGB, dos. 44/93.

[136] 28 Cemâzıyelevvel 1149 (4 Ekim 1736): D.BŞM.KGB, dos. 45/42.

[137] 10 Cemâzıyelevvel 1154 (24 Temmuz 1741): D.BŞM.KGB, dos. 49/105.

gibi çok çeşidli belgeler için İstanbul kâğıdı kullanılıyordu. Ayrıca kale neferatı gibi küçük rütbeli şahısların beratları da İstanbul kâğıdına yazılmaktaydı. Hemen her kalem her ay belli bir mıkdarda İstanbul kâğıdı almasına rağmen bu mıkdarlar çok kere yetmemekte ve işlerin çokluğu sebebiyle sık sık fazladan tahsis yapılmaktaydı.

Telhislik kâğıda gelince: İsminden de anlaşılacağı gibi telhisler bu kâğıda yazılırdı. Sadrâzam ve defterdar mühürdârları ile sadâret kethudası ve mühürdârı, sadâret mektubcusu ve hazine kâtibi, reisülküttab, tezkire-i evvelin aylık telhis kâğıdı istihkaklarından başka ihtiyac duyuldukca Kethuda Bey dâiresi[141], Dîvân-ı Humâyûn Kalemi[142], Maliye Kalemi[143], Mevkufat Kalemi[144], Hazine-i Âmireye[145] fazladan veya Mekke ve Medine ricâline "*surre mektubları*"[146], yahut iftar ve bayram *dâvet tezkireleri*[147] yazılmak gibi maksad belirtilerek, tahsis yapılırdı.

Telhislik kâğıdın, kitab basımında da kullanıldığını tesbit ediyoruz. Nitekim, XVIII. yy. sonlarında Mühendishane Matbaasında basılan eserlere âid kayıtlardan, Mahmud Raif Efendi'nin 1798'de basılan *Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman* adlı kitabında telhis kâğıdı kullanıldığı öğrenilmektedir[148]. Kitabın, oldukca kalın ve kabaca olan kâğıdı incelendiğinde, kâğıt hamurunun süzüldüğü elek telleri seçilmekte ve başının üzerinde taç bulunan kanatları açık bir kartal filigranı tesbit olunmaktadır.

Osmanlı merkez kalemlerinde İstanbul ve telhis kâğıdından sonra en fazla kullanılan kâğıt, müverrih Âlî'nin yazı yazılmağa müsâid görmediği *haşebî* kâğıtlardır. Fiatından da en düşük kalite olduğu anlaşılan bu kâğıdın muntazam olarak her ay defterdar mühürdarı ve başmuhasebe kalemine verildiği tesbit edilmektedir[149]. İstihkaklar dışında da zaman zaman haşebî kâğıt talebi oluyordu ki bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir: Raht hazinesindeki rahtların kaydı için İstanbul ve fıstık kâğıtlarından başka haşebî kâğıt verildiği[150] gibi zimmet ve muhallefat halifelerine[151] de haşebî kâğıt tahsis edilmekteydi. Ayrıca, kalelerdeki yerli yeniçerilerin tezkireleri haşebî kâğıda yazılmakta[152]; cizye kâğıtları için ise haşebî kâğıdın çeşidli renkleri kullanılmaktaydı[153].

---

[138] Selh-i Zilka'de 1157 (4 Ocak 1745): D.BŞM.KGB, dos. 54/126.

[139] "*battal İstanbul kâğıdı...*" Evâil-i Rebi'ülevvel 1179 (18-27 Ağustos 1765): D.BŞM.KGB, dos. 62/1.

[140] "*battal İstanbul...*" 14 Ramazan 1180 (13 Şubat 1767): D.BŞM.KGB, dos. 63/108; Ramazan 1200 (Temmuz 1786): dos. 77/116; 7 Ramazan 1201 (23 Haziran 1787): dos. 79/20.

[141] 1 Rebi'ülevvel 1137 (18 Kasım 1724): D.BŞM.KGB, dos. 36/103.

[142] 11 Cemâzıyelevvel 1204 (27 Ocak 1790): D.BŞM.KGB, dos. 83/72.

[143] 11, 23, 29 Rebi'ülâhır 1136 (8, 20, 26 Ocak 1724): D.BŞM.KGB, dos. 33/64; 7 Cemâzıyelevvel 1202 (14 Şubat 1788): dos. 80/82.

[144] 2 Zilhicce 1201 (15 Eylül 1787): D.BŞM.KGB, dos. 79/101.

[145] 14 Zilka'de 1200 (8 Eylül 1786): D.BŞM.KGB, dos. 77/148.

[146] 23 Cemâzıyelevvel 1135 (27 Şubat 1723): D.BŞM.KGB, dos. 30/173.

[147] 11 Ramazan 1200 (8 Temmuz 1786): D.BŞM.KGB, dos. 77/111.

[148] BOA, MAD, nr. 8257, s. 284'den naklen Kemal Beydilli, *Türk Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası, Mühendishâne ve Kütübhânesi* (baskıda).

[149] 1135 (1722-23) ve 1156 (1743) yıllarında mühürdara verilen mıkdar 5, başmuhasebeye verilen ise 30 deste idi.

[150] 5 Receb 1147 (1 Aralık 1734): D.BŞM.KGB, dos. 43/114; 6 Şevval 1185 (12 Ocak 1772): dos. 68/82.

[151] 20 Cemâzıyelâhır 1202 (21 Eylül 1788): D.BŞM.KGB, dos. 80/128 ve 129.

[152] "*Bender Kal'ası yerli yeniçeri tezkireleri içün yalnız sekiz deste haşebî kâğıdı...*" 10 Zilhicce 1121 (10 Şubat 1710) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 13/146.

[153] 1114 (1702-1703) yılı kıbtî maktu' cizyeleri için 120 deste beyaz ve 40 deste nohudî haşebî kâğıt (5 Muharrem 1114 / 1 Haziran 1702 tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 8/158); 1115 (1703-1704) yılı cizye evrakı için 140 huzme beyaz haşebî kâğıt (24 Cemâzıyelâhır 1114 / 15 Kasım

Narh defterlerinde fiatları verilen kâğıtlar arasında adı geçen, fakat arşiv belgelerinde ismine az rastlanan bir kâğıt cinsi ise "*şabta*" adını taşımaktadır. 1640 narhında[154] ay ve alem damgalı, haşebî ve "şabta" kâğıtlarının destesi 15 akçe olarak tesbit edildiğine göre bunun haşebî ile hemen aynı kalitede olduğu düşünülebilir. Kâğıtla ilgili eserlerde, bu narh defteri kullanılarak, bir de şabta kâğıdı bulunduğuna işaret edilmişse de mâhiyeti hakkında her hangi bir tahminde bulunulmamıştır[155]. Kelime, muhtemelen İspanya'da kâğıdın ilk yapıldığı yer olan Arabların "Şatıba" adını verdikleri şehirden gelen kâğıtlar için kullanılmıştır[156].

En mühim fonksiyonu, üzerine yazı yazılmak olmakla birlikte kâğıt, daha başka maksadlarla da kullanılmıştır. Hartuç ve sûr-ı humâyûnlar[157] ile Çırağan eğlencelerinde[158] kullanılacak fişekler ve yine sûr-ı humâyûnlarda kullanılan nahıllar[159]ın yapımları bunların başında gelir.

S o n u ç olarak Osmanlıların önce Doğu, XV. yy.dan sonra Doğu ile birlikte olmak üzere, Batı kâğıtlarını bir arada kullandıkları, fakat Avrupa kâğıtlarının daha ucuz olması dolayısiyle bunlara daha fazla ağırlık verdikleri, nihayet kendilerinin de kâğıt îmâline başlamasından sonra bir çok kâğıt cinsini taklid ettiklerini, fakat üretimin devamlı ve yeterli olmaması dolayısiyle idhal kâğıtlardan hiçbir zaman müstağni kalamadıklarını söyleyebiliriz. Kaliteli kâğıtlar padişah ve sadrazamlara âid belgelerde kullanılmış; günlük yazılarda daha ucuz olanlar tercih edilmiştir.

Diğer taraftan, zaman zaman istenilenden daha düşük kaliteli kâğıtların verildiği, yahut bu işle vazifelendirilmiş olan şahısların kâğıt için aldıkları paranın tamamını harcamadıkları da bir gerçektir. Nitekim daha XVI. yy. sonlarında iki kâğıt emininin bu nevi su-i istimalleri tesbit edilmektedir[160]. XVIII. yy.da da kâğıtcıbaşılardan birinin ferman yazılacak kâğıtları düşük kaliteliden vermesi dolayısiyle üst üste birkaç def'a îkaz ve nihayet "hakkından gelinmekle" tehdid edildiği görülmektedir[161].

1702 tarihli tesellüm tezkiresi: dos. 8/159); 1128 (1715-16) yılı kıbtî cizyesi için 180 deste beyaz haşebî ve 70 deste sâmânî (9 Zilka'de 1127 / 7 Kasım 1715 tarihli dîvân tezkiresi ve tesellüm şerhi: dos. 16/53); 1135 (1722-23) yılı kıbtî cizye evrakı için 180 deste beyaz ve yetmiş deste elvan haşebî kâğıt (9 Şevval 1134 / 23 Temmuz 1722 tarihli dîvân tezkiresi ve tesellüm şerhi: dos. 30/23); 1147 (1734-1735) yılı kıbtî cizyeleri için 180 deste beyaz ve 70 deste elvan haşebî kâğıt (5 Şevval 1146 / 11 Mart 1734 tarihli dîvân tezkiresi: dos. 42/151) verildiği görülmektedir.

[154] *Narh 1640*, s. 104.

[155] Osman Ersoy, *Kâğıt*, s. 17-18. Nitekim, Narh Defteri'nin hazırlanması sırasında bu kâğıdın mâhiyeti hakkında biz de bir karara varamamıştık (s. 77).

[156] Kâğıt üzerinde daha sonra yaptığımız araştırmalar, bu ismin, İspanya'da kâğıdın ilk def'a îmâl edildiği Şatıba şehri ile bir bağlantısı olabileceğini düşündürdü. Bilindiği gibi Türkçede, "kibrit"in "kirbit", "yanlış"ın "yalnış" şekline girmesi gibi, yanyana gelen bazı sessiz harfler arasında métathèse (metatez) denilen takdim-tehir yapılabilmektedir. Osmanlıların, özellikle yabancı menşe'li kelimeleri asıllarından farklı şekilde yazıp okumaları keyfiyetine sıkca rastlanmaktadır. Muhtemelen, "Şatıba" ismi böyle bir değişme sonucu "şabta" şeklini almış olabilir.

[157] 27 ve 29 Safer, 1 ve 3 Rebi'ülevvel 1121 (8, 10, 11 ve 13 Mayıs 1709): D.BŞM.KGB, dos. 12/71-71c.

[158] "... *fişek içün ... 100 deste battal İstanbul kâğıdı ...*" 3 Cemâzıyelâhır 1134 (19 Şubat 1722) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 28/145; "... *şenlik fişekleri lâzımesiyçün battal boy ... İstanbul kâğıdından 120 deste*" 26 Cemâzıyelevvel 1135 (4 Mart 1723) tarihli dîvân tezkiresi: dos. 30/175.

[159] Meselâ III. Ahmed'in şehzâdeleri Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bâyezid'e yapılan sûr-ı humâyûn [bu düğünde yapılan nahılların hazırlanışı ile ilgili olarak bk. Raşid, *Tarih*, IV, İstanbul 1282, 215-216] için 25 Ramazan 1132 (31 Temmuz 1720) tarihli dîvân tezkiresi ile kâğıtcıbaşıdan 12 ve 6şar kat mukavva ile 72 deste rengâmiz kâğıt istenmişti: D.BŞM.KGB, dos. 28/37.

[160] Mehmed ve Ahmed isimli iki kâğıt emininin aldıkları 105 yük akçeye karşılık sadece 30 yüklük mal teslim etmiş olmaları dolayısiyle durumun tahkiki sâbık başdefterdar Burhan Efendi'ye havâle edilmişti. *Mühimme*, LXXIII, 578/1264.

[161] Kâğıtcıbaşı Osman Ağa'ya hitâben yazılan 29 Rebi'ülevvel (27 Aralık 1723), 7 Şevval (29 Haziran

B. KALEM VE KALEMTRAŞ

1. Kalem

Yazı yazma âletlerine *kalem* adı verilir. Grekçe "kamış" mânâsını taşıyan *kalamos*dan diğer dillere biraz şekil değiştirerek geçen kelime, Lâtinceye "kalamus", Hintçeye "kalama", Arabçaya "kalem" şeklinde girmiş, Türkler tarafından da bu son şekil benimsenip kullanılmıştır[162]. Kalem, üzerine yazılan satha göre isim alır. Taş üzerine hakkedilen yazılarda kullanılana "hakkâk kalemi", ahşab üzerine oyulan yazılarda kullanılana "marangoz kalemi" denir. Ancak kalem dendiği zaman ilk akla gelen kâğıt üzerine yazmak için kullanılandır. Mürekkebli kalemlerin (stilo) îcadına kadar Batıda *tüy kalem*, İslâm dünyasında ise *kamış kalem* kullanılmıştır. Konumuz îcabı burada kamış kalemden bahs edilecektir.

Kamış kalemler, sazlıklarda bol mıkdarda gördüğümüz kamışlardan yapılırdı. Ancak, her türlü kamış, kalem yapımı için elverişli değildir. Anadolu'daki kamışlar, yumuşak olduğundan kalem yapımında kullanılmamışlardır[163]. Kalem için en uygun kamışlar, Hazer Denizi kenarında[164] ve Dicle üzerindeki Vâsıt şehrinde yetişenler olup, bu sonunculara, adı geçen şehre izâfetle[165] "*kalemü'l-Vâsıtî*" veya "*Vâsıt kalemi*" denir[166].

Kamış, kesildiği şekliyle kullanılamaz. Kuruyup pişmesi için gübreye yatırılır[167] veya güneşte bırakılır[168], yahut da Vâsıt kaleminde olduğu gibi, suya bastırılıp rengi koyulaşıncaya kadar burada tutulup[169] daha sonra kurutulur. Kuruma esnasında kamış pişer ve rengi kahverengiye döner, bezle silinip parlatıldığında cilâlanmış gibi bir görünüm kazanır. Kalemin üstünde desen yapılmak istendiğinde gübreye konulmadan önce üzerine helezonî şekilde iplik sarılır. Kamış kururken ipliğin altında kalan kısımların rengi koyulaşmadığından iplik çıkarıldığında kamış, renkli bir görünüşe sahib olur. Ancak böyle sun'î görünüş verilen kamış kalemlerle orijinal halinde üzeri kaplan postu desenli olan ve bundan dolayı "*menevişli kalem*" denilen kamış kalemleri[170] karıştırmamak lâzımdır.

Kalem olarak kullanılacak kamışın içindeki "*nâl*" denilen lifli kısmın çıkarılıp kamışın belli uzunlukta kesilmesi gerekir. Açılmamış kalemler tek veya çift boğumlu olarak satılırlar[171]. Kalemin, yazı yazılabilir hale gelmesi için belli kaidelere uyularak açılması îcab eder. Önce boğumunun bir cm. kadar altından kesilir. Bu yapılmazsa *şakk* edilme esnâsında kalem çatlar. Çatlak bir kalemle ise düzgün yazı yazılamaz. Onun içindir ki hattatlar kalem satın alırlarken birkaç cm. yükseklikten sert bir zemin üzerine atıp sağlam olup olmadığını denerlerdi. Zîrâ, sağlam olan kalemin dolgun bir ses vererek sıçramasına karşılık çatlak kalem zırıldayarak düşer ve sıçramaz[172]. Fakat buna rağmen,

1724) ve 2 Zilhicce 1136 (22 Ağustos 1724) tarihli dîvân tezkireleri: D.BŞM.KGB, dos. 33/87; 35/44, 122.

[162] *Kalem Güzeli*, II, 164.

[163] Uğur Derman, "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, sayı 3 (1967), 165.

[164] Derman, "Kalem", s. 165.

[165] Uğur Derman, "Kalem", *Türk Ansiklopedisi*, XXI (1974), 149.

[166] Cl.Huart, "Kalem", *İ A*, VI (1952), 127.

[167] *Gülzârı Savab*, s. 101 ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, II, 166; Derman, "Kalem", *İ D*, 165; *T A*, XXI, 149.

[168] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 165; *T A*, XXI, 149.

[169] Huart, "Kalem", VI, 127.

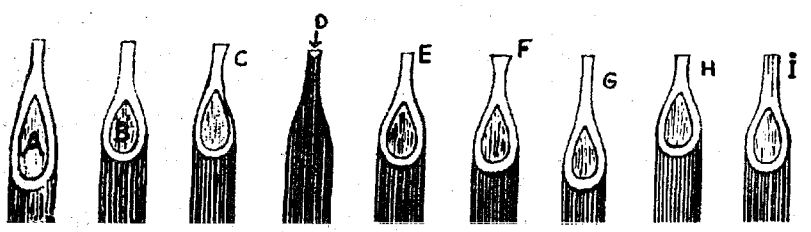
[170] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 165-166; *T A*, XXI, 149-150.

[171] 1640'de çift boğumlu kalemlerin âlâsı 4,5; evsatı 2,5, ednâsı 1 akçe olarak tesbit edilmiştir. *Narh 1640*, s. 105.

[172] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 166-167; *T A*, XXI, 150.

piyasada, belki de basit şeyler yazacak halk için çatlak kalem de satıldığı ve bunun için ayrıca fiat tesbit edildiği de gerçektir[173].

Boğumu alınan kalem, açılacak taraf baş parmağın ayasına gelmek üzere, sol el içine yatırılır ve özel kalemtraşı ile yukarıdan aşağıya doğru kesilerek bir badem şekli verilir. Kamışın yumuşak veya sert oluşuna göre bu şekil değişir. Sert kamışlarda uzun bir badem görünüşüne sahibken yumuşak kamışlarda daha kısa ve tombul bir şekil alır. Yazılacak yazının cinsine göre ucun kalınlığı değişecektir. Bademin ucunda iki tarafı aynı olan uzunca bir kısım bırakılır ki "*kalemin dili*" denilen bu kısım yazının sür'atini tayin eder. Sür'atli yazılacaksa dil uzun, yavaş yazılacaksa dil hemen yarı yarıya kısa olur[174]. Kalemin "*sırça*" adı verilen dış tarafı parlak ve mürekkebi tutmayacak bir yapıda bulunduğundan açarken ucun dış kısmından da küçük bir parça alınır. Ucun genişliği ise yazılacak yazının kalınlığına göre ayarlanır. Genellikle dil ve ağız kısmının kalınlıkları aynı olursa da ağız kısmının dile nazaran daha geniş bırakıldığı kalemler de vardır ki bunlara "*çakşırlı kalem*" adı verilir.

Şekil 7
Çeşidli tarzlarda açılmış kamış kalem ağızları
(U.Derman, "Kalem", *İ.D.*, I/3, 171)

Kalemin mürekkebi alması ve yazarken kâğıt üzerine dengeli olarak bırakmasını temin maksadıyla, kalem, "*makta*" adı verilen küçük bir âlet üzerine yatırılarak *dil*, orta yerinden yarılır. Aslı "kalem kesmek" mânâsına "katt" kelimesinden gelen *mıkatta* (مِقطع) dilimizde zamanla "kesme" mânâsındaki *mıkta'* ile karıştırılmış, daha sonra da galat olarak *makta* denilmeğe başlanmıştır. Makta, üzerinde kalem kesilirken kalemtraşın zedelenmemesi için fildişi, kemik, sadef ve bağa gibi nisbeten yumuşak maddelerden yapılır ve üzerinde de kalemin kesilme sırasında kaymaması için oturtulacağı bir yuva bulunur. İşte kalem açıldıktan sonra, önce, *şakk* denilen dilin ikiye ayrılması, müteâkiben de *katt* denilen ucun belli bir eğim verilerek kesilmesi işlemleri makta üzerinde yapılır[175]. Kalem sert ve sağlam olursa şakk edilen kısım 1/3 kadar olmalıdır[176]. Kalemin kâğıt üzerinde rahat yazması ucunun şekline bağlıdır. Bunun için yazının cinsine göre dilin bir tarafı diğerine nazaran daha uzun bırakılır. Sülüs, nesih ve rıka' gibi "aklâm-ı sitte"den olan yazı türlerinde *dil*in, yazan tarafına gelen kısmı ("*üns*") daha kısa, dışa gelen kısmı ("*vahş*") daha uzun olmak üzere kesilir[177]. Bu meyil sülüs yazıda baş ve işâret parmakları

[173] 1640'da ednâ kalemlerin 1 paraya satılmasına karşılık sakat olanların beş tanesi 1 paraya satılıyordu. *Narh 1640*, s. 105.

[174] Nitekim, hattat Hafız Osman önce uzun dilli kalemle yazarken felç geçirip eli sür'atini kayb ettikten sonra kısa dilli kalemle yazmağa başlamıştır. Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 608 ve ondan naklen Derman, "Kalem", *İ D*, s. 172; *T A*, XXI, 151.

[175] *Tuhfe-i Hattâtîn* (s. 608-609)'de katt işinin, kalemin hem iç, hem de dış tarafından yapılabileceği; ta'likde dış, diğerlerinde iç taraftan yapılmasının uygun olduğu belirtiliyorsa da M. Bedreddin Yazır, ta'lik hakkındaki görüşü benimsememekte ve tecrübe ile aksinin sabit olduğuna işaret etmektedir. *Kalem Güzeli*, II, 171.

[176] *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 608.

[177] *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. metin 10.

açık tutulduğu zaman aralarında meydana gelen eğim kadarken, ta'lik, nesih ve rık'ada gitgide azalarak hemen hemen düze yaklaşır[178]. Dîvânî ve kırmada ise ünsî taraf vahşîden daha uzun olmalıdır[179].

Uzun kitabların, özellikle Kur'an-ı Kerîm'lerin kalem ucu kalınlıklarının değişmeden yazılması, hayli güçtür. Zîrâ, devamlı yazma sırasında kalemin ucu aşınır. Yeniden açılmada ise bir önceki kalınlığı aynen tutturmak imkânsızdır. Kıl kalınlığı kadar farklılık olsa, bilhassa nesih yazısında bu hemen fark edilir. Cava'da yetişen bir cins sert kamışın içindeki nâl yerinde çıkan abanoz gibi sert ve içi dolu olan kamış özü ise kolayca aşınmadığından böyle yazılarda tercih edilmiştir. Ancak, bunun çok ince oluşu ve tutulma zorluğu bir teknik geliştirilmesine sebeb olmuş; *Cava kalemi* denilen bu kamış, daha kalın ve içindeki nâl alınmış başka bir kamışın içine yerleştirilmek sûretiyle yazı yazılmıştır.

Kalem uçları yazılacak yazının cinsine ve büyüklüğüne göre farklı kalınlıkta açılır. Yazı büyüdükce kalem ucu da kalınlaşır. Normal kamış genişliğinin yetmediği iri yazılar için *bambu* kamışları kullanılır. "*Celî*" adıyla anılan yazılarda kullanılan kalemler, "*celî kalemi*" olarak adlandırılır. Büyük eb'addaki celî yazılar, kamış kalem kalınlıkları kâfî gelmediğinden, rahat tutulabilmek üzere sapı ince, yazılacak kısmı geniş, âdetâ bir küreği andıran tahtadan yapılmış kalemlerle yazılır. Tahta kalemlerin de uç kısmına mürekkebin akmasını temin etmek üzere yarık açılır. Bazılarında tek bir yarık varken bazılarında yarığın iki tarafında, kalınlığına göre değişmek üzere, yuvarlak delikler bulunur. Kalem ağzının çok geniş olması halinde deliklere dolan mürekkebin akışını temin etmek üzere bu deliklerden yarığa giden ince yollar açılır. Çok büyük ağızlı kalemlerde ağza daha fazla mürekkeb gitmesi için deliklere sünger sokulur. Bunun da kâfî gelmediği kalın yazılarda ağzın biraz üstünden iki uç arası destere ile yarılıp sünger yerleştirilir. Kalemin kalınlığıyla orantılı olarak sünger kalınlığı da değişir[180]. Daha iri celîlerin kalın kalemle de olsa normal yazı gibi yazılması mümkün değildir. Onun için bu gibi çok iri yazılarda "satranç" usûlü kullanılır, yani yazı normal kalemle yazılıp, kareli kâğıdda büyütülür[181].

Merkez bürolarının tıpkı kâğıt gibi aylık kalem istihkakları vardı. 1121 (1709)'de bürolara dağıtılan toplam kalem sayısı aylık 97 çift, 1134-35 (1722-23) ve 1156 (1743)'da 99 çift idi. Yazıların fazla olması halinde tıpkı kâğıt gibi fazladan kalem tahsisi de yapılıyordu. Meselâ, 1156 yılı ramazan ve zilka'de aylarında 31 çift kalem verilmişti[182]. Bu tarihlerde normal kamış kalemler kullanılmakta ve 1134-35'de çifti 3 akçe, 1156'da 5 akçeye satın alınmaktadır. *Cavâzir*[183] ve *som* kalemler ise henüz sadâret dâiresine ve sadrâzam mühürdarına dîvân tezkiresiyle tahsis edilmekte olup cavâzir kalemin 1152'de fiatı 40, 1156'da 50 akçedir. Fakat asrın ikinci yarısında aylık istihkaklar içine normal kalemlerin bazan on mislini aşan fiatlarıyla *cavâzir kalem*lerin de girdiği görülmektedir. Meselâ 1202 senesi cemâziyelâhır - zilka'de ayları arasında sadrazam maiyyetinde sefere iştirak eden dâirelerin aylık istihkakları toplamı 50 çift normal, 75 çift cavâzir, 3 tane som kalem, rikâb-ı humâyûnda kalan kaymakam paşa maiyyetindekilerin ise 19 çift normal, 7 cavâzir kalemdir. Fakat ordu-yı humâyûndaki ihtiyaca bu mıkdarlar kâfi gelmemiş ve normal ve cavâzir kalemlerden 150'şer çift, som kalemden ise 25 çift daha verilmek gerekmişti. Cavâzir kalem, bu tarihte, sadrazamın mühürdar ve divitdarları ile nişancı efendi, dergâh-ı âlî çavuşbaşısı, defterdar mühürdarı ve mektûbî-i defterî idaresindeki odalara, som kalem ise defterdar divitdârına veriliyordu[184].

[178] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 176.

[179] *Menâkıb-ı Hünerverân*, metin s. 10, ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, II, 172.

[180] *Kalem Güzeli*, II, 168.

[181] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 168-169.

[182] D.BŞM.KGB, defter nr. 16580, s.1.

[183] Bu kelime kayıdlarda "cavazir" (جوازر / جوازر) şeklinde geçmektedir. Yalnız sadâret mektubcusu odası için kırtasiye malzemesi verilmesini emr eden 27 Cemâzıyelevvel 1202 (6 Mart 1788) tarihli dîvân tezkiresinde (D.BŞM.KGB, dos. 80/102) "*cavâzî*" (جوازى) tarzında yazılmıştır.

Görüldüğü gibi, cavâzir ve som kalemler, son derece pahalı kalemlerdir ve belli bürolara tahsis yapılmaktadır. Bu kadar pahalı oluşları, zor bulunan ve çok kaliteli kalem cinsleri olduklarını göstermektedir.

2. Kalemtraş

Bugün de kalem açacak âletler için "*kalemtraş*" kelimesi kullanılmakla beraber, günümüzde kurşun kalemleri açmak için kullanılan kalemtraşlarla kamış kalemleri açmak için kullanılanlar arasında fark vardır. Konumuz olan kalemtraşlar, gördükleri işlere göre üç grupta incelenebilir.

a. *Mibree* denilen ve kamış kalemleri açmak için kullanılanlar[185];
b. *Mifrez* denilen ve kamış kalemlerin sadece yarılması için kullanılanlar[186];
c. *Mihfere* denilen "tashih" kalemtraşları[187].

Bu kalemtraşlar bıçağa benzer ve esasda kesici kısım, sap ve bu ikisini birleştiren "*parazvana*" denilen üç kısımdan ibârettir. Bıçak kısmının bütününe "namlu" veya tîg", keskin tarafına "ağız", ucuna "burun", ağzın aksi istikametinde burundan parazvanaya kadar olan kısma ise "sırt" adı verilir. Çelikten yapılan[188] ve gayet sert olan namlunun ağız kısmı, ustura veya çakıdan farklı bir yapıya sahibdir. Yeniyken barut yahut ördek başı renginde olan namlunun bilendikce rengi açılır. 10-25 cm. uzunluğunda[189] olan kalemtraşların bıçak kısmı sapın yarı boyundadır[190]. Maamafih, celî yazılarda kullanılan kalemleri kesmek için normalden daha büyük kalemtraşlar da yapılmıştır[191].

Kalemtraşlar, namlu kısmının şekline göre isim alırlar. Bu değişik şekillerdeki kalemtraşların her birinin gördüğü iş farklıdır. "*Küt*" burunlu olan daha ziyade kalem açılmasında; şekli servi ağacına benzediği için "*selvi*" adı verilen kalem kesmekte; "*cam kırığı*" denenin yukarı bakan ufak ağzı kalemin başlarını kesme, fazla yerlerini alma ve kâğıt kesme gibi işlerde, alt kısmı kalın ve sert kalemleri yontmada kullanılır. "*Söğüt yaprağı*"nın sırt kısmı tamamen düz, ağız kısmı kavisli, burnu sivridir.

Kalemtraşların sapları, namlunun değerine göre değişmek üzere, fildişi, boynuz, kemik, bağa, yeşim, akik, mercan, öd ağacı, ünnab, pelesenk, abanoz, şir-mâhi (som = kılıç balığı dişi), demirhindi, Hacı Maksud taşı ve çelik gibi çok çeşidli maddelerden yapılırdı. Kalemtraş ustaları, namlunun parazvanaya yakın yuvarlak veya armut biçimindeki oyuk yerine pirinç, gümüş ve pek nâdir olmak üzere de altın küçük bir parça koyarak, peştemal kuşanırken aldıkları mahlası hâvî mührü soğuk damga şeklinde buraya basarlardı ki böylece bu mâhir kalemtraş ustalarından bir kısmını öğrenebiliyoruz[192]. Bu

[184] Normal kamış kalemin çiftinin bu tarihteki fiatı 4 akçe iken cavâzirin 49, som kalemin tanesi ise 299 akçe idi. D.BŞM.KGB, dos. 73/122 ve 81/67.

[185] *Kalem Güzeli*, II, 173. Bu kelime H. Tuncay, "Topkapı Sarayı Müzesi Kalemtraşları", *Türk Etnografya Dergisi*, XIV, Ankara 1974, s. 80'de sehven "mihfere" şeklinde yazılmıştır.

[186] *Kalem Güzeli*, II, 173.

[187] *Kalem Güzeli*, II, 175.

[188] Kalemtraşı ucuza mal edip fazla kazanç sağlamak için namlunun hâlis çelik yerine kara demirden işlenmesi yasaktı. Nitekim III. Ahmed saltanatında esnafa yeni bir düzen verilirken bu husus belirtilerek esnaf birbirlerine kefil yapılmışlardı. Bu belgeden öğrendiğimize göre 1138 (1726)'de İstanbul ve Bilâd-ı selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar)'de 22'si gayr-i müslim olmak üzere 87 kalemtraş ustası bulunuyordu. İstanbul Müftülüğü, Şer'î Siciller Arşivi, İstanbul Sicilleri, nr. XXIV, vr. 17a.

[189] Tuncay, s. 77.

[190] *Kalem Güzeli, II, 174.*

[191] Nurettin Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, İstanbul ts., I, 143.

[192] Süheyl Ünver, görebildiği kalemtraş ustalarının mahlaslarını "Türk Kalemtraşçıları" (*Yücel*, VI/34, 1937, s. 168-170) ve "Türk İnce El Sanatları Tarihi Üzerine" (*Atatürk Konferansları*, I, Ankara 1964, s. 107) adlı makalelerinde vermiştir. Bu ustalardan bazılarının mahlâslarını buraya alıyoruz:

tarz mühürler kalemtraşın kıymetini arttırır[193]. Maamafih, içlerinde mahlâs yerine küçük bir işaret koyanlara da rastlanmaktadır[194]. Bu damgalar çok ustaca vurulduğundan kalemtraş asırlarca kullanıldığı halde üzerinden kolay kolay düşmez.

Tashih kalemtraşı, yazının etrafındaki pürüzleri gidermek için kullanılır. Diğer kalemtraşlara nazaran daha küçük boydadır. İki türü vardır. Bir tanesi söğüt yaprağı şeklinde olup ucu pek sivridir; dolayısiyle, kazıma sırasında kâğıdın delinmemesi için kullanılması çok dikkat ister. İkincisi küt uçlu olmakla birlikte ağızla burun arasındaki kısmı çok keskindir ve kalın pürüzlerin giderilmesinde kullanılır[195].

Kalemtraş, kâğıt ve kalem gibi sür'atle tüketilen bir madde değildir. Dolayısiyle aylık istihkaklar içinde diğerleri gibi fazla görülmez. Sayıları 1-2 ile sınırlı kalır. Bu da her zaman verilmez. Dîvân tezkiresiyle fazladan verilen malzeme içinde ise nâdiren ve az sayıda geçer[196]. XVIII. yy. başlarındaki tahsislerde cinsi belirtilmeden sadece "kalemtraş" denilmekle yetinilmiştir. Asrın ikinci yarısında ise fazladan yapılan tahsislerde "*âlâ kalemtraş*", "*kebîr kalemtraş*"[197] "*mercanlı kalemtraş*"[198], "*mercanlı kebîr kalemtraş*"[199] şeklindeki kalite ve cins belirtilenlerin yanında 1180 (1770)lerde Rahmî mahlaslı bir ustanın işi veya bu tarz kalemtraşlar istendiğini gösteren kayıdlara da rastlıyoruz[200]. Tabiî bunların fiatları arasında da büyük farklılık vardır. Meselâ, 1186'da normal kalemtraş 39 akçe iken âlâ kalemtraş 239 akçe, yani diğerinin altı katından fazla değerdedir[201]. Görüldüğü gibi bu farklılıkta, belki sapının yapıldığı maddeden çok işçiliğin rolü vardır. 1190'lı yıllarda kırtasiye malzemesi defterlerinde artık sadece âlâ kalemtraşların yer aldığını görüyoruz[202].

C. MÜREKKEB

Yazının yazılabilmesi için kâğıt ve kalem kadar mürekkebe de ihtiyac vardır. Ancak eski devirlerdeki mürekkebler bugünkü gibi sentetik maddelerden yapılmıyordu. Eski devirlerde mürekkeb yapımı için çeşidli formüller denenmiştir. X. ve XI. yy.larda

Aşkî, Dânâ, Fazlı, Fennî, Fikrî, Ganî, Hakkı, Medhî, Meylî, Mislî, Muhyî, Nâmi, Recâî, Resmî, Rıfkı, Rıza, Rûhî, Sâfî, Sâkî, Sıdkı, Şevkî, Vahyî, Vasfi, Yümnî, Zihnî, vs.

[193] Ünver, "El Sanatları", s. 114.

[194] Derman, "Kalem", *İ D*, s. 169, Ünver, "El Sanatları", s. 114.

[195] *Kalem Güzeli*, II, 175.

[196] 1723'de aylık istihkak toplamı 13 kalemtraşken Ramazan 1135 - Muharrem 1136 arasındaki beş aylık devrede fazladan 7 (D.BŞM.KGB, dos. 30/55); Zilka'de 1149 - Safer 1150 arasındaki dört aylık (Cev-D., nr. 7972) ve Rebi'ülevvel - Receb 1152 arasındaki 3 aylık (D.BŞM.KGB, defter nr. 16579, s. 4) dönemlerde sadece birer kalemtraş verilmiştir.

[197] 17 Zilka'de 1200 (11 Eylül 1786) tarihli sadrazam divitdârına yapılan tahsisi gösteren dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/150.

[198] İzzet Mehmed ve Emin Paşalara gönderilecek malzemeyi ihtivâ eden 17 Şevval 1200 (5 Ağustos 1786) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/137.

[199] Sadâret kethudâsı mühürdârına yapılan tahsisi gösteren 17 Şa'ban 1200 (15 Haziran 1786) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/88.

[200] "*Sade Rahmî kalemtraş*": Câmi'-i Humâyûn (Lâleli Câmi'i) için gerekli kırtasiye malzemesinin tahsisini emr eden dîvân tezkiresi (1180): D.BŞM.KGB, dos. 63/161; "*Rahmî kârı kalemtraş*": Sadâret kethudası kâtibi odasına tahsis için 15 Rebi'ülevvel 1180 (21 Ağustos 1766) tarihli dîvân tezkiresi: dos. 62/197; "... *sivri uçlu ve* ***Rahmînin kendi işi olmak*** *[üzere] mercanlı âlâ kalemtraş*": Sadâret kethudâsı ağaya yapılan tahsis emrini ihtivâ eden 21 Cemâzıyelâhır 1185 (1 Ekim 1771) tarihli dîvân tezkiresi: dos. 67/141.

[201] D.BŞM.KGB, dos. 70/62.

[202] Şevval-Zilka'de 1194 (Kasım-Aralık 1780): D.BŞM.KGB, dos. 73/122; Cemâzıyelâhır-Zilka'de 1202 (Mart-Temmuz 1788): dos. 81/67.

ünlü hattatlardan İbn Mukle ve İbn Bevvab devirlerinde keçi kılının yakılmasıyla elde edilen kömürün zamk ve zaçla muâmele edilmesiyle mürekkeb elde edilmeye çalışılmışsa da bu teknik iyi netice vermediğinden vaz geçilmiştir. Mürekkebin esas maddesi **is** idi. İsin alındığı madde ile yapımı sırasında içine ilâve edilen maddeler, mürekkebin kalitesini meydana getiriyordu. En basit **is mürekkebi**, *bezir isi* ile *zamk-ı arabî* ve *saf su*dan yapılanıdır. Eskiden is ve zamk-ı arabî ile birlikte zac-ı Kıbrıs denilen bakır sülfat da konuluyordu. Fakat, bakır sülfat, zamanla yazının etrafında kahverengi bir iz meydana getirdiği ve kâğıdı tahrib ettiğinden mürekkeb terkiblerinden çıkarılmıştır.

Mürekkebde ekseriyetle bezir yağından elde edilen is kullanılırdı. İs elde edilmek üzere içine bezir yağı konmuş toprak çanaklar rüzgâr almayan bir yerde toprağa gömülür ve pamuk ipliğinden bir fitil konularak yakılır. Kabın üzerine bir tabak kapanır. Bir müddet sonra kapak kaldırılıp toplanan isler bir kuş tüyü ile kâğıt üzerine alınır ve bu ameliye yağın tamamı yanıp bitinceye kadar tekrarlanır. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken husus, isin yanmasına meydan verilmeden sıyrılmasıdır. Tamamı alındıktan sonra, isin sertliği ve içindeki yağın giderilmesi için mesâmatlı bir kâğıda sarılıp ekmek hamurunun içine konularak pişirilir. Böylece kâğıt yağı emer ve is, mürekkeb için kullanılabilir hâle gelir. Yalnız bu pişirme sırasında isin yanmaması için fırının ateşinin alınmış olması gerektir.

İs elde etmenin daha kolay bir yolu da kandille aydınlatma yapılan eski devirlerde camilerdeki kandillerin islerinden faydalanmak şeklinde idi. Gerçekten camilerde hava cereyanı göz önüne alınarak kandil islerinin birikmesi için menfezler yapılıyordu. Nitekim, Süleymaniye Cami'inin Haliç tarafındaki kapısı üzerinde bu is menfezlerini görmek mümkündür. Az mıkdarda is elde etmek için gaz lâmbasının üzerine cam tutularak da is toplanırdı[203]. Bundan başka Arabistan'da kına, İran ve Buhara'da kehrüba'dan da is elde edildiği söylenir. İsin iyisi kumlu çiğ renkli olmayıp deve tüyü renginde olandır. Bezir mürekkebi, başka maddelerin isinden yapılanlardan çok daha üstündür. Asırlarca dursa bile bozulmaz; hatta eskidikce daha iyi yazılır ve daha iyi görünür[204].

İs mürekkebinin ikinci ana maddesi olan zamk-ı arabînin de usûlüne uygun olarak hazırlanması lâzımdır. Bu maddenin en iyisi "*cellâbî*" denilen Sudan'dan gelendir; onu Cidde'den gelen takib eder. Eriyinceye kadar soğuk su içinde bırakılan zamk-ı Arabî daha sonra yabancı maddelerden arındırılmak için süzülür ve kullanılmadan önce bir süre bekletilir. Bekletilme süresi ne kadar uzun olursa o kadar güzelleşir. Elde edilen mahlûlün süzme bal kıvâmında olması gerekir[205]. Bundan sonraki safhada iki madde bir havan içine konur ve daha önce nar kabuğu, mazı ve zac-ı Kıbrısın karıştırılıp kaynatılmasıyla hazırlanmış sıvı yavaş yavaş ilâve edilerek uzun süre dövülür[206]. Bu dövme, XVIII. yy.da tayin edilen standarda göre günde 10.000 tokmak vurulmak ve ameliye on gün devam etmek üzere 100.000 tokmağı bulmak durumundaydı[207]. Maamafih, bundan daha az tokmaklanmak sûretiyle de iyi bir mürekkeb elde edileceğine dair kayıdlar mevcuddur. Prof. Süheyl Ünver, en az 70.000 tokmaktan bahs ederken[208] son devrin meşhur hattatı Necmeddin Okyay, 50.000 tokmak vurulması gerektiği görüşündedir[209]. Tabiî bu kadar fazla tokmak vurmak hem kuvvet, hem de zamana ihtiyac gösterir. Onun için mahlûlü, çok açılıp kapanan kapılara bağlamak, yahut deve kervanlarına asmak gibi bazı pratik usûller tatbik edildiği de olmuştur. Hatta, XVI. yy. hattatlarından Receb Revânî'nin mürekkeb hokkalarını bacaklarına bağlayarak dolaştığı da *Tuhfe-i Hattâtîn*'de

[203] *Kalem Güzeli*, II, 183; Uğur Derman, "Eski Mürekkebçiliğimiz", *İ D*, sayı 2 (1967), s. 98-99.

[204] *Kalem Güzeli*, II, 182.

[205] Derman, "Mürekkeb", s. 99-100.

[206] *Gülzârı Savab*, s. 94 ve ondan naklen Derman, "Mürekkeb", s. 101.

[207] İstanbul Kadısına gönderilen Evâsıt-ı Rebi'ülevvel 1139 (6-15 Kasım 1726) tarihli ferman: İstanbul Sicilleri, nr. XXIV, 65b.

[208] "Divitcilerimiz ve Eserleri", *Türk Etnografya Dergisi*, VI (1965), 97.

[209] Derman, "Mürekkeb", s. 102.

kayıdlıdır[210].

Yâkut el-Musta'sımî'nin formülüne göre, tokmaklama bittikten sonra, daha önce hazırlanmış olan gülsuyu, safran ve mazı karışımı ilâve edilir[211]. Maamafih, mürekkebin bileşimine bundan çok değişik maddeler de girer. 1727 tarihli bir kayda göre *aliyyü'l-âlâ* mürekkeb îmâli için bir kıyye[212] zamk-ı Arabînin içine 80 dr. bezir isi[213], 10 dr. lâciverd, 8 dr. [sarı] sabır, 30 dr. rastık taşı, 100 dr. mazı, 100 dr. mersin yaprağı, 30 dr. eftimun[214] 25 dr. zac-ı Kıbrıs, 15 dr. nebat (nöbet) şekeri, 20 dr. anzurut, 5 dr. meyan balı konmaktadır. Bu mürekkebe, kıyyesi 300 akçe, dirhemle satıldığı takdirde ise 4 dirhemi bir para olmak üzere fiat verilmiştir. Fıkara için ise "*harcî*" denilen daha basit ve ucuz bir terkib vardır. Yine bir kıyye zamka 80 dr. çam sakızı isi, 100 dr.mazı, 100 dr. mersin yaprağı ve 40 dr. eftimun konulmaktadır[215].

Mürekkebin sulandırılması için çeşidli maddeler konulur. Bunlar içinde XV. yy.ın meşhur hattatı Şeyh Hamdullah'ın kullandığı mürekkebde olduğu gibi koruk suyu katılan da vardır[216]. İs mürekkebinin içine daha başka maddelerin, meselâ koyun veya sığır ödünün, paslı demir parçaları, sirke ve daha bazı maddelerin girdiği formüller de bulunmaktadır[217]. Sulandırılmak için kullanılan madde ne olursa olsun oranın iyi ayarlanması gerekir. Zamkı fazla olan mürekkebler, biraz nem karşısında karşı sayfaya yapışır ve orayı kirletir, hatta her iki taraftaki yazıları okunamaz hâle getirebilirler[218].

Günlük yazılarda siyah is mürekkebi kullanılmasına rağmen bazı eserlerde, belgeler üzerine yazılan bazı der-kenarlarda ve bazı defterlerde kırmızı; yine mûtenâ bazı eserlerle berat, nâme-i humâyûn ve ahidnâme-i humâyûn gibi belgelerde kırmızı ile birlikte lâciverd, yeşil mürekkeb, hatta altın mürekkebi kullanılmıştır.

Kırmızı mürekkeb, biri *lâl*, diğeri *gülgûnî* renkli mürekkeb olmak üzere iki cinsdir. *Lâl mürekkeb*e rengini veren Türklerin "kırmız", Avrupalıların "cochnille" dedikleri böceğin kabuğudur. Bu mürekkebin yapımı için havanda dövülen çöven, bir bez içine konup, katılan suyun yarısı uçuncaya kadar kaynatıldıktan sonra çöven çıkarılıp önce yarım saat kadar yalnız dövülmüş lotur, sonra yine dövülmüş kırmız katılarak onbeş dakika kadar kaynatmaya devam edilir. Kaynatma bittikten sonra süzülüp çekirdek büyüklüğünde bir parça dövülmüş şap katılıp karıştırılarak çökelmesi beklenir. Tamamen çökeldikten sonra üstte kalan su atılır dipteki çökelti kurutulur ve dövülerek kullanılır[219]. Lâl mürekkebinin değişik formülleri bulunmaktaysa da bugün bu formüller tatbik edil-

[210] s. 202 ve oradan naklen Derman, "Mürekkeb", s. 103.

[211] *Gülzârı Savab*, s. 94 ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, II, 183 ve Derman, "Mürekkeb", s. 101.

[212] Bir kıyye / okka = 400 dirhem = 1283 gr.; bir dirhem = 3,2 gr. gelir.

[213] İstanbul Sicilleri, nr. XXIV, 65b'de verilen bu formülde bezir isi mıkdarı her halde sehven "sekiz yüz dirhem" gösterilmiştir. Bu defteri görmüş olan Prof. S. Ünver'in notlarını kullanan Uğur Derman'ın "Eski Mürekkebciliğimiz" adlı makalesinde (s. 101) ise mıkdar 8 dr.dir. Aynı makalede Necmeddin Okyay'ın mürekkeb formülünden bahs edilirken is ile zamk-ı Arabî arasındaki doğru oranın 1/4 olduğu (s. 102) belirtildiğine göre, gerek sicildeki, gerekse makaledeki rakamların doğru olması îcâb eder. Zaten, sicildeki fıkara tertibinde de bir vakıyye zamka 80 dr. .is olarak oran doğru gösterilmiştir. Fıkara terkibindeki 100 dr. mazının da 10 dr. haline geldiği göz önüne alınırsa Derman'ın makalesinde, muhtemelen Ünver'in notlarından kaynaklanan, bazı tertib yanlışları bulunduğu düşünülebilir.

[214] Eftimun, türkçede "gelin saçı", "cin saçı" ve "kâfir saçı" adıyla bilinen ve eski tıpta kullanılan bir maddedir. *Kalem Güzeli*, II, 184, n 1 (Uğur Derman'ın notu).

[215] İstanbul Sicilli, nr. XXIV, vr. 65b.

[216] Derman, "Mürekkeb", s. 101.

[217] Bu değişik formüller için bk. *Kalem Güzeli*, II, 183-184.

[218] Ünver, "Divitcilerimiz", s. 97.

[219] *Kalem Güzeli*, II, 184-185.

diğinde istenilen sonuç alınamamaktadır. Yani lâl mürekkebinin gerçek formülü son ustası Eyüblü'nün ölümü ile bir san'at sırrı olarak kalmıştır[220].

Gülgûnî renkli mürekkeb ise *lök* denilen kırmızı boyayla yapılır. Lök mermer üzerinde üstübeç ve sirke ile beraber ezilir ve zamk-ı Arabî katılarak mürekkeb haline gelinceye kadar karıştırılır[221].

Mavi mürekkeb de biri *Hind lâciverdi* denilen taş boya, diğeri Lahor çividi ile olmak üzere iki ayrı şekilde yapılır. *Lâciverd*, mermer üzerinde sirke ile ezildikten sonra bir cam kaba konulup su ilâve edilerek çalkalanır, yabancı madde kalmayıncaya kadar çalkalamaya devam edilir; dipte kalanı zamk-ı Arabî ile karıştırılarak mürekkeb haline getirilir. *Âsumânî mürekkeb* yapımı için ise, Lahor çividi mermer üzerinde üstübeç ve üzüm sirkesi ile ezilip zamk-ı Arabî ve su ile karıştırılır[222].

Altın mürekkebi, varak altından yapılır. Altın, Arab zamkı veya balla bir tepsi içinde elle ezildikten sonra sulandırılır bir saat kadar bekletilir, süzüldükten sonra üzerindeki su süngerle alınıp kap ateşe tutularak kurutulur. Kullanılacağı zaman ihtiyac kadar alınarak jelâtin ile karıştırılıp sulandırılır. Jelâtin çabuk kuruyup mürekkebi bozduğundan, altın mürekkebi önceden fazla olarak hazırlanamaz, jelâtinle karıştırılıp sulandırılması her kullanışta yeniden yapılır. Bu mürekkeb, fırça ile alınarak kalemin ağzına sürülmek sûretiyle yazılır[223]. Böyle yazılara *zerendud* adı verilir ve yazıldıktan sonra parlak küçük bir taş ile mat olarak parlatılır[224].

Yine altın mürekkebi denilen bir cins de *kalay*la yapılır. Kalay su ile kaynatıldıktan sonra dövülmüş safran ilâve edilerek kaynatmaya devam olunur. Daha sonra Arab zamkı ilâve edilerek soğuyuncaya kadar çalkalanır. Yazısı, altın gibi görünürse[225] de tabiî altından farklıdır.

Zırnık ve Arab zamkı ile yapılan *sarı mürekkeb* veya *zırnık mürekkebi*, normal yazı yazılmasında değil, sadece celî yazıların hazırlanması sırasında siyah kâğıt üzerine yazılan yazılarda kullanılır; dolayısiyle arşiv belgelerinde bu tip mürekkeb kullanılmamıştır.

Mürekkeb formülleri bunlardan ibâret değidir. Meselâ, yeşil mürekkeb için *zırnık mürekkebi*nin içine lâciverd ilâve edilir. Lâciverdin mıkdarına göre yeşil rengin tonları meydana getirilir. Lâciverd arttırıldıkca renk koyulaşarak neftîye doğru gider. Buna lâl ilave edildiğinde renk mora döner. *Lâciverd mürekkeb*e beyaz mürekkeb katılırsa *âsumânî* olur. Lâl mürekkeb içine siyah katılırsa renk vişne çürüğüne döner. Kısacası, değişik renklerin birbirine değişik oranlarda katılmasıyla farklı renk ve tonlar elde edilir[226].

Mühür basılmasında kullanılan mürekkeb ise siyah mürekkebin suyu uçurulup kurutulmuş şeklidir ve mühürle birlikte cepte taşınır; *kuru mürekkeb* adıyla satılırdı[227].

Kalemlerin her birinin aylık mürekkeb istihkakları vardı. Çok kere yarım ilâ 3 kıyye arasında değişen mıkdarlarda olmakla beraber bazan 100 dirheme kadar indiğine

---

[220] Derman, "Mürekkeb", s. 104.

[221] *Kalem Güzeli*, II, 185.

[222] *Kalem Güzeli*, gös. yer.

[223] *Kalem Güzeli* (II, 186-187)'nde Nefes-zâde ve Mücellid Safvet usûlü adlarıyla iki altın mürekkebi formülü varsa da esasda birbirlerinden çok farklı değildir.

[224] Derman, "Mürekkeb", s. 105.

[225] *Kalem Güzeli*, II, 185.

[226] *Kalem Güzeli*, II, 186.

[227] Derman, "Mürekkeb", s. 103.

de rastlanmaktadır. Ancak, diğer malzeme gibi mürekkeb de ekseriya yetmemekte ve fazladan tahsis yapılmaktaydı. Berat yahut nâme-i humâyûn yazılması gibi hallerde istenilen mıkdar da belirtilmek üzere *bezir isi*[228], bazan da sadece *mürekkeb*[229] denilerek istenirdi. Cizye kâğıtlarının mühürlenmesi için gerekli mürekkeb de yılda bir def'a olmak üzere ayrıca tahsis[230] ve cizye mühürdârına teslim edilirdi[231]. Bu tezkirelerde bazan "ehl-i zimmet" ve "kıbtî" cizye kâğıtları için gerekli mıkdarlar da ayrı ayrı gösterildiğinden oranları da öğrenmek kabil olmaktadır[232].

Gerek aylık istihkaklarda, gerekse ihtiyac üzerine yapılan tahsislerde "*lâlî*" ve altın mürekkeb yapımında kullanılan "*altın varak*" ile birlikte "*tahrir*" denilen bir mürekkebe rastlıyoruz[233]. İs mürekkebinin mıkdarları çoğunlukla kıyye olarak verildiği halde tahrir dirhem, lâlî ise mıskalla tartılmaktadır. Kullanma alanları daha kısıtlı olduğu için bu da normaldir. Meselâ, 1708 ve 1718'de mürekkeb istihkakı 13 kıyye iken tahrir 590 dirhem, lâlî 1,5 mıskal[234]; 1722'de mürekkeb istihkakı 14,5 kıyye iken tahrir 590 dirhem, lâlî ise 3 mıskaldır[235]. Mıkdarlarda zamanla bazı değişiklikler görülmektedir. 1780'de mürekkeb 16 kıyye, tahrir 610 dirhem, lâlî 12,5 mıskal'e çıkmıştır[236].

Bu mürekkeblerin veya altın varak gibi mürekkeb yapımında kullanılan maddenin çeşidli vesilelerle ayrıca istenmesi dolayısiyle ne gibi belgelerde kullanıldığını da tesbit edebiliyoruz. Nâme-i humâyûnlar[237], sultanlara verilen beratlar[238]; sadrazam tarafından yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen mektublar[239], vezâret beratları[240] bunlardan

[228] 8 Cemâzıyelevvel 1147 (6 Ekim 1734) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 43/64; 23 Muharrem 1149 (2 Haziran 1736): dos. 45/23; "bezir dûdesi mürekkeb": 15 Rebi'ülevvel 1156 (9 Mayıs 1743): dos. 52/89; "mürekkeb-i bezir": 1 Rebi'ülâhır 1179 (18 Ağustos 1765): dos. 62/19. Bu misâlleri çoğaltmak mükündür.

[229] 8 Rebi'ülevvel 1146 (19 Ağustos 1733) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 69/61; 28 Cemâzıyelevvel 1147 (26 Ekim 1734) tarihli dîvân tezkiresi: dos. 43/150.

[230] "*1185 (1771-72) senesiyçün tab' olunacak cizye evrakları içün cizye mühürdârı Hasan Efendi'ye ıslahından onbir vakıyye mürekkeb veresin*" Belgede "mu'tad" olup olmadığına dair soru ve "senede bir def'a verilegelmişdir" şeklinde cevab vardır. 23 Safer 1184 (8 Haziran 1770) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 65/88.

[231] 15 Rebi'ülâhır 1156 (8 Haziran 1743) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 52/89.

[232] On vakıyye ehl-i zimmet, bir vakıyye kıbtîler için olmak üzere toplam 11 vakıyye: D.BŞM.KGB, dos. 52/89.

[233] Bunda "mürekkeb" kelimesi kullanılmamakla beraber dirhemle tartılması bir mürekkeb cinsi olduğunu göstermektedir.

[234] D.BŞM.KGB, dos. 14/75.

[235] D.BŞM.KGB, dos. 30/55.

[236] D.BŞM.KGB, dos. 81/67.

[237] "*Tatar Hanına tahrîr olunacak nâme içün ... on deste altın, ... elli dirhem tahrîr, ... iki mıskal lâl ...*" 25 Zilka'de 1136 (15 Ağustos 1724) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 35/99; "*Frânçe Kralına gidecek nâme ... içün ... dört deste altun, elli dirhem tahrir ...*" 23 Muharrem 1137 (12 Ekim 1724) tarihli tezkire: dos. 36/41; "*İran elçisine verilen nâme-i humâyûn zarfıyçün ... elli dirhem tahrîr*" 16 Muharrem 1150 (16 Mayıs 1757) tarihli tezkire: dos. 46/182.

[238] "*Zeyneb Sultan'ın Dırac mukata'ası beratıyçün ... bir deste altun hal ve bir mıskal lâlî*" 15 Rebi'ülâhır 1179 (1 Ekim 1765) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 62/25; "*Esma Sultan'ın... mâlikâne beratıyçün ... beş deste altun hal ve bir mıskal lâlî...*" Selh-i Rebi'ülevvel 1181 (26 Ağustos 1767) tarihli tezkire: dos. 62/200.

[239] "*... Sadâret-penâhîden Venedik Cumhûruna ... tahrîr olunan mektub-ı âlînin tahrîriyçün ... yüzelli dirhem tahrîr-i hass ... ve üç deste altun ...*" 15 Cemâzıyelevvel 1200 (16 Mart 1785) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 77/21; "*Rusya Başvekiline ... mektub-ı sâmi içün elli dirhem tahrîr-i hass ...*" 29 Ramazan 1200 (26 Temmuz 1786) tarihli tezkire: dos. 77/113.

[240] "*Hanya muhâfızı İzzet Mehmed ve Hotin muhâfızı Osman Paşaların vezâret beratları için ... yirmi beş deste altın*" (Vezaret beratlarında altın mıkdarının çok olması tamamının altınla yazılmasından kaynaklanmaktadır) 3 Zilka'de 1200 (28 Ağustos 1786) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 77/147.

birkaçıdır. Ferâşet beratları için ise lâlî yanında lâciverd de istenmektedir[241]. Zîrâ, ferâşet beratlarında altın ve kırmızı ile birlikte yeşil mürekkeb de kullanılır; daha doğrusu belli bir sıra takib edilerek bunlar münâvebeli olarak yazılırlardı. Nitekim, 1203 (1789)'de III. Selim için hazırlanan ferâşet beratında "*bedahşî lâciverd*" şeklinde lâciverdin cinsi de tasrih edilerek istenmektedir[242]. Ayrıca mevlid-i şerif da'vetiyeleri, umûr-ı mühimme tahrir veya temizi için *tahrir*[243], bazı umûr-ı mühimme tahriri için *lâlî*[244] mürekkeb kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bunlar için bazan sadece "tahrir" veya "lâlî", "altın / altın varak" denildiği halde bazan da belli bir kalitesini ifade eden tabirler kullanılmıştır. Altın varak tahsisi yapılırken zaman zaman "*ıslah altun*" tabiri kullanılmış[245], bazan da "*İngiliz altını*" şeklinde nere malı olduğuna işaret edilmiştir[246]. Aynı şey diğer mürekkebler için de söylenebilir. Bazı tezkirelerde "*tahrir-i hass*"[247] veya "*halis lâlî*"[248], "*ıslah lâlî*"[249], "*kaymak lâlî*"[250] denilerek kalitelisinin istendiği belirtildiği gibi belli bir cinsinin zikr edildiği de vaki'dir[251]. Hatta lâlînin ezilerek gönderilmesi dahi emr olunabilmektedir[252].

Dîvân tezkirelerinde, nâdir olmakla beraber, "*siyakat mürekkebi*" adıyla da mürekkeb tahsisi yapıldığına rastlanmaktadır[253]. Siyakat mürekkebinin diğerlerinden farklı bir özelliği olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak, bu listede bezir isi mürekkeb mevcud olmadığı gibi tahsis edilen siyakat mürekkebinin de bir kıyye oluşu is mürekkebi yerine kullanılmış olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir.

---

[241] Saliha Sultan'ın ferâşet beratı için: 11 Safer 1202 (22 Kasım 1787) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 78/37.

[242] "*kırk deste altun, iki mıskal lâlî ve iki mıskal bedahşî lâciverd*" 21 Receb 1203 (17 Nisan 1789) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 82/51.

[243] 11 Rebi'ülevvel 1153 (8 Haziran 1740) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 48/62; 10 Ramazan 1201 (26 Haziran 1787) tarihli tezkire: dos. 79/21.

[244] 27 Rebi'ülevvel 1136 (20 Aralık 1723) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 33/38; 23 Rebi'ülâhır 1136 (20 Ocak 1724) tarihli tezkire: dos. 33/80.

[245] 13 Rebi'ülâhır 1137 (30 Aralık 1724) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 36/169.

[246] "*Kethudâ Bey ...in mâlikâne ... beratının tahririyçün ... destesi altmış akçeye olmak üzere İngiliz altınından dört deste ...*" 12 Safer 1135 (22 Kasım 1722) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 30/58. "*... Şehzâde ... ve Nâile Sultan ...ın ferâşet beratları tahrîriyçün on deste İngiliz altını varak ...*" 17 Cemâzıyelâhır 1138 (20 Şubat 1726) tarihli tezkire: dos. 37/122.

[247] 15 Cemâzıyelevvel 1200 (16 Mart 1786), 15 Ramazan 1200 (12 Temmuz 1786), 17 Zilka'de 1200 (11 Ekim 1786); 17 Zilka'de 1201 (31 Temmuz 1787) tarihli tezkireler: D.BŞM.KGB, dos. 77/21, 98, 171; dos. 79/78.

[248] 18 Şa'ban 1136 (13 Mayıs 1724) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 34/129.

[249] 4 Cemâzıyelevvel 1147 (2 Ekim 1734) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 43/63.

[250] 22 Şevval 1173 (7 Haziran 1760) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 56/197.

[251] Meselâ Saliha Sultan'ın ferâşet beratı için istenilen malzeme içindeki lâlî, "*lâlî-i Ruha*" şeklinde gösterilmiştir (D.BŞM.KGB, dos. 78/37) ki, bundan da Urfa'nın lâlîsinin özelliği olduğu anlaşılmaktadır.

[252] D.BŞM.KGB, dos. 34/129.

[253] Meselâ, İzzet Mehmed ve Emin Paşalara gönderilecek kırtasiye malzemesini ihtiva eden 17 Şevval 1200 (3 Ağustos 1786) tarihli dîvân tezkiresinde İzzet Paşa'ya 100 dirhem tahrir-i hass, 2 dirhem lâlî; Emin Paşa'ya 50 dirhem tahrir-i hass verilirken her ikisine de birer kıyye siyakat mürekkebi tahsisi yapılmıştır (D.BŞM.KGB, dos. 77/139).

D. DİĞER MALZEMELER

1. Hokka

Mürekkeb **hokka** içinde muhafaza edildiği için hiç şübhesiz, mürekkeb bahis konusu olduğunda beraberinde hokka da hatıra gelecektir. Mürekkeb hokkaları, yazının devlet daireleri veya belli bir mekânda oturularak yazılması yahut her istendiği anda ve yerde yazılabilme imkânı olmasına göre değişik şekillerdedir. Birinci durumda, kalem, kalemtraş, makta', makas, rikdan, mürekkeb karıştıracağı gibi diğer malzeme ile birlikte özel tepsisi içinde ve müstakil hokka şeklindedir. Bir de "*kubur-kalemdan*"la birlikte ve birbirine vidalanmış olarak veya köşeli kuburların yanında bir çıkıntı şeklinde bulunan hokkalar vardır ki bunlara, "*devat*" denir. Ancak, kelime zamanla bozularak "divit" şekline girmiştir. Devat hokkaları tek olabildiği gibi, siyah ve la'l mürekkeb koymak üzere çift; veya iki ayrı cins mürekkeb konabilecek şekilde ortadan bölünmüş olarak tek hokka şeklinde de yapılabiliyordu[254]. Kubur-kalemdanların içine birkaç kamış kalem ile birlikte kalemtraş ve makta da konulurdu[255].

Hokkalar çeşidli maddelerden yapılmıştır. Bir kısmının içi cam dışı maden veya ahşab kaplı olup kapakları sabittir. Diğerleri ise toprak, tahta veya madenî olup sabit yahut vidalı kapakları vardır. Hokka ve divitlerin iç kısımları cilâsız olanlardan ahşabların zamanla çatlayarak mürekkeb sızdırmasını, madenî olanların ise paslanmasını önlemek üzere içlerine, çam sakızı ve balmumunun ısıtılarak halledilmesiyle elde edilen bir macun sürülürdü[256]. Madenî olanlar içinde altın ve gümüşten yapılanlar kıymetli taşlarla da süslenirdi[257]. Kıymetli Çin gülâbdanlarının da boğazları kırılarak dip tarafından hokka yapılırdı[258]. Devat şeklindeki hokkalar ise abanoz, fildişi veya altın, gümüş, pirinç, bakır, demir, tunçtan olabiliyordu. Demir olanların üstleri çok kere altın veya gümüş kakma, yahut pirinç veya bakır üzerine gümüş savatlıdır[259]. Devat yapımının da, diğer pek çok el hüneri isteyen şeyler gibi, hayli emek ve ustalık istediği ve bazı san'atkârların işlerinin, diğerlerinden üstün tutulduğu XVII. yy. ortalarında Kumkumacı-zâde İbrahim ve Mehmed adlı iki ustanın, malları için ayrı fiat verilmesinden anlaşılıyor. Bazı divitciler, eserlerine isimlerini koymuşlardır. Bu yolla da divitci ustalarını kısmen tanımak kabil olabilmektedir. Bunlar arasında Abdüllâtif, Baha, Fennî, Hüsnü, Ârif, Hilmi, Mehdî gibi bazı isimler sayılabilir[260].

Kalemdan denilen müstakil kalemliklerin ise ayaklı, ayaksız, düz, kubbeli, sandık şeklinde, *iki ağızlı* yani iki tarafından açık şekilleri vardı. Mukavvadan yapılmış olanların üstü sağrı, tirşeli, müzehheb, şemselü oluşlarına göre de kıymetleri farklıydı[261].

Zaman zaman sadrazam ve kaymakam ile ileri gelen vazifelilere dîvân tezkireleriyle hokka takımı[262] verildiği tesbit edilmektedir. Hatta sadrazamın Dîvân-ı Humâyûnda kullanacağı takım da ayrı olup zaman zaman yenilenmekteydi. Takımın hokkası gümüş, kalemtraş mercanlı, makas ve zîr-meşklik altınlı, makta som ve kalemler cavâzir idi[263].

---

[254] Ünver, "Divitcilerimiz", s. 93.

[255] Ünver, "El Sanatları", 107.

[256] *Kalem Güzeli*, II, 177-180.

[257] M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1946-50, s. 846.

[258] Büngül, I, 130; Derman, "Mürekkeb", s. 106.

[259] Ünver, "Divitcilerimiz", s. 92.

[260] Tafsilât için bk. Ünver, "Divitcilerimiz", s. 93-95.

[261] *Narh 1640*, s. 106-108.

[262] "*Kaimmakam-ı âlîmakam ...nin Dîvân-ı Humâyûnda isti'mâl etmeleriyçün ma'a takım sim hokkalı bir dîvân devatı...*" 15 Muharrem 1204 tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 82/137.

Kalemlerdeki tahsisler de genellikle tek tek ad zikriyle ve hangilerine ihtiyac varsa onların verilmesi şeklinde yapılıyor olmalıdır.

2. Lika

Mürekkebin, hokkanın eğilmesi halinde dökülmesini önlemek ve kalemin ucuna yazı için yeteri kadar mürekkeb gelmesini temin etmek, yani fazla mürekkeb gelerek kâğıt üzerinde mürekkeb birikmelerini önlemek üzere hokkanın içine **lika** denilen ham ipek konurdu.

3. Rik, Rikdan, Rik Sofrası

Mürekkebin çabuk kurumasını temin maksadıyla üzerine **rik** adı verilen bir toz serpilirdi. Rik, ince pembe bir toza benzer, yaldız gibi parıltılı çok minik pulcuklar halinde olan çeşidleri de vardı[264]. Bunlar, mürekkeb ıslakken döküldüğünden, kuruyunca hemen süpürülmesi lâzımdır. Bırakılırsa yazının üstüne yapışıp kalır, hele kıvamı koyu bir mürekkeble yazılmış yazının üzerine fazlaca dökülürse yazının okunmasını da güçleştirebilirler. Nitekim, arşivde, zaman zaman bu durumdaki bazı belgelere rastlanmakta ve okunabilmesi için riklerin üzerinden hafifce temizlenmesi gerekmektedir.

Merkez kalemlerinde kullanılan iki türlü rike rastlanmaktadır. Birincisi, aylık istihkaklarda daima; ihtiyac üzerine fazladan verilenlerde çok kere sadece "rik", nadiren de "*harcî rik*"[265], "*bayağı rik*"[266] olarak geçmektedir. Bazan "ince bayağı rik"[267]e rastlanması, bayağı rikin de "ince" ve "kalın" iki cinsi bulunduğunun işareti olsa gerektir. Bu rikin birim mıkdarı kıyye olup XVIII. yy. başlarında fiatı 24 akçedir, asrın ortalarına doğru 60 akçeye çıkmıştır. İkincisi olan *Beç riki* fiatından da anlaşılacağı gibi diğerine nazaran daha kalitelidir. Nitekim, padişah tarafından da bu rik kullanılmaktadır[268]. XVIII. asrın ortalarına kadar listelerde pek rastlanmazken ikinci yarıda aylık istihkaklar içinde de görülmeğe başlar. 1186 (1772-73) yılında aylık 100 dirhem olmak üzere sadece reisülküttab odasına, 1194 (1780) ve 1202 (1787-88)'de 50'şer dirhem olmak üzere sadrazam mühürdarı ve divitdarı odalarına verilmekte olup dirhem fiatı 11 akçedir. Aynı tarihlerde bayağı rikin kıyyesi 59 akçe olduğuna göre Beç rikinin fiatı 74,5 misli daha pahalı demektir. Aylık dışı yapılan tahsislerde sadrazam mühürdarı ve divitdarı ile birlikte defterdar mühürdarına[269], sadâret kethudası mühürdarına[270] da Beç riki verildiği görülmektedir.

Rik, üzeri tuzluk gibi delikli olan "*rikdan*" denilen bir kap içinde muhafaza edilirdi. Rikdanlar, sade[271], bağa[272], şir-mâhî (kılıç balığı dişi)[273], sim (gümüş) çenberli[274], simli[275], billur (kristal) gibi çeşidli maddelerden yapılırdı. XVIII. yy. başlarında aylık is-

[263] "*Bu salı günü tertîb olunan Dîvân-ı Humâyûn ulûfe ve galebe dîvânı olmağla sadrazamın dîvanda isti'mâl etdiği dîvân devâtı müddet-i vâfireden berü tecdîd olunmamağla bir dîvân devât ma'a sim hokka, bir mercanlı kebîr kalemtraş, bir altunlu kebîr mıkras, bir kebîr som makta, bir altunlu zîrmeşk ve beş çift cavâriz kalem ...*" 15 Safer 1188 (27 Nisan 1774) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 71/12.

[264] Derman, "Mürekkeb", s. 108-109.

[265] 27 Ramazan 1148 (10 Şubat 1736) tarihli dîvan tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 44/119.

[266] 17 Zilka'de 1200 (11 Eylül 1786) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/150.

[267] 18 Cemâzıyelevvel 1149 (24 Eylül 1736) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 45/23.

[268] 28 Receb 1135 (4 Mayıs 1723) tarihli buyurulduyu hâvî arzuhal: D.BŞM.KGB, dos. 31/139.

[269] D.BŞM.KGB, dos. 45/23.

[270] D.BŞM.KGB, dos. 77/73.

[271] D.BŞM.KGB, dos. 30/55; 31/33; 36/69; D.BŞM.KGB, def. nr. 16579, 16580.

[272] D.BŞM.KGB, dos. 31/33; 32/78; 36/69; 45/23; Cev-D, nr. 6600.

tihkaklarda "sade" ve "şir-mâhî", fazladan yapılan tahsislerde "bağa" rikdan görülürken daha sonra istihkaklarda sim çenberlilere de yer verilmiştir. Billura listelerde yer verilmediğine göre anlaşılan yalnız padişahlar tarafından kullanılıyordu[276].

Rik kullanılırken, tozun etrafa saçılmasını önlemek üzere altına **rik örtüsü, rik sofrası**[277] veya **rik makraması**[278] denilen bir örtü konduğu dîvân tezkireleriyle yapılan tahsislerden anlaşılıyor. Bu örtüler, *telâtin*den[279] yapıldığı gibi sırmalıları[280] da oluyordu.

4. Makas

Kâğıt kesmek için kullanılan *kâğıt makası*, diğer makaslardan biraz farklıdır. Kâğıdın tek hareketle kesilebilmesini temin maksadıyla kesici kısımları uzundur. İstanbul, Sıvas, Bosna, Pirizrin, Foça[281] ve Şamda yapılanları vardır. Arşiv belgelerinde sadece "*mıkras*", "*sade mıkras*", "*âlâ mıkras*" olarak geçtiği gibi "*Dımışkî mıkras*"[282] veya aslî maddesi demir, çelik vs. madenlerden yapılıp üzerine ince altın çakmalar konulan[283] makaslar için kullanılan "*mıkras-ı zer-nişânî*"[284], asrın sonlarına doğru ise *mıkras-ı firengî*[285] cinsleri de görülür. Bazı belgelerde âlâ olarak tavsif edilen makas "Dımışkî" denilen Şam malı olmalıdır. Zira 1186 (1772)'da ihtiyac üzerine yapılan tahsislerde "âlâ" olarak geçen makasın fiatı ile 1193-1194 (1779-80) ve 1202 (1788)'deki Dımışkî makasların fiatları aynıdır. Kısa vadede fiat değişikliklerine rastlanmadığı düşünülürse bu iki makasın aynı olduğuna hükmetmek yanlış olmayacaktır.

Hangi cins makasların hangi kalemlere verileceği bellidir. Dımışkî makas, sadâret dairesinde kethuda ve mühürdar ile defterdar mühürdarına verilirdi; Zer-nişânî makas, sadrazam mühürdarı ve mektubcusu, sadâret kethudası mühürdarı, nişancı, reisülküttab, çavuşbaşı ve beğlikci; firengî makas ise sadrazam divitcisi ile defterdar mühürdarının istihkaklarındandı. Ancak 1780'lerde bu iki makasın fiatları arasında fark yoktu. Dairelere makas her ay değil iki ayda bir veriliyordu[286].

5. Kozak ve Balmumu

Nâme-i humâyûn, ahidnâme-i humâyûn gibi padişaha âid bazı belgelere altın veya sim kordonlar geçirildikten sonra bu kordonlar yine altın veya gümüşten yapılmış iki parçalı ve *kozak* denilen kutudan geçirilip "*şem'-i sürh*" denilen kırmızı balmumu dökülerek üzeri mühr-i humâyûnla[287] mühürlendikten sonra kozağın kapağı kapatılırdı.

[273] D.BŞM.KGB, dos. 24/111; 32/78; 36/69; D.BŞM.KGB, defter nr. 16579, 16580.

[274] D.BŞM.KGB, dos. 70/62, 73/122, 77/150, 81/67, 82/103.

[275] D.BŞM.KGB, dos. 80/98; 81/67.

[276] III. Ahmed'in kullanması için verilmesi emr edilen rikdanın kristal olduğu görülüyor. D.BŞM.KGB, dos. 31/139.

[277] D.BŞM.KGB, dos. 77/73.

[278] 29 Ramazan 1200 tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 77/114.

[279] 6 Rebi'ülevvel 1136 (4 Aralık 1723) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 33/20.

[280] D.BŞM.KGB, dos. 77/73. Bazan da iki çift sırmalı: dos. 77/99.

[281] Derman, "Kâğıd", s. 346-347.

[282] 1 Rebi'ülâhır 1179 (17 Eylül 1765) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 62/19; 77/73.

[283] Büngül, II, 124.

[284] D.BŞM.KGB, dos. 14/75, 24/111, 30/55, 31/33, 32/78, 36/69, 73/122, vs.

[285] D.BŞM.KGB, dos. 73/122, 81/67.

[286] D.BŞM.KGB, dos. 73/122.

[287] Bazı kozaklarda mumun üzerine sadece mühr-i humâyûn basıldığı halde bazılarında -özellikle geç tarihlilerde- mühür armanın ortasına yerleştilmiştir; altında da "Padişâh-ı Devlet-i Âl-i Osman"

Kozağın "*sade*", "*şir-mâhî*", "*som*" altın ve gümüş gibi cinsleri vardı. En basit ve ucuzu sade olanı idi. Onu şir-mâhî takib ediyordu. Som kozak ise şir-mâhînin iki misli kıymette idi. Tabiî bunların kullanıldıkları yerler de farklıydı. Kılıç alayı[288], Hırka-i Şerif ziyareti[289], muâyede (bayram tebriki)[290], mevlid-i şerif[291] gibi sebeblerle gönderilen davet tezkirelerinde şir-mâhî, yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen yazılarda som kozak kullanılırdı. Bunun da altın veya gümüş olması gönderilenin devlet katındaki îtibârına bağlıydı[292].

Kırmızı mühür mumu da her ay dağıtılan malzeme arasındaydı. Kâğıtcıbaşı kayıdlarında balmumu, bazan *şem'-i asel*, çok kere de *şem'-i sürh* olarak geçmektedir. Zaman zaman yumuşak balmumu istendiği "*şem'-i sürh-i nerm*" şeklinde belirtilmiştir. Avrupa malı olan ise "*şem'-i firengî*" olarak gösterilmiştir. Firengî mumun fiatı, XVIII. yy. ortalarına kadar diğerinin iki misli[293] iken 1740'larda üç misline çıkmıştır[294]. Daha kaliteli olan bu cins, sadâret mektubcusu, sadâret kethudası mühürdârı ve defterdar mühürdarı odalarına verilmekteydi[295].

Görüldüğü gibi dîvân tezkirelerinin tetkiki bize başka yerlerde pek kolay rastlayamayacağımız bazı isimler veya kaliteler hakkında ipuçları vermektedir. Gerçi bunların bir kısmını bugünkü bilgilerimiz muvâcehesinde tam manasıyla açıklığa kavuşturmak imkânından mahrumuz amma, hiç olmazsa mevcudiyetlerini ve nerelerde kullanıldıklarını tesbit etmemiz bile ilerde daha geniş çapta yapılacak araştırmalara ışık tutabilir.

II. Y A Z I

A. ARAB YAZISI

Arab yarımadasında doğan İslâmiyet doğuda Çin hududu, batı'da Endülüs (İspanya), Balkanlar ve Avrupa'nın ortalarına kadar çok geniş bir sahaya yayılmış; İslâmiyeti kabûl eden milletler, Arab alfabesini de benimsemişlerdir. Bu memleketlerde Arab hâkimiyeti son bulduktan sonra da bir kısmında Arab yazısı devam etmiştir. Türkler İslâmiyeti kabûllerinden sonra Arab yazısını kullanmaya başlamışlar, ve dolayısiyle, Osmanlılar da bu yazıyı benimsemiş ve yeni yazı çeşidleri de getirmek üzere geliştirmişlerdir. Gerçekten, Arab yazısı, Osmanlılar elinde san'at bakımından da şahikaya ulaşmıştır. Osmanlılara âid bütün kayıdlar Arab yazısıyla yazıldığı gibi cumhuriyetin ilânından sonra da 1928'e kadar beş yıl Türkiye'de bu alfabe kullanılmıştır. Bunun içindir ki, Osmanlıların kullandıkları yazı cinslerini görmeden önce Arab yazısının menşe'i ve tekâmülüne kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

---

yazısı bulunmaktadır. Meselâ, 28 Şevval 1271 (14 Temmuz 1855) tarihli muâhede tasdiknâmesininki böyledir: Public Record Office, Foreign Office, 94/443.

288 11 Receb 1203 (7 Nisan 1789): D.BŞM.KGB, dos. 82/47.

289 Evâsıt-ı Ramazan 1157 (18-27 Ekim 1744): D.BŞM.KGB, dos. 54/74; 4 Ramazan 1201 (20 Haziran 1787): dos. 79/18.

290 1 Zilhicce 1203 (23 Ağustos 1789): D.BŞM.KGB, dos. 82/110.

291 Evâil-i Rebi'ülevvel 1179 (18-27 Ağustos 1765): D.BŞM.KGB, dos. 62/1.

292 Tafsilât için III. Bölüm "Nâme-i Humâyûn" bahsine bk.

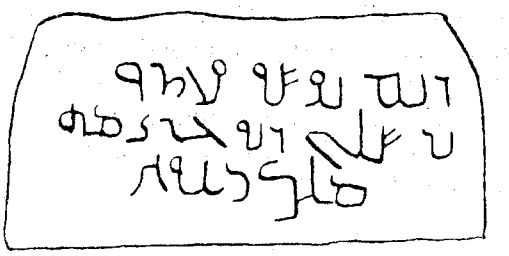
293 Fiatlar, şem'-i sürhde 0,5; şem'-i firengîde 1 çürük akçedir. 1122 (1710): D.BŞM.KGB, dos. 14/75; 1153 (1740): D.BŞM.KGB, def. nr. 16579, s. 2.

294 1156 (1743)'de fiatlar sağ akçe olarak şem'-i sürh 1, şem'-i firengî 3 akçedir. D.BŞM.KGB, defter, nr. 15680, s. 2, 4; D.BŞM.KGB, dos. 73/122 81/67 vs.

295 D.BŞM.KGB, dos. 73/122 ve 81/67.

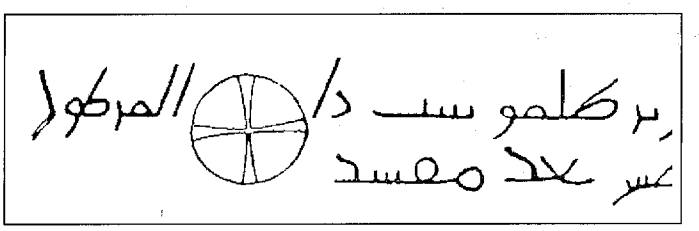
1. Menşe'i

a. Arab Yazısının Menşe'i

Şekil 8
Ümmü'l-Cimâl Kitâbesi

Arab yazısı üzerinde yapılan araştırmalar, Nabat yazısından doğduğu ve böylece Ârâmî halkasıyla Fenike yazısına bağlandığını ortaya koymuştur[296]. Ürdün'ün doğusunda Havran yakınında bulunan III.-IV. yy. sonlarına âid Ümmü'l-Cimâl (M.S. 250) ve en-Nemâre (M.S. 328) kitâbeleri, Nabat kültürünün Arablar üzerindeki izlerini taşımaktadır[297]. IV. ve V. yy.lar, bitişik Nabatî yazıdan Arab yazısına geçiş dönemidir[298]. Haleb cıvarındaki Zebed kitâbeleri (512) ise VI. yy. başlarında Nabat yazısının Arablarca artık tamamen benimsendiğini göstermektedir. Arab müelliflerinin ifadelerine göre bu yazının Havran - Enbâr - Hîre - Devemetü'l-Cendel üzerinden Hicaz'a ulaşmış olması gerekirse de, ticârî münâsebetler dolayısiyle Havran - Petra - el-Ulâ üzerinden, hatta, bahs edilenden önceki bir tarihte Hicaz'a erişmesi daha muhtemel görünmektedir[299].

Şekil 9
Harran Kitâbesi

b. Arab Alfabesi

Arab alfabesinin Nabat yazısından gelen kısmı 22 harfden mürekkebdir. Fakat Arablar tarafından ilâve edilenlerle birlikte bu sayı 29'a yükselmiştir. Ancak bunlardan biri müstakil bir harf olmayıp "elif" ve "lâm"ın birleştirilmesiyle meydana getirildiği için "lâmelif" olarak adlandırılan ve hareke kabûl etmeyen mürekkeb şekildir[300]. "Lâmelif" dışındakilerin her birinin sayı olarak bir değeri vardır. Bu değerler, tarih düşürülmesinde kullanılmıştır. Sıralama, elifden başlayarak, üç ve dört harften mürekkeb sekiz grup halinde yapılmış olup şöyledir:

zazag	sehaz	karaşet	sa'fas	kelemen	hutti	hevvez	ebced
ضظغ	ثخذ	قرشت	سعفص	كلمن	حطى	هوز	ابجد
1000-800	700-500	400-100	90-60	50-20	10-8	7-5	4-1

---

[296] Nihad M. Çetin, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, İstanbul 1992, s. 14; ayn. yzr, "İslâmda Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1988, s. 1. (Bu yazı, birincinin bir özeti mâhiyetindedir.)

[297] Çetin, "Hat", s. 15.

[298] B. Moritz, "Arab Yazısı", *İ A*, I (1942), 499.

[299] Çetin, "Hat", s. 15.

[300] "Lâmelif"in şekli ve ses değeri hakkında izahat için bk. *Kalem Güzeli*, I, 62, n (*).

Görüldüğü gibi harflerin kıymetleri 1-10 arasında devamlı; 20-100 arasında onar onar; 100-1000 arasında yüzer yüzer atlayarak gitmektedir. Ayrıca, alfabedeki harflerin sıralamasıyla sayıların sıralaması arasında uygunluk yoktur. Başka bir ifadeyle bu sıralamadaki kelimeler hiçbir mânâ taşımamaktadır. Her ne kadar sonradan Arablar tarafından bu kelimelerle ilgili bir takım rivâyetler ortaya atılmışsa da bunların hakikatle alâkaları bulunmaz[301]. Halbuki, Nabat alfabesindeki sıralama ebced sıralamasına uymaktadır. Zaten ilk altı gruptaki harfler bu yazıdan alınmış; son iki grup alfabeye sonradan ilâve edilmiştir. İlk altı grup harflerin kıymetleri birden başlamakta ve 400'de son bulmaktadır. 500-1000 arası kıymetlerdeki harfler Arab alfabesine münhasırdır.

Arabî kef

Fârisî kef

Türkî kef

Şekil 10

Farsca, Arabcada olmayan bazı sesleri de ihtiva ettiğinden Farslar, İslâmiyeti kabûllerini müteâkıb Sâsânî yazısı yerine Arab yazısını benimsediklerinde Arabcada bulunmayan "pe", "çe", "je" ve "kâf-ı Fârisî"yi de katarak harf sayısını 33'e yükseltmişlerdir. Türkçede ise "kef" harfi ile gösterilen fakat "*deniz*" veya "*gönül*"deki gibi genizden gelen "n" ("kâf-ı nûnî / sağır kef"), "*güvercin*" veya "*güvenmek*"deki gibi "v" ("kâf-ı vâvî") ve "*deyirmen / değirmen*" veya "*göğüs*"deki gibi "y / ğ" ("kâf-ı yâî") sesleri veren üç ayrı "kef" de bazı işaretler ilâvesiyle Farsca "kâf-ı nun"dan sonra getirilmek sûretiyle Osmanlıca alfabede harf sayısı 36'ya yükseltilmiştir. Ancak, lügatlar ve ders kitabları dışındaki yazılarda genellikle bu değişik sesler veren "kef"ler, tek bir şekilde yani Arab alfabesindeki şeklinde gösterilmekte devam olunmuştur. Farklılık gösterilmek istendiğinde ise, "g" sesi veren "kâf-ı Fârisî"de keşidenin üstüne, "v" ve "ğ" seslerini veren "kâf-ı Türkî"de keşidenin altına daha ince ve keşideye paralel olmak üzere birer çizgi; "n" sesi veren "sağır kef"de ise keşidenin harfe birleştiği noktanın üstüne üçgen köşelerini gösteren üç nokta konulmuştur[302].

2. Yazının Gelişmesi

a. İlk Devirler

İslâmiyetle birlikte yazıya verilen önem de arttı. Nitekim Hz. Muhammed, babaların, çocuklarına yazı öğretmelerinin kaçınılmaz bir vazife olduğunu söylüyordu. Böylece Medine, İslâmın ilk hat merkezi haline geldi. Ancak, bu devir Arab yazısı son derecede yetersizdi. Nitekim, İslâm'da kitab haline getirilen ilk metin olan ve Hz. Ebûbekir'in hilâfetinde sayfalar halinde yazılmış bulunan *Kur'an-ı Kerim*, ezbere bilenlerin sayısının gitgide azalması sonucu okuma ihtilâfları ortaya çıkınca, "mushaf" haline getirilip çoğaltıldığında da noktasız ve harekesiz olarak yazılmıştı. Esasda Nabat yazısının özelliklerini taşımakla beraber bu yazı, VII. yy.da Hicaz'da farklı bir üslûb kazandı. Alt ucu sağa kıvrık ve bütünüyle sola meyilli olan eliflerinin şekli îtibâriyle bir özellik gösteriyor ve yazıldıkları şehirlerden dolayı *mekkî* ve *medenî*[303] veya bu şehirlerin Hicaz'da bulunması dolayısiyle *hicâzî* adıyla anılıyordu[304].

---

[301] 1) Altı şah, 2) Altı şeytan, 3) Haftanın günleri, 4) Altı dönem, 5) İlâhî isimlerin altı anahtarı, 6) Altı emir ve yasak, 7) Didaktik tavsiyeler gibi rivâyetler için bk. İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, s. 24-29. Altı şah rivâyeti için ayrıca bk. Moritz, s. 503.

[302] Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara 1942, s. 16.

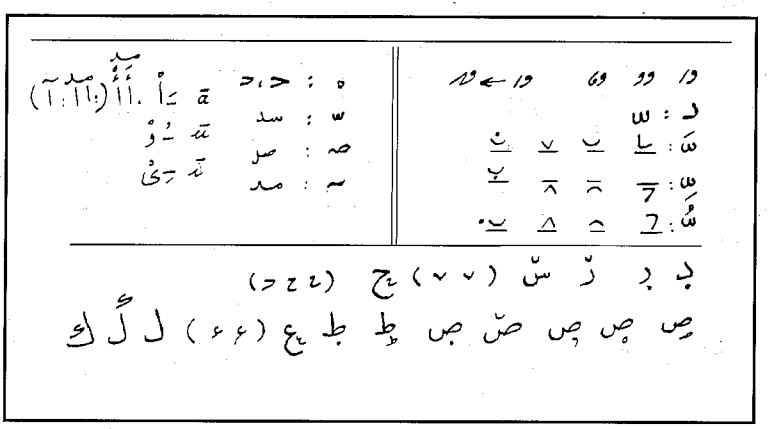
[303] Çetin, "Hat", s. 16; "Paleografya", s. 2-3.

[304] J. Sourdel-Thomine, "Khatt", *E I²*, IV (1978), s. 1118.

b. Kısa Seslilerin Gösterilmesi (Harekeleme)

Bu yazıda, kısa seslileri gösteren harf veya işaretlerin bulunmayışı yanında, şekilleri birbirine benzeyen harfleri ayırd edici işaretlerin de olmayışı yazının okunmasında büyük güçlüklere sebeb olmaktaydı. Süryânî yazısında harflerin altına ve üstüne bir takım işaretler konmak suretiyle bu mahzurlar ortadan kaldırılmış olduğundan bu dili bilenlerce aynı işaretlerin kısmen kullanılması mümkün idiyse de bunun bir kaideye bağlanması gerekti. İlk def'a Irak Valisi'nin teşebbüsüyle Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (ö. 688-689) tarafından *üstün* (=fetha) için harfin üzerine, *esre* (=kesre) için altına, *ötre* (=zamme) için de sonuna bir nokta, tenvinli şekilleri için ise ikişer nokta konmak üzere harekeleme yapıldı[305]. Bu noktalar, siyah mürekkeble yazılan metne kırmızı ile konuyordu[306].

Harekelemede ikinci merhale, noktalar yerine harf kullanılması şekli oldu. Büyük bir filolog olarak şöhret yapmış olan el-Halil, bu tarz harekelemeyi belli kaidelere bağladı. Kısa sesler için "*elif*", "*vav*" ve uzatılmış yatık "*ye*"; "şedde" için ise "*şın*" harflerini kullandı. el-Halil'den önce "şedde" "*dal*" harfi ile ve üstünlü " ˅ ", esreli " ˃ " ve ötreli " ˂ " oluşuna göre değişik şekillerde gösteriliyordu. "Sükûn" için "ه، ح" , "vasl" için " صل ", "med" için " مـد " işaretleri kullanıldı. Bunlar zamanla gelişerek bugünkü şekillerini aldılar. Bu düzenlemeden önce bir harfin otuzbeş şekilde okunması kabilken artık böyle bir belirsizlik kalmadı[307].

Şekil 11
el-Halîl'in ihdâs ettiği harekelerin ilk şekilleri ve gelişmeleri
(N.Çetin,"Paleografya", s. 228'den)

c. Harflerin Noktalarla Ayırd Edilmesi

Değişik harfleri birbirinden ayıracak işaretler olmadıkça harekelerin konulmasıyla yazının kusursuz okunması elbette mümkün değildi. Bunun için daha Abdülmelik b. Mervan'ın hilâfetinde ikinci merhale olarak benzer harflerin tefrikini sağlayacak işaretler konulması yoluna gidildi. Aslında harflerin noktalanmasına daha Hz. Muhammed zamanında ihtiyac duyulmuş ve bazı Kur'an nüshalarında da benzer harfleri belirleyici noktalar kullanılmıştı. Gerçekten H. 22 (642-43) tarihli bir papirusda "*hı*", "*zel*", "*ze*", "*şın*" ve "*nun*"; 58 (677-78) tarihli bir kitabede ise "*be*", "*te*", "*se*" ve "*ye*" harfleri başta ve ortada iken noktalarının konulduğu görülmektedir. Fakat bir kaide olarak tesbiti Nasr b. Âsım el-Leysî tarafından yapılmıştır. Bunlar, yazının aslî unsurları oluşları dolayısiyle siyah mürekkeble konulduğu gibi, nokta şeklindeki ilk harekelerle karışmasını önlemek üzere de nokta değil, sağdan sola meyilli küçük çizgiler halinde yazılmışlardır[308].

[305] Çetin, "Hat", s. 17.

[306] Çetin, "Hat", s. 18; "Paleografya", s. 4.

[307] Çetin, "Hat", s. 19; "Paleografya", s. 4; Moritz, s. 501.

Ancak, okumada hiçbir şübhe bırakmamak üzere daha da ileri gidilerek noktasız harflerin altına veya üstüne ekseriya harfin küçüğü veya stilize edilmiş bir şekli konulmuştur. Meselâ "rı" ve "sin"in üzerine " ˅ ", "sad"ın altına küçük ve sonundaki karnın kaldırılmış şekli veya " ₀ ", " ˃ " yahut üzerine " ˅ "; "tı" ve "ayın"ın altlarına kendi şekillerinin küçüğü; "kef"in üzerine "hemze"ye benzeyen bir işaret -ki bu işaret zamanla sağ üstten sol alta doğru meyilli olarak düz bir çizgi şeklinde çizilen "keşide" şeklini aldı-; "he"nin kapalı "te" ile karışmasını önlemek için altına " ₀ "; "dal" ve "tı" ile nadiren "rı" ve "sad" harflerinin altlarına da nokta ilâve edilmiştir[309].

Yazının zahmetsiz okunabilir hale gelmesinden sonraki merhale belli ölçüler içinde yazılması yani san'at yönünün geliştirilmesi oldu. Başlangıçtan îtibâren iki çeşid yazı kullanılmıştı. Biri daha ziyade taş üzerine hakk edilen kitâbelerde, parşömen üzerine yazılan ciddî ve mühim meselelere âid belgelerle mushaflarda kullanılan köşeli; diğeri ise sür'at isteyen günlük muâmelelere dâir yazılarda ve papirus üzerinde kullanılan yuvarlak karakterli yazı. Yani, birçok eserde tekrarlananın aksine olarak yuvarlak yazı, köşeli olan kûfînin zaman içinde gelişmesiyle ortaya çıkmış olmayıp tam aksine daha İslâmiyetin doğuşu sırasında her ikisi de mevcuddu. Köşeli olan yazı Emevîler devrinde Şam'da ve özellikle Kûfe'de geçirdiği değişikliklerden sonra "*kûfî*" adıyla anılır oldu.

Yuvarlak karakterli yazı ise, kûfîyle mukayese edilemeyecek derecede gelişme gösterdi. Kutbetü'l-muharrir (ö. 771), daha önce de kullanılmış olan *celil kalemi*ni (büyük boy yazılarda kullanılan ağzı geniş kalem ki sonradan *celî* şekline girmiştir.) ifade eden *kalemü't-tûmâr* ile birlikte dört yazı icad etti. "Tûmâr", üzerine yazı yazılacak eb'adda parşömen, papirus, kâğıt gibi malzeme olduğuna göre bu yazı da malzemesinin eb'adına uyacak büyüklükte ve standard boyların en büyüğü idi. Halife dîvânlarından çıkan yazıların diğerlerinden farklı görünmesi için ilk def'a Velid b. Abdülmelik zamanında halife emirlerini ihtiva eden belgeler bu yazı ile yazılmağa başlanmışlardı. Diğer belgelerin önemine göre kullanılan varak ile birlikte yazı büyüklüğü de değişiyordu.

Müteâkıb devirlerde yazıdaki gelişme devam etti. Tûmârın daha küçük boyları *sülüseyn* ve *sülüs*, İbrahim es-Siczî; celil kalemini esas alan *kalemü'n-nısf* ile sülüs ve nısfın inceleri demek olan *hafifu'n-nısf* ve *hafifu's-sülüs* yazıları ise onun talebelerinden el-Ahvel tarafından ortaya konuldu[310]. Bu yazıların ne kadar kalınlıktaki kalemlerle yazılacağı ve "elif" boylarının ne kadar olacağı tesbit edildi. Bu kaidelere bağlı olarak Arab yazısında *aslî ve mevzun hatlar* ortaya çıktı.

X. asırda Ebu Ali ve Ebu Abdullah ibn Mukle kardeşler yazıda yeni bir çığır açtılar. Ebu Ali, harflerin ayrı ve bitişik şekillerini belli esas ve geometrik ölçülere dayalı oranlara bağlayarak *el-hattu'l-mensub* denilen bir metod ortaya koydu[311]. Mağrib ve İran'dan îtibâren doğudaki müslüman ülkelerinde kûfî çeşidleri gelişirken Irak'da mensub hattın kitab istinsahına uygun olan boyları önem kazandılar. H. III-IV. (IX-X) asırlarda bu tip yazılardan "*el-hattu'l-verrâkî*", "*el-muhakkak*" veya "*el-hattu'l-ırâkî*" tarzları gelişme gösterdi. XI. asırda İbn Esed (ö. 1019), *muhakkak*a yakın bir yazı olan *neshî* ile şiir mecmuaları istinsah etti. Daha sonra "*reyhânî*" ve "*nesh*" adlarını alacak

[308] el-Müneccid, *Dirasat*, s. 37-38, 101-103 ve el-Cubûrî, *Aslü'l-hatti'l-Arabî*, s. 157, 159-160'dan naklen Çetin, "Hat", s. 18; Moritz, s. 501.

[309] Çetin, "Hat", s. 19-20.

[310] *el-müselsel, hattü'l-mu'ammerat, hattü'l-kısas* da dahil olmak üzere daha on bir kalem ve hattın bu şahıs tarafından icad edildiği de riyâyet edilir. Çetin, "Hat", s. 21-22.

[311] Çetin, "Hat", s. 24. Gerçekten, *el-hattu'l-mensub*, bazı kimselerin yanlış olarak zannettikleri gibi, ayrı bir yazı çeşidi değil, bir yazma metodudur. Bu metodda konulan kaideler, şekle ve estetiğe âid olmak üzere iki grupta incelenebilir. Harfin hakkını verme (*tevkiye*), harfin uzunluk, kısalık ve kalınlığının göz önünde bulundurulması (*itmam*), harfin yarım bırakılmaması (*ikmal*), harfin baştan sona tam yazılması (*işbâ*), harfin kalem kaldırılmadan yazılması (*irsâl*) şekille ilgili kaideler; harfi kendinden sonra gelen harfe bağlama (*tarsif*), bağlanmayan harflerin diğerleriyle uyum sağlaması (*te'lif*), harf ve kelimelerin mıstarında olması, yani satıra oturması (*tastir*), birbirine bağlanan harflerden uzatılabilenlerin uzatılması (*tansil*) ise estetikle ilgili kaideler olarak tesbit edilmişlerdi. Ali Alparslan "İbn Mukle'nin İslâm Yazısına Hizmeti", *T B P D S*, s. 12-13.

olan yazılar, muhakkakın birçok özelliklerini taşıyan bu yazının gelişmesiyle ortaya çıktılar[312].

Kûfî, zamanla kitâbeler ve kitablardaki başlık yazılarına münhasır kalırken *neshî*den doğan yazılar, incelik-kalınlık, büyüklük-küçüklük gibi unsurlar dışında belli bir takım karakterler kazandıkları gibi her birinin kullanılacağı alanlar da tesbit edildi. Böylece, *tevkî'*, *rıka'*, *muhakkak, reyhânî, sülüs* ve *nesih*den ibâret olan ve "*aklâm-ı sitte*" denilen altı kalem yazının esasları belli oldu. Bunlar içinde ilk def'a *tevkî'* ve *rıka'* bugünkü değerlendirmelere esas olan şekillerini kazandılar. Onları *muhakkak* ve *reyhânî* takib etti. *Sülüs* ve *nesih*in karakteristik vasıfları ise çok daha sonra ortaya çıktı[313]. İbnü'l-Bevvâb, İbn Mukle'nin koyduğu usûlleri geliştirirken diğer bazı hattatlar da belli yazı şekillerinde ustalık gösterdiler. Meselâ, *rıka'* ve *tevkî'* İbnü'l-Hâzin ed-Dîneverî (1124)'nin, *muhakkak* ve *reyhânî* ise Yâkut el-Musta'sımî (ö. 1298)'nin elinde gelişti[314].

Yâkut, sadece muhakkak ve reyhânî hatlarını geliştirmekle kalmadı, kalemin kesilme şeklini değiştirip meyil verilmesi ve etli bırakılması gibi yenilikler getirmek sûretiyle altı çeşid yazının yazılmasında da yeni bir tarz geliştirmiş oldu[315].

B. AKLÂM-I SİTTE

Arab yazısının tekâmülü neticesinde ortaya çıkan *aklâm-ı sitte*, bir kısmı birbirinden tamamen farklı karakterde, bir kısmı ise sadece kalınlık incelik farkı olan altı cins yazıdan meydana gelmişti. Bunların şeklî özellikleri yanında kullanma alanları da farklıydı. Karakteristik özellikleri en son belirlenen yazılar daha geniş ve daha devamlı kullanma alanları buldular.

1. Sülüs

Sülüs, *aklâm-ı sitte*nin içinde tabir olarak en eskisidir. Fakat çok îtinâ istediği, dolayısiyle sür'atli yazılmadığı için günlük muâmelâtta kullanılan bir yazı değil, bir san'at yazısı olmuştur. Daha çok kıt'a, murakka'[316] ve levhalarla[317] sûre başları, beyit ve kasidelerin[318] yazılmasında kullanılan bu yazı, ağzı, takriben 2,5-3 mm. genişliğindeki kamış kalemle yazılmıştır. Daha kalınca kalemle yazılanına *sülüseyn*, onun da irisine *celî* adı verilmiştir[319]. Celî sülüs ile kitâbe ve büyük levhalar yazılmıştır. Arşiv belgelerinde ise pek seyrek rastlanır. Ancak yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen nâme-i humâyûn gibi belgelerdeki âyetler ile bazan da davet rüknü bu yazı ile ve ayrı hattatlar tarafından yazılmışlardır[320].

Sülüs yazı, harflerin 1/3 ve 2/3 oranları esas tutularak yazılan bir yazıdır. Eski eserlerde bu oran "*dört behresi musattah, iki behresi müdevver*" yani 2/3'si düz, 1/3'i yuvarlak şeklinde tarif olunmuştur. Gerçekten sülüs yazının harflerinde hep bu oran

---

[312] Çetin, "Hat", s. 25; "Paleografya", s. 7.

[313] Nihad M. Çetin, "Yâkut Musta'sımî", *İ A*, XIII (1984), 354.

[314] Çetin, "Hat", s. 26-27.

[315] Çetin, "Yâkut", s. 354; "Hat", s. 27; "Paleografya", s. 8. Moritz ise, "Yâkut'un eliyle yazıda bir teceddüd vukubulmadığı, diğer hattatların eserleriyle mukayese edildiğinde kendisinin yazı san'atında pek yüksek bir mevkie de lâyık görülemeyeceği" kanaatindedir (*İ A*, I, 504).

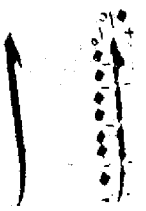
[316] *Murakka'*, birkaç kâğıdın, suları aksi istikamette olmak üzere üst üste yapıştırılmasıyla yapılan kıvrılmaz ve bükülmez bir mukavvadır. Üzerine yazı sahifesi yapıştırılır. Ayrıca, levhaların albüm haline getirilmiş şekline de bu ad verilir. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul 1953, s. 9, n. 9.

[317] Uğur Derman, "Hat San'atında Osmanlı Devri", *İslam Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 35.

[318] Muhiddin Serin, *Hat San'atımız. Târihçesi-Malzeme ve Âletler-Meşkler*, İstanbul 1982, s. 45.

[319] Derman, "Hat San'atı", s. 35.

[320] Tafsilât için III. Bölüm, "Nâme-i humâyûn" bahsine bk.

Şekil 12
Sülüs elifi
(Yazır, *Okuma Anahtarı*, s.51-52)

Şekil 13
"Be" çanağı

görülür. "Elif" ve "lâm" harflerinin üst tarafında sağa doğru küçük bir çıkıntı veya çengel bulunur ki, buna *zülfe* adı verilir. Bu harfler, bir nokta boyundaki zülfeleri istisna edilirse, sülüs kalemiyle altı nokta uzunluğundadır ve her üçte bir kısmında bir meyil vardır. Elif, kendinden önce gelen harfe bitiştiğinde sola doğru meyl eder[321]. Zülfeye tekabül eden bir noktalık kısımdan sonraki dört nokta mıkdarındaki çizgi düzümsü, alttaki iki noktalık kısım ise sola doğru yuvarlağımsıdır. "Be", "te" gibi harflerin çanak açıklığı da yine altı nokta genişliğindedir. Bu harflerde sola dönüş dördüncü noktadan sonra olur. Sülüs noktasında soldan sağa olan meyilde olduğu gibi üçgeni andıran "mim" ve "vav" başlarında da bu 1/3 ve 2/3 oranları korunmuştur. Bu tip gözlü harflerde ortalar beyaz bırakılmış olup yine aynı oranlara riâyet edildiği görülür[322]. Sülüs yazının harekelerinde de 1/3 oranına riâyet edilmiş; harekeler, daima sülüs kaleminin sülüsü kalınlığındaki bir kalemle konulmuştur.

Şekil 14
Gözlü harfler

Sülüs yazıda bir harfin bir kısmının şekli, diğer bir harfin bir parçasına uyabilir. "Dal", "rı" ve "mim" gibi çengelli; "be", "fe", "kef" gibi tekneli ve "sin", "sad", "kaf", "lâm", "nun", "vav" ve "ye" gibi çanaklı harfler bitişe yakın incelerek dönerken kendilerinden sonra gelen harfe değdirilmiş olarak bırakıldığından yazıda kesiklik görülmez. Diğer taraftan, yer yer uzatılan çanaklı ve tekneli harflerle uzun "kef"ler, "cim" ve "ayın" grubundaki harflerle yazıya ayrı bir estetik kazandırılır[323].

Diğer hat cinslerinden farklı olarak sülüs ve özellikle de celî sülüs[324] yazılar *istifli* olarak, yani harfler veya harf grupları, okunma sırası bozulmadan,birbiri üzerine binmiş olarak yazılır. Böyle istifli yazıların tertiblenişi ne kadar san'at hüneri isterse okunması da o kadar güçtür. "Bir bina inşa eder gibi aşağıdan yukarıya doğru örülen" sülüs ve celî sülüs yazılar daha ziyade dikdörtgen, yuvarlak veya oval zeminlere yerleştirilir. Maamafih, çiçek, kuş, vs. şekiller verilerek yazılmış sülüs yazıları da vardır[325].

Sülüsün kalem kaldırılmadan yazılan cinsi "*müselsel*"; bir eksen etrafında katlandığında simetrik olarak görülen, yahut sağ kısımdaki yazının sağdan sola olmasına karşılık sol kısımdakinin soldan sağa tertiblenmiş şekline "*sülüs-i müsenna*" adı verilir. Hemen belirtmek gerekir ki, arşiv belgelerinde bu tür yazılara rastlanmaz.

2. Nesih

Nesih, sülüs gibi bir san'at yazısı değilse de, işlekliği dolayısiyle, Kur'an'dan başlayarak kitab istinsahında tercih edilen bir yazı olmuştur. Ancak, bu işleklik meselâ daha sonraki devirlerde Osmanlı dairesinde ortaya çıkan rık'adan farklıdır. Nesihte harf-

---

321 *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 611.

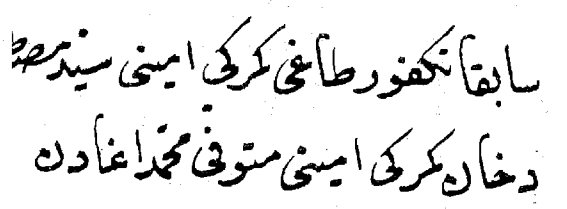
322 *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s. 50 vd.'nda sülüs yazının özellikleri, harflerinin yazılışı, birleşme şekilleri ile alâkalı tafsilâtlı mâlûmat vardır. Ayrıca bk. *Kalem Güzeli*, I, 90-92; III (1989), 325-326.

323 Derman, "Hat San'atı", s. 36.

324 Celî sülüs büyüdükce normal kalemle yazılması güçleşir. Dolayısiyle bunlar için önce küçük ölçekli yazılar yazılıp büyütüldükten ve tashihleri yapıldıktan sonra kalıp çıkartılmak için ıhlamur ağacından bir tahta üzerine altına birkaç kat kâğıt konulan kalıp monte edilip yazının iç ve dış çevresi iğne batırılmak suretiyle işaretlenir. Bu kâğıt daha sonra kalıbın çıkarılacağı zemine konup kömür tozu (zerendud yazıda tebeşir) sürülmüş bir çuha gezdirilerek şeklin alta geçmesi temin edilir ki buna "*yazı silkelemek*" adı verilir. Serin, s. 46.

325 Derman, "Hat San'atı", s. 35.

lerin hakkı verilmelidir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, nesih yazısının güzelliğini çocuk güzelliğine benzetir. "Çocuk gövdesi gibi tekerlek, yumuşak ve dayanıksız" olduğu, sülüsün gerginliği ve celînin kuntluğunun görülmediğini" söyler[326].

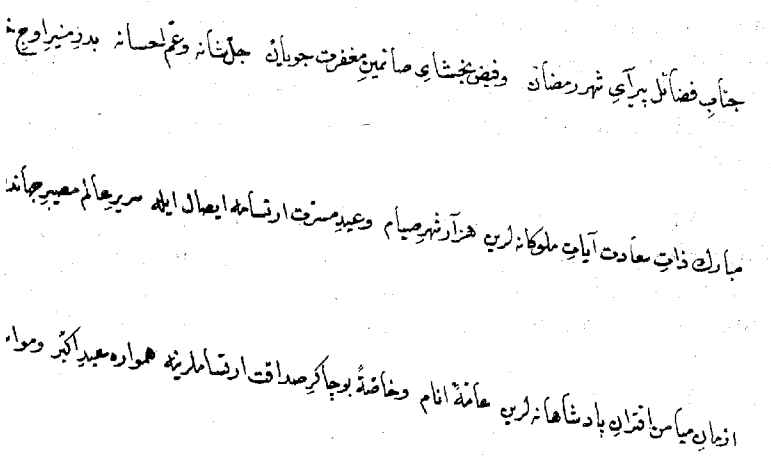

Şekil 15
Nesih elifleri
(A.AMD, dos. 13/60)

Nesih, sülüs kaleminin 1/3 oranında bir yazıdır. Sülüsün 2/3'sini nesh edip (çıkarıp) 1/3'iyle ona tâbî olduğundan dolayı "*nesih*" adı verilmiş olabileceği gibi Kur'an yazımında kûfînin yerine geçmesinden veya Mushaf nüshalarının nesh edilmesinden dolayı bu ismin verilmiş olabileceği gibi tahminler de vardır[327].

Nesih elifi, iki sülüs noktası boyundadır ve kendi kalemiyle yine altı noktadır. İlk nokta, hareketin başlangıcı olarak kabûl edilirse yine 2/3 düz, 1/3 yuvarlak olur. Buna göre, sülüs oranları nesihte de korunmuş demektir. Tek "elif"de zülfe yoktur; sondaki elifler üç şekilde yapılmıştır. Birincide kalem ağzı hiç görünmez, yani düz çıkmıştır; ikincide kalem ağzı görünür; üçüncüde ise kalem sola doğru meyilli olan elifin üst ucunda yazının ters istikametinde olmak üzere, yani soldan sağa doğru biraz dönmüştür[328]. Baştaki "lâm"larda ve "lâmelif"in her iki tarafında zülfe bulunur. XVIII. yy. arşiv belgelerinde zülfeler çok kere sola doğrudur. Maamafih, sağa doğru olan zülfelere de rastlanmaktadır. Hatta bazı "lâmelif"lerin sağ taraftaki kolunun zülfesi sağa, sol taraftakinin ise sola doğru yapılmıştır[329].

Nesih de sülüs gibi harekeli bir yazıdır. Ayrıca noktasız harflerin kolaylıkla ayırd edilmesini sağlamak maksadıyla bu tür harflerin alt, üst veya ortalarında bazı işaretler de kullanılmıştır. Meselâ, "dal", "rı", "sin", "sad", "tı"nın altlarına bir nokta veya hemze, yahut üstlerine virgüle benzer bir kafa veya çizgi; "kef"in ortasına minik bir "kef" veya hemze, "lâm"ın ortasına yine küçük bir "lâm" konulmuş; hemze için ise bir "ayın başı" kullanılmıştır[330].

Şekik 16
Harekeli nesih
(A.AMD, dos. 17/49)

Kur'an ve kitablarda harekeli olarak yazıldığı halde arşiv belgelerinde nesih, ancak, kelimenin okunmasında şübheli bir durum varsa harekelenmiştir. Bunun tipik örneklerini sadrazam telhislerinde görmek mümkündür. *Mühimme defterle-*

[326] *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958, s. 42.

[327] *Kalem Güzeli*, I, 92.

[328] *Okuma Anahtarı*, s. 123.

[329] *Okuma Anahtarı*, s. 128.

[330] Habib, *Hatt ve Hattâtân*, İstanbul 1306, s. 23.

*rin*de dîvânî yazı kullanıldığı halde XVII. yy. sonlarından îtibâren nâme sûretlerinin ayrı olarak kayd edildiği defterlerin yazıları harekesiz nesihtir.

Sür'atli yazma zarûreti *nesih kırmasın*ın doğmasına sebeb olmuştur ki, arşivdeki nesih yazıların çoğu bu türdür.

3. Tevkî'

Tevkî', (توقيع) dan tef'îl vezninde bir kelime olup "bir şeyi vâkı' ettirmek" mânâsındadır. Daha ziyade ferman ve berat gibi belgelerde kullanılmış bir yazı çeşididir. Bilindiği gibi padişahın tuğrasına da "tevkî'" denildiği gibi tuğra çekmekle vazifeli olan nışancıya da tevkı'î adı verilmiştir. Gerçekten ilk devir fermanlarının yazıları tevkî' özellikleri taşırlar. Tevkî', zamanla yerini dîvânî yazıya terk ederek tamamen kayb olmuştur. Ancak, Tanzimat sonrasındaki mukavele tasdiknâmelerinde tevkî' yazının yine kullanılmaya başlandığı görülmektedir[331].

Tevkî' yazı, "yarı düzümsü, yarı yuvarlağımsı" olarak tarif edilir[332]. Elif uzunluğu beş nokta olup, sola hafif meyillidir[333]. Bitişik olan elifde kalem ucu hiç görülmez[334]. Kalem kalınlığı hemen hemen sülüse yakındır. Hatta, tevkî' için "sülüsün âdetâ sür'atli yazılan îtinâsız, ihmâl edilmiş şekli" de denilmektedir[335].

Şekil 17
Tevkî'
(Şeyh Hamdullah murakka'ından)

Tevkî'in sür'atle yazılması, bu yazının kırmasını doğurmuş olup kırma, tevkî'ye nazaran daha îtinâsız bir yazıdır.

4. Rıka'

Rıka', deri veya kâğıt parçası mânâsına olan *ruk'a* kelimesinin çoğulu, "*rak'*" veya "*raka'*" ise "sür'at" mânâsına gelmektedir. Bunun içindir ki rıka', bu maddeler üzerine sür'atle yazılan yazıya ad olarak verilmiştir[336]. Rıka' yazısının düzlüğü ve yuvarlaklığı değişik olup harflerin çoğu birbirine bitiştirilmiştir. Bu durum, yazının çok sür'atli yazılmasından kaynaklanmaktadır[337]. Ancak sür'at bazan bitişik yazılması gereken harflerin ayrılması neticesini de doğurmuştur[338]. Kalem kalınlığı sınırlı olmayıp değişiktir. Rıka' elifi de tevkî' gibi beş nokta kadardır. "Vav" kâsesi "kaf" gibi yuvarlak ve çukur olup, son tarafı yukarıya doğru fazla yükselmiştir[339]. Maamafih, bu yazının muayyen ve kat'î bir terkib metodu olduğu söylenemez[340]. Rıka' daha çok mektub ve

---

[331] III. Bölüm, "Muâhede" bahsine bk.

[332] *Kalem Güzeli*, III, 331.

[333] *Tuhfe-i hattâtîn*, s. 611; *Hatt ve Hattâtân*, s. 23.

[334] *Hatt ve Hattâtân*, s. 23; *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 611.

[335] *Kalem Güzeli*, III, 331.

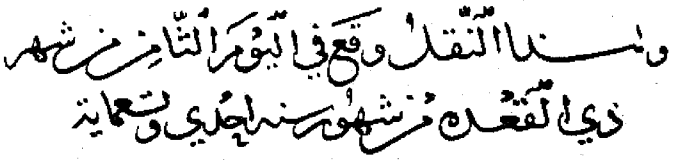
[336] *Kalem Güzeli*, III, 331.

[337] *Kalem Güzeli*, I, 95.

[338] *Kalem Güzeli*, III, 334.

[339] *Hatt ve Hattâtân*, s. 23-24; *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 611.

yazışmalarda[341]; vakfiyelerde, kadılıklarca tanzim edilen borç ve alım-satım senedlerinde, kitabların sonlarındaki ferağ, mukabele gibi esas metne karışması istenmeyen kayıdlarda ve icâzetnâmelerde hocanın tasdik ve imzasında kullanılmıştır[342].

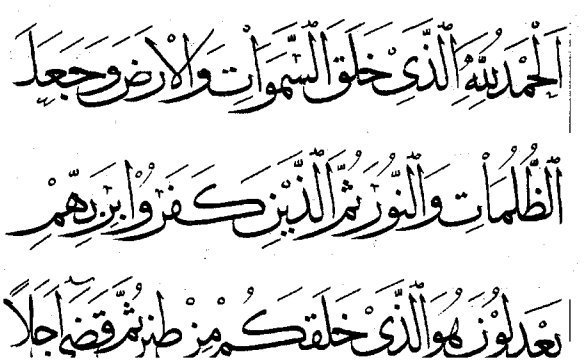

Şekil 18
Rıka'

Rıka', isim benzerliği olan XIX. yy. yazısı "*rık'a*" ile karıştırılmamalıdır.

5. Muhakkak

Muhakkak, isminden de anlaşılacağı üzere, harf şekilleri, hiçbir fedakârlık yapılamayacak kadar kesinleşmiş, okunmasında hiçbir tereddüde yer olmayan bir yazıdır. Muhakkakın kalınlığı sülüs kadar, fakat düzlük ve yuvarlaklık oranları farklıdır. "Elif" boyu, kendi kalemiyle on noktadır. Muhakkak kaleminin meyli ise, sülüse göre 1/4'dir. Buna göre muhakkak yazıda elifin 7,5 noktası düzümsü, 2,5 noktası ise yuvarlağımsı olur. Çanaklı harflerde de bu esaslar tatbik edilir; dolayısiyle düzlük tam değil biraz meyilli yapılır. Aynı durum diğer harfler için de geçerlidir[343]. Bitişik olan elifin sağa ve sola meyli bulunmayıp düzdür; harfin üst tarafında kalemin kat'ı belli olur. Gözlü harflerin gözleri doldurulmaz, içleri beyaz bırakılır. Ötreyi gösteren "vav" şeklindeki harekenin gözü de buna dâhildir. "Rı", "nun" ve "ye" harflerinin derinliği az ve uzunumsu; sülüsde hem yuvarlak, hem de düz yapılabilen "vav"ın ise muhakkakda yuvarlaklığı bahis konusu değildir. "Dal", "rı" ve "vav" gibi aşağı doğru çekilen harfler düz ve keskin bir şekilde sağ üst-sol alt istikametinde bir kılıç gibi keskin olarak çizilmişlerdir.

Şekil 19
Muhakkak

340 *Kalem Güzeli*, III, 334.

341 *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 612.

342 Nihad M. Çetin, "Aklâm-ı Sitte", *D V İ A*, II (1990), 279.

343 *Kalem Güzeli*, III, 329.

"Mim"in kuyruğu da düz olarak aşağıya inmeyip, bunlara paralel bir şekil gösterir. Muhakkakın harekeleri, kendi kaleminden daha ince bir kalemle konulmuştur[344].

Muhakkak fazla revaç bulmuş bir yazı olmayıp H. V. asırda yerini sülüse bırakmış, fakat Selçuklular devrinde mushaflarda en sık olarak kullanılan hat nev'i olmakta devam etmiştir[345]. Müstakim-zâde'ye göre tarih, şiir ve kasideler[346], fakat asıl besmele yazılmasında kullanılmıştır[347].

6. Reyhânî

Reyhânî, muhakkaka tâbî olup onun harekesinin kalemiyle yazılmıştır. Aralarındaki yegâne fark, muhakkak harekesinin, kendi kaleminden daha ince bir kalemle konulmasına karşılık, *reyhânî*nin harekelerinin kendi kalemiyle konulmasıdır. Bu yazı, Osmanlı dairesinde uzun asırlar pek rağbet görmediğinden hemen hemen unutulmuştur[348].

C. DİĞER YAZILAR

1. Ta'lik

Ta'lik, İran menşe'li bir yazı olup İranlı ilim adamlarına göre tevkî', rıka' ve nesih yazılarının kaynaştırılmasıyla meydana getirilmiştir ve teşekkülünde, yılankavî harflere sâhib Pehlevî ve Avestan alfabelerinin de rolü olmuştur[349]. Maamafih, kûfî ile Pehlevî[350] veya sülüs ile kûfînin imtizacından doğmuş olduğuna[351] dair görüşler de vardır. Ta'lik bazı yazarlarca aklâm-ı sitteye katılarak yazı çeşidi yediye çıkarılmış[352]; bazılarınca da tevkî' kalemi sülüs ve neshe bağlanarak yine altı kalem kabûl edilmiştir[353].

H. V / M. XI yy.da ortaya çıkan bu yazıya, harflerinin asılı gibi görünüşü dolayısiyle "*ta'lik*" adı verildiği söylenir. Ta'lik, İran'da yazışmalar, kitablar ve dîvân kayıdlarında kullanılmış; XIII. yy.da nihâî şeklini almıştır. Ta'likin sür'atli yazılmasından *şikeste ta'lik* doğmuş; ancak XVI. yy.da *nesta'lik*in ortaya çıkıp yayılışıyla bu yazı önemini kayb etmiştir. "*Nesh-i ta'lik*, "*nesh-ta'lik*", fakat daha çok bunlardan bozma olarak "*nesta'lik*" adlarıyla anılan bu yazı, isminden de kolayca anlaşılabileceği gibi nesih ve ta'lik yazılarının birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır[354].

Osmanlılar da bu yazıyı benimseyerek, kısaca "*ta'lik*" demiş ve çok mükemmel örnekler meydana getirmişlerdir. Ta'lik, Osmanlılarda, Fatih Sultan Mehmed devrinde İranlı san'atkârların Osmanlı sarayına getirilmelerinden îtibâren görülmeğe başlamış ve en mükemmel şeklini XIX. yy.da Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi'nin elinde kazanmıştır[355].

---

[344] *Hatt ve Hattâtân*, s. 24; *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 612.

[345] Çetin, "Aklâm-ı Sitte", s. 279.

[346] *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 612 ve oradan naklen *Kalem Güzeli*, III, 330.

[347] *Kalem Güzeli*, I, 102 (U. Derman'ın notu).

[348] XIX. yy.da her hangi bir sebeble gönderilmeyen bazı muâhede tasdiknâmelerinin Türkçe kısımlarında reyhânî kullanıldığına dair, bunlara iliştirilen kâğıtlara şerh verilmişse de aslında yazıların reyhânî değil tevki' karakter arz ettiği görülmektedir. III. Bölüm, "Muâhede" faslına bk.

[349] Ali Alparslan, "Khatt", *E I²*, IV (1978), 1124.

[350] *Hatt ve Hattâtân*, s. 21 ve ondan naklen *Kalem Güzeli*, I, 96.

[351] *Kalem Güzeli*, III, 334.

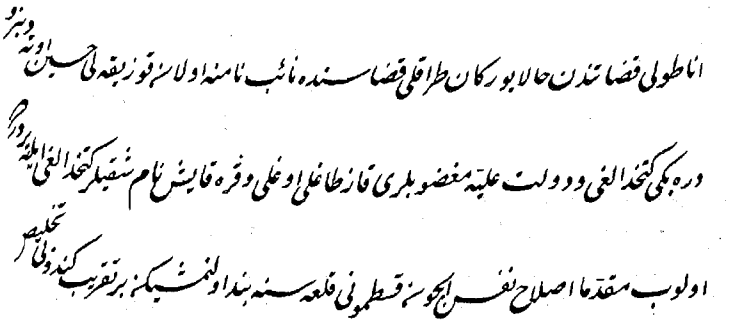
[352] *Hatt ve Hattâtân*, s. 21.

[353] *Kalem Güzeli*, I, 87.

[354] Alparslan, "Khatt", s. 1124.

[355] Alparslan, "Khatt", s. 1126.

Ta'lik yazının bütün harfleri yuvarlağımsı olup düz harf yoktur; kalınlığı sülüs kalemi kadardır[356]. Elif ve lâm gibi harfler diğer yazılardan farklı olarak zülfe almamışlardır. Bu yazının, diğer yazılarda görülmeyen harf şekilleri yanında kalemin seyrinin kendine has şekli vardır. Harfler hem sağ, hem de sola bakarlar. Harflerde biri düşey, diğeri yatay iki bakış mevcuddur. Yatay ve düşey hatların kesiştikleri yerde harf iki eşit parçaya bölünür. Harfler 3-5 nokta kadar; keşideler ise iki harf boyundadır. Kalem, biri kelime, diğeri satıra âid olmak üzere iki satır çizgisi takib eder. Kelimeler, satır çizgisinin biraz üstünden başlayıp aşağı doğru meyille iner ve her kelime bir öncekinin üstünden başlar ve aynı meyille devam eder. Böylece ta'lik yazıda düşey, yatay veya meyilli bütün hatlar kendi cinslerinden olanlara paraleldir. Hatlar ne kadar artarsa artsın bu paralellik hiç bozulmaz. Satır sonlarındaki kelimelerin mıstarından biraz yukarda olması istisnâî hallerdendir ve kaideyi bozmaz[357].

Şekil 20
Ta'lik
(Cev-Adliye, nr. 2134)

Ta'likin her zaman olmamakla beraber, bir yazılış özelliği de satırların kâğıdın üst kenarına paralel değil meyilli yazılmasıdır.

Ta'likin, ince (=hurde, hafî) ve celî şekilleri vardır. Hafî olanı nesih kalemi kalınlığındadır. Celîsiyle murakka, levha ve kitâbeler yazılmıştır. Celî ta'lik, en mükemmel ve İranlıları dahi hayran bırakan şekline İstanbul'da ulaşmıştır[358].

Ta'lik, arşivde bulunan yazılardandır. İlmiye sınıfı mensubları bu hattı tercih etmişler; şeyhülislâm fetvaları, kadı arzları, hüccetler ve hatta şer'iyye sicillerine kadar hep ta'lik yazıyı kullanmışlardır. Ayrıca, bazı nâme-i humâyûnlarda metin arasına konulan beyitler ta'lik hattıyla yazılmışlardır[359]. Ancak, arşivde rastladığımız bu yazıların hepsi ta'lik değil, bir kısmı da kırmadır.

2. Dîvânî ve Celî Dîvânî

a. Dîvânî

Dîvânî, Dîvân-ı Humâyûnda tutulan kayıdlarda kullanılan bir yazı olduğu için bu adla anılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra kullanılmağa başlandığı rivâyet edilir[360]. Müverrih Âlî, ta'lik gibi İran menşe'li olan "*çep*" adlı yazının ustalarından Molla

---

[356] *Kalem Güzeli*, I, 95.

[357] *Okuma Anahtarı*, s. 135.

[358] Kapalı Çarşının kapısındaki Sami Efendi tarafından yazılmış celî ta'lik hat hakkında söylenen için bk. *Kalem Güzeli*, III, 338n.

[359] III. bölüm, "Nâme-i Humâyûn" bahsine bk.

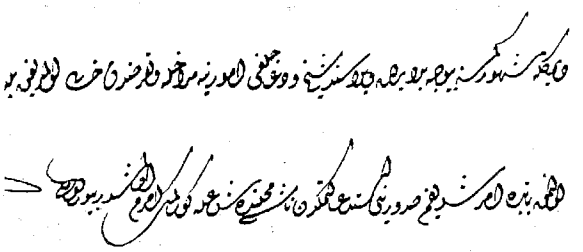
[360] *Okuma Anahtarı*, s. 129.

İshak'ın II. Bayezid devrinde Osmanlı ülkesine geldiği ve çok îtibar gördüğünden bahs eder; Matrahçı Nasuh'u mûcidi olarak gösterdiği dîvânî yazının, Osmanlı hattatları elinde tamamen ayrı bir üslûb kazandığını belirtir[361]. Şu halde, karakteristik özelliklerini Osmanlılar elinde kazanmış olan *dîvânî*, tam bir Osmanlı yazısıdır.

Dîvânda tutulan ferman, berat, nâme, ahidnâme, sebeb-i tahrir hükümleri, *mühimme*, *şikâyet* ve *ahkâm* defterleri dahil her türlü kayıdlar dîvânî yazı ile yazılmışlardır. Der-kenarlar da, siyakat olan kısımlar hariç, dîvânî ile çıkarılmış; arz,

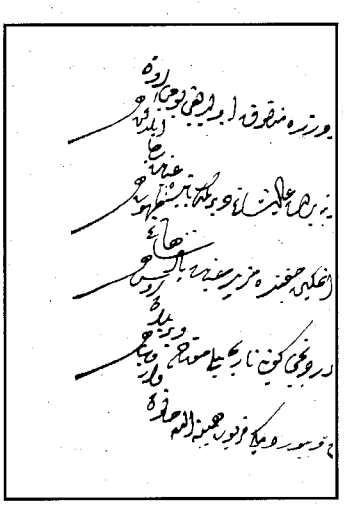
Şekil 21
Kalın dîvânî

Şekil 22
Dîvânî
(İrade-MM., nr. 811)

arzuhal vs. belgeler üzerine konan "*buyuruldu*"larda ise yine bu yazının kalını kullanılmıştır. Dolayısiyle arşiv belgelerinde en çok rastladığımız yazı türü dîvânîdir denilebilir.

Dîvânî yazıda yuvarlak kısımlar azaltılmış, düzümsü kısımlar bırakılmış, fakat dönüşler ve kavislerde çabuk kırılma, bükülme ve yumulmaya yer verilmiş; böylece yazıda sür'at temin edilmeğe çalışılmıştır. Bazan kalemin akış hızı gösterilmek üzere geniş kavisler yapılmıştır[362]. Dîvânî yazıda da, "elif" ve "lâm" harflerinde, sülüsde olduğu gibi zülfe bulunmaktadır. Ancak, ondan farklı olarak zülfelerin istikameti sola doğrudur. "Elif", zülfeden sonra sol-sağ istikametinde uzatılır ve alt tarafta sola kıvrılır. Diğer yazılarda kendilerinden sonraki harflere birleşmeyen "elif", "rı", "dal" ve "vav" harfleri, dîvânî yazıda bu özelliklerini kayb etmişlerdir. Elif, kendinden sonra gelen "vav" ve "sin"e birleştirilmiştir. Bu harflerde, kalem ucu incelerek kendinden sonra gelene bitişmiştir. "Vav"ın gözü kapanırken, "dal", diğer yazılardaki "vav"a benzer şekilde yumulmuş, fakat -"vav"dan farklı olarak- gözü açık olarak bırakılmıştır. "Sin" ve "şın"lar çok kere dişlerini kayb etmiş ve düz bir uzantı haline gelmişlerdir. "Te", "kaf", "fe" ve "nun" harflerine sonda oldukları zaman nokta konmayıp çanak veya kâse yukarıya çekildikten sonra sola doğru küçük bir çıkıntı (kuyruk) yapılmıştır. Ayrı yazılan "de" edâtı ile "kef" ve "nun" aslî şekillerini korudukları halde "mim" harfi ayrı yazıldığında "*zeneb*" denilen kuyruk kesilmiştir; o kadar ki, bu özellik

Şekil 23
Dîvânî yazıda "he" ile bitirilmiş satırlar

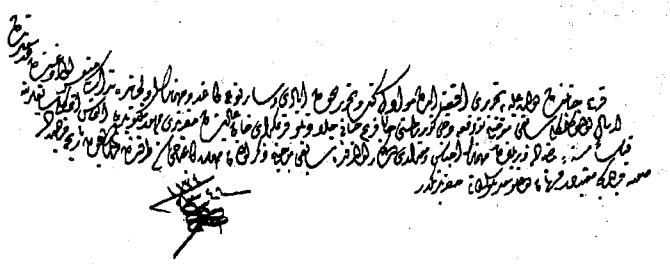
[361] *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 60-61. Krş. Uğur Derman, "Kanunî Devrinde Yazı San'atımız", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 271n ve 274.

[362] *Okuma Anahtarı*, s. 129-130.

bilinmezse sonunda "he" varmış gibi bir intibâ hâsıl olabilir[363].

Dîvânî yazının özelliklerinden biri de satır sonlarında kendini göstermektedir. Satır sonlarında harf ve heceler biraz sıkışırken üst üste yazılmış, böylece satır sonlarında üst satıra yaklaşacak tarzda bir yükselme meydana gelmiştir. Ayrıca son harflerin "be", "kef", "ye" gibi sağ üst - sol alt istikametinde uzatılmağa müsaid harfler olmasına dikkat edilmiş, bu mümkün olmadığı takdirde fazladan ve kuyruğu uzatılmış bir "he" harfi yapılarak diğer satırlarla uyum sağlanmağa çalışılmıştır.

Arşiv belgelerindeki yazılar aslında tam dîvânî değil, "kırma" veya "hurda" denilen şekillerdir. Kırma, dîvânîye nazaran daha ince kalemle yazılır; fakat yegâne özelliği ince yazılmasında değildir.Yazı büyüse dahi kırma özelliğini muhâfaza eder. Sür'atli yazma endişesi zaman zaman yazının noktalarının ihmâl edilmesine de sebeb olmuştur. Bu tarzda yazılmış olan belgelerin okunması dîvânîye nazaran çok daha zordur.

Şekil 24
Dîvânî kırması
(A.RST, dos. 2/20)

b. Celî Dîvânî

"Celî" denince bir yazının iri yazılmış şekli anlaşılır. Ancak, dîvânî söz konusu olduğunda durum farklıdır. Zîrâ, dîvânî kalın kalemle yazıldığında "celî dîvânî" olmayıp "kalın dîvânî" olduğu gibi celî dîvânînin çok ince bir kalemle yazılması da mümkündür ve ayrı bir adla anılmaz. Bu iki yazıda "elif" ve "lâm"ın zülfelerinin sola doğru, "vav"ın gözünün kapalı, "dal"ın ise gözü açık bir "vav" gibi oluşları bakımından harf karakterleri az çok birbirine benzemekle beraber yazının gerek yazılış, gerek görünüşü tamamen farklıdır. Dîvânî harekesiz bir yazı olduğu halde celî dîvânî harekelidir ve "sin" ile "şın" hariç, harflerin içi nokta veya *tirfil*lerle süslenmiştir. Dîvânînin aksine "elif", "rı", "dal" ve "vav" harfleri kendilerinden sonra gelen harflerle birleşmediği için okunuşu bir bakıma dîvânîden daha kolaydır[364]. En mühim özelliği ise, harf aralarında boşluk bırakılmaması, hece ve kelimelerin bir öncekinin üstünden başlanarak yazılması dolayısiyle bir satır yazının iki kanal üzerine yazılmış gibi görünmesidir. Ayrıca satır sonları yukarıya doğru bir kavisle bitmekte ve buralarda hece ve harfler daha sıkışık bir şekilde üst üste binmektedir. XVI. yy.da celî dîvânî henüz daha sonraki asırlardaki şeklini almış değildir. "Sin", "şın", "sad", "dad", "fe", "kaf" ve "ye" harflerinin çanakları fazla geniş olduğu gibi istif de zayıftır[365]. Bundan başka yazı belli bir kalıb içinde muntazam olarak yazılmamakta, dışarıya taşmalar olmaktadır. XVII. yy.da hâlâ kısmen bu durum devam etmekle beraber bu taşmalar yavaş yavaş giderilmiş, yazı artık muntazam bir kalıb içine yerleştirilmeğe başlanarak[366] muntazam bir görüntü kazanmıştır. Sadece üst tarafta "kef"

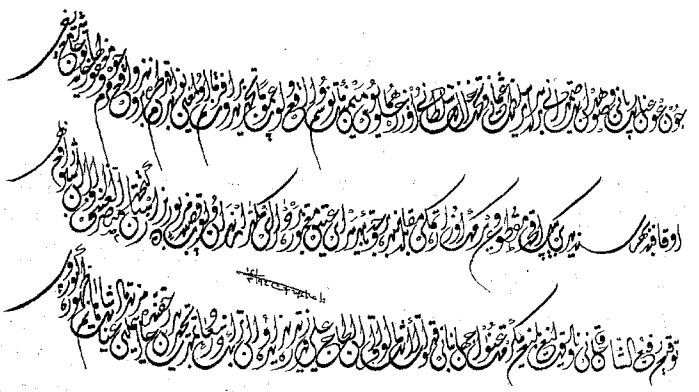
[363] M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, İstanbul 1979, s. 44-45.

[364] Ali Alparslan, "Celî", *D V İ A*, VII (1992), 267.

[365] Alparslan, "Celî", s. 267.

keşidesi, alt tarafta ise "mim" kuyruğu çerçeve dışına taşırılmıştır. Dîvânîde olduğu gibi celî dîvânîde de satır sonları, her hangi bir harf ilâve edilemeyecek şekilde son harfler, birbirinin eşi bir görünüş verilmek üzere, uzatılarak bitirilmiştir. Satır sonları zaman içinde gitgide yükselip alt satır üsttekine değecekmişcesine yaklaşırken satır aralarının genişliği artmış, harf grupları birbirine daha çok yaklaştırılarak yazı iyice sıkışık hale getirilmiş; böylece yazının okunması iyice güçleşmiştir. Artık celî dîvânî ile yazılan belgeler âdetâ sadece san'at göstermek için düzenlenen şâheserler haline gelmiştir. Bu yazı ile yazılmış belgelerde, sadece yazıda san'at gösterilmekle kalınmamış; bazan yazı kısmı, satırların yazılmasına esas olan kalıbla kapanarak zerefşan yapılmış; bazan da yazının oturduğu satırlar tamamen altınlanmıştır. Celî dîvânî, en mükemmel şeklini XIX. yy.da almıştır[367].

Celî dîvânînin kullanılma yerleri, dîvânîye nazaran daha azdır. Mühim şahıslara verilen mülknâme, menşur, hatta tımar tevcihini gösteren bazı beratlarla, nâme-i humâyûn ve ahidnâme-i humâyûnlarda bu yazı kullanılmıştır. Ayrıca, dîvânî ile yazılmış beratların "nişan" formülleri[368] celî dîvânî ile yazılmıştır.

Şekil 25
Celî dîvânî
(Müzehheb Fermanlar, nr. 20)

3. Siyakat ve Dîvân Rakamları

a. Siyakat

Arşiv belgelerindeki yazılar içinde okunması en zor olan *siyakat*tır. İsminden de anlaşılacağı gibi metnin mâhiyetine ve göz alışkanlığına bağlı olarak *siyak u sibak*la okunabilecek bir yazıdır. Siyakatın Abbasiler devrinde îcad edildiği, Anadolu'ya Selçuklular zamanında İran yoluyla girdiği rivâyet edilir[369]. Osmanlılar bu yazıyı XV. yy.dan îtibâren kullanmışlarsa da esas XVI. yy.da Tac-zâde Ca'fer Çelebi tarafından geliştirilmiştir[370]. Siyakatla yazılan yazılarda genellikle Farsça kelime ve tabirlerin kullanılması da İran yoluyla girdiğini doğrular mâhiyettedir. Gerçekten maliye, evkaf ve

[366] Bu yazının yazılması için satırın şeklini tayin eden bir kalıb hazırlanıp yazı bu kalıbın dışına taşmayacak şekilde yazılırdı. Nitekim, Suud Yavsî Efendi'nin terekesi içinde böyle bir kalıb bulunduğu U. Derman tarafından kayd edilmektedir. "Celî Dîvânînin Tekâmülüne dâir", *T B P D S*, s. 17.

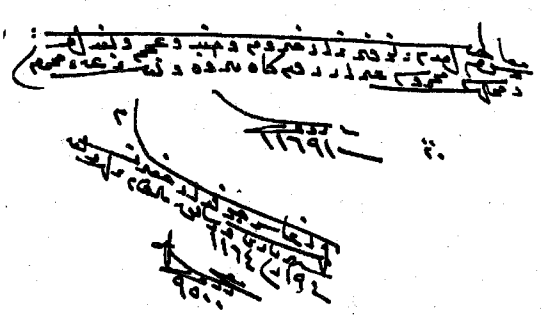
[367] Derman, "Celî Dîvânî", s. 16; Alparslan, "Celî", s. 267.

[368] Tafsilât için III. Bölüm "Berat" bahsine bk.

[369] Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara 1974, s. 1.

[370] Süheyl Ünver, "Siyakat Yazısı ve Kuyudu Atika", *İstanbul Belediye Mecmuası*, sayı 87 / 15 (1931), s. 92.

tapu kayıdları gibi gizlilik isteyen defterler bu yazı ile ve çoğu kere Farsça kalıblar kullanılarak tutulmuştur[371]. Ayrıca arz, arzuhal, vs. belgelere çıkarılan der-kenarlar, kalemlerdeki asılları siyakat ile olduğu takdirde, belge üzerine de siyakatla geçirilmişlerdir.

Şekil 26
Siyakat
(Cev-İktisat, nr. 181)

Siyakat yazısında harfler, diğer yazı cinslerinden farklıdır. Kalemdeki sür'atli akışın gereği olarak harfler küçülüp kısalmıştır. Harflerin tek yazıldıkları şekillerle diğer harflere bitiştikleri zamanki şekilleri arasında büyük farklar görülür. Harf başları küçük, kol ve bacaklar kısadır. Çanaklar hep aynı şekilde olmayıp kısa, çukur veya kırıklı yapılabilmiştir. Fakat harflerin satıra dizilişleri her zaman böyle hasisce yapılmamıştır. Bazan da tam tersine bir cömertlik hakim olur; başlar büyür, bacaklar uzar[372]. Hatta, zaman zaman siyakat harfleri arasına nesih, dîvânî ve rık'a kırmaları ile kûfî hurdasının harfleri de katılmış olabilir. Bu, tamamen yazanın seçimine kalmıştır[373].

Siyakat alfabesinin aslında, harfler noktalıdır. Fakat sür'ati temin etmekle birlikte konu ile doğrudan ilgili olanlar dışındakilere okuma imkânı vermemek, yani belgelerin gizliliğini korumak maksadıyla bu yazı çok kere noktasız olarak yazılmıştır. Yalnız "pe", "çe" ve "şın", bazan da "nun" harfinde nokta vardır; "nun"un büyükce bir nokta (".") şeklinde gösterildiği de vâkı'dir[374]. "Elif", "dal", "zel", "rı", "ze", "je" ve "vav" harfleri kendilerinden sonra gelen harflere bitişemezler[375]. Ancak, "elif" bazan kendinden sonra gelen "lâm"a 90°lik iki açıyla birleşir. "Ye" ve "kef" gibi sondan uzamağa müsâid olan harfler çok kere müteâkıb kelimelerin altında bir çizgi şeklinde devam ettirilmişlerdir. "Cim", "çe", "ha" ve "hı", bazan da "ye"nin kuyrukları bir çanak meydana getirmek yerine, sağa, kendinden önceki harflerin altına doğru uzatılmıştır. "Dal", tabanı sol tarafta ufak bir fazlalık olan üçgeni andırır, "rı", keskin köşeli bir "dal"a benzer. Fakat, harfler her kâtibin elinde farklı şekillere girebildiği gibi aynı yazının değişik yerlerinde de değişik şekillerde yapılabilirler. Özellikle maliye vesikalarında çokca geçen kelimeler, bilmeyenler için okunması pek de kolay olmayan klişeler haline gelmiştir. Bunlara bir de satırların iç içe yazılması eklenince, okunabilmeleri mutlak surette tecrübe ve mümârese ister.

---

371 *Okuma Anahtarı*, s. 144.

372 Mahmud Yazır, *Siyakat Yazısı*, Ankara 1941, s. 7-8; *Okuma Anahtarı*, s. 144.

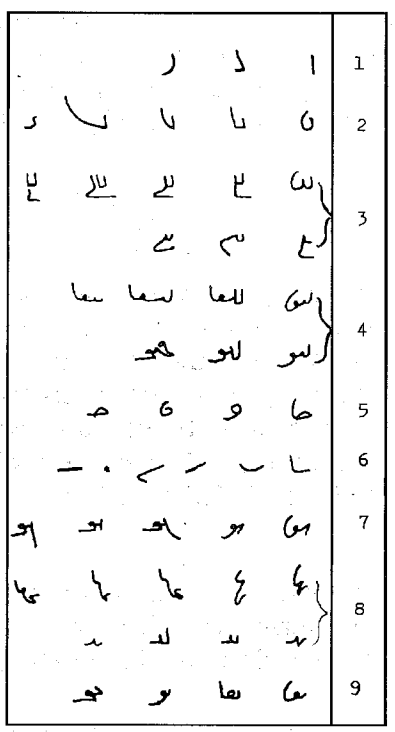
373 Yazır, *Siyakat*, s. 5; *Okuma Anahtarı*, s. 144.

374 Ünver, "Siyakat", s. 94.

375 Yazır, *Siyakat*, s. 11.

b. Dîvân Rakamları

Siyakat yazısıyla birlikte kullanılan rakamlar, diğer Arab yazılarındaki gibi Hind rakamları olmayıp, rakamların arabca yazılışlarının stilize edilmiş şekilleridir. İlk kullanılmaya başlanması muhtemelen Emevîler devrinde olup[376] maliye ve muhasebe işlerini gören dîvânda kullanılmasından dolayı *erkam-ı dîvâniyye* denmiştir. Siyakat yazısı ile birlikte kullanıldıkları için "dîvân rakamları"na, "siyakat-ı Arabî", "erkam-ı Arabiyye", gibi adlar da verilmiştir. Bugün ise birinci şekil Türkçeleştirilerek *dîvân rakamları* tabiri kullanılmaktadır[377]. Bu rakamların Osmanlılarca benimsenmesi, siyakat yazısında da temas edildiği üzere, büyük bir ihtimalle Selçuklular kanalıyla olmuştur.

Şekil 27
Tek haneli dîvân rakamları

Dîvân rakamlarının okunuş şekline gelince: Tek haneli rakamlar, yalnız oldukları takdirde -özellikle dörtten îtibâren- sonları, âdetâ bir "elif" varmış gibi yukarı çekilmekte iken iki haneli rakamlarda artık birler hanesindekilerin son kısımları yukarı doğru uzatılmayıp kısa bırakılmakta, hatta, "selâse" (=üç) ve "sitte" (=altı)de olduğu gibi bazan aşağıya doğru kıvrılmaktadır. Aded cümlelerinin sonunda bazan bir "nokta" bulunmaktadır ki bu, rakamın bittiğini göstermektedir. Maamafih, her aded cümlesinin sonuna nokta konulmuş da değildir. Nokta, cümlenin sonunda değil de başında bulunduğu takdirde "altı" rakamı mânâsı ifade etmektedir[378].

Dîvân rakamlarının tek hanelilerinin okunabilmeleri Arabca rakam adlarının bilinmesi yanında şekillerin bellenmelerini gerektirirken çok hanelilerde bunun yanında okuma mantığının da bilinmesi îcab eder. Dîvân rakamları Arab yazısının genel okunma mantığına paralel olarak sağdan sola okunur. Ancak iki haneli rakamlarda durum değişir. Zîrâ Arabcada iki hanelilerin söyleniş tarzı da faklıdır. Meselâ, "otuz beş", "beş ve otuz" şeklinde ifade edilir. Onun için dîvân rakamlarının yazılışında da bu şekil kullanılmıştır.

Sonu "0" (sıfır)la biten iki haneli rakamlarda, tek haneli şeklin soluna bir çıkıntı ilâve edilmiştir. Yalnız "on" mânâsına gelen "aşere"nin şekli bazan birler hanesindeki rakamlar gibi yukarıya doğru uzatılırken bazan da diğerleri gibi kuyruk yapılmış; hatta "ayın başı" veya "hemze"ye benzer şekiller de kullanılmıştır. "Yirmi" ise daima iki parçadır. Birler hanesini gösteren sağdaki parça "ayın başı" şeklinde iken onlar hanesini gösteren soldaki parça, sol tarafı yukarı doğru çıkan düz veya kavisli bir şekil gösterir. Bu parça sağdaki "ayın başı" olmadığı hallerde "altmış" okunur. Ancak "altmış"ın başına hiçbir zaman "ayın başı" gelemeyeceğinden iki rakamın karıştırılması düşünülemez.

Onlar hanesinde ikinci bir rakam varsa sağdan sola önce birler, sonra onlar hanesi yazılmıştır; dolayısiyle -yukarıda da işaret edildiği gibi- okunurken de soldan sağa doğru okunur. Rakam büyük de olsa birler ve onlar haneleri bir araya geldiği takdirde hep bu mantığın hâkim olduğunun hatırdan çıkarılmaması lâzımdır[379].

---

[376] Selâhaddin Elker, *Divan Rakamları*, Ankara 1953, s. 21-23.

[377] Elker, s. 9.

[378] Elker, s. 33.

[379] Elker, s. 34-35.

Üç hanelilerde birler hanesindeki rakamın sonuna (sola) "mie" (=yüz); dört hanelilerde "elf" (=bin) kelimeleri eklenmiştir. Onbin yazmak için "aşere" mânâsında bir "ayın" başı yapılıp sola doğru uzatıldıktan sonra hafif yukarıya kıvrılır ve bunun ucuna "elf"in stilize edilmiş şekli olan ve sol kenarı biraz daha yüksek bir "U"yu andıran işaret konulur. 100.000'de "mie" sağda, "elf" soldadır. 100.000 = bir *yük* kabûl edilmiştir. Bu hususun belirtilmesi için yüzbinli rakamlarda her zaman bir kelime ilâvesine lüzûm görülmediği halde milyonlu rakamlarda daima "merre" (=kerre) kelimesi kullanılmıştır. Milyonlarla ifade edilen rakamlarda aded cümlesi ikiye ayrılmış olup "yüz bin"i gösteren soldaki kısım hiç değişmez; sağdaki kısım ise, ifade edilecek rakama göre değişiklik gösterir. "Merre" kelimesi bu değişen ile değişmeyen kısımlar arasına konulmuş olup, baş ve sonundaki rakam gruplarına bitiştirilmiştir. Meselâ, 4.000.000, "kırk merre yüz bin" şeklinde yazılmıştır. Başka bir ifade ile soldaki beş haneli kısmın vazifesi, sağdaki grubun kıymetini beş mertebe yükseltmektir. On binlere kadar olan hanelerde 1-9 arasında rakamlar varsa bunlar, iki kısım da yazıldıktan sonra, sona ilâve edilmiştir[380]. "Yüz otuz üç merre yüz bin, on altı bin yedi yüz dört seksen" (مايع سعطالسه - عشيطالو ـه) gibi. Bu 133 yük, 16 bin 784 (= 13.316.784) demektir.

4. Rık'a

XIX. yy.da dîvânî yazının yerini alan *rık'a*nın ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinemiyorsa da XV. yy.ın ikinci yarısında Dulkadırlı ülkesinde kullanılma sahası bulduğu anlaşılmaktadır[381]. Osmanlılar tarafından ise XVIII. yy.ın ikinci yarısından îtibâren kullanılmağa başlandığı ve XIX. yy.da diğer yazıların yerini alacak kadar yaygınlaştığı görülmektedir[382]. XIX. yy.da Bâbıâlî'de bu yazı kullanıldığı gibi *Bâbıâlî rık'ası* adıyla şöhret bulan bir cinsi de meydana getirilmiştir. Bu tarz, XIX. asrın ikinci yarısında Mümtaz Efendi (ö. 1871), sonlarında ise İzzet Efendi (ö. 1902) taraflarından geliştirilmiştir.

Dîvânî gibi rık'ada da düzlük çok, yuvarlaklık azdır. Bir bakıma dîvânî kaleminin biraz kısılıp harf şekillerinin sadeleştirilmiş, kavis ve meyillerin azaltılıp sür'atin arttırılmış şekli olduğu söylenebilir[383]. Rık'a, sür'atli yazılması dolayısiyle mektub, pusula gibi günlük yazılarda çok revaç bulmuştur.

Rık'a yazısının kalemi, daima düşey veya yatay hatlara yakın olarak cereyan eder. Bunun için de kalemin kesimi dikeyden sola doğru pek az meyillidir. Yazının kalemine mahsus olan meyil, yazılma sırasında daima korunmuştur. Harflerin iniş ve çıkışlarındaki açılar da hep birbirine eşittir. Rık'anın bir noktası, kendi kaleminin çıkardığı noktanın yarısı kadardır. Harflerin ölçülmesinde ise kendi noktası esas alınmıştır. İlk konuşta noktanın meyli ne kadarsa, yazıdaki meylin, sonuna kadar aynı devam etmesi gerekir. Rık'anın mıstarı bir hat üzerinde olup bu hat noktayı ikiye bölecek şekildedir ki bu kalemin tam kalınlığının, yani harflerin en kalın yerinin bu satır hattı üzerinden geçeceğini gösterir. Nitekim, birbirine bitişen harflerin en sonuncusunun ortası da mıstar üzerinden geçer[384].

Rık'ada da dîvânîde olduğu gibi bazı harfler aslî şekillerini kayb etmişlerdir. "Sin" ve "şın"ın dişleri kayb olmuş düz bir çizgi haline gelmiştir. Sona gelen "sin"in çanağı normal şeklini koruduğu halde "şın"larda nokta yerine çanağa, yuvarlaklığı kayb edilerek keskin hatlı bir "v" şekli verildikten sonra sola hafif bir kıvrım konmuştur. Sondaki "he"ler kendilerinden önceki harfin aşağıya doğru küçük bir kıvrıntısı gibidir.

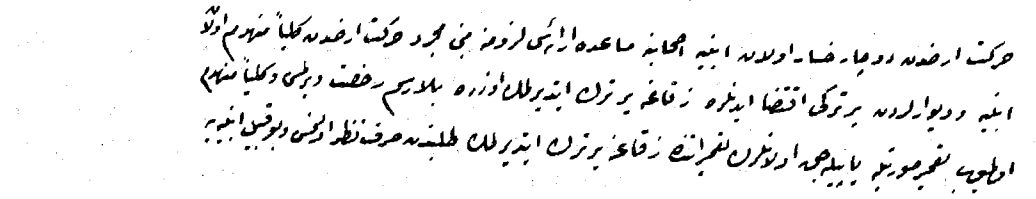
[380] Elker, s. 43-44.

[381] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 46.

[382] Alparslan, "Khatt", s. 1126.

[383] *Okuma Anahtarı*, s. 140.

[384] *Okuma Anahtarı*, s. 141.

Şekil 28
Rık'a
(Y.A. Hus, nr. 138)

Rık'anın sür'atli yazılması *rık'a kırması*nın doğmasına sebeb olmuştur. Rık'ada birleşmeyen harfler, dîvânîde olduğu gibi rık'a kırmasında da birbirlerine birleşir yahut -daha doğrusu- ilişirler. Bazı harfler özel şekiller almışlardır. Meselâ "de" ayrı yazıldığında "he", "dal"a üstten birleştirilmiştir; "dal" başka bir harfe bağlı ise "he", "dal"ın alt ucu yukarıya doğru uzatılıp sağa döndürülmek sûretiyle "dal"a birleştirilmiştir. Diğer bazı harflerin birleşmeleri de özellik taşırlar. Arşivdeki XIX. yy. belgelerinin çoğu bu karakterleri taşıyan rık'a kırması ile yazılmışlardır.

Şekil 29
Ayrı "de"nin "he" ile birleşme şekli

Şekil 30
Bitişik "de"nin "he" ile birleşme şekli

S o n u ç

Görüldüğü gibi Osmanlılar Arab alfabesini benimsemiş ve altı asrı aşkın bir süre bu yazıyı kullanmakla kalmamış onu zirveye ulaştırmışlardır. Arablar tarafından icad edilmiş olan aklâm-ı sitteden bazılarını benimseyip yaygın olarak kullanırlarken bir kısmını da ya belli maksadlara tahsis veya tamamen terk etmişler; buna karşılık diğer ülkelerde olmayan bazı yazı cinslerini bulup geliştirmişler; hatta bunları, daha yaygın hale getirmişlerdir. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde en çok rastlanan yazı çeşidleri olan dîvânî, siyâkat ve rık'a Osmanlılar tarafından geliştirilmiş yazılardır.

Osmanlı arşiv belgelerinin kronolojik bir sıra içinde incelenmesi bu yazılardan hangilerinin hangi devirlerde daha revacda olduğunu, nasıl ve ne zaman değişmeye uğradıklarını, hangi tür yazıların nerelerde kullanıldığını pek güzel bir biçimde ortaya koyabilir. Meselâ, *celî dîvânî*nin berat, nâme-i humâyûn ve ahidnâme-i humâyûnlara mahsus bir yazı türü olduğu, bununla ferman yazılmadığı; dîvân kayıdlarında ta'lik yazının kullanılmadığı; fermanların, pek az istisna dışında dîvânî veya dîvânî kırması ile yazıldığı; maliye defterlerinde ve vakıf kayıdlarında siyakatın tercih edildiği; son devir Bâbıâlî kayıdlarının rık'a ile tutulduğu bu tür incelemelerle tesbit edilmiş hususlardandır.

Bu yazılardan her birinin kronolojik olarak incelenmesi de tarihsiz belgelerin tarihlendirilmesinde araştırıcıya büyük yardımlar sağlar. XVI. yy. dîvânîsi ile XVIII. yy.ınki tanınırsa hiçbir şekilde yanlış tarihlendirme yapılamaz. Amma bu farklılık bilinemiyorsa, elde sadece bir parçası bulunan ve bunun içinde iki asır öncesine atıf yapılmış olan belge acemi bir şahsın elinde o tarihe bakılarak yanlış değerlendirilebilir. Nitekim, üzülerek belirtmek gerekir ki, pek nâdir de olsa arşivde tasnif sırasında böyle bazı hatalara düşüldüğü rastlanan olaylardandır.

D. BELGELERDE KULLANILAN KISALTMA VE ÖZEL İŞÂRETLER

Osmanlıcada bilhassa tarih atılmasında kullanılan özel işâretler vardır. Osmanlılar, bilindiği gibi, hicrî takvimi kullanmışlardır. Bu takvimdeki ay adlarının bir kısmı hayli uzundur. Yazıda sür'ati sağlamanın bir yolu da bazı kısaltmalar yapmak olduğu fikrinden hareketle ay adlarının kendilerine has rumuzlarla gösterilmesi yoluna gidilmiştir. Muharrem, safer, rebi'ülâhır, cemâzıyelâhır, şa'ban ve zilhicce ayları baş harfleri olan "mim" (م), "sad" (ص), "rı" (ر), "cim" (ج), "şın" (ش) ve "zel" (ذ) ile gösterilmiştir. Rebi'ülevvel, cemâzıyelevvel ve zilka'de ayları için "rı", "cim" ve "zel" harflerini takiben "elif" konarak, bu aylara âid rumuzlar "ra" (را), "ca" (جا) ve "za" (ذا) olarak tesbit edilmiştir. Receb, ramazan ve şevval aylarının ilk harfleri başka aylar için kullanıldığından bunlarla karışmasını önlemek üzere rumuz olarak son harfleri alınmış; ve receb "be", ramazan "nun" ve şevval "lâm"la gösterilmiştir.

Her ayın belli bir sıfatı vardır ve çok kere ay adı bu sıfatla birlikte kullanılmış olup şöyledir:

Muharremü'l-harâm
Saferü'l-muzaffer veya Saferü'l-hayr
Rebi'ü'l-evvel
Rebi'ü'l-âhır
Cumâde'l-ûlâ veya Cemâzıye'l-evvel
Cumâde'l-âhıre veya Cemâzıye'l-âhır
Recebü'l-müreccb, Recebü'l-ferd veya Recebü'ş-şerîf
Şa'banü'l-muazzam veya Şa'banü'l-mükerrem
Ramazanü'l-mübârek veya Ramazanü'ş-şerîf
Şevvâlü'l-mükerrem
Zilka'deti'ş-şerîfe
Zilhicceti'ş-şerîfe veya Zilhicceti'l-mütemenniyye

Üçer ayda bir ödenen ulûfelerin delâlet ettiği ayları göstermek üzere de kısaltmalar yapılmıştır. İlk üç aylık devreyi ifade eden "muharrem-safer-rebi'ülevvel" ayları "mim-sad-rı" harfleriyle gösterildiğinden bu devreye "*masar*"; ikinci üç aylık devre olan "rebi'ülâhır-cemâzıyelevvel-cemâzıyelâhır" ayları "rı-cim-cim" harfleriyle gösterildiğinden ikinci devreye "*recec*"; üçüncü üç aylık devre olan "receb-şa'ban-ramazan" ayları "rı-şın-nun" ile gösterildiğinden üçüncü devreye "*reşen*"; dördüncü üç aylık devre olan "şevval-zilka'de-zilhicce" ayları "lâm-zel-zel" ile gösterildiğinden son devreye de kısaca "*lezez*" adı verilmiş ve üçer aylık mevâciblerden bahs edilirken bu kısaltmalar kullanılmıştır. Diğer taraftan, belgelere tarih atılırken her zaman ayın kaçı olduğunun kesin olarak bildirilmesine ihtiyac duyulmamış, on günlük devrelerin gösterilmesiyle yetinilmiş. ve ilk on gün için "*evâil*", ikinci on gün için "*evâsıt*", üçüncü on gün için ise "*evâhır*" tabirleri kullanılmıştır. Ayrıca çok kere ayın ilk ve son günleri "1" yahut "29" / "30" olarak belirtilmek yerine ilk gün için "*gurre*", son gün için ise "*selh*" denilmiştir. Gurrenin karşılığı için her hangi bir tereddüd olmamakla beraber "selh" için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zîrâ bazı ayların 29, bazı ayların 30 çekmesi bir yana ay başları "rüyet-i hilâle" (ayın gök yüzünde görünmesi) dayandığından aynı ay her sene 29 veya 30 çekmemiş de olabilir. Bundan dolayı "selh" tabirinden o yılın o ayı için 29 mu 30 mu kasd edildiğinin tesbiti de zaman zaman güçlükler meydana getirmektedir.

Tarih atılmasında iki ayrı usûl takib edilmiştir. Biri tamamen arabça olarak ve yazı ile, diğeri gün ve yıl rakamla olandır. Bu ikincisi de ay adının tam yazılması veya rumuz kullanılması şeklinde ayrılabilir. Hangi şekil olursa olsun başına "fî" "tahrîren fî", yahut "hurrire fî" ibârelerinden biri konulmuştur. Hepsinde de ay adı ile yıl arasında mutlaka "sene" kelimesi bulunur. Tamamı Arabca yazıldığı takdirde meselâ 25 Zilka'de 1236 şöyle ifade edilir:

"*Tahrîren fî hamse ve işrîn min şehr-i Zilka'deti'ş-şerîfe sene sitte ve selâsîn ve mieteyn ve elf*"

Onar günlük devreler kullanıldığında ise meselâ, 11-20 Şa'ban 1109 tarihi şu şekilde yazılır:

"*Tahrîren fî evâsıt-ı Şa'bân-ü'l-muazzam sene tıs'a ve miete ve elf*"

S o n u ç olarak Osmanlı belgelerini okurken bu özel işaret ve kısaltmaların iyi bilinmesi gerekir. Özellikle ay adları kısaltmaları, bazı yazıların karakterine göre değişiklik göstereceğinden bu hususa da dikkat etmek lâzımdır. Meselâ, siyakatla yazılmış bir belgedeki rebi'ülevvelle nesihle yazılmış bir belgedeki zilka'de kısaltmaları birbirinden pek farklı değildir. Yazı özellikleri dikkate alınmadan yapılan bir okuma araştırıcıyı yanlış hükümlere varmağa kadar götürebilir.

İkinci Bölüm

BELGELERDE KULLANILAN ALÂMETLER VE MÜHÜRLER

Osmanlı belgelerinde kullanılan bazı özel işaretler vardır. Bunların başında *tuğra* gelir. Tuğra, bir belgenin padişaha âid olduğunu gösterir.

Bunun gibi *pençe* de belgenin, devletin en üst kademelerinde vazife almış bir yetkiliye âid olduğunun delîlidir.

Mühür ise padişahdan başlayarak halktan bir şahsa kadar her kesin sahib olduğu ve yazışmalarında imza yerine kullandığı bir damgadır.

Bunun içindir ki belge türlerini incelemeye başlamadan önce bu özel işaretlerin tanınmasında fayda vardır.

I. TUĞRA

Oğuz hakanlarından başlayarak Osmanlı padişahlarına kadar Türk hükümdarlarının "işâret" ve "yazılı alâmet"leri olan *tuğra*, menşe îtibariyle Türkçe bir kelime olup Farsca ve Arabcaya Türkçeden geçmiştir[1]. Gerçekten, orta Türkçede "hükümdarın mühür ve imzası" mânâsına gelen *tugrag*, *tug* kökünden gelmekte olup *"ra"* eki ile fiil, buradan da *"g"* ile isim yapılmıştır[2]. Zamanla *"g"* harfi düşerek *tuğra* şeklini almıştır. Kelimenin, Farscası *nişan*, Arabcası *tevkî'* ve *alâmet* olduğu içindir ki bütün bu kelimelerle tuğra kasd edilmiştir. Nitekim, "nişanluya yazıldı" ifadesinde de kasd edilen, tuğra çekilmiş kâğıddır[3]. Ferman, berat, nâme, ahidname ve sebeb-i tahrir hükümlerinin sonunda yer alan *alâmet-i şerîfe* ile belirtilmek istenen yine *tuğra*dır.

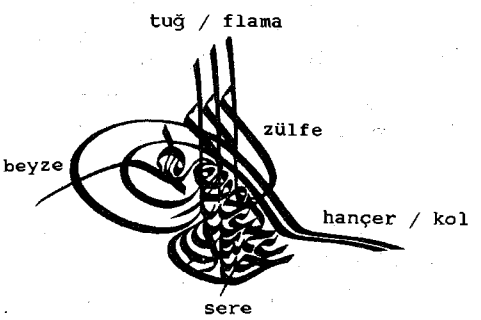
Tuğra belli parçalardan meydana gelmiştir. Padişahın kendi adı ile babasının adının bulunduğu tuğranın esasını teşkil eden ve *kürsü* yahut *sere* adı verilen kısım, buradan sola doğru uzayıp aşağıdan yukarıya doğru iç içe iki kavisden meydana gelen *beyze* (=beyza)ler, bu beyzelerin sağa doğru uzantısı olan *kol* veya *hançer*ler, sereden yukarıya doğru çıkan birbirine paralel *tuğ* veya *flâma* denilen üç kol, bunların tepesinden

---

[1] Bazı yazarlar, meselâ İbn Hallikan, kelimeyi Farsca kabul ederse de doğru değildir. Tafsilât için bk. J. Deny, "Tuğra", *İA*, XII/2 (1975), 5-6.

[2] *İA*, a.g.m., s. 6.

[3] *Mühimme defterleri*ndeki hükümlerin üzerinde "nişanluya yazıldı" yahud "nişanluya" gibi kayıdlar az değildir. V, 662'den bir örnek için bk. M. S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıdları Üzerine" *TBPDS*, s. 327, belge 25. Sadrazam, serdar-ı ekrem sıfatıyla sefere gittiğinde de XVII. yüzyılda nişancıların sefere katılmasına kadar, kendisine tuğralı ahkâm kâğıtları verilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s.161-62.

Şekil 31
Tuğranın rükünleri

aşağıya doğru kıvrılarak inen *zülfe*ler[4]. Ayrıca ilk devir tuğralarında bulunup sonradan kayb olan ve tuğların üzerinde bulunan *vasla*lar[5].

Bilinen ilk tuğra Orhan Bey'e âid olup1324 tarihlidir[6]. Son derece sade bir şekilde çizilen bu tuğrada "*Orhan bin Osman*" ismi okunmakta, yani padişahın yalnız kendisi ile babasının adları bulunmaktadır. Her üç kelimenin sonunun da "nun" harfi ile bitmesi dolayısiyle, bu harfler, sola doğru iç içe ve birbirine paralel üç çanak meydana getirilecek tarzda uzatılmışlardır.

Şekil 32
Orhan Bey'in ilk tuğrası

Şekil 33
Orhan Bey'in ikinci tuğrası

Orhan Bey'in bu tarihten 24 yıl sonra verdiği bir temliknâme[7] üzerindeki tuğrasında ise *beyze*nin şekillenmeğe başlamış olduğu görülür. "Nun"ların kuyrukları yukarıya doğru uzatılmakla kalmayıp sağa doğru kıvrılmış ve birbirine yaklaştırılarak bir noktada birleştirilmiştir. Beyzelerin, I. Murad'ın 1366 tarihli bir vakfiye üzerindeki tuğrasında ortadaki "elif"e kadar uzayıp burada birleştiği görülür. Ayrıca, Orhan Bey'in tuğrasında üç "nun" bulunması dolayısiyle iç içe üç beyze olduğu halde "*Murad bin Orhan*"da sadece iki "nun" olduğundan beyze sayısı ikiye inmiş ve bu şekil son padişahın tuğrasına kadar da devam etmiştir[8]. Yıldırım Bayezid'den îtibâren beyzeler sağdaki tuğu

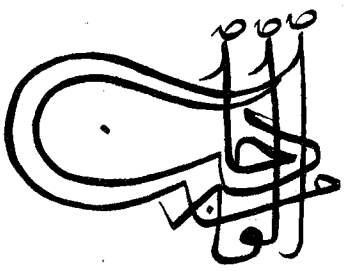
[4] Zarif Orgun, "Tuğra. Tuğralarda El-muzaffer daima Duası ve Şah Unvanı, Şehzade Tuğraları, Mehmed II.nin Tuğra, İmza ve Mühürleri", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sayı V, İstanbul 1949, s. 219.

[5] Paul Wittek, "Notes sur la tughra Ottomane", *Byzantion*, XVIII (Bruxelles 1948), 275; Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul 1980, s. 51.

[6] Aslı Atatürk Kitablığı M. Cevdet kitabları arasında bulunan bir vakfiye üzerindeki bu tuğranın mevcudiyeti, J. von Hammer'in I. Murad'ın yazı bilmediği için Raguzalılara verdiği ahidnâmeye elini mürekkebe batırarak basmasıyla ortaya çıktığı iddiasının hakikate ne kadar aykırı bir görüş olduğunu ortaya koymaktadır.

[7] Tafsilât için III. Bölüm, "Berat" bahsine bk.

da keserek uzatılmağa başlanmışlar, böylece "kol" veya "hançer" denilen uzantılar ortaya çıkmıştır. Kanûnî Süleyman'dan îtibâren ise hançerlerin tuğları kestikten sonra birleştirilmeleri yerine birbirine paralel olarak uzatılmaları tercih edilmiştir. Fakat zamanla yukarıdan aşağıya doğru gitgide artan bir kavis resm etmeye başlamışlardır.

Şekil 34
I. Murad'ın tuğrası

Orhan Bey ve I. Murad'ın tuğralarında sadece padişahın kendi adı ile babasının adı bulunmakta, bunlar da alttan üste doğru okunacak bir sıra teşkil etmekteydi. Yıldırım Bayezid'in tuğrasında baba adının üzerinde bir de "*han*" sıfatına rastlanmakta ve bu sıfat baba adına bağlı olarak daha sonraki tuğralarda da devam etmektedir. "Han" sıfatının baba adına bağlı yazılmasına sebeb olarak da III. Mehmed'e kadar sancağa çıkan şehzâdelerin de tuğra çekebilmeleri gösterilmektedir[9]. Yani, şehzâdelik sırasında tertib edilen tuğralar, padişahlıkta da değişmemektedir. I. Ahmed'den îtibâren saltanatın intikalinde yapılan değişiklikten sonra, babası "han" olmayanların da tahta geçebilmelerine rağmen tuğradaki *han* unvanının baba adına bağlı olarak yazılması daha bir müddet devam etmiş ve "han" kelimesine, padişahın kendi ismine bağlı olarak *seren*in altında yer verilmeğe ancak I. Mahmud'dan îtibâren başlanmıştır[10]. Böylece, bu tarihe kadar meselâ "*Murad bin Mehmed Han*" şeklinde yazılan padişah adları artık "*Mahmud Han bin Mustafa*" şekline dönüşmüştür.

Tuğralarda isim ve sıfatlardan başka bir de *el-muzaffer dâimâ* tabiri bulunmaktadır. İlk defa II. Murad'ın tuğrasında ortaya çıkan "*muzaffer*" kelimesi bundan sonraki tuğralarda hep mevcuddur. Ancak, Fatih Sultan Mehmed veya Yavuz Selim'den îtibâren muzaffer kelimesinin başına "el" harf-i tarifi eklenmiştir[11]. "Muzaffer" kelimesinin "rı"sı ise iki beyzenin ortasına doğru bir kavis çizecek biçimde uzatılmağa başlanmış, hatta bazılarında dış beyzeyi de keserek dışına taşmıştır. Sonundaki *dâimâ* kelimesinin ibtidâî şekli olarak II. Murad'ın tuğralarında beyzelerin içinde yer alan "ters vav"a benzeyen şekil gösterilmektedir[12]. Kelime, Fatih'den îtibâren iki satır halinde ve harflerin hepsi birbirine birleştirilmiş olarak

Şekil 35
Tuğrada "*el-muzaffer dâimâ*" ibâresi
(S.Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, s.46)

[8] Tuğraların toplu halde tetkiki için bk. Tuğra", *İA*, levha I-VIII ve Umur, *a.g.e*, çeşidli yerler.

[9] Şehzâde tuğraları için bk. Umur, *a.g.e*, 30-31, 125-148 161-167.

[10] Wittek,"Tuğra", *Bizantion*, XX (1950), 329-333. I. Mahmud tuğrasında "han", ismin altında iken III. Osman ve III. Mustafa'da ismin üzerine taşınmış, I. Abdülhamid'in tuğrasında yine alta indirilmiş, III. Selim ve IV. Mustafa tuğraları haric, sonuna kadar hep alttaki yerini muhafaza etmiştir. Bk. Umur, s. 253 vd.daki tuğra rükünlerinin detay çizimleri. Midhat Sertoğlu (*Osmanlı Türklerinde Tuğra*, İstanbul 1975, s. 12), Franz Babinger'in F. V. Kraelitz-Greinfenhorst'a dayanarak tuğradaki "han" sözünün, padişahın adından sonraya alınmış olmasını "tamamen yanlış" bulmakta, fakat bunun sebebini açıklamamaktadır.

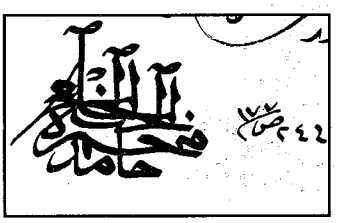
[11] *İA* (XII/2, 8)'de Fatih'in 1456 tarihli tuğrasında "el" harf-i tarifinin ilâve edilmiş olduğu kayd edilmektedir. Ancak, Umur (s. 45), bunun hangi tarihden îtibâren tuğralarda yer aldığının kesin olarak anlaşılamadığını ifade ettikten sonra II. Mehmed'in tuğralarının bazılarında "muzaffer"in "mim"ine "el" harf-i tarifinin "lam"ı birleşmiş gibi görünüyorsa da, bunun belli bir tarihte başlayıp ayni şekilde devam etmediğini, ayrıca II. Bayezid'in diğer şehzâdeleri gibi I. Selim'in şehzâdeliğinde çekilen tuğralarında da "el" harf-i tarifinin bulunmadığını, fakat padişahlığından îtibâren gerek Selim'in, gerekse haleflerinin tuğralarında "el" harf-i tarifine kesin olarak yer verildiğini belirtmektedir (s. 46).

[12] Umur, İlk tuğralarda beyzenin içinde yer verilen "nun" noktalarının II. Murad tuğralarında "ters vav" şekli aldığı, fakat bunu, "*dâimâ* okumaya ne imkân ve ne de sebeb" bulunduğunu ifade etmekte

yazılır olmuştur[13].

Yavuz Selim'den başlayarak, III. Mehmed istisna edilirse, III. Ahmed'e kadarki padişahların tuğralarında isimle "han" kelimesi arasında *şah* unvanına yer verilmiştir. Ancak bu kelime, Sultan Selim ve Kanûnî'nin tuğralarında isme bağlı olarak bulunmaktadır. *Selimşah bin Bâyezid Han* ve *Süleymanşah bin Selimşah Han* şeklinde yazılan "*şah*" kelimesi bir unvan olmayıp, "*şah*" kelimesinin, tıpkı Şehinşah ve Alemşah'daki gibi, bu iki padişahın isimlerinin bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. II. Selim'in ise şehzâdelik devri tuğralarında "şah" bulunmadığı halde padişah olduktan sonrakilerde "şah"ın ilâve edildiği görülür[14]. III. Murad ve daha sonraki padişahların tuğralarındaki "şah" kelimesi, artık padişah adından sonra ve ona bağlı olarak değil, isimden önce "*Şah Murad bin Selimşah Han*" şeklinde "unvan" olarak kullanılmıştır[15]. III. Ahmed'den sonraki padişahların tuğralarında ise -III. Mustafa'nın ikinci tuğrası[16] istisna edilirse- bu kelimeye rastlanmaz[17].

Orhan Bey'in tuğrasındaki üç elif yukarıya doğru uzatılmış, bundan sonrakilerde, isimlerde üç elif bulunmasa dahi, tuğralar, şekli tamamlayıcı mahiyette hep üç tuğlu çizilmiştir. Tuğların ucunda ise Orhan Bey'in 1348 tarihli ikinci tuğrasında sağa doğru olan *zülfe* adı verilen çıkıntılar, I. Murad'ın tuğrasından îtibâren sola dönmüş ve sonuna kadar böyle kalmıştır. Ancak, II. Bayezid'in tuğrasından başlayarak kavisli bir şekil almış, Kanûnî Süleyman'ın tuğrasında ise tuğları iki defa kesen birbirine paralel üç "S" çizmişlerdir ki bu şekil ufak bazı değişikliklerle son padişah Sultan Vahdeddin'in tuğrasına kadar da devam etmiştir.

Şekil 36
Sadrâzam Hamza Hâmid Paşa'nın vaslalı imzası (TSMA, nr. E. 770/324)

İlk devir tuğralarının bir kısmında tuğların üzerinde *vasla* adı verilen ufak işaretlere rastlanır. Bunların *sahh* kelimesinin kısaltılmış şekli olduğu ve bu tuğraların bizzat padişah tarafından çekilmiş bulunabileceği fikri üzerinde duranlar[18] varsa da daha sonraki devirlerde bazı sadrazamların pençeyi andıran imzalarında da ayni işaretlerin mevcudiyeti[19] "vasla" bulunan tuğraların bizzat padişah tarafından çekilmiş olabileceği fikrini, kanaatimizce hükümsüz hale getirmektedir. Ayrıca, tuğra çekmekle vazifeli bir *nişancılık* müessesesinin mevcudiyeti ve vezirlerin de gerektiğinde tuğra çekebilme selâhiyetlerinin bulunması böyle bir işin padişah tarafından yapılmasına da ihtiyac bırakmamaktadır[20].

(s.44), II. Bayezid tuğrasını izah ederken ise "saltanatının ilk senelerindeki tuğralarda bunun nadir olarak ters bir vav şeklinde yapıldığı"nı (s. 119) yazmaktadır. İkinci ifadeden, "ters vav"ın, gerçekten *dâimâ*nın ilk şekli kabul edilebileceği fikri doğmaktadır.

[13] *Dâimâ* kelimesinin gelişme şekli için bk. Umur, s.45.

[14] Umur, s. 41.

[15] Orgun, a.g.m, s. 216-217; Umur, 41-43.

[16] Sultan III. Mustafa'nın tuğrası iki defa çizilmiştir. Birincide "şah" unvanı bulunmadığı halde ikincide ilâve edilmiştir. İki ayrı tuğra ve detaylı rükün çizimleri için bk. Umur, s. 261-69.

[17] Umur, s. 44 ve detaylı tuğra çizimleri: s. 245-269.

[18] Bu fikir, Prof. Wittek tarafından ortaya atılmıştır (*a.g.m.*, s. 275-76). S. Umur, her hangi bir yorum yapmadan Wittek'in ifadesini aktarmakta ve onun tarafından sayılan Orhan, I. Murad, I. Bayezid, Emir Süleyman ve II. Murad vaslalı tuğralarına I. Mehmed ile Fatih'in -muhtemelen şehzâdeliğindeki- tuğralarını ilâve etmektedir (s.52). Vasla için I. Murad tuğrasına bk.

[19] Üç ayrı sadrazam taraflarından Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya gönderilen mektublardaki pençeyi andırır imzaların tuğlarının tepesinde de "vasla"lar bulunmaktadır. TSMA, E. 770/69, 324. Bu imzaların, âdetâ aynı kalıb kullanılmış gibi birbirine benzemesi, aynı elden çıkmış bulunduğunun, başka bir ifadeyle bu tür belgelerdeki imzaların da kâtibler tarafından atıldığının bir işaretidir. Nitekim, ilerdeki bahislerde temas olunacağı gibi sadrazamların buyrulduları üzerindeki *buyuruldu* yazısı ve *sahh* işareti de bizzat kendileri tarafından konulmamaktadır.

Fermanın önemine göre tuğralara tezhib yapılırdı. Bu tezhibin şekli ise zaman içinde değişiklik göstermiştir. İlk devir tuğraları son derecede sadedir. Hatta, Fatih'in bazı tuğralarının çekiminde kullanılan yaldız ve lâcivert (kobalt mavisi) istisna edilirse, tuğralar siyah mürekkeble çekilmiştir[21]. II. Bayezid devrinde maviye lâl rengi ilâve edildiği[22] gibi, beyzelerin içinin tezhiblenmesine de başlanmıştır[23]. Daha sonra tabanı beyze ve hançerlerin uç noktalarıyla, tepesi tuğların uç noktaları olmak üzere selviyi andıran bir üçgen meydana getirilmiş ve bunun içi tezhiblenmeye başlanmıştır ki bu tezhiblerden hiç biri diğerine benzemez[24]. XVI. yüzyıl sonlarına kadar tezhibler tuğranın iç kısımlarında kalmıştır. En çok kullanılan dekoratif unsurlar hatâyî, rûmî ve çintemânî[25] motifleridir. 1576'dan îtibâren saz, 1618'den sonra ise Manisa lâlesi motifleri kullanılmaya başlanmıştır. İlk defa II. Süleyman tuğralarında görülen tuğranın üst yan taraflarında yer verilen çiçek motifi asıl III. Ahmed'den îtibâren görülür. XVIII. yüzyıl sonlarından, Hattat Mustafa Rakım Efendi'nin III. Selim için çektiği tuğradan îtibâren tuğralarda ölçü farkları görülmeye başlar. Bu değişiklik aynı hattatın çektiği IV. Mustafa ve nihayet II. Mahmud tuğralarında daha açık bir şekilde ortaya çıkar. II. Mahmud tuğrası, tezhibe ihtiyac hissettirmeyecek bir şekil mükemmelliğine erişmiştir. Bunun için yan taraftaki çiçek motifi de kaldırılmış, onun yerini padişahın *adlî* mahlası almış ve bundan böyle çiçek hemen hemen terk edilerek II. Abdülhamid (*Gazî*) ve V. Mehmed (*Reşad*)'in tuğralarındaki gibi mahlas veya Abdülmecid'in tuğrasında olduğu gibi ikinci bir küçük tuğra bulunan arma konmağa başlanmıştır[26]. Tuğralar içinde en mütekâmili ve geometrik ölçüler içinde çizilmiş olanı, hiç şübhe yok ki Sami Efendi tarafından çekilen Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasıdır. Bu tuğrada harflerin muhtelif noktaları arasında eşitlik sağlanmıştır. Sultan Vahdeddin'in -isminin uzunluğu dolayısiyle ölçüleri bozulan tuğrası hariç- bundan sonraki tuğralarda hep aynı ölçüler muhafaza edilmiştir[27].

Şekil 37
Mustafa Râkım Efendi'nin çizdiği
II. Mahmud tuğrası

Mühim bazı ferman ve beratlarla ahidnâme-i humâyûnlarda tuğranın üst, sağ veya solunda olmak üzere padişahın *unvânına hatt-ı humâyûn* denilen kendi yazısıyla ilâve edilmiş "*mûcebince amel oluna*" veya benzeri bir emri bulunur[28]. Bu hatt-ı humayûnlar

[20] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyuruldulara Dair" *Belleten*, V/18 (1941), 109-110.

[21] Fuat Bayramoğlu, "Tezhibli ve Padişah Onaylı Fermanlar", *Kültür ve Sanat*, sayı 4, Ankara Haziran 1976, s. 30.

[22] Bayramoğlu, s.33.

[23] Umur, s. 121.

[24] Bayramoğlu, s. 30.

[25] *Çintemânî*, Çinliler ve Japonlarca Buda'nın timsali sayılan ve ikisi altta biri üstte üç yuvarlak ile bunların üzerinde şimşeği temsil eden kavisli iki buluttan ibâret bir şekil olup Ortaasya'dan Anadolu'ya gelmiş ve süsleme motifi olarak pek çok şeyde kullanılmıştır. Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1975, s. 412.

[26] Uğur Derman'ın, M. Sertoğlu'nun *Osmanlı Türklerinde Tuğra* adlı eserinin sonundaki notu, s. 47.

[27] M. Uğur Derman, "Tuğra'larda Estetik", *İlgi*, XVI/33 (İstanbul Mayıs 1982), 24.

[28] Bu konuda geniş bilgi için III. Bölüm, "Hatt-ı Humâyûn" bahsine bk.

genelde defterlerdeki ferman suretleri üzerine de kayd edilirdi. Nitekim, bazı fermanlarda bunun deftere işlendiğine dair "*Hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn kayıd-şüd be-kalem-i Muhâsebe-i Haremeyni'ş-şerifeyn*"[29] veya benzeri der-kenarlar konulduğu görülmektedir[30].

II. PENÇE

Pençe, sadrazam başta olmak üzere eyâletlerdeki vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mutasarrıf ve mütesellimlerle Haremeyn vakfı nâzırı olan dârüssa'âde ağaları tarafından imza yerine kullanılan bir alâmetti.

Pençenin menşe'i, Osmanlılardan önceki devletlerde mevcud olup olmadığı ve Osmanlılarda hangi tarihte ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi yoksa da XV. yüzyıl ortalarına âid belgeler üzerinde pençe görülmesi en geç bu tarihlerden îtibâren kullanılmağa başlandığını göstermektedir. Hatta Prof. İ. H. Uzunçarşılı, bu tarihin XV. yüzyıl başlarına kadar indirilebileceği görüşündedir[31]. Şeklin sağ elin pençesine benzemesinden dolayı *pençe* ismi verildiği husûsunda da görüşler vardır[32].

Pençeler, kısmen tuğraya benzemekte, kısmen de farklılık göstermektedir. Şöyle ki, tuğraların unsurları kesinlik kazandıktan sonra, sadece isimler değişmiş, hemen aynı kalıbda çizilmiş oldukları halde pençeler tek tip değil, kullanıldıkları belge, gönderen ile gönderilenin vazifelerine göre şekil değişiklikleri göstermiştir. Boris Nedkov, tuğra ve pençe arasındaki benzerliğin, devlet ricâlinin padişaha benzeme gayretlerinden kaynaklandığına, değişik türlerinin mevcudiyetini ise, çeşidli vazifeliler tarafından çekilmesi dolayısiyle bir serbestlik ortamı bulmuş olmasına bağlamaktadır[33].

Tuğra ile pençe arasındaki farklardan biri de konuldukları yerdir. Tuğraların belge metninin üstünde yer almalarına karşılık, bir iki istisna dışında[34] pençeler çok kere yazının yazılış istikameti dikkate alınarak satırların başladığı taraftaki marja konmuştur. Yani Arab harfli belgelerde sağda, diğer alfabeler kullanılarak yazılanlarda solda bulunmaktadır[35].

Gerçekten ilk devirlerde mektub, buyuruldu gibi belgelere konan işaretler daha ziyade bir imzaya benzemekte ve belgenin sağ tarafına yazının bitimine doğru konmaktaydı[36].

[29] TİEM, nr. 2334'deki bu ferman için bk. Ayşegül Nadir, *Osmanlı Padişah Fermanları*, Londra 1986, s. 138.

[30] Nadir, s.130, 148, 150. *İşbu fermân-ı âlîşânın unvânına "mûcebince amel oluna" deyü mübârek hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn kaydı bâlâsına şerh verilmek bâbında istid'a-yı inâyet etmekle fî 9 Ş 1244 tarihinde kaydı bâlâsına dahi şerh verilmişdir. Fî 9 Ş 1244* (TİEM, nr. 2247'deki bu fermanın fotoğrafı için bk. Nadir, s.136) tarzında bazan daha tafsilâtlı bir şerh verildiği de vaki'dir.

[31] Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", s. 112.

[32] Prof. Uzunçarşılı'nın da işaret ettiği gibi Mehmed Salâhî Bey, Moğol hükümdarlarının fermanlara, tasdik makamında kırmızı boyaya batırılmış ellerini bastıklarını (*Kamûs-ı Osmânî*, İstanbul 1329) yazıyorsa da tuğra için Hammer tarafından aynı şeyin yazıldığı düşünülürse bunun yaygın bir rivâyet olduğu söylenebilir.

[33] Boris Nedkov, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografiya*, Sofia, I, 151.

[34] Belge metninin üzerine yerleştirilmiş pençelerden şimdilik, Sadrazam Mahmud Paşa'ya âid Evâil-i Cemâziyelevvel 867 / 22-31 Ocak 1463 (Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", vesika, 27) ve Sadrazam Murad Paşa'ya âid 12 Temmuz 1649 tarihli (Fekete, *Diplomatik*, s. L) iki tanesi bilinmektedir. Ayrıca bk. Nedkov, *Diplomatik*, s. 152.

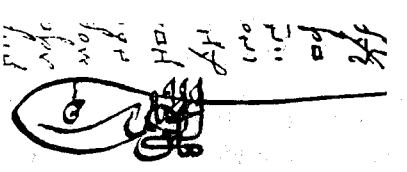
[35] Sadrazam Ahmed Paşa tarafından Raguza Cumhuriyetine gönderilen 906 (1500-1501) tarihli Slavca bir mektub buna örnek olarak verilebilir. "Bir Vesîka", *TOEM*, VI/35, (1334), 689. Bu belge, Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler"de (Vesika 29) de yayınlanmıştır.

[36] Sadrazam Ayas Paşa'ya (sadâreti: 1536-39) âid böyle imza tarzında bir pençe olduğu (Uzunçarşılı,

Pençeler, *beyzeli, keşîdeli* ve *imza şeklinde* olmak üzere üç ayrı şekil göstermektedirler.

A. BEYZELİ PENÇELER

Bu tür pençeleri tuğradan ayıran en bâriz özellik beyzelerinin tek oluşudur. Tuğların ise sayısı değişebilmektedir. Vezir ve beylerbeyi pençelerinde üç tuğ bulunmasına karşılık sancakbeyi, mütesellim ve diğer aşağı derecelerdeki idarecilerin pençelerinde iki tuğ bulunmaktadır[37]. Beyzeli pençelerde tuğralardaki gibi *muzaffer* kelimesinin sonundaki "rı" harfinin çok kere uzatıldığı, hatta yine tuğralarda olduğu gibi bazılarında beyzeyi kestiği görülür.

Şekil 38
Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın beyzeli pençesi

Beyzenin içinde her zaman *dâimâ* kelimesi bulunmaz, bazan onun yerini *sahh* almıştır. Çok kere pençe sahibinin baba adına da rastlanmaz[38]. Pençe sahibinin ismi ise her zaman alt satırda değildir. Pençenin sere kısmında bazan sadece isim bulunur; bazan ismin altına "*Vali-i Bosna hâlâ* ", "*Muhâfız-ı Tamışvar hâlâ*" gibi memuriyeti de ilâve edilir. Bazı pençelerde sere üçgen şekline girmiş olup petek dokusu verilmiş olan yan taraflarından çıkan sağ-sol istikametli kısa ayaklar aşağı doğru uzatılıp uçları çengel gibi kıvrılmıştır. Tuğların ucundaki ilk zamanlarda çengele benzeyen zülfeler, sonraları uzatılarak tuğra zülfeleri gibi "S" şekli verilmiştir. Maamafih, nâdir de olsa "S" resm eden zülfelerle birlikte kancaların muhafaza edilmiş olduğu pençelere de rastlanmaktadır.

Diğer bazı belgelerle birlikte vezir veya beylerbeyiler tarafından verilen tezkiresiz timar beratlarında da beyzeli pençeler kullanılmıştır[39].

B. KEŞÎDELİ PENÇELER

Keşîdeli pençelerin beyze dışındaki bütün unsurları beyzeli pençelere benzer. Yalnız beyze kayb olurken *muzaffer* kelimesindeki "rı" harfi sola doğru mubalâğalı bir biçimde uzatılmıştır. *Keşîde* adı verilen bu kolun şekline göre bu tür pençeler iki kısımda mütalea edilebilir.

1. Uzun Keşîdeliler

Uzun keşîdeli pençelerde keşîde yazının bitimine kadar uzatılmış ve burada yukarı doğru bir kavis çizdirilmiştir. Beyzeli pençelerde beyzenin içine yerleştirilmiş olan *sahh* bunlarda keşîdenin kıvrım yerinde bulunur. Pençenin tuğları yazının ilk iki satırı arasına sokulmuştur.

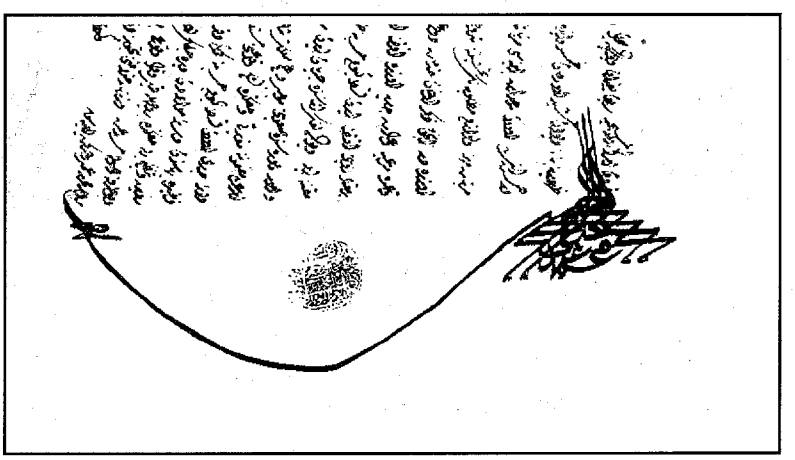
"Tuğra ve Pençeler", vesika 26) gibi Evâhır-ı Rebi'ülâhır 916 / 28 Temmuz-5 Ağustos 1510 (TSMA, nr. E. 4505) ve Anadolu Beylerbeyisinin Evâhır-ı Rebi'ülevvel 918 / 6-14 Temmuz 1512 tarihli mektublarındaki (TSMA, nr. E. 5448, 5876) pençeler de böyledir.

[37] Uzunçarşılı, J. Deny'nin vezir pençelerinin üç, beylerbeyilerininkinin iki tuğlu olduğunu kabul etmemekte ve ancak sancakbeyi ve daha alt kademelerdekilerin pençelerinin iki tuğlu olduğunu yazmaktadır. "Tuğra ve Pençeler", s. 112.

[38] Prof. Uzunçarşılı, kendisinin sadece Ayas Paşa'nın pençesinde baba adına rastladığını yazmakla beraber Mahmud Paşa'nın pençesinin "Mahmud bin Abdülhay" (a.g.m, s.112, 137) ve Mehmed isimli bir sancakbeyinin pençesinin de "Mehmed ibni Ali" (a.g.m, s. 139 ve vesika 28) şekillerinde okunabileceğine -şübhe ile de olsa- işaret etmektedir.

[39] Uzunçarşılı, a.g.m, s. 113, vesika 35-40; Gökbilgin, *Diplomatik*, 96.

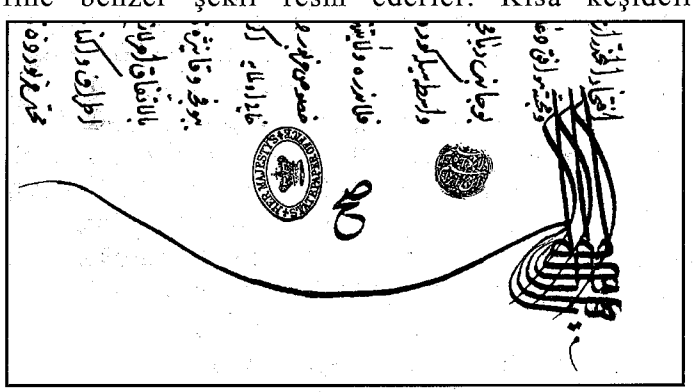
Eflâk ve Boğdan voyvodalarına gönderilen sadrazam ve sadaret kaymakamı buyuruldu ve mektublarında daima uzun keşîdeli pençe kullanılmıştır. Bunun için olacak sadrazamlar tarafından gönderilenlerde sadece isim olduğu halde[40], sadaret kaymakamının gönderdiklerinde "kaimmakam" kelimesine de rastlanır[41]. Keşîde kavsinin içine, serenin yakınına pençe sahibinin makam mührü[42] basılmıştır.

Şekil 39
Uzun keşîdeli pençe

2. Kısa Keşîdeliler

Keşîdeli pençelerin bir kısmında keşîde yazının sonuna kadar götürülmeyip ortalarda kesilmiştir. Bunlar hafif bir kavisle uzarlar, bazan da yatay vaziyetteki bir "S" harfine benzer şekil resm ederler. Kısa keşîdelilerde *sahh* kavsin içinde bir yere yerleştirilmiştir. Yanına uzun keşîdeli pençelerde olduğu gibi, genellikle pençe seresinin yakınına makam mührü basılmıştır. Nadiren mührün, keşîdenin dışında tuğlar hizasına basılmış olduğu da görülür[43]. Mühür bulunmayan, sadece *sahh* konmuş olanlara da rastlanır[44]. Bunlarda uzun keşîdelilerden farklı olarak tuğlar da mutlaka ilk iki satır arasında bulunmazlar; bazan ilk satırın üstüne çıktıkları[45] gibi bazan da ortadaki tuğ ilk satırla aynı hizaya getirilmiştir[46]. Hatta daha aşağıdaki satırlar hizasına kadar inenler bile vardır[47]. Diğer bazı belgelerle

Şekil 40
Damat İbrahim Paşa'nın (1009) Kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektubdaki kısa keşîdeli pençesi
(PRO, SP, 102/61)

[40] Mihail Guboglu, *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana. Stidiu şi Album*, (Bükreş) 1958, belge örneklerinde Eflâk ve Boğdan voyvodalarına gönderilmiş çok sayıda mektub ve buyuruldudaki uzun keşîdeli pençelerde sadece isim bulunmaktadır.

[41] Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", vesika 42.

[42] Tafsilât için "Makam mühürleri" faslına bk.

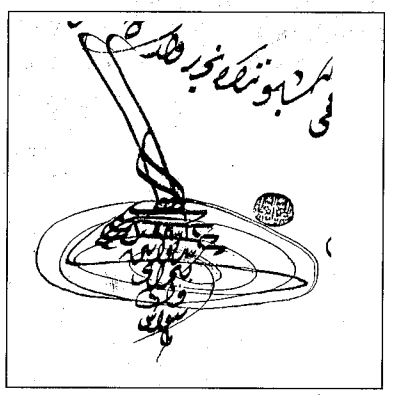
[43] Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", vesika 46.

[44] Meselâ, Decil nâib, mîr-i alem ve subaşısına gönderilen 15 Cemâziyelâhır 992 / 25 Mayıs 1584 (TSMA, nr. E. 8783); Ürgüb Kadısına gönderilen Evâil-i Zilka'de 1043 / 29 Nisan-8 Mayıs 1046 (TSMA, nr. E. 10790) ve Demirci Kadısına gönderilen Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1062/20-29 Nisan

birlikte Erdel hâkimlerine gönderilen mektub ve buyuruldularda[48]; ayrıca Garb Ocakları gibi yarı müstakil eyâletlerdeki beylerbeyilerin yabancı devletlerle yaptıkları sulhnâmelerde[49] de kısa keşîdeli pençeler kullanılmıştır.

C. BEYZE VE KEŞÎDE BULUNMAYANLAR

Pençe, bazı belgelerde imza yerine kullanılmakla beraber -yukarıda görüldüğü gibi- beyzeli ve keşîdeli olanların yerleri yazının yan tarafıdır. Fakat, beyze ve keşîde bulunmayan pençeler yazının altına ve imza yerine konulurlar. Bunların bir kısmında sadece sere, tuğlar ve zülfeler varken bir kısmında pençe seresinin en solundaki ayaktan sağ aşağıya doğru uzayan bir kuyruk bulunur. Bu kuyruk bazan helezonî bir şekil resm eder. Bazılarının yanlarına, bazılarının ise tam arkalarına isabet eden yere mühür basılmıştır. XIX. yüzyıl başlarında mührün çengelli ayakların orta yerine basıldığı pençeler de vardır[50].

Şekil 41
İmza yerine pençe
(ABZ, dos. 3/21)

III. KUYRUKLU İMZA

Defterdarların, maliye kalemlerinde hazırlanan bazı belgelere koydukları imzalara, aşağıya doğru uzayan bir çizgi ilâve etmelerinden dolayı *kuyruklu imza* denilmiştir.

A. TARİHÎ GELİŞİMİ

Her üç defterdarın da kuyruklu imza atma yetkisi bulunmaktaydı. 1567-68 yılı bütçesine der-kenar olarak merkez maliye teşkilâtı hakkında ilâve edilen notlardan öğrenildiğine göre, timar tezkireleri, hazırlandıkları kalemin şefi olan defterdar tarafından imzalandığı[51] gibi ferman ve beratların arkalarına da üç defterdar tarafından birlikte imza konulması prensip olarak kabul edilmişti[52]. Ancak tatbikatta, üç defterdarın birlikte imza koymaları keyfiyetine her zaman riâyet edildiği söylenemez. Bir veya iki imzalı ferman ve beratların sayısı da hayli fazladır. Bir imza bulunması halinde bunun o kalemin şefi olan defterdara âid olması icab eder. İki imzalılarda ikinci başdefterdarın olmalıdır. Ancak, hangi tür ferman ve beratlarda bir yahut iki imza ile yetinildiği, hangilerinde mutlaka üç imza arandığı hakkında kesin birşey söylemek şimdilik mümkün değildir[53].

1652 (TSMA, nr. E. 11130) tarihli mektublarda mühür bulunmayıp sadece *sahh* vardır.

45 Guboglu, s. 179, facsimile 21; Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", vesika 44, 46.

46 Guboglu, s. 182, facsimile 26.

47 Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", vesika 47.

48 Meselâ, Guboglu, s. 180, fac. 22; s. 181, fac. 25; s.182, fac. 26; s. 183, fac. 30'daki belgeler.

49 Tunus, Cezâyir ve Trablusgarb beylerbeyilerinin İngiltere kraliçesi Elizabeth'le yaptıkları sulhnâmeler bu cümledendir. P.R.O, S.P, 102/61 part 2'de bunlarla ilgili örnekler vardır.

50 Asâkir-i Mansûre Seraskeri Halil Rıfat Paşa'nın pençesi: Uzunçarşılı,"Tuğra ve Pençeler", vesika 54. Bozok Muhassıllığından verilen tezkire altındaki pençe ve ortasında Bozok Muhassıllığı mührü: BOA, ABZ (Sıvas'daki Ali Baba Zaviyesi'ne âid bu evrak çok yakın bir tarihte Başbakanlık Osmanlı Arşivince satın alınmıştır), dos. nr. 2/124-38.

51 Âtıf Efendi Ktb. nr. 1734'den naklen Ömer Lütfi Barkan, "974-75 (1567-68) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4, 319. Prof. Uzunçarşılı da, "her bir defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını koyardı" demektedir. *Merkez*, s. 329.

52 "... beratları ve ahkâmları üç defterdar ma'an nişanlar." 1567-68 bütçesi, s. 319.

Yakın zamanlara kadar *kuyruklu imza*ların XVI. yüzyıl ortalarından îtibâren kullanılmaya başlandığı sanılıyor[54] idiyse de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son zamanlarda açılan yeni fonlardaki belgeler bu tarihin daha gerilere götürülmesi gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır. Gerçekten, 934 ve 935 (1528) tarihli iki fermanda[55] kuyruklu imzaların ilk şekillerini görmek mümkündür. Bu belgelerde üç imza yan yana yer almış olup *İskender, Mehmed* ve *Ahmed* isimleri ile her birinde "*el-fakîr*" kelimesi açık bir şekilde okunmaktadır. Birinci imza, o tarihte başdefterdar olan İskender Çelebi'ye âiddir. İkinci ve üçüncü imzalar[56] ise Anadolu ve şıkk-ı sânî[57] defterdarlarının olmalıdır.

Şekil 42
Alttaki kuyruklu olan aynı iki imza
(Müzehheb Fermanlar, nr. 65)

Sultan İbrahim saltanatında ferman ve beratlara artık üç defterdarın birden imza koyması usûlünden vaz geçilmiştir. Bundan böyle yan yana üç imza yerine alt alta iki imza kullanılmıştır. Ancak bunlardan sadece alttaki kuyruklu olup başdefterdara âiddir[58]. Üstteki imzanın ise kuyruğu yoktur; bazan sadece bir imza konmuş, bazan da imzayı içine alan helozonî bir uzantı ilâve edilmiştir. Bu şekil defterdarlık müessesesinin sonuna kadar devam etmiştir.

Bu tip belgelerde üstteki imzanın kime âid olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak, ender olmakla birlikte, bazı belgelerde -alttaki-

[53] Başdefterdara bağlı kalemlerde hazırlananlarda tek, Anadolu defterdarına bağlı olanlarda iki, şıkk-ı sânî defterdarına bağlı kalemlerdekilerde ise üç imza bulunabileceği hatıra gelebilirse de bazı ferman ve beratlar üzerinde yapılan incelemede bu faraziyenin geçerli olamayacağı tesbit edilmiştir. Bu belki belgenin önemi, belki de o defterdara bağlı kalemlerin her biri için konan bir kaideden kaynaklanmış olabilir. Her şeye rağmen henüz bu konuda kesin birşey söylemek mümkün değildir.

[54] Asparouh Velkov, başdefterdarların kuyruklu imzalarını incelediği "Les Başdefterdar Ottomans et leurs 'Signatures à queue' (XVIe - XVIIIe)" [*Turcica*, XVI (1984), 178] adlı kıymetli makalesinde, bunların XVI. yüzyıl ortalarından îtibâren kullanıldıklarını yazıyorsa da elimizdeki belgeye dayanarak bu tarihi hiç olmazsa XVI. asrın ilk çeyreği sonu veya ikinci çeyreğinin başına kadar geri götürmek mümkün görünüyor.

[55] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde şimdilik tesbit edebildiğimiz kuyruklu imza bulunan ilk belge 29 Zilhicce 934 (14 Eylül 1528) tarihini taşıyan üst kısmı kopuk, fakat tarih ve imzalar bulunan alt kısmı kalmış bir belgedir (A.DVN, dos. nr. 1/25-1). Aynı imzaları ihtiva eden ikinci belge ise Avlonya ve Dıraç kadıları ve eminlerine gönderilen 21 Rebi'ülevvel 935 (3 Aralık 1528) tarihli fermandır (A.DVN, dos. nr. 1/29).

[56] Josef Matuz (*Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des prächtigen*, Wiesbaden 1974, s. 113), maliye belgelerinin arkalarındaki kuyruklu imzaların kimlere âid olduklarının anlaşılamadığı, fakat birinin defterdarın olacağında şübhe bulunmadığı, diğer ikisinin ise *tezkireci, muhasebeci* veya *mukataacı*nın olabileceği tahmininde bulunmaktadır. 1567-68 bütçesi der-kenarındaki bilgiler, bu imzaların üç defterdara âid olduğunu göstermektedir.

[57] Prof. Uzunçarşılı (*Merkez*, s. 328 n. 1), Lütfi Paşa sadâreti sırasındaki sûr-ı humâyûnda yalnız iki defterdardan bahs edildiği halde Semiz Ali Paşa sadâretinde şıkk-ı sânînin de isminin geçmesine dayanarak bu sonuncu defterdarlığın 947-968 (1540-60) yılları arasında kurulmuş olabileceğinden bahs etmekte ve Kanûnî saltanatındaki hazine defterdarlarının da üç tane olduğuna, bunlarla maliyenin başındaki defterdarların karıştırılmaması gerektiğine işaret etmektedir. Ancak, yeni belgelerin ışığı altında bu görüşün değiştirilmesi gerekmektedir. Gerçekten, 1528 tarihli fermandaki üçüncü imzadan başka 931 (1524-25) bütçesinde "şıkk-ı sânî tâbi'-i Mahmud Çelebi" ifadesi bulunması (Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan= İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4 (1984), s. 435), ayrıca Maria Pia Pedani tarafından neşr edilen bir lis-

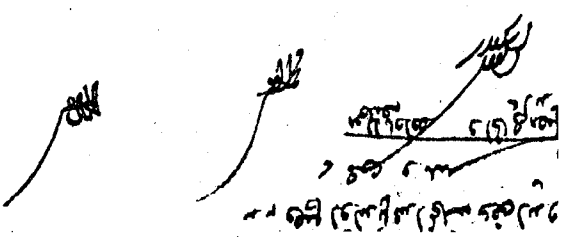
nin kuyruğu istisna edilirse- iki imzanın aynı oluşu düşündürücüdür. Çünki, bilindiği gibi, başdefterdarın yokluğunda dîvânda onun yerini Anadolu defterdarı almaktadır. Belki de iki imzanın aynı oluşu böyle bir durumdan kaynaklanmıştır.

B. RÜKÜNLERİ

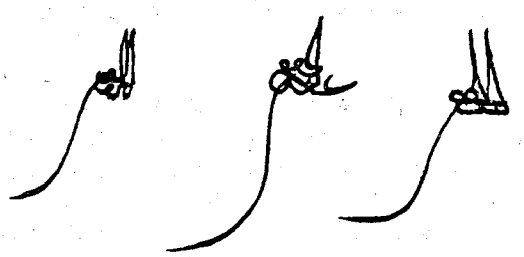
*Kuyruklu imza*lar *sere*, *tuğ* ve *kuyruk* olmak üzere üç kısımdan meydana gelmiştir[59].

1. Sere

Sere defterdarın adı ile *el-fakir* sözünden ibârettir ve bu iki kelime ilk devirdeki bazı istisnalar dışında iki satır üzerine tertib edilmiştir. 934 ve 935 (1528) tarihli görebildiğimiz belgelerde, ismin, başdefterdarın imzasında üst satırda, ikinci imzada aynı satırda, üçüncüde ise altta olduğu tesbit edilmektedir.

Şekil 43
935 tarihli üç defterdar imzası
(A.DVN, dos. 1/29)

Şekil 44
953 tarihli üç defterdar imzası
(A.DVN, dos. 2/41)

Nadir olmakla beraber, ismin iki satır olarak tertib edildiği imzalar da vardır. 1577 tarihli bir beratın arkasında böyle iki satır üzerine tanzim edilmiş imzalar görülmektedir[60]. Fakat zamanla isim, hepsinde alta yerleştirilir olmuştur.

Diğer taraftan *sere*yi teşkil eden kelimeler başlangıçta okunaklı bir şekilde yazılırlarken yarım asır gibi bir süre içinde hemen

---

tede ("Le Prime 'Sottoscrizioni a Coda' dei Tesorier Nell'Impero Ottomano", *Quaderni di Studi Arabi*, VIII (Venezia 1990), 219), 927 (1521) tarihli bir tezkirenin arkasında Yahya, Kasım ve Mehmed imzalarının bulunduğunun belirtilmesi Sultan Kanûnî Süleyman saltanatı başlarında şıkk-ı sânî defterdarlığının mevcud olduğunda hiç şübhe bırakmamaktadır.

[58] Prof. Uzunçarşılı (*Merkez*, s. 329), "Onyedinci asrın ortalarından îtibâren bütün maliye hükümlerinin (tuğralı ahkâm) arkalarına kuyruklu imza koymak hakkı başdefterdara verildi" diyerek o tarihe kadar diğer defterdarlar da ferman ve beratlara kuyruklu imza koyarlarken bu hakkın XVII. yüzyıldan îtibâren yalnız başdefterdara tanındığını ifade etmek istemiştir. Ancak bu ifade Velkov ("Başdefterdar", s. 178) tarafından kuyruklu imzaların ilk defa XVII. yüzyılda ortaya çıktığı gibi anlaşılarak "pek güvenilir" bulunmamıştır.

[59] Velkov ("Başdefterdar", s. 178), kuyruklu imzanın dört parçadan teşekkül ettiğini kabul ederek, bunları:

a. tuğ,
b. stilize karmaşık bir yazı,
c. isim veya ismin bir kısmı,
d. kuyruk

olarak sıralamaktaysa da (b) ve (c) şıklarındaki kelimelerin, tuğra ve pençelerdeki isim ve *el-muzaffer* kelimelerinin karşılığı kabul edilerek *sere* adının verilmesi uygun olacaktır.

[60] 19 Şevval 985 (30 Aralık 1577) tarihli berat: A. DVN, dos. 3/86.

hemen okunamaz hale gelmişlerdir. Ancak bazılarında bazı harfler seçilebilmekte ve buna dayanılarak ismin, Ali, Mustafa, Ahmed veya Mehmed olarak okunacağı tahmin edilebilmektedir.

Şekilde de zaman içinde bazı değişiklikler görülmektedir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde yuvarlak bir gülü andıran sere yavaş yavaş petek dokulu bir üçgen şeklini almıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ise serenin tepesinin sivriliğini kayb ederek yuvarlaklaştığı, hatta meselâ Süleyman Fevzi Paşa'nın (1785)[61] imzasında serenin alt ve üst kısımlarının genişliğinin hemen hemen eşitlendiği görülmektedir.

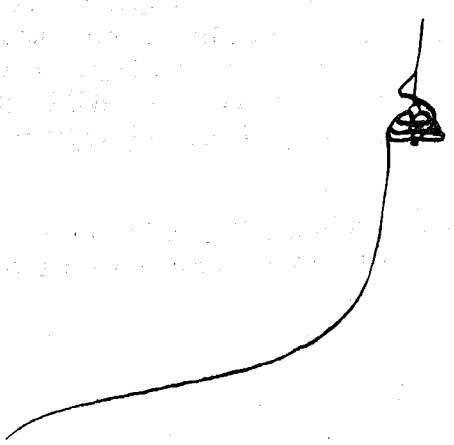
2. Tuğ

XVI. yüzyılın ilk yarısındaki kuyruklu imzalarda *el-fakîr* kelimesindeki "elif" ve "lâm" harflerinden dolayı *tuğ* başlangıçta çift iken asrın ikinci yarısında bire inmiş ve sonuna kadar tek olarak devam etmiştir.

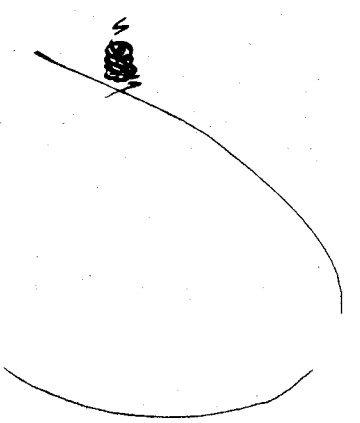
Yüzyılın ikinci yarısında, çoğuna tuğra ve pençelerde olduğu gibi "S" resm eden bir de *zülfe* eklenmiştir[62].

Tuğ zülfelerinin teşekkül edişinden îtibâren görülen yumuşak hatlarla "S" resm edilmesi XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak zaman zaman hatların sertleşmesiyle köşeli bir hal almış, hatta serenin üst kısmını keserek sola doğru uzamıştır. XVIII. yüzyılda seredeki değişme ile beraber zülfeler de aslî şekillerini kayb etmişlerdir. Sağ tarafta olmak üzere önce tuğun ortalarında, "ayın" başı gibi bir şekil çizdirilerek, sol alta doğru uzatılmağa başlanmışlardır. Daha sonra ise zülfe tamamen kayb olmuştur.

Tuğlar ise yukarıdan aşağıya doğru düz veya hafif meyilli çizilirken XVIII. yüzyıl sonlarında diğerleriyle birlikte değişikliğe uğratılarak aşağıdan yukarıya hafif bir kavis verilerek ve zülfesiz olarak âdetâ bir şapka tüyünü andırır biçimde resm edilmeğe başlanmışlardır.

Şekil 45
Uzantısı "S" resm eden gül görünüşlü, tuğ ve zülfeli bir kuyruklu imza (1639)
(TSMA, nr. E. 5222/32)

Şekil 46
Uzantısı "D" resm eden alt ve üst genişliği eşit, tuğsuz ve zülfesiz bir kuyruklu imza (1795)
(Müzehheb Fermanlar, nr. 463)

[61] Velkov, "Başdefterdar", s. 188/122, 196.

[62] Velkov, "Başdefterdar", s. 180 vd.

3. Kuyruk

XVI. yüzyılın ilk yarısında *fakîr* kelimesindeki, "rı", sağ-sol istikametinde aşağıya doğru biraz uzatılmağa başlanmış[63] ve zamanla daha mubalağalı bir şekil verilir olmuştur[64]. XVI. yüzyılın ortalarına doğru artık hemen hemen iki asır devam edecek olan "S" şekli ortaya çıkmağa başlamış; asrın ikinci yarısında ise iyice belirginleşmiştir[65].

XVII. yüzyılın ortalarına doğru ferman ve berat gibi belgelere kuyruklu imza koymak hakkı sadece başdefterdara tanındıktan sonra da imzanın kuyruğu bir asra yakın bir süre eskisi gibi konmuş, ancak sere, tuğ ve zülfelere paralel olarak XVIII. yüzyılda kuyruğun şeklinde de değişiklik yapılmıştır.

Başlangıçtan îtibâren tek bir çizgi halinde ve çok kere "S" çizdirilerek aşağıya doğru indirilen kuyruk, artık serenin sol alt tarafında uzakca bir yerden başlatılarak sağa doğru uzatılmış, ve önce serenin üst sağ, XIX. yüzyılda ise sağ alt tarafından çıkıp sol aşağıya doğru uzatılan ve birinciye nazaran hayli kısa olan ikinci kuyruk kestirtildikten sonra âdetâ bir "D" karnı çizdirtilmeğe başlanmıştır.

C. BELGELERDEKİ YERİ

Kuyruklu imzalar, belge cinsine göre yazının bitiminde alta veya kâğıdın arka yüzüne konabilirlerdi. Defterdar buyurulduları, ve maliyeden yazılan tezkirelerde imzalar ön yüzde iken ferman, berat, sebeb-i tahrir hükmü gibi padişaha âid belgelerde kâğıdın arkasına taşınmışlardır.

Belgenin tek defterdar tarafından imzalanması halinde imza kâğıdın enden orta yerine konmaktadır. İmza sayısının arttığı hallerde başdefterdarınki yine ortada bulunmakta, diğerleri onun soluna yerleştirilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, sağdan sola başdefterdar, Anadolu defterdarı ve şıkk-ı sânî defterdarı sıralaması takib edilmiştir.

Hangi devirde olursa olsun değişmeyen bir husus imzaların, belgelerin ön yüz yazılarının ters istikametine konulmuş olmasıdır. Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında imzalar boydan üst kenara yakın bir yere konulurken, yavaş yavaş aşağıya kaydırılmış ve şekil değişikliğine uğradıkları zamana kadar, kâğıt ön yüz içeri gelecek şekilde alttan üste doğru katlandığında üstte kalan yarının boydan da orta yerine, yani kâğıdın açık durumuna göre 1/4'lik kısmına yerleştirilmiştir.

XVII. yüzyıldaki değişiklikten sonra da başdefterdara âid kuyruklu imzanın yeri değişmemiş; diğer imza ise kuyruğunu kayb ederken başdefterdar imzasının üst tarafına ve kâğıdın üst kenarına yakın bir yere taşınmıştır.

IV. MÜHÜR

Mühür, Farsca asıllı bir kelime olup Arabcada aynı mânâyı ifade eden *hâtem* kelimesinin mevcudiyetine rağmen bu dile de geçmiş ve Arabca kaidelerine göre *temhîr* ve *memhûr* kelimeleri bile türetilmiştir. Osmanlı Türkleri de daha yaygın olarak *mühür* kelimesini kullanmışlardır.

Doğu ülkelerinde çok eski devirlerden îtibâren mühür kullanıldığı tesbit edilmiş bulunmaktadır. Sâsânîler, Bâbilliler, Himyerîler devirlerinden kalma mühürler vardır[66].

---

[63] A.DVN, dos, 1/29.

[64] A.DVN, dos. 2/41.

[65] Velkov, "Başdefterdar", s. 180 vd.

İslâm devletlerinde de daha Hz. Muhammed devrinden îtibâren mühür kullanıldığı bilinmekte; hatta Hz. Muhammed'in mührünün "*Muhammed Resulu'llah*" şeklinde olduğu rivâyet edilmektedir[67].

Avrupalılar, Doğu'da mührün çok yaygın olmasını okuma yazma oranının düşüklüğüne bağlamaktadırlar. Bu teşhis, halkın mühür kullanması bakımından doğru olabilir. Zira yazı bilmeyenler, hatta yakın zamanlara kadar, başkalarına yazdırttıkları mektub, arzuhal gibi şeylerde imza yerine mühür kullanmışlardır. Ancak resmî yazılarda mühür çok kere imza ile birlikte ve onu tasdik makamında kullanılmış olup yazı bilip bilmemekle alâkası yoktur. Bu bakımdan Prof. Fekete'nin yüksek dereceli memurların çoğunun okuma yazma bilmediklerinden dolayı mühür kullandıkları yolundaki iddiası da doğru olamaz[68].

Mühür, altın[69] başta olmak üzere gümüş, pirinç, demir, bakır gibi çeşidli madenler ve zümrüt, akik, fîrûze, Yementaşı, kantaşı, hatta inci[70] gibi kıymetli taşlar üzerine hâkk edilirdi. Mühür kazıma başlı başına bir san'at idi. Mühürcü ustaları, mührün bir kenarına gayet ince bir yazıyla kendi isimlerini de hâkkederlerdi[71].

A. MÜHÜR CİNS VE ŞEKİLLERİ

Mühürleri, *şahsî mühürler, resmî mühürler, vakıf mühürleri* olarak ayırmak icab eder. Bunların her birinin hem kullanıldıkları yerler, hem de kullanılış biçimleri farklıdır. Osmanlılarda *mühür* denince ilk akla gelen ve hepsinden farklı bir hüviyeti olan ise *mühr-i humâyûn* denilen padişah mührüdür.

1. Mühr-i Humâyûn

Mühr-i humâyûn, padişah mühürlerine verilen isimdir. Her padişah, tahta geçişinde kendi adına birkaç mühür kazdırırdı. Mührü kullanma hakkının birisine verilmesi o şahsın vekil tayin edilmesi mânâsını taşırdı. Eski Mısırda firavunun mührünü iktidar alâmeti olarak vermesi[72] gibi Osmanlılarda da *mühr-i humâyûn*un bir şahsa tevdî edilmesi o şahsın sadrazam olarak tayin olunduğunun işareti idi. Nitekim bunun için, bazan *sadrazam* kasd edilerek sadece *mühür* sözünün kullanıldığı da olurdu[73].

---

66 J. Allan, "Hâtem", *İslâm Ansiklopedisi*, V/I (1949), 360.

67 Buhârî, *Sahih*, IV, Bulak 1926, s. 48'den naklen Allan, gös.yer.

68 Gökbilgin, Prof. Fekete'nin bu görüşünü yorum yapmadan nakl etmiştir. *Diplomatik*, s. 49.

69 Müslümanlıkda erkekler tarafından altın kullanılmasının hoş karşılanmadığı, hatta Hazreti Muhammed'in, başlangıçta altın olan mührü yerine sonradan gümüşü tercih ettiğinden bahs olunur (Buhârî'den naklen Allen, gös.yer.). Ancak Osmanlı padişahlarının bu husûsa pek riâyet ettikleri söylenemez.

70 TSM Mühürler Koleksiyonunda valide sultanlardan birine âid bir inci mühür (nr. 47/87) bulunmakta olup İbrahim Kemal Baybura, "Osmanlılarda Mühür" *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık 2*, İstanbul 1987, s.82, resim 6'da fotoğrafı neşr edilmiştir.

71 Bazı ustaların kazdıkları mühürlerin diğerlerininkinden farklı olması dolayısiyle, diğer zenâatlarda olduğu gibi, bunlar için de ayrı fiatlar tesbit ediliyordu. Meselâ, 1640'daki sikke tashihinden sonra tesbit edilen narh defterinde "Mehmed Çelebi ve Abbâdî Abdullah kârı" olanlara ayrı bir fiat takdir edildiği gibi Üstad Mahmud'un da "cümleden mümtaz ve serefrâz" olduğu kayd edilerek kazacağı mühürlerin fiatlarının müşteri ile aralarındaki anlaşma ile belirleneceğine işaret edilmişti (Kütükoğlu, *Narh 1640*, s. 222).

72 "Hâtem", *İA*, s. 360.

73 1683 ve 1699 seferlerinde serdarla zafer kazanmanın mümkün görülmediği zaman "*ya padişah veya mühür gitmelidir* denilmiş olduğu *Silâhdar Tarihi* (II, İstanbul 1928, s. 236 ve 563)'nde kayıdlıdır. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Mühürler Hakkında Bir Tetkik", *Belleten*, IV/16 (1940), 498 ve Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 50.

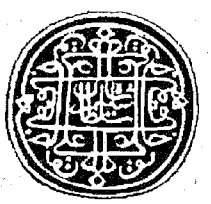
Sadrazama verilen mühürden başka hasodabaşı ile harem hazinedârı olan kadında da birer mühür bulunurdu[74]. Padişahın kendisindeki mühür sayısı ise değişiyor olmalıdır[75].

Padişah, kendisindeki mühürü cizye[76] ve avârız[77]dan ceyb-i humâyûn[78] için iç hazineye aktarılan paranın teslim alınması dolayısiyle verdiği belgelere vs.ye basardı. Ayrıca, yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen husûsî mahiyetteki nâme-i humâyûnlar da padişahın kendisinde duran mührü ile mühürlenirdi[79].

Şekil 47
III. Mustafa'nın tuğralı mührü
(S. Umur, *Tuğra*, s. 263)

Hasodabaşında duran mühür ise sadrazamın azli sırasında taşrada bulunması, başından korkarak saklanması yahut harb meydanında şehid düşmesi dolayısiyle mührün kayb olması gibi hallerde kullanılırdı. Sadaret tevcihi mutlaka *mühr-i humâyûn*un yeni sadrazama verilmesini icab ettirdiğinden, yeni sadrâzama, eski mühür gelinceye kadar muhafaza etmek üzere hasodabaşında bulunan mühür verilirdi[80].

Şekil 48
Yavuz Selim'in mührü
(TSMMK, nr. 47/1)

Padişahların tuğra şeklindeki mühürlerinde "*Murad bin Ahmed Han muzaffer dâimâ*", "*Mehmed bin İbrahim Han el-muzaffer dâimâ*" gibi kendileri ve babalarının isimleri ile "han" sıfatı ve "muzaffer dâimâ" yahut "el-muzaffer dâimâ" ibaresi bulunurdu[81].

Şekil 49
III. Murad'ın mührü
(TSMMK, nr. 47/2)

Fakat bütün padişah mühürlerinde tuğra yoktur, bir kısmı zat mührü olup bunlarda bir âyet, bir dua vardır. Meselâ, Yavuz Selim'in günümüze ulaşabilen mühründe ortada "*Sultan Selimşah*" adı ve dört tarafında müsenna (simetrik) yazı ile "*tevekkelni alâ*

---

[74] Dördüncü mühürden sadece d'Ohsson (*Tableau Général de l'Empire Othoman*) bahs etmektedir. Uzunçarşılı, "Mühür", s. 500.

[75] Prof. Uzunçarşılı, padişahların kendilerinde de birer mühürlerinin olduğunu yazıyorsa da (*Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959, s. 3) Topkapı Sarayı mühür koleksiyonunda dörtden fazla mührü olan padişahlar da görülmektedir. Meselâ, I. Abdülhamid'in yedi tane tuğralı mührü bulunmaktadır. Tuğralılardan üç tanesi aynı eb'adda olup birbirlerine oldukca benzemektedir. Yalnız tuğranın sağındaki çiçek motifleriyle birinin beyzesinin şeklinde (nr. 26) farklılık vardır.

[76] *Cizye*, gayr-i müslimlerin ödemekle mükellef oldukları baş vergisidir. 1044 senesi cizye geliri teslimine dair IV. Murad'ın mührünü taşıyan makbuz: İbnülemin-Maliye, nr. 957.

[77] *Avârız*, başlangıçta olağanüstü hallerde, mahalle veya köye tarh edilmek üzere dîvânın kararı ve padişahın emri ile toplanan, fakat zamanla devamlı bir hale gelen vergiler için kullanılan bir tabirdir.

[78] *Ceyb-i humâyûn*, padişahın cep harclığı için kullanılan bir tabirdir. IV. Murad'ın Ceyb-i humâyûna akçe teslimine dair mührünü taşıyan makbuzu: İ.E.-M, nr. 957 (Bu numarada iki belge bulunmaktadır).

[79] Sultan III. Selim ve Abdülmecid tarafından yazılmış iki nâme-i humâyûnda bu padişahlara âid mühürlerin basılmış oldukları tesbit edilmekle birlikte maalesef her iki mühür de TSM koleksiyonunda bulunmamaktadır. Bahsi geçen nâmeler için III. Bölüm, "Nâme-i humâyûn" bahsine bk.

[80] Uzunçarşılı ("Mühür", s.502), birinci için Fazıl Mustafa Paşa'nın tayini, ikinci için Hezarpâre Ahmed Paşa olayı, üçüncü için ise Fazıl Mustafa Paşa'nın Salankamin'deki şehadeti sırasında mührün kayb olması örneklerini vermektedir.

[81] Mühr-i humâyûn örnekleri için bk. Uzunçarşılı, "Mühür", levha XXXVI-XXXVIII; aynı yazar, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, fotoğraflar; S. Umur, *a.g.e*, çeşidli yerlerde pek çok mühr-i humâyûn örneği bulunmaktadır.

hâliki"[82] ibaresi kazılıdır. Yine Sultan III. Murad'ın beyaz akik üzerine kazılmış mühründe

"*El-hamdü li-hâliki'l-beşer â'ti'l-atâyâ li-Murâdinâ*"[83] yazısı bulunmaktadır. I. Mustafa'nın yüzüğe monte edilmiş beyzî şekildeki mühründe ise sadece

"*Mustafa bin Mehmed Han halledehu mülkühu*"[84] ibaresi okunmaktadır.

Şekil 50
I. Mustafa'nın mührü
(TSMMK, nr. 47/3)

Mühr-i humâyûnlar, küçük eb'adda beyzî, daire, kare veya köşeleri kesik kare (sekizgen) şeklinde olurdu[85]. Abdülhamid'in çok değişik mühürleri içinde Padişahın isminin baş harflerinden ibaret bir mil etrafında dönen üç[86] ve dört yüzlü[87] zat mühürleriyle bir tarafı marka, diğer tarafı arma[88] olan mühürlerine de rastlanmaktadır.

Şekil 51
II. Abdülhamid'in üç yüzlü mührü
(TSMMK, nr. 47/57)

Şekil 52
III. Selim'in armalı mührü
(TSMMK, nr. 47/27)

Mühr-i humâyûnların eb'adları ise değişiklik göstermektedir. 1,5 cm. kenarlı kare mühürler yanında uzun tarafı 3 cm.ye yaklaşan beyzî mühürler, hatta III. Selim'in armalı mühründe görüldüğü gibi, uzun kısmı 6 cm.ye yakın olanlar da vardır[89].

---

[82] TSMKK, nr. 4819. Bu mühür Abdurrahman Şeref, "Topkapu Saray-ı Humâyûnu", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, cüz 7 (1329), s. 401 ve *TSMMSR*, s. 12 ve eklerde yayınlanmıştır.

[83] TSMMK, nr. 47/2. *TSMMSR*, s. 12.

[84] *TSMMSR*, s. 13 ve eklerdeki fotoğrafı.

[85] *TSMMSR* , s. 3.

[86] Kantaşı üzerine kazılmış bu mührün bir yüzünde Arab alfabesiyle ("ayın" ve "ha"), diğer ikisinde Lâtin alfabesiyle ("A"."H") harfleri bulunmaktadır. "A.H" markalılardan birinin üzerine taç hâkkedilmiştir. TSMMK, nr. 47/54; *TSMMSR*, s. 20 ve fotoğraflar.

[87] Yine kantaşı üzerine hâkkedilmiş bu mührün bir yüzünde Arab, diğer yüzünde Lâtin alfabesiyle marka, üçüncüde "beduh" (Beduh, bir mektubu yerine götürmekle vazifeli bir melek olarak kabul edildiğinden mektub zarflarına gönderilenin isminin altına bazan "beduh" yazı ile yazılmayıp bu mühür basılırdı. Uzunçarşılı, *TSMMSR*, s, 20n) kelimesi, dördüncüde ise bir gül bulunmaktadır. *gös. yer* ve fotoğraflar.

[88] Altından, iki yüzlü ve beyzî olan bu mührün bir tarafında marka, diğer tarafında arma bulunmaktadır. TSMMK, nr. 47/53; *TSMMSR*, s. 19/İ.

[89] Aşağıdaki birkaç örnek mühr-i humâyûn eb'adları hakkında fikir verebilir.

* II. Abdülhamid'in altın yüzüğe monte edilmiş mavi taş üstüne tuğralı mührü: 2 x 1,4 cm (TSMMK, nr. 47/47);

* III. Murad'ın saplı beyaz akik mührü: 1,7 x 1,7 cm (TSMMK, nr.47/ 2);

* III. Ahmed'in saplı, altından tuğralı mührü: 2,5 x 1,9 cm (TSMMK, nr. 47/4);

* I. Abdülhamid'in saplı, beyzî, altından tuğralı mühürleri: 2,7 x 2,3 cm (TSMMK, nr. 47/23-26);

Osmanlılarda hazinelerin açılıp kapanması belli kaidelere bağlı olarak yapılırdı. Dîvân akd edildiği günlerde, Hazîne-i Âmire ve defterhanenin mühürleri toplantı başlamadan önce açılır, bitiminde sadrazamda bulunan *mühr-i humâyûn* ile mühürlenirdi.Enderun Hazinesinin mühürlenmesinde ise Hazine Kethudasında duran Yavuz Selim'in mührü kullanılırdı[90].

2. Resmî Mühürler

Resmî mühürleri üç gruba ayırmak gerekir. Birincilerde makam adı bulunmayıp sadece makamı işgal eden şahsın ismi, ikincilerde makam ismi vardır. Üçüncü grupta ise makam ve şahıs ismi birlikte bulunur.

a. Şahıs Adı Bulunanlar

Vezirler, beylerbeyiler gibi üst düzey yöneticilerine âid olan bu mühürler büyük eb'addadırlar. Beyzî veya yuvarlak şekildedir. Bir kısmı üç satır üzerine tertib edildiği gibi bir kısmında ortada sahibinin ismi, etrafında ise bir beyit, mısra, yahut bir âyet yer alır.

Şekil 53
Mısır Muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa'nın eyâlet mührü
(TSMA, nr. E. 4127)

Şekil 54
Bağdad Valisi Ali Rıza Paşa'nın makam mührü
(TSMA, nr. E. 2812/1,2)

Buyuruldular ile tezkiresiz timar beratlarında bu mühürler kullanılmıştır. Bunlarda hiçbir şekilde makam adına rastlanmaz. Pençe ile birlikte kullanıldıklarında makam pençenin *sere*sinde zikr edildiğinden, pençe bulunmayan beylerbeyi buyuruldularında ise, nereden verildiği buyuruldunun içinde geçtiğinden[91] hangi makamın mührü olduğu çok kere anlaşılabilmektedir. Hiçbir yerde makam adı bulunmaması halinde benzerleriyle mukayese suretiyle mührün âid olduğu makam tesbit edilebilir.

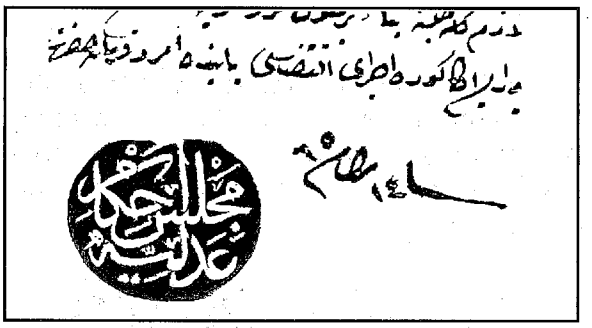
b. Makam Adı Bulunanlar

Sultan II. Mahmud devrinde başlayan ve Tanzimatla geliştirilen düzenlemelerden sonra yeni kurulan meclislerden gönderilen yazıların altlarında
"*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*",
"*Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ*",
"*Meclis-i Tanzimat*",

* III. Selim'in gümüş üzerine ortası tuğra, etrafı armalı, üstte taç ve hemen altında ay yıldız olan mühürleri: 4,9 x 5,7 cm (TSMMK, nr. 47/27-28).

[90] Yavuz Selim'in bu konudaki vasiyeti ve Enderun Hazinesinin açılış merasimi için bk. Abdurrahman Şeref, "Topkapu Saray-ı Humâyûnu", *TOEM*, cüz 7 (1329), s. 401-402; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 319.

[91] Tafsilât için IV. Bölüm "Buyuruldu" bahsine bakınız.

Şekil 55
Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye mührü

"*Meclis-i Nâfıa*",
"*Meclis-i Ordu-yı Asâkir-i Hassa-yı Şâhâne*" gibi mühürler kullanılmaya başlanmış ve giderek bütün resmî daireler bu usûlü benimsemişlerdir.

Taşrada ise kazalar ve muhtarlıkların da artık birer mührü bulunmaktadır. Nitekim, Topkapı Sarayı koleksiyonunda

"*Kaza-yı Ruscuk*",
"*Kaza-yı Kengiri*",
"*Kaza-yı Ayvalık*" kelimeleri kazılmış mühürler olduğu gibi Tanzimatı müteâkib yapılan temettüat sayımlarında sayım defterlerinin sonlarında zat mühürleri değil artık
"*Muhtar-ı evvel der Karye-i Bağçe*" ve
"*Muhtar-ı sânî der Karye-i Bağçe*" gibi şahıs adı bulunmayan muhtarlık mühürleri, bir kısmında ise bunlara ilâveten
"*İmam der Karye-i Soğulmaz*" veya
"*İmam der karye-i Garib*" gibi imamlık mühürleri görülmektedir.

Şekil 56
Kaza mührü
(TSMMK, nr. 47/395)

Şekil 57
Muhtarlık mührü
(*Temettü Defteri*, nr. 2622)

Şekil 58
İmamlık mührü
(*Temettü Defteri*, nr. 2631)

Hatta yeni bir köy teşkil olunduğunda hemen buraya âid bir mühür hazırlatılıp gönderilmektedir[92].

Yabancı devlet elçilikleri içinde de makam adı kullanılarak Türkçe olarak ve Arab harfleriyle hazırlanmış mühürler bulunmaktadır. Meselâ, Fransız sefareti mühründe ortadaki kartal amblemi etrafında "*Sefâret-i Pâdişâh-ı Fransa der Âsitâne*" yazısı okunur[93]. Yine bunun gibi İngiltere ve Rusya sefâretlerinin de "*Sefâret-i İngiltere der Âsitâne*" ve "*Sefâret-i Rusya der Âsitâne*"[94] şeklinde tamamen eski harflerle kazılmış mühürleri bulunmaktadır.

Şekil 59
İngiliz sefareti mührü

Şekil 60
Rus sefâreti mührü

92 ".. imam ve muhtar mühürlerinin hâkkettirilerek irsâli husûsunun...": BOA, İrade-Dahiliye, nr. 72017/2; İrade-Şûra-yı Devlet, nr. 3860/2, 4111/2, 4721/2, 5293/2

93 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 525/7.

94 A.DVN.DVE dosyaları içinde bu mühürlerin kullanılmış olduğu hayli belge mevcuddur.

c. Makam ve Şahıs Adı Bulunanlar

XIX. yy.dan önce makam ve şahıs adının bir arada bulunduğu mühürler daha azdır. Hatta makam ve şahıs adı bulunan yegâne mühürün yeniçeri ağalarına âid olduğu sanılmıştır. Halbuki, makam ve şahıs adlarının birlikte yer alması keyfiyetine defterdar, topçubaşı, muhâsebeci gibi vazifelilerin mühürlerinde de rastlanmaktadır. Gerçekten cizye kâğıtlarında "*Abduhû İbrâhim, ed-defterî*",

"*es-Seyyid Feyzullah ed-defterî*"[95] ve

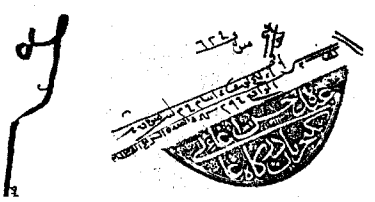
"*Mustafa, muhâsebe-i cizye*",

"*es-Seyyid Hüseyin, muhâsebe-i cizye*"[96] misallerinde olduğu gibi defterdar ve cizye muhasebecisine âid mühürler bulunmaktadır[97]. Ancak, öyle anlaşılıyor ki bunlar, yeniçeri ağasınınki kadar kullanım sahası bulamamışlardır. Kuyruklu imza bahsinde de görüldüğü gibi, defterdarlar, diğer belgelerde mühür değil imza kullanmışlardır.

Şekil 61
1226 tarihli Yeniçeri Ağası mührü
(Hammer, nr. 21)

Yeniçeri ağalığına getirilen şahıslar ise, ilk olarak kendi adlarına bir mühür kazdırmışlardır. Yeniçeri ağalarının mühürlerinin tamama yakını beyzî şekilli olup büyük ekseriyetinde yazı, mühür dört kısma bölünerek yazılmıştır. Üst kısımda "*ez'âfü'l-ibâd*" la birlikte isim, altta "*Ağa-yı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî*", yanlarda ise bir kıt'a yer almaktadır. Hammer tarafından neşr edilmiş 1226 (1811) tarihli Yeniçeri Ağasına âid bir mühür ise aynı tarihteki Topçubaşı mührüyle büyük benzerlik göstermektedir. Yeniçeri ağalarının diğer mühürleri gibi yine beyzî olan bu mührün üst parçasında

Şekil 62
Yeniçeri Ağasının yarım mührü

"*Ve mâ en-nasrü'l-emn indi'llah*", arada bir boşluktan sonra

"*Abduhu es-Seyyîd Ahmed, Ağa-yı Yeniçeriyân-ı Dergâh- âlî, sene 1226*" yazısı okunmaktadır.

Yeniçeri ağaları bu mühürlerini yeniçeri ulûfeleri için verilen *esâmî*, ve acemilerin Ocağa kaydı için verilen *memhûr*lar ile kalelerdeki yeniçerilerle ilgili işler için yazılan yazılarda kullanırlardı[98]. Yeniçeri ağaları, başlangıçta mühürlerinin tamamını basarlarken sonradan kâğıdı katlayarak basmaya başladıklarından mührün sadece alt yarısı çıkar olmuştur[99].

Topcubaşıların da Tanzimat öncesinde şahıs ve makam adı bulunan mühürleri mevcuddur ve şekil olarak da Yeniçeri Ağasınınkine benzemektedir. Bunlardan 1226 tarihli olanda üst sırada

"*Ve mâ tevfiki ilâ billah*", altta

"*Abduhu Abdullah Ser-tobî-i Dergâh-ı âlî, sene 1226*" yazısı okunmaktadır.

Şekil 63
Fuat Paşa'nın makam mührü

Sadrazamların da, XIX. yüzyıl ortalarından îtibâren kullandıkları resmî mühürler bu gruba girer. İlk defa Keçecizâde Fuad Paşa'nın ilk sadaretinde, 1861'de başlayan bu tatbikatta dairelerin kanun ve nizamlar hükümlerine dayanan takrirlerinin

---

[95] Joseph von Hammer-Purgstall, "Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken", *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Wien 1849, s. 38.

[96] Hammer, gös. yer.

[97] VI. Bölüm "Cizye tezkiresi" bahsine bk.

[98] Uzunçarşılı, "Mühürler", s. 533.

[99] Uzunçarşılı, "Mühürler", resim 54-61.

üstlerine ve irade-i seniyye ile Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet mazbatalarının kalemlerce tasdik edilmiş suretleri altlarına konan buyuruldularda sadaret mührü kullanılmıştır. Mühürlerdeki *vezîr-i âzam* sözü ise ya sadrazamlar için ilk devirlerde kullanılan *vezîr-i âzam* tabirinden mülhem veya Fransızca *grand vezir* sözünün tercümesi makamındadır. Fuad Paşa'nın başlattığı bu tatbikat daha sonra bir âdet haline gelmiş ve II. Abdülhamid'in 1906'da mühür yerine imza kullanılması husûsundaki emrine kadar devam etmiştir[100].

Yine 1861'de taşradaki idarecilerin makam mühürlerine de Fuad Paşa'nın resmî mühründe olduğu gibi makam isminin yazılması prensibi getirilmiştir[101].

Şekil 64
Reşid Paşa'nın Paris sefâreti mührü
(TSMMK, nr. 47/176)

1861'den önce de Avrupa tesiriyle Avrupa'daki Türk sefaretlerinde makam ismi yazılı resmî mühür kullanıldığı vakidir. Mustafa Reşid Paşa'nın Paris sefiri bulunduğu sırada kazdırtıp kullandığı mühür buna örnek teşkil eder. 3,7 x 3,7 cm eb'adındaki mührün ortasında Arab harfleriyle üç sıra olarak

"*Mustafa Reşid*
Sefîr-i Devlet-i Aliyye
Nezd-i Devlet-i Fransa" ibaresi, altında 1251 tarihi, üstte ay-yıldız ve hepsinin birden etrafında Fransızca olarak

"*Ambassade de la Sublime Porte a Paris*" yazısı yer almaktadır[102].

Şekil 65
Hahambaşı mührü
(TSMA, nr. E. 448/5)

Azınlık temsilcilerinin mühürlerinde de isimleriyle beraber işgal ettikleri makamın adına rastlanır. Meselâ 1250(1834) tarihini taşıyan hahambaşıya âid bir mühür

Bende Avram
hahambaşı
hâlâ 1250 şeklindedir[103]

Bazı mühürlerde ise isim ihtiva eden bir beyitle birlikte makam ifade eden bir amblem bulunurdu ki Boğdan voyvodalarının mühürleri bunun güzel bir örneğidir. Aleksandır, Lipol ve Ligor voyvodaların mühürlerinin ortalarında bir öküz başı, etrafında Aleksandır'ınkinde

"El-mütevekkil ala'llah el-kadîr
Aleksandır voyvoda el-hakîr"[104],

Lipol'ünkinde ise

"Bende-i hâk-pây-i Âl-i Osman
Lipol, voyvoda-i serhadd-i Boğdan"[105] şeklinde çepeçevre yazı bulunmaktadır.

---

[100] Eski sadrazam Said Paşa'nın, bu konuda sorulan soruya cevab olmak üzere Mabeyn Başkitâbetine gönderdiği 15 Safer 1324 / 27 Mart 1322 (9 Nisan 1906) tarihli takrir: BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. kısım 31-evrak 1912-zarf 45-karton 82. Ancak, o sırada sadarette bulunan Ferid Paşa, mühür kullanılmasının "kanûna mugayereti olmadığı", öteden beri sadrazamların sadaret mührü kullandıkları ve bu davranışın, mühür kullanmaya hakkı olmadığını göstermek üzere şahsını hedef aldığı zehâbına kapılmıştı. Ferid Paşa'nın 15 Safer 1324 / 27 Mart 1322 (9 Nisan 1906) tarihli tezkiresi: *TSMMSR*, s. 9.

[101] Said Paşa'nın takriri: YEE, nr. 31-1912-45-82.

[102] TSMMK, nr.47/176.

[103] TSMA, nr. E. 448/5.

[104] TSMA, nr. E. 5043.

[105] TSMA, nr. E. 4569'daki bu mühür sekizgen biçimindedir.

3. Vakıf Mühürleri

Vakıf kütübhaneler tesis edenler, vakf ettikleri eserlere basılmak üzere vakıf mühürleri kazdırtmışlardır. Vakıf kütübhanelerdeki kitablar genellikle bu tür vakıf mühürleri ihtiva ederler. Vakıf kitabların "1a" yüzlerinde görülen mühürlerin bir kısmı vakıf mühürleridir. Vakıf sahiblerinin vakf ettikleri kitabların kendi vakıf mühürleriyle mühürlenmesine önem verdikleri anlaşılmaktadır[106].

Vakıf kütübhanelerin bir kısmı padişahlar, bir kısmı ise ileri gelen bazı şahıslar tarafından tesis edilmişlerdir. Padişahlara âid vakıf mühürleri iki grupta toplanabilir.

a. Padişah Vakıfları

aa. Tuğra Bulunanlar

Şekil 66
III. Ahmed'in vakıf mührü
(Kut-Bayraktar, *Vakıf Mühürleri*, s. 28)

1. Bunlarda *seren*in sol tarafına *vakıf* kelimesi, sonundaki "f" harfi tuğranın dış beyzesini meydana getirecek şekilde yerleştirilmiştir. Tuğranın üst tarafında ise bir âyet ve genellikle Âraf sûresinin "*Ve nâdâ eshâbü'l-cenneti eshâbe'n-nârî en kad ve cednâ mâ va'denâ rabbünâ hakkan fehel ve cedtüm mâ va'de rabbüküm hakkan kalû ne'am fe ezzene mü'ezzinün beynehüm en la'netu'llahi ale'z-zâlimîn*" şeklindeki 43. âyeti yer alır. I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid'in vakıf mühürleri bu gruba girer[107].

11. III. Ahmed'in vakıf mühründe olduğu gibi tuğra yine mührün alt kısmında yer alır. Fakat *vakıf* kelimesi bu defa tuğraya yerleştirilmemiştir. Mührün üst kısmında "*Vakf-ı Sultan Ahmed Han bin Gazi Sultan Mehemmed Han*" ibaresi görülür.

ab. Tuğra Bulunmayanlar

Şekil 67
III. Selim'in vakıf mührü (Kut-Bayraktar, *Vakıf Mühürleri*,s. 41)

III. Selim'in vakıf mühründe olduğu gibi tuğra bulunmayıp sadece padişah vakfı olduğuna "*Haza vakfu Sultâni'z-zamân el-gazî Sultan Selîm Hân ibn Sultan Mustafa Han afâ anhumâ er-Rahman 1217*" şeklinde işaret eden mühür de vardır[108].

b. Diğer Şahıslara Âid Vakıf Mühürleri

Vakıf mühürlerinin muhteviyatı bir nevi klişe haline gelmiştir. Vakıf sahibinin mesleği, adı, bazan baba adı, hatta vakfın nereye, ne maksadla ve hangi tarihte yapıldığı gibi hususlara dahi yer verilen vakıf mühürleri bulunmaktadır[109].

Padişahlardan sonra vakıf yapanlar arasında valide sultanlar, sultanlar, sadrazamlar, vezirler, ilmiye ve kalemiye sınıfı mensubları gelmektedir.

Valide sultanlardan Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıf mührü 2,6 x 2,2 cm. eb'adında olup üzerinde

---

[106] Günay Kut - Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984, s. 12.

[107] Kut-Bayraktar, s. 12, 31, 33, 35, 37, 39.

[108] Kut-Bayraktar, s. 13, 41.

[109] Kut-Bayraktar, s. 12.

Şekil 68
Pertevniyâl Valide Sultan'ın vakıf mührü
(Kut-Bayraktar, *Vakıf Mühürleri*, s. 60)

"*An vakf-ı devletlü,*
ismetlü Pertevniyal
Vâlide Sultan-ı aliyyeti'ş-şân
Hazretleri 1279" ibaresi mevcuddur[110].

II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'ın 2,5 x 2,5 cm. eb'adındaki vakıf mührü ise şu şekildedir[111]:

"*Vakf-ı İsmihan Sultan*
Binti Sultan Selîm Hân
be-medresetühâ fî Ebî Eyyübi'l-Ensârî"

Vakıf şartlarını özetleyen mühürlere örnek olarak Reisülküttab Mustafa Efendi[112] ve Hacı Selim Ağa'nın[113] vakıf mühürleri gösterilebilir.

Şekil 69
"Vakf-ı Hâne-i Hazîne-i Humâyûn"
(TSMMK, nr. 47/174)

Şahıs ismi yazılı vakıf mühürleri yanında bir de sadece vakfın ismi bulunan mühürler vardır. Şekil îtibâriyle de hayli değişik olan, âdeta bir karanfili andıran

"*Vakf-ı hâne-i Hazîne-i Humâyûn*" ibâreli 1135 (1722-23) tarihli mühür bunun tipik bir örneğidir[114].

Son devirlerde suiistimalleri önlemek amacıyla bazı vakıflarda iki, hatta dört parçalı mühürler kazdırıldığı görülmektedir. Bu mühürlerin parçaları ayrı ayrı şahıslarda bulunmakta ve ikisi biraraya getirilip basılmadan gerekli muâmele yapılamamaktadır[115].

Şekil 70
İki parçalı vakıf mühürleri
(BOA, Mühür Koleksiyonu)

Şekil 71
Dört parçalı bir mühür
(BOA, Mühür Koleksiyonu)

[110] Kut-Bayraktar, s. 60.

[111] Kut-Bayraktar, s. 50.

[112] Kut-Bayraktar, s. 183.

[113] Kut-Bayraktar, s. 189.

[114] TSMMK, nr. 5083.

[115] Başbakanlık Arşivi mühür koleksiyonunda bunun çeşidli örnekleri bulunmaktadır.

4. Şahsî Mühürler (Zat Mühürleri)

a. Şekil ve Muhtevâları

Osmanlılarda okuma yazması olsun olmasın herkesin bir zat mührü bulunurdu. Çünki özellikle resmî yazışmalarda bazan ismin yanına, çok kere de arkasına mühür basmak belgenin sahihliğini isbat bakımından zarûrî idi. Bu mühürler, resmî olanlara nazaran daha küçük eb'adda olup yuvarlak, beyzî, kare, sekizgen biçimlerinde olabildikleri gibi, bazan da etrafı tırtıllı bir şekil verilirlerdi. Hatta ay şeklinde etrafı düz veya tırtıllı mühürlere de rastlanmaktadır[116].

Şekil 72
Çeşidli şekillerdeki şahsî mühürlerden örnekler

Sadrazamlar, mühr-i humâyûnla beraber kendi şahsî mühürlerini de taşırlardı. Padişahın mührünün sadrazamda durması gibi, sadrazam sefere gittiğinde, yerine vekil bıraktığını göstermek bakımından, mührünü sadaret kaymakamına verirdi[117].

Şahsî mühürlerin muhtevâları pek çeşidlidir. Sadece isim bulunan mühürler içinde "*Ali*" veya "*Mehmed*" gibi kime âid olduğu kolay çözülemeyecek olanlar yanında "*Esseyyid Mehmed Emin Âlî*" gibi sahibi hemen teşhis edilebilenlere de rastlanmaktadır.

Şekil 73
Tek isimli bir zat mührü

Şekil 74
Âlî Paşa'nın zât mührü

Bazı mühürlerde ise ismin önüne "*abduhu*" veya "*el-fakir*" kelimelerinin ilâve edildiği görülmektedir. Bir kısmında isimle birlikte bir mısra veya beyit bulunur. Meselâ,

"*el-vâsık bi'l-meliki'l-ebed (meliki's-samed / meliki'l-ilah) el-fakîr Gazanfer bin Abdullah*" gibi mühürlere çokca rastlanır[118].

Osmanlı hanedânına mensub kadınların da bazan bir bazan daha çok sayıda mühürleri bulunmaktadır. Padişah kızları içinde tuğra şeklinde mühür kazıtmış olanlar vardır. Bunlardan biri II. Bayezid'in kızı Ayşe Sultan'a âid olup

---

[116] BOA, A.DVN, dos. nr. 21/14.

[117] Gelibolulu Âlî'den naklen Uzunçarşılı, "Mühürler", s. 503-504.

[118] Sadece bir mahzara imza koymuş bulunanlar arasında bile birkaç tane bu tip mühürden görülebilmektedir. BOA, A.DVN, dos. nr. 21/14 buna güzel bir misâldir.

Şekil 75
Ayşe Sultan'ın mührü
(TSMA, nr. E. 9640)

"*Ayişe Sultan bint-i Bâyezid*" ismi kazılmış ve "sultan" ve "bint" kelimelerinin sonlarındaki "nun" ve "te" harfleri, beyzeleri meydana getirmiştir[119].

Valide Sultanların mühürlerinde bazan isimleri, bazan da

"*Valide-i Sultan Mehemmed Han*"[120] gibi kimin annesi olduğu, yahut

"*Devletlü, ismetlü Valide Sultan-ı aliyyeti'ş-şân hazretleri*"[121] gibi sadece sıfatları bulunmaktadır.

Bezmiâlem Valide Sultan'ın mühürlerinden biri gayet dikkat çekici olup şöyledir:

"*Muhabbetden Mehemmed oldu hâsıl,*
Mehemmedsiz muhabbetden ne hâsıl,
Zuhûrundan Bezmiâlem oldu vâsıl"[122].

Bazı mühürlerde ise sahibinin kim olduğuna delâlet edecek her hangi bir isim veya sıfat bulunmaz. Meselâ, yine Bezmiâlem Valide Sultan'ın mühürlerinden birinde sadece "*Hay hak*" kelimeleri kazılıdır[123].

Birden fazla mühür kazdırmanın bazı pratik faydaları olduğu da görülmektedir. Her halde her birinin kullanılış yerleri farklıdır. Hatta devlet kademelerinde vazife alanların mühürlerinden birini kullandıkları takdirde yazdıkları mektubların geçerli olduğu, diğerini kullandıklarında yazıya îtibâr edilmemesini tavsiye ettikleri bile vaki'dir[124].

Şekil 76
İngiliz elçisi Lord
Ponsonby'nin mührü

Şekil 77
İngiliz elçisi Sir Stradford
Canning'in mührü

[119] TSMA, nr. E. 9640'daki belge üzerinde bulunan bu mühür İbrahim Kemal Baybura, ("Osmanlılarda Mühür", s. 83) tarafından neşr edilmiştir.

[120] Aslı TSMMK'nda bulunan bu mühür Baybura (s. 82) tarafından neşr edilmiştir.

[121] Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın mühürlerinden biri böyle olup oğlu Sultan Abdülmecid'in Akdeniz gezisi sırasında yazdığı 29 Receb 1266 (10 Haziran 1850) tarihli mektuba bu mühür basılmıştır. TSMA, nr. E. 3202/6.

[122] Yine annesi tarafından Abdülmecid'e gönderilen 18 Cemâzıyelevvel 1265 (11 Nisan 1849) tarihli mektubdaki mühür. TSMA, nr. E. 3202/2.

[123] Bu da Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından Sultan Abdülmecid'e gönderilen 17 Cemâzıyelevvel 1265 (10 Nisan 1849) tarihli mektuba basılmıştır. TSMA, nr. E. 8383/12.

[124] Nitekim, III. Selim devrinin meşhur şahsiyetlerinden Hâlet Efendi, biri "*Mehmed Said Halet*", diğeri "*Hâlet-i ışk-ı Muhammed be-dilem dâd Said*" şeklindeki iki mührünü de bastığı bir mektubunda muhatabına, bunlardan birinci ile gönderdiği mektub, vs. belgelerde yazılanlara ehemmiyet verip yerine getirmemesini, ancak ikinci mührünü bastığı yazıları ciddiye almasını bildirmişti. Midhat Sertoğlu, "Kaybolan Bir Türk Sanatı Mühürcülük", *Resimli Tarih Mecmuası*, VII/12 (Aralık 1956), s.741, 745.

Osmanlı dairesinde sadece Osmanlılar değil, yabancı misyon mensubları birçok yazılarında Arab harfleriyle kazılmış mühürler kullanmışlardır. Bunlar arasında yukarıda işâret edilen sefâret adını taşıyan resmî mühürlerden başka şahsî mühürler de vardır. Şahsî mühürlerin bir kısmında sadece isim bulunmasına karşılık[125] bir kısmında ismin etrafında Rudolph Lützow'un mühründeki

"*Hasbiya'llah ve ni'me'l-vekîl*
Lâ-havle velâ kuvvete illâh billâh
Tevekkeltü ala'llah
Ve mâ tevfîki ilâ billâh"[126] şeklinde aynı Osmanlı mühürlerinde olduğu gibi Arabca dua cümleleri veya Spencer Smith'in mühründe olduğu gibi

"*Gerçi yârân fârigend az-hâl-i mâ*
Ez-men îşân râ hezârân yâd-bâd"[127] şeklinde ismin etrafında bir beyit bulunur.

Şekil 78
Rudolph Lützow'un
mührü
(Hammer, mühür 7)

Şekil 79
Spencer Smithin
mührü
(Hammer, mühür 6)

b. Resmî Belgelerde Mühürlerin Basılma Sıraları

Resmî belgelerde mühürlerin rastgele değil belli bir sıra takib edilerek basıldığı görülmektedir.

II. Mahmud saltanatında kurulup Tanzimatta son şeklini alan merkezdeki Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Mahsus gibi meclisler ile taşradaki vilâyet meclislerinde tanzim edilen mazbatalar bunlara örnek teşkil eder. Sol başta, eğer gerekiyorsa ilgili dairenin mührü yer alır, ondan sonra mertebe sırasına göre üyelerin mührü basılır. Meselâ Şûrâ-yı Devlet mazbataları böyledir. Şûrâ-yı Devlet mührünün yanında hangi daireden verilmişse onun reisinin mührü ile sağ tarafında azalarınki sıralanır[128].

Meclis-i Vükelâ mazbatalarında solda sadrazam, sağa doğru sırasıyla Şeyhülislâm, Serasker, Adliye, Bahriye, Hariciye, Dahiliye, Tophane, Maliye, Evkaf, Maarif, Ticaret ve Nafıa nâzırları ile en sonda Sadaret müsteşarının mührü bulunur[129].

Vilâyetlerde tanzim edilenlerde de sol başta vali veya mutasarrıfın mührü vardır. Onun yanında meselâ defterdar veya malmüdürü, hakim, müftü ve üyeler sıralanır[130]. Çok kere her mührün üstünde yazı ile kime âid olduğu belirtilmiştir.

Mahzarlarda da, eğer resmî vazifeliler varsa, mühürlerin yine mertebe sırasına oldukca riâyet edilerek basıldığı görülmektedir[131].

---

[125] BOA, A.DVN.DVE dosyaları içindeki evrakda çok sayıda eski harfli mühür vardır.

[126] Rudolf Lützow'un mührü: Hammer, "Siegel", s.52 ve mühür 7.

[127] Hammer, "Siegel", s. 52 ve mühür 6.

[128] İrade-D, Ramazan 1312/3 eki ve Şevval 1312/9 eki.

[129] İrade-D, Şevval 1312/9 eki.

[130] 11 Zilhicce 1268 (26 Eylül 1852) tarihli Tırhala Vilâyeti mazbatası: İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 10140.

[131] Meselâ, BOA, A.DVN, dos. nr. 5/47 ve 21/14'deki mahzarlar.

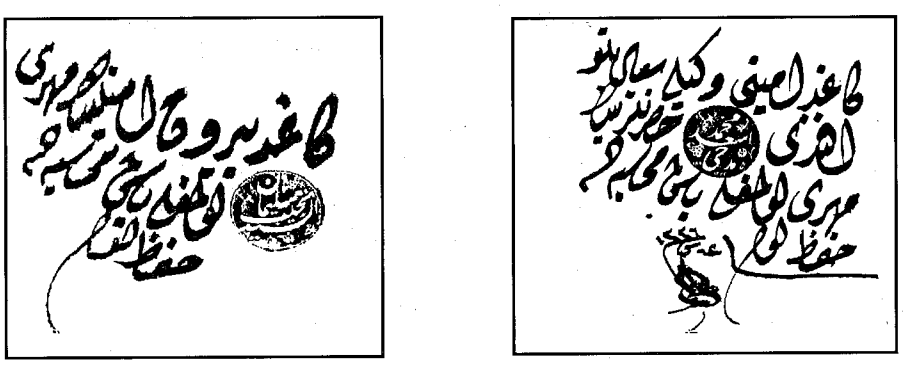
5. Tatbik Mühürleri

a. Merkez Kalemlerindeki Defterler

Mühürün, belgenin sahihliğini isbat eden bir vasıta olarak kullanılması, devlet muâmelâtında sahtekârlıklara meydan verilmesini önlemek üzere, gerek çeşidli devlet hizmetlerindeki şahısların, gerekse devletle sıkı iş münâsebetleri içinde bulunan özel teşebbüs sahiblerinin kullandıkları mühürlerin bilinmesini icab ettirmiştir. Bunun için de merkezî devlet kalemlerinde her kademedeki vazifelilerin kullandıkları mühürlerin birer örneğinin bulundurulmasına ihtiyac duyularak her zümre için ayrı defterler tutulmuştur. Alaybeyileri, kadılar / nâibler, kalelerdeki cemaatler, gayr-i müslim cemaatlerin patrikleri, kefil sarraflar, mukataa mültezimleri için hep ayrı ayrı defterler bulunmaktadır[132].

Bu mühürlerin basılı olduğu bir arz, arzuhal veya i'lâm gibi belge merkeze ulaştığında ilk işlerden biri mührün sahih olup olmadığının tesbiti idi. Kalemlerden der-kenarlar çıkarıldıktan sonra mührün, gerçekten belgede adı olan şahsa âid olup olmadığının tesbiti için "*tatbik*" yazısı konurdu. Mühür, ilgili defterdeki orijinali ile uygunluk sağlıyorsa "*sahihdir*" veya "*mutabıkdır*"; uygun değil ise "*sahtedir*" şeklinde bir şerh düşülürdü. Sahih olması halinde muâmele tekemmül eder, sahte olduğu takdirde sahtekârın bulunup cezalandırılması yoluna gidilirdi.

Nitekim, Âlî Paşa'nın ilk sadâretinde rüşvet alarak onun mührünün benzerini kazıtmak sûretiyle sahte evrak tanzim eden şahıslar vazifeden uzaklaştırılmış ve sürgüne gönderilmişlerdi[133].

Şekil 80
Kâğıt Emini ve Kâğıt Emini Vekiline âid tatbik mühürleri

Özel şahıslara âid borç meselelerinde de sahte mühür kullanılabilmekte ve bu gibi hallerde ehl-i hibre olarak hakkâk esnafından bazıları davet olunmaktaydı[134].

Bazı hallerde muhasebe defterleri gibi defterlerde de ilgili vazifelinin mührünün yer aldığı görülmektedir. Meselâ, 1226 tarihli kâğıd emini muhasebe defterinde hem Kağıd Emini "*Es-seyyid Süleyman Necib*", hem de vekili "*Mehmed Es'ad Medhî*"nin mühürleri, ayrı sayfalarda olmak üzere, birer kâğıda basılıp yapıştırılmışlardır[135].

---

[132] Bu defterlerden örnekler için Eklere bakınız.

[133] Bu dört kişiden biri hâcegândan, diğeri Seraskerlik Nizâmiye Yoklama Odası kâtiblerinden idi. Hâcegândan olanın rütbesi kaldırılmış, kâtibin olaya aslını bilmeden karıştığı anlaşıldığından muhakeme sırasındaki tutukluluğu kâfî ceza olarak görülmüş, sahtekârlığı hazırlayan ile bu yolla mevki almağa teşebbüs eden şahıslar bir yıl müddetle Rodos'a sürülmüşlerdir. Tahkikat sonucunda çıkan 3 Cemâziyelâhır 1269 (12 Şubat 1853) tarihli irade: İrade-MV, nr. 10140 ve ekleri.

[134] Baybura, s. 72 ve 78 belge 4.

[135] D.BŞM. KGB, nr. 7883.

b. Hakkâklerin Mühür Defterleri

Yukarıda bir nebze temas edilen sahte mühür olayları hakkâkları töhmet altında bırakabiliyor ve bunların önlenmesi için bir takım tedbirler alınıyordu.

Resmî veya yarı resmî mahiyetteki mühürler o makamın mes'ulü olan şahıs tarafından mühre kazınması istenen ibare yazılıp mühürlenerek hakkâka gönderiliyordu[136].

Bu konuda hakkâklara da vazife düşüyordu. Kazıdıkları mühürleri kâğıda basıp bir deftere sıra ile yapıştırıyorlar[137] böylece gerektiğinde, aranan mührün kimin tarafından kazıldığının tesbiti kolaylıkla mümkün olabiliyordu.

Âlî Paşa olayında olduğu gibi aykırı bir durum vuku'unda ise vekillerin isimleriyle ve eski mühürlerine benzeyen tarzda mühürler kazımamaları için hakkâklar, kethudaları vasıtasıyla uyarılıyordu[138].

6. Sahh Mühürleri

Şekil 81
"Sahh" mührü

Bunlar kadıaskerler tarafından bir beratın veya der-kenar olarak çıkarılan bir ruznamçe kaydının doğruluğunu tasdik makamında kullanılan mühürlerdir. Takrîben 1 cm. çapında ve yuvarlaktırlar. Bir kısmında basit bir "*sahh*" kelimesi ve mührün kazılma tarihi vardır. Bir kısmında ise "sahh" müsenna olarak yazılmıştır[139]. Bazılarında "sahh" ile birlikte "h" harfinin kavsi içinde isim veya tarih bulunur[140].

Şekil 82
Müsenna
"sahh" mührü

[136] Meselâ Boğazlardaki bazı iskelelere âid mühürlerin kazınması için hakkâk Hilmi Efendi'ye böyle yazılı müracaatlar yapıldığını tesbit edebiliyoruz. Baybura, s.72 ve 78, belge 2 ve 3.

[137] TSMA, nr. 10762/22-24'de bu tip defterler bulunmakta olup buradan alınan örnek için eklere bakınız. Bu defterlerden değişik iki sayfa Baybura, s. 80, 81'de neşr edilmiştir.

[138] İrade-MV, nr. 10140.

[139] BOA, A.DVN.ARZ, dos. 1/36 ve 39.

[140] A.DVN.ARZ, dos. 1/57'de *sahh*'ın içine "Mustafa", 1/80, 82, 83'deki mühürlerde "Ali Nazif", 1/84'de "Necib" isimleri yerleştirilmiştir.

Üçüncü Bölüm

PADİŞAHA ÂİD BELGELER

Padişahın tuğrasını taşıyan ferman, emir, hüküm, berat, nâme, mülknâme, sınırnâme, ahidnâme gibi belgelerle bizzat hattı bulunan belgeler bu gruba girer. Bunlardan bir kısmı birbiriyle eş anlamlı olarak kullanılmışlardır. Padişaha âid oldukları ise sonlarına eklenen Padişâhî, humâyûn, âlîşân, şerîf gibi sıfatlarla yapılan çeşidli terkiblerde açıkca görülür. Hatt-ı humâyûn ve irade dışındakilerin ortak özelliklerinden en mühimi ise padişahlık alâmeti olan *tuğra* ihtiva etmeleridir.

I. FERMAN

Ferman, Dîvân-ı Humâyûn veya Paşakapısı'ndaki dîvânlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve tuğra bulunan padişah emirlerine verilen addır. Ferman kelimesi tek başına değil, padişaha âid olduğunu ifade eden

fermân-ı âlîşân,
fermân-ı humâyûn,
fermân-ı padişâhî,
fermân-ı şerîf;

îtibârının yüksek olduğunu gösteren
fermân-ı celîlü'l-kadr;

mutluluk ve müjde belirten
fermân-ı sa'âdet-unvan,
fermân-ı beşâret-unvan;

şeref verdiğini ifade eden
fermân-ı şeref-iktirân;

mutlaka uyulması gerektiğini emr eden
fermân-ı vâcibü'l-iz'ân,
fermân-ı vâcibü'l-imtisâl;

dünyanın itaat ettiği bir emir olduğunu bildiren
fermân-ı cihan-muta';

güçlü bir îtibârı bulunduğunu ifade eden

fermân-ı kadr-tüvân ve

tatbikine karşı çıkılamayacağını gösteren
fermân-ı kazâ-cereyân gibi şekillerde kullanılırdı.

Fermanla eş mânâlı olarak *emir* ve *hüküm* kelimelerinin de
emr-i şerîf,
emr-i Padişâhî,
emr-i münîf-i vâcibü'l-ittibâ,
hükm-i şerîf ve
hükm-i cihan-mutâ şeklindeki terkibler halinde kullanıldıklarını görüyoruz[1].

A. RÜKÜN VE ŞARTLARI

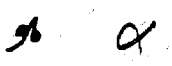
Öğretici mahiyetteki münşeat mecmualarında fermanın altı rükün ve beş şartı olduğuna işaret edilmektedir.

Rükünleri
a) Ferman kelimesinin kullanılması,
b) Gönderilenin isminin kendine lâyık duâ ve senâ ile birlikte yazılması,
c) Fermanın gönderilmesine sebeb olan olayın belirtilmesi,
d) Gönderenin muradının emr edilmesi,
e) Muradın açıklanması,
f) Gerekenin tamamlanmasına dua ile nihayet verme;

Şartları ise
a) Tuğra,
b) Padişaha yakışan ifade,
c) Gönderilenin rütbesine riâyet,
d) Gönderilenin isminin yazılmasından önce *düstûr-ı mükerrem, mefhârü'l-kudât, kıdvetü'l-akrân* gibi senâda; isminden sonra ise *edâmallahû te'âlâ iclâlehû, zîde ilmühû, zîde kadruhû* gibi mevkiine uygun bir duâda bulunulması,
e) Fermanın ısdar sebebinin belirtilmesi olarak gösterilmektedir[2].

1. Davet (Invocatio)

Osmanlı diplomatik dilinde *tahmid* ve *temcid* adı verilen bu rükün, yalnız ferman değil, diğer bütün belgelerin de başında yer alır. Ancak, bu rükün fermanda son derece basit olup sadece "hüve" veya "hû"[3] şeklinde Allah'ın adının zikr edilmesi şeklindedir. Halbuki, -ilerde görüleceği gibi- yabancı hükümdarlara gönderilen mektub, ahidnâme ve hatta memleket dahilinde verilen beratların davet formülleri fermanlarınkinden hayli farklı olup "ağdalı ve tumturaklı" bir ifade kullanılmıştır[4].

Şekil 83
"Hüve" klişeleri

---

[1] M.Tayyib Gökbilgin, s. 56-57; Guboglu, s. 55-56. Ayrıca bk. F.Steingass, *A Comprehensive Persian - English Dictionary*, Beyrut 1970, s.921-22.

[2] *Münşeat Mecmuası*, Süleymaniye Ktb. Halet Efendi kısmı, nr. 760, vr. 24a. Ayrıca bk. Bekir Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", s.173.

[3] Bu kelime, "*hüve*" şeklinde okunduğu gibi "*hû*" olarak da okunabilmektedir. Meselâ bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea" *Belleten*, III/9 (1939), 102; Halil Sahillioğlu, "Ruznamçe" *TBPDS*, s.136-137, belge 10-12. Değişik "hüve" şekilleri için bk. Kraelitz, *Osmanische Urkunden*, s. 17.

[4] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 54.

2. Tuğra

Fermanlarda, padişah emri olduğunu tasdik makamında tuğra bulunmaktadır[5].

3. Elkab (Inscriptio)

Ferman metinleri *mürselünileyh* denilen fermanın muhatabı olan şahsın elkabı ile başlar. Osmanlı diplomatiğinde, Osmanlı devlet erkânına olsun, yabancı hükümdar veya devlet adamlarına olsun yazılacak yazılarda kullanılacak elkab ayrı ayrı tesbit edilmişti. Hiç kimseye hiçbir şekilde işgal etmekte olduğu mevki'in tesbit edilmiş olan elkabı dışında bir elkab kullanılarak yazı yazılamazdı. Bu bakımdan her makam için kullanılan elkabın bilinmesi gerekirdi. Nitekim, münşeat mecmualarında da bu husûsa önemle işaret edilmektedir.

Fermanlar, çok kere birden fazla mevki sahibine hitâben yazılırdı. Birkaç kadıya; bir beylerbeyi veya bir sancakbeyi ile bir kadı ve voyvodaya, yahud bunlarla birlikte yeniçeri serdarları ve iş erlerine bir arada hitab eden fermanların sayısı hayli kabarıktır. Bazı fermanların hem idarî hem kazaî otoriteyi muhatab almasının sebebi, meselenin sadece dava konusu olmakla kalmayıp mülkî âmiri de ilgilendirmesi idi[6]. Böyle birden fazla şahsı muhatab alan fermanlarda her birine âid elkab, vazifeliler mertebe sırasında olmak üzere ayrı ayrı yazılırdı. Meselâ, her üçüne birden hitab eden fermanlarda beylerbeyi - sancakbeyi - kadı sırası takib edilirdi. Defterdar ve vakıf mütevellîsi ise kadıdan sonra, fakat müftü kadıdan önce yazılırdı[7]. Aynı sıfatı taşıyan şahıslara tek fermanla hitab edilmesi dolayısiyledir ki, münşeat mecmualarında aynı vazifeyi işgal eden birden fazla şahsa kullanılacak elkab da verilmiş bulunmaktadır.

Ferman elkabında görülen bir husûsiyet de doğrudan doğruya gönderilen şahısla ilgili olanlar haric, elkabı müteâkib isim konmamasıdır. XVIII. yüzyılda ise isim bulunması lâzım gelen yerler boş bırakılmıştır. Prof. Fekete, bunu fermanların yazılışı sırasında fermanın muhatabı olan makamı işgal eden şahsın isminin kâtiblerce bilinmemesine bağlamakta[8]; Nedkov ise Osmanlı kalemlerinde mükemmel bir teşkilât olduğu, bütün vergi mükellefleriyle ilgili istenilen kayıdların kolaylıkla bulunabildiğini belirterek isim yerlerinin boş bırakılması keyfiyetinin o isimlerin bilinmemesi veya ihmalkârlık sonucu araştırılmamasından değil, yazılmasına gerek duyulmamasından kaynaklandığı üzerinde durmaktadır. Ona göre fermanlar, hukukî birer belgedir ve bunun için de belirli şahısların adıyla bağlanamazlar; şahısların değişmesi bunların ihtiva ettikleri emirlerin yerine getirilmesini engellemez. Zira kanun ve nizamlar, o mevki'i işgal eden kim olursa olsun uygulanacaklardır[9].

a. İdâreci Kadro Mensublarına Âid Elkab

Sadrazam Elkabı

Fatih Kanûnnâmesi'nde sadrazam elkabı şöyle gösterilmektedir:

"Düstûr-ı ekrem müşîr-i efham, nizâmü'l-ümem, enîsü'd-devleti'l-kahire, celîsü saltanati'z-zâhire, müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'r-reyi's-sâ'ib, mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'l-fikri's-sâkıb, müessis-i cenâbi'd-devleti ve'l-ikbâl, muhassıs-ı erkâni's-saltanatı ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûfi'l-avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ vezîr-i a'zam ... Paşa"[10].

---

[5] Tuğra hakkında tafsilât için II. Bölüme bk.

[6] Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i hâl ve 'Arz-i mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 40.

[7] Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford 1960, s. 7.

[8] *Diplomatik*, s. XXXVI.

[9] Nedkov, I, Sofia 1966, s. 136-137.

[10] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Abdülkadir Özcan neşri ["Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı

Muahhar tarihli Münşeat Mecmualarında ise biraz farklı elkaba rastlıyoruz.

"Düstûr-ı ekrem müşîr-i efham, nizâmü'l-ümem, müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb, mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'r-reyi's-sâ'ib mümehhid-i bünyâni'd-devleti ve'l-iclâl, müşeyyid-i erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûf-i avâtıf-ı meliki'l-a'lâ vezîr-i a'zam ... Paşa"[11],

"Düstûr-ı ekrem, müşîr-i efham, nizâmü'l-âlem, nâzım-ı menâzımi'l-ümem, müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb, mümehhid-i bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl, müşeyyid-i erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâl, mükemmil-i nâmûsi's-saltanati'l-uzmâ, müret-tib-i merâtibi'l-hilâfeti'l-kübrâ, el-mahfûfu bi-sünûf-i avâtıf-ı meliki'l-a'lâ hâlâ vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekrem ve vekîl-i mutlakım olan ...",

"Düstûr-ı ekrem, müşîr-i efham, nizâmü'l-âlem, nâzım-ı menâzımi'l-ümem, vezîr-i âzam-ı sütûde-şiyem, kaviyyü'l-himem ve vekîl-i mutlakım ... Paşa"[12].

Ma'zûl Sadrazam Elkabı

"Düstûr-ı mükerrem ve muazzam, müşîr-i müfahham ve muhterem, nizâmü'l-âlem, müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb, mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib, mümehhid-i bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl, müşeyyid-i erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâl, el-mahfûfu bi-sünûf-i avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ hâlâ ... Valisi sadr-ı esbak vezîrim ... Paşa"[13]

Vezir Rütbesindeki Beylerbeyi Elkabı

"Düstûr-ı mükerrem, müşîr-i müfahham, nizâmü'l-âlem, müdebbir-i umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb, mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'r-reyi's-sâ'ib, mümehhid-i bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl, müşeyyid-i erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâl, el-mahfûfu bi-sünûfi'l-avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ ... hâlâ ... Vâlisi olan / muhâfazasında olan vezîrim ... Paşa."

Fermanın gönderildiği vezir sayısının iki, üç veya daha fazla oluşuna göre kullanılan elkabda da bazı değişiklikler yapılmaktaydı.

Üç tuğlu iki vezire hitab edenler

"Düstûreyn-i mükerremeyn, müşîreyn-i müfahhameyn" şeklinde başlamakta ve *mütemmim, mümehhid, müşehhid* kelimeleri *mütemmimi, mümehhidi, müşehhidi* tarzında[14]

Üç tuğlu üç vezire hitab edenler ise

"Düstûrûn-ı mükerremûn, müşîrûn-ı mufahhamûn" şeklinde başlamakta ve mütemmim, mümehhid, müşehhid kelimeleri de *mütemmimü, mümehhidü, müşehhidü* olarak yazılmaktaydı[15].

Vezirliği Olmayan Beylerbeyi Elkabı

Fatih Kanunnâmesi'nde beylerbeyi elkabı şöyledir[16]:

"Emîrü'l-ümerâi'l-kirâm, kebîrü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm, sâhi-bü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-a'lâ ... Beğlerbeğisi."

Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı XXXIII (1982)], s. 48-49.

[11] Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-selâtîn*, I, 9.

[12] *Münşeât Mecmuası*, Beyazıt Devlet Ktb. Veliyüddin Efendi kısmı, nr. 5867, vr. 1b-2a.

[13] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 2a.

[14] *a.g.e*, vr. 2a.

[15] *a.g.e*, vr. 2b.

[16] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Özcan neşr., s. 49.

Birden Fazla Beylerbeyi İçin Kullanılan Elkab

Vezirlerde olduğu gibi beylerbeyilerde de iki, üç ve daha fazla sayıdakilere hitab edilmesi halinde elkabda, bunları belirten ufak bazı farklılıklar oluyordu.

"Eâzımü'l-ümerâi'l-kirâm, merâciü'l-küberâi'l-fihâm, zü'l-kadr ve'l-ihtirâm, eshâbü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtassûn bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-a'lâ ... beğlerbeğileri"[17] veya

"Eâzımü'l-ümerâi'l-kirâm, merâciü'l-küberâi'l-fihâm, ulü'l-kadr ve'l-ihtirâm, eshâbü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtassûn bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-a'lâ ... mutasarrıfı ... ve ... ve ... " şekli kullanılmaktaydı[18].

Mütekaid Vezirlerin Elkabı

"İftihârü'l-e'âlî ve'l-e'âzım, müstecmi'-i cemi'i'l-me'âlî ve'l-mekârim zü'd-devleti'r-râsiha ve'l-izzeti'ş-şâmiha el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l meliki's-samed sâbıka vezîrim... Paşa"[19] veya

"İftihârü'l-e'âlî ve'l-e'âzım, müstecmi'ü'l-me'âlî ve'l-mefâhim zü'd-devleti'r-râsiha ve'l-izzeti'l-bâziha el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-a'lâ sâbıka ... Vâlisi iken vezâreti ref' ve tekaüdlük ihsân olunan ... Paşa"[20].

Sancakbeyi Elkabı

Fatih Kanunnâmesi'nde sancakbeyi elkabı şöyle tesbit edilmiştir:

"Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm, umdetü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm, sâhibü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-allâm"[21].

Birden Fazla Sancakbeyi İçin Kullanılan Elkab

"Mefâhirü'l-ümerâi'l-kirâm, merâci'ü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm el-muhtassûn bi-mezîd-i inâyeti'l-Meliki'l-âllâm sancak beğleri"[22] veya

"Mefâhirü'l-ümerâi'l-kirâm merâci'ü'l-küberâi'l-fihâm ulü'l-kadr ve'l-ihtirâm el-muhtassûn bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-allâm ... Beği ve... Beği ve ... Beği"[23] şekilleri kullanılırdı.

Defterdar Elkabı

Fatih'in *Kanunnâme*si'nde defterdara yazılan yazının dîvân veya maliyeden oluşuna göre elkabın değişik olacağına işaret edilmiştir[24].

Dîvândan

"İftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir, muhtârü'l-küberâ ve'l-mefâhir, müstecmi'ü'l-cemî'ü'l-me'âlî ve'l-mefâhir zü'l-kadri'l-etemm ve'l-sadri'l-ekrem el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-bârî Hazîne-i Âmiremin defterdârı";

Maliyeden

"Kıdvetü erbâbi'l-izzi ve'l-ikbâl, umdetü eshâbi'l-kadri ve'l-iclâl, câmi'ü vücûhi'l-emvâl, âmirü'l-hazâyin bi-ahseni'l-a'mâl el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-a'lâ Hızâne-i Âmirem defterdârı"..

---

[17] *Münşeâtü's-selâtin*, I, 10.

[18] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 2b.

[19] *Münşeâtü's-selâtin*, I, 9.

[20] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr.3a.

[21] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Özcan neşr, s. 49.

[22] *Münşeâtü's-selâtin*, I, 10.

[23] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 3a.

[24] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Özcan neşr, s. 49.

Âsitâne Defterdarı[25] **ve Nişancı Elkabı**

"İftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir, müstecmi'ü esnâfi'l-me'âlî ve'l-mefâhir, zü'l-kadri'l-etemm ve'l-fahrü'l-eşemm el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki's-samed Âsitâne defterdârı.../ tuğrâ-yı şerîfim hizmetinde olan ..."[26].

Dârüssa'âde ve Bâbüssa'âde Ağaları Elkabı

"İftihârü'l-havass ve'l-mukarrebîn, mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn muhtârü'l-izzi ve't-temkîn bi'l-fi'il Dârü's-sa'âdetim / Bâbü's-sa'âdetim ağası ... Ağa".

Yeniçeri Ağası ve Diğer Özengi Ağaları Elkabı

Yeniçeri Ağası ile birlikte özengi ağaları için kullanılacak elkab da Fatih Kanunnâmesi'nde tesbit edilmiştir[27].

"İftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim, câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'd-dâim".

Reisülküttab ve Defter Emini Elkabı

Fatih Kanunnâmesi'nde bunlara âid elkab şöyledir:

"İftihârü'l-eâlî ve'l-e'âzım muhtârü'l-ahâlî ve'l-ekârim el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'd-dâim"[28]

XVI. yüzyılda reisülküttab ve defter eminleri için yeniçeri ağası ile ayni elkab kullanılmıştır[29].

XVIII. yüzyılda reisülküttab elkabı

"İftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir" şeklinde başlatılmıştır[30].

Birden Fazla Kapı Ağasına

"Mefâhirü'l-havass ve'l-mukarribîn, mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn, sâhibü'l-izzi ve't-temkîn zü'l-kadri'r-refi' ve'l-izz-i meni', müzâhir-i eltâf-ı aliyye-i şâhî, menâzır-ı enzâr-ı â'tâf-ı şehinşâhî lâ-zâle kadrühüm el-âlî mütetâliyâ fî'l-eyyâm ve'l-leyâlî"[31]

Ocak Ağaları ile Şahinci ve Çakırcıbaşılara

"İftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim" elkabı kullanılırdı[32].

Dîvân Kâtibi Elkabı

"Kıdvet-i erbâbi't-tahrîr umdet-i eshâbi't-takrîr ve'r-rakam kâtib ..." .

Dergâh-ı Âlî Çavuşları ve Sipahi Elkabı

"Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân ... Çavuş".

---

[25] Anadolu veya XVIII. yy.dan îtibâren şıkk-ı sânî olarak anılan defterdar için kullanılan bir tabir olup başdefterdarın İstanbul'da bulunduğu zamanlar ona yardımcı durumunda idi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1946, s. 94.

[26] *Münşeâtüs-selâtin*, I, 9.

[27] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Özcan neşr, s. 49.

[28] *gös.yer.*

[29] *Münşeâtü's-selâtin*, I, 10.

[30] Veliyüddin Ef. nr. 5867, vr. 4a derkenar. *İstanbul Ahkâm Defteri*, nr. II, numarasız ilk sayfadaki Evâsıt-ı Receb 1159 (30 Temmuz - 8 Ağustos 1746) tarihli bir hükümde de ayni elkab tesbit edilmektedir.

[31] *gös.yer.*

[32] 15 Rebi'ülevvel 980 (26 Temmuz 1572) ve 13 Cemâziyelâhır 980 (21 Ekim 1572) tarihli hükümler: BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 67, 210a ve 271b. 26 Muharrem 1052 (26 Nisan 1642) tarihli hüküm: *Mühimme*, LXXXIX, 4/11.

Dergâh-ı Âlî Müteferrikaları Elkabı
"Kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim ... hâlâ Dergâh-ı muallâm müteferrikalarından ..."

Haslar Voyvodaları Elkabı
"Kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân ... hassı voyvodası".
Bunlardan üçüne hitaben yazıldığı zaman ise
"Mefâhirü'l-emâcid ve'l-a'yân ... ve ... ve ..." şekli kullanılırdı[33].

b. *İlmiye Sınıfına Âid Elkab*

Fatih Kanunnâmesi'nde müftü, hoca, kazasker ve çeşidli kademelerdeki kadılara âid elkab da tesbit edilmiştir.

Şeyhülislâm, Hoca ve Kazasker Elkabı
"A'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn, efdâlü'l-fudelâi'l-müteverri'în, yenbû'ü'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn keşşâf-ı müşkilât-ı dîniyye ve sahhâh-ı müte'allikat-ı yakîniyye, keşşâf-ı rumûzi'd-dekayik, hallâl-i müşkilât-ı hakayık şeyhü'l-islâm ve'l-müslimîn, müfti-i enâmi'l-mü'minîn el-müstagnî ani't-tavsîf ve't-tebyîn hocam Mevlânâ ... / hizmet-i fetvâda olan Mevlânâ..."
Şeyhülislâm ve hocalar için daha sonraki tarihlerde biraz daha farklı elkab da kullanılmıştır.
"A'lemü'l-ulemâi'l-izâm, efdâlü'l-fudelâi'l-fihâm, kâşif-i esrâri't-tenzîl mazhar-ı dekaiki't-tefsîr ve't-te'vîl münevver-i mesâbihu'l-ehâdîsi'n-nebeviyye, maşrık-ı meşârıki'l-envâri'l-Mustafaviyye, matla'-ı metâli'i'l-envâr, merkat-i medârici'l-esrâr, sibâk-ı gayâti'l-fezâil ve'l-ma'ârif, nisâb-ı râyâti'l-fevâzıl ve'l-avârif, bahrü'l-me'ânî ve'l-yakîni'l-müeyyed bi-te'yîdi'l-meliki'l-mu'în Şeyhü'l-islâm Mevlânâ ..."[34]
"A'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn, efdâlü'l-fudelâi'l-müteverri'în, keşşâfü'l-müşkilâti'd-dîniyye, hallâlü'l-mu'azzılâti'l-yakîniyye, miftâh-ı künûzi'l-hakayık, misbâh-ı rümûzi'd-dakayık el-mahfûfu bi-sünûf-i avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ bi'l-fi'il Şeyhülislâm ve müftiü'l-enâm olan Mevlânâ ..."[35]

Kadıasker Elkabı
"Âlemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn, efdâlü'l-fudelâi'l-müteverri'în, yenbû'ü'l-fazl ve'l-yakîn, keşşâfü'l-müşkilâti'd-dîniyye, hallâlü'l-mu'azzılâti'l-yakîniyye, misbâh-ı rumûzi'l-hakayık, miftâh-ı künûzi'd-dekayık el-mahfûfu bi-sünûf-i avâtıfi'l-meliki'l-a'lâ Mevlânâ kadıasker"[36].

Kadılara Âid Elkab
Fatih Kanunnâmesi'nde kadılara âid elkab rütbelerine göre sıralanmış bulunmaktadır[37]. Buna göre

Beşyüz akçelik taht kadılarına
"Akzâ-yı kuzâti'l-müslimîn, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn, hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în";

---

[33] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 4b.

[34] *Münşeâtü's-selâtîn*, I, 11.

[35] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 1b.

[36] *Münşeâtü's-selâtîn*, I, 11.

[37] *Kanunnâme*'de yer almayan bazı elkabları Fatih'in fermanlarından tesbit etmek mümkün olmaktadır. Meselâ, 1479 tarihli bir fermanda Bursa ve Tokad kadıları için *"İftihârı kuzâtü'l-müslimîn muhtâr-ı vülâtü'l-mü'minîn"* (Halil İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları" *Belleten*, XI/44 (1947), 698/5) elkabı kullanılmıştır.

Sahn ve dâhil mollalarına
"İftihârü'l-ulemâi'l-muhakkıkîn, muhtârü'l-fudelâi'l-müdekkıkîn, yenbû'ü'l-fazl ve'l-yakîn, vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l- meliki'l-mu'în.

Yüzelli akçelik kadılara
"Kıdvetü'l-kuzâti'l-islâm, umdet-i vülâti'l-enâm, mümeyyizü'l-helâl ani'l-harâm".

Bu elkablarda XVI. ve XVIII. yüzyıllarda bir mikdar değişiklik olduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl sonlarında mevâlî için kullanılan elkab şöyledir:
"Akzâ-yı kuzâti'l-müslimîn, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn, hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în, vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ ... Kadısı"

Birden fazla olduğu takdirde ise
"Ekazi-i kuzâti'l-müslimîn, efâhim-i vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fezâil ve'l-yakîn, hücecü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în, vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtassûn bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în ... ve ... ve .... kadıları"[38] şeklini almaktadır.
XVIII. yüzyılda sadece *"hücecü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în* yerine *râfi'-i âlâm-ı şer'iyye ve'd-dîn"* ibâresi gelmekte ve elkab şu şekle girmektedir:
"Akzâ-yı kuzâti'l-müslimîn, evlâ-yı vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn, râfi'-i a'lâm-ı şer'iyye ve'd-dîn, vâris-i ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîd-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ ... Kadısı"
Birkaç kadıya yazıldığı zaman da yine ayni kısımda değişiklik yapılmaktadır[39].

Kadı elkabında XV. yüzyıldan XVI. yüzyıla değişme olmuş, fakat bundan sonra aynı kalmıştır.
"Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm, ma'denü'l-fazl ve'l-kelâm, Mevlânâ ... Kadısı"

Bu elkab üç kadı olduğu zaman şu şekilde idi:
"Mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm, me'âdinü'l-fazl ve'l-kelâm ... ve ... ve ... kadıları"[40]

Nâib Elkabı
"Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'în ... kazasında nâibü'ş-şer' olan Mevlânâ ..."

Ferman üç nâibe hitaben yazıldığı takdirde
"Mefâhirü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'în ... ve ... ve ... nâibleri şekline girerdi"[41].

c. *Hristiyanlar İçin Kullanılan Elkab*

Osmanlı tabiiyetinde olan Eflâk, Boğdan voyvodaları, Erdel, vs. beylerine gönderilen fermanlarda kullanılan elkab ise şöyledir:

Erdel Kralı Elkabı
"İftihârü'l-ümerâi'l-izâmi'l-Îseviyye, muhtârü'l-küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye, muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye, sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar sâhib-i dâreyni'l-mecd ve'l-iftihâr Erdel Kralı ..."[42].

---

[38] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 11.

[39] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr. 3b.

[40] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 11 ve Veliyüddin Ef., nr. 5867, vr. 4a.

[41] Veliyüddin Ef. Ktb, nr. 5867, vr.4a.

[42] Evâhır-ı Safer 974 (5-14 Eylül 1566) tarihli ferman: Guboglu, s. 169. Venedik dojuna kullanılan elkab da ayni idi. Bk. Gökbilgin, *Diplomatik*, s.65.

Erdel Beyleri Elkabı

"Mefâhir-i ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye, merâci'-i küberâi't-tâifeti'n-Nasrâniyye / Îseviyye Saz beğleri..."[43],

"Mefâhirü'l-a'yâni'l-milleti'l-Mesîhiyye Saz beğleri / Vilâyet-i Erdel'de vâki' olan Sas ve Sükulet tâifesinin a'yânı"[44],

"Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye, umdetü'l-küberâi't-tâifeti'l-Îseviyye Zebin Beği"[45].

Eflâk, Boğdan Voyvodaları Elkabı

"İftihârü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye,muhtârü'l-küberâi't-tâifeti'n-Nasrâniyye Boğdan Voyvodası..."[46],

"Kıdvetü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye hâlâ Boğdan / Eflâk voyvodası ..."[47].

Tabiî Osmanlı diplomatiğinde kullanılan elkab bunlardan ibâret değildi. Ancak burada fermanlarda en çok rastlananlara yer verilmiştir.

4. Dua (Salutatio)

a. İdâreci Kadro Mensublarına Âid Duâlar

Elkabdan sonra mutlaka dua rüknü yer alır. Bu da elkabda olduğu gibi fermanın yazıldığı şahsın mevki'ine göre olurdu. Ve her vazifeli için kullanılacak dua da tesbit edilmişti.

Sadrazam, Mütekaid Sadrazam ve Üç Tuğlu Vezirlere

"edâma'llahü te'âlâ iclâlehû"; iki vezir için: *"edâma'llahü te'âlâ iclâlehümâ"*; üç vezir için: *"edâma'llahü te'âlâ iclâlehüm"*

Mütekaid Vezirlere

"dâmet me'âliyehû"

Beylerbeyilere

Bir beylerbeyi için:*"dâme ikbâlühû"*; iki beylerbeyi için: *"dâme ikbâlühümâ"*; üç beylerbeyi için: *"dâme ikbâlühüm"*

Sancakbeylerine

Bir sancakbeyi için: *"dâme izzühû"*; iki sancakbeyi için: *"dâme izzühümâ"*; üç sancakbeyi için: *"dâme izzühüm"*

Defterdara

"dâmet me'âliyehû"

Dârüssa'âde ve Bâbüssa'âde Ağalarına

"dâme ulüvvühû"

Yeniçeri Ağasına

"dâme ulüvvühû"

---

[43] Guboglu, *Diplomatik*, s. 168; Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeatmte, Beamte und Richter*, II, Wien 1986, urkunde 14, 20.

[44] Schaendlinger, II, urkunde 22, 24.

[45] Schaendlinger, II, urkunde 30.

[46] Guboglu, s. 214.

[47] Guboglu, s. 190, 196, 198, 211, 216-219, 237

Reisülküttaba
"zîde mecdühû"

Dîvân Kâtibleri, Dergâh-ı Âlî Çavuşları ve Sipahilere
"zîde kadruhû"

Müteferrikalar ve Voyvodalara
"zîde mecdühû"

b. *İlmiye Sınıfına Âid Duâlar*

Şeyhülislâma ve Kazaskerlere
"Edâma'llahü te'âlâ fezâilühû"

Kadılara ve Sahn Müderrislerine
Biri için: *"zîde fezâilühû"*, ikisi için: *"zidet fezâilühümâ"*; üçü için: *"zîdet fezâilühüm"*

Müderrislere
"zîde ilmühû"

Şeyhlere
"zîde takvâhu"

Nâiblere
Bir nâib için: *"zîde ilmühû"* iki nâib için: *"zîde ilmühümâ"*; üç nâib için: *"zîde ilmühüm"*

c. Hristiyanlara Âid Duâlar

"hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr",
"zidet sadâkatühüm"[48]

5. Nakil / İblâğ (Narratio / Expositio)

Duâdan sonraki rükün, fermanın yazılma sebebinin izahıdır ki buna *nakil / iblâğ*[49] denir. Ancak, nakilden önce, *dua* ile *nakil* kısmını bağlayıcı mahiyette olan *"tevki'-i refi'-i humâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki"* ibaresi yer alır. İlk devirlere âid fermanlarda bu formül biraz farklıdır. Meselâ Fatih Sultan Mehmed devri fermanlarında *"tevki'-i refi'-i cihan-mutâ'ım vâsıl olıcak bilesiz ki / ma'lûm ola ki"* şekilleri görülür[50]. Bundan sonra konuya geçilir. *Nakil* kısmı, konunun önemine yahut nakl edilen olayın mahiyetine göre kısa veya uzun olur. Bazan bir cümle ile özetlenebildiği halde bazan fermanın büyük kısmı nakil rüknüne ayrılır. Eğer ferman devlet işleri ile alâkalı ve divândan re'sen verilmişse hemen gönderilme sebebine geçilip izah edilir. Meselâ, bir memuriyet tevcihi söz konusu ise *"Sen müstahık-ı inâyet ve müstevcib-i âtıfet olduğun ecilden hâliyâ hakkında mezîd-i inâyet-i aliyye-i şâhânem vücûda getirüp işbu sene semâne ve hamsîn ve elf zi'l-ka'desinin yirminci gününde Diyarbekir Eyâleti hatt-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûnumla sana tevcih ve inâyet edüp..."*[51] şeklinde önce fermanın yazıldığı şahsın liyâkatinden ve devlete bağlılığından bahs edilip sonra tevcih edilen şey bildirilir. Eğer

[48] Eflâk voyvodası kaymakamlığına tayin edilen boyarlar için kullanılmış bir dua: Guboglu, s. 206.

[49] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 70.

[50] İnalcık, "Fatih Fermanları", s. 697-703.

[51] Diyarbekir eyâletinin, kapıcıbaşı Ahmed'e tevcihine dair Evâhır-ı Zilka'de 1058 (5-14 Ocak 1649) tarihli ferman: TSMA, nr. E.664/62. Ayni meâlde Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın Rumeli eyâletine tayinine dair Evâil-i Şevval 1177 (3-12 Nisan 1764) tarihli ferman: TSMA, nr. E. 770/329.

ferman, devlet kademelerinden birinde vazifeli bir şahsın müracaatı veya bir şikâyet üzerine verilmişse bu şahıstan bahs etmek icab edeceğinden, isminden önce mevki'ine uygun bulunan elkaba yer verilir. Fakat buradaki elkab genelde, fermanın muhatabı olan şahsın elkabı gibi uzun tutulmaz. Eğer iki şahısdan bahs edilecekse ikisinin elkabı da kendi isimlerinin önünde ayrı ayrı zikr edilir. İsimden sonra ise yine mevki'lerine uygun dua konur. Meselâ, *"Bağdad muhafazasında düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham vezîrim Hasan Paşa edâma'llahu te'âlâ iclâlehûnun kapucı başılığı hizmetinde olup Dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından olan dârende-i ferman-ı vâcibü'l-iz'ân kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mustafa zîde mecdühû ordu-yı humâyûnuma adam gönderüp"*[52] veya benzeri bir ifade kullanıldıktan sonra konuya girilip istenilen şey özetlenir. Bazan isimden önce fermanı getiren kasd edilerek *"dârende-i ferman"* denilerek söze başlanır. Fermanın yazılmasına sebeb olan arz veya arzuhali gönderen şahsın o anda işgal etmekte olduğu mevki'i belirtmek için *"bi'l-fiil"* yahut *"sâbık"* kelimelerinin kullanıldığı da olur. Bazan da *"Mahmiye-i İstanbul'da olan etmekciler Südde-i sa'âdetime arz-ı hal edüp"*[53] veya *"Âsitâne-i Aliyye'mde kâin muytabcılar esnâfı meştâ-yı Şimun'da Dîvân-ı Humâyûnuma arz-ı hal edüp"*[54] gibi isim yerinde bir zümrenin adına rastlanır.

Nakl edilen olayın yeni cereyan etmiş olması halinde *hâliyâ* yahut *şimdiki halde* ibareleri kullanılır. Fermanın yazılmasına sebeb olan şey, daha önce cereyan etmiş bir olayın anlatılmasını gerektiriyorsa *"bundan akdem"* veya *"bundan evvel"* ifadelerinden biri tercih edilir[55].

Fermanların çok büyük bir ekseriyetinde bazan bir, bazan daha fazla olmak üzere *ferman* kelimesine yer verilir. Maamafih *ferman*la eş anlamlı olarak *emir* kelimesinin kullanıldığına da sıkca rastlanır. Nitekim, bir şikâyet üzerine çıkan fermanlarda, nakil kısmının sonunda, mürâcaat sahibinden bahs edilerek *"emr-i şerîfim ricâ etmeğin* veya *emr-i şerîf-i âlîşânım verilmek ricâsına i'lâm etmeğin"*[56]; yahut *"emr-i şerîf-i âlîşânım verilmek ricâsına istid'â-yı inâyet etmeğin mûcebince mahalline kayd olunmağla"*[57] gibi bir formül kullanılarak *nakil rüknü* bitirilir[58]. Bazan da şikâyet konusu olan olayın *"ta'addî eyledi deyü bildirdiler"*[59] şeklinde sadece bildirildiğine işaret edilir.

Fermanlarda kullanılan işaret zamirlerine de temas etmek gerekmektedir. Nakil kısmına girişte kullanılan hitab tarzı *"sen"*dir. Fiillerin bitiş şekli ise çok kere "*sin*" veya "*siz*" eklerinden hangisi ile bittiği anlaşılacak şekilde yazılmadığından fermanın tek kişiye hitab etmesi halinde daima *"sen"* zamirinin kullanıldığı söylenebilir[60].

6. Emir / Hüküm (Dispositio)

Fermanın yazılmasına sebeb olan olay özetlendikten sonra bu konuda verilen emre geçilir. Bu rükün genelde iki kısımdan ibârettir. Birinci kısım, çok kere *"imdi vech-i meşrûh üzere amel olunmak bâbında"* ibâresiyle başlayıp, *"fermân-ı âlîşânım*

[52] Silistre Beylerbeyisine gönderilen Evâhır-ı Ramazan 1007 (17-26 Nisan 1599) tarihli ferman: BOA, A.DVN, dosya 7/71.

[53] İstanbul Kadısına gönderilen Evâhır-ı Zilka'de 1007 (14-23 Temmuz 1599) tarihli ferman: A.DVN, dos. 7/73.

[54] İstanbul Kadısına gönderilen 17 Rebi'ülevvel 1204 (5 Kasım 1789) tarihli ferman: TİEM, nr. 2293.

[55] Schaendlinger, II, s. XIX.

[56] Dârüssa'âde Ağası ve Haremeyn Evkafı Nâzırı Elhac Ahmed Ağa'ya gönderilen 11 Cemâziyelâhır 1169 (13 Mart 1756) tarihli ferman: TİEM, nr. 2285.

[57] İzmir voyvodasına gönderilen 19 Zilka'de 1157 (23 Ocak 1745) tarihli ferman: TİEM, nr. 2288.

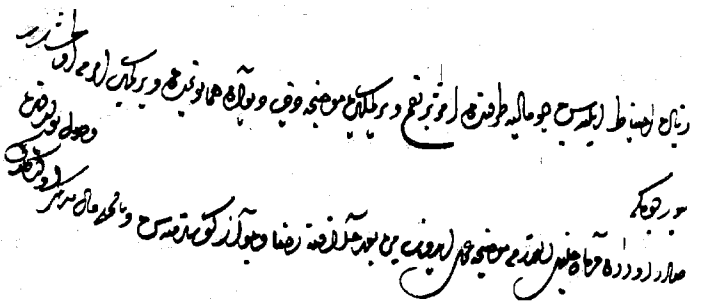
[58] U. Heyd, "Farman" *EI*^{2}, II (1965), 805.

[59] Elmalı ve Kaş Kadılarına gönderilen 10 Şa'ban 953 (6 Ekim 1546) tarihli ferman: A.DVN, dos. 2/41.

[60] Heyd, *Palestine*, s. 8.

sâdır olmuşdur" ibâresi ile son bulur. Padişahın, *nakil* kısmında anlatılan şey hakkındaki tutumu burada belirtilir. Neyin doğru ve gerekli olduğu, eskiden beri var olan tatbikat ve eğer gerekiyorsa böyle bir durumda verilecek cezadan bahs edilir. Bazan sadece fermanın muhatabı tarafından gönderilmiş olan bilgi, yapılan açıklamanın öğrenildiği bildirilir. Nadiren ise fermanın muhatabının hareketinden dolayı takdir sözlerine yer verilir. Maamafih, birçok fermanın bu kısmında Padişahın kararı, muayyen bir şahsı hedef almamak üzere, kısa bir emir şeklinde yer alır. Emrin bu ilk kısmı, çok seyrek olarak da " .. *'e icâzet-i şerîfim olmuşdur"* yahut *"... 'e rızâ-yı şerîfim yokdur"* şeklinde son bulur. Bazan da bu ibâreler yerine çoğu maliyeden verilmiş eski fermanlara atıf yapılır[61]. Bu ilk kısım, *buyurdum ki,* ifadesi ile başlayan emrin ikinci kısmına esas teşkil eder. XV ve XVI. yüzyıldaki fermanlarda *"buyurdum ki"*yi takiben *"hükm-i şerîfim / şerîfimle vardıkda"* ifadesi kesintisiz olarak devam eder[62].

Bu devir fermanlarının bazılarında "buyurdum ki" bulunmayıp onun yerine "*gerekdir ki*" kullanılmıştır[63]. *Hükm-i şerîf* hiç kullanılmadan *"buyurdum ki"*den sonra *"vusûl buldukda"* şeklinde devam eden fermanlar da vardır[64]. Bazı fermanlarda, "buyurdum ki"den sonra hemen *"sâdır olan fermân-ı şerîfim mûcebince"*[65] yahut *"hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûnumla sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrim... ile"*[66] denilerek emre geçilir. Fermanların bir kısmında *"buyurdum ki* ile *vardıkda/vusûl buldukda"* arasında bir açıklık bırakılmıştır.

Şekil 84
*"Buyurdum ki"*den sonra boşluk bırakılmış bir fermana örnek

Bu açıklığın tamamen boş bırakıldığı fermanlar olduğu gibi *"hükm-i şerîfim"* ibaresi ilâve edilmiş olanlarına da rastlanır. Daha ince bir kalem kullanılıp üzerine rik serpilmiş olması dolayısiyle, fermanın yazılışı sırasında değil de sonradan ilâve edildiği anlaşılan[67] bu kelimelerden *hüküm*deki "ha" ile *şerîfim*deki "şın" dikkat çekecek bir

[61] Heyd, *Palestine,* s. 8-9.

[62] Elmalı ve Kaş kadılarına gönderilen 10 Şa'ban 953 (6 Ekim 1546) tarihli ferman: A.DVN, dos. 2/41; Karaman Valisine gönderilen Evâsıt-ı Şevval 1074 (6-15 Mayıs 1664) tarihli ferman: A.DVN, dos. 37/94; İstanbul Kadısı'na gönderilen 17 Rebi'ülevvel 1204 (24 Kasım 1790) tarihli ferman: TİEM, nr. 2293; İlbasan Kadısı'na gönderilen 23 Rebi'ülevvel 960 (19 Mart 1552) tarihli ferman: TSMA, nr. E. 4502 bunlardan birkaç örnektir.

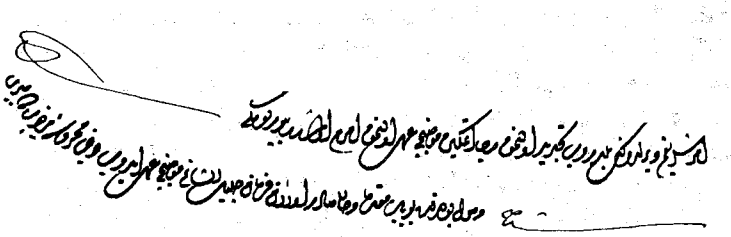
[63] İnalcık, "Fatih Fermanları", *s.* 701/11, 703/14,15; Elizabeth Zachariadou, "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520", *Südodst-Forschungen,* XXX (1971), doc. 2.

[64] Mısır Valisi'ne gönderilen Evâil-i Rebi'ülevvel 1059 (15-24 Mart 1649) tarihli ferman örnek olarak verilebilir. TSMA, nr. E. 664/63

[65] Silistre Beylerbeyisine gönderilen Evâhır-ı Ramazan 1007 (17-26 Nisan 1599) tarihli ferman: A.DVN, dos. 7/71.

[66] Başdefterdara gönderilen 6 Şevval 1179 (18 Mart 1766) tarihli ferman: TSMA, nr. E. 5423/10.

[67] Heyd, *Palestine,* s. 10.

Şekil 85
"Ha" ve "şın" harfleri uzatılmış bir *"hükm-i şerîfimle"* yazısı

biçimde uzatılmıştır[68].

*Emir / hükm*ün ikinci kısmında belli bir şahıs yahut şahıslar muhatab alınır. Padişahın nasıl yerine getirileceği veya tatbikatta nelerin yapılmaması gerektiği husûsundaki

"Bir an ve bir saat te'hîr ve terâhî etmeyüp varup Diyarbekir Eyâleti'ne mutasarrıf olup mu'accelen adamın gönderüp berâtın ihrâcile mukayyed olasın"[69];

"Bu babda vech-i meşrûh üzere şeref-sudûr eden işbu emr-i âlîşânımın mazmûn-ı münîfi birle âmil olup"[70];

"Mahmiye-i mezbûrede olan etmekcileri ihzâr edüp dahi muhkem tenbîh ü te'kid eyleyesin ki ..."[71];

"Sâdır olan fermân-ı şerîfim mûcebince ze'âmet-i mezbûreyi mûmâileyh Mustafa'ya ... kat'î mukarrer edüp..."[72] şekillerinde başlayıp devam eden emirleri burada belirtilir; fakat esasda, *emir / hüküm* rüknünün birinci kısmında bildirilenlere pek fazla birşey katılmaz[73].

Bazı fermanlarda ise emir, nakil kısmındaki kelimeler kullanılarak, üçüncü def'a olmak üzere, kısaca tekrarlanır.

7. Te'kid / Tehdid (Sanctio, Comminatio)

Bazı fermanlarda emir rüknünü takiben sadece *şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timad kılasız* formülü yer alır ki daha başka bir te'kid veya tehdid bulunmayan belgelerde bu ibare te'kid rüknü olarak kabul edilmektedir[74]. Bu formüle bazı fermanlarda

"Şöyle bilesiz, ana göre amel eyleyesiz, bir dürlü dahi etmeyesiz",
"Bir dürlü dahi etmeyesiz, ve tekrar arza muhtac eylemeyesiz",
"İhmâl ü müsâhale etmeyesiz, şöyle bilesiz";
"Özr ü bahâne etmeyesiz, şöyle bilesiz",
"İmdi siz dahi ana göre amel edesiz"[75]; hatta bazan

"Şöyle bilesiz, bu babda hiçbirinüzden adem-i ihtimam istima' olunmaya ve illâ sizden bilinür, şöyle bilesiz, tamam ihtimâm eyleyesiz"[76] gibi daha uzun ve "şöyle bilesiz"in iki def'a tekrarlandığı şekillere de rastlanır.

[68] Ludwig Fekete, *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926, XXXVIII; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 70.

[69] TSMA, nr. E. 664/62.

[70] TİEM, nr. 2288.

[71] A.DVN, dos. nr. 7/73.

[72] A.DVN, dos. nr. 7/71.

[73] Heyd, *Palestine*, s. 9-10.

[74] Guboglu, s. 65; Gökbilgin, *Diplomatik*, s.73-74; Schaendlinger, II, XXIII.

[75] Guboglu, s. 65.

Bazı fermanlarda emrin yerine getirilmemesi halinde ne gibi bir cezaya çarptırılacağına da işâret olunmaktadır.

"Şöyle ki, bundan sonra dahi hazîne eğlene oldukda gayri burdan mu'âmele olunur, sonra nedâmet fâide vermez"[77];

"Özr ü bahâne asla makbûl ve mesmû' olmayup müstahıkk-ı itâb-ı azîm vâki' olursuz, bilmiş olasız. Ona göre ihtiyât u ihtirâz edüp ... dahl u ta'arruz olunmakdan ziyâde hazer eyleyesiz"[78],

"Şöyle, bu babda fi'l-cümle ihmâl ü müsâhalenüz olup hükmü alup kendülere mu'ayyen olan reâyâ ta'addî oluna, azl ile konulmayup eşedd-i itâb ile mu'âteb olmanuz mukarrerdir. Ana göre mukayyed olasız ... Gaflet etmeyesiz, sonra nedâmet fâide etmez, şöyle bilesiz"[79] gibi.

Fermanın yazıldığı şahıs affedilmişse bu rükünde

"Şimdiye dek olan günâhınızı afveyledim, kemâkân kullarımsız" şeklinde bir ifade kullanılmakta, fakat tekrar sadâkattan ayrılırsa başına neler geleceği şu tehdîd formülünde ifadesini bulmaktadır:

"Külliyyen yakılup yıkılup taş taş üzre kalmayup harâb olmak mukarrerdir"[80].

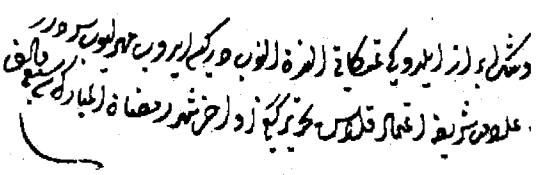
Emir rüknü içinde tehdide yer verilen fermanlara da rastlanmaktadır. Nitekim, Kapdan Paşa'ya gönderilen bir fermanda emir rüknünün "İmdi" ve "vusûl buldukda" ile başlayan kısımları içinde iki defa *"başın sana gerek ise"* şeklinde tehdide rastlanmaktadır[81].

Fermanlarda bu rükünde tehdidden daha ileri gidilerek

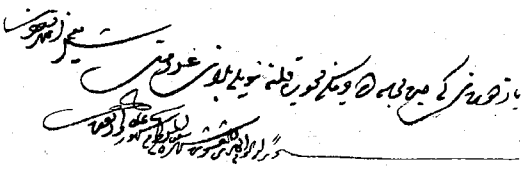
"Bu hükmü dutmayanları yer ve gök kabûl etmesin" şeklinde *lânet*e yer verildiği de görülür[82].

8. Tarih

Fermanlarda te'kid / tehdid rüknünden sonra tarih bulunur. Tarihlerin başında genelde *tahrîren fî*, bazan da *hurrire fî* ibâresi yer alır. Tarih, daima yazıyla, gün, ay, yıl sırasına göre ve arabca olarak atılır. Maamafih, ayın tarihinin yazılışı bakımından, fer-

Şekil 86
Dîvândan yazılmış fermanın tarihi

Şekil 87
Maliyeden yazılmış fermanın tarihi

---

[76] Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.*, Münih 1993, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi basılmamış master tezi, s. 29.

[77] Mısır Muhafızı Ahmed Paşa'ya hazinenin gecikmesi dolayısiyle yazılan ferman: TSMA, nr. E. 664/66.

[78] Hersek Beyine gönderilen Evâhir-i Şa'ban 929 (4-13 Temmuz 1523) tarihli ferman: M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler" *Belgeler*, V-VIII/9-12 (Ankara 1972), 14.

[79] Niğde ve Aksaray Sancakları beylerine gönderilen Evâhır-ı Rebi'ülâhır 1007 (21-30 Kasım 1598) tarihli hüküm: BOA, A. DVN, dos. 7/43.

[80] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 73. Schaendlinger, "tehdid" ifadelerini "lânet" olarak göstermiştir (II, XXII).

[81] Kapdan Paşa'ya gönderilen Evâil-i Receb 1060 (30 Haziran - 9 Temmuz 1650) tarihli ferman: Klaus

manın cinsine ve yazıldığı büroya göre biraz farklılık vardır. Maliyeden yazılan fermanlarda ayın tam tarihi verildiği halde Dîvândan yazılanlarda çok kere sadece, ayın *evâil* (1-10), *evâsıt* (11-20) ve *evâhır* (21-30) adları verilen onar günlük bölümlerinden hangisinde olduğuna işaret edilmekle yetinilmiştir[83].

Osmanlılar, *Hicrî takvim*i kullandıklarından tarihlerdeki aylar da bu takvime âid olanlardır. Tarih atılırken ay adları, sıfatlarıyla birlikte kullanılmıştır.

Buna göre ayın günü tam verilenlerde tarih
"Tahrîren fî yevmi's-sânî aşer min şehr-i Muharremi'l-haram sene tis'a ve ışrîn ve mi'eteyn ve elf" (12 Muharrem 1229) şeklinde;
onar günlük kısımlara bölündüğünde ise
"Tahrîren fî Evâsıt-ı Ramazâni'l-mübârek sene semâne ve sittîn ve tis'a mie" gibi tertib edilmiştir.
Ayın ilk ve son günleri ise ekseriya *gurre* ve *selh* şeklinde gösterildiğinden[84] bu kısım
"Gurre-i Rebi'ülevvel" veya
"Selh-i Zilhicce" şekline girmiştir.

Tarih, fermanın çıktığı büroya göre farklılık göstermek üzere ya *alâmet-i şerîfe îtimad kılalar* ibâresinin hemen devamında ve dîvândan yazılmışsa ferman metninde kullanılan aynı kalemle; maliyeden yazılmışsa bir ara verilerek daha ince bir kalemle atılırdı. Bu sonuncuların tahrir mahallinin üstüne müstakil bir satırın sol yarısına yazılması haline de sıkca rastlanır.

9. Mahall-i Tahrir

Fermanların son rüknü, *mahall-i tahrir* denilen fermanın nerede yazıldığını gösteren kısımdır. Bu rükün, sol alt köşede yer alır. Ferman, İstanbul ve Edirne gibi Padişahın devamlı ikamet yerlerinden birinde yazılmışsa şehir isminin başına *"be-makam"*, *"be-medîne"*; sonuna ise *"el-mahrûsa"*, *"el-mahmiye"* kelimeleri îlâve edilerek İstanbul için
"Be-makam-ı Kostantıniyye el-mahrûsa",
"Be-makam-ı Kostantıniyye el-mahrûsatü'l-mahmiyye"
"Be-makam-ı Dârü's-saltanati'l-aliyye Kostantınıyye el-mahmiyye"
Edirne için ise
"Be-makam-ı Edirne el-mahrûsa",
"Be-medînet-i dârü's-saltanat-ı Edirne el-mahrûsa" gibi formüller kullanılırdı.
İstanbul'da yazılanların çok büyük bir kısmında *Kostantıniyye* ismi kullanılmış olmakla beraber *İstanbul* olarak yazılan fermanlar da vardır. Özellikle III. Mustafa devrinde yazılan ferman, berat, vs. belgelerde bu husûsa dikkat ve îtinâ gösterilmiş; genellikle "İslâmbol", bazan da "İstanbul" kullanılmıştır[85]. Hatta konu ile ilgili bir emir de bulunmaktadır[86].

Schwarz, "Zur Blockade der Dardanellen Während des Venezianisch-Osmanischen Krieges um Kreta im Jahre 1650" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 77. band, Wien 1987, s. 81.

82 Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 73.

83 Yazıldığı kalemlere göre fermanlar faslına bk.

84 Bu durum, gök ayı esasına göre tanzim edilmiş bulunan hicrî takvimin milâdîye çevrilmesi sırasında bazı yanlışlıklara sebeb olabilmektedir. Çünki 30 çekmesi gereken bir ayın o yıl 29'da bitmiş olması pekalâ mümkündür.

85 Nitekim III. Mustafa saltanatında mahall-i tahrirde "İslâmbol / İstanbul" isminin kullanıldığına Friederich von Kraelitz ("Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zwieten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrang zur osmanischen Diplomatik", *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschenschaften*, Wien 1921, s. 45, n. 60) tarafından da işâret edilmiştir.

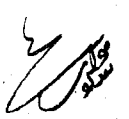
III. Mustafa'dan başka III. Selim devri başlarında da kısa bir süre için ferman ve beratlarda "*İstanbul*" ismi kullanılmışsa da sonra vaz geçilmiş ve 1910'lu yıllarda "*Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye*" kullanılmaya başlanmakla beraber 1915'e kadar yine "*Kostantıniyye*" yazılmakta da devam edilmiştir. Bu yılın martında verilen bir emirle ise bundan böyle "*Kostantıniyye*" yerine kesin olarak "*Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye*" tabirinin kullanılacağı bildirilmiştir[87].

Sefer sırasında konaklanılan yerlerde, diğer bir ifadeyle geçici ikamet yerlerinde yazılanlarda yer adının başına *be-yurd, be-sahrâ, be-meştâ* kelimeleri getirilirdi.

Be-sahrâ-yı Bağdad,
Be-meştâ-yı Ruscuk,
Be-yurd-ı Hezargrad veya "yurd" ve "sahrâ" bir arada kullanılarak
Be-yurd-ı sahrâ-yı Sıvas[88] şeklinde terkibler yapılırdı. Geçici ikamet yerleri adlarının sonuna her hangi bir sıfat eklenmezdi.

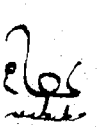
Şekil 88
"Be-yurd-ı Hezargrad
(A.DVN, dos. 7/71)

Şekil 89
"Be-yurd-ı sahrây-ı Sıvas"
(TSMA, nr. E.5222/32)

Mahall-i tahririn şekli, fermanın dîvân veya maliyeden verildiğine göre biraz değişiklik gösterirdi. Dîvândan verilenler, başlangıçta oldukca sade bir biçimde yazılırken zamanla bazı değişik şekiller ortaya çıkmıştır. Gerçekten, XVI. yüzyılda *bemakam* kelimesi, sadece "elif"i uzatılarak yazılırken daha sonra farklı şekiller göstermeğe başlamıştır.

XVII. yüzyılda artık "elif" harfi düz bir çizgi olarak yukarı uzatılıp bırakılmamakta, epey yükseltildikten sonra sola doğru bir kavisle aşağıya indirilmekte, böylece alt tarafı açık bir elips resm ettirilmekteydi.

Şekil 90
928 (1522) tarihli bir tahrir
mahalli
(TSMA, nr. E. 3362)

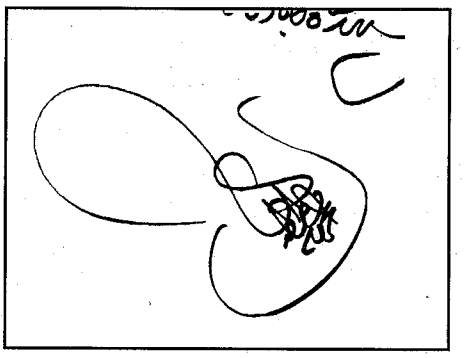

Şekil 91
981 (1574) tarihli bir tahrir
mahalli
(TSMA, nr. E. 9291/3)

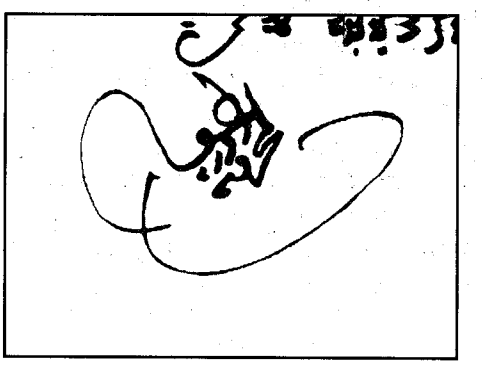
[86] "İzzetlü Reisülküttab Efendi,

Bundan akdem sikke-i humâyûnlarında "*Kostantıniyye lâfzı ref' ve yerine İslâmbol vaz' olun*duğundan sikke-i humâyûn ile evâmir-i aliyye ve berevât-ı şerîfelerin alâmâtı birbirine muvâfık olmak içün berevât-ı şerîfenin makam-ı ısdârı içün Kostantıniyye *yazılmayup İslâmbol yazılmak bâbında...*" (*Mühimme*, nr. CLX, s. 3) şeklinde emir verilmiş ve böylece III. Mustafa saltanatında bütün ferman ve beratların tahrir mahallerine "*İslambol*" yazılmıştır. Ancak, Sultan I. Abdülhamid tahta geçince yine eski şekle dönülmüştür (HH., nr. 408 ve 415). III. Selim saltanatı başlarında kısa bir süre sikkelere "*duribe fî İslâmbol*" yazılması emr edilmiş, bunu takiben kaymakamın "etrafa yazılan evâmir-i aliyye imzalarına dahi bundan böyle Kostantıniyye yazılmayup İslâmbol yazılması murad-ı humâyûnları ise ol vechile cemi'-i aklâma buyuruldu yazılup tenbih olunacağı"nı bildiren telhisi

Bazan bu elipsin son bulduğu noktanın biraz altından *"be-makam-ı Kostantıniyye el-mahrûsa"* yazısını kucaklayacak tarzda ve bu def'a uzun tarafı sağ-sol istikametinde ikinci bir elips çizilmekte; ancak bu elipsin sağ taraftaki ucu yukarıya uzatılarak düşey olan elips kuyruk, yatay olan ise gövde ve başı resm etmek üzere, şekle âdetâ bir kuğu veya tavuskuşu[89] görünümü verilmekteydi.

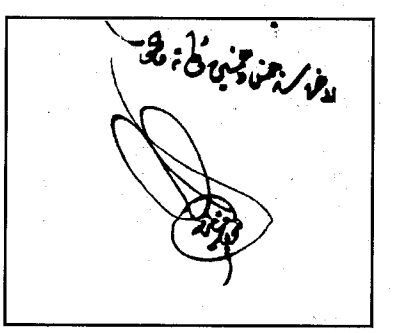

Şekil 92
1061 (1651) tarihli iki parçalı bir tahrir mahalli
(TSMA, nr. E. 664/67)

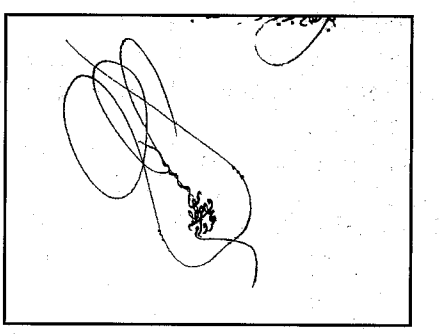

Şekil 93
1074 (1664) tarihli iki parçalı bir tahrir mahalli
(BOA, A.DVN, dos. 37/94)

XVIII. yüzyılda ise kuyruğu meydana getiren şeklin iki, üç veya dört parçalı olarak çizildiği, bazan da yatay elipsin alt çizgisinin birkaç noktayla işaretlendiği görülmektedir.

Şekil 94
1155 (1742) tarihli
Üç parçalı bir tahrir mahalli
(A.DVN, dos. 2130/1)

Şekil 95
1198 (1784) tarihli
dört parçalı bir tahrir mahalli
(Müzehheb Fermanlar, nr. 353/2)

üzerine Padişahın "*...kanûn-ı kadîme muhâlif değil ise Kostantıniyye lâfzı tahrîr olmaya*" şeklindeki hatt-ı humâyûnu (HH, nr. 8231) sadır olmuştur. Fakat bir süre sonra sikkeler üzerine olduğu gibi ferman ve beratların tahrir mahallerine de "Kostantıniyye" ismi konmaya başlanmıştır. Sultan IV. Mustafa da "Kostantıniyye"yi tercih etmiştir (HH., nr. 53740).

87 "Müsteşar Vekili Subhi" imzasıyla Sadaretten Dîvân-ı Humâyûn Beylikcisine gönderilen 5 Cemâzıyelevvel 1333 / 8 Mart 1331 (21 Mart 1915) tarihli buyuruldu: BOA, *Buyuruldu Defteri*, nr. VIII, 24/2.

88 Nadir Şah'a karşı yapılan sefer sırasında Sıvas'da yazılan fermanlarda bu tarz görülmektedir. BOA, A.NŞT.ORD, dos. 1'deki belgeler. Ayrıca bk. Schaendlinger, II, urkunde 222, 23.

89 Tavuskuşu şekli, Hristiyan san'atında ebedîlik sembolü olarak kullanıldığı (Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1975, s. 1955) gibi Nadir Şah'ın Hind seferi sonunda İranlılara geçen tavus tahtı da Doğu'da bir nevi sembol gibiydi. TSMA Şefi Sayın Ülkü Altındağ, tavusa doğu ve batıda verilen bu önem dolayısiyle tahrir mahallerindeki şekillerin bu kuşu remz ettikleri görüşündedir.

Maliye beratlarının tahrir yerlerini içine alan şekil, XVI. yüzyılda diğerleriyle hemen ayni iken XVII. yüzyıldan îtibâren biraz daha farklı bir biçimde çizilir olmuştur. Genelde bir armut veya bir sol anahtarını andırmaktadır.

B. YAZILIŞ SEBEB VE ŞEKİLLERİ İLE MENŞE'LERİ

1. Yazılış Sebebleri

a. İlk Yazılış

aa. Re'sen

Sefer açılması, asker sevki, vergi, vs. devlet işlerine dair olan fermanlar, doğrudan doğruya Dîvân-ı Humâyûn'un kararı ve Padişahın emri üzerine hazırlanıp ilgili şahıslara gönderilirdi.

ab. Mürâcaat Üzerine

Fermanların büyük bir kısmı ise beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, vs. bir vazifelinin mektub veya arzı yahut halktan birinin arzuhali üzerine konunun Dîvânda görüşülüp bir karara bağlanması sonunda hazırlanırdı. Maamafih, bazan doğrudan doğruya padişahın emri ile, sancaktaki bir şehzadenin isteği ve gönderdiği müsvedde üzerine veya devlet kademelerindeki bir vazifelinin verdiği örnek esas alınarak da ferman yazılabilirdi.

b. Hazırlanış Safhaları

Dîvâna gelen meselelerden gerek görülenler yazılı veya sözlü olarak Padişaha arz edilir ve ferman da Padişahın, telhisin üzerine kendi hattı (hatt-ı humâyûn) ile yazdığı emir doğrultusunda kaleme alınırdı.

Meselenin Dîvânda görüşülmesi halinde, karara bağlandıktan sonra fermanın müsveddesinin hazırlanması için nasıl yahut neye göre bir ferman hazırlanacağına, arzın üzerine, bazan sadece *"buyuruldu"* kelimesi konularak, bazan da fermanın ne gibi bir şartla verildiğine işaret eden kısa bir izah ilâvesiyle işaret edilirdi. Bazı konularda ise fermana esas olacak buyuruldu beyaz üzerine yazılırdı[90]. Ferman müsveddesi buyuruldudaki talimata göre hazırlanırdı.

Müsveddenin kimin tarafından yapılacağı, meselenin önem derecesiyle olduğu kadar konunun hangi vazifelinin sahasına girdiği ile de ilgili idi. Gerçekten meselâ arazî meseleleriyle ilgili fermanların müsveddeleri daima **Nişancı** tarafından hazırlanırdı. Dîvândan verilen bir ferman özel bir îtinâyı gerektiriyorsa müsveddeyi **Reisülküttab** bizzat kendisi hazırlar, diğerleri ise kâtiblerden biri tarafından yazılırdı. Müsveddesi bir kâtib tarafından yapılanlar ise çok kere reisülküttab, bazan da nişancının kontrolünden geçerdi.

Bundan sonraki safha, fermanın temizinin yazılıp tuğrasının çekilmesi idi. Çok nadir olmakla beraber tuğra çekilmeden gönderilen ferman da olabiliyordu[91]. Tuğralar genelde nişancı tarafından çekilmekle beraber ihtiyac duyulduğunda vezirlerin de bu işi gördükleri olurdu[92]. Önceden tuğrası çekilip hazırlanmış kâğıdlara da ferman yazılabili-

[90] Beyaz üzerine yazılmış buyuruldulardan başka *Mühimme defterleri*ndeki "buyuruldusu mektub üzerindedir", "buyuruldusu hüccet üzerinde kalmıştır" veya "buyuruldusu sûret-i defter üzerindedir" (*Mühimme*, LXXXV, 94, 150, 176; LXXXIX, 48) gibi notlar bunu pek açık olarak göstermektedir.

[91] *Mühimme* kayıdları arasında 972 tarihli bir ferman suretinin üzerinde "*Bu hükm-i şerîf yazılıp Ahmed Çelebi'ye gönderildi. Çavuşoğlu ile, nişansız*" kaydı vardır (VI,30). Arşivlerimizde de bazı nişansız fermanlara rastlanmaktadır. TSMA, nr. E.796/8 bu tipe örnek teşkil etmektedir. Bunlar, ilk bakışta gönderilmemiş olduğu için tuğra çekilmediği intiba'ı uyandırıyorsa da *Mühimme Defteri*'ndeki kayıd bazı fermanların tuğrasız gönderildiğini doğrulamaktadır.

yordu. Sadrazamın serdâr-ı ekrem sıfatıyla sefere gitmesi halinde böyle "*beyaz tuğralı ahkâm kağıdları*" hazırlanıp verilir ve sefer sırasında yazılan fermanlarda bunlar kullanılırdı[93]. Padişahın İstanbul'dan ayrılması halinde bırakılan muhafıza da yine tuğra çekilmiş kâğıtlar verilir veya isteği üzerine gönderilirdi[94]. Serdar tayin edilen şahıslara, daha önce gönderilen tuğralı kâğıtların yetmemesi halinde yeniden bir mıkdar kâğıt yollanırdı[95]. Bunlara, *"beyaz tuğra"*[96], *"beyaz tuğralı hükm-i şerîf"*[97]," *tuğralu beyaz ahkâm kâğıdı"*[98] yahud *"nişanlu kâğıd"*[99] gibi isimler verilirdi. Önceden tuğrası çekilmiş kâğıtlara yazılan fermanlar için ise "*nişanluya yazıldı*" ifadesi kullanılırdı[100].

Ferman yazılması için Dîvânda ayrıca bir müsvedde yapılmasına ihtiyac görülmeyen haller de vardı. Yukarıda da işâret olunduğu gibi bazan konu ile ilgili vazifelinin gönderdiği metin esas alınarak ferman hazırlanırdı. Nitekim, 966 (1559) tarihli bir fermanın Şehzâde Selim tarafından gönderilen bir müsvedde üzerine yazıldığını tesbit edebiliyoruz[101]. Çok daha aşağı kademelerdeki vazifelilerin de gönderilmesini istedikleri fermanların, sundukları müsveddelere göre yazıldıklarını da görüyoruz[102].

c. Te'kid veya Tecdid

ca. Te'kid

Normal olarak adına ferman yazılan vazifelinin emr edilen husûsu sür'atle yerine getirmesi gerekmekle beraber bu mekanizmanın her zaman istenilen şekilde işlemediğini gerek müstakil ferman metinlerinden, gerekse *Mühimme defterleri*ndeki kayıdlardan anlamaktayız. Gerçekten, vazifelilerin bazan ihmalleri, bazan da kendilerini aşan bazı se-

---

92 *Fatih Kanunnâmesi*, A. Özcan neşri, s. 36. Defter tashihi ile ilgili olarak nişancıya hitaben yazılan fermanın tuğrasını ise bizzat sadrâzam çekerdi.

93 992 (1584)'de Sadrazam Osman Paşa Kırım üzerine sefere memur olduğunda Nişancı Mehmed tarafından hazırlanan 5000 tuğralı beyaz kâğıt bizzat Selânikî Mustafa Efendi tarafından serdara götürülmüştü. *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s. 150.

94 Meselâ 973 (1566)'de İstanbul muhafazasında bırakılan İskender Paşa'nın isteği üzerine "200 aded nişanlu kâğıt" gönderilmiş ve "mühim ve lâzım olanlara sarf edüp müstakil defter eyleyüp her ne yazılur ise aynı ile kayd edüp sonra suretin südde-i sa'âdetime teslîm eyleyesin" şeklinde emir verilmişti. 5 Zilka'de 973 (23 Haziran 1566) tarihli hüküm: *Mühimme*, V, 612/1698.

95 Meselâ Yemen serdarı tayin edilen Mustafa Paşa'ya (serdar tayin edilişi için bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul 1948, s. 374) önce 50 tane, sonra yetmeyeceği düşünülerek 70 tane daha tuğralı kâğıt yollanmıştı. 7 Şa'ban 975 (6 Şubat 1568) tarihli hüküm: *Mühimme*, VII, 285/807.

96 "Piyâle Paşa hazretleri İstanbul muhâfazasında kalup kifâyet mikdârı beyaz tuğra teslîm olunup.." *Tarih-i Selânikî*, İpşirli neşri, s. 66.

97 Mustafa Paşa'ya gönderilen 7 Şa'ban 975 tarihli ayni hüküm.

98 *Tarih-i Selânikî*, s. 150.

99 Yemen muhafızı Mustafa Paşa'ya gönderilen 7 Şa'ban 975 tarihli diğer bir hüküm: *Mühimme*, VII, 289/819.

100 Bu muâmelelerin nasıl cereyan ettiği hakkında *Mühimme defterleri* son derecede aydınlatıcı bilgi vermektedir. Özellikle 951 tarihli elde mevcud ilk *Mühimme defteri*nde hükümler üzerinde diğerlerinde bulunmayan bazı notlar vardır. Daha sonrakilerde de bazı hükümlerin, önceden nişanlanmış kâğıda yazıldıklarına işaret edilmiştir. Tafsilât için bk. M. S. Kütükoğlu, "Mühimme" , s. 102-107.

101 *Mühimme*, III, 21.

102 A.DVN dosyalarında bu tip belgelere rastlanmaktadır. Bunlardan koyun-eminlerince yazılmış olan iki müsvedde dikkat çekicidir. Her ikisi de Koyun Emini Mehmed Çavuş tarafından kaleme alınan bu müsveddelerden biri "Vize ve Midye Kazalarına hitâben emr-i şerîf yazıla ki" diye başlamakta, tarih haric bütün rükünleri tam bir ferman metni olarak devam etmekte, sonu ise "bu husûsa müekked hükm-i şerîf rica olunur" cümlesiyle bağlanmaktadır. Üstünde "Mûcebince buyuruldu" kaydı görülmektedir (Fotoğrafı için bk. Kütükoğlu, "Mühimme", s.325). İkinci belge ise "Emir yazıla ki" diye başlamakta ve "muhkem mukayyed olasız" tarzındaki tenbih rüknüyle son bulmaktadır (A.DVN, dos. 5/39).

bebler dolayısiyle fermanların te'kidine ihtiyac duyulduğu haller az değildir. Özellikle yeni bir fermanla te'kidine ihtiyac duyulan meselelerde, fermanın muhatabı olan vazifelinin az veya çok ihmal veya beceriksizliği söz konusu olduğundan, bu tip fermanlar mutlaka bir tehdid rüknü ihtiva ederlerdi. Meselâ, Mısır'dan her yıl gönderilmesi mu'tad olan hazinenin[103] vaktinde İstanbul'a ulaşmaması dolayısiyle Mısır muhafızına te'kid makamında bir fermanın gönderildiği ve bunun tehdid rüknü ihtiva ettiğini görüyoruz[104].

"İsti'câl emirleri" de te'kid fermanları grubunda yer alırlar. Hakikaten emrin sür'atlendirilmesini te'min maksadıyla bazı hükümler birden fazla olmak üzere gönderilir. *Mühimme defterleri*ndeki bazı hükümlerin üzerinde "isti'câl olunmuşdur" veya "tekrar isti'câl olunmuşdur" gibi ibâreler bu husûsun açık birer delîlidir[105].

Fermanın bir müracaat üzerine te'kidi halinde, arada, verilen emrin aksine bir ferman çıkıp çıkmadığı ilgili kalemlerin kayıdlarından kontrol edilerek der-kenar olunur, yeni fermanda da bu husûsa işaret edilerek mesele uzun uzun anlatılırdı ve bu fermanın der-kenar mûcibince çıktığı belirtilerek eski ferman ve kayıdlara atıfta bulunulurdu[106].

cb. Tecdîd

Bir ferman veya beratın güvenilirliği için tuğraya ihtiyacı olduğu gibi, geçerli olduğunu ifade için de tahtta bulunan padişahın tuğrasını taşıması gerekliydi. Bunun için, yeni bir padişah tahta çıktığında selefi zamanında verilmiş olan emirlerin yürürlükte olduğunu göstermek üzere yeni padişahın tuğrasını taşıyan fermanlar gönderilirdi ki buna yenilenme mânâsına *ferman tecdîdi* adı verilir. Nitekim berat ve ahidnâmeler için de ayni durum söz konusudur. Eski fermanlar ise merkeze geri gelirdi.

Yenilenmeler sırasında yapılan muâmeleler, fermanlara der-kenar olarak kayd edilebilir. Bu der-kenar bazan sadece "*Tecdîden emr-dâde*"[107] veya "*Hilâfına kayd-ı âhar yoğise kaydı mûcebince tecdîd oluna*"[108] şeklinde olabildiği gibi tecdîdinde bir mahzur olup olmadığı mahalline müracaat edilmek suretiyle tahkik olunur ve *mahalli kayıdları* da der-kenar olarak çıkartılabilirdi. Mahalli kayıdları uygun görülürse "*mûcebince tecdîd oluna*"[109] şeklinde bir notla fermanın yenilenmesi için müsaade verilir ve bu emir üzerine yeni ferman yazılarak ilgililere gönderilirdi.

Bazı fermanların arkasına "tecdîd" olunduğuna dâir kayıd konurdu[110].

2. Menşe'lerine Göre Fermanlar

Fatih Kanunnâmesi'nde "tuğra-yı şerîf ile ahkâm buyurulma"nın üç makamda bulunanlarca gerçekleştirilebileceğine işaret edilmiştir. Mülkî işlere âid olanlar sadrazam buyuruldusu, mâlî işlerle ilgili olanlar defterdar buyuruldusu, şer'-i şerif üzere görülen davalar sonunda kaleme alınan fermanlar ise kadıasker buyuruldusu ile yazılacaktır[111].

[103] Mısır irsaliyesi adı verilen bu meblâğ, Padişahın cep harclığı olup 1586'ya kadar yıllık 500.000 filori iken bu tarihten îtibâren 600.000 altın olarak gönderilmiştir. İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 364. Mısır irsâliyesi hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990, s.115 vd.

[104] 1059 yılı hazinesinin gecikmesi dolayısiyle Ahmed Paşa'ya gönderilen fermanda gecikmeye sebeb olanlardan arza muhtac olanları bildirmesi, muhtac olmayanları ise cezalandırması emr edildikten sonra şöyle bir tehdid yer alıyor: "*Şöyle ki, bundan sonra dahi hazine eğlene oldukda gayri burdan muâmele olunur, sonra nedâmet fâide vermez*". TSMA, nr. E. 664/66.

[105] Kütükoğlu, "Mühimme", s. 111, s. 331 belge 33.

[106] Aydın Muhassılı ve kadılarına gönderilen 10 Zilhicce 1179 (20 Mayıs 1766) tarihli ferman buna güzel bir örnek teşkil eder. TSMA, nr. E. 5226/33.

[107] Haremeyn-i şerîfeyn Müfettişine gönderilen ferman: TİEM, nr. 2291.

[108] Nadir, *Fermanlar*, s. 122.

[109] Meselâ, BOA, Müzehheb Fermanlar, nr. 65.

[110] Meselâ, Yeniçeri Ağası'na gönderilen Evâil-i Şa'ban 994 (18-27 Temmuz 1586) tarihli bir fermanın arkasında böyle bir kayıd bulunmaktadır. TSMA, nr. E. 5217/9.

a. Dîvândan yazılan fermanlar

Sadrazam ve kadıasker buyuruldularıyla yazılan fermanlar *Dîvân-ı Humâyûn* kalemlerinde hazırlanırdı[112]. Ancak, Dîvândan verilen fermanlar da mâhiyetlerine göre bazı değişiklikler gösterirler. Fermanların bir kısmında sadece *ferman* ve *emir* tabirleri geçtiği halde bir kısmında bunlara bir de *hüküm* ilâve edilmiş olduğu görülür.

Vezirlik, beylerbeyilik gibi memuriyet tevcihi, ilgili şahsa hem hatt-ı humâyûn, hem de ferman gönderilerek bildirilirdi. Fermanda beratını aldırması için de adam göndermesi istenirdi. Bu tür fermanlarda bazan "ferman" veya "emir" kelimelerine hiç rastlanmaz. Ancak, mutlaka tevcihin yıl, ay ve gün sırasıyla hangi tarihte yapıldığına işaret edilerek meselâ,

"*İşbu sene semâne ve hamsîn ve elf zilka'desinin yirminci gününde Diyarbekir Eyâleti, hatt-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûnumla sana tevcîh ve inâyet edüp alâmetiyçün ta'yîn olunmuşdur, buyurdum ki..*" denilerek sâdır olan hatt-ı humâyûndan bahs edilir[113]. Bazı tevcih fermanlarında ise hatt-ı humâyûndan yine söz edilmekle beraber "*sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadr mûcebince*" hareket edilmesi istenir[114]. Yeni tevcihlerde nasıl hareket edilmesi gerektiği bildirilen fermanlarda da *ferman* ve *emir* kelimelerine rastlanır.

"*...Zabt u rabt-ı memlekete müsâra'at eylemen fermânım olmağın işbu emr-i şerîfim ısdâr... vusûlünde fermânım olduğu üzere ... ve sâir evâmir-i şerîfemle uhdene ihâle kılınan umûr ve husûsâtın temşiyyet-i te'diyelerine ... hilâfından hazer ve mücânebet eylemen bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki vusûl buldukda ... şeref-yâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımü'l-imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnuyla ...*"[115] gibi.

Valilere gönderilen sefer emirleri ve imdâd-ı seferiyye gibi bir vergi toplanması için gönderilen fermanlarda *emr-i şerîf, fermân-ı âlîşân* ve *fermân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımü'l-imtisâl*[116]; bir şahıs veya grubun sefer sırasında her hangi bir işle vazifelendirilmesi, Padişah mutfağı için bir istekte bulunulması, bir şahsın malının müsâderesi, hazine gönderilmesi emri gibi hususlarda yollanan fermanlarda ise *emr-i şerîf* ve *fermân-ı âlîşân* ile birlikte *fermân-ı celîlü'l-kadr*[117] terkibleri kullanılmıştır.

Dîvândan, herhangibir şahsın mürâcaati, yahud şikâyet üzerine gönderilen fermanlarda ise *emir* ve *ferman* kelimeleri ile birlikte *hükm*ün de kullanıldığı görülmektedir. Gerçekten, *hükm-i şerîf* tabirinin geçtiği fermanlarda nakil rüknünün başında "*arz olunmak bâbında hükm-i humâyûnum ricâsına arz etmeğin*", "*kondurduğun bildirmeğin*", "*emr-i şerîfim taleb etmeğin*", "*... ahâlîsi ... emr-i şerîfim ricâ eyledikleri ecilden*", "*... nâm kimesne Südde-i sa'âdet'ime arz-ı hal edüp*", "*... deyü arz eylemişsin. Pâye-i serîr-i a'lâya arz olundukda ...*" "*... mektubunla Dergâh-ı mu'allâma irsâl eyleyüp*" gibi ifadeler bulunmakta; "buyurdum ki"den sonra "*hükm-i şerîfim*"[118] veya "*hükm-i şerîf-i*

---

[111] *Fâtih Kanunnâmesi*, A. Özcan neşr., s. 36. N. H. Biegman da "Some Peculiarities of Fermans Issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century" (*Archivum Ottomanicum*, I (1969), 9) adlı makalesinde bu konuya temas etmiştir.

[112] Biegman, a.g.m, s. 9.

[113] Diyarbekir Eyâleti tevcih edilen Ahmed Paşa'ya gönderilen Evâhır-ı Zilka'de 1058 (5-14 Ocak 1649) tarihli ferman: TSMA, nr. E. 664/62.

[114] Meselâ, Muhsin-zâde Mehmed Paşa'ya Maraş Eyâletinin tevcih edildiği hakkındaki 14 Zilka'de 1159 (28 Aralık 1746) tarihli (TSMA, nr. E. 770/67); Rumeli Eyâleti tevcih edildiği hakkındaki Evâil-i Şevval 1177 (3-12 Nisan 1764) tarihli (TSMA, nr. E. 770/329) tayin fermanlarıyla Anadolu Eyâleti'nin ibka edildiğini bildiren 12 Ramazan 1173 (28 Nisan 1760) tarihli ferman (TSMA, nr. E. 770/235).

[115] Maraş Eyâleti tevcih edilen Mehmed Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı Zilka'de 1159 (25 Aralık 1746 - 3 Ocak 1747) tarihli ferman: TSMA, nr. E. 770/68.

[116] A.DVN dosyalarında buna örnek olacak pek çok ferman vardır. dos. 2130/63, 76, bunlardan sadece ikisidir.

[117] Meselâ, TSMA, nr. E. 5207/64, E. 664/65, 66; A.DVN, dos. 37/86 bunlardandır.

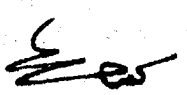
vâcibü'l (veya *lâzımü'l)-ittibâ'ım vardukda*"[119] ifadelerinden birine yer verilmektedir.

XVI. yüzyılda "buyurdum ki" kelimesinden sonra metin kesintisiz devam etmektedir. Müteâkıb asırlarda ayni şekilde yazılan fermanlar olmakla birlikte boşluk bırakılan veya -yukarıda da işaret edildiği gibi- "*hükm-i şerîfimle*" ibaresindeki "ha" ve "şın" harflerinin dikkat çekilecek biçimde uzatıldığı fermanlara da rastlanmaktadır. Hatta *hükm* kelimesinin üst satırın son, *şerîfim*in ise alt satırın baş kısmını kaplayacak tarzda yazıldığı da vâkidir.

Dîvândan verilen fermanların bir özelliği de tarihlerinin yazılış şeklidir. Fermanın yazıldığı kalemle ve satır değişmeden ve ara verilmeden yazılırlar. Ayların günleri, ekseriya tam tarih olarak değil evâil, evâsıt ve evâhir şeklinde atılmışlardır[120]. Ancak, XVIII. yüzyıla âid tevcih ve ibka fermanlarında "yevmü's-sâlis", "yevmü't-tâsi' aşer" yahut "yevmü'l-hâmis ve'l-'ışrîn" gibi kesin tarih bulunmaktadır[121].

Fermanların arka yüzlerine, kalemlerde gördüğü işlemleri aks ettiren bazı yazı ve işaretler konulurdu. Dîvân kalemlerinde yazılanlarda XVI. yüzyıl başlarında her hangi bir şeye rastlanmaz. Bunlar zaman içinde meydana gelmiş ve gelişme göstermişlerdir.

XVI. yüzyıl sonlarında konulmaya başladığını tesbit edebildiğimiz bu yazı ve işaretlerin bir kısmı ön yüzdeki yazı ile ayni, bir kısmı da aksi istikamette yazılırdı.

Şekil 96
"Görülmüşdür"
(A.DVN, dos. 7/73)

Fermanın ön yüzündeki yazı istikametinde "*İstanbul Kadısına*"[122], "*Mustafa Ağa'nın mukarrer-nâmesidir*"[123], "*Mısır muhâfazasında olan Vezir Ahmed Paşa'ya*"[124] gibi fermanın neye dair olduğunu gösteren notlardan başka sol üst köşede "*mûcebince hükm buyruldu*", biraz solda ve altta "*mûcebince emir yazılmışdır*" her ikisinin de yanında Dîvân veya Bâb-ı âsafî işareti olan çift çizgi[125], bu yazıların ters istikametinde ve fermanın ön yüzü içe gelmek üzere alttan üste doğru katlandığında sol üst köşeye isâbet etmek üzere bazan stilize bir "*görülmüşdür*" veya "*yazılmışdır*", veya tuğra kasd edilerek "*çekilmişdir*" / "*çalınmışdır*" gibi okunması pek müşkil girift bir imzayı andıran yazılar bulunmaktadır.

Daha sonraki fermanlarda ise, yine ayni yerde olmak üzere, tepesinde yukarıya doğru kıvrılan bir tüy bulunan geniş kenarlı bir şapkayı andıran, muhtemelen reisülküttaba âid bir imza yer almıştır. Ayni istikamette sağ tarafta, alttan üste doğru biraz meyilli bir şekilde yazılmış, kâtib ismi görülür. Bir fermana müsteniden yazılanlarda ise bazısında stilize edilmiş, bazısında ise gayet okunaklı bir şekilde *bâ-fermân* veya *bâ-fermân-ı âlî* yazısı bulunur.

---

[118] TSMA, nr. E. 4502, 5814/2, 9291/3; A.DVN, dos. 21/2, 3, 4, 35, 37, 38, 59; dos. 37/11, 79, 94, dos. 2130/22 bu tip için gösterilebilecek sadece birkaç örnektir.

[119] A.DVN, dos. 7/11, 17, 44; dos. 21/42 bu tip belgelere birkaç örnektir.

[120] Biegman, a.g.m, s. 10.

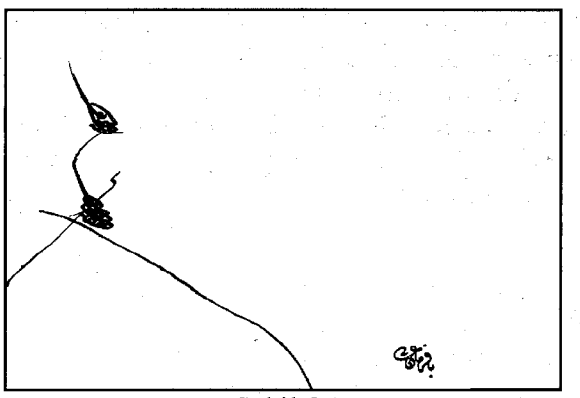
[121] Meselâ, 14 Zilka'de 1159 (28 Aralık 1746) tarihli Maraş Eyâleti tevcihi fermanı: TSMA, nr. E. 770/67; 5 Rebi'ülevvel 1189 (6 Mayıs 1775) tarihli Bağdad ve Basra Eyâletlerinin tevcihi fermanı: TSMA, nr. E. 5226/30; 12 Ramazan 1173 (28 Nisan 1760) tarihli Anadolu Valisinin vazifesinde ibkasına dair ferman: TSMA, nr. E. 770/235; 6 Şevval 1179 (18 Mart 1766) tarihli defterdarın vazifesinde ibkasına dair ferman: TSMA, nr. E. 5423/10 bunlardandır. Biegman, (s. 10-11) Maliyeden verilenler dışındaki fermanlarda 1680'e kadar kesin tarih bulunmadığını ifade etmektedir.

[122] Evâil-i Zilka'de 1007 (25 Haziran - 4 Temmuz 1599) tarihli ferman: A.DVN, dos. 7/73.

[123] Evâhır-ı Ramazan 1007 (17-26 Nisan 1599) tarihli ferman: A.DVN, dos.7/71.

[124] TSMA, nr. E. 664/66.

[125] Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bu çift çizginin Dîvân veya Bâb-ı âsafî işareti olduğu kabul edilmektedir.

Şekil 97
Alt alta iki defterdar imzası ve
"bâ-fermân-ı âlî" yazısı
(TİEM, nr. 2293)

b. Maliyeden Yazılan Fermanlar

Defterdar buyuruldusu ile Maliye kalemlerinde hazırlanan fermanlarda, Dîvân kalemlerinde müracaat üzerine hazırlanan fermanlarda olduğu gibi "ferman", "emir" ve "hüküm" tabirlerinin bir arada geçtiği görülmektedir.

"*...teslîm olunmak fermânım olmağın hassaten işbu emr-i şerîf-i âlîşânım ısdar ve ... imdi ... teslîm eylemek bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki, hükm-i şerîfimle mübâşir-i mûmâileyh vardukda ... işbu emr-i şerîf-i âlîşânımın mazmûnı itâ'at-makrûnuyla ...*" misâlinde olduğu gibi ferman, emir, ferman, hüküm, emir veya

"*... fermânım olmağla ... görülmek emrim olmuşdur. Buyurdum ki, hükm-i şerîfimle vardukda bu babda sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrim mûcebince ... işbu emr-i şerîfimin zahrına hüccet yazdurasın ...*" misâlinde görüldüğü gibi ferman, emir, hüküm, ferman, emir tabirleri ifadenin gelişine göre sıralanmaktadırlar. "Ferman" kelimesinin geçmediği, *hüküm* ve *emir* tabirlerinin kullanıldığı fermanlar da vardır. Bazı fermanlarda sadece *hüküm* kullanıldığına da rastlanmaktadır. Ancak, "buyurdum ki"den sonra mutlaka *hükm-i şerîfim vardukda* ifadesi yer almaktadır.

Maliye kalemlerinde hazırlanan fermanları diğerlerinden ayıran bir husûsiyet de tarihleridir. Gerçekten Dîvân kalemlerinde hazırlanan fermanlarda ekseriya ayın gününün tam olarak kaydına ihtiyac duyulmazken Maliyece hazırlanan fermanlara kesin tarih atılır ve bu iş, ayrı bir kalemde, Maliyenin **Tarihci** kaleminde yapılırdı[126]. Burada kullanılan kamış kalemler ise diğer bürolarda kullanılanlara nazaran daha ince açıldığından fermanın yazıldığı kalem ile tarihin atıldığı kalem farklıdır. Onun içindir ki, Maliyeden hazırlanan fermanlarla Dîvândan hazırlananların ilk bakışta ayırd edilebilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca -yukarıda da işaret edildiği gibi- bu fermanlardaki tarihler ekseriya "îtimad kılasız" dan sonra bir ara verilerek yazılır; tahrir mahallinin yazılmasında da tarihin atıldığı kalem kullanılırdı[127].

Maliyece yazılan fermanların tarih bakımından bir diğer özelliği de daha önce verilen bir fermana atıf yapıldığında bunun tarihinin de çok kere tam olarak, bu yapılamadığı takdirde ise yıl ve ayının[128] veya hiç olmazsa yılının verilmesidir. Halbuki, Dîvân kalemlerinde hazırlanan fermanlarda eskiye atıf gerektiğinde Padişahın adının zikriyle yetinilirdi[129].

---

[126] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 360.

[127] Biegman, a.g.m, s. 9.

[128] TSMA, nr. E. 5217/1.

[129] Biegman, a.g.m, s. 11.

Maliyeden yazılmış fermanlarda, Dîvândan yazılanlardan farklı olarak ilk devirlerden îtibâren defterdar imzaları bulunur[130].

Fermanla ilgili diğer notlar ve eğer varsa *hüccet-i zahriyye*[131], ön yüzdeki ferman metninin yazısıyla aynı istikamettedir. Diğer notlar kâğıdın üst, hüccet-i zahriyye ise alt kısmındadır.

Defterdar imzalarının sağ tarafında ve sağ alttan sol üste meyilli olmak üzere "Emîn", İzzî", "Necâtî" gibi kâtib ismi ile biraz altında "Muhasebe-i L"(evvel), "Haremeyn" gibi fermanın yazıldığı kalemin adına veya eski bir fermana istinâden yazılmışsa "bâ-fermân-ı âlî" kaydına yer verilmiştir.

C. SAHTE FERMANLAR

1. Sahte Fermanlardan Örnekler

Fermanların Dîvân ve Mâliye kalemlerindeki kâtibler tarafından yazılması dolayısiyle bu kâtibler, ferman yazımında kullanılan dil ve ifadeyi gayet iyi bilirlerdi. Zira, -yukarıda belirtildiği gibi- çok kere müsveddeler bunlar tarafından yapıldıktan sonra reisülküttab veya diğer bir ilgili tarafından düzeltilirdi. Bunun için kâtiblerin son derecede nâmuslu ve dürüst kimselerden seçilmesine özel bir dikkat ve îtinâ gösterilirdi. Buna rağmen XVI. yüzyılda bile zaman zaman sahte ferman yazıldığı gerek *Mühimme defterleri*ndeki bazı kayıdlardan, gerekse muâsır tarihlerden tesbit edilebilmektedir.

Bu tür sahtekârlıklar genelde şahsa menfaat temin etmek üzere yapılmaktadır. Timar tasarrufu, müteferrikalık, esnaf şeyhliği gibi konularda ya böyle bir şeyi tasarruf etmediği halde tasarruf edermiş gibi gösteren, yahut da aslında tecdîd-i ferman gerektiğinden harcını vermeden yenisini alabilmek için sahte ferman düzenleyenlere rastlanmaktadır.

Meselâ, 1559 sonlarında Bolu'da 3000 akçe timara mutasarrıf olan iki şahsın ellerindeki hükümlerin sahte olmasından şübhelenen ilgililer bunları merkeze göndererek hakîkî olup olmadığı hakkında bilgi isteyince fermanların sahte olduğu ortaya çıkmıştı[132].

Yine aynı yıl Rumeli'ndeki eski zaimlerden birinin oğlunun elindeki Mısır müteferrikalarına katıldığını gösteren hüküm hakkında şübheye düşülerek İstanbul'a gönderilmiş, burada sahte olduğu anlaşılarak elinde bulunan, yazan ve yazdıranlar hakkında takibata geçilmesi emr edilmişti[133].

1566'da Pîrî Paşa tarafından ele geçirilen sahte bir fermanı da yine yazan, yazdıran ve elinde bulunduranların yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi için emir verilmişti[134].

Ferman sahtekârlıkları alınan tedbirlere rağmen müteâkıb asırlarda da devam etmiştir. Tanzimat sonrasında da sahte fermanların ele geçirildiği görülmektedir.

Bu cümleden olarak 1842'de Dîvân-ı Humâyûn kâtibliğinde kırk yıl hizmet vermiş bir kâtib, Dîvâna resmî bir mürâcaat olmaksızın sadece bir şahsın özel müracaatı üzerine başka birisinin esnaf şeyhliğine müdahale edilmemesi konusunda ilgili kaza nâibine bir ferman kaleme almış, tuğra haric, arkada kalemin zabitleri tarafından yazılması gereken parafları da koyarak fermanı hazırlamıştır[135].

[130] Defterdar imzaları hakkında tafsilât için II. Bölüm "Kuyruklu imza" bahsine bk.

[131] VII. Bölüm "Hüccet" bahsine bk.

[132] Anadolu Beylerbeyisine yazılıp 13 Muharrem 967 (15 Ekim 1559)'de Abdi Kethuda'ya teslim edilen hüküm: *Mühimme*, nr. III, 53/410.

[133] Mısır Beylerbeyisine ulaştırılmak üzere 4 Şa'ban 967 (30 Nisan 1560)'de Derviş Kethuda'ya teslim edilen hüküm: *Mühimme*, III, 344/1014.

[134] 20 Şa'ban 973 (12 Mart 1566) tarihli hüküm: *Mühimme*, V, 459/1233.

[135] Yapılan tahkikatta asâkir-i muntazama neferlerinden birinin babası İbrahim oğlu Mustafa'nın Kal'acık kazasında yapmakta olduğu debbağ, dikici, berber, demirci, hallac, boyacı, vs. esnaf kethu-

Gerek bu olayda, gerekse benzerlerinde böyle işin ehli tarafından hazırlanan bir belgenin, her bakımdan aslına çok uygun olacağı şübhesizdir. Bu sebeble de ferman ve beratların sahte olduğunun anlaşılabilmesi, ancak bazı boşluklar dolayısiyle tahkikata ihtiyac duyulması halinde mümkün olabilmiştir.

2. Sahte Ferman Yazanlara Verilen Cezalar

Bilindiği gibi fermanlar "*evâmir-i mühimme*" denilen devlet işleriyle ilgili olanlar ve şahısları alâkadar edip mürâcaat üzerine verilenler olmak üzere ayrılır. Sahte ferman bahis konusu olduğunda da düzenlenen fermanın bu iki gruptan hangisine girdiği önem kazanmıştır. "*Evâmir-i mühimme*" ile ilgili sahte ferman yazılması ağır cezaları gerektirirdi. Suça iştirak derecesine göre îdam, küreğe konulma ve yazanın bir elinin kesilmesi gibi cezalar uygulanırdı[136]. Halbuki, "*husûsât-ı âdiye*" denilen ikinci, üçüncü derecede ve şahısları ilgilendiren konularda büyük cezalar verilmekten kaçınılmış, hatta hafifletici sebebler aranmıştır denilebilir.

Bu tür sahtekârlıkları dile getiren belgelerden anlaşıldığına göre sahte fermanın belgeyi ibraz eden şahıs tarafından mı kaleme alındığı, yoksa bir başkası tarafından mı yazıldığı da önem taşımaktadır. Bu da muhtemelen böyle işlere dîvân kâtiblerinin tevessül etmesi halinde artık onların aynı işde kullanılmalarının sakınca yaratmasından kaynaklanmaktadır. Zira, bu yolla maddî menfaat teminine alışmış olan bir insanın doğru yolu bulması mümkün görülmüyor olmalıdır. Bunun için bu gibi olaylarda ilgililere gönderilen hükümlerde hemen sahte fermanın ele geçtiği yerde bir tahkikat açılması ve sahtekârların yakalanarak habs edilmeleri[137] veya İstanbul'a gönderilmeleri istenilmektedir[138].

Sahte ferman düzenleyenlerin İstanbul'da yakalanması halinde bağlı bulunduğu müessese tarafından sorgusu yapılmakta ve suçlu bulunan şahıs veya şahıslar hakkında gerekli cezalar verilmektedir. Sahte fermanın konusunun "husûsât-ı âdiye"den olması halinde XIX. yüzyılda suçlunun işten el çektirilmesiyle yetinilmiş, meselâ 1842'deki sahte ferman olayında kâtibin sadece kalemle ilgisi kesilmiş, âilesinin fakr u zarûrete düşmesini önlemek üzere aklî dengesinin bozuk olduğu bahanesi ile maaşını almakta devam etmesi uygun bulunmuştur[139].

---

dalıklarına edilen müdahalenin men'i ile ilgili olarak Üsküdar'daki kardeşi Hacı Hüseyin Efendi'den yeni bir berat istediği, onun da yine Üsküdar'da Valide Câmi'i yakınında oturan Dîvân kâtiblerinden Ahmed Zühdü Efendi'nin aracılığını rica ettiği, kâtibin ise berat yerine bu fermanı hazırlayıp verdiği, aracı olan Hüseyin Efendi'nin, fermanı tuğralatması için yeğenine teslim ettiği anlaşılmış; fermanın sahteliği, ancak tuğra çektirilmek üzere Bâbıâlî'ye götürüldüğünde ortaya çıkmıştır. Evâhır-ı Cemâzıyelevvel 1258 (30 Haziran - 9 Temmuz 1842) tarihli sahte ferman ve tahkikatla ilgili evrak: İrade-MV, nr.811.

[136] XVI. yüzyılda Sinan Paşa'nın sadareti sırasında 998 (1590)'de bazı Dîvân ve maliye kâtiblerinin silinebilen bir cins mürekkeb yaparak bunları kullandıkları kâğıtlardaki yazıyı silip sahte fermanlar hazırladıkları anlaşılınca yazan kâtiblerden ikisi îdam edilmiş, altısının birer eli kesilmiş, yedisi küreğe konulmuş, birkaçı da kâtiblikten atılmışlardı. *Tarih-i Selânikî*, s. 227.

[137] "... Ol kimesneleri getürdüp hükümleri kim yazmışdır, kendüleri mi yazmışdır, yohsa âhara mı yazdırmışlardır? Mezkûr sipâhîleri ve yazanları ele getürüp habs edüp..." *Mühimme*, III, 53/410.

[138] "... Ol hüküm kimin elinden sana vâsıl olmuşdur ve kim yazdırmışdır, kendü mü yazmışdır ve yazup getüren bi'l-fi'il anda mıdır? Eğer anda ise ve eğer yazandır ve eğer yazdırandır Südde-i Sa'âdeti'me gönderesin." *Mühimme*, III, 344/1014. 6 Şa'ban 975 (5 Şubat 1568) tarihli Bosna Beyi'ne gönderilen bir hüküm de aynı mâhiyettedir. *Mühimme*, VII, 283/800.

[139] "... kalemce muhasses olan âidâtı kendüye terk olunmak üzere merkumun kalem-i mezbûrdan tard..."

S o n u ç

Padişah adına *Dîvân* ve *Maliye* kalemlerinden verilen ve Padişahın tuğrasını taşıyan belgeler içinde fermanlar, *elkab*la başlaması dolayısiyle diğerlerinden kolayca ayrılırlar.

Fermanların, verildikleri kalemlere göre gösterdikleri özellikler de birbirinden farklıdır. *Dîvân* ve *Maliye* kalemlerinden verilenleri tarihlerinin atılış tarzına bakarak tanımak mümkün olduğu gibi arkalarındaki imza ve işaretlere bakarak da anlamak oldukca kolaydır. Ayrıca bu işaretlerde zaman içinde vuku' bulan değişiklikler dolayısiyle, tarih kısmı her hangi bir sebeble okunamaz hale gelmiş fermanların, hiç olmazsa asrını tahmin etmek kabil olabilmektedir.

İçinde geçen *ferman, emir* ve *hüküm* tabirleri de fermanın re'sen veya müracaat üzerine verilmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

II. B E R A T

Berat, Arabca asıllı bir kelime olup "yazılı kâğıt" demektir. Bir adı da *nişan* olan ve ilk devirlerde *biti*[140] ve *misal*[141] de denilen berat Osmanlı diplomatiğinde Padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanılma hakkı, bir imtiyaz veya muâfiyetin verildiğini gösteren ve veren padişahın tuğrasını taşıyan belgedir. Bu mânâsı dolayısiyle de *beratlı* kelimesi, müsâadeli veya imtiyazlı; *eli beratlı* tabiri ise selâhiyet sahibi olma mânâsı taşımaktadır.

A. RÜKÜNLERİ

Beratlar da, padişaha âid belgeler olması dolayısiyle fermanlarla hemen hemen ayni rükünleri ihtiva etmekle beraber fermanlarda olmayan bazı ayırt edici özellikler de taşırlar. Bu suretle beratı, ilk bakışta fermandan ayırmak kabil olur.

1. Dâvet

Ferman gibi beratın da ilk rüknü *dâvet*tir. Ancak, fermanda sadece *hüve* kelimesinin yazılmasına karşılık beratlarda bu formül daha uzun tutulmuştur. Maamafih, bunların da kendi içlerinde değişik formülleri vardır[142].

a. Bir kısmı Allahın adının işâreti olan *hüve* kelimesiyle başlar. Bunlar içinde
"Hüve'l-bâkî",
"Hüve'l-mu'în",
"Hüve'l-mu'izz", gibi sadece iki kelimeden ibaret olanlar yanında
"Hüve'l-ganiyyü'l-mugni'l-mu'în",
"Hüve'l-azîzü'l-ganiyyü'l-mugnî",

Arz tezkiresi hâmîşine sadır olan irade: İrade-MV, nr. 811.

[140] İlk devirlere âid beratlarda "berat" karşılığı olarak *biti* kelimesi kullanılmıştır. Beratların baş kısmında "*Bu biti şol mûceb üzere kaleme geldiğin*" veya "*biti kalem geldi, şol mûceb üzere kim*" (Paul Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkenden (III)" *WZKM*, III, 133) şeklinde olan bu ifade te'kid kısmında *"bu biti üzere i'timad kılalar"* (Wittek, a.g.m., III, 135), *"biti tahkik bilip i'timad kılalar"* (Guboglu, s. 164, fac. 3) yahut *"biti mütâla'a kılalar, tahkîk bilip i'timad kılalar"* (TSMA, nr. E. 7056) tarzında yine karşımıza çıkmaktadır.

[141] 956 (1549) tarihli bir beratta *"dârende-i misâl-i bî-misâl"* ifadesinde olduğu gibi bazı beratlarda berat yerine misâl kullanılmıştır. TSMA, nr. E. 5404/12.

[142] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 55; Guboğlu, s. 56; Yusuf İhsan Genç, *Osmanlılarda Beratlar*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s. 14.

"Hüve'l-ganiyyü'l-mugnü'l-mu'ti'l-mu'în",
"Hüve'llahü'l-mu'înü'l-fettah",
"Hüve'llahü'l-azîzü'l-mu'îni'l-fettah",
"Hüve'llahü'l-azîzü'l-vehhâb tu'izzü men teşâ'ü bi-gayri hisâb",
"Hüve'llahü'l-âlîşân, azîzü'l-alîmü'l-ferdi'l-ganiyyi'l-mugni'l-mu'în, ni'me'l-mevlâ ve ni'men-nâsıri'l-mu'în" gibi daha uzunları da bulunur.

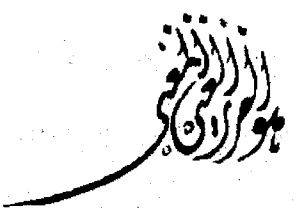

Şekil 98
"Hüve'l-mu'în"
(Müzehheb Fermanlar, nr. 27)

Mekke emirlerine gönderilen beratlarda kullanılan davet formülleri de *hüve* ile başlamakla beraber diğer beratlardakinden farklılık gösterir.

"Hüve'llahü'l-azîzi'l-ganiyyi'l-mugni'l-mu'în el-fettâh ve'n-necât nefezet esmâuhû ve tetâbe'at ni'amâuhû ve terâdefet a'lâuhû ve tezâyedet ihsânuhû"[143].

b. İkinci gruptakiler *zikrullah*la başlarlar. Bu tip formüller "Hüve" ile başlayanlara nazaran daha az sayıda oldukları gibi diğerlerine göre de az kullanılmışlardır.

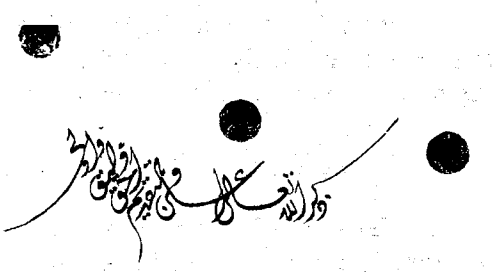

Şekil 99
"Hüve'l-azîzü'l-ganiyyi'l-mugnî"
(Müzehheb Fermanlar, nr. 20)

"Zikru'llahi te'âlâ a'lâ ve bi't-takdîm ehakk u elyakk u evlâ",
"Zikru'llahi'l-azîzü'l ganiyyi'l-mu'în ve bâ-hayrü'n-nâsırîn".

2. Tuğra

Beratlar da, ayni fermanlar gibi veren padişahın tuğrasını taşırlardı ve o padişahın saltanatı süresince geçerli idiler. Yine fermanlarda olduğu gibi beratın ehemmiyet derecesiyle orantılı olarak, tuğralarının üst veya yanlarında unvânına hatt-ı humâyûn bulunurdu.

Şekil 100
"Zikru'llahi te'âlâ a'lâ ve
bi't-takdîm ehakk u elyâk u evlâ
(Müzehheb Fermanlar, nr. 463)

3. Nişan Formülü

Beratı, padişaha âid diğer belgelerden ayıran bu formüldür. Kuruluş devrinde kullanılan berat formülleri

"Misâl-i bî-misâl nefezehu'llahü'l-meliki'l-müte'âl buyuruğu oldur ki..."[144] veya

"Tevki'-i refi'-i humâyûn oldur ki"[145] gibi hayli basit iken zamanla daha ağdalı ifadeler kullanılmaya başlanmıştır. İlerlemiş asırlarda kullanılan berat formüllerini başlangıç kelimelerine göre başlıca iki grupta toplayabiliriz.

a. Nişan kelimesiyle başlayanlar

"Nişân-ı humâyûn hükmü oldur ki..."[146],

[143] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 20.

[144] Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Şah'a verdiği berat sûreti: *Münşeâtü's-selâtin*, I, 69.

[145] Sultan I. Murad'ın Evrenos Bey'e verdiği berat sûreti: *Münşeâtü's-selâtin*, I, 87.

[146] Friedrich Kraelitz, "Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts", *Sitzungsberichte der Academie der Wissenschaften*, 197. band, Wien 1921, s. 44 ve

"Nişân-ı humâyûn ve tuğrâ-yı meymûn hükmü oldur ki..."[147]

"Nişân-ı humâyûn ve hükm-i nâfiz-i meymûn enfezehu'llahu te'âlâ ilâ yevm-i sa'âdet hükmü oldur kim ..."[148],

"Nişân-ı humâyûn-ı visâl-i meymûn enfezehu'llahu te'âlâ ilâ yevm-i yüb'asûn hükmü oldur ki..."[149],

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı kiti-sitân-ı hâkanî hükmü oldur ki..."[150]

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı kiti-sitân-ı hâkanî nefeze bi'l-avni'r-rabbânî ve'l-ekmeli'r-rahmânî hükmü oldur ki..."[151]

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân ve fermân-ı vâcibi'l-iz'ân hükmü oldur ki..."

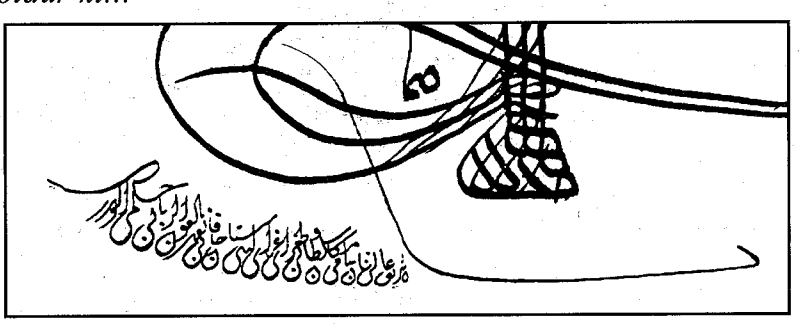
"Nişân-ı şerîf-i âlîşân ve tuğrâ-yı garrâ-yı vâcibi'l-iz'ân bi-avni'l-meliki'l-müste'ân ilâ yevmi'l-haşr ve'l-mîzân hükmü oldur ki..."[152]

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân ve tuğrâ-yı sâmî-mekân enfezehu'llahü'l-meliki'l-mennân ilâ âhiri'd-duhûr ve'z-zamân hükmü oldur ki..."[153]

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkanî nefeze bi'l-avni'r-rabbânî ve bi's-savbi's-samadânî hükmü oldur ki..."[154]

Beratlarda en çok kullanılan berat başlangıç formülü ise şöyledir:

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkanî hükmü oldur ki..."

Şekil 101
"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı kiti-sitân-ı hâkanî nefeze bi'l-avni'r-rabbânî hükmü oldur ki"
(TSMA, nr. E. 5403/6)

"Nişan" kelimesiyle başlayan beratlarda beratın hâmili için *"râfi'-i tevki'-i refi'i'ş-şân-ı hâkanî"* ifadesi kullanılır. Bazı beratlarda *"ve nâkıl-i yarlığ-ı beliğ-i mekremet-unvân"* ibaresi ilâve edilmek suretiyle formül biraz daha uzun tutulur[155].

---

tafel 1 (belge fotoğrafı).

147 Kraelitz, "Osmanische Urkunden", s. 47 ve tafel 2/a (belge fotoğrafı).

148 Fatih devrine âid 861 ve 863 tarihli belgeler: TSMA, nr. E. 3366 ve 7056.

149 Fatih'in verdiği 878 (1473) tarihli berat: TSMA, nr. E. 8940.

150 İbrahim Paşa'ya verilen Evâil-i Şa'ban 935 (10-19 Nisan 1529) tarihli serdarlık beratı sûreti: *Münşeâtü's-selâtîn*, I, 544.

151 Sultan I. Selim'in tuğrasını taşıyan 919 (1513) tarihli bir timar beratı: TSMA, nr. E. 5472.

152 TSMA, nr. E. 5203

153 Genç, *Beratlar*, s. 17.

154 III. Mustafa ve II. Mahmud tarafından verilmiş beratlar: BOA, MF, nr. 160 ve 629.

155 MF, nr. 20; Boris Nedkov, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografiya*, II, Sofia 1972, 58/16; 70/25; 75/28.

b. "Sebeb (vech)-i tahrir" ile Başlayan Formüller

Bazı vazifelilere verilen beratlarda *nişan* ile başlayan formüller kullanılmaz. Kale gediklileri, mustahfız ve azeb beratları bu cümleden olup[156] *Sebeb-i tahrir* ibaresiyle başlayan bu formüllerin de değişik bazı şekilleri vardır.

"*Sebeb-i tahrîr-i tevki'-i refi'-i humâyûn oldur ki...*"[157]

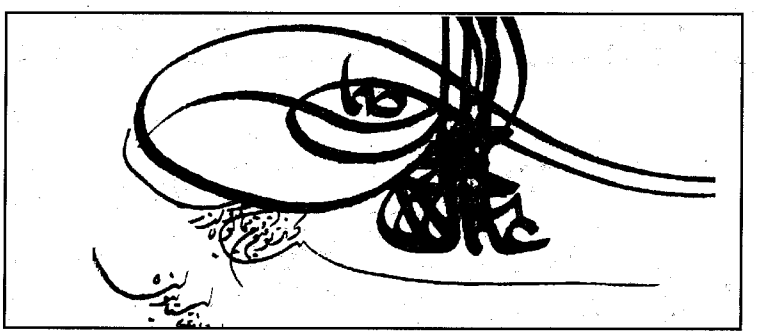
"*Sebeb-i tahrîr-i misâl ve mûceb-i tastîr-i hükm-i vâcibi'l-ittibâ' ve'l-imtisâl enfezehu'llahü'l-meliki'l-müte'âl ilâ yevmi'l-haşr ve's-suâl oldur ki...*"[158]

"*Sebeb-i ihtirâ-i tevki'-i refi'-i hâkanî-i cihan-mutâ ve mûceb-i ibdâ-i hükm-i bedi-i cihan-sitânî-i vâcibi'l-ittibâ' hükmü oldur ki...*"[159]

"*Sebeb-i tevki'-i refi' ve mûceb-i tastîr-i yarlığ-ı münîf enfezehu'llahü'l-meliki'l-mennân ilâ âhiri'd-dühûr ve'l-ezmân oldur ki...*"

"*Sebeb-i tahrîr-i takrîr-i kişver-küşâ ve tevki'-i münîf-i âlem-ârâ enfezehu'llahü'l-meliki'l-müste'ân ilâ yevmi'l-ba'si ve'l-mîzân oldur ki...*"[160]

"*Vech-i tahrîr-i kalem ve mûceb-i terkîm-i rakam oldur ki...*"[161] gibi.

Şekil 102
"Sebeb-i tahrîr-i tevki'-i refi'-i humâyûn oldur ki"

"*Sebeb*" kelimesiyle başlayan beratların bir özelliği de "*nişan*"la başlayanlardan farklı olarak "*tevki'*" değil "*dârende*" kelimesinin kullanılmasıdır[162]. Ancak bu ifadeden, "dârende" kelimesinin sadece "sebeb" başlangıç formüllü beratlarda kullanıldığı mânâsı çıkarılmamalıdır. "Nişan" başlangıç formüllü beratlarda da "dârende" sözü geçmekte[163]; hatta, "*şimdiki halde işbu dârende-i misâl-i bî-misâl ve râfi'-i tevki'-i refi'-i humâyûn-fâl*"[164] misâlinde olduğu gibi "dârende" ve "tevki'"in bir arada kullanıldığı beratlar da bulunmaktadır.

---

[156] *Beratlar ve Vesâik*, Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 3835, vr. 13b.

[157] Aynı formülle başlayan ve *sebeb-i tahrir hükmü* adı verilen bir cins belge daha vardır ki bu ikisinin karıştırılmaması lâzımdır. Tafsilât için "Sebeb-i tahrir hükmü" bahsine bk.

[158] Fatih Sultan Mehmed tarafından Anadolu Beylerbeyisi İsa Paşa'ya verilen 7 Receb 855 (5 Ağustos 1451) tarihli berat: *Münşeâtü's-selâtin*, I, 269.

[159] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 87.

[160] Genç, *Beratlar*, s. 18.

[161] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 87.

[162] Es'ad Ef. Ktb, nr. 3835, vr. 13b.

[163] 6 Şevval 927 (9 Eylül 1521) tarihli cüzhanlık tevcihi beratı: TSMA, nr. 5404/14; Evâil-i Muharrem 935 (15-24 Eylül 1528) tarihli bir silâhdar zümresi mensûbuna verilen vakıf tevliyeti tevcihi beratı: TSMA, nr. E. 5404/2.

[164] 10 Safer 956 (10 Mart 1549) tarihli bir vazife beratı: TSMA, nr. E. 5404/12.

4. Unvan

Bu formül *"çün"* kelimesiyle başlar ve berat verilen şahsın bağlı bulunduğu grubu yüceltecek bir ifade kullanılır.

"Çün avâtıf-ı aliyye-i şâhânem ve avârif-i seniyye-i mülûkânem müstahıkk-ı inâyet-i himâyet olanlar yanında mebzûl ü mefrûğ u bî-diriğdir" veya

"Çün avâtıf-ı vâfire-i şâhâne ve avârif-i mütekâsire-i padişâhâneme müstahıkk-ı inâyet ve müstevcib-i himâyet olanlar yanında mebzûl ü masrûf ve bî-diriğ ma'-tûfdur..."[165] gibi.

Beratlarda kullanılan unvanlara, bazı münşeat mecmualarında da rastlanmakta olup unvanlar, beratın verildiği şahsın mevki'ine göre değişiklik göstermektedirler. Meselâ, serdarlık verilen şahsın sadrazam veya bir vezir oluşuna göre değişik unvanlar kullanılır.

Bir serdâr-ı ekremlik beratında

"Çün hazret-i hüdâvend-i bî-vezîr ve cenâb-ı perverdigâr-ı fettâh u nasîr ki"[166] şeklinde unvan kullanılırken vezire verilen seraskerlik unvanı farklıdır.

Kırım hanları âilesinden gelenler için de ayrı berat unvanları kullanılmıştır. Bir kalgaylık beratındaki unvan da şu şekilde tesbit edilmektedir:

"Çün tevâlî-i eltâf-ı ilâhî ve tetâlî-i a'tâf-ı nâ-mütenâhî ber-mûceb-i fehvâyı -ve in teuddû ni'meta'llahi lâtuhsûhâ- şân-ı refi'ü'l-mekânımda ol dereceden âlî ve ol mertebeden müte'âlîdir ki..."[167]

Beylerbeyi, sancakbeyi, reisülküttab, çavuşbaşı, defter-i hâkanî kâtibleri vs. vazifelilere verilen beratlardaki *çün*le başlayan formüller de ayrı ayrı tesbit edilmişlerdir.

Meselâ, beylerbeyi beratının unvanı

"Çün hazret-i vâcibü'l-atâyâ celle şânuhû ve te'âlâ selâtîn-i nâmdâr ve havâkîn-i âlî-mıkdâr es-Sultânu zıllu'llahi fi'l-arzeyn beşâreti ile mesrûr u serefrâz..."[168] ;

Cülûs münâsebetiyle yenilenen bir kethudalık beratının unvanı ise

"Çün avn-ı inâyet-i rabbânî ve savn-ı hidâyet-i samadânî birle serîr-i saltanat-ı Osmânî ve taht-ı hilâfet-i sultânî üzere..."[169] şeklindedir.

Bütün beratlar böyle unvanla başlamazlar. Bir kısmında doğrudan doğruya *nakil* kısmına girilir.

5. Elkab

Beratlarda elkabın yeri fermanlardakinden farklıdır. Fermanlarda, tuğradan sonra hemen elkab geldiği halde beratlarda elkab nakil-iblâğ kısmının içinde geçer. Unvan bulunmayan beratlarda nişan formülünden hemen sonra görülen elkab ise genelde beratın verildiği şahsın elkabı olmayıp

"İftihârü'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn muhtârü'l-izzi ve't-temkîn bi'l-fi'il Dârü's-sa'âdetim Ağası olup Haremeyn-i şerîfeyn evkafı nâzırı olan dâme uluvvuhû Dîvân-ı Humâyûnuma arz gönderüp"[170] misâlinde olduğu gibi

[165] TSMA, nr. E. 5204/17.

[166] Vezîr-i âzam Husrev Paşa'ya verilen şark seferi serdarlığı beratı: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 182.

[167] Fetihgiray Sultana verilen Evâsıt-ı Şa'ban 1051 (15-24 Kasım 1641) tarihli berat: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 147.

[168] Es'ad Ef. nr. 3835, vr. 1b.

[169] Bezzazistan kethüdalığı beratı tecdîdi: MF, nr. 20.

[170] MF, nr. 160.

beratın verilmesini arz edenin elkabıdır. Berat verilen şahsın ismi ile mevki'ine uygun elkabı ise daha sonra yer alır. Ancak, berat verilen şahsın, tesbit edilmiş elkablardan biriyle anılacak bir mevki' sahibi olmaması, başka bir ifade ile belli elkabdan hiçbiri kullanılmayan küçük bir vazifede bulunması veya halktan biri olması halinde ismi "Elhac Osman", "Mehmed Halife" veya "Emetullah Hatun" şeklinde sade bir biçimde yazılırdı.

6. Nakil / İblâğ

*Nakil kısmı*nın başında, -yukarıda da işaret edildiği gibi- fermandan farklı olarak, beratın kimin arzıyla düzenlendiği belirtilir.

"*Şimdiki halde Bosna Sancağı'na tasarruf eden*",

"*Erbâb-ı istihkakdan işbu râfi'-i tevki'-i refi'i'ş-şân-ı hâkanî*" yahut sadece

"*İşbu râfi'-i tevki'-i refi'-i'ş-şân-ı hâkanî*" veya benzeri bir ifadeyi tâkiben arzı yahut arzuhali veren şahsın elkabı ile adı yazılır. Yahut, "*düstûr-ı mükerrem...*", "*iftihârü'l-havass...*" gibi doğrudan doğruya arz / arzuhal sahibinin elkabı ile de başlatılabilir. Elkaba uygun duadan sonra genellikle *rikâb-ı humâyûnuma arz / arzuhal sunup* ifadesi yer alır. Bazan iç-içe iki arzdan bahs edilir.

"*... tevcîhi bâbında düstûr-ı mükerrem ... valisi ... ve medîne-i mezkûrede nâibü'ş-şer' olan ... memhûren arz u i'lâm etmeleriyle*" şeklinde bir ifade kullanılır. Bazı hallerde arzuhali sunan ile beratın verildiği şahıs ayni olabilir. Meselâ, beratını kayb ettiği için yenisini isteyen, yahut kendisine bir vazife tahsis edildiği halde henüz beratını almamış olan bir şahıs, arzuhali kendisi sunduğundan böyle bir beratta

"*...arz-ı hal edüp bundan akdem İstanbul Duhan Gümrüğü mukata'ası malından almak üzere mutasarrıf olduğu yevmî onbeş akçe vazifesinin berâtını zâyi' etmekle zâyi'inden müceddeden yedine berât-ı âlîşânım verilmek bâbında...*" veya

"*... arz-ı hal sunup ... henüz berat olunmamağla ... yedine berât-ı şerîf-i âlîşân verilmek bâbında*"[171] şeklinde bir ifade yer alır.

Cülûs dolayısiyle yapılan "tecdîd-i berat"larda ise nakil kısmı

"*Cülûs-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûnum vâki' olmağla umûmen tecdîd-i berevât fermânım olmağın*" ifadesiyle başlar.

Nakil rüknünün ikinci kısmında berata konu olan şeyin tarif ve tavsifine yer verilir. Bir vakıf tevliyeti ise vakfın kime âid olduğu, yeri, günde ne kadar vazife ile tayin yapılacağı, vazifenin ne şekilde tevcih edildiği -mahlûl, kasr-ı yed (el çekme), ferâgat gibi- hususlar, mukataa tevcihi ise işletme şartları ilgili kalemlerdeki kayıdlardan yapılan der-kenarlara dayanılarak ve beratın cinsine göre kayıdlar *defterhane, ruus, maliye* vs. hangi kalemden çıkarılmışsa adı belirtilerek yazılır. Muâfiyet beratlarında eskiden beri tatbik edilen şekle riâyet olunması bildirilir.

Beratın tevcihi için Padişahın hatt-ı humâyûnu varsa veya fermanı sâdır olmuşsa bu hususlar da açıklanır. Bu arada beratın tevcih edildiği şahsın da ismi zikr edilir. Timar beratı gibi bazı beratlarda isimle birlikte berat sahibinin tavsifine de yer verilir. Hatta bu tavsif ile başlayan beratlara da rastlanır[172].

Vazife beratlarında "*bin yüz kırk iki senesi şa'bân-ı şerîfi gurresi gününden*" şeklinde beratın hangi tarihten îtibâren geçerli olduğu kayd edilir. Bu kısım, genelde nakil rüknünün sonundaki geçiş formülünden önce yer alır. *Nakil* kısmı,

"*bu berât-ı humâyûnu verdim ve buyurdum ki*",

"*bu berât-ı humâyûn-ı izzet-makrûnu verdim ve buyurdum ki*", vs. ibârelerinden biriyle son bulur.

[171] TSMA, nr. E. 175/18.

[172] MF, nr. 244.

7. Emir / Hüküm

Beratta verilen vazife, imtiyaz veya muâfiyetin ne şekilde yerine getirileceği bu kısımda belirtilir. Bunun içindir ki bu kısma beratın şartı denir.

Beylerbeyi beratında şart kısmı

"*Ba'de'l-yevm vilâyet-i mezbûrede beğlerbeği olup şöyle ki vezâif-i hıdemât-ı mebrûre-i Pâdişâhî ve şerâit-i mesâ'î-i asâkir-i mansûre-i şehinşâhîdir*"[173];

Şıkk-ı evvel defterdarı beratında

"*Mûmâileyh ba'de'l-yevm taht-ı yedinde olup tasarruf kılup sâlik-i mesâlik-i emânet ü istikamet ve zâhib-i mezâhib-i fart-ı diyânet olup Anadolu defterdarlığına müte'allik olan*"[174] şekillerinde başlar.

Bir yerden vazife verilen beratlarda

"*... mutasarrıf olup hidmet-i lâzımesin bî-kusûr mer'î ve mü'eddî kıldıkdan sonra ta'yîn olunan yevmî ... akça vazîfesin ... mahsûlünden alup*" veya benzeri;

Timar beratlarında ise

"*...taht-ı yedinde olup tasarruf kılup şöyle ki, vezâif-i hıdemât-ı mebrûre ve mesâ'î-i meşkûre-i asâkir-i mansûredir ber-mûceb-i defter-i hâkanî mü'eddî kıla*" gibi bir ifade kullanılır.

Özel statüye tabi olan bazı gruplara mensub şahıslara verilen beratlarda ise berat sahibinin tabi olacağı şartlarla verilen imtiyaz ve muâfiyetler bu kısımda teferruatlı bir biçimde ele alınır. Meselâ, muâfiyet beratlarında bu muâfiyet karşılığında berat sahibinden Devletin ne beklediği açıklanır. Mâlikâne beratlarının bu kısmı ise berat sahibinin Devlete yapacağı ödemeler için verdiği bir garanti niteliği taşırlar. Konsolos, tercüman ve Osmanlı tebaası olan Avrupa ve Hayriye tüccarlarına verilen beratlarda da *hükm*ün hayli geniş tutulmuş olduğu görülür.

8. Te'kid / Tehdid

Bu kısımda berata ilgililerce riâyet edilmesi, berat hilâfına *dahl ü taarruz* edilmemesi belirtilir. Bazılarında bu tenbih sözü, "*Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timad kılalar*" cümlesi ikiye bölünerek

"*Şöyle bileler, bu babda hiç ahad mâni' ü dâfi' olmaya, dahl u ta'arruz kılmaya, alâmet-i şerîfe i'timad kılalar*"[175] şeklinde araya yerleştirilmiştir. Bir kısmında ise bu[176] veya benzeri cümleler *şöyle bilele*rden önce yer alır.

"*Zabt u rabtına taraf-ı âhardan hiç ferd mâni' ü müzâhim olmayup dahl u ta'arruz kılmayalar ...*"[177]

"*Efrâd-ı âferîdeden kâinen men-kân ve keyfe mâ-kân sebeben mine'l-esbâb hiç ahad mâni' ü dâfi' olmayup bir vechile dahl ü ta'arruz kılmayalar...*"[178]

"*Ol babda hiç ferd-i âferîdeden kâinen men-kân bi-vechin mine'l-vücûh ve nev'in mine'l-envâ' mâni' ü dâfi' olmaya...*"[179] gibi.

Maamafih, bu rükünde sadece

"*Şöyle bileler, alâmet-i şerîfe i'timad kılalar*" ibâresiyle yetinildiği de vâkidir.

[173] Es'ad Ef. Ktb, nr. 3835, vr. 2a, 4a.

[174] Es'ad Ef. Ktb, nr. 3835, vr. 3b.

[175] TSMA, nr. E. 5404/12.

[176] MF, nr. 160.

[177] MF, nr. 160, 629.

[178] MF, nr. 40.

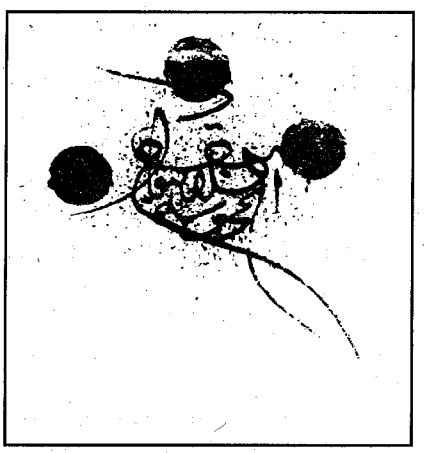
[179] TSMA, nr. 5472.

9. Tarih

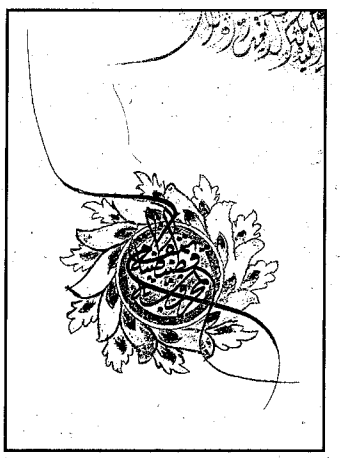
Maliyeden verilen beratların tarihlerinin atılışları fermanlarınkiyle aynidir. Fakat Dîvândan verilenler değişiklik gösterir. Bir kısmında tarih ön yüzde ve "i'timad kılalar"ı tâkiben yazıldığı halde timar beratlarında kağıdın arkasına konulmuştur. Ön yüzdekilerde ayın günü bazan *selâse aşere* yahut *sitte ve ışrîn* şeklinde tam tarih olarak verilmiş, bir kısmında ise *evâil, evâsıt* ve *evâhır* gibi onar günlük devreler gösterilmiştir. Tarihin arkaya konulduğu timar beratlarında da maliyeden verilenlerde olduğu gibi tam tarih kullanılmıştır.

10. Mahall-i Tahrir

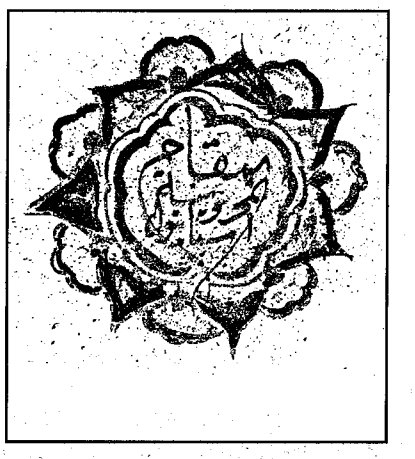
Tahrir mahallerinin muhtevası bakımından ferman ve beratlar arasında fark yoktur. Zaman zaman "*İstanbul*" kullanılmışsa da genelde beratların tahrir mahallerine de 1910'lu yıllara kadar "*be-makam-ı Kostantınıyye*" ibâresi konmuş, 1915'de ise kesin olarak "*be-makam-ı Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye*" şekli kullanılmaya başlanmıştır[180].

Şekil 103
"Be-makam-ı İslambol el-mahrûsa" yazılı bir tahrir mahalli
(M F, nr. 160)

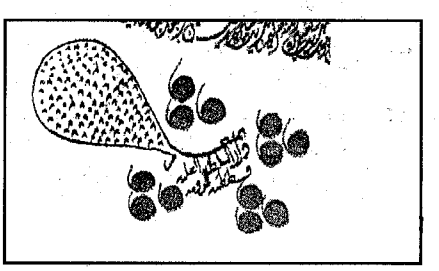
Şekil 104
"Be-makam-ı Kostantıniyye el-mahrûsa" yazılı bir tahrir mahalli
(M F, nr. 91)

Şekil 105
"Be-makam-ı İstanbul el-mahrûsa" yazılı bir tahrir mahalli
(M F, nr. 138)

Ordu seferde iken verilenlerde de fermanlardaki gibi "*yurd*" ve "*sahra*" kelimeleri yer alır. Tıpkı fermanlar gibi ilk devir beratlarının tahrir mahalleri de gayet sade yazılırken zamanla etraflarında fermanlardaki tavus kuşu kuyruğu yahut armut biçimini andıran çizgiler ortaya çıkmıştır. Özellikle XVIII. yüzyılda verilmiş olan beratların tezhiblilerinde tahrir mahalli etrafında değişik biçimlerde süslemeler vardır.

Bir berat cinsi olan mülknâmelerin bazılarının tahrir mahallerinde tavus kuşu şekli çok bâriz olarak görülür[181].

Şekil 106
"Dârü's-saltanati'l-aliyyeti'l-Kostantıniyye el-mahrûsa" yazılı tavus kuşu şeklinde tahrir mahalli
(TİEM, nr. 2386)

[180] *Buyuruldu Defteri*, nr. VIII, 24/2. Nitekim Mustafa Kemâl Bey (Atatürk)'e verilen Osmânî ve Mecidî nişanları beratları tahrir mahallerinde de "Hilâfeti'l-aliyye" ibaresi okunmaktadır. Nusret Bayca, *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Ankara 1986, s.56, 68, 72, 76.

[181] Meselâ XVII. yy.da Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya temlik edilen bir bahçe ile III. Ahmed'in annesi

B. BERAT CİNSLERİ

1. Verildikleri Kalemlere Göre Beratlar

Beratların cinslerine göre verildikleri kalemler de farklıdır. En büyük kısmını, *Maliye kalemleri*nden verilenler teşkil eder. Beratların bir kısmı *Dîvân-ı Humâyûn kalemleri*nde hazırlanırlar. Bir de kadıaskerler tarafından verilen beratlar vardır ki bunlar *askerî* berat olarak adlandırılır. Beratların cinslerine göre hangi kalemlerden verileceği bellidir. Ancak, istediği beratı normal yollarla alamayan bazı kimselerin zaman zaman kâtiblerden bazılarına rüşvet vermek suretiyle diğer bir kalemden berat aldıkları da olmuştur[182].

a. Dîvân'dan Verilenler

Dîvândan verilen beratları cinslerine göre birkaç grupta toplamak mümkündür.

aa. Vezâret, beylerbeyilik, Kırım hanlığı, Mekke Emirliği, Eflâk-Boğdan voyvodalığı beratları;

ab. Timar ve zeâmet tevcihi beratları;

ac. Konsolosluk, tercümanlık, XIX. yüzyılda ortaya çıkan Avrupa ve Hayriye tüccarına verilen beratlar;

ad. XIX. yüzyılda Hristiyan ve Mûsevî rûhânî reislerine verilen beratlar;

ae. Bazı muâfiyet beratları;

af. Bazı aşiret beylerine verilen beratlar;

ag. Muhtesib, şehir kethudası, asesbaşı vs. beratları[183].

Bunların tarihlerinin atılışındaki özellik dolayısiyle maliye beratlarından kolayca ayırd edilebilmeleri mümkündür. Zira, timar beratları haric diğerlerinde tarih, tıpkı Dîvân-ı Humâyûndan verilen fermanlarda olduğu gibi, beratın yazıldığı kalemle atılmaktadır. Timar beratlarında ise berat metni "i'timad kılalar" sözü ile bitmekte ve tarih atılmadan "mahall-i tahrir" konmaktadır.

Dîvân-ı humâyûndan verilen beratların arka yüzlerinde -tıpkı fermanlardaki gibi- XVI. yüzyıl başlarında her hangi bir yazı veya işarete rastlanmaz. Bu asrın sonlarında ise *sahh*, imza ve paraflar görülmeye başlar[184].

b. Maliyeden Verilenler

Bunlar, konularına göre Maliyenin çeşidli kalemlerinden verilmektedir.

ba. Mukataa, iltizam, mâlikâne, gümrük eminliği beratları;

bb. Mülknâmeler;

bc. Mustahfızlık, dizdarlık, kale neferliği beratları;

Gülnuş Valide Sultan'ın Çamlıca'daki vakıflarına akıtılacak su için verilen mülknâmelerle (asılları Türk-İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2266 ve 2386'da olan bu mülknâmeler için bk. Nadir, *Padişah Fermanları*, s. 94 ve 108) MF.lardaki bazı mülknâmelerin (3/2, 4, 4/1 ve 2) tahrir mahalleri böyledir.

[182] Tafsilât için berat sahtekârlıkları faslına bk.

[183] Genç, *Beratlar*, s. 50.

[184] Dîvân-ı Humâyûn'dan verilen fermanlar bahsine bk.

bd. Tevliyet, imâmet, hitâbet, kitâbet, kayyumluk, ders-i âmmlık gibi vakıflarla ilgili vazifeler için verilen beratlar;

be. Esnaf kethudalığı beratları;

bf. Cizyedarlık beratları;

bg. Ferâşet beratları;

bh. Tekaüdlük beratları;

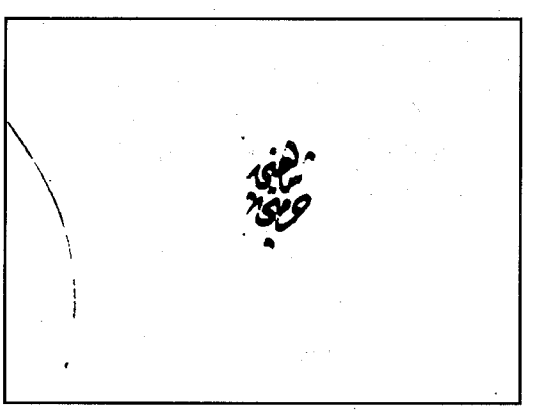
bi. Yurdluk ve ocaklık beratları;

bj. Muâfiyet beratları;

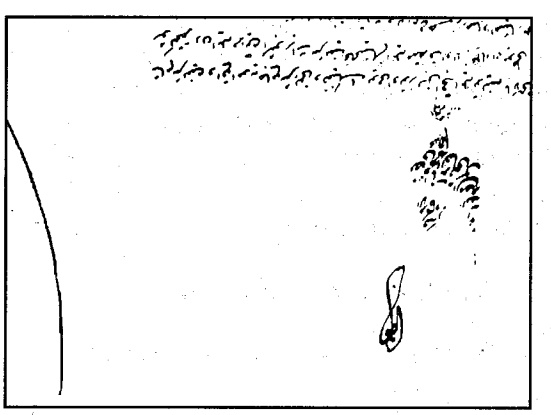
bk. Çeşidli vazife (gelir tahsisi) beratları, kısaca mâlî konularla ilgili her türlü berat maliye kalemlerinde hazırlanırdı[185].

Beratın, Maliyenin hangi kaleminden verilmiş olduğu ise arka yüze konan *Muhasebe-i evvel*, *Anadolu*, *Mukataa-i ganem*, *Haremeyni'ş-şerifeyn* veya sadece *Haremeyn* gibi kelimelerden anlaşılmaktadır. Bu kelimeler bazan tam olarak yazıldığı halde bazan da *Muhasebe-i evvel*de olduğu gibi *evvel* kelimesi "lâm" harfiyle gösterilmek suretiyle kısmen rumuz kullanılmaktadır ki bunlar, fermanlarda görülen işaretlerin aynidir.

Maliye beratlarının arkasında başlangıçtan beri mevcud olan defterdar imzaları da fermanlarınkinden farklı değildir. Yani XVII. yüzyıl sonlarına kadar kâğıdın boydan orta yerinde, tek imza ise enden de hemen hemen ortada, birden fazla ise başdefterdarınki ortada, diğerleri kâğıdın sol yarısındadır. XVII. yüzyıl sonlarından îtibâren kâğıdın üst kenarından aşağıya doğru alt alta iki imza görülür. Nadir rastlanmakla beraber bu iki imzanın ayni olduğu da vaki'dir. Bu gibi hallerde üstteki, iki değişik imza olduğu zamanki gibi kuyruksuz atılmıştır. Bazılarında alınan harclar da defterdar imzalarıyla ayni istikamette olmak üzere sol üst köşeye yazılmıştır[186].

Şekil 107
Beratın "Haremeyn" kaleminden verildiğini gösteren kayıd
(M F, nr. 463)

Şekil 108
"Anadolu muhasebesi"nden verilmiş berat arkası [üstte ters istikamette hüccet-i zahriye bulunmaktadır]
(M F, nr. 629)

[185] Genç, *Beratlar*, s. 50-51.

[186] Meselâ Haremeyn kaleminden verilen bir beratta köşede "*Kalem-i Muhasebe-i Evkaf*"ın altında "*guruş 200*" ve yanında "*nısıf an tecdîd*" yazısı, ve 200 guruşun 20 Zilhicce 1256'da ödendiğini gösteren bir kayıd ile biraz altta "*harc-ı oda-i evâmir*" yazısı, altında "*guruş 100*" ve yine bunun da ayni tarihte ödendiğini gösteren kayıd ile her ikisinin de altlarında "*yalnız ikiyüz guruşdur*" ve "*yalnız yüz*

Cülûs dolayısiyle yenilenen beratlarda arkada yine defterdar imzalarının solunda "*cülûs*", in'am olarak verilenlerde ise "*in'âm*" kelimesine rastlanmaktadır[187].

Bazı beratların arkasında, fermanlardaki gibi, kadı tarafından yazılmış "*hüccet-i zahriyye*" bulunur[188].

c. Askerî Beratlar

Kadıaskerler, mevleviyetler haric olmak üzere kendi sahaları (Anadolu ve Rumeli) dahilindeki cihetler ile kırkdan aşağı derecedeki müderrislerin tayinini yaparlardı[189]. Buna göre kadıaskerlerin verdikleri beratları şöyle sıralayabiliriz:

ca. Kadılık beratları;

cb. Müderrislik beratları;

cc. Muallimlik beratları;

cd. Muvakkıtlık beratları;

ce. Vakıflardan vazifelendirilenlere (şeyh, türbedâr,zâviyedâr, cüzhan, mütevellî, nâzır vs.) verilen beratlar.

Bu beratlar kadıaskerlerin dairelerinde hazırlandıktan sonra tuğrası nişancı tarafından çekilirdi[190].

Askerî beratlar şekil îtibâriyle Dîvân-ı Humâyûn'dan verilen beratlara benzerler. Tarihler te'kid rüknünün devamında ve beratın yazıldığı ayni kalemle atılmışlardır. Arkalarındaki işâretler ve imzalar da dîvândan verilen beratlardan pek farklı değildir. Bu bakımdan ayırd edilmeleri de çok kolay olmaz. Yalnız XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarına âid görülebilen birkaç askerî beratta dîvândan verilen beratlarda beylikçi tarafından konulan arka yüzdeki *sahh* işaretinin mühürle basılmış olduğu tesbit olunabilmektedir[191]. "Sahh"ın yeri ise ön yüzdeki yazının ters istikametinde olmak üzere sol üst köşede ve imzanın üzerindedir. Belki de maliyeden alınması gerekirken usûlsüz olarak askerîden berat alma durumunun gereksiz bürokratik işlemlere sebeb olması dolayısiyle bu beratlarda *sahh*ın çapraz köşesinde yer almak üzere "*askerî beratdır, maliye kalemine kayd olunmuşdur*" şeklinde bir şerh konulduğu görülmektedir.

2. Veriliş Sebeblerine Göre Beratlar

Beratla, vezirlikten fodla tahsisine kadar çok çeşidli konularda tevcih ve tahsis yapılabilmektedir. Ne var ki, hangi cins ve kademede olursa olsun bir şeye tasarruf edebilme o kadroda bir münhalin bulunmasına bağlıdır. Böyle bir münhal ise çeşidli şekillerde ortaya çıkabilir.

guruşdur" şerhleri bulunmaktadır. MF, nr. 65.

[187] MF, nr. 27.

[188] İlmiye ricâlinin kullandıkları tasdik ibareleri için bk. Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensublarının İmza ve Tasdik Formülleri" *TBPDS*, s. 177-200.

[189] "Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi" *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I/3, İstanbul 1331, s. 540.

[190] "Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", 515.

[191] Rebi'ülevvel ve Şa'ban 1103 (Ekim 1691, Mayıs 1692); Receb 1123 (Ağustos 1711) tarihli beratlar: TSMA, nr. E. 5405/2, 3; 5402/2-4.

a. Mahlûl Dolayısiyle İlk Veriliş

aa. Ölüm Dolayısiyle Boşalma

Berat tasarruf eden şahsın ölümü halinde tasarrufunda bulunan şey mahlûl kaldığından o işin üstesinden gelecek liyakatli bir şahsa tevcih edilirdi. Ölen şahsın oğlu var ise tasarruf ettiği timar, tevliyyet ve ağalık gibi vazifeler tamamen veya kısmen oğluna tevcih edilip beratı verilirdi[192]. Bu intikal bir nesilden diğerine devam edip giderdi[193]. Böyle ölüm hali ile boş kalan yere yapılan berat tahsîsine *fevtden* veya *fevtinden* berat denir.

ab. Berat Sahibinin Feragatiyle Boşalma

Bazı hallerde berat sahibi yaş veya hastalık gibi bir sebeble o vazifeyi yerine getiremeyecek hale geldiğinden kendi isteğiyle feragat ederek beratı geri verirdi. *Kasr-ı yed* denilen bu gibi hallerde feragat eden şahıs bazan oğlu yahut bir yakını lehine de feragatte bulunabilirdi. Bu takdirde eski beratın arkasına yazılan hüccet-i zahriyyede duruma

"*...Mustafa Efendi dâ'îleri pîr ü ihtiyâr olduğundan tevliyyet-i mezkûreyi hüsn-i rızâ ve ihtiyâriyle erbâb-ı istihkakdan sulbî kebîr oğlu ders-i âmm eş-şeyh Mehmed Sa'dî Efendi dâ'îlerine kasr-ı yed ve ferağ ...*"[194] şeklinde işaret edildiği gibi, bazan da kasr-ı yed eden şahsın beratına

Bâlâ-yı der-kenarda mastur mukata'aya ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olan ... Abdullah Ağa mukata'a-i mezkûrunu hüsn-i rızâ ve tayyib-i ihtiyâriyle ... İsmail Ağa'ya ferağ ve kasr-ı yed eylediği...[195] tarzında der-kenar olunurdu.

Yeni verilen beratta ise kimin feragatiyle kime verildiği

"Ali Ahmed... berâtın verüp ihtiyâriyle ferâgat eyleyen oğlu Mehmed bin Ali yerine ... cüzhân nasb edüp bu berât-ı humâyûnu verdim ..."[196] veya

"*Mehmed ... ihtiyâriyle ferâgat eyleyen İsâ bin Bayram yerine ... cüzhan nasb edüp ...*"[197] gibi bir ifade ile dile getirilirdi.

ac. Azil Dolayısiyle Verilen Beratlar

Şahısların ölüm veya kendi arzularıyla işden el çekmeleri dolayısiyle yeniden verilen beratlardan başka, berat sahibinin gördüğü vazifeden memnun kalınmayarak işine son verilmesi yahut mukataalarda daha yüksek ücret ödeyen çıkması gibi sebeblerle imtiyaz veya vazifenin geri alınarak daha uygun görülen başka bir şahsa verilmesi mümkündü ki buna *ref'den mahlûlen berat* denirdi. Ref'den berat verilmesi halinde -tıpkı diğerlerinde olduğu gibi- yeni beratta bu husûs

[192] Nitekim zeâmet tasarruf eden bir şahsın oğluna, babasının ölümü üzerine zeâmet dahilindeki köylerden seçmek üzere sadece sekiz bin akçeliği bırakılmış, gerisi hassa silâhşörlerinden birine verilmişti (MF, nr. 40). Bunun da ölümüyle başka bir şahsa geçmişti (Ayni beratın der-kenarı).

[193] "*Merhum Solak Mehmed Ağa'nın evkafı olan menzil-i Kal'a-i Medik ağalığına bilâ ta'yîn Kasım bin Nâsır ve İbrahim ber-vech-i iştirâk mutasarrıflar iken fevt olmalariyle mahlûllerinden müteveffâ-yı mezbûr Kasım'ın sulbî oğlu Mehmed'e intikal edüp merkum Mehmed bin Kasım fevt olup ol vechile ağalık-ı mezkûr mahlûl olup hidmet-i lâzımesi mu'attal kalmağla yerine erbâb-ı istihkakdan müteveffâ-yı merkumun sulbî kebîr oğlu işbu râfi'-i tevkî'-i refî'ü'ş-şân-ı hâkanî ... Ebûbekir...'e tevcîhi ...*" (MF, nr. 160).

[194] MF, nr. 629'daki 5 Rebi'ülâhır 1243 (26 Ekim 1827) tarihli hüccet-i zahriyye.

[195] MF, nr. 433.

[196] 1014 tarihli Süleymaniye Câmi'i cüzhanlığı beratı: TSMA, nr. E. 5204/36.

[197] TSMA, nr. E. 5204/28; benzeri: 5204/39.

"... *mezkûr Abdülhâdî'yi ağa-yı müşârünileyhin arzı mûcebince cibâyet-i mezbûrenin maktu'una her yıl onbin akçe ziyâde eyledüği sebebden ref' olunan Abdülvehhab yerine ...*"[198] gibi bir ifade ile belirtilirdi.

Mahlûl olan bir vazifeye, ölenin oğlu olduğu halde yanlışlıkla başka birinin tayini halinde de verilen berat ref' edilir ve bu husus yeni verilen beratta şöyle ifade olunurdu:

"*...cüzhan olan Ömer bin Mehmed nâm kimesne vefat etdikde ... Nasuh bin Yusuf'a verilüp lâkin vefat eden ehl-i cihâtın cihâtı evlâd-ı sıgarına verile deyü emr-i şerîf vârid olmağın mezkûr Nasuh ref' olunup ...*"[199]

b. Tecdid

ba. Cülûs Dolayısiyle Tecdid

Berat ancak tuğrasını taşıdığı padişahın saltanat süresince geçerli olduğundan, eski Padişah zamanında verilen vazife veya imtiyazın devamı için yeni padişahın tuğrasını taşıyan berata ihtiyac vardı ki buna *tecdîd-i berat* adı veriliyordu[200]. Cülûs dolayısiyle yenilenen beratlarda hem tecdid-i berat olduğu, hem de cülûs dolayısiyle tecdid edildiği hususlarına

"*...cülûs-ı humâyûn*"[201], / "*...cülûs-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûn*"[202] / "*...cülûs-ı humâyûn-ı meymenet-me'nûsum*[203] *vâki' olup umûmen tecdîd-i berevât olunmak fermânım olmağın...*" şeklinde işaret edilirdi.

bb. Tahrir Dolayısiyle Tecdid

Osmanlı Devletinde zaman zaman yapılan *tahrir*ler[204] dolayısiyle timarların gelirlerinde vuku' bulan değişikliklerin beratlara aks edebilmesini temin maksadıyla tahrirlerden sonra da berat yenilenmesine gidilirdi. Bu tecdidlerde tezkiresiz timarlar mahallinde yenilenir, tezkireliler ise tecdid için İstanbul'a gönderilirdi[205]. Beratların tecdid edilmeden yeni tahrirden *yafte*[206] verilip sonra İstanbul'da tecdid edilmesi ise, iki def'a resm alınmasına sebeb olduğundan, tecdidden önce yafte verilmesi yasaklanmıştı[207].

[198] TSMA, nr. E. 5403/7.

[199] TSMA, nr. E. 5204/14.

[200] Her padişah değişikliğinde beratların yenilenmesi mecburiyeti var idiyse de, berat sahibleri tarafından emrin, her zaman rahatlıkla yerine getirildiği söylenemez. Gerçekten III. Ahmed'in cülûsunda verilen "tecdid-i berat" emrine timar tasarruf edenlerin uymak istememeleri yüzünden bir takım karışıklık ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmış olduğu da anlaşılmaktadır. *Konya Şer'iyye Sicilli*, XLI, 245'den naklen Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri" *Raiyyet Rüsumu. Türklük Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*, X (1986), 88.

[201] TSMA, nr. E. 5204/13.

[202] MF, nr. 27.

[203] MF, nr. 20.

[204] Vergi mükelleflerinin tesbîti için cülûsları müteâkıb veya 10, 30, 40 yıl gibi belli aralıklarla yapılan bu tahrirler hakkında bk. Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazî Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ F M*, II/1 (1941), 29-59.

[205] Diyarbekir Beylerbeyisine gönderilen 12 Receb 975 (12 Ocak 1568) tarihli hüküm: *Mühimme*, VII, 243/679. Yine Diyarbekir Beylerbeyi ve Timar defterdarına gönderilen 16 Rebi'ülevvel 975 (20 Eylül 1567) tarihli başka bir hükümde de "erbâb-ı timara ne mıkdar tezkire verilip ol cânibde ne kadar berat tecdîd olup ve mîrîye ne mıkdar resm-i berat hâsıl" olduğu sorulmaktadır. *Mühimme*, VII, 95/249.

[206] *Yafte / yafta*, tahrirden önce beylerbeyinin dirlik sahiblerinin ellerindeki beratlarını, son yapılan tahrirle karşılaştırıp *kılıç* (timarın çekirdeğini teşkil eden kısmı) ve *ibtida* (ilk verilen mıkdar) olarak verilenle *terakki*leri (sonradan yapılan ilâveler) belirtmek üzere verdiği belgedir. Tafsilât için bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, ilgili maddeler.

[207] Teke ve Hamid sancaklarını tahrir eden Antalya Kadısına gönderilen 21 Rebi'ülevvel 976 (13 Eylül

bc. Kayıp Dolayısiyle Tecdid

Berat yenilenmesi sebeblerinden biri de eski beratın kaybı dolayısiyle sahibi tarafından yenisinin istenmesiydi. Böyle kayıp durumunda yenisinin verilebilmesi için ilgili kalem kayıdlarına müracaat edilir ve gerçekten müracaat sahibinin istediği berattaki şeyin üzerinde olduğu tesbit edildikten sonra yenisinin verilmesi yoluna gidilirdi. Bu tarzda verilen beratlara *zâyi'inden berat* denirdi ve yenilenende de zayi'inden verildiği husûsuna işaret olunurdu[208]. Zayi'in yangın gibi bir sebeble olması halinde bu husus da yeni verilen beratta belirtilirdi[209].

3. Şekil Özelliği Gösteren Beratlar

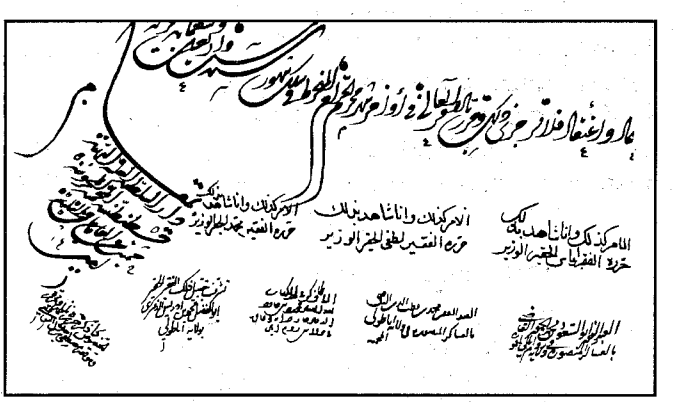
a. Menşur

Menşurlar, sadrazam, vezir, beylerbeyi gibi yüksek rütbeli şahıslara verildiği için gerek yazıların altınla yazılmış olması, gerekse unvanı müteâkıb kullanılan ağdalı, iltifatkâr ve övücü ifadeleri ile dikkat çekerler. Ayrıca, nakil kısmının sonunda *menşûr* olduğuna

"...olup emr-i şerîf-i cihan-mutâ'ım erzânî ve şân-ı meâlî nişânı refî' ü âlâ kılınmağla işbu misâl-i bî-misâl-i ferzende-fâl ve bu menşûr-ı fâizi'n-nûr-ı mevhibet-iştimâlim verdim ve buyurdum ki" denilerek berat türünün menşur olduğuna işaret edilir[210].

b. Mülknâme

Bir berat cinsi olan *mülknâme*lerin Orhan Gazi'den başlayarak XVI, hatta kısmen XVII. yüzyılda verilmiş olanlarında altta, tıpkı hüccetlerde veya vakfiyelerde olduğu gibi şahidler kayıdlıdır. Bu özellikleri dolayısiyle de diğer beratlardan ilk bakışta ayrılabilirler[211].

Şekil 109
Mülknâme imzâları
(TSMA, nr. E. 9517)

Bunların ilk devirlerde kaleme alınmış olanlarında nesih ve rıka' gibi yazı cinsleri kullanılırken XV. yüzyıl sonlarından îtibâren önce dîvânî, sonra da celî dîvânî tercih edilmeğe başlanmış ve son derecede mutenâ bir tarzda yazılmışlardır. Bazılarında tahrir mahallinin etrafındaki süsleme gerçek bir tavus kuşu kuyruğunu andırır[212].

Ancak, ilk devirlere âid bütün mülknâmelerde şahid isimlerinin bulunduğu da söylenemez. Bunların içinde hayli sade ve basit olanları da vardır. Meselâ, Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya müezzinine ver-

1568) tarihli hüküm: *Mühimme*, VII, 757/2074.

[208] Genç, *Beratlar*, s. 43-44.

[209] TSMA, nr. E. 7708.

[210] TSMA'de Sultan III. Mustafa'nın tuğrasını taşıyan Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'ya vezirlik ve Anadolu Eyâleti tevcihi (E. 7894), Malatya Mutasarrıfı Ispanakcı-zâde Hafız Mustafa Paşa'ya vezirlik tevcihi (E. 7912/2) ve Hacı Halil Bey'e vezâretle Hotin Sancağı tevcihine (E. 7913) dair üç menşur bulunmaktadır.

[211] Altında şahid isimleri yer alan bazı mülknâmeler için bk. Nadir, *Padişah Fermanları*, s.28, 42, 48, 54, 72, 74, 76, 94, 98.

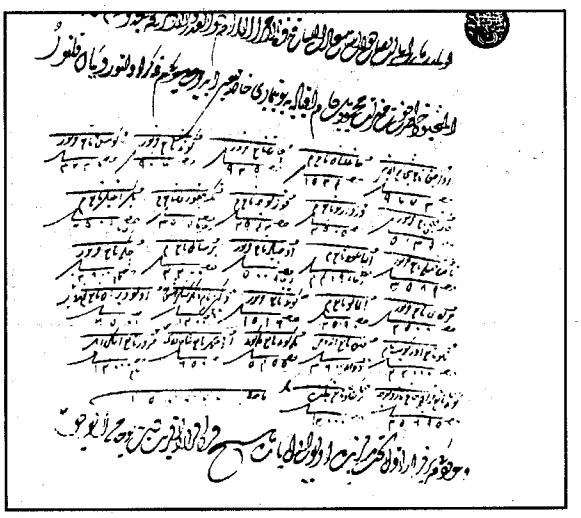
[212] MF, 3/2, 4, 4/1 ve 4/2 böyledir. Ayrıca bk. Nadir, *Padişah Fermanları*, s. 94, 108.

diği bir mülknâme ilk bakışta her hangi bir berattan farklı değildir. *Mülknâme* olduğu *buyurdum ki* sözünden önce yer alan *"lâyık görüp mülklüğe verdim"* ifadesinden anlaşılmaktadır[213].

c. Timar Beratı

Timar beratları da, berat cinsleri içinde tertib tarzı bakımından diğer berat cinslerinden farklıdır. Bunlarda berat sahibinin eşkâli *"uzun boylu, elâ gözlü, açık kaşlu"* veya *"orta boylu, kara gözlü , açık kaşlu"* gibi bir şekilde belirtilir. Maamafih, eşkâle yer verilmeden sadece *Üveys oğlu râfi'-i tevkî'-i hâkanî Memi*, yahut *Mahmud oğlu ... Hüseyin* şeklinde baba adı verilmekle yetinildiği de vâki'dir[214].

Timar beratlarının nakil kısmı diğer beratlarınkinden biraz değişiktir. Naklin sonunda

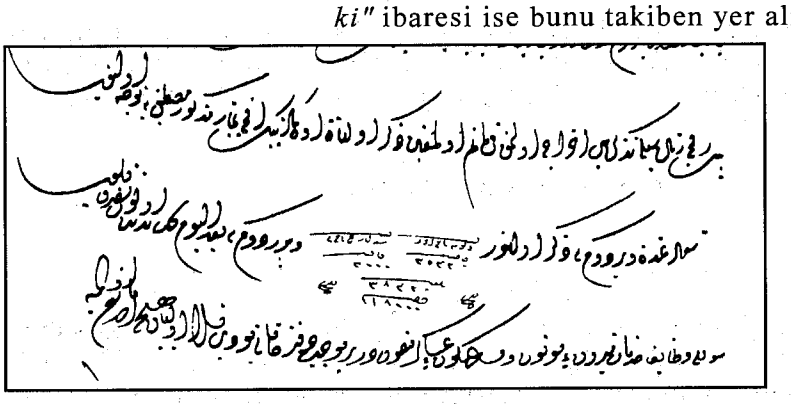
Şekil 110
Çok yerden hisseli bir timar beratı öbeği

"Tevcîh edüp verdim ki zikr olunur[215]*"*

"Tevcîh olunup verdim ki zikr olunur[216]*"*

"Tevcîh olunup Südde-i sa'âdetimden lâyık görüp zikr olunur[217]*"*

"Ta'yîn edüp elyâk u evlâ ve sezâvâr ü ahrâ görüp tefvîz ü taklîd kılup verdüm ki zikr olunur"[218] şeklinde ifadeler kullanıldıktan sonra timar gelirlerinin hangi köyden yahut köyler, çiftlikler ve mezrealardan meydana geldiği, birden fazla köy varsa her birinden düşen hisse akçe olarak gösterilmek üzere, bir öbek halinde yazılmıştır. Bu kısımda kullanılan yazı siyakat olup köy sayısının çok olması halinde tek satır değil, dar bir alanda siyakat yazısına has bir biçimde sıkışık bir tarzda, iç içe girmiş birkaç satır üzerine tertib edilmiştir. Bazılarında "yekûn" kısmının iki yanında *sahh* işâretleri bulunur. *"Buyurdum ki"* ibaresi ise bunu takiben yer alır.

Şekil 111
Yanlarda "sahh" bulunan iki köyden hisseli bir timar beratı öbeği
(TSMA, nr. E. 8022/1)

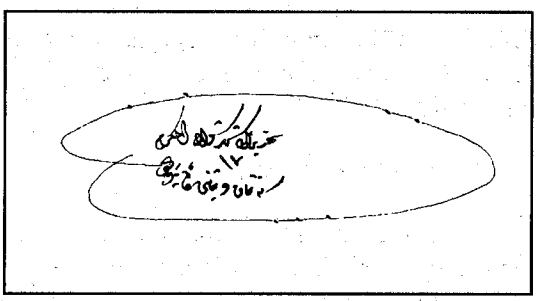
[213] TSMA, nr. E. 7056.

[214] TSMA, nr. E. 5403/6, 10; 10113/12 bu tipe örnek olarak verilebilirler.

[215] MF, nr. 40.

[216] MF, nr. 28.

Tarih -yukarıda da belirtildiği gibi- te'kid rüknünün bitiminde değil, beratın arka yüzünün ortasında ve değişik bir biçimde atılmıştır. Maliye beratları gibi ayın günleri tam olarak yazılmasına rağmen şekil olarak ayın günü ve yılını gösteren sayıların tamamen Arabca olarak ve yazı ile yazılmasına rastlanmakla beraber çok kere *"27 Ramazânü'l-mübârek sene 998"* şeklinde hepsi rakamla yahut da *"17 Şehr-i Şevval sene semâne ve semânîn ve mi'ete ve elf"* gibi yarı rakam yarı yazıyla atılması tercih edilmiştir. Beratın arka yüzündeki bu tarihlerin yeri kağıdın orta kısmıdır. Fakat erken tarihlilerde ön yüz yazısının ters istikametinde olmak üzere sağ alt köşeye yakın ve yan kenara paralel, aşağı-yukarı timar köyleri öbeğinin yan tarafına gelecek şekilde yazılmıştır[219]. Daha sonraları ise tarihin etrafının çok kere beyzî bir şekil resm edecek tarzda çizildiği görülmektedir[220].

Şekil 112
Timar beratı tarihi
(MF, nr. 244)

Şekil 113
Timar beratı yoklama kaydı
(MF, nr. 28)

Timar beratlarının bazılarında rastlanan bir husus da arka tarafında *yoklama* kayıdlarının bulunmasıdır. Her yoklamada *"yoklanmışdır"* yazılarak altına tarih atılır, üstüne ise *sahh* konurdu.

Timar beratları gibi Avrupa ve Hayriye tüccarı beratlarında da bu kayıdlara rastlanmaktadır.

d. Beylerbeyi Beratı

Berat (nişân)-ı humâyûn veya berat (nişân)-ı şerif adlarıyla anılan padişah beratlarından başka bir de beylerbeyi beratı vardır ki bunlar, yıllık geliri 6000 akçeyi geçmemek şartıyla beylerbeyilerin tevcih ettikleri tımar beratlarıdır.

C. BERAT VERİLME MUÂMELESİ

1. Beratın Hazırlanışı

Ferman gibi berat verilmesi için de ya bir vazifelinin arzı yahut da istek sahibinin arzuhaline ihtiyac vardır. Eğer arz ise, arz sahibinin hüviyeti tesbit edildikten başka tevcihi istenilen vazifenin bir başkasının tasarrufunda olup olmadığı da ilgili kalemlerdeki kayıdlardan kontrol edilirdi. Verilmesinde mahzur bulunmadığı anlaşılırsa gerekli bürokratik işlemler tamamlandıktan sonra Sadrazamın son kararını bildiren *buyuruldu* konurdu. Muâmele görmüş evrak üzerindeki berat verilmesi için yazılan bu buyuruldu'ların değişik formülleri vardır.

[217] TSMA, nr. 5403/6, 10; 10113/12; MF, nr. 244.

[218] TSMA, nr. E. 5472.

[219] TSMA, nr. E. 7711/3 ve 7776/2.

[220] MF, nr. 244.

"Mûcebince berâtı verilmek buyuruldu"[221],
"Mûcebince tevcîh ve berâtı i'tâ olunmak buyuruldu"[222],
"Telhis mûcebince uhdesine kayd ve şurûtiyle berâtı verilmek buyuruldu"[223],
"İ'lâmı mûcebince şart-ı mezbûr ile zâyi'den berâtı i'tâ olunmak buyuruldu"[224],
"Üzerinde ise tecdîd oluna gibi.

Buyuruldusu çıktıktan sonraki safhada vakıf tevliyetleri, kaleler dizdarlık ve neferliği, esnaf kethudalığı gibi konular için *ruus* tezkiresi hazırlanırdı. Bunlar, defterdarın kuyruklu imzasıyla beraber sadrazamın buyuruldusunu da ihtiva ederlerdi.

Ruus emirlerini ihtiva eden tezkireler *Ruus defterleri*ne kayd olunduğu gibi beratın hazırlanması için ilgili kaleme *"nişân-ı humâyûn yazıla ki"* şeklinde başlayan *berat tezkiresi* yollanırdı. Berat, bu tezkire muhtevâsına göre kaleme alınır; ayrıca ruus tezkirelerinin defterlere kayd edilmesi gibi, berat tezkireleri de gerektiğinde müracaat edilmek üzere deftere işlenirdi. Böylece zayi, tecdid, vs. hususlarda kayıdların kontrolu icab ettiğinde buradan kolaylıkla bulunup ilgili belge üzerine der-kenar edilirdi[225].

Beratlar, Dîvân veya Maliye beratı oluşuna göre ilgili bürolarda kaleme alınırdı. Bu bürolarda hazırlanan fermanlarda olduğu gibi beratların arkasına da kâtib adı, kalemin adı yazılır,dîvân beratları beylikci tarafından *sahh* işareti konduktan[226] sonra reisülküttabca, maliye beratları ise defterdarlarca imzalanırdı. Son işlem olarak nişancı veya gerektiğinde vezirlerden biri tarafından tuğrası çekilirdi. Askerî beratlar ise kazaskerler tarafından hazırlanmasını müteâkib tuğra çekilmek üzere nişancıya gönderilirdi[227]. Mîrî resimleri alınan beratlar, nişanlandıktan sonra ehemmiyet derecesiyle mütenasib olarak ya sadece kubur denilen silindir biçimindeki kutular içinde[228] veya kuburlar atlas keselere[229] konularak kâğıt eminine yollanırdı.

2. Beratın Teslimi

Teslime hazır duruma gelmiş olan berat, eğer sahibi İstanbul'da ise kendisine elden verilir; taşrada olduğu takdirde ya gönderilir veya bir adam yollayıp aldırması istenirdi. Nitekim, vâlilik gibi yüksek memuriyetlere tayin edilenlere tevcih bildiren fermanlarda beratını aldırması için adam göndermesinin istendiği görülmektedir[230].

D. BERATLARIN BAZI ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kullanılan Kâğıtlar

Bütün resmî belgelerde olduğu gibi, tahrifi önlemek gayesiyle beratlarda da âharsız kâğıt kullanılmıştır. Kâğıt cinsleri ise beratın önem derecesine göre değişiklik göstermektedir. Sadrazam[231], vezirler[232], Mekke şerîfleri[233], Kırım hanları ve âilesi[234], En-

[221] BOA, A.DFE, dos. 221/59, 60, 61.

[222] A. DFE, dos. 220/18.

[223] MF, nr. 433 der-kenar.

[224] A.RSK, dos. 2792/96.

[225] Tafsilât için VI. Bölüm "Berat" ve "Ruus" tezkireleri bahislerine bk.

[226] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 39.

[227] "Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 515.

[228] BOA, Cev-S, nr. 2457

[229] Cev-S, nr. 1448, 2449.

[230] "Ferman" bahsine bk.

derun mensubları gibi kimselere verilen berat ve mülknâmeler âbâdî kağıda, kale neferleri, tekaüdler vs. vazifelilerin beratları İstanbul kâğıdına yazılır ve bunlar için kâğıdcıbaşıdan ihtiyac olan mıkdarda kâğıt ve altın varak istenirdi[235].

Cinsleri gibi kâğıtların eb'adları da değişiklik gösterir. Bu değişiklik beratın cinsi ve önem derecesiyle olduğu kadar yazıldığı asırla da yakından ilgilidir. Fermanlarda olduğu gibi beratlarda da başlangıçta daha küçük eb'adda kâğıt kullanılırken zamanla büyüme olduğu tesbit edilebilmektedir. Gerçekten, beratların yazıldığı kâğıtların enleri XV. yüzyılda 10-20 cm. iken XVI. yüzyılda genellikle 20-30 cm. genişliğinde kâğıtlar kullanılmaya başlanmış; XVIII. yüzyılda fermanlar gibi bunların enleri de 40-50 cm.ye ulaşmıştır. Boyları ise berat metnine göre değişiklik göstermiştir. Tezhibli olanların eb'adları ise hayli büyük tutulmuştur[236].

2. Yazı ve Mürekkeb Cinsleri

Fermanlarda dîvânî veya dîvânî kırması yazı kullanıldığı halde beratların yazısı, verilen şahsın mevkı'ine uygun olarak değişmiştir. İkinci derecede mevki sahiblerine verilenler dîvânî kırması ile yazıldığı halde hanedan mensubu, vezir yahut ileri gelen devlet memurlarına verilen beratlarda celî dîvânî tercih edilmiştir.

Özellikle celî dîvânî ile yazılan beratlar birer hat şâheseridirler. Satır sonlarına doğru heceler birbiri üstüne yazılmak suretiyle satırlara âdetâ birer kalyon şekli verilmiştir. Ayrıca satırların sonlarına "be" veya "ye" gibi harfler getirilmiş ve bunlar yukarıdan aşağıya doğru uzatılmak suretiyle estetik bir görünüş verilmiştir.

Bazı beratlarda nişan formülü celî dîvânî, alt kısmı dîvânî ile yazılmıştır. Özellikle İmparatorluğun son devirlerinde beratlar hemen sadece madalya ve nişanlara inhisar ettikten sonra hazırlanan matbu' metinlerde bu daha iyi görülür.

Mühim tevcihler için verilen beratların yazı cinsleri gibi mürekkebleri de farklılık göstermektedir. Beratın önem derecesine ve yazının karakterine, çıktığı kaleme ve yazıldığı devre göre kullanılan mürekkeb renkleri de değişmiştir. Bir kısmı yalnız siyah mürekkeble yazılırken diğerlerinde kırmızı, yeşil mürekkeb, hatta altına yer verilmiştir. Timar beratlarında zaman zaman siyah ve kırmızı mürekkebin birlikte kullanıldığı, hatta bir satırda birkaç defa renk değiştirildiği görülmektedir[237]. Bazılarının tuğraları kırmızı, nadiren de yeşille çekilmiştir. Menşur gibi özelliği olan beratların tamamen altınla yazıldığı da vaki'dir. Bir kısmı ise ilk birkaç satırı tamamen, geri kalan kısmı ise bir satır altın bir satır mürekkeb veya bir satırda altın ve siyah mürekkeb birkaç defa değiştirilmek üzere kaleme alınmışlardır. Bir kısmında ise birkaç renk mürekkeb kullanılmıştır.

[231] "Kâğıdcıbaşı, Sadrazam hazretlerinin mâlikâne beratı içün iki tabak *âbâdî* ve altı deste *altun* veresin." 21 Cemâziyelâhır 1129 (3 Mayıs1717) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 21/88.

[232] "Kâğıdcıbaşı, Nişancı Paşa hazretlerinin vezâret beratıyçün iki tabaka *âbâdî* kâğıd ve altı deste *altun* veresiz." 9 Rebi'ülevvel 1129 (21 Şubat 1717) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 20/83.

[233] "Kâğıdcıbaşı, Şerîfin nâme ve berâtıyçün ve Kalgay Sultan'ın berâtıyçün altı tabak *âbâdî* kâğıd ve altı deste *altun* ve iki kubur veresiz" 10 Rebi'ülâhır 1129 / 24 Mart 1717 (D.BŞM.KGB, dos. 20/144) ve "Kâğıdcıbaşı, Şerîfin nâmesi tebdîl iktizâ etmekle nâme ve berâtıyçün dört tabak *âbâdî* kâğıd ve altı deste *altun* veresiz." 26 Cemâzıyelevvel 1129 / 8 Mayıs 1717 (D.BŞM.KGB, dos. 21/43) tarihli tezkireler.

[234] "Kâğıdcıbaşı, Han-ı âlîşân hazretlerinin ve Kalgay Sultan hazretlerinin beratları içün dört tabaka *âbâdî* kâğıd ve on üç deste *altun* veresiz." 1 Rebi'ülevvel 1129 (13 Şubat 1717) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 20/69.

[235] D.BŞM-KGB dosyalarında çeşidli mevki'deki şahıslar için yazılacak beratlara ne cins kâğıd kullanılacağına dair pek çok örnek vardır.

[236] Beratların eb'adları için bk. İ. H. Uzunçarşılı - İ. K. Baybura - Ü. Altındağ, *Topkapı Sarayı Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Hükümler - Beratlar*, II. fas. Ankara 1988, s. 153 vd.

[237] A.NŞT dosyalarında bu tip timar beratlarına pek çok örnek vardır.

Meselâ, ferâşet beratlarında satırlar, birbirini takib etmek üzere renk değiştirmektedir. Daha sonraki devirlerde bir satır siyah, bir satır kırmızı, bir satır yeşil mürekkeble olmak üzere yazılmaya başlanmıştır. Dârüssaade Ağası'na verilmiş 993 (1585) tarihli bir ferâşet beratında ise yine münâvebe ile yazılmak üzere siyah ve lâciverd kullanılmıştır. Mutena beratların yazılarının üstleri zer-efşanlı, yani altın serpme yapılmıştır.

İmparatorluğun son devirlerinde verilen beratların çoğu madalya ve nişan gibi hususlara inhisar eder olmuştur[238]. İşi kolaylaştırmak üzere matbu berat metinleri hazırlanmağa başlanmış ve sadece gerekli yerleri doldurularak sahiblerine verilir olmuştur. Bu beratlarda ekseriya davet, nişan formülleri ile mahall-i tahrir yaldız, diğer kısımlar siyah olarak basılmıştır. Boş bırakılan isim yerleri ise verileceği zaman el yazısı ile ve yine siyah mürekkeble doldurulmuştur.

3. Unvanına Hatt-ı Humâyûnlar

Önemli bazı beratlarda tuğranın yanında veya üstünde genelde Padişahın "*mûcebince amel oluna*" ibaresini hâvî bir emri bulunur.

Bu emir, Padişahın gerek berat sahibine, gerekse beratla bahş edilen şeye olan ilgisini göstermesi bakımından berat sahibi için son derecede ehemmiyetlidir. Bu sebeble de beratında böyle bir tasdik ibaresi bulunanlar, bunun sadece beratta kalmayıp nişan defterlerindeki sûret üzerine de kayd edilmesini isterlerdi[239].

Unvânına hatt-ı humâyûn bulunan beratların kaydı üstüne şerh verildiğinde bu, beratın arkasına da

"*İşbu berat-ı âlîşânın unvânına keşide buyurulan mübârek hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn bâ-fermân kaydı bâlâsına şerh verildi. Fî 20 Z sene 1196*" şeklinde işlenirdi[240].

4. Der-kenarlar

Genellikle tecdid yahut ölüm veya feragat gibi sebeblerle berata konu olan şeyin yeniden tahsisi icab ettiğinde kalemindeki kayıdlara mürâcaat edilir ve bunlar geri gelen eski berata *der-kenar* olarak işlenirdi.

Tecdidlerde gerçekten o şahsın üzerinde olup olmadığı tahkik olunarak kalemdeki kaydı der-kenar edilir ve üzerinde bulunduğu anlaşılırsa beratı hazırlanıp verildikten sonra *"berat dâde"* yahut *"yazılmışdır"* kaydı konulup altına tarih atılırdı[241].

Timar beratlarında ise en tepede stilize edilmiş bir şekilde *"mahalli der-kenar"* yazısı ile altında *"vech-i meşrûh üzere mukayyeddir"* denildikten sonra defter kaydı siyakat ile geçirilirdi. Bunun 10-12 cm. aşağısına *"der-kenar şüd"* denilerek yine der-kenar olunduğu tarih ile kâtibin parafı eklenirdi.

"Mûcebince der-dest üzere tecdîd olunmak buyuruldu"[242] veya benzeri bir tecdid emri der-kenarın sol altına yerleştirilir ve üzerine *sahh* işareti konurdu. Kasr-ı yedden verileceği zaman da

[238] XIX. yüzyıl sonlarında yazılmış bir inşa mecmuasında berat "taraf-ı devletden verilen bir nevi' imtiyaz senedi olup cihat-ı mütenevvi'a ve rütûb-i muhtelife tevcîhine ve nişân-ı humâyûn i'tâsına dâir devâir-i devletden hatt-ı dîvânî ile yazılır ve tuğrâ-yı garrâ-yı humâyûn ile tevşîh edilir" şeklinde tarif edilmektedir. Mehmed Tevfik, *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet*, İstanbul 1307, s. 420-21.

[239] Dîvân-ı Humâyûn Mühimme Kalemi dosyalarındaki belgeler arasında Elhac Mehmed adlı bir şahıs tarafından verilen arzuhalde elindeki beratta mevcud *hatt-ı şerîf*in defterlerdeki kaydına şerh verilmesi için *ferman-ı âlî* istenmekte olup bunun hakkında şöyle bir buyuruldu çıktığı görülmektedir: *Yedinde olan berat-ı âlîşânın unvânına keşîde buyurulan hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince mahalline kayd olunmak buyuruldu. 5 Şevval 1157* (A.DVN.MHM, dos. 1/41).

[240] MF, nr. 433.

[241] MF, nr. 40, 244, 433.

[242] BOA, A.NŞT, dos. 286/1

"Hüsn-i rızâsiyle kasr-ı yedinden Mahmud'a tevcîh olunmak buyuruldu"[243] veya *"Üzerinde kalan hüsn-i rızâsiyle kasr-ı yedinden Mehmed Abdullah'a onbin yetmiş akçe hissesi tevcîh olunmak buyuruldu"*[244] denilerek altına tarih atılır, üzerine ise yine *sahh* konurdu. Bazı hallerde mahalli kayıdlarındaki siyakat ile yazılmış kısımların üstünde ve bu yazıya dik olarak ilâve edilmiş dîvânî kırması ile yazılmış açıklayıcı kısımlar da bulunmaktadır.

Mahalli kayıdları ekseriya ön yüzün üst sağ köşesine çıkarılmakla beraber bazan *"mahalli der-kenar"* yazısının burada kaldığı, der-kenarın bunun tam arkasına gelen kısma çıkarıldığı da vâki'dir[245]. Sol arka köşede yoklama kayıdları bulunan timar beratlarında, der-kenarların, ön sol üst köşeye çıkarıldığına da rastlanmaktadır[246].

Bazı el değiştirmelerde ise der-kenarların beratın üzerine değil, bunun için yapılan arz veya arzuhal üzerine konduğu görülmektedir. Bu gibi hallerde berat taleb eden şahsın arzuhali ile ilgili kadı arzı berata ince kâğıt şeritle rabt edilerek birlikte saklanmıştır[247].

Bazı beratlarda berat sahibinin ismi üzerinde siyakat yazısıyla olmak üzere şerhler bulunduğu da görülmektedir. Bunlar, tecdid, noksan tamamlama gibi hususlarda ve beratın veriliş tarihinden bir müddet sonrasına âid olup şöyledir:

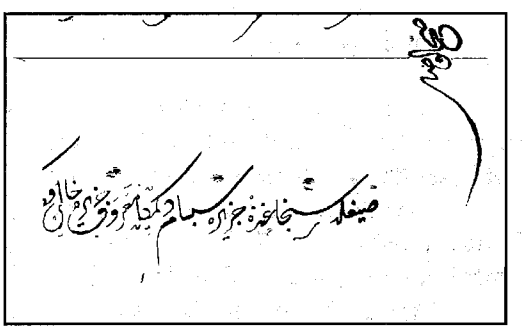
"Mezkûre tîmâr-ı mezbûru mukarrer edüp der-i devletden tecdîd-i berât eyledi. Fî 15 Rebi'ülâhır sene 992"[248];

"Müşârünileyh ber-mûceb-i emr-i şerîf noksanıyçün Aydın Sancağı'ndan otuz bin akçe ze'âmete tezkire verildi. Fî 9 Ramazan sene erba'a ve elf"[249];

"Saruhan Sancağı'nda âhar tîmâr alup ber-vech-i tekmîl 20.000 akçelik üzere tecdîd-i berât eylediği, fî sene ihdâ ve elf"[250].

5. Sahh'ul-vasl

Mülknâme türü beratlarda metnin uzun olması dolayısiyle bir kâğıda sığmadığı hallerde ikinci, üçüncü kâğıtlar yapıştırılarak devam edilirdi. Bunların beratın yazılması sırasında eklendiğinin ifadesi olmak üzere de iki kâğıdın birbirine yapıştırıldığı yere *sahhu'l-vasl* yazısı konurdu[251].

Şekil 114
"Sahhu'l-vasl"
(TİEM, nr. 7779)

6. Suret Çıkarıldığı Kaydı

İhtiyac halinde beratların kadı tarafından tasdikli sûreti çıkartılırdı. Böyle beratlarda bazan arkada sûret çıkarıldığı kaydı ile kadının mührüne de rastlanmaktadır[252].

[243] A.NŞT, dos. 305-1/11.

[244] A.NŞT, dos. 305-1/1.

[245] A.NŞT dosyalarında buna pek çok örnek vardır. dos. 305-1/10, 13, 15, 16, 17 bunlardan sadece birkaçıdır.

[246] A. NŞT, dos. 305-1/46.

[247] A.NŞT. dos. 305-1/47'deki belge üzerinde işlem yapılmamış, fakat Filibe Kadılığına memur Salih Efendi'nin arzı üzerine mahalli kayıdlar der-kenar edilmiş; buyuruldu istek sahibi Ali'nin arzuhali üzerine konulmuş ve altına *beratı hıfz oluna* sözü ilâve edilmiştir.

[248] TSMA, nr. E. 7872.

[249] TSMA, nr. E. 7776/1.

[250] Yusuf Çavuş'a verilen 14 Cemâziyelâhır 999 (9 Nisan 1591) tarihli zeâmet beratı: TSMA, nr. E. 9297/27.

E. BERAT SAHTEKÂRLIKLARI

1. Sahte Beratlardan Örnekler

Osmanlılarda her hangi bir vazife veya muâfiyete sahib olabilmek için bir beratın mevcudiyetine gerek duyulması, bazı kimselerin gerçekte normal yollarla elde edemeyecekleri şeyleri maddî menfaat karşılığında sağlamaya çalışmalarına; bu gibi yolsuzluklara açık olan kimselerin ise vazifelerini kötüye kullanmalarına, dolayısiyle her devirde sahte beratların ortaya çıkmasına sebeb olmuştur.

Gerçekten bazı Dîvân ve Mâliye kâtiblerinin rüşvet alarak istenilen belgeleri hazırladıkları *Mühimme defterleri*ne dahi geçmiştir[253].

Berat sahtekârlıkları türlü şekillerde olabiliyordu. Ölen bir sipahinin sefere muktedir olmayan oğlu için, onun yerine başka bir şahıs gösterilmek suretiyle berat almağa teşebbüs edilebildiği[254] gibi başka birinin beratını ele geçiren bir şahsın, beratı kendi adına tecdid ettirmeğe çalışmasına da rastlanabiliyordu[255].

Bazı hallerde sahte beratlar ancak ölüm vuku'unda fark ediliyordu. Nitekim, timar tasarruf eden bir şahsın ölümünde timarının oğullarına intikali için babalarının ibtidâ beratı istendiğinde sahte olduğu anlaşılmıştı[256].

Harb sonrasında bazı timar sahiblerinin başkalarının terakkilerini kendi üzerlerine yazdırmaları da timar beratları dolayısiyle ortaya çıkan meselelerdendi. Bu gibi hallerde durum ancak esas hak sahibinin gelmesiyle anlaşılmakta ve durum merkeze bildirilerek gerekli araştırmalara başlanmaktaydı[257].

Berat sahtekârlığının bir başka şekli de o berata mahsus kalemden değil başka bir kalemden alınması keyfiyeti idi. Bu gibi durumlar ortaya çıktığında yanlış kalemden alınan beratların kayıdları *terkîn*[258] ediliyordu. Nitekim, *Ahkâm* defterlerinde *maliyeden* alınması gerekirken *askerîden* alınan bazı beratların geçersiz sayılacağına dair hükümler mevcuddur[259].

[251] Evâsıt-ı Ramazan 944 (11-20 Şubat 1538), Evâil-i Cemâziyelevvel 983 (8-17 Ağustos 1575), Evâsıt-ı Şa'ban 992 (18-27 Ağustos 1584), Evâil-i Rebi'ülevvel 1054 (8-17 Mayıs 1644). Nadir, s.48, 68, 72, 90 ve 92.

[252] Berat sureti verildiğine dair Mahmud Paşa Mahkemesinin 16 Zilhicce 1117 (31 Mart 1706) tarihli altına mühür basılmış tasdiki: A.NŞT, dos. 294/46.

[253] Reisülküttaba gönderilen 29 Şevval 1177 (1 Mayıs 1764) tarihli bir hükümde dîvân ve maliye kâtiblerinin rüşvet alarak "erbâb-ı mesâlihin" istedikleri fermanları yazdırdıklarından bahs edilmektedir. *Mühimme*, nr. CLXIII, 1.

[254] Anadolu Beylerbeyisine gönderilen 14 Rebi'ülevvel 973 (9 Ekim 1565) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. V, 148/348.

[255] İlbasan Beyi Hasan Bey'e gönderilen 7 Rebi'ülevvel 973 (2 Ekim 1565) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. V, 132/307.

[256] Böyle bir olay, Segedin Sancağında timar tasarruf eden Abdurrahman'ın ölümü ile ortaya çıkmıştı. Budin Beylerbeyisine gönderilen 27 Rebi'ülâhır 973 (21 Kasım 1565) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. V, 211/530.

[257] Ardahan Sancağı'nda 17.000 akçe timarı olan Ali oğlu Mehmed muharebede yoldaşlık ettiği için 500 akçe terakkî verilip tezkiresiyle beratına kayd ettirmeğe geldiğinde yine Ardahan'da 12.000 akçe timarı olan Mehmed oğlu Ali'nin kendi adına berat ettirdiği görülmüş ve tabiî diğerinin beratına terakkî kayd olunamamıştı; durum merkeze bildirildiğinde ise hangisinin hak sahibi olduğu, işe hile karışıp karışmadığının araştırılması için emir verilmişti. Erzurum Beylerbeyisine gönderilen 18 Cemâziyelevvel 975 (20 Kasım 1567) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. VII, 183/495.

[258] *Terkin*, kaydın silinmesi demektir.

[259] Böyle usûlsüz bir berat İzmir'in Urla kazasındaki Fatih İbrahim Bey Cami'i imamlık ve hitâbeti için verilmiştir. Bu iş için *"maliye beratı"*na sahib olarak bilfiil vazife gören bir şahıs varken ikinci biri nişancı askerî beratı ile bu vazifeye mutasarrıf olduğu iddiasında bulunmuş, Anadolu Muhasebesi kaleminde yapılan araştırma neticesinde maliye beratına sahib olanın hakkı teslim edilerek durum

Bazı şahıslar, berata gerek olmayan işler için dahi bir yolunu bulup berat temin edebiliyorlardı. Tabiî, böyle aldatıcı mahiyette usûlsüz olarak alınan beratlar da makbul addedilmiyorlardı[260].

Son devirlerde berat sahtekârlıklarının şeklinde de bazı değişmeler görünmektedir. Yukarıda da temas edildiği gibi İmparatorluğun son devirlerinde beratlar daha ziyade nişan ve madalyalara inhisar etmişti. Rütbe ve nişan verilenler gazetelerle de ilân edilirdi. Yine o devirlerde rütbe sahibi olmak şahsın îtibârını arttırdığından bunları normal yollarla elde edemeyen bazı kimseler bir takım hilelere baş vurabiliyorlar, hatta gerçek mânâda bu rütbeler verilenlerle aynı zamanda bazı gazetelerde ilân ettirme cesaretini dahi gösterebiliyorlardı[261].

2. Sahte Berat Yazan ve Yazdıranlara Verilen Cezalar

Bir beratın sahte olduğu anlaşıldığında, bu tür fermanlarda olduğu gibi bir araştırma yapılırdı. Sahte beratın kimin tarafından yazıldığı çok önemliydi. Onun için merkezden gönderilen emirlerde bu husûsa daima dikkat çekilmektedir[262]. Sahte berat olaylarına karışanların berat kayıdlarının terkîni ile yetinilmediği, bu gibilerin habsi, bazı hallerde de İstanbul'a gönderilmelerinin emr olunduğu görülmektedir[263] ki, her halde bu, muhakemelerinin merkezde yapılması içindir. Bazı berat sahtekârlıklarında ise sahte berat temin eden küreğe konulmakla cezalandırılıyor[264]; ceza kanûnunun yürürlüğe girmesinden sonra ise bunun kapsamına giren suçlarda sadece habs edilmek veya küreğe konulmakla kalmıyor, fiillerinin derecesine göre medenî haklarını da kayb ederek ömür boyu memuriyet yapmak, rütbe ve nişan takmakdan mahrum bırakılıyordu[265].

S o n u ç

Fermanlar gibi Padişahın tuğrasını taşıyan ve *Dîvân* ve *Maliye* kalemleriyle kazaskerler tarafından hazırlanan beratlar, ilk bakışta tanınabilecek şekil özellikleri gösterirler. Zira bunlarda, fermanlardakine oranla hem nisbeten uzun bir *dâvet* rüknü bulunmakta, hem de tuğradan sonra bir *nişan formülü* yer almaktadır. Beratların bazı türleri ise tertib tarzı bakımından diğerlerinden farklıdır. Timar beratlarında gelir kaynakları siyakatla ve öbek şeklinde yazıldığı gibi, tarih de, alışılmış yerinde olmayıp arkadadır. Belli bir devre kadar olan mülknâmeler ise öbür berat türlerinde hiç rastlanmayan şahid isimlerini ihtiva eder ve bu şekilleriyle *vakfiye*leri hatırlatırlar. Ferâşet beratları ise her satırda mürekkeb renginin değişmesi ve yazının zerefşanlanmasından tanınabilirler.

Evâsıt-ı Zilka'de 1161 (1 Ocak 1748) tarihli hükümle İzmir Kadısı'na bildirilmiştir. BOA, *Anadolu Ahkâm Defteri*, nr.XIV, 130/516.

[260] Şer'î sicilleri muhafaza etme işi kadıların vazifeleri cümlesinden iken İzmir'de alâkası olmayan bir şahıs günde beş akçe vazife ile bu işi yapmaya selâhiyetli kılındığını gösteren *askerî berat* ibraz etmiş, fakat İzmir Kadısı'nın durumu merkeze bildirmesi üzerine Anadolu Kazaskeri'nin de görüşü alınarak usûlsuz verilen beratın kaydı terkîn edilmişti. *Anadolu Ahkâm Defteri*, XV,325/4.

[261] 1904'de sahte nişan beratları tanzim eden ve bunları Fransızca *Servet Gazetesi*'nde yayınlatan bir şebeke ortaya çıkartılmıştı. Bu şebekede yaverden kolağası Mehmed Bey, Dîvân-ı Humâyûn kalemi kâtiblerinden Hacı Tevfik ve Fahreddin Efendiler ile matbaa sahibi Tahir Bey, gazetenin yazarlarından Manas Efendi, Alman M. Cristof, Kirkor Karakaş ve Avusturya tebaalı dört kişi daha vardı. *Buyuruldu Defteri*, nr. VII, 100, 104.

[262] *Mühimme*, nr. V, 211/530.

[263] Meselâ, *Mühimme*, nr. V, 132/307, 152/358 ve VII, 115/301 deki hükümler.

[264] Meselâ, başka birine âid berat evrakını ele geçirerek kendi adına berat alan bir şahıs küreğe mahkûm edilmişti. *Mühimme*, nr. V, 132/307.

[265] Yukarıda bahsi geçen nişan beratı sahtekârlığı davası hakkındaki 2 Safer 1322 / 5 Nisan 1320 (18 Nisan 1904) tarihli Temyiz kararı (*Buyuruldu Defteri*, nr. VII, 104) ve Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa tarafından Sadârete gönderilen 4 Safer tarihli tezkire: *gös.yer.*

III. NÂME-İ HUMÂYÛN

Farsca asıllı bir kelime olan ve *"nâm"* ile tahsis gösteren "he"den meydana gelen *"nâme"* kelimesi Türkçede mektub, ferman, biti, buyuruldu mânâları ifade eder. Bu tür belgelerin baş veya sonunda yazanın ismi olduğundan *nâme* adı verilmiştir[266]. Osmanlı diplomatiğinde *nâme* kelimesiyle yapılmış pek çok belge türü vardır. Bunlar,

Ahid-nâme	Aman-nâme	Beyan-nâme	Beşâret-nâme
Celb-nâme	Cevab-nâme	Emir-nâme	Fetih-nâme
Hudud-nâme	Hulûs-nâme	Itk-nâme	İcâzet-nâme
İlân-nâme	İstifa-nâme	İstimâl-nâme	İstirham-nâme
İtimad-nâme	Kanûn-nâme	Karar-nâme	Kefâlet-nâme
Keff-i yed-nâme	Kerem-nâme	Ma'rifet-nâme	Meveddet-nâme
Muaf-nâme	Muhabbet-nâme	Mubâyaa-nâme	Mülk-nâme
Özür-nâme	Rica-nâme	Sınır-nâme	Sulh-nâme
Şefâat-nâme	Tasdik-nâme	Tavsiye-nâme	Tebrik-nâme
Tehdid-nâme	Tehniyet-nâme	Te'kid-nâme	Telgraf-nâme
Temlik-nâme	Tesliyet-nâme	Vakıf-nâme	şeklinde sıralanabilir[267].

Padişah tarafından müslüman veya hristiyan yabancı devletler hükümdarlarına ve devlete bağlı Kırım hanları, Mekke şerifleri, Dağıstan ve Gürcistan hâkimleri, Erdel kralları, Eflâk-Boğdan voyvodaları gibi imtiyazlı yerler idarecilerine; Fas hâkimleri ve Özbek hanlarına gönderilen mektublara ise *nâme-i humâyûn* adı verilir.

A. RÜKÜNLERİ

Nâme-i humâyûnlar, *ferman* ve *berat*ların birçok rüknünü ihtivâ ederler. Ancak, onlardan ayrıldıkları bazı hususlar da vardır.

1. Davet

Nâme-i humâyûnlardaki *davet* rüknü ferman, hatta beratlarınkinden hayli farklıdır. Bunlarda Allah'ın adı zikr edilip yardımı istenmekle kalınmamakta, Hazret-i Muhammed, bazan da Onunla birlikte dört halifenin de şefâatları dilenmektedir.

"Hazret-i hakk celle alânın ulûvv-i inâyeti ve server-i enbiyâ habîb-i Hudâ Peygamberimiz iki cihan güneşi Muhammed Mustafa -salla'llâhu aleyhi ve sellem-in mûcizât-ı kesîretü'l-berekâtiyle"[268],

"Yerleri ve gökleri yokdan var eden Allahu te'âlânın avn u inâyeti ve iki cihan güneşi Peygamberimiz Muhammed Mustafa -salla'llâhu aleyhi ve sellem- hazretinin mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ve âl ü eshâbının kerâmât-ı celiyyeti'd-derecâtı ile"[269],

"Hazret-i izzet-i azime şânihû ve sipihr-i bürhânehûnun avn u inâyeti ve mühr-i sipihr-i nübüvvet-ahter-i burc-ı fütüvvet-pişvâ-yı zümre-i enbiyâ muktedâ-yı fırka-i asfiyâ Muhammed Mustafa'nın -salla'llâhu aleyhi ve sellem- mû'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ve çihâr yâr-ı ebrâr ve sâir ashâb-ı ahyârının -rıdvânu'llahi te'âlâ aleyhim ecma'in- ervâh-ı felâh eşbâhı murâfakati ile"[270],

[266] Ziya Şükûn, *Ferheng-i Ziyâ*, İstanbul 1944, s. 1866.

[267] Bu liste, Doç. Dr. Atillâ Çetin'in BOA'deki uzun hizmet yıllarında yaptığı tesbitler ile Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974, s. 96'ya dayanılarak hazırlanmıştır.

[268] Rus Çarına gönderilen nâme-i humâyûnun dâveti: *Münşeâtü's-selâtin*, II, 399.

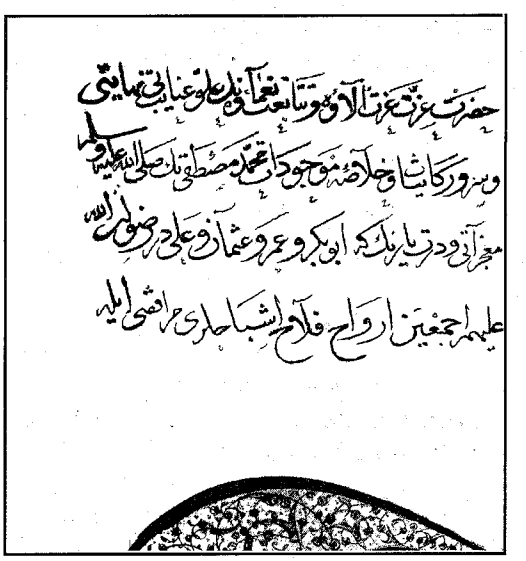
[269] Nemçe (Avusturya) İmparatoruna gönderilen nâme-i humâyûnun dâveti: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 415.

"Hazret-i izzet-i cellet kudretuhû ve allet kelimetuhûnun inâyeti ve mihr-i sipihr-i nübüvvet-ahter-i burc-ı fütüvvet-pîşvâ-yı zümre-i enbiyâ muktedâ-yı fırka-i asfiyâ Muhammed Mustafa'nın -salla'llâhu aleyhi ve sellem- mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ve dört yârının ki Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'dir -rıdvânu'llahi te'âlâ aleyhim ecma'în- anlarun ve cemi'-i evliyâu'llahın ervâh-ı mukaddeseleri murâfakatı ile"[271],

"Hazret-i rabbü'l-izzet-i cellet kudretuhû ve allet kelimetuhûnun inâyeti ile ve mühr-i sipihr-i nübüvvet-ahter-i burc-ı fütüvvet-pîşvâ-yı zümre-i enbiyâ muktedâ-yı fırka-yı asfiyâ iki cihan fahrı Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Mustafa -salla'llâhu te'âlâ aleyhi ve sellem-in mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ile ve çâr-yâr-ı güzîn -rıdvânu'llahi te'âlâ aleyhim ecma'în- ve cemî'-i evliyâ-yı kirâm ve etkıyâ-yı izâmın ervâh-ı mukaddeseleri murâfakatı ile"[272],

"Hazret-i izzet-i azzet âlâuhû ve tetâbe'at ni'amâuhûnun ulüvv-i inâyet-i bî-nihâyeti ve server-i kâinât ve hulâsa-i mevcûdât Muhammed Mustafa'nın -salla'llâhu aleyhi ve sellem- mu'cizâtı ve dört yârının, ki Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'dir, -rıdvânu'llâhi te'âlâ aleyhim ecma'în- ervâh-ı felâh-eşbâhları murâfakatı ile"[273],

"Hazret-i Hüdâvend-i memâlik-bahşâ ve cenâb-ı tensîk-fermâ-yı umûr-ı kâffeti'l-verâ tekaddese zâtuhû vasmeti'l-azdâd ve'l-eşbâh an külli zevi'n-nihâyeti ulüvv-i inâyet-i bî-gayeti ve seyyîd-i asfiyâ sipehsâlâr-ı kitâbet-i enbiyâ ve şefi'-i rûz-ı cezâ Peygamberimiz Hazret-i Muhammedi'l-Mustafa -aleyhi ve alâ âlihî ve ashâbihî efdâlü's-salâti ve etemmü't-tahâyât-ın sümüvv-i mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ve ashâb-ı güzîn ve Hulefâ-yı Râşidîn -rıdvân[u'llâhi] te'âlâ aleyhim ecma'în- ve cümle evliyâ-yı hidâyet-karîn ve asfiyâ-yı tekaddes-rehînin murâfakat-ı ervâh-ı tayyibeleriyle"[274].

Şekil 115
Nâme-i humâyûn dâveti
(Scheandlinger, kapak kompozisyonu)

"Çün hazret-i Hüdâvend-i memâlik ve cenâb-ı mufaddali'l-havl ve'n-neval, celle şânuhû ani'ş-şebîh ve'l-misâl ve tekaddese zâtuhû ve sıfâtuhû ani't-tatarruki'z-zevâli ve'l-intikal. İrâde-i aliyye-i ezeliyye ve inâyet-i bî-gayet-i lem-yezeliyyesi ve seyyîdü'l-enbiyâ ve senedü'l-asfiyâ iki cihan güneşi peygamberimiz Muhammed Mustafa -aleyhi ve alâ âlihî ve ashâbihî efdâlü's-salâti ve's-selâm-ın sümüvv-i mu'cizât-ı kesîreti'l-berekât ve ashâb-ı güzîn ve hulefâ-yı Râşidin, -rıdvanu'llahi te'âlâ aleyhim ecma'in- ve cümle-i evliyâ-yı hidâyet-karîn ve asfiyâ-yı tekaddes-rehîn, murâfakat-i ervâh-ı tayyibeleriyle"[275].

---

[270] 18 Mayıs 1527 tarihiyle Venedik dojuna gönderilen nâmenin dâveti: Matuz, *a.g.e.*, levha 1.

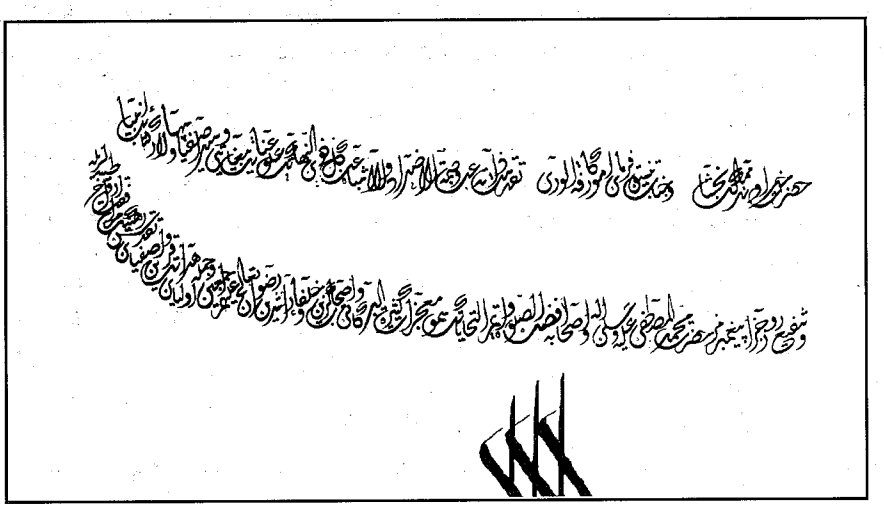
[271] Kanûnî Süleyman'ın 1527 tarihli diğer bir mektubunun dâveti: Jan Reychman - Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, genişleterek tercüme eden Andrew S. Ehrenkreutz, Mouton, Paris 1968, Resim 19; türkçesi: s. 160-161 arası.

[272] 1577 tarihli diğer bir dâvet: Reychman-Zajaczkowski, *a.g.e*, s. 141; türkçesi: s. 162.

[273] Schaendlinger, *a.g.e.*, kapak kompozisyonundaki davet; ayrıca bk. Fekete, *Diplomatik*, s. XXX; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 55.

[274] Sultan III. Selim'in İngiltere Kralı III. George'a gönderdiği Evâhır-i Receb 1220 (15-24 Ekim 1805) tarihli nâme-i humâyûn: British Library (Londra), Oriental and India Office Collection, Add. 21,561/6.

[275] III. Selim'in İngiltere Kralı III. George'a gönderdiği 9 Cemâzıyelâhır 1211 (10 Aralık 1796) tarihli

Şekil 116
III. Selim'in İngiltere Kralı III. George'a gönderdiği nâmenin dâveti
(British Library, OM, Add 21,561/6)

2. Tuğra

Padişah tarafından verilen diğer belgelerde olduğu gibi nâme-i humâyûnların büyük kısmında da *tuğra* bulunur. Muhâtablarının hükümdarlar oluşu dolayısiyle nâme-i humâyûnlar son derece îtinâ ile kaleme alınırlar, tuğraları da bunlara yakışacak biçimde çekilirlerdi.

3. Unvan

Nâme-i humâyûnlar, genellikle tuğradan sonra *ben ki* diye başlayan Padişahın sahib olduğu yerleri ve birkaç nesil öncesine kadar atalarını sayan *unvan* rüknüyle başlar.

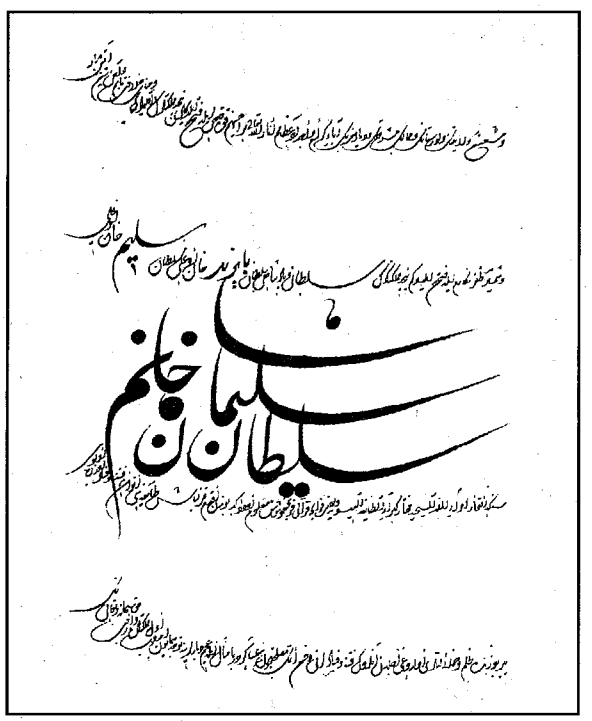
"Ben ki sultânü's-selâtîn, burhânü'l-havâkîn, tâc-bahş-ı husrevân-ı rûy-ı zemîn, zıllu'llahi fi'l-arzeyn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Rum ve Karaman vilâyetlerinin ve vilâyet-i Zülkadriyye'nin ve Kürdistan ve diyâr-ı Bekr'in ve Âzerbaycan'ın ve vilâyet-i Tatar'ın ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısr'ın ve Kuds-i Şerîf'in ve Mekke-i mükerreme ve Medîne-i mu'azzama'nın ve Cidde'nin ve sâir diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve diyâr-ı Acem'in ve dârü's-selâm-ı Bağdad'ın ve Basra'nın ve Müşa'şa' vilâyetinin ve Lûristan'ın ve Tunus'un ve Cerbe'nin ve memâlik-i maşrıkın ve diyâr-ı mağrıbın ki âbâ-yi kirâm ve ecdâd-ı izâmım -enâra'llahu berâhinehüm- kuvve-i kahire ile feth eyledüği niçe memleketlerin ve iklimlerin ve cenâb-ı celâlet-me'âbım dahi tiğ-i âteş-bâr ve şimşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğim niçe memleketin padişâhı ve sultânı Sultan Bâyezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Süleyman Hânım"[276]

nâme-i humâyûn: B.L, Or. Mss, Add. 21,561/4.

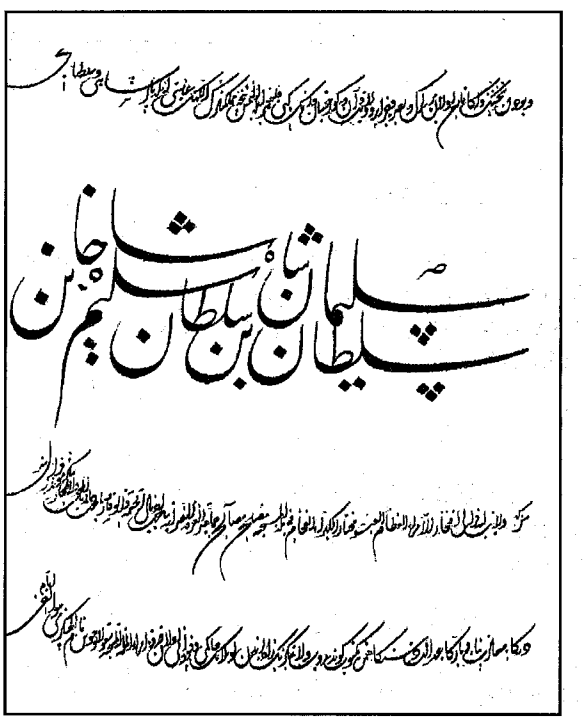
[276] Kanûnî Süleyman'ın Fransa Kralı I. Françoís'ya gönderdiği 11 Muharrem 942 (12 Temmuz 1535) tarihli mektub: Orijinali Paris Bibliotèque Nationale, Ms. or. Suppl. turc 815'de olan bu nâmenin tam metni M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler" *Belgeler*, V-VIII/9, 111-113'de neşr edilmiş olup mektubun unvanın sonuna kadar olan kısmının tıpkı basımı *Soliman le Magnifique* (Paris Muhteşem Süleyman Sergisi Kataloğu), s. 44'dedir. Kanûnî'nin 14 Şevval 942 (6 Nisan 1536) tarihiyle I. François'ya (Gökbilgin, a.g.m, s.113-114, tıpkı basımı *Soliman*, s. 45), Evâil-i Zilhicce 939 (28 Haziran 1533) tarihiyle İmparator Charles-Quint'e (Gökbilgin, a.g.m, s. 114-116) ve 16 Safer 957 (6 Mart 1550) tarihiyle Leh Kralı Sigismond'a (*Soliman*, s.49) gönderdiği nâmelerdeki unvanlar da, bazı farklılıklarla birlikte, bu 1535 tarihli mektubdakine benzemektedir.

"Ben ki eşref-i büldân ve'l-emâkin, kıble-i âmme-i âlem ve mihrâb-ı teveccüh-i eşref-i ümem olan Mekke-i mükerreme ve Medîne-i münevvere ve harem-i Mescid-i Aksâ ve Kuds-i şerîf-i mübârekin hâdim ve hâkimi ve Anadolu ve Rumeli ve Bahr-i Sefîd ü Siyâh ve Hicaz ve Irak'da vâki' reşk-endâz-ı kulûb-ı selâtîn-i cihân olan niçe aktâr u eyâlâtın ve kıla' u husûn ve buka' u büldânın Halîfe-i â'zâm ve şehriyâr-ı sa'âdet-di-sâr-ı mu'azzamı es-sultân ibnü's-sultân ve'l-hâkan ibnü'l-hâkan es-sultânü'l-gazî Selim Han ibnü's-sultânü'l-gazî Mustafa Han ibnü's-sultânü'l-gazî Ahmed Hânım[277].

Kanûnî Süleyman'ın nâme-i humâyûnlarında unvan sonunda yer alan Padişahın isminin mavi ile ve celî kalemiyle iki satırlık yer işgal edecek ve dikkat çekecek bir şekilde yazıldığı görülür. Fransa Kralına yazdıklarında yalnız kendi adı, Leh Kralına yazılanda ise kendisininki ile birlikte babasının adı da *celî* kalemiyledir. Ayrıca sonuncuda isimler Süleymanşah ve Selimşah şeklindedir.

Şekil 117
Fransa Kralına gönderilen 1536 tarihli nâme-i humâyûnda Kanûnî'nin ismi
(*Soliman le Magnifique*, s. 45)

Şekil 118
Leh Kralına gönderilen 1550 tarihli nâme-i humâyûnda Kânûnî'nin ismi
(*Soliman le Magnifique*, s. 49)

Daha sonraki devirlerde bu mubalağalı durum kaybolmuştur. Nitekim, III. Selim'in nâmeleri, araya farklı bir yazı girmeksizin normal şekilde devam eder.

Hemen belirtmek gerekir ki, bütün nâme-i humâyûnlarda unvan bulunmaz. Bir kısmı da elkabla başlarlar.

4. Elkab

Unvan olan nâme-i humâyûnlarda Padişahın adından sonra nâmenin gönderildiği şahsın elkabı yer alır. Unvan bulunmayan nâme-i humâyûnlar ise doğrudan doğruya elkabla başlarlar. Bazı nâmelerde elkabın başında -ezcümle Kanûnî'ye âid olanlarda- *"sen ki"*, bazan da *"siz ki"* sözü bulunur. Avrupa hükümdarlarından her birine gönderilen

[277] III. Selim'in adı geçen mektubu.

nâmelerdeki elkab farklı olduğu gibi aynı hükümdara değişik zamanlarda çeşidli vesilelerle gönderilen nâme-i humâyûnların elkabında da az da olsa farklılıklar vardır.

Nitekim 1528'de **Fransa Kralı** I. François'ya gönderilen nâmede sadece

"Sen ki Frınçe memleketinin Kralı Françesko'sun"[278] denildiği halde daha sonrakilerde şu elkab kullanılmıştır:

"İftihârü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesîhiyye, muhtârü'l-küberâi't-tâifeti'l-İseviyye Frınçe Kralı Françesko'sun"[279].

Avusturya İmparatorları için

"Kıdvet-i ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye üsvet-i küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhirü't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar sâhib-i delâili'l-mecd ve'l-iftihar..." elkabı ile Fransa krallarına yazılan nâme-i humâyûnlardaki elkab kullanılırdı[280].

Leh Kralları için kullanılan elkab genelde

"Kıdvetü'l-ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye"[281] şeklinde olmakla beraber Kanûnî Süleyman'ın 1550 tarihli nâmesinde

"İftihârü'l-ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye muhtârü'l-küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhir-i tâ'ifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar sâhib-i delâili'l-mecd ve'l-i'tibâr Sigismond kralsız"[282] şeklinde hayli uzun tutulmuştur.

Venedik Doju'na gönderilen nâme-i humâyûnlarda birkaç değişik elkab formülü kullanılmıştır. Bunlardan biri Avusturya İmparatorlarına gönderilen nâme-i humâyûnlardaki *"kıdvetü'l-ümerâ"*[283], diğeri Leh kralı için kullanılan *"iftihârü'l-ümerâ"*[284] ile başlayan elkabların aynidir. Diğerleri ise yine *iftihâr* ile başlamakla beraber biraz farklılık gösterirler.

"İftihârü'l-ümerâi'l-İseviyye muhtârü'l-küberâi'l-Mesîhiyye müessis-i bünyâdi'd-devleti'l-Efrenciyye sâhibü't-tabl ve'l-alem müstahdemü't-tavâifi'n-Nasarâ bi'l-lutfi ve'l-kerem Venedik Doju"[285];

"İftihâr-ı ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye ihtiyâr-ı küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâcid (sâhib ?)-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar sâhib-i dâreyni'l-mecd ve'l-iftihâr Venedik Doju"[286].

Rus Çarına 946 (1539)'da yazılan bir nâmenin elkabı

---

[278] Kanûnî Süleyman'ın Fransa Kralı I. François'ya gönderdiği Evâil-i Muharrem 935 (14-23 Eylül 1528) tarihli nâme-i humâyûnu: *Soliman*, s. 40'daki tıpkı basım.

[279] Kanûnî'nin I. François'ya gönderdiği 1535 ve 1536 tarihli nâme-i humâyûnlar. Gökbilgin, "Venedik II", s. 111, 113. Ancak ikincide birincideki "*Frınçe Kralı*" yerine "*Frınçe Vilâyeti'nin Kralı*" şekli kullanılmıştır. Ayrıca bk. Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 66.

[280] Fekete, *Diplomatik*, s. XXXV; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 64.

[281] Fekete, *Diplomatik*, s. XXXVI; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 65.

[282] 16 Safer 957 (6 Mart 1550) tarihli nâme-i humâyûn: *Soliman*, s. 49.

[283] Gökbilgin, "Venedik II", s. 56-61, 66; ayn yazar, *Diplomatik*, s. 65.

[284] Evâhır-ı Cemâziyelâhır 949 (1-10 Ekim 1542) tarihli nâme-i humâyûn: Gökbilgin, "Venedik II", s. 100.

[285] Fekete, *Diplomatik*, s. XXXV; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 65.

[286] Venedik Dojuna gönderilen Evâhır-ı Cemâzıyeleyvel 949 (1-10 Ekim 1542) ve Evâil-i Receb 949 (11-20 Ekim 1542) tarihli nâme-i humâyûnlar: Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri" *Belgeler*, I, Ankara 1965, s. 132-133; ayn yazar, *Diplomatik*, s. 65'da verilen elkabların ikincisi, bu iki nâmedeki elkabın bir kelime farkla aynidir.

"Kıdvetü'l-ümerâi'l-izâmi'l-Îseviyye, üsvet-i küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye, muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâ'ifeti'n-Nasrâniyye Moskov Beği"[287] şeklinde olup baş kısmı kısmen Avusturya İmparatorununkine benzemektedir.

İngiltere ile diplomatik münâsebetlerin başlaması XVI. yüzyılın son çeyreğinde ve Kraliçe I. Elizabeth devrindedir. III. Murad tarafından kraliçeye gönderilen nâmelerdeki elkab şöyledir:

"İftihârü'l-muhadderâti'l-Îseviyye, muhtârü'l-muvakkarâti fî milleti'l-Mesîhiyye maslahatu mesâlihi't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâhibetü ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar, sâhibetü delâili'l-mecd ve'l-iftihâr Vilâyet-i İngiltere Kraliçesi ..."[288].

XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında İngiltere kralına yazılan nâme-i humâyûnlarda kullanılan elkab ise şu şekli almıştır:

"İftihâr-ı ümerâi'l-izâmi'l-Îseviyye muhtâr-ı küberâi'l-fihâmi'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar sâhib-i delâili'l-mecd ve'l-i'tibâr hâlâ İngiltere ve İrlanda ve İskoçya ve ana tâbi' vilâyetlerin kralı haşmetlü dostumuz..."[289].

Genellikle nâmenin muhâtabı olan hükümdarın hakimiyeti altındaki memleket veya memleketlerle adı elkabın sonunda yazılmakla beraber bazı nâme-i humâyûnlarda elkabın

"Siz ki Vilâyet-i Leh Kralı ..... Sigismond kralsız"[290] gibi hükm ettiği memleketle ismi arasına yerleştirildiğine de rastlanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Müslüman devletler, özellikle İran'la çok sıkı münâsebetleri olması dolayısiyle bu devletler hükümdarlarına da zaman zaman nâme-i humâyûnlar gönderilmiştir. Bunlarda kullanılan elkab Avrupa devletleri hükümdarlarına gönderilenlerden çok farklıdır. Ayrıca her devlet hükümdarı için de hep ayni değil, her nâmede farklı elkab kullanılmıştır.

İran Şahlarına gönderilen nâmelerdeki elkab bu cümleden olup nâme-i humâyûnların her biri inşa'da uzmanlaşmış şahıslar tarafından kaleme alınmıştır.

Meselâ, Şah Tasmasb'a gönderilen bir nâme-i humâyûnun elkabı şöyledir:

"Etnâb-ı hıyâm-i rif'at ve esbâb-ı kıyâm-i haşmet, hazret-i âlî-rütbet, felek-miknet, şemse-i eyvân-ı izzet, neyyir-i âsmân-ı şevket, hıdiv-i kâmkâr, şehriyâr-ı mekremet-şi'âr, cemşîd-i hurşîd-i tal'at, hâkan-ı keyvân menzelet, Dârâ-yı tâc u taht, dâver-i fîrûz-baht, Husrev-i fağfûr-fer, Şâh-ı Ferîdûn-siyer, vâsıta-yı akd-i bahtiyârî, nigîn-i hâtem-i tâc-dârî, humâyûn devlet-i müşterî-i sa'âdet-Cemcâh u nısfet-penâh, vâlâ-sadr ve bülend-kadr Tahmasb Şah"[291]

Şah Abbas'a sulh için gönderilen bir nâme-i humâyûnun elkabı şu şekilde yazılmıştır:

"Âlâ-hazret, sâmî-rütbet, Hûşenk-hûş, Dârâ-dirâyet, Siyâvuş-veş key-i kiyâset-i Husrev-rû, Sencer-cür'et, Ferîdûn ferâfer, Efrasyâb-ferâset, bâlâ-nişîn-i Dârâyî,

---

[287] Veliyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 23b.

[288] Sultan III. Murad'dan Kraliçe Elizabeth'e gönderilen Evâil-i Şevval 1004 (29 Mayıs - 7 Haziran 1596) tarihli nâme: Public Record Office, SP, 102/61. Evâhır-ı Rebi'ülâhır 991 (12-21 Mayıs 1583) tarihli nâmede "sâhibetü" ile başlayan kısım eksiktir. SP, 102/61. Bu nâme-i humâyûn Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 186-187'de neşr edilmiştir. XVI. asır diplomatiği ve nizamlarından örnekler bulunan bir mecmuada da aynı elkab mevcuddur. Veliyüddin Efendi Ktb, nr. 1970, vr. 25a.

[289] III. Selim'den III. George'a gönderilen 9 Cemâzıyelâhır 1211 (10 Aralık 1796) ve Evâil-i Receb 1220 (15 Eylül-4 Ekim 1805) tarihli nâme-i humâyûnlar: B.L, Or. Mss, Add. 21,561/4 ve 6. İkincinin "i'tibar"dan sonraki kısmı biraz farklıdır.

[290] 16 Safer 957 (6 Mart 1550) tarihli nâme-i humâyûn: *Soliman*, s. 49.

[291] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 11.

vâlâ-nişân-i serîr-i memleket-ârâyî, dürr-i şahvâr-ı deryâ-yı serverî, hüdhüd-i tâc-dâr-ı gülzâr-ı hüner-perverî,

Şah beyt-i kasîde-i iclâl, dürretü't-tâc-ı efser-i ikbâl,

Şah Abbas-ı mekremet-âyîn, dâme fî menheci'l-Hüdâ ve'd-dîn taraf-ı karînü'ş-şeriflerine letâif-i tahiyyât ve müsâdakat-ı nâv-ı şerâif-i teslîmât-ı muhâlesât intimâ ki"[292]

Hind hükümdarlarına gönderilen nâme-i humâyûnlardaki elkab da yer yer İran şahına gönderilenle benzerlik göstermektedir. Nitekim, Cihanşâh'a gönderilen nâmelerin elkabı şöyledir:

"Âlâ-hazret, sâmî-rütbet, felek-rif'at, melek-haslet Hûşenk-hûş-ı Dârâ-dirâyet râfi'-i râyât-ı Müselmânî, câmi'-i âyât-ı cihân-bânî, kami'-i esâsü'l-küffar, kali'-i usûlü'l-eşrâr, kahırü'r-rafzati'l-mülhidîn, katili'l-kefereti ve'l-mütemerridîn hulâsa-i hanedân-ı selâtîn-i Hind, nakave-i dûdmân-ı havâkîn-i Sind, nizâmü'd-devleti ve's-saltanati ve'l-mâdeleti ve'ş-şevketi ve'l-izzeti ve'ş-şân Şah Cihan ..."[293]

"Âlâ-hazret, felek-rıf'at, melek-haşmet, asâlet-meâb, celâlet-nisâb, âlîşân-ı şevket-unvân, râfi'-i râyât-ı Müselmânî, câmi'-i âyât-ı cihan-bânî, mazhar-ı eltâf-ı celî vü hafî, mürevvic-i mezheb-i hakk-ı Hanefî, kali'-i esâs-ı gaffâriyyet-i abede-i şerrâr, kami'-i ecnâs-ı tavâgît-ı anede-i küffâr, mercu'-ı ekârim-i selâtîn-i izâm-ı ekâlîm-i Hind, metbû'-ı eâzım-ı havâkın-i kirâm-ı memâlik-i Sind el-manzûr bi-enzâr-ı inâyeti'l-meliki'l-mennân ve'l-mahfûf bi-sunûf-ı avâtıfi'l-müste'ân şemsü'd-devleti ve'l-saltanati ve'l-ma'dele ve'n-nısfe ve'l-übbeheti ve'ş-şân Şah Cihan Han"[294]

Özbek Hanına gönderilen nâme-i humâyûn elkabı:

"Âlî-cenâb, saltanat-meâb, sa'âdet-nisâb, şevket-intisâb, umde-i selâtîn-i hasîb-i izzet-medâr-ı merzbûm-ı Türkistân, zübde-i havâkîn-i nesîb-i ma'delet-disâr-ı memleket-i Tûrân, hâmî-i mezheb-i hanîfe-i Hanefiyye, fermân-fermâ-yı memâlik ü emsâr-ı zekiyye-i Özbekiyye, sâlik-i mesâlik-i dîn-perverî, vâkıf-ı mevâkıf-ı adl-i güsterî... el-mahfûfu bi-sunûf-i avâtıfi'l-meliki'l-mennân nizâmü'd-devleti ve'ş-şevketi ve'l-übbeheti ve'ş-şân Bedir Mehemmed Han..."[295].

Açe Sultanına gönderilen nâme-i humâyûn elkabı:

"Cenâb-ı emâret-meâb, sa'âdet-nisâb, siyâdet-intisâb, rıf'at-iktisâb, devletmenâb Pâdişâh-ı âlî-cenâb"[296].

5. Dua

Elkabı takiben gelen dua, Hristiyan hükümdarlara gönderilen nâme-i humâyûnlarda "Allah âkıbetini hayırlı etsin" mânâsına *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* olarak tesbit edilmiştir.

6. Nakil / İblâğ

Nâme-i humâyûnların *nakil* kısmına geçişte de çok kere *"tevki'-i refi'-i humâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki"* formülüne yer verilir. Nâmelerde ne fermanlardaki gibi bir emir, ne de beratlardaki gibi birşey bahş etme söz konusudur. Ya bir haber verilir, yahut bildirilen husus hakkında bilgi sahibi olunduğu bildirilir. Nâme-i humâyûn yazılmasına vesile olan başlıca hususlar şunlardır:

---

[292] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 286.

[293] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 351.

[294] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 355.

[295] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 357.

[296] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 554.

a. Cülûs

Nâme-i humâyûnların yazılmasına vesile olan hususların başında cülûslar gelir. Osmanlı padişahları, tahta çıktıklarında bütün hükümdarlara cülûslarını bildiren nâme-i humâyûnlar gönderdikleri gibi, diğer hükümdarların kendi cülûsları dolayısiyle yolladıkları nâmelerine de yine birer nâme-i humâyûnla cevab verirlerdi.

Kendi cülûsunu bildiren nâme-i humâyûnda Padişah, selefinin ölümü veya tahttan ayrılmasından[297] bahs ederek Allahın inâyeti ve Peygamberin hidâyeti ile -kesin tarihini de belirtmek üzere- tahta cülûs ettiğini, adına hutbe okunup para basıldığını ve bu husûsun bütün âleme ilân edildiğini bildirirdi[298].

Cülûs bildiren bir nâmeye verilen cevabda ise elçinin geldiği, nâme ve hediyeleri sunduğu haber verilir; nâmenin tercüme ettirilip tahttaki değişikliğin öğrenildiği ve yeni hükümdar zamanında da aradaki dostluğun devamının istendiği hakkında bilgi sâhibi olunduğu hususlarına işaret edilirdi[299].

b. Sulh

Bir harb sonrasında sulh yapılınca da taraflar hükümdarları arasında nâmeler teâtî edilirdi. Bu vesîle ile yazılan nâme-i humâyûnların *nakil* kısımlarında da nâme ve hediyeleri hâmil olan elçinin geldiğine temas edildikten sonra sulhun kimin vasıtasıyla yapıldığından bahs edilerek elçinin teşrifat gereğince ağırlandığı bildirilirdi[300].

c. Elçi Gönderilmesi

Yeni bir elçi gönderilmesi de nâme-i humâyûn yazılmasına vesîle olurdu. Bu tür nâmelerin nakil kısmında ise önce iki devlet arasındaki dostane münâsebetlere temas olunur; daha sonra o devlet nezdindeki elçinin vazifesini tamamlayarak döndüğüne işaret ile yerini alacak elçinin adı verilip liyakatinden bahs edilirdi[301].

d. Ticârî Konular

Ticaretle ilgili konuların da zaman zaman nâme-i humâyûn yazılmasına vesile teşkil ettiği görülmektedir. O memleketten alınacak bazı mallar için özel olarak tüccar gönderildiğinde bu husus ilgili devletin hükümdarına bir nâme ile bildirilerek kolaylık sağlanması istenebilmekteydi[302].

---

[297] Meselâ, 1622'deki ikinci cülûsunda Sultan I. Mustafa Venedik dojuna gönderdiği nâmesinde bu husûsu şöyle dile getirmişti: "*Merhûm ve mağfurunileyh karındâşımız Sultan Ahmed Han aleyhi['r-] rahmeti ve'l-gufrân dâr-ı âhırete intikal eyledikden sonra bi-hasebi'l-irs ve'l-istihkak serîr-i saltanat-ı hüsrevânî hakk-ı sarîhim iken müşârünileyh karındâşımız Sultan Ahmed Han -tâbe serâhûnun- oğlu Sultan Osman -tâbe serâhû- saltanat-ı Osmâniyye serîrine cülûs etmişidi. Hâliyâ bi-inâyeti'llahi te'âlâ ve hidâyet-i Resûlü'l-müctebâ işbu otuz bir senesi recebinin dokuzuncu gününde -ki mübârek yevmü'l-hamîsdir- bir vakt-ı es'âd ve sâ'at-ı müste'adda devlet ü ikbâl ve sa'âdet ü iclâlle taht-ı saltanata yine cülûs-ı humâyûnum vâki' olup...*" *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 482.

[298] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 482.

[299] Avusturya İmparatoru III. Ferdinand'ın ölümü üzerine tahta çıkan oğlu I. Leopold'un (1658-1705) cülûsunu haber veren nâmesine cevab olarak yazılan nâme-i humâyûn: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 416.

[300] Meselâ, Çehrin seferinden sonra tekrar harekete hazırlandığı Kırım Hanı vasıtasıyla haber alınıp yine Han vasıtasıyla sulh yapılan Rus Çarına gönderilen Evâhır-ı Rebi'ülâhır 1093 (28 Nisan - 7 Mayıs 1682) tarihli nâme-i humâyûn: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 400.

[301] Sultan III. Selim'in, İngiltere Kralı III. George'a gönderdiği, Yusuf Âgâh Efendi yerine İsmâil Ferruh Efendi'nin elçi tayin edildiğini bildiren 9 Cemâzıyelâhır 1211 (10 Aralık 1796) tarihli nâme-i humâyûnu: Brit. Lib, Add. 21,561/4.

[302] Sultan III. Murad'ın Kraliçe Elizabeth'e gönderdiği Evâhır-ı Receb 988 (1-10 Eylül 1580) tarihli nâme-i humâyûn: Kurat, *a.g.e.*, s. 186.

e. Yardım talebi

Dost iki devletin kendi düşmanlarına karşı yek diğerinden yardım istemek üzere birbirlerine nâme gönderdikleri de oluyordu. Nitekim, XVI. yüzyıl sonlarında İngiltere Kraliçesi ile Osmanlı Padişahı arasında karşılıklı olarak bu tarz nâmeler gönderilmişti[303].

7. Tenbih / Te'kid

Nâme-i humâyûnlar, muhâtabları hükümdarlar olduğu için, bir emir rüknü ihtivâ etmezler. Ancak, bazılarında *"imdi"*, bazılarında ise *"gerektir ki"* ile başlayan bir kısım bulunur. Bazan arka arkaya her ikisi birden kullanılır. Bu fermanlardaki *imdi* ve *buyurdum ki* ile başlayan emir rüknünü hatırlatır. Fakat bu, nâmelerde bir emir değil, bir hatırlatma veya *tenbih*dir. Meselâ bir andlaşmadan sonra gönderilen nâmede sulh şartlarının vakit geçirilmeden tatbikine başlanması ve taşradaki idarecilerin sulha aykırı harketlerde bulunmamaları hatırlatıldıktan sonra Osmanlı vezir, beylerbeyi, hakim, vs. ilgililere sulha riâyet etmeleri husûsunda emir gönderildiğine işaret edilmekte ve karşı taraftan da dostluk ve komşuluğa yakışır hareket edilmesi temennisinde bulunulmaktadır[304].

Cülûs bildiren nâme-i humâyûnda ise bu kısımda muhâtab olan hükümdardan, idaresi altındaki topraklarda cülûsunun duyurulması, ahidnâmelere riâyet edilmesi ve nâmenin alındığının bildirilmesi istenmektedir[305].

Kraliçe Elizabeth'in gönderdiği yardım talebine verilen cevabın bu kısmında ise tam mânâsıyla bir şart öne sürülmektedir[306].

Alışılmış *te'kid* rüknü bütün nâme-i humâyûnlarda bulunmaz[307]. Öyle anlaşılıyor ki bu, ancak bir te'kide ihtiyac duyulduğu zaman kullanılmaktadır. Kullanıldığı zaman da çok kere sadece *"şöyle bilesin / bilesiz"* ile yetinilmektedir[308]. Bazı nâmelerde bu rükün ferman ve beratlardaki gibi *"alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız"* şeklinde devam etmektedir[309]. Maamafih, te'kid formülünün biraz daha uzun tutulduğu nâme-i humâyûnlar da vardır. Meselâ, *"Şöyle bilesin"*i takiben *"ve ba'de'n-nazar bu hükm-i humâyûnumu(z) baylos elinde ibka oluna"*[310] yahut da *"Şöyle bilesiz ve nâme-i humâyûnumuz vâsıl oldukda te'hîr olunmayup vech-i meşrûh üzere olan azîmetimizi Françe Kralına dahi i'lâm eyleyesiz ki ol dahi ol cânibde gaflet üzere olmayup dostluğa müte'allik husûslarda dakîka*

---

[303] İngiltere Kraliçesi Elizabeth İspanya'ya karşı Osmanlı Padişahının yardımını isterken Sultan III. Murad da, serdâr-ı ekrem kumandasında Viyana'ya gönderilen kuvvetlerin diğer cihetten Kraliçenin askerlerince takviye edilmesi halinde sonucun alınmasını müteâkib bir Osmanlı donanmasının İspanya üzerine gönderileceği vaadinde bulunuyordu. Sultan III. Murad'ın Evâhır-ı Şevval 1001 (19-28 Temmuz 1593) tarihli nâme-i humâyûnu: PRO, SP, 102/61. Bu ahidnâme, Kurat, *a.g.e.*, s. 196-197'de neşr edilmiştir. Yine Kraliçe Elizabeth'e gönderilen Evâil-i Şevval 1004 (29 Mayıs - 7 Haziran 1596) tarihli mektub da İspanya'ya karşı İngiltere ve Fransa'ya yardım konusuyla ilgilidir. SP, 102/61.

[304] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 400.

[305] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 482.

[306] *"Vufûr sadâkatiniz mûcebince azîm asker tedârik edüp Flandırya cânibinden Beç Kralı cânibine yürüyüp sâir ol taraflarda vücûda getürdüğünüz merdânelikler zuhûra getüresiz. İnşâallahü'l-aziz bu def'a da Beç Kralı kemâ-yenbağî hakkından gelindikten sonra te'hîr olunmayup azîm donanmamız tedârik olunup sâbıka olan va'de-i şerîfimiz üzere size mu'âvenet içün irsâl olunup ol cevânibde İspanya Kralın ve sâir perestanın haklarından gelmekde mu'âvenet olunmak mukarrerdir."* Evâhır-ı Şevval 1001 tarihli aynı nâme: SP, 102/61 ve Kurat, *a.g.e*, s. 197.

[307] Meselâ, I. Ferdinand'a gönderilen nâme-i humâyûnda te'kid rüknüne hiç yer verilmemiş, *"Ahvâl-i hayr ma'lûmunuz, Südde-i sa'âdetüme bildüresüz"* şeklinde son verilmiştir. Matuz, *a.g.e*, s. 99.

[308] Meselâ, Venedik Dojuna gönderilen nâmelerin bir kısmı böyle biter. Gökbilgin, "Venedik I", s. 133, 135, 139, 144, 145, 148; "Venedik II", s. 33.

[309] Meselâ, Gökbilgin, "Venedik I", s. 142, 143.

[310] Gökbilgin,"Venedik I", s. 142.

fevt etmeye."[311] şeklinde te'kid rüknü ihtiva eden nâme-i humâyûnlara da rastlıyoruz.

8. Tarih

Nâme-i humâyûnların tarihleri de ferman ve beratlardaki gibidir. Bazılarında sadece onar günlük devreler verildiği[312] halde bazılarında ayın gününü de bildiren kesin tarih bulunmaktadır[313]. Hatta hem hicrî, hem de milâdî tarih ihtivâ edenler de vardır. Meselâ Kanûnî Süleyman tarafından Fransa Kralı I. François'ya gönderilen nâmelerde tarihler

Bu hükm-i şerîf bizim ulu peygamberimiz Muhammed Mustafa'nın -sallallahü aleyhi ve sellem- hicreti tarihinin Muharrem ayının birinci gününde ki, İsa peygamber aleyhi ve sellem tarihinin Ulyus (temmuz) *ayının on ikinci gününde*[314] şeklinde türkçe olarak yazılmıştır.

9. Mahall-i Tahrir

Nâme-i humâyûnların tahrir yerleri de ferman ve beratlarınki ile aynı şekildedir.

B. NÂME-İ HUMÂYUN ÇEŞİDLERİ

1. Şekil Bakımından

a. Tuğra Bulunanlar

Tuğra, nâme-i humâyûnların bir rüknü olmasına rağmen istisnâsız hepsinin tuğra ihtivâ ettiği söylenemez. Avrupa hükümdarları ile Mekke Şerîfleri ve Kırım Hanları'na gönderilen resmî mâhiyetteki nâme-i humâyûnlarda muhakkak surette tuğra bulunurdu. Nâme-i humâyûnlar, hükümdarlara yazıldığı için tuğraları da son derecede îtinâlı bir şekilde çekilmiş olup hemen hepsi de birer san'at şâheseridir. Daima altın yaldızla çekilen tuğralardan[315] Kanûnî Süleyman saltanatındakilerin çoğunda lâciverd (kobalt mavisi) ve altın yaldız bir arada kullanılmıştır.

b. İmza ve Mühr-i Humâyûn Bulunanlar

Resmî mâhiyetteki nâme-i humâyûnlardan İran şahları, Buhâra hanları gibi müslüman hükümdarlara gönderilenlerle[316] Avrupa devletleri hükümdarlarına gayr-i

---

[311] Kraliçe I. Elizabeth'e gönderilen Evâhır-ı Şevval 1001 tarihli aynı nâme.

[312] Meselâ, Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'a gönderilen Evâhır-ı Şa'ban 954 (7-14 Ekim 1547) tarihli nâme: Fekete, *Diplomatik*, Taf. II; Leh Kralı Sigismond'a gönderilen Evâil-i Cemâziyelevvel 940 (18-27 Kasım 1533) tarihli nâme: *Soliman*, s. 42; Venedik Dojuna gönderilen nâmeler: Gökbilgin, "Venedik II", s. 31, 32, 70; İngiltere Kraliçesine gönderilen nâmeler: Kurat, *a.g.e.*, s. 186, 188, 197.

[313] Leh Kralı Sigismond Auguste'e gönderilen 16 Safer 957 (6 Mart 1550) tarihli nâme: *Soliman*, s. 49. Venedik Dojuna gönderilen 16 Şa'ban 933 (18 Mayıs 1527) tarihli nâme: Matuz, *a.g.e.*, tafel 1 ve s. 99. Ferdinand'a gönderilen 12 Rebi'ülevvel 961 (15 Şubat 1554) tarihli nâme: Fekete, *Diplomatik*, Tafel VII.

[314] Fransa Kralı I. François'ya gönderilen nâme-i humâyûnlar: Gökbilgin, "Venedik II", s. 113. Yine François'ya gönderilen 14 Şevval 942 (6 Nisan 1536) tarihli nâmenin tarihi de ayni tertibde yazılmıştır. a.g.m, s. 114.

[315] Uzunçarşılı, *Saray*, s. 291.

[316] Osmanlı arşivlerinde çok çeşidli belge türleri bulunmasına karşılık her hangi bir sebeble gönderilememiş çok az sayıda nâme ve ahidnâme bulunur. Bunlardan biri de Nadir Şah'a gönderilmek üzere hazırlanıp yola çıkarılan, fakat o sırada Nadir Şah'ın öldürülmesiyle tahtta değişiklik olduğunu öğrenen hey'etin geri dönmesi dolayısiyle geri getirildiği için bugün TSMA'de bulunan I. Mah-

resmî olarak yazılan nâme-i humâyûnlarda tuğra bulunmazdı. Bunun yerine nâme metninin sağ tarafta bulunan marjında Padişahın imzası ile mührü yer alırdı[317]. Bu imzalar 2-4[318] satır üzerine tertib edilirdi. Bazı Padişahların iki ayrı imzası vardı. I. Ahmed, IV. Murad ve I. Mahmud'un imzaları buna misal olarak verilebilir. Bu imzalardan bir kısmı *"el-mütevekkil, el-müeyyed* veya *el-müstemed"* gibi sıfatlarla başlarlar. Meselâ I. Ahmed'in imzalarından biri

"El-müeyyed bi-te'yîdi'llahi'l-meliki'l-mennân
Sultan Ahmed bin Mehmed Han"[319];

I. Mahmud'un imzalarından biri

"El-mütevekkil ala'llahi'l-kerîmi'l-mennân, el-mütefevvazu emruhû ileyhi fî-külli hâlin ve şân", diğeri ise

"Hâdimü'l-Haremeyni'l-muhteremeyn es-sultânü'l-gazî Mahmud Han ibnü's-sultâni'l-gazî Mustafa Han"[320]dır.

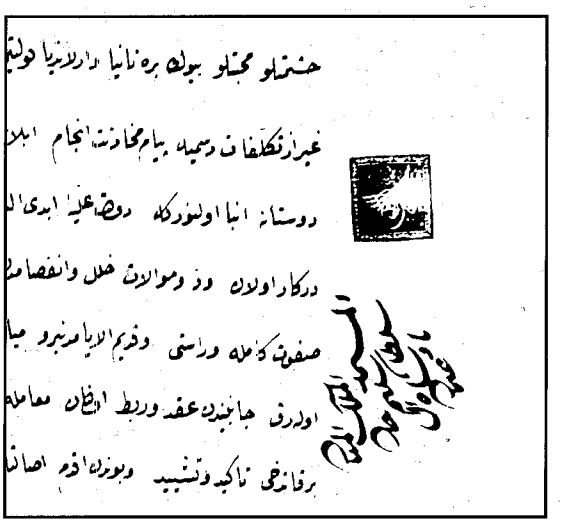
XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren imzalar biraz daha sadeleşmiş gibi görünüyor. Sultan III. Selim ve Abdülmecid'e âid imzalar birbirine oldukca benzemektedir. III. Selim'in

"El-müstemidü'l-meliki'l-mennân
Sultân Selim Han
Pâdişâh-ı Âl-i
Osmân"[321] şeklinde olan imzası, Abdülmecid'inkinde

"El-müstemid
bi-inâyeti'l-meliki'l-mennân
Es-Sultân Abdülmecîd Hân
Pâdişâh-ı Devlet-i Âl-i Osmân"[322]şekline girmiştir.

Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in imzaları ise aynı olup şöyledir:

"El-müstemid bi-tevfîkati'r-rabbâniyye
Abdülaziz Han / Abdülhamid Han
Melikü'd-Devleti'l-Osmâniyye"[323].

Şekil 119
III. Selim'in İngiltere Kralına gönderdiği nâmedeki imzâsı
(Brit. Lib. OM, Add, 21,561/5)

Bu imzalar, nâme-i humâyûn resmî olduğu takdirde Dîvân-ı humâyûn kaleminde altınla yazıldığı halde gayr-i resmî olursa Padişah tarafından kaleme alınırdı[324]. Ancak, Padişahın nâmeyi bizzat imzalaması halinde de imzanın örneği yine dîvân kalemlerinde

mud'un nâme-i humâyûnudur.

317 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 292.

318 Uzunçarşılı, imzaların iki satır üzerine tertib edildiklerini yazıyorsa da ileriki asırlarda satır sayısı değişmiştir. III. Selim'in imzası dört satır; Abdülaziz'inki üç satır, II. Abdülhamid'inki ise tek satır olarak düzenlenmiştir.

319 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 292.

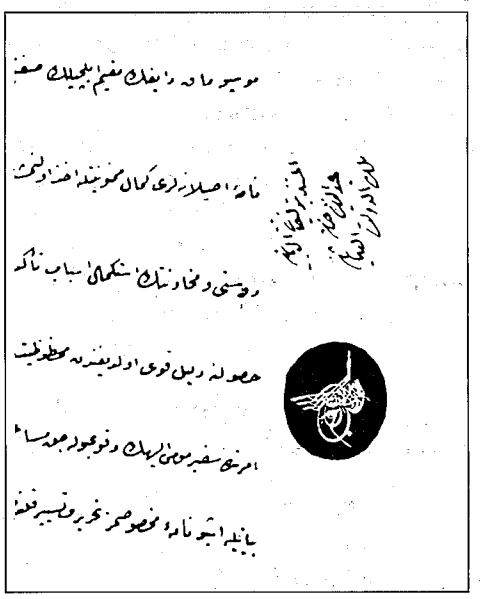
320 Nâdir Şah'a gönderilen nâme-i humâyûnun tıpkı basımı: Ülkü Altındağ, "Topkapı Sarayı Müzesinin Sahip Olduğu Değerler. Saray Arşivi" *Sanat*, VII, *Topkapı Sarayı Müzesi* Özel Sayısı, İstanbul Nisan 1982, s. 79; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 293.

321 Sultan III. Selim'in elçi Lord Elgin'in dönüşü münâsebetiyle İngiltere Kralı III. George ve oğullarına gönderdiği hediyelerden bahs eden mektubu: B.L, Or. Mss. Add. 21,561/3.

322 Sultan Abdülmecid tarafından İngiltere Kraliçesi Victoria'ya gönderilmek üzere hazırlanan 11 Receb 1259 (7 Ağustos 1843) tarihli taziye mektubu: TSMA, nr. E. 4715; yine Abdülmecid'in, Amerika Cumhurbaşkanına, şehzâde ve sultan doğumları, Amerikan konsoloslarına verilen beratlar, yol hükmü gibi çeşidli vesilelerle gönderdiği mektublar: National Archives (Washington), Ceremonial

hazırlanıp gönderilirdi. Padişah buna göre nâme-i humâyûna imzasını attıktan sonra örneği yakardı[325]. İmzanın üzeri[326], yanı[327] veya altına ise mühr-i humâyûn basılırdı[328]. İmza ve mührün doğru yere konmasını temin maksadıyla daha önceki padişah zamanında imzalanıp mühürlenmiş, fakat her hangi bir sebebden dolayı yerine ulaştırılamamış bir nâmenin örnek olarak diğeri ile birlikte sunulduğu da olurdu[329].

Bu tatbikat XIX. yy.ın son çeyreğine kadar devam etmiş; ilk def'a V. Murad'a âid bir mektuba imza ve mühür alta, nâmenin bitimine konduğu gibi imza da bugünkü şeklini almıştır[330]. II. Abdülhamid'in tahta geçişinden sonra kısa bir süre eski imza şekli benimsenmiş; fakat imza ve mühür V. Murad'ın nâmesinde gördüğümüz gibi alta konulmuştur. Ayrıca Abdülhamid, ismini düz yazı şeklinde değil imza gibi yazmıştır. Daha sonra ise eski tarz imza ile birlikte mühür basma usûlü de terk edilerek günümüzdeki imza şekline geçilmiştir. Nitekim, İngiltere Kraliçesine gönderilen 4 Ramazan 1295 / 20 Ağustos 1294 (31 Ağustos 1878) tarihli nâme-i humâyûnun imzası böyledir[331].

Şekil 120
Sultan Abdülaziz'in imza ve mührü
(NA, Microfilm, T 815/1)

Letters, nr. 18/13.

[323] 7 Cemâzıyelevvel 1278 (10 Kasım 1861) ve 29 Zilhicce 1277 (8 Temmuz 1861); 30 Receb 1326 (28 Temmuz 1908), 19 Ramazan 1310 (6 Nisan 1893), 18 Muharrem 1312 (22 Temmuz 1894) tarihli nâme-i humâyûnlar: National Archives, Ceremonial Letters, nr. 18/39, 41(Abdülaziz); 18/37, 38, 43, 44 ve Microfilm Roll nr.T 815/1, 2 ve 3'deki nâmeler; Sultan Abdülaziz'in, babası Prens Albert'in ölümü dolayısiyle Galler Prensine gönderdiği 23 Ramazan 1278 (24 Mart 1862) tarihli taziyetnâmesi: The Royal Archives (Windsor Castle - İngiltere), VIC M65/12.

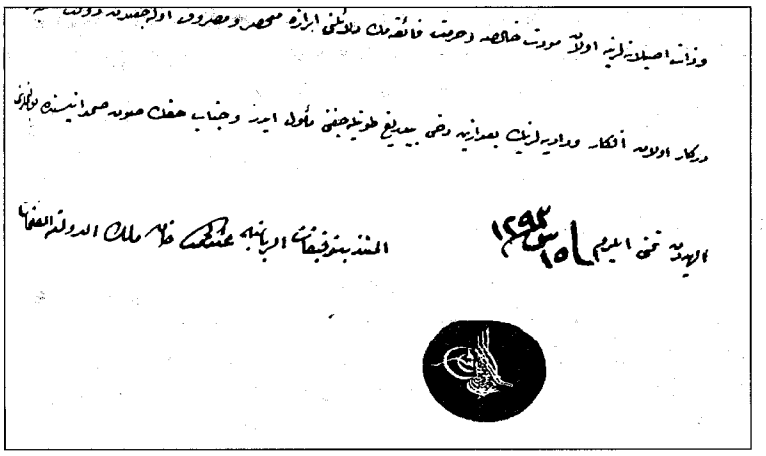
[324] II. Mahmud saltanatında İran'a resmî olarak gönderilecek nâme-i humâyûnun imzasının dîvânda altınla atıldığına dâir arz tezkiresi: HH, nr. 37141 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *Saray*, s. 292 not 2.

[325] Vahid Efendi vasıtasıyla Fransa Kralı'na gönderilecek nâmenin imzalanıp mühürlenmesi için sadrazamın Sultan III. Selim'e (HH., nr. 53455) ve yine Fransa İmparatoruna yollanacak nâmenin imzalanması için sadrazamın IV. Mustafa'ya sunduğu (HH, nr. 53313. Bu hatt-ı humâyûn metni Uzunçarşılı, *Saray*, s. 291 not 3'de verilmiş olmakla beraber numara yanlış gösterilmiştir.) telhisler.

[326] "..üzeri ise çâker-i kemînelerinde olan mühr-i humâyûn-ı mülûkâne (sadrazamda bulunan mühür kasd ediliyor) ile temhîr olunarak..." Sadrazamın telhisi: HH. nr. 37141. "... derûnu imzâ-yı mehâbet-ihtivâ-yı şâhâne ve üzeri mühr-i humâyûn-ı şevket-makrûn-ı Padişâhâne ile tezyîn ü tevşîh ..." Sadrazamın, Buhara Hakimine gönderilecek nâme hakkındaki arz tezkiresi (3 Zilhicce 1256 / 26 Ocak 1841): BOA, İrade-Hariciye, nr. 399. "... derûnu imzâ-yı meyâmîn-ihtivâ-yı Hazret-i Şâhâne ve üzeri mühr-i humâyûn-ı me'âlî-nümûn-ı cenâb-ı Pâdişâhâne ile tezyîn ü tevşîh.." Sadrazamın Napoli Kralına gönderilecek nâme hakkındaki arz tezkiresi müsveddesi (13 Cemâzıyelevvel 1264 / 17 Nisan 1848): BOA, AMD, dos. 4/13. Birkaç kelime farkla Rus Çarı (17 Şa'ban 1264 / 19 Temmuz 1848) ve İngiltere Kraliçesine gönderilen (5 Şevval 1264 / 4 Eylül 1848) nâmelerde de (müsveddeleri: A.AMD, dos. 4/18 ve 69) aynı ifade kullanılmıştır.

[327] İmzalanıp mühürlenmek üzere Padişaha sunulan mektublarla birlikte gönderilen telhis veya arz tezkirelerinde mektubun mühürlenmesinden bahs edilirken daima "üzeri" kelimesi kullanılmakla (bk. bir önceki not) birlikte görülebilen bu tip nâmelerden III. Selim tarafından İngiltere Kralı III. George'a gönderilenle (B.L, Or. Mss, Add, 21,561/3) Abdülmecid ve Abdülaziz'in Amerika Başkanına gönderdikleri nâmelerde mühür imzanın yanına; II. Abdülhamid'inkilerde ise imzanın altına basılmıştır.

[328] Üzerinde Sultan II. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu olan bir telhisde Padişahın imzasından hiç bahs edilmeyip sadece Surre Emîni vasıtasıyla Mekke-i Mükerreme Emîrine gönderilecek nâme-i

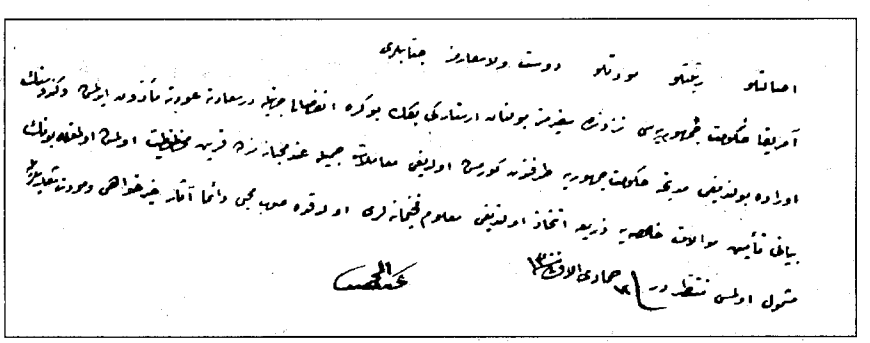

Şekil 121
II. Abdülhamid'in klasik devir imza ve mührü
(NA, T 815/3)

İran şahlarına gönderilmiş olan resmî mahiyetteki tuğrasız nâmelerde, Avrupa hükümdarlarına gönderilenlerden farklı olmakla beraber bir davet rüknü bulunur. Meselâ Nadir Şah'a gönderilen nâmedeki davet

"*Bismillahi'r-rahmani'r-rahim*
Zâlike fazl'ullahi yü'tîhi men yeşâ'" şeklindedir[332].

Elkabları ise son derecede tumturaklı bir ifade taşır. Halbuki gayr-ı resmî olarak yazılan nâmelerin elkabı oldukca basittir. Meselâ, III. Selim'in İngiltere Kralına gönderdiği nâme

Şekil 122
II. Abdülhamid'in sadece imzasını taşıyan bir nâme-i humâyûn
(NA, Microfilm, T 815/5)

humâyûnun mühr-i humâyûnla mühürlenmek üzere Padişaha gönderildiği ifade edilmektedir. HH, nr. 26842.

[329] Nitekim I. Abdülhamid zamanında İngiltere Kralına gönderilmek üzere hazırlanmış, fakat yolların kapanması dolayısiyle geri gelip saklanmış olan bir nâme-i humâyûn Fransa Kralına gönderilecek nâmenin imza ve mührünün nasıl konacağına örnek olmak üzere III. Selim'e sunulmuştu. HH, nr. 53455.

[330] V. Murad'ın, Amerika Cumhurbaşkanına gönderdiği cülûsunu bildiren 29 Cemâzıyelevvel 1293 (22 Haziran 1876) tarihli nâmesi: NA, Microfilm, T 815/3.

[331] RA. VIC. H24/47. II. Abdülhamid'in Kraliçe Victoria'ya gönderdiği 10 Şa'ban 1313 (26 Ocak 1896): RA. VIC. H37/111 ve Amerika Cumhurbaşkanına gönderdiği 12 Cemâzıyelevvel 1312 (11 Kasım 1894), 3 Şa'ban 1302 (18 Mayıs 1885), 19 Zilka'de 1302 (30 Temmuz 1885), 9 Rebi'ülâhır 1304 (5 Ocak 1887) tarihli nâmeler: NA, Microfilm, T 815/5 bu cümledendir.

[332] Altındağ, *Sanat*, VII, s. 79.

"*Haşmetlu, muhabbetlu Büyük Britanya ve İrlandiya devleteyn-i müctemi'ateynin Padişahı ulu dostumuz Corcoyos-ı sâlis hazretleri*"; Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in Amerika cumhurbaşkanına gönderdikleri mektublar ise

"*Asâletlü, rütbetlü, meveddetlü dost-ı vilâ-iş'ârımız cenabları*" elkabıyla başlamaktadır. Bazılarında nâmenin "gayr-i resmî"[333] veya "husûsî"[334] olduğu da belirtilmiştir.

2. Yazılış Sebebi Bakımından

Nâme-i humâyûnlar, yazılmalarına sebeb olan olayla ilgili olarak *beşâret-nâme, îlân-nâme, zafer-nâme, fetih-nâme, tehdid-nâme* gibi isimler alırlar.

Beşâret-nâme ve *ilân-nâme* yeni Padişahın tahta cülûsunu bildirmek üzere yabancı hükümdarlarla idaresi altındaki yarı müstakil bey ve krallara gönderdiği nâme-i humâyûnlar için kullanılırdı.

Komşu bir devlet hükümdarının ahda yahud devletler arası protokol kaidelerine riâyet etmemesi, meselâ, cülûs bildiren nâme-i humâyûna cevab vererek tebrikte bulunmaması gibi sebebler *tehdid-nâme* gönderilmesine vesîle teşkil ederdi. Tehdidnâmelerde, diğer nâme-i humâyûnlardan farklı olarak çok ağır bir dil ve küçültücü bir ifade kullanılırdı[335].

*Fetih-nâme*ler ise diğer nâme-i humâyûnlardan biraz farklılık göstermektedir. Diğerleri yabancı devlet hükümdarları ile Osmanlı Devleti'nin vasallerine yazıldığı halde fetih-nâmeler memleket dahilindeki ileri gelen beylere de gönderilebilmekteydiler. Bu bakımdan da öbür nâme-i humâyûnlardan farklıdırlar. Nitekim, Münşeat mecmualarında da fetih-nâmelere ayrı bir yer verilmiştir.

Öğretici mahiyetteki münşeat mecmualarında fetih-nâmelerin 15 rükn ve dört şart ihtivâ ettiği kayıdlıdır. *Rükünleri*:

1) Allaha hamd,
2) Peygambere salât,
3) Padişah için tebaanın işlerinin düzenlenmesi ve zulmün önlemesinin gerekli olduğu,
4) Düşmanın ne sebeble tenkîl edildiğinin anlatılması,
5) Padişahın hareketi,
6) Askerin bolluğu,
7) Düşmanın durumu,
8) Düşmanın cesaretinin anlatılması,
9) Allah'ın Padişaha yardımı,
10) Düşmanın hezimete uğratılması,
11) Allaha şükür,
12) Düşman ülkesinin zabtının anlatılması,
13) Hükümdarlara zafer haberinin gönderilmesi,
14) Fetihnâmenin kiminle gönderildiği ve
15) Padişahın Allaha niyazı şeklinde sıralanmıştır.

Fetih-nâmenin *şartları*na gelince:

1) Davette (tahmid ve tasliye) güzel sözler söylenmesi,
2) Sağlam bir ifade kullanılması,

[333] Elkabdan sonra "Gayr-ez tekellüfât-ı resmiyye peyâm-ı muhâdenet-encâm iblâğıyla" denilmekle kalmayıp nâmenin sonlarına doğru "... min gayr-i resm mahsûsan şeref-rîz-i sudûr olan işbu nâme-i vedâd ..." ifadesiyle de resmî bir nâme olmadığı tekrarlanmıştır (III. Selim'in adı geçen nâmesi).

[334] Meselâ, Abdülaziz'in 5 Şevval 1287 (29 Aralık 1870), 8 Cemâziyelevvel 1292 (7 Kasım 1875); Abdülhamid'in 26 Şevval 1293 (10 Kasım 1876) tarihli nâmelerinde ".. *işbu nâme-i mahsûsumuz*.. " şeklinde nâmenin husûsî olduğuna işâret edilmiştir. NA, Microfilm, T 815/1, 3.

[335] Kanûnî Süleyman tarafından Şah Tahmasb'a gönderilen tehdid-nâme için bk. *Münşeâtü's-selâtîn*, I, 451-53.

3) Dâvet rüknünün ihmali halinde "*Çün Hazret-i Vâcibü'l-vücûdun mahz-ı lâfz-ı ayn-i vücûdu cemî-i mülûk-i âlî-şâna şâmildir*" gibi Allahın sıfatıyla başlanması,

4) Düşman ülkesi ele geçirildiğinde Padişahın kudretini göstermek için düşman askerinin fazlaliğını belirtmek için sözü uzatma olarak tesbit edilmektedir[336].

Gerçekten, bazı fetihnâmelerde ne davet, ne de unvan rüknüne rastlanmaktadır. Hükme benzer bir tarzda elkab ve dua rükünleri ile onları takiben iblâğ ve te'kid kısımları yer almaktadır[337].

C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kullanılan Malzeme

a. Kâğıt

Protokol kaideleri çerçevesinde nâme-i humâyûnlarda kullanılan malzemenin îtinâ ile seçildiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu seçişte, doğu menşe'li kâğıtların doğu hükümdarlarına, batı menşe'lilerin ise, Avrupa hükümdarlarına gönderilen nâme-i humâyûnlarda kullanılması gibi bir ayırım yapılmamış olmalıdır. Her ne kadar Kâğıtcıbaşı dosyalarında Hind hükümdarları, Dağıstan hâkimleri, Kırım hanları, Mekke şerîflerine gönderilen nâmelerin doğu menşe'li *âbâdî* kâğıdlara yazıldıkları[338] görülüyorsa da bunların yanında 1129 (1717)'de İngiltere, Holanda ve İsveç krallarına gönderilen nâmelerin de aynı cins kâğıdlara yazıldıkları tesbit edilmektedir[339]. Zira, her nâme için gerekli kâğıt ve altın varak kâğıtcıbaşıdan ayrı birer tezkire ile istenmektedir. Ancak, iki veya üç nâmenin ayni zamanda yazılması halinde malzemesinin tek tezkire ile istendiği de vâki'dir[340]. Şu halde Prof. Fekete'nin, 1720'de Rus Çarı, Lehistan Hatmanı, Fransa Kralı ile protokole dahil Hristiyan hükümdarlarına hep büyük boy İstanbûlî kâğıt kullanıldığı hakkındaki tesbitinin[341] genelleştirilmesi doğru olmayacaktır.

Nâme-i humâyûnlar için büyük boy kâğıtlar kullanılır ve satır araları fazla açık tutulduğundan bir nâmenin yazılabilmesi için bu kâğıtların birkaç tanesi birbirine yapıştırılırdı[342]. Böylece nâme boyları bazan 3-4 metreye varırdı[343].

Enlerine gelince: XVI. yüzyılda nâmelerin enleri yarım metreyi bulmadığı halde[344] müteâkıb asırlarda enlerinde de artış kayd edilmiştir[345].

[336] *Münşeât Mecmuası*, Halet Efendi Ktb, nr. 760, vr. 23b-24a. Ayrıca bk. B. Kütükoğlu, "Münşeat", s. 172.

[337] Matuz, *a.g.e*, s. 100. *Münşeâtü's-selâtin*'de gerek yabancı devlet hükümdarlarına, gerekse memleket dahiline gönderilmiş pek çok fetih-nâme örneği bulunmaktadır.

[338] Nâme-i humâyûnların *Mühimme Defterleri*ndeki suretleri üzerine de zaman zaman hangi cins kâğıda yazıldıkları kayd edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Kırım Hanı'na gönderilen 17 Safer 982 (8 Haziran 1574) tarihli nâmenin de Mehmed isimli bir hattat tarafından devlet âbâdî kâğıda yazıldığına işaret olunmuştur. *Mühimme*, XXVI, 1.

[339] III. Ahmed devrine âid **Kâğıdcıbaşı** dosyalarının incelenmesi, doğu ve batı hükümdarlarına gönderilen nâmelerin kâğıtlarında menşe' bakımından bir ayırım yapılmamış olduğunu göstermektedir. D.BŞM.KGB, dosyalarındaki belgeler bunun en güzel delîlidir.

[340] Meselâ, 23 Rebi'ülâhır 1129 (7 Mart 1717) tarihli tezkire ile Kırım Hanı ve İsveç Kralı nâmeleri için birlikte altı tabaka kâğıt taleb edilmiştir. D.BŞM.KGB, dos.20/157.

[341] Fekete, *Diplomatik*, s. XI. Referans verilmemekle beraber, muhtemelen buradan naklen Guboglu, s. 24. Gökbilgin (*Diplomatik*, s. 24) de genelde bu fikre katılmakla beraber "bazı istisnalar da olabildiği"ne işaret etmektedir.

[342] Hind nâmesiyçün altı, Dağıstan nâmesiyçün dört, Kırım Hanı, İngiltere, Holanda kralları nâmeleri için üçer tabaka kâğıt vermesi hakkında Kâğıtcıbaşı'ya 1130 senesinin çeşidli aylarında verilmiş emirler: D.BŞM.KGB, dos. 23/50, 24/77, 24/178.

[343] Kanûnî Süleyman'ın I. François'ya gönderdiği 1528 tarihli nâmenin boyu 3,125 m., 1535'de gönderdiğinin ise 3,64 m. idi. Bu nâmelerin tavsifi için bk. *Soliman*, s. 40 ve 44.

b. Yazı

Nâme metni siyah mürekkeble ve dîvânî yahud celî dîvânî olarak kaleme alınırdı. Eğer varsa dâvet kısmı[346] ve âyetler altın yaldızla sülüs[347] yahut rıka'[348], Kanûnî'nin nâmelerinde olduğu gibi Padişahın ismi dikkat çekecek şekilde yazılmışsa değişik bir mürekkeb, meselâ lâciverdle[349], beyitler ise ta'likle[350] yazılırdı. Altın yaldızla yazılmış kısımların harekelerinde siyah mürekkeb kullanıldığı da vaki' idi[351].

Her hat çeşidinin ustası farklı olduğundan bir nâme üç ayrı hattat tarafından kaleme alınabiliyordu. Meselâ, İran Şahına 1706'da gönderilen nâmenin esas metni Firdevsî Efendi, sülüs âyetler Mirahor Câmi'i imamı, ta'lik beyitler ise Durmuş-zâde taraflarından; 1722'de gönderilen nâmenin celî dîvânî ile yazılan esas metni yine Firdevsî Seyyid Hüseyin Efendi, rıka'lar Bursalı Mehmed Efendi, ta'lik yazılar ise müderris Veliyüddin Efendi taraflarından yazılmışlardı[352].

c. Tezhib

Nâme-i humâyûnların sadece yazısına îtinâ gösterilmekle yetinilmez, ayrıca tezhib yapılırdı. Avrupa hükümdarlarına gönderilenlerin tuğralarında genellikle tezhib bulunurdu. İleriki asırlarda tezhib kullanılmadığı takdirde ise tuğra altınla çekilirdi. Ayrıca çok kere, siyah yazı üzerine *zerefşan* denilen altın serpme yapılırdı. İran şahlarına yollanan tuğra çekilmeyen nâmelerde ise yazının çerçevesi tezhiblenirdi. Bu sebeble de İran şahlarına gönderilen nâmelerde pek bol altın kullanıldığı görülmektedir. Meselâ, 1706'da gönderilen mektub için kullanılan altın varak mikdarı 320 deste olarak tesbit edilmektedir[353] ki 1717'de Hind hükümdarına gönderilen nâme için 8 deste altın varak istendiği[354] düşünülürse İran'a gönderilen nâmelere ne derecede îtinâ edildiği ortaya çıkar.

Mekke şerîfleri ve Leh krallarına gönderilen nâmelerin tezhibleri ise Enderuna verilen beratlara yapılan tezhiblerle aynı ayarda idi[355].

2. Nâmenin Kabı

Nâme-i humâyûnların yazılması tamamlandıktan sonra takılan sırma kordon, içine mum dökülen *kozak* veya *kozalak* denilen madenî kutudan geçirilir, mumun üstü ise mühürlenirdi[356].

---

[344] I. François'ya 1536'da gönderilen nâmenin eni 35,5 cm., 1528'dekinin 37,5 cm., 1535'deki'nin 41 cm. idi. Leh Kralı I. Sigismond'a 1533'de gönderilen nâme 42 cm,, 1550'de gönderilen ise 41 cm. idi (*Soliman*, s. 45, 40, 44, 42 ve 49).

[345] III. Selim'in İngiltere Kralı'na gönderdiği iki nâmeden biri yaklaşık 84, diğeri ise 79 cm.'dir. Nâmelerin tavsifi için bk. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888, s. 79-80

[346] Kanûnî Süleyman'ın Polonya ve Fransa kralları (*Soliman*, s. 42, 44, 45), Avusturya İmparatoru (Schaendlinger, *a.g.e*, kapak) ve Venedik Dojuna (Matuz, *a.g.e*, Tafel I) gönderdiği nâmeler.

[347] İran Şahına 1706'da gönderilen nâmenin âyetleri sülüsle yazılmıştı. BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 673m, s. 43.

[348] Yine İran Şahı'na 1722'de gönderilen nâmenin âyetleri ise rıka' ile yazılmıştı. Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, V, 426 ve ondan naklen Uzunçarşılı, *Saray*, s. 296.

[349] Polonya ve Fransa krallarına gönderilen nâmeler: *Soliman*, s. 42, 44, 45.

[350] Nadir Şah'a gönderilen nâme: *Sanat*, VII, s. 79. Kepeci, nr. 673m, s. 43, Raşid, V, 426.

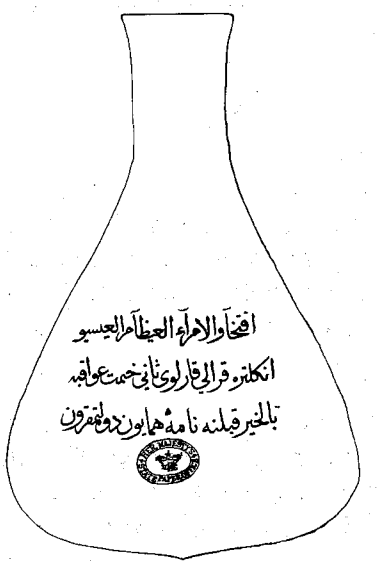
[351] Kanûnî'nin Sigismond ve I. François'ya gönderdiği nâmeler: *Soliman*, s. 42, 45.

[352] Kepeci, nr. 673m ve Raşid, gös. yerler.

[353] Kepeci, 673m, s. 41.

[354] D.BŞM. KGB, dos. 22/159.

[355] Masrafın ödenmesi için verilen bir buyurulduda her biri için yapılan masrafın üç yüzer kuruş olduğu görülmektedir. BOA, İ.E.-M, nr. 2346.

Şekil 123
Adres yazılan nâme kulağı
(PRO, SP, 102/61)

Nâme-i humâyûnların arkasına "nâme kulağı" denilen bir kâğıda

"Taraf-ı müstecmi'ü'l-mecd ve'ş-şeref Hazret-i Cihandârîden iftihâr-ı ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye, muhtâr-ı küberâi'l-fihâm li'l-milleti'l-Mesihiyye Büyük Bretanya ve İrlandiya Devleteyn-i müctemi'ateyninin ve ana tâbi' niçe vilâyetlerin padişâhı haşmetlü, ulu, rağbetlü Zoj (George)-ı râbi' cenablarına şeref-yafte-i sudûr olan nâme-i humâyûn-ı mülâttıfet-makrûndur"[357];

"İftiharü'l-ümerâi'l-izâmi'l-İseviyye İngiltere Kralı Karlo-yı sânî hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr kıbeline nâme-i humâyûn-ı devlet-makrûn"[358] vs. gibi bir adres yazılıp yapıştırılır ve kıymetli ipek kumaşlardan yapılmış keselere konarak yollanırdı.

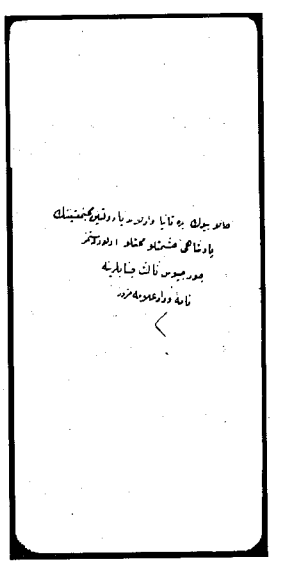
Müstakil devletlere gönderilen nâmelerin keseleri serâser denilen altın, gümüş ve ipekten dokunmuş kumaştan yapılırdı. Kozakları altından olurdu. 984 (1576)'de yapılan bir tesbite göre serâser kese ve altın kozakla nâme gönderilecek hükümdarlar şunlardı:

Gîlân ve Kartli hâkimleri; Avusturya İmparatoru, İspanya, Fransa, Lehistan, Portekiz kralları, Rus Çarı, Venedik Doju[359].

Erdel Kralına atlas keseye konup gümüş kozalakla mühürlenir; Eflâk ve Boğdan voyvodalarına ise bez torba kullanılırdı[360].

*Mühimme Defterleri*ndeki nâme suretleri üzerinde de torba ve kozak cinslerine işâret olunduğu görülmektedir. Meselâ, 983 Şa'banında (Kasım 1575) Beç Kralına yazılan nâmenin üzerinde "serâser kese içine konup altın kozak ile gönderilmişdir"[361]; 4 Receb 983 (9 Ekim 1575)'de Erdel Kralına gönderilen nâmenin üzerinde ise "bir atlas kese ve bir (gümüş) kozalak" ile verildiğine dair kayıdlar vardır[362].

Zamanla nâme kablarında da değişiklik olmuş, kâğıt zarflar içine konmaya başlanmıştır. III. Selim'in İngiltere Kralına gönderdiği mektubun zarfı böyledir.

Şekil 124
Nâme zarfı
(BL,OM,Add.Ms.21,561/3))

Sonuç

Nâme-i humâyûnları ferman ve beratlardan ayıran en bâriz özellik davet rüknünün uzun tutulması, Allah'ın adı ve yardımından başka Hz. Muhammed ve dört halifenin de şefaatlarının istenmesidir. Ayrıca pek çoğunda padişahın sıfatları ile sahib olduğu memleketleri tek tek sayan uzun bir unvan rüknü bulunmaktadır. Avrupa hükümdarlarıyla Osmanlı tâbiiyeti altındaki yarı müstakil beylere gönderilen nâmelerde tuğra bulunmasına karşılık müslüman hükümdarlara gönderilen resmî ve hris-

[356] Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s. 191.

[357] RA.GEO ADD. 31/1a. Aynı tasnifdeki 31/2a, 3a ve 4a bundan biraz farklılık göstermektedir.

[358] PRO, SP, 102/61.

[359] Veliyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 3a-b.

[360] Veliyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 3b.

[361] *Mühimme*, XXVIII, 317.

[362] *Mühimme*, XXVII, 14.

tiyan hükümdarlara gönderilen husûsî mahiyetteki nâmelerde tuğra yerine imza ve mühür kullanılmıştır.

IV. AHİDNÂME-İ HUMÂYÛN / MUÂHEDE

"Bir işi üzerine alıp söz verme, taahhüd, and, kasem, sözleşme, mukavele", "resmî emir veya rica" mânâlarını ifade eden Arabca *ahd* (عهد) ile "mektub, kitab" mânâsına gelen farsca *nâme* (نامه) kelimelerinden yapılan *ahidnâme* birleşik ismi, lügatlarda "muâhede" veya "anlaşma kâğıdı" gibi kısa tarifleri yanında "anlaşma şartlarını ve iki tarafın imzasını taşıyan kâğıd" şeklinde de tarif edilmektedir[363].

Klasik devirde yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar ve verilen imtiyazlar için "*ahidnâme*" tabiri kullanıldığı halde XIX. yy.da aynı kökden gelen karşılıklı ahid mânâsındaki "*muâhede*" tercih edilmiş, Tanzimat sonrasında ise padişahın tuğrası ve hattını taşıyanlar "*tasdiknâme*" adıyla anılmıştır. Ahidnâme, bu isim değişikliğiyle beraber Tanzimattan sonra bazı şekil değişikliklerine de uğramıştır.

A. AHİDNÂME

1. Rükünleri

Öğretici mâhiyetteki *Münşeat mecmualarında ahidnâmelerin* yedi rükün ve dört şart üzerine yazıldıkları belirtilmektedir.

Rükünleri:
1) Allaha hamd;
2) Hz. Muhammed'e salavat;
3) Ahd ve yemine sadakat;
4) Ahidden dönen tarafı korkutma;
5) Ahidnâme maddelerinin tafsîli;
6) Ahde sadık kalmaya gayret sarf edileceği ve tecâvüzün önlenmesine niyet olunacağı;
7) Allahdan istikamet ricasıdır;

Şartları ise
1) Allaha hamd ve Peygambere salâtın mükemmel olması;
2) Bunun yazılmaması halinde Tanrı kelâmıyla başlama;
3) İki tarafın siparişini karşılıklı şartlara bağlama;
4) Ahidnâme metnini uygun âyet ve hadislerle süslemedir[364].

a. Davet

Ahidnâmelerde de nâmelerde olduğu gibi davet rüknü hayli uzun tutulmuş ve değişik formüller kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:
"Lâ-ilâhe illa'llah zü'l-kuvveti'l-metîn bismi'l-lahi'r-rahmâni'r-rahîm"[365]

---

[363] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317; F. Develliođlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1962; M. Z. Pakalın, *OTDTS*, I, 29.

[364] *Münşeât Mecmuası*, Halet Efendi Ktb, nr. 760, 65a ve oradan naklen B. Kütükoğlu, "Münşeat" , s.173; Pakalın, *OTDTS*, I, 29'da da ahidnâme rükünleri bu tertibe göre verilmiştir.

[365] Rusya ahidnâmesi, *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 396.

"Hazret-i hakk celle alânın ulüvv-i inâyet-i bî-gayeti ve Server-i enbiyâ -aleyhi efdâlü't-tahiyyât- efendimizin mu'cizât-ı kesîreti'l-berekâtıyla..."[366]

"Hazret-i Hüdâ-yı müte'âl -celle şânuhû ani'ş-şebîh ve'l-misâl- meyâmin-i te'yidât-ı ezeliyye ve tevfikat-ı lemyezeliyyesiyle Hazret-i Sultan-ı taht-nişîn-i levlâk olan müfahhar-ı evlâd-ı benî Âdem, maksûd-ı âferîneş-i halk-ı âlem, hâtem-i cümle-i rusül ü enbiyâ, pişvâ-yı zümre-i asfiyâ muharrem-i hürüm lî ma'a Allah Muhammed resûllu'llah -sallallâhu aleyhi ve sellem- efendimizin mu'cizât-ı kesîri'l-berekâtı murâfakatı ve çihâr yâr-ı güzîn -rıdvânu'llahi aleyhim ecma'în- ve cemî'-i evliyâ-yı izâm-ı diyânet-karîn ve etkıyâ-yı kirâm-ı sa'âdet-rehînin ervâh-ı mukaddeseleri muvâfakati ile..."[367]

"Hazret-i âferîd-kâr-ı lâ-yezâl ve cenâb-ı fâ'il-i muhtâr-ı müte'âl tekaddese zâtuhû ani'ş-şebîh ve'l-misâl ve tenezzehet sıfâtuhû an vasmeti'l-intikal'in tevfîkat ve te'yîdât-ı ezeliyye ve füyûdât-ı inâyet-i lemyezeliyye ve rûhâniyet-i sultân-ı taht-gâh-ı risâlet ü ıstıfâ, mesned-nişîn-i bargâh-ı nübüvvet ü ictibâ, mufahhar-ı umûm-ı benî Âdem, maksûd-ı âferîneş-i âlem, hâtime-i kâffe-i enbiyâ vü rusûl, hâdi-i katıbe-i turuk u sübül muharrem-i hürüm lî ma'a Allah-ı habîb-i Hudâ Muhammed resûllu'llah -aleyhi ve alâ cemî'i'l-enbiyâ-yı efdâli's-salavâti ve's-selâm-ın mûcizât-ı kesîri'l-berekâtı muvâfakatı ve müşeyyidân-ı dîn-i münîf-i nebevî ve mümehhidân-ı erkân-ı şer'-i Mustafavî olan çihâr yâr-ı güzîn ve cumhûr-ı asfiyâ-yı sahâbe-i hidâyet-karîn ve cümle-i evliyâ-yı vilâyet-rehîn -rıdvânu'llahi aleyhim ecma'în- himem-i refi'i'd-derecâtiyle.."[368].

b. Tuğra

Ahidnâmeler, Padişah tarafından verilen birer taahhüd belgesi mahiyetinde olduklarından diğer belgeler gibi veren padişahın tuğrasını taşımaktadırlar.

c. Nişan Formülü

Ahidnâmelerin bir kısmı tıpkı beratlarda olduğu gibi bir nişan formülü ile başlarlar. Gerek bu, gerekse mâhiyet îtibâriyle bir imtiyaz belgesi olduklarından ahidnâmeleri de bir bakıma berat addetmek mümkündür[369].

Nişan formüllerine gelince beratlarınkine benzerler. Bazılarında sadece *"Nişân-ı humâyûn hükmü oldur ki"* ile yetinildiği halde bazılarında formül daha uzun tutulmuştur.

Bunlar,

"Nişân-ı humâyûn-ı âlîşân ve misâl-i meymûn-ı vâcibi'l-iz'ân nevvera'llahu melikü'l-mennân ilâ inkırâzi'd-devrân hükmü oldur ki"[370],

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı kiti-sitân-ı hâkanî, nusıra bi'l-avn-i'r-Rabbânî hükmü oldur ki.."[371] veya

[366] Sultan I. Ahmed saltanatında Fransa'ya verilen ahidnâme-i humâyûn: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 490.

[367] Sultan I. Ahmed'in Leh Kralı'na verdiği 20 Rebi'ülevvel 1016 (15 Temmuz 1607) tarihli ahidnâme: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 504.

[368] IV. Murad'ın Avusturya'ya verdiği Evâhır-ı Rebi'ülâhır 1037 (29 Aralık 1627 - 7 Ocak 1628) tarihli ahidnâme: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 425. Yine Sultan Murad'ın ve Sultan Ahmed'in Erdel hâkimi ve Macar Kralı Bethlen Gábor'a 1023 (1614)'de verdikleri ahidnâmelerin dâvet kısımları da hemen hemen aynıdır. *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 450 ve 443.

[369] H. İnalcık, "İmtiyazat" *EI²*, III (1971), 1179b.

[370] Sultan II. Bâyezid'in cülûsunu müteâkıb ve Yavuz Selim'in 17 Eylül 1517'de Venedik Dojuna verdikleri ahidnâmeler: Gökbilgin, "Venedik II", s. 39, 50.

[371] Sultan Kanûnî Süleyman'ın Venedik Dojuna verdiği 17 Muharrem 928 (17 Aralık 1521) tarihli ahidnâme: Gökbilgin, "Venedik II", s. 42.

"Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkanî, nefeze bi'l-avni'r-Rabbânî ve savni's-samadânî [hükmü oldur ki]"[372] gibi şekillerdedir.

d. Unvan

Ahidnâmelerde çok kere Padişahın sahib olduğu yerlerle birkaç nesil öncesine kadar inen ecdad isimlerinin sıralandığı bir unvan rüknü bulunur ki bu bakımdan ahidnâmeler, nâme-i humâyûnları hatırlatırlar. Nişan formülü olanlarda *unvan* bu formülden sonra gelir ve bazan ikisi arasında *"şimdiki halde"* sözü yerleştirilmiş bulunur. Davetin nişan formülü ile unvan arasına yerleştirildiği ahidnâmeler olduğu gibi nişan forülü bulunmayan ve doğrudan doğruya *unvan* ile başlayan ahidnâmeler de vardır.

Diğer belgelerde olduğu gibi *ahidnâme*lerde de, unvanı takiben **5.** sırada **elkab**, **6.** sırada ise **dua** rükünleri yer alır. Ahidnâmelerde de duadan sonra ekseriya *"tevki'-i refi'-i humâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki"* veya *"bu ahidnâme-i humâyûnumu mütâla'a kılanlara ma'lûm ola ki"*[373] tarzında bir geçiş cümlesi görülür. Maamafih, böyle bir cümle kullanılmadan *hâlâ* veya *hâliyâ* kelimesiyle nakil veya diğer bir ifade ile *dîbâçe* kısmına geçilen ahidnâmeler de vardır. Bazan da her ikisi birden kullanılır.

e. Nakil / Dîbâçe

*Dîbâçe*de ahidnâmenin veriliş sebeb ve şartları izah edilir. Bu kısmın muhtevâsı, ahidnâmenin mâhiyetine göre farklılık gösterir. Yeni tahta geçen bir hükümdarın selefi zamanındaki sulhun yenilenmesi isteği üzerine verilen bir ahidnâmede, bu husus zikr edildikten sonra, eğer varsa, hudud boylarında yer yer ihlâl edilen anlaşma maddelerine, bundan böyle riâyet edilmesi şartıyla, sulhun yenilendiği belirtilir. Eğer, ahidnâme tecdidini isteyen taraf, daha önce yapılan sulhda Osmanlı Devleti'ne vergi öder duruma gelmişse, sulhun, verginin zamanında ödenmesine bağlı olduğuna da işaret edilir[374]. Bir harbi müteâkıb verilen sulh ahidnâmesinde ise dîbâçede, bazı sebeblerden dolayı iki devletin bir süredir düşmanca münâsebetler içinde oldukları, fakat artık iki tarafın tebaalarının refahları için dostluğun yeniden tesisinin istendiği; eğer, sulh yapılmasını temin etmek üzere başka bir devlet tavassutta bulunmuşsa bu devlet ile ara bulucu rolü oynayan elçinin adı; sulh müzâkerelerinin kimler arasında, nerede yapıldığı; musâlehanın kaç madde üzerine tanzim edildiği; hangi tarihten îtibâren, ne kadar süreyle yürürlükte kalacağını belirleyen temessüklerin teâti olunduğu; kararlaştırılan maddelerin kabûl ve tatbikleri husûsunda taraflar hükümdarlarınca, tayin edilen süre içinde tasdik edileceği konusunda anlaşmaya varıldığı belirtilir[375].

Ticârî imtiyazları hâvî ahidnâmelerin dîbâçesinde ise, ahidnâmenin kimin tarafından istendiği; tecdid mâhiyetinde mi olduğu, yeni maddeler ihtivâ edip etmediği gibi hususlar yer alır. Padişahın, bahş ettiği imtiyazlar için ahidde bulunması, karşı tarafın "ihlâs ve sadakati"ne bağlı olduğundan, bu husûsa da daima işaret edilir.

Hangi tip ahidnâme olursa olsun, dîbâçenin sonunda, ahidnâme şartlarına sadık kalınacağına dair söz verilir. XV. ve XVI. yüzyıl ahidnâmelerinde bu husus daha şiddetli bir şekilde ifade edilmiştir.

[372] III. Murad tarafından İngilizlere verilen 1580 tarihli ahidnâme: Kurat, s. 182. Yine İngilizlere verilen Evâhır-ı Zilhicce 1012 (21-30 Mayıs 1604) tarihli ahidnâme: Brit. Lib. Or. Mss. Cotton Roll, XIV.10.

[373] 1525 ve 1553 tarihli Lehistan ahidnâmeleri: Gökbilgin," Venedik I", s. 131, 128.

[374] III. Murad tarafından 984/1576'da Avusturya'ya verilen ahidnâme: *Muâhedat Mecmuası*, III, İstanbul 1294, s. 66-67.

[375] Meselâ, 1152/1739 Avusturya sulh ahidnâmesinin dîbâçesi: BOA, *Ecnebî Defterleri*, nr. 57/1, s. 179-80.

"*..eymân-ı mugallaza / şedîd ile yemîn ederim ki, yeri ve göğü yaradan perverdegâr hakkıyçün..*"[376] veya

II. Bâyezid'in verdiği ahidnâmelerde olduğu gibi

"*.. eymân-ı mugallaza ile yemîn ederim ki, kuşandığım kılıç hakkıyçün ve atam ve dedem rûhıyçün ve oğlancıklarım başıyçün ve benim başım ve cânımiçün ve yüzyirmidörtbin peygamber hürmetiyçün ve Hazret-i Resûlün -aleyhi efdâlü's-salâvât ve ekmelü't-tahiyyât- pâk ü münevver ü mutahhar rûhiyçün ve yedi mushaf hakkıyçün ve dînim hakkıyçün ve yeri-göğü yaradan perverdegâr hakkıyçün...*" tarzında formüller[377] kullanılan bu yemin tarzına XVIII. yüzyıl ahidnâmelerinde rastlanmaz. Fakat, şartların kabul ve tasdik edildiğine dair bir hatt-ı humâyûn ve bir fermân-ı âlî sudûrunu müteâkib "*tuğrâ-yı garrâ-yı cihan-ârâ ile müşerref ahidnâme-i humâyûn*"un verildiği belirtildikten sonra bazan "*madde be-madde, lâfz be-lâfz*"[378], "*yerlü yerinde riâyet ü sıyânet*" olunacak[379] maddelere geçilir.

f. Ahidnâme Maddeleri

Nâmelerde olduğu gibi ahidnâmelerde de *emir / hüküm* rüknü bulunmaz. Onun yerini ahidnâme maddelerinin tafsili almıştır.

Maddeler, ahidnâmenin cinsine göre biraz farklılık gösterir.

*Sulh ahidnâmeleri*nde, şartlar, özel durumlara göre tesbit edilmekle beraber genellikle o defa kararlaştırılan hudud belirtilir; nerelerin, ne gibi şartlarla hangi tarafa âid olacaklarına işaret edilir; kale ve bina inşası ve tamirleri ile istihkâmların durumu bir prensibe bağlanır; harb esirlerinin iâdesi, harb tazminatı gibi hususlarla daha önceki anlaşmalardan hangilerinin mer'î olduğu, hangilerinin hükümsüz kaldığı belirtilir. Bazılarında dînî konulara da temas edilir. Ezcümle, kiliselerin korunması, Osmanlı sınırları dahilindeki -genellikle adı belirtilen- yerlerde yeni kilise inşası veya tamirine müsâade edileceği, isteyenlerin Kudüs vs. yerlere gidebileceği gibi maddelerle ticarî imtiyazları ihtivâ eden maddeler[380] de yer alır.

Ticarî mahiyetteki ahidnâmelere gelince: Bunlar, *müstemin* adı verilen ahidnâmeli devletler tebaasına, Osmanlı topraklarıyla kara sularında seyr ü sefer, ikamet ve ticaretleri sırasında tanınan haklarla tâbî olacakları şartları ihtiva ederler. Bu şartlar birer birer sıralanır. Her ahidnâmede önce ilkinden başlanarak daha öncekilerde verilen maddeler yazılır, son olarak da o defa ilâve edilenlere yer verilir.

g. Te'kid

Ahidnâme şartlarının bitiminde bunlara riâyet edileceğine dair bir *te'kid* rüknü yer almaktadır.

XVI. yüzyıldaki ahidnâmelerde dîbâçenin sonunda bulunan yeminin te'kid rüknüne yerleştirildiği ahidnâmeler de vardır. Meselâ, Sultan II. Bayezid tarafından Macar ve Çek kralına verilen ahidnâmede -yukarıda da işaret edildiği gibi- yemin te'kid kısmındadır[381]. Hatta bazı ahidnâmelerde dîbâçe sonundaki yemin te'kid içinde kısmen

[376] Yavuz Selim (1513) ve Kanûnî Süleyman (1521) taraflarından Venedik Dojuna verilen ahidnâmeler: Gökbilgin, "Venedik, II", 43 ve 47.

[377] Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan bu ahidnâme için bk. Gökbilgin, "Venedik II", 39-42. II. Bâyezid tarafından Macar ve Çek Kralına yazılan, bugün TSMA , nr. E. 7675'de bulunan 20 Ağustos 1503 tarihli ahidnâmede de buna çok benzeyen bir yemin formülü kullanılmıştır. Ancak bu ikinci dibâçenin sonunda değil, te'kid rüknünün içindedir.

[378] 1012/1700 tarihli Rus ahidnâmesi: *Ecnebî Defterleri*, nr. 83/1, s. 5.

[379] *Ecnebî Def*, 83/1, s. 5 ve nr. 57/1 (Avusturya), s. 180; nr. 16/4 (Venedik), s. 20.

[380] Avusturya ahidnâmeleri: 1699, 14. mad. (*Muâhedat*, III, 99); 1718, 13. mad. (III, 108); 1739, 11. mad. (III, 125-26); Rusya ahidnâmeleri: 1701, 10. mad. (III, 216); 1721, 11. mad. (III, 235); 1739, 9. mad. (III, 248); 1774, 11. mad. (III, 259-60).

tekrarlanarak karşı tarafca ahde sadık kalınıp Osmanlı memleketine her hangi bir saldırıda bulunulmadıkca Padişah tarafından da sulhun ihlâl edilmeyeceği belirtilir[382].

İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e 1580'de III. Murad, 1601'de III. Mehmed taraflarından verilen ahidnâmelerin te'kid kısmı ise şöyledir:

"*İşbu zikr olunan ahd üzere madem ki sadâkat ü ihlâsa sâbit-kadem ve râsih-dem olalar, bu cânibden dahi şerâ'it-i ahd ü aman kemâ-kân mer'î vü mu'teber tutulup aslâ bir vechile hilâfına cevâz gösterilmeye*"[383].

h. Tarih

XVI. yüzyıl başlarında verilen ahidnâmelerin tarihleri, daha sonrakilere nazaran biraz farklılık göstermektedir. Gerçekten II. Bâyezid, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman tarafından verilen ahidnâmelerin çoğunda hicrî ve milâdî tarihler birlikte kullanılmıştır. Bir diğer özellik ise, tarihlerin Arabca yerine Türkce yazılmasıdır. II. Bâyezid'in Macar kralına verdiği ahidnâmede

"*Bu ahidnâme İsâ-yı nebî tarihinin bin beş yüz üçüncü yılında Novorisin* (november = kasım) *dördüncü gününde ve bizüm peygamberimiz Muhammed Mustafa -salla'llahu aleyhi ve sellem- tarihinin dokuz yüz dokuzuncu yılında Cumâdelûlânın onbeşinci gününde yazıldı*" şeklinde ilk tarihin milâdî olmasına karşılık bundan sonrakilerde

"*Bu ahidnâme-i humâyûn bizüm ulu Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Mustafa'nın -salla'llahu aleyhi ve sellem- tarihinin dokuz yüz kırk yedinci yılının Cemâziyelâhır ayının evvelki gününde yazıldı ki peygamber Hazret-i İsâ -aleyhi's-selâm- tarihinden Ohturus* (october=ekim) *ayının ikinci günüdür*"[384] şeklinde hep önce hicrî, sonra milâdî tarih kullanılmıştır.

Maamafih XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyılın ilk yarısında dahi Arabca olarak ve yalnız hicri tarih atılmış ahidnâmelere de rastlanmaktadır[385].

i. Mahall-i Tahrir

Diğer belgelerdekilerden farklılık göstermez.

2. Ahidnâme Cinsleri ve Hazırlanışı

Ahidnâmeler bir harb sonrasında yapılan sulh ahidnâmeleri ve yabancı bir devlet tebaasının Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmesi için verilen imtiyazları ihtivâ eden ticârî mâhiyetteki ahidnâmeler olarak ikiye ayrılabilir.

Silâhların bırakılmasını müteâkib taraflar murahhasları arasında yapılan görüşmeler sonunda şartlar tesbit edilip *temessük*ler[386] ayrı ayrı imzalanırdı. Ahidnâme

[381] "*Bu ahidnâmede yazılan ahdin şartları riâyetiyçün ibtidâen yeri göğü yaradan ve yüz yirmi dört bin peygamberle bizüm Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Mustafa'yı -sallallahu aleyhi ve sellem- gönderen ve mecmu' kitabları gökden indüren ulu Allahın azametine ve babam rûhuna ve oğlancıklarım başına ve yürüdüğüm yoluma ve kuşandığım kılıca and içerin ki...*" Sultan II. Bayezid'in Macar ve Çih (Çek) Kralı'na verdiği 20 Ağustos 1503 tarihli ahidnâme: TSMA, E. nr. 7675.

[382] II. Bâyezid'in Macar Kralına verdiği 1503, Yavuz Selim'in 1513, 1517 ve Kanûnî Süleyman'ın 1521'de Venedik Dojuna verdikleri ahidnâmelerin te'kid kısımları. XVII. yüzyılda Fransa ve Lehistan'a verilen ahidnâmeler: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 494-515.

[383] Kurat, s. 186 ve 208.

[384] Kanûnî Süleyman tarafından 1540'da Venediklilere verilen ahidnâme: Gökbilgin, "Venedik II", 128.

[385] Meselâ, Sultan II. Bâyezid'in cülûsunu müteâkıb Venediklilere verdiği 1482 tarihli ahidnâme (Gökbilgin,"Venedik II", s. 42) veya Kanûnî Süleyman'ın Leh Kralına verdiği 1525 tarihli ahidnâme ("Venedik I", s. 132) bunlardandır.

[386] "Ahd etmek" lâfzı kullanılmış olsa dahi, harb sonrasında murahhaslar tarafından tesbit edilmiş şartları ihtivâ eden belge *temessük* adını taşır. Bk. "İskender Paşa tarafından Leh Kralına yazılan

ise bu temessüklerde belirlenen şartlara göre İstanbul'da Dîvân kaleminde hazırlanıp Padişahın tuğrası çekilirdi. Sulh ahidnâmeleri karşılıklı anlaşmaya dayandığı için müteâkıben iki devlet elçileri kendi hükümdarlarının tasdikini taşıyan nüshaları, hududda belli bir noktada buluşup diğerinin memleketine geçtikten sonra o ülkenin başşehrinde diğer devletin hükümdarına teslim ederlerdi[387].

Ticârî imtiyazlar bahş eden ahidnâmeler (kapitülasyon) ise Osmanlı ülkesine kendi bayrağı altında gelip gitmek ve ticaret yapmak isteyen devletin müracaatı üzerine, daha önce başka milletlere verilmiş ahidnâmeler örnek alınmak üzere hazırlanırdı.

XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar ahidnâmeler, -tıpkı beratlar gibi- tuğrasını taşıdıkları padişahın saltanatı süresince geçerli idiler. Tahtta değişiklik olduğunda yabancıların eski haklarını kullanabileceklerini göstermek üzere ahidnâmelerin de *tecdîd*i gerekliydi.

Bir padişah zamanında aynı millete birden fazla ahidnâme verilmesi mümkündü. Çok kere bunlardan birincisi *tecdid* mahiyeti taşırken sonrakilere yeni bazı maddeler de eklenirdi.

Sulh anlaşmaları olsun, ticarî imtiyazlar olsun, XIX. yüzyıla kadar *"ahidnâme"* adıyla anıldıkları halde, zamanla tek taraflı imtiyaz mahiyetini kayb ederek karşılıklı yapılan muâhede hüviyeti kazanmışlardır. Başta yine Padişahın tuğrası bulunmakla beraber, "*ahidnâme*" kelimesinin yerini "*muâhede*" almış; dîbâçeleri ise eskisine nazaran biraz kısaltılmıştır. Şekil bakımından da değişikliğe uğratılmışlardır. 1838'den îtibâren ticaret muâhedeleri de karşılıklı olarak teâtî edilmeye başlanmışlardır.

Ahidnâmeler sadece bağımsız devletlere verilmiş değildir. Macar kralı[388], Erdel beyi[389], Kârtil hâkimi[390] gibi Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan kral ve beylere de ahidnâmeler bahş olunmuştur. Ayrıca ahidnâme verme keyfiyeti yalnız Padişahlara münhasır da değildir. Şehzâdeler, valilikleri sırasında dahilde bazı gruplara ahidnâme verebildikleri[391] gibi şeyhlerin de halife tayin ettiği sofîsine ahidnâme verdiği anlaşılmaktadır[392].

3. Şekil Özellikleri

a. Kâğıt

Tanzimat öncesi ahidnâmeleri metnin uzunluğuna göre değişen sayıda kâğıtlar birbirine yapıştırılmak üzere rulo haline getirilmiş tek parçadan ibârettir. Genişlik ve uzunlukları değişik ölçülerdedir. Meselâ İngilizlerle yapılan 1838 Balta Limanı muâhedesinin eb'âdı 78 x 277 cm.dir.

b. Yazı

Klasik devir ahidnâmeleri, dîvânî veya dîvânî kırması ile ve siyah mürekkeb kullanılarak yazılmıştır. Tuğranın üstünde mutlaka uzunca bir davet formülü vardır. Tuğra-

ahidnâme" *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 522-23.

[387] *Mubadele. An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, terc. Norman Itzkowitz - Max Mote, Chicago-London 1970 ve Mehmed Emnî Paşa, *Rusya Sefareti ve Sefâret-nâmesi*, yay. Münir Aktepe, Ankara 1974'de bu hususlar teferruatıyla anlatılmaktadır.

[388] *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 448-50

[389] *A.g.e.*, II, 443-46; 450-53; 469-73; 553-54.

[390] *A.g.e.*, II, 313-14.

[391] Zarif Orgun, "Şehzade Ahmed'in Yayalara Verdiği Ahidname" *Tarih Vesikaları*, II/9 (1942), 166-67.

[392] *Münşeât Mecmuası*, Halet Ef., nr. 760, 64b.

lar daima altınla çekilmiş olup bir kısmında altının kenarları barizleştirilmek için siyah mürekkeble tahrirlenmiştir[393]. Tuğranın etrafı ise bazılarında yine altın, kırmızı ve lâciverd ile tezhib yapılmıştır[394].

B. MUÂHEDE

1. Rükünleri

Ahidnâmeler Tanzimattan sonra gerek rükünlerinin muhtevası, gerekse şekil bakımından bazı değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik **davet**in kaldırılmasıyla başlar. Gerçekten, Tanzimattan sonra artık muâhedelerde bu rükne rastlanmamaktadır.

Bu devirde de **tuğra** ve sağında yer alan **unvânına hatt-ı humâyûn**lar korunmuştur.

II. Mahmud devri muâhedelerinde hâlâ mevcud olan **nişan** formülü ise Tanzimat sonrasında kayb olmuştur.

Tanzimat sonrası muâhede tasdiknâmeleri daima **unvan**la başlar. Ancak bunlardaki unvan

"*Biz ki bi-lutfi'l-mevlâ Türkistan ve Şam'ın olduğu memâlik ve büldânın padişâhı es-sultân ibnü's-sultân es-sultân Abdülazîz Han ibnü's-sultâni'l-gazî Mahmud Han, ibnü's-sultâni'l-gazî Abdülhamîd Hânız*" şeklinde öncekilere nazaran kısmen değiştirilip kısaltılmıştır.

Tanzimat sonrasında *unvanı* tâkiben "*işbu tasdiknâme-i humâyûnumuzla beyân ve i'lân ederiz ki*" şeklinde bir geçiş cümlesi yer alır. **Elkab**

"*Haşmetlü Gran Bretanya ve İrlanda Kraliçesi hazretleri*",

"*Hükûmet-i Müttehide-i Amerika memâlikleri*" şekline girmiştir. Muâhede birkaç devletle birden yapılmışsa

"*Devlet-i aliyyemizle müttefik-i müfahhamları olan haşmetlü İngiltere Kraliçesi hazretleri ve haşmetlü Fransa İmparatoru hazretleri*" tarzında hepsi peşpeşe sıralanan bir elkaba yer verilir.

Nakil kısmında muâhedenin yapılma sebebi

"*... beyninde mevcûd olan münâsebât-ı ticâreti tevsi' etmek arzûsunda bulunduklarından ticâret ve seyr-i sefâ'îne dâir bir mu'âhede akd ü tanzîmine karar verilerek*"[395]

"*... muhâberâtı tesri' etmek üzere Malta ile İskenderiyye meyânesinde tahte'l-bahr bir telgraf hattı te'sis etmek arzûsunda bulunduğundan Devlet-i müşârünileyhâ hakkında derkâr olan efkâr-ı hâlisânemizin delîl-i cedîdi olmak üzere bu babda Devlet-i Aliyyemiz toprağında teshîlât-ı lâzımenin icrâsı zımnında bir mukavelenâme akd ü tanzîmi lâzım gelerek*"[396] veya benzeri bir ifade ile açıklandıktan sonra taraflar murahhaslarının belirtilmesine geçilir.

Tanzimat sonrasında rütbe ve nişanlara verilen önem muâhede tasdiknâmelerine de aks etmiş olup mukaveleyi imza eden murahhasların adlarıyla birlikte sâhib oldukları nişanlar da sıralanır. İlk sırayı Osmanlı murahhasları alır; ikinci olarak karşı taraf murahhaslarının adlarına yer verilir. Müteâkiben murahhasların ruhsatnâmelerini birbirlerine göstererek usûlüne uygun olduklarının tesbit edilmesinden sonra aralarında mukavele

---

[393] Evâil-i Muharrem 1074 (5-14 Ağustos 1663) tarihli Cezâyir ve Tunusla İngiltere arasında yapılan anlaşmanın tasdiki makamındaki ahidnâmeler: PRO, SP 108/1-4 ve 2-4.

[394] Meselâ Sultan İbrahim'in İngilizlere verdiği Evâil-i Şa'ban 1051 (25 Ekim-3 Kasım 1641) tarihli ahidnâme böyledir: PRO, SP, 108/1-2.

[395] 15 Zilka'de 1278 (14 Mayıs 1862) tarihli A.B.D. muâhedesi tasdiknâmesi: National Archives (Washigton), Microfilm, nr. 1247/19.

[396] 17 Şevval 1277 (29 Nisan 1861) tarihli Kanlıca Ticaret muâhedesi tasdiknâmesi: Public Record Office, Foreign Office, 94/535.

maddelerinin tesbit edildiğine, hicrî ve milâdî tarih bir arada belirtilmek üzere, temas olunur ve nihayet mukavelenin tasdik edildiği bildirilir. Burada maddelerin hangi dil veya dillerde yazıldığına da

"... *akd ü tanzîm ve Der-sa'âdetimde imzâ ve temhîr eyledikleri mukavelenâme taraf-ı humâyûn-ı şâhâneme arz edilmiş olduğundan ayniyle ve Fransızca olarak zikr ü beyân kılınur.*"[397],

"... *akd ü tanzîm ile Der-sa'âdetimde imzâ ve temhîr eyledikleri mukavelenâme taraf-ı humâyûn-ı şâhâneme arz edilmiş olduğundan ayniyle İngilizce ve Fransızca zikr ü beyân olunur.*"[398],

"...*mevadd-ı âtiyeyi kararlaşdırmış olduklarından mevadd-ı mezkûre Türkçe ve Fransızca olarak ber-vech-i âtî derc olunur.*"[399] şeklinde işâret olunarak bu kısım bitirilip maddelere geçilir.

Hâtime, genellikle

"*Mevadd-ı mezkûre taraf-ı eşref-i şâhânemden kabûl ve tasdîk kılınmış olduğunu mübeyyin işbu tasdiknâme-i humâyûnumuz tastîr ve hükûmât-ı müşârünileyhima cânibine i'tâ kılındı*", yahut

"*İşbu mukavelenâme taraf-ı eşref-i şâhânemden kabûl ve tasdîk kılınmış olmağla işbu tasdiknâme-i humâyûnum tasdîr ve i'tâ oluṇdu*" veya benzeri bir ifade kullanılıp Arabca tarihle bitirilir. Ancak, mukaddimede yazıla gelen bazı hususların hâtimeye kaydırıldığı ve dolayısiyle hâtimenin

"... *mevadd-ı mezkûreyi lede'l-mütâla'a dilhâhımıza muvâfık bulduğumuzdan hâvî olduğu şurut ve mevaddı tahsîn ve tasdîk ve ibka etmiş olduğumuzu ve şerâit-i mezkûrenin hilâfı hareket zuhûra gelmeyerek tamâmen ve kâmilen ifâ ve icrâsı husûsuna ta'ahhüd eylediğimizi ilânen ve tasdîken işbu tasdiknâme-i humâyûnumuz tahrîr ve hatt-ı humâyûn ve mührümüzle tevşîh olunarak müşârünileyh İngiltere Devlet-i fahîmesi tarafına dahi i'tâ olundu*"[400] şeklini aldığı muâhede tasdiknâmelerine de rastlanır.

Mahall-i tahririn muhtevası bakımından ahidnâmelerle Tanzimat devri muâhedeleri arasında fark yoktur.

2. Şekil Özellikleri

a. Kâğıt ve Cild

Tanzimatın îlânından sonraki muâhedeler daha öncekilerden şekil îtibâriyle tamamen farklıdır. Artık ahidnâmelerin yazıldığı tek parça uzun kâğıtlar terk edilmiş, muâhedeler, 30 x 47.5 eb'dındaki defterlere yazılmaya başlanmıştır. Yazı eb'adı ise 27,5-28 x 45-45.5 cm. kadardır. Defterler kırmızı veya bordo kadife cildli olup ön ve arka kapakların her ikisinde de altın arma ve kapak kenarlarında bordür vardır. Defterin yapraklarının ortasından geçirilen altın kordonun ucunda yine altın kozak bulunmaktadır. Muâhede ve kozak, özel siyah kutusu içinde muhafaza edilmektedir.

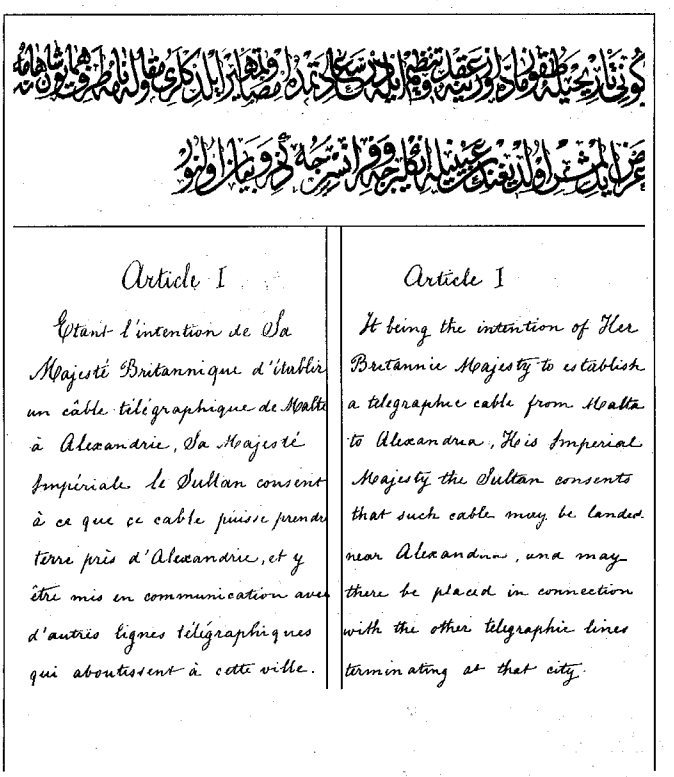
---

[397] A.B.D. ile yapılan 15 Zilka'de 1278 (15 Şubat 1862) tarihli muâhede (NA, 1247/19); İngiltere ile yapılan 28 Şevval 1271 (14 Temmuz 1855) tarihli muâhede (F.O, 94/443) tasdiknâmeleri buna örnek olarak gösterilebilir.

[398] 17 Şevval 1277 (28 Nisan 1861), 21 Zilhicce 1277 (30 Haziran 1861) tarihli İngiliz muâhedeleri (F.O, 94/534 ve 535); 3 Şa'ban 1271 (21 Nisan 1855) tarihli A.B.D. muâhedesi (NA, Microfilm 1247/19) tasdiknâmeleri buna örnek olarak gösterilebilir.

[399] İngilizlerle yapılan 23 Nisan 1905 tarihli Aden hududu mukavelesi ve yine 1905 tarihli İran hududu beyannâmesi tasdiknâmeleri (F.O, 94/953 ve 952) .

[400] F.O, 94/443.

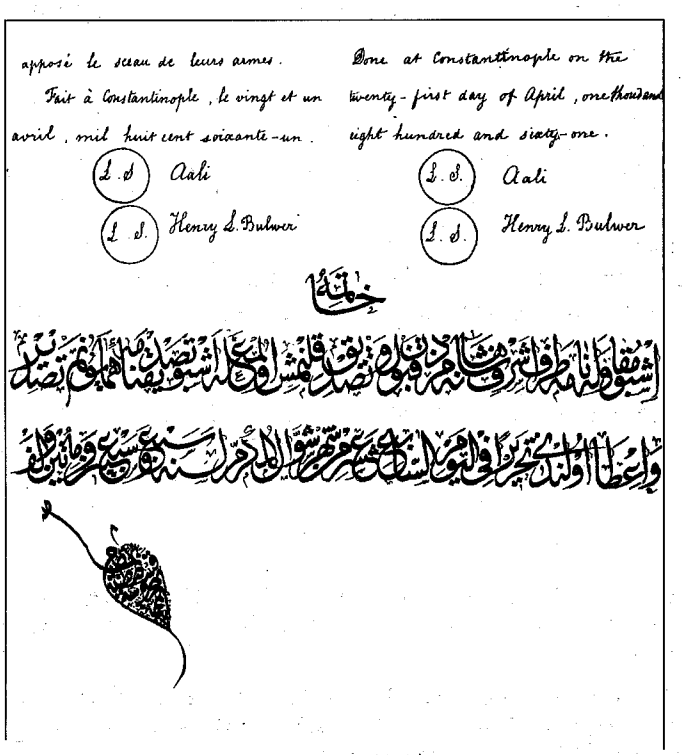
Article I

Etant l'intention de Sa Majesté Britannique d'établir un câble télégraphique de Malte à Alexandrie, Sa Majesté Impériale le Sultan consent à ce que ce cable puisse prendre terre près d'Alexandrie, et y être mis en communication avec d'autres lignes télégraphiques qui aboutissent à cette ville.

Article I

It being the intention of Her Britannic Majesty to establish a telegraphic cable from Malta to Alexandria, His Imperial Majesty the Sultan consents that such cable may be landed near Alexandria, and may there be placed in connection with the other telegraphic lines terminating at that city.

Şekil 125
Dîbâçesi Türkçe, maddeleri Fransızca ve İngilizce bir muâhede sayfası
(PRO, F.O, 94/534)

apposé le sceau de leurs armes.

Fait à Constantinople, le vingt et un avril, mil huit cent soixante-un.

L. S. Aali

L. S. Henry L. Bulwer

Done at Constantinople on the twenty-first day of April, one thousand eight hundred and sixty-one.

L. S. Aali

L. S. Henry L. Bulwer

Şekil 126
Ayni muâhedenin "hâtime" sayfası
(F.O, 94/534)

b. Yazı

Tanzimat devrinin başlarındaki Abdülmecid'in unvanına hatt-ı humâyunları bulunan muâhede tasdiknâmelerinde tuğra altın bir şemse içine alınmıştır[401]. Sonradan şemse terk edilmiştir. Yazı cinsi *celî dîvânî*[402], *tevkî'*[403] veya tevkî' özelliği gösteren bir *sülüs*[404]dür. Türkçe olan mukaddime ve hâtime, bazı istisnalar dışında, tamamen altınla; maddeler ise siyah mürekkeble yazılmıştır. Maddelerin, Fransızca-İngilizce veya Fransızca-Türkçe olarak iki dilde kaleme alınması halinde sayfalar karnı yarık, yani çift sütun olarak düzenlenmiştir.

Maddelerin bitiminde murahhasların adları ile imza ve mühürlerinin bulunduğuna işâret edilmiştir.

Hâtime gibi mahall-i tahrir de altınla yazılmış olup tepesi aşağıda bir armudu andırmakta; "makam" kelimesinin "elif"i yukarıya doğru uzatılıp ucunda bir fiyong varmış gibi şekil verilmekte; "mim"i ise armudun dışında bir hat meydana getirerek aşağıya doğru "S" şekli verilerek uzatılmaktadır.

S o n u ç

Ahidnâmeler, davet rüknünün uzunluğu bakımından nâmelere benzerler. "Nişan" formülü ile başlayanlar ilk bakışta beratları, "unvan" rüknü ile başlayanlar ise nâmeleri andırırlar. Fakat, ahidnâmelerin içinde "ahidnâme" olduklarına mutlak surette işaret edilmiştir. Onun için birkaç satır okunduğunda belgenin cinsinin tesbiti mümkündür.

Tanzimat sonrası muâhede tasdiknâmeleri ise bunlardan tamamen farklı olup defter şeklinde cildlidir. Dîbâçe ve hâtimeleri Türkçe, maddeleri ise, mukavelesinde olduğu şekliyle, yani büyük bir ekseriyetinde yalnız Fransızca, İngiltere ve Amerika ile yapılan bazılarında ise Fransızca - İngilizce veya Fransızca - Türkçe olarak yazıldığı gibi "tasdiknâme" olduklarına da mutlak sûrette işâret edilmiştir.

V. HATT-I HUMÂYÛN

Hatt-ı humâyûn, bazı istisnâî haller hariç, padişahın, kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir. Hatt-ı humâyûnlar 1. unvânına, 2. beyaz üzerine ve 3. telhis veya takrir üzerine yazılanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir.

A. HATT-I HUMÂYÛNLARIN ÇEŞİDLERİ

1. Unvânına Hatt-ı Humâyûnlar

Ferman ve beratların önemli olanlarında, tuğranın üst, sağ veya sol tarafında padişahın hattıyla, o ferman veya beratta yer alan hususların kusursuz yerine getirilmesini bildiren bir emir bulunur. Osmanlı diplomatiğinde *unvanına hatt-ı humâyûn* adı verilen

[401] Meselâ 19 Receb 1257 (6 Eylül 1841) ve Evâhır-ı Receb 1270 (19-28 Nisan 1854) tarihli muâhede tasdiknâmeleri böyledir.

[402] Meselâ, İngiltere ile yapılan 9 Şevval 1256 (3 Aralık 1840) ve Evâhır-ı Receb 1270 (19-28 Nisan 1854) tarihli muâhede tasdiknâmeleri celî dîvânî ile kaleme alınmışlardır. F.O, 94/367 ve 441.

[403] İngiltere ile yapılan telgraf muâhedesinin 17 Şevval 1277 tarihli tasdiknâmesi: PRO, FO, 94/534; Amerika ile yapılan ticaret muâhedesinin 15 Zilka'de 1278 tarihli tasdiknâmesi: NA, Microfilm 1247/19. Avusturya ile yapılan, fakat her hangi bir sebeble verilmeyen 22 Cemâziyelâhır 1273 (17 Şubat 1857) ve 14 Muharrem 1277 (2 Ağustos 1860) tarihli muâhede tasdiknâmelerinin reyhanî hatla yazılmış olduklarına dâir not varsa (BOA, Muâhedeler, nr. 51 ve 161) da Prof. Dr. hattat Ali Alparslan bu yazıları tevki' olarak teşhis etmiştir.

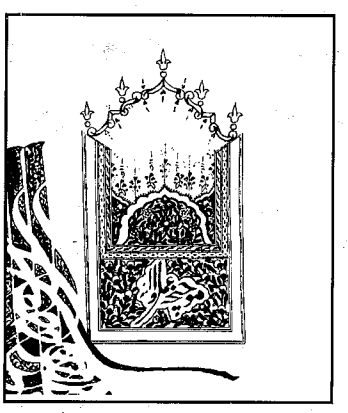
[404] FO 94/952 ve 953.

bu tip hatt-ı humâyûnlardan en çok rastlananlar "*Mûcebince amel oluna*"[405] ve "*Mucebince amel ve hilâfından hazer oluna*" şeklindeki klişelerdir. Bunların biraz daha geliştirilmiş kalıbları ise şöyledir:

"*Mûcebince amel ve hareket olunup hilâfından hazer ve mücânebet oluna*"[406],

"*Emr-i şerîfim mûcebince amel olunup hilâf-ı inhâdan hazer eyleyesin*" veya

"*Emrim mûcebince amel oluna, kimesne müdâhale etmeyeler*"[407].

Şekil 127
"Mucebince amel oluna"
(TİEM, nr. 2291)

Bazılarında ise daha uzun emir cümlelerine rastlanır. Hatta, "*Berat-ı şerîfim mûcebince amel oluna. Ber-vech-i temlîk ihsân eyledim, mutasarrıf ola; kimesne dahl eylemeye*" gibi birkaç cümlecik- den meydana gelmiş emirler de bulunur. Bazan emrin içinde bir âyet veya bir dua cümleciği yer alır.

"*Mûcebiyle amel olunup tebdîl ü tagyîrine sebeb olanlar 'fe-men beddelehû ba'demâ semi'ahû fe-innemâ semuhû ale'l-lezîne yübeddilûnehû inne'llahe semî'un alîm' nass-ı kerîmine mâ-sadak olup hüsrân-ı ebedle mücâzât oluna*"[408] şekline de rastlanır.

Şekil 128
"Berat-ı şerîfim mucebince amel oluna, ber vech-i temlîk ihsân eyledim mutasarrıf ola, kimesne dahl u ta'arruz eyleme"

Unvanına hatt-ı humâyûnlarda, emrin yerine getirilmesini bildiren kısımdan önce fermanın gönderildiği grup hakkında taltif edici sözlerin yazıldığı da olurdu. Nitekim, Ağa Paşa'ya gönderilen bir fermandaki Sultan I. Mahmud tarafından unvanına yazılan hatt-ı humâyûn bunun güzel bir örneğidir.

"*Cenâb-ı rabb-ı izzetin avn u inâyeti ile Devlet-i aliyyemin nice nice feth ü fütûha mazhar olduğu kerâmet ü himmetle kurulmuş ocaklarımın, verilen nizâm u intizamları üzere hareket eylemele- rinden zuhûr ede gelmişdir. Ve husûsâ Dergâh-ı Muallâm Yeniçerileri Ocağı gibi âdâb u merâsime riâyet eder bir ocağa mülûk-ı İslâmdan biri mâlik olmayup işbu hânedân-ı celîlü'l- unvânımın îcâd u tertîbi olan mu'tenâ ocak olmağla, ene fe-ene anların nizâm u hallerine nezâret ü ihtimâm olunmak dîn ü Devlet-i aliyyeme farz u vâcib mesâbesindedir. İmdi, işbu emr-i şerîfimin mazmûn-ı münîfi ile amel olunup hilâfına cesâretden hazer oluna. Fî-mâba'd muktezâsını icrâ edenler berhurdâr ve hilâfına tasaddî edenler müstahakk-ı nikâl olmaları mukarrerdir*"[409].

Nadir olmakla beraber, unvanına hatt-ı humâyûnlarda tehdid unsuruna da rastlanmaktadır. Nitekim, IV. Mehmed saltanatında Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı abluka etmeleri üzerine Kapdan Paşa'ya gönderilen bir fermandaki

"*Başın gerek ise mûcebiyle amel oluna*"[410] veya Sultan III. Ahmed'in

---

[405] Bu kalıbı taşıyanların sayısı pek çok olmakla beraber birkaç örnek verilebilir. TİEM, 2247, 2291, 2304, 2352. Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul 1980, s. 218, 249, 157,265, 267, 281, 286-87, 292'de çeşidli örnekler neşr edilmiştir. Kalıb, IV. Murad'a âid bir fermanda ise "*mûcebiyle amel oluna*" şeklindedir. *a.g.e*, s. 206.

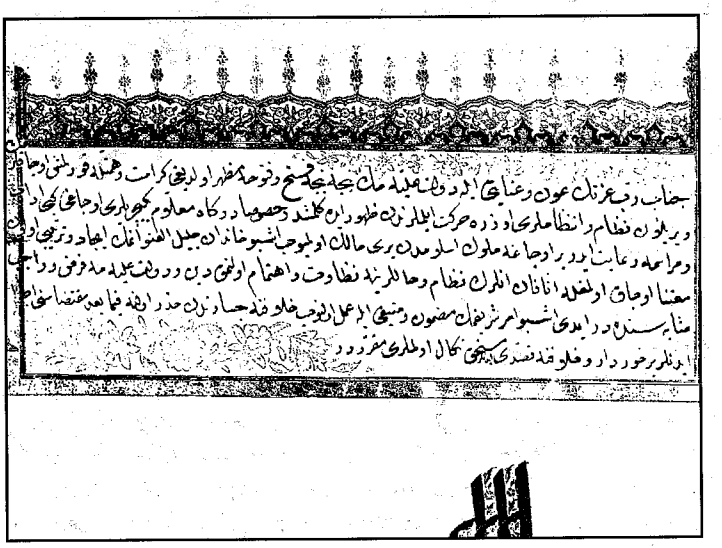
[406] TİEM, nr. 2319. Bu fermanın üst kısmının klişesi için bk. Umur, *a.g.e.*, s. 299.

[407] TİEM, nr. 782.

[408] TİEM, nr. 2270

[409] Evâil-i Şevval 1153 (20-29 Aralık 1740) tarihli ferman: BOA, MF, nr. 68/1.

[410] Aslı İstanbul Deniz Müzesi'nde olan bu ferman Klaus Schwarz, "Zur Blockade der Dardanellen Während des Venezianisch-Osmanischen Krieges um Kreta im Jahre 1650" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 77. band, Wien 1987, s. 81'de neşr edilmiştir.

Şekil 129
Yeniçeri Ağasına yazılmış bir fermandaki unvânına hatt-ı humâyûn
(*Osmanlı Fermanları*, s. 84)

"*Emr-i şerîfim mûcebiyle amel eyleyesin, bundan sonra dahi tegafül edersen seni katl ederim*" yahut

"*Mukaddem etdiğin gibi bir dürlü taksîrâtın zuhûr eder ise sağ kurtulman muhaldir, gözün açup refâkatinde bulunan guzât-ı muvahhidîn kullarıma hizmet-i muhâfazada kıyâm edesin*"[411] tarzındaki unvanına hatt-ı humâyûnlar bunun güzel birer örneğidir.

Tuğranın değişik yerlerine yerleştirilen bu hatt-ı humâyûnlar, bir çerçeve içine alınarak etrafı tezhib yapılabildiği gibi tuğranın tezhibli kısmı içinde de yer almış olabilirler. Tezhibi bulunmayan tuğralarda ise hatt-ı humâyûnun sade bir şekilde kenara yazıldığı görülmektedir. XIX. yy.da bu şekil tercih edilmiştir.

Bir ferman veya berat, *unvânına hatt-ı humâyûn keşîde olunmak* için sadrazamın bir telhisi ile padişaha gönderilir ve ne sebebden hatt-ı humâyûn istendiği de izah edilirdi.

"... *asıllarının bâlâsı hatt-ı humâyûn ile müveşşah olduğuna binâen tecdîden verilen iki kıt'a fermân-ı âlînin ... hatt-ı humâyûn-ı mehâbet-makrûn-ı mülûkâneleriyle tevşîhi muvâfık-ı irâde-i şâhâneleri buyurulur ise...*"[412] veya

"... *Boğaz seraskerliği sâir me'mûriyetlerden ziyâde mu'tenâ olduğuna mebnî kendünün her vechile rızâ-yı şâhânelerine muvâfık hıdemât-ı celîle ibrâzında şevk ü hâhişine tâziyâne-i ikdâm olmak içün bu def'a bir kıt'a emr-i âlî ısdâr ve hatt-ı humâyûn-ı inâyet-makrûnlariyle tevşîh ü tenvîri zımnında...*"[413] gibi.

Sadrazam, bazan nasıl bir hatt-ı humâyûn yazılmasının uygun olacağını da,

"...*hatt-ı humâyûnlarıyla tevşîhiyçün atîkıyla beraber ma'rûz-ı huzûr-ı tâcdârîleri kılınmağın atîkı misillü* ***mûcebince amel oluna*** *deyü hatt-ı şerîf-i şevket-redîf-i mülûkâneleriyle tevşîh ü tezyîn buyurulur ise...*"[414] veya benzeri bir ifade ile[415] telhisinde işaret ederdi.

Öğretici mahiyetteki münşeat mecmualarında bu nevi telhislerin de nasıl yazılacağını gösteren örnekler bulunmaktadır.

"... *kullarına dergâh-ı mu'allâları kapucıbaşılığı îtâsıyla müsâ'ade-i aliyye-i cihandârîleri buyurulur ise* ***ihsân-ı humâyûnum olmuşdur*** *deyü işbu takrîr-i çâkerânemin bâlâsına hatt-ı vâlâ-yı şâhâneleriyle tezyîn...*" veya

---

411 *Hatt-ı Humâyûn Mecmuası*, Üniv. Ktb, TY, nr. 6094, 7a.

412 Sebzeci esnafı kethudalarının nizamlarını havî fermanın yenilenmesi için yazılan telhis: HH, nr. 16287.

413 Bu telhis üzerine IV. Mustafa'nın "hatt-ı humâyûnu keşîde etti"ğine dâir hattı vardır. HH, nr. 53470.

414 HH., nr. 53187.

415 Sadrazamın yine IV. Mustafa'ya sunduğu bir telhisde "...*atîkiyle ma'an huzûr-ı şâhânelerine arz u tısyâr kılınmağla...*" kısmındaki ufak farklılık dışında ayni ifade kullanılmıştır. HH, nr. 53117.

"... *manzûr u ma'lûm-ı hüsrevâneleri buyuruldukda* ***mûcebince ihsân-ı humâyûnum olmuşdur*** *deyü işbu telhîs-i çâkerânemin bâlâsına mübârek hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn keşîde buyurulmak bâbında ...*" gibi[416].

Bu gibi fermanların *Mühimme Defterleri*ndeki sûretleri üzerinde de "unvanına hatt-ı humâyûn" bulunduğu hakkında kayıd düşülür; hatta bazan hatt-ı humâyûn aynen buraya da geçirilirdi[417].

2. Beyaz Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar

Padişahın, bir arz veya telhis olmaksızın her hangi bir konuda re'sen verdiği emirlere, yazı bulunmayan bir kâğıt üzerine yazıldığından *beyaz üzerine hatt-ı humâyûn* denir. Bunlar, devletin dahilî işleriyle ilgili olabileceği gibi yabancı bir devlet mensûbuna yazılacak bir nâme[418] hakkında, halkın iâşesiyle ilgili[419], bir şehzâde veya sultanın doğumu dolayısiyle şenlikler yapılmasını[420], birinin nefyi[421] veya idamını bildirmek[422], sarayın tamir olunmasını emretmek[423] için sadrazam ve sadâret kaymakamına yazılanlardan başka hazineden para çekmek[424], yahut darüssâde ağası veya haremde kâhya kadına direktif vermek[425] gibi hususlarda da olabilirdi.

Beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlar genelde *elkab*la başlar. Sadrazama yazılan hatt-ı humâyûnlarda çok kere kullanılan elkab "*benim vezirim*" şeklinde basit ve gayet kısa idi. Maamafih, "*Benim vezîr-i gayret-semîrim*"[426] gibi biraz daha uzunları da kullanılırdı.

Sadaret tevcihini bildiren beyaz üzerine yazılmış hatt-ı humâyûnlardaki elkab diğerlerinden farklı olurdu.

"*Sen ki vezîr-i âzam ve vekîl-i mutlak-ı hamiyyet-alemim ... Paşasın*"[427] gibi.

Sadrazamın takdire şayan bir iş yapması halinde hil'at tevcihini bildiren hatt-ı humâyûnda ise

"*Sen ki vezîr-i âzam-ı sütûde-şiyem ve vekîl-i mutlak-ı sadakat-alemimsin*"[428] elkabına rastlanmaktadır.

---

[416] *Münşeât Mecmuası*, Beyazıt Ktb. Veliyüddin Efendi, nr. 5867, vr. 136b.

[417] Meselâ, Anadolu'nun sağ, sol ve orta kollarına gönderilen Evâil-i Muharrem 1100 (10-19 Temmuz 1698) tarihli bir hükmün üstünde "*Anadolu'nun sol koluna* ***fermân-ı şerîfim mûcebince amel [oluna] hilâfın[da]n hazer edesiz*** *deyü unvânına hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn vârid olmuşdur*" (*Mühimme*, nr. XCVIII, 1); Diyarbekir Valisi'ne gönderilen Evâil-i Cemâziyelâhır 1161 (29 Mayıs - 7 Haziran 1748) tarihli bir hükmün üstünde "***Mûcebince amel oluna*** *deyü emr-i şerîfi unvânına hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn keşîde olunmuşdur*" (*Mühimme*, CLIII, 241) kayıdları buna örnek olarak verilebilir.

[418] İngiltere veliahdine yazılacak nâmenin temize çekilmesi için sadrazama hitaben beyaz üzerine yazılan hatt-ı humâyûn buna misal olarak verilebilir. HH, nr. 51113.

[419] Özellikle III. Selim'in bu konuyla ilgili pek çok hatt-ı humâyûnu vardır. Bunlardan biri HH, nr. 9372'dedir.

[420] II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid'in (HH., nr. 51132) ve kızı Mihrimah Sultan'ın (HH, nr. 51095) doğumları dolayısiyle şenlikler yapılmasını bildirmek için sadâret kaymakamına yazdığı hatt-ı humâyûnlar bunlardandır.

[421] HH, nr. 51115.

[422] HH, nr.51139, 51166.

[423] HH, nr. 51117

[424] Msl. III. Murad'ın hazineden para çekmek için yazdığı tezkire: TSMA, nr. E. 7041/1.

[425] TSMA, nr. E. 2447/10.

[426] II. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu: TSMA, nr. E. 8393/46.

[427] II. Mahmud'un Elhac Salih Paşa'ya sadâret tevcihini bildiren hatt-ı humâyûnu: HH., nr. 51177.

[428] II. Mahmud'un kapıkulunun ulûfelerinin zamanında ödenmesinden dolayı sadrazama kürk ve hançer gönderdiğini bildiren hatt-ı humâyûnu: HH., nr. 51099.

Sadrazamın serdar-ı ekrem sıfatıyla sefere gittiği zaman gönderilen beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlar ise sadece "*benim serdâr-ı ekremim*"[429] şeklindeki sade elkablarla değil,

"*Benim serdâr-ı zafer-şiârım*"[430],
"*Benim serdâr-ı gayret / sadâkat-şi'ârım*"[431],
"*Benim vezîr-i âzam ve serdâr-ı zafer-rehberim*"[432] yahut
"*Sen ki vezîr-i âzam ve vekîl-i mutlakım ... Paşasın*"[433] veya
"*Sen ki vezîr-i âzam ve vekîl-i mutlakım ve bi'l-istiklâl serdâr-ı zafer-rehberimsin*"[434] şeklindeki daha uzun ve tekellüflü elkablarla da başlatılabilirdi.

Sadrazamın "damad" olması halinde
"*Sen ki vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem dâmâdım ... Paşasın*"[435] şeklinde elkaba "damad" sıfatının ilâve edildiği hatt-ı humâyûnlara da rastlanmaktadır.

Padişah, sadrazamdan başka, çeşidli meselelerde, ilgili şahıslara da beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlar gönderirdi.

Diğer şahıslara yazılanlar genelde "*sen ki*" ile başlar ve "... *valisi ... Paşasın*", "*Kapdan-ı Deryâ ... Paşasın*"[436], "*bostancıbaşısın*" yahut "*kethuda kadınsın*" şeklinde hatt-ı humâyûnun yazıldığı şahsın vazifesi eklenerek devam ederdi. Bazan sıfatdan sonra "*Dârü's-sa'âde-i Şerîfe Ağası Bilâl Ağasın*"[437] gibi hatt-ı humâyûn gönderilen şahsın isminin yazıldığı, bazan mevki'i ile ismi arasına "*Silâhdâr-ı sadâkat-şiârım Ali Ağasın*"[438] gibi bir sıfat eklendiği de olurdu. Şeyhülislâm ve padişah hocalarına ise "*Şeyhülislâm Efendi*" ve "*Üstadım Feyzullah Efendi*"[439] gibi sade ve hürmetkâr elkablar kullanılırdı. Bundan sonra konuya geçilirdi.

Kırım hanlarına gönderilen hatt-ı humâyûnlarda bazan sadece "*Sen ki Kırım Hanı ... Giray Hansın*" denmekle yetinildiği halde Kırım tahtına cülûsunun bildirildiği hatt-ı humâyûnlarda elkabda da değişiklik görülmekte ve meselâ elkab "*Cenâb-ı emâret-i hükûmet-nisâb Kırım Hanı ... Giray Han*" şeklini almaktaydı[440].

Alenen okunacak hatt-ı humâyûnlarda elkabdan sonra hemen konuya geçilmesine karşılık kılıç ve kaftan gönderilenlerde selâma da yer verilirdi[441]. Meselâ, sadâret ve

[429] Enver Ziya Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları,* Ankara 1946, s. 67.

[430] III. Selim'in hatt-ı humâyûnu: TSMA, nr. E. 7014/81.

[431] Karal, *Selim III,* s. 75.

[432] I. Abdülhamid'in 25 Cemâzıyelevvel 1202 (4 Mart 1788) tarihli hatt-ı humâyûnu: HH, nr. 1156.

[433] III. Selim'in 12 Receb 1203 (8 Nisan 1789) tarihli hatt-ı humâyûnu: TSMA, E.7014/4; Karal, *Selim III,* s. 21.

[434] III. Selim'in diğer bir hatt-ı humâyûnu: Karal, *Selim III,* s. 62.

[435] Üniv. Ktb, TY, nr. 6094, 25b, 26b, 27a.

[436] Karal, *Selim III,* s. 49, 50, 74.

[437] Sultan III. Selim'in, Bilâl Ağa'ya darüssaâde ağalığı tevcih edildiğini bildiren beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu: Aslı Topkapı Sarayı'nda olan bu hatt-ı humâyûn İsmail Baykal tarafından "Silâhdar-ı Şehriyârî ve Darüssaade Ağası Tayinleri Hakkında Hatt-ı Humayunlar" *Tarih Vesikaları,* II/11 (Şubat 1943), 338-39 arasında neşr edilmiştir.

[438] Berberbaşı Ali Ağa'nın Silâhdarlığa tayin edildiğine dair II. Mahmud'un beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu: İ. Baykal, a.g.m., s. 339, vesika 1.

[439] Sultan II. Mustafa'nın, hocası Câmi'ü'l-riyâseteyn Feyzullah Efendi [(1638-1703) hayatı için bk. Orhan Köprülü, "Feyzullah Efendi", *İA,* IV/36 (1948), 593-599)]'ye yazdığı beyaz üzerine hatt-ı humâyûndaki elkab: TSMA, nr. E.2450/1.

[440] *Sûver-i Hutût-ı Humâyûn,* Üniv. Ktb, TY, nr. 6110, vr. 29a.

[441] *Münşeâtü's-selâtîn*'de, bazı hatt-ı humâyûn sûretleri verildikten sonra şöyle bir not düşülmüştür: "†şbu tahrîr olunan sûretler alenen okunacak hatt-ı humâyûn sûretleridir. Sâir vâlilere dahi bu sıyakda yazılur. Ancak kılıç ve haftan (kaftan) gönderilmedikce selâm yazılmak resm değildir".

sadâret kaymakamlığı tevcihinde, veya taltif bildiren hatt-ı humâyûnlarda elkabla nakil-iblâğ arasında

"Seni selâm-ı şâhânemle teşrîf eylediğimden sonra ma'lûmun ola ki"[442],

"Seni selâm-ı selâmet-encâm-ı şâhânemle teşrîf / taltîf eylediğimden sonra ma'lûmun ola ki"[443] yahut

"İşbu hatt-ı humâyûnumla seni taltîf eylediğimden sonra ma'lûmun ola ki" şeklinde bir geçiş cümlesine rastlanır.

Serdâr-ı ekreme yazılan hatt-ı humâyûnlarda ise selâma bazan yer verilir[444], bazan da selâm konmadan yazılır. Maamafih, selâm sözü edilmese dahi nakil-iblâğa geçilmeden önce

"Duâ ve tahiyyât-ı resânım ihdâsiyle sizi serefrâz ve teveccüh ü iltifâtımla mu'azzez ü mümtâz kıldığımdan sonra" gibi iltifatkâr formüller bulunmaktadır[445].

Kırım hanlarına beyaz üzerine yazılan hatt-ı humâyûnlarda da elkabdan sonra selâm rüknüne yer verildiği görülmektedir. Kırım tahtına cülûsu bildirenlerde ise

"Selâm-ı selâmet-unvân-ı Sultânî ve peyâm-ı meserret-resân-ı hâkanî iblâğıyle hâtır-ı âtırları tatyîb ve halleri tefakkud olundukdan sonra ma'lûmunuz ola ki"[446] şeklinde formülün biraz daha külfetli yazıldığı görülmektedir.

Nadir olmakla birlikte, *"Bu hatt-ı humâyûnumdan bâis budur ki"*[447] tarzındaki benzer cümleler diğer bazı hatt-ı humâyûnlarda da görülür.

Elkab bulunmayan bazı beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlara da rastlanmaktadır[448].

Sistemdeki değişikliğe, yani genelde Padişahla sadrazam arasındaki resmî muhaberede araya mâbeyn baş kâtibinin girmesine rağmen Tanzimattan sonra da Padişahlar, yüksek kademedeki tayin ve tevcihler gibi mühim konularda beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlar yazmakta devam etmişlerdir[449]. Bu hatt-ı humâyûnlarda elkab genelde

"Vezîr-i me'âlî-semîrim"[450] veya *"Vezîr-i fetânet-semîrim"*[451] şeklinde başlamakta ve kime yazılmışsa ismi ve sıfatı eklenmektedir.

Münşeâtü's-selâtin, II, s. 210.

442 HH, nr. 51099.

443 HH, nr. 51083, 51177.

444 IV. Murad'ın Vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem Halil Paşa'ya gönderdiği bir hatt-ı humâyûnunun selâm kısmı şöyledir:

"Selâm-ı selâmet-encâm-ı müstevcib-i ikrâmımla mesrûr u şâdgâm kıldığımdan sonra ma'lûmunuz ola ki ..." Sûver-i Hutût-ı Humâyûn, Üniv. Ktb, TY, nr. 6110, vr. 7a. Bu mecmuada vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekreme beyaz üzerine yazılan hatt-ı humâyûnlarda daha değişik elkab ve selâm formüllerine de rastlanmaktadır. Msl. bk. vr. 11a.

445 *Münşeâtü's-selâtin*, II, 175, 187.

446 Üniv. Ktb, TY, nr. 6110, vr. 29b.

447 IV. Mustafa'nın serdar-ı ekreme yazdığı hatt-ı humâyûnu: TSMA, nr. E.7031/5.

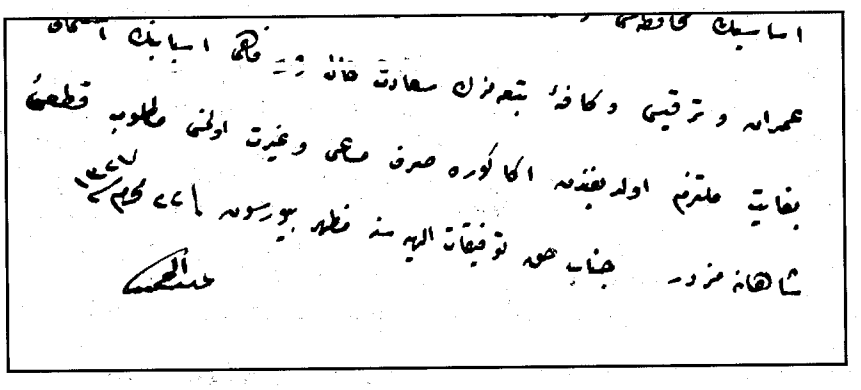
448 Bunlardan biri Sultan Kanûnî Süleyman'a âid olup TSMA, nr. E. 5849'dadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde dahi elkabsız hatt-ı humâyûnlar görülebilmektedir. Nitekim, kanûn-ı esâsî lâyihası ile ilgili olarak -hatta isim verilmemekle beraber- Midhat Paşa'ya, vükelâ ile müzakere edilerek gerekli değişikliğin yapılmasını sadrazama bildirmesini isteyen hatt-ı humâyûnunda elkab bulunmamaktadır. BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. kısım 23-evrak 1114-zarf 11-karton 71.

449 Sadaretin Fuad, Hariciye Nezaretinin Âlî Paşa'ya tevcihi ve Kâmil Paşa'nın kaymakamlığa getirilmesine dair Sultan Abdülaziz'in 19 Cemâziyelevvel 1278 (22 Kasım 1861) tarihli beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu: BOA, İrade-D, nr. 32464.

450 Sultan II. Abdülhamid'in Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 22 Muharrem 1327 (13 Şubat 1909) tarihli sadâret tevcihi hattı: YEE, nr. 27-2605-14-75. Yine Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya yolladığı, kanûn-ı esâsîyi kabul ve tasdik ile kendisine gönderdiğini bildiren hatt-ı humâyûn: YEE, 23-1802-11-71.

451 Sultan Abdülaziz'in Kâmil Paşa'ya gönderdiği hatt-ı humâyûn: İrade-D, nr. 32464.

Geç devir hatt-ı humâyûnlarının çoğunda iradelerde olduğu gibi tarih de bulunmaktadır. II. Abdülhamid'in geç devirlerdeki hatlarında Padişahın imzasını da koyduğunu görmekteyiz[452].

Şekil 130
Sultan II. Abdülhamid'in imzalı hatt-ı humâyûnu
(YEE, 27-2605-14-75)

3. Telhis Takrir ve Arz Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar

a. Telhis Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar

Çeşidli meselelerle ilgili olarak sadrazam tarafından olayın özetlenerek padişaha yazı ile bildirilip kararının istendiği yazıya *telhis*[453], padişahın telhisin üst kısmına yazdığı emir veya kararına da *telhis üzerine hatt-ı humâyûn* denir. Telhisler sadrazam veya sadâret kaymakamı tarafından yazıldığı için üzerindeki hatların elkabı da yazan hangisi ise ona olur ve "*Benim vezîrim*" veya "*Kaimmakam Paşa*" gibi gayet kısa bir elkab kullanılırdı[454]. Telhis üzerine yazılmış hatt-ı humâyûnların bir kısmında ise hiç elkab bulunmaz. Hatt-ı humâyûnun muhtevası da bazan "*verdim / verilsün*", "*olmaz*", "*varsun*" "*yazılsun*" gibi tek kelimelik;

"*Ma'lûm oldu / ma'lûmum olmuşdur*", bazan da "*Ma'lûm-ı humâyûnum oldu*"[455], "*Tedârük edesin*", "*Manzûrum oldu / Manzûrum olmuşdur*", "*Cevab verile*", "*Mukayyed olasun*", "*Tedârük görülsün*", "*Berhurdâr olsunlar*"[456] gibi ikişer kelimelik,

"*Takrir mûcebince tanzîm oluna*" gibi birkaç kelimelik, yahut

"*Benim Vezîrim,*

Çünki dükkân-ı mezkûrun lüzûmu var imiş, mahzûr-ı âhar olmadıkdan sonra güşâd oluna" veya

"*Benim Vezîrim,*

İşbu takrîrin manzûr-ı humâyûnum olmuşdur. İ'lâm olunduğu üzere iktizâ eden emr-i âlîm ısdâr ve Tersâneye ilm ü haberi i'tâsiyle tanzîm ü icrâ oluna" şeklinde uzun olurdu. Padişah ihtiyac duyduğu takdirde, telhis edilen mesele hakkındaki görüşünü çok daha tafsilâtlı olarak da bildirirdi.

"*Benim Vezîrim,tarafeyn ba'de'l-yevm ta'ciz eylemesünler*"[457] veya

[452] 22 Muharrem 1327 tarihli aynı hatt-ı humâyûn.

[453] Tafsilât için IV. Bölüm "Telhis" bahsine bk.

[454] BOA, HH tasnifi içindeki belgelerin çok büyük bir ekseriyetinin elkabı böyledir. Ayrıca bk. Enver Ziya Karal, *Selim III.'ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara 1942 ve *Nizam-ı Cedit*'de yayınlanan belgeler.

[455] Meselâ, IV. Mustafa'nın bir hatt-ı humâyûnunda böyledir. HH, nr. 53119.

[456] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. XIX ve HH. tasnifindeki çeşidli belgeler.

[457] HH, nr. 13220.

"Bir dahi rikâbımı ta'cîz etdirmeyüp bu makule şeylere gayet dikkat oluna" şeklinde konunun tekrar gündeme getirilmemesinin ve bu gibi konuların arz edilmemesinin istendiği, hatta, sadrazamın davranışının beğenilmeyerek tekdir edildiği de olurdu. Bazan "manzûrum olmuşdur" ibaresinden sonra da görüş bildirildiğine rastlanır.

Sadrazamın telhisi üzerine hatt-ı humâyûn, II. Mahmud saltanatında 1248-1250 (1832-1834) arasında yerini, yavaş yavaş, mabeyn baş kâtibinin, padişahın iradesini bildirmesine bırakmıştır[458]. Ancak bu, bu tarihten sonra hiç hatt-ı humâyûn kullanılmadığı mânâsına gelmemelidir. Nâdir olmakla beraber sadrazamların Padişaha hitaben yine *"Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü velî ni'metim efendim Padişahım"* hitabıyla takrir gönderdikleri ve bunların cevabının da bizzat Padişah tarafından yazıldığı görülmektedir. Başka bir ifade ile Tanzimat sonrasında da -sayıları çok azalmış olmakla birlikte- hatt-ı humâyûn yazılmıştır. Bu hatt-ı humâyûnlara tarih de konulmuştur[459].

b. Takrir ve Benzeri Belgeler Üzerindeki Hatt-ı Humâyûnlar

Sadrazamın görüş bildiren ve *"takrir"* adı verilen yazıları da telhisleri gibidir. Alt kademe yetkililerinin takrir ve benzeri yazılarının padişaha bildirilmesi ise her zaman ayrı bir telhisle olmazdı. Sadrazam, çok kere konuyu ayrı bir kâğıt üzerine özetlemekle beraber bazan da defterdar veya seraskerin *takrir*i yahut taşradan bir vali veya nâzır yahut başka bir yetkiliden gelen *kaime, tahrîrat* veya *şukka*nın üzerine kime âid olduğu ve belgenin cinsini yazarak padişaha sunardı.

"Defterdar Efendi kullarının takrîridir"[460] veya

"Trabzon / Bosna Valisi kullarının kaimesidir"[461], yahut

"Haleb Valisi İbrahim Paşa kullarının kapu kethudasının şukkasıdır"[462] gibi.

Bazı hallerde sunuş yazısı bu kadar kısa olmaz, belge muhtevâsı kısaca özetlenirdi[463]. Bu tip belgelerde padişahın konu ile ilgili karar veya görüşünü bildiren hatt-ı humâyûn, takrir / kaime / şukka üzerinde yer alırdı.

c. Arz Üzerinde Hatt-ı Humâyûnlar

Zaman zaman arz veya arzuhal üzerinde de, unvânına hatt-ı humûyûna benzer hatlar görülmektedir. Meselâ ölen birinin evinin kendisine ihsan edilmesini isteyen bir şahsın arzının üzerinde

"Şer'an lâzım gelen istîfâsın kendü vermek üzere ihsân olunmuşdur"[464], bir başkasında ise

"Manzûr-ı humâyûnum olmuşdur, izin verilmişdir"[465]

"İşbu şurût-ı mu'tebere üzere amel oluna"[466] şeklinde hatt-ı humâyûnlar bulunmaktadır.

---

458 Tafsilât için "İrade" bahsine bk.

459 Sadrazamın 9 Rebi'ülâhır 1270 (9 Ocak 1854) tarihli takrîri üzerine Sultan Abdülaziz'in 10 Rebi'ülâhır ve sadrazamın 10 Cemaziyelevvel 1278 (3 Kasım 1862) tarihli takriri üzerine 11 Cemâzıyelevvel tarihli hatt-ı humâyûnları: İrade-D, nr. 18202 ve 32463.

460 TSMA, nr. 7017/12.

461 HH, nr. 43092, 43102.

462 HH, nr. 43089.

463 BOA, Cevdet ve HH. tasniflerinde bu tip pek çok belge vardır. Örnek olarak HH, nr. 23988 ve 26468 verilebilir.

464 Ser-mimaran-ı hassa İbrahim imzalı arz: BOA, MF, nr. 100.

465 Bu hatt-ı humâyûndan sonra belgenin muâmeleye konması için yazılan buyuruldunun tarihi 27 Zilka'de 1102 (21 Eylül 1691)'dir. MF, nr. 10.

466 "Silâhdar-ı Hassa-i Cihandârî Abdullah" imzalı Topkapı Sarayı kütübhanelerindeki kitabların korun-

Nakşıbendî tarîkatı şeyhi tarafından verilen ve tekkelerine tahsis edilen, fakat bir süredir başkası tarafından usûlsüz olarak el konulan gelirin kendilerine verilmesinin temini husûsundaki arzı üzerinde ise

"*Gene şeyhe ibka mukarrer eyledim; kimesne dahl u taarruz etmeyeler. Sekiz senelik mahsûlün Mahmud nam kimesneden alıverile*" şeklinde bir hatt-ı humâyûn yer almaktadır[467].

d. Arzuhal Hulâsaları Üzerine Hatt-ı Humâyûnlar

Padişahlar cuma selâmlığı veya başka bir münâsebetle saray dışına çıktıklarında halk tarafından kendilerine arzuhaller verilirdi. Bu arzuhaller, genellikle *çarşamba* veya *cuma dîvânı*nda görüşülerek yahut İstanbul kadısına havale edilerek karara bağlanır ve alınan kararlar, arzuhal özetleriyle birlikte, ayni kâğıt üzerinde bend bend yazılarak, padişahın tasdikine sunulurdu. Padişah da her bend hakkındaki emir veya görüş bildiren hatt-ı humâyûnunu, telhis veya takrirde olduğu gibi kâğıdın üst tarafına, "*manzûrum olmuşdur*" ibâresinden sonra kaçıncı bende âid olduğunu belirtmek sûretiyle yazardı.

"*Bend-i evvelin iktizâsını Tersâne Emîni i'lâm eylemiş*"[468],

"*Bend-i sânî bi-gayri hakkın istid'â olmağla arz-ı hal sâhiblerine redd ile cevab verile*"[469],

"*Yedinci bend: İstanbul Kadısı'nın i'lâmı mûcebince iktizâ eden emr-i âlî verile*"[470] gibi.

Hatt-ı humâyûnun yerini mâbeyn kâtibinin yazdığı iradelerin almasından sonra artık arzuhal özetleri üzerinden de padişahın hattı kalkmış; karar, sadrazamın ayrıca yazdığı arz tezkiresi altına hepsi için birden bildirilir olmuştur[471].

B. HATT-I HUMÂYUNLARIN BAZI ÖZELLİKLERİ

1. Hattın Padişâha Âidiyeti

Hatt-ı humâyûnların büyük ekseriyeti padişahların kendi el yazıları olmakla beraber zaman zaman mabeyn baş kâtibi, yahut sarayda bir vazifelinin hattıyla kaleme alınmış olanları da vardır. Devlet işleriyle ilgili mühim meselelerde yazılan hatt-ı humâyûnların müsveddeleri ise reisülküttab, kapdan paşa gibi mühim mevkileri işgal edenlerce hazırlanırdı[472]. Maamafih, başka bir elden çıkanların da hiç değilse zaman

---

ması ile ilgili arzın üzerindeki Sultan III. Selim'in hatt-ı humâyûnu, İsmail Baykal, "Hazine-i Humayun ile 'Bağdad Köşkü ve Revan Odası' Saray Kütübhaneleri Hakkında İki 'Hatt-ı Humayun'" *Tarih Vesikaları*, II/9 (İlkteşrin 1942), s. 190-191 arasında neşr edilmiştir.

467 Bu arzda sadece muâmele gördüğüne dair *"kayıd şüd"* yazısı ile çift çizgi görülmektedir. A.DVN, dos. 37/63.

468 5 Receb 1239 (6 Mart 1824)'de Rikâb-ı Humâyûna sunulan arzuhal hulâsaları: HH, nr.30972.

469 7 Cemâzıyelâhır 1235 (22 Mart 1820) tarihli arzuhal hulâsaları: HH, nr. 30984.

470 12 Safer 1230 (24 Ocak 1815) tarihli arzuhal hulâsaları: HH, nr. 30866.

471 2 Cemâziyelevvel 1272 (10 Ocak 1856), 1 Receb 1272 (8 Mart 1856), 24 Receb 1272 (31 Mart 1856) tarihli iradeler buna örnek olarak verilebilir: İrade-D, nr. 22216, 22343, 22466.

472 Sultan IV. Murad'a âid hatt-ı humâyûnların toplandığı bir mecmuada (Mecmuanın ilk 170 varağındaki hatt-ı humâyûnların kime âid oldukları işaret edilmemiş olmakla beraber 170b'de "*Bundan aşağısı merhum Sultan Murad Han Gazi'nin ibtidâ-yı cülûslarından intihâ-yı saltanatlarına değin karîha-i şerîfelerinden kendi kalemleriyle müsvedde etdikleri hutût-ı humâyûndur*" ifadesinin bulunması ve baş kısımda peşpeşe geçen sadrazam isimleri, mecmuadaki hatt-ı humâyûnların tamamının IV. Murad'a âid olduklarını göstermektedir) bir hatt-ı humâyûn sûretinin başında, "*Kapdan Paşa gönderdiği müsveddeye göre donanma-yı humâyûna gelecek kadırgalar için yazılmıştır*", bir diğerinde "*Reisülküttab Kadri Efendi müsveddesine göredir*" (Üniversite Ktb, TY, nr. 6110, 67a-b) ibarelerinin bulunması bunun güzel bir ifadesidir. Aynı mecmuada diğer bir hatt-ı humâyûn üzerinde

zaman Padişahın kontrolundan geçmiş olduğu muhakkaktır. Buna güzel bir örnek olarak III. Selim'in beyaz üzerine bir hatt-ı humâyûnu gösterilebilir. Serdar-ı ekreme gönderilen bu hatt-ı humâyûn başka bir elden çıkmış, fakat Padişah tarafından okunup araya bir ilâve gerekince bu, bizzat III. Selim'in hattıyla ve der-kenar olarak yapılmıştır[473]. Belgede, iki yazı arasındaki fark çok açık olarak görülmektedir.

Bazılarında ise hatt-ı humâyûnun kimin *yediyle* sâdır olduğuna dair belgenin arkasında kayıd bulunmaktadır.

Meselâ, Sultan İbrahim'in hazineden para istediği bir hatt-ı humâyûnun arkasında "*sene 1050 muharremü'l-harâmının yirmi sekizinci gecesi kable'l-işâ üç kese çil akçe taleb olundukda Mes'ud Ağa yediyle sâdır olan hatt-ı humâyûndur*"[474] kaydı vardır.

2. Tarih

Hatt-ı humâyûnlarda genelde tarih bulunmaz. Telhisler de tarihsiz olduğu için bu durum, çok kere belgenin değerlendirilmesinde de zorluklarla karşılaşılmasına sebeb olur. Maamafih, bunun istisnalarına da rastlanmaktadır. Nitekim, hazineden para isteyen bazı hatt-ı humâyûnların üzerine tarih atılmıştır. III. Murad'ın 10 Ramazan 982 (24 Aralık 1574) tarihli hatt-ı humâyûnu buna misal olarak gösterilebilir[475]. Sultan İbrahim'e âid ayni meâlde bir hatt-ı humâyûnun tarihi ise kâğıdın arka yüzündedir[476]. Pek fazla olmamakla beraber telhis ve arz üzerindeki hatt-ı humâyûnlarda da tarihe rastlanmaktadır. Meselâ, I. Abdülhamid'in telhis üzerine yazdığı hatt-ı humâyûnlarından birinde 26 Cemâzıyelevvel 1202, bir diğerinde ise 21 Rebi'ülâhır 1203[477] tarihleri vardır. Arz üzerinde "*Manzûr-ı humâyûnum olmuşdur*" ibâresini taşıyan Sultan II. Süleyman'a âid bir hatt-ı humâyûnda da Gurre-i Muharrem 1102 (5 Ekim 1690) tarihi bulunmaktadır[478].

Sultan I. Abdülhamid'in, diğer padişahlara nazaran tarih atma konusunda oldukca hassas davrandığı gerek beyaz[479], gerekse telhis üzerindeki[480] hatt-ı humâyûnlarının bir kısmında tarih bulunmasından anlaşılmaktadır. Onun son, III. Selim'in ilk sadrazamı Koca Yusuf Paşa'nın[481] ise, bu usûlü bir teâmül haline sokmak istediği, III. Selim'e cülûsunu müteâkıb gönderdiği takririnde, gerek kendisinin takrirleri üzerine gerekse re'sen beyaz üzerine yazacağı hatt-ı humâyûnlara, "ne vakitde sudûr eylediğinin bilinmesinde" fayda bulunduğunu bildirerek, bundan böyle sudûr edecek hatt-ı humâyûnların sonuna tarih atılmasını tavsiye etmesinden anlaşılmaktadır[482]. Ancak, III. Selim'in ne bu takrir üzerindekinde, ne de bundan sonraki hatt-ı humâyûnlarının büyük kısmında tarih görülmüyor. Yusuf Paşa'ya yazdığı beyaz üzerine bir hatt-ı humâyûnunda ise sadrazamın tavsiyesine uyarak attığı 12 Receb 1203 tarihine rastlıyoruz.

"*Budin Eyâleti'nde olan beğlerbeğilere kemâl-mertebede mutâba'at için bu minvâl üzere birer hatt-ı şerîf yazılıp gönderildi*" kaydı vardır (vr. 100a).

[473] TSMA, nr. E. 806/38.

[474] TSMA, nr. E. 7020.

[475] TSMA, nr. E. 7041/1.

[476] TSMA, nr. E. 7020/14.

[477] HH, nr. 833.

[478] MF, nr. 11.

[479] Sultan I. Abdülhamid'in, aslı TSMA, nr. D. 2175'de olan Hazine Kethudasına beyaz üzerine yazılmış bir hatt-ı humâyûnunda Rebi'ülâhır 1197 (Mart 1783) tarihi vardır. Fotoğrafı için bk. İsmail Baykal, a.g.m, s. 188-89 arası

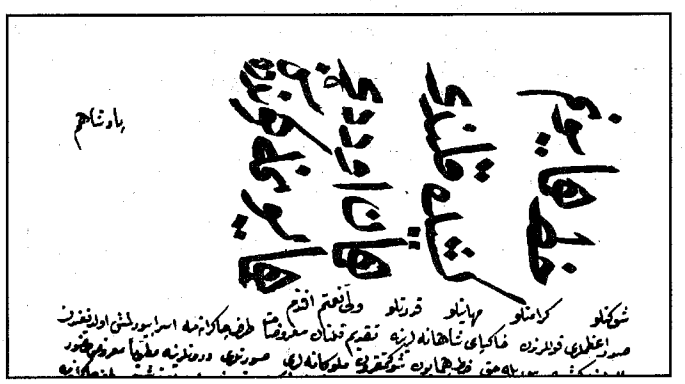
[480] Meselâ, Sadrazamın 22 Cemâzıyelâhır 1202 tarihli telhisi üzerine Padişahın hatt-ı humâyûnunda 26 Cemâzıyelâhır 1202 tarihi vardır. HH, nr. 1156.

[481] Bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1955, s. 487.

[482] HH, nr. 55665.

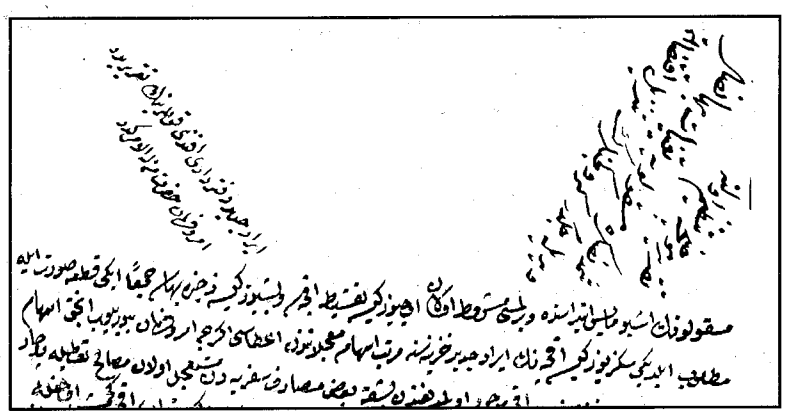
3. Telhis ve Takrir Üzerindeki Hatt-ı Humâyûnların Yeri

Hatt-ı humâyûnlar daima telhis ve takririn üzerinde bulunurlar. Ancak kâğıdın kullanılışı padişaha göre değişiklik gösterir. Birçoğu telhisin yazısı istikametinde sağ üst tarafa yazarken, bazısı da sol üste yerleştirmişlerdir. Meselâ, I. Abdülhamid'in hatt-ı humâyûnları böyledir. Kağıdı eğri tutarak yazanlara da rastlanmaktadır. III. Selim'in hatları daima sol alttan sağ üste doğru yazılmıştır ve okunabilmesi için, kâğıdın mutlaka biraz çevrilmesi gerekir. I. Abdülhamid ve IV. Mustafa gibi bazı padişahlar, normalden kalın kalem kullanmışlar ve tabiî yazıları da iri olmuştur. Bu sebeble fikir bildirdiği için biraz uzun olan hatt-ı humâyûnlarda telhisin üst boşluğunun yetmediği, nadir de olsa bazan paragraf aralarına veya alta geçildiği de olmuştur.

Şekil 131
IV. Mustafa'nın kalın uclu kalemle yazılmış hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 52905)

Hatt-ı humâyûnların kaligrafi ve imlâlarının da çok kere bozuk olduğu görülmektedir. Özellikle IV. Murad ve IV. Mehmed gibi çocuk yaşta tahta çıkanların yazılarında bu husus daha bârizdir. IV. Mustafa'nın yazısı sadece iri yazılmış olmasıyla değil, okunaksızlığıyla da dikkat çekmektedir. III. Selim'in yazısında ise zaman zaman imlâ yanlışlarına rastlanmaktadır. Hattatlıkları dolayısiyle olsa gerek, III. Ahmed ve II. Mahmud'un yazıları padişah yazıları içinde belki de en güzelleridir.

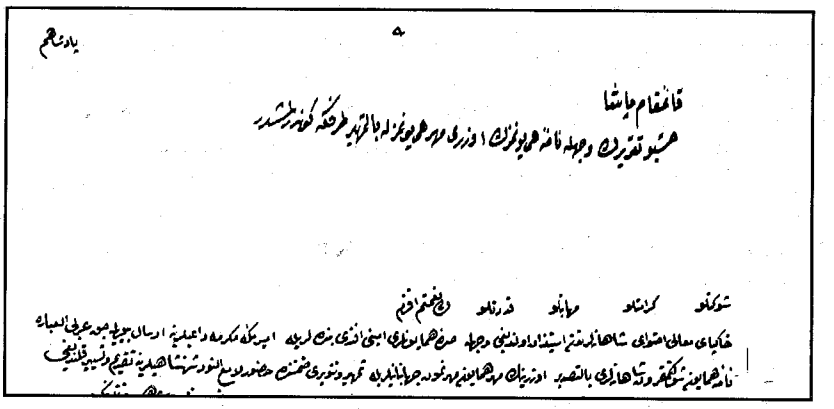

Şekil 132
III. Selim'in takrir üzerine hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 13943)

Sonuç

Hatt-ı humâyûn tabiri, padişahların, bir emri kendi ağızlarından ve genelde kendi el yazıları ile bildirmeleri için kullanılmış olmakla beraber, hatt-ı humâyûnların bazı hallerde yine padişahın ağzından, fakat başka bir şahsın kaleminden çıktığı da olmuştur. Hatt-ı humâyûnlar beyaz üzerine olabileceği gibi sadrazamın bir telhisi üzerine de fikir veya görüş bildirmek yahut emir vermek için kaleme alınabilirlerdi. Bu tip hatt-ı humâyûnlar tabiî telhisin üst kısmına yazılırlar ve çok kere kısa olurlardı.Unvânına hatt-ı

humâyûnlar da tasdik makamında yazıldıkları için -bazı istisnalar dışında- yine kısa idiler. Beyaz üzerine yazılanlar ise mahiyetleri icabı çok daha uzun olabiliyorlardı.

Şekil 133
II. Mahmud'un telhis üzerine hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 26842)

VI. İRÂDE-İ SENİYYE

Arabca bir kelime olan *irade*, "dileme, isteme, meram, emir, ferman" mânâları taşır. *İrâde-i seniyye* ise padişah emri mânâsına gelmekte ve sözlü ve yazılı olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözlü irâde-i seniyye Padişahın, sadrazama bizzat tebliğ ettiği emir karşılığı kullanılan bir tabirdir. Osmanlı diplomatiğinde *irâde-i seniyye* veya çok kere kullanıldığı gibi kısaca *irâde* sözüyle özel bir belge türü kasd edilmektedir. Bu da padişahın emrinin mâbeyn baş kâtibi tarafından sadrazama bildirildiği belgedir.

A. İRADE CİNS VE RÜKÜNLERİ

1. Arz Tezkiresi Hâmişine İrâde

İrâdelerin bu tipi sadrazamın, mâbeyn-i humâyûn baş kitâbetine hitâben yazdığı *arz tezkiresi*nin altına mâbeyn baş kâtibi tarafından padişahın iradesinin yazılması ile meydana gelir[483].

Bu tür iradeler sadrazama hitab eden bir elkabla başlar. Sultan II. Mahmud devri irâdelerindeki elkab çok daha uzun ve külfetli iken kısa zamanda kısaltılıp sadeleştirilmiştir. Gerçekten ilk irâdelerde

"*Devletlü, inâyetlü, âtıfetlü, übbehetlü velîyü'n-ni'am vufûrü'l-kerem efendim hazretleri*"[484],

"*Ma'rûz-ı bende-i müsted'îleridir ki*"[485] veya

"*Ma'rûz-ı bendeleridir ki*"[486] şekilleri kullanılmış, nihayet

"*Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*" şeklinde karar kılınmıştır.

---

[483] Mehmed Tevfik, *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet*, s. 413.

[484] BOA, HH. tasnifinde bu elkabla başlayan hayli irade vardır. Misal olarak nr. 19283 ve 43114 verilebilir.

[485] HH, nr. 29673.

[486] HH, nr. 50787, 50926.

Nakil / iblâğ kısmı kısa ve kalıplaşmıştır. Hemen bir cümle ile sadrazamın tezkiresinin padişaha sunulduğu bildirilir. Arz tezkiresi sadrazam tarafından gönderildiğinden *tezkire-i sâmîye-i âsafâne*, *tezkire-i seniyye-i âsafâne*; sadâretin başvekâlete çevrildiği sıralarda yazılanlarda ise *tezkire-i seniyye-i vekâlet-penâhî* olarak adlandırılırdı. Fakat bunun başına mutlaka, iradeden iradeye değişen

"*Resîde-i enâmil-i ihtirâm olan*",
"*Resîde-i enâmil-i tevkîr olan*",
"*Resîde-i dest-i tevkîr olan*",
"*Resîde-i dest-i ta'zîm olan*",
"*Resîde-i dest-i î'zâz u ikrâm olan*",
"*Hâme-pîrâ-yı ta'zîm olan*",
"*Hâme-zîb-i tevkîr ü ibcâl olan*",
"*Enmele-pîrâ-yı tekrîm olan*"
"*Enâmil-zîb-i tekrîm olan*",
"*Enâmil / enmele-zîb-i ta'zîm olan*",
"*Enâmil-pîrâ-yı ibcâl olan*"
"*Zîver-i dest-i ta'zîm olan*",
"*Zîver-i enâmil-i tefhîm / ibcâl olan*",
"*Râhe-zîb-i tevkîr ü ibcâl olan*",
"*İsâbet-azîb-i ta'zîm olan*", gibi birer ibâre eklenirdi.

Eğer, arz tezkiresiyle birlikte takrir, mazbata vs. belge veya belgeler varsa bunlardan da bahs edilir ve hepsinin birlikte padişaha sunulduğu şöyle bir ifâdeyle bildirilirdi:

"*İşbu emir-nâme-i seniyye-i velîyyü'n-ni'amîleriyle mîr-i mûmâileyhin mektubuyla müşârünileyhümânın zikr olunan kaimeleri mübârek ve mu'allâ hâk-pây-i me'âlî-ihtivâ-yı Hazret-i Şehinşâhîye arz u takdîm ile*"[487]

"*İşbu tezkire-i âsafâneleri atabe-i felek kevkebe-i cenâb-ı cihândârîye arz u takdîm birle*"[488];

"*İşbu tezkire-i seniyye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata ve takrir mübârek ve mes'ûd hâk-pay-i tûtiyâ-sây-ı Hazret-i Şâhâneye arz u takdîm birle*"[489];

"*İşbu tezkire-i sâmîleri mübârek ve mu'allâ hâk-pây-i tûtiyâ-sây-ı Hazret-i Pâdişâhîye arz u takdîm birle*"[490].

"*İşbu zikr olunan tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleriyle zikr olunan mazbata ve evrak-ı müteferri'ası*"[491];

İradelerin bazılarının bu kısmında *âsafâne* yerine

"*İşbu tezkire-i sâmiyye-i hidîvâneleriyle zikr olunan mazbata*"[492] misalinde olduğu gibi *hidivâne* tabirinin kullanıldığı da görülür.

Sadâretin başvekâlete çevrildiği sıralarda yazılan iradelerde ise şöyle bir ifade kullanılırdı:

"*İşbu tezkire-i seniyye-i vekâlet-penâhîleriyle Kapudân-ı müşârünileyh hazretlerinin* (Kapdan Paşa kasd ediliyor) *tezkiresi ve zâyîçe*[493] *takdîm-i huzûr-ı şevket-mevfûr-ı Hazret-i Şâhâne kılınarak*"[494].

[487] Rauf Paşa'nın 9 Safer tarihli arz tezkiresi üzerine 12 Safer 1253 (18 Mayıs 1837) tarihli irade: HH, nr. 48938.

[488] II. Mahmud devri iradelerinden: HH, nr. 27330.

[489] Arkada muâmele kaydı olarak Gurre-i Zilhicce 1256 (24 Ocak 1841) tarihi bulunan irade: İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 124.

[490] II. Mahmud devri iradelerinden: HH, nr. 37141.

[491] 5 Rebi'ülâhır 1270 (5 Ocak 1854) tarihli irade: İrade-MV, nr. 11826.

[492] İlber Ortaylı, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri" *TBPDS*, s. 162.

"İşbu tezkire-i sâmiye-i yekâlet-penâhîleriyle sûret-i mezkûr mübârek ve mes'ûd hâk-pây-i tutiyâ-sây-ı Hazret-i Şâhâneye arz u takdîm kılınarak"[495]

Bu kısmı takiben yer verilen Padişahın arz tezkiresi ve eklerini görüp incelediği de değişik formüller kullanılarak belirtilirdi.

"manzûr-ı şevket-mevfûr-ı cenâb-ı cihânbânî buyurularak"[496]
"meşmûl-i nazar-ı âtıfet-eser-i Hazret-i Hilâfet-penâhî buyurularak"[497];
"meşmûl-i lehâza-i mekârim-ifâza-i Hazret-i Şehinşâhî / Padişâhî buyurulmuş"[498];
"manzûr-ı mekârim-mevfûr-ı cenâb-ı tâc-dârî buyurulmuş"[499]
"meşmûl-i nazar-ı kimyâ-eser-i cenâb-ı cihândârî buyurulmuş"[500];
"manzûr-ı şevket-mevfûr-ı Hazret-i Şehriyârî buyurulmuş"[501];
"manzûr-ı âlî / me'âlî-mevfûr-ı Hazret-i Pâdişâhî buyurulmuş"[502].

Bu kısa nakil rüknü, "*ve*" kelimesiyle Padişahın irâdesinin bildirildiği *emir* rüknüne bağlanırdı.

Arz edilen konuya göre cevab da değişirdi. Şayet arz tezkiresinde Padişaha sadece yapılan bir muâmele hakkında bilgi veriliyorsa irade her hangi bir emir ihtivâ etmezdi. Yalnız

"Sâlifü'z-zikr sûret i'âde kılınmış olduğu"[503] veya

"nâme-i humâyûn-ı mezkûrun derûnu imzâ-yı mehâbet-ihtivâ-yı Şâhâne ve üzeri mühr-i humâyûn-ı mülûkâne ile tezyîn ü tevşîh buyurul" duğu[504] bildirilirdi.

Padişaha arz edilen husus yabancı bir devlet hükümdarına gönderilecek bir nâme yahut tasdiknâme metni gibi bir şeyse yine gönderilen müsveddelerin uygun bulunduğu

"zikr olunan nâme-i humâyûnun sebk u ibâresi münâsib ve yolunda görülmüş olmasıyla iktizâ-yı âlîsi icrâ buyurularak.."[505] şeklinde; sunulan bir i'timad-nâme ise

"istîzân olunduğu vechile i'timad-nâme-i mezkûrun aslı, emsâli misillû Dîvân-ı Humâyûn kaleminde hıfz ettirilmesi husûsuna..."[506] gibi bir ifade ile belirtilirdi.

---

[493] Yıldızların belli zamanlardaki yer ve durumlarını gösteren cedvel olup Osmanlı padişahları yapacakları işlerde "eşref saat" aradıklarından bunun hesablanmasına büyük önem verirlerdi.

[494] Arkada muâmele kaydı olarak Gurre-i Muharrem 1256 (5 Mart 1840) tarihi olan irade: İrade-D, nr. 387.

[495] Arkada muâmele kaydı olarak 23 Zilka'de 1256 (16 Ocak 1841) tarihi bulunan irade: İrade-D, nr. 1429.

[496] HH, nr. 48938.

[497] Rauf Paşa'nın arz tezkiresi üzerine 29 Muharrem 1253 (5 Mayıs 1837) tarihli irade: HH, nr. 50926.

[498] II. Mahmud devri iradelerinden: HH, nr. 43114 ve 19283.

[499] Arkasına muâmele tarihi olarak Gurre-i Zilhicce 1256 (24 Ocak 1841) tarihi konmuş irade: İrade-H, nr. 397.

[500] İrade-MV., nr. 124.

[501] 21 Şa'ban 1274 (6 Nisan 1858) tarihli irade: İrade-H, nr. 8186.

[502] Meselâ, 12 Cemâziyelevvel 1274 / 29 Aralık 1857 (İrade-MV, nr. 16868); 10 Muharrem 1279 / 8 Temmuz 1862 (İrade-MV, nr. 21191); 9 Zilhicce 1298 / 2 Kasım 1881 (İrade-D, nr. 67548) tarihli iradeler.

[503] Meselâ, İrade-D, nr. 1429.

[504] İrade-H, nr. 399.

[505] Amerika Cumhurreisi nâmesi için 5 Cemâziyelevvel / 22 Aralık; İspanya Kraliçesi nâmesi için 8 Şa'ban / 24 Mart ve İngiltere Kraliçesi nâmesi için çıkan 20 Şa'ban 1274 / 5 Nisan 1858 tarihli irâdeler: İrade-H, nr. 7969, 8184, 8185. Brezilya muâhedesi tasdiknâmesi hakkındaki irade: İrade-H, nr. 8186.

[506] M. Münir Aktepe, "II. Mahmud Devri Osmanlı İmparatorluğu ile Sardunya Krallığı Münâsebetlerine Dâir İrâde-i Seniyyeler", *TTK Belgeler*, XII/16 (1988), 107.

Bir atıyye bahis konusu olan arz tezkireleri üzerine yazılan iradelerde
"*ihsân-ı şâhâne buyurulmak ve şân-ı şevket-unvân-ı Pâdişâhâne bu babda dahi îlân olunmak içün atıyye-i seniyye-i mülûkâne olarak ... î'tâsı emr ü fermân-ı inâyet-nişân-ı Hazret-i Şehinşâhî buyurulduğu*"[507] kaydı konurdu.

Bir memuriyet tevcihi için Padişahın tasdikinin istendiği arz tezkirelerine verilen cevabda ise
"*nezâret-i merkumun mîr-i mûmâileyhe tevcîhi dahi rehîn-i tensîb-i âlî buyurularak* ifadesi kullanılırdı[508].

Bazı iradelerde arz tezkiresinde konu edilen husûsun
"*tensib ve mütâlea olunduğu üzere icrâ-yı iktizâsı zımnında*" ilgili makama havâlesi bildirilmekle yetinildiği halde bazı iradelerde teferruata girilerek arz tezkiresindeki hususlar özetlenerek tekrar edilir ve
"*...emr ü fermân-ı humâyûn-ı cenâb-ı Pâdişâhî muktezâ-yı münîfinden olarak* veya
"*...husûsuna irâde-i aliyye-i cenâb-ı mülûkâne sunûh u sudûr buyurulmuş*" olduğu belirtilirdi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde, iradenin emir kısmında padişah için kullanılan *cenâb-ı mülûkâne, cenâb-ı pâdişâhî* gibi sıfatların yerini *cenâb-ı hilâfet-penâhî* veya *hazret-i hilâfet-penâhî* almış ve ifade
"*... irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyurulmuş olmağla*"[509] veya
"*... irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla*"[510] şekline girmiştir.

Emrin bildirilmesinden sonra ise sadâretten yollanan evrakın takımıyla iâde edildiğine
"*leffen iâde kılınmış olmağla*"
"*yine savb-ı sâmî-i âsafânelerine i'âde kılınmış olduğu*"
"*zikr olunan mektub ve kaimeler leffen i'âde-i hâk-pây-ı devletleri kılınmış olmağla*"
"*evrak-ı merkume yine savb-ı sâmî-i hidîvânelerine i'âde kılınmış olmağla*" gibi bir ifade ile mutlaka işaret edilir[511] ve irade
"*ol babda emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir*" cümlesi ile bitirilirdi.

Ma'rûzât-ı rikâbiye denilen, padişahın saray dışına çıktığı zamanlarda halk tarafından sunulan arzuhaller, hatt-ı humâyûn bahsinde işaret edildiği gibi, Bâbıâlî'de özetlenir ve bir kâğıt üzerine her arzuhal bir bend olmak üzere, her biri için yapılacak muâmele hakkında üstlerine notlar ilâvesiyle arz tezkiresine eklenerek Mâbeyne gönderilirdi. Padişahın emir veya görüşleri ise diğer arz tezkireleri hâmişine sadır olan iradeler gibi Mâbeyn başkâtibi tarafından arz tezkiresinin altına
"*zikr olunan hulâsalar manzûr-ı şevket-mevfûr-ı cenâb-ı şehinşâhî buyurulmuş ve mevadd-ı merkumenin bendleri bâlâlarına muharrer sûver-i icrâ'iyesi münâsib ve yolunda görünmüş olmasıyla ol vechile icâbâtının icrâsı...*" şeklinde bir cevabla sadrazama iâde edilirdi[512].

---

[507] HH, nr. 37141.

[508] İrade-D, nr. 1284.

[509] İrade D. nr. Rebi'ülâhır 1312 / 15.

[510] İrade-D, nr. Şevval 1312 / 9.

[511] Genelde hemen ayni kalıblar kullanılmakla beraber ufak bazı değişiklikler tesbit edilmektedir. Bu konuda BOA İrade ve Yıldız tasniflerinde pek çok örnek bulunmaktadır.

[512] 12 Cemâzıyelevvel 1272 (20 Ocak 1856) tarihli irade: İrade-D, nr. 22359.

2. Re'sen İrade

Padişahın her hangi bir mürâcaat olmaksızın bir mesele hakkında verdiği emrin mâbeyn başkâtibi tarafından sadrazama bildirilmesine *re'sen irâde-i seniyye* adı verilirdi. Re'sen iradeleri yazılış sebeblerine göre birkaç grupta toplamak mümkündür.

a. Devlet İşleriyle İlgili Emirler

Padişah, mühim bir mesele hakkında sadrazamın arz tezkiresi olmaksızın emir veya görüşünü bildirirdi. Meselâ, daha önce gündeme gelmiş olan bir konu ile ilgili olarak Meclis-i Mahsus'da görüşülüp verilen kararın bir mazbata ile kendisine sunulmasını isteyebilirdi[513].

Memlekette veya İstanbul'da vuku' bulan âfetler de padişahın re'sen irade göndermesi sebeblerinden biri idi. Bu gibi hallerde kendisine ulaştırılan bilgileri anında değerlendirip alınacak tedbirlerin sür'atlendirilmesi için sadrazama gerekli emirler böyle bir irade ile verilirdi[514].

b. İmtiyaz Tevcihi

Özellikle hanedandan bir şahsa veya devlet ileri gelenlerinden birine re'sen irade ile imtiyaz verilebilirdi. Nitekim, Eyüp körfezi vapurları imtiyazının Fehmi Paşa-zâde Mahmud Paşa'dan alınıp Cemile Sultan'a verilmesi böyle bir irade ile olmuştu[515].

c. Tayin ve Terfiler, Maaş Tahsisi

Bazı memuriyetlere tayinlerle, terfilerin de re'sen yazılan iradelerle yapıldığı görülmektedir[516]. Valilik gibi bazı yüksek dereceli memuriyetleri işgal eden şahısların maaşlarının arttırılması da re'sen irade ile olabiliyordu[517].

d. Rütbe, Nişan ve Madalya Verilmesi

Tanzimat sonrasında sivil kadronun da rütbelendirilmesi dolayısiyle her rütbenin hangi nişan veya madalyayı alacağı husûsu belirlenmişti. Bu nişan ve madalyaların tevcih edilebilmesi için padişahın iradesi, sadrazamın arz tezkiresi üzerine çıkabildiği gibi bazan da re'sen irade ile verilirdi[518].

---

513 Bu konuda pek çok örnek verilebilir. Meselâ, Sultan II. Abdülhamid, İzmir rıhtımının Fransız kumpanyasından satın alınması konusunun Meclis-i Vükelâda konuşularak neticenin bildirilmesini böyle bir irade ile emr etmişti. Başkâtib Süreyya Paşa'nın imzasını taşıyan 2 Rebi'ülevvel 1308 / 28 Teşrîn-i evvel 1306 (9 Kasım 1890) tarihli irade: İrade-D, nr. 93993; 8 Cemâzıyelevvel 1308 / 8 Kânûn-ı evvel 1306 (20 Aralık 1890) tarihli irade: İrade-D, nr. 94720/2 bunlardandır.

514 1894 temmuzunda İstanbul'da meydana gelen zelzeleyi takiben Yıldız Sarayı Başkitâbet Dâiresinden sadarete gönderilen bir iradede gerek resmî gerekse halka âid zarar gören binaların tamiri için Osmanlı Bankası'ndan borç alınması husûsunda Maliye Nâzırının hemen o gece Banka idaresi ile temasa geçmesi emr edilmişti. İrade-D, nr. Muharrem 1312/57.

515 22 Zilhicce 1298 / 3 Teşrîn-i sânî 1297 tarihli Ali Rıza imzalı irade: İrade-D, nr. 67543.

516 Meselâ, Harem-i Humâyûn Masraf Nezâretine yapılan bir tayin padişahın re'sen iradesiyle oluyordu. Şûrâ-yı Devlet Dahiliye Dairesi ikinci reisi Hacı Âkif Bey'in tayini buna misal olarak verilebilir. 20 Zilhicce 1310 / 22 Haziran 1309 (15 Temmuz 1893) tarihli ve Serkâtib-i Şehriyârî Süreyya (Paşa) imzalı irade-i seniyye: İrade-D, nr. Zilhicce 1310/32. Kastamonu defterdarlığından emekli Zekâi Efendi'nin Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayini de yine re'sen bir irade ile gerçekleşmişti. 26 Muharrem 1312 / 18 Temmuz 1310 (30 Temmuz 1892) tarih ve Süreyya Paşa'nın imzasını taşıyan irade: İrade-D, nr. Muharrem 1312/44. Bazı hallerde tayini istenen şahıs yanına bir yaver verilerek irade ile birlikte Bâbıâlî'ye gönderilirdi. Eski Dârülmuallimîn Sıbyan Müdürü Mehmed Cevdet Efendinin, Umum Mekâtib-i Sıbyâniye ve İbtidâîye Müdiriyetine tayini böyle yapılmıştı: 26 Şa'ban 1298 / 11 Temmuz 1297 (23 Temmuz 1881) tarih ve Ali Rıza imzalı irade: İrade-D, nr. 67017.

517 Meselâ, Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın maaşı 30 Zilka'de 1310 / 3 Haziran 1309 (15 Haziran 1892) tarihli böyle bir irade ile 30.000 kuruşa çıkartılmıştı. İrade-D, nr. Zilka'de 1310/51.

3. Husûsî Ma'rûzât Üzerine Sâdır Olan İradeler

Sultan II. Abdülhamid devrinde sadrazam tarafından verilen arzların *resmî* ve *husûsî* olmak üzere ayrıldıkları görülmektedir. Resmî ma'ruzatta bulunmak hakkı sadrâzam ve şeyhülislâm ile belli nezâretlere verilmişti -ki bunlar seraskerlik, bahriye, tophane ve hazine-i hassa nâzırlıkları idi. Diğer nâzırlar ise husûsî ma'rûzatta bulunabilirlerdi. Resmî ma'rûzâtın büyük kâğıtlara yazılmasına karşılık husûsî ma'rûzâtta küçük kâğıt kullanılmıştır. Dolayısiyle husûsî ma'rûzât üzerine sâdır olan iradeler de resmîlerden farklıdır[519]. Bu iradeler arz tezkiresi hâmişine yazılmayıp "*Yıldız Saray-ı Humâyûnu Baş Kitâbet Dâiresi*" başlıklı küçük boy kâğıtlara yazılmıştır[520]; başlığın hemen altında bir sayı bulunmaktadır. Bir kısmı resmî iradelerde olduğu gibi "*ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*" hitabıyla başladıkları halde bir kısmında elkab kullanılmadan doğrudan doğruya konuya girilmektedir. İradenin *nakil* kısmı

"*... eylediği ifâdesine dâir hâme-pirâ-yı ta'zîm ü tekrîm olan ... tarihli tezkire-i husûsiyye-i sadâret-penâhîleri ...*"[521] veya

"*... istîzânına dâir enmile-i zîb-i ta'zîm olan ... tarihli ve ... numerolu tezkire-i husûsiyye-i sadâret-penâhîleri*"[522] şeklinde emir kısmına bağlanmakta ve emir, sebebiyle birlikte izah edildikten sonra resmî iradelerdeki aynı ifade ile son bulmaktadır.

4. Padişah İmzası Taşıyan İradeler

II. Meşrutiyetten sonra yani Sultan Reşad ve Vahdeddin devirlerinde arz tezkiresi hâmişine mâbeyn kâtibi tarafından yazılmış iradeler devam etmekle beraber bazı mühim konulardaki iradelerin de Bâbıâlî'de hazırlandıktan sonra sadrazam ve ilgili nâzırdan başka Padişah tarafından da imzalandığını görüyoruz. Gerçekten, kararnâme[523] ve kanunnâme lâyihalarının[524] altına padişah tarafından kabûlü makamında artık

"*Meclis-i Umûmînin ictima'ında kanûniyyeti teklîf olunmak üzere işbu kararnâmenin mevki'i mer'iyyete vaz'ını irâde eyledim*" cümlesi konmakta ve padişah tarafından bizzat imzalanmaktadır.

Hanedandan olanlara verilen rütbe ve nişanlar dolayısiyle sâdır olan iradeler ile bazı tayinlere âid iradeler de padişahın imzasını taşıyanlar arasındadır. Bu tip iradelerde irade bir nevi kanun sayıldığından kimin tarafından yürütüleceğine de iradenin altında işaret olunmaktadır. Meselâ, şehzadelerden birinin rütbesinin onbaşılıkdan çavuşluğa veya çavuşluktan baş çavuşluğa yükseltilmesini âmir irâdenin altında

"*Bu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı me'mûrdur*"[525] ifadesi bulunmaktadır. Tarihin altında ise Sadrazam ile Harbiye Nâzırının imzaları yer almaktadır.

---

[518] İrade tasnifi içinde bu konuda pek çok belge olup Sadık ve Ethem Paşalara 3. rütbeden Osmânî ve Rıza Bey'e Mecidî nişanları 22 Rebi'ülâhır 1295 (25 Nisan 1878) tarihli irade ile (İrade-D, nr. 62444); Şeyhülislâmın oğlunun rütbesinin ilmiyeden mülkiyeye çevrilmesi 30 Ramazan 1313 / 3 Mart 1312 (14 Mart 1896) tarihli irade ile (İrade-D, nr. Ramazan 1313/29) yapılmıştı.

[519] Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 6.

[520] Tahsin Paşa, *gös. yer.*

[521] 7 Safer 1312 / 29 Temmuz 1310 (10 Ağustos 1894) tarih ve 1177 sayılı irade: İrade-Husûsî , nr. 138.

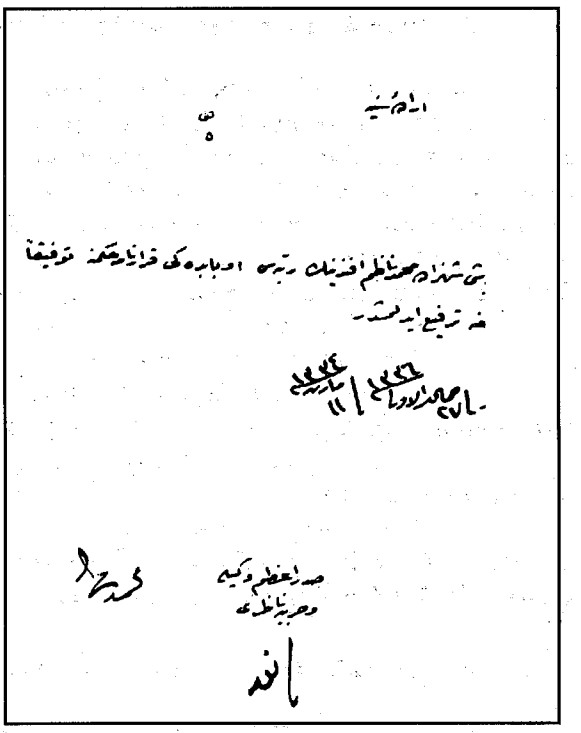
[522] 17 Muharrem 1312 / 9 Temmuz 1310 (21 Temmuz 1894) tarih ve 581 sayılı irade: İrade-Hus, nr. 79.

[523] Batum Vilâyeti teşkiline dâir 7 Zilhicce 1336 / 14 Eylül 1334 (14 Eylül 1918) tarihli kararnâme: Dosya Usûlü İradeler, dos, 1/2, nr. 8 [eski. Bu kararnamenin lâyıhası için bk. Meclis-i Vükelâ Mazbatası def., nr. 249/165A]; 1337 mâlî yılı hanedan bütçesine tamir için ilâve tahsisatla ilgili 16 Cemâzıyelevvel 1340 / 15 Kânûn-ı sânî 1338 (15 Ocak 1922) tarihli kararnâme: DUİT, dos, 3/1-3-25.

[524] Meselâ, Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin devlete hibe ettiği arazisinden ferağ harcı alınmamasıyla ilgili kanun lâyihasının kabul edildiğine dair olan iradede Sultan Reşad'ın imzası vardır. Mâbeyn baş kâtibinin bu konudaki arz tezkiresi hâmişindeki 9 Cemâzıyelevvel 1329 / 25 Nisan 1327 (10 Mayıs 1911) tarihli cevabında ise sadece "*lâyiha-yı kanûniyenin imza-yı humâyûn-ı mülûkâne ile tevşîh buyurulmuş*" olduğu bildirilmektedir. DUİT, dos. 3/2-39-5.

Almanya İmparatoru tarafından veliahd Abdülmecid Efendi'ye verilen nişanın kullanılmasıyla ilgili iradenin ise icrasına *"Bu irâde-i seniyyemizin icrâsına Hâriciye Nâzırı me'mûrdur"*[526] şerhi konmuş ve Sadrazam ile Hariciye Nâzırı taraflarından imzalanmıştır.

İrâde-i seniyyelerdeki padişah imzalarının yerine gelince: Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Reşad'ın, imzalarını irâdenin sol altına atmalarına karşılık Vahdeddin'in imzasının iradenin sol üst tarafında yer aldığı görülmektedir[527].

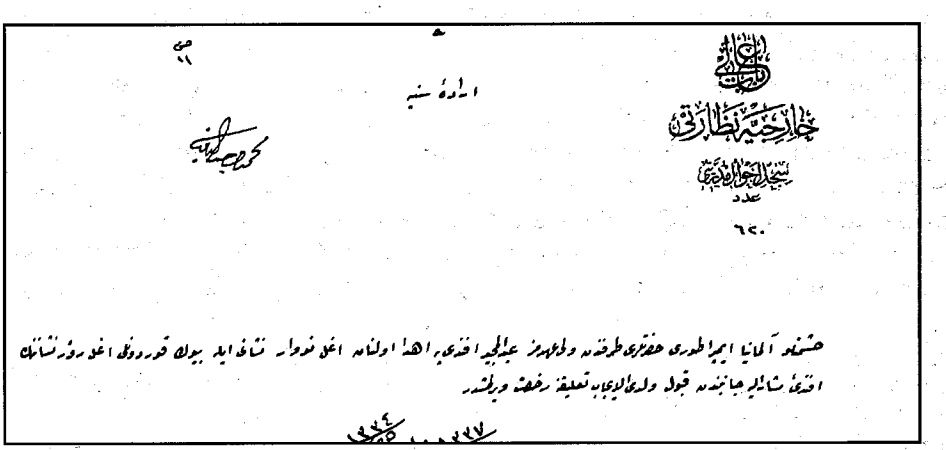
Şekil 134
Sultan Reşad'ın imzası bulunan bir irade
(DUİT, dos. 3/2-39-5)

B. İRADELERİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kâğıdın Kullanılışı

İradelerin, arz tezkiresi hâmişine veya beyaz üzerine oluşlarına göre yazıldıkları kâğıdın kullanılış şekli de değişmiştir.

Arz tezkireleri hâmişine yazılanlarda, ilk devirlerde arz tezkirelerinde kâğıdın üst yarısından başlanırken sonra kâğıdın üst

Şekil 135
Sultan Vahdeddin'in imzası olan bir irade
(DUİT, dos. 3/2-13-11)

yarısı daima boş bırakılmış, alt yarının ise çok kere üst kısmı kullanılarak alta iradenin

[525] 27 Cemâzıyelevvel 1336 / 11 Mart 1334 (24 Mart 1918) tarihli irâde: DUİT, dos, nr. 3/2-39-5.

[526] 5 Rebi'ülevvel 1339 / 16 Kânûn-ı evvel 1336 (29 Aralık 1920) tarihli irade: DUİT, dos, nr. 3/2-39-5.

[527] Sultan Reşad ve Vahdeddin devirlerinde Mabeyn başkâtibliği yapmış olan Ali Fuad Türkgeldi, Sultan Vahdeddin'in bu kararına bazı vükelâ ve Meclis-i Meb'usan Reisi tarafından "nass-ı kanûna mugayir" bulunduğu görüşüyle itiraz edildiği, fakat padişahın Enver Paşa ile yaptığı görüşme sonunda "vükelânın itirazını bertaraf ederek" tatbikata devam ettiğini belirtir. *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1949, s. 155.

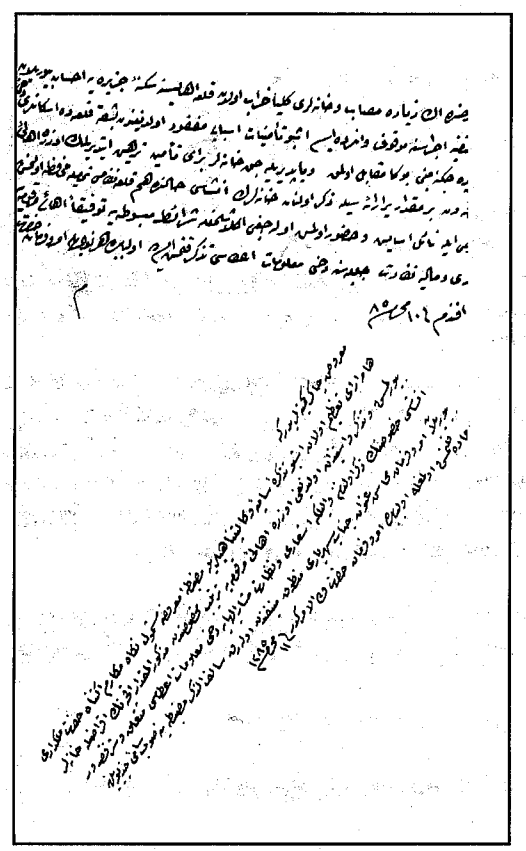
değil, sadrazamdan daha aşağıda bir mevki'de bulunan mâbeyn baş kâtibi tarafından kaleme alındıklarından sadrazam tezkiresinin altına yazılmışlardır.

Yazı istikameti genelde sağ üstten sol alta doğru ise de meselâ Tahsin Paşa'nın imzasını taşıyanlarda arza dik olarak kaleme alınmıştır. Dolayısiyle, diğerlerinde kâğıt düz tutulduğunda iradenin kolaylıkla okunması mümkün olabilirken bunlarda biraz çevrilmesi gerekmektedir.

Arz tezkiresinin biraz uzun olması veya iradenin alışılanın üstünde uzun tutulmasından dolayı altta bırakılan boşluğun yetmemesi halinde bir işaret konarak arz tezkiresinin üst tarafına geçilir ve bu defa kâğıt ters çevrilerek satırın başı arz tezkiresinin elkab kısmına rastlamak üzere, yine verev olarak yazılırdı. Yazıya devam edilmeden alttaki işaretin aynı konarak iradenin son kısmının burada olduğu gösterilirdi.

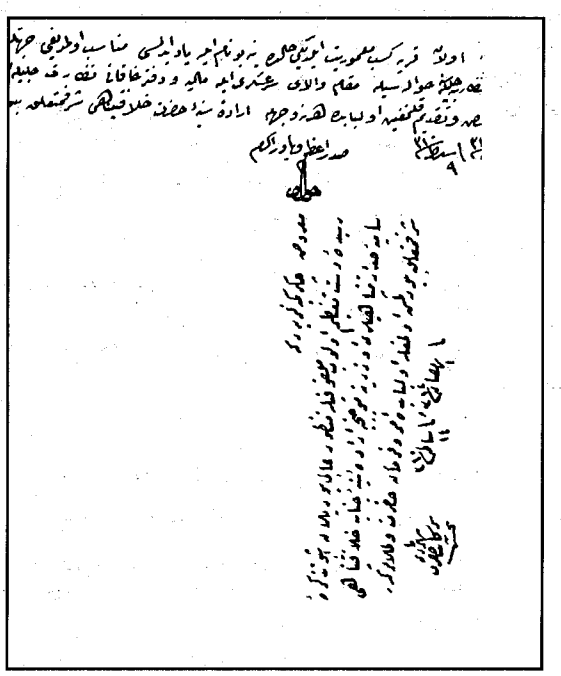
2. Tarih

II. Mahmud saltanatında padişah ile sadrazamı arasındaki yazışmaların mâbeyn baş kâtibi aracılığıyla yürütülmeğe başlanmasından sonra telhis ve hatt-ı humâyûnlar gibi arz tezkireleri ve onlara paralel olarak iradelere de bir süre tarih atılmamıştır. Sadece Rauf Paşa'nın sadareti sırasında bir süre gerek arz tezkirelerine, gerekse iradelere tarih atılmışsa[528] da sonra tekrar eski usûle dönülmüş; hatta bu, Tanzimattan sonra da bir müddet devam etmiştir. Ancak bu devir iradelerinin hatt-ı humâyûnlardan farkı, kâğıdın arka tarafına konulan tarihlerdir. Böylece, irade tarihi kesin olarak bilinmese bile çok yakın bir tarihin tesbiti mümkün olabilmektedir.

Şekil 136
Arz tezkiresinin altına verevine yazılmış bir irade
(İrade-ŞD, nr. 80)

Tarih atılmaya başlandıktan sonra uzun zaman sadece hicrî tarih kullanılmış, 1878'den sonra ise hicrî tarihin yanına muhakkak rûmî tarih de ilâve edilmeğe başlanmıştır.

Şekil 137
Arz tezkiresi altına dik yazılmış bir irade
(İrade-D, N 1312/3)

[528] Rauf Paşa sadaretindeki tarihli iradelere örnek olarak HH, nr. 50926 gösterilebilir.

3. İmza

Rauf Paşa ve onu takliden mâbeyn başkâtibi sadece tarih atmakla kalmamışlar bazı arz tezkireleri ve iradelere mühür basmayı denemişlerdir[529]. Ancak, irade belgelerine mühür veya imza konulmasına XIX. asrın son çeyreğine kadar bir daha lüzum hissedilmemiştir. Maamafih, 1295'de imzalı iradeler yanında hâlâ imzasızlara da rastlanmaktadır[530]. Sultan II. Abdülhamid ve onu takiben tahta çıkan Sultan Reşad ve Vahdeddin saltanatlarında ise iradelerde daima mâbeyn baş kâtibinin imzası bulunmaktadır.

4. Yazı

İradelerin yazısı XIX. yüzyılın karakteristik yazısı olan rık'a, daha doğrusu çoğu rık'a kırmasıdır[531]. Zaten, bu devirde Bâbıâlî ve diğer bütün resmî yazışmalarda kullanılan yazı da budur.

5. Muâmele Kayıdları

İradelerin arkalarında bazı kalem kayıdları bulunmaktadır. Bunlar, ilk devir iradelerinde çok kere sadece "15 Receb sene 56" veya "25 R 74" gibi bir tarih şeklindedir. Bu tarih, kâğıdın ön yüzü içe gelmek üzere alttan üste doğru katlandığında sol üst köşede bulunmaktadır. II. Abdülhamid devrindeki iradelerde arkada ikinci bir tarihe daha rastlanmaktadır. Bu tarih[532] bizzat padişah tarafından atılmış olup ön yüzdeki yazıyla aynı istikamette ve kâğıdın sağ üst köşesindedir[533] ve arz tezkiresinde belirtilen husûsun kabûlü mânâsını taşımaktadır. Tarihin yanında başka bir işâret olmadığı takdirde sunulan husus aynen kabûl edilmiş demektir. "Cim" işâretinin bulunması, padişahın konu hakkında bir mütâlaa veya cevabı olacağına işârettir[534].

Geç devir iradelerine tarihlerle birlikte "arz", "meclis" veya "hariciye" kelimeleri eklenmiştir. Bir kısmında "takdîm", havale veya geliş gösteren kayıtlar mevcuddur. Yine geç tarihlilerde kâğıdın üst tarafına ve enden orta yerine "*Bâbıâlî Hazîne-i Evrakı*" damgası basılmış olduğu görülür. Alt veya üstünde yazıyla yahut yine mühürle basılmış olarak "*kayıd şüd*" ibaresi yer alır. Daha altta kırmızı mürekkeble atılmış tarih vardır. Hangi nezâret veya kalemlere gönderildiği ve ilgili yerlere tebliğ edildiğini gösteren

"*Dahiliye, Maliye, Defter-i Hâkanî tezkire*"[535],

"*Dahiliye Nezâret-i celîlesi vasıtasıyla*", bunun biraz solunda "*Mûcebince tebliğ*", sağ köşede "*28 Receb sene minhû tarihinde Dahiliye'den Vilâyete tebliğ*"[536] notları ilâve edilmiştir. Veya

"*Zabtiye ve Bahriye Nezâretlerine tezkire yazıldı, fî 9 ve 10 Temmuz sene 310*".

"*Bugünkü Meclis-i Mahsûs, 10 m(inhû)*".

"*Mazbata takdîm kılınmışdır. 9 RA sene 312.*" kayıdlarıyla beraber sağ tarafa bir sayı ve

---

[529] Rauf Paşa sadaretindeki tarih ve mühürlü iradelere örnek olarak HH, nr. 48938 gösterilebilir.

[530] İrade-MM, nr. 2755 ve İrade-D, nr. 62720.

[531] Mahmud Yazır, (*Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 141) Bâbıâlî kırması denilen bir rık'a kırmasından bahs etmekte ve arşivdeki "rık'a diye anılan yazıların yüzde doksanı"nın kırma olduğunu ifade etmektedir.

[532] Başkâtib Tahsin Paşa hâtırâtında (s. 6), bu tarihi "Arabî tarih" olarak adlandırmaktadır.

[533] İradelerden birkaç örnek: "9 Zilhicce sene 98" (İrade-D, nr. 67401), 24 Şevval sene 300 (İrade-D, nr. 70968), 30 Rebi'ülevvel sene 98 (İrade-ŞD, nr. 2979).

[534] Bu mütâlaayı huzurda okuyan mâbeynci veya başkâtib getirir ve cevab ona göre yazılırdı. Tahsin Paşa, *a.g.e*, s. 6-7.

[535] İrade-D, nr. Şevval 1312/9.

[536] İrade-D, nr. Rebi'ülevvel 1310/60.

"*Ticâret ve Nâfı'a, Bahriye, Rüsûmat'a tezkire yazıldı*"[537] yahut hepsi aynı hizada olmak üzere yine sağda bir tarih ve

"*Maliye tezkire*" kaydıyla altında bir sayı, ortada "*Teşrîfata ve kaleme*" ve solda yine tarih[538] yahut sağda tarihin yanında

"*Fî 3 Z sene minhu tarihinde Dahiliyeye, Maliyeye buyuruldu*"[539] notları konmuştur.

Bazılarında ise sol tarafta

"*Serî'an tezkire. Arz olunmuşdur, fî 10 M(uharrem) 312*"[540] kaydı görülmektedir.

Sicill-i Ahval'e gönderilenlerde, diğer kayıdlardan başka "Hazîne-i Evrak" mührünün sağına "*Sicill*" yazısı konmuş; yan veya altlarına tarih atılmıştır.

XX. asra gelindiğinde kayıdlara daha îtinâ gösterilmeğe başlanmıştır. Meselâ, hanedandan birine rütbe verilmesiyle ilgili bir iradede, bu devir belgelerinin hepsinde bulunan damga, tarih ve özel sayılardan başka sol köşede hep alt alta olmak üzere şu kayıdlara rastlanmaktadır:

"*Harbiye Nezâretine tebliğ olunmuşdur, fî 18 Kânûn-ı evvel sene 336.*
Takvîm-i Vekayi'e derc edilmişdir, fî 19 Kânûn-ı evvel sene 336.
Dîvân-ı Humâyûnca görülmüşdür."[541] kayıdları vardır.

Başka bir iradede ise yine alt alta olmak üzere,

"*Hariciye'ye teblîğ olundu 27- 10.*
Teşrîfatca görülmüşdür, fî 31 m(inhû).
Takvîm-i Vekayi'e derc edilmeyecekdir.
Dîvân-ı Humâyûnca mu'âmele-i kadîmesi îfâ kılınmışdır"[542] gibi notlar bulunmaktadır. Geç tarihli bütün iradelerde sol taraftaki kayıdların biraz altında "*Dahiliye*", "*Hariciye*", "*Hanedân-ı Saltanat*" gibi belgenin yer aldığı irade grubunun adı ve onun da altında dosya numarası yazılmıştır. Bu kayıdlar son devir bürokrasisinde dosyalama sisteminin başarılı bir biçimde tatbik edildiğini göstermektedir.

S o n u ç

İrade tipi belgeler bir bakıma hatt-ı humâyûnların devamı olmakla beraber bizzat padişahın kaleminden çıkmadıkları için onlardan ayrılırlar. Muhteva bakımından II. Mahmud iradeleriyle Vahdeddin devri iradeleri arasında büyük değişiklik yoktur. Ancak zaman içinde bürokratik bakımdan duyulan bazı eksikliklerin telâfisi cihetine gidilmiştir. Bu ihtiyac önce tarih atma ile başlamış, muâmele kayıdlarının geliştirilmesi ve imza konulması ile devam etmiş ve Padişahın bizzat imzasını atması ile gelişme tamamlanmıştır.

VII. SEBEB-İ TAHRİR HÜKMÜ

A. RÜKÜNLERİ

Ferman ve beratlar gibi padişahın tuğrasını taşıyan *sebeb-i tahrir hükümleri* de, maliyede hazırlanan belgelerdendir. Aynı formülle başlayan beratlardan karakter îtibâriyle farklı olup bunlar, *temessük* (sened) yerine geçmek üzere verilmiş hükümlerdir.

---

[537] İrade-Hus, nr. 79.

[538] İrade-D, nr. Muharrem 1312/44.

[539] İrade-D, nr. Zilka'de 1310/51.

[540] İrade-D, nr. Muharrem 1312/57.

[541] DUİT, dos. nr. 3/2-39-8.

[542] DUİT, dos. nr. 3/2-13-11.

Sebeb-i tahrir hükümleri,

1. Cizye, âdet-i ağnam, avârız gibi devlet tarafından toplanan vergilerin veya mukataa taksitlerinin doğrudan doğruya hazineye girmesi halinde;

2. Sefer masrafları veya yeniçeriler ve kale muhafızları gibi devletten maaş alanların mevâcib yahut diğer ihtiyaclarını karşılamak üzere yapılacak masrafların hazineye girmeden mahallinde bir mukata'anın gelirinden takas olunması, yani bütçenin gelir gider fasıllarını denkleştirmek üzere irad-masraf şeklinde mahsub yapılması durumunda verilirler.

Aslında şekil bakımından bu ikisi arasında fark yoktur.

Sebeb-i tahrir hükümleri de fermanlarda olduğu gibi *hüve*den ibâret **davet** rüknü ile başlar.

Tuğradan sonra *"sebeb-i tahrîr-i tevki'-i humâyûn oldur ki"* formülü yer alır. Bunu müteâkıb **nakil / iblâğ** rüknüne geçilir.

Bazı hükümlerde nakil bir *elkab*la başlar. Ancak bunlarda, hükmün doğrudan doğruya muhatabı olan bir şahıs bulunmadığından sebeb-i tahrir formülünden sonra gelen elkab da fermanlardaki elkabdan farklı olarak ya

"*İftihârü'l-havass ... Mustafa Ağa ... nezâretine müte'allik olan ... Osman Ağa evkafı mütevellîsi Nasuh tahvîlinden*" şeklinde vakıf nâzırı veya

"*Emîri'l-ümerâi'l-kirâm ... sâbıka ... beğlerbeğisi olup eyâlet-i mezbûrede vâki' mukata'âta nâzır ve kabız olan ... tahvîlinden*" şeklinde mahsub yapılacak mukata'ayı elinde bulunduran şahsa âiddir.

Bazı sebeb-i tahrir hükümlerinin nakil rükünleri ise *"hâlâ"*, *"bundan akdem"*, *"sâbıka"* sözlerinden biri, mukataanın adı yahut bir tarihle başlar.

Hazineye teslim edilecek bir para bahis konusu ise ve şayet bunun toplanacağı yerler bir vakıf hududları içindeyse *nakil*de, vakfın nâzırı ve vâkıfı ile mütevellisinin adlarından sonra

"*... nam karyelerin ... tarihinde vâcib olan cizyeleri akçesinden ... akçe ider; meblâğ-ı mezbur bin sekiz ramazanının altıncı günü gelüp Hazîne-i Âmire'ye teslîm olunmakla*" gibi bir ifade kullanılarak paranın nerelerden ne mikdarlarda toplandığı, âid olduğu vergi dönemi ve nihayet hazineye teslim tarihi yazılır.

İltizâma verilmiş bir mukataa gelirinin doğrudan doğruya hazineye girmesi halinde mukataanın adı ile hicrî ve mâlî birlikte olmak üzere zabt tarihi ve iltizâmı alan şahsın adına

"*... gümrüğü ve tevâbi'i mukata'asının bin otuz altı şa'banının on ikinci gününde vâki' on yedi nisanda ber-vech-i iltizam emîn olan ... nâm zımmî tahvîlinden*" ifadesiyle yer verildikten sonra hazineye giren paranın mıkdarı, ne zaman ve kimin elinden hazineye teslim edildiği de

"*mukata'anın kıstından ... akçe ve tefâvüt-i hasene*[543] *ve guruşdan ... akçe ki cem'an ... akçeyi on üç recebde Bâbü's-sa'âde Ağasına tâbi' Ahmed Helvâyî elinden hazîneye teslîm olmağın*"[544] şeklinde belirtilir.

Mahsub için verilen sebeb-i tahrir hükümlerinde kimin tahvilinden olduğu belirtildikten sonra zabt zamanı ile takasın hangi vergi veya mukata'adan yapılacaksa adı

---

[543] *Tefâvüt-i hasene*, altın ve gümüşün hazineye giriş ve çıkış fiatları arasındaki farkı ifade ettiği (Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4, İstanbul 1960, s. 213) gibi mukataaların zabt tarihlerinde hicrî ve mâlî yıl arasındaki on günlük farkdan dolayı hazinenin kârı (Pakalın, *OTDTS*, III, İstanbul 1956, s. 434) için de kullanılıyordu.

[544] TSMA, nr. E. 9298/53.

"*tahvîlinden bin yüz elli sekiz senesine mahsûben Anadolu eyâletinde vâki' Menteşe ve Aydın ve Saruhan ve Teke sancaklarının imdâd-ı seferiyye akçeleri ... ma'rifetiyle ve ...'nin istikrâzına takas olmak içün teslîm-i Hazîne-i Âmirem etdirilmesi...*"[545]

"*Kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân Şerîf Mehmed zîde mecduhu tahvîlinden zamân-ı zabtı mart evvelinde olup bin iki yüz senesine mahsûben mûmâileyhin uhdesinde olan Girid Cezîresi'nde vâki' resm-i mîrî-i sabun mukata'ası akçelerinden*"[546];

"*Emîri'l-ümerâi'l-kirâm sâbıka Trablusşam Beğlerbeği olup eyâlet-i mezbûrda vâki' mukata'âta nâzır ve kabız-ı mâl olan Mehmed dâme ikbâluhû tahvîlinden bin doksan senesine mahsûb olmak üzere eyâlet-i mezbûrede vâki' mukata'ât malından*"[547] gibi bir ifade ile belirtilir.

İkinci kısımda ise bu gelirin hangi masraf için mahsûbu yapılacağına

"*Ordu hazînesinde mevcûd etdirilüp umûr-ı mühimme masârıfına harc u sarf etdirilmek üzere...* "[548],

"*Hanya Kal'ası muhâfazasına me'mûr dokuz yüz elli üç nefer Dergâh-ı mu'allâm yeniçerilerinin bin yüz doksan dört senesi zilhiccesinin yirmi beşinci gününde duhûl eden erba'în evvelinden iki yüz doksan altı senesi muharreminin altıncı gününde duhûl eden erba'în evveline değin müstahık oldukları zemistânî çukaları bahâları akçeleriyçün tarih-i mezbûra mahsûben*[549] veya

"*Trablusşam Kal'ası muhâfazasında olan yüz otuz yedi nefer Dergâh-ı mu'allâm yeniçerilerinin beher yevm ... vakıyye et ... ve ... her ayda altmış sekiz buçuk kile hıntadan ... zarar-ı lahm ve zahîre bahâları ... olup*[550] şeklinde bütün gerekli rakamlar verilerek izah edilir.

Sebeb-i tahrîr hükümlerinin çoğunda mahsub sırasında kuruşun kaç akçeden hesablandığı

"*... beher guruşu yüz yirmişer akçeye olmak üzere be-hesâb-ı esedî yalnız ... esedî guruş eder*"[551] şeklinde ifade edildiği gibi bazan da kuruşun hazineye giriş ve çıkıştaki akçe olarak karşılıkları ile "sa'y-ı mîrî" (veya "sa'y-ı hazine")[552] ve "tefâvüt-i hasene"

"*... her yüz yirmi akçesi bir esedî olmak üzere ... guruş ve akçe olup meblâğ-ı mezbûrdan ... akçesi sa'y-ı hazîne olduktan sonra ... mûmâileyhin deynine mahsûb olan ... akçe ve tefâvüt-i hasene ve guruşdan ... akçe ki her yüz on akçesi bir esedî olmak üzere*"[553] ifadesi ile açıkca gösterilir.

Bazılarında Hazine-i Âmire defterlerindeki irad-masraf kayıdlarının kimin tarafından yapıldığı da meselâ

"*Mustafa yazıcı zîde kadruhû yedinden Hazîne-i Âmirem defterlerinde îrâd ve masraf kayd olunmağın*" şeklinde ifade olunur.

---

[545] TSMA, nr. E. 5215/23.

[546] TSMA, nr. E. 5225/46.

[547] TSMA, nr. E. 5223/70.

[548] TSMA, nr. E. 5215/70.

[549] TSMA, nr. E. 5225/46.

[550] TSMA, nr. E. 5225/70.

[551] TSMA, nr. E. 5215/23.

[552] *Sa'y-ı mîrî* veya *sa'y-ı hazîne*, devlet ödemelerinde hazine lehine olarak yapılan tenzilât için kullanılan bir tabirdir.

[553] TSMA, nr. E. 5225/70.

Sebeb-i tahrir hükümlerinde **emir** bahis konusu değildir. Onun için "*Temessük içün / olmak içün işbu hükm-i şerîfim verildi*" cümlesi ile nakil / iblâğdan **te'kid**e geçilir.

Burada da "*şöyle*" ile başlayan formül kullanılır. Şu farkla ki, ferman ve beratlardaki *bilesin / bilesiz*, ve *kılasın / kılasız* şekilleri yerine sebeb-i tahrirlerde genellikle *bileler* ve *kılalar* kelimeleri tercih edilmiştir.

Maliyeden verilen ferman ve beratlarda olduğu gibi sebeb-i tahrir hükümlerinde de **tarih**, *tarihci kalemi*nde atılmıştır; sol alt köşeye de yine **mahall-i tahrir** yani hükmün yazıldığı yer ilâve edilmiştir.

B. MUÂMELE KAYIDLARI

Sebeb-i tahrir hükümlerinin arkasında da ferman ve beratlardaki gibi birden üçe kadar değişebilen defterdar imzaları, "*sahh*" ve "*saliyâne*" gibi notlar ile tarih bulunur. Bunlar, hükmün yazısına göre ters istikamettedir. Büyük kısmında teslimatın yapıldığını gösteren kayıdlar vardır. Bunlardan bir kısmı hükmün yazısı ile aynı istikamettedir. Sadece

"*Manastır cizyesi bakıyyesinin temessük hükmüdür*"[554],

"*Mahallinde mukayyeddir*"[555],

"*Yeniçerilerde olan müsellem yerlerinin emridir*"[556] şeklinde hükmün mahiyeti hakkında kısa notlar bulunanlar olduğu gibi bir kısmında

"*Der-muhâfaza-i Kal'a-yı İnebahtı, sene 192*",

"*Guruş 300. An mâl-i mukata'a-yı damga ve bogası ve tahmîs-i Nazilli, sene 204*"[557], veya

"*Der-muhâfaza-i Kal'a-yı Hanya*",

"*Çuka bahâ, guruş 692 para 10. An mâl-i mukata'a-yı resm-i mîrî-i sabun-ı Girid, sene 1201*"[558] gibi mahsubu yapılan paranın ne için sarf edileceği ve hemen altında da hangi mukata'a malından mahsub yapılacağına dair kayıdlar görülür.

Bir kısım sebeb-i tahrir hükümlerinin arkasında bahis konusu paranın tamamen ödendiğini gösteren şerh mahiyetinde notlar veya *hüccet-i zahriye*ler bulunur. Bunlar arasında

"*Enderûn-ı Humâyûn'a teslîm olunmak içün meblâğ-ı mezbûr teslîm-i Hazîne-i Âmire olunmağla şerh verildi*"[559] gibi oldukca kısa bir not ile tarih ve imza veya

"*İşbu sebeb-i tahrîr ahkâmı derûnunda mastûr olan yalnız altı yüz doksan iki guruş ile on para meblâğ-ı mezkûru Hanya Kal'asında mukata'a-i resm-i mîrî-i sabun emîni olan Kasım-zâde sa'âdetlü Hasan Ağa yedinden tamâmen ahz ve makbûzum olmağın kayd u temhîr olundu.*"[560],

"*Derûn-ı sebeb-i tahrîrde mezkûr meblâğ tamâmen ahz u kabz olunmağla makbûzu müş'îr işbu zahriye şerh u temhîr olundu.*"[561],

"*Bir kıt'a sebeb-i tahrîr hükmü mûcebince havâle olunan yalnız yedi yüz altı esedî guruş ve on dokuz Mısrî para mübâşire ... mahsuldarları olan El-hâcı Ali Ağa ve*

---

[554] TSMA, nr. E. 9297/34.

[555] TSMA, nr. E. 5222/15.

[556] TSMA, nr. E. 5204/4.

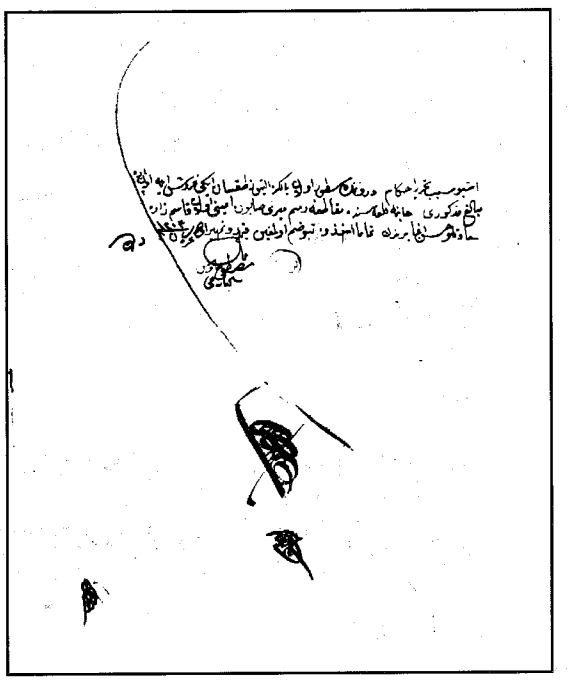
[557] TSMA, nr. E. 5227/8

[558] TSMA, nr. E. 3352/1.

[559] TSMA, nr. E. 9288/17.

[560] TSMA, nr. E. 3352/1.

[561] TSMA, nr. E. 5227/8.

Şekil 138
Sebeb-i tahrir hükmü arkasındaki defterdar imzalarının ters istikametindeki tesellüm kaydı
(TSMA, nr. E. 3352/1)

Mehmed Ağa'dan bi't-tamâm ahz olunup işbu mahalle şerh verildi"[562] şeklinde bir kayıd ile tarih, teslim alanın adı ve sıfatı ile yanında mührü bulunur.

Sebeb-i tahrir hükümlerinin bir kısmında muhtemelen mukataayı tasarruf edenlerin ödemiş oldukları paraları daha sağlam bir zemine oturtma gayesiyle ödemeleri kadı önünde yaparak tasdikli bir hüccet almayı tercih ettikleri görülmektedir[563]. Hangi şekil olursa olsun zahriyelerdeki tarihler hüküm tarihinden sonraya âiddirler.

S o n u ç

Sebeb-i tahrir hükümlerinin başlangıç formülleri bir kısım beratlarla aynı ise de esas îtibâriyle onlardan farklıdır ve bunlar temessük olmak üzere verilmiş hükümlerdir. Ayrıca çoğunun arka yüzlerinde teslimatı gösteren şerhler veya hüccet-i zahriyeler bulunur. *Sebeb-i tahrir* formülü ile birlikte te'kid rüknünden hemen önce yer alan *temessük olmak üzere işbu hüküm verildi* cümlesi dolayısiyle kolaylıkla tanınabilirler.

[562] BOA, A. NŞT, dos. nr. 294-1/37.

[563] Tafsilât için,VII. Bölüm "hüccet-i zahriyye" bahsine bk.

Dördüncü Bölüm

DEVLET ERKÂNININ EMİR VE ARZ MÂHİYETİNDEKİ BELGELERİ

I. BUYURULDU

Türkçe "buyurmak" mastarından yapılmış bir isim olan *buyuruldu*, Osmanlı diplomatiğinde sadrazam, vezir, defterdar, kazasker, kapdan paşa, beylerbeyi gibi yüksek rütbeli vazifelilerin, kendilerinden aşağı mevkilerde bulunanlara gönderdikleri emirler için kullanılan bir terimdir.

A. BUYURULDU YAZISININ TEKÂMÜLÜ

Bu tür belgelerdeki *buyuruldu* kelimesinin özel bir yazılış şekli vardır. XVI. yüzyıldaki bazı belgelerde *buyuruldu* kelimesinin çok açık ve okunaklı bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Ancak, yazıda sür'atin sağlanmağa çalışılması dolayısiyle önce "vav"dan sonraki harfler birer diş haline gelmiş, sonra "b" ve "vav" da aslî şekillerini kayb etmişlerdir[1].

Şekil 139
Açık bir "buyuruldu"

Buyuruldu kelimesi nihayet başlangıc çizgisi aşağıdan yukarıya doğru çıkıp tekrar inen ve kalem kaldırılmadan birbirine bitişik beş veya altı diş yahut "U" dan meydana gelen ve sonuncunun ucu yukarı doğru kıvrılıp uzayan bir klişe haline girmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda bu klişede pek bâriz değişiklik görülmez. Aslında kelimenin ilk şekli bilinmese işâretin "*buyuruldu*" okunması da pek mümkün değildir.

Şekil 140
"Be" ve "vav" harfleri seçilen bir "buyuruldu"

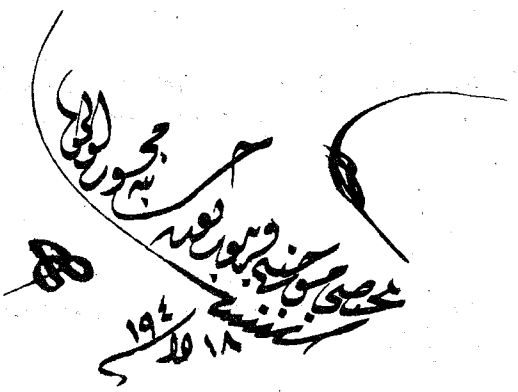
Bu klişe, aynı tarihlerde farklı kalemlerden çıkan belgeler üzerinde birbirinden biraz farklı yapılabildiği gibi zaman içinde

[1] Kelimeyi, böyle stilize bir şekle girmesi dolayısiyle, "emrimdir" diye okuyanlar da olmuştur. Maamafih, IV. Mehmed'in bazı hatt-ı humâyûnlarında buyuruldu klişesine çok benzemekle beraber çizgilerin sayısındaki fazlalıkla ondan ayrılan bir stilize şekle rastlanmaktadır ki bunun gerçekten "emrimdir" tarzında okunması îcab eder.

de biraz değişiklik göstermiştir. Bunda değişik kâtiblerin ellerinden çıkmış olmasının da tesiri inkâr edilemez. Ancak, merkez ve taşra evrakı üzerindekiler arasında fazla fark görülmemesi, başka bir ifadeyle merkezdeki değişikliklerin taşraya da aynen aks etmesi de ilgi çekicidir.

Daha küçük bir alana yerleştirilen buyuruldularda, klişenin sonundaki "kuyruk" da diyebileceğimiz uzantı kısa olduğu halde muâmeleli arzuhaller üzerine konanlarda kuyruğun sola doğru epey uzatıldıktan sonra yukarıya doğru kıvrıldığı görülmektedir. Bu sûretle emrin bazı kelimeleri kuyruğun içinde kalmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında *buyuruldu* klişesi daha önceki asırlardan kolaylıkla ayırd edilebilir bir forma sokulmuştur. Şöyle ki, başlangıç çizgisi yukarıya doğru biraz uzatılırken dişler sıklaştırılıp küçültülmüştür[2].

Şekil 141
Emri kucaklayan bir "buyuruldu"
(Cev-S, nr. 8110)

Şekil 142
XIX. yy.da "buyuruldu"nun
aldığı şekil
(Cev-M, nr. 14505)

B. BUYURULDU CİNSLERİ

Buyurulduları,

1) Şekil bakımından *beyaz üzerine buyuruldular* ve *telhis / takrir, arz üzerine buyuruldular*

2) Yazıldıkları yer bakımından *merkez* ve *taşra*da yazılanlar olarak ayırmak mümkündür.

1. Beyaz Üzerine Buyuruldular

a. Merkezde Verilenler

Tıpkı padişahların re'sen verdikleri emirlerin beyaz üzerine yazılması gibi buyuruldu vermek selâhiyetine sahib olanların da beyaz üzerine yazdıkları buyuruldular bulunmaktadır. Gerek merkezde sadrazam başta olmak üzere buyuruldu yazmak yetkisini hâiz olanlar, gerekse taşradaki yetkililerin buyurulduları arasında buyuruldunun yazılış şekli bakımından fark görülmez.

Beyaz üzerine buyuruldular bir elkabla başlar. Padişaha âid belgelerde olduğu gibi buyuruldularda da her vazifeli için kullanılacak elkab tesbit edilmiştir. Ancak, buyuruldu elkabı, ne padişah adına yazılan belgelerdeki gibi uzun, ne de her makam için farklıdır. Birçok makam için tek bir elkab kullanıldığı gibi, hepsi de gayet kısadır.

Kadıaskerlere

"*İzzetlü, fazîletlü*";

[2] Çok sayıdaki bu tür buyuruldulara örnek olarak Cev-M, nr. 14505, İrade-M.V, nr. 177/20; TSMA, E. nr. 1874 gösterilebilir.

Kapdan Paşaya
"*İzzetlü, rıf'atlü*";

İstanbul Kadısına
"*Fazîletlü*";

Defterdarlar, Nişancı, Reisülküttab, Tersane, Darbhane, Defter ve Şehreminleri, Yeniçeri ağası, Bostancıbaşı, Kapıcılar kethudasına ise sadece
"*İzzetlü*" diye yazılırdı[3].

Tanzimattan sonra yeniden teşkilâtlanma dolayısıyle XIX. yüzyıl ortalarında yeni kurulan müesseselerin başlarında bulunanlara yazılacak buyuruldulârın elkabları da tesbit edilmiştir. Buna göre:

Serasker ve Kapdan Paşa'ya
"*Devletlü, atûfetlü efendim hazretleri*";

Mısır Vâlisi, Maliye, Evkaf, Ticaret, Darbhane nâzırları ve Ordu-yu Humâyûn Müşiri, vs. ye
"*Devletlü efendim hazretleri*";

Müşirler, Vâliler, Hariciye ve Tersane nâzırları ile Mâbeyn başkâtibi, vs. ye
"*Atûfetlü efendim hazretleri*" şeklinde yazılmaya başlanmıştır[4].

Beyaz üzerine buyuruldularda, elkabdan sonra **nakil** rüknü gelir. Burada, diğer belgelerde olduğu gibi, buyuruldunun yazılmasına sebeb olan şey anlatılır.

Emir rüknüne *imdi* gibi bir kelime ile geçilir. Emrin sonu "*eyleyesin deyü buyuruldu*" şeklinde biter. Maamafih, *deyü* ile biten buyuruldulârın sayısı da oldukça fazladır. Zaten "*deyü*" kelimesi arkadan mutlaka *buyuruldu*nun geleceğinin işaretidir. Bunun için de çok kere ihmal edilebilir kabul olunmuştur. Nitekim sadrazam buyuruldularının sûretlerinin yazıldığı *Buyuruldu Defterleri*'nde de buyuruldulârın sonları hep "eyleyesüz deyü" klişesiyle bitirilmiştir.

Buyuruldu kelimesi yazıldığı takdirde, daha önce işaret edilen sitilize şekil kullanılır.

Tarih

Buyuruldularda mutlaka tarih vardır. Ayın tarihi ve yıl rakamla yazılır; ay için ise çok kere bilinen özel rumuzlar kullanılır. Yıldan önce de mutlaka seneyi ifade eden işaret konulur. Yıllar tam olarak yazılabildiği gibi bazan da XVII. yüzyılda binler ve yüzler haneleri, XVIII. yüzyılda sadece binler hanesi ihmâl edilmiştir. XIX. yüzyıl buyuruldularında ise her iki şekle de rastlanabilmektedir[5]. Bu durumda tarihler 8 C 1065, 27 ZA 179, 15 N 34 veya 26 CA 224 şekillerinde yazılabilir.

Sadrazamın bir de pençe bulunan buyuruldulârı vardı ki bu tür buyuruldular, sadrazamın merkezde bulunduğu zamanlarda sadece sadrazam tarafından yazılabilirdi[6]. Maamafih, Keçecizâde Fuad Paşa'nın sadaretinde 1861'de gerek re'sen, gerekse der-

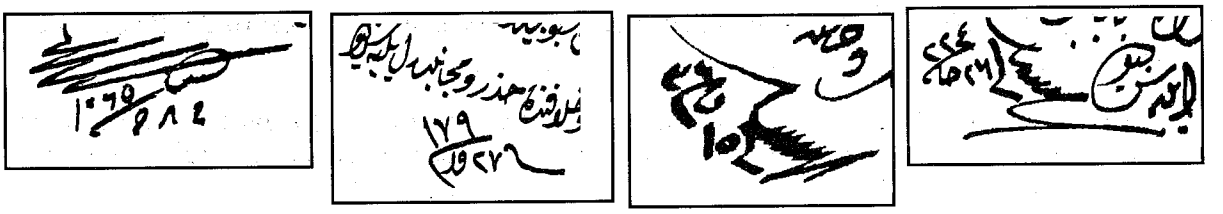
---

[3] *Buyuruldu Mecmuası*, TTK Ktb. yazmaları, nr. 70, vr. 6a-6b.

[4] Cevdet-Dahiliye, nr. 7531.

[5] Bu tarz tarih atılışı sadece buyuruldulara mahsus bir tatbikat olmayıp rakamla tarih konulan bütün belgelerde aynı tarz kullanılmıştır. XVII. ve XIX. yüzyıllarda aynı şekilde tarih atıldığında yazının -özellikle buyuruldularda sitilize edilmiş *buyuruldu* yazısının- karakteri hangi asra âid olduğunun tesbitinde yardımcı olur.

[6] Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", s. 114.

Şekil 143
Buyuruldıların çeşidli şekillerde atılan tarihleri
(TSMA, nr. E. 10118/29, 5644, 1874, 3169/2)

kenar olarak yazılan buyuruldıların sağ üst tarafına pençe yerine sadaret mührü basılmaya başlanmıştır[7].

b. Taşrada Yazılanlar

Merkezde yazılan buyuruldularla taşrada yazılanlar arasında bazı farklar vardır.

1. Herşeyden önce XVI. yüzyılda beylerbeyiler tarafından verilen emirlerde *buyuruldu* kelimesine rastlanmaz; fakat belgeler muhtevâ bakımından fermanları hatırlatırlar. Hatta bazılarında *tehdid* rüknü bile bulunur. Ancak, belge cinsi olarak içlerinde geçen kelime çok defa *mektub*dur[8]. Zaten bu devirde "mektub" tabiri pek çok belge cinsi için kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle, Osmanlılarda diplomatik kaideleri bu devirde daha tam olarak teşekkül etmemiştir. Nitekim beylerbeyilerin, XVI. yüzyılda bile *huruf, kâğıd, vesîka* ve *varaka* gibi adlarla anılan yazıları XVII. yüzyılda yerlerini *buyuruldu*ya bırakmışlardır[9]. Bu asırdan îtibâren taşra idarecilerince yazılan buyuruldularda mutlak surette belgenin bir *buyuruldu* olduğuna işaret edilmiştir.

Emir rüknünün sonunda
"*İşbu buyuruldu tahrîr ve ısdâr ve ile irsâl ü tısyâr olunmuşdur*" veya benzeri bir ifade kullanılarak belgenin buyuruldu olduğu belirtildiği gibi
"*imdi vusûlünde gerekdir ki*" yahut sadece "*gerekdir ki*" denilerek **te'kid** rüknüne geçilirken
"*ber-mûceb-i buyuruldu*" sözüyle *buyuruldu* bir kere daha tekrarlanmakta ve nihayet belgenin sonuna buyuruldu klişesi konulmakta yahut *deyü* ile bitirilerek kelimenin mevcudiyetine zımnen işaret edilmektedir.
Bununla beraber, **te'kid** rüknünde buyuruldu kelimesinin kullanılmadığı belgeler de vardır.

11. Beylerbeyi buyuruldularında, emr edilen husûsun mahallî dîvânın kararı olduğuna da çok kere "*işbu buyuruldu tahrîr*" ibaresinden önce
"*Dîvân-ı Lefkoşe'den* "[10],
"*Dîvân-ı Eyâlet-i Sıvas'dan*"[11],
"*Dîvân-ı Kayseriyye ve Bozok ve Yeni-il'den*"[12],
"*Dîvân-ı Rumeli ve ... Ordu-yı Yanya'dan*"[13] veya

---

7 Uzunçarşılı, a.g.m, s. 115.

8 Bu sebeble TSMA'de Prof. Uzunçarşılı başkanlığındaki tasnif çalışmalarında içinde *mektub* tabiri geçmesine rağmen bu tür belgeler "buyuruldu" olarak kabul edilmişlerdir. Meselâ, nr. E. 4505, 5448, 5876, 6589/1 ve 2.

9 Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 99.

10 TSMA, nr. E. 5644.

11 BOA, T.E. ABZ, dos. nr. 3/35.

12 T.E. ABZ, dos. nr. 3/26.

13 TSMA, nr. E. 1874.

"*Dîvân-ı Silistire ve bi'l-istiklâl Ordu-yı Seraskerîden*"[14] şeklinde ifade olunmuştur.

III. Taşrada yazılan buyuruldularda ya buyuruldunun başlangıç kelimesinin üstünde makam mührü[15] yahut da altında yazan şahsın pençesi ve zat mührü[16] bulunmaktadır.

IV. Taşradakilerde elkab genellikle merkezde yazılanlar kadar sade değildir. Kadı, nâib, emin, zâbit, müteferrika vs. için, tıpkı fermanlarda olduğu gibi, ayrı ayrı elkab kullanılmıştır.

Kadılara:
"*Hazret-i mevlânâ-yı şerî'at-meâb, akzâ-yı kuzâti'l-İslâm, evlâ-yı vülâti'l-enâm, mümeyyizü'l-halâl ani'l-harâm el-hâkimü'l-adl be-kazâ-yı ...*"
"*Kıdvet-i kuzâti'l-İslâm umdet-i vülâti'l-enâm ma'denü'l-fazl ve'l-kelâm Mevlânâ ... Kadısı*"
"*Cenâb-ı fazîlet-meâb, şerî'at-nisâb Hazret-i Efendi kâmbîn ü kâmyâb*"[17] gibi elkab kullanılırken XVI. yüzyıldan sonra
"*Şerî'at-şiâr ... Kadısı fazîletlü Efendi*"[18] gibi daha külfetsiz bir şeklin tercih edildiği görülmektedir.

Nâiblere:
"*Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'în ... Nâibi*"[19] kullanılırken müteâkıb asırlarda
"*Şerî'at-meâb ... Nâibi Efendi*"[20]
"*... Nâibi izzetlü Efendi*" şeklinde daha basit elkab kullanılmıştır.

XIX. yüzyılda
"*... Nâibi Efendi*" şeklinin kullanıldığı buyuruldular[21] da vardır.

Zabitlere:
"*Mefâhirü'l-eşbâh ve'l-emsâl*"[22]

XVII ve XVIII. yüzyıllardaki buyuruldularda ise
"*Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân*"[23] elkabının kullanıldığı görülmektedir.

Müteferrika, Emin, Voyvoda ve Dergâh-ı Âlî çavuşlarına:
"*Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân*"

---

[14] TSMA, nr. E. 3669/2.

[15] Bağdad Valisi (1065 / 1655), Erzurum Muhafızı (1157 / 1744), Malatya Mutasarrıfı (1223 / 1808), Rumeli Valisi (1234 / 1819)'nin buyuruldulari: TSMA, nr. E. 10118/29, 5256, 4243/6, 1874.

[16] Kıbrıs Muhassılı (1179 / 1766), Bender Muhafızı (1193 / 1779)'nın buyuruldulari: TSMA, nr. E. 5644; Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler", levha LII.

[17] Fekete, *Diplomatik*, LIV; Gökbilgin, *Diplomatik*, 100.

[18] TSMA, nr. E. 1740/2, 1874, 3169/2; T.E. ABZ, dos. nr.3/19.

[19] Fekete ve Gökbilgin, *gös. yer.*

[20] T.E. ABZ, dos. nr. 3/26.

[21] 6 Rebi'ülevvel 1250 (13 Temmuz 1834) tarihli buyuruldu: İrade-MV, nr. 177/20.

[22] Fekete ve Gökbilgin, *gös.yer.*

[23] Bağdad Valisinin 8 Cemâziyelâhır 1065 / 15 Nisan 1655 tarihli (TSMA, nr. E. 10118/29) ve Kıbrıs Muhassılının 27 Zilka'de 1179 / 6 Haziran 1766 tarihli (TSMA, nr. E. 5644) buyuruldulari.

Mütesellimlere
"*Mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân*"[24] elkabı kullanılmıştır.

Fermanlarda olduğu gibi buyuruldularda da birden fazla kişiye hitab edilebilir ve "*Bi-mennihî te'âlâ Sıvas'dan Yozgad'a varıncaya kadar yol üzerinde vâki' kazaların nâibleri meveddetlü efendiler ... ve müdirleri hamiyyetlü ağalar ...*"[25] gibi her birine o mevki'i işgal edenler için kabul edilmiş elkab kullanılırdı.

v. Elkabı takiben daima olduğu gibi dua, daha sonra da
"*inha olunur ki*" yahut
"*ba'de't-tahiyye / ba'de's-selâm inhâ olunur ki*" formülleri kullanılarak nakil-iblâğ kısmına geçilirdi.

2. Arz, Telhis vs. Üzerine Buyuruldular

a. Merkezden Verilenler

aa. Doğrudan Arz / Arzuhal Üzerine

Fatih Kanunnâmesi'ne göre Padişahın tuğrasını taşıyan hükümler ancak üç şahsın *buyuruldu*ları ile yazılabilirdi. Bunlardan mülkî işlere dair olan meselelerde *sadrazam*, maliye ile ilgili işlerde *defterdar*, şer'î dâvâlarda ise *kadıaskerler* selâhiyetli kılınmıştı.

İlk devirlerde Dîvân-ı Humâyûn'a verilen bir arz, arîza, arzuhal veya takrir okunup istek kabul edildiği takdirde üzerine "*buyuruldu*" kelimesi, bazan tek olarak, bazan da bir cümlenin sonuna ilâve edilerek yazılırdı.

"*Hükm buyuruldu*"[26]
"*Mûcebince hükm buyuruldu*"[27] veya
"*Kanun üzere buyuruldu*" gibi kısa, yahut
"*Kadıasker mektubu mûcebince hükm buyuruldu*"[28],
"*İhtiyâriyle ferâgat iderse buyuruldu*"[29],
"*Ahdidnâme-i humâyûna ve ellerinde olan emr-i şerîfe muhâlif ta'addî itdirilmeye deyü buyuruldu*"[30] veya
"*Zuhûr iden eşkıyânın def'inde mücerred sâ'î olasın deyü hükm buyuruldu*"[31]
"*Arz olunduğu üzere tahrir oluna deyü buyuruldu*" gibi yapılacak işlemi veya neye binâen emr edildiğini gösteren buyuruldular konabilirdi.

Maamafih "*Kanun üzere*"[32] misâlinde olduğu gibi *buyuruldu* kelimesinin kullanılmayarak yine zımnen ifade edildiği buyuruldulara da rastlanmaktadır.

Buyuruldu konabilmesi için kalemlerdeki kayıdların görülmesi gereken haller de olabilirdi. Bu kayıdların görülmesine ilk zamanlarda daha az, sonraları hemen daima ihtiyac duyulmuştur. İşte bu gibi hallerde
"*Mahalli görülmek içün hükm buyuruldu*"[33] şerhi konurdu.

---

[24] 15 Ramazan 1236 (16 Haziran 1821) tarihli buyuruldu: TSMA, nr. E. 1874.

[25] T.E. ABZ, dos. nr. 3/35.

[26] A.DVN, dos. nr. 5/43.

[27] A.DVN, dos. nr. 6/44.

[28] A.DVN, dos. nr. 21/101.

[29] A.DVN, dos. nr. 5/14.

[30] A.DVN, dos. nr. 21/32.

[31] A.DVN, dos. nr. 7/25.

[32] A.DVN, dos. 5/55.

[33] Muâmele görmüş belgeler incelenirken bu konuda tafsilât verilecektir.

Dîvânda, *buyuruldu*nun konmasından sonra belli formüller çerçevesinde nişancı, reisülküttab yahud dîvân kâtiblerinden biri tarafından müsvedde yapılarak hüküm hazırlanıp[34] ilgili yere gönderilirdi. Ferman-ı âlî ısdârı için yazılan buyuruldulara her hangi bir ilâve yapılması bazı şartlara bağlı idi. Sadâret kethudâsı ve reisülküttab dışındakilerin yapacakları ilâvelerde mutlaka sadrazamın "*sahh*"ı ve pençesi gerekli idi. XIX. yüzyıl başlarında bu usûle riâyet edilmemeğe başlanması dolayısiyle 1226 (1811)'da "pençe ve sahh-ı âlî bulunmadıkca emrin ısdâr edilmemesi" husûsunda kat'î talimat verilmişti[35].

ab. Telhis Üzerine

Dîvân-ı Humâyûnun XVII. yüzyıldan îtibâren yavaş yavaş önemini kayb edip işlerin Paşa Kapısı'na intikalinden sonra sistemde de biraz değişiklik yapılmış ve diğer her türlü evrakla birlikte sadrazamın, müsveddeleri tezkireciler tarafından yazılan buyuruldurları da, Sadâret Kethudâsı (veya Kâhya Bey)'nın elinden geçer olmuştur. Bir arz veya arzuhalin muâmeleye konabilmesi için önce âid olduğu kalemdeki kaydının çıkarılması ve o kalemin şefi tarafından meselenin telhisi lâzım gelmiştir. Kalemlerden der-kenarlar yapılabilmesi genellikle sadâret kethudası tarafından konan sadrazamın buyuruldusu ile olmuştur. Maamafih, bazan bu ilk buyuruldu olmadan da muâmeleye başlanıldığı görülmektedir. Fakat, der-kenarların çıkarılmasından sonra yapılan telhisi müteâkıb verilen nihâî kararın tatbik mevkiine konulabilmesi için mutlaka sadrazamın *mûcib buyuruldusu* gerekmiştir. Ancak bu buyuruldudan sonra tezkire verilir ve gerekli ferman veya berat yazılabilirdi. Bâbıâlî'nin mektûbî kaleminden yazılan bu buyuruldulara *buyuruldu-yı sâmî* veya *buyuruldu-yı âlî* adı verilmiştir. Sonraları, *buyuruldu-yı sâmî* karşılığı olarak *ferman-ı âlî* veya *fermân-ı sâmî* de kullanılmıştır[36].

Gerek re'sen yazılan buyuruldularda, gerekse maliye kalemlerine âid muâmeleli evrak üzerindeki nihâî buyuruldularda, buyuruldunun altında tarih bulunmasına rağmen, arz ve benzeri belgeler üzerine Dîvânda konulan buyuruldular ile bazı Dîvân kalemlerine âid evrak üzerindeki her iki buyurulduda ve muâmeleli evrak üzerindeki ilk buyuruldularda tarihin ihmâl edilebildiği görülmektedir.

Sadrazamın buyuruldularında, klişeleşmiş *buyuruldu* kelimesi ile birlikte mütalea edilmesi gereken bir işaret de *sahh*dır. Buyuruldunun sahihliğini göstermek üzere, elkabın ilk kelimesinin üzerine, mutlaka *sahh* işareti konurdu.

ac. Ferman Müsveddesi Üzerine

Ferman müsveddelerinin uygun bulunduğu da üzerlerine konan *buyuruldu* ve *sahh* işaretleri ile gösterilirdi. Bu tür müsveddelerde ilk satırın üzerine *buyuruldu*, onun üzerine de *sahh* konurdu.

Eğer müsveddesi hazırlanan hüküm birden fazla yere gönderilecekse, sûreti veya sûretlerinin nerelere gönderileceği hükmün bitiminde

"*Bir sûreti hâlâ ber-vech-i arpalık Kilis Sancağı'na mutasarrıf olan..*" yahut

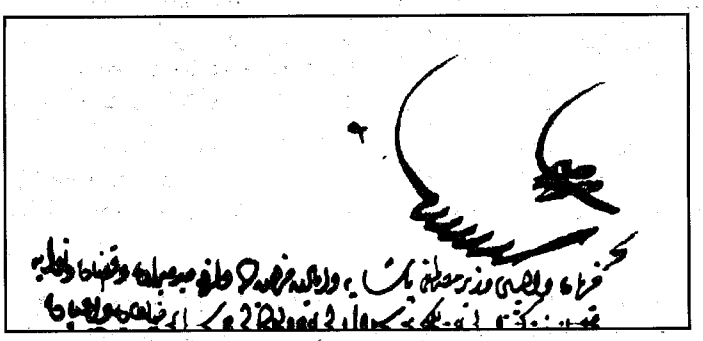
---

[34] M.S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıdları Üzerine", *TBPDS*, s. 104-405.

[35] Reisülküttaba yazılan 4 Receb 1226 (25 Temmuz 1811) tarihli hüküm: *Mühimme*, nr. CCXXXIII, 217/581.

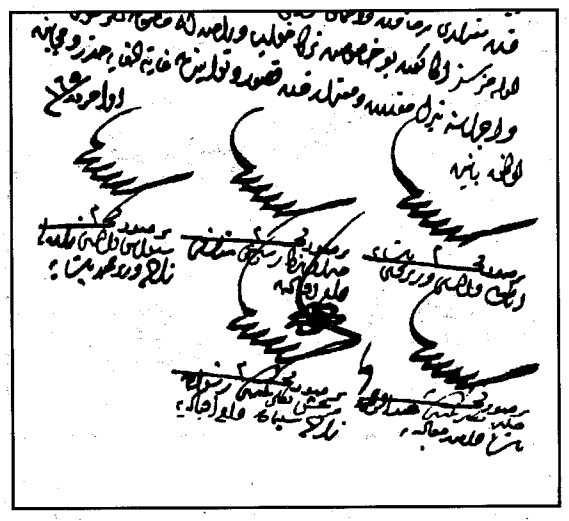
[36] Meselâ, bir *İlmühaber Defteri*'nde (BOA, nr. VII) beyaz üzerine sâdır olan buyuruldular için çoğunda "ferman-ı âlî" / "ferman-ı sâmî", bazılarında ise "buyuruldu-yı âlî" / "fermân-ı sâmî" tabirleri:
"*Beyaz üzerine sâdır olan ... fermân-ı âlî ... mantûkunca ... Dîvân-ı Humâyûn Kalemine bâ-fermân-ı sâmî işbu ilm ü haber verildi*"
"*Beyaz üzerine şeref-vârid olan ... buyuruldu-yı âlî ve müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i şâhâne ... mantûkunca ... Dîvân-ı Humâyûn Kalemine bâ-fermân-ı sâmî işbu ilm ü haber verildi*"(s. 55) şeklinde bir arada kullanılmıştır.

"*Bir sûreti Anadolu Valisi vezir ... Paşa'ya*" şeklinde gösterildikten sonra üstüne "*buyuruldu*" ve *sahh* konurdu.

Şekil 144
Ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu" ve "sahh"
(A.DVN.MHM, dos. 25/11)

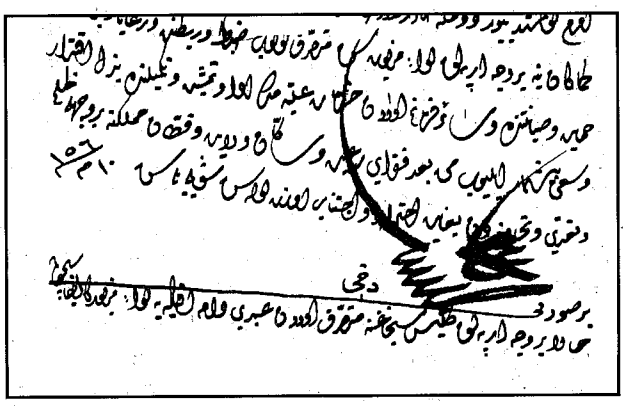
Çeşidli konularla ilgili belgelerin her birine konulacak buyuruldular için de klişeler vardı. Padişahın hatt-ı humâyûnu çıkmış bir mesele, menzil fermanı, alaybeyi arzı, timar tevcihi vs. üzerine yazılacak buyuruldular hep tesbit edilmişti. Muâmele görmüş evrak üzerindeki buyuruldularda genellikle, *telhis, i'lâm, arz, der-kenar* gibi hangi tür belge veya kayda dayanılarak buyurulduğu da "*telhis mûcebince*" veya

Şekil 146
Sûreti birden fazla yere gönderilen ferman müsveddeleri üzerindeki "buyuruldu"lar ve "sahh"
(A.DVN.MHM, dos. 25/11)

Eğer sûret birden fazla yere gönderilecekse her biri peşpeşe yazılır ve hepsinin üzerine *buyuruldu* ilâve edilirdi[37]. Ancak iki, beş, on yere ferman gönderilecekse sadece esas metnin üzerindeki buyuruldu ile en sondaki buyuruldunun üzerine *sahh* konurdu.

Ayrıca bu tür belgelerde *buyuruldu*nun sağ tarafına dîvândan çıktığını gösteren çift çizgi, köşeli bir "S" veya sol tarafında küçük bir uzantısı olan "U"yu andıran bir işaret ilâve edilirdi.

Şekil 145
Sûreti tek yere gönderilen ferman sûreti üzerinde "buyuruldu" ve "sahh"
(A.DVN, dos. 2130/15)

"*arz ve der-kenarı mûcebince*" şeklinde tasrih edilirdi. Bundan sonra yapılacak şey yazılıp "*buyuruldu*" kelimesi konduktan sonra tarih atılırdı. Muâmeleli evrak üzerindeki buyuruldular, eğer tek sayfaya sığıyorsa, arz veya arzuhalin sol üst tarafında ve ilgili kalem şefinin telhisinin üstünde yer alırdı. Fakat, der-kenarların fazlalığı sebebiyle, sadrazamın buyuruldusuna esas olacak telhis arka sayfaya yazılmışsa nihâî buyuruldu mutlaka telhisin üzerinde bulunacağından, arka sayfaya geçerdi[38]. Ancak, sadrazamların, askerî ve nişan beratlarının üzerine "mahalline kayd oluna" şeklinde buyuruldu yazmaları kanûna aykırı idi[39].

---

[37] Gerek BOA, A.DVN dosyalarında, gerekse Cevdet tasnifi içinde buna pek çok örnek vardır.

[38] Asparouch Velkov, "Les Notes Complémentaires dans les Documents Financiers Ottomans des XVIe-XVIIIe Siècles (Étude diplomatique et paleographique)", *Turcica*, XI (1979), 40.

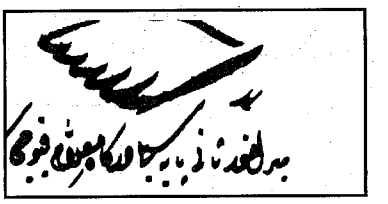
[39] Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrîfat*, İ.Ü. Merkez Ktb, TY, nr. 9976, 58b.

Şekil 147
Buyuruldu yanında çift çizgi
(A.DVN, dos. 1239/26)

Şekil 148
Buyuruldunun sağında "S"
(A.DVN, dos. 25/28)

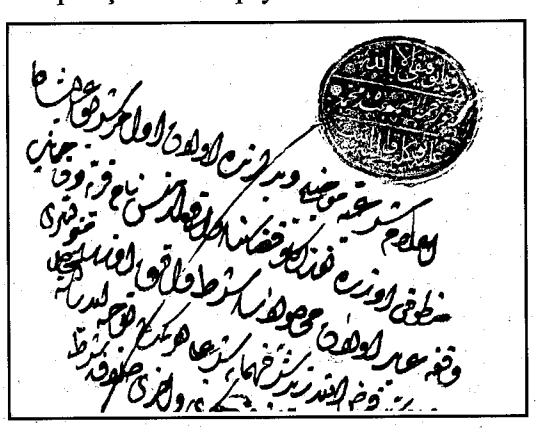
Şekil 149
Buyuruldunun sağında "U"
(A.DVN.MHM, dos. 50/22)

Bazı hallerde Padişah, arz veya telhis üzerine hatt-ı humâyûnunu yazdıktan sonra, bu hatt-ı humâyûnda emr edilen husûsun yerine getirilmesi için aynı kâğıt üzerine sadrazam da buyuruldusunu koyardı[40]. Bu tür belgelerde buyuruldu, daima hatt-ı humâyûnun alt tarafına, arz veya takririn ise, eğer üst tarafında yer varsa üstüne, yoksa altına yazılırdı.

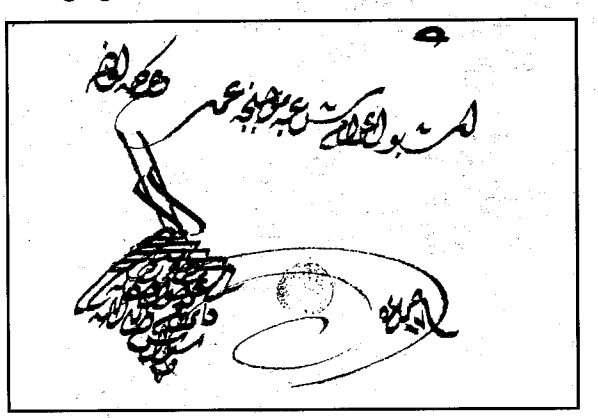
Nezâret ve meclislerin kurulmasından sonra bunlarla sadâret arasındaki yazışmalarda, gelen tezkire sûreti üste alınıp, altına sadâretin tasdiki makamında *mûcib buyuruldusu* denilen buyuruldu yazılarak tarih atılmaya, üstüne ve kâğıdın sağ tarafına da resmî sadâret mührü basılmaya başlanmıştır.

b. Taşrada Verilenler

Bu tip buyuruldulardan taşrada verilenler de çok kere merkezde dîvândan çıkanlara benzer. Buyuruldular, arz, i'lâm, vs. üzerine, mahiyetine göre kısa veya uzun yazılırlardı. Ancak, bir kısmında tıpkı merkezdeki gibi buyuruldunun ilk kelimesi üzerinde bir *sahh* işareti ve bitiminde *buyuruldu* klişesi bulunduğu[41] halde diğer bir kısmında buyuruldunun üstünde *sahh* yerine *makam mührü*nün basıldığı[42]yahut buyuruldunun altına pençe konulup yanına *zât mührü*nün basıldığı görülmektedir[43].

Şekil 150
Makam mührü bulunan taşra buyuruldusu
(T.E. ABZ, dos, 3/17)

Şekil 151
Pençe ve mühür bulunan bir buyuruldu
(T.E. ABZ, dos. 3/31)

[40] Meselâ, A.DVN, nr. 2505 ve MF, nr. 10 bunlardandır. Cevdet tasnifi belgeleri içinde bu şekle pek çok örnek bulunmaktadır. Ancak, hatt-ı humâyûnlar vaktiyle kesilip ayrıldığından sadece takrir, telhis ve buyuruldular görülebilmektedir.

[41] Meselâ, T.E. ABZ, dos. nr. 3/14, 3/15.

[42] Sıvas Kadısının i'lâmı üzerindeki 25 Safer 1160 (8 Mart 1747) tarihli buyuruldu: T.E. ABZ, dos. nr. 3/17.

[43] Muâmele görmüş arzuhal üzerine Sıvas Hâkimine hitâben yazılmış 9 Safer [12]52 (26 Mayıs 1836) tarihli (T.E. ABZ, dos. nr. 3/28) ve Sıvas Nâibinin i'lâmı üzerine yazılan 17 Safer [12]52 (3 Haziran

Beylerbeyiler, sadece vazifeli oldukları yerde değil, buralara gidip gelirken yol üzerinde, kadı bulunmayan yerlerde dâvâ dinlediklerinde "kanun üzere buyuruldu" verirlerdi.

Gerektiğinde kapdan paşa, defterdar, vb. vazifeliler de kendi selâhiyetleri dahilindeki işlerde buyuruldu yazarlardı. Defterdar, mahallinde mukataaları tevcih edip *buyurur*, fakat pençe çekemez, buyuruldukların altına kuyruklu imzasını koyardı. Kapdan paşa da Tersaneye geldiğinde gerekirse dava dinler, ihtiyac duyması halinde o mıntaka kadısına *buyuruldu* yazıp dava dinlemesini isteyebilirdi[44].

Gerek merkezde, gerekse taşrada yazılan bütün buyuruldular daima *dîvânî* yazı ile yazılmışlardır.

S o n u ç

Üst düzey yöneticilerinin emirleri olan *buyuruldu*lar, mahiyet itibâriyle aynı olmakla beraber şekil olarak farklılık göstermekteydiler. Nitekim, beylerbeyilerin emirlerinin *diplomatik* bakımından *buyuruldu* adını alması da merkezdekinden hayli sonra olmuştur.

II. T E L H İ S

Arabca asıllı "lahhasa" (لخص)'dan gelen "*telhis*", "hulâsa etmek", "özetlemek" mânâsındadır. Osmanlı diplomatiğinde genelde alt kademedeki vazifelinin, bir meselenin safhalarıyla ilgili olarak üst kademedeki vazifeliye yazdığı özete de aynı ad verilmekle beraber "*telhis*" tabiriyle ilk akla gelen, sadrazam tarafından padişaha sunulan arzlardır.

A. TARİHÎ SEYRİ

Sadrazam'ın, Dîvân-ı Humâyûn toplantıları sonunda arza girmek[45], yahut tebrik veya taziyede bulunmak, veya Paşa Kapısı'nda yabancı devletler elçilerini kabul edeceğini bildirmek[46] için yolladığı yazıdan, ulûfe dağıtılması için padişahın iznini almak[47] yahut her hangi bir mesele hakkında padişahın emrini istemek için kaleme alınan yazıya kadar padişaha gönderdiği bütün kâğıtlar *telhis* adını taşır. Dîvân-ı Humâyûn'un munta-

1836) tarihli (T.E. ABZ, dos. nr. 3/31) Sıvas Eyâleti Kaymakamının buyurulduları.

[44] Tevki'î Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I/3 (1331), 516, 536.

[45] Dîvân üyelerinin arza girebilmeleri için her arz günü sadrazam tarafından bir telhisle huzûra çıkma müsaadesi istenir ve bu isteğe olumlu cevab geldikten sonra arza girilirdi. Tevcihat yapılan şahısların huzûra çıkabilmeleri de yine sadrazam telhisiyle olurdu. Meselâ 7 Zilka'de 1116 (2 Mart 1705) da kubbe-nişinlik, yeniçeri ağalığı, defterdarlık ve çavuşbaşılık tevcih edilmiş olan şahısların huzûra kabulleri için şöyle bir telhis gönderilmişti:
"*Şevketlü Efendim,*
Bugün dîvân-ı adâlet-unvânları hitâmından sonra huzûr-ı fâizü'n-nûr-ı humâyûnlarına arza girilüp avâtıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden kubbe-nişînlik rütbesi inâyet ü ihsân buyurulan vezîr Ali Paşa kulları ve Yeniçeri Ağası olan Mehmed Ağa ve Defterdâr İsmâil Efendi ve Çavuşbaşı İbrâhim Ağa kulları mu'tâd üzere türâb-ı atabe-i aliyye-i husrevânelerine yüz sürmeye izn ü ruhsat-ı humâyûnları erzânî buyurulmak bâbında emr ü fermân..."
Dîvândan gönderilen telhisler, bunda da olduğu gibi, daima âmedî kaleminde hazırlanarak sadrâzama arz edilip mühürlenir ve kapıcılar kethudası vasıtasıyla padişaha yollanır, cevabı da yine onun tarafından getirilirdi. *Telhis Mecmuası*, Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 3382, vr. 12b.

[46] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 127.

[47] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 36.

zaman toplandığı devirlerde[48] padişaha şifâhî olarak arzda bulunulurken de, sunulacak her konu için Dîvân-ı Humâyûn kaleminde telhis tezkireleri hazırlanır[49], Dîvân toplantısının başlamasından önce bunları ihtivâ eden telhis kesesi reisülküttab tarafından sadrazamın yanına bırakılırdı[50]. Dîvân toplantısını müteâkıb arza girildiğinde bunlar, okunmak suretiyle padişaha sunulurdu[51]. Padişahın emri ise şifâhî olarak alınır ve uygun bulunanlar ayrılarak muâmeleye konurdu. Fakat XVI. yüzyıl sonlarından îtibâren arz sırasında padişah emrinin şifâhî olarak alınması keyfiyetine rağbet edilmemeye, telhislerin yazılı olarak padişaha verilip, onun iradesinin de yazılı olarak alınmasına başlandı[52]. Hatta, Sadrazam Lala Mehmed Paşa'nın bazı meselelerin halli için tenhada konuşmaları isteğine Sultan I. Ahmed "Kâğıd ile bildiresin" cevabını vermişti[53]. Nitekim, kütübhanelerde mevcud *Telhis Mecmuaları* XVI. ve XVII. yüzyıllara âid pek çok meselenin padişaha yazılı olarak sunulduğu ve cevabının da yine yazılı olarak alındığını göstermektedir[54].

Dîvân-ı Humâyûn toplantılarının XVII. yüzyıldan îtibâren azalması, XVIII. yüzyıldan îtibâren ise sadece ulûfe ve elçi kabûlü günlerinde yapılmasına paralel olarak arza girişler de sadece bu gibi toplantılar sonrasına münhasır kalınca, sadrazamlar tarafından sunulan telhislerin sayısı ile birlikte önemi de arttı. Artık Paşa Kapısı'nda bizzat reisülküttab tarafından hazırlanan[55] telhisler *telhis kesesi* denilen bir keseye konularak mühürlenip *telhisci* adıyla anılan bir vazifeli ile saraya gönderilir oldu[56].

Sadrazamın seferde bulunduğu sırada sunduğu telhisler ise doğrudan padişaha değil, sadaret kaymakamına gönderilir ve onun tarafından padişaha sunulur, cevabı da aynı kanalla yollanırdı[57].

B. RÜKÜNLERİ

Bütün belgeler gibi telhisler de bir **davet** rüknüyle başlarlar. Kısa *hüve* formülünden ibâret olan telhis davetlerinde daima fermanlardaki şekil kullanılmıştır.

Davetten sonra **elkab** yer alır. Telhis elkabı değişik şekiller gösterir. Aynı devirde farklı elkab kullanıldığı gibi zaman içinde de değişiklikler olmuştur. XVI. yüzyılda Kanûnî saltanatında Makbul İbrahim Paşa sadâretine kadar telhislerde

"*Devletlü Pâdişâhım*",

"*Sa'âdetlü Pâdişâhım*" gibi elkab kullanılırken zamanla bu

"*Şevketlü, kerâmetlü, inâyetlü Pâdişâhım*",

"*Şevketlü, inâyetlü, kerâmetlü, mehâbetlü Pâdişâhım*",

"*Benüm devletlü ve merhametlü Pâdişâhım*"[58] şeklini almış; III. Ahmed saltanatında Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadâreti sırasında ise biraz daha geliştirilmiştir. Bunlar:[59]

"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, azametlü Pâdişâhım*",

[48] Dîvân-ı Humâyûn toplantıları ve arza girişler için bk. Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 13-35.

[49] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 55.

[50] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 243.

[51] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 34, n. 2.

[52] Âlî'den naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 121n ve 122.

[53] Orhonlu, *Telhisler*, s. 107/128.

[54] Telhis mecmualarının listesi için bk. Orhonlu, *a.g.e*, s. XXV-XXVII.

[55] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 245.

[56] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 71'den naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 132.

[57] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 134.

[58] III. Mehmed'in 1005 tarihli hatt-ı humâyûnunu hâvî telhis: Orhonlu, *a.g.e*, s. 2/3.

[59] BOA, A. AMD, dosyalarındaki telhisler.

"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, inâyetlü Pâdişâhım*",
"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, inâyetlü Pâdişâhım*",
"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü, velîni'metim efendim Pâdişâhım*" ve
"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü velî-ni'met-i bî-minnetim efendim Pâdişâhım*"[60], hatta
"*Benim şevketlü, kerâmetlü mehâbetlü, salâbetlü velîni'metim, sebeb-i devlet ve hayâtım efendim Pâdişâhım*" gibi elkabdır. XVIII. yüzyılın ortalarından îtibâren ise Nevşehirli İbrahim Paşa sadaretindeki bazı telhislerde görülen fazla külfetli elkabın kısmen terk edilerek hemen daima
"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü velîni'metim efendim Pâdişâhım*" şeklinin kullanıldığı görülmektedir[61].

Telhislerin bir kısmı ise
"*Arz-ı bende-i bî-mıkdâr budur / oldur ki*"[62],
"*Arz-ı bende-i bî-vücûd budur / oldur ki*"[63] gibi daha değişik formüllerle başlar. Bazılarında "*arz-ı bende-i bî-mıkdar / bî-vücûd*" ifadelerini müteâkib "*devletlü / sa'âdetlü Pâdişâhım*"[64] elkabı veya bunun, yukarda işaret edilen, zamanla gelişmiş şekli kullanılmıştır[65].

Telhis elkabındaki "*Pâdişâhım*" kelimesi, III. Mustafa saltanatındaki bazı telhisler istisna edilirse[66], daima elkab satırının üstüne yazılmıştır. Ancak kâğıdın kullanılış şekli zamanla değişiklik göstermiştir. İlk zamanlarda "padişahım" kelimesi elkab satırının iki parmak kadar üstüne yerleştirilirken XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren kâğıdın sol üst köşesine taşınmıştır. Yine XVIII. yüzyıl ortalarına kadar kâğıdın üst tarafında fazla boşluk bırakılırken zamanla yazıya daha yukarıdan başlanır olmuştur.

Telhislerde elkabdan sonra **dua** rüknü yer alır. Arşivlerimizde mevcud koleksiyonlar içindeki telhislerden, dua rüknüne en fazla XVIII. yüzyılda önem verildiği anlaşılmaktadır.
"*Hakk tebâreke ve te'âlâ mübârek vücûd-ı humâyûn-ı mehâbet-makrûnların hemîşe avn-i inâyet-i ilâhiyyesinde masûn edüp sâye-i hümâ-pâye-i mülûkânelerin âmme-i ibâd (?) ile üzerimde dâim ve kaim eyleye, âmin*"[67],
"*Hakk tebâreke ve te'âlâ mübârek vücûd-ı humâyûn-ı şevket-makrûnların hatâ vü hatarlardan masûn u mahfûz edüp sâye-i inâyet ü re'fetlerin üzerimden bir an dûr etmeye, âmin. Bi-hürmeti Muhammedi'l-emîn*"[68]
"*Hakk celle vü alânın mübârek vücûd-ı humâyûn-ı meymenet / inâyet-makrûnların hemîşe vikaye / hıfz u sıyânet-i samadânîsinde masûn u mahfûz eyleyüp bed-hâh-ı devletlerin hemvâre makhûr u ser-nigûn eyleye, âmin.*"[69],

---

[60] Uzunçarşılı, *Saray*, s. 67; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 90.

[61] BOA, HH. tasnifindeki telhisler içinde bu tipe pek çok örnek olup I. Abdülhamid, III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud devirlerine âid telhislerden nr. 408, 1724, 8231, 13943, 26842, 53455, 53740'dakiler bunlardan sadece birkaç tanesidir. Tanzimattan sonra da ihtiyac duydukca sadrazamların, padişahlara yazdıkları telhislerde, aynı elkabı kullandıkları görülmektedir. Meselâ, İrade-D, nr. 18202, 32463 bunlardandır.

[62] Orhonlu, s. 25/29, 61/72, 98/114, 116/146

[63] Orhonlu, s. 2/4.

[64] Orhonlu, s. 6/6, 7/7, 9/9, 12/12-13, 17/18, 19/21 'deki telhisler bu tipe birkaç örnektir.

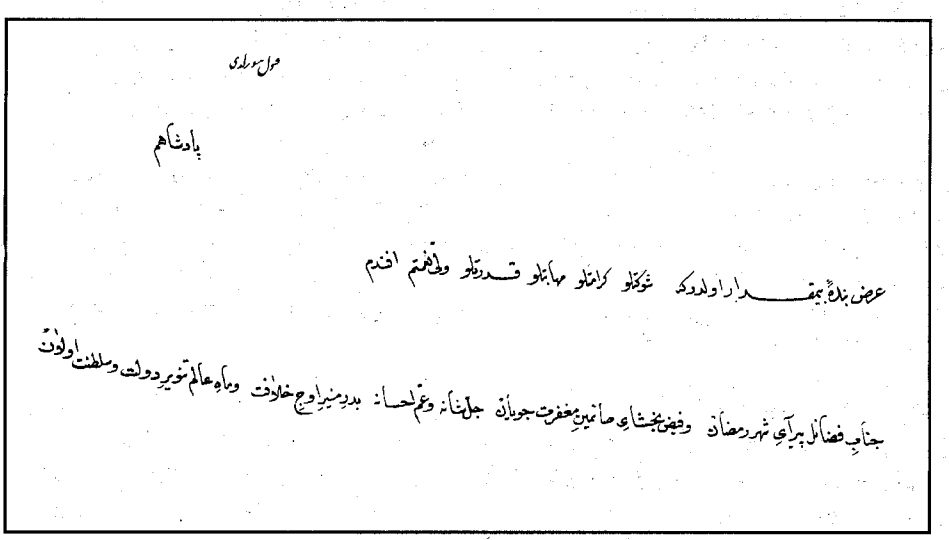
[65] Uzunçarşılı, *Saray*, s. 67.

[66] A.AMD, dos. nr. 12-17'deki telhislerin büyük kısmı böyledir.

[67] A.AMD, dos. nr. 1/68.

[68] A.AMD, dos. nr. 1/73

[69] A.AMD, dos. nr. 1/59; 2/1.

Şekil 152
Telhis elkabında "padişahım" kelimesinin yeri
(A.AMD, dos. 17/49)

"Hudây-ı müte'âl vücûd-ı humâyûn-ı pâdişâhânelerin hemîşe vikaye-i samadânîsinde masûn-ı müeyyed eyleyüp sâye-i hümâ-pâye-i mülûkânelerin cümle ile bu bende-i nâçizleri üzerinde dâim eyleye, âmin"[70],

"Bârî te'âlâ azze şânuhû hazretleri nizâm-bahş-ı âlem olan mübârek vücûd-ı humâyûnların hatâsız edüp zıll-ı inâyetlerin üzerimizde dâim eyleye, âmin. Bi-câh-ı seyyîdi'l-mürselîn"[71],

"Allah subhânehû ve te'âlâ sebeb-i nizâm-ı hâl-i âlem ve bâ'is-i intizâm-ı ahvâl-i nev'-i benî Âdem olan vücûd-ı humâyûnlarını hemîşe vikaye-i samadânîsinde masûn-ı müebbed eyleyüp sâye-i hümâ-pâye-i mülûkânelerin cümle ile bu bende-i nâçizleri üzerinde dâim eyleye, bi'n-Nebiyyi ve âlihî"[72],

Bu rükün, zaman içinde değiştiği gibi telhisin yazılış maksadına göre de farklılık göstermiştir. Dîvân toplantısı sonunda arza giriş müsaadesi için yazılan telhislerde bile olağan dîvân toplantısı, elçi kabûlü, ulûfe dağıtımı müsaadesi istenmesine göre farklı dualar kullanılmıştır. Meselâ, XVIII. yüzyılda cülûs bahşişi verilmesi, aynı zamanda yeni gelen Venedik elçisinin mektub ve hediyeler takdimi ile arza kabulü için yazılan bir telhisde bu kısım şöyledir:

"Cenâb-ı hüdâvend-i amîmi'l-ihsân ve kârsâz-ı erzâk-ı âlemyân-ı cellet ni'amâihî, mukassim-i envâ'-ı atâyâ, müverrid-i aksâm-ı revâbıt-ı berâyâ olan mübârek cevâd-ı hilâfet-penâhîlerin hemîşe serîr-i şevket-masîr-i cihan-bânîlerinde müstakarr u ber-devâm ve sâye-i râfet-vâye-i mülûkânelerin âmme-i enâm ile bu abd-i müstehâmları üzerinde müstedâm eyleye, âmîn"[73].

Kısteyn mevâcibinde yeni para için yazılan telhisde ise:

"Cenâb-ı atâ-bahş-ı âlem celle ihsânuhû ve ümm-i iksîr-mâye-i dârü'l-ıyâr-ı feyz ü kerem olan zât-ı melikü'ş-şiyem-i encüm-hademlerin mâdâme'l-ümem menâbi'-i zülâl-i berr ü hümem idüp nukuş-ı hurûf-ı şevket ü şân-ı âsmân-iştihâdların sebeb-i refâh-ı hâl-i âlem eyleye, âmin bi-hürmeti hâtemi'n-Nebiyyin"[74].

---

[70] A.AMD, dos. nr. 1/61.

[71] Zilka'de 1130 (Kasım 1718): A.AMD, dos. nr. 1/56.

[72] A.AMD, dos. nr. 2/30.

[73] 25 Safer 1171 (8 Kasım 1757) tarihli telhis: Beyazıt Devlet Ktb, nr. 5867, vr. 65a.

[74] 25 Receb 1170 (15 Nisan 1757) tarihli telhis: Beyazıt Devlet Ktb. nr. 5867, vr. 43a.

Bunlardan başka hitabet telhisi, yazlık saraya gidiş ve dönüşlerde sunulan telhisler, hesab defterleri veya ramazan, kadir yahut bayram münâsebetiyle hediye takdiminde sunulan telhislerdeki dualar hep farklıdır[75]. Meselâ, yine XVIII. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir hediye takdim telhisindeki dua şöyledir:

"*Cenâb-ı fermân-fermâ-yı leyletü'l-kadri hayrun min elfi şehrin celle şânuhû hazretleri imâme-i secde-i imâmet-i kübrâ ve pîrâye-i seccâde-i hilâfet-i uzmâ olan mübârek vücûd-ı mekârim-nümûd-ı husrevânelerin zîver-i mahfil-felek-i pâye-i saltanat ve pîrâye-i câmi'ü'l-usûl-i şevket ü azamet edüp ezmân-ı sa'd-iktirân-ı cihandârî ve evân-ı meyâmin-nişân-ı tâc-dârîlerin hemvâre kadr ü ıyd ve sa'îd ender-sa'îd eyleye, âmin*"[76].

Bazı telhislerde duadan sonra "*şevketlü*" ile başlayıp "*velîni'metim*" ile biten elkab tekrarlanır.

Bir kısım telhislerde ise elkabdan sonra duaya rastlanmaz. Daha önceki devirlerde bu tip telhisler mevcudsa da özellikle XVIII. yüzyıl sonu, XIX. yüzyıl başlarındakilerde hemen konuya, yani *nakil* kısmına girilerek telhisin yazılmasına sebeb olan husus özetlenir ve sonunda da

"*... nezd-i ferd-i dâverânelerinde ne vechile müstasveb ise bâlâ-yı emr-i âlî mübârek hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûnlariyle unvân-tırâz-ı tebâhî buyurulur ise*"[77],

"*... ne vechile irâde-i kerâmet-ifâde-i mülûkâneleri ta'alluk ider ise derhal sikkezenbaşı kullarına ol vechile tenbîh olunup ...*"[78] gibi bir ifade kullanılarak Padişahın bu konudaki emri istenirdi.

Fakat bütün telhislerde padişahın bir mesele hakkındaki emri taleb edilmez[79]. Bazıları

"*.. .husûsunu etrâfıyla tenbîh etmiş olmağla bi-mennihî te'âlâ irâde-i seniyye-i cihandârîlerinin tenfîz ü icrâsına ale'd-devâm dikkat ü nezâretde kusûr olunmayacağı...*[80] gibi padişahın emrinin yerine getirileceğini ifade eden veya ferman veya berat gibi bir belge üzerine, padişah tarafından, konulması gereken bir hatt-ı humâyûn, yahud bir nâme-i humâyûna atılacak imza veya basılacak mühür hakkında

"*... Manzûr ve ma'lûm-ı husrevâneleri buyuruldukda 'mûcebince ihsân-ı humâyûnum olmuşdur' deyü işbu telhîs-i çâkerânemin bâlâsına mübârek hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn-ı mülûkâneleri keşîde buyurulmak bâbında ...*"[81],

"*... hatt-ı şerîf-i şevket-redîf-i şehriyârîleriyle tevşîh ve taraf-ı çâkerâneme tesyîr buyurulur ise ...*[82] veya

"*... mühr-nümûn-ı cihândârîleriyle temhîr ve tenvîri zımnında huzûr-ı lâmi'ü'n-nûr-ı Şehinşâhîlerine takdîm ...*"[83] ifadeleriyle bir şeyin yerine getirilmesi de istenebilirdi. Hattâ bu konuda daha da ileri gidilerek telhise, gönderilecek bir fermanın müsveddesinin eklenerek, bunun uygun olduğuna dair hatt-ı humâyûn istendiğine rastlanmaktadır[84].

Bazı telhisler ise sadece konu hakkında bilgi verilmek üzere yazılırdı.

---

[75] Bunlar için Beyazıt Devlet Ktb, nr. 5867'deki mecmuada XVIII. yüzyıla âid hayli örnek mevcuddur.

[76] A.AMD, dos. nr. 4/42.

[77] HH, nr. 53470.

[78] HH, nr. 53740.

[79] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 133.

[80] HH, nr. 1724.

[81] 2 Zilka'de 1171 (8 Temmuz 1758): A. AMD, dos. nr. 12/50

[82] HH, nr. 52905.

[83] HH, nr. 26842.

[84] "*... derûnuna va'z olunan müsveddeye göre unvân-ı sa'âdet-nişânına mübârek hatt-ı humâyûn-ı sevket-makrûn-ı şehinşâhî keşîde buyurulup...*", *Telhis Mecmuası*, Es'ad Efendi Ktb, nr. 2238, 43a-b.

Telhis hangi sebeble yazılmış olursa olsun bitişde emrin padişaha âid olduğu, ilk zamanlarda

"*bâki fermân devletlü Pâdişâhımındır*",

"*bu babda fermân izzetlü Pâdişâhımındır*",

"*emr ü fermân devletlü Pâdişâh hazretlerinindir*", şeklinde ifade edilirken sonraları

"*emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü velî-ni'metim efendim Pâdişâhım hazretlerinindir*" formülü kullanılır olmuştur.

Telhislerde, *tarih* rüknüne nâdiren rastlanır. II. Mahmud devrindeki sistem değişikliğinden, yani sadrazam arzlarının doğrudan padişaha değil, mâbeyn başkâtibine yazılmaya başlanmasından önceki telhislerde tarihin, mevâcib tevzi'i[85], sadâret tevcih edilen şahsın teşekkürü ve huzûra kabûl isteği[86], devlet kademelerindeki vazifesi sırasında kanunlara riâyetsizlik etmiş bir şahsın affı[87] gibi yazılış tarihinin bilinmesi gereken durumlarda konduğu görülmektedir. Bazı telhislerin arkasına ise kalemde tarih atılmıştır. Tanzimat sonrasında sayısı çok azalan telhislerde ise ekseriya tarih bulunmaktadır[88].

Telhislerde *imza* veya *pençe* gibi bir işaret ve *mahall-i tahrir* rüknü ise hiç kullanılmamıştır.

Telhisler, padişaha, konu hakkında emri istenmek veya fikri öğrenilmek için sunulduğundan üzerlerinde padişahın kısa veya uzun bir hattı bulunur. Maamafih, arşivdeki belgeler arasında, nadir de olsa hatt-ı humâyûn bulunmayan bazı telhislere de rastlanmaktadır. Bunların bir kısmının arkalarında sadece

"*Arz olunmuşdur*"[89] kaydı, bazılarında ise bununla birlikte bir tarih bulunduğu görülmektedir. Bunlardan başka tarihle birlikte

"*Cevab verile, olmaz*"[90], yahut tarih konmadan sadece

"*Arz olunup hatt keşîde kılınmışdır*"[91],

"*Ba'de'l-arz hilâf-ı inhâ olan sabî Hüseyin'in ref'inden sâhib-i arz-ı hal Seyyid İbrâhim'e tevcîh*"[92] gibi kayıdlar bulunmaktadır ki bunlar, padişah hattı bulunmayanların esas telhislerin bir sureti olduğunda şübhe bırakmamaktadır[93].

---

[85] İstanbul'dan hazine geldiği, ordunun ihtiyacı olan zahirenin temini hususlarını hâvî, ordudan gönderilmiş 8 Şa'ban 1183 (7 Aralık 1769) tarihli telhis (TSMA, nr. E. 9082) buna örnek olarak verilebilir.

[86] 7 Rebi'ülâhır 1224 (22 Mayıs 1809) tarihli telhis: TSMA, nr. E. 8026. Bu telhis, Haleb Valisi iken 14 Zilka'de 1223 (1 Ocak 1809)'de sadarete getirilen ve 8 Rebi'ülevvel 1224 (23 Nisan 1809)'de İstanbul'a varan Yusuf Ziyâeddin Paşa (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1955, s. 492) tarafından, İstanbul yakınına vardığında huzûra kabûl için yazılmış olmalıdır.

[87] Meselâ, bir sebeble cezalandırılan Alâeddin Paşa'nın vezâretinin ibkası için yazılan 21 Zilhicce 1226 (6 Ocak 1812) tarihli telhis: TSMA, nr. E. 2703.

[88] 7 Şevval 1262 / 28 Eylül 1846 (TSMA, nr. E. 2731); 9 Rebi'ülâhır 1270 / 9 Ocak 1854 (İrade-D, nr. 18202) ve 10 Cemâziyelevvel 1278 / 13 Kasım 1861 (İrade-D, nr. 32463) tarihli telhisler bunlara örnek olarak verilebilir.

[89] A.AMD, dos. nr. 15/56, 57.

[90] A.AMD, dos. nr. 15/55.

[91] A.AMD, dos. nr. 20/12.

[92] A.AMD, dos. nr. 21/11.

[93] Buyurulduyu hâvî bir belgedeki "... kaimeleri üzerinde hatt-ı humâyûn olduğundan elde gezmesi münâsib olmamağla hatt-ı humâyûn ile muanven kaimeler Mâlikâne (Kalemi)de hıfz ile tekrar kaimeler tahrir etdirilmesi" (Cev-D, nr. 12738) ifâdesi hatt-ı humâyûn bulunan belgelerin asıllarının değil sûretlerinin kullanılış sebebini îzah etmektedir.

C. TELHİS CİNSLERİ

Telhisleri sunulduğu şahsa ve sunuluş şekline göre ayırmak kabildir.

1. Beyaz Üzerine Telhisler

Yukarıda anlatılan, sadrazamın padişaha sunduğu telhisler için bu tabir kullanılabilir. Telhisin en yaygın şekli budur ve "telhis" denince de ilk bu şekil akla gelir.

Maamafih, bunun gibi, çeşidli vesilelerle şeyhülislâm, kazaskerler, başdefterdar gibi vazifelilerin sadrazam aracılığıyla padişaha veya sadrazamın kendisine beyaz bir kâğıd üzerine yazılmış olarak sundukları telhisler de bu grupta mütalaa edilmelidir.

2. Takrir, Arz, Arzuhal, vs. Üzerine Telhisler

a. Padişaha Sunulanlar

aa. Sadrazam, padişaha arz ettiği meseleleri bazan beyaz bir kâğıda değil, kendisine alt makamdan sunulan bir arz, arzuhal, takrir, kaime veya şukka gibi bir belge üzerine telhis ederdi. Bu tip belgelerde kâğıdın alt yarısında arz veya benzeri yazı, üst yarısında ise sadrazamın telhisi yer alırdı.

ab. Bazı hallerde ise telhise de lüzum görülmeyerek arz, takrir, şukka veya kaime gibi, belgenin türüne ve kimin tarafından gönderildiğine işaret edilen bir şerh konmak suretiyle gelen yazı olduğu gibi padişaha sunulurdu.

Gerek normal telhis yapılan, gerekse kısaca kimin tarafından gönderildiği ve ne tür bir belge olduğuna işaret edilen der-kenar mahiyetindekilerde elkaba rastlanmaz. Sadece

"*Sabıka Karaman Beğlerbeğisi Mustafa Paşa kullarının arzıdır*"[94],

"*Boğdan voyvodası Ermiye kullarının arzıdır*"[95], mütekaid olduğu takdirde ise

"*Sabıka Çıldır Beğlerbeğisi olup hâliyâ Malatya Sancağına ber-vech-i arpalık mutasarrıf olan Karakaş Ahmed Paşa kullarının arzıdır*"[96] gibi mevki'i ile ilgili daha teferruatlı bir tanıtıcı şerh konup telhis yapılırdı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise taşradan gelen çeşidli belgeler bazan yalnız

"*İzmir İhtisab Nâzırı Ömer Lütfi Efendi kullarının şukkasıdır*"[97],

"*Bosna Vâlisi kullarının kaimesidir*"[98] gibi bir notla sunulur, ihtiyac duyulduğu takdirde aynı belge üzerinde kısa bir telhis yapılırdı.

XVI. yüzyılda arz üzerine yapılan telhisler yatay istikamette ve siyah mürekkeble yazılırken daha sonraki devirlerde esas belgenin yazısının sol üst tarafına sağ alttan sol üste doğru verev olarak yazılmaya başlanmış; bu boşluğun kâfi gelmemesi halinde bir işaret konularak yazının bitiminde, fakat bu def'a sağ üst-sol alt istikametinde olmak üzere, devam edilmiştir. Mürekkeb olarak ise, siyah yanında bazı telhislerde kırmızı da kullanılmıştır. Bir nevi der-kenar mahiyetinde olan bu sonuncu şekilde şukka yahut kaimede anlatılan hususların özetlenmesinden çok meselenin daha önceki safhalarına[99] veya sadrazamın bu hususdaki görüşlerine yer verilmektedir.

---

[94] A.DVN, dos. 21/29.

[95] A.DVN, dos. 7/64. Fotoğrafı için bk. M. S. Kütükoğlu, "Arz", *DVİA*, III (1991), 440.

[96] Aslı, BOA, A.E.-I. Ahmed, nr. 856'daki bu belgenin fotoğrafı için bk. Orhonlu, *Telhisler*, belge III.

[97] HH, nr. 23988.

[98] HH, nr. 46102.

[99] Uzunçarşılı, *Saray*, s. 67.

b. Sadrazama Sunulan Telhisler

Merkezî idarede XVII. yüzyıldan îtibâren görülmeye başlayan ve XVIII. yüzyılda devlet işlerinin tamamen Paşa Kapısı'ndan idaresiyle sonuçlanan değişiklikten *telhis* de nasibini almış ve sadrazama da daha alt kademelerdeki vazifeliler tarafından telhis sunulmaya başlanmıştır. Özellikle kalemlerde muâmele gören evrak, sadrazamın nihâî kararına sunulmadan önce mutlaka ilgili kalemin şefi tarafından *telhis* edilir olmuştur. Konu maliye ile ilgili ise telhis, defterdar; dîvan kalemlerinden çıkacaksa reisülküttab; kazaskerleri veya İstanbul Kadısını ilgilendiriyorsa, onlar tarafından telhis yapılmaktadır. Çok kere sadrazamın ilk buyuruldusunda telhisin kimin tarafından yapılması gerektiğine de

"*İzzetlü Defterdâr Efendi, Mukata'a şurûtunu ihrâc birle inhisâra mugayir olmayarak emr-i şerîf ısdârını telhîs eyleyesin..*" şeklinde işaret edilir, bazan da

"*İzzetlü Reisülküttab / Defterdâr Efendi, görüp i'lâm eyleyesün ...*" veya benzeri bir buyuruldu konurdu[100]. Ancak, bu ilk buyuruldularda defterdar tarafından yapılan "telhis" olarak adlandırıldığı halde, -mâhiyet îtibâriyle farklı olmamakla beraber- diğer vazifelilerin yaptıkları özetler için, bunların sadrâzama yazacakları belge adlarına uygun olarak, "i'lâm", yahut "arz" tabirleri kullanılmıştır[101].

Kalemlerdeki kayıdların çıkarılmasından sonra yapılan telhisin üzerine ise sadrazamın genellikle

"*Telhîsi mûcebince tezkiresi verilmek...*",

"*Telhîsi mûcebince kaimesi verilmek ...*",

"*Telhîsi mûcebince hükm ...*" ve benzeri buyuruldusu yazılırdı.

İlgililer tarafından yazılan bu telhisler de

"*Arz-ı bendeleridir ki*" formülü ile başlar ve müteâkıben doğrudan konuya girilirdi. Sonunda ise sadrazamın telhislerindeki "padişahım" kelimesinin yerini "*sultânım*" almak üzere

"*... bâbında emr ü fermân devletlü, sa'âdetlü Sultânım hazretlerinindir*" bitiş formülü kullanılırdı. Sadrazamın telhislerinde imza bulunmadığı halde bunlarda telhis sahibinin imzası da olurdu.

D. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Daha önce de işaret edildiği gibi Osmanlı kalemlerinde "telhis kâğıdı" adıyla bir kâğıt kullanılmıştır ki bu, telhisin bir kâğıda adını verecek derecede hep aynı cins kâğıda yazıldığını gösterse gerektir.

Beyaz üzerine yapılan telhislerde kâğıdın eb'adı devre ve telhisin konusuna göre değişiklik göstermektedir. Meselâ XVIII. yy. ortalarında telhisler yaklaşık 20 x 40 cm. eb'adındaki kâğıtlara yazılmakla beraber battal boya yazılmış telhislere de rastlanır. Fakat asrın sonlarına doğru kâğıt boyları küçülmeğe başlar, enler yine 20cm. kalmakla beraber boylar 30 cm. cıvarına iner. Kâğıdın küçülmesi ile birlikte üstte bırakılan boşluk da azalır; başka bir ifadeyle kâğıt daha tasarruflu kullanılmağa başlanır.

Telhislerde kullanılan yazı cinsi büyük bir ekseriyetle *nesih*tir. XIX. yy. başlarında ise rık'aya kayış başlamıştır. Yazılarda zaman zaman hareke kullanıldığı da görülür. Özellikle yanlış okunması ihtimali olan kelimelerde bu husûsa dikkat edilmiştir. Ayrıca çok kere "şedde" işareti ve terkib yapılması gereken yerlerde ilk kelimenin sonuna "kesre" konulmasına îtinâ gösterilmiştir[102].

---

[100] Bu konuda tafsilât için VII. Bölüm "Muâmele görmüş arzuhaller" bahsine bk.

[101] Tafsilât için "Muâmele görmüş arzuhaller" bahsine bk.

[102] A.AMD dosyalarında bunlara pek çok misâl vardır. Meselâ bk. dos. 2/30, 32, 52; dos. 4/4 vb. Örnek için I. Bölüm, "Nesih yazı" bahsine bakılabilir.

III. TAKRİR

Arabca "karar" (قرار)dan tef'îl vezninde bir kelime olan "*takrir*" "yerleştirme", "sağlamlaştırma", "anlatma" mânâlarına gelir. Diplomatik bakımından ise *takrir*, bir işi yazılı olarak ilgili merci'e bildiren bir tür belge için kullanılmıştır[103]. Bu merci', padişah veya sadrazam olabileceği gibi daha alt kademede bir vazifeli de olabilir.

Son devir bir münşeat mecmuasında "*takrir*" için şu tarif yapılmıştır[104]:

"Zikr ü beyan ve tahkîm mânâlarınadır. Bir me'mûriyet veya rütbe ve maaş i'tâsına ve kalem veya dâire teşkîline ve mevâdd-ı sâireye dâir devâir-i resmiyye nâzır ve reis ve eminleri taraflarından elkabsız olarak tezkire gibi yazılır ve mühürlenir."

A. RÜKÜNLERİ

Diğer birçok belge gibi *takrir*lerde de kâğıdın üst kenarında *hüve* şeklindeki kısa **davet** formülü bulunur. Fakat, buyuruldu, telhis gibi belgelerden farklı olarak -yukarıdaki tarifte de görüldüğü üzere- *takrir*lerde **elkab** yoktur.

"*Yümn-i ikbâl ile cülûs-ı sa'âdet-me'nûs vuku'unda...*"[105]
"*Öteden berü derya kapudanlarına Bahr-i sefîd sahillerinde ...*"[106]
"*Bâzirgân kalyonları kapudanlarından...*"[107]
"*İpek beyaz eder akcı esnâfının...*"
"*Dîvân-ı Humâyûn kaleminin kırk nefer mülâzım ...*"[108]
"*İşbu şevval-i mükerremin yirmi altıncı günü...*"[109] gibi bir şekilde doğrudan doğruya konuya girilir. Başka bir ifadeyle, takrir *nakil* rüknüyle başlar. Nadiren *nakil* rüknüne girilmeden önce "*takrîr-i kullarıdır ki*" şeklinde arzuhalleri hatırlatan bir klişe kullanılır[110].

Nakil kısmında konu, sebebleri ve eskiden beri süregelen tatbikatı, eğer bununla ilgili bir ferman yahut hatt-ı humâyûn varsa hangi padişah zamanında verilmiş olduğu, vs. belirtilmek üzere izah edilir. Sonunda takririn gönderildiği merci'in konu hakkındaki kararı istenir.

Takririn takdim edildiği şahsa göre bu bitiş cümlesi farklılık gösterir. Padişaha takdim edilen takrirlerde

"*emr ü ferman ve inâyet ü ihsân şevketlü, kerâmetlü, azametlü, mehâbetlü, merhametlü efendim Padişâhım hazretlerinindir*"[111]

"*bâki emr ü ferman şevketlü, kerâmetlü, kudretlü veliyyü'n-ni'am-ı âlem efendim Padişahım hazretlerinindir*"[112] gibi içinde "*padişahım*" kelimesi geçen bir ifade ile takririn padişaha sunulduğu belirtilir.

Takririn, sadrazam veya daha aşağı makamda birine sunulduğu yine bu bitiş cümlesinde kullanılan "*veliyyü'l-emr*" veya "*men lehü'l-emr*" kelimelerinden tesbit edile-

---

[103] Mehmed Salâhi, *Kamus-ı Osmânî*, İstanbul 1329; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1962; Pakalın, *OTDTS*, III, İstanbul 1956.

[104] Mehmed Tevfik, *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet*, İstanbul 1307, s. 424.

[105] A.AMD, dos. 12/62.

[106] A.AMD, dos. 12/28.

[107] A.AMD, dos. 11/66.

[108] A.AMD, dos.12/31.

[109] H.H, nr. 14162.

[110] A.AMD, dos. 17/36 ve A.AMD, dos. 19/74 bu tipe örnek olarak verilebilir.

[111] A.AMD, dos. 13/19.

[112] Kırım Hanı'nın takriri: A.AMD, dos. 10/24.

bilir. Gerçekten, sadrazama hitaben yazılan takrirlerde daha ziyade "*veliyyü'l-emr*" şekli kullanıldığı halde alt kademelerde "*men lehü'l-emr*" tercih edilmiştir. Bu durumda takrir "*emr ü ferman veliyyü'l-emr / men lehü'l-emrindir*" tarzında bitirilmiştir.

Maamafih, bütün takrirler aynı kalıbla son bulmazlar;

"*emr ü ferman devletlü sultanım hazretlerinindir*"[113] yahut

"*emr ü ferman devletlü, inâyetlü efendim hazretlerinindir*"[114] gibi kalıblar da kullanılmıştır.

Şifahî olarak verilen takrirlerin yazı ile bildirilmesinde bitiş biraz farklı olur. Bu durumda takrire ya "*emr ü ferman devletlü efendimindir*" ifadesinden sonra veya hemen nakil kısmının bitiminde "*deyü takrir eder*"[115] yahut "... *içün ... takrir eder*"[116] şeklinde son verilir.

Şifâhî olarak verilip yazılı hale getirilen takrirler ile yabancı misyonca verilen takrirlerin tercümelerinde ekseriya takririn üstüne

"*Arnavud karyesi'nde cizye tahsildârı olan İbrahim yazıcı kullarının takrîridir*"[117],

"*Kapan tüccarlarından Hacı Kasımoğlu Hacı Mehmed kullarının takrîridir*"[118] yahut

"*İngiltere elçisinin takrîri tercümesidir*" gibi kimin takriri olduğu kayd ve aynı hizada, fakat biraz açıklık bırakılarak tarihi ilâve edilir.

XIX. yüzyıla kadar takrirlerde altta imza, mühür ve tarih bulunmaz. Nadir olarak bende kelimesine ratlanır. Ancak XIX. yüzyılda bu konuda bir değişiklik getirildiği görülmektedir. Asrın başlarında sadece takrir sahibinin mührü basılırken, daha sonra makam adı da yazılmağa başlanmıştır. Gerçekten, son devir resmî kitabet usûllerini ihtiva eden mecmualarda bu hususa "bâlâ ve elkab yazılmaz ve imza vaz'olunmayup unvân-ı me'mûriyetin altı mühr-i zâtî ile mühürlenir" ifadesi kullanılmıştır[119].

B. CİNSLERİ

Son devir münşeat mecmualarında takrirler birkaç grupta toplanarak incelenmektedir.

1. Devlet dairelerinin nâzır ve eminleri tarafından Bâbıâlî'ye verilen takrirler birinci sıradadır ki, Maliye Nezâretinin bütçe takrirleri, resmî dairelerin bazı tevcihatı hâvî takrirleri bunlar arasında sayılmaktadır. Bunlarda da elkab ve imza yoktur. Ancak memuriyet unvanı yazılıp altı şahsî mühürle mühürlenirdi[120].

2. Merkez daireleri şube müdür ve reis gibi idarecilerince nezâret, emânet yahut riyâsete yazılan takrirler de zat mühürleriyle mühürlenirdi.

3. Dîvân-ı muhâsebât (Satıştay)'ın yıllık veya üç aylık olarak mâlî durumu gösteren yazıları takrir grubuna girerler.

4. Sefaretler tarafından takdim edilen takrirler ise iki kısımda mütalea edilebilir.

---

[113] A.AMD, dos. 12/12, 20/60, 21/38, 24/22 buna örnek olarak verilebilir.

[114] A.AMD, dos. 12/19, 19/50 bu tipe örnek olarak verilebilir.

[115] Meselâ Arnavudköyü'ndeki cizye yazıcısının 26 Rebi'ülevvel 1176 (14 Kasım 1762) tarihli takriri: A.AMD, dos. 14/59.

[116] Meselâ, Kapan tüccarından Hacı Mehmed'in 4 Ramazan 1181 (24 Ocak 1768) tarihli takriri: A.AMD, dos. 12/45.

[117] A.AMD, dos. 14/59.

[118] A.AMD, dos. 12/45.

[119] Mehmed Fuad, *Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye*, İstanbul 1328, s. 94.

[120] *UKR*, s. 94.

a. Bunlar, sefir tarafından nezdinde bulunduğu hükûmetin hariciye nâzırına şifahen bildirilir ve sonra yazılı hale getirilir ki, arşivimizde çeşidli devlet elçileri tarafından şifahen verilmiş bu takrirleri ihtiva eden pek çok kayıd vardır.

b. Sefaretler tarafından verilen takrirlerin ikinci grubu ise siyâsî mahiyettekilerdir.

5. Meşrutiyetin ilânından sonra meb'usların her hangi bir mesele hakkında Meclise sundukları yazılar takrir mahiyetindedir.

6. Gayr-i müslim cemaatlerince Osmanlı resmî dairelerine sunulan yazılar da mahiyet îtibâriyle takrir grubuna girerler.

7. Bunlardan başka, devlet memurlarının husûsî mahiyetteki meseleleri için arz ve isteklerini ihtiva eden takrirler de vardır. Ancak bu şahsî mahiyetteki takrirler, arzuhalden farklıdırlar[121]; onun gibi kâğıdın alt yarısından başlatılmazlar, yazılış tarzları tezkireye benzer.

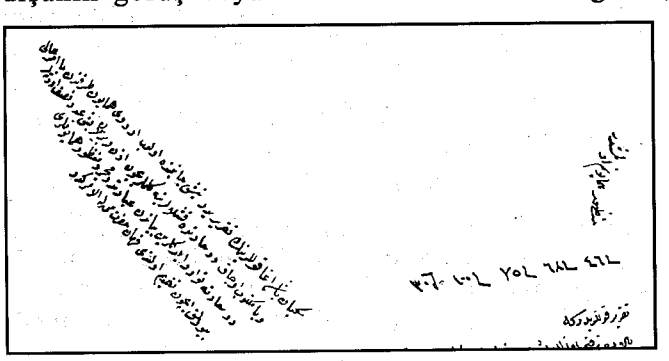
C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ VE ÜZERLERİNDEKİ MUÂMELELER

1. Kâğıdı

Takrirler, kâğıdın üstten 1/4'lik kısmı boş bırakılarak yazılırdı[122]. Kullanılan kâğıda gelince: Yakın devirlere kadar takrirlerde hangi cins kâğıda yazıldığı hakkında bir kayıd bulunamamışsa da merkez bürolarında en fazla *İstanbul kâğıdı*nın kullanılmış olmasına bakarak takrirlerin de bu cinse yazıldığı düşünülebilir. Son devir kitâbet mecmualarında ise *takrir kâğıdı* adı verilen bir kâğıda rastlanmaktadır. Hatta bunun *büyük* ve *küçük* boyları vardır. Bu kâğıdın, *takrirlik* adını almakla beraber sadece takrirlerde değil, diğer belgelerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır[123].

2. Üzerlerindeki Der-kenar ve Hatt-ı Humâyûnlar

Takrirler, her zaman verildikleri ilgili merci'lerde neticeye bağlanmazlar, bazan bir üst merci'e gönderilirlerdi. Meselâ, sadrazama sunulmuş bir takrir hakkında padişahın görüş veya emri alınmak icab ettiğinde, ayrı bir telhise ihtiyac duyulmayarak takririn, bir der-kenar ilâvesiyle padişaha, doğrudan doğruya takdim edildiği haller az değildir.

Şekil 153
Takrir üzerinde sadrazam der-kenârı ve hatt-ı humâyûn
(A.AMD, dos.17/36)

Bu gibi durumlarda bazan sadece kimin takriri olduğu, bazan da hangi konuyla alâkalı bulunduğu belirtilirdi. Maamafih, zaman zaman daha teferruatlı mâlûmata ihtiyac duyularak bu şerhin hayli uzun tutulduğu haller de mevcuddur[124].

Bu takrirler, padişah tarafından incelendikten sonra konu hakkındaki emir veya görüşü üzerine yazılırdı[125].

---

[121] *Arzuhal*in özellikleri için ilgili bahse bakınız.

[122] *UKR*, s. 23.

[123] *UKR*, s. 22.

[124] Tafsilât için "Telhis" bahsine bakınız.

[125] Tafsilât için "Hatt-ı humâyûn" ve "Telhis" bahislerine bakınız.

IV. ARZ

Bir büyüğe sunma, takdim, resmî bir evrakın padişaha sunulması mânâlarını taşıyan *arz* (عَرض) kelimesi Osmanlı diplomatiğinde de hemen aynı mânâya gelmektedir. Ancak, tek başına kullanıldığı zaman ifade ettiği belge cinsi ile mürekkeb isim halindekiler arasında gerek yazan ve yazılan şahıslar gerekse belge şekli îtibâriyle farklılıklar vardır.

Arz sözlü olarak da yapılmakla beraber[126] burada diplomatik bakımdan yazılı olan ve *arz* adı verilen belge türü incelenecektir.

Genelde resmî görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek veya dilekte bulunmak üzere sundukları resmî mâhiyetteki belgeler *arz* adını alır[127]. Aynı kimselerin ve reâyânın özel dilek veya şikâyetlerini dile getirdikleri belgeler ise *arz-ı hal (arzuhal)*dir.

A. RÜKÜNLERİ

Arzların **davet** formülleri de birçok belge türündeki gibi, stilize bir *hüve*den ibârettir. **Elkab**, arzın muhatabı olan şahsa göre değişir. Padişaha sunulan arzlarda *padişahım* kelimesi kullanılırken sadrazam ve daha alt kademedekilere sunulanlarda hitab,

"*Rıf'atlü ve merhametlü sultanım hazretlerinin hâk-pay-ı şeriflerine arz-ı dâ'î-i hakîr budur ki*"[128],

"*Devletlü, sa'âdetlü sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı kimyâ-merâm-ı bahşlarına arz-ı kadîm oldur ki*"[129], misallerinde olduğu gibi "*sultanım*" şeklindedir.

Bazı arzlarda, özellikle ilmiye ricali tarafından sunulanlarda *arz* kelimesi yerine *ma'rûz* da kullanılmaktadır.

"Hazret-i sultanım kâm-yâb,

Ba'd-ez tecdîd-i temhîd-i kavâid-i bünyân-ı du'a ve eser-i te'kîd-i te'yîd-i esâs-ı erkân-ı senâ ma'rûz-ı bende-i bî-riyâ budur ki"[130],

"*Yüzün koyup devletlü ve sa'âdetlü ve amme-i nâsa ve bu kullarına merhametlü sultânım hazretlerinin mübârek hâk-pây-ı şerîflerine yüz sürmekden sonra ma'rûz-ı bende budur ki*"[131]

"*Sultânımın Âsitâne-i devlet-penâhına yüz sürmekten sonra arz-ı bende-i hakîr oldur ki*"[132];

Arzların bir kısmı ise

"*Arz-ı bendegî budur ki*",

"*Ma'rûz-ı abd-i fakîr oldur ki*" yahut

---

[126] Dîvân-ı Humâyûn toplantılarını müteâkib dîvân üyelerinin padişahın huzûruna çıkarak bilgi vermelerine *arza çıkmak* tabir olunurdu. Padişaha sözlü ve yazılı olarak arzda bulunabilecek şahıslar Fatih'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'nde tesbit edilmişti. Bk. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Özcan neşr, s. 33, 34; Tevki'î Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", 511-12; Uzunçarşılı, *Merkez*, 30-35; M.S. Kütükoğlu, "Arz", *DVİA*, III, 438-440.

[127] H. İnalcık, resmî ve özel farkı yapmaksızın askerî sınıf mensublarının dilekçelerine "arz" adını vermektedir. "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 35.

[128] Ürgüp Kadısının arzı: A.DVN, dos. 5/10

[129] A.DVN, dos. 7/81.

[130] A.DVN, dos. 1/44.

[131] İskenderiye Valisi Mehmed Paşa'nın 28 Rebi'ülevvel 1063 (28 Mart 1653) tarihli arzı: TSMA, nr. E. 9334/1. H. İnalcık, "Yüz yere koyup dergâh-ı mu'allâya arz-ı bendegî budur ki" elkabının XV. yüzyılda kullanıldığını yazmaktaysa ("Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), s. 3) da aynı şekilde başlayan daha değişik bir elkaba XVII. yüzyılda da rastlanmaktadır.

[132] TSMA, nr. E. 6703.

"Dergâh-ı felek-medâr ve bargâh-ı gerdun-iktidâr türâbına arz-ı dâ'î-i / bende-i bî-mıkdâr budur ki"[133];

"Dergâh-ı felek-fersâ ve bargâh-ı gerdûn-âsâ lâ-zâle âliyen ilâ yevmi'l-cezâ türâbına arz-ı bî-riyâ budur ki"[134]

"Dergâh-ı gerdûn vekar ve bargâh-ı hurşîd-i'tibâr mühdiu'llah-ı kavâ'im-i izzühû ilâ yevmi'l-karar türâbına arz-ı dâ'î-i bî-i'tibâr ve sânî-i ber-karar oldur ki"[135]

"Dergâh-ı mu'allâya ve bargâh-ı a'lâya arz-ı bende-i fakîr ü hakîr oldur ki"[136],

"Atabe-i gerdun-iktidâra arz-ı bende-i bî-mıkdâr ve zerre-i hâksâr oldur ki"[137]

"Südde-i seniyye-i sa'âdet-nişân ve atebe-i adâlet-unvâna arz-ı bende-i nâ-tuvân oldur ki"[138]

"Âsitâne-i gerdûn-iktidâra bu abd-i za'if-i hakîr ve bu muhlis-i nahîf-i fakîr arz etdüği budur kim"

"Gıbbe edâ-yı vezâifi'l-ubûdiyyeti ve'd-du'a ve kaza-yı letâ'ifi'r-rıkkiyyeti ve's-senâ ma'rûz-ı muhlis-i riyâ"[139] gibi formüllerle başlarlar.

XIX. yüzyılda arzların başlangıç formüllerinin

"Ma'rûz-ı memlûkleridir ki"[140],

"Ma'rûz-ı kullarıdır ki"[141]

"Ma'rûz-ı dâ'î-i devâm-ı ömr-i devletleridir ki"[142] misallerinde olduğu gibi kısaltılıp basitleştirildiği veya

"Atabe-i bülend-mertebe-i vekâlet-penâhîlerine ma'rûz-ı abd-i ahkar u çâker-i kemîne vü kemterîleridir ki"[143] gibi bir şekil verildiği görülmektedir.

Maamafih, arzlarda görülen elkab bunlardan ibaret olmayıp, daha değişik pek çok formül kullanılmıştır.

Resmî vazifeliler tarafından her hangi bir konu hakkında bilgi veren arzlarda *elkab*dan sonra arzın yazılmasına sebeb olan konuya girilip izahı yapılırdı. Meselâ, şehirde çıkan salgın bir hastalık dolayısiyle vuku' bulan ölümler hakkında kadı tarafından bir arzla bilgi sunulurdu[144]. Yine her hangi bir konuda teftiş için gönderilen kadı vs. vazifelilerin raporları da diplomatik bakımdan *arz* hüviyetindedir[145].

Bir kısmı ise, tasarruf edilmekte olan bir dirlik yahut hitabet vs. hususda "tecdîd-i berat" gibi bir istekte[146] veya sahib olunan bir vazife yahut memuriyetin devlet tarafından resmen[147] veya mütegallibe tarafından zorla alınmasından dolayı şikâyette bulunmak

---

[133] BOA, A.NŞT, dos. 305-1/22; A.DVN, dos. 5/16; dos 21/29.

[134] A.DVN, dos. 5/14.

[135] İbrail Kadısı'nın Cemâziyelevvel 1003 (Ocak 1595) tarihli arzı: A.DVN, dos. 6/10.

[136] TSMA, nr. E. 5884.

[137] TSMA, nr. E. 6134.

[138] Niğbolu Kadısının arzı: TSMA, nr. E. 5794.

[139] İstanbul Kadısı'nın Evâil-i Şa'ban 917 (24 Ekim - 2 Kasım 1511) tarihli arzı: TSMA, nr. E. 6051.

[140] 8 Muharrem 1246 (29 Haziran 1830) tarih ve es-Seyyid Emrullah mühürlü arz: HH, nr. 43096.

[141] HH, nr. 43100.

[142] Urla Kazası Nâibi Elhac Mehmed'in 14 Şa'ban 1236 (17 Mayıs 1821) tarihli arzı: Cev-D, nr. 3141.

[143] Bosna Eyâleti Müşîri Halil Kâmilî Paşa'nın Gurre-i Rebi'ülevvel 1262 (27 Şubat 1846) tarihli arzı: Cev-D, nr. 3968.

[144] TSMA, nr. E. 6051.

[145] İğriboz Adası teftişine gönderilen Kadı Mahmud Efendi'nin Evâil-i Zilka'de 924 (4 - 13 Aralık 1518) tarihli arzı: TSMA, nr. E. 5884; yine İğriboz teftişine gönderilen İzdin Kadısı Hasan Efendi'nin arzı: TSMA, nr. E. 6349.

[146] Meselâ, Anteb'de Şehre-küstü Câmi'i hatib ve imamı İbrahim'in tecdid-i berat husûsundaki talebini havî Anteb Kadısı Ali Efendi'nin arzı: TSMA, nr. E. 7559/1 ve 2.

[147] Meselâ, Bursa'da müderris olan Bağdâdî-zâde'nin arzı: TSMA, nr. E. 6151.

üzere yazılmışlardır. Bu ikinciler, *arz-ı hal* gibi *tarif-i nefis* denilen rükünle başlarlar. Yani arzın sahibi önce kendini tanıtır, arkasından şikâyetini bildirir ve nihayet isteğine geçer.

Arzların bitiş formülleri, yazıldığı şahsa göre ve genellikle
"... *bâbında emr ü ferman şevketlü, kudretlü padişahım hazretlerinindir*"[148],
"... *bâkî ferman sultânımındır*"[149],
"... *bâki fermân-ı adâlet ü ihsân sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir*"[150] şeklindedir.
"*Bâki fermân dergâh-ı mu'allânın emr-i âlîsine menutdur*"[151]
Başka birinin talebini ileten arzlarda
".. *taleb etdüği sebebden vaki' hal alâ mâ-vaka'a ketb olunup arz olundu.*"[152] gibi bir şekil almaktadır. Maamafih, daha değişik formüllerle biten arzlar da vardır.

Arzlarda, her zaman **tarih** bulunmaz. Ancak, özellikle kadılar tarafından sunulanlarda daha XVI. yüzyıl başlarından îtibâren tarih atıldığı görülmektedir. Fakat, zaman zaman kadılar tarafından bu hususa riâyet edilmemesi, yapılacak muâmeleler için ise tarih bulunmasına ihtiyac görülmesi dolayısiyle, resmî belgelerde, tarih atılmasının gerekli olduğuna dair hatırlatılma yapıldığına da rastlanmaktadır ki, Evâhır-ı Safer 1017 (17-26 Mayıs 1608) tarihli bir kadılık beratında, kadının göndereceği arzlara tarih koyması gerektiğine beratın sonunda işaret edilmiştir[153].

Arzların tarihleri de, hatimeden sonra ara verilmeden konulur. Bazan "*Tahrîren fî Evâil-i Şa'ban sene seb'a aşere ve tıs'a mie*" gibi tamamen yazıyla ve arabca, bazan da
"*Tahrîren fî Evâil-i Zilka'de sene 923*" şeklinde yıl rakamla yazılmış olabilir.

Arzların sol alt köşesinde mutlaka arz sahibinin adı ve vazifesini ihtiva eden bir *imza* bulunurdu. Ancak bunun başında
"*Ez'âfü'l-ibâd*",
"*Efkarü'l-ibâd*",
"*Mine'l-abdi'l-fakîr*" formüllerinden biri yer alır; yahud da sadece "*bende*" kelimesi konurdu. Böylece imza,
"*Ez'âfü'l-ibâd Seydî, el-mevlâ be-mahrûsa-i Kostantiniyye*",
"*Mine'l-abdi'l-fakîr Ali, kadı-i Uşak*" veya
"*Bende Mehmed, Vâlî-i İskenderiye hâlâ*",
"*Bende Mustafa, Mîr-i mîrân-ı sâbık-ı Karaman*" şekline girer. İmzanın tam arkasına gelecek şekilde olmak üzere, kâğıdın arka yüzüne arz sahibinin mührü basılırdı. XIX. yüzyılda ise mührün imzanın altına basıldığı görülmektedir. Maamafih, "*bende*" kelimesinin altında sadece mühür bulunan arzlar da vardır[154]. Mühürlerde sahibinin sıfatı olmaması, özellikle taşradan gönderilen arzların kime âid olduklarının anlaşılmasını güçleştirdiği ve dolayısiyle, bir takım karışıklıklara yol açtığından XIX. yüzyıl ortalarında arzlarda sadece mühür kullanılmaması husûsunda valiliklere emirler gönderilmiştir[155].

---

[148] Meselâ, Hassa başmimarı İbrahim Ağa'nın arzı: MF, nr. 100.

[149] TSMA, nr. E. 9970.

[150] Nakibü'l-eşrâf Ali Efendi'nin arzı: TSMA, nr. E. 735/30.

[151] TSMA, nr. E. 6349.

[152] TSMA, nr. E. 7559/2.

[153] İ.E.-Tevcihat, nr. 20.

[154] Meselâ, HH, nr. 43096 ve 43100 bunlardandır.

[155] Bosna Eyâleti Müşîri Elhac Halil Kâmil Paşa'nın Gurre-i Rebi'ülevvel 1262 (27 Şubat 1846) tarihli tahriratı: Cev-D., nr. 3968.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Arzlar, genellikle kâğıdın alt yarısına, hatta kısa olduğu takdirde alttan 1/4'lik kısmına yazılırdı. Maamafih, uzun olan arzlarda bu kaideye pek riâyet edilmediği, bazan kâğıdın üst yarısından başlandığı da vâki'dir.

Yazı kâğıdın eninden de takriben 1/4'lik bir marj bırakılarak yazılır, satır sonlarında ise 1-2 mm.lik bir boşluk bırakılırdı.

Arzın üzerinde kalan boş kısım ilgili muâmelelerin yapılması için kullanılmıştır. Gerçekten, özellikle XVI. yüzyılda arzlar sadrazam tarafından padişaha sunulurken sadrazamın *telhis*inin arz kâğıdının üstünde yer aldığı görülür. *Hüve*nin hemen altından başlamak üzere

"*Boğdan Voyvodasının arzıdır*" yahud

"*Sâbıka Karaman Beğlerbeğisi Mustafa Paşa kullarının arzıdır*" şeklinde başlık atılıp alta telhis yapılarak padişaha sunulurdu. Padişah da hatt-ı humâyûnunu telhisin üst tarafına yazardı[156].

Bazı arzlarda muâmelenin tekemmülü için kalemlerden eski kayıdların görülmesine ihtiyac duyulduğundan der-kenar olarak, kâğıdın sağ üst tarafından başlamak üzere bu kayıdlar alt alta yazılırdı[157].

Başka bir muâmeleye ihtiyac olmaksızın arz üzerine "*buyuruldu*" konulduğu da vâki' idi[158].

Bazı arzların arkalarında, diğer tür belgelerde olduğu gibi notlar görülür. Bunlar,

"*İçerüye okundukda verilmeyen mevaddır*"[159] şeklinde arzda bahis konusu olan şeyin âkıbetini gösterdiği gibi, kimin arzı olduğunun belirtildiği, yahut da

"*Sâhib-i sa'âdet paşa hazretlerine*"[160] gibi arzın gönderildiği şahsın adresinin bulunduğu yazılardır.

[156] BOA, A.DVN dosyalarında telhis ve hatt-ı humâyûn bulunan arzlar olup, dos. 7/64, 21/29 bunlardan sadece ikisidir.

[157] Kalemlerdeki muâmelelerin tekemmülü için VII. Bölüm "Muâmele Görmüş Arzuhaller" faslına bk.

[158] A.DVN, dos. 5/14,16; 7/84.

[159] Sabık Karaman Beylerbeyisi'nin arzı: A.DVN, dos. 21/29.

[160] Ürgüb Kadısı'nın arzı: A.DVN, dos. 5/10.

Beşinci Bölüm

MERKEZ - TAŞRA ARASI YAZIŞMALAR

I. MEKTUB

"*Mektub*", Arabca asıllı " كَتَبَ " kökünden mef'ûl vezninde bir kelime olup lügat mânâsı "yazılmış" demektir. Diplomatik bakımdan ise iki belde, iki memleket arasındaki şahıslarca iş, tebrik, tâziye "arz-ı muhabbet" gibi vesîlelerle birbirlerine gönderilen yazılara *mektub* denir. Nitekim "bitik", "nâme", "nemîka", "varaka", "risâle" gibi tabirler de hemen aynı mânâda kullanılmıştır[1].

Mektubları, resmî ve özel; hitâbî ve cevâbî olarak gruplandırmak mümkündür.

A. RÜKÜNLERİ

Mektub da diğer belgeler gibi belli rükünlerden meydana gelmiştir. Ancak, rükün sayısı, bazılarınca on dört, bazılarınca ise on bir olarak gösterilmektedir[2]. Birinci görüşü benimseyenlerce hitâbî olan mektub rükünleri şöyle sıralanmaktadır:

1) "İbtidâ olunur" sözünün kullanılması;
2) Senâ;
3) Duâ;
4) Gönderilenin isminin yazılması;
5) Kâtibin adı;
6) Selâm ve hayır duâda bulunma;
7) Selâm ulaştırılması;
8) Özlem belirtme (iştiyak);
9) Görüşme isteğinde bulunma;
10) Tarih;
11) Halini bildirme;
12) İltimas talebi;
13) "Hatime"nin başlangıcı;
14) Uygun bir dua ile bitirme.

Cevâbî mektublarda ise fazladan üç rükün daha bulunmaktadır:

[1] Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, s. 1395.

[2] *Münşeât Mecmuası*, Halet Efendi Ktb, nr. 760, vr. 24b.

1) Mektubun sıfatı;
2) Mektubun vardığı;
3) Mektubun cevabı.

İştiyak rüknünün, diğerlerinden önce veya sonra yazılması mümkün olup, isteğe bırakılmıştır. Aslında mektubun,

1) *Duâ*;
2) *Selâm*;
3) *Selâm ulaştırılması*;
4) *Halinin bildirilmesi* ve
5) *Mektuba dua ile son verme* olarak sıralanan beş rüknünün yazılması zarûrî görülmekte, diğerlerinin, ihtiyaca göre yazılacağı kabûl edilmektedir[3].

Mektubun on şartı şunlardır:

1) Gönderen ve gönderilenin rütbelerine riâyet edilmesi gereklidir.
2) Eğer gönderilen, gönderenden üst rütbede ise isminin yazılmaması tercih edilmelidir. Ancak gönderenin meşâyihden olması halinde bu husûsa riâyet edilmeyebilir. Gönderen ile gönderilenin mevkileri eşit ise gönderilenin ismi yazılır.
3) Gönderilen, gönderenden daha aşağı bir mevkide ise iştiyak, görüşme talebi rükünleri yerine iyi niyet, devletin bekası, ricanın kabûlü ve muradın hasıl olması yazılır.
4) Uzun süredir ayrı değillerse iştiyak kısmının da yazılmaması tavsiye edilir.
5) Gönderenin rütbesi aşağı ise "*Sâmi'-i hüddâm-ı zevi'l-ihtirâm i'lâm olunur ki*" şeklinde bir ifade kullanılması gerekmektedir.
6) Uzun zaman geçmemiş bulunması ve mekânın uzak olmaması halinde tarih rüknü ihmâl edilir.
7) Gönderilene gaib sıygası kullanılıp şahsen hitab edilmemelidir. Meselâ, "... *taleb etmişsin*" denilmeyip "*taraflarından .... taleb etmişler*" şekli kullanılmalıdır.
8) Üstten alta yazılan mektublarda "... *edesiz*" şeklinde çoğul sıygası kullanılmamalıdır.
9) İlâm-ı hâl rüknü, selâm rüknüne bağlı olmalıdır.
10) Selâm iblâğı ile halini i'lâm rükünlerinde kullanılan sıygalar aynı olmalıdır[4].

Mektubun **davet** rüknü basit bir "*hüve*"den ibaret olabildiği gibi "hüve" ile yapılan terkiblere de rastlanmaktadır. Bunlardan her birinin mektubun yazılış sebebine göre seçilmesi gerekirdi.

"*Hüve'l-fettahü'l-mu'în*" seferde ve hazarda olanlara;
"*Hüve'ş-şâfî*", "*Hüve'l-mu'âfî*" hastalara;
"*Hüve'l-muhsin*", "*Hüve'l-mu'tî*" in'am ve ihsan isteyenlere yazılan mektublarda kullanılırdı[5].

Elkab da gönderen ve gönderilenin mevkilerine göre farklılık gösterir. Alttan üste yazılan mektublardaki elkabdan bazıları şöyledir:

"*Muttali'-i tevâlî-i devlet ve menba'-ı menâbi'-i sa'âdet ü haşmet olan südde-i seniyye-i sidre-makam ve atebe-i aliyye-i gerdûn-ihtitamları türâbına,*
"*Mesned-i menba'-ı devlet-penâh-ı âsafî huffü'r-Rahmâni'l-lûtfi'l-hafî sâha-yı mülk-i mesâhasına*"[6],

---

[3] Halet Ef, nr. 760, vr. 24b-25a.

[4] Halet Ef, nr. 760, vr. 25a.

[5] *İnşa'-i Mergub*, Atatürk Kitablığı, M. Cevdet Yazmaları, nr. K.36, 60-62'den naklen Bekir Kütükoğlu, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti" *TBPDS*, s. 174 not.

[6] Halet Ef, nr. 760, vr. 26b.

"*Devletlü, inâyetlü, mürüvvetlü vâlâ-himem cezîlü'l-mükerrem efendim sultânım ağa-yı zîşân hazretlerinin hâk-pây-i iştimâllerine*"[7].

Sadrazam tarafından valide sultana gönderilen mektubun elkabı ise şöyleydi:

"*Benim devletlü, mürüvvetlü, merhametlü veliyye-i ni'metim bâise-i devletim efendim sultânım hazretleri*"[8].

Üst makamdan alt makama yazılan mektub elkabı:

"*Sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü karındaş-ı e'azz u ekremim düstûr-ı celîli'ş-şân hazretlerinin nâdî-i sa'âdet-mevfûrlarına*"[9],

"*İzzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü karındaş-ı e'azzım paşa-yı celîlü'l-kadr hazretlerinin huzûr-ı izzet-mevfûrlarına*"[10],

"*Sa'âdetlü, semâhatlü, rıf'atlü ma'ârif-perverim karındaşım Efendi hazretlerinin huzûr-ı sa'âdet-mevfûrlarına*"[11],

"*Sa'âdetlü, mekremetlü, mürüvvetlü, atûfetlü oğlum sultânım Efendi-i celîli'ş-şân hazretlerinin nâdi-i sa'âdet-iştimâllerine*"[12],

"*Hâlâ Ruha'da mütesellimimiz izzetlü Süleyman Ağa*"[13].

Mektubların yabancı devlet ricaline gönderilmesi halinde, nâme-i humâyûn elkabına oldukca benzer bir elkab kullanılır ve tabiî hükümdarın müslüman veya hristiyan oluşuna göre farklılık gösterirdi. Meselâ, sadrazam tarafından Özbek Hanı ve Fas Hakimine yazılan mektubların elkabı şöyleydi:

"*Âlî-hazret, felek-rıf'at, Cemşid-azamet, Ferîdun-haşmet, Dârâ-dirâyet, İskender-ferâset saltanat-me'âb, hilâfet-nisâb, sa'âdet-iktisâb, siyâdet-intisâb, zü'd-devleti'r-râsiha ve'l-izzeti'ş-şâmiha, bâsıtü'l-emn ve'l-emân, nâşirü'l-adl ve'l-ihsân, el-müstağnî zâtuhû ani't-tavsîf ve sıfâtuhû ani'l-beyân, el-mahfûfu bi-sünûf-i letâ'ifi'l-mennân hân-ı a'zâm ve hâkan-ı mu'azzam Abdullah Hân*"[14];

"*Câlis-i serîr-i saltanati'l-a'lâ, lâbis-i libâsi'l-adâlet ve't-takvâ, hâris-i sagari'l-islâm, fâris-i heycâi'l-i'tisâmi'l-uhuvvi's-sultâni'l-a'zâm ve'l-hâkani'l-a'deli'l-ekrem, müfettihû ebvâbi'l-ber ale'l-halâyık, müfeyyizü füyûzâti'l-hükûmeti fi'l-megarib ve'l-meşârık, etka's-selâtîn ilmen ve fazlen, aslah-ı havâkîn kavlen ve amelen edâma'llahu mülkehû ve saltanatuhû ve e'azze ensâruhû ve a'vânuhûkemâ kemâ a'lâ şânuhû ale'd-devâm ilâ en yerisu'llahü'l-arz ve men aleyhâ innehû hamîdün mecîd cenâb-ı hilâfet-me'âblarına*"[15].

Hristiyan hükümdarlarına ve devlet ricâline gönderilen mektubların elkabı ise şu şekillerdeydi:

---

[7] *İnşâ-i Mergub*, vr. 63.

[8] Baltacı Mehmed Paşa'nın Valide Sultan'a gönderdiği 3 Receb 1123 (17 Ağustos 1711) tarihli mektub: Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı. 1123 (1711)*, Ankara 1953, s. 815.

[9] Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa'dan Haleb Valisine: A.NŞT, dos. 1251/29.

[10] Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa'dan Mora Valisi Ahmed Paşa'ya: A.NŞT, dos. 1251/25; kezâ Sadrazamdan Mısır Valisi Kâmil Paşa'ya: A.NŞT, dos.1251/. 54.

[11] Kırım Hanı Halim Giray'dan reisülküttaba: A.AMD, dos. 12/35.

[12] Mısır Valisi Ahmed Kâmil Paşa'dan Reisülküttaba: A.NŞT, dos. 1251/51. Yine Kâmil Paşa'nın diğer bir mektubunda "oğlum sultânım" yerine "karındaş-ı e'azzım sultânım" (a.g.dos, 59); Şam Valisi Osman Paşa'nın reisülküttaba gönderdiği bir mektubda "karındaş-ı e'azz-ı ekremim efendi" (A.RST, dos. 2/36); Karaman Valisinin mektubunda ise "oğlum efendi" (A.RST, dos. 2/9) tabirleri kullanılmıştır.

[13] A.DVN.MHM, dos. 1/45.

[14] Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 239, 243.

[15] Sadrazam Halil Paşa tarafından Fas Hâkimine gönderilen mektub: *Münşeâtü's-selâtîn*, II, 245.

"*Mefharü's-selâtîn fî dîni'l-Mesîhiyye, efharü'l-havâkîn fî mezhebi'l-İseviyye, sâhibü'd-deyr ve'n-nâkus, muhtârü'l-asl ve'n-nâdûs Venedik pâdişâhı*"[16],

"*Mefâhirü'l-ümerâi'l-Mesîhiyye, merâci'ü'l-küberâi'l-İseviyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye Venedik beğleri*"[17];

"*Kıdvetü'l-ümerâ'i'l-i'zâmi'l-İseviyye, umdetü küberâ'i'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l- haşmet ve'l-vekar sâhib-i delâ'i'l-mecd ve'l-iftihâr ... Kralı*"[18]

Gönderilenin kadın olması halinde elkabda da biraz değişiklik yapılıyordu. Meselâ Kraliçe Elizabeth'e sadrâzam tarafından gönderilen mektubun elkabı şöyleydi:

"*Kıdvetü'n-nisvâni'l-muvakkırât fi'l-milleti'l-Mesîhiyye, esvetü'n-nisâ'i'l-muhadderât fî tâifeti'l-İseviyye, sâhibetü ezyâli'l-haşmet ve'l-vekar, sâhibetü delâ'i'l-hamd ve'l-iftihâr İngiltere Kraliçesi*"[19]

Vâlide Safiye Sultan tarafından Kraliçe Elizabeth'e gönderilen mektubların elkabı

"*İftihârü'l-ümerâi'l-milleti'l-Mesihiyye, ihtiyârü'l-küberâ'i'l-fiham fi'l-milleti'l-Mesihiyye, muslih-i mesâlih-i sâhibi'd-delâil ve'l-vekar, sâhibü'l-ezyâl ve'l-iftihâr İngiltere Kraliçesi*"[20] şeklinde iken Venedik Dojuna gönderilenlerinki:

"*Cenâb-ı izzet-meâb, rıf'at-nisâb Venedik Doju ...*"[21]; Venedik beylerine gönderilenlerinki ise:

"*Fahrü'l-milleti'l-İseviyye Venedik beğleri...*"[22] şeklinde daha basit idi.

Hristiyan devlet adamlarına olağanüstü selâhiyet sahibi olan serdar veya Budin beylerbeyilerinin gönderdikleri mektubların elkabında

"*Devletlü dostumuz ve hâkim konşumuz* (komşumuz) *Macar tâifesinin palatinoşu Gruf Galantayı Esterházy Mikloş*"[23],

"*Devletlü dostumuz ve hakikatlü konşumuz ...*"[24],

"*İzzetlü ve devletlü dostumuz ...*"[25] gibi daha sade bir Türkçe kullanıldığı da olurdu.

Elkabdan sonra müslümanlara gönderilen mektublarda

"*Mezîd-i i'zâz u ikrâm ile dürer-i da'vât-ı sâfiyât-ı muhabbet-füzûn ve gurer-ı teslîmât-ı vâfiyât-ı meveddet-nümûn ithâfından sonra zamîr-i münîr-i hurşîd-tenvîrlerine münhâ-yı muhlisâne budur ki*"[26],

[16] Rumeli Beylerbeyisi Semiz Ali Paşa'nın Venedik Dojuna gönderdiği Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 953 (30 Haziran - 9 Temmuz 1546) tarihli mektub: Gökbilgin, "Venedik I", s. 172.

[17] Rumeli Beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'nın Venedik beylerine gönderdiği Evâhır-ı Rebi'ülâhır 956 (29 Nisan - 8 Mayıs 1549) tarihli mektub: Gökbilgin, "Venedik I", s. 174. Hristiyan hükümdarlara yazılan mektublardaki diğer elkab için bk. Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 92-93.

[18] Sadrâzam Koca Sinan Paşa (2. sadâreti: 997-999)'nın Portekiz Kralı'na gönderdiği Evâil-i Rebi'ülevvel 999 (28 Aralık1590 - 6 Ocak 1591) tarihli mektub: P.R.O, S.P, 102/61.

[19] Kanijeli Siyâvuş Paşa (1. sadâreti: 990-992)'nın Evâhır-ı Rebi'ülâhır 991 (30 Mart - 8 Nisan 1587) tarihli mektubu: P.R.O, S.P, 102/61.

[20] Susan Skilleter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Ottoman Chanceries*, Oxford 1965, s. 134-135 ve plate XXXIX, XL (fotografları).

[21] Skilliter, "Letters", s. 155.

[22] Skilliter, "Letters", s. 156.

[23] Ludwig Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. 1606-1645*, Budapest 1932, s. 63.

[24] Fekete, *Esterházy*, s. 70.

[25] Fekete, *Esterházy*, s. 79. Bu eserdeki belgelerde benzeri daha başka elkab da bulunmaktadır.

"*Mezîd-i i'zâz ü ikrâm ve medîd-i tevkîr ü ifhâm ile ferâid-i da'vât-ı sâfiyât-ı muhabbet-nizâm ve harâid-i teslîmât-ı vâfiyât-ı meveddet-intizâm ithâf u ihdâ ve merâsim-i pür-nûş-ı hatar-ı atarları kemâ-yenbağî mer'î vü mü'eddî olduğu siyâkında nümûde-i muhlisânemiz budur ki*"[27] gibi genellikle birbirine oldukca benzeyen **duâ** ve ona bağlı olarak **selâm** rükünleri bulunur. Maamafih, bu kısmın

"*Da'vât-ı sâfiye ve teslîmât-ı vâfiye ithâfiyle inhâ olunur ki*"[28], hatta sadece

"*ba'de's-selâm inhâ olunur / olunan oldur ki*"[29] gibi kısa tutulduğu mektublara da rastlanır.

Serhad beylerbeylerinin hristiyan devlet adamlarına yazdıkları mektublarda

"*hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr... kıbeline konşuluğa lâyık ve doğruluğa muvâfık selâm-ı selâmet-nümây-ı bî-gaye ihdâ vü iblâğ eyledikten sonra dostâne i'lâm olunan oldur ki*"[30] veya

"... *hazretlerinin huzûr-ı devletlerine lâyık duâlardan sonra inhâ-yı dostâne olunan oldur ki*"[31] gibi şekiller görülür.

Mektubun halini bildirme rüknüne geçilmeden önce genellikle muhatabın elkabı "*Benim izzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü birâder-i e'azzım hazretleri*" veya benzeri bir kalıbla bir kere daha tekrarlanır.

Mektubun **hal bildirme** kısmına ise ekseriya "*hâlâ*", "*bu esnâda*", "*bu hilâlde*", "*bu def'a*" kelimelerinden biri ile girilip mektubun yazılma sebebi izah edilir.

Mektubun her hangi bir husûsun yerine getirilmesini emr etmesi, bilgi veya haber verici mahiyette olması, iltimas ricası, vs. maksadlarla yazılmasına göre bitiş kısmına geçiş şekli değişir.

Tayin bildiren veya bir husûsun yerine getirilmesini emr eden bir fermanla birlikte gönderilen sadrazam mektublarında,

"... *sâdır olan fermân-ı âlîşân mûcebince*"[32],

"... *sâdır olan ... evâmir-i aliyye mûceblerince*"[33];

Vazife yerine geldiğinde

"... *mahall-i mezbûra azîmet olunduğunu inhâ zımnında..*"[34];

Bir haber verildiğinde

"... *ihbârı zımnında ...*"[35];

İltimas talebinde bulunulan mektublarda ise

"... *iktizâ etmekle iltimas-kerde-i hulûskârî üzre müsâ'ade-i aliyye erzânî buyurulmasına...*"[36],

---

[26] Mehmed Ragıb Paşa'nın Bosna ve Mısır valilerine mektubları: A.NŞT, dos. 1251/25, 54.

[27] Karaman Valisinin Reisülküttaba mektubu: A.RST, dos. 2/9.

[28] Sadrazam Hâmid Paşa'dan Selânik Mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya gönderilen 17 Safer 1177 (27 Ağustos 1763) tarihli mektub: A.MKT, dos. 58/30.

[29] Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa'dan İsmail Nâibi ve İsmail Mütevellisine gönderilen mektub: A.MKT, dos. 58/53; Valide Safiye Sultan'ın Venedik Dojuna gönderdiği mektub: Skilliter, "Letters", s. 156.

[30] Fekete, *Esterházy*, s. 79.

[31] Fekete, *Esterházy*, s. 79.

[32] A.MKT, dos. 58/30, 53; A.DVN.MHM, dos. 1/55; A.NŞT, dos. 25/33; 1251/29, 54; TSMA, nr. E. 148/30 bu tipe örnek olarak verilebilir.

[33] Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa'nın Mora Valisi Ahmed Paşa'ya mektubu: A.NŞT, dos. 1251/25.

[34] A.NŞT, dos. 1251/59.

[35] A.MKT, dos. 58/22.

"... *niyâzımın karîn-i husûl olmasına himmet-i behçet-sây-ı kerîmâneleri buyurulmak emniyyesiyle...*"[37],

"... *irsâli husûsuna vufûr-ı seniyye-i kerîmâneleri derkâr buyurulmak niyâzı vesîle-i arz-ı ihlâsım olmuşdur*"[38] gibi şekillerde belirtilirdi.

Mektubun sonunda ise

"... *mûcebince mektub tahrîr ve ... ile irsâl olunmuşdur*"[39],

"... *mektub-ı muhabbet-üslûb tahrîr ve firistâde-i nâdi-i sa'âdet-semîrleri kılınmışdır.*"[40],

"... *mektub-ı vedâd-intimâ irsâl-i izz-i huzûrları kılındı.*"[41],

"... *nemîka-i muhâlesât-intimâ keşîde-i silk-i imlâ ve firistâde-i sa'âdet-ârâları kılındı.*"[42],

"... *hassaten nemîka-i vedâd tahrîrine bâdî ve savb-ı sa'âdetlerine firistâde kılınmışdır*"[43],

"... *hassaten duânâme tahrîrine bâdî olmuşdur*"[44],

"... *hassaten ricâ-nâme tahrîr ve firistâde-i nâdî-i sa'âdet-masîrleri kılınmışdır.*"[45] gibi belgenin mektub olduğunu gösteren bir ifade kullanılırdı.

Bitiş rüknünün bundan sonraki kısmı da mektubu gönderen ve gönderilenin mevki'ine ve mektubun hüviyetine göre değişiklik gösterirdi. Meselâ, sadrazamın emir mahiyetindeki mektublarında belirtilen husûsun vakit geçirilmeden yerine getirilmesi

"*vusûlünde mûceb-i emr-i âlî üzre amel ve hareket eyleyesin*"[46],

"*vusûlünde keyfiyet ma'lûmunuz oldukda ber-minvâl-i muharrer amel ve harekete mezîd-i i'tinâ vü dikkat eyleyesiz*"[47],

"*lede'l-vusûl mûceb-i emr-i âlî üzre amel ve harekete bezl-i cell-i himmet buyurmaları me'mûldür*"[48]

"*lede'l-vusûl mezâmîn-i evâmir-i aliyye ma'lûmunuz oldukda mûceb ü iktizâlarıyle amel ü harekete sıdk-ı himmet buyurmaları me'mûldür*"[49] veya benzeri bir ifade ile istenirdi.

Bir istek bildiren mektublarda ise **hâtime**ye

"... *husûsuna himem-i seniyyeleri masrûf buyurulmak e'azz-ı mes'ûl-i hâlisânemizdir*"[50],

---

[36] Kırım Hanının Reisülküttaba mektubu: A.AMD, dos. 12/35.

[37] A.NŞT, dos. 1251/51.

[38] D.BŞM.KGB, dos. 70/131.

[39] A.MKT, dos. 58/30, 53; A.DVN.MHM, dos. 1/55; A.NŞT, dos. 25/33; 1251/29, 54; TSMA, nr. E. 148/30

[40] Kırım Hanı Halim Giray'dan Reisülküttaba: A.AMD, dos. 12/35.

[41] Özi Valisi Elhac Yusuf Paşa'nın Çavuşbaşıya gönderdiği 25 Zilka'de 1120 (7 Mart 1709) tarihli mektub: BOA, A.ÇVB, dos. 1/8.

[42] Mısır Valisi Kâmil Ahmed Paşa'dan Reisülküttaba: A.NŞT, dos. 1251/59.

[43] İzvornik Mutasarrıfından İskenderiye (İşkodra) Mutasarrıfına gönderilen mektub: A. MKT, dos. 58/22.

[44] Tersane Emini Elhac Mustafa Sıdkı imzalı 27 Şa'ban 1173 (14 Nisan 1760) tarihli mektub: A.AMD, dos. 13/31.

[45] Mısır Valisi Kâmil Ahmed Paşa'dan Reisülküttaba: A.NŞT, dos. 1251/51.

[46] A.DVN, dos. 1/55.

[47] D.BŞM.KGB, dos. 67/107.

[48] A.NŞT, dos. 1251/54.

[49] A.NŞT, dos. 1251/25.

"... lede'l-vusûl mazhar-ı ihsân u merhamet-i velîyyü'n-ni'amî olmamıza lutf u mürüvvetlerinin şeref-sünûh-ı çeşm-dâşt-i intizâr eylediğimiz ma'lûm-ı sa'âdetleri buyuruldukda."[51],

"...lede'ş-şerefi'l-vusûl keyfiyyet ma'lûm-ı sa'âdetleri buyuruldukda cânib-i muhlislerin dâire-i derûn-ı fâ'izü'n-nûrlarından îkad buyurmayup vâbeste-i âmâl-i hâlisânemdir"[52],

"... lede'ş-şerefi'l-vusûl savb-ı vâlâ-yı hazret-i âsafâneye olan tahrîrat-ı muhlisîden karîn-i ilm-i âlîleri buyuruldukda ber-vech-i mes'ûl müsâ'ade-i aliyye erzânî buyurulmak bâbında muktezî olan mesâ'i-i cemîle-i himmet-i aliyye-i uhuvvetâneleri mebzûl ve masrûf buyurulmak me'mûl-i muhlisânemizdir."[53] şekillerinde son verilirdi.

Mektubun son rüknü **duâ** idi. Ancak, hâtime ile duâ arasına çok kere ufak bir açıklık konurdu. Emir mahiyetindeki mektubların bazılarında mektubun *"ve's-selâm"*[54] tarzında bitirilmesine karşılık çok büyük bir ekseriyetinde son rükün,

"Bâkî hemvâr-ı ömr ü sa'âdet-i kâmrânî dâim bâd"[55],
"Bâkî hemîşe eyyâm-ı sa'âdet ü ikbâl füzûn bâd"[56],
"Bâkî hemîşe eyyâm-ı sa'âdet ü ikbâl mezîd bâd"[57],
"Bâkî hemîşe eyyâm-ı izz ü sa'âdet efzûn bâd"[58],
"Bâkî hemîşe eyyâm-ı izz ü sa'âdet ü kâmrânî dâim bâd"[59] veya bir iki kelime eksik yahut fazlalığı olan benzeri şekillerdeki duâlardı.

Her ne kadar münşeat mecmualarında mektub rükünleri sayılırken **tarih**e yer verilmekteyse de XIX. yüzyıldan önce mektubların çoğunda tarihe rastlanmamakta, dolayısiyle mektubların yazıldıkları tarihler kesin olarak tesbit edilememektedir.

Mektubun bitiminde, imzanın üzerinde yazan ve yazılanın rütbelerine göre değişen "kulunuz", "köleniz", dostunuz" mânâlarına gelen ibâreler bulunmaktadır.

Yazan üst rütbede ise:
"muhibb-i muhlîs",
"muhibb-i müştakk" ve benzeri;
Aynı seviyede iseler:
"devlethah",
"dâî-i bî-iştibâh" ve benzeri;
Alt rütbede ise:
"ekallü'l-abd",
"ahkarü'l-ibâd",
"ez'afü'l-hüddâm",
"el-abdü'z-za'if",
"el-abdü'l-fakîri'l-hakîr",
"mine'l-abdü'n-nahîf" veya
"bende-i muhlis, çâker-i dirîne"[60] gibi ifadeler kullanılırdı.

---

[50] D.BŞM.KGB, dos. 70/131.

[51] A.NŞT, dos. 1251/51.

[52] A.MKT, dos. 58/22.

[53] A.AMD, dos. 12/35.

[54] Sıvas Nâibine gönderilen "Salih" imzalı mektub: TSMA, nr. E. 148/30; A.MKT, dos. 58/53.

[55] A.RST, dos. 2/36.

[56] A.AMD, dos. 12/35.

[57] A.RST, dos. 2/9.

[58] A.NŞT, dos. 1251/59.

[59] A.NŞT, dos. 1251/25.

[60] *İnşâ'-i Mergub*'dan naklen B. Kütükoğlu, "Münşeat", s. 173-174.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kâğıt

Resmî mektublar ekseriya büyük eb'adlı kâğıdlara yazılırdı.

Mektubu gönderenle gönderilenin mevkilerine göre kâğıdın kullanılış şekli de farklı idi. Alttan üste yazılan mektuba kâğıdın orta yerinden başlanır[61], satırlar sık ve katlaması ince olurdu[62]. Üstten alta yazılan mektublarda ise satırlar seyrek ve katlama geniş yapılırdı[63]. Eşit rütbedekiler arasında gönderilen mektublara kâğıdın yarıdan yukarı kısmından başlanırdı[64].

2. Yazı

Resmî mektublarda kullanılan yazı cinsi dîvânî idi. XIX. yüzyılda ise diğer belgelerde olduğu gibi rık'anın hakim olduğu görülmektedir.

Mektubda, yazının harekelendirilmesi, muhatabın cehâletini îmâ edeceğinden, bundan da sakınılırdı. Yıldızlara göre dörtleme uğursuz addedildiğinden kâğıdın bir köşesi biraz kesilirdi[65].

Öğretici mahiyetteki münşeat mecmualarında kayd edildiğine göre, imza yerlerinin de, rütbe ile mütenâsib olarak değişiklik göstermesi îcab ediyordu. Yazan ve yazılan eşit durumda iseler imzanın, mektubun sağ yanına, yahut bir tevazu işareti olarak mektubun bitiminde sağ tarafa; yazanın daha aşağı rütbede bulunması halinde ise sol alt tarafa konulması gerekiyordu. Ancak XVI. yüzyıldan sonra buna pek riâyet edildiği söylenemez. Gerçekten, XVI. yüzyıl başlarına âid sağ marja *pençe* çekilmiş emir mahiyetindeki mektublar[66] istisna edilirse, alttan üste gönderilenlerde imza hemen hep sol altta yer almaktadır. Resmî mektublarda XVI. hatta XVII. yüzyıldakilerde imzanın yanda veya altta olsun pençe şeklinde olduğu görülmektedir. Hatta alttakilerin bazılarında başlangıçta helozonî bir kuyruk varken sadrazam ve vezir imzalarında bunların yerini, zamanla "vasla"lılar almıştır. XIX. yüzyıl sonlarında ise artık sade ve basit imzalar kullanılmaya başlanmıştır.

C. ÖZEL MEKTUBLAR

Padişahın, şehzâdeler, valide ve haseki sultanlar, vs. ye yahut bunların padişaha; daha küçük mevkilerdekilerin üstleri veya birbirlerine; eşlerin, baba, ana ve evlâdların, dostların birbirlerine çeşidli vesilelerle yazdıkları mektublar "*özel mektublar*" olarak mütalea edilebilir.

Özel mektubların rükünleri de diğerlerinden farklı değildir. Yalnız, yakınlık derecesine göre elkab çok daha samimî ve basittir. Zaman içinde daha da sade ve basit hale gelmişlerdir.

Mektublar, yazılma sebeblerine göre "tebrik", "teşekkür", "taziye", "tavsiye", "îtizar" gibi sınıflandırılabilir. Bunlar da kendi içlerinde kısımlara ayrılabilir. Meselâ tebrik mektublarının pek çok çeşidi vardır: Kandil[67], ramazan[68] ve bayram[69], yeni yıl[70] tebrikleri, bir makama tayin olunan[71] veya bir üst rütbeye terfi' edene[72] gönderilen tebrikler,

[61] *İnşa'-i Mergub*'dan naklen B. Kütükoğlu, "Münşeat", s. 174 not.

[62] Halet Efendi, nr. 760, vr. 25a.

[63] Halet Efendi, nr. 760, vr. 25a.

[64] Kütükoğlu, gös. yer.

[65] Halet Efendi, nr. 760, vr. 25b.

[66] Meselâ, Anadolu Beylerbeyisi'nin Evâhır-ı Rebi'ülevvel 918 (6-15 Haziran 1512) tarihli mektubları: TSMA, nr. E. 5448 ve 5876.

doğum tebriki, vs. Âile içinde anne, baba ve eşlere yazılacak mektublar da özel mektublardandır. Bu çeşidli vesilelerle yazılan mektublar ile cevabları, hep belli kalıblara uygun olarak kaleme alınırlardı[73]. XIX. yüzyılda kitabet usûllerinde değişiklik meydana gelmiş ve yeni kalıblara göre yazılmağa başlanmıştır[74].

Oğuldan anneye: "*Şefkatlü, hakîkatlü, sebeb-i terbiyye-i vücûdum vâlidem hazretleri*";
Anneden oğula: "*Nûr-ı bâsiret-i iftihârım oğlum efendi hazretleri*";
Oğuldan babaya: "*İzzetlü sertâcım pederim efendim hazretleri*";
Babadan oğula: "*Kurre-i ayn-ı cihan-bînim, ciğer köşem oğlum efendi hazretleri*";
Eşler arasında: erkekden kadına "*İffetlü, ismetlü, muhabbetlü, harem-i muhteremim hanım hazretleri*";
Kadından erkeğe "*Bâis-i âsâyiş ü râhat cânım zevc-i hamîdetü'l-hısâlim efendi hazretleri*" bu âile içi mektublarda kullanılan elkaba misâl olarak verilebilir[75].

Bitişlerde ise
"... *bâbında lûtf u merhamet efendimindir*",
"... *inha sıyâkında arîza-yı hâlisânem tahrîr olundu*",
"... *sıyâkında nemîka-yı pederâneleri tahrîr ve tısyâr kılındı*",
"... *marazında nemîka-i senâverî terkîm kılındı*",
"... *marazında arîza-yı müstemendânem takdîm kılındı*"[76] şekilleri kullanılırdı.

II. TAHRİRAT

A. RÜKÜNLERİ

Tahrirat, "حَرَّ" kökünden gelen tef'îl veznindeki "tahrîr"in çoğulu olup lügatlarda "posta ile gönderilen resmî mektub" olarak tarif edilmektedir. Osmanlı diplomatiğindeki mânâsı da hemen hemen aynıdır. İstanbul'daki merkez daireleriyle (başlangıçta kalemler,

---

67 Mehmed Rıf'at, *Zübdetü'l-münşeât*, 37.

68 Sadarete: *Zübde*, s. 38; akrâna: s. 39.

69 *İnşâ'-i Cedîd*, s. 63; *Zübde*, s. 39-40.

70 *Zübde*, s. 37.

71 Sadaret tebriki: *İnşa'-i Cedîd*, s. 28.

72 *İnşâ'-i Cedîd*, s. 29.

73 Bayram tebriki cevabı: *Zübde*, s. 43; memuriyet tebriki cevabı: *a.g.*e, s. 42; ana, baba ve eşe yazılan mektubların cevabı: *a.g.e*, s. 68-71.

74 İnşâ usûllerindeki bu değişiklik XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında kitabetle ilgili eserlerin yazılmasına vesile olmuştur. Meselâ, 1316'da basılan *İlm-i İnşâ'* adlı eserin yazarı arzuhalci İbrahim Fevzi, "teceddüd-i zaman ve inkılâb-ı devrân ile nâs beyninde söylenmekde olan ta'bîrât ve mekâtibâtın tarikleri başkalaşmakda olduğundan bundan evvelki inşâların pek çoğu metrûk hükmünde bulunmuş olduğuna binâen ... Türkçe ve muhtasarca, vakt-i hâle münâsib olmak ümidiyle" eserini kaleme aldığını belirtmektedir (s. 4). Bu tip eserlerin yazılmasına cumhuriyetin ilk yıllarında da devam edilmiş olup M. Cevdet'in *Zamanımızda Usûl-i İnşâ' ve Muhâbere* (İstanbul 1925) adlı eseri buna misâl olarak verilebilir (s. 432-439).

75 *Zübde*, s. 69-71. Maamafih tatbikatta çok daha samîmi ve kısa hitablar kullanıldığı da görülmektedir. Meselâ, Cevdet Paşa eşine yazdığı mektublarda daima "*Nûr-ı aynım efendim*", oğluna "*Ciğer köşem oğlum Ali Sedad*" şeklini kullanmıştır. Eşi ise mektublarına "*Efendim hazretleri*" diye başlamıştır. BOA, YEE, 18-526/1-13-142; ayrıca bk. M. S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri-Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 221-222.

76 *Zübde*, s. 69-71'deki aynı mektublar.

1830'lardan sonra nezâret ve diğer daireler) vilâyetler ve dış temsilcilikler ve bunların birbirleri arasındaki yazışmalar (muharrerat) "*tahrîrat*" adıyla anılır[77]. Ancak, gerçek mânâda "*tahrîrat*" adını taşıyabilmesi için, yazının küçükten büyüğe yazılmış olması lâzımdır. Yani, meselâ, vilâyetlerdeki vâlilerin nezâretler, sadâret gibi sadece kendilerinden yüksek makamlara yazdıkları yazılar, daha aşağıdaki memurların merkezdeki üstleri, yabancı devletler nezdindeki elçilerin reisülküttab -daha sonra hariciye nâzırı-, vs. ye gönderdikleri yazılar ile İstanbul dışında bulunanların aralarındaki yazışmalarda muhasebeciden vilâyet defterdarına veya defterdardan valiye gönderilen yazılar hep "*tahrîrat*" adını taşır. Ancak, zamanla merkez ve taşra arasında, gerek alttan üste, gerekse üstten alta yazılan resmî yazılar için "*tahrîrat*" tabiri kullanılır olmuş; "*şukka*", "*nemîka*", "*rakîme*" gibi tabirler yalnız, yazıların sonlarında ibâre olarak muhafaza edilmiştir[78].

Diğer belgelerde, belge cinsi genellikle belgenin içinde bir yerde "ferman", "berat", "buyuruldu", "arîza", "kaime", "şukka" gibi belirtildiği halde tahrîratta buna pek rastlanmaz. Hatta, taşradan gönderilen ve mahiyet îtibâriyle "tahrîrat" sınıfına sokulması lâzım gelen bir yazıda "arîza" tabiri de bulunabilir. Bazı yazılarda ise belge cinsi ile ilgili her hangi bir kayıd yoktur. Özellikle XIX. yüzyılda bu nev'i kavramlardaki kesinliğin kayb olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Nitekim, bazı belgeler için, belgenin içinde kullanılan tabir ile bir üst makama takdiminde kullanılan tabirin birbirini tutmadığı da vaki'dir. İçinde "arîza" denilen belge, sunulurken "tahrîrat" olarak adlandırılabilmektedir[79]. Bu biraz da taşra ile yapılan yazışmalara genel olarak *tahrîrat* adı verilmesinden de kaynaklanmış olabilir. Maamafih, kesin kaidelerin, zamanla yumuşama gösterdiği ve bu tabirlerin birbirlerinin yerine kullanılabildiği de anlaşılmaktadır[80].

Gerçek mânâsında *tahrîrat*, küçükden büyüğe yazıldığı için, kullanılan **elkab** da buna uygun olarak

"*Veliyyü'n-ni'amâ devletlü, âtıfetlü efendim hazretleri*",
"*Veliyyü'n-ni'amâ, bende-i perverâ, kerîmü'ş-şîyemâ efendim*"
"*Hâk-pây-ı âlî-i mün'imânelerine ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*"[81],
"*Atabe-i ulyâ-yı âsafânelerine ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*"[82],
"*Devletlü veliyyün-ni'am efendim*" veya daha sade ve basit olarak
"*Velî ni'metim efendim*",
"*Ma'rûz-ı bendeleridir ki*",
"*Ma'rûz-ı çâkerleridir ki*" şekillerindedir.

Tezkireler gibi, tahrîrat da lüzumsuz sözlere kaçmadan sade bir dille ve sağlam bir ifade kullanılarak yazılırdı. Bunun için de elkabdan sonra hemen **nakil** kısmına geçilir ve burada tahrîratın yazılmasına sebeb olan husus izah edildikten sonra

---

[77] *UKR*, s. 111.

[78] *UKR*, s. 114.

[79] Meselâ Rumeli Ordusu Müşîri Reşid Mehmed Paşa'nın Serasker Paşa'ya yolladığı 7 Safer 1260 (27 Şubat 1844) tarihli yazının içinde "arîza-yı rıkkıyyet-farîza" tabiri geçmekte, fakat arz tezkiresinde bu belgeden "tahrîrat" olarak bahs edilmektedir. BEO, A.MKT, dos. 9/54-1. Sadrazama gönderilen ve "arîza" olarak nitelendirilen bir belgenin (BEO, A.MKT, dos. 9/16) zarfında da (9/16-1) "tahrîrat-ı mühimme" yazılı bir mühür basılı olduğu görülmektedir. Bu misalleri çoğaltmak mümkündür.

[80] Osmanlı kültürüyle yetişmiş uzmanlar tarafından yapılmış olan eski arşiv kataloglarında bu husus pek bâriz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Gerçekten, katalogda "*tahrîrat*" adı verilmiş olan bir çok belgenin üzerinde "kaime" veya "şukka" sözlerine rastlanmasını bunun güzel bir örneği olarak göstermek kabildir.

[81] Londra sefiri Sârım Efendi'nin 25 Ramazan 1253 (13 Aralık 1837) tarihli tahrîratı: HH, nr. 37534-A.

[82] Londra sefiri Nûri Efendi'nin 26 Şa'ban 1253 (14 Kasım 1837) tarihli tahrîratı: HH, nr. 37537.

"... *Hâk-pây-ı sâmîleri kılınacağı ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân efendimindir.*"[83],

"... *ma'lûm-ı devletleri buyurulmak içün tahrîre ictisâr olunmağla her halde emr ü fermân devletlü, inâyetlü veliyyü'n-ni'am efendim sultânım hazretlerinindir*"[84],

"... *ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[85] veya benzeri bir ifade ile tahrîrat bitirilip **tarih** atılır ve **mühür** basılırdı.

B. TAHRİRAT CİNSLERİ

Tahrîratı kaleme alınış tarzı ile gönderen ve gönderilen daireye göre bir tasnife tâbî tutmak mümkündür.

1. Yazılış Şekline Göre

a. Normal Tahrirat

Memleket dahilinden gönderilen tahrîrat, diğer belgeler gibi tamamen yazı ile yazılmaktadır.

b. Şifre Tahrirat

XVIII. yüzyıl sonlarında III. Selim saltanatı sırasında Avrupa'da daimî elçilikler kurulunca bunlarla merkez arasında yapılan yazışmalar da tahrirat adıyla anıldı. Ancak, bu yazışmalardan gizliliği olanlarda düz yazı yerine şifre kullanılması tercih edildi.

Şifre tahrîratı iki grupta incelemek mümkündür:

ba. Harf Yerine Rakam Kullanılanlar

Şifre olarak genellikle her harf için bir rakam kabûl edilmiş; zaman zaman da bu şifrelerde değişiklik yapılmıştır. Şifreli tahrîrat, bazan -araya konu hakkında her hangi bir fikir vermeyecek birkaç kelime serpiştirilmesi istisnâ edilirse- tamamen rakamla yazılmış, bazan da sadece gizli kalması istenen yerlerde şifre kullanılmış; diğer kısımlarda normal yazı tercih edilmiştir. Böylece baş kısmının şifreli, son kısmının yazı ile yazıldığı tahrîrat bulunduğu gibi iki veya üç kısımdan mürekkeb olan bir tahrîratın sadece bir kısmında şifre kullanıldığı da görülebilmektedir[86].

Şifre ile gelen tahrîrat, şifre odasında çözüldükten sonra ilgili makama sunulurdu. Şifre çözümleri bazan tahrîrat üzerinde yapılır; bazan da ayrı bir kâğıda yazılıp temize çekilirdi. Bu sonuncu şekilde esas tahrîrata bakıldığında neden bahs ettiğini anlamak kabil değildir. Ancak, o tarihte kullanılan şifrenin, halledilmiş şekli üzerine yazılmış aynı tarihteki diğer tahrîratdan hareketle çözülebilmesi kabildir.

---

[83] Mehmed Said Hâlet Efendi'nin 17 Cemâzıyelâhır 1217 (15 Ekim 1802) tarihli tahrîratı: HH, nr. 5729-A.

[84] Paris sefiri Seyyid Ali Efendi'nin 29 Receb 1212 (17 Ocak 1798) tarihli tahrîratı: HH, nr. 5834-C.

[85] Tuna Vilâyeti Valisi Midhat Paşa tarafından Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen 13 Şevval 1283 / 5 Şubat 1282 (18 Şubat 1867) tarih ve 87 sayılı tahrîrat: İrade-MV, nr. 25590/3.

[86] Fransa ile sulh müzâkerelerinde bulunmak üzere fevkalâde elçilikle Paris'e gönderilen Mehmed Said Galib Efendi (Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri. 1793-1821*, Ankara 1968, s.3)'nin 25 Zilhicce 1216 (28 Nisan 1802) tarihli iki kısımdan ibaret olan tahrîratının ikinci kısmı (HH, nr. 5808-L); Halet Efendi'nin 17 Cemâzıyelâhır 1218 tarihli üç kısımdan ibaret tahrîratının tepeye ters olarak yazılan kısmı (HH, nr. 5729-A) şifrelidir.

bb. Harf Yerine Farklı Harfler Kullanılanlar

Harf yerine rakam kullanılan şifreler daha yaygın olmakla birlikte, tamamen yazı olduğu halde kelimelerden bir mânâ çıkmayan yani harflerin ifade ettikleri mânâlar alfabedekinden farklı olan şifreler de kullanılmıştır. Bunlarda da tahrîratın tamamı değil, gizliliği olan kısımları şifreli yazılmıştır[87].

2. Çıktığı Daireye Göre

XIX. yüzyıl başlarındaki kavramların zamanla değiştiği ve merkezle taşra arasındaki yazışmaların, alt - üst farkı gözetilmeksizin "*tahrîrat*" adıyla anıldığına yukarıda temas edilmişti. Tahrîrat bu geniş mânâsıyla kabul edildiğinde şöyle bir tasnif yapılmaktadır:

a. "*Tahrîrat-ı sâmiye*", "*emirnâme-i sâmî*" veya "*emr-i sâmî*" de denilen sadâretten vilâyetlere yazılan yazılar ki, tezkirelerden farkı, imza atılmayıp yerine mühür basılmasıdır[88].

b. "*Tahrîrat-ı aliyye*" adıyla anılan tahrîratın meşîhatten vilâyetler mülkî ve şer'î memurlarına yazılanları "*emirnâme-i âlî*" veya "*emirnâme-i meşîhat-penâhî*" adıyla, nezâretlerden yazılanları ise "*tahrîrat-ı nezâret-penâhî*" adlarıyla da anılırlardı. Şekil itibâriyle emirnâme-i sâmîden farklı değillerdi[89].

c. Vilâyetlerden merkezdeki nezâret ve emânetlere veya birbirlerine yazılan yazılara ise "*Tahrîrat-ı vilâyet-penâhî*" adı verilirdi. Bunlara, hürmeten "tahrîrat-ı aliyye" veya "tahrîrat-ı sâmiye" dendiği de olurdu[90].

d. Bir daireden bütün vilâyet ve sancaklara yahut vilâyetler tarafından kendilerine bağlı bulunan yerlere aynı mesele hakkında aynı mahiyette gönderilen yazılara "*tahrîrat-ı umûmiye*" adı verilirdi[91].

e. Vilâyetlerden merkez hazineye yahut bağlı birimlerinden vilâyetlere para gönderilmesi ile ilgili yazılar ise "*irsâliye tahrîratı*" adını alırdı. Bu nevi tahrîrata poliçe, çek, posta ilmühaberi, bazan da husûsî bir emirle havale haricinde ödenen meblâğ karşılığında alınmış olan sened eklenirdi[92].

f. "*Havale tahrîratı*" ise, biri, bir yere verilecek paranın tesviyesi emrini hâvî emirnâme şeklinde olan ve eki bulunmayan; diğeri, her hangi bir masraf veya tahsisat dolayısiyle ödenecek mıkdarın, âid olduğu daire adına maliye hazinesinden düzenlenmiş havalenin ekiyle yazılan tahrîrattır[93].

---

[87] Londra Sefiri İsmail Ferruh Efendi'nin 8 Şevval 1213 (15 Mart 1799) tarihli tahrîratı (HH, nr. 6037) kısmen bu tür şifre ile yazılmış olup, üzerinde çözülmüş şekli bulunduğundan şifreyi tesbit edebilmek mümkündür.

[88] *UKR*, s. 112.

[89] *UKR*, s. 112.

[90] *UKR*, s. 113.

[91] *UKR*, s. 113.

[92] *UKR*, s. 113.

[93] *UKR*, s. 113-114.

C. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Tahrîratta yazı, kâğıdın boydan, üst dörtte birlik kısmından başlar, enden ise kenarda hemen hemen marj bırakılmadan yazılır; yani kâğıdın enini tamamen kaplar. Bu özelliğiyle meselâ iki sütun halinde yazılan *kaime*den ilk bakışta kolaylıkla ayrılabilir. Ancak tarihin atılışı ve mührün basılışı arasında fark yoktur. Hicrî tarihle birlikte rûmî tarih de kullanılmaya başlanmasına kadar sadece hicrî tarih atılırken bundan sonra ikisi birden konulur olmuştur. Yine resmî belgelere imza konulması usûlü benimsendikten sonra mühürle birlikte imza da atılmıştır[94].

XX. yüzyılda tahrîratda kâğıdın kullanılış şeklinde bazı değişiklikler görülmektedir. Bunlardan biri kâğıdın sağ tarafında belli bir marj bırakılmasıdır. Hatta bu marj boyuna bir çizgi ile de ayrılmıştır. Gönderen vilâyetin ismi sağ üst köşede yer almakta, hemen altında "*Tahrîrat Kalemi*" numarası bulunmaktadır. Meselâ Adana Vilâyeti'nden gönderilen tahrîrata "umûmî" ve "husûsî" olmak üzere iki numara konmuştur. İşlemlerde kolaylık sağlanması maksadıyla olacak "*hulâsa*" başlığı altında tahrîrata bir cümlelik özeti ilâve edilmiştir. 1912'de Haleb Vilâyeti'nden gönderilen tahrîratta bu özet, kâğıdın sol tarafında ve elkab satırının hemen üstünde[95] iken Adana Vilâyeti'nden gönderilende 6,5 cm.lik marjda yer almakta, ve beş satır ayrılmış bulunmaktadır. Hulâsanın son satırının altında yine aynı mıkdarda olmak üzere "*Melfûfat*" başlığı altında bir kısım daha ayrılmış bulunmaktadır ki[96] bu, yazışmalarda daha düzenli bir sistemin varlığını göstermektedir.

Tahrîrat türü belgeler daha ziyade XIX. ve XX. yüzyıla âid olduklarından bunlarda kullanılan **yazı** da *rık'a*dır. Tabiî XIX. yüzyılda rık'anın geçirdiği tekâmüle uygun olarak tahrîratın yazısında da asrın başı ile sonu arasında biraz farklılık vardır. Tahrîrat yazıldıktan sonra enine olarak önce ikiye, sonra tekrar ikiye katlanıp zarflanırdı. Zarf üstündeki adresler ise zarfın dar kısmına paralel olmak üzere yazılırdı.

III. ŞUKKA

Şukka da merkezle taşra veya taşradaki iki yer arasındaki yazışmalar için kullanılan bir belge türüdür. "Üstten alta yazılan tahrîrattır" şeklinde de tarif edilebilir.

Şukkanın üstten alta yazılması dolayısiyle **elkab**, çok kere
"*Devletlü, atûfetlü, mürüvvetlü meâlî-himem efendim hazretleri*"[97],
"*Devletlü, âtıfetlü, mürüvvetlü uluvvü'l-himem, kerîmü'ş-şiyem sultânım hazretleri*"[98] gibi hürmetkârâne olmakla beraber, tahrîrata nazaran biraz farklılık gösterir. Kapı kethudaları, dergâh-ı âlî kapıcıbaşıları, matbah ve gümrük eminleri gibi vazifelilere gönderilen şukkaların elkabında

"*Sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü, birâder-i azîzim efendi-i sütûde-şiyem hazretleri*"[99],

---

[94] *UKR*, s. 115.

[95] Haleb Valiliği'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 17 Muharrem 1331/12 Kânûn-ı evvel 1328 (25 Aralık 1912) ve "Haleb Valisi Rıf'at" imzalı tahrîrat: BOA, DH.H, dos. 10/6-22.

[96] Adana Vilâyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 15 Zilhicce 1330/12 Teşrîn-i sânî 1328 (25 Kasım 1912) tarihli tahrîrat: DH.H, dos. 10/6-16.

[97] 20 Muharrem 1246 (11 Temmuz 1830) tarihli şukkalar: HH, nr. 43099, 43117.

[98] Bolu ve Viranşehir mutasarrıfının 19 Zilhicce 1230 (22 Kasım 1815) tarihli şukkası: Cev-M, nr. 18993.

[99] Kapı kethudalarına gönderilen şukkalar: A.MKT, nr. 1055, s. 22, 28, 29, 46 vs.

"*İnâyetlü, atûfetlü, mürüvvetlü cemîlü'ş-şiyem karındaşım sultânım hazretleri*"[100],
"*Sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü birâder-i hulûs-şi'ârım ağa-yı celîli'l-kadr hazretleri*"[101],
"*Sa'âdetlü, mekremetlü, mürüvvetlü karındaş-ı e'azzım sultanım hazretleri*"[102] misâllerinde olduğu gibi çok kere "karındaşım" ve "birâderim" kelimeleri kullanılır. Genel olarak gönderen ve gönderilen şahısların mevki'leri ile orantılı olarak elkabda da değişiklik görülür.

Meselâ, sadrazamın serdar-ı ekrem sıfatıyla orduda bulunduğu sırada muhtemelen sadaret kaymakamına gönderdiği bir şukkanın elkabı
"*Benim sa'âdetlü sultânım hazretleri*"[103] şeklindedir.

Yine sadrazam tarafından gönderilen başka bir şukkada
"*Fazîletlü, mekremetlü, meveddetlü hulûs-şi'ârım efendi-i celîli'ş-şiyem hazretleri*"[104] elkabı kullanılmıştır.

Gönderenin mevki'i büyüyüp gönderilenin küçüldükce şukkanın elkabı da basitleşir. Nitekim, mütesellimlere gönderilen şukkaların elkabı sadece
"*İzzetlü meveddet-mendim Ağa*"[105] şeklindedir.

Tanzimat sonrasında, diğer yazılarda olduğu gibi, şukka elkabında da sadeleştirilmeğe gidilmiştir.
"*Devletlü efendim hazretleri*"[106],
"*Atûfetlü efendim hazretleri*"[107],
"*Sa'âdetlü efendim*"[108],
"*Hamiyyetlü Bey*"[109], gibi daha basit elkab kullanılmıştır.

Şukkaların **hâtime** kısımları da yazan ve yazılana göre farklılık gösterir. Sadrazam tarafından gönderilen bir şukkanın bitişi
"... *himmet buyurmaları me'mûldür*"[110] şeklinde iken mutasarrıf tarafından yazılan bir şukka
"... *vech-i muharrer üzre himmet buyurulmak ehass-ı âmâl-i hâlisâne ve iksây-ı meâdib-i sâdıkanemizdir*"[111] şekline girmektedir.

Şukkaların büyük kısmında ise, belgenin "şukka" olduğu bitiş formülünde

---

[100] Matbah-ı Âmire ve Gümrük eminine yazılan şukka elkabı: A.MKT, nr. 1055, s. 51.

[101] Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından başbakıkuluna yazılan şukka: A.MKT, nr. 1055, s. 41.

[102] 23 Zilhicce 1244 (26 Haziran 1829) tarihli şukka: HH, nr. 43112.

[103] Sadrazam Cenâze Hasan Paşa'nın 14 Safer 1204 (3 Kasım 1789) tarihli şukkası: HH, nr. 6129.

[104] Sadrazamdan Ârif Bey'in mektubcusu Mustafa Vehbi Efendi'ye gönderilen şukka: BOA, A.MKT, defter nr. 1055, s. 43.

[105] Antakya mütesellimine gönderilen 15 Cemâziyelevvel 1240 (5 Ocak 1825) tarihli şukka: A.MKT, nr. 1055, s. 21. Ayrıca, bu defterin çeşidli yerlerine bakılabilir.

[106] Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'dan Kastamonu Valisi Safvetî Paşa'ya gönderilen 24 Rebi'ülâhır 1266 (9 Mart 1850) tarihli şukka: BOA, A.MKT.UM, dos. 10/36.

[107] Mustafa Reşid Paşa'dan Edirne Valisi Hayreddin Paşa'ya gönderilen 15 Rebi'ülâhır 1266 (28 Şubat 1850) tarihli şukka: A.MKT.UM, dos. 9/48.

[108] Fuat Paşa'dan Limni Kaymakamı Hüseyin Paşa'ya gönderilen 27 Zilhicce 1266 (3 Kasım 1850) tarihli şukka: A.MKT.UM, dos. 10/57.

[109] Mustafa Reşid Paşa'dan Yanya vücûhundan Feyzullah Bey'e gönderilen 15 Rebi'ülâhır 1266 (28 Şubat 1850) tarihli şukka: A.MKT.UM, dos. 8/96.

[110] HH, nr. 6129.

[111] Cev-M, nr. 18993.

"... *husûsuna himmet buyurmaları sıyâkında şukka-yı senâverî terkîmine ibtidâr kılındı*"[112],

"... *beyâniyle şukka-yı muhâleset terkîmine ibtidâr kılındı*"[113] veya

"... *beyâniyle şukka-yı senâverî tahrîr ve firistâde-i nâdî-i devlet-masîrleri kılınmışdır*"[114] şeklinde zikr edilmektedir.

Bazan da şukkanın hâtimesine

"*İnşâallahu te'âlâ lede'l-vusûl her halde sûy-ı senâverî-i tevcîhât-ı behiyyeleriyle meşmûl buyurulmak mütemennâdır efendim.*"[115],

"*İnşâallahu te'âlâ lede'l-vusûl her halde sûy-ı senâverî-i mehâsin tevcîhât-ı behiyyeleriyle mübâhî buyurulmak mütemennâdır*"[116] veya sadece

"*Ol babda irâde efendimindir*"[117] şeklinde bir temenni cümlesi eklendiği görülür.

Şukkalarda da yazının bitiminde **tarih** atılıp **mühür** basılırdı.

IV. TELGRAF

İlk def'a Kırım harbi sırasında kullanılan telgraf daha sonra çeşidli merkezler arasında yapılan telgraf hatlarıyla yaygın hale gelmiş ve âcil haberleşmeler için telgraf kullanılmaya başlanmış; hatta resmî telgraflara öncelik tanınmıştır.

Telgraflarda kullanılan kâğıtlarda telgrafın çıktığı ve vardığı yerler ile varsa ara merkez; çıkış ve varış tarih ve saatleri; telgrafın numarası ile gönderen ve alan memurların adları, kelime sayısı gibi hususların yazılması için bugün olduğu gibi özel bölümler ayrılmıştır.

Çeşidli tarihlerdeki telgrafnâmelerin matbu' kısımları, bunların zaman zaman değişikliğe uğratıldığını göstermektedir. Bu kısımlar başlangıçta oldukca basitken sonradan daha teferruatlı bir hale getirilmiş, hatta XX. yüzyılın başındaki telgraflarlarda Türkçe-Fransızca birlikte kullanılmağa başlanmıştır. 1870'deki telgraflarda, kâğıdın üst kısmında, 3 cm. aralıklı 6.2 cm en ve 3,5 cm. yükseklikte iki dikdörtgen bulunmaktadır. Bunlardan sağdakinin içinde

"**Vusûl numerosu**
Dakika } saat
Mahalline } gönderilmiştir
Telgrafhânesine
1286
Fî sene **Me'mûr-ı sevk-ı mekâtib**
3 Mayıs"

soldakinin içinde

"**Mektûb gönderen merkez nümerosu** *287*
Tarih-i merkez-i mezkûr fî sen 12 e dakika} saat
10 1
Tarih-i vusûl-i mektûb sen1284e

---

[112] A.MKT.UM, dos. 9/48; 10/57; HH., nr. 43117.

[113] HH, nr. 43112.

[114] HH, nr. 43099.

[115] HH, nr. 43099.

[116] HH, nr. 43117.

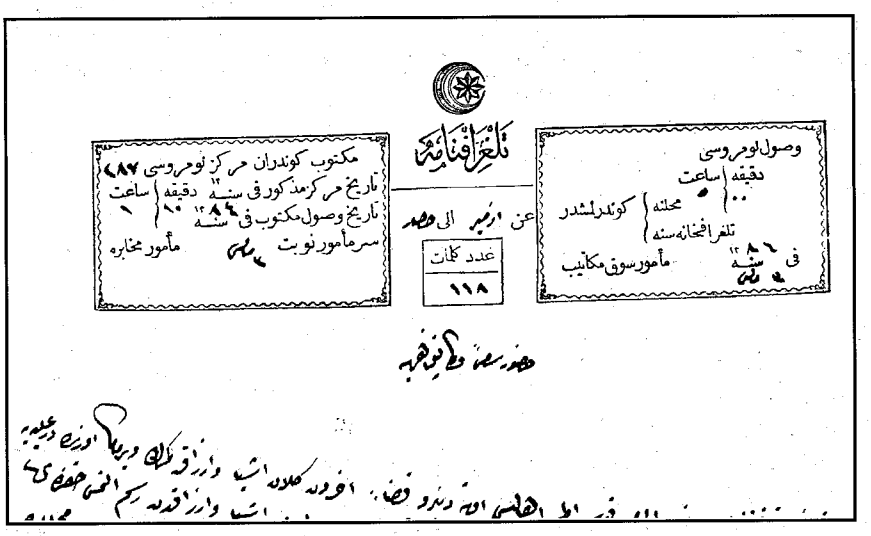
[117] A.MKT.UM, dos. 10/57.

Ser memûr-ı nevbet *3 Mayıs* **Me'mûr-ı muhâbere**" yazıları vardır. Dikdörtgenler üst kenarlarından 1 cm. kadar aşağıdan bir çizgi ile birleştirilmiş ve bunun üstüne "**Telgraf-nâme**" yazılıp üzerine bir ay-yıldız konmuştur. Altında

"**An** *İzmir* **ilâ** *Hisâr*" bunun da altında 1,7 x 1,4 cm. eb'adında ve boydan ikiye bölünmüş bir dikdörtgen içinde olmak üzere

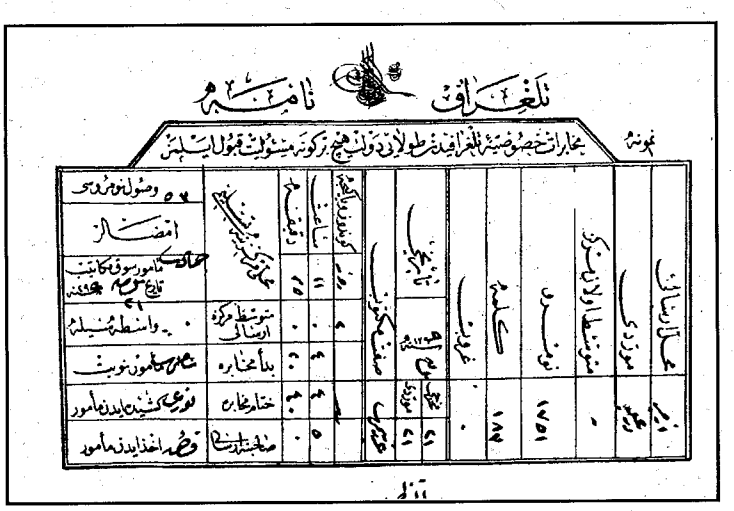
aded-i kelimât

118 kelimeleri okunmaktadır[118].

Şekil 154
1286 tarihli bir telgraf kâğıdındaki telgrafhâne bilgileri
(İrade-ŞD, nr. 185/4)

Arada değişik şekiller[119] denendikten sonra 1880'lerde, kullanılan kâğıdlarda iki dikdörtgenin birleştirildiği, ortadaki telgrafın çıkış ve varış yerleriyle kelime sayısının üste, telgrafnâme yazısının etrafına alındığı görülmektedir[120].

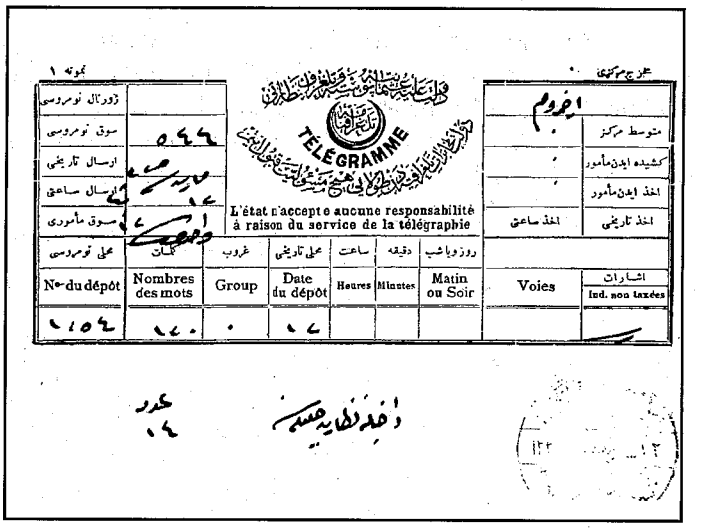

Şekil 155
1299 tarihli bir telgraf kâğıdındaki telgrafhâne bilgileri
(İrade-MM, nr. 3379/10)

[118] "Vâli-i Vilâyet-i Aydın İsmail" imzasıyla 2 Mayıs 1284 (14 Mayıs 1870)'de çekilmiş telgraf: İrade-ŞD, nr. 185/4.

[119] Meselâ 1 Kânûn-ı evvel 1292 (13 Aralık 1876) tarihli bir telgrafnâmenin matbu' kısımları önceki ve sonrakilerden hayli farklılık göstermektedir. Çıkış ve varış merkezleri, telgrafın alınma ve verilme

1883'de telgraf kâğıtlarındaki telgrafhâne bilgileri ise cedvel şekli verilmiş 14 x 6,7 cm. eb'adında bir dikdörtgen içine yerleştirilmiştir. Boyuna çizilen çift çizgilerle ayrılan bölümlerden sağdakinde telgrafın "mahall-i irsali", "mevridi", "mutavassıt olan merkez", "nümero", "kelime" adedi, "grub"; ortadakinde sağda tarihi, çıkış ve varışlar "mahreci" ve "mevridi" şeklinde belirtilmek üzere, solda "sıfat-ı mektub" -ki burada resmî veya gayr-i resmî olduğu belirtilmektedir- kayd edilmiştir.

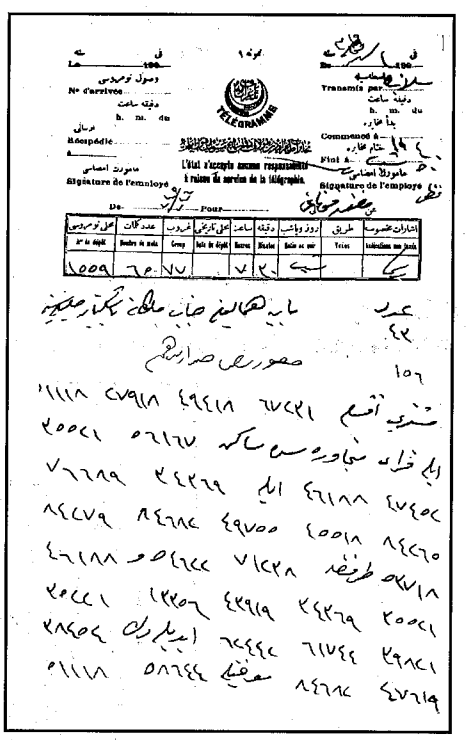

Şekil 156
1325 (1909) 'daki Türkçe-Fransızca telgrafnâme kâğıdı
(DH.H, dos. 6/5-19)

Soldaki bölüm beş sütûn üzerine düzenlenmiştir. İlk üç sütunda "gündüz veya gece", "sa'at", "dakika"; dördüncü sütûnda yukarıdan aşağıya "mahallî merkezine teslîmi", "mutavassıt merkeze irsâli", "bed'-i muhâbere", "hitâm-ı muhâbere" ve "sahibine irsâli" haneleri bulunmaktadır ki bunlar, sağdaki sütunlarla irtibatlıdır. Beşinci sütûnda yukarıdan aşağıya doğru "vusûl nümerosu", "imzalar", "me'mûr-ı sevk-ı mekâtib" ve altında "tarih", "vâsıtasıyle" yazılı bir hane, "me'mûr-ı nevbet", "keşîde eden me'mûr" ve nihayet "ahz eden me'mûr"un isimlerini ihtivâ eden haneler bulunmaktadır.

Bu telgraf idaresine âid bilgileri ihtivâ eden dikdörtgenin tepesine yapışık bir çerçeve içinde "*Muhâberât-ı husûsiyye-i telgrafîden dolayı devlet hiç bir gûne mes'ûliyyet kabûl eylemez*" ibâresi, çerçevenin dışında sağda "*nümero*" yazısı; hepsinin üzerinde ortada II. Abdülhamid'in "gazî" mahlası bulunan tuğrası ile tuğranın sağında "*telgraf*", solunda, "*nâme*" kelimeleri yer almaktadır[121].

1909 ve 1914 tarihli telgraf kâğıdlarının matbu' kısımlarında artık Türkçe ile birlikte Fransızca da kullanılmıştır. 1909'dakinde sadece "Telgrafnâme / télégramme", "Devlet muhâberât-ı telgrafîyeden dolayı hiç mes'uliyyet kabûl etmez / L'état n'accepte aucune responsibilité à raison du service de la télégraphie", "İşaret / Ind.non taxées", "Rûz veya şeb / Matin ou spir", "Dakika / Minutes", "Sa'at / Heures", "Mahallî tarihi / Date du dépôt",

Şekil 157
Şifre telgraf
(YEE, 18-480/236-123-53)

saatleri, alan memurun imzası, telgrafın yerine teslimi, vs. bazı hususlar sağ tarafta ayrılmış marjda yer almaktadır. İrade-MV, nr. 23766/15.

[120] 1296 yılı nisan (İzmir'den Dahiliye Nezâretine gönderilen 10 Nisan tarihli telgraf: İrade-D, nr. 65118/3) ve temmuz (Bağdad'dan Dahiliye Nezâretine gönderilen Abdurrahman imzalı 22 Temmuz tarihli telgraf: İrade-D, nr. 65555) aylarına âid telgraf kâğıdları dahi birbirinden biraz farklılık göstermektedir. Demek ki, zaman zaman ihtiyac hissedilen bazı bilgilerin ilâvesi yoluna gidilmiştir.

[121] 21 Nisan 1299 (3 Mayıs 1883) tarihli telgraf: İrade-MM, nr. 3379/10. Bu tertibdeki telgraf örnekleri

"Grup / Group", "Kelimat / Nombres des mots", "Mahallî nümerosu / No. du dépôt" ibâreleri Türkçe-Fransızca yazılmış olduğu[122] halde 1914'de hem tertib tarzı değiştirilmiş, hem de "telgrafnâme"den başlayarak matbu' kısımlardaki bütün ibârelerin altına veya yanına Fransızcaları eklenmiştir.Telgraf metni, kâğıdın bu bilgilerin altında kalan boş kısmına yazılmakta ve resmî telgraflar

"*Mâbeyn-i Humâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne Başkitâbet-i celîlesine*",

"*Makam-ı Sadâret-i uzmâya*"[123],

"*Huzûr-ı Sâmî-i Vekâletpenâhîye*"[124] yahut

"*Dahiliye Nezâret-i Celîlesine*"[125] gibi, gönderilen makamın adı olan bir serlevha ile başlamakta; telgraf metninin sonunda ise tarih ve gönderenin ismi bulunmaktadır.

Tahrîratda olduğu gibi telgraflarda da gizliliği olan konularda şifre kullanılmış ve kelimeler harf yerine rakamlarla ifade edilmiştir[126].

V. ADRESLER

Arîza, tahrîrat, şukka, mektub gibi yazışmalarda belge önceleri bir kese[127], XIX. yüzyılda ise bir zarf içine konurdu. Bunların üzerine de gönderilenin adresi yazılırdı. Keselerin üzerindekinden başka, mektub vs.nin kâğıdı usûlüne uygun olarak katlandıktan sonra üst arka tarafına, gönderilenin adresi konurdu. Ancak bu adresler, bugünkünden farklı bir anlayışla kaleme alınırdı. Bunlar, ekseriya "*bi-mennihi te'âlâ*", bazan da "*inşâallahu te'âlâ*" duâlarıyla başlardı. Gönderilenin makamı ile birlikte adının da zikr edildiği adresler yanında sadece "sultânım", "paşa", "karındaşım" kelimelerinin kullanıldığı adresler de vardı. Genellikle üst makama gönderildiği takdirde sadece vazifesi yazılır, isim konmazdı. Alta yazılanlarda isim de bulunurdu.

Gönderilenin sıfatları genellikle belgedeki elkabda kullanılan sıfatlarla hemen hemen aynıdır. Adreslerin bazılarında belgenin cinsi de "arz-ı hal", "arîza" şeklinde belirtilir.

Tanzimat sonrasında elkabda yapılan sadelikten sonra adreslerin de basitleştirildiği görülmektedir.

Şekil 159
"Beduh"

Adreslerde ihmâl edilmeyen bir kelime vardır: "*Bedûh*". Bazı mühürlerde de görülen bu kelimenin menşe' ve mânâsı ihtilâflıdır. Bir rivâyete göre bedûh, yazışmaları yerlerine ulaştırma ile vazifeli bir melektir ki, zarfların üzerine yazılmasının mânâsı budur[128]. Kelime bazan "bedûh" olarak açıkca yazılır, bazan "bedûh" yazılı bir mühür basılır; "bedûh" kelimesi yerine adresin altına konulan helezonî şeklin içine

---

için bk. *Bosna - Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516 - 1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi yay, nr. 7, Ankara 1992, s. 418 vd.

[122] Erzurum'dan Dahiliye Nezâreti'ne çekilen 12 Mart 1325 (25 Mart 1909) tarih ve "Vali Tahir" imzalı telgraf: DH.H, dos. 6/5-19.

[123] İrade-MM, nr. 3379.

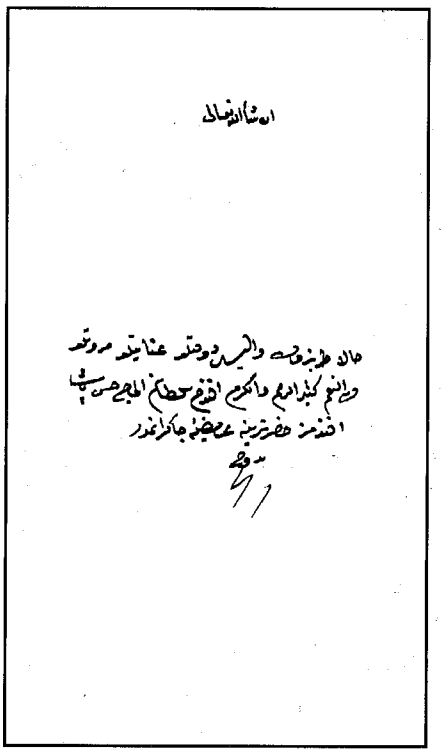
[124] İrade-ŞD, nr. 185/4.

[125] İrade-D, nr. 65118/3; DH.H., dos. 6/5-19, dos. 6/14-7.

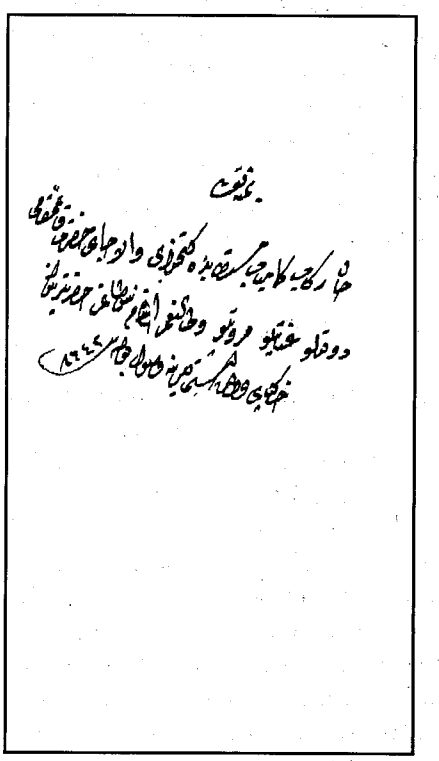
[126] Yıldız Esas Evrakı içinde böyle hayli telgraf mevcuddur. Meselâ, nr. 18 - 480/236 - 123 - 53.

[127] Çeşidli belgelerin kondukları keseler farklı idi. Mektub konulmak üzere hazinedarbaşıdan kese istenirken mutlaka "mektub kesesi" olduğuna işaret edilirdi. Mektubun gideceği şahsa göre kesenin kumaşı da değişik oluyordu. Meselâ, 19 Zilka'de 1035 (12 Ağustos 1626) tarihinde hazinedarbaşı'dan Mısır'a, Yemen'e, Abaza'ya ve Macar Kralına yazılacak mektublar için istenen keseler atlas idi (BOA, D.BŞM, dos. 14/60). Kumaşın cinsi söylenmeden sadece kime yazılacağı belirtilerek istenenler de vardı: "Yirmi dane dahi vüzerâ mektubu kesesi" (29 Cemâziyelevvel 1036/16 Şubat 1627 tarihli tezkire: D.BŞM, dos. 15/54) gibi. Birçok tezkirede ise sadece "mektub kesesi" olduğuna işaretle yetinilmiştir. "... yirmi kese-i mektub": D.BŞM, dos. 16/44; "kese-i mekâtib 20, ..." (8 Zilka'de 1035/1 Ağustos 1626 tarihli tezkire: D.BŞM, dos. 14/53).

"2,4,6,8" rakamlarının yazıldığı zarflar ve mektub arkalarına[129] da rastlanır. Bu rakamlar *ebced* hesabıyla "*bedûh*" kelimesini vermektedir[130]. Fakat hepsinden çok kullanılan şekil, adresin kâğıdın arkasına yazılması halinde hemen bitimine, tahrîratın zarflanması halinde adresin altına konan *bedûh* kelimesinin stilize şeklidir[131].

Şekil 159
Adresde "beduh"un yazı ile yazıldığı bir zarf
(HH, nr. 43115-İ)

Şekil 160
"Beduh"un rakamlarla ifade edildiği bir zarf
(HH, nr. 41009)

XVIII. yüzyıl sonlarına kadarki yazışmalarda adreslerin daha çok belgenin arkasına yazılmasına karşılık XIX. yüzyılda çoğunlukla ince uzun zarfların kullanıldığı görülmektedir. Adresler ise genellikle dar kenarlarına paralel bir şekilde ve üstten dörtte birlik kısmı boş bırakılarak yazılmıştır. Maamafih, bugün olduğu gibi zarfın geniş kenarına paralel olarak yazılan adresler de vardır.

Elkab gibi adresler de yazılan ve yazan şahsın mevki'ine göre değişiklik göstermektedir. Ayrıca, adres kalıblarında da zaman içinde değişiklik olduğu görülmektedir. Münşeatın diğer unsurları gibi inşâ' ile ilgili eserlerde adreslere de yer ayrılmıştır.

Burada, çoğu arşiv belgelerinden alınmış değişik tarihli adreslerden örnekler verilecektir.

---

[128] Şemseddin Sami, (*Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1317) "Buda"nın isminden galat olabileceğini belirtmekte; Mehmed Salâhî Bey (*Kamûs-ı Osmânî*, İstanbul 1313) ise İbranîce asıllı olarak gösterdiği kelimenin "yürümek" mânâsına geldiğini, hatta İran'da "nâzikâne yürümek" demek olduğunu kayd etmektedir. Kelimenin menşe' ve mâhiyeti hakkında tafsilât için bk. D.B. Mac Donald, "Bedûh", *İA*, II (1943), 447-449; Cengiz Kallek, "Bedûh", *DVİA*, V/39 (1992), 336-337.

[129] Meselâ, eski İzvornik mutasarrıfı el-Hac Osman Paşa'nın İskenderiye mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya gönderdiği mektubun arkasında "2,4,6,8," rakamları bulunmaktadır. A.MKT, dos. 58/22.

[130] "Bedûh", *Kamus-ı Osmânî*, *İA*, *DVİA*, gös. yerler.

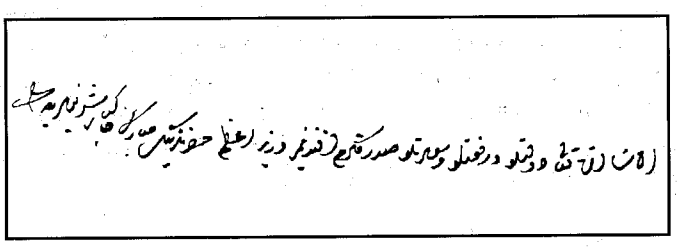
[131] *İnşâ'-i Cedîd*, s. 24.

Sadrazama:

Bezden bir torba içinde gönderilmiş "Seyyid Abdurrahman bin Seyyid Ahmed el-Mağribî" imzalı ve 15 Rebi'ülevvel [10]63 tarihli bir mektubun torbası üzerindeki adres şöyledir:

"*Dergâh-ı âlîde devletlü ve sa'âdetlü sadr-ı âzam Ahmed Paşa hazretlerinin hâk-pây-ı şerîflerine*" Torbanın diğer tarafında ise

"*Tesilu İnşâallahu te'âlâ ilâ İslâmbol ve tesellüm ledâ habibinâ ve azîzinâ sadr-ı âzam Seyyidî Ahmed Paşa yesserallahu lehü mine'l-hayrâtı mâ-yeşâ hazıhi'l-varaka min Abdurrahmani'l-Mağribî hâdimü'l-fukarâ. Yâ men yûsiluhâ ileyhi cezâhu'llahu hayr. Âmin.*"[132] yazısı vardır.

Şekil 161
Sadrazama hitâben yazılmış bir mektub arkası adresi

"*İnşâa'llahu te'âlâ devletlü ve rıf'atlü ve sa'âdetlü sadr-ı mükerrem efendimiz vezîr-i âzam hazretlerinin mübârek hâk-pây-ı şerîflerine, beduh*"

"*İnşâa'llahu te'âlâ*
Mübârek ve mes'ud hâk-pây-ı tutiyâ-sây-ı hazret-i sadâret-penâhîye arz-ı hal-i ubûdiyyet-iştimal-i bendegânemdir.
Beduh"[133].

"*Mübârek ve mes'ud hâk-pây-ı merâhim-ihtivâ-yı hazret-i vekâlet-penâhîye arîza-yı bendegânemdir*"[134],

"*Zîb-efzây-ı mesned-i vâlâ-yı sadâret-i uzmâ devletlü, inâyetlü, atûfetlü, übbehetlü, re'fetlü veliyyü'n-ni'am behiyyü'ş-şiyem efendim sultânım hazretlerinin pişgâh-ı mekârim-iktinâh-ı âlîlerine*"[135],

"*Hâk-pây-ı mekârim-peymâ-yı hazret-i vekâlet-penâhîye ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*"[136],

"*Mübârek hâk-pây-ı mekârim-ihtivâ-yı hazret-i vekâlet-penâhîye arîza-yı ubûdiyet-farîza-yı çâkerânemdir*"[137],

"*Hâk-pây-ı merâhim-ihtivây-ı hazret-i sadâret-penâhîye arîza-yı rıkkıyyet- farîza-yı çâkerânemdir*"[138],

---

[132] TSMA, nr. E. 720/16.

[133] Çıldır Beylerbeyisi ve Kars Muhafızından Ahmed Tevfik Paşa'ya (~ 1250): HH, nr. 19075-A.

[134] Rumeli Valisi Mehmed Hamdi Paşa'nın 17 Zilka'de 1250 (17 Mart 1835) tarihli arîzası: HH, nr. 22802-C

[135] Sivas Valisi Reşid Mehmed Paşa'dan Sadrazama 17 Cemâzıyelevvel 1251 (10 Eylül 1835) tarihli tahrirat: HH, nr. 22314-D.

[136] BEO, A.MKT, dos. 8/15-1.

[137] Edirne Valisi Mehmed Hayreddin Paşa'nın 26 Rebi'ülâhır 1266 (11 Mart 1850) tarihli arîzası: A.MKT.UM, dos. 11/51-1.

[138] Girid Müşîri Nâilî Mustafa Paşa'nın 15 Rebi'ülevvel 1266 (29 Ocak 1850) tarihli arîzası: A.MKT.UM, dos. 11/67-1.

"Hâk-pây-ı âlî-i hazret-i sadâret-penâhîye arîza-yı çâkerânemdir"[139],
"Hâk-pây-ı cenâb-ı vekâlet-i mutlakaya arîza-yı çâkerânemdir"[140],
"Mübârek ve mu'allâ hâk-pây-ı uyûn-ârâ-yı hazret-i sadâret-penâhîye arîza-yı abîdânemdir."[141],
"Mübârek ve mes'ûd hâk-pây-ı merâhim-âlûd-ı hazret-i vekâlet-penâhîye"[142].

Sadrazamdan Sadaret Kaymakamı, Vali, Mutasarrıf vs. ye:
"Rikâb-ı Humâyûn Kaimmakamı sa'âdetlü, mekremetlü, mürüvvetlü karındaş-ı e'azzım düstûr-ı celîli'ş-şân hazretlerinin nâdi-i sa'âdet-mebâdîlerine"[143],
"Hâlâ Anadolu Vâlisi vezîr-i mükerrem izzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü karındaş-ı e'azzım Mehmed Paşa hazretlerinin huzûr-ı izzet-mevfûrlarına"[144],
"Bu def'a müceddeden Mar'aş Eyâleti tevcîh ü ihsân olunan vezîr-i mükerrem izzetlü, sa'âdetlü karındaşım Mehmed Paşa hazretlerinin huzûr-ı izzet mevfûrlarına"[145],
"Edirne Vâlisi atûfetlü Hayreddin Paşa hazretlerinin savb-ı sâmîlerine"[146],
"Kastamonu Vâlisi devletlü Safvetî Paşa hazretlerinin savb-ı sâmîlerine"[147],
"Hâlâ Şumnu'da mîr-i mîrân-ı kirâmdan Köstendil Sancağı mutasarrıfı izzetmendim Salih Paşa hazretlerinin huzûrlarına"[148].

Sadâret Kaymakamına:
"İnşâallahu te'âlâ
Âsitâne-i sa'âdet'de kaimmakam izzetlü ve sa'âdetlü ve meveddetlü karındaşım pâşâ-yı celîlü'l-kadr hazretlerine"[149],

Sadâret Kethudasına:
"Revnak-efzây-ı mesned-i vâlâ-yı kethudâ-yı hazret-i sadâret-penâhî devletlü, übbehetlü, merhametlü velî ni'met-i bî-minnetim, kesîrü'l-ihsân ve'l-kerem efendim sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı hâcet-revâ-yı veliyyü'n-ni'amîlerine arz-ı hal-i darâ'at-me'al-i abîdânemdir"[150],
"Zîver-efzây-ı mesned-i vâlâ-yı kethudâ-yı Devlet-i Aliyye devletlü, atûfetlü, mürüvvetlü, re'fetlü, seniyyü'l-himem, behiyyü'ş-şiyem efendim hazretlerinin savb-ı vâlâ-yı devletlerine"[151],

---

[139] Aydın Müşiri Halil Paşa'nın 5 Receb 1266 (17 Mayıs 1850) tarihli arîzası: A.MKT.UM, dos. 15/43-1.

[140] Erzurum Valisi Hamdi Paşa'nın 11 Rebi'ülâhır 1266 (24 Şubat 1850) tarihli arîzası: A.MKT.UM, dos. 11/27-1.

[141] Ohri Livası Kaymakamı'nın 17 Muharrem 1266 (3 aralık 1849) tarihli arizası: A.MKT.UM, dos. 3/77-1.

[142] *İnşâ'-i Cedîd*, s. 25.

[143] Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın 6 Cemâzıyelevvel 1245 (3 Kasım 1829) tarihli şukkası: HH, nr. 43091. Sadrazam Ahmed Paşa'nın 15 Receb 1226 (5 Ağustos 1811) tarihli kaimesinin zarfında ise adres, "... *hazretlerinin*" kelimesine kadar aynı olup devamı "*huzûr-ı sa'âdet-mevfûrlarına*" şeklindedir. HH, nr. 41838-E.

[144] Sadrazam Mehmed Ragıb Paşa'dan Muhsin-zâde Mehmed Paşa'ya: TSMA, nr. E. 770/234.

[145] Zilka'de 1159 (Aralık 1746-Ocak 1747) tarihli mektub: TSMA, nr. E. 770/69.

[146] Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın 15 Rebi'ülâhır 1266 (28 Şubat 1850) tarihli şukkası: A.MKT.UM, dos. 9/48-1.

[147] Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın 24 Rebi'ülâhır 1266 (8 Mart 1850) tarihli şukkası: A.MKT.UM, dos. 10/36-1.

[148] Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın 24 Safer 1245 (25 Ağustos 1829) tarihli şukkası: HH, nr. 43111.

[149] (~1007): A.DVN, dos. 7/79.

[150] Hüdâvendigâr Livası mütesellimi Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı Âlî Ahmed Ârif Ağa'dan (~ 1250): HH, nr. 19015-F.

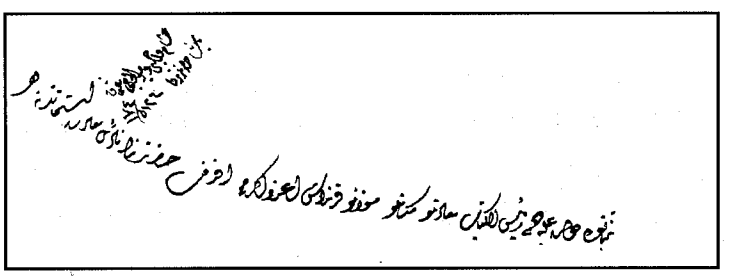
[151] 26 Zilhicce 1250 (25 Nisan 1835): HH, nr. 22802-D.

"Zîver-efzây-ı mesned-i ulyâ-yı kethudâ-yı hazret-i sadâret-penâhî devletlü, inâyetlü, übbehetlü, âtıfetlü velî-ni'met-i bî-minnetim efendim hazretlerinin hâk-pây-ı mün'imânelerine arîza-yı çâkerânemdir
Bedûh"[152].

Kuban Hanına:

"Cenâb-ı eyâlet-me'ab hükûmet-nisâb, celâdet-medâr, şehâmet-disâr, ilm-efzây-ı meydân-ı dilâverî, encümen-efrûz-ı ma'delet-güsterî izzetlü, rif'atlü, celâdetlü Kuba Hanı Feth Ali Han hazretlerinin meclis-i şerîf-i sadâkat-redîflerine"[153].

Serasker Paşaya:

Şekil 163
Reisülküttaba yazılmış mektubun arkasındaki adres
(A.RST, dos.2/36)

"Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye serasker-i zafer-rehberi devletlü, inâyetlü, atûfetlü, übbehetlü, merhametlü velî-ni'met-i bî-minnetim kesîrü'l-ihsân ve'l-kerem efendim sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı hâcet-revâ-yı veliyyü'n-ni'amîlerine arz-ı hal-i darâ'at-me'al-i bendegânemdir. Bedûh"[154],

"Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye serasker-i zafer-peykeri devletlü, inâyetlü, âtıfetlü, übbehetlü, re'fetlü veliyyü'n-ni'am, kesîri'l-lûtf ve'l-kerem efendim sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı seniyyelerine arîza-i bendegânemdir."[155],

"Hâk-pây-ı kimyâ-sây-ı hazret-i seraskerîye arz-ı hal-i darâ'at-me'al-i çâkerânemdir"[156],

"Mübârek ve mes'ud hâk-pây-ı mekârim-peymâ-yı hazret-i seraskerîye arîza"[157],

Reisülküttaba:

"Hâlâ re'isü'l-küttâb-ı şehriyârî sa'âdetlü, semâhatlü, rıf'atlü, meveddetlü, ma'ârif-perverim karındâşım efendi hazretlerinin nâdi-i sa'âdet-mevfûrları savb-ı sa'âdet-evine vusûlü.."[158],

"Devlet-i Aliyye'de re'isü'l-küttâb sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü, karındaş-ı e'azz-ı ekremim efendi hazretlerinin nâdi-i sa'âdet-iştimallerine"[159].

---

[152] İzmir İhtisab Nâzırı Mehmed Tâhir Beyden (~ 1248): HH, nr. 20089-F.

[153] Evâhır-ı Şevval 1183: TSMA, nr. E. 624.

[154] Bursa Müteselliminden (1250): HH, nr. 19015-E.

[155] HH, nr. 19007-B.

[156] İzmir İhtisab Nâzırı Mehmed Tahir Beyden (~ 1248): HH, nr. 20089-D.

[157] *İnşâ'-i Cedîd*, s. 25.

[158] Kırım Hanı Halim Giray'ın 15 Zilka'de 1171 (21 Temmuz 1758) tarihli mektubu: A.AMD, dos. 12/35.

[159] Şam Valisi ve mîrü'l-haccı Osman Paşa'nın 12 Şevval 1174 (17 Mayıs 1761) tarihli mektubu: A.RST, dos. 2/36.

Nezâretlere:

"*Makam-ı Nezâret-i celîle-i Hâriciyeye arîza-yı rıkkıyyet-farîza-yı çâkerânemdir*"[160],

"*Maliye Nezâret-i celîlesine sâye-bahşâ-yı iclâl olan müşîr-i Felâtûn-tedbîr devletlü efendim hazretlerinin hâk-pây-ı hâcet-revâ-yı âsafânelerine arîza-yı bendegânemdir*"[161],

"*Makam-ı vâlâ-yı Nezâret-i celîle-i Hâriciyeye arîza-i çâkerânemdir*"[162].

Valilere:

"*Hâlâ Bosna Vâlisi vezîr-i mükerrem devletlü, inâyetlü, merhametlü, re'fetlü veliyyü'n-ni'am, celîlü'l-himem efendim sultânım hazretlerinin pişgâh-ı devlet-penâh-ı hidîvânelerine arz-ı hal-i ubûdiyyetimdir.*"[163],

"*İnşâallahu te'âlâ*

Hâlâ Trabzon Valisi devletlü, inâyetlü, mürüvvetlü veliyyü'n-ni'am ve'l-kerem efendim sultânım Elhac Hasan Paşa efendimiz hazretlerine arîza-yı çâkerânemdir."[164].

Mütesellime:

"*Hâlâ ...'da mütesellimimiz olan izzetlü, meveddetlü oğlum ... Ağa hazretlerine*"[165].

Nâibe:

"*Şerî'at-meâb ... Nâibi efendi zîde ilmuhûya*"[166].

Yazışmalar sadece mevki' sahibi kimseler arasında yapılmayıp hanımlara da çeşidli vesilelerle mektub ve arîzalar yazılırdı.

Bir vali eşine gönderilen arîzanın adresi şöyle idi:

"*Haleb Eyâletine sâye-endâz-ı übbehet ü iclâl olan devletlü paşa hazretlerinin harem-i muhteremeleri ismetlü hanımefendi hazretlerinin savb-ı nâzikânelerine arîza-i câriyânemdir*"[167].

S o n u ç

İki ayrı belde arasında yapılan yazışmalar için genel olarak "tahrîrat" tabiri kullanılmakla beraber bunların da kendi içlerinde bazı özellikleri bulunmaktadır. Son devir inşâ' kitablarında mektublar da "tahrîrat" olarak gösterilmekle beraber, diğer yazışmalardan farklı bazı özellikler arz ederler.

Küçükten büyüğe gönderilen *tahrîrat*da belgenin tahrîrat olduğuna dair belgede her hangi bir îmâ bulunmamakla beraber, büyükten küçüğe gönderilen şukkalarda ekseriyetle belgenin *şukka* olduğuna işaret olunur.

Bu tür belgelerin torba, zarf veya belgenin arkasına yazılan adresleri ise gönderen ve gönderilenin mevki'ine göre farklılık gösterdiği gibi zaman içinde de bazı değişikliklere uğramıştır.

---

[160] Berlin Sefiri es-Seyyid Ahmed İhsan Bey'in 9 Ramazan 1274 (23 Nisan 1858) tarihli arîzası: İrade-H, nr. 8223/2.

[161] *İnşâ'-i Cedîd*, s. 26.

[162] *İnşâ'-i Cedîd*, s. 26.

[163] Kiler-i Hass-ı Humâyûn'dan Mehmed Tayfur imzalı ve 6 Muharrem 1209 (3 Ağustos 1794) tarihli mektub: TSMA, nr. E. 148/1.

[164] 1 Muharrem 1244 (14 Temmuz 1828) tarihli Mansur adlı birinin arîzası: HH., nr. 43115-İ.

[165] Ruha Valisi'nden mütesellim Süleyman Ağa'ya: A.DVN.MHM, dos. 1/45.

[166] TSMA, nr. E. 148/30.

[167] Cevdet Paşa'nın eşi Adviye Hanım'a gönderilen arîza: YEE, nr. 18-526-1/257-13-142.

Altıncı Bölüm

ŞEHİR İÇİ / DÂİRELER ARASI YAZIŞMALAR

I. TEZKİRE

"*Tezkire*" Arabca "zikr" (ذِكْر) kökünden gelmekte olup, kelime mânâsı "tezekküre vesîle olan şey" demektir[1]. Diplomatik olarak ise, aynı beldedeki resmî daireler veya şahıslar arasındaki haberleşmeleri temin eden belgeler için kullanılır[2].

Tezkireler, maksadı tam ve açık bir şekilde anlatacak şekilde, fakat lüzumsuz teferruata kaçmadan sade bir dille kaleme alınırlardı.

Tezkireler, çıktıkları daireye veya veriliş sebeblerine göre pek çeşidli olup başlıcaları şunlardır:

Âdet tezkiresi*	An-cemâ'at tezkiresi*	Arz tezkiresi*
Berat tezkiresi*	Cizye tezkiresi*	Davet tezkiresi*
Dîvân tezkiresi*	Edâ tezkiresi*	Emir / hüküm tezkiresi*
Esâme tezkiresi*	Esnaf tezkiresi	Gümrük tezkiresi
Hazine tezkiresi*	İbtida tezkiresi*	İcmâl tezkiresi*
İhbâriye tezkiresi	İn'am tezkiresi*	İnha tezkiresi*
İrade tezkiresi*	İstizan tezkiresi	İzdiyad tezkiresi*
Kalemiyye tezkiresi	Masraf tezkiresi*	Mevâcib tezkiresi*
Mubayaa tezkiresi*	Mühimmat tezkiresi*	Mürur tezkiresi*
Müşâhare tezkiresi	Nezâret t.(t.aliyye)*	Ruus tezkiresi*
Sadâret t.(t.sâmiyye)*	Tahvil tezkiresi*	Tayinat tezkiresi*
Terhin tezkiresi	Teslim tezkiresi*	Teşrif tezkiresi*
Zimmet tezkiresi*		

Burada, bunlardan işaretli olanlar hakkında bilgi verilecektir.

A. İRADE TEZKİRESİ

İrade tezkireleri, *resmî* ve *husûsî* iradeler olarak ikiye ayrıldıkları gibi, *re'sen* ve *arz tezkiresi hâmîşine* yazılanlar olarak da ikiye ayrılırlar[3].

---

[1] *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet*, s. 426.

[2] *UKR*, s. 54; Pakalın, *OTDTS*, III, 491.

B. ARZ TEZKİRESİ (TEZKİRE-İ MA'RÛZA)

Telhis bahsinde de temas edildiği gibi 1830'lu yıllara kadar sadrazam, arzı gereken konular için, doğrudan doğruya padişaha hitaben *telhis* yazarken, bu tarihten sonra telhisin yerini Mâbeyn-i humâyûn başkâtibine hitaben yazılan *arz tezkiresi* veya *tezkire-i ma'rûza* almıştır. İlk def'a Tahmiscioğlu isyanı sırasında Cemâzıyelevvel 1248 (Ekim 1832)'de sadrazamın telhisine mâbeyn başkâtibi tarafından cevab verilmiştir[4]. Fakat bu tarihte hemen telhis terk olunup *arz tezkiresi*ne geçilmiş değildir. Bir süre iki şekil bir arada kullanılmış; 1834'den îtibâren ise telhis, nadir haller dışında yerini arz tezkiresine bırakmıştır.

1. Rükünleri

Arz tezkireleri de basit *hüve* formülü ile başlarlar. İkinci rükün **elkab**dır. II. Mahmud saltanatındaki ilk *arz tezkireleri*nin elkabı

"*Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ devletlü, atûfetlü efendim hazretleri*",

"*Seniyyü'l-himemâ, behiyyü'ş-şiyemâ devletlü, atûfetlü efendim hazretleri*"

"*Seniyyü'l-himemâ inâyetlü, atûfetlü efendim hazretleri*"

"*Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ devletlü, inâyetlü, âtıfetlü, übbehetlü efendim hazretleri*" gibi şekillerdeydi.

Sadrazamın, mâbeyn başkâtibinden yaşca büyük olması durumunda bu elkaba "*oğlum*" kelimesinin ilâvesiyle meselâ

"*Seniyyü'l-himemâ, kerîmü'ş-şiyemâ devletlü, atûfetlü oğlum efendim hazretleri*"[5] veya

"*Atûfetlü, mürüvvetlü oğlum efendim hazretleri*"[6] şekli verildiği de olurdu.

Bu nisbeten külfetli elkab Tanzimat sonrasında da bir süre devam etmiştir. 1263 (1847)'de "tahrîrat ve tezâkire yazılmakda olan elkab maddesinde bir müddetden berü pek aşırı tekellüf olunmakda" olduğu ve "böyle şeylerde husûl-i mazbûtiyyet usûl-i intizâmiyyeye muvâfık göründüğü" mülâhazasıyla ve mesele Meclis-i Umûmî'de müzâkere edilerek sadeleştirme yoluna gidilmiştir[7]. Buna göre mâbeyn başkâtibine "*atûfetlü efendim hazretleri*"[8] denmesi karalaştırılmış ve bundan böyle de arz tezkireleri bu karara uyularak yazılmıştır.

Arz tezkirelerinde elkabdan sonra doğrudan doğruya konuya girilerek meselenin bütün safahatı özetlenir. Çok kere olayın gelişmesini gösteren belgeler, eğer bir meclis (*Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Mahsus*, vs.) kararı veya nezâret tezkiresine ekli (*melfuf*) olarak sunulmuşsa

"... *Meclis-i Vâlâca kaleme alınan mazbata evrâk-ı melfûfe ile manzûr-ı âlî buyurulmak içün arz u takdîm kılınmış olmağla* ..."[9] şeklinde bir ifade kullanılır. Yahut da

"... *Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâiresinden verilen mazbata arz u takdîm...*"

"... *Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâiresinin Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâdan tezyîl olunan mazbatası arz u takdîm...*"[10]

---

[3] Tafsilât için III. Bölüm "İrade" bahsine bakınız.

[4] Uzunçarşılı, *Saray*, s. 68.

[5] Nitekim, Rauf Paşa sadareti (ikinci: 1833-39; üçüncü: 1840-41)ndeki arz tezkirelerinde elkab böyledir ki HH, nr. 48938, 50787, 50926'deki arz tezkireleri bu şekle misal olarak verilebilir.

[6] HH, 43114.

[7] 6 Cemâzıyelevvel 1263 (22 Nisan 1847) tarihli arz tezkiresi hâmişindeki 8 Cemâzıyelevvel (24 Nisan) tarihli irade: BOA, Mesâil-i Mühimme, nr. 139.

[8] Mesâil-i Mühimme, nr. 139/2.

[9] İrade-MV, nr. 16868.

"... *Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin tezkiresi leffen takdîm...*"[11] yahut

"... *Nezâret-i müşârünileyhâdan bu kerre vârid olan tezkire melfûfiyle arz u takdîm olunmağla...*"[12] denilerek ilgili meclis mazbatasının veya nezâret tezkiresinin arz tezkiresine ekli olarak sunulduğu belirtilir. Bazan da,

"... *husûsunun nezâret-i müşârünileyhâya havâlesi emrinde*"[13] gibi bir ifade kullanıldıktan sonra

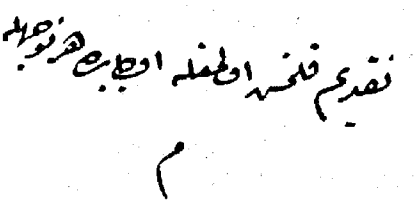
"... *her ne vechile irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyâniyle tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr kılındı efendim.*"[14],

"... *muvâfık-ı irâde-i seniyye-i hazret-i şâhâne buyurulur ise ol vechile icrâ-yı iktizâsına ibtidâr olunacağı beyâniyle tezkire-i senâverî terkîmine mübâderet kılındı efendim.*"[15],

"... *her ne vechile emr ü fermân-ı humâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî şeref sunûh u sudûr buyurulur ise hükm-i âlîsi infâz edileceği beyâniyle tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim.*"[16] denilerek kesin kararın padişahın konu hakkındaki emrine bağlı olduğu belirtilirdi. Aslında sadaretin tasvibinden geçen kararların padişah tarafından uygun görülmeyip bozulması son derecede nâdir olmakla beraber her zaman için arz tezkirelerinin bitirilişi nihâî kararın padişahın emrine bağlı olduğu şeklindedir.

Arz tezkireleri *telhis*lerde olduğu gibi bir muâhedenin tasdiki veya bir nâmenin imzası husûsunda da yazılabilirdi. Bu takdirde arz tezkiresinin bu kısmı biraz farklı bir biçimde kaleme alınırdı.

"...*manzûr-ı âlî buyurulmak içün arz u takdîm kılındı. Sebk u ibâresi muvâfık-ı emr ü fermân-ı cenâb-ı mülûkâne olduğu ve iktizâ-yı âlîsi icrâ buyurulduğu halde i'âdesi muvâfık-ı himem-i behiyyele- ridir*"[17].

Şekil 163
Arz tezkiresi altında "mim" harfi

İlk devir arz tezkirelerinde tıpkı telhislerdeki gibi tarih ve imza bulunmamakta, bitimine "ma'lûm" mânâsına "mim" harfi konmaktadır. Sadece Rauf Paşa tarafından yazılmış bazılarında tarih ve mühre rastlanmaktadır[18]. Maamafih bu usûl devamlı olmamıştır. Tanzimata kadar, hatta daha sonraki bazı arz tezkirelerine tarih atılmadığı gibi imza yerine de sadece "mim" harfi konulmakla yetinilmiştir. Bunların hangi yıla âid oldukları ancak eklerindeki veya bazılarının arkalarına ilgili kalemde atılmış tarihlerden tesbit edilebilmektedir[19]. Bir kısmı için ise bu şans dahi yoktur. Kimin tarafından sunuldukları ise ancak o tarihte sadarette bulunan şahsın, biyografi listelerinden tesbitine bağlıdır.

[10] 10 Rebi'ülâhır 1312 / 28 Eylül 1310 (10 Ekim 1894) tarihli arz tezkiresi: İrade-D, nr. Rebi'ülâhır 1312/15.

[11] İrade-D, nr. Receb 1312/15.

[12] 8 Receb 1317 / 31 Teşrîn-i evvel 1315 (12 Kasım 1899) tarihli arz tezkiresi: İrade-D, nr. Receb 1317/6.

[13] 21 Rebi'ülâhır 1274 (9 Aralık 1857) tarihli arz tezkiresi: İrade-H, nr. 7962.

[14] İrade-H, nr. 7962.

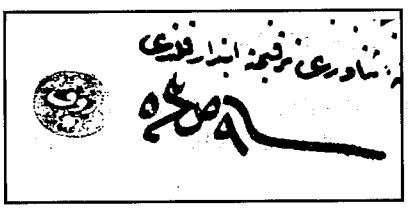
[15] Arkada muâmele tarihi olarak 10 Receb 1256 (8 Eylül 1840) tarihi bulunan arz tezkiresi: İrade-MV, nr. 124.

[16] İrade-D, nr. Rebi'ülâhır 1312/15.

[17] 4 Cemâzıyelevvel 1274 (21 Aralık 1857), 7, 19 ve 20 Şa'ban 1274 (23, 24 Mart ve 5 Nisan 1858) tarihli arz tezkireleri: İrade-H, nr. 7969, 8184, 8185 ve 8186.

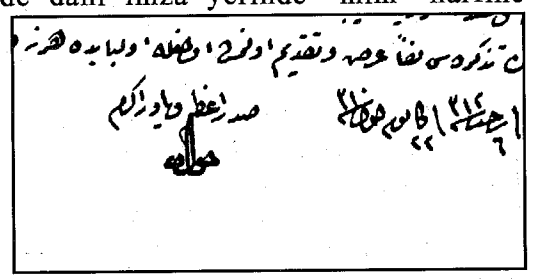
[18] Meselâ HH, nr. 50587,

[19] M. S. Kütükoğlu, "Arz", *DVİA*, III (1991), 439-440. Ayrıca bk. III. Bölüm "İrade" bahsi.

Şekil 164
Rauf Paşa'nın mührü ve tarih bulunan bir arz tezkiresi
(HH, nr. 48938)

XIX. yüzyılın son çeyreğinde artık sadece tarihle de yetilmeyip, arz tezkirelerinin altlarına sadrazam tarafından bizzat imza konulmağa başlanmıştır. Maamafih, imza usûlünün tatbikine başlanmasından sonra da bazı arz tezkirelerinde, bunun, hâlâ ihmal edilebildiği görülmektedir. Nitekim 1295'de dahi imza yerinde "mim" harfine rastlanan arz tezkireleri vardır. Bu da geçişin birden bire değil tedricen olduğuna işaret etmektedir[20].

Şekil 165
"Sadrıâzam ve yâver-i ekrem" sıfatı ve "Cevad" imzası taşıyan, tarihli bir arz tezkiresi
(İrade-D, nr. Receb 13152/15)

2. Şekil Özellikleri

İlk devirdekiler istisna edilirse arz tezkirelerinde daima **kâğıdın** alt yarısı kullanılmıştır. Tezkirenin *hâmiş*ine padişahın iradesi yazılacağından arz tezkireleri genelde kâğıdın alttan 1/3'lik kısmı boş bırakılarak yazılmağa çalışılmıştır.

Arz tezkirelerinde kullanılan **yazı**, XIX. yüzyıl belgelerinin karakteristik yazısı olan rık'a veya daha doğrusu rık'a kırmasıdır.

Elkab, müstakil bir satıra yazılmış, **tarih** bulunanlarda ise *efendim* kelimesininin hemen ardından ve aynı satıra, başına "*fî*" konularak ayın günü ve yıl rakamla olmak üzere

"*Fî 9 Muharrem sene 1279*" gibi bazan ay adı ve yıl tam olarak bazan da

"*Fî 23 Receb sene 53*" şeklinde ay adı tam, yıl sadece son iki rakamı yazılmak, yahut da

"*Fî 12 S sene 53*" şeklinde ay adı da rumuzla gösterilmek suretiyle 1878'e kadar sadece hicrî tarih konulmuştur. Sultan II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarından îtibâren ise

"*Fî 6 Muharrem sene 312 fî 28 Haziran sene 310*" gibi hem hicrî, hem de rûmî tarihin bir arada atılmasına başlanmıştır. Hangi şekilde olursa olsun yıl yazılmadan önce "*sene*" kelimesi sol tarafı aşağıya doğru kıvrılan bir çizgi halinde ve ay ad veya rumuzunun üstüne konulmuş, yılın tarihi ise bu işaretin üstüne yerleştirilmiştir. Pek nâdir rastlanmakla beraber, Muharrem ayında yazılmış bazı arz tezkirelerinde "sene"yi gösteren çizginin ihmal edildiği, bunun yerine "*mim*"in başı yapıldıktan sonra kuyruk çekilmeden kalemin sola doğru götürülüp sonra kıvrıldığı belgelere de rastlanmaktadır[21].

İmza konulmağa başlandıktan sonra, önceleri sadece imza atılırken sonra "sadr-ı âzam" sıfatı da eklenmiştir. Bu takdirde tarihten sonra biraz aralık verilip "sadr-ı âzam" yazılmış, hemen altına da imza atılmıştır.

Arz tezkiresinin hâmişinde mâbeyn-i humâyûn başkâtibi tarafından yazılan padişahın iradesi bulunur[22].

---

[20] Gerçekten 10 Cemâzıyelevvel 1295 (12 Mayıs 1878) tarihli arz tezkiresinde (İrade-MM, nr. 2755) imza bulunduğu halde 12 Receb 1295 (12 Temmuz 1878) tarihlide (İrade-D, nr. 62720) yine "mim" konulmuştur. Ayrıca bk. Kütükoğlu, "Arz".

[21] HH, 50926 bu şekle örnek olarak verilebilir.

[22] Bu ve arkadaki muâmele kayıdları için "İrade" bahsine bk.

C. SADÂRET TEZKİRESİ (TEZKİRE-İ SÂMİYYE)

Sadâretten resmî dairelere, ve ekseriya nezâretlere gönderilen yazılara "*tezkire-i sâmiyye*" adı verilirdi. Tanzimat sonrası evrakı içinde bol mıkdarda bulunan tezkire-i sâmiyyelerde "hüve"nin altında

"*Hariciye Nezâret-i Celîlesine*",

"*Rüsûmat Emânet-i Behiyyesine*" gibi bir ser-nâme bulunur.

Elkab ise 1263 (1847)'den îtibâren padişaha damad olan nâzırlar için

"*Devletlü, atûfetlü Efendim hazretleri*"[23], böyle bir sıfatı olmayanlar için ise sadece

"*Devletlü Efendim hazretleri*"[24] şeklinde idi.

Elkabı müteâkıb satır başı yapılarak konuya girilip kısa ve özlü bir açıklamadan sonra

"*Bu babda iktizâ-yı hâlin serî'an iş'ârı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir*"[25],

"... *mütâle'ât-ı behiyye-i müşîrânelerinin iş'ârıyle zikr olunan tezkirelerin i'âdesi bâbında irâde efendimindir*"[26] gibi bir ifade ile tezkire-i sâmiyyeye son verilir.

Arz tezkirelerine olduğu gibi başlangıçta sadâret tezkirelerine de sadece hicrî tarih atılırken daha sonra hicrî ve rûmî tarihler bir arada kullanılmaya başlanmıştır.

Tarihin altına, yine arz tezkirelerinde olduğu gibi başlangıçta sadece bir "mim" harfi konulurken sonradan imza atılmaya ve nihayet imzanın üst tarafına "sadrıâzam" kelimesi ilâve olunmaya başlanmıştır.

D. TEZKİRE-İ ALİYYE

Gerek şeyhülislâm, gerekse nâzırlar tarafından yazılan tezkireler "*tezkire-i aliyye*" adını alırlar.

Tezkire-i aliyyelerde, sağ üst köşede

"*Bâb-ı âlî Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye Mektûbî Odası*" / "*Nezâret-i Celîle-i Hâriciye Tercüme Odası*"

"*Nezâret-i Umûr-ı Nâfıa Meclis Kalemi*"

"*Bâb-ı âlî Dâire-i Dâhiliye Mektûbî Kalemi*"

"*Bâb-ı âlî Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*"

"*Emânet-i Rüsûmat*" gibi matbu' bir başlık bulunur. Bunun altında ise yazının sayısını gösteren ve el yazısı ile konmuş bir rakam yer alır. Bu rakamın üstünde "*aded*" veya "*nümero*" kelimelerinden biri vardır.

Tezkireyi gönderen müessesenin adı ile hemen aynı hizada ve kâğıdın enden orta yerinde, gönderilen müesseseye hitâben

"*Huzûr-ı me'âlî-mevfûr-ı hazret-i sadâret-penâhîye*"[27],

"*Huzûr-ı fehâmet-mevfûr-ı cenâb-ı sadâret-penâhîye*"[28],

"*Pişgâh-ı âlî-i cenâb-ı vekâlet-penâhîye*"[29] yahut

"*Makam-ı âlî-i hazret-i vekâlet-penâhîye*"[30],

---

[23] Mesâil-i Mühimme, nr. 139/2 ve sadâretten nezâretlere gönderilen tezkireler: İrade-Sisam, nr. 62/1; İrade-D, nr. 14841/2, vs.

[24] Mesâil-i Mühimme, nr. 139/2 ve sadâretten nezâretlere gönderilen tezkireler: İrade-Sisam, nr. 62/2; İrade-MM, nr. 2421/9, 3379/6, 525/3, vs.

[25] İrade-MM, nr. 525/3.

[26] İrade-D, nr. 14841/2.

[27] BOA, A.VRK.HR(3), tarih: 1302.1.23.

[28] İrade-MM, nr. 3379/6.

[29] Rüsûmat Emâneti tezkiresi: İrade-D, nr. 45416/2.

[30] İrade-MM, nr. 1028/7.

"*Bahriye Nezâret-i Celîlesine*"[31] gibi bir ser-nâme bulunur.

Tezkire-i aliyyelerde kullanılan **elkab** da, 1847'de çeşidli vazifeleri işgal edenler için tesbit edilmiş bulunan resmî elkabdır. Yani sadârete gönderilen tezkirelerde

"*Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*", diğer nezâretlerle olan yazışmalarda ise

"*Devletlü, atûfetlü efendim hazretleri*" veya

"*Devletlü efendim hazretleri*" şekilleri kullanılmıştır.

Elkabdan sonra konuya girilip mesele özetlenir ve sadarete gönderilenler

"... *ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l- / men lehü'l-emrindir*" şeklinde, nezâretler, emanetler, vs. ye gönderilenler ise

"... *ol babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*" veya

"... *ol babda irâde efendimindir*" şeklinde bitirilir. İlk tezkire-i aliyyelerde de imza yoktur. Bunun yerine arz / sadâret tezkirelerinde olduğu gibi "mim" harfi konmuştur. Ancak bunun üzerine bir de "bende" kelimesi ilâve edilmiştir[32]. Bu tezkirelerde **tarih** ve **imza** atılması ise arz tezkirelerinden öncedir.

Nezâretlerden gerek sadârete, gerekse diğer nezâretlere yazılan tezkire-i aliyyelerin cevabları arz tezkirelerinde olduğu gibi hâmîşine ve aynı irade tezkirelerine benzer şekilde yazılırdı. Bu benzerlik dolayısiyle ilk bakışta arz tezkireleriyle tezkire-i aliyyeleri karıştırmak mümkünse de hamişlerdeki ifade ayırd edilmelerini mümkün kılmaktadır. Zîrâ, nezâretlerden sadârete yazılan cevablarda hitabdan sonra

"*Müfâd-ı emr ü iş'ar-ı âlî-i vekâlet-penâhîleri / cenâb-ı riyâset-penâhîleri...*"[33]

"*Resîde-i dest-i mübâhât-ı ihtirâm olan işbu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîleri*"[34] şeklinde bir ibare ile konuya girilirdi.

Hâmişler de, muhatabın işgal ettiği makama göre tezkire-i sâmiyyeler gibi bitirilir; tarih ve imza konurdu. 1880'lerden başlayarak, imzanın üstüne, sahibinin makamı da ilâve edilmeğe başlanmıştır.

E. EMİR / HÜKÜM TEZKİRELERİ

Dîvânlardan çıkan emir / hükümlerin ilgili yerlere gönderilecek asıllarının yazılmaları için birer tezkire hazırlanırdı ki bunlara *emir / hüküm tezkiresi* adı verilir.

Emir / hüküm tezkirelerinin başına basit hüve işareti konur; elkabda ise *Mühimme Defterleri*ndeki gibi

"*Adana Eyâleti Mutasarrıfı Paşa'ya ve Kadısına hüküm ki*",

"*Boğaz hisarları Kadısına ve dizdarlarına ve Lâpseki Kadısına hüküm ki*" şeklinde yalnızca gönderilen şahsın vazifesi belirtilir. Sıfatları sayılmadığı gibi dua da yoktur. Bunlar, hükmün aslı yazılırken, gönderilen şahsın işgal ettiği mevki'e göre kâtibler tarafından ilâve olunurdu.

Bundan sonra doğrudan doğruya **nakil** rüknüne geçilip emrin gönderilmesine sebeb olan şey özetlendikten sonra emir yazılmıştır. Ancak, ferman orijinallerinde bu iki rükün arasında gördüğümüz "buyurdum ki" ibaresine bu tezkirelerde rastlanmaz. Tezkirenin sonunda ise

"... *bâbında fermân-ı âlîşân sâdır olmuşdur / olmağın, vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmak içün tezkire verildi*"[35] gibi bir ifade kullanılır. Emir Maliyeden yazılacaksa, bu husus tezkirede

---

[31] BOA, Y.A.Res, nr. 37/7-20.

[32] Meselâ 1250 ve 60'lı yıllarda Maliye Nezâretinden yazılan tezkireler böyledir. İrade-D, nr. 2709, 3491, 5808 bu tipe birkaç örnektir.

[33] İrade-Sisam, nr. 62/1; İrade-MM, nr. 2421/7.

[34] İrade-MM, nr. 525/3.

[35] Cev-M, nr. 8511, 13200, 14892.

"... *şurûtu mûcebince emr-i şerîf yazıla deyü fermân-ı şerîf vârid olmağın vech-i meşrûh üzere mâliyeden şurûtiyle emr-i şerîf yazılmak içün işbu tezkire verildi*"[36] şeklinde belirtildiği gibi bazan da bu kısım

"... *telhis mûcebince Haremeyn muhâsebesine kayd olunup emri ve ilm ü haberi i'tâ olunmak bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağla mûcebince Mâlikâneye ilm ü haberi verilmeğin vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmak içün işbu tezkire verildi*"[37] örneğinde olduğu gibi daha tafsilâtlı yazılmıştır.

İki ayrı emr-i şerîf yazılmak gerektiğinde ise tezkirenin hâtime kısmı

"... *şer'le tahkîk ve tashîh ve kuyûd-ı aklâma tevfîk içün keyfiyyeti Der-sa'âdet'e arz u i'lâm olunmak içün başka ve ber-vech-i muharrer ... mukataası tarafından zabt içün başka iki kıt'a emr-i şerîf-i âlîşân tahrîriyçün işbu tezkire verildi*"[38] şekline girmiştir.

Bazan "*verildi*" kelimesine bitişik olarak, bazan da biraz ara verildikten sonra **tarih** atılmıştır. Çok kere tarihin altına, bazan da yanına olmak üzere mühür basılmıştır.

Tezkirelerin bir kısmında altta, bir kısmında ise arkada bir takım kayıdlara daha rastlanmaktadır. Bunlardan biri, "Haremeyn", "Muhâsebe-i [evve]L", "Mevkufât" gibi fermanın hangi kalemden yazıldığını göstermektedir. İkinci kayıd yazıldığı tarihe işaret etmektedir ki, tezkire tarihleriyle karşılaştırıldığında bu safhada da bürokrasinin işleyiş sür'atinin tesbiti mümkün olmaktadır. Gerçekten, fermanın yazılışı, bazan tezkire tarihinin hemen ertesi gününe rastlamakta, bazan 2, 3 veya 4 günlük bir farklılık tesbit edilmektedir. Nihayet en altta stilize "*yazılmıştır*" kelimesi okunmaktadır.

F. BERAT TEZKİRESİ

Beratların yazılması için de ilgili kaleme bir tezkire gönderilirdi. Bu tezkirelerin bir kısmı müstakil bir satıra yazılan

"*Nişân-ı humâyûn yazıla ki*" cümlesi ile başlar. Tezkirede, adına berat yazılacak şahsın sıfatı ve adı

"*Hâne-i Seferli'den eski Mustafa*"[39],

"*Enderun-ı humâyûn emekdarlarından Mustafa*"[40] veya

"*Beğşehri'nde vâkı' İsmail Beğ Medresesi vakfının vazife-i mu'ayyene ile zâviyedâr ve mütevellîsi olan Mustafa Efendi*"[41] şeklinde yazıldıktan sonra bazan mevki'ine uygun bir dua konur, bazan da hemen

"*rikâb-ı kamertâb-ı husrevâneye arz-ı hal sunup*" veya sadece "*arz-ı hal sunup*" denildikten sonra isteği nakl ve sâdır olan hatt-ı humâyûn veya şeyhülislâmın işareti, vs. mûcebince isteğinin kabul edildiği bildirilir ve tezkire,

"... *tarihli müverrah verilen / ... günü sâdır olan ru'us-ı humâyûn mûcebince berat-ı şerîf yazmağa / yazılmak içün işbu tezkire verildi*" şeklinde bitirilirdi. Sol tarafa gün ve yıl rakamla, ay rumuzla yazılmak üzere tarih atılır veya "*tahrîren fî tarihi'l-mezbûr*" denilerek tezkirenin içinde belirtilen tarihe işaret edilir. Altına mühür basılmış, mührün altına stilize bir şekil verilmiş olan "*yazılmıştır*" kelimesi yerleştirilmiştir.

Timar beratı yazılması için verilen tezkireler ise biraz daha farklı bir şekilde tertib edilmiştir. Timar kelimesi stilize bir şekilde ve "*mim*" harfi satır boyunca uzatılarak yazılır; nahiye ve liva adları

---

[36] Cev-M, nr. 2515, 9340, 13313.

[37] Cev-M, nr. 16127.

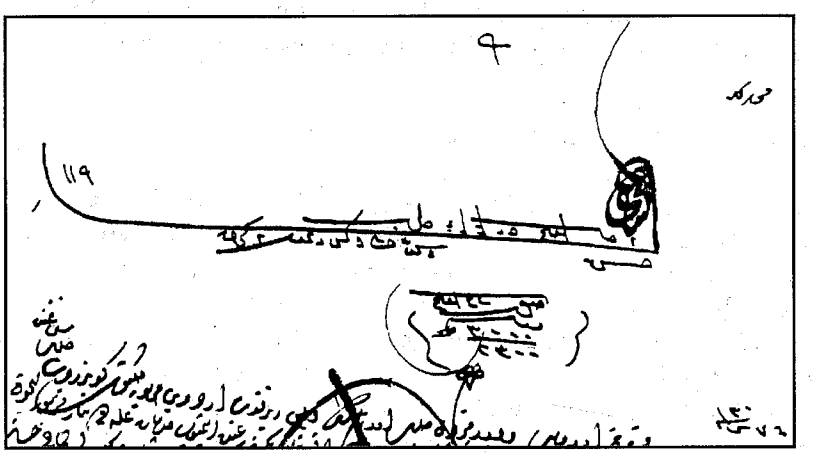
[38] Cev-M, nr. 9111.

[39] TSMA, nr. E. 735/119.

[40] TSMA, nr. E. 735/120.

[41] Aliye Önay, "Tanzimat Öncesi Merkez Evrakında Belgelerin Bağlı Bulunduğu Dairelerin Tesbiti", *TBPDS*, s. 309, belge XIII.

"***Tim*** *Nahiye-i Yenice der livâ-yı Selânik* ***ar-ı***" şeklinde bu çizgi üzerine yerleştirilir, "*elif*" harfinin yukarı doğru kıvrıldığı yerde "117", "246" gibi bir sayı bulunur; çizginin altında ise timar tevcih edilen şahsın

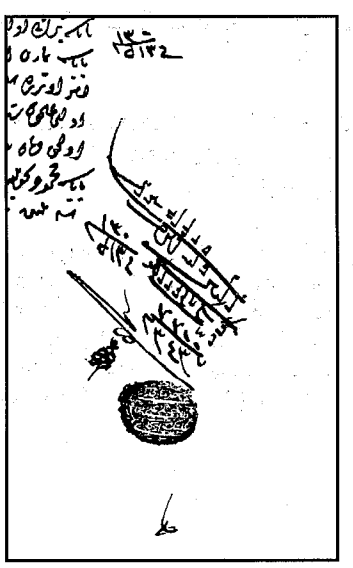
Şekil 166
Timar beratı tezkiresinin üst kısmı
(A.DFE, dos. 31/56)

"Abdülkadir veled-i Seyyid Mehmed, an süvârî-i asâkir-i mansûre an tahvîl-i müderris el-müteveffâ " şeklinde künyesi ve timarın, kimin tahvilinden verildiği kayd edilir.

Verilen timar tek bir köyden olabileceği gibi çok sayıda hisseden, hatta farklı sancaklardaki köy ve mezrea hisselerinden meydana gelmiş bulunabilir. Bu takdirde, bir sancakdakiler yazıldıktan sonra

"*Der li* *Tırhala* *vâ-yı*"

gibi bir başlık konup sonra öbür sancaktan olan hisselere geçilir ve "*yekûn*" işareti altında timarın toplam geliri verilir.

Şekil 167
Timar berat tezkiresi
marjı
(A.DFE, dos. 31/89)

Bundan sonra dîvânî kırmasıyla olmak üzere hangi sancak ve nahiyelerden hisse varsa adları yazılır, köylerden ise bir tanesi belirtilip "*ve gayriden*" denildikten sonra tutarı ve timarın kimden ne şekilde geçtiği vs. işaret edildikten sonra tasarruf şartları, bunlara riâyet edilmediği takdirde timarın geri alınacağı gibi hususlar sıralanır; hükm-i şerif tarihi kayd ve nihayet "*berat-ı âlîşân içün tezkire verildi*" denilerek tezkire bitirilir. Diğerlerinden farklı olarak timar beratı tezkirelerinin tarihleri Arabca olarak ve yazı ile atılmıştır. Maamafih, ayın tarihinin, "*şehr*" kelimesinin altına

"*şehr* *13*" veya "*şehr* *7*" şeklinde rakamla konduğu tezkirelere de rastlanmaktadır. En alta ise yine mühür basılmıştır.

Maliye Nezâretinin kuruluşundan önceki timar beratı tezkirelerinde yekûnun altında kuyruklu imza bulunmakta olup, imza dîvânî yazı yazılmadan önce konduğu için, yazının arasında sıkışmış durumdadır. Mührün alt tarafında ve kâğıdın solunda iki ayrı kâtib imzası görülmektedir. Kâğıdın sağında bırakılan marjda ise tezkirenin tarihi ile birlikte timarın bulunduğu liva, timar sahibinin adı, tutarı ve bu tutar üzerinden verilecek resim mıkdarı yer almaktadır. Altında yine mühür ve paraf vardır.

Kâğıdın alt boşluğunda "*nakl olundu*" veya "*nakil şüd*" gibi kayıdlara rastlanmaktadır.

Arkalarında ise imzayı andıran

"*Hükmü sahihdir*" yazısı ve altında yine kuyruklu imza görülür. Tezkirelerin bir kısmında, ön yüzdekinden ayrı olarak bazı hesablara da rastlanır.

G. DAVET TEZKİRESİ

Bayram, mevlid, hırka-i şerif ziyâreti, surre çıkarılması, İstanbul dışında bulunan bir şahsın sadrazam tayini halinde şehre girmeden önce verilen yemek gibi vesilelerle yapılacak toplantılar için, teşrîfata dahil kimselere davetiyeler gönderilirdi ki, bunlara, "*davet tezkiresi*" adı verilir.

Davet tezkireleri, gideceği şahsa göre farklı kimseler tarafından hazırlanırdı[42]. Tabiî, gönderen ile gönderilenin mevki'ine göre davetiyelerde kullanılan elkab da değişirdi. Meselâ kapdan paşaya gönderilen tezkirede elkab,

"*Benim izzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü karındaş-ı e'azzım sultânım hazretleri*"[43] iken ilmiye mensubuna kullanılan elkab

"*Sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü efendi hazretlerinin huzûr-ı sa'âdet-rehberlerine*"[44] veya

"*İzzetlü, fazîletlü efendi hazretleri...*"[45] gibi şekillerde idi. Tabiî, "sultânım" ve "efendi" kelimeleri, elkab satırındaki diğer kelimelerin biraz yukarısına yazılırdı.

Elkabdan sonra ise genellikle

"*Mezîd-i ta'zîm ü ikrâm ve levâzım-ı tevkîr ü ihtirâmı hâvî cevâhir-i du'âhây-ı icâbet-karîn ve gevâhir-senây-ı isâbet-rehîn ithâf u ihdâsıyle nümâyende-i muhlis-i ikbâl-cûyları oldur ki*"[46] veya

"*Da'vât-ı sâfiyât-ı muhabbet-âyât ithâfiyle muhibbâne inhâ olunur ki*"[47] şekillerindeki bir geçiş cümlesinden sonra konuya girilerek yine tezkireden tezkireye değişen, fakat daima biraz külfetli bir ifade ile, toplantının âdet vechile yapılacağı

"*her sâl-i meyâmin iştimâlde ... mu'tâd-ı kadîm-i müstahseneden olduğuna binâen*",

"*her sâl-i meymenet kurbünde ... de'b-i kadîm ve tavr-ı müstedîm olmağla*" veya benzeri bir ibare ile belirtildikten sonra davetin ne maksadla yapıldığı ve merasimin

"*işbu mâh-ı receb-i şerîf-i meymenet-karînin dokuzuncu yevm-i hamîsinde*" yahut daha yakın bir tarihte ise sadece "*yarınki gün*" şeklinde zamanı ve

"*Saray-ı Cedîd-i Âmire'de musammem olmağın*",

"*Sultan Ahmed Han Câmi'inde*" şeklinde yeri açıkca belirtilir. Davet saatı ise, gönderilen şahsa göre tezkireden tezkireye değişirdi[48]. Bunun hemen ardından,

"*...bulunmaları me'mûldür*" denilerek davete icabet istenirdi.

---

[42] Meselâ mevlid daveti için şeyhülislâm tarafından reisülküttaba gönderilen listedeki sadreyn efendiler, mevâlî ve şeyhlerin davet tezkireleri "dîvân kalemi ta'bir olunan tahvîl odasında", kapıcıbaşı, rikâb-ı humâyûn ağaları, yeniçeri ağası, ocak ağaları, vs. ile defterdarlar, nışancı ve defter emininin tezkireleri çavuşbaşı tarafından yazılırdı (Mustafa Münif, *Defter-i Teşrîfat*, Üniv. Ktb, TY, nr. 8892, vr. 2a) Sadrazamın İstanbul'a girişinden önce verilen yemeklikde ise nakibüleşraf, sadreyn efendiler ve İstanbul kadısının davet tezkireleri yine dîvândan, defterdar, hâcegân-ı dîvân ve eminler vs.lerininkiler ise sadaret kethudası tarafından yazılırdı (*a.g.e*, vr. 73a).

[43] Mustafa Münîf, *a.g.e*, vr. 2a.

[44] BOA, D.TŞF, dos. 12/20.

[45] Cev-D, nr. 10065.

[46] D.TŞF, dos. 12/20.

[47] Cev-D, nr. 10065.

[48] Merâsimine göre eğer iştirak edecekse padişah, sadrazam, kapdan paşa, şeyhülislâm, ulemânın gelmeleri icab eden saat önceden tesbit edilip davetiyeye ona göre yazılırdı (Mustafa Münif, *a.g.e*, vr. 2a); fakat mevâlînin tezkirelerinde saat bulunmazdı (*gös. yer*, der-kenar)

Davet tezkireleri,

"*Bâkî hemvâre eyyâm-ı ömr ü sa'âdet efzûn-bâd*",

"*Bâkî hemîşe izz ü fazîlet dâim-bâd*" şeklinde bir dua ile bitirilirdi.

Davet tezkirelerinde İstanbul kâğıdı kullanılır[49], genelde şirmâhî kozak takılıp kırmızı balmumu ile mühürlenerek[50] davet edilen şahsa gönderilirdi.

H. MÜRÛR TEZKİRESİ

Yabancı tebaa gibi Osmanlı tebaası da Osmanlı topraklarında bir yerden bir yere giderken bir seyahat belgesi almak mecburiyetinde idi. Klâsik devirde seyahat izni isteyen şahsın eline "*yol hükmü*" denilen bir belge verilirdi. Zamanla bunun yerini "*mürur tezkiresi*" aldı.

Mürur tezkireleri her şahsın isim ve özellikleri elle doldurulmak üzere matbu olarak hazırlanmıştı. 14 x 28 cm. eb'adında bir çerçeve içinde üst iki köşede birer ay ve ortalarında altı köşeli yıldız, aralarında beyzî bir çerçeve içinde sülüs yazı ile *mürur tezkiresi* yazısı; kâğıdın tam ortasından başlamak üzere

"*Devlet-i Aliyye* **tebaasından** *Üsküb Kazası Çirnovid karyesi* **mütemekkinlerinden** *olup tüccar tâifesinden Behram* **nam** *bin Ahmed* **bu def'a** *Üsküb'den beray-ı ticâret Hacıoğlu Pazarı'na* **azîmet ideceğinden esnâ-yı rahda zabtiye me'muru ve sâire taraflarından mürûruna mümâna'at olunmamak ve lede'l-iktizâ i'ânet ve himâyet kılınmak bâbında işbu mürûr tezkiresi verildi.**

1262

Fî **sene**

7 C"[51]

Sol tarafta ise alttan 2,5 cmlik bir boşluk üzerinde 2,5 x 14 cm.lik bir çerçeve içinde mürur tezkiresi verilen şahsın *eşkâli*, "*sin*"-"*boy*"-"*sakal*"-"*bıyık*" ve "*göz*" maddelerinden ibaret olmak üzere sıralanmıştır. Bunun altında defter nr.sı bulunmaktadır. Tezkire verilen şahsın silâhlı olarak dolaşmasına ihtiyac olması halinde silâh taşımasına izin verildiği de tezkirenin altına ilâve edilen

"*Fakat esnâ-yı rahda müsellâh olarak mürûruna ruhsat verilmişdir.*" cümlesiyle belirtilmiştir[52].

Mürur tezkiresine sahib bulunan şahıslar, geçtikleri yerlerde bunu ibraz eder ve aynen pasaportlara damga vurulduğu gibi kazadan çıkışta bunu gösteren bir şerh konarak ayrılış tarihi atılıp resmî mühür basılırdı. Bu şerh bazan

"*Bandırma'dan Tekfurdağı'na gitmişdir*" şeklinde sadece ayrılışı gösterdiği halde bazan da meselâ veba gibi bir salgın hastalık taşımadığına dair

"*Bi'l-mu'âyene vebâdan sâlimdir*" tarzında not düşülmek şeklinde olurdu[53].

Mürur tezkirelerinin müddeti bir yıl idi[54].

---

[49] Kâğıtcıbaşı dosyalarında hazırlanacak davet tezkireleri için kâğıdcıbaşıdan İstanbul kâğıdı istendiğine dair pek çok dîvân tezkiresi bulunmaktadır. Bunlardan *bayram* davetleri için: 6 Zilhicce 1134 (17 Eylül 1722): dos. 29/147; 14 Ramazan 1180 (13 Şubat 1767): dos. 63/108; Ramazan 1200 (Temmuz 1786): dos. 77/101; *mevlid* davetleri için 9 Rebi'ülevvel 1135 (18 Aralık 1722): dos. 30/88; Evâil-i Rebi'ülevvel 1179 (18-27 Ağustos 1765): dos. 62/1 örnek olarak verilebilir.

[50] Yukarıdaki notta verilenlerden başka *mevlid* daveti için: 27 Ramazan 1134(11 Temmuz 1722): dos 29/62; 11 Rebi'ülevvel 1153 (6 Haziran 1740): dos. 48/62; *hırka-i şerif ziyâreti* daveti için: Evâsıt-ı Ramazan 1157 (18-27 Ekim 1744): dos. 54/60 örnek olarak verilebilir.

[51] **Siyah** dizilenler matbu', *italik*ler elle doldurulan kısımları göstermektedir.

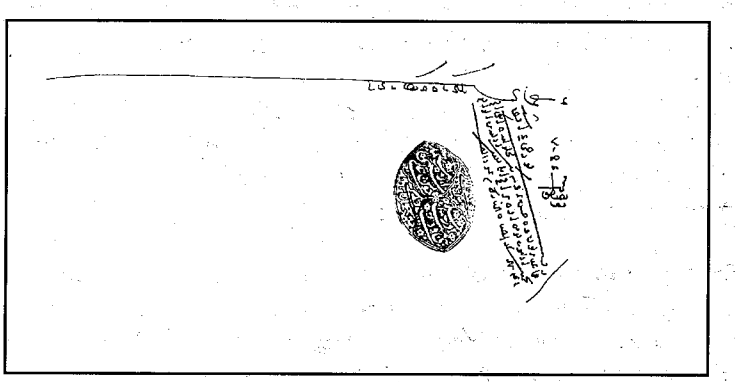
[52] BOA, BEO, A.DVN, dos. 16/15.

[53] BEO, A.DVN, dos. 6/95; dos. 16/15.

[54] Pakalın, *OTDTS*, II, 583.

İ. ESÂME TEZKİRESİ

Esâme / esâmî tezkiresi, yeniçerilere verilen künye ve günlük istihkaklarını ihtivâ ederdi[55]. 15 x 21,5 cm. eb'adında olan esâme tezkirelerinin özel bir yazılış tarzı vardır. Kâğıdın üst kenarından takriben 1 cm., sağ kenarından 4 cm.lik bir marj bırakılarak yazılan esâme tezkireleri "*an cemâ'at*" sözüyle başlar ve "t" satır sonuna kadar uzatılırdı. Bu çizginin altında ise "*yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî*" kelimeleri yer alır. Cemâ'at kelimesinin "*cim*"inin 2,5 cm. kadar altında, tezkire verilen yeniçerinin ismi "*Mehmed Mustafa*" gibi baba adıyla, veya "*Mehmed Avlonya*" gibi memleketiyle birlikte yazılmıştır. Bunun hemen altında dîvân rakamıyla olmak üzere "8", "9" gibi günlük istihkakı bulunur.

Şekil 168
Esâme tezkiresinin yazılı üst kısmı
(A.E, III. Mehmed, nr. 83)

"*Cemâ'at-ı mezbûreden Hasan Burusa'nın mahlûlünden iki akçe tahmîl olunup yevmî onbir akçe ile ta'yîn olundu*"[56] gibi günlük istihkakı ile ilgili izahat ise buna dik olarak aşağıdan yukarıya doğru 3,5-4 cm.(uzunluk) x 1 cm. lik (yükseklik) bir alana sığdırılmış ve sonunda yazı ile tarih atılmıştır. Yeniçeri ağasının beyzî mührü bu yazıya paralel olarak yani sivri uçlar kâğıdın üst ve alt kenarlarına bakmak üzere basılmıştır[57].

J. RUUS TEZKİRESİ

Ruus, "baş" mânâsına gelen "re's" (رَأس) kelimesinin çoğulu olup "küçük rütbe tevcihini bildiren ferman ve berata bedel sadâretten verilen resmî yazı"[58], "küçük memuriyet, vazife ve mültezimlere verilen o işin tevcihini gösteren tayin ve tavzif vesikası, küçük berat"[59] mânâlarına da gelen ruus, aynı zamanda Dîvân-ı Humâyûnun aynı adlı kaleminde tutulan defterlere verilen addır[60]. Her hangi bir tevcihe âid beratın verilmesi için ruus emrinin hazırlanması îcab ederdi ki buna, *ruus tezkiresi* de denir.

---

55 Pakalın, *OTDTS*, I, 547.

56 A.E.-III. Mehmed, nr. 83.

57 Çeşidli esâme örnekleri için bk. İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik", *Belleten*, IV/16 (1940), levha CIV-CVII.

58 Kamus-ı Türkî, s. 674.

59 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 45, n.2; 88.

60 "Ruus" kelimesinin daha sonraki devirlerde XVI. yy.daki bu mânâsını ihtivâ etmediği, "ruus" tabiriyle defter kasd edildiği hakkında bk. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22(1968), 19.

Ruus tezkireleri oldukca kısadır. Üstte ruusun ne için verildiği

"*Vekâlet kitâbet-i çavuşân-ı Dergâh-ı âlî -i*"[61],

"*İmâmet Sakız ve İzmir -i*"[62];

"*Nezâret gümrük der Haleb -i*"[63],

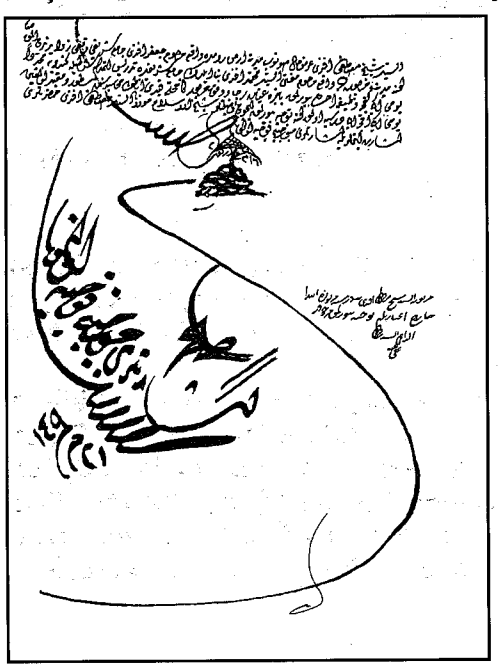
"*An Mustahfizân-ı Kal'-i Avret Adası*"[64] şeklinde bir ifade ile belirtilir. İlk kelimenin son harfi satır sonuna kadar uzatılmış, diğer kelimeler bu uzatılan çizgi üzerine yazılmıştır. Altında

"*Zikr-i vekâlet, mutasarrıfı Mustafa Efendi kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân zîde kadruhûya tevcîh olunmak buyuruldu*"[65],

"*Sipâhî 53 Yusuf Kurd Cebeî, Mülâzım Ağası Defteri mûcebince iştirâk üzre verilmek buyuruldu*"[66],

"*Zikr olunan sekiz akçe esâmî ocakları maktu' olmağla tamâmen İbrâhim veled-i Veli-i mezbûr ismine tashîh olunmak buyuruldu*"[67] şeklinde izahat verilir. Bu kısım, gerek görüldüğünde

"*Mezkûr bilâ veled fevt olup yeri hâlî ve hizmet-i lâzımesi mu'attal olmağla erbâb-ı istihkakdan.Ali her vechile mahall ü müstahak olmağın mahlûlünden tevcîh ve yedine berât-ı âlîşân ihsân buyurulmak ricâsına kal'a-i merkume dizdârı es-Seyyîd Mehmed arz etmekle fevti vâki' ise mahlûlünden tevcîh olunmak buyuruldu*"[68] gibi daha uzun da tutulabilmektedir. Bunun altında, genelde petek dokusu verilmiş ve bazı uzantıları bulunan bir üçgenin geniş olan tabanına yerleştirilmiş olarak ayın günü rakamla, ay rumuzla, yıl ise arabca ve yazıyla yazılmış tarih bulunur. "*Buyuruldu*" kelimesi daima, kalın uçlu bir kalemle yazılmak üzere bu tarih kısmının soluna veya altına konulmuştur.Daha altta ise defterdarın kuyruklu imzası bulunur.

Şekil 169
Ruus tezkiresi
(A.RSK, dos. 1236/102)

Haremeyn kaleminden verilen ruus tezkirelerinin baş kısmı diğerlerinden farklıdır. Bunlarda, son harfi uzatılarak yazılan ilk satırdaki ibâre görülmez.

"*Es-seyyid Mehmed Mustafa Efendi arz-ı hal sunup medîne-i Erzurum'da vâki' merhum Ca'fer Efendi câmi'-i şerîfi vakfı zevâidinden almak üzre medîne-i mezbûrede vâki'...*"[69] veya

"*Mukaddemâ Ayasofya-yı Kebîr[de] vâ'ız olan Vehbî-zâde Şeyh Efendi zîde takvâhu hizmet-i va'zıyyetde âhara ferâgat edüp ...*"[70] şeklinde doğruda doğruya konuya girilir.

Bazı ruus tezkirelerin alt kısmında

"*Zikr olunan vekâlet sâbıka Çavuşlar kâtibi olan Mustafa Efendi'ye tevcîh olunmak*"[71] şeklinde üstteki bilgiler tekrarlandıktan sonra altına bir buyuruldu daha konulduğu görülmektedir. Haremeynden verilen ruuslarda bazan yanda şeyhülislâmın

"*Mezbûr es-Seyyîd Mustafa Efendi dersiye-i mezbûra ibtidâ hâric îtibâriyle tevcih buyurulmak mercu'dur*" işâreti ve altında şeyhülislâmın imzası ile kuyruklu imzanın kuyruğu içinde

---

61 A.RSK, dos. 1236/109.

62 TSMA, nr. E. 3905/7.

63 D.BŞM, dos. 20/18.

64 Mesude Çorbacıoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Mevcud Kalemler ve Görevleri", *TBPDS*, s. 269.

65 A. RSK, dos. 1236/109.

66 TSMA, nr. E. 3905/7.

"*İşâretleri mûcebince tevcîh olunmak buyuruldu*" yazısı altında tarih, üstte sahh ve Bâb-ı âsafî işâreti bulunur[72].

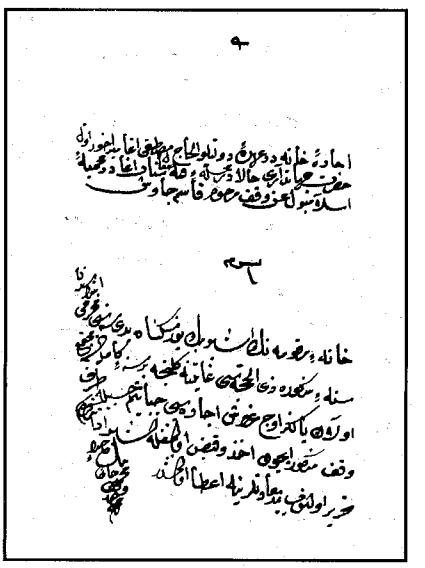
K. EDÂ TEZKİRESİ

Bir vergi, resim veya iltizam bedelinin, bir borcun, bir kiranın ödendiğini belgelemek üzere verilen tezkirelere "*edâ tezkiresi*" denilirdi.

Kira ödenmesini belgeleyen bir edâ tezkiresinde üstte çok kere siyakat ile kiranın ne tür bir taşınmaza âid olduğu, kimin tasarrufunda bulunduğu, eğer vakıf ise vakfın adı ve yeri ile tarihi yer alır. Altında aylık kira, ödemenin kaç ay için yapıldığı ve toplam ne kadar ödendiği rakamla yazılır. Bunun da altına dîvânî kırması yazı ile yukardaki bilgiler tekrarlandıktan sonra bu meblâğın kira olarak alındığı belirtilir. hatta bazan belgenin edâ tezkiresi olduğu da "*işbu edâ tezkiresi tahrîr olunup*"[73] şeklinde kayd edilmiştir. Sol alta mühür basılmış[74] veya imza atılmıştır. İmza bulunanlarda mühür arkadadır[75].

Haslar muhassıllarınca iltizama verilen mukataaların bedellerinin taşra muhassıllık hazinelerine ödenmesi halinde de yetkili şahıslarca mültezime bir edâ tezkiresi verilirdi. Bu tezkireler,

"*Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki*" şeklinde başlar ve ödemenin âid olduğu yıl ile muhassıllık ve mukataanın adları, teslimatın kimin tarafından nere hazinesine yapıldığı belirtilip tarih atılarak alta pençe konurdu[76].

Şekil 170
Kira edâ tezkiresi
(TSMA, nr. E. 10123/160)

L. MALİYE TEZKİRELERİ

Maliyeden verilen tezkireler gördükleri işe göre çeşidli adlarla anılırlar. Bu ad, tezkirenin stilize bir şekil almış olan ilk kelimesidir. Ekserisi 4 x 6; 8 x 12; 8 x 13; 9,5 x 15 cm. gibi küçük eb'addadır. Genellikle ön veya arka yüzlerinde mühür bulunur; kuyruklu imza taşıyanlar da vardır.

Maliye tezkireleri içinde yalnız *tahvil* tezkiresi hazineye varidat kayd edildiğini gösterir; bunun dışındakilerin hepsi çeşidli adlarla anılan masraflara âiddir. Bunlar içinde de ortak bazı özellikler vardır. "*verile*" kayıdları hepsinde aynı şekildedir. Bazı tezkirelerde ise ödemenin hangi gelirden yapılacağına "*gümrükden*", "*Oniki dîvân kadısının bedel-i kürekçi akçesinden verile*", "*Kastamonu Beyi Ali Bey'in mahsûlü akçesinde verile*", "*Hamr emîni vere*" gibi hangi gelirden ödeneceğine de işaret olunmuştur[77].

---

[67] Çorbacıoğlu, s. 279.

[68] Çorbacıoğlu, s. 283.

[69] A.RSK, dos. 1236/102.

[70] TSMA, nr. E. 7593/13.

[71] A.RSK, dos. 1236/109.

[72] A.RSK, dos. 1236/102.

[73] 1187 yılına âid bir edâ tezkiresi: TSMA, nr. E. 10123/160.

[74] 1235 cemâzıyelâhır-zilhicce devresine âid kira edâ tezkiresi: TSMA, nr. E. 10123/163.

[75] 1187 yılına âid bir edâ tezkiresi: TSMA, nr. E. 10123/160.

[76] Aydın hasları muhassıllığına bağlı Bayındır kantar mukataası 1184 yılı iltizam bedelinin muhassıllık hazinesine teslim edildiğini gösteren edâ tezkiresi: Cev-M, nr. 25945.

Burada, arşiv tasnifleri içinde en çok rastlananlardan -alfabetik sırayla- bahs edilecektir[78].

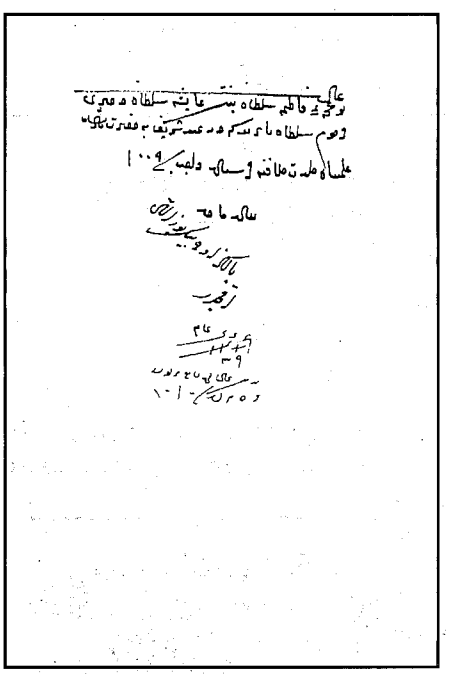
1. Âdet Tezkiresi

Bunlar, belli vazifelilere, yine belli zamanlarda verilmesi mu'tad olan eşya için hazırlanmış tezkirelerdir. Âdet kelimesinin bütün harfleri bitişik olarak yazılıp "t" satırın sonuna kadar uzatılmıştır. Hemen altında

"*Âdet-i boğça-yı Fâtıma Sultân binti Âyişe Sultân duhter-i merhûm Sultân Bâyezîd ki der-iyd-i şerîf be-hazret-i Pâdişâh-ı âlem-penâh -hullidet hilâfetuhû- firistâde, vâcib-i sene 1009*"[79],

"*Âdet-i Ali Ağa-yı mandegân -ki hâlâ ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî, ber-mûceb-i âdet-i kadîme*"[80] şeklinde âdet olan şeyin, kime tahsis edildiği, bazan da

"*... ez-ân sebeb ki cânib-i teşrîfât tezkire-i hazîne nüvişte fermûde, mu'tâd-ı kadîm bâ arz-ı hâl-i Mehmed Âkif, vekîl-i Teşrîfâtî-i Dîvân-ı Humâyûn ve bâ-telhîs ve bâ-fermân-ı âlî*"[81] şeklinde kimin müracaatı üzerine ve hangi emir veya emirlere müsteniden verildiği kayd edildikten sonra tarih atılır. Alta yazının ortasına gelecek şekilde dîvân rakamlarıyla, onun altına da yazıyla değeri yazılır. Bazı hallerde eskisi ile yenisinin neler olduğuna dair iki taraflı kayıd çıkarılır ve altına kıymeti yazılır.

Şekil 171
Âdet tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/12-11)

Müslümanlığı yeni kabûl edenlere bir mıkdar nakid ve destar verilmesi de yine bu âdet tezkirelerinden takib edilebilir. Bunlar, bazan bir, bazan da birden fazla kişi için tanzim edilirler.

"*Âdet-i müslim-i nev* (veya *nev müslim) benâm-ı Ali ve Mehmed nefer 2*" Alt satırda ise

"*nakdiyye 100 destâr, kıt'a 2*" yazısı ve biraz aşağıda "*kayıd şüd*" kaydı ile tarih görülür[82].

Tezkirenin sağ üst tarafına *buyuruldu* ve *sahh* konulup sola "*verile*" yazılan âdet tezkireleri olduğu[83] gibi meselâ

"*Hamr Emini Murad Çavuş'dan tahvîl olunup mahalline kayd oluna*"[84] şeklinde şerh verilip tarih atılanlar da vardır. Bu gibi durumlarda altta mahsubun yapıldığını göstermek üzere "*mahsub şüd*" yazısı konarak tarih atılmış, tarihin altına ise mahsubun nereden yapıldığı belirtilmiştir.

---

77 BOA, D.BRZ dosyalarında bunlara pek çok örnek vardır.

78 Ruznamçe Kalemi dosyalarında hemen sadece maliye tezkireleri vardır. Ayrıca, BOA'da Ali Emirî ve İbnülemin tasniflerinde de hayli maliye tezkiresi bulunmaktadır. Ancak burada her tezkire türü için bir iki örnek vermekle yetinilecektir.

79 D.BRZ, dos. 1/12-11.

80 D.BRZ, dos. 1/9-8.

81 Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı, Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara 1974, s. 105 (belge), 106 (okunuşu).

82 D.BRZ dosyalarında bu tip tezkirelere rastlanmaktadır. Meselâ, dos 3/8-71, 72 ve 125 bunlardandır.

83 Günday, *a.g.e*, s. 105, 106 (okunuşu).

84 A.E.-I. Ahmed, nr. 561.

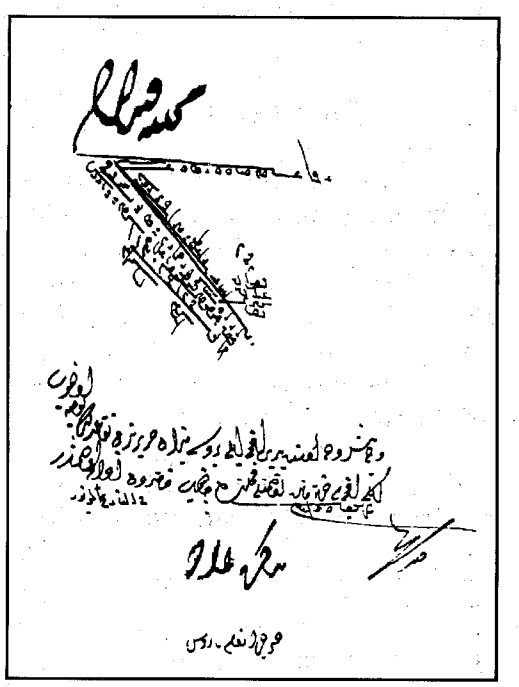
2. An-cemâ'at Tezkiresi

Top arabacıları, dîvân kâtibleri, dîvân çavuşları, has odalılar gibi belli bir gruba mensub olanların istihkaklarının yazıldığı tezkirelerin başlıkları "*an-cemâ'at*"la başladığı için tezkirelere de bu ad verilir.

Bunlarda da "*cemâ'at*_____" kelimesinin "t" harfi satır sonuna kadar uzatılır, altında cemaatın, onun da altında, hepsi alt alta olmak üzere, istihkak sahibinin adı, memleketi, vazifesi, dîvân rakamıyla günlük, Hind rakamlarıyla aylık istihkakı yazılır. Bu tezkire ile kaç aylık almağa hak kazanmışsa o aylar rumuzlarıyla belirtilmek üzere, aylığın hemen altına ve biraz eğik olarak

"*Vâcib an gurre-i S sene 1016 ilâ gaye-i N sene-i minhu*", "*Vâcib-i M, S, RA sene 1016*" yahut "*Vâcib-i M, S sene 1016*"[85] yazılıp altına yine dîvân rakamlarıyla bu kadar aylığın tutarı ilâve edilir. Bunun soluna yine verev olarak ve siyakatla "*mahsub şüd*" denildikten sonra tarih konulup, mahsubun nereden ve kimin eliyle yapıldığına meselâ

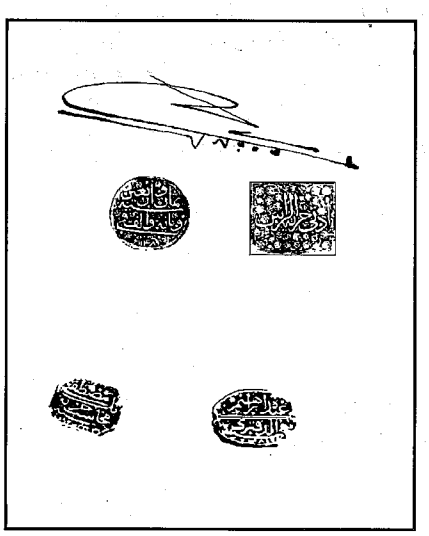
"*Mukata'a-yı kıbtiyân an yed-i Mustafa Ağa, nâzır-ı mukata'a-yı mezbûr*" şeklinde şerh verilir.

Şekil 172
An cemâ'at tezkiresi
(A.DFE, dos. 31/33)

3. Cizye Tezkiresi

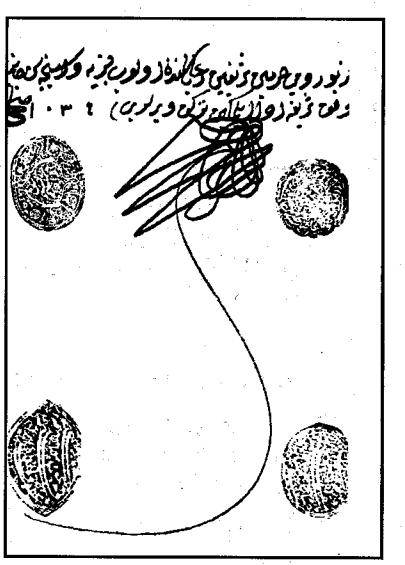
Gayr-i müslimlerin baş vergisi olan cizyenin toplanma zamanı hicrî yılbaşı idi. Muharrem ayında cizye muhasebesi kaleminde[86] hazırlanıp toplayacak olanlara teslim edilerek mahalline gönderilen bohçalar, âid oldukları kazada kadı huzûrunda açılarak vergiler toplanırdı.

Şekil 173
Boş bir cizye tezkiresi / kâğıdı

"*Cizye kâğıdı*" veya "*cizye varakası*" da denen *cizye tezkirelerinin* hazırlanışında üzerlerinde sadece üstte

"*Tâbi'-i cizye-i gebrân / kıptiyân / yahudiyân*" yazısı ile dört mühür bulunur. Mühürlerden ikisi üstte, hemen yazının altında, ikisi ise bunların simetriği olan alt köşelerdedir. Üsttekiler resmî mühürler olup sağ köşedeki cizye mükellefinin sınıfını (âlâ, evsat, edna), soldaki cizyenin âid olduğu hicrî yılı gösterir. Alttakiler ise baş-defterdar ile cizye muhasebecisinin[87] şahsî mühürleridir.

Şekil 174
Vakıf cizye edâ tezkiresi
(TSMA, nr. E. 10123/10)

[85] A.E.-I. Ahmed, nr. 545 (Bu numarada birkaç tezkire olup lef numarası verilmemiştir).

Cizye kâğıtları, teslim edilirken cizyenin alındığı yer ve mükellefin adı ile "uzun boylu, aralık kaşlı, matruş, kır bıyıklı" gibi kısaca tavsifi yapılırdı[88]. Vakıf yerlerdekilerin ise hangi vakfa tâbi' oldukları meselâ,

"*Mezbûr zımmî Haremeyn-i şerifeyn re'âyâsından olup cizye ve ispençesin cânib-i vakfa edâ kerde*" veya

"*... edâ etmeğin bu tezkire verildi*" şeklinde belirtilmiştir. Cümlenin bittiği yere bir "*sahh*" veya paraf, altta tarih[89] ve kâğıdın ortasındaki boş kısma cizye mülteziminin mührü[90] yahut kuyruklu imza konmuştur[91].

Cizye kâğıdları her zaman ve her sınıf için beyaz değildi. Gerek sınıfların tayininde[92], gerekse her hangi bir sahtekârlığın önlenmesi için yıllarının birbirinden kolayca ayrılmasını temin bakımından[93] farklı renkler kullanılırdı[94].

4. Dîvân Tezkiresi

Bir tahsis yapılması, bir hizmet gördürülmesi gibi husûslarda hazineden verilen tezkireler "*dîvân tezkiresi*" adını alır[95].

Dîvân tezkirelerinde,

"*iftihârü'l-emâcid ve'l-a'yân izzetlü Ruznâmeci Efendi*"[96],

---

[86] Cizye kâğıdlarının hazırlanıp mühürlenme işlerinin cizye muhasebesi kaleminde yapıldığı kâğıdcıbaşı dosyalarındaki

"*Cizye kâğıdı mühürletmek için ... kâğıd cizye muhâsebesi kalemine viresin*" (D.BŞM.KGB., dos. 2/23),

"*... cizye muhâsebecisi efendiye götürüp teslîm eylemeğe ihtimâm eyleyesin*" (D.BŞM.KGB., dos. 5/116) gibi yazılmış dîvân tezkirelerinden de anlaşılmaktadır.

[87] 1148 yılına âid bir gebran cizye kâğıdında sağ alttaki mühürde "ed-defterî", soldakinde ise "muhâsib-i cizye" kelimeleri okunmaktadır. Boris Christoff Nedkoff ("Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, VIII/32 (1944), 623), sağ alttaki mührün "baş hazinedar"a, soldakinin "muhâsebeci"ye; Velkov (*Diplomatik*, s. 207) ise "emin" ve "kâtib"e âid olduklarını yazmaktadır.

[88] Nedkoff, gös.yer.

[89] 1034 (1624-25) cizyesinin ödendiğine dair edâ tezkireleri: TSMA, nr. E. 10123/ 10-13.

[90] Nedkoff, gös. yer.

[91] TSMA, nr. E. 10123/10-13.

[92] Prof. İ. H. Uzunçarşılı, cizye kâğıtlarının renkleri için şunları yazıyor: "Cizye kâğıdları da âlâ, evsat, edna isimleriyle üç kısım olup her birinin rengi ayrı idi (*Merkez*, s. 350).

[93] Velkov sahtekârlıkları önlemek için kâğıt renginin "her yıl" değiştirildiğini kayd ederken (*Diplomatik*, s. 206) Uzunçarşılı, belli bir süre vermeksizin "zaman zaman" değiştirildiğine işaretle yetinmiştir (*Merkez*, s. 350).

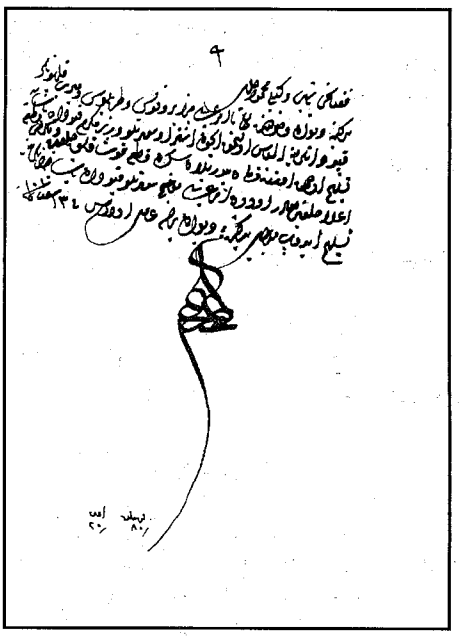
[94] Meselâ 1113 (1701-1702) kıptıyân cizyesi için kâğıdcıbaşıdan 19 Safer (26 Temmuz) tarihiyle 120 deste beyaz ve 40 deste kırmızı kâğıt (D.BŞM.KGB, dos. 5/115), 22 Safer (29 Temmuz) tarihiyle ise 220 deste kâğıdı sarıya boyatıp cizye muhasebecisine teslim etmesi (dos. 5/116) istenmektedir. Kâğıtcıbaşı dosyalarında "asmânî" (3 Şa'ban 1104/9 Nisan 1693 tarihli dîvân tezkiresi: dos. 2/23), "sâmânî" (9 Zilka'de 1127/6 Kasım 1715 tarihli dîvân tezkiresi: dos. 16/53) gibi değişik cizye kâğıdı taleblerine de rastlanmaktadır.

[95] Bağdad hazinesinden verilen bir *dîvân tezkiresi* üzerine hazırlanan beratın buyuruldusuna esas olan defterdar telhisinde "Bağdad hazinesinden verilen memhur ve mümza *dîvân tezkiresi*" (Cev-M, nr. 13365) tabiri kullanılması ve dîvân tezkirelerinde kuyruklu imzanın mevcudiyeti, bunların maliyeden verildiğini doğrulamaktadır. Pakalın (*OTDTS*, I, 467-68), dîvân tezkiresini, "Bir kalemce bilinmesi lâzım gelen bazı kayıdlarla hesabların çıkarılması için o kalemde divani hat ile beyaz üzerine yazılıp babuyruldu-i nezaret aklâm-ı saireye dolaştırılan varakaya verilen addır" şeklinde tarif etmektedir.

[96] Velkov (s.242), dîvân tezkireleri elkabının övücü vasıflar taşımakta olduğunu kayd ediyorsa da bu yazılan şahsın mevki'i ile ilgili olup, elkaba, sadece muhatabın işgal ettiği mevki'in yazıldığı tezkireler de pek çoktur.

"Kıdvetü'l-emâsil ve'l-a'yân Başmuhâsebeci Efendi"[97]

"Sa'âdetlü, mekremetlü Başmuhâsebeci Efendi Hazretleri"[98] gibi **elkab** yanında *"Kâğıtcıbaşı Ağa"*[99] *"Kaftancıbaşı Vekili Mahmud Çelebi"*[100], *"Hazînedârbaşı Ağa"*[101], *"Hazîne kisedârı Efendi"*[102], *"Ma'den Kalemi Başhalîfesi Efendi"*[103], *"Arka hammalları Kethudâsı"*[104] gibi sade ve basit olanlar da vardır. Birinci tiplerde elkabdan sonra muhatabın mevki'ine uygun **dua** konur; ikincilerde ise dua cümleciği yoktur. Taşrada hazırlananlarda elkab olmaksızın *"Sebeb-i tahrir-i kitab ve mûceb-i tastîr-i hitâb oldur ki"* şeklinde başlayanlara da rastlanır[105].

Şekil 175
Dîvân tezkiresi
(İ.E.-Hil'at, nr. 4)

Elkab ve duadan sonra bazan *"tezkire-i dîvân vusûlünde"* şeklinde bir geçiş bulunur[106]. Müteâkiben, tezkirenin yazılmasına sebeb olan şey kısaca anlatılır; yani tezkirede verilmesi istenen şeyin kime ve ne için tahsis edileceği veya yerine getirilmesi istenen hizmetin mahiyeti ve nasıl yapılacağı belirtilip tezkirenin gereğinin yerine getirilmesi istenir. Bazılarında tezkire

"... virüp, hesâbına mahsûb içün işbu dîvân tezkiremiz / tezkiresini hıfz eyliyesin / idesin"[107]

tarzında biter. Bazılarında ise "dîvân tezkiresi" sözüne rastlanmaz. Ancak, "dîvân tezkiresi" sözünün bulunmaması araştırıcıyı tereddüde düşürmemelidir[108]. Zîrâ, tezkire metninde çok kere ihmal edilen bu husus bazan alttaki şerhte ortaya çıkabilir[109]. Bazan da tezkirenin arkasına "dîvân tezkiresi" olduğuna dair kayıd düşülmüş olduğu görülür[110].

---

[97] 23 Şa'ban 1112 (2 Şubat 1701) tarihli dîvân tezkiresi: A.RSK, dos. 238/15.

[98] 21 Zilhicce 1230 (24 Kasım 1815) tarihli dîvân tezkiresi: Cev-M, nr. 18893.

[99] Kâğıdcıbaşı dosyalarında buna pek çok örnek vardır.

[100] 13 Şa'ban 1010 (6 Şubat 1602) tarihli dîvân tezkiresi: İ.E.-Hil'at, nr. 4.

[101] 3 Muharrem 1140 (21 Ağustos 1727) tarihli tezkire: D.BŞM.KGB, dos. 40/1.

[102] 13 Ramazan 1195 (2 Eylül 1781) tarihli dîvân tezkiresi: Cev-M, nr. 6233.

[103] 21 Receb 1177 (25 Ocak 1764) tarihli dîvân tezkiresi: Cev-M, nr. 17212.

[104] Meselâ, 24 Cemâziyelevvel 1217 / 22 Ekim 1802 (Cev-D, nr. 12173) ve 6 Receb 1219 / 11 Ekim 1804 (Cev-D, nr. 14515) tarihli dîvân tezkireleri.

[105] Cev-M, nr. 13365.

[106] Meselâ, D.BŞM.KGB, dos. 33/116 (13 CA 1136), 34/17 (2 C 1136), 35/99, 100 (25 ZA 1136), 45/56 (18 CA 1149) birkaç örnektir. Ayrıca bk. Velkov, *Diplomatik*, s. 243'deki örnek.

[107] Kâğıdcıbaşıya hitâben yazılmış 13 Cemâziyelevvel 1136 (8 Şubat 1724) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 33/115 ve 25 Rebi'ülevvel 1203 (24 Aralık 1788) tarihli tezkire: aynı tas. dos. 81/113.

[108] Meselâ, kırtasiye malzemesi vermesi için kâğıtcıbaşıya gönderilen tezkirelerin bir kısmında "dîvân tezkiresi" sözü geçtiği halde ekseriyetinde buna ihtiyac duyulmamıştır. D.BŞM.KGB dosyalarında buna pek çok örnek vardır.

[109] 3 Ramazan 1197 (2 Ağustos 1783) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 74/43.

[110] 1127 senesinde yapılan sûr-ı humâyûnda kullanılacak fişekler için gerekli kâğıtların verilmesi için hazırlanmış bir grup dîvân tezkiresinin metninde belirtilmediği halde arkaya "fişeklerin dîvân tezkireleri" kaydı konulmuştur. D.BŞM.KGB, dos. 12/71. Yeşilköy'den Topkapı Sarayına getirilecek bazı eşyanın taşıttırılması için arka hamalları kethudasına yazılan 6 Receb 1219 (11 Ekim 1804) tarihli bir dîvân tezkiresinde de, ancak, tezkirenin arkasına çıkarılan başdefterdar telhisinde belgenin

Tarih, gün ve yıl rakamla, ay adı ise genellikle rumuz kullanılarak atılır.

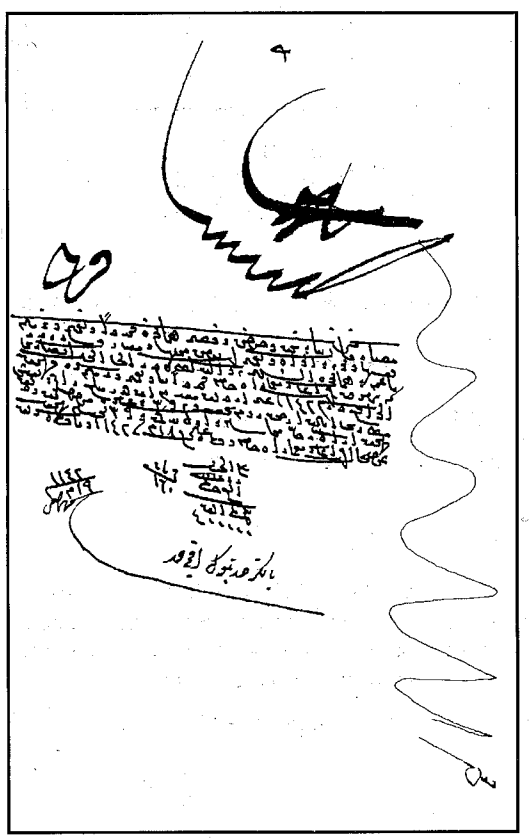
Dîvân tezkirelerinin altında *kuyruklu imza* veya "*sahh*" işareti bulunur[111]. Bazılarında elkabın üstüne "*buyuruldu*" ve "*sahh*" konmuştur[112]. Hizmetin sonunda ödeme yapılacak olanların bazılarında "*sabıkı*" ile ödenecek meblâğın hesabının, bazılarında ise "*mahalli*" kaydının tezkirenin altına çıkarılıp defterdar tarafından telhis yapıldığı görülür. Sabık kaydı ve hesab dolayısiyle ön yüzde yer kalmaması halinde telhis, arzuhallerde olduğu gibi, arka sayfanın sağ yarısına yerleştirilmiştir. Ayrıca taşra hazinelerinden verilen dîvân tezkirelerinde kuyruklu imzanın yanına bir de mühür basılmıştır.

Bazı dîvân tezkirelerinde, tezkirede verilmesi emr edilen şey veya şeylerin teslim edildiğini gösteren şerhler vardır. Bunlar, kâğıdın altındaki boş kalan kısmında[113], veya arka tarafında[114] olup, altında yine tarih ile imza veya mühür bulunur[115].

Der-kenarlar çıkarılması icab ettiğinde veya hesab yapılmasını gerektiren konular için yazılmış dîvân tezkirelerinde bu muâmeleler, tezkirenin altında yer almıştır[116].

Dîvân tezkirelerinin ekserisi 15 x 22,5 cm. eb'adında olmakla beraber 22,5 x 35 cm. gibi daha büyük eb'adda olanlar da vardır. Dîvânî yazı ile kaleme alınan dîvân tezkirelerinde yazı, kâğıdın üst yarısında olup, alt yarıda kuyruklu imza bulunur.

5. Hazine Tezkiresi

Şekil 176
Hazine tezkiresi
(İ.E.-Saray, nr. 2721)

Hazine-i Âmire'den para çıkabilmesi için sadrazamın buyuruldusu ve sahh ile, defterdarın "kuyruksuz imza" da denilen "küçük sahh"ı bulunan "*hazine tezkiresi*"nin gönderilmesi gerekliydi[117]. Bu tezkirelerin ilk satırında "*be-cihet*_____" kelimesi bulunur, altında ise paranın ne için sarf edileceği "navl-ı sefâin ..."[118], "ücret-i araba" [119], "nafaka baha-i ..."[120], "matlûb-ı irsiyye-i ..."[121], "masârıfât-ı binâ-yı ..."[122] veya sadece "mevâcib-i hazret-i ..."[123] gibi bir ifade ile masrafın cinsi belirtildikten sonra eğer ödeme hazineden yapılıyorsa

"*în kadar meblâğ an Hazîne-i Âmire dâde fermûde*" denilerek altta belirtilen paranın hazineden çıktığına işaret edilir. Eğer, ödenecek meblâğ, hazineden çıkmak yerine her hangi bir gelirden mahsûbu yapılacaksa tezkirenin bu kısmında bu husûsa teferruatlı bir şekilde işaret olunup[124] tarihi konur, hazine tezkiresinin nereden verildiği

"*ez-ân sebeb an cânib-i muhâsebe-i evvel tezkire-i hazîne nüvişte*"[125],

"*ez-ân sebeb an cânib-i kalem-i teşrîfat, tezkire-i hazîne nüvişte fermûde*"; neye dayandığı ise

"*ber-mûceb-i arz-ı hal ve der-kenâr ve telhis ve fermân-ı âlî*" şeklinde belirtilirdi.

Siyakatla yazılan bu kısmın altında ödenen meblağ, hem dîvân, hem Hind rakamları ile yazılmakta, altında ise yekûn dîvânî yazı ile tek-

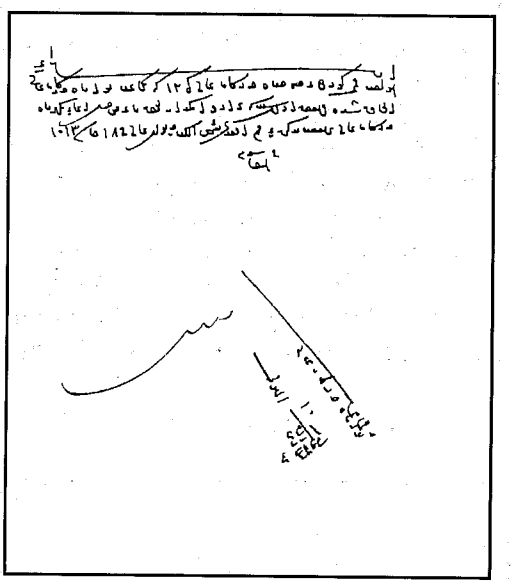
"dîvân tezkiresi" olduğuna işaret edilmektedir (Cev-D, nr. 14515). Muhallefat yazımı için kâtib tayiniyle ilgili bir dîvân tezkiresinin arkasındaki defterdar telhisinde de yine belgenin "dîvân tezkiresi" olduğu belirtilmiştir (Cev-M, nr. 18893).

[111] "Tezkire-i dîvân vusûlünde" sözüyle başladığı halde altta "sahh" bulunan tezkirelere birkaç örnek:

rarlanmaktadır. Rakamların neye delâlet ettiği hakkında üst veya yanlarında izahat verilmesi gerektiğinde yine siyakat yazısı kullanılmaktadır.

Yukarıda bahs edilen sadrazamın "buyuruldu" ve "sahh"ı tezkirenin sağ üst tarafına, defterdarın imzası ise ödenecek meblâğın dîvânî ile yazılmış kısmının altına veya arkaya konmuştur. Ayrıca üst solda kalın kalemle yazılmış "*verile*" kelimesi bulunur. Eğer mahsub bahis konusu ise, "*mizandan verile*"[126] veya "*deynine dutıla*"[127] gibi bir not konmuştur. Bütün tezkirelerde olduğu gibi bunlara da mühür basılmıştır.

Hazine tezkirelerine göre hergün yapılan masrafın müfredatı bu tezkirelerle karşılaştırılarak "mahsub" çekilir ve tezkireler, ruznamçe kaleminde battalda saklanırdı[128].

Şekil 177
İbtidâ tezkiresi
(D.BRZ, dos. 3/5-33)

6. İbtidâ Tezkiresi

Bir kimseye ilk def'a mevâcib tahsisinde verilen tezkireye "*ibtidâ tezkiresi*" denilir.

İbtida tezkirelerinde mevâcib verilen şahsın adı, vazifesi, kimin mahlûlünden, hangi vazifelinin tezkiresiyle tahsis yapıldığı "*Mevâcib-i Memi Gürcü an Cebeciyân-ı Dergâh-ı âlî [bölü]k 12 ki be-cemâ'at-i Bevvâbân-ı Dergâh-ı âlî ilhak şüde fermûde ez an sebeb ki emekdâr bûde bâ-arz-ı Hasan, Ağa-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı âlî, ber-mûceb-i tezkire-i Mim Efendi, Reisü'l-küttâb-ı Dîvân-ı âlî*"[129] şeklinde belirtilmiş ve nihayet tarih atılmıştır. Onun altına "*Fî yevm*" denilerek günlük tahsisatı yazılmış,

16 Ş 1135 / 22 Mayıs 1723 (D.BŞM. KGB, dos. 31/92 ve 93); 9 RA 1136 / 7 Aralık 1723 (dos. 33/24 ve 25); 13 Ş 1136 / 7 Mayıs 1724 (dos. 34/123)

[112] D.BŞM.KGB, dos. 81/113.

[113] 3 Ramazan 1197 (2 Ağustos 1783) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 74/43.

[114] 7 Cemâzıyelevvel 1137 (22 Ocak 1725) tarihli dîvân tezkiresi: D.BŞM.KGB, dos. 37/38.

[115] D.BŞM.KGB, dos. 74/43, 37/38 ve Velkov, *Diplomatik*, s.244.

[116] Cev-D, nr. 12173 ve 14515 bunlara misâl olarak verilebilir.

[117] Halil Nuri Bey (Nuri Tarihi'nin bu kısmı İ. Ü. Edebiyet Fakültesi Tarih Bölümünde Faris Çerçi tarafından mezuniyet tezi olarak hazırlanmıştır.), Zahire Hazinesinin kuruluşu münâsebetiyle buradan ödemelerin nasıl yapılacağını anlatırken Hazine-i Âmire'den para çıkışından da bahs etmektedir (*Tarih*, Üniv. Ktb., TY., nr. 5996, vr. 40b ve oradan naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 365).

[118] 3 Rebi'ülâhır 1190 (22 Mayıs 1776) tarihli hazine tezkiresi: Günday, *Siyakat*, s. 134-136.

[119] Velkov, *Diplomatik*, s. 272.

[120] Velkov, *Diplomatik*, s. 272.

[121] 25 Cemâzıyelâhır 1190 (11 Ağustos 1776) tarihli hazine tezkiresi: Günday, s. 140-142.

[122] 18 Muharrem 1142 (3 Ağustos 1729) tarihli hazine tezkiresi: İ.E.-Saray, nr. 2721.

[123] 29 Zilhicce 1089 (11 Şubat 1679) tarihli hazine tezkireleri: İ.E.-Saray, 914/3, 4, 5.

[124] Velkov, *Diplomatik*, s. 274.

[125] 25 Cemâzıyelâhır 1190 (11 Ağustos 1776) tarihli tezkire: Günday, *Siyakat*, s. 140-142.

[126] Günday, s. 140.

[127] 12 Rebi'ülevvel 1097 (6 Şubat 1686) tarihli hazine tezkiresi. Ayrıca bk. Velkov, *Diplomatik*, s. 278.

[128] Nuri, *Tarih*, 41a.

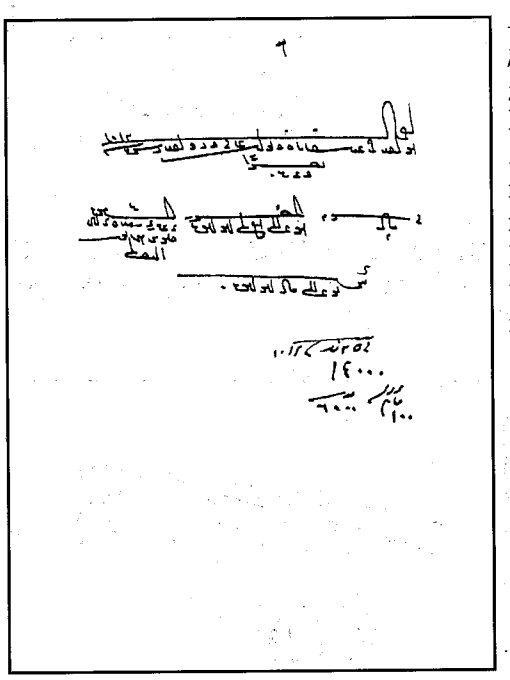
bunun, eğer varsa aslı ve terakkisi önce dîvân rakamlarıyle, ayrı ayrı gösterilmiş, altına ise toplamı dîvânî yazı ile verilmiştir.

7. İcmâl Tezkiresi

a. Mevâcib icmâli

Bu tezkireler, grupların toplu olarak bir veya birkaç kıst mevâciblerinin icmâlini veren tezkirelerdir. Bunlarda da stilize bir şekil verilmiş olan "*icmâl*_____" kelimesinin "lâm" harfi satır sonuna kadar uzatılmıştır. İlk "elif"in altından başlamak üzere "*Mevâcib, an Sakayân-ı Dergâh-ı âlî der vâcib-i RCC (recec) sene 1016*"[130] veya "*Mevâcib-i ba'zı kesân an Cemâ'at-ı Topcuyân-ı Dergâh-ı âlî ki der muhâfaza-yı Kal'a-i Budun bûde end vâcib-i RCC (recec) ve RŞN (reşen) ve LZZ (lezez) sene 1052 ve MSR (masar) sene 1053 an hızâne-i sitâden fermûde*"[131] gibi bir ifade ile ulûfeye hak kazanan grup ile ödenecek üç aylık veya aylıkların neler ve hangi seneye âid oldukları belirtilir. Altında "*neferen*" denilip dîvân rakamıyla mevâcib verilecekle-rin sayısı, bunun altında bazan düz, bazan da biraz meyilli olarak sağda "*fî yevm*", solda "*el-mukarrer*" kelimelerinin altında yine dîvan rakamıyla tutarları yazılır. Cülûs gibi olağanüstü durumlarda verilen mıkdar ise en sola "*ez-ziyâde an gurre-i Şa'ban berây-ı cülûs-ı humâyûn*" gibi bir başlık altında ilâve edilir[132]. Bazı icmâl tezkirelerinde bunun altında sadece "*mahsub*" olduğu halde bazılarında "*minhâ*" ve altında yapılan ödemelerin tarih ve mıkdarları ile kimin eliyle yapıldığına da işaret edilir ve nihâyet "*mahsûb şüd*" denilerek hangi gelirden mahsûbu yapıldığı meselâ,

"*Mukata'a-yı Üsküb ve Vulçıtrın*" şeklinde belirtilir.

Şekil 178
Mevâcib icmali tezkiresi
(D.BRZ, dos. 3/5-59)

b. Muhâsebe icmali

Muhasebe icmali tezkirelerinde önce muhasebesi yapılan mukata'anın adı, başlangıç tarihi, uhdesinde olan şahıs veya şahısların adları zikr edilir. Altına "*fî sene*" denilerek yıllık geliri belirtilir. Daha sonra "*minhâ, et-teslîmât*" başlığı altında çeşidli tarihlerde teslim edilen mıkdarlar ile teslimatın kimin tarafından ve kimin eliyle yapıldığına işaret edilir. Bundan sonra bu mukataadan vazife alanların sayısı, günlük ödenen mıkdar ve kaç günlük ödeme yapıldığı ile toplam ödenecek mıkdar yazılır ve nihayet teslimat ve vazife tutarlarının mizanı yapılır.

8. İn'âm Tezkiresi

Getirdikleri bir haber, yaptıkları bir iş gibi bir sebeble kendilerine ihsanda bulunulanlara verilecek şeyi bildiren tezkireler "*in'âm tezkiresi*" adını alırlar. Bunlarda da *in'am* kelimesindeki "ayın" harfi satır sonuna kadar uzatılarak kelime "*in'*_____*âm*" şeklini almıştır. Altında ihsanın kime ve hangi sebebden olduğu

[129] D.BRZ, dos. 3/5-33.

[130] A.E.-I. Ahmed, nr. 545.

[131] Günday, *Siyakat*, s. 92 (belgenin fotosu), 93-94 (okunuşu).

[132] Meselâ, D.BRZ, dos. 3/5-59'de bunun bir örneğini görmek mümkündür.

"*Be-muhâfızân-ı Erdel ez an sebeb ki, an cânib-i mezbûre, ba'zı haber âverde end bâ-fermân-ı âlî*"[133],

"*Be-Süleyman Ağa ki, der-vakt-i Ser-Çavuşân-ı Dergâh-ı âlî şüd ve destbûs-ı hazret-i Pâdişâh-ı âlem-penâh kerde, ber-mûceb-i âdet-i kadîm*"[134] gibi bir ifade ile belirtildikten sonra verilen şeyin cinsi ve mıkdarı

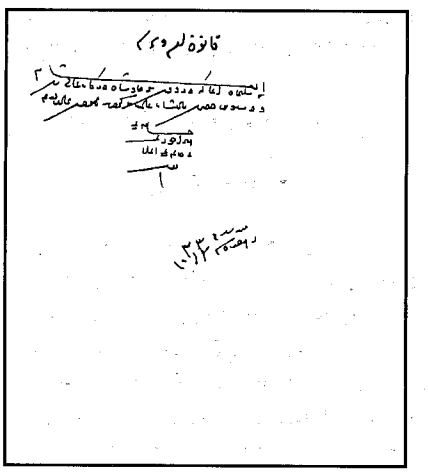
"*câme-i mîrâhûrî, an çatma-i âlâ, sevb 1*"[135],

"*câmehâ-yı mîrâhurî an kemha-i dü renk, sevb 2*"[136] şeklinde gösterilmiştir.

Üstte, kalın bir kalemle ve diğer tezkirelerde de görüldüğü gibi çok kere

"*Verile, mahalline kayd oluna*" emri, bazan da

"*Kanun ise verile*" şartlı emri; tezkirenin altında ise kaydın hangi tarihte yapıldığını gösteren "*kayıd şüd*" yazısı altında tarih bulunur.

Şekil 179
İn'am tezkiresi
(D.BRZ, dos. 3/5-53)

9. İzdiyad Tezkiresi

Bazı vazifelilerin mevâciblerindeki artışlar için hazırlanan tezkirelere "*izdiyad tezkiresi*" adı verilir. Bunlarda da "*izdiy_____âd*" kelimesinin "y"si satır sonuna kadar uzatılmıştır. İzdiyad tezkiresinin bir veya daha çok sayıdaki şahıs için verilmesine göre tertib şeklinde de değişiklik vardır.

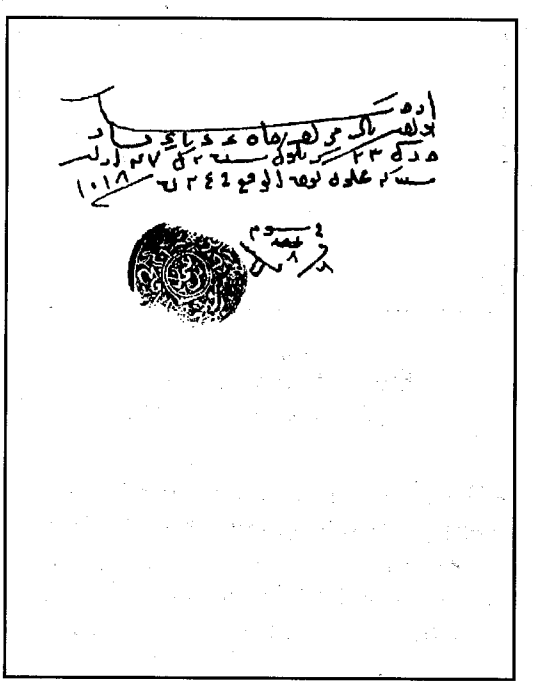
a. Tek Kişi İçin Hazırlananlar

Tek kişilik izdiyad tezkirelerinde, başlığın hemen altında

"*Mevâcib-i Mehmed Mustafa ki cemâ'at-ı müteferrikagân-ı Dergâh-ı âlî, ilhak şüden ber mûceb-i ez-an sebeb ki der hîn-i handen-ı Hazret-i Efendi, muhâsebe-i sefer-i humâyûn ber-mûceb-i kanûn-ı kadîm ferman şüde, ber-mûceb-i tezkire-i Mehmed Efendi Reîsü'l-küttâb-ı Dîvân-ı âlî*"[137] veya daha kısa olarak

"*Mevâcib-i Bekir Muradcan an Gurebâ-yı yesâr der [bölü]k 23, ser-bölük şüde be [bölü]k 47 ez-ân sebeb ki mahlûl bûde*"[138] şeklinde istihkak sahibinin adı, kimin tezkiresiyle verildiği ve

"*el-vâki' fî*" ibâresini müteâkıb de tarihi yer almakta; altında ise "*Fî yevm*" denilerek gündelik yazılmakta ve bunun da ne kadarının "*k*"(adim), ne kadarının "*z*"(iyade) olduğu belirtilmektedir.

Şekil 180
İzdiyad tezkiresi
(D.BRZ, dos. 7/7-70)

[133] D.BRZ, dos. 1/5-30.

[134] D.BRZ, dos. 3/5-53.

[135] D.BRZ, dos. 3/5-53.

[136] D.BRZ, dos. 1/5-30.

[137] 19 Rebi'ülevvel 1012 (27 Ağustos 1603) tarihli tezkire: D.BRZ, dos. 2/7-61.

b. Birkaç Kişi İçin Hazırlananlar

Tezkirenin birkaç kişi için verilmesi halinde ise, birincilerdeki isim yerinde "*mezkûrîn*" kelimesi bulunmakta, bunu takıben artışa hak kazananların mensub oldukları grubun adına yer verilmektedir. İsimler, alta ayrı ayrı yazılmakta ve her birine kimin mahlûlünden ziyade verildiği de her birinin altında ayrıca

"*Mehmed Çelebi veled-i merhûm Halil Paşa, fî yevm 20*"

"*Nûrullah Çelebi veled-i Hazret-i Mehmed Paşa, fî yevm 30*"

"*Mehmed İbrahim Çavuş, 20*" şeklinde gösterildikten sonra alt sağ tarafa kadim gündelikleri, sol tarafa ise "*ziyâde şüd*"ün altına meselâ "*an mahlûl-i Hacı Husrev an müteferrika-yı Dergâh-ı âlî ki müteveffâ şüde, bâ-fermân-ı âlî, fî yevm 5 / 6*" denilerek tarih atılmaktadır.

10. Masraf Tezkiresi

Masraf tezkireleri belli bir vazifeli tarafından yapılan harcamaları gösteren tezkirelerdir.

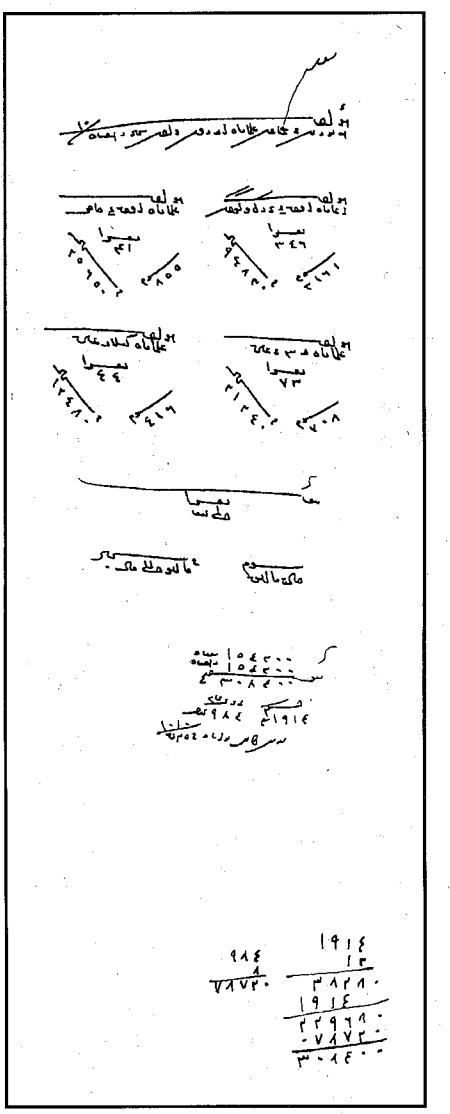
"*Berây*_____*-ı masârıf*" diye başlar, "berây"ın "y"si satır sonuna kadar uzatılır. Masrafın cinsi, ne için ve kimin eliyle yapıldığı yazıldıktan sonra tarih konur; alta masraf konusu olan maddelerin ad ve mıkdarları rakam ve yazı ile yazılır.

11. Mevâcib Tezkiresi

"*Mevâcib*_____" kelimesinin "b"si satır sonuna kadar uzatılmıştır. Hemen altında mevâcibe hak kazanan şahsın adı ile

"*an bevvâbân-ı dergâh-ı âlî [bölü]k 21*" gibi mensub olduğu grup ve bölük yazıldıktan sonra mevâcibin hangi üç aylık olduğu belirtilmiştir.

Eğer birden fazla şahsın mevâcibi söz konusu ve her birinin alacakları üçer aylık sayısı farklı ise, tezkirenin tanzimi biraz farklılık gösterir. Artık mevâcib kelimesinin altına bir şahsın ismi değil "*mezkûrîn*" kelimesi konur ve isimler daha alta sırayla yazılır. İsmin üstünde kaç kıst mevacib alacakları gösterilir. Tezkire, birden fazla şahıs için hazırlandığında "*neferen*" kelimesi altında kaç kişi olduğu da belirtilir. Altına "*fî yevm*" denilerek gündelik mıkdarı, onun da altına biraz eğik olarak "*el-mukarrer*" başlığı altında ve dîvân rakamlarıyla tutarı yazılır. Alt sol tarafta verev olarak ve daha ince bir kalemle, tarih atılıp mahsûbun hangi mukata'adan yapıldığına işâret edilir.

Şekil 181
Birkaç kişilik mevâcib tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/12-50/1)

Toplu mevâcib tezkirelerinin birer aylık olarak diğerlerinden biraz daha farklı bir şekilde yazılanları da vardır. Meselâ "mütekaidîn" için tertib edilenlerde, bir satırda birkaç kişi yazılmak üzere, üste isim, alta vazifesi, daha alta da dîvân rakamlarıyla istihkakları yazılmıştır. Bazılarında toplamayı kolaylaştırmak üzere her satırdaki mıkdarların, marja Hind rakamlarıyla toplamı yapılmıştır. İsimlerin bittiği yerde "*yekûn*_____" başlığı altında mevâcibe hak

[138] 28 Zilhicce 1011 (8 Haziran 1603) tarihli tezkire: D.BRZ, dos. 7/7-70.

kazananların sayısı, altında "*fî yevm*" denilerek günlük, "*fî şehr*" denilerek aylık mevâcib tutarı bulunur. Daha alta ince bir kalemle "*hasene*" ve "*nakdiye*" mıkdarları ve kime ödendiği ile tarih konulmuştur[139].

12. Mubâyaa Tezkiresi

"*Mubâya'a tezkireleri*", çeşidli vesilelerle yapılan alımlar için hazırlanan tezkirelerdir. Bazılarında tezkirenin başına haftanın günü, meselâ, "*yevmü's-sebt*_____" şeklinde son harfi uzatılmış olarak yazılır, altına tam tarih atılır. Bunun altında yine son harfi uzatılmak üzere "*el-mubâya'a*_____" kelimesi bulunur. Bundan sonra mubâya'anın kimin tarafından yapıldığı, daha sonra "*beray-ı*" kelimesinin altında da kimler için yapıldığı ve neden yahut nelerden ibaret olduğu, adedi veya birimi, altta toplam değeri yer alır. Diğer maliye tezkirelerinde olduğu gibi, siyakat yazısı ve dîvân rakamları kullanılmıştır. Toplam ödenecek mikdar bazan altta yazı ile de verilmiştir.

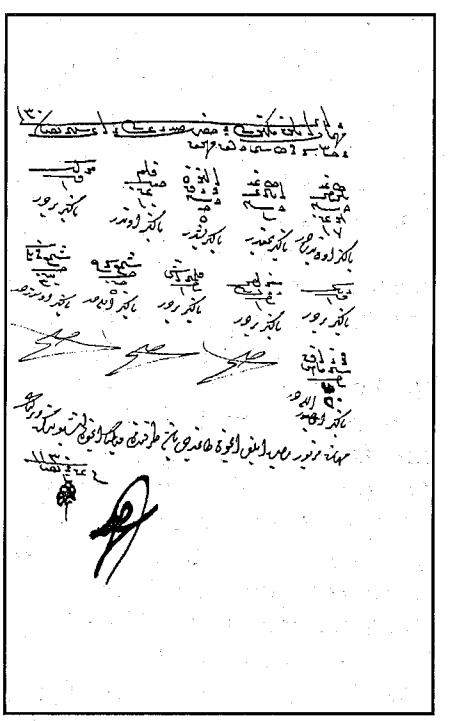
Bu tezkirelerde genelde iki **tarih** bulunur. Biri üstte, alımın yapıldığı, diğeri altta tezkirenin yazıldığı tarihtir.

Tezkirenin altında veya arkasında hazırlayan vazifelinin imza[140] yahut mührü[141] vardır.

13. Mühimmat Tezkiresi

Bazı mühim maddelerin tahsisi için verilen tezkirelere "*mühimmat tezkiresi*" denir. Konumuzla yakın ilgisi dolayısiyle çeşidli kalemlere her ay verilen kırtasiye malzemesine âid tezkireleri buna misâl olarak gösterebiliriz. Bu tezkireler "*Berây*_____*-ı mühimmat*" şeklinde başlar. Aylık tahsîsat olduğuna işaret edildikten sonra hangi kaleme verilecekse adı ve âid olduğu tarih ve kimin tarafından verildiği kayd edilmiştir. Verilen malzeme alta isim ve mıkdar olarak sıralanmıştır; mıkdarlar önce rakamla, altına ise yazıyla yazılmıştır.

"*Mühimmat-ı mezbûr receb aylığı içün kâğıdcıbaşı tarafından verilmek içün işbu tezkire verildi*" şeklinde bitirilip tarih, "*sahh*" ve paraf konmuştur.

Şekil 182
Mühimmat tezkiresi
(D.BŞM.KGB, dos. 24/163)

14. Sûret Tezkireleri

Maliyeden verilen sûret tezkireleri veriliş sebeb ve şekillerine göre birkaç grupta toplanabilir.

a. Hazineye Yapılan Ödemelerde Verilen Sûretler

Bunlar da temessük vermek için olanlarla verilen temessüklerin sûreti mâhiyetindekiler olarak ikiye ayrılabilir.

---

[139] 1010 cemâzıyelâhırına âid 25 Ramazan 1010 (19 Mart 1602) tarihli 45 kişilik bir mevâcib tezkiresi: D.BRZ, dos. 1/12-49/1.

[140] Velkov, *Diplomatik*, s. 158'deki örnek.

[141] D.BRZ, dos. 1/1-20.

aa. Tahvil Sûreti

"Tahvil tezkiresi" bahsinde izah edileceği gibi, gelirin ruznamçeye kaydı için diğer ilgili maliye kalemlerinden verilen belgeye "*Tahvil*" denirdi. Hazineye ödemeyi yapan şahsa temessük denilen senedin verilebilmesi için bu tahvilin sûretinin hazırlanması lâzımdı ki, bu tezkirelere "*sûret-i tahvil*" adı verilirdi.

ı. Tahvil sûretleri ekseriya, aynı tahvil tezkireleri gibi hazırlanmışlardır. Yalnız, bazılarında "*an tahvil*" kelimesinin üstünde ve müstakil bir satırda, fakat "an tahvil"den daha kısa olmak ve onu ortalamak üzere "t" harfi uzatılmış

"*Sûret*_____" kelimesi ve hemen altında

"Fî 11 CA sene 1045" gibi bir tarih bulunur. Tezkirenin altında ise "*temessük dâde*" ve "*kayıd şüd*" kelimelerine rastlanır[142].

ıı. *Sûret-i tahvil*lerin ikinci şekli ilk bakışta tahvil tezkiresi gibi görünür. "Sûret" kelimesi ve tarih, üste değil alta ve daha değişik bir şekilde yazılmıştır. Dîvân rakamlarıyla kayd edilmiş meblâğın altında bir çizgi ve tarih ile onun altında "*Temessük olmak için sûret-i tahvîldir ki nakl olundu*" cümlesine rastlanır[143].

ab. Temessük Üzerine Verilen Sûret

Bunlar, hazineye ödenecek bir meblâğın ilgili tahsildara teslimi durumunda onun verdiği temessük üzerine hazırlanmış sûretlerdir.

İlk satırda yine müstakil olarak, "*Tim*_____*âr*" gibi, gelir kaynağını gösteren kelime yer alır. Hemen altında gelir kaynağına tasarruf eden şahsın ismi ile paranın kime ve nasıl bir belge karşılığında ödendiği belirtilir. Bunun altında ödemeye sebeb olan şey ve mıkdarı ile daha altta ve verevine olmak üzere ödemenin yapıldığı şahıs, ödeme dönemi ve ödemenin nasıl bir belge üzerine (telhis, ferman-ı âlî) yapıldığı ve ödeme karşılığında alınan temessükten bahs edilir.

Sûret tezkiresinin ikinci kısmı, siyakatla yazılan ilk kısmın açıklaması mahiyetinde olup dîvânî kırması ile kaleme alınmıştır. Ödemeyi müteâkib verilen temessük üzerine hazırlandığı

"*... memhûr bir kıt'a temessük verilmeğin mûcebince mahalline kayd ve sûret verilmek fermân olmağın mûcebince mahalline kayd olunup işbu sûret verildi*" şeklinde belirtilip yazının sol altına gün ve yıl rakamla, ay adı ise rumuzla olmak üzere tarih atılmıştır[144].

b. Ruznamçe Sûreti

Hazineye yapılan ödemelerin ispatlanabilmesi için verilen ruznamçe sûretleri de tahvil sûretlerine benzer ve

"*an tahvî*____*l*_____" kelimesi ile başlarlar.

İkinci satırda gelir kaynağının cinsi hakkında

"*an akçe-i avârız ve bedel-i nüzûl...*"[145] yahut

"*an akçe-i bedel-i gedik-i çavuşluk / müteferrikalık-ı dergâh-ı âlî*"[146] şeklinde gelir kalemi; vergi ise

"*kaza-yı Ahî Çelebi, ... der livâ-yı Paşa ...*" şeklinde kaza ve sancak adı verilmek üzere, toplandığı yer veya yerler, âid olduğu yıl ve kim veya kimler tarafından toplandığı yazılır.

---

[142] A.E.-IV. Murad, nr. 73, 358, 472, 495 bunlardan birkaçıdır. Yayınlanmış örnekler için bk. Günday, s. 110, 117, 123.

[143] A.E.-IV. Murad, nr. 472 grubu içinde.

[144] Velkov, *Diplomatik*, s. 160-163.

[145] Gurre-i Zilka'de 1126 (8 Kasım 1714) tarihli ruznamçe sûreti: İ.E.-Saray, nr. 2267.

[146] 25 Cemâzıyelâhır 1120 (11 Eylül 1708) tarihli ruznamçe sûreti: İ.E.-Saray, nr. 2962 ve 15 Ramazan 1118 (21 Aralık 1706) tarihli sûret: İ.E.-Saray, nr. 2772.

Resim ise, resmin alındığı vazife sahibine bunun kimin mahlûlü veya ref'inden, hangi emirle (hatt-ı humâyûn, emr-i âlî) verildiği; bu emir üzerine verilen ruus-ı humâyûn ve tarihi; resmin, bu ruus mucibince hangi tarihte hazineye yatırıldığı hususları yer alır.

Sûretin ikinci kısmında hazineye giren paranın cinsi ve mıkdarı, bütün kelimeler alt alta gelecek şekilde, meselâ,

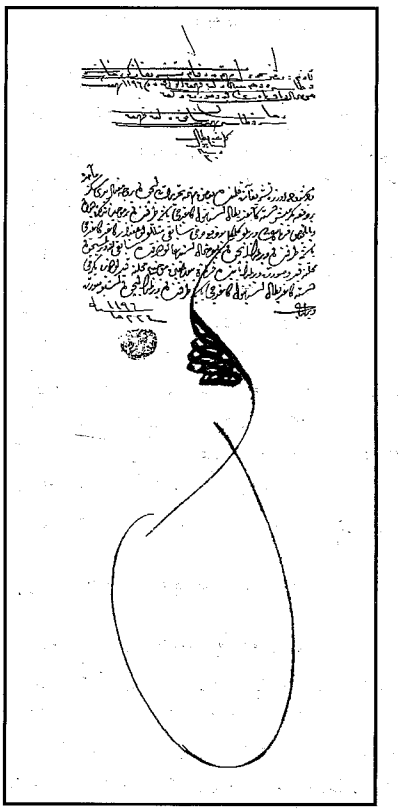
"zolota-i
cedîd,
be-hesâb-ı
guruş-ı esedî" kaydı konduktan sonra önce dîvân, sonra Hind rakamlarıyla olmak üzere yazılır; hemen altında ise yine her iki cins rakamla akçe değeri gösterilir.

Vergilerde, ayrıca nihâî rakamın "akçe" ve "tefâvüt-i hasene"[147] olarak değerleri, yine her iki rakamla birden yazılır. Bunun da altına hazineye teslim tarihi konur.

Belgenin temessük yerine geçecek bir ruznamçe sûreti olduğu ise dîvânî yazı ile

"Temessük olmak üzere işbu ruznamçe-i humâyûndur ki mahallinden aynıyle nakl olundu" şeklinde belirtilir. Sol alta tarih atılır. Sayfanın alt kısmında yine kuyruklu imza vardır. Mahsubu yapılmışsa bunun tarihi de işaretlenir. Hazırlayanın mühür veya parafı arkadadır.

Sûretin üst sağ tarafında stilize *"buyuruldu"* yazısı ve "an tahvil" kelimesinin sağ yanında Bâb-ı âsafî işareti olan çift çizgi görülür.

Şekil 183
Sûret tezkiresi
(D.BŞM.KGB, dos. 74/33)

c. Mukabele Sûreti

Kapıkullarının vazifelendirilmeleri ve emeklilikleri hallerinde Mukabele kalemlerince düzenlenen mukabele sûretleri de iki kısımdan meydana gelmektedir. Siyakat ile yazılan ilk kısım

"An cemâ'at_____" kelimesi ile başlar ve "t"nin uzatılan kısmının altında *"ebnâ-yı sipâhiyân"* veya *"silâhdârân"* gibi bir kelime yer alır. Bunun altında sûretin veriliş şeklini gösteren *"reft_____"*, *"müteveffâ_____"* gibi bir kelimenin uzatılan son harfi üstüne gelmek üzere, vazifelinin adı, memleketi, yevmiyesi, bölüğünü gösteren esâme yazılır. Alt sağa, eğer emekli olmuşsa, önceki maaşı ile bunun ne kadarının hazîneye kalacağı, ne kadarının ise kendisine verilmekte devam edileceği kayd olunur. Ölüm vuku'unda, eğer maaş sahibinin ölümü başka bir şahıs tarafından haber verilmişse, maaşın muayyen bir kısmı "ihbâriyye" olarak bu şahsa bırakılır. Geri kalanın bir kısmı hazineye intikal eder, bir kısmı da "ibtidâ" veya "terakkî" olarak verilir.

Yevmiyeyi gösteren bu rakamların solunda tarih bulunur.

Sûretin, dîvânî kırması ile yazılan ikinci kısmında yukarıdaki bilgiler tekrarlanır ve

"... 'den teka'üd olmak içün bâ-ru's-ı humâyûn çalınup defterden ihrâc olunmuşdur" veya

"... teka'üd olmak fermân-ı âlî olmağın vech-i meşrûh üzere çalınup defterden ihrâc olmağla sûret-i mukabele verildi" şeklinde bitirilir[148].

[147] *"Tefâvüt-i hasene"*, altının hazineye giriş ve çıkışı arasındaki fiat farkından meydana gelen ve hazine lehine kayd edilen fazlalıktır. Hazineye yapılan ödemelerde bir guruş 160 akçe kabûl edilirken hazine tarafından yapılan ödemelerde 120 akçe üzerinden işlem yapılmakta böylece guruş başına 40 akçe fark hazineye kalmaktaydı ki, tevâvüt-i hasene rakamı, guruşu gösteren rakamın 14/1000'ü idi.

[148] Velkov, *Diplomatik*, s. 182-185.

d. Ödeme Sûreti

Genellikle çeşidli ihtiyaclar için verilen *mühimmat, irsâliye* gibi bazı malzeme tezkirelerinin sûretleri bu gruptadır.

Müstakil bir satırı kaplayan "*Sûret*_____" veya "*Berây*_____" kelimelerinden biri ile başlayan bu tezkirelerin de ilk kısımları siyakatla yazılmıştır. Malzemenin kime, ne için, hangi tarihte ve kimin arzuhali üzerine yazılan telhis ve hangi tarihli ferman-ı âlî ile kimin tarafından verildiği hususları yer alır.

Bunun altında, yine siyakatla olmak üzere, verilen malzeme veya malzemelerin, isim ve mıkdarları verilmek üzere tam bir dökümü yapılır. Malzeme belli bir kaleme verildiği takdirde maddeler yanyana gelmek üzere ve eğer varsa cinsleri ile mıkdarları alta, genellikle Hind rakamları kullanılarak yazılır, bazan da mıkdarlar, her rakamın altında yazı ile tekrarlanır. Bir satırın yetmemesi halinde ikinci, üçüncü satırlara geçilir. Yazılacakların satırın ortasında bitmesi halinde her hangi bir şey ilâvesini önlemek üzere bitim yerinden sonra bir veya yanyana birkaç "sahh" konur[149].

Tahsisin birden fazla kişiye yapılması ve cinslerinin değişik olması hallerinde ise bu kısmın yazılışı biraz farklılık gösterir. Her grup yine "berây" kelimesiyle başlar ve meselâ,

"*ilbâs be-hazret-i vezîr-i müşârünileyh*" ve

"*ilbâs be-ba'zı kesân der vakt-i iktizâ der-nezd-i hazret-i vezîr-i müşârünileyh mevcûd şüde..*"[150] gibi bir başlık konularak, gönderilen şey yazılıp mıkdarlar alt alta sıralanarak yanlarına cinsleri konur ve alta toplam yapılır. Toplam her iki cins rakamla da verilir.

Diğer sûretlerde olduğu gibi bunlarda da, siyakatla yazılanların, altta, dîvânî yazı ile izahı yapılır. Sol alta tarih ve hemen altına mühür basılır, yahut "sahh" konur. Ortaya ise kuyruklu imza çekilir. Ancak, kuyruklu imzanın, dîvânî yazı ile iç içe olması[151] yazıdan önce çekildiği intibaını vermektedir. Altta ise bazan "kayıd be-defter" ibaresine rastlanır[152].

e. Tahsis veya Tasarruf Belgesi Sûreti

Darbhaneden verilen sûretler bu grupta mütalaa edilmelidir. Bunlar da müstakil bir satırı kaplayan "*Berây*_____" kelimesi ile başlarlar. Bir "gedik"in tasarrufu veya bir dükkânın tahsisi, vs. yapıldığına göre ikinci satırın ilk kelimeleri bunu gösterecek tarzda

"*Tahsîs şüde-i dükkân-ı haffaf...*"[153] veya

"*Zabt ve tasarruf kerde-i gedik-i dükkân-ı sarraflık...*"[154] şeklindedir. Yine siyakatla yazılmış bu ilk kısımda diğer sûretlerde olduğu gibi tahsisin cinsi ve kime yapıldığı, mahlûlden ise eski sahibi belirtilir. Tasarrufa verilen şey yeniden ihdas ediliyorsa buna da meselâ "*in kadar dükkân zamm ve ilâve*"[155] şeklinde işaret olunur. İhtiyac duyuluyorsa, bunların, kimin veya kimlerin kefaleti altında olduğu kayd edilir ve nihayet muâmelenin tekemmülü için yapılan yazışmalar (takrir, îlâm, telhis) ve verilen emirlere (fermân-ı âlî) tarihleriyle beraber işaret olunur.

---

[149] Meselâ, Selh-i Muharrem 1137 (19 Ekim 1724) tarihli mühimmat tezkiresi sûreti: D.BŞM.KGB, dos. 36/50.

[150] 25 Zilka'de 1135 (26 Eylül 1723) tarihli irsaliye tezkiresi sûreti: İ.E.-Hil'at, nr. 377.

[151] D.BŞM.KGB, dos. 36/50; İ.E.-Hil'at, nr. 377; Velkov, *Diplomatik*, s. 165.

[152] İ.E.-Hil'at, nr. 377.

[153] 18 Safer 1215 (11 Temmuz 1800) tarihli Simkeşhâne dükkânı tahsisi sûreti: Cev-Darb, nr. 1205.

[154] 19 Zilhicce 1204 (30 Ağustos 1790) tarihli gedik tasarrufu sûreti: Cev-Darb, nr. 1041.

[155] Cev-Darb, nr. 1205.

Bu kısmın altında orta yerde yine siyakatla olmak üzere tahsisin kime yapıldığı "*be-nâ_____m*" başlığı altında baba adı da zikr edilerek yazılır. Şayet tahsis yapılan şahıs gayr-i müslim ise "*zımmî*" veya "*yahudi*" şeklinde hangi cemaatin mensubu olduğu da gösterilir. Üçüncü satıra tahsis edilen şey, dördüncüye "aded" ve altına da Hind rakamlarıyla sayısı yazılır. Bunun sol altına, sağ alttan sol üste eğik olarak

"*Bedesten Fincancılar kapusu karşısındadır*"[156] veya

"*Dükkânı, Odun kapusu dâhilinde ve Ali Paşa Hanında odası ve kefîli Zindan kapusu dâhilinde Apostol zımmîdir*"[157] gibi bir şerh verilir.

Sûretin üçüncü kısmında, bu def'a dîvânî kırması ile yazılmak üzere, üstteki bilgiler teferruatlı bir şekilde açıklanır. Bu izahatın, sayfanın sağ yarısındaki sütûna sığmaması halinde sol yarıdaki ikinci sütûna geçilir[158]. Yazının bitiminde veya satır müsâid değilse hemen altında solda diğer sûretlerde atıldığı tarzda tarih, altında tertib edenin mührü ve orta yerde sayfanın boydan geri kalan kısmını kaplayacak şekilde kuyruklu imza bulunur.

f. Tertib Defteri Sûreti

Saraylar, kapıkulu vs.nin ihtiyacları olan zahire, et gibi maddelerin temini belli bir vazifeliye havale edilmekte; bedelleri ise bazı gelirlerden "ocaklık" olarak karşılanmakta idi. Bunun için bir yıl gibi muayyen bir zaman zarfında sarf edilecek olan maddelerin dökümü yapılır ve zamanında satın alınıp ihtiyacın giderilmesi şartıyla "*tertib defteri*" adı verilen döküm ilgili kaleme kayd olunup tezkiresi, sûreti ve başmuhasebeye ilmühaberi gönderilmek üzere hazırlanan telhis ve ferman-ı âlî mucibince adı geçen belgeler hazırlanırdı ki bu maksadla ilgili kalemden verilen sûret, "*tertib defteri sûreti*" idi.

Bu sûretler de üç kısımdan meydana gelmiştir. İlk parça "t" harfi satır sonuna kadar uzatılmış "*Sûret_____*" kelimesiyle başlar ve

"*tertîb-i bahâ-yı güşt ve kuzu ve toklu ve ağnâm-ı kurbân..*" gibi tertib olunacak maddeler sıralandıktan sonra bunların hangi müesseseler için satın alınacağı

"*Berây-ı ta'yînât-ı Saray-ı Cedîd-i Âmire ve Sarây-ı Atîk-i Ma'mûre ve Saray-ı Humâyûn-ı Galata ve meydân-ı Ocağ-ı Yeniçeriyân ve Cebeciyân ve Topcuyân-ı Dergâh-ı âlî ...*" şeklinde belirtilip tertibin hangi tarihler arasındaki devreye âid olduğu ve kimin tarafından temin edileceği sûretin hangi emirler üzerine verildiği ve tarihi konur.

İkinci kısmın ilk grubunda

"*Berây_____-ı*

ta'yînât-ı mezkûrîn_____" başlığı altında tayinatın verileceği müessese veya şahıslarla her birinin günlük istihkakları; ikinci grubunda "*Yekûn_____*" başlığı altında istihkakın, önce günlük ve yıllık toplam mıkdarları ve hemen altında her bir madde için kuruş olarak ödenecek meblâğ ve nihayet hepsinin tutarı yer alır.

Üçüncü grup

"*Minh_____a*

an emvâl-i mezkûrîn ber-vech-i ocaklık" başlığı altında bu alımlar için tahsis edilen gelirlerin, her birinin başında

"*An mâl_____*" sözü bulunmak üzere adı, hangi tarihe âid olduğu ve kuruş cinsinden mıkdarı kayd edilerek altında toplamı yapılır ki, bu rakam, ikinci grubun sonundaki masraf toplamına eşittir.

Sûretin ilk iki kısmında siyakat yazısı ve Hind rakamları kullanılmıştır.

Belgenin üçüncü kısmı, diğer tezkire ve sûretlerde olduğu gibi, üst kısımların açıklaması mâhiyetinde olup dîvânî kırmasıyle kaleme alınmıştır. Bitiminde solda tarih ve altında sûreti tertib edenin mührü; ortada, sayfanın alt kısmını kaplayacak tarzda kuyruklu imza bulunur[159].

---

[156] Cev-Darb, nr. 1205.

[157] Cev-Darb, nr. 1041.

[158] Örnek olarak Cev-D, nr. 1041.

g. Tahrir Defteri Sûreti

Bilindiği gibi bir timar çeşidli köy veya mezrealardaki hisselerden meydana gelirdi. Bunlarda zamanla meydana gelen değişiklikler ise, verilen emr-i âlî üzerine nişancı tarafından icmal defterlerine işlenirdi. İşte bu tahrir defterlerindeki kayıdların aynen çıkarılmasına "*sûret-i defter*" adı verilirdi. Tahrir defteri sûreti üç kısımdan meydana gelmektedir.

ı. Siyakatle yazılı kısım ki, her köy, üstte livası, altta kazası ve geliri gösterilmek üzere alt alta yazılmıştır.

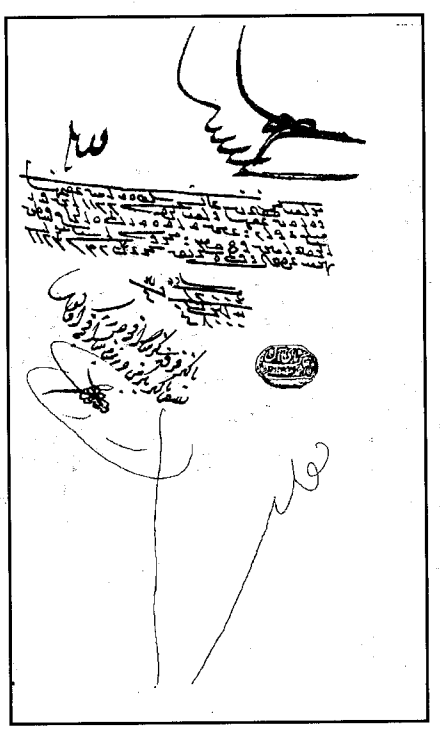
ıı. Siyakat yazılı kısmın üstünde aşağıdan yukarıya doğru ve dîvânî kırmasıyle yazılmış yapılan tashih, aynen defterdeki şekliyle geçirilmiştir. Sonunda tashih tarihi ile tashihin nışancı kalemiyle yapıldığını gösteren "*bâ-hatt-ı tevki'î*" kelimeleri görülür.

ııı. Bunun altında dîvânî kırmasıyla yazılmış
"*Sûret-i defter-i icmâl-i sultânî budur ki nakl olundu*" cümlesi, yazı ile ve Arabca olarak tarih, daha altta ise mühür bulunur.

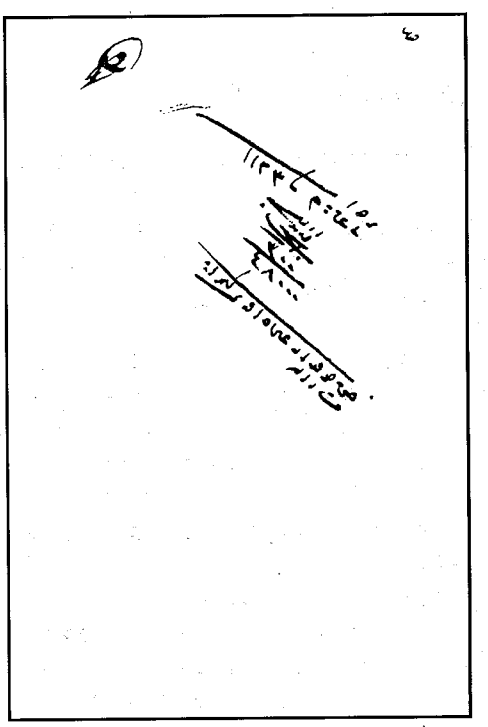
ıv. Siyakatle yazılmış kısmın üst yanında "buyuruldu" ve çift çizgi, en altta ise tarih vardır.

15. Tahvil Tezkiresi

Osmanlı maliyesinde bir gelirin Ruznamçe defterlerine kayd edilmesi için muhasebe, cizye ve mevkufat kalemlerinden tezkire verilmesi gerekirdi ki buna "*tahvil*" denir-

Şekil 184
Tahvil tezkiresi
(İ.E.-Saray, nr. 3145)

Şekil 185
Tahvil tezkiresinin arka yüzü
(İ.E.-Saray, nr. 3145)

[159] 9 Cemâzıyelâhır 1176 (26 Aralık 1762) tarihli tertib defteri sûreti: Cev-M, nr. 17939.

dî[160]. Tahvil tezkireleri "An tahvil_____" sözüyle başlar. Altında mukataaya tasarruf eden şahsın ismi ve "*muhassıl*", "*cizyedar*" yahut "*nâzır*" gibi vazifesiyle "*akçe-i cizye-i gebrân*", "*akçe-i mukata'at-ı muhassıllık-ı Haleb*", "*akçe-i bedel-i kürekciyân-ı Vilâyet-i Hamid*" gibi gelir kaynağı ve başlangıç tarihi, "*ber-vech-i peşin*" yahut "*an kıst*" şeklinde ödemenin peşin veya taksit olduğu ve nihayet daha ince uçlu bir kalemle paranın kimin eliyle teslim edildiği yazılmıştır. Altında dîvân rakamlarıyla tutar, onun da altında sağda "*an akçe-i mezbûre*" adıyla mukataa bedeli, solda ise altının alış satış kurları arasındaki farktan doğan ve "*tefâvüt-i hasene*" denilen hazine kârı yer alır. Bunların da altında tarih bulunur. Ayrıca biraz aşağıda ve yan tarafta olmak üzere yukarıda dîvân rakamlarıyla yazılan mıkdarların bu def'a da Hind rakamlarıyla yazılmış şekli vardır. Tezkiredeki bilgilerin deftere geçirildiği ise stilize bir şekil almış olan ve verevine olarak yazılan "*nukilet*" kelimesiyle belirtilmiştir.

Bazı tezkirelerde görülen "*tâbi'-i mevkufat*" gibi kalemi, bazılarında ise "*temessük dâde fî minhû, be-dest-i Mehemmed Halife el-mezbûr*" şeklindeki temessük verildiğine dair kayıdlar ise kâğıdın alt tarafında yer alır[161].

16. Tayînat Tezkiresi

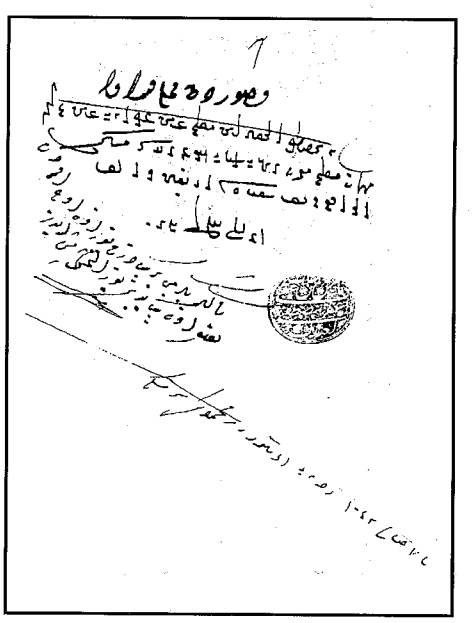
Bazı kalemlere, muayyen olan istihkakları dışındaki ihtiyaclarını karşılamak üzere tahsis edilen mıkdarlar için hazırlanan tezkirelere "*ta'yînat tezkiresi*" adı verilirdi. Bunlar da "*Berây_____-ı ta'yînât*" şeklinde başlarlar, kime tahsis edilecekse onun vazifesi yazılır ve fazlalığın hangi aya âid olduğu ve yine "fermân-ı şerîf" ile tahsis yapıldığına işaret edilir. Altında, tahsis edilen şey kimden alınacaksa, onun vazifesi ile tahsis yapılan şeyin cinsi ve mıkdarı (önce dîvân, sonra Hind rakamlarıyla) yazılmıştır. Bunun altında ise dîvânî kırması yazı ile, tezkirenin, aylık tahsisatın yetişmemesi sebebiyle hazırlanan dîvân tezkiresi üzerine verildiği belirtilmiş, altına tarih, "sahh" ve paraf konmuştur.

17. Teslim Tezkiresi

Teslim tezkiresi de hazineden para çıkışını gösterir. Diğer maliye tezkirelerinden farklı olarak "teslim" kelimesinin son harfi değil, "sin"i satır sonuna kadar uzatılmış, ikinci hece satır sonuna sıkışarak kelime "*tes_____lim*" şeklini almıştır.

Bundan sonra teslimin kime yapıldığını göstermek için ismin önüne "*be-*" getirilmiş, ismi müteâkıb ise yine teslim edilen şahsın vazifesi konmuş, müteâkıben teslimatın ne için yapıldığı yazılıp tarih atılmış, altına önce yine dîvân rakamlarıyla sonra dîvânî kırması yazı ile meblâğ yazılmış, sağ tarafa mühür basılmıştır. Maamafih, mührün arkaya basıldığı tezkireler de vardır.

Bazı tezkirelerde sadece ödemenin tarihi ile kime yapıldığı kayd edilirken, bazılarında, ödemenin nereden yapıldığına da işaret olunmuştur. Bu sonuncu kayıdlar ince bir kalemle ilâve edilmiş olup tarihleri de bazan tezkire tarihinden iki yıl sonrasına âiddir. Tezkirelerin üzerinde ise kalın kalemle yazılmış "*Mahalline kayd oluna*", "*Mahalline geçe*", "*Kusurdan mahalline kayd oluna*" gibi şerhler vardır.

Şekil 186
Teslim tezkiresi
(A.E.-IV. Murad, nr. 323)

[160] Halil Sahillioğlu, "Ruznamçe", *TBPDS*, s. 120.

18. Teşrif Tezkiresi

Yabancı devlet elçilerine kira, vs. yapılan ödemeler, giydirilen hil'atler için hazırlanan tezkireler "*Teşrîf*_____"kelimesiyle başlarlar. İkinci satırda yapılan masraf

"*Be-elçi-i Frânçe ki be-Dergâh-ı âlî âsûde-bûd ve hâlâ icâre dâde fermûde ber-mûceb-i âdet-i kadîm dâde fermûde*"[162]

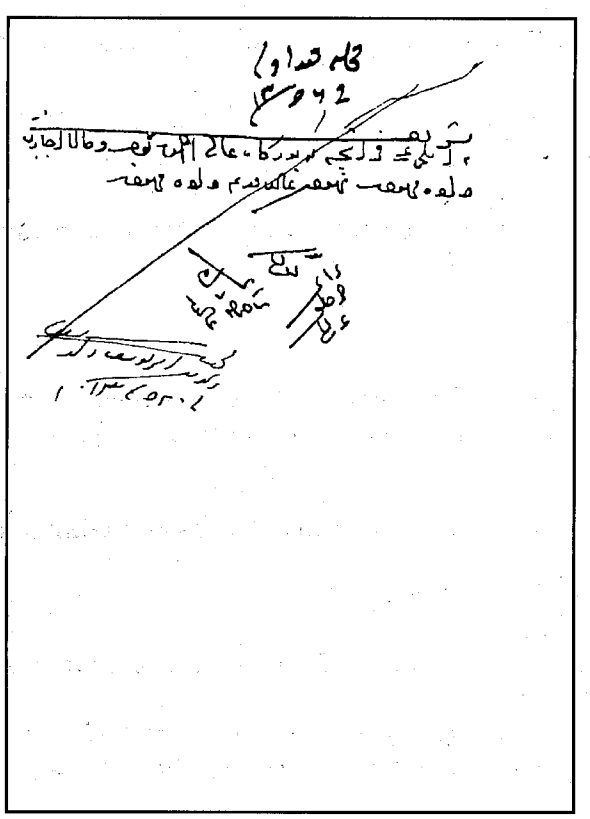
"*Be-elçiyân-ı Dubrovenedik ki be-Dergâh-ı âlî pîşkeş âverdend ber-mûceb-i âdet-i kadîm, hil'at-ı fâhire-i mezbûre*"[163] denildikten sonra ödemenin nakid veya hil'at olarak yapılmasına göre alta meselâ

"*Nakdiye*" denilip meblâğ belirtilmiş, bunun da altına hangi kalemlerden ibâret olduğu ve mıkdarları

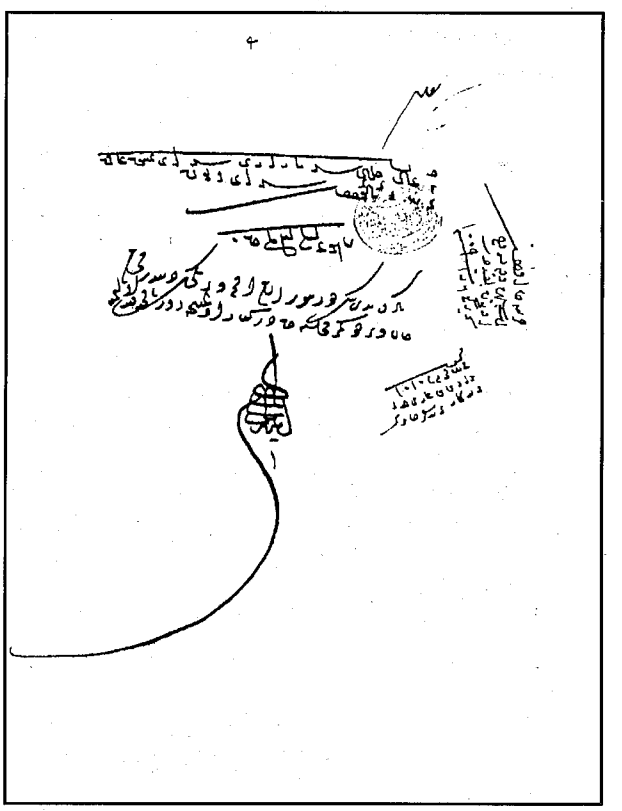
"*berây-ı harçlık*" ve "*berây-ı harc-ı rah*";

eğer verilen hil'at ise meselâ

"*Câ*_____*mehâ-yı*
mîrâhûrî-i kadîfe-i rişte-i
*Brus*_____*a*
*sevb*____" denildikten sonra verilen hi'lat sayısı yazılmıştır. Eğer mahsub yapılmışsa, diğer tezkirelerde olduğu gibi üste de yine "*verile*" ve "*mahalline kayd oluna*" gibi kayıdlar konmuştur.

Şekil 187
Teşrif tezkiresi
(D.BRZ, dos. 3/8-77)

Şekil 188
Zimmet tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/51-21 eski)

[161] Muhasebe-i evvel, "Ruznamçe", s. 124-125 (okunuşları) ve 334-336 (fotografları).

[162] 20 Zilhicce 1013 (9 Mayıs 1605) mahsub tarihli tezkire: D.BRZ, dos. 3/8-77.

[163] 29 Rebi'ülâhır 1014 (13 Eylül 1605) kayıd tarihli tezkire: D.BRZ, dos. 3/1-22 (eski).

19. Zimmet Tezkiresi

Hazineye ödenmesi gereken bir meblâğın henüz teslim edilmeyen kısmının teslimi için hazırlanan tezkirelere "*zimmet tezkiresi*" adı verilir. Tezkire, "*Der-zimmet*_____-i" sözüyle başlar ve sondaki "t" harfi uzatılır. İkinci satıra paranın zimmetinde olduğu şahsın adı ve vazifesi yazılır. Üçüncü satırda yine bir başlık vardır: "*an mâl*_____-*i*". Altında hangi gelirden zimmetli olduğu ve senesi yazılmıştır. Zimmetin hangi kayda göre olduğu da "*ber- mûceb*_____-*i*" müstakil satırının altında belirtilir ve ödenmesi gereken paranın ne kadarının hazineye teslim edildiği, ne kadar borç kaldığı gösterilmiştir. Alta ise

"*Meblâğ-ı mezbûr ber-vech-i ta'cîl tahsîl ve teslîm-i hazîne olunmak üzere şerh verildi*" denilip tarih atılmıştır.

II. K A İ M E

"*Kaime*", Arabca asıllı bir kelime olup 1. ayakta duran, 2. bir şeyin yerine geçen mânâlarını ifade eden "*kaim*" kelimesinden gelmektedir. Belge bahis konusu olduğunda ikinci mânâsı geçerlidir.

Osmanlı diplomatiğinde "*kaime*" ismi, iki ayrı tür belge için kullanılmıştır: Arîza ve tezkire yerine geçenler.

A. ARÎZA YERİNE GEÇEN KAİMELER

Arîzaların alt makamdan üst makama yazılmasına karşılık *kaime*ler üst makamdan alt makama yazılırlar.

1. Rükünleri

Diğer birçok belge gibi kaimelerde de **davet**, sayfanın üst kenarına yakın bir yerde basit "*hüve*"den ibârettir. Hüve ile elkab arasında ise belirli bir mesafe bırakılır.

Elkab bazan sadece

"*Ma'rûz-ı abd-i ahkarlarıdır ki*" şeklindedir. Fakat kaimeler üst makamdakinden alt makamdakine yazılmasına rağmen ekseriya

"*Benim izzetlü, sa'âdetlü karındaş-ı e'azzım hazretleri*"[164],

"*Benim inâyetkâr efendim*"[165],

"*Devletlü, atûfetlü, mürüvvetlü, re'fetlü seniyyü'l-himem kerîmü'ş-şiyem sultânım hazretleri*"[166],

"*Devletlü, atûfetlü, mürüvvetlü veliyyü'l-himem efendim sultânım hazretleri*"[167],

"*Devletlü, inâyetlü, atûfetlü, re'fetlü veliyyü'n-ni'am âlî-himem efendim sultânım hazretleri*"[168],

"*Benim sa'âdetlü, mekremetlü, meveddetlü, re'fetlü karındaş-ı e'azz u ekremim sultânım Ağa-yı celîlü'ş-şân hazretleri*"[169] veya benzeri hürmetkâr kalıblar kullanılmıştır.

---

[164] 29 Rebi'ülâhır 1134 (6 Şubat 1723) tarihli kaime: Cev-M, nr. 16356.

[165] 5 Zilhicce 1176 (17 Haziran 1763) tarihli kaime: A. MKT, dos. 58/12.

[166] Gurre-i Zilhicce 1242 (26 Haziran 1827) tarihli kaime: Cev-M, 8755.

[167] 25 Zilhicce 1206 (14 Ağustos 1792) tarih ve "İbrahim" mühürlü kaime: Cev-M, nr. 16936.

[168] Çirmen mutasarrıfı Aliş Paşa'nın 9 Cemâziyelâhır 1245 (6 Aralık 1829) tarihli kaimesi: HH, nr. 43374-C.

[169] 19 Safer 1177 (29 Ağustos 1763) tarihli kaime: BOA, A.MKT, dos. 58/31.

Müstakil satıra yazılan elkabdan sonra hemen **nakil** kısmına girilerek kaimenin yazılmasına sebeb olan şey anlatılır ve burada cümle genellikle

"*kaime-i muhalesât tahrîr*"[170],

"*kaime-i hulûs-dâime tahrîr*"[171],

"*kaime-i muhâlesat-allâme tahrîr*"[172] tarzlarında *kaime*nin yazıldığı; eğer kaime ile birlikte bazı belgeler de gönderiliyorsa

"*derûn-ı kaimeye mevzuan*"[173],

"*derûn-ı kaime-i senâverîye leffen*"[174] şeklinde bir ifade ile yahut da belgenin altına

"*tarih-i kaime günü...*" gibi ilâve edilen bir notla gönderilen yazının kaime olduğuna işaret edilirdi. Maamafih, belgenin "*kaime*" hüviyeti taşımasına rağmen "*arîza*" tabirinin kullanıldığı hallere de rastlanmaktadır ki, bu da, *kaime* ile *arîza* arasındaki farkın sadece gönderen ile gönderilenin mevkilerinden ibâret olduğunu, kaime kalıblarına göre yazılan belgeler için de "*arîza*" tabirinin kullanıldığını göstermektedir.

Nakil kısmını takiben, gelen emir (tabiî bu emir, kaimenin yazıldığı şahıs tarafından değil, yazının, onun vasıtasıyla sunulacağı üst makamca verilecektir.) vechile hareket edileceğine işaret eden değişik şekillerde bir **hâtime** yer alır.

"*... me'mûl ve müsted'a-yı hâlisânemizdir*",

"*... ihtimâm u dikkat buyurmaları me'mûldür*"

"*... müsâ'ade-i seniyye buyurmaları menut-ı lutf u mürüvvetleridir*" gibi bir ifade ile kaimeye son verilir.

Kaimelerde daima **tarih** ve **mühür** bulunur. Yazının bitimine mühür basılıp biraz altına tarih atılabildiği gibi, tarihden sonra mühür konulmuş kaimelere de rastlanır.

2. Şekil Özellikleri

Kaimeler, genellikle 30 x 47,5; 38 x 53 cm. gibi büyük boy kâğıtlara yazılmıştır. Kâğıt, boylamasına ikiye katlanır ve yazı, önce sağ yarıya yazılır, bu kısım yetişmediği takdirde sol yarıya geçilir. Yazının üst tarafında, kâğıdın büyüklüğüne göre değişmek üzere 10-15 cm.lik bir boşluk bırakılmıştır.

Yazı cinsine gelince: XVIII. yüzyıl *kaime*lerinde nesih kullanılırken XIX. yüzyıldakilerde rık'anın tercih edilmeye başlandığı görülmektedir.

*Kaime*lerin ekserisinde, belgenin sonlarına doğru "*kaime*" kelimesi kullanılmakla beraber, bazılarında -yukarıda da işaret edildiği gibi- belge, mahiyeti dolayısiyle "*arîza*" olarak da isimlendirilmektedir. Bir kısmının içinde ise belgenin cinsi ile ilgili her hangi bir imâda bulunulmaz; fakat meselâ, sadrazamın telhisinin eki olarak padişaha sunulurken kaimenin üst tarafına

"*Bosna Valisi kullarının kaimesidir*"[175],

"*Ordu-yu humâyûnları kaimmakamı Aliş Paşa kullarının muahharen vurûd eden kaimesidir*"[176],

"*Şark cânibi seraskeri Ra'uf Paşa kullarının vârid olan kaimesidir*"[177] veya

---

[170] Cev-M, nr. 16356.

[171] Cev-M, nr. 15824.

[172] 6 Cemâzıyelevvel 1245 (3 Kasım 1829) ve 23 Cemâzıyelâhır 1245 (20 Aralık 1829) tarihli kaimeler: HH, nr. 43091 ve 43103.

[173] A.MKT, dos. 58/31.

[174] Cev-M, nr. 8755.

[175] 23 Cemâzıyelâhır 1245 (20 Aralık 1829) tarihli kaime: HH, nr. 43102.

[176] 11 Zilka'de 1245 (8 Mayıs 1830) tarihli kaime: HH, nr. 43108.

"*Trabzon Valisi kullarının kaimesidir*"[178] gibi bir der-kenar konur. Bazı kaimelerin ise, üzerindeki buyuruldularda "*kaime*" olduğu

"*İşbu kaime ve defter mazmûnu verilen emrin kaydı bâlâsına şerh verile*"[179] şeklinde belirtilmiştir.

B. TEZKİRE YERİNE GEÇEN KAİMELER

Tezkire yerine kullanılan kaimeler, hazine tezkiresi hazırlanmasını temin için yazılırlardı. Maliyenin ruznamçe ve başmuhasebe kalemleri dışındaki mukataa, mevkufat, cizye, vs. kalemlerinde hazırlanırlardı[180].

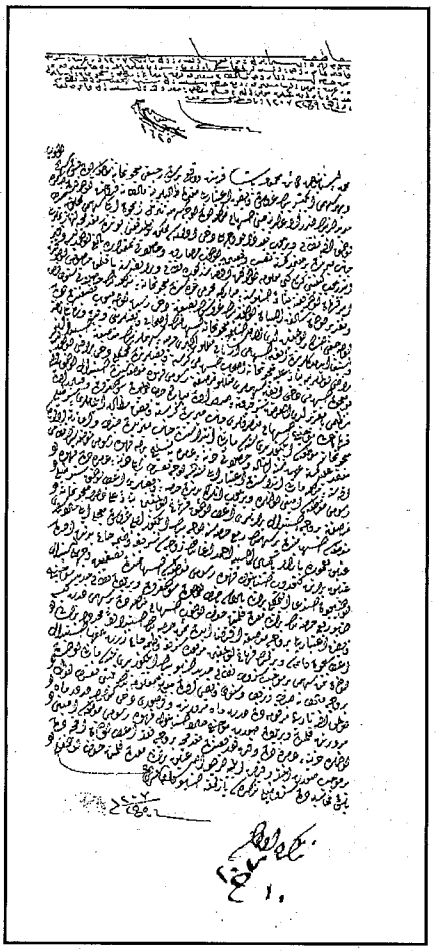
Yapısı ve Özellikleri

Maliyeden verilen *kaime*ler, genellikle "*Becihet*" veya "*Berây*" kelimeleriyle başlarlar. Bunun altında tezkirelerdeki gibi ödenecek paranın kimin için, ne sebeble verileceği, hangi tarihlere âid olduğu, ödemenin hangi gelir kaleminden, kimin hangi tarihli arzuhâli üzerine yapılacağı, ödemenin yapılması için çıkan emrin mâhiyeti ("*bâ-telhis ve bâ-fermân-ı şerîf*", "*takrir ve fermân-ı âlî*" gibi) belirtilmiştir[181]. Tezkireler gibi kaimenin de bu kısmı siyakatla yazılmıştır.

Bu kısmın altında ödeme yapılacak meblâğ bazan tek bir rakam halinde, bazan da önce kalem kalem, sonra toplam verilmek üzere Hind rakamlarıyla kayd edilmiştir[182]. Her birinin yanına izahat verilmesi gerektiği takdirde ise yine siyakat yazısı kullanılmıştır.

Kaimenin ikinci kısmı ince dîvânî veya dîvânî kırması ile yazılmıştır. Bu kısım bir veya iki cümleden ibaret olabildiği gibi izahat verilmeye ihtiyac duyulması halinde büyük bir sayfa da tutabilmektedir[183].

Bu açıklama sonunda eğer yer müsaidse yazının son satırına, değilse alta tarih konulup altına imza atılmış veya mühür basılmıştır.

Şekil 189
Tezkire yerine geçen kaime
(Cev-M, nr. 8611)

Kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi, istenilen tezkirenin verilebilmesi emre bağlıdır. İşte bu emir, *kaime*nin siyakat yazılı kısmının üstüne "*tezkiresi verile*" şeklinde konmuştur.

Emrin yerine getirildiği ise, dîvânî yazılı kısmın altına ve genellikle kalın uclu bir kalemle yazılmış olan "*tezkire dâde*" veya sadece "*dâde*" kelimeleri ile ifade edilip tarih atılmıştır.

---

[177] 13 Muharrem 1238 (30 Eylül 1822) tarihli kaime: HH, nr. 36863-K.

[178] 17 Rebi'ülâhır 1245 (16 Ekim 1829) tarihli kaime: HH, nr. 43092.

[179] 25 Zilhicce 1206 (14 Ağustos 1792) tarihli ve İbrahim mühürlü kaime: Cev-M, nr. 16936.

[180] Velkov, *Diplomatik*, s. 112.

[181] Velkov, *Diplomatik*, s. 114.

[182] Meselâ, Navl kaleminden verilen bir kaimede memur ve kâtiblerin aylık maaşları ayrı ayrı gösterilmiş, sonra toplam verilmiştir. Cev-M, nr. 9275.

[183] Kaimeler, 11 x 16, 12 x 16,5 cm. gibi normal tezkire eb'adında olabildiği gibi 15,5 x 40 cm. gibi büyük eb'addaki kâğıtlara da yazılabilmektedir.

C. MEZAD KAİMESİ

1. Muhtevası ve Şekil Özellikleri

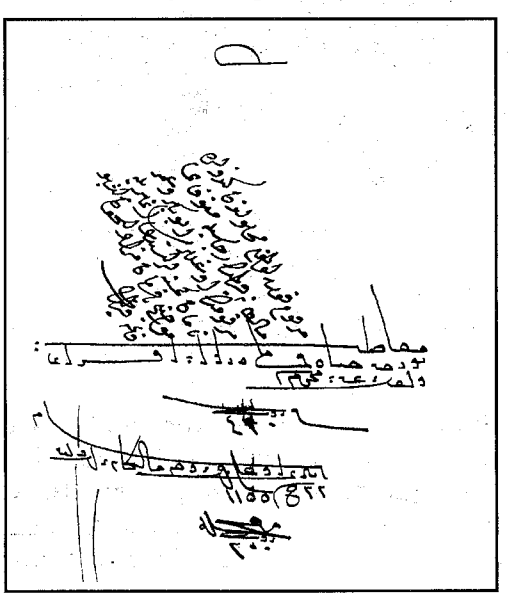
Mukataa ve mülklerin müzâyede ile satışı dolayısiyle düzenlenen belgelere *mezad kaimesi* adı verilir. Başmuhasebe kaleminde hazırlanan[184] bu kaimelerde kâğıdın her iki yüzü de kullanılmıştır. Ön yüzde, kâğıdın üstten dörtte birlik kısmında "*mukataa*_____", "*emlâk*_____", "*çiftlik*_____" gibi satışa çıkarılan şeyin cinsi, maliye tezkirelerinde olduğu gibi son harfi uzatılarak yazılmıştır. Bunun altına mukataalarda

"*Hashâ-yı Keşan ve tevâbi'ihâ der Livâ-yı Paşa*",

"*Yüzdeciyân-ı Karaman der Livâ-yı Aksaray*" gibi mukataanın adı ve hangi sancakta olduğu belirtilmiştir.

"*vâcib an evvel-i Mart*" veya

"*vâcib an gurre-i Muharrem*" şeklinde başlangıç tarihi kayd edilmiş; altında ise mukataanın yıllık geliri kuruş olarak gösterilmiştir. Bunun da altına "*be-n*_____*âm*" kelimesi yazıldıktan sonra mukataanın eski sahibi, mukataaya tasarruf şekli ve hangi tarihten îtibâren üzerinde olduğu ile muaccelesi yazılmıştır. Şayet, sahib veya mutasarrıfı, mukataanın tamamına değil de belli bir hissesine sahibse bu hisse mıkdarı da meselâ, "*hisse-i sümün*" şeklinde gösterilmiştir. Siyakatla kaleme alınmış olan bu kısmın üst tarafında "mukataa" kelimesinin son harfinin uzatılmasından meydana gelen çizginin hemen üzerinde sağ alttan sol üste doğru meyilli olarak, mukata'anın ne sebeble boş kaldığı ve kimin müracaatı üzerine mezada çıkarıldığı dîvânî yazı ile,

Şekil 190
Mezad kaimesi -ön yüz üst kısım-
(Cev-M, 18884/1)

"*Mûmâileyh fevt olmağla hissesi mahlûlünden ber-mûceb-i şurût furuhtu iktizâ eylediğini îrâd-ı cedîd defterdârı ... memhûren işâret etmekle hissesi mahlûlünden mezâd içün bâ-fermân işbu kaime verildi*"[185] yahut

"*Merkum fevt olmağla mahlûlünden kendülere mâlikâne verilmek ricâsıyle müteveffâ-yı merkumun oğulları Ebûbekir ve Ömer nâmân kimesneler istid'â etmeleriyle mûcebince bâ-fermân mezâd içün işbu kaime verildi*"[186] şeklinde kayd edilmiştir.

Mülklerde, ikinci satırda emlâkin kime âid olduğu

"*Müteveffa Elhac Ahmed, damad-ı Ferhad-zâde*" veya

"*Müteveffa Elhac Ali Ağa, Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî...*" gibi satışa çıkarılan mülkün sahibinin ölmüş olduğu da belirtilmek üzere, ismi ve sıfatı yazıldıktan sonra mezadın, kimlerin tahrirat ve îlâmı üzerine verilen nasıl bir emirle yapıldığı da

"*ber-mûceb-i tahrîrat-ı Derviş Abdullah Beğ, mübâşir-i muhallefât-ı m(ezbur) ve memhûr i'lâm-ı Hasan Ağa, Emîn-i Gümrük-i İstanbul ve takrîr ve fermân-ı âlî fî 2 (Ramaza)N sene 1212 ve bâ-fermân-ı şerîf*"[187] şeklinde ifade olunmuş ve ihtiyac duyulduğu hallerde altında, mezada çıkarılan şeyde bulunan malların dökümü verilmiştir[188].

---

[184] Velkov, *Diplomatik*, s. 118.

[185] Cev-M, nr. 20450.

[186] Cev-M, nr. 18884.

[187] 3 Ramazan 1212 (19 Şubat 1798) tarihli mezad kaimesi: Cev-M, nr. 25977.

[188] Meselâ, mezada çıkarılan bir geminin içindeki eşya (Cev-M, nr. 25977) veya bir çiflikteki konak, ev, ahır, bahçe, anbar, harman yeri ayrıca ekili arazi ve dönümü, tohumluk, arpa ve buğday gibi şeylerin

Kâğıdın ilk sayfasının alt dörtte birinde defterdârın rık'a ile kaleme alınmış telhisi bulunmaktadır. Burada, yukarıda adı yazılı mukataanın mahlûl olduğu için açık arttırmaya çıkarıldığından bahisle, en çok muacceleyi verdiği için üzerinde kalan şahsın ismi yazılmakta, diğer taliblerin arttırmadan çekildikleri (*keff-i yed ettikleri*) belirtilmekte ve "*karar dâde*"si mûcibince muaccelesi ile dellâliyesi hazineye teslim edildiğinden hatt-ı humâyûn şartlarına göre, mukataanın mâlikâne olarak bu şahsın "*uhdesine kayd*" ile beratı verilmek üzere sadrazamın emri istenmektedir. Başdefterdarın bütün telhislerinde olduğu gibi, telhisin bitiminde toplu imza bulunmaktadır. Bunun üzerinde sadrazamın

"*Telhîsi mûcebince mâlikâne uhdesine kayd ve berâtı i'tâ olunmak buyuruldu*" emri ile üstünde "*sahh*", altında emrin tarihi ile defterdarın sahhı yer almaktadır.

Kaime sûreti, emir tezkiresi veya beratının verildiği ise bazan telhisin altında, bazan da üstünde, fakat daima kalın uclu bir kalemle ve dîvânî yazıyla olmak üzere

"*Sûret-i kaime dâde*"[189],

"*Tezkire-i emr dâde*"[190],

"*Berat dâde*"[191] şeklinde kayd edilip tarih atılmıştır.

Şekil 191
Mezad kaimesi -ön yüz alt kısım-
(Cev-M, 20450)

Kâğıdın arka yüzünde, üstten dörtte birlik kısmında kalın uçlu bir kalemle ve "dal" harfi hemen bütün satırı kaplayacak tarzda uzatılmış "*Mezâd*_____" kelimesi ve satırın sonunda, çizginin üzerinde mezad tarihi bulunur. Bu tarih, diğer yüzün üst parçasındaki tarihle aynıdır. Çizginin altında sağda "guruş" işareti altında, alt alta yazılmış rakamlar vardır ki, bunlardan ilki mezadın başlangıç mıkdarını, diğerleri iştirak edenlerin yaptıkları arttırmaları gösterir[192]. Son rakam mukataanın satışında karar kılınan rakam olduğundan alt yanında yine kalın uçlu kalemle "*karar dâde*" yazısı biraz altında solda

"*Karar dâdesi üzre telhis olunmak buyuruldu*" emri; üzerinde "*sahh*", altında tarih[193] yer alır.

Kâğıdın arka yüzünün alt yarısında -ki üst taraftaki muâmelenin uzunluğuna göre bazan alt dörtte birlik, bazan da dörtte ikilik kısmındadır- muaccelenin Hazine-i Âmireye yatırıldığını gösteren kayıd vardır. Siyakatla, maliye tezkireleri tarzında yazılmış bu kayıd, "*be-dest*_____" kelimesi ile başlar; altında, para kimin tarafından yatırılmışsa onun adı

---

mıkdarı, çiftçilere verilmiş olan borçların mıkdarı, çiftlikteki hayvanların cins ve sayıları ayrı ayrı (Cev-M, nr. 25453) yazılırdı. Fakat ölen şahıs, meselâ bedestende bir dolaba sahibse, bu dolabın, eğer bir vakfa bağlı ise vakfı ve aylık kirası ile içinde oturan şahsın isimleri yazılırdı (Cev-M, nr. 26342).

189 Cev-M, nr. 20450.

190 Cev-M, nr. 20462.

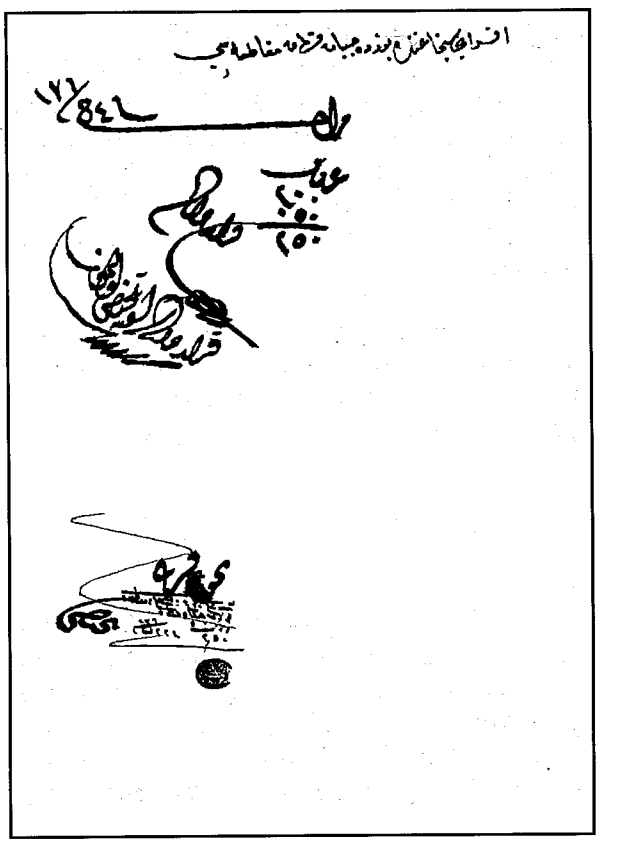
191 Cev-M, nr. 18884.

192 Meselâ, Keşan ve tevâbi'i mukataasının 1/3 hissesi mâlikâne olarak 3 Muharrem 1212 (28 Haziran 1797)'de satılığa çıkarıldığında muhammen bedeli 1500 kuruş iken, mezad sonunda 6000 kuruşa kadar yükselmiş olduğu görülmektedir (Cev-M, nr. 20450). Aksaray Sancağı'ndaki Yüzdeciyan mukataası 4 Cemâziyelâhır 1176 (21 Aralık 1762)'da mezada çıkarıldığında ise muhammen bedeli 200 kuruş iken sadece 50 kuruşluk bir arttırma ile satılabilmiştir (Cev-M, nr.18884).

193 Bu ilk buyuruldunun altına tarih konulmamış mezad kaimelerine de rastlanmaktadır. Cev-M, nr. 18884 buna misâl olarak verilebilir.

"*Mustafa Ağa, an akçe-i mu'accele-i mukata'a-yı mezbûr be-Hazîne-i Âmire teslim şüde*" şeklinde, altında yatırılan mıkdar, yanında yatırıldığı tarih ve altta mühür bulunur. Bazılarında muaccelenin yanında, yine aynı tarzda yazılmak üzere, dellâliye bedeli de kayd edilmiştir. Muaccele ile dellâliye bedelinin yatırılış tarihleri farklı da olabilir. Dest kelimesinin "t"sinin üzerinde kalın uçlu kalemle "*tahvilleri verile*", en altta ise defterdarın telhis yapmasına işaret eden "*telhis*" kelimesi bulunur.

Mezad kaimeleri, çeşidli kayıdların bulunması dolayısiyle büyük boy kâğıdlara yazılır. 19,5 x 28,5; 18,5 x 31,5; 20,5 x 38,5 cm. gibi değişik eb'adlarda olabilmektedir.

Şekil 192
Mezad kaimesinin arka yüzü
(Cev-M, nr. 18884/1)

2. Mezad Muâmelesinin Akış Seyri

Mahlûl mukataalar, zaman zaman satışa çıkarılabildiği gibi muayyen bir süre içinde mahlûl olan mukataaların dökümü yapılarak hepsinin birden mezad kaimelerinin hazırlanması da mümkündü. Bunun için bir ay zarfında hazineye intikal etmiş mukataa eshamının malikâne kalemi ve esham ruznamçesinden tatbiki istenir; faizlerini ihtivâ eden dökümünden sonra mezad kaimelerinin hazırlanması emr olunurdu[194]. Bundan sonra mezad kaimeleri hazırlanırdı.

Mezad kaimesindeki kayıdların iki sayfa boyunca alt alta sıralanışı, muâmelenin akış seyrini tam olarak aks ettirmez. Yani, kâğıdın önce bir yüzü kullanılıp bitirildikten sonra diğerine geçilmiş değildir. Kâğıdın her iki yüzünün üst parçalarındaki kayıdlar aynı gün, önce mukataanın ismini ihtivâ eden ön, sonra mezad rakamlarının yazıldığı arka yüz olmak üzere, çıkarılmıştır[195]. Bazı mezadlarda satışın, açılış rakamı üzerinden gerçekleşmesine karşılık, bazılarında çok fazla arttırma yapıldığı görülmektedir. İlk mezadda satılmayıp tekrar arttırmaya konanlar; hatta mezadın birkaç def'a tekrarlandığı satışlar da vardır. Bu satışlara âid mezad kaimelerinde artışları gösteren rakamların altında zaman zaman bir toplam verilmiş, sonra tekrar artışlar kayd edilip tekrar toplam verilmiştir. Toplamların sayısı, mezad sayısına eşittir. Birden fazla mezada çıkarılanların defterdar tarafından yapılan telhislerinde bu durum genellikle "*def'atle müzâyede olun-*

[194] 1235 Zilka'desinde mahlûl olan eshamın mâlikâne ve esham ruznamçesi kalemlerinden tatbikini emr eden buyuruldu üzerine çıkarılan der-kenarlar ve mezad kaimelerinin verilmesi emri: Cev-M, nr. 18600.

[195] Kaimenin birinci sayfasının mukataa isminin bulunduğu yüz olduğu, tepedeki "*hüve*" işaretinden kolayca anlaşılabilmektedir. Ayrıca, muâmelesi bitmemiş bir mezad kaimesi de mezad kaimelerindeki muâmelenin seyri hakkında bilgi vermektedir. Cev-M, nr. 22538'de kayıdlı belgede sadece her iki yüzün üst kısımlarındaki bilgiler, yani mukataanın adı, kıymeti, kimin tasarrufunda olduğu, hisse mıkdarı ve muaccelesi, üstte kaimenin veriliş sebebi ile tarihi; arkada mezadın başlangıç rakamı ile artışlar ve toplamı ile kaimenin "bu vechile tebdîl " olunmasına dair emir bulunmaktadır. Fakat verilen tahvil sureti, defterdarın telhisi, sadrazamın buyuruldusu ve son kayıdlar mevcud değildir.

duğu" şeklinde belirtilmiştir[196].

Kararın tatbike konabilmesi için telhisden önce muaccelesinin hazineye yatırılması gerekmektedir. Nitekim, bu husus, daha sonra kaleme alınan defterdar telhislerinde de açıkca görülmektedir. Muaccelenin hazineye yatırılmasını müteâkıb tahvili ve sûreti[197] verilmekte ve verilen tahvilin kopyası kaimenin arka yüzünün alt parçasında yer almaktadır. Ancak bundan sonra başdefterdar, kaimenin ön yüzündeki telhisi yapmaktadır. Nihâî karar ve muâmelenin tamamlanmasıyla ilgili şerhler de yine ön yüzde bulunmaktadır.

Bazı mezad kaimelerinde, hatt-ı humâyûn şartlarından olmak üzere mukataayı mâlikâne olarak alanların bir ay içinde beratlarını almaları gerektiği, aksi halde haklarını kayb edeceklerinden yeniden müzâyede yoluna gidileceği ilk sayfadaki mukataa yazısının üstüne şerh verilmiştir[198].

III. TEMESSÜK - TAHVİL - SENED

Arabca *"mesek"* (مَسَكَ) kökünden gelen kelimenin lügat mânâsı "tutunma", "yapışma", "sarılma"dır. Diplomatik bakımdan *temessük*, bir borcun ödenmesinin kabûl edilmesi, birşeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi seneddir. Bunun için çok çeşidli konularda temessükler verilmiştir. Bazı hallerde "*temessük*" karşılığı "*tahvil*" de kullanılmıştır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında "temessük" kelimesinin yerini zamanla "*sened*" almıştır. İfade ettikleri mânâ bakımından fark yoktur.

A. KLASİK DEVİR TEMESSÜKLERİ

1. Ahidnâme Temessükü

Bir harb sonrasında iki devlet murahhasları bir araya gelip sulh şartlarını tesbit ederlerdi. Bu sulh şartları iki nüsha olarak hazırlanıp taraflar murahhaslarınca imzalandıktan sonra -birinin imzaladığı diğerine verilmek üzere- mübâdele olunurdu. Tanzimat öncesinde "*temessük*" adı verilen bu belgeler, sulhun tesis edildiğine dair bir sened ve daha sonra yapılacak muâhede için bir esas teşkil ederdi.

196

1500
1000
1000
500
4000
500
500
1000
6000

(3 Muharrem 1212 /28 Haziran 1797 tarihli mezad kaimesi: Cev-M, nr. 20450)

27 Şa'ban 1151 (10 Aralık 1738) tarihli mezad kaimesinde ise altı def'a mezad yapıldığı ve 100 kuruştan başlayan arttırmanın 100+200+100 = 400+200+200+200+200+55 = 1255+150 = 1405+50 = 1455+15 = 1470 şeklinde 1470 kuruşa kadar çıktığı görülmektedir. Cev-M, nr. 26342.

197 Yüzdeciyan mukataasının tahvil sûreti mezad kaimesine ekli olarak saklandığından bu hususu açıkca takib etmek mümkün olabilmektedir. Cev-M, nr. 18884 ek.

198 Cev-M, nr. 20450.

Bu temessüklerde, "*hüve*", "*hüve'l-fettah*" veya "*bismi'llahi'r-rahmani'r-rahîm*" şeklindeki bir **daveti** müteâkıb ya "*Biz ki..*" diye başlayan ve iki taraf murahhaslarının isim, sıfat ve memuriyetlerinin belirtildiği bir **unvan** rüknü bulunur veya sadece "*Komran* (Komorn)*'da vükelâyla bitürdüğümüz budur ki*" gibi kısa bir girişten sonra **nakil** kısmına geçilir. Eğer temessük bir muâhedenin gizli maddelerine âidse bu da

"*ba'de'l-mükâleme ve'l-müzâkere âtîyü'l-beyân iki madde-i hafiyye-i mahsûsa akd u tevsîk olunmuşdur*" şeklinde belirtilir[199].Tesbit edilen maddeler sıralandıktan sonra tarafların sulha aykırı hareket etmeyecekleri kayd olunur. **Hâtime**de, bazan teâtî edilecek metinlerin hangi dillerde yazılacağına işaret edilir[200]; yahut kendilerine verilen ruhsatnâme mûcibince hazırlanan bu temessükün karşı taraf murahhaslarının hazırlayıp imzaladıklarıyla mübâdele edildiği belirtilir[201]; bazan da İstanbul'a elçi ve hediyeler gönderileceğine[202] temas olunur. Temessüklerin sonunda mutlaka **tarih** ve altta da tanzim eden murahhasların **imza**ları bulunur. Tarih, bazılarında sadece hicrî[203], bazılarında ise hem milâdî, hem de hicrî olarak atılmıştır[204].

İstanbul'da hazırlanan ticâret ahidnâmelerinde de yine aynı usûle riâyet edilerek karşı tarafa temessük verildiği görülmektedir. Bunlarda da mukaddimede ahidnâme / muâhedenin veriliş sebebi, kimler arasında kararlaştırıldığı belirtildikten sonra

"*... beynimizde bi'l-müzâkere tensîk ve tanzîm olunan mevaddır ki zikr olunur*" gibi bir ifadeden sonra maddelere geçilir. Hâtimede ise

"*... ber-vech-i bâlâ makam-ı riyâset ile mûmâileyh beyninde karargîr olup ... işbu mu'âhede temessükünün mübâdelesi tarihinden îtibâren on mâha kadar devleteyn-i muâhedeyn taraflarından tasdiknâmeleri mübâdelesiyle mevadd-ı merkume beyne'd-devleteyn mer'î ve mukarrer ola*" denilerek hangi tarihe kadar tasdiknâmelerin verileceğine işâret edilir. Dış münâsebetlerin reisülküttab tarafından yürütülmesi dolayısiyle İstanbul'da verilen temessüklerin bir kısmında reisülküttabın imzası vardır. Nitekim, 1245'de Amerika Birleşik Devletleriyle yapılan ilk ticaret muâhedesinin temessükü Mehmed Hâmid Efendi'nin imzasını taşımaktadır[205].

Ahidnâme temessüklerinin tamamı günümüze ulaşamamış olmalıdır. Zîrâ bazıları ahidnâmenin verilişinden sonra imha edilmişlerdir. Nitekim, Evâil-i Cemâziyelâhır 1024 (28 Haziran-7 Temmuz 1615) tarihli temessüke ek olarak tanzim edilen diğer bir temessükde, tanzim edilen temessükler esas alınarak devlet merkezinde ahidnâme tanzimini müteâkıb, her iki hükümdar tarafından da temessüklerin yakılacağına

"*Vech-i temessük budur ki, iki cânibden ta'yîn olduğumuz vekiller bi-inâyeti'llahı te'âlâ bu def'a bitürdüğümüz sulh u salâh husûsıyçün birbirimize verdiğümüz temessükler mûcebince Âsitâne-i Sa'âdet'de azametlü pâdişâh-ı âlempenâh hazretleri ahidnâme-i humâyûnların verdikden sonra mezkûr temessükü kapu kethudâmız önünde ihrâk bi'n-nâr edüp ve sa'âdetlü ve izzetlü Roma İmparator[u] hazretleri nâme-i humâyûn mûcebince ahidnâme verdikden sonra azametlü pâdişâh-ı âlempenâh hazretleri cânibinden her kim gelürse önlerinde ihrâk bi'n-nâr etmek içün işbu temessük tahrîr olunmuşdur. Tahrîren ...*" şeklinde işâret edilmiştir[206].

---

[199] 17 Cemâzıyelevvel 1227 (29 Mayıs 1812) tarihli Bükreş muâhedesi gizli maddelerinin temessük sûreti: BOA, Muâhedeler, nr. 400/3.

[200] Fekete, *Esterházy*, s. 14.

[201] 17 Cemâzıyelevvel 1227 tarihli aynı temessük: Muâhedeler, nr. 400/3.

[202] Fekete, *Esterházy*, s. 26.

[203] Muâhedeler, nr. 400/3.

[204] Tafsilât için III. Bölüm "Ahidnâme" bahsine bk.

[205] A.B.D'ye verilen 14 Zilka'de 1245 (6 Haziran 1830) tarihli ve "*el-müstemid mine't-tevfîk el-meliki'l-vehhab Mehmed Hâmid, Reîsü'l-küttâb*" imzalı ilk ticaret muâhedesi temessükü: National Archives (Washington), Microfilm,1247/19.

[206] Fekete, *Esterházy*, s. 15.

2. Emr-i şerîf Verilmesi İçin Temessük

Çeşidli şeyler için verilen iltizamların bedeli yatırıldıktan sonra iltizamı alan şahsın haklarına başkaları tarafından hiçbir şekilde müdahale edilmemesini temin için ilgili yerler idarecilerine hitaben emr-i şerif yazılırdı. İşte bu emr-i şerifin hazırlanıp îcab eden yerlere gönderileceğine dair ilgili defterdar veya nâzır tarafından bir *temessük* verilirdi.

Bu temessükler,
"*Bâis-i terkîm-i hurûf oldur ki*"[207],
"*Bâis-i tastîr-i hurûf oldur ki*"[208] veya
"*Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki*"[209] ibarelerinden biriyle başlar ve iltizama verilen şey, iltizamın hangi tarihler arasında geçerli olduğu, iltizamı alan şahsın adı ve iltizam bedeli yazılır; bazan iltizamın kimden alınıp bu şahsa verildiği de kayd edilir. Bundan sonra iltizam bedelinin mıkdarı, faiz ve kalemiye de içinde olduğuna işaret olunarak belirtilir; ödenme şekline dair mültezim tarafından borç temessükü verildiğinden bahs edilir. Nihayet, kendisine kimsenin müdahalede bulunmaması husûsunda emr-i şerif yazılacağına dair bu temessükün verildiği
"*kanûn-ı kadîm ve olıgeldiği üzere ahz u kabz eyleyüp taraf-ı âhardan müdâhale olunmamak üzere zabtıyçün emr-i şerîf i'tâsı bâbında işbu temessük verildi*"[210],
"*... kazâteyn-i mezkûreteyne ve Âsitâne taraflarına başka başka yedi kıt'a emr-i şerîf i'tâsı bâbında işbu temessük verildi*"[211] gibi bir ifade kullanılarak temessük bitirilir.

Bitimine gün ve yıl rakamla, ay genellikle rumuzla olmak üzere tarih atılır.
Sol alta ilgili şahıs tarafından imza konur, imzanın arkasına da mühür basılır.
İltizama verilen şeyin çeşidli parçalardan meydana gelmesi halinde emr-i şerifle birlikte bu parçaların dökümünü ihtivâ eden bir de sûret verilirdi. Bu defter sûreti, çok kere kâğıdın üst yarısına çıkarılıp alt yarıya temessük kaleme alınırdı[212]. Defter sûretinin bazan tamamı, bazan da sadece başlık kısmı siyakat ile yazılır. Her gelir kalemi ayrı ayrı gösterilip altına geliri kayd olunur ve sonunda toplam gelir verilir. Defter sûreti, temessük kâğıdından ayrı olarak da tertib edilebilir[213].
Emr-i şerifin yazılması bu temessük üzerine konulacak
"*Mûcebince emri tahrîr oluna*"[214],
"*Mûcebince başka başka emirleri tahrîr oluna*"[215],

---

[207] İrâd-ı Cedîd Hazînesi Nâzırı Mustafa Reşid mühür ve imzaları bulunan 1 Rebi'ülevvel 1210 (15 Eylül 1795), 15 ve 28 Receb 1211 (14 ve 27 Ocak 1797) tarihli temessükler: Cev-M, nr. 25350, 25379, 25502.

[208] 21 Cemâzıyelâhır 1248 (15 Kasım 1832) tarih ve Mukataat Nâzırı Mehmed Emin imzalı temessük: Cev-M, nr. 8870; 23 Safer 1239 (29 Ekim 1823) tarih ve Darbhâne Nâzırı Mîr Hüseyin imzalı temessük: Cev-Darb, nr. 1059; Mansûre Hazînesi Nâzırı Abdurrahman Nâfiz imzalı ve 25 Cemâzıyelâhır 1250 (29 Ekim 1834) tarihli temessük: Cev-M, nr. 19093.

[209] 25 Receb 1249 (8 Aralık 1833) tarih ve yine Abdurrahman Nâfiz imzalı temessük: Cev-M, nr. 19737; 21 Şevval 1228 (17 Ekim 1813) tarih ve Darbhâne-i Âmire Nâzırı Seyyid İbrahim Sârım imzalı temessük: Cev-M, nr. 16404.

[210] 28 Receb 1211 (27 Ocak 1797) tarih ve İrad-ı Cedid defterdarı imzalı temessük: Cev-M, nr. 25502.

[211] 15 Receb 1211 (14 Ocak 1797) tarihli İrâd-ı Cedid defterdarı imzalı temessük: Cev-M, nr. 25379.

[212] Erzurum sancağındaki 51 zeâmet ve timârın deruhde ve iltizamı için emr-i şerîf yazılması ve sûret verilmesi için 1 Rebi'ülevvel 1210 (15 Eylül 1795) tarih ve Mustafa Reşid mühürlü temessük: Cev-M, nr. 25350; Merbutatıyla birlikte Edincik kazası voyvodalığı iltizamı için 25 Cemâzıyelâhır 1250 (29 Ekim 1834) tarih ve Mansûre Hazinesi Nâzırı Abdurrahman Nâfiz imzalı temessük: Cev-M, 19093.

[213] Suluca ve tevâbi'i mukataasınının iltizamına dair 21 Zilka'de 1232 (3 Ekim 1817) tarih ve Darbhâne-i Âmire Nâzırı Abdurrahman imzalı temessük: Cev-M, nr. 6391.

[214] Cev-M, nr. 25502.

"*Mûcebince emri ve sûreti verile*"[216] gibi bir buyuruldu ile gerçekleşirdi. Bazan daha önceki emrin terkîni de gerekebilirdi. Bu durumda

"*Mûcebince kaydı terkîn olunup emri ve sûreti verile*"[217] yazılmış; emir, sûret ve tezkirenin verildiği de belge üzerine kayd olunup tarih atılmıştır. Bu kayıdlar bazan buyuruldunun hemen altına[218], bazan da temessükün altına[219] konmuştur.

3. Tesellüm Temessükleri

a. Selefden Halefe Devir Sırasında Verilenler

İltizam bedeli taksitlerinin zamanında ödeneceğine dair mültezimler tarafından verilen temessükler defterdarlar tarafından muhafaza edilirdi. Bu memuriyette bir değişiklik olduğunda iltizam temessükleri de seleften halefe devr edilir ve halef, bunları teslim aldığına dair selefine temessük verirdi.

Bu temessüklerde "berây" ile başlayan başlık yazısının altında iltizama verilen mukataaların adı, kaza ve nahiyesi, iltizamı alan şahsın adı ve işi ile iltizam bedelleri alt alta yazılıp rakam ve altına yazıyla toplam kayd edilmiştir.

Belli bir boşluk bırakıldıktan sonra altta bu bilgilerin açık bir şekilde izahı yapılmış ve halef tarafından, iltizam temessüklerinin selefi elinden alındığı belirtilmiştir. Sonda yine tarih, imza ve arkasında mühür bulunmaktadır. Bu mührün doğruluğunun tesbiti için daima yapılan usûle baş vurulmuş ve sahih olduğuna dair şerh verilmiştir[220].

Belgenin iki kısmı arasındaki boşlukta kalın uçlu kalemle ve dîvânî hat ile "*mahalline kayd olunup sûret verile*", altında siyakat kırması ile "*kayıd şüd be-defter-i bakaya*" yazısı en altta ise "sûret-dâde" kaydı ile sûretin verildiği tarih bulunur[221].

b. Tayinatın Alınması Dolayısiyle Verilenler

Mevâcib ödemeleri, sâliyâne tayin edilmiş olanların sâliyânelerinin teslimi ve bazı kimselere belli gelirlerden tayin edilmiş olan vazifelerin verilmesinde[222], ödemede bulunan vazifelinin mahsub yapabilmesi için, parayı teslim alan şahıs tarafından bir yazı verilirdi ki buna "*memhûr temessük*"[223] yahut "*memhûr tahvil*" denirdi.

Bu temessükler de

"*Bâis-i tahrîr-i hurûf oldur ki*"[224],

"*Bâis-i terkîm-i hurûf oldur ki*"[225],

"*Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki*"[226] diye başlar, mahsûbu yapılacak tayinatın ay ve yılı ile mıkdarı ve kimin elinden alındığı belirtilerek

"*işbu memhûr temessük i'tâ olundu*",

"*işbu memhûr temessük verildi*" veya

---

[215] Cev-M, nr. 25379.

[216] Cev-M, nr. 25350.

[217] Cev-M, nr. 6391.

[218] Cev-M, nr. 25502, 25350.

[219] Cev-M, nr. 6391, 19093.

[220] Mühür tatbiki konusunda VII. Bölüm "Muâmele görmüş arz ve arzuhaller" faslına bakınız.

[221] Bosna defterdar ve cizyedarı Elhac Osman Ağa'nın 9 Rebi'ülâhır 1155 (13 Haziran 1742) tarihli tesellüm temessükü: Cev-M, nr. 25351.

[222] Erzurum Valisi Elhac İbrahim Paşa'nın pençesini taşıyan 1 Muharrem 1179 (20 Haziran 1765) tarihli temessük: D.BŞM.KGB, dos. 61/110.

[223] Sabık Kırım Hanı Sâhib Giray'ın memhur temessükü: Cev-Eyâlet-i Mümtâze, nr. 224.

[224] Müderris Es-seyyid Abdurrahman imzalı memhûr tahvil: TSMA, nr. E. 10123/82.

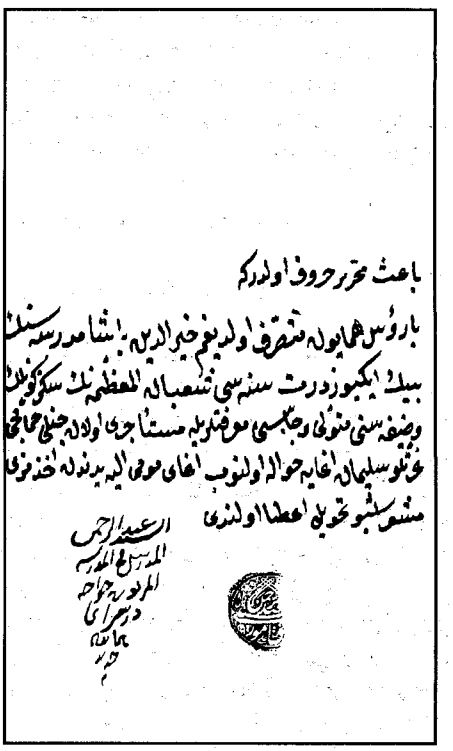
[225] Ser-mîmârân-ı hassa Elhac Ahmed Nurullah imzalı memhûr tahvil: Cev-M, 20180.

[226] Bu formülle başlayan memhûr tahvillerden birkaç örnek: Cev-M, nr. 7170, 22804, 24244.

"*işbu memhûr tahvîl verildi*" şeklinde bitirilip imza konur, çoğunlukla arkaya, bazan da imzanın yanına[227] mühür basılırdı.

Tayinat yerine esham faizi için de aynı tarz temessük verilir, ancak bunlarda

"*İstanbul ve tevâbi'i duhan gümrükleri mukata'ası eshâmından*" şeklinde eshamın âid olduğu mukataa ile yıl ve kaçıncı taksit olduğu belirtilirdi[228].

Şekil 193
Tesellüm temessükü
(TSMA, nr. E. 10123/82)

c. Bir Yere Teslim İçin Alınan Meblâğ Dolayısiyle Verilenler

Taşraya gönderilecek bir meblâğ teslim edilirken, teslim alan şahıs veya şahıslar tarafından bir temessük verilirdi.

Bunda da teslim olunan paranın "zincirli", "cedîd", "çil akçe" gibi cins ve her birinin -kese olarak- mıkdarları ile toplamı yazılır; yana ise kesenin kaç guruş olduğuna dair şerh verilirdi.

Altta, mıkdarı belirtilen meblâğın

"... *İsmail Paşa efendimiz hazretlerine karz olmak üzere*"[229] şeklinde kime, ne maksadla götürülmek üzere, kimden teslim alındığı da meselâ

"*veznedarbaşı yedinden ahz u kabz olunup*" ifadesiyle belirtilirdi. Paranın teslim alındığını gösteren temessük geldikten sonra bu temessükün geri alınacağına da işaret edilirdi.

Ancak böyle hazineden borç verme işlemi için defterdarın bir telhisi ile sadrazamın buyuruldusuna[230] ihtiyac olduğundan bu husûsa da der-kenarda işaret edilirdi.

d. Mal Tesellümü Dolayısiyle Verilenler

Aynî olarak teslim edilen şeyler için de teslim alan tarafından bir temessük verilirdi.

Üst parçada siyakatla olmak üzere

"*an cânib-i Livâ-yı Çıldır ve tevâbi'ihâ*"[231]

"*an cânib-i İbrahim Beğ ve Ali Beğefendi, emîn-i ma'den-i Küre-i nuhâs*"[232] şeklinde malın nereden veya kimlerden teslim alındığı belirtildikten sonra mıkdarı ve nereye, kimin tarafından, ne tür bir emirle ve hangi tarihte teslim olunduğu kayd edilirdi[233]. Bunun hemen altına malın adı ve altına mıkdarı yazılır; temessükün ikinci kısmında diğerlerinde olduğu gibi yukarıdaki bilgiler açıklanırdı[234].

---

[227] TSMA, nr. E. 10123/82; Cev-M, nr. 20180, 22804, 24013 (iki belge), 24244.

[228] Nefes-zâde Mehmed Sadık Efendi'nin 11 Zilka'de 1194 (8 Aralık 1780) tarihli temessükü: Cev-M, nr. 5969.

[229] 19 Cemâzıyelevvel 1124 (24 Haziran 1712) tarihli Bender muhafızı İsmail Paşa'nın Silâhdarı Hasan ve kethudası Osman'ın imza ve mühürlerini taşıyan temessük: Cev-M, nr. 18854.

[230] İsmail Paşa'nın istediği borcun verilmesi hakkında defterdarın telhisi üzerine sadrazamın 17 Cemâzıyelevvel 1124 (22 Haziran 1712) tarihli buyuruldusu: Cev-M, nr. 18854 eki.

[231] Nodar Shengelia, *On Altıncı ve On Sekizinci Yüzyılları Osmanlı Belgeleri*, I, Tiflis 1987, s. 609-610.

[232] Selh-i Cemâzıyelâhır 1180 (2 Aralık 1766) tarih ve Ser-cebeci Elhac Ahmed imzalı temessük: Cev-Darb, nr. 1126.

[233] Cev-Darb, nr. 1126.

[234] Aynı belgeler.

e. Evrak Tesellümü Dolayısiyle Verilenler

Cizye kâğıdları gibi bazı evrakın teslimi sırasında da temessük alınırdı. Bu temessüklerde, evrakın hangi kazalar cizyesine âid olduğu ve adedi ile cizye muhasebecisinden teslim alındığı ve karşılığında kaleme bu temessükün verildiği belirtilirdi[235].

Ancak, bu temessükün verilişi evrakın teslim alınışından önce idi. Cizye evrakının teslimi için bazı muâmelelerin tekemmülüne ihtiyac vardı. Şöyle ki, temessük verildikten sonra önce cizye kaleminden "mahalli" kaydı çıkarılırdı.

"*Ber-mûceb-i defter-i hazîne*" şeklindeki başlığın altında

"*Cizye-i gebrân ma'a yahudiyân-ı kaza-yı...*" diye başlayan kısımda hangi kazalar cizyesi olduğu sıralandıktan sonra "*vâcib-i sene*" denilerek yılı, "*der-uhde*" denilerek kimin uhdesine verildiği kayd olunmuştur. Bu kısım siyakatle kaleme alınmıştır.

Hemen altına "*evrak*" başlığı altında her üç sınıfa âid cizye kâğıdlarının sayıları, yanlarında cinsleri belirtilmek suretiyle Hind rakamlarıyla yazılmış; altına ise toplamı yapılmıştır.

Mahalli kaydının ikinci kısmı yine dîvânî kırması iledir ve cizye evrakının âid olduğu yıl ile kazaları belirtildikten sonra

"*... esnâf-ı selâse îtibâriyle bu mıkdar evrak ile fermân olunup evrâk içün cizyedârın verdüği memhûr temessükdür, fermân sa'âdetlü sultânımındır*" şeklinde bitirilip tarih ve imza konmuştur[236].

Bu der-kenar üzerine yazılan

"*Temessükü hıfz olunup evrâkı verile*" emrinden sonra evrak temessük sahibine teslim edilirdi.

4. Borç (Deyn) Temessükü

a. Hazineden Alınan Borç İçin Verilenler

Tesellüm temessükünde de görüldüğü gibi yüksek kademedeki bazı vazifeliler, âcil ihtiyaclarını karşılamak üzere ilerde ödenmek üzere devlet hazinesinden borç alırlardı. Borcun alındığı ise, borçlunun verdiği bir temessükle tesbit edilirdi. Bu temessükler de diğer temessüklerde kullanılan formülle başlarlar ve borcun ne sebeble istendiği, paranın nerede teslim alındığı, mıkdarı kayd edildikten sonra borc ödendiğinde temessükün iâdesi

"*... edâ olundukda işbu temessükümüz ahz u şakk oluna*"[237] şeklinde belirtilerek bitirilir. Tabiî sonda tarih ve imza ile arkada mühür bulunur.

Borç temessükü borcun alınmasından sonra düzenlenmektedir. Nitekim örnek olarak alınan belgede de der-kenardaki teslim kaydı 20 Zilka'de, temessükün tarihi ise 27 Zilka'dedir. Teslim tezkiresi kaydı der-kenar olarak yazılmış olup şöyledir:

"*Be-hazret-i vezîr-i mükerrem Elhac Ali Paşa, vâlî-i Rumeli, berây-ı ikrâz-ı Hazîne-i Âmire der sene 1128*"

Altında borc verilen meblağın cinsleri "tuğralı altun" ve "guruş-ı cedîd" şeklinde belirtildikten sonra toplamı guruş ve akçe olarak yazılmıştır. Daha altta

"*an hızâne fî 20 ZA 1128*" şeklinde tarih atılıp kime teslim edildiği

"*be yed-i İbrahim Ağa, ser-mehterân-ı enderûn-ı hazret-i müşârünileyh*" ifadesiyle gösterilmiştir.

Temessük metninin üst tarafında sağda

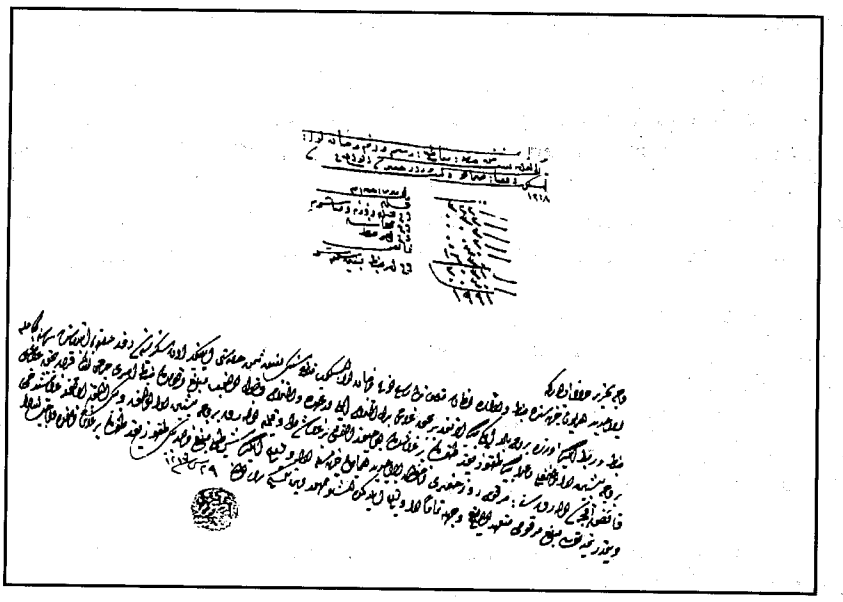
"*Ruznamçede zabt oluna*" emri vardır.

---

[235] 6 Cemâzıyelâhır 1117 (25 Eylül 1705) tarihli temessük: Cev-M, nr. 18065.

[236] 8 Cemâzıyelâhır 1117 (27 Eylül 1705) tarihli der-kenar: Cev-M, 18065.

[237] Rumeli Valisi Elhac Ali Paşa'nın 27 Zilka'de 1128 (2 Kasım 1717) tarihli temessükü: Cev-M, nr. 13665.

Şekil 194
Deyn temessükü
(Cev-M, nr. 14878)

b. İltizam Bedeli Taksit Ödemeleri İçin Verilen

İltizam bedeli hazineye birkaç taksitte ödenirdi. Bunun için de mültezim, taksitleri hangi tarihlerde ve ne mıkdarlarda ödeyeceğine dair bir temessük verirdi. Temessük, tezkirelerde olduğu gibi müstakil bir satıra yazılmış "*Berây*_____" kelimesiyle başlar altında iltizamın âid olduğu gelirin adı ve yılı

"*bedel-i iltizâm-ı rüsûm-ı zecriye-i kazâhâ-yı Gelibolu ve Lâpseki ve Kal'a-i Sultâniyye vâcib-i sene 214*"[238]

"*mâl-ı mîrî-i rüsûm-ı toprak basdı an mülhakat-ı mukata'a-i muhassıllık-ı Canik vâcib an gurre-i Muharrem sene 1212*"[239] veya benzeri bir şekilde gösterilir. Eğer iltizam, verilen misâlde olduğu gibi birden fazla yerin gelirine âidse her birinin mıkdarı ve toplamı alt alta olmak üzere yazılırdı.

Bunun altında taksitler ve ödenecekleri zaman bazan

Taksit-i evvel	*Taksit-i sânî*	*Taksit-i sâlis*
Ağustos ibtidâsında	*Ağustosu üç mah mürûr*	*Ağustosu altı mah mürûr*
guruş	*guruş*	*guruş*
5416	*5416*	*5418*[240]

şeklinde gösterilir ve alta iltizam bedeli yazı ile de yazılır. Bazan da "mal, kalemiyye, harc-ı aklâm" ile mukataa faizi ve her ikisinin toplamı gösterilmekle yetinilip, izahat ikinci kısma bırakılır[241].

İkinci kısımda bu hususlar şübheye mahal kalmayacak bir biçimde anlatılır.

İltizam taksitlerinin tam ve zamanında ödenmesini temin maksadıyla mültezim bir sarrafı kefil gösterirdi. İşte temessükte bu sarrafın da kefâletine dair bir şerh ile imzası ve mührü bulunur.

"*İşbu derûn-ı temessükte olan meblâğ-ı mezbûrun edâsına ben dahi kefîl-i bi'l-mâl olduğum ecilden işbu mahalle şerh verildi.*"

Bu şerh, taksitleri gösteren kısmın alt sol yanına konmuştur. İmzanın yanına kefil sarrafın adı ile birlikte iş yerinin bulunduğu han da eklenmiştir.

---

[238] Cev-M, nr. 18673.

[239] 21 Şa'ban 1211 (19 Şubat 1797) tarihli temessük: Cev-M, nr. 17792.

[240] Cev-M, nr. 18673.

[241] Meselâ, Cev-M, nr. 17792.

Mültezimin tekeffül yazısı

"*Bâis-i tahrîr-i hurûf oldur ki*" ibâresiyle başlar ve üstteki bilgiler burada tekrarlanır; sonunda

"*... edâ vü teslîm eylemek şartıyla vâcibü'l-edâ ve lâzımi'l-kazâ deynimdir.*" denildikten sonra iltizam bedelinin tamamen ödenmesini müteâkıb

"*evkat-ı mu'ayyene-i mezkûrede tamâmen ve kâmilen edâ vü teslîm olundukda işbu temessükümüz redd ü şakk oluna*" denilerek temessükün geri verilmesi istenir. Altında mültezimin imzası; arkada ise mührü bulunur.

c. Vadeli Satışlarda Verilen

Tamamı peşin para ile yapılmayan satışlarda borcun kalan kısmının ödenmesi ile ilgili olarak yeni sahib tarafından temessük verilirdi.

Bu temessüklerde de iltizam bedeli için verilen temessüklerde olduğu gibi satın alınan şeyin yeri ve bedeli

"*Burdurda Bakkal kapusı ta'bîr olunan mahalde Ahmed Paşa bağı dimekle ma'rûf tahmînen yedi buçuk dönüm eşcâr-ı müsmire-i mütenevvi'alı bir bâb bağ*"[242] denildikten sonra altına muaccelesi, "*teslîm ber-vech-i peşîn*" ifadesiyle ödenen mıkdar ve altında kalan borç gösterilmiştir. Borç mıkdarı ayrıca yazı ile de yazılmıştır.

Esas temessük, diğerlerinde olduğu gibi, kâğıdın alt yarısındadır. Satın alınan emlâkin meşhur olmuş adı, yeri, yüzölçümü ve cinsi gibi vasıfları yazıldıktan sonra müzâyede ile satış sonundaki fiatı, üzerlerinde kaldığının kimin zabıtnâmesiyle tesbit edildiği; kalan borcun mıkdarı ve âzamî ne kadar süre içinde ödeneceği gibi hususlar sıralanmıştır. Alıcının birden fazla olması halinde deyn temessükü hepsi tarafından imzalanıp mühürlenmiştir[243]. Borcun tamamen ödendiği, arkaya mühürlerin altına

"*Derûn-ı temessükde muharrer iki bin beş yüz guruş dahi muhallefât sandığına tamâmen teslîm olunmağla işbu mahalle şerh verildi*" kaydı düşüldükten sonra tarih atılıp altına "sahh" konmuştur.

d. Şahsî Borçlarda Verilen

Borç alan ve veren kimselerin şahsiyeti veya yakınlık derecesi gibi durumlara bakılmaksızın borç alan şahsın verene bir borç temessükü verdiği görülmektedir. Bunun tipik bir örneği Sultan III. Mustafa'nın sefer masrafları için Enderun Hazinesinden başka Saray ve Darbhane mevcudlarının da kâfi gelmemesi üzerine oğlu şehzâde Selim (III. Selim) ve kızı Şah Sultan'ın doğumlarında vezirler ve diğer devlet ricâlince hediye edilen paralardan aldığı borç için verdiği *temessük*lerdir. Üstte borç alınan mıkdar, kese ve küsûr guruş belirtilmek üzere hem rakam, hem yazıyla, kesenin yanında sağ alt sol üst istikametinde verevine olarak yazılmıştır. "*Bâis-i tahrîr-i hurûf oldur ki*" formülünü müteâkıb nakil kısmına geçilerek borcun alınma sebebi kısaca anlatıldıktan sonra paranın kaç def'ada alınıp nereye teslim edildiği belirtilmiş ve temessük, âdet olduğu üzere, borç mıkdarının yarısına işâretle

"*... nısfı yüz on sekiz buçuk kise ile yirmi yedi buçuk guruş eder*"[244] veya

"*... nısfı yüz yetmiş kise eder*"i müteâkıb "*vâcibü'l-edâ deynimdir.*"[245] şeklinde gösterilmiş; nihayet nasıl ödeneceği ve ödendikten sonra temessükün imha edilmesi hususlarına

"*İnşaallahu te'âlâ ba'de'l-müsâleha vakfımın der kisesi fazlasından tamâmen edâ vü teslîm olundukda işbu temessük şakk oluna*" ifadesiyle temas edilerek temessük metni

[242] 17 Zilka'de 1230 (21 Ekim 1815) tarih ve dört imzalı borç temessükü: Cev-M, nr. 24428.

[243] Cev-M, nr. 24428.

[244] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan III. Mustafa'nın Hüzün Verici Bir Borç Senedi", *Belleten*, XXII/88 (1958), 597.

[245] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Üçüncü Mustafa'nın Kızı Şah Sultan'a Borç Senedi", *Belleten*, XXV/97 (1961), 79.

bitirilmiştir. Alt sol tarafa mühr-i humâyun basılmıştır[246].

Halkdan olan kimselerin birbirlerine verdikleri borç temessükleri de bundan farklı değildir.

5. Mukavele Temessükü

Muayyen bir süre içinde belli mıkdarda bir malın teslimi söz konusu olduğunda da bunu vermeyi taahhüd eden grup tarafından, müteselsilen birbirlerine kefil olmak şartıyla bir temessük verilirdi ki buna "*mukavele temessükü*" denir.

Mukavele temessükünde de başlangıç formülünü müteâkıb, taahhüd edilen şeyin verileceği müessesenin yeri, verilecek şeyin cins ve mıkdarı, hangi tarihler arasında verileceği belirtildikten sonra

"*müddet-i merkumede bilâ noksan câmi'-i humâyûna teslîm eylemek şartıyla mukavele ve birbirimize tekeffül etmekle işbu mukavele temessükü verildi*" kaydı bulunur; alta taahhüdü yapanların imzaları konup arkaya mühürleri basılırdı[247].

6. Zabıtnâme Temessükü

a. Mülknâme İçin Verilen

Bir satış sonrasında yeni sahib için mülknâme hazırlanması, satışı gerçekleştiren vazifelinin yeni sahibin satış bedelinin peşin olan kısmını ödediği, kalanının ise ödeme şartlarını belirttiği bir temessük vermesinden sonra gerçekleşirdi ki buna, "*zabt temessükü*" denir. Şekil olarak diğerlerinden pek farklı değildir; yalnız deyn temessüklerindeki sayfanın üstündeki kısım bunlarda yoktur. Temessük, kâğıdın alt yarısında

"*Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki*" formülüyle başlar,

"... *zabt ve tasarruflarıyçün işbu temessük verildi*"[248] ifadesiyle son bulur. Tabiî tarih ve imza vardır.

Mülknâmenin verilmesi için ise ilgili kalemden der-kenar çıkarılması, der-kenar üzerine konu hakkında defterdarın telhisi ve bu telhis üzerine sadrazamın buyuruldusu gereklidir.

b. Mukataa Tasarrufu İçin Verilen

XVIII. yüzyılda mâlikâne olarak verilmiş mukataaların, çok hazineli döneme geçildikten sonra ise bu hazinelere bağlı mukataaların iltizama verilme işleri mâlikâne mutasarrıfı veya mukataanın uhdesine ihâle olunduğu şahıs tarafından yürütülür ve mültezime, iltizam süresi içinde mukataa gelirini teşkil eden resimlerin toplanmasında kimsenin mânî olmayacağını taahhüd eden bir zabıtnâme temessükü verilirdi.

Bu temessüklerin sayfanın üst tarafındaki kısmında mültezimin toplayacağı gelirlerin ad ve mıkdarlarıyla âid oldukları yıl teker teker yazıldıktan sonra toplam hem rakam, hem de yazıyla gösterilirdi[249].

Temessükün ikinci kısmında iltizamın başlangıç ve bitiş tarihleri ile dahil olan mukataaların adları, bunlardan toplanacak resimlerin neler olduğu, iltizamı alan şahsın adı ve

"*zabıtnâme temessükü tahrir ve i'tâ olunmuşdur*" ifadesinden sonra mültezimin toplayacağı resimler sayılmakta ve

[246] Uzunçarşılı, a.g.m.ler: *Belleten*, sayı 88, s. 597 ve belge fotografı, sayı 97, s. 79.

[247] Lâleli Câmi'ine tuğla temini husûsunda tuğlacı esnafından altı ustanın imza ve mühürlerini taşıyan temessük: Cev-Evkaf, nr. 19672.

[248] Mehmed Emin Vahid Paşa'nın imza yerindeki pençesini taşıyan 17 Zilka'de 1230 (20 Kasım 1815) tarihli temessük: Cev-M, nr. 24428.

[249] Hüdâvendigâr Livâsı mütesellimi Hâfız Mehmed pençeli temessük: Cev-M, nr. 14887.

"kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere Ağa-yı mûmâileyh tarafından ahz u kabz olunup tarafımızdan ve taraf-ı âhardan kimesne müdâhale eylemeyeler"[250] şeklinde temessük bitirilmektedir.

B. SON DEVİR SENEDLERİ

1. Tasdiknâme Mübâdele Senedi

Muâhede tasdiknâmeleri, hükümdarlarca imzalandıktan sonra taraflar murahhasları bir araya gelerek metinleri değişirlerdi. Ancak değişme yapılmadan önce tasdiknâme metinlerinin mukaveleye uygun olup olmadıkları murahhaslarca kontrol edilir ve uygun olduğuna dâir bir sened tanzim edilirdi. Başlangıçta bir taraf murahhaslarının imzalayıp mühürlediği sened diğerine verilirken, sonradan, senedler iki tarafca birden imzalanıp kırmızı mum üzerine mühür basılmak üzere mühürlenir olmuştur. *Tasdiknâme mübâdele senedi* veya *proceverbal* denilen bu senedlerin Türk murahhaslarınca imzalananları başlangıçta Türkçe olarak tanzim edilirlerken[251] sonradan her iki sened de Fransızca olarak kaleme alınmağa başlamıştır. XX. yy.da ise metinlerin daktilo ile yazıldıkları görülmektedir[252].

2. Tapu Senedi

Eski mülknâmelerin yerini 1263 (1847)'den îtibâren Defterhâne-i Âmire'den verilen tuğralı matbu' tapu senedleri almıştır[253]. Taşbasması olarak hazırlanmış bu senedlerde tuğranın sağında çiçek motifi ve altında "*Tapu Senedi*" yazısı bulunmaktadır.

Sened kısmı müstakil bir satırdaki

"*Bâis-i tastîr-i vesîka oldur ki*" ibaresi ile başlar. Sancak, kaza, hududlar, mesahası, tapu verilen şeyin cinsi, bedeli elle doldurulmak üzere boş bırakılmıştır.

"*Şumnu* **sancağında** *Dubrogoy timarı* **aklâmından** *Şumnu* **kazasına tâbi'** *Dubrogoy karyesinde Südül deresi nam mahalde etrâf-ı erba'ası Osman ve Jifko ve Ganco bağları ve orman atlığı* **ile mahdûd tahmînen** *iki evlek mıkdarı bağ Tordan nam kimesnenin on* **seneden mütecâviz bilâ sened yedinde olarak ile'l-ân zabt ve zirâ'atinde idüği** *diğer yirmi üç kıt'a tarla ve sâire ile maan üç yüz elli* **guruş bedel-i misli olduğu tebeyyün ve tahakkuk etmiş ve ber-mûceb-i nizâm intikal harcı mıkdârı resmi cânib-i Hazîne-i Celîle içün me'mûru tarafına te'diye ve îfâ olunmuş olduğundan ol vechile mezkûr** *bağ, merkum* **tarafından ba'd ez-in dahi zabt u idâre olunmak üzre nizâmı vechile bir kıt'a sened i'tâsı mahallinden bâ-mazbata inhâ ve Defterhâne-i Âmire'de mahalline kayd u imlâ olunmuş olmağla ber-mûceb-i nizâm** *bağ-ı* **mezkûru i'mâr etmek ve sene be-sene âşâr-ı şer'iyyesini me'mûru tarafına edâ eylemek üzre** *merkumun* **zabt ve tasarrufuna izn ü ruhsat verilüp taraf-ı âhardan müdâhale ve mümâna'at olunmamak içün işbu sened i'tâ olundu. Fî** *17 Receb 1275*"[254].

Tarihin yanında "*Emîn-i Defter-i Hâkanî*"nin mührü vardır.

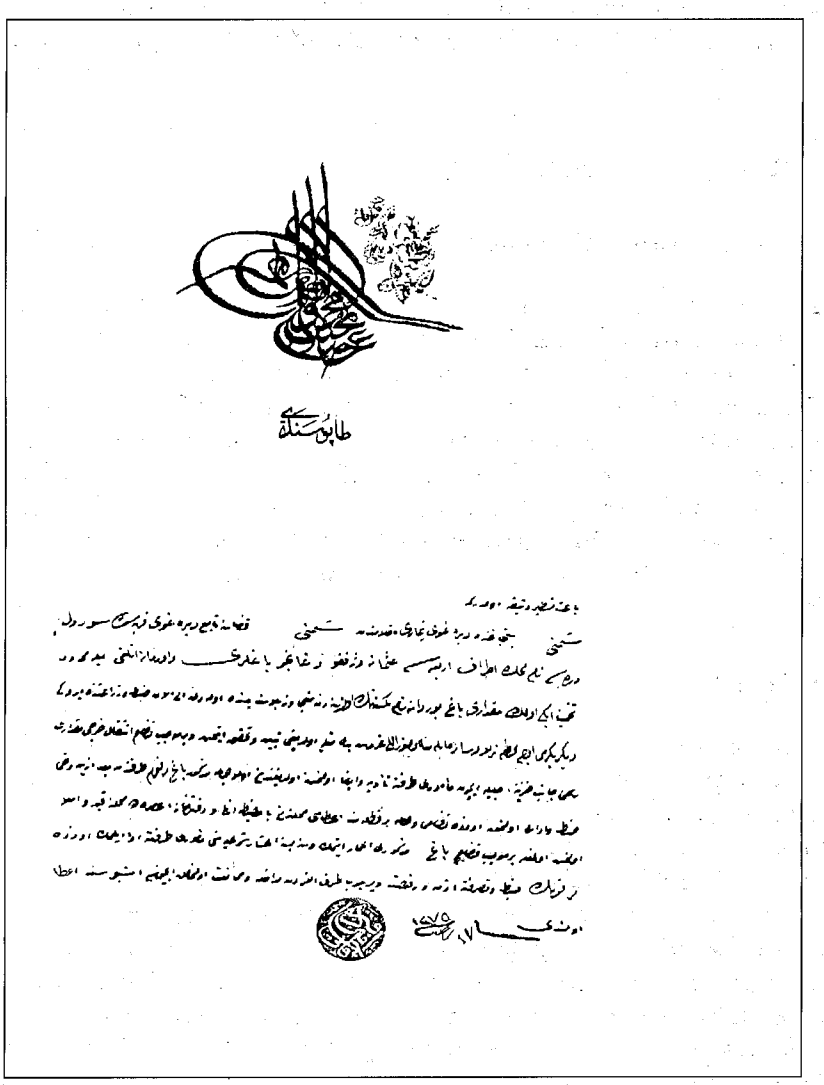
[250] Cev-M, nr. 14887 ve 23621.

[251] Meselâ 1838 Balta Limanı Muâhedesi teâtî senedi Türkçe olarak tanzim edilmiş olup sadece Osmanlı murahhasları Nuri Efendi ve Mustafa Kâni Bey'in imza ve mühürlerini taşımaktadır. PRO, FO, 94/326.

[252] Aden hududunun tanzimine dair İngiltere ile yapılan muâhede tasdiknâmeleri mübâdele senedi böyledir. Bu senedlerden E. Grey, İ. Hakky imzalarını taşıyan İngiliz Arşivi (F.O 94/953), İ. Hakky ve E. Grey imzalarını taşıyan ise Başbakanlık Arşivi (Muâhedeler, nr. 369/2)'ndedir.

[253] Ömer Lûtfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 361.

[254] Cev-M, nr. 19532. İtalik olarak yazılan kısımlar elle doldurulmuştur.

Şekil 195
Tapu senedi
(Cev-M, nr. 19532)

3. Maaş Senedi

Yıllık olarak hazırlanmış bu senedler de matbu' olup görülebilenler hayli geç tarihlidir.

Senedlere, enine ve boyuna çizgilerle bir tablo görünüşü verilmiştir. 1290 tarihinde teşrifattan verilen bir maaş senedinde üstte teşrifattan verildiğini gösteren yazı; çerçeve içinde sağda numara, solda tarih bulunur. Bu ikisinin arasındaki çerçeve içinde maaşa hak kazananın vazifesi ve adı ile âid olduğu hicrî yıl yazılmıştır. Altta yıl ve ayların çizgilerle ayrıldığı bir tablo vardır. Sağdaki sütun yıllara ayrılmış olup 1288-1305 arasındadır. Üstte rûmî senenin ayları marttan başlayıp şubatta bitmek üzere sıralanmışlardır. Tablonun altında bir hilâlin ortasına yerleştirilmiş

"*Teşrîfâtî-i Dîvân-ı Humâyûn*" mührü bulunur.

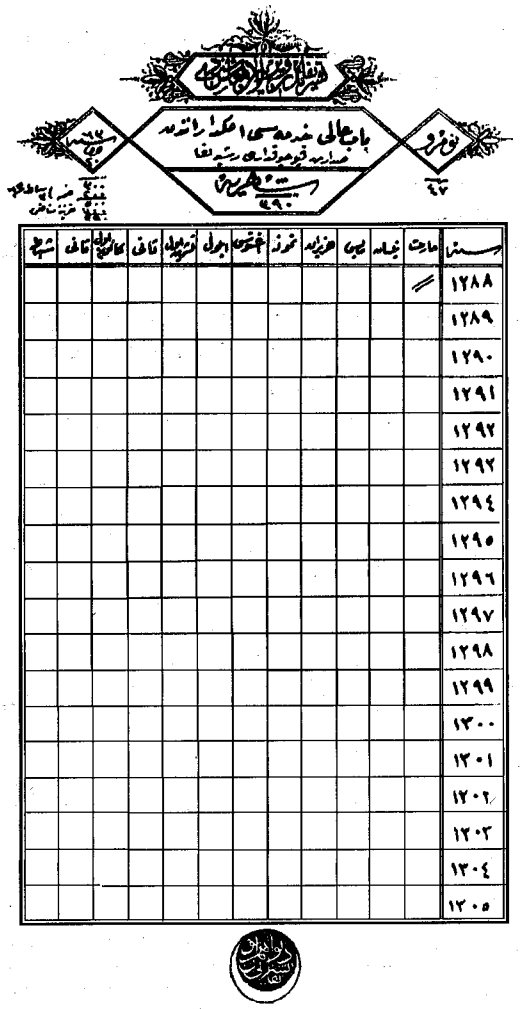
1315 tarihli olan diğer bir maaş senedinde ise en üstte bir ay-yıldız bulunmaktadır. Altında, etrafı süslenmiş dilimli bir çerçeve içinde sülüs yazı ile ve iki satır üzerine

"*Hazîne-i Hassa-i Şâhânenin*
Ma'aşa mahsûs senedidir" yazısı vardır.

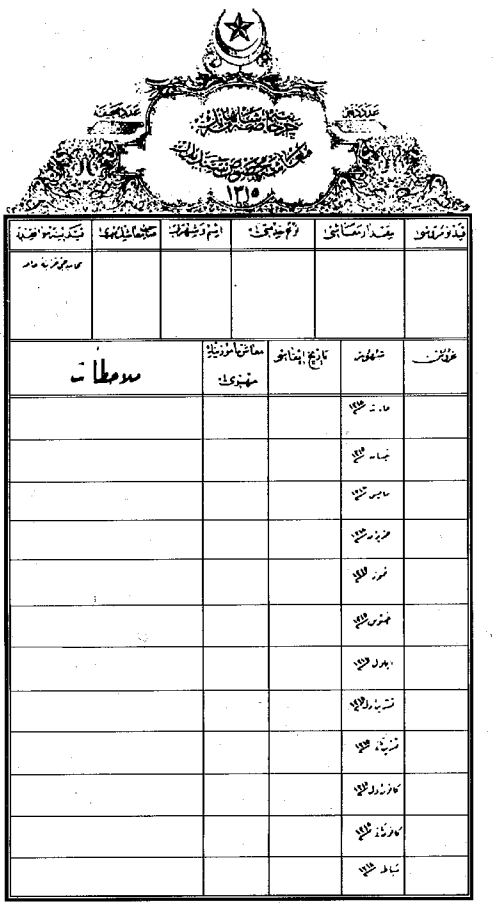
Bu çerçevenin dışında sağda "aded-i defter", solunda ise "aded-i sahife" yazıları ile numaraların yazılacağı özel kısımlar yer alır.

Cedvel birbirinin devamı olan iki kısımdan meydana gelmektedir. Üst parça boyuna altı kısma bölünmüştür. Sağdan sola doğru olmak üzere

"*Kayıd nümerosu*", "*Mıkdâr-ı ma'aşı*", "*Nev'-i hizmeti*", "*İsim ve şöhreti*", "*Sâhib-i ma'aşın mührü*" ve "*Kaydına muvâfıkdır*" sütunları bulunur. İlk beş sütunun altı, maaşa hak kazanana âid bilgilerin yazılması için boş bırakılmış, sonuncu sütunun altındaki kutuya "*Muhâsebeci-i Hazîne-i Hassa*" yazılmıştır.

Şekil 196
1290 tarihli maaş senedi
(A.TŞF, dos3/81)

Şekil 197
1315 tarihli maaş senedi
(D.BŞM.KGB, dos. 70/121)

Tablonun alt kısmı beş sütuna ayrılmıştır. Sütunlar sağdan sola "*Guruş*", "*Şuhûr*", "*Tarih-i îfâsı*" "*Ma'aş me'mûrunun mührü*" ve "*Mülâhazât*" şeklinde sıralanmaktadır. Mülâhazat kelimesi siyah ve farklı bir punto ile yazıldığı gibi cedvelin enden 4/10'luk kısmını da kaplamaktadır. Bu başlıkların altındaki kısım boydan on ikiye ayrılmış olup "*şuhûr*" sütûnunda marttan başlayarak şubata kadar mâlî yılın ayları, yanlarına yılı da konarak, alt alta sıralanmıştır.

4. Borç Senedi

"Temessük" kelimesi, zamanla yerini aynı mânâyı ifade eden "*sened*"e bırakırken bu gibi belgelerde kullanılan kâğıtlar da belli bir şekle bağlanmıştır. Diğer bazı belgeler gibi borç senedleri de "evrak-ı sahîha" denen damgalı kâğıtlara yazılmaya başlanmıştır.

Borcun mıkdarına göre değişen bedellerdeki bu kâğıtlarda sağ üst köşede ortasında tuğra, üstünde kâğıdın satın alınması için ödenen bedel rakamla, altında ise yazıyla gösterilen bir damga bulunur.

Biri sağ, diğeri sol yanda olmak üzere

"*min 2000*" "*ilâ 4000*"

"*min 8000*" "*ilâ 10000*"

"*min 10000*" "*ilâ 15000*" gibi borcun hangi meblâğlar arasında olacağına işaret eden rakamlar vardır ki, kâğıdın bedelini belirten rakam da bunlara göre değişiklik göstermektedir.

Bunun dışında senedin tanziminde eski temessüklerden farklı taraf yok gibidir. Başlangıç formülü "hurûf" yerine "sened" konmuş olarak

"*Vech-i tahrîr oldur ki*"[255]

"*Bâdî-i terkîm-i sened oldur ki*"[256]

"*Bâdî-i tahrîr-i sened oldur ki*"[257] gibi hemen hemen aynıdır.

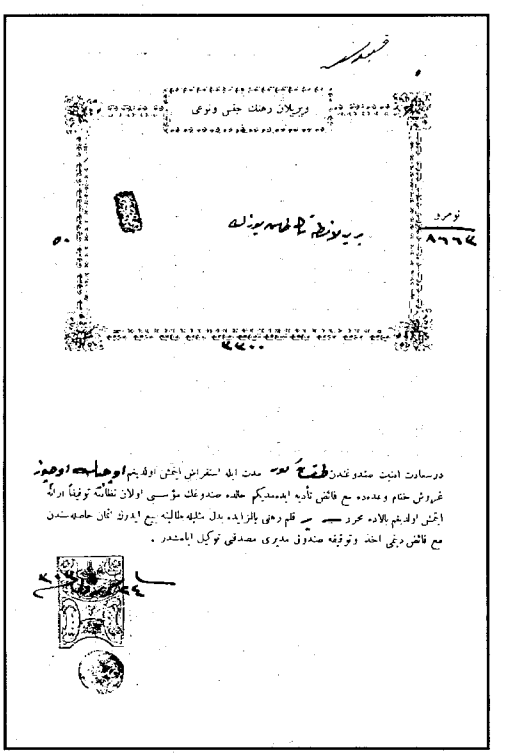
Borç meblâğı, yine, kâğıdın üst yarısına rakam ve yazıyla olmak üzere yerleştirilmiştir. Alacaklının kefil istemesi halinde kefâlet şerhi de bu kısımda yer almakta ve kefil,

"... *'nin derûn-ı senedde muharrer ... aded lira-yı osmânîyi va'desi hitamında edâ edeceğine kefîl olduğumu müş'ir işbu mahalle tahşiyye ve tahrîr kılındı*" şeklinde bir şerh vererek tarih atıp sıfatını yazdıktan sonra mühür basmaktadır[258].

5. Rehin Senedi

Rehin senedleri matbu hale getirilmiştir. Üst yarıda rehin edilen şeyin yazılması için ayrılmış, dört köşesinde çiçek buketi bulunan zincirli dikdörtgen bir çerçeve, bu çerçevenin üst kenarının ortasında yine bir çerçeve içinde

"*Verilen şeyin cins ve nev'i*" yazısı bulunmaktadır. Çerçevenin dışında olmak üzere sağda matbu' "*nümero*" kelimesi ve altında el yazısı ile bir rakam; alt kenarın altında rakamla rehin karşılığı alınan borcun mıkdarı, sol kenarda, muhtemelen ödenecek faizi gösteren bir rakam yer almaktadır.

Şekil 198
Rehin senedi
(YEE, nr. 18-526-1/326-13-142)

Boş kısımları el yazısıyla doldurulmuş olan rehin senedi metni ise şöyledir:

"**Der-sa'âdet Emniyet Sandığu'ndan** *doksan gün* **müddet ile istikrâz etmiş olduğum** *üç bin üç yüz* **guruş hitâm-ı va'dede ma'a fâ'iz te'diye edemediğim halde sandığın müessisi olan nizâmına tevfîkan irâ'e etmiş olduğum bâlâda muharrer** *bir* **kalem rehni bi'l-müzâyede bedel-i misliyle tâlibine bey' ederek esmân-ı hâsılasından ma'a fâ'iz deynimi ahz u tevkîfe sanduk müdiri musaddıkını tevkîl eylemişdir**"[259].

Bu yazının altında pul, pulu ibtal edecek şekilde tarih ve altta rehin bırakanın mührü vardır.

[255] 2 Eylül 1292 (14 Eylül 1876) tarihli borç senedi: YEE, 18-526-1/327-13-142.

[256] 19 Muharrem 1297 / 21 Kânûn-ı evvel 1295 (2 Ocak 1880) tarihli borç senedi: YEE, nr. 18-526-1/328-13-142.

[257] Şubat 1298 (Şubat-Mart 1883) tarihli sened: YEE, nr. 18-526-1/329-13-142.

[258] YEE, nr. 18-526-1/328-13-142.

Kâğıdın en üstüne ise "*kayıd şüd*" kaydı konmuştur[260].

6. Memhûr Makbuz Senedi

Bir kira anlaşması sonunda kira bedelinin alındığını göstermek üzere mal sahibi tarafından bir sened verilirdi. Bu sened için, borç senedinin yazıldığı damgalı kâğıt kullanılabileceği gibi damga yerine pul yapıştırılmış bir kâğıda da yazılabilirdi. Nitekim, Cevdet Paşa'ya âid iki kira bedeli ödemesinde bu değişik şekiller görülmektedir. Kira bedeli, sened içinde mutlaka yazı ile belirtildiği gibi ayrıca kâğıdın üst yarısına rakam ve yazı ile de yazılabilmektedir. Mal sahibi,

"*Vefa yokuşunda mutasarrıf olduğum konağın*"[261],
"*Arnavud karyesi'nde Akındı burnu'nda kâin sâhilhânemi*"[262] gibi kiraladığı şeyin yerini ve cinsini,

"*Doksan üç senesi mayısının ibtidâsından îtibâren altı mah müddetle*"[263],
"... *gerek yaz ve gerek kış*"[264] gibi ne kadar süreyle oturulacağını;

"*aylıkları mah be-mah verilmek üzere*"[265],
"*bedel-i îcârı olan ... yi tamâmen ahz u kabz eylemiş olduğumdan*"[266] gibi kiranın aylık veya peşin olmak üzere ödenme şeklini,

"*iki yüz yirmi beş aded yüzlük kaimeye*"[267] veya
"*yetmiş beşer aded yirmilik beyaz mecidiye ücretle*"[268] şeklinde ödemenin ne şekilde yapıldığı veya yapılacağını ve kime kiralandığını belirttikten sonra paranın alınması karşılığında senedin verildiğini kayd ederdi.

Sonuç

Adları "temessük", "tahvil" veya "sened" olsun ve hangi maksadla verilirse verilsin bu tür belgelerin ortak özellikleri vardır: Esas metin daima kâğıdın alt yarısında yer alır ve belli birkaç formül kullanılarak başlar. Metin, her hangi bir soruya meydan vermeyecek şekilde, fakat sadece gerekli bilgileri ihtivâ etmek üzere kısa olarak kaleme alınmıştır. Altta tarih, imza ve mühür, yahut sadece mühür bulunur. Borç rakamlarının metin içindekinden başka çok kere kâğıdın üst yarısına izahat da verilmek üzere rakam ve yazıyla yazıldığı görülür. Geç tarihlerde, bu tip belgeler için damgalı kâğıtlar kullanılmıştır.

[259] İtalik kısımlar senedde el yazısı ile doldurulmuştur.

[260] 24 Teşrîn-i evvel 1303 (5 Kasım 1887) tarihli rehin senedi: YEE, 18-526-1/326-13-142.

[261] Merhûm Âlî Paşa halîlesi Fatma Hanım'ın mührünü taşıyan 5 Haziran 1296 (17 Haziran 1880) tarihli sened: YEE, nr. 18-526-1/152-13-142.

[262] 1 Mayıs 1293 (13 Mayıs 1877) tarihli "Mehmed Yâver" mühürlü sened: YEE, nr. 18-526-1/149-13-142.

[263] YEE, nr. 18-526-1/149-13-142.

[264] YEE, nr. 18-526-1/152-13-142.

[265] YEE, nr. 18-525-1/152-13-142.

[266] YEE, nr. 18-526-1/149-13-142.

[267] YEE, nr. 18-526-1/149-13-142.

[268] YEE, nr. 18-526-1/152-13-142.

IV. İLMÜHABER

Bir daireden diğer daire veya dairelere, her hangi bir husus, bir karar veya bir hükmü bildirmek üzere yazılan belgelere "*ilmühaber*" adı verilir.

A. CİNS VE RÜKÜNLERİ

*İlmühaber*ler, bir kalemden diğerine gönderilme bakımından tezkireye benzerse de belgenin düzenleniş tarzı itibâriyle ondan ayrılır. Tezkirelerin, maliye kalemleri tarafından verilenler dışındakilerde elkab bulunmasına karşılık ilmühaberlerde elkab yoktur. Çok kere bir irade, bir buyuruldu veya arzuhalden bahisle doğrudan doğruya konuya girilir. İlmühaberin yazılış sebebine göre metin kısa veya uzun olur. Belge daima

"... *işbu ilmühaber verildi*" şeklinde biter. Altına tarih atılıp mühür basılmıştır[269].

İlmühaberleri yazılış sebeblerine göre birkaç grubta toplamak mümkündür.

1. Kat'î Bir Hüküm ve Kararı Bildirmek İçin Yazılanlar

İlmühaberlerin birinci grubunu, kat'î bir hüküm ve kararı bildirmek üzere bir veya birkaç daireye yazılanlar teşkil eder.

Re'sen veya meclislerin kararı üzerine sadrazamın buyuruldusu ve padişahın iradesi ile kesinleşen kanun ve nizamların ilgili kalemlere bildirilmesi bu tarz ilmühaberlerle olurdu.

Bunun için ilgili kaleme yollanan ilmühaberde, önce böyle bir şeye ihtiyac duyulan durumdan bahs edilir, sonra teklifin mâhiyeti ve kimin tarafından yapıldığı belirtilmek sûretiyle durum tafsilâtıyla anlatılır; eğer teklif bir mecliste konuşulup karara bağlanmışsa bundan

"*keyfiyet Meclis-i Hass-ı Vükelâ-yı fihâmda dahi lede't-tezekkür ... iktizâsı cümle tarafından tensîb...*" olunduğundan bahsedilir;

"... *icrâ-yı iktizâsı nezd-i şâhânede dahi tensîb ve istihsan olunmuş olmağla ol vechile icrâ-yı îcâbına ibtidâr olunması mazmûnunda hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn-ı cenâb-ı tâc-dârî levha-ârâ-yı sudûr buyurulmuş olmakdan nâşî*" gibi bir ifade ile kararın padişah tarafından da kabûl gördüğü belirtilir ve nihayet

"... *mantûk-ı münîfi üzre husûs-ı mezbûr Dîvân-ı Humâyûn kalemine kayd ile Ru'us kalemine ve Defterhâne-i Âmire'ye ilmühaberleri verilmiş olmağla keyfiyyet ma'lûm olmak üzre Tahvîl Kalemine dahi işbu ilmühaber i'tâ olundu*"[270] denilerek ilmühaber bitirilirdi.

Bir kararın birden fazla yere bildirilmesi halinde çok kere diğer kalemlerin de adları zikr edilmekle beraber, ilmühaber gönderilecek yerlerin sayısının fazla olması halinde diğerlerinin adlarının teker teker yazılması yerine

[269] BOA'da görebildiğimiz ilmühaberlerde şahsî mühürler basılıdır. Ancak, *UKR*'de, ilmühaberlere gönderen makamın resmî mührünün basıldığı kayıdlıdır. Bu değişiklik son devirlerde vuku' bulmuş olmalıdır.

[270] Meselâ, dîvân kalemlerinden ruus ve tahvil kalemlerinin idarelerinde görülen aksaklıklar dolayısiyle bunlara bir düzen verilmek istendiğinde bunun için önce iyi kâtib yetiştirilmesine, bunun da yetenekli gençlerin bu işe talib olmalarına bağlı olduğu düşünülerek önce mesleğin maddî açıdan tatminkâr hâle getirilmesinin gereğine karar verilip mahlûl zeâmet ve timarların belli kaideler dairesinde bunlara tahsisi konusu bir nizâma bağlanmış ve bu husus Dîvân kalemine kayd edildikten sonra Defterhâneye, Ruus ve Tahvil kalemlerine ilmühaberler gönderilmişti. Selh-i Rebi'ülevvel 1261 (8 Nisan 1845) tarihli ilmühaber: BEO, A.DVN, dos. 12/18.

"... *sâdır olan fermân-ı âlî mûcebince kayd olunup diğer ilmühaberleri verilmekle...*"[271] denilmekle yetinilirdi.

Alınan kararların mâlî yönünün bulunması halinde âid olduğu muhasebe kalemine kaydı yapıldıktan sonra diğer ilgili kalemlere ilmühaberleri gönderilirdi[272]. Şayet yeni karar, eskisinin tashihini gerektiren bir husûs ise buna da

"*...Mukata'at Muhâsebesine kayd olunmuş olduğundan Mansûre Hazînesi'nde olan kayıdlarının dahi tashîhiyçün Emlâk-ı Humâyûn defterine işbu ilmühaber verildi*"[273] şeklinde işaret edilirdi.

2. Bir Memuriyete Tayini Bildirmek İçin Yazılanlar

Bir veya birkaç kişinin yeni bir memuriyete tayini veya memuriyetlerinde yapılan değişikliği bildirmek üzere ilgili kalemlere birer ilmühaber yollanırdı.

Bu ilmühaberler, bazan

"*Bu def'a müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i şâhâne mantûk-ı münîfi üzere*"[274] şeklinde sadece padişahın iradesinden bahs edilerek, bazan da

"*Beyaz üzerine sâdır olan fermân-ı âlî ve müte'allik buyurulan irâde-i seniyye müfâd-ı münîfi üzere*"[275] veya

"*Beyaz üzerine sâdır olan fermân-ı âlî ve müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülkdârî müfâdı ve mahrec-i der-kenârlar nâtık olduğu üzere*"[276] gibi sadrazamın buyuruldusu ve padişahın iradesinden bir arada bahs edilmek üzere başlar ve tayin yapılan me'muriyetin eski ve yeni sahiblerinin rütbeleri belirtilerek isimleri zikr edilir ve nihayet ilmühaber hangi kaleme gönderiliyorsa

"... *buyurulduğunu mübeyyin ... kalemine işbu ilmühaber verildi*" şeklinde kalemin ismi zikr edilerek bitirilirdi.

Sol alta gün ve yıl rakamla olmak üzere tarih atılıp altına mühür basılırdı.

3. Belge Tanzimi İçin Yazılanlar

Ferman, berat, mülknâme, buyuruldu yahut mektub veya tahrirat yazılması için âid olduğu kaleme ilmühaber gönderilirdi. Bu cins ilmühaberlerde,

"*İzmir meyve-i ter gümrüğünün ba'zı mahallerinin ta'mîriyle büyük ahşab iskelesinin tecdîdi husûsu mukaddemâ İzmir gümrükcüsü sa'âdetlü Abdülkadir Paşa tarafından lede'l-inhâ*"[277] veya

"*Viranşehir Sancağı'na tâbi' Çarşanba Kazası jurnal kâtibi Ali Efendi'nin bir kıt'a arz-ı hâli me'alinde*"[278] şeklinde bir arzuhal, inha vs. den bahisle ilmühabere başlanır; konu açık bir şekilde anlatıldıktan sonra

[271] 2 Safer 1254 (27 Nisan 1838) tarihiyle Tahvil kalemine gönderilen ilmühaber: Cev-Darb, nr. 1104.

[272] Anadolu Mektubcusu Odasına gönderilen 28 Rebi'ülâhır 1256 (29 Haziran 1840) tarihli ilmühaber: Cev-D, nr. 13283.

[273] 16 Zilka'de 1254 (31 Ocak 1839) tarihli ilmühaber: Cev-Timar, nr. 2086.

[274] Dîvân-ı Humâyûn kalemine gönderilen Selh-i Muharrem 1260 (20 Şubat 1844) tarihli ilmühaber: BEO, A.DVN, dos. 3/42.

[275] Dîvân-ı Humâyûn kalemine gönderilen 7 Muharrem 1262 (5 Şubat 1846) tarihli ilmühaber: BEO, A.DVN, dos. 13/63.

[276] Maliye Mektûbî Odasına gönderilen 10 Zilhicce 1264 (7 Kasım 1848) tarihli ilmühaber: Cev-D, nr. 13011.

[277] 27 Safer 1267 (1 Ocak 1851) tarihli ilmühaber: Cev-M, nr. 8584.

[278] 28 Ramazan 1258 (2 Kasım 1842) tarihli ilmühaber: Cev-D, nr. 12768.

"... *zımnında Viranşehir kaimmakamına cânib-i Nezâret-i celîle-i Mâliye'den mektub tahrîriyçün sa'âdetlü Mektûbî Efendi hazretleri odasına ilmühaberinin terkîmi iktizâ eylediği der-kenâr olunarak mûcebince ilmühaberi verilmek fermân buyurulmağın mûcebince kayd olunup ber-minvâl-i muharrer mektûb tahrîriyçün sa'âdetlü Mektûbî Efendi hazretleri odasına işbu ilmühaber verildi*"[279],

"... *tahrîrât tastîriyçün Mektûbî-i Mâliye Odasına dahi işbu ilmühaber verildi*"[280] gibi bir ifade ile ilmühaber bitirilirdi.

4. Kalemler Arası Bilgi Vermek İçin Yazılanlar

Bir kalemden diğer bir kaleme yazılan ilmühaberler çok ve çeşidlidir[281]. Meselâ, XIX. yüzyılda çeşidli memuriyetler için ayrı ayrı tesbit edilen nişanların, memuriyet derecesi yükseldikce değişmesinden dolayı eskilerinin alınıp hazîneye teslimi veya yeni tip nişanlarla değiştirilmesi dolayısiyle eskilerinin Darbhâneye teslim edildiğini bildirmek üzere Dahiliye Kâtibi Odası'na bir ilmühaber verilirdi.

Bu ilmühaberlerde,

"*Bahr-i sefîd Boğazı Muhâfızı sa'âdetlü, atûfetlü Ârif Paşa hazretlerinin nezdinde bulunan bir kıt'a mîr-i mîrânlık nişân-ı zîşânı...*"[282] yahut

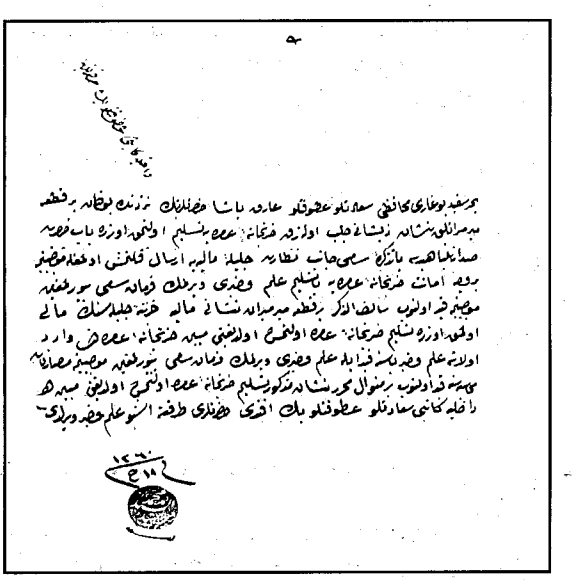
"*Meclis-i Vâlâ Tahrîrât Müdîri sa'âdetlü Nûrî Efendi'ye rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsine mahsûs bir kıt'a nişân-ı zîşân ihsân buyurulduğundan nezdinde bulunan sâniye mütemâyizi ... celb buyurularak...*"[283] şeklinde doğrudan doğruya konuya girilir ve bu geri alınma işinin sadâret tezkiresi ile yapıldığı

"... *teslîm olunmak üzere Bâb-ı hazret-i Sadâret-penâhîden bâ-tezkire-i sâmî cânib-i Nezâret-i celîle-i Maliyeye irsâl kılınmış olmağla ...*"[284] gibi bir ifâde ile belirtildikten sonra

"... *ilmühaberi verilmek fermân-ı sâmî buyurulmağın*" denilerek sadrâzamın buyurduldusunda emr edildiği üzere

"*teslîm-i Hazîne-i Hassa-i hazret-i mülûkâne olunmuş olduğu...*"[285] veya

"*teslîm-i Darbhâne-i Âmire olunmuş olduğunu...*"[286] şeklinde teslim edildiğini bildiren ilmühaber üzerine ilgili daireye bu ilmühaberin verildiği de diğer ilmühaberlerdeki kalıblara uygun olarak belirtilirdi.

Şekil 199
İlmühaber
(A.DVN, dos. 5/65)

[279] Cev-D, nr. 12768.

[280] 27 Safer 1267 (1 Ocak 1851) tarihli ilmühaber: Cev-M, nr. 8584.

[281] *UKR*, s. 166.

[282] 11 Cemâzıyelâhır 1260 (28 Haziran 1844) tarihli ilmühaber: BEO, A.DVN, dos. 5/65.

[283] 19 Cemâzıyelevvel 1266 (2 Nisan 1850) tarihli ilmühaber: BEO, A.MKT.UM, dos. 14/38.

[284] BEO, A.DVN, dos. 5/65, 15/85.

[285] BEO, A.MKT.UM, dos. 14/38.

[286] 11 Cemâzıyelâhır 1260 / 28 Haziran 1844 (BEO, A.DVN, dos. 5/65), 26 Şevval 1260 / 8 Kasım 1844 (BEO, A.DVN., dos. 7/10), 8 Cemâzıyelevvel 1262 / 4 Mayıs 1846 (BEO, A.DVN, dos. 15/85) tarihli ilmühaberler buna örnek olarak verilebilir.

5. Cevab İlmühaberi

Taşra ile merkez arasındaki sür'atli yazışmayı sağlamak üzere telgraf gönderilmesi yaygın hale geldikten sonra taşradan yollanan resmî olmayan telgraflarda cevabının yine telgrafla alınabilmesi cevab telgrafının ücretinin gönderen tarafından ödenmesini gerektirmiş, böylece cevablı telgraflar çekilmeğe başlanmıştır. Böyle hallerde alıcıya postahane tarafından cevâbî telgrafın belli bir kelimeye kadar ücreti ödendiğini bildiren bir makbuz gönderilmiştir ki bu makbuz "*cevab ilmühaberi*" adını taşımaktadır. 1904 tarihli böyle bir ilmühaberin bir tarafı Türkçe, diğer tarafı Fransızca olarak düzenlenmiştir. Üstte

"*Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Posta ve Telgraf ve Telefon İdâresi*" ibaresi bulunmakta, bunun hemen altında "*Cevab ilm ü haberi*" olduğu belirtilmektedir. Alt satırda sağda cild ve varak numaraları, solda sıra numarası yer almaktadır. İlmühaber guruş olarak karşılığı ödenmek üzere hazırlandığı halde boş bırakılan kısımlarda

"**Yalnız** *otuz kelime cevablıdır* **guruş için mu'teberdir**" şeklinde kelime sayısı kayıdlıdır. Bundan sonra telgrafın nereden, kimin tarafından, hangi tarihte, kaç numara ile çekildiği, vs. şöyle düzenlenmiştir.

*Erzincan'*da *Yusuf ve rüfekası* **tarafından fî** *3 Temmuz* **sene** 1320 **tarihiyle** *2810* **nümerosuyla keşîde olunan** *otuz* **kelime cevablı telgrafnâmelerin mürselünileyhi olan** *Dâhiliyye Nezâreti* **işbu ilmühaberi altı hafta zarfında her hangi Osmanlı telgraf merkezine irâ'e ederse keşîde edeceği yalnız bir aded telgrafnâme ücretine mahsûb olmak üzre nakid makamında kabûl olunacakdır.**

Me'mûrun imzâsı **Fî** *4 Temmuz* 1320

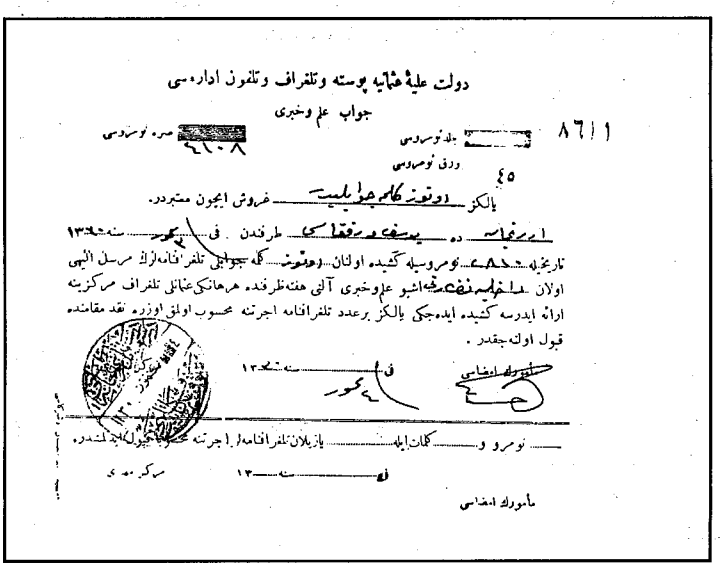
Bunun altında boylu boyuna çift çizgi ve onun da altında

.....nümero ve .....kelimât ile ..... yazılan telgrafnâmeler ücretine mahsûben kabûl edilmişdir.

Fî.....sene ...13 **Merkez mührü**

Memurun imzâsı

hâneleri bulunmaktadır. Ayrıca merkez mührü basılıdır.

دولت علیهٔ عثمانیه پوسته وتلغراف وتلفون اداره‌سی

جواب علم وخبری

٨٦١١

Şekil 200
Cevab ilmühaberi
(DH.H, dos. 6/14-5)

6. İlmühaber Tezkiresi ve İlmühaber Kaimesi

Yazılış tarzı itibâriyle "ilmühaber"den farkı olmamakla beraber bu tür belgelerin bazıları

"... *işbu ilmühaber tezkiresi verildi*" veya

"... *işbu ilmühaber kaimesi verildi*" şeklinde biter.

Bu ilmühaber kaimelerinin bir kısmının altında mühür yoktur, fakat, dîvân kalemlerinden çıkan diğer bazı belgelerde görülen, yazının ilk kelimesi üzerinde "*sahihdir*" kelimesi bulunur[287]. Diğer kısmına ise ilmühaberler gibi mühür basılmıştır[288].

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kâğıt

İlmühaberlerin kısa veya uzun oluşlarına göre kullanılan kâğıt değişiktir. Kısa olanları, son devirlerde "müzekkirelik" denilen orta boy kâğıtlara yazılmıştır. Uzun ilmühaberlerde ise büyük boy "takrirlik" kâğıt kullanılmış ve *karnıyarık* şeklinde, yani bir sahifeye iki sütun olarak kaleme alınmıştır.

2. Yazı

Aşağı yukarı Tanzimata kadar ilmühaberlerde, çoğunlukla dîvânî yazı kullanılmış, daha sonra bu tür belgelerde de rık'a tercih edilir olmuştur.

Kâğıdın üst kenarına yakın yerinde basit "hüve" şekli bulunmakta, ilmühaberin uzunluğuna ve kullanılan kâğıdın büyüklüğüne göre değişmek üzere, yazı, üst kısımda 5-10 cm.lik bir boşluk bırakılarak yazılmaktadır. Maliye ile ilgili ilmühaberlerin bazıları tertib tarzı bakımından maliye tezkirelerini hatırlatmaktadır. Aynı onlar gibi, iki kısımdan meydana gelmişlerdir. Siyakatla yazılmış olan birinci kısım da iki parçadan ibâret olup ikinci parçada hesablar bulunmaktadır.

3. Şerh ve Kayıdlar

Hangi kaleme verilen ilmühaber oldukları hâtimede belirtildiği halde çoğunun ilk satırının üzerine sağ alt - sol üst istikametinde olmak üzere

"*Hazîne-i Âmire Zimmeti defterine*"[289],
"*Anadolu Mektubcusu atûfetlü Beyefendi hazretleri odasına*"[290],
"*Emlâk-ı Humâyûn defterlerine*"[291],
"*Tahvîl Kalemine*"[292],
"*Mektûbî-i Maliye Odasına*"[293],
"*Dîvân-ı Humâyûn Kalemine*"[294],

[287] Evâsıt-ı Cemâzıyelevvel 1198 / 2-11 Nisan 1784 (Cev-Darb, nr. 1068) ve 7 Zilka'de 1210 / 19 Mayıs 1796 (Cev-T, nr. 2216) tarihli ilmühaber kaimeleri.

[288] 9 Receb 1212 / 28 Aralık 1797 (Cev-M, nr. 8999) ve 9 Rebi'ülevvel 1236 / 15 Aralık 1820 (Cev-M, nr. 9083) tarihli ilmühaber kaimeleri.

[289] Cev-M, nr. 8786.

[290] Cev-D, nr. 13283.

[291] Cev-T, nr. 2086.

[292] Cev-Darb, nr. 1104; BEO, A.DVN, dos. 12/18.

[293] Cev-M, nr. 8584.

[294] BEO, A.DVN, dos. 13/63.

"*Dâhiliye Kâtibi atûfetlü Beyefendi hazretlerine*"[295] gibi bir ifade kullanılarak gönderildiği yer tekrar belirtilmiştir.

İlmühaberlerin bir kısmının üzerinde başka her hangi bir işaret bulunmamasına karşılık bir kısmında

"*Kayıd şüd*"[296] ibâresiyle kayd edildiği veya

"*Defteri tashîh olunmuşdur, fî 10 ZA sene 64*"[297] ,

"*Mûcebince terkîn ve müceddeden kayd olunmuşdur*"[298] şeklinde kaydının düzeltildiği, yahut

"*Vurûdu 29 Safer sene 67*" gibi ilgili kaleme hangi tarihte ulaştığı gibi şerhler görülmektedir.

S o n u ç

İlmühaberler, kalemler arasında bilgi vermek için düzenlenen belgeler olup şekil olarak "tezkire" veya "kaime"ye benzerler. Sonda, bu tür belgelerdeki gibi tarih ve mühür vardır. Elkab bulunmayışı bakımından ise "takrir"leri andırırlar. Belgenin sonunda "ilmühaber" olduğuna işaret edilmesi, cinsi husûsunda tereddüd bırakmaz.

V. M Ü Z E K K İ R E

Müzekkire, Arabca asıllı olup "zikr" (ذكر) kökünden gelmektedir. Osmanlı diplomatiğinde, her hangi bir husûs için, alttan üste ve genellikle bir idare veya nezâretin şubelerinden bağlı olduğu üst makama hitâben, konuyla ilgili izin istemek yahut da bir şubeden diğer bir şubeye durumu anlatmak veya muâmeleyi sormak üzere yazılan yazılara verilen addır. Müzekkireler, ekleri olsun olmasın re'sen yazılırlar.

A. RÜKÜN VE CİNSLERİ

*Müzekkire*ler, yazılış tarzı bakımından takrir ve ilmühaberlere benzerler. Bunlarda da bâlâ ve elkab bulunmaz. Doğrudan doğruya konuya girilir. Müzekkirenin yazılmasına sebeb olan olayın safhaları özetlenir.

Bitiş formülü ise yazıldığı makama göre değişiklik gösterir. Nezâret veya bir makama hitâben yazılanlar

"*ol babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*" formülüyle biter. Bir daire veya şubeye yazılanlarda ise

"... *Şûbesine* / ... *İdâresine tevdi' kılındı*" formülü kullanılmıştır[299].

Müzekkireleri, yazan ve yazılan makama ve yazılış sebeblerine göre şöyle bir tasnife tâbî tutmak mümkündür:

1. Bir idare içinde alt kademeden idarenin âmirine veya bir nezârete danışma veya izin isteme için yazılan müzekkireler;
2. Aynı daire içinde bir kalemden diğerine yazılıp gönderilenler;
3. Her hangi bir konu hakkında bir idarenin bütün şubelerine gönderilen müzekkireler;
4. Bir dairenin her hangi bir şubesinden diğer bir dairenin şubesine gönderilenler;

---

[295] BEO, A.DVN, dos. 5/65, dos. 7/10, dos. 15/85.

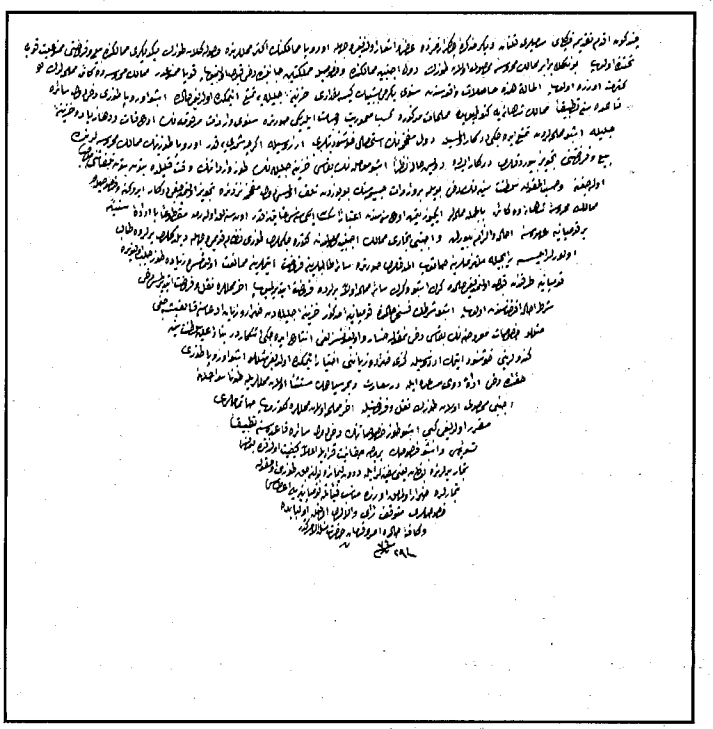
[296] BEO, A.DVN, dos. 3/42, dos. 5/65, dos. 13/63; Cev-T, nr. 2086.

[297] Cev-D, nr. 13011.

[298] Cev-T, nr. 2086.

[299] *UKR*, s. 164-65.

5. Teslim müzekkireleri. Bunlar, bir tahsilâttan elde edilen gelirin müzekkire ile vezneye teslimi[300] şeklinde olabileceği gibi, taşradan getirilen sebze, vs. şeylerin cins ve mıkdarlarını gösteren müzekkireler şeklinde de olabilir[301].

Şekil 202
Müzekkire
(İrade-MM, nr. 525/9)

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Müzekkireler de, diğer bazı belgeler gibi, zaman içinde bazı şekil değişikliklerine uğramışlardır. Gerçekten müzekkire grubu belgelerinin çoğunu takrir ve ilmühaberden ayırt etmek güç olmakla birlikte bazısı belli bir şekil özelliği gösterirler. Bunlar, tabanı yukarıda bir üçgen resm edecek tarzda kaleme alınmışlardır ve tabiî ilk bakışta diğer belgelerden kolaylıkla ayırt edilebilirler. Nitekim, 1850 ve 60'lı yıllarda yalnız müzekkirelerin değil, resmî dairelerde işi olup da arzuhal veya takrirle mürâcaatta bulunması lâzım gelenlerin de mürâcaatlarını üçgen müzekkire şekli vererek yazmaları muâmelelerin tekemmülünde bazı zorluklara sebeb olmağa başlamış ve müzekkire tarzında yazı ile müracaat yasaklanmıştı[302]. İşte bu yasaklamayı teklif eden Meclis-i Vâlâ mazbatasında "müzekkire nâmiyle müselles şekilde"[303] ifadesi, aynı yıllarda böyle üçgen yazılmış bazı resmî belgelerin de mevcudiyeti[304], hiç olmazsa o tarihlerde müzekkirelerin tabanı yukarıda bir üçgen şekli verilerek yazıldığının delîlidir.

---

[300] *UKR*, s. 165-166.

[301] 1257 (1841) yılı yaz ve kış mevsimlerinde İstanbul'a taşradan gelen sebze ve kuru zahirenin cins ve mıkdarlarını ihtivâ eden müzekkireler: İrade-MV, nr. 390/3 ve 4.

[302] 28 Şa'ban 1276 (21 Mart 1860) tarihli irade: İrade-MV, nr. 18907.

[303] 21 Şa'ban 1276 (14 Mart 1860) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası: İrade-MV, nr. 18907/1.

[304] 29 Ramazan 1274 (13 Mayıs 1858) tarihli müzekkire: İrade-MM, nr. 525/9 ve 525/10 (tarihsiz); İrade-MV, nr. 7082/4 (Müzekkire tarihsizse de dosyadaki diğer belgelerin tarihi 1263 /1847'dir).

Yedinci Bölüm

DİLEKÇE VE RAPOR MAHİYETİNDEKİ BELGELER

I. A R Z - I H A L (ARZUHAL)

Arzuhal, bir dilek veya şikâyet bildirmek üzere alttan üste yazılan ve bugünkü karşılığı *dilekçe* olan belge türüdür. Esasda *arz*la aynı vazifeyi görmekle beraber gerek sunan şahıslar, gerekse belge şekli îtibâriyle aralarında bazı farklar vardır. *Arz*, genellikle devlet görevlilerinin resmî, *arzuhal* ise reâyâ ve askerî sınıfın şahsî dilekçeleri idi[1]. Ayrıca arzuhal, yazılış bakımından da değişiklik gösterir.

A. RÜKÜNLERİ

Bütün belgelerde olduğu gibi tabiî ilk rükün **davet**tir ve arzuhallerin çok büyük bir ekseriyetinde kısa "*hüve*" formülü kullanılır. Nâdiren ise "*Hüve'l-mu'alî*"[2] veya "*Yâ fettah*"[3] gibi davetlere de rastlanır.

İnşa mecmualarında davet ve elkab haric arzuhallerde dört rükün bulunduğu belirtilmektedir.

Elkab, padişah, sadrazam, dîvân v.s. arzuhalin muhatabı olan şahıs veya makama göre değişiklik gösterirdi. Padişaha sunulan arzuhallerde elkab yerine

"*Şevketlü, mehâbetlü, re'fetlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri hilâfetinde dâim olsun*"[4],

"*Şevketlü, mehâbetlü, azametlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin Hakk subhânehu ve te'âlâ vücûd-ı humâyûnların elem ü ekdârdan masûn ve mahfûz eyleye, âmin.*"[5],

Şevketlü, mehâbetlü, şehâmetlü, kudretlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri sağ olsun; hakk subhânehu ve te'âlâ vücûd-ı humâyûnların hatâlardan masûn ve mahfûz eyleyüp serîr-i saltanat-ı aliyyelerinde dâim ü müstedâm eyleye: Âmin, yâ Mu'in"[6],

[1] Krş. İnalcık, "Şikâyet Hakkı", s. 35.

[2] A.RSK, dos 238/76.

[3] A.RSK, dos. 226/100.

[4] A.AMD, dos. 15/62.

[5] A.AMD, dos. 14/38.

[6] TSMA, nr. E. 735/111.

"*Cenâb-ı Rabb-ı yezdân Pâdişâh-ı âlîşân ve halîfe-i ma'delet-unvân efendimiz hazretlerini bâ-kemâl-i âfiyet serîr-i ârây-ı şevket ü iclâl buyursun, âmin*"[7]

"*Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü Padişâhım hazretlerini Hakk subhânehu ve te'âlâ hazretleri vücûd-ı humâyûnların âfât-ı belliyyâtdan mahfûz eyleyüp pertev-i hayâtın fukarâ vü zu'afânın üzerinden dûr-ı mehcûr eylemeye. Âmin bi-hürmeti seyyîdi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn*"[8]gibi bir "*duâ-i padişâhî*" bulunurdu[9].

Sadrazam veya daha aşağı mevkideki bir şahsa sunulan arzuhallerde muhataba "*sultânım*" şeklinde hitab edilir;

"*Devletlü ve sa'âdetlü efendim sultânım hazretleri sağ olsun*"[10],

"*Devletlü, inâyetlü, merhametlü efendim sultânım hazretleri devlet-i ebedî ile sağ olsun*"[11],

"*Sa'âdetlü ve devletlü velîni'metim efendim sultânım hazretleri*",

"*Sa'âdetlü ve izzetlü ve devletlü pâşâ-yı celîlü'ş-şân*"[12] ve benzeri elkab kullanılırdı.

XIX. yüzyılda elkabdaki sadeleştirilmeden sonra arzuhallerde de artık daha basit hitab şekillerinin kullanıldığı görülmektedir.

Sadrazama "*Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir*",
Şeyhülislâma "*Ma'rûz-ı dâ'î-i dirîneleridir*",
Nezâretler ve daha aşağı kademedekilere
"*Ma'rûz-ı âcizânemdir*",
"*Atûfetlü efendim hazretleri*",
"*Sa'âdetlü efendim hazretleri*"
"*Nâzır Beyefendi hazretleri*" gibi elkab kullanılmağa başlanmıştır[13].

Elkabı müteâkib çok kere "*Arz-ı hâl-i kullarıdır ki*" formülü yer alır. Maamafih, bazı arzuhallerde bundan önce

"*melce-i eshâb-ı imtisâl olan pişgâh-ı inâyet-penâhlarına kemâl-i sıdk u ihlâs ile arz-ı ubûdiyyet ve senâ vü bast-ı kavâid-i bende-i kemîne ve du'â edâ kılınup*"[14] misâlinde olduğu gibi padişaha yazılan arzuhalleri andıran bir dua kısmı bulunur.

Bundan sonra ise bir mukaddime yer alır ki, genelde **tarif-i nefs** denilen arzuhal sahibinin kendisini tanıttığı kısmın da burada yer aldığı olur[15]. Bu bazan "*bu kulları*", arzuhali veren kadınsa "*bu câriyeleri*" sözüyle başlar ve

"*Amasya Sancağı'nda Kilidgelen Nâhiyesi'nde Dâvûd nam karye ve gayriden yirmi altı bin doksan beş akçe bir zeâmete mutasarrıf olup*"[16],

"*Ru'us-ı humâyûnla masraf-ı şehriyârî kâtibi olup*"[17] veya

"*Hazret-i Şeyhülislâmîde âsûde evkafdan ber-vech-i meşrût İstanbul'da vâki' sâbıka Maliye Tezkirecisi merhum Osman Efendi'nin Nişancı Câmi'-i şerîfi kurbünde bina vü ihyâ eylediği evkafın evlâdiyyet - meşrûtiyyet üzre mütevellîsi olan babam..*"[18] gibi kim olduğu, neye tasarruf ettiğini ifade eden cümle ile devam eder.

Bir grup tarafından verilen arzuhallerde ise

[7] *UKR*, s. 217.

[8] B. Nedkov, *Diplomatik*, II, Sofia 1972, s. 308, belge 70.

[9] *UKR*, s. 217.

[10] TSMA, nr. E. 735/104.

[11] TSMA, nr. E. 148/37.

[12] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 106.

[13] Çeşidli vazifelilere yazılan arzuhal örnekleri için bk. *UKR*, s. 219 vd.

[14] Nedkov, *Diplomatik*, II, 300/63.

[15] *UKR*, s. 214.

[16] A.DVN, dos. 2130/16.

[17] Cev-S, nr. 2767.

"*Bu kulları Yanya Sancağı'nın reâyâ fukarası olup*"[19] yahut
"*Arzuhal-i sofcıyan esnafı kullarıdır ki*"[20] şeklinde kısa bir tanıtma yapılır.
Tarif-i nefs rüknünün
"*Hâlâ kethudâsı olduğum Köstendil Sancağı*"[21] misâlinde olduğu gibi "*hâlâ*" kelimesiyle başladığı da vâki'dir.

Bundan sonra **tavzîh-i meram** ve **tebyîn-i istihkak** denilen arzuhalin yazılma sebebinin anlatıldığı rükün gelir[22]. Burada, dilek veya şikâyet konusu olan şeyden bahs edilir. Meselâ, bir şahsın uzun süredir tasarruf etmekte olduğu bir timar gelirine ikinci şahsın haksız müdahalesi; bazı malların imâl ve satışını inhisarlarında bulunduran esnafa rağmen, başka bir şahıs veya şahısların izinsiz olarak bu sahaya girmeleri dolayısiyle hak sahibi grubun mutazarrır olması[23]; haksız olarak, ikinci def'a veya âdet hilâfına alınan[24], yahut tam tersi, halkın muhalefeti dolayısiyle toplanamayan[25], hatta halkın iktidarını aşan[26] bir vergi şikâyet konusu olabilir.

Durumun anlatılmasından sonra **netice-i matlab** denilen isteğin bildirildiği kısma
"*sa'âdetlü sultânım hazretlerinden mercûdur ki*",
"*merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki*" gibi bir ifadeyle geçilir ve istenilen şey kısa ve açık olarak anlatılır. Gerçekten, arzuhallerin kısa, derli toplu, fakat bir şey ihmâl edilmeden ve haşfiyata kaçılmadan anlatılması gerekmektedir. Esas maksada taalluku olmayan şeylerin yazılmasından olduğu kadar mübhemiyetten de kaçınılması lâzımdır. Söylenecek sözün, istenilecek şeyin, sebebiyle birlikte belirtilmesi gerekir[27].

Nihayetinde
"*Berat-ı şerîf ihsân olunmak bâbında*"
"*İlm-i haber kaimesi verilmek üzere*"
"*Kaydına şerh verilmek üzere*" emir beklendiği belirtilir ve **hâtime** kısmında
"*bâkî emr ü fermân devletlü, inâyetlü efendim sultânım hazretlerinindir*"
"*emr ü fermân devletlü, sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir*", yahut kısaca
"*emr ü fermân sultânım hazretlerinindir*" denilerek arzuhale son verilirdi.

Şayet arzuhal padişaha sunulmuşsa hâtime kısmı
"*... ol babda lûtf u ihsân ve emr ü fermân adâletlü, kerâmetlü Padişâh-ı âlempenâh hazretlerinindir*" yahut
"*... ne vechile emr-i humâyûnları erzânî olunur ise emr ü fermân şevketlü mehâbetlü, şehâmetlü, kudretlü, kerâmetlü Padişâhımındır*" şeklinde biraz daha tekellüflü yazılırdı.

Arzuhalin altında mutlaka verenin ismi, görevi ve sıfatı bulunurdu. Ancak, bunun üzerine "*bende*", "*dâ'î*" veya kadınsa "*câriye*" kelimeleri konurdu. Böylece **imza**,
"*Bende Ahmed, Kâtib-i masraf-ı şehriyârî*",
"*Bende İbrahim, mihmandâr-ı elçi-i Venedik, hâlâ*",

---

[18] Cev-E, nr. 4313.

[19] A.DVN, ŞKT, dos. 24/43.

[20] Cev-İ, nr. 207.

[21] A.DVN.ŞKT, dos. 24/21.

[22] *UKR*, s. 214-15.

[23] Cev-İ, nr. 207.

[24] İ.E.-H, nr. 802.

[25] A.DVN, ŞKT, dos. 24/21.

[26] A.DVN, ŞKT, dos. 24/43.

[27] "İstid'ânâmeler, gayet mûcez, muvazzah ve münakkah olarak yazılmalıdır..." *UKR*, s. 215.

"*ed-dâ'î Baron de Herbert Rankel, murahhas orta elçi-i Nemçe, hâlâ*",
"*Câriye Ümmügülsüm binti Hâfız Hasan Efendi*",
"*ed-dâ'î câriyeleri Zeyneb binti Ali Paşa*" şekline girerdi.

Bazan imza yerinde
"*Bendegân esnâf-ı sofcıyân, hâlâ*" şeklinde bir grubun veya
"*Bendegân ahâlî-i nâhiye-i Kandıra*" şeklinde bir kasaba yahut köy halkının adı bulunurdu. İsmin tam arkasına gelecek yere ise arzuhal sahibi, mührünü basardı. İmzanın yanına mühür basıldığı da olurdu.

Şekil 202
Arzuhal kâğıdı damgası

XIX. yüzyıl ortalarında resmî evrakla ilgili olarak bir "damga nizamnâmesi" kabul edildiğinde arzuhaller için de yeni bazı esaslar tesbit olundu. 1861'de tezkire ve takrirler gibi arzuhallerin de soğuk damga ile damgalanmış kâğıdlara yazılması mecburiyeti getirildi[28]. Fakat bu damgaların kısa zamanda bozulup kayb olduğu görülünce matbu' damga kullanılmağa başlandı[29]. Bu damgaların ortasında padişahın tuğrası, tuğranın üst tarafında âdî veya padişaha yazılacak arzuhal kâğıdı oluşuna göre, rakamla fiatı, fiatın sağ tarafında "*Arzuhal*", sol tarafında "*varakası*", altında ise "*bahası bir / iki guruşdur*" kelimeleri bulunuyordu. 1873'de sened, bono, ilmühaberler, i'lâmlar vs. ile birlikte arzuhaller de damga resmine tâbî tutuldu[30] ve her birine yapıştırılacak damga pulu kıymetleri belirlendi. Buna göre padişaha sunulacak arzuhallere iki, diğerlerine ise birer kuruşluk pul yapıştırılacak[31] ve pul imza veya mühür ve tarihle iptal edilecekti[32].

Şekil 203
Pul ve mühür

Tatbikatta, imzalar pulun üstüne atılmakla beraber mühürler, çok kere pulların altındaki küçük kavis içine yerleştiriliyor, pulun üst tarafına "bende" veya benzeri bir kelime konuyor, mührün üstüne ise arzuhal sahibinin sıfatı yazılıyordu. Maamafih, mührün, pulun her hangi bir yerine basıldığı da oluyordu.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar arzuhallerde **tarih** bulunmazdı. 1846 başlarında, evrakın tarih taşımamasının mahzurları göz önüne alınarak gerek daireler arası yazışmalar, gerekse resmî ve husûsî ma'rûzata tarih atılması şartı getirildi[33]. Ancak tarih de çok kere pulun üzerine değil arzuhalin bitiminde açığa atılıyordu. Son devirlerde hicrî / rûmî tarih bir arada kullanıldığından arzuhallerde de genelde iki tarih birlikte yazılmağa başlandı. Yalnız bunun bir kaide olmadığı, bazan "22 Kânûn-ı evvel sene 98" gibi tek tarih atılabildiği de görülmektedir.

---

[28] 27 Rebi'ülevvel 1278 (2 Ekim 1861) tarihli "Varaka-i Sahîha Nizamnâmesi", 15. bend ve nizamnâme zeyli 5. bend: *Düstûr*, 1. tertib, II, İstanbul 1289, s. 92 ve 96.

[29] *UKR*, s. 55 not.

[30] 11 Şevval 1290 (1 Aralık 1873) tarihli "Resm-i Damga Nizamnâmesi", 1. madde: *Düstûr*, III, 302.

[31] *Düstûr*, III, 313.

[32] 1292 tarihli nizamnâmeyi değiştiren 19 Ramazan 1299 (5 Ağustos 1882) tarihli "Resm-i Damga Kanûnu" 18. madde: *Düstûr* Zeyl II, 107.

[33] Hariciye Nazırına gönderilen 9 Safer 1262 (6 Şubat 1846) tarihli buyuruldu: *Buyuruldu Defteri*, nr. III, s. 73. Ayrıca bk. Rıf'at Paşa, *Müntehâbât-ı Âsâr*, 9. kitab, İstanbul 1290-93, s. 44-45.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Arzuhaller özel şahıslar tarafından yazıldıkları için belli bir yazı türü kullanılmamıştır. Nesih, ta'lik, son devirlerde rık'a cinsi yazılarla yazılan arzuhaller olduğu gibi bunlardan hiçbiri içine giremeyecek çok kötü yazılarla yazılmış arzuhaller de vardır. Halk içinde okuma yazma oranının düşük olması dolayısiyle, arzuhallerin yazılması da *arzuhalci* denilen bir esnafın ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Ancak, arzuhal yazmak bazı kaidelerin tam olarak bilinmesini gerektirmekte, bunun için "*arzuhalcilik*" yapacakların bu işi lâyıkıyla kavramış, dürüst ve namuslu kimselerden olması ve mesleğin icrası için de resmen müsâade almış bulunması gerekmekteydi[34]. XVIII. yüzyılda buna pek riâyet edilmemesi, inşa usûllerinden habersiz bir takım kimselerin dükkânlar ve cami avlularında okunamayacak kadar kötü arzuhaller yazmağa başlamaları, mesleğin haysiyetini korumakla yükümlü olan arzuhalcibaşının şikâyetini mûcib olmuş ve ilgililerin dikkatinin çekilmesi için 1178 (1764)'de çıkarılan bir fermanla bundan böyle nizamlara uymayanların cezalandırılacakları bildirilmişti[35].

Klasik devir arzuhallerinde kâğıdın kullanılması şekli bellidir. Hemen bütün muâmeleler aynı kâğıt üzerine yazıldığından kâğıdın yarıdan fazlası muâmele kayıdlarına ayrılmakta ve yazının başlangıcı arzuhalde anlatılan meselenin uzunluğuna göre değişmekle beraber, kâğıdın daima ve sadece alt yarısı kullanılmaktadır. Kısa arzuhallerde bu kullanım alanı kâğıdın alt 1/4'ine münhasır kalmakta, bu alanın yetmeyeceği durumlarda yarının altından başlanmaktadır. Ayrıca, kâğıdın eninden de yazının başlangıç tarafında -yazı sağdan sola olduğu için sağ tarafta- da 1/4'lik bir kısım boş (marj) bırakılmaktaydı.

Elkab, çok kere bir satıra sığmakla beraber uzun tutulanlarda ikinci satıra da geçerdi. "Padişahım" veya "sultanım" kelimesi ise -telhislerde de görüldüğü gibi- mutlaka elkab satırının biraz üstüne ve göze batacak şekilde yazılır; hatta alt satırda kalan, kendinden önce ve sonraki kelimelerle arasında bir mıkdar boşluk bırakılırdı.

Arzuhal yazılırken kâğıtta bu kadar boşluk bırakılmasının mânâsı vardı. Kalemlerde çıkarılacak kayıdlar, muâmele gördüğü kalem şefinin telhisi ve sadrazamın buyurulduları hep arzuhal kâğıdı üzerinde bu boş bırakılan kısma yazılırdı.

C. MUÂMELE GÖRMÜŞ ARZ VE ARZUHALLER

Arzuhal, Osmanlılarda çok yaygın olarak kullanılmıştır. Askerî veya reâyâ herkesin sadece bir devlet dairesine değil, padişaha ve en üst icra ve kaza organı olan Dîvân-ı Humâyûna dahi arzuhal sunma hakkı vardı. Devlet görevlilerinin resmî mahiyette olarak padişaha sunduğu arzlar normal yollardan muâmele gördüğü halde halkın çeşidli vesilelerle sundukları ayrı bir muâmeleye tâbî tutulurdu.

1. Padişaha Sunulan Arzuhaller

Padişahın cuma selâmlığı, bayram namazı, dinlenmek yahut eğlenmek üzere İstanbul'daki köşk veya kasırlara, veya Edirne'ye, ava gitmesi gibi vesilelerle saraydan çıktığı zamanlar halk kendisine çok çeşidli konularda arzuhaller sunar; kapıcılar kethudası tarafından toplanan bu arzuhalleri padişah bizzat inceledikten sonra gerekenlerin yapılması için sadrazama gönderirdi[36]. Ancak sunulan arzuhallerin mutlak surette imza

[34] İstanbul'da arzuhalcilerin başında bir *arzuhalcibaşı* bulunur, arzuhalcilerin seçimi arzuhalcibaşı, çavuşlar emini ve kâtibi marifetiyle yapılır; izin tezkireleri ise çavuşbaşı tarafından verilirdi. Dîvân-ı Humâyûn çavuşlarından Ahmed Çavuş'a gönderilen Evâil-i Cemâziyelâhır 1178 (16-25 Kasım 1764) tarihli hüküm: Ahmet Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, s. 207/250.

[35] A. Refik, *gös.yer.* Krş. Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *DVİA*, III (1991), 448.

taşıması gerekliydi. İmza taşımayanlar dikkate alınmadığı gibi yazan bulunduğu takdirde cezalandırılırlardı[37].

Sadrazama gönderilen arzuhallerdeki şikâyetler, alâkalı dîvânlarda görüşülerek bir karara varıldıktan sonra çok kere birkaç arzuhal hakkındaki karar bir arada olmak üzere padişaha sunulurdu. Kâğıdın üzerinde padişahın hatt-ı humâyûnunu koyacak bir boşluk bırakıldıktan sonra

"*Mübârek rikâb-ı kâm-yâb-ı şâhânelerine ref' u takdîm olunan arz-ı hallerin hulâsasıdır*" denilip tarih atılır ve her arzuhal bir bend teşkil edecek şekilde özeti siyah mürekkeble normal şekilde; mahalli kayıdları ve verilen karar kırmızı mürekkeble ve özetin üzerine verevine olarak yazılırdı[38]. Şikâyet dîvânda kimin tarafından incelenip karara varılmışsa sonunda bu da

"... *iktizâ eylediğini sadr-ı Anadolu Efendi dâ'îleri i'lâm eder*",[39]

"... *olduğunu Reîsülküttab Efendi kulları i'lâm eder*"[40],

"... *Evkaf-ı Humâyûn Müfettişi tarafından i'lâm olunduğu*"[41],

"... *tefhîm olunduğunu İstanbul Kadısı Efendi dâ'îleri i'lâm eylediği*"[42] şeklinde bir ifade ile belirtilirdi.

Tabiî, son karar padişaha âid olduğundan padişah da her biri hakkındaki emir veya mütaleasını kâğıdın en üstüne yazardı[43]. Tanzimattan sonra arzuhal hulâsaları Mabeyn başkitâbeti vasıtasıyla padişaha sunulur olmuştur.

2. Âdî Arz ve Arzuhaller

Arz ve arzuhallerdeki isteklerin yerine getirilmesi o konunun kalem kayıdlarının, istekle olan münâsebetinin bilinmesine bağlıydı. Bunun için ilgili kalemden kayıd sûretinin çıkarılması gerekiyordu. Dîvân-ı Humûyûnda görüşülen ilk devir arzuhallerinde muâmele kaydı pek az görülmektedir. Bu kayıdlarda zamanla artış olmuş gibi görünüyor. Başka bir ifadeyle bürokrasinin işleyişi zamanla tekâmül göstermiş olmalıdır.

Arz ve arzuhallerde muâmeleye, ya sadrazam adına, sadaret kethudası tarafından, muâmelenin başlatılmasını bildiren bir buyurulduyla veya doğrudan doğruya kalem sûretlerinin çıkarılmasıyla başlanırdı[44].

---

[36] Koçi Bey'in, Sultan İbrahim'e sunduğu *Risâle*'sinde padişaha sunulan arzuhallerin, nasıl toplanacağı ve okunduktan sonra sadrazama nasıl havâle edileceği şöyle anlatılmaktadır: "Benüm Devletlü Hünkârım, arzuhal sunduklarında kapucular kethüdasına: "Al şu arzuhalı" deyü emredersiz. Kaç arzuhal verirlerse cümlesin cem' edersiz. Seadetle Sarayı Hümayuna geldikde birer birer okursuz. Cümlesin bir yere bağlayup, mühürleyüp vezir kulunuza gönderirsiz. Bir hattı şerif vezire yazarsız ki: "Sen ki veziriâzamsın, bir kaç arzuhal rikâbı Hümayunuma sundular, sana gönderdim. Arzuhal sunanları bulup, davaların dinleyüp, hakların hak edüp bir dahi rikâbı Hümayunuma arzuhal sunmalı olmasun, şöyle bilesün." diyesiz (Ali Kemalî Aksüt neşri, İstanbul 1939, s. 121).

[37] Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *DVİA*, III, 447.

[38] BOA, HH. tasnifinde bu tip pek çok arzuhal hulâsası mevcud olup nr. 30755, 30801, 30831, 30866, 30972, 30973, 30984 bunlardan sadece birkaçıdır. Ayrıca A.AMD dosyaları içinde de bunlara rastlanmaktadır. Meselâ, dos. 15/69.

[39] A.AMD, dos. 15/69, bend 1.

[40] A.AMD, dos. 15/69, bend 3.

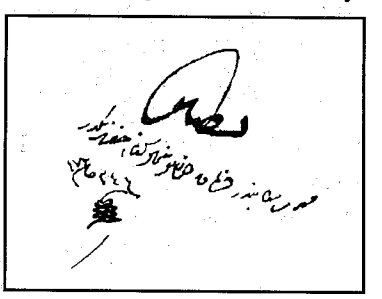
[41] HH, nr. 30915, bend 3.

[42] HH, 30984, bend 2.

[43] Padişahın hatt-ı humâyûnları için III. Bölüm, "Hatt-ı Humâyûn" bahsine bk.

[44] Maliye belgelerindeki muâmele kayıdları, Asparouch Velkov, "Les Notes Complémentaires dans les Documents Financiers Ottomans des XVIIe-XVIIIe Siècles (Étude diplomatique et paléografique), *Turcica*, XI (1979), 37-77; timarlarla ilgili belgeler İnalcık, "Aklâm", 1-14; kethudalık ruusu muâmelesini gösteren bir belge ayn. yaz., "The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Ketkhuda*), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Festschrift Andreas Tietze zum 70.*, 76. band, Wien 1986, s. 135-142'de mükemmel şekilde incelenmişlerdir.

Resmî şahıslarca sunulan arz ve arzuhallerde, muâmeleye başlanmadan arz veya arzuhalin gerçekten mührü bulunan şahıs tarafından verilip verilmediğinin, başka bir ifadeyle, sahte olup olmadığının tesbiti için ilgili kalemde saklanan tatbik mührüyle karşılaştırılmasını temin maksadıyla, kâğıdın sağ tarafında bırakılan marjın takrîben boydan ortalarına gelecek bir yerine kalın bir kalemle ve stilize şekil almış "*tatbik*" kelimesi yazılır; bu emir üzerine mühür, örneğinin saklandığı kalemde kontrol edilirdi. Eğer uygun bulunursa altına

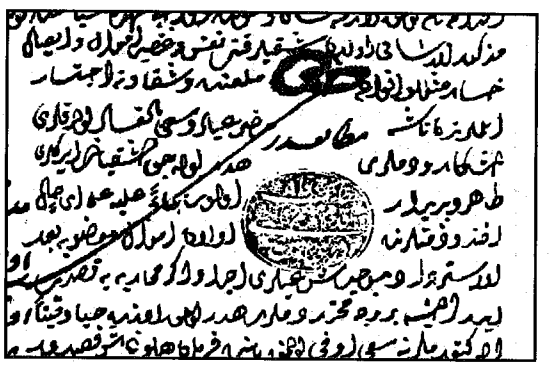
Şekil 204
Mührün tatbik edildiğini gösteren kayıd

"*Mührü mutâbıkdır. Fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir*" denerek tarih atılıp tatbik eden tarafından imzalanır[45] veya mühür basılırdı[46]. Çok nâdir olmakla beraber bazı belgelerde

"*Mührü sıhhate akrebdir*"[47] veya

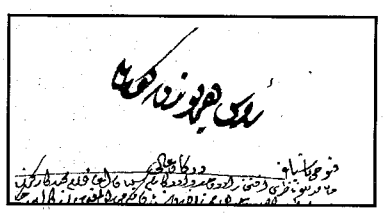
"*Mührü sahîhe karîbdir*"[48] şeklinde ayniyyetinden yüzde yüz emin olunmadığı intiba'ını veren ifadelere de rastlanmaktadır. Maamafih, belgelerin pek büyük bir ekseriyetinde sadece "*sahihdir*" veya "*mutâbıkdır*" yazılarak parafe edilmek veya mühür basılmakla yetinilmiştir[49]. Çok nâdir olmakla beraber mührün iki def'a tatbik edildiğine de rastlanmaktadır[50]. Mühürler tatbik edilirken bazan

"*Anadolu Muhâsebesinde hıfz olunan mührü mutâbıkdır*"[51] gibi hangi kalemde bulunan tatbik mührüyle karşılaştırıldığına da işaret edilmiştir.

Şekil 205
Mührün tatbik edildiğini gösteren kaydın yazı arasında sıkışmış hâli
(A.DVN.ŞKT, dos. 150/44)

Der-kenarların fazla olduğu belgelerde yazı marjın altına kadar inebildiği, hatta bazan arka sayfaya bile geçebildiğinden bu tür arz veya arzuhallerin mühürlerinin tatbikine ihtiyac duyulması halinde tatbikin yapıldığını gösteren yazılar ve mühür der-kenarın ortasında sıkışıp kalmıştır. Hatta bazılarında "mutâbıkdır" kelimesi, diğer yazıların arasında zor seçilebilmektedir[52].

Şekil 206
"Ru's-ı humâyûndan görüle"
(A.RSK, dos.2793/71)

Mührün sahte olması halinde ise kâğıdın arkasına "sahte" olduğu belirtilir ve tabiî arz muâmeleye konmazdı.

Muâmelede ikinci safha, kalemlerdeki kayıdlarının çıkarılması idi. Bunun için de buyuruldu olsun olmasın mutlaka kâğıdın sağ üst tarafına ya

---

45 Cev-H, nr. 427, 438; Cev-E, nr. 122.

46 Cev-H, nr. 401.

47 A.RSK, dos. 238/48.

48 A.RSK, dos. 238/75.

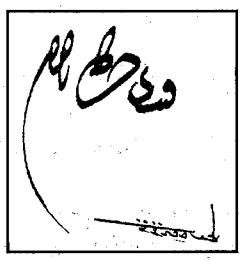
49 Cev-H, nr. 291; Cev-E, nr. 1398. Ayrıca bk. Velkov,"Documents Financiers", s. 45-46.

50 Uşak ve Banaz kadılarının 14 Zilka'de 1163 (14 Kasım 1750) tarihli imdâd-ı seferiyye ve hazeriyye taksitleriyle ilgili arzlarından ilkinde "tatbik", ikincisinde "bu dahi tatbik" yazılarak kontrol edilip "mutabıkdır" denilmiştir. Aynı dosyada bulunan iki belgeyi tatbik eden şahısların mühürleri ilk tatbikde farklı, ikincide aynıdır. A.DVN.MHM, dos. 20/30.

51 A.DVN.ŞKT, dos. 150/42.

52 Meselâ, A.DVN.ŞKT, dos. 150'deki 44 ve özellikle 47 nr.lı arzlar buna misâl olarak verilebilir.

"*Ru's-ı humâyûndan görüle*"[53],
"*Ruznamçeden görüle*"[54],
"*Küçük Evkafdan der-kenâr oluna*",
"*Kaydı ve şurûtu Mevkufatdan der-kenâr oluna*",
"*Ma'denden der-kenâr oluna*",
"*Cizye Muhâsebesinden şurûtu der-kenâr*",
"*Başmuhâsebeden der-kenâr*",
"*Teşrîfatdan der-kenâr*",
"*Askerîden der-kenâr*" gibi kalem adı zikr edilerek, yahut sadece
"*Kaydı der-kenâr oluna*", "*Şurûtu der-kenâr*", "*Mahalli görüle*", şeklinde, hatta kısaca "*Mahalli*" veya "*Şurûtu*" şeklinde de muâmelenin başlaması emri verilebilirdi.

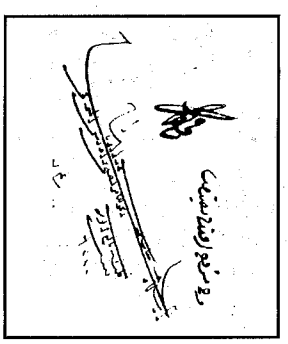

Şekil 207
"Kaydı der-kenâr oluna"

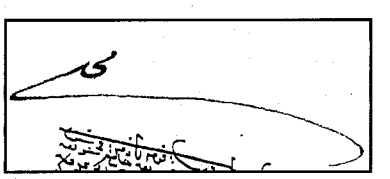

Şekil 208
"Şurûtu der-kenâr"
(A.NŞT, dos. 1739/94-A)

Bu emir üzerine, ilgili kalemdeki eski kayıdlar çıkartılıp emrin altına *der-kenâr* edilirdi. Aslı *siyakat*la tutulmuş olan defterhâne ve muhasebe kayıdlarından yapılan der-kenarlar da siyakat ile geçirilirdi. Der-kenar Defterhaneden yapılacaksa, bazan tek bir defterden çıkarılan kayıd yeterli görülmez, "icmal" ve "mufassal" defterlerindeki kayıdlar alt alta olmak üzere yazılırdı. Hatta, beylerbeyi yanındaki timar defterdarı elindeki *icmâl defteri*nde merkezdeki nüshada bulunmayan kayıdların olması halinde, her iki defterdeki kayıdlar arka arkaya der-kenar edilirdi[55]. Bu defterhane kayıdlarının altına "*Defteri mîr-i mîrândadır*" gibi bir kayıd konduğu da vâki' idi[56].

Şekil 209
"Mahalli görüle"

Şekil 210
"Mahalli"

Şekil 211
Aynı belge üzerindeki değişik der-kenârlar
"Küçük evkafdan der-kenâr oluna", "Askerîden der-kenâr", "Anadolu'dan der-kenâr" , "Mahalli"
(A.RSK, dos. 226/17)

---

[53] A.RSK dosyalarındaki belgelerde pek çok örnek vardır.

[54] Halil Sahillioğlu, "Ruznamçe", s. 341, foto 7.

[55] İnalcık, "Aklâm", s. 12.

Devlet hazinesinden ödeme bahis konusu olduğu zaman mutlaka "sabıkı" denilen eski ödemelerin kayıdları yer alırdı. Bunun altına ise *ince dîvânî* ile açıklaması yapılır ve "... *mukayyeddir*" yahut "... *masturdur*" denildikten sonra der-kenar mutlaka

"*Ferman devletlü sultânım hazretlerinindir*" şeklinde bitirilirdi. Dîvân kalemlerinde yapılan der-kenarlarda, bu ibârenin daha kalın bir kalemle konulduğuna da rastlanmaktadır[57].

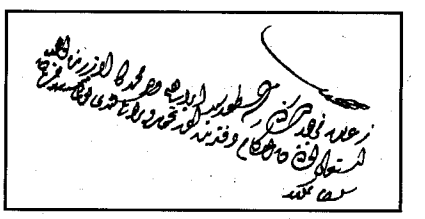
Şekil 212
Maliye kalemi der-kenarı altında tarih ve paraf (Cev-H, nr. 437)

Maliye kalemlerinden yapılan der-kenarlarda biraz aralık verildikten sonra, aynı hizaya gün ve yıl rakamla olmak üzere

"*Fî 4 Şa'ban sene 1134*" şeklinde ay ismi tam yazılmış olarak veya

"*Fî 9 Ş sene 1173* " gibi ay rumuzla gösterilmek üzere tarih atılırdı.

Dîvân kaleminden yapılan der-kenarlara ise tarih ve imza konmaz, yalnız der-kenarın üzerine, doğruluğunu tasdik makamında, kalem şefi tarafından stilize bir şekil verilmiş olan "*sahihdir*" kelimesi ilâve edilirdi[58]. Bazı belgelerde Dîvân kayıdlarından çıkarılmış der-kenarların altında görülen tarihler ise kaydın çıkarıldığı değil fermanın kendi tarihidir.

Şekil 213
Dîvân kalemi der-kenârı üzerindeki "sahihdir" yazısı (A.NŞT, dos. 1739/94-A)

Der-kenar olarak Dîvân-ı Humâyûn kaleminden çıkarılan ferman kayıdları aynen *Mühimme* defterlerinde gördüğümüz tarzda

"*Hama Kadısı zîde fazluhûya hüküm ki*" yahut

"*Kayseriyye Kadısı Nâibine hüküm ki*" gibi bir başlık konulduktan sonra hüküm kayd edilir ve

"... *bâbında Dîvân-ı Humâyûn tarafından Evâil-i Muharrem 1201 tarihinde hüküm verildiği mukayyeddir. Ferman* ..." ifadesiyle bitirilirdi. Hükmün ilk kelimesinin üstünde ise "*sahihdir*" kelimesi olurdu.

Kadıasker tarafından verilmiş olan berat kayıdlarından ve kadıasker ruznamçelerinden çıkarılan der-kenarlar da bir bakıma Dîvân kayıdlarından çıkarılanlara benzerdi. Ancak, "*sahh*"ın yeri ve şekli farklıydı. Der-kenarın altına, doğruluğunu tasdik makamında mühür basılırdı. Bu, kadıasker beratlarının arka yüzlerinde rastladığımız[59] "*sahh*" yazılı mühür[60] olabildiği gibi zâtî mühür de olabiliyordu. Bunlardan bazısı "*Mahalli*", bazısı ise "*Askerîden görüle*" emri altındadır[61]. Yine bir kısmında kayıd tamamen çıkarıldığı halde[62] bir kısmında

"*Tevliyyet-i merkume Abdullah üzerinde olduğu Ruznamçe-i askerîde masturdur. Ferman men lehü'l-emrindir*"[63],

"*İmâmet-i mezbûre Mehmed ferâgatinden diğer Mehmed'e tevcîh olunduğu askerîde mastûr ve mukayyeddir. Fermân sultânımındır*"[64] şeklinde oldukca kısa bir not düşülmüş; kaydın bulunamaması halinde ise

---

[56] A.DVN.ŞKT, dos. 68/73.

[57] A.DVN.ŞKT, dos. 24/35, 43; A. RSK, dos. 2793/1 misâl olarak verilebilir. Velkov da (a.g.m, s. 60), bu husûsa işaret etmiştir.

[58] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 93. Örnekler için bk. A.DVN, dos. 24/21, 35, A.RSK, dos. 2793/1.

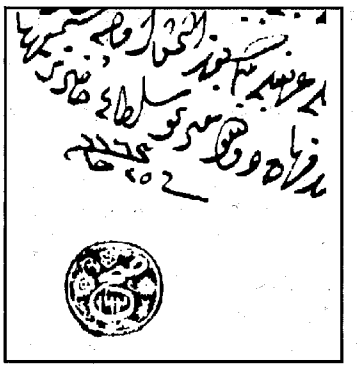
[59] III. Bölüm "Berat" bahsine bk.

[60] Kazasker ruznamçelerinden çıkarılan kayıdlara basılan "sahh" kazılmış mühürler için "mühür" bahsine bakınız.

[61] A.DVN.ARZ dosyalarında askerî ruznamçelerden çıkarılmış pek çok der-kenar vardır.

[62] Meselâ, A.DVN.ŞKT, dos. 150/56.

[63] A.RSK, dos. 226/6.

Şekil 214
Kazasker der-kenârı altında "sahh" mührü
(A.DVN.ŞKT, dos.150/181)

"*Askerî ruznamçesinde kaydı bulunamamışdır. Fermân sultanımındır*" yazılıp altına mühür basılmıştır. Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinde kullanılan mühürlerin farklı şekillerde olanları vardır. Görebildiğimiz bu mühürlerin XVIII. yüzyıl başlarında kullanılanlarından Anadolu kazaskerliğine âid olanın etrafı düz bir daire[65] olmasına karşılık Rumeli kazaskerliğinin "sahh" mührü tırtıklıdır[66].

Muâmelenin tekemmülü için çok kere birden fazla kalemden der-kenara ihtiyac duyulurdu. Bu bazan iki, bazan daha çok sayıda olabilirdi. Eğer başlangıçta bu husus biliniyorsa

"*Mevkufât ve Teşrîfatdan der-kenâr oluna*",

"*Defterhânesi ve berat ve verilen fermân kaydı der-kenâr oluna*",

"*Defterhânesi, tahvîli, şurûtu*",

"*Defterhânesi ve evâmir der-kenâr oluna*"

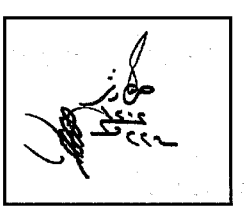
"*Berat kaydı derkenâr. Evâmir der-kenâr oluna. Vakf-ı mezbûrun cihât-ı sâiresi var mıdır?*" gibi emir ve sorularla iki yahut üç kalemdeki kayıdların çıkarılması istenirdi. Böyle durumlarda arzuhal sırayla ilgili kalemleri dolaşır ve buralardaki kayıdlar peş peşe der-kenar edilirdi. Meselâ bir timar tevcihi muâmelesinde böyle iki veya üç yerden der-kenar istenmesinin sebebi vardı. Defterhâne, kaydı çıkarır ve yıllık hasılatını gösterdikten başka, timar sahibinin yoklamada hazır olup olmadığını der-kenar ederek tahvil kalemine gönderirdi. Tahvil kaleminde ise bu timarın başkasına verilip verilmediği araştırılırdı. Defterlerde yanlışlık varsa tahvil kalemindeki kayıdlar esas alınarak düzeltilmesine çalışılırdı. Eğer timar ibtidâdan veriliyorsa reisülküttab tarafından bunun şurûtuna uygun olduğu bildirilirdi[67]. Dîvânî ile yazılan kısmın sonunda meselâ:

Şekil 215
Der-kenar çıkarılacak kalemler "Şurûtu" "Tahvîli" "Defterhânesi"
(A.NŞT, dos. 1739/94-A)

"*... vech-i meşrûh üzere defter-i teşrîfatda mastûr ve mukayyeddir. Fermân ...*",

"*... beratiyle üzerinde olup, âhara tahvîl ve berat kaydı bulunmamıştır. Fermân...*" denilerek önce bir kalemdeki, müteâkıben ikinci kalemdeki kayıd geçirilirdi. Defterhâneden çıkarılan kayıdlarda sayfanın alt tarafına kaydı geçiren kâtib

Şekil 216
Defterhâne parafı
(A.NŞT, dos.1739/94-A)

"*Der-kenâr, fî 10 M sene 158*" gibi o günkü tarihi atıp altına "*Ruhî*", "*Ahmed*" gibi ismini yazar; onun altı ise kalem şefince parafe edilirdi. Defterhane gibi, Maliye kalemlerinden yapılan der-kenarlarda da her kalem muâmelenin yapıldığı tarihi koyardı.

Değişik kalemlerdeki kayıdlar, çok def'a aynı gün içinde çıkarılırdı. Maamafih, farklı tarih taşıyanların da aralarında ekseriya fazla gün farkı yoktur. Meselâ, ilk kalemin kaydı ayın 22'sinde ise ikinci ve üçüncü kayıdlar aynı ayın 24 ve 27'si tarihlerini

---

[64] A.RSK, dos. 226/63.

[65] Meselâ, A.RSK, dos. 226/17, 63 ve 109; A.DVN.ŞKT, dos. 150/56 bunlardandır.

[66] Meselâ, A.RSK, dos. 226/7. Ancak bunun ayırd edici bir özellik olup olmadığı hakkında kesin bir kanaata varmak için örneklerin çoğaltılması gerekmektedir ki, şimdilik bu imkâna sahib değiliz.

[67] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 83-84.

taşımaktadır ki, bunlar bize Osmanlı bürokrasisinin hızını göstermesi bakımından da büyük önem taşır.

Muâmelenin tekemmülü için arzuhalin, belirtilen kalemde kaydının bulunamaması halinde

"*Aklâm-ı sâireden görüle*" emriyle diğer kalemlerden der-kenar edilmesi yoluna gidilebilirdi. Meselâ Küçük Evkaf'da olduğu belirtilen bir kayda bu kalemde rastlanamaması durumunda *Anadolu Muhasebesi, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukataası, İstanbul, Küçük ve Büyük Kal'a* gibi kalemlerde kayıd taraması yapılır ve

"*Arz mantûkunca Küçük Evkaf Muhâsebesinde kaydı bulunmamıştır. Emr ü ferman devletlü, inâyetlü sultânım hazretlerinindir. Fî 8 S 1201*" denildikten sonra kalem şefi tarafından parafe edilirdi[68].

Bazan ilk emir, bir kalemdeki kaydın çıkarılması için verilmiş olabilir, fakat tek kayıd muâmelenin tekemmülü için yetmeyebilirdi. O zaman birinci kalemdeki kayıd der-kenar edildikten sonra ikinci için yeni bir emir verilirdi. Meselâ, Bursa Mukataası kalemine dahil bir mukataanın söz konusu edildiği belgede ilk muâmele

"*Mukataa kaydı ve şurûtu der-kenâr*" denilerek başlayabilir, fakat Bursa mukataası kaleminde çıkarılan der-kenarında mukataaya mâlikâne olarak tasarruf edildiği öğrenildiğinde

"*Sâdır olan fermân-ı âlî ve şurût-ı mer'iyye muktezâsı Mâlikâneden der-kenâr*" şeklinde ikinci bir emirle bu def'a da mâlikâne kaydı istenirdi[69].

Yapılacak ödemelerde ise önce, bundan evvel aynı konuda yapılmış olan ödemenin Başmuhasebedeki kaydı, ikinci merhalede "*Hesâb oluna*" denilerek bu def'a ödenmesi gerekecek mıkdarın hesab edilmesi emr olunurdu[70].

Kalemlerdeki gerekli muâmeleler bittikten sonra maliye kalemlerinde kayıdlı ise defterdar, dîvân kalemlerinde ise reisülküttab, defterhaneden ise nişancı veya defter emini tarafından bir telhis yapılırdı. İşte der-kenarların altında rastlanan kalın kalemle ve dîvânî ile yazılmış "*telhis*" kelimesi buna işârettir. Maamafih, sadrazam, arz veya arzuhalin konusuna göre "telhis", "i'lâm" veya "arz" etmesini, bunlar dışındaki bir vazifeliye de havale edebilirdi.

Hangi vazifelinin ne tür bir belge kaleme alacağı da belli idi. Defterdardan *telhis*[71] veya *i'lâm*[72], reisülküttab[73], gümrük emini[74], kadıaskerler ve kadılardan *i'lâm*[75], defter emininden ise *arz*[76] kaleme alması istenirdi. Böylece buyuruldu

"*İzzetlü Defterdâr / Re'isülküttâb Efendi, görüp i'lâm eyleyesin deyü buyuruldu*" şeklinde yazılırdı.

Bazı buyuruldularda ise ifade

"... *göresin deyü* ..."[77] veya

"... *sâbıkına kıyâsen telhis eyleyesin deyü* ..." şekillerine de girerdi[78].

---

[68] A.RSK, dos. 2793/100.

[69] Ankara sofcu esnafının arzuhali üzerindeki muâmele: Cev-İ, nr. 207.

[70] Pek çok örnekten birkaçı: Cev-H, nr. 95, 175, 408; Cev-S, nr. 2215, 6931.

[71] A.RST, dos. 2/20, Cev-İ, 207 sadece iki örnektir.

[72] Cev-H, nr. 175, 291, 437; Cev-İ, nr. 181, 408; Cev-S, nr. 4772; İ.E.-H, nr. 802, A.DVN, dos. 1239/24'deki belgeler buna örnek olarak verilebilir.

[73] A.DVN.MHM, dos. 1/58, A.DVN.ŞKT, dos. 24/21, 43, A.DFE, 221/66, A.RSK, dos. 2791/48.

[74] A.RSK, dos. 238/93, A. DVN.ŞKT, dos. 150/75 sadece iki örnektir.

[75] Meselâ, A.DVN, ŞKT, dos. 150/3.

[76] Meselâ, A.DVN.ŞKT, dos. 68/10, 35, A.DFE, 221/66; A.DVN, dos. 2130/16 buna birkaç örnektir.

[77] Cev-S, nr. 576.

[78] A. RST, dos. 2/20.

Der-kenar tarihlerinin tedkikinden, bu ilk buyuruldukların bazan muâmelenin başlamasından önce, bazan da der-kenarların çıkarılmasından sonra konduğu anlaşılmaktadır[79]. İlk buyurulduya tarih konulması halinde bunun muâmeleye başlanmadan evvel mi, yoksa der-kenarlar çıkarıldıktan sonra mı olduğu anlaşılabilmekte ise de tarih atılmayanlarda, hangisinin önce olduğunun tesbiti, maalesef her zaman mümkün değildir.

Telhisler, genellikle kâğıdın sol tarafına arzuhal ile -eğer varsa- sadrazamın ilk buyuruldusu arasına yerleştirilir; defterdara âid olanlar, Maliyenin *Mektubcu Kalemi*nde[80] yazılırdı. Telhisler,

"*Arz-ı bende-i bî-mıkdâr budur ki*",

"*Ma'rûz-ı bendeleridir ki*" gibi formüllerle başlar;

"... *bâbında fermân devletlü, sa'âdetlü sultânım hazretlerinindir*" formülüyle biterdi. Altta ise defterdar veya reisülküttabın toplu imzası[81] bulunurdu. Bunlar dışındakiler, meselâ "defter emîni" tarafından yazılan arzlara imza konmazdı[82].

İşlem fazlalığı dolayısiyle, kâğıdın ön yüzünde yer kalmaması halinde telhis arkaya, kâğıdın sağ tarafına yazılırdı. Hatta, bazı belgelerde yer kalmadığı için

"*Zahr-ı varakaya i'lâmı yazılmışdır*"[83] veya

"*Bu mahall teng olmağla zahra arz olunmuşdur*"[84] şeklinde bir not konarak arka sayfaya geçildiği de vâki'dir.

Telhislerde tarih bulunmazdı.

Muâmelenin bundan sonraki safhası sadrazamın *nihâî buyuruldu*sudur. Bu buyuruldu daima telhisin üstünde yer alır. Yapılacak şey en kısa ve veciz bir biçimde ifade edilir. Yapılacak işleme göre belli formüller kullanılır. Meselâ, timar tevcihlerinde ibtidâdan, mahlûlden, kasr-ı yedden verildiğine göre değişik kalıblar vardır. Ancak, ifadenin içinde

"*Telhîsi mûcebince Başmuhâsebeye kayd ve sûreti verilmek buyuruldu*"

"*Telhîsi mûcebince tezkiresi verilmek buyuruldu*"

"*İ'lâmı mûcebince hükm buyuruldu*" misallerinde olduğu gibi ekseriya "*mûcebince*" kelimesi kullanılır. Maamafih,

"*Beş akçe mahlûlün iki akçe ihbâriyyesi tevcîh ve üç akçesi hazîne mande olunmak buyuruldu*"[85],

"*Mahallinde şer'le görülüp ihkak-ı hakk mümkin olmaz ise ihzarlarıyçün hükm buyuruldu*"[86] gibi şekillere de rastlanır.

Maliye ve Ruus kalemlerinde muâmele gören belgelerin buyuruldularının altında, birincilerde değilse bile ikincilerde ekseriya tarih bulunmaktaysa da Dîvân-ı Humâyûn kaleminde kayıdlı olanlarda buyuruldukların altındaki tarihler de ihmâl edilmişlerdir. Her iki buyurulduda da tarih yoktur. İlk buyuruldu daima üstte, ikinci ise alttadır. Muhtevâları îtibâriyle hangisinin birinci, hangisinin ikinci buyuruldu olduğu kolayca ayırd edilebilir.

---

[79] Meselâ "Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî Ali" imzalı bir arzuhaldeki der-kenarlar 26 ve selh-i Muharrem tarihlerini taşıdığı halde defterdara hitaben yazılan ilk buyuruldu 8 Safer 1181 tarihlidir. Cev-İ, nr. 181.

[80] Velkov, "Documents Financiers", s. 59.

[81] Defterdarın telhisler altına koyduğu imza, ferman ve berat gibi belgelerin arkasına, yahut ruus ve dîvân tezkirelerine koyduğu imzadan farklı olarak, kuyruk taşımazdı.

[82] A.DVN, dos. 2130/16,

[83] Cev-S, nr. 576.

[84] A.DFE, dos. 221/66.

[85] A.RSK, dos. 2792/65.

[86] A.DVN.ŞKT, dos. 24/35.

Son merhale, nihâî buyurulduda emr edilen belgenin verildiğini göstermek üzere "verildi" mânâsına gelen "*dâde*" kelimesinin belge cinsi ile birlikte zikridir ki bu da telhisin altına konan "*suret dâde*", "*tezkire dâde*, "*kaime dâde*", "*ilm ü haber dâde*" şeklinde belirtilir ve yanına tarih atılmak suretiyle muâmele tamamlanırdı.

Arzuhalin en son muâmele gördüğü kalem de o kaleme mahsus işaretten anlaşılabilmekte ve *Provenance* (provönans)[87] sistemine göre yapılan tasniflerde bu işaretler büyük yardımcı olmaktadır.

II. M A H Z A R

Arzuhal türü belgelerin diğer bir türü "*arz-ı mahzar*" yahut kısaca "*mahzar*" adı verilen belgedir. *Mahzar*, "*hazar*" (حَضَر) kökünden yapılmış bir ism-i mekân olup hazır bulunulan yer, sicil, defter gibi mânâları vardır. Diplomatik bakımdan ise "mahzar", yüksek makama sunulacak bir dilek veya şikâyetin (*rık'a / ruk'a*) yazılışında hazır bulunanların, onun doğruluğunu tasdik makamında imzalarını koydukları belgeye verilen addır[88]. Mahzar, çok imzalı arzuhal şeklinde de tarif edilebilir.

A. RÜKÜNLERİ

Mahzarlarda da en basit **davet** "*hüve*"den başka "*hüve'l-mu'în*", "*hüve'l-muhsîn*", "*hüve'l-fettah*"[89] gibi formüller kullanılmıştır. Maamafih, davet formülüne rastlanamayan bazı mahzarlar da vardır[90].

Mahzarlar da padişaha, dîvâna veya sadrazama sunulabilmekteydi. Dolayısiyle sunulduğu yere göre de **elkab** formülü farklı olurdu. **Padişaha** sunulan mahzarlarda elkab,

"*Sa'âdetlü, mürüvvetlü, amme-i nâsa merhametlü padişâh-ı âlem-penâh hullidet hilâfetuhu el-cesûru'd-dîn hazretlerinin rikâb-ı humâyûnlarına arzuhal*"[91],

"*Rikâb-ı humâyûn-ı devlet-nümâ edâma'llâhu te'âlâ bi'l-izzi ve'l-alâ niyazgâhına*"[92] veya

"*Sa'âdetlü ve azametlü ve şevketlü pâdişâh-ı zıllu'llâh hazretlerinin rikâb-ı humâyûnlarına*" gibi şekillerde olabiliyordu.

Sadrazama sunulan mahzarlardaki elkab formülleri ise

"*Devletlü ve sa'âdetlü ve fukarâ kullarına merhametlü sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı izzetlerine*"[93],

---

[87] "Aslına ircâ" mânâsına gelen *Provenance* sisteminde belgeler, işlem gördükleri tarihlerdeki aslî düzenlerine göre, yani fonları parçalanmadan tasnif edilirler. İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara, 1980, s. 54. Provenance sistemi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde uygulanması ile ilgili olarak şu yazılara bakılabilir: Eşref Eşrefoğlu, "Bâb-ı âlî Evrak Odası Sâdâret Evrakı ve Provenance Sisteminin Uygulanması", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1977), s. 229 vd.; Atillâ Çetin, Başbakanlık Arşivi'nde Uygulanan Tasnif Sistemi ve Kullanılan Kotlar", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (1978), s. 236 vd.

[88] Mahzar hakkında en geniş araştırma Prof. Dr. Mehmed İpşirli tarafından takdim tezi olarak hazırlanmış olan *Diplomatik Açıdan Mahzar* adlı henüz basılmamış incelemedir. Bu bahisde adı geçen araştırmadan geniş çapta faydalanılmıştır.

[89] A.DVN, dos. 21/14; dos. 27/14.

[90] M. İpşirli bunun, kâğıdın üst kısmının kesilmiş veya kopmuş olmasından kaynaklanabileceği görüşündedir. Ancak, üzerinde fazla boşluk bulunanların bazılarında da davet olmamasını "üzerinde durulması gereken bir husus" olarak kayd etmektedir. *Mahzar*, s. 10. Diğer bazı belgelerde de görülen bu davet formülü eksikliği ihmal veya dikkatsizlikten de kaynaklanmış olabilir.

[91] A.DVN, dos. 5/66.

[92] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A.

"*Devletlü, inâyetlü ve merhametlü veliyyü'n-ni'am ve kesîrü'l-kerem efendim sultânım hazretleri sağ olsun*"[94],

"*Devletlü, inâyetlü, âmme-i âlemyâna merhametlü veliyyü'n-ni'am-ı âlem dâme mâdâme'l-âlem sultânım hazretlerinin hâk-pây-i ıtırnâkleri savbına*"[95],

"*Sa'âdetlü ve mürüvvetlü ve devletlü sultânım hazretlerinin türâb-ı ikdâmlarına*"[96] gibi şekillerdeydi.

Dîvân-ı Humâyûn'a sunulan mahzarlardaki elkab ise en çok "*atabe-i aliyye*" sözüyle başlardı. "*Atabe-i aliyye-i inâyet-resân ve südde-i seniyye-i sa'âdet-nişân, lâ-zâlet aliyyeten ilâ yevmi'l-mîzân türâbına*[97],

"*Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve südde-i seniyye-i ma'delet-bünyân lâ-zâle müeyyiden ilâ inkırâzi'd-devrân türâbına*"[98],

"*Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve südde-i seniyye-i sa'âdet-nişân, lâ-zâlet aliyyeten ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mîzan niyâzgâhına*"[99],

"*Dergâh-ı refi'ü'ş-şân ve bargâh-ı adâlet-unvân lâ-zâlet aliyyeten ilâ yevmi'l-kıyâm türâbına*"[100] bunlardan başlıcalarıdır.

Mahzarlarda bunlardan başka,
"*Dergâh-ı refi'ü'ş-şân-ı hâkanî türâbına*"[101]
"*Der-i devlet-medâra*"
"*Pîşgâh-ı devlet-penâhlarına*"[102],
"*Bâis-i tenmîk-i hurûf oldur ki*"[103] gibi daha kısa, hatta arza benzeyen
"*Dergâh-ı felek-medâr ve bargâh-ı gerdun-iktidâr türâbına*"[104] veya
"*Arz-ı bendegî budur ki*"[105] şeklinde bir takım hitab formüllerine de rastlanmaktadır.

Mahzar takdim edilen makamlar, bunlardan ibaret değildi. Merkezde bazı vazifeliler yanında taşra dîvânlarına da mahzar sunulurdu[106].

Mahzarlarda, elkabla nakil arasında, üç kısımdan mürekkeb bir geçiş formülü bulunur. Bunun birinci kısmında
"*Kasaba-i Hısn-ı Mansûr'da vâki*"[107],
"*Medîne-i Akşehir kazasında sâkin*"[108]
"*Kasaba-i Samakov'da sâkin olan*"[109]

---

[93] A.DVN, dos. 21/14.

[94] Aslı Cev-Adliye, nr. 1854'de olan bu belge için bk. İpşirli, *Mahzar*, belge 27.

[95] Aslı TSMA, nr. 1891/137'de bulunan bu belge için bk. İpşirli, *Mahzar*, belge 31.

[96] TSMA, nr. E.1891/101'den naklen İpşirli, *Mahzar*, s. 13.

[97] A.DVN.ŞKT, dos. 150/16.

[98] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-2.

[99] A.NŞT, dos. 51/85; Aslı Cev-D, nr. 6940'daki belge için bk. İpşirli, *Mahzar*, belge 25.

[100] A.NŞT, dos. 1251/53.

[101] A.NŞT, dos. 1251/40, 47, 85; 1739/77.

[102] Aslı Cev-D, nr. 5343'de olan bu belge için bk. İpşirli, *Mahzar*, belge 24.

[103] A.DVN, dos. 7/39.

[104] Bu belge arz gibi görünüyorsa da arkada "mahzardır" kaydı bulunmaktadır. A.DVN, dos. 7/26.

[105] A.DVN, dos. 5/60.

[106] İpşirli, *Mahzar*, s. 13-14.

[107] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-1.

[108] A.DVN.MHM, dos. 20/24.

"*Zîr-i hükûmetlerinde vâki' medîne-i İpsala'da sâkinûn*"[110] gibi mahzara imzalarını koyanların bulundukları yer belirtilir ve hemen müteâkıben mahzara imza koyanların

"*...ulemâ ve sulehâ ve e'imme vü hutebâ ve asâkir ü şürefâ ve reâyâ vü berâyânın*",

"*... ulemâ ve sulehâ ve e'imme vü hutebâ ve a'yân ü şürefâ ve sâirlerinin*",

"*... ulemâ ve sulehâ ve e'imme vü hutebâ dâ'ileri ve müteferrika ve çavuş ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve kapukulları bendeleri ve ehl-i hıref ve umûmen re'ayâ ve berâyâ kullarının*"[111] veya

"*... aşâir-i Rişvân cema'atlerinin ekser kethudâları ve bi'l-cümle re'ayâ ihtiyarları kullarının*"[112] şeklinde toplu olarak hangi meslek ve / veya sosyal grup mensubu oldukları sırayla yazılırdı. Bazan da yer ve gruplar,

"*Rumeli'nin alaybeğileriyle Paşa Sancağı'nın zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve çeribaşıları kullarının*"[113],

"*Rumeli elviyelerinin sâbık ve lâhık alaybeğileriyle Ohri Sancağının zu'amâ ve erbâb-ı tîmar ve çeribaşıları kullarının*"[114] misâllerinde olduğu gibi iç içe geçmiş olarak zikr edilirdi.

Başlangıç formülünün üçüncü kısmında belgenin "mahzar" olduğu

"*sadâkat-mahzar-ı sıhhatü'l-haberleri oldur ki*"[115],

"*mahzar-ı sadâkat-eserleriyle ihbarlarıdır ki*"[116]

"*mahzar-ı sadâkat-muhbirleridir ki*"[117],

"*alâ tariki'l-mahzar arz u inhâları budur ki*"[118],

"*hakîkatü'l-hal ve musaddaku'l-makal mahzar-eserleridir ki*"[119],

"*mahzar üslûb, arz-ı hâl-i mâ-fi'l-bâlleri budur ki*"[120],

"*alâ tariki'l-mahzar arz-ı halleridir ki*"[121] veya benzeri formüller, yahut daha kısa olarak

"*arz u mahzarları oldur ki*"[122],

"*mahzar-ı sıdk mahalleridir ki*"[123] veya

"*mahzar-ı sıhhat-eserleri*"[124] gibi ifadelerle belirtilirdi.

Mahzarların büyük bir ekseriyetinin bu kısmında *mahzar* kelimesi geçmektedir. Maamafih, mahzar karakterinde olmakla beraber arz şeklinde kaleme alınmış belgelere de rastlanmaktadır. Bunların hem içinde "arz" veya "arzuhal" kelimesi geçmekte, hem de

[109] A.DVN, dos. 21/14.

[110] A.DVN.ŞKT, dos. 150/16.

[111] A.DVN, dos. 21/14.

[112] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-2.

[113] A.NŞT, dos. 1739/77.

[114] A.NŞT, dos. 1251/47.

[115] A.DVN.ŞKT, dos. 150/16.

[116] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-2.

[117] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-1.

[118] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A.

[119] Cev-Adliye, nr. 2292'deki mahzar: İpşirli, *Mahzar*, belge 15.

[120] Cev-D, nr. 5913'den İpşirli, *Mahzar*, s. 17.

[121] Cev-D, nr. 11520'den naklen İpşirli, *Mahzar*, s. 17.

[122] A.DVN, dos. 5/59.

[123] Cev-D., nr. 6940'daki mahzar: İpşirli, *Mahzar*, belge 25.

[124] TSMA, nr. E.1891/39'daki mahzar: İpşirli, *Mahzar*, belge 7.

gerek elkab, gerekse başlangıç formülleri arz kalıblarına uymakta, fakat çok imzalı olmaları bakımından mahzar kabul edilmeleri gerekmektedir. Bunlardan XVI. yüzyıla âid olanlarının henüz diplomatik kaidelerinin tam olarak teşekkül etmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Başlangıç kısmında *arz* veya *arzuhal* tabirleri kullanılanlarda da sonda mahzar olduğuna işaret edilmiştir.

Nakil rüknünde, arz ve arzuhallerde olduğu gibi, mahzarın yazılmasına sebeb olan şey özetlenir. Bu kısım genelde pek uzun tutulmazsa da bazı hallerde olayın tafsilâtlı bir şekilde anlatılması gerekebilir. Mahzarlar, ya bölgedeki bir idareci, mütegallibe veya eşkıyadan şikâyet, yahut işinden alınan birinden memnun olduklarını bildirerek eski yerine iâdesi, kudretlerini aşan bir vergiden affedilmeleri talebi gibi hususlarda kaleme alınmışlardır.

Arzuhallerde olduğu gibi mahzarlarda da nakli takiben **matlab** rüknü yer alır. Burada

"*... şakî-i mezbûr ve avaneleri Konya ve Akşehir vâlileri hazeratları ma'rifetleriyle bulundukları mahalden ahz ve mahalline ihzâr ve ibâdullahın hukuk-ı müsbitesi ashâbına ba'de'l-istirdâd üzerine sâbit olan mevâd ile şer'an cezâsı tertîb olunmak içün...*"[125],

"*Müşârünileyh dâ'ilerinin mansıbı ibka ve mukarrer kılınup müddet-i örfiyyesi tamam oluncaya değin Âsitâne-i sa'âdet tarafından ve âhardan her bâr bir tarîk ile âhara tevcîh olunursa dahl etmeyüp gerü müşârünileyh dâ'ilerine ibka olunup kadımız olmak üzere emr-i şerîf-i âlîşân sadaka vü inâyet buyurulmak bâbında*"[126],

"*... fukara-yı ra'iyyete merhameten ve mukataayı sıyâneten mezbûrların cezâları tertîbi ile ihyâ-yı mülk ü millet ve ihrâz-ı devlet-i âhıret buyurulmak bâbında..*"[127],

"*... timâr-ı mezbûru hilâf-ı inhâ berat eden kimesnenin ref'inden sâhib-i evvel Abddullah kullarına ibka vü tevcih ve sadaka vü ihsân buyurulmak temennâsiyle...*"[128],

"*.. .alaybeğilik-i mezbûru merkum Seyyid Yusuf Beğ'den ref' ve mezkûr İbrahim Sa'id kullarına tevcîh ü inâyet ve yedine fermân-ı âlîşân inâyet ü ihsân buyurulmak niyâzına ...*"[129],

"*mezbûrların cezâları tertîb buyurulmak bâbında ...*"[130] şekillerinde istek dile getirilirdi.

Hâtimede ise,

"*Bâkî emr ü fermân sa'âdetlü ve azametlü ve merhametlü pâdişâhımız hazretlerinindir*",

"*Bâkî fermân ve mürüvvet ü ihsân şefkatlü ve adâletlü ve mürüvvetlü sultânım hazretlerinindir*"[131]

"*Bâkî emr ü fermân sultânım hazretlerinindir*",

"*Bâkî emr devletlü, kâffe-i enâma merhametlü veliyyü'n-ni'am-ı âlem sultânım hazretlerinindir*",

"*Bâkî emr men lehü'l-emrindir*"

"*Bâkî fermân men lehü'l-emrindir*"

"*Bâkî emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir*"[132]

"*Bâkî emr ü fermân der-i adlindir*"[133] gibi formüller kullanılırdı.

[125] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A.

[126] A.DVN, dos. 21/14.

[127] A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-1.

[128] A.NŞT, dos. 1251/85.

[129] A.NŞT, dos. 1739/77.

[130] A.DVN.ŞKT, dos.150/74-2.

[131] A.DVN, dos. 21/14.

[132] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A.

Arzuhaller gibi mahzarlarda da genellikle **tarih** bulunmaz. Nâdir olarak konulan tarihler ise Arabca olarak atılmıştır.

Mahzarların arzuhallerden farkı bir köy, bir kasaba, bir zümre tarafından verilmiş bulunmaları dolayısiyle çok sayıda imza ihtivâ etmeleridir. Kadı, nâib, imam, hatib, müderris, mülâzım, dizdar gibi vazifelilerin imzaları ilk sırada yer alırdı. Genel bir memnuniyetsizlik yaratmış bir sancakbeyinin değiştirilmesi ve hatalı / sahte timar tasarruflariyle ilgili mahzarlarda ise sancakbeyleri, zu'ama, timar erbâbı ve çeribaşıların imzaları bulunurdu. Bunlardan imam ve müderris gibi başta yer alanların isimlerinin üzerinde ekseriya

"*Mâ-fîhi mine'l-makal muvâfık-ı li-hakîkati'l-hâl*"

"*El-emru kemâ zükire ve'l-hâlü alâ mâ-sutire*"

"*İnne hakîkate'l-hâl vâki' bilâ muhâl*"

"*El-emrü kemâ fîhi lâ-şey'e münâfihi*"

"*Mâ-hüve'l-mezkûr fî hâzel-kitâb vâki'ü'l-hâl min-gayri irtiyâb*"

"*Fa'tebirû yâ uli'l-absâr satarahu'l-fakir ile'l-mevlâ el-cebbâr*"[134] gibi birer tasdik ibâresi veya dua cümlesi de bulunurdu. Hemen altında ise

"*Harrerehû el-fakîr eş-şeyh Ahmed el-imam ve'l-müderris bi-Câmi'-i Sultân Murâd Hân*"[135],

"*Nemmekahû el-fakîr Yahyâ el-mülâzım*"[136] gibi vazife / sıfat ve isimleri bulunurdu. Bazı isimlerin

"*el-abddü'd-dâ'i li'd-Devleti'l-aliyye es-Seyyîd Halil, el-imâm bi-câmi'-i Sultân Murâd Hân*" şeklinde yazılmasına karşılık sancakbeyleri ve timar erbabı da dahil diğer isimlerin üzerine

"*Bende Mehmed, miralay-ı Avlonya*",

"*Bende Mustafa, ez-za'im*",

"*Bende Ali voyvoda*" yahut "*bende Mustafa Beşe*" gibi sadece "*bende*" kelimesi konulmakla yetinilir, isimden sonra ise sıfatı eklenirdi. İmzalarda mevki' sırasına genellikle dikkat edilir; en mühim mevki'i işgal eden sol başda olmak üzere önce resmî vazife sahibleri, sonra eğer varsa, halktan olanlar imzalarını koyarlardı. Şikâyetin yapıldığı yerde gayr-i müslimlerin bulunması halinde, mahzarda, bunların imzalarına çok kere müslümanlarınkinden sonra yer verilirdi.

Mahzarlarda sadece imza kâfi görülmemiş, imza ile birlikte mühür de basılmıştır. Gayr-i müslim mühürlerinin bir kısmı Arab harfleriyle, bir kısmı kendi dillerinde kullanılan alfabeyledir. Her ikisinin birden kazılmış olduğu mühürler de kullanılmıştır. Bazı isimlerin altına ise mühür yerine parmak basıldığı da vaki'dir.

Mahzarın özelliği çok imza ihtiva etmesi olmakla birlikte nâdiren sadece birkaç imzalı mahzara da rastlanmaktadır[137].

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. *Kâğıt*

a. Eb'adı

Mahzar metni, arzuhallerde olduğu gibi oldukca kısa ve veciz şekilde hazırlandığından kâğıtta kapladığı alan fazla değildir. Buna karşılık belgenin çok imzalı

[133] A.DVN, dos. 5/66, A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-1.

[134] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A'daki değişik formüller örnek alınmıştır.

[135] A.DVN.ŞKT, dos.150/16.

[136] A.DVN, dos. 21/14.

[137] Paşa Sancağındaki bir timarın tevcihi husûsunda sadece üç muhtarın imzasıyla verilen mahzar buna misâl olarak gösterilebilir. A.NŞT, dos. 1251/86.

oluşu, imzalarla birlikte mühür de bulunuşu dolayısiyle "*battal kâğıt*" denilen büyük eb'adlı kâğıtlar kullanılmıştır.

Kâğıdın eb'adı zaman içinde değişiklik gösterdiği gibi mahzarın ihtiva ettiği imza sayısına göre de büyüyüp küçülmüştür. İlk devir mahzarlarının daha küçük kâğıtlara yazılmasına karşılık zamanla -diğer belge türlerinde olduğu gibi mahzarlarda da- kullanılan kâğıtların büyüdüğü görülmektedir. Gerçekten erken tarihli mahzarlarda 28-32 x 40-46 cm. lik kâğıtlar kullanılırken XIX.yüzyılda bu rakamların 40-53 x 50-75 cm.ye ulaştığı görülmektedir[138].

b. Kullanılışı

Mahzarda, imza ve mühürlere fazla yer ayrılma zarûreti, mahzarlarda kâğıdın arzuhallerden farklı bir biçimde kullanılmasını gerektirmiştir. Mahzar, hep kâğıdın üst yarısında ve genellikle üst kenarına 8-10 cm.lik bir mesafe, sağda ise 10-12 cm.lik bir marj bırakılarak yazılmıştır. Denilebilir ki mahzar metni, kâğıdın üstten 1/4 veya 1/3'lük kısmını kaplamakta, geri kalan kısmını ise imza ve mühürler işgal etmektedir. Maamafih, diğerlerine nazaran sayıları az olmakla beraber bazı mahzarlarda isimler ön yüze yazılmış; mühürler ise arz ve arzuhallerde olduğu gibi, arka yüze ve her mühür, ön taraftaki ismin tam arkasına gelecek şekilde basılmıştır. Bu tarz tercih edilen mahzarlar, mühürleri ismin altına basılanlara nazaran nisbeten küçük eb'adlı kâğıdlara yazılmışlardır.

Mahzarlarda kabul edilen esaslardan biri de tek kâğıt kullanılmasıdır. Bunun için, imza sayısının fazla olması durumunda sağdaki marjda da imza ve mühürlerin devam ettiği görülmektedir. Böyle marjın imza ve mühür için kullanıldığı hallerde yazılacak der-kenarlara yer kalmamakta ve dolayısiyle der-kenarlar için ayrı kâğıt kullanılması zarûreti doğmaktadır. Onun dışında muâmele bakımından, mahzarlarla arzuhaller arasında fark yoktur. Mahzarların mühür tatbikleri genellikle toptan yapılmakta ve meselâ,

"*Eyâlet-i Rumeli'nin onbeş nefer hâlâ alaybeğileri ile sekiz nefer sâbık alaybeğilerin mühürleri sahihdir*"[139],

"*Üç nefer muhtarların mühürleri mutâbıkdır*"[140] şeklinde yazılmakta veya sadece

"*Eyâlet-i Rumeli'nin sâbıka çavuşlar kethudâsı Şahin Mehmed'in mührü sahihdir*"[141] şeklinde ilk imzası bulunan şahsın mührünün sahihliğinin tesbitiyle yetinilmektedir.

2. *Yazı*

Mahzarlar, çok çeşidli gruplara mensub kimselerce düzenlendiğinden kullanılan yazı cinsleri de farklılık gösterir. Mahzarlardaki ilk imzaların mensub oldukları sınıfa göre kullanılan yazı da dîvânî, ta'lik yahut nesih olarak değişmiştir. Gerçekten, ilmiye sınıfı mensublarının çoğunlukta olduğu veya başta imzalarının bulunduğu mahzarların ta'likle[142]; alaybeyi[143], sipahi[144], zaim[145] gibi idareci zümrenin imzalarını ihtiva edenlerin dîvânî veya dîvânî kırması ile, halkın sundukları mahzarların ise daha ziyade nesih, rık'a

[138] İpşirli, *Mahzar*, s. 6.

[139] A.NŞT, dos. 1251/47. A.NŞT, dos. 1739/77'de bu tasdik "*Eyâlet-i Rumeli'nin dokuz nefer elviye alaybeğilerin mühürleri mutâbıkdır. Fermân devletlü sultânım hazretlerinindir*" şeklindedir..

[140] A.NŞT, dos. 1251/86.

[141] A.NŞT, dos. 1251/73.

[142] A.DVN.MHM, dos. 20/23-A.

[143] A.NŞT, dos. 1251/47, 85.

[144] A.NŞT, dos. 1251/40, 53.

[145] A.NŞT, dos. 1251/40.

yahut kırma türü yazılarla[146] yazıldıkları görülmektedir. Tabiî, bunlar çok kesin kaideler olmayıp bu sınıflar mensublarının diğer yazı cinslerini kullanarak mahzar yazdıkları da vaki'dir.

III. A R Î Z A

Arabca menşe'li bir kelime olan "*arîza*", (عَرِيضه) "küçükten büyüğe takdim etme", muhtıra mânâlarını taşır. Çok kere "arzuhal"le eş anlamlı gibi kullanılırsa da Osmanlı diplomatiğinde "arz" ve "arzuhal"den ayrı bir belge türü olarak kullanılmış olup farklı bir karakter taşır.

A. RÜKÜN VE ŞARTLARI

*Arîza*nın dört rükün ve dört şartı vardır. Rükün ve şartlarının birincileri aynı olup mutlaka "*arîza*", *arza-dâşt*" veya "*ma'rûz-ı hal*" tabirlerinden birinin bulunmasıdır. İkinci rükün arîzayı gönderenin ismi; üçüncü, "nakil"; dördüncü ise dua ihtiva eden bir "hatime"dir. Şartlarına gelince: Arîzanın bitiminde sunanın ismi bulunacak; gönderen halini açıklayacak ve baştan sona "inkisâr" yer alacaktır[147].

Bütün belgeler gibi arîzalar da **davet** ile başlar ve çoğunda olduğu gibi de bu basit bir "*hüve*"den ibârettir. Daha sonra yine diğer belgelerdeki gibi muhatabın **elkabı** yer alır. Padişaha sunulması halinde:

"*Şevketlü, kudretlü, mehâbetlü, azametlü hünkârım hazretleri*[148]; sadrazama sunulduğunda:

"*Devletlü, inâyetlü, re'fetlü, atûfetlü sertâc-ı mefâhiretim efendim sultânım hazretleri*[149],

"*Devletlü, inâyetlü, âtıfetlü, re'fetlü velîyyü'n-ni'am, kesîrü'l-himem efendim sultânım hazretleri*"[150],

"*Devletlü, sa'âdetlü, mürüvvetlü, mekremetlü efendim sultânım hazretleri*"[151]

Daha aşağı seviyedeki vazifelilere verilen arîzalarda

"*Sa'âdetlü, semâhatlü, atûfetlü, re'fetlü sultânım efendi hazretleri*[152] gibi elkab kullanılırdı. Tanzimat sonrasında ise bunun basitleştirilerek

"*Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki*"[153] şeklinin verildiği görülmektedir.

Elkabı müteâkıb **dua** rüknüne yer verilirdi. Tanzimat devrine kadarki arîzalarda dua rüknünün

"*Melce-i keyâsire-i zamân ve melâz-ı ekâsire-i devrân olan atabe-i aliyye-i sidre-nişân ve südde-i seniyye-i ma'delet-unvânlarına hezâr ibtihâl ü huşu' ve kemâl-i tazarru' u huzu' ile rûy-ı ubûdiyyet südde-i vecîhe-i rıkkiyyet kılındıkdan sonra ma'rûz-ı bende-i hâlisü'l-fu'âd ve arza-dâşt-ı abd-i sâfî-i nihâd budur ki*"[154],

---

[146] Cev-D, nr. 13070; A.DVN.ŞKT, dos. 150/74-2.

[147] *Münşeât Mecmuası*, Halet Efendi Ktb, nr. 760, 24b.

[148] Sa'âdet Giray'ın arîzası: A.AMD, dos. 12/8.

[149] *Münşeât Mecmuası*, Halet Ef. Ktb, nr. 760, vr. 29b.

[150] Cev-D, nr. 13487.

[151] Tezkire-i evvel tarafından Kandiye Valisi'ne gönderilen arîza: BOA, A.BKT, dos. 1/2.

[152] Tezkire-i evvel Elhac Abdi Efendi'ye Vâiz-zâde Mehmed tarafından sunulan arîza: A.BKT, dos. 1/4.

[153] BOA, A.MKT.UM, dos. 3/15, 77; 11/27, 51, 67, 84; 15/43.

[154] Sa'âdet Giray'ın arîzası: A.AMD, dos. 12/8.

"*Makarr-ı sa'd u ikbâl ve masdar-ı izz ü iclâl olan bisât-ı sa'âdet-inbisâtları kıbeline merâsim-i ihlâs niyâziyle devr-i .. iltima' ed'iye-i sadâkat-intizâm ve gurer-i şemsiyyetü'ş-şu'â-yı meveddet-irtisâm menşûr-ı safâ-yı sipihr-âyînleri kılındıkdan sonra arza-dâşt-ı dâ'i vü şâkirü'l-mesâ'ileri budur ki*"[155],

"*Hemvâre-i ferîde-i zât-ı me'âlî-sımâtları ve Mekke-i iklîl ve i'tibâr-ı sıgar u kibâr ve lede'l-erkân bâlâ-yı kadr ü menziletleri resîde-i çarh-ı zer-nigâr olmak da'vât-ı takdîm ü isti'lâm tab'-ı semâhat-neb'leri ile resm-i bendegî tetmîm kılındığı siyâkda arîza-i terakkî-garîzeleridir ki*"[156],

"*Hâk-pây-ı merâm-bahşâ-yı âsafânelerine kemâl-i ta'zîm ü ibcâl ile zîver-i nakş-ı cebîn-i rıkkıyyet kılınup vazîfe ve râtıbe-i lâtîfem olan tezâyid-i mecd ü menziletleri da'vâtı edâ vü ikmâl kılındığı halâlet-i arîza-i bende-i farîzalarıdır ki*"[157]

"*Hemîşe zât-ı devlet-sımât-ı veliyyü'n-ni'amileri zîver-efzâ-yı mesned-i vâlâ-yı devlet ü ikbâl ve kâffe-i husûsât-ı me'alî mansûsât-ı veliyyü'n-ni'amîleri mazhar-ı tevfîk-i hüdâvend-i melikü'l-mute'âl olmak da'vât-ı icâbet-âyâtı bi-hulûsi'l-cinân edâ vü ikmâl kılındığı sıyâkında ma'rûz-ı bende-i sadâkat-nişânlarıdır ki*"[158] gibi oldukca uzun tutulduğu görülmektedir. Maamafih, II. Mahmud döneminde baştaki bu dua rüknü tamamen ihmal edilerek ya

"*Arîza-i bende-i müstedîleridir ki*"[159] şeklindeki bir geçiş formülü ile konuya girilmekte veya doğrudan doğruya nakil rüknüne geçilmektedir. Dolayısiyle bunlarda, duanın sonunda yer verilen ve belgenin türüne işaret eden "arîza", "ma'rûz" veya "arzadaşt" kelimeleri konmamakta; fakat belgenin arîza olduğuna çok kere hâtimede

"... *işbu arîzaya cesâret kılındı*"[160],

"... *işbu arîza-i çâkerânem terkîm ve takdîmine...*"[161] gibi bir ifade ile işaret olunmaktadır. Bazı arîzalarda ise gönderen tarafından "arîza" yerine "arzuhal" tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak gerek muhtevadan, gerekse, konuyla ilgili diğer belgelerle birlikte padişaha sunulurken üzerine yazılan der-kenardan, belgenin "arîza" olduğu anlaşılmaktadır[162].

Arîza ile benzerlik gösteren bir belge de "*kaime*"dir[163].

Gerçekten, "kaime" görünüşündeki bazı belgelerin başında veya sonunda bir vesileyle "*arîza*" tabiri geçmekte, fakat başka bir yerinde veya der-kenarında "kaime" tabiri kullanılmaktadır ki, bu da şekil îtibâriyle farklı olmakla birlikte muhtevâ bakımından birbirlerine yakın olduklarını göstermektedir.

Özellikle Tanzimat sonrası arîzalarında dikkat çeken bir husus da belgenin içinde her zaman "arîza" sözüne yer verilmemesi, fakat zarfının üzerinde

"... *arîza-yı ubûdiyyet-farîza-yı çâkerânemdir*"[164],

"... *arîza-yı çâkerânemdir*"[165],

"... *arîza-yı abîdânemdir*"[166],

---

[155] A.BKT, dos. 1/4.

[156] Halet Ef., nr. 760, vr. 30b.

[157] A.BKT, dos. 1/2.

[158] Cev-D, nr. 13487.

[159] Cev-D, nr. 2854.

[160] HH, nr. 43115-İ.

[161] A.MKT.UM, dos. 11/51.

[162] Meselâ, Şam Valisi İbrahim Paşa'nın mütesellimlik buyuruldusuyla Şam'a gönderdiği kaftancıbaşısı tarafından kendisine gelen arîzanın içinde "arzuhal" tabiri kullanıldığı halde belge, der-kenarda "arîza" olarak vasıflandırılmıştır. HH., nr. 4147.

[163] Tafsilât için VI. Bölüm, "Kaime" bahsine bk.

[164] A.MKT.UM, dos. 11/51-1.

[165] A.MKT.UM, dos. 11/27-1; dos. 15/43-1.

"... *arîza-yı rıkkıyyet-farîza-yı çâkerânemdir*"[167] gibi "*arîza*" olduğunun mutlaka belirtilmesidir.

Arîza'nın **nakil** kısmına ilk devirdekilerde duadan sonra, Tanzimat sonrasındakilerde hitabdan sonra hemen girilir. Burada ya bir olay hakkında bilgi verilir veya tevcih edilen bir memuriyetten dolayı teşekkürde bulunulur, yahut her hangi bir şeyden şikâyet edilir. Fakat arzuhallerdeki gibi sonunda bir talebde bulunulması husûsuna ender rastlanır.

Hatimede genellikle arîza sahibi, muhatabına olan bağlılığını bildirir ve arîza padişaha hitâben yazılmışsa

"... *bâkî / bâbında emr ü fermân şevketlü, kudretlü, azametlü hünkârım / padişâhım hazretlerinindir*"[168]; başka bir vazifeliye yazılmışsa

"... *bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir*"[169],

"... *bâbında / ol bâbda ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[170],

"... *bâbında ve her halde hazret-i veliyyü'l-lutf ve'l-ihsânındır*"[171] şeklinde son sözün arîzanın muhatabına âid olduğu belirtilir, veya bunların sonuna tekrar

"... *devletlü, inâyetlü, merhametlü efendim sultânım hazretleri*"[172] şeklinde veya benzeri[173] olan, muhatabın sıfatları eklenir; yahut da sadece

"*bâkî devlet ü sa'âdet dâim-bâd*"[174] gibi bir ifade kullanılarak arîza tamamlanırdı.

XIX. yüzyıl öncesi arîzalarında **tarih** bulunmamasına karşılık bundan sonrakilere gün ve yıl rakamla, ay adı genellikle rumuzla gösterilmek üzere tarih atıldığı görülmektedir.

İmza ve **mühür** ise bütün arîzalarda mevcuddur. Hatta isim yerinde

"*Bende Mîr Hüseyin, başbuğ-ı asâkir-i Mısır*"[175],

"*Bende Elhac Abdi, tezkire-i evvel*"[176] gibi arîza sahibinin sıfatı da bulunmaktadır. Tanzimat öncesinde mühür ismin arkasına gelen yere basıldığı halde sonradan ya sadece "*bende*" yazılıp altına mühür basılmaya veya "bende"den sonra *Vali-i Eyâlet-i Edirne*"[177], "*Müşîr-i Girid / Aydın*"[178], "*Sefîr-i Berlin*"[179] gibi sadece işgal ettikleri memuriyetlerin adı yazılıp mühür basılmağa başlanmıştır.

---

[166] A.MKT.UM, dos. 3/77-1.

[167] İrade-H, nr. 8223/2; A. MKT.UM, dos. 11/67-1 ve 84-1.

[168] A.AMD, dos. 12/8.

[169] Cev-D, nr. 2854.

[170] A.MKT.UM, dos. 11/17, 84; 15/43.

[171] Cev-D, nr. 13487.

[172] HH, nr.4147.

[173] A.BKT, dos. 1/2, HH, nr. 43115-İ.

[174] A.BKT, dos. 1/4.

[175] Cev-D, nr. 2854.

[176] A.BKT, dos. 1/2.

[177] A.MKT.UM, dos. 3/15.

[178] A.MKT.UM, dos. 11/67, 15/43.

[179] İrade-H, nr. 8223/2.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. *Kâğıt*

Arîzalar, bazan mahzar gibi battal eb'addaki kâğıdlara yazılmaları dışında XIX. yüzyıldan öncekiler genelde boyu eninden fazla olan çeşidli eb'addaki kâğıdlara yazılmışlardır. Buna parelel olarak yazının çerçevesi de boyu, eninden uzun olan bir dikdörtgen resm etmektedir. Arzuhallerden farklı olarak, kâğıdın yazılı kısmı sadece alt yarıya münhasır kalmamakta; yazı, üst yarıdan başlatılmaktadır. XIX. yüzyılda ise gerek kâğıtta bırakılan boşluk, gerekse yazı eb'adında değişiklik olduğu görülmektedir. Yazı hemen hemen kâğıdın ortalarında yer almakta; yazı çerçevesini meydana getiren dikdörtgenin ise eni -23 (boy) x 5 (en) cm., 22 x 4 cm., 18 x 21 cm., 9 x 20,5 cm. misallerinde görüldüğü gibi- zamanla genişlemektedir.

2. *Yazı*

Yazı battal boylarında dîvânî, diğerlerinde XIX. yüzyıl öncesinde nesihdir. XIX. yüzyılda ise diğer birçok belge cinsinde olduğu gibi arîzalarda da rık'a veya rık'a kırması kullanılmaya başlanmıştır.

Arz ve arzuhallerde olduğu gibi arîzalarda da "padişahım" veya "sultanım" kelimeleri elkab satırının biraz üzerine yerleştirilmiştir. Tarihli olanlarda, yer müsâid olduğu takdirde, tarih, yazının bitimine konmuş, satırda yer kalmaması halinde alta yazılmıştır. İmza ve ileriki tarihlerde mühür, sol altta bulunmaktadır.

S o n u ç

Arzların resmî şahsiyetler tarafından yine resmî konularda üst makamlara sunulmasına karşılık arzuhaller, resmî sıfatı olsun olmasın herkesin özel konularda üst makamlara sundukları dilekçelerdir ve cevabları hemen daima eski kayıdlara müracaat edilerek durum tesbitinden sonra verilirdi. Klasik devirde bu kayıtlar arzuhal kâğıdının üzerine çıkarılırdı. Bunların yazılabilmesi için de kâğıdın genellikle alttan 1/4'lik kısmı kullanılırdı. Arzuhallerin bir özelliği de kullanılan elkabın diğer belgelerdekilerden farklı oluşu idi. Mahzarlar ise, arzuhallerden sadece çok imzalı oluşlarıyla değil, kâğıdın kullanılışı îtibâriyle de farklılık göstermektedirler.

IV. M A Z B A T A

Arabca asıllı bir kelime olan "*mazbata*", "sıkı tutma, iyi tutma", "kayd etme, özetini yazma" mânâlarını ifade eden "zabt" (ضَبط) kökünden gelmekte ve *bir meclis veya hey'etin müzâkerelerinin neticesini göstermek üzere bir makama hitâben kaleme alınan belge*ler için kullanılmaktadır.

*Mazbata*lar, bir hüküm ve karar, bir husûsun tasdiki, bir madde hakkında danışma, bazan da durumu anlatma veya teşekkür için yazılabileceği gibi, başka çeşidli maksadlarla da kaleme alınmış olabilir.

Tanzimat öncesinde de zaman zaman "*Mükâleme mazbataları*" ve "*Meşveret Meclisi mazbataları*" gibi bazı belgeler tanzim edilmiş olmakla birlikte, daha çok Tanzimat devrinde kurulan meclislerin müzâkere ve kararlarını üst makamlara bildirmek üzere kaleme alındıklarından, mazbataların, bu devirde, sayı bakımından olduğu kadar çeşid bakımından da hayli bollaşmış oldukları görülmektedir.

A. ÇEŞİD VE RÜKÜNLERİ

1. Tanzimat Öncesi Meclislerinin Mazbataları

a. Mükâleme Mazbatası

Tanzimat öncesinde de mevcud olan mükâleme mazbatası, genellikle, bir mes'ele hakkında yabancı devlet elçileriyle reisülküttab veya Avrupa'daki Osmanlı elçileriyle nezdinde bulundukları devletin hariciye nâzırları arasında geçen müzâkerelerin özetini ihtivâ eden bir belgedir. Nerede, ne zaman, ve kimler arasında yapılan müzâkerenin mazbatası olduğu tepede, kâğıdın üst kenarının hemen 1 cm. kadar altından başlamak üzere,

"*İşbu iki yüz yirmi üç senesi mâh-ı rebi'ülâhırın on dördüncü günü mu'ahharen vârid olan İran sefîriyle vâki' olan mükâlemenin mazbatasıdır.*"[180],

"*İşbu mâh-ı saferü'l-hayrın on sekizinci salı günü Kâğıdhâne'de Re'isü'l-küttâb Efendi ile İspanya elçisinin meclis-i mülâkatları sûretidir. Fî 18 S sene 203.*"[181] veya

"*Tarakçı yalısında Moskov kapu kethudâsıyle vâki' meclis-i mükâlemedir. Fî 8 M sene 1156.*"[182] yahut

"*İşbu ramazan-ı şerîfin üçüncü günü Düvel-i Ecnebiyye Nâzırıyle Paris'de mukaddemâ sefâret ile mukîm olup elyevm şehr-i mezkûrda olan Seyyid Ali Efendi'nin vâki' olan mükâlemesinin mazbatasıdır.*"[183] gibi kısa olarak belirtilen mazbatalar yanında 1 Şa'ban 1190 (15 Eylül 1776) tarihli Rus elçisiyle yapılan mükâlemenin mazbatasında olduğu gibi, müzâkerenin önceki safhası hakkında bilgi verdikten başka hazır bulunanlarla, mükâlemeyi zabt eden ve mükâleme süresinden, mazbatanın tercüme edildiğinden ve tertib şeklinden bahs eden çok daha uzun ve teferruatlı bir mukaddimesi bulunan mazbatalara da rastlanır[184].

Başlıktan sonra 4-5 cm.lik bir ara verilip mazbata metnine geçilir. Tanzimat devrindeki meclisler tarafından tanzim edilecek olan diğer mazbatalar gibi bunlarda da elkab bulunmaz.

---

[180] HH, nr. 37056.

[181] A.AMD, dos. 29/32.

[182] A.DVN, dos. 2130/11A.

[183] HH, nr. 5844-D.

[184] "*Sâbıka Reisü'l-küttâb Ra'if İsmâ'il Beğ'in Kuzguncuk cıvârında vâkı' sâhilhânesinde bundan akdem Rusya orta elçisi İstakif ile mülâkatlarında mîr-i mûmâileyhin Devlet-i Aliyye tarafından elçi-i mersûma îrâd eylediği maddelere ol vakitde elçi-i mûmâileyh cevab vermeyüp "devletime yazayım ve ne gûne haber vurûd eder ise ana göre ifâde ve müzâkere edeyim" dimekle bu esnâda devletinden haber geldiğini taraf-ı kullarına ifâde ile mülâkat murâd etmekle izn ü ruhsat-ı aliyyeleriyle işbu bin yüz doksan senesi şa'bânının gurresinde elçi-i mûmâileyh, tercümâniyle bendehâneme gelüp maiyyet-i bendegâneme me'mûr buyurulan hâlâ Dîvân-ı Humâyûn'da Beğlikci es-Seyyîd Mehmed Hayrullah Efendi ve mükâlememizi zabta me'mûr Âmedî Halil Hamîd Efendi ve Dîvân-ı Humâyûn tercümânı kulları hâzır oldukları halde elçi-i mûmâileyh mukaddemâ İsmâ'il Beğ'in es'ilesini ve bu def'a devleti tarafından tahrîr olunduğu üzre es'ile-i merkumeye vereceği ecvibesini yirmi dört mıkdârı kâğıda kendü lisanları üzre tahrîr etmiş olmağla zikr olunan kâğıdları madde be-madde kıra'at edüp cânib-i bendegânemden dahi iktizâsına göre ecvibe-i lâyıkası verilerek dokuz sa'at mıkdârı beynimizde mükâleme mümted olmağın ba'de hitâmü'l-meclis evrâk-ı merkume Dîvân tercümânı kullarına elçinin tercümânı ile berâber oldukları halde tercüme etdirdilüp her maddede mukaddemâ İsmâ'il Beğ'in su'ali başka ve bu def'a meclisde İsmâ'il Beğ'in su'aline verdiği elçinin cevâbı başka ve su'al ve cevâba dâir meclisde güzerân eden mükâleme sûreti dahi elçinin cevâbı zîrinde başka tahrîr ve bâlâlarına sürh ile işâret ü tastîr olunmuşdur. Mukaddema İsmâ'il Beğ'in "şöyle söyledi" dediği maddelerde bazan mugayeret olup lâkin mukaddem olan meclislerinin zabtı mahalli olmadığına binâ'en temyîzi ile elçiyi ilzâma vesîle olmamağla heman elçinin îrâd eylediği vech üzre tercüme ve tahrîr olunduğu ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukda emr ü fermân men lehü'l-emrindir.*" YEE, 33-2225-73-91 (Bu belge Abdülhamid devrinde görülmesine ihtiyac duyulduğundan Yıldız Sarayı'na gönderilmiş, fakat iâde edilmediğinden bu koleksiyonda yer almış olmalıdır).

"*Yevm-i mezkûrda elçi-i mersûmla mülâkat olunup, rüsûm-ı hoş âmedî icrâsiyle meclis tahliye olundukdan sonra*"[185],

"*Sâhilhâne-i bendegîde bugün Rusya kapu kethudâsıyle mülâkat ve icrây-ı merâsim-i âdiyyeye mürâ'at siyâkında...*"[186],

"*Murahhas efendiler yevm-i mezkûrda mesfûrân Françe murahhaslariyle mahall-i merkumda lede'l-mülâkat meclis tahliye olundukdan sonra murahhas efendiler kelâma âgaz edüp...*"[187],

"*Yevm-i merkumda fazîletlü Âşir Efendi ve Re'is Efendi İsveç elçisi ve yanında olan Brantano nam beğzâde ile mülâkat etmeleriyle resm-i hoş âmedî icrâ kılındıkdan sonra elçi-i mersûm ve Brantano beğzâde kelâma âgaz edüp*"[188] şekillerinde toplantı yeri ve müzâkereler başlamadan önce tarafların maiyyetlerinin de bulunduğu bir hatır sorma faslından ve diğer kimselerin dışarı çıkmasından sonra müzâkerelerin reisülküttab ile yabancı devlet temsilcisi arasında cereyan ettiği belirtilip konuya geçilir. Maamafih, bu kısmın mukaddimeye alınıp doğrudan doğruya maddelere geçilen mükâleme mazbataları da vardır[189].

Mükâlemede birden fazla mesele de konuşulmuş olabilir. Bazı mazbatalarda konu değiştiğinde paragraf da değiştirilir ve yapılan konuşmaların mühim kısımlarının özeti verilir. Hepsinde olmamakla birlikte soru ve cevablara işâret eden mazbatalar da mevcuddur[190].

Mükâleme mazbataları,

"*...ba'dehu sizinle tekrar müzâkere olunur denilerek meclise hitâm verilmiş olduğu ma'lûm-ı âlî buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[191],

"*... ber vech-i muharrer iktizâ eden ecvibesi sonra ifâde olunacağı beyâniyle meclise hitâm verildiği ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân men lehü'l-emr hazretlerinindir.*"[192]

"*... bu maddelere dâir tarafeynden dört sa'atden ziyâde mübâhasât cereyân ederek vakt-i asr hulûl etmeğin meclise hitâm verildi. Fermân men lehü'l-emr hazretlerinindir.*"[193] şeklinde bitirilir.

Memlekette yapılan mükâlemelerin mazbatasının normal şekilde yazılmasına karşılık memleket dışında yapılanların merkeze bildirilmesinde, tahrirattaki gibi mazbataların da şifre ile yazılması usûlü benimsenmiştir[194].

b. Meşveret Meclisi Mazbatası

Dîvân-ı Humâyûn'un önemini kayb etmesinden sonra mühim kararların alınması için toplanan meclislere "*Meşveret Meclisi*" denmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda da zaman zaman meşveret usûlüne baş vurulmuşsa da Meşveret meclislerinin önem kazanması XVIII. yüzyıldadır[195]. III. Selim saltanatında ise meşveretin önemi artmış ve top-

[185] Reisülküttabla İspanya elçisi arasındaki 18 Safer 1203 (18 Kasım 1788) tarihli müzâkerenin mazbatası: A.AMD, dos. 29/32.

[186] A.DVN, dos. 2130/11A.

[187] 22 Şevval 1214 (18 Mart 1800)'de Fransa murahhaslarıyle yapılan mükâlemenin mazbatası: HH, nr. 6952.

[188] 15 Cemâzıyelâhır 1204 (2 Mart 1790)'de İsveç elçisiyle yapılan mükâlemenin mazbatası: HH, nr. 6184.

[189] Yukarıda işaret olunan 1 Şa'ban 1190 tarihli mazbata böyledir.

[190] 1 Şa'ban 1190 tarihli aynı mazbata.

[191] HH, nr. 37056.

[192] A.AMD, dos. nr. 29/32.

[193] 21 Cemâzıyelevvel 1212 (11 Kasım 1797)'de İngiltere maslahatgüzârı ile yapılan mükâlemenin mazbatası: HH, nr. 7087-A.

[194] Seyyid Ali Efendi'nin tahriratı böyle şifre ile kaleme alınmıştır.

lantılarla ilgili bazı kurallar da konmuştur ki, müzâkereler sonunda alınan kararların bir mazbata ile tesbiti bu cümledendir[196].

Meşveret meclislerine zaman zaman padişahlar da katılmış ve bu takdirde toplantılar Topkapı Sarayı'nda akd edilmiştir. Padişahın katılmadığı mühim toplantılar genellikle şeyhülislâmın konağında sadrazamın iştiraki ile, ikinci derecedekiler ise Bâbıâlî'de Sadâret Kethudasının başkanlığında yapılmıştır[197]. Kazaskerler, defterdarlar, reisülküttab, nişancı, ihtiyac duyulduğu takdirde muhasebeci ve defter eminleri ile vaktiyle bu görevlerde bulunmuş olup fikirlerinden faydalanılmak istenen şahsiyetlerin iştirâki ile toplanan meşveret meclislerinde hazırlanan mazbatalar sadrazam tarafından bir telhisle birlikte padişaha sunulmuştur[198].

Meşveret Meclisi mazbataları da yabancı devletler temsilcileri ile yapılan mükâlemelerin mazbatalarına benzer şekilde düzenlenmiştir.

"*İşbu bin iki yüz dokuz senesi saferü'l-hayrının on dördüncü salı günü semâhatlü Şeyhülislâm Efendi hazretlerinin hânelerinde vâki' olan Meclis-i Meşveretin mazbatasıdır. Fî 14 Safer 209*"[199],

"*İşbu Cemâziyelâhırın on ikinci ısneyn günü Bâbıâlîde Kethudâ Bey Odası'nda akd olunan Meclis-i Müşâverenin mazbatasıdır. Fî 12 Cemâziyelâhır 1208*"[200] şeklinde mazbatanın hangi meclisin nerede yapılan toplantısına âid olduğu belirtilmiştir. Mazbata metni,

"*Ma'lûm-ı âlî olduğu vechile yevm-i mezkûrda sa'at altıda iken sadr-ı âzam hazretleri tebdîlen Efendi-i müşârünileyh hazretlerinin hânelerine lede'l-vurûd ...*"[201] şeklinde başlayıp meşveret meclisine katılanlar birer birer sayılır[202]. Sonra konuşulan meselelere geçilip her biri hakkında yapılan müzâkere ve alınan kararlar, ayrı paragraflar halinde yazılır.

Meşveret meclisi mazbataları da

"*... olunarak meclise hitam verildiği ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.*" şeklinde bitirilir.

c. Meclis-i Şûrâ Mazbatası

Sultan II. Mahmud saltanatında, Meclis-i Meşveret'in yerini *Meclis-i Şûrâ* almış[203], dolayısıyle bu meclisde yapılan görüşmelere âid zabıtlar da *Meclis-i Şûrâ mazbatası* adıyla anılmıştır.

[195] Bernard Lewis, "Meşveret", *TED*, sayı 12 (1982), s. 779; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, s.157-162.

[196] "Meşveret" *Anabritannica*, XV (1989), s. 621.

[197] 12 Cemâziyelâhır 1208'de Bâbıâlî'de yapılan toplantının mazbatasının "*Lâkin bu dahi semâhatlü Efendi hazretlerinin konağında îrâd ve müzâkere olunmak lâzımdır. Kelâmları ba'zılardan sunûh edicek sâirleri dahi tasdîk etmeleriyle Efendi-i müşârünileyh konağında söyleşilmek üzere meclise hitam verildi*" ifadesi bunu göstermektedir. HH, nr. 12543-A.

[198] Meselâ, HH, nr. 8221 ve 12537'deki telhisler meşveret meclisi mazbatalarının sunulmasından bahs etmektedir.

[199] HH, nr. 16137-A.

[200] HH, nr. 12543-A.

[201] HH, nr. 16137-A.

[202] "*Rumeli kadıaskeri sâbık Mustafa Âşir Efendi ve Veli Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi ve hâlâ Rumeli kadıaskeri Ahmed Es'ad Efendi ve sâbık sadr-ı Anadolu İbrahim Beyefendi ve Hayrullah Efendi ve hâlâ Sadr-ı Anadolu Sâmânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi ve Anadolu sadrı pâyesi olup hâlâ İstanbul kadısı olan Ârif Efendi ve Kethudâ Bey ve Defterdâr Efendi ve Re'isü'l-küttâb Seyyid Mehmed Dürrî Efendi ve Şıkk-ı sânî Mustafa Reşid Efendi ve Tevki'î Seyyid Feyzullah Efendi ve Re'isü'l-küttâb-ı sâbık Mehmed Râşid Efendi ve Ruznâmçe-i evvel Seyyid Abdullah Berrî Efendi ve hâlâ Muhâsebe-i evvel Şerîf Efendi ve Çavuşbaşı Genç Osman Ağa ve Darbhâne-i Âmire Nâzırı Mustafa Beyefendi ve Şıkk-ı sâlis Râtıb Efendi ve Gümrük Emîni Mustafa Bey ictimâ etmeleriyle...*" HH, nr. 16137-A.

Meclis-i Şurâ mazbataları da yapı itibâriyle meşveret ve mükâleme meclisleri mazbatalarından farklı değillerdir. Şûrâ mazbataları da diğerleri gibi

"*İşbu mâh-ı receb-i şerîfin on altıncı pazarertesi günü Şumnu meştasında Arz Odasında huzûr-ı hazret-i Sadâret-penâhîde Ağa Paşa ve Kethudâ Bey ve ... Hasan Efendi ve Defterdâr Efendi ve Tevki'î Abdullah Efendi ve Re'isü'l-küttâb Efendi vekili Efendi ve Başmuhâsebeci Hasan Efendi ve Çavuşbaşı Ağa vekili ve Tezkire-i evvel ve Anadolu Muhâsebecisi Vâsıf Efendi ve Mektûbî Efendi ve Teşrîfâtî Efendi ve Beğlikci Efendi ve Cebecibaşı ve Topcubaşı ve Arabacıbaşı ağalar hâzır oldukları halde akd olunan Meclis-i Şûrâ mazbatasıdır*[204] şeklinde başlar ve yine onlar gibi

"... *meclise hitâm verildi...*" sözleriyle son bulur.

2. Tanzimat Devri Meclislerinin Mazbataları

a. Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ Mazbatası

Şekil 217
Mazbata kâğıtlarındaki "Meclis-i Mahsus" başlığı

İsminden de anlaşılacağı gibi bu mazbatalar, *Meclis-i Vükelâ* tarafından mühim devlet işleri ve hükûmet icraatıyla alâkalı kararlarla diğer icâb eden önemli husûslar, bazan da teşekkürü hâvî olarak yazılırlardı. Meclis-i Mahsûs mazbataları doğrudan doğruya padişaha hitâben yazıldıklarından hürmetkârâne bir dil kullanılırdı[205].

Matbu' "Bâb-ı âlî Meclis-i Mahsus" başlıklı kâğıtlara yazılan Meclis-i Vükelâ mazbatalarında "*bâlâ*" yani bir makama hitab eden başlık[206] ile *elkab* bulunmaz. Hâtime ise "... *emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir*" şeklindedir.

Mazbatanın bitimine mutlaka tarih konmuştur. Başlangıçta tarihler sadece hicrî iken 1280'li yıllarda artık hem hicrî hem de rûmî tarih atılmağa başlanmıştır[207].

Mazbatanın altına, sol başta sadrazam, sonra şeyhülislâm, serasker, daha sonra da nâzırlar olmak üzere bütün Meclis-i Vükelâ mensubları şahsî mühürlerini basarlar. İlk devir Meclis-i Vükelâ mazbatalarında mühürlerin kimlere âid olduğu belirtilmezken sonradan mühürlerin üzerine sahibinin sıfatı da yazılmaya başlanmıştır. Ancak bu sıralamada zamanla bazı değişiklikler olduğu da müşâhade edilmektedir. Son devirde bu sıralama şu şekli almıştır:

Sadrazam - Şeyhülislâm - Şûrâ-yı Devlet reisliği ilâvesiyle Adliye - Hâriciye - Dâhiliye - Harbiye - Maliye - Bahriye - Maarif - Ticaret ve Nafıa - Orman ve Maden ve Zıra'at - Evkaf-ı Humâyûn nâzırları.

Müstakil bir mazbata yerine Şûrâ-yı Devlet gibi bir meclisde görüşülüp karara bağlanarak Meclis-i Vükelâ'ya sunulan mazbatanın altına da Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ mazbatasının kaleme alındığı vâki'dir[208].

---

[203] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 116-117; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 60, 185.

[204] HH, nr. 14941.

[205] *UKR*, s. 251.

[206] *UKR*, s. 255.

[207] *UKR*, s. 256.

[208] 25 Receb 1312 / 10 Kânûn-ı sânî 1310 (22 Ocak 1895) tarihli Şûrâ-yı Devlet mazbatası altındaki 5 Şevval 1312 / 19 Mart 1311 (31 Mart 1895) tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası: İrade-D, nr. Şevval 1312/9 eki.

Meclis-i Vükelâ mazbataları, konu hakkındaki ilgili diğer evrakla birlikte, sadrazam tarafından, mâbeyn başkâtibi aracılığıyla ve bir arz tezkiresine ekli olarak padişaha sunulurdu.

b. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Mazbatası

Sultan II. Mahmud devrinde kurulmasına teşebbüs edilen meclislerden biri "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye"dir[209]. 1257(1838)'de kurulan meclis, Tanzimat sonrasında 1854'de "Meclis-i Âlî-i Tanzimat" ve "Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye" adlarıyla önce ikiye ayrılmış, 1861'de birleştirilen iki meclis, 1284 (1868)'de "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" ve "Şûrâ-yı Devlet" adlarıyla yeniden ikiye bölünmüştür. İşte *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye mazbataları* bu meclisde yapılan müzâkerelerin kararlarını ihtivâ etmekte olup zabıt müsveddeleri, Sadâret Mektûbî Kalemine bağlı "*Meclis-i Vâlâ Tahrirat Odası*" kâtiblerince[210] hazırlanıp birinci ve ikinci kâtibler tarafından gözden geçirilip meclisde okunarak kabûl edildikten sonra temize çekilerek son şekli verilir[211] ve daha sonra üyelere mühürlettirilirdi. Meclis-i Mahsûsunkilerden farklı olarak bu mazbatalar, padişaha değil, sadrazama sunulurdu.

Meclis-i Vâlâ mazbataları "*Bâb-ı âlî Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*" başlıklı kâğıdlara yazılırdı. Başlığın altına "*aded*" kelimesi, onun da altına mazbatanın sayısını gösteren bir rakam konurdu.

Bütün mazbatalarda olduğu gibi bunlarda da, elkab bulunmazdı. Mazbatanın sonu

"*...icrây-ı îcâbı zımnında keyfiyyetin emânet-i müşârü'n-ileyhâya havâlesi tezekkür kılındı ise de ol babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[212],

"*... husûsunun lâzım gelen mahaller me'mûrlarına te'kid buyurulması Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış ise de ol babda emrü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[213]

gibi bir ifade ile bitirilirdi.

Mazbatanın altına, sol başta meclis reisi olmak üzere üyeler mühürlerini basarlardı. Ancak, kuruluş yıllarına âid bir nizamnâmeye[214] göre, bütün üyelerin mühür basmaları, kararın ittifakla alınmasına bağlıydı. Müzâkereler sırasında iki üç farklı görüş ortaya çıkarsa çoğunluğun kararı Meclis-i Vâlâ'nın kararı olarak kabûl edilir, fakat o takdirde üyelerin zâtî mühürlerini basması yerine, bütün üyelerin huzûrunda olmak üzere reis tarafından mazbataya Meclis-i Vâlâ'nın resmî mührü basılırdı[215]. Reisin görüşünün meclisin diğer üyelerinin kararından farklı olması halinde ise reis, kendi şahsî mührünü basmaz, fakat, kendisi katılmamakla beraber bunun Meclis-i Vâlâ kararı olduğunu göstermek üzere Meslis-i Vâlâ'nın resmî mührünü basardı. İşte, bazı mazbatalarda yalnız "*Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye*" mührünün, bazılarında ise zâtî mühürlerden önce resmî mührün bulunması[216] bundan dolayıdır. 1850'de alınan bir karara göre, müzâkerelerde

[209] Meclis-i Vâlâ ile birlikte ve aynı tarihte kurulan diğer meclisler "Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî" ve "Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî"dir. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 129. Bu meclisler hakkında tafsilât için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1954, s. 117-120.

[210] Bu kâtiblerde aranan şartlar ve sayılarının dondurulmasıyla ilgili Meclis-i Vâlâ mazbatası: İrade-MV., nr. 4326/1.

[211] Seyitdanlıoğlu, a.g.m, s. 137.

[212] 2 Safer 1284 / 24 Mayıs 1282 (5 Haziran 1867) tarihli mazbata: İrade-MV, nr. 25800/1.

[213] 21 Şa'ban 1276 (14 Mart 1860) tarihli mazbata: İrade-MV, nr. 18907/1.

[214] TSMA, nr. E. 1395/3.

[215] İrade-MV koleksiyonu içinde böyle sadece "*Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye*" mührü basılmış mazbatalardan bazıları: 15 Safer 1265 (nr. 3585/2), 14 Rebi'ülevvel 1265 (nr. 3645/3), 17 Cemâziyelevvel 1265, (nr. 3850/1), 29 Safer 1265 (nr. 3594/4), 5 Ramazan 1265 (nr. 4166/1), 9 Zilka'de 1265 (nr. 4316/1), 21 Zilka'de 1265 (nr. 4326/1).

[216] Meselâ, 28 Cemâziyelevvel 1278 (1 Aralık 1861) tarihli mazbata: İrade-MM, nr. 1028/3.

ekseriyet kararına iştirâk etmeyenlerin mazbatayı imzalamak gibi bir mecbûriyetleri yoktu. Ancak, hastalık, başka bir vazifede olmak, vs. sebeble toplantıya katılamayanlarla toplantıya katıldığı halde farklı görüş sahibi olduğu için mühür basmayanların ayırd edilebilmesi için mazbatanın altına, mühürlerin basılması gereken yere isimlerin yazılıp altlarına da mühür basılmamasının sebebinin îzah edilmesi uygun görülmüştü[217]. Bundan sonra da toplantıya iştirâk etmemiş olanların "*komisyonda*"[218], "*nâmizâc*"[219] veya sadece "*bulunamadı*"[220] şeklinde mühür basmayışlarının sebebi îzah edilirken karara katılmayan bir üye için "*rey vermedi*"[221] kaydı konmaya başlandı.

c. Şûrâ-yı Devlet Mazbatası

Şûrâ-yı Devlet mazbataları,

1. *Şûrâ-yı Devlet dâirelerinden yazılanlar* ve

11. *Şûrâ-yı Devlet umûmî hey'etinden yazılanlar* olmak üzere iki gruptur. Bunlar, genellikle bir hüküm ve karar ihtivâ ederler. Yani ya bir kanun ve nizamın teyidi veya yorumu mahiyetindedir[222].

Müzâkerelerin sonunda konuyla ilgili soru sorulması veya açıklık getirilmesinin yahut belge gönderilmesinin istenmesi gibi bir karar alındığı takdirde bu, ilgili daireye Şûrâ-yı Devlet reisliğince bir tezkire ile bildirilirdi.

Bir meselenin Şûrâ-yı Devlet'de müzâkere edilebilmesi, sadaretin havâlesine bağlıydı[223]; mazbatalar da, sadece sadârete sunulurdu[224]. Başlangıçta beş daire olarak kurulan Şûrâ-yı Devlet[225], Selh-i Zilka'de 1288 (10 Şubat 1872) tarihli irade ile üç daire haline getirilmişti[226]. Bu dairelere havale edilen meseleler görüşülüp karara bağlandıktan sonra hazırlanan mazbata müsveddeleri ilgili dairede okunup son şekli verilerek başkitâbet vasıtasıyla reise sunulur; uygun bulduğu takdirde temize çekilip üyeler tarafından mühürlenirdi. Şâyet mazbata umûmî hey'ete âidse kâğıt sadece "Şûrâ-yı Devlet" başlığını taşır, dairelerden birine âidse o zaman Şûrâ-yı Devlet'in altında daha küçük punto ile o dâirenin adı ve "aded" kelimesi altında da mazbatanın numarası bulunurdu.

Şûrâ-yı Devlet mazbataları, genellikle

"*Dâhiliye Nezâretinin Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyurulan 11 Muharrem sene 338 tarihli ve 2648 nümerolu tezkiresi melfûfiyle berâber Tanzîmat Dâiresinde kırâ'at olundu*"[227],

---

[217] 20 Şevval 1266 (29 Ağustos 1850) tarihli karar sûreti: Rıf'at Paşa, "Rıf'at Paşa Merhûmun bi'd-defa'at Meclis-i Vâlâ Riyâsetinde ve Muâhharen Meclis-i Tanzîmat A'zâlığında Bulunduğu Vakitlerde Kaleme Almış Olduğu Mazbatalardan Ba'zısının Sûretleridir", *Müntehâbât-ı Âsâr*, 7. kitab, ts., s. 20.

[218] İrade-MV, nr. 1028/2, 18907/1, 25262/1, 25447/1, 25800/1 sadece birkaç örnektir.

[219] Meselâ, İrade-MV, nr. 1028/3, 12422.

[220] İrade-MV, nr. 11826, 18907, 23566/1, 25447/1,

[221] Meselâ, 1 Rebi'ülâhır 1267 (3 Şubat 1851) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında Muhib Efendi, Kâmil Paşa ve Muhtar Bey için "bulunamadı" şerhi düşülürken Es'ad Efendi'nin isminin altına "*re'y vermedi*" kaydı konarak karara katılmadığı belirtilmişti. İrade-MV, nr. 6293/3.

[222] *UKR*, s. 252.

[223] *Düstûr*, I, 712.

[224] *UKR*, s. 252.

[225] 8 Zilhicce 1284 (1 Nisan 1868) tarihli nizamnâmeye (*Düstûr, 1. tertib*, I, İstanbul 1289, 704) göre Şûrâ-yı Devlet, 1) *Dahiliye-Zabtiye-Harbiye*, 2) *Maliye-Evkaf*, 3) *Adliye*, 4) *Nafı'a-Zıraat-Ticaret*, 5) *Maarif* dairelerine ayrılmışken 25 Muharrem 1286 (7 Mayıs 1869) tarihli nizamnâmeyle (*Düstûr*, I, 707-710), Mülkiye ve Maarif daireleri birleştirilmiş ve Muhakemat Dairesi adıyla yeni bir daire kurulduktan sonra beş daire şu hale gelmiştir: 1) *Muhâkemât*, 2) *Dâhiliye-Maarif*, 3) *Maliye*, 4) *Adliye*, 5) *Nâfı'a*.

[226] *Düstûr*, I, 707 not. Bunlar, Tanzimat, Muhakemat ve Dahiliye daireleri idi. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara 1956, s. 148.

"*Aydın Vilâyeti dâhilinde kâin Kuşadası'nda beyne'l-ahâlî bir hâdise zuhûru haber alınarak esbâb ve derecâtı Aydın Vilâyeti'nden sorulmuş ve cevâbı hâvî gelen telgrafnâme Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyurulmuş olduğundan Mülkiye Dâiresi'nde kırâ'at olundu*"[228],

"*Tavas Kazası'na merbut Kal'a-i Tavas karyesinin cesâmetinden ve merkez-i kazaya bu'dundan bahisle nâhiye merkezi ittihâzı hakkında ba'zı ifâdeyi hâvî Dâhiliye Nezâreti'nden takdîm olunup Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyurulan 14 Zilka'de sene 310 tarih ve altı yüz yirmi altı nümerolu tezkire melfûfu Aydın Vilâyeti'nin tahrîrâtı ile berâber Dâhiliye Dâiresi'nde kırâ'at olundu*"[229] gibi bir cümle ile başlardı.

Konunun özetlendiği ikinci paragrafın ilk cümlesi ise

"*Vilâyet-i müşârünileyhânın tahrîrâtı me'âlinde*"[230] veya

"*Telgrafnâme-i mezkûr me'âline nazaran*"[231] şekillerinde idi. İlgili dairelerin görüşleri ve meclisin kararına üçüncü paragrafta yer verilirdi.

Mazbata, diğer meclislerdeki gibi

"*... tezekkür kılındı ise de her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*" ifadesiyle bitirilip tarih atılırdı.

Altta başta reis-i evvel olmak üzere sırayla üyelerin mühürleri bulunurdu. Ancak, reis-i evvel, bizzat bulunmadığı toplantılara âid mazbatalara zâtî mührü yerine Şûrâ-yı Devlet'in resmî mührünü basardı[232]. Kanun ve nizamlara tamamen uygun olan maddeler için yazılan zeyillerde de resmî mühür kullanılırdı[233]. Umûmî hey'etce hazırlanan mazbataların sol başına "reis-i evvel", yanına reis-i sânî de dahil olmak üzere üyeler, rütbe sırasıyla, şahsî mühürlerini basarlardı. Daire mazbatalarında ise rütbesi aranmaksızın ilk mühür, daima reis-i sânîye âid olurdu. Üyelerin mühür basma sırası rütbelerine göre idi. Aynı rütbede olanların kıdemleri dikkate alınırdı[234].

İlk devirlerde bu mühürlerin kimlere âid olduğuna dair üstlerinde her hangi bir açıklama yokken sonradan "*Dâhiliyye Dâiresi Reisi*", "*Tanzimat Dâiresi Reisi*", "*âzâdan*" gibi şerh verilmeye başlanmış; fakat mührü olanların ayrıca isimleri yazılmamıştır. Mührü basılmamış olanlar için ise Meclis-i Vâlâ mazbatalarında olduğu gibi isimleri yazılıp altlarına "*bulunamadı*", "*me'mûren memleketinde*", "*me'mûren taşrada*"[235] veya "*muhâlif re'yde*"[236] gibi notlar düşülmüştür.

Şûrâ-yı Devlet'e havâle edilen bazı meselelerde iki mazbata birden hazırlandığı görülmektedir. Bunlardan ilki, Şûrâ-yı Devlet'in ilgili dâiresinde, diğeri ise umûmî hey'ette yapılan müzâkere ve verilen kararlara âiddir. İlk mazbata, dâirede hazırlanıp mühürler basılmış; bu mazbata umûmî hey'ete gönderilerek bir de orada müzâkere edilmiştir. Umûmî hey'et mazbatası ekseriya

---

227 *UKR*, s. 263.

228 1 Safer 1285 / 11 Mayıs 1284 (23 Mayıs 1868) tarihli mazbata: İrade-ŞD, nr. 185/1.

229 25 Receb 1312 / 10 Kânûn-ı sânî 1320 (22 Ocak 1895) tarihli mazbata: İrade-D, nr. Şevval 1312/9 eki.

230 İrade-D, nr. Şevval 1312/9 eki.

231 İrade-ŞD, nr. 185/1.

232 Meselâ, 29 Rebi'ülevvel 1285 / 8 Temmuz 1284 (20 Temmuz 1868) tarihli Maarif Dâiresi (İrade-ŞD, nr. 430/1); 29 Zilhicce 1303 / 16 Eylül 1302 (28 Eylül 1886) tarihli Tanzimat Dâiresi (Y.A. Res, nr. 37/7-4); 25 Receb 1312 / 10 Kânûn-ı sânî 1310 (22 Ocak 1895) tarihli Dahiliye Dâiresi (İrade-D, nr. Şevval 1312/9 eki) mazbatalarında başa Şûrâ-yı Devlet'in resmî mührü basılmıştır.

233 1286 tarihli Şûrâ-yı Devlet Nizamnâmesi, mad. 38: *Düstûr*, I, 715.

234 *UKR*, s. 256-57.

235 İrade-D, nr. Şevval 1219/9 eki.

236 20 Ramazan 1293 / 26 Eylül 1292 (8 Ekim 1876) tarihli Şûrâ-yı Devlet mazbatası: İrade-MM, nr. 2474/1.

"*Nâfı'a Dâiresinin işbu mazbatası hey'et-i umûmîde mütâla'a olundu*"[237] veya
"*Nâfı'a Dâiresi'nin işbu mazbatası hey'et-i umûmîde mevki'-i müzâkereye konuldu*"[238] şeklinde başlamakta ve bu def'a da umûmî hey'et kararları anlatılmaktadır. Kararın ekseriyetle alınması halinde bu husûsa da işaret olunmaktadır[239]. Bitiminde yine tarih ve mühürler bulunmaktadır. Geç tarihlilerde "müsteşar", "muhâsebeci", "mektubcu" gibi mühürlerin üstüne sahiblerinin vazifeleri de yazılmıştır.

d. Meclisler, Encümen ve Hey'et Mazbataları

Nâfıa, Bahriye, İnşâ'iye gibi daha bir takım meclisler bulunmaktadır ki bunların kararları da mazbata şeklinde başlıklı kâğıdlara yazılıp gerekli merci'lere sunulurdu. Bu mazbatalar da diğerleri şeklinde hazırlanıp mühürlenirdi[240].

e. Meclis-i Umûmî-i Meşveret Mazbatası

Tanzimat devrinde Meclis-i Umûmî-i Meşveret adıyla olağanüstü hallerde toplanan bir meclise rastlıyoruz. Sadrazamın başkanlığında Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri başta olmak üzere ileri gelen şahsiyetlerle cemâatlerin reislerinden meydana gelen bu meclis, gördüğü iş bakımından Tanzimat öncesi Meşveret meclislerini hatırlatmaktadır. Ancak ona nazaran katılanların sayısı hayli kabarık olup 150'yi geçmektedir[241]. Bu meclisin görüşme ve kararları da yine bir mazbata ile tesbit ediliyordu. Bu mazbataların başında

"... *Devlet-i Aliyye'ce ittihâz olunacak hatt-ı hareketin tâyîni zımnında müte'allik buyurulan emr ü fermân-ı isâbet-beyân-ı hazret-i Şehinşâhîye imtisâlen mâh-ı hâlin üçüncü işbu penc-i şenbîh günü Bâb-ı âlî'de Meclis-i Umûmî-i Meşveret akdiyle mes'elenin menşe' ve esbâbına ve teklîfât-ı vâkı'anın derecâtına dâir kaleme alınmış olan müzekkire ve evrâk-ı sâire kırâ'at ve mütâle'a olundu*"[242] şeklinde bir giriş bulunmakta; meseleye dair görüşmeler özetlendikten sonra karara geçilmekte ve kararın ittifak veya ekseriyetle alındığı
"... *ber-vech-i meşrûh redd olunması ittifak-ı ârâ ile tezekkür kılınmış olmağla*"
şeklinde ifade edildikten sonra mazbata
"*ol bâbda ve her halde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.*" şeklinde bitirilmektedir. Sonda tarih ve altta bütün iştirâk edenlerin mühür veya imzaları bulunmaktadır.

f. Vilâyet Umûmî Meclisi Mazbatası

Meşrûtiyetten sonra toplanmaya başlayan Vilâyet meclislerince kaleme alınan vilâyet umûmî hey'et mazbataları mühim meselelere âid mazbatalardır. Bunlar da diğer mazbatalar gibi başlıklı kâğıda yazılır ve üyelerin şahsî mühürleriyle mühürlenerek genellikle konuyla ilgili makama, bazan da vilâyete sunulurlardı. Vilâyete sunulması halinde, selâhiyeti dahilinde ise vali gerekli muâmeleyi yapar, selâhiyetini aşan konuları

---

[237] 25 Zilhicce 1294 / 19 Kânûn-ı evvel 1293 (31 Aralık 1877) tarihli Nafı'a Dâiresi, 6 Rebi'ülâhır 1295 / 28 Mart 1294 (9 Nisan 1878) tarihli umûmî hey'et mazbataları: İrade-ŞD, nr. 2755/2.

[238] Selh-i Şa'ban 1293 / 6 Eylül 1292 (18 Eylül 1876) tarihli Nafıa Dairesi, 20 Ramazan 1293 / 26 Eylül 1292 (8 Ekim 1876) tarihli umûmî hey'et mazbataları: İrade-MM, nr. 2474/1.

[239] (İrade-MM, nr. 2474/1); 6 Rebi'ülâhır 1295 / 28 Mart 1294 (9 Nisan 1878) tarihli Şûrâ-yı Devlet mazbataları (İrade-MM, nr. 2755/2) buna örnek olarak verilebilir.

[240] 28 Şa'ban 1308 / 27 Mart 1307 (8 Nisan 1891) tarihli Meclis-i Nâfı'a mazbatası: İrade-MM, nr. 5177/17.

[241] Avrupa devletlerinin Bulgaristan adıyla iki yeni vilâyet teşkili vs. teklifleri üzerine toplanan meclisin lâyıhası: YEE, nr. 28-2826-114-76.

[242] 3 Muharrem 1293 (7 Ocak 1878) tarihli aynı mazbata.

ilgili makama gönderirdi[243].

Bu mazbatalarda ilk mühür valiye âiddir. Sonra tabiî üyeler, yani nâib, varsa nakibüleşraf, müftü, defterdar, evkaf muhâsebecisi, tahrirat müdürü, varsa murahhasa (yani Ermeni dînî reisi), metrepolid, defter-i hâkanî müdürü ve arkasından halk tarafından seçilmiş olan meclis üyeleri mühürlerini basarlardı[244].

g. İdare Meclisi Mazbatası

Vilâyet, sancak ve kazalar idare meclislerince de pek çeşidli konularda mazbatalar düzenlenirdi. Bu meclislerce hazırlanan mühim meselelerle ilgili mazbatalar yanında, devir ve teslim muâmeleleri, hatta masraf ve harcırah senedlerinin bile mazbata şeklinde tanzim edilmiş olanlarına rastlanmaktadır ki bunlar, sened vs. üzerine der-kenar edilerek altı zat mühürleriyle mühürlenirdi[245].

Vilâyet ve kaza meclislerince düzenlenen mazbataların da ilk devirlerde, meclisin adının soğuk damga ile basıldığı, sonraları matbu' başlıklı kâğıdlara yazıldıkları görülmektedir.

Bu mazbataların da genel kaideye uyularak hitab başlığı kullanılmadan yazılanları varsa da değişik yerlere gönderilebilmeleri dolayısiyle birçoğunda gönderildiği makamın adının

"*Huzûr-ı âlî-i Vilâyet-penâhîye*"[246],

"*Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine*"[247],

"*Cânib-i seniyyi'l-cevânib-i Nezâret-penâhî-i Ticârete*"[248] şeklinde başlık olarak yazıldığı görülür. Diğer hususlarda öbür mazbatalardan farklı değildir.

Mühürlerin üzerinde, başlangıçtan îtibâren, mühür sahiblerinin vazife ve sıfatlarına yer verilmiştir. Yine diğer mazbatalarda olduğu gibi en yüksek makamı işgal eden sol başta olmak üzere sırayla mühür basılmaktadır.

Vilâyet İdare Meclisi mazbatasında sırasıyla:

Vali, nâib, defterdar, muâvin, müftü, nakîbüleşraf, -bulundukları takdirde- rum metrepolidi, ermeni murahhasası, hahambaşı[249];

Vali, müfettiş-i hükkâm, defterdar, mektûbî[250] veya

Vali, eyâlet meclisi reisi, defterdar, hâkim, müftü, kâtib[251];

Sancak idare meclisi mazbatalarında sırasıyla:

Mutasarrıf, nâib, müftü, evkaf müdürü, tahrirat başkâtibi, mal başkâtibi, defter nâzırı[252];

Kaza İdare Meclisi mazbatalarında sırasıyla:

Kaymakam, nâib, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi, daha sonra da sadece meclis üyesi olanlar, yine rütbelerine, rütbesi olmayanlar ise kıdemlerine göre mühürlerini ba-

[243] *UKR*, s. 254.

[244] *UKR*, s. 256-57.

[245] *UKR*, s. 253.

[246] 23 Mart 1298 (3 Nisan 1882) tarihli İzmir Meclisi mazbatası: İrade-MM, nr. 3379/29.

[247] Erzurum Vilâyet İdâre Meclisi'nin 19 Muharrem 1277 / 9 Nisan 1286 (21 Nisan 1870) tarih ve 18 nr.lı mazbatası: İrade-MM, nr. 1623/9; Aydın Vilâyeti İdare Meclisi'nin 12 Muharrem 1304 / 29 Eylül 1302 (11 Ekim 1886) tarih ve 122 nr.lı mazbatası: Y.A.Res, nr. 37/7-16.

[248] Filibe Livası Meclisinin 29 Şevval 1280 / 26 Mart 1280 (7 Nisan 1864) tarihli mazbatası: İrade-MV, nr. 22959/5.

[249] Aydın Vilâyeti İdare Meclisi mazbatası: Y.A.Res, nr. 37/7-16.

[250] Erzurum Vilâyeti İdare Meclisi mazbatası: İrade-MM, nr. 1623/9.

[251] Hüdâvendigâr Eyâlet Meclisi'nin 5 Cemâziyelevvel 1267 (8 Mart 1851) tarihli mazbatası: İrade-MV, nr. 6658/2.

[252] Filibe Sancağı Meclisi'nin mazbatası: İrade-MV, nr. 22959/5.

sarlardı[253]. Sıfatlardan önce ise genellikle "*bende*" yahut "*ed-da'î*" gibi kelimeler konurdu.

h. Komisyon ve Geçici Hey'et Mazbataları

Bunlar, komisyon veya hey'etin kurulma sebebi olan konu hakkında verilen kararı bildiren mazbatalardır. Diğer mazbatalar gibi düzenlenip âid oldukları makama sunulurlar.

Bunlarda da mühürlerin ilki reise âid olup üyeler rütbe ve kıdem göz önüne alınarak mühürlerini basarlardı[254].

i. Şehremâneti Umûmî Meclisi ve Belediye Meclisi Mazbataları

Bu mazbatalar da vilâyet idare meclisleri mazbataları gibi düzenlenirlerdi.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kâğıt

Tanzimat öncesi mazbataları battal kâğıdlara yazılmıştır. Genellikle tek sayfa yetmediğinden kâğıt, boyuna ikiye katlanarak karşılıklı sayfalar kullanılmış; iki sayfada bitmemesi halinde ise arkaya geçilmiştir.

Tanzimat sonrası mazbataları ise genellikle takrirlik kâğıda yazılmıştır. Tek sayfanın yetmesi mümkün olmayan uzun mazbatalarda çift takrirlik, daha uzun olanlarda ise defter tarzında iç içe yapraklardan meydana getirilen kâğıdlar kullanılmıştır. Hatta, bunlara renkli ve kabartma desenli kâğıdlardan yapılmış birer kapak takılmış ve kâğıdın kat yerinden delinerek geçirilen ince bir kordelâ ile de bağlanmışlardır[255].

Mazbatalar, kâğıdın üst yarısından başlamak üzere yazılmışlardır. Bitimine hemen tarih atılıp 2 cm. kadar aşağısından da mühürler basılmıştır. Meclis üyesi sayısının fazla olması ve mühürlere bir satırın yetmemesi halinde yine soldan başlanmak üzere ikinci sırada devam edilmiştir. Merkezdeki meclislerin ilk devir mazbatalarında mühür sahiblerinin vazifeleri belirtilmemişken sonradan mühürlerin üzerinde bunlara da yer verilmiştir.

2. Yazı

Mazbatalarda kullanılan yazı rık'a olmakla birlikte, Tanzimat öncesi ve sonrası mazbatalarının yazılarının karakteri oldukca farklıdır.

3. Tarih

Mazbataların tarihlendirilme şekilleri de XIX. yüzyılın diğer belgelerinde rastladığımız şekildedir. Yani, merkezdeki mazbatalarda başlangıçta yalnız hicrî tarih kullanılmış; 1860'larda yine önce hicrî olmak üzere rûmî tarih de ilâve edilmeğe başlanmıştır. Az olmakla birlikte sadece rûmî tarihin yazıldığı mazbatalar da vardır.

---

[253] *UKR*, s. 257-58.

[254] *UKR*, s. 258.

[255] İrade tasnifi içinde bu tarz Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ ve Şûrâ-yı Devlet mazbataları bulunmaktadır.

Sonuç

Mazbatalar, bir meclisde yapılan müzâkereler sonunda alınan kararları üst makama bildirmek üzere düzenlenen rapor mahiyetindeki belgelerdir. Hangi meclis tarafından düzenlenirlerse düzenlensinler mazbatalar, takrirler gibi elkabsız yazılır, -yukarıda belirtilen bazı istisnâlar dışında- mahzarlar gibi de çok mühür taşırlar. Ancak diğer özellikleri bakımlarından bu iki tür belgeden ayrılırlar. Zira, takrirlerde tek mühür olduğu gibi mahzarlar da bir kararı bildiren değil bir istekte bulunan ve halk tarafından kaleme alınan dilekçelerdir. Ayrıca, kâğıdın kullanılış tarzı îtibâriyle de mazbataların mahzarlardan kolayca ayrılmaları mümkündür.

V. LÂYIHA

Lâyıha, Arabca "levh" (لوح) kökünden gelen ve lügat mânâsı "hatırlanacak şey, hatıra gelen" demek olan "lâyıh" kelimesinin müennesi (femineni)dir. Osmanlı diplomatik dilinde ise "*lâyıha*", rapor ve taslak olmak üzere iki ayrı belge cinsi için kullanılmıştır.

Hangi gruba girerse girsin lâyıhalar, elkab ihtivâ etmezler. Ancak, çok kere, kâğıdın üst kenarına yakın ve "hüve" formülünün birkaç cm. altında lâyıhanın neye dâir olduğunu belirten bir başlık bulunur. Lâyıha metni çoğunlukla bend bend, yahut madde madde kaleme alınmıştır. Birinci gruptaki lâyıhalarda hâtimede "*Emr ü fermân ...* " formülü kullanılabildiği gibi daha değişik bir ifade ile de lâyıhaya son verilebilmektedir.

A. CİNSLERİ

1. Rapor Mâhiyetindeki Lâyıhalar

a. Islahat Lâyıhaları

Bu tip lâyıhalar, her hangi bir husûsa dair yapılması düşünülen ıslahat hakkında bir daire veya şahıs tarafından hazırlanıp ilgili merci'e sunulan raporlardır[256]. Kâğıdın üst orta yerinde

"*Cezâ'ir-i Bahr-i Sefid ıslahatına dâir lâyıha*"[257],

"*Teksîr-i vâridât ve taklîl-i masârıfâta dâir hâtıra-i kasıra*"[258] şeklinde kısa veya

"*Usûl-i nizâmât-ı Devlet-i Aliyye murûr-ı ezmân ve mevâni'at hasebiyle her birlerine halel târî olmuş olduğundan bi-hamdi'llahi'l-meliki'l-müste'an bu evân-ı sa'd-iktirânda her bir madde usûl-i nizâm-ı müstahseneye rabt buyurulmakda olup hümâ-vâye-i şâhânelerinde aceze-i fukara ez-her cihet yed-i mezâlimden tahlîs-i giribân birle âsâyiş ü refâhiyyet bulacakları nümâyân idüğü ve bundan böyle her bir matlûbât ve mürettebât-ı Devlet-i Aliyye vakt ü zamâniyle tamâmen ve mütezâyiden tahsîlinde suhûleti mûcib olmasına dâir bu abd-i kemterleri hâcegân-ı Kalem-i Dîvân-ı Humâyûn mühimme-nüvisânından ve Debbağhâne Nâzırı sâbık Râgıb çâkerlerinin bundan akdemce*

[256] Bu tür pek çok lâyıha olup bunlardan bir kısmının çeşidli kütübhanelerde sûretleri de bulunmaktadır. Meselâ, III. Selim saltanatında Koca Yusuf Paşa, Veli Efendi-zâde Emin Efendi, Salih-zâde, Âşir Efendi, Hayrullah Efendi, Defterdar Şerif Paşa, Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Raşid Efendi, Abdullah Berrî Efendi, Hakkı Paşa, Osman Efendi, Mustafa Reşid Efendi, İbrahim Efendi, Rasih Mustafa Efendi, müverrih Enverî, Lâleli Mustafa Efendi, Ali Râik Efendi, Mabeyinci Mustafa İffet Bey, Beylikci Sâfi Efendi, Tezkire-i evvel Firdevs Efendi, Tezkire-i sânî Nuri Efendi sayılabilir. Enver Ziya Karal, "Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Lâyihalar" *Tarih Vesikaları*, sayı 6 (Nisan 1942), s. 415. Bunlardan Tatarcık Abdullah Efendi'ninki *TOEM*, VII/41-42, VIII/43 (1334)'de Şerif Mehmed tarafından, ismi bilinmeyen bir lâyıha ise *TV*, sayı 6-8 (1942)'de Prof. Karal tarafından neşr edilmiştir.

[257] Mülga Bahr-i Sefîd Vâlî muâvini Mehmed Tevfîk mühürlü lâyıha: YEE, nr. 14-213-126-7.

[258] Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin lâyıhası: YEE, nr. 14-88/5-88-12.

hâk-pây-ı devletlerine takdîm eylediği risâle-i levâyihin teshîl-i mevadd u esâsı zımnında işbu lâyıha-yı abîdânem tahrîr ve atebe-i âlîlerine takdîme ictisâr kılındı"[259] gibi uzun olmak üzere, lâyıhanın mâhiyetini bildiren bir başlık vardır. Ancak, takrir, mazbata, müzekkire türü belgelerde olduğu gibi bunlarda da elkab bulunmaz.

"*Saltanat-ı seniyye'nin umûr-ı mâliyyesince görünen muzâyaka hâli derece-i nihâyete vâsıl olmuşdur*"[260] veya

"*Ma'lûm-ı âlî buyurulduğu üzere...*" gibi bir geçişle konuya girilerek görüşler bildirilir. Bu tür lâyıhalarda görüşler maddeler halinde belirtilebildiği[261] gibi "sual-cevâb" şeklinde yazıldığı da vâki'dir[262]. Bazısının sonunda "*hâtime*" başlığı taşıyan bir kısım vardır. Bazısında ise buna ihtiyac görülmemiş olup

"*Bu mütâle'a-yı esâsiyyeye müteferri' mebâhisin tedkîk ve ta'mîmi ve kabûl ve reddi mütevakkıf-ı re'y-i âlîdir*"[263] şeklinde bir ifade ile lâyıhaya son verilmiştir.

Bu tür lâyıhaların sonuna tarih atılıp mühür basılmıştır. Mührün üstünde ise bazan sadece "*kulları*" kelimesi, bazan da lâyıhayı sunan şahsın

"*Mülga Bahr-i Sefîd Vâlî Muâvini*"[264] gibi vazifesi ve sıfatı bulunur. Altına isim ve mühür konmayan lâyıhalar ise, üst yazı diyebileceğimiz bir tezkire ile ilgili makama sunulurdu ki, yazanın mevki' ve ismi bunun altında bulunurdu[265].

b. Teftiş veya Memuriyet Sonunda Sunulan Lâyıhalar

Mülkî, adlî, mâlî hüviyeti olan her hangi bir müesseseyi teftişe memur edilen şahısların teftiş sonunda, yahut, resmî bir sıfatla yabancı bir devlet nezdine gönderilen memurların dönüşlerinde, memuriyetleri intibâlarıyla alâkalı görüş ve düşüncelerini belirtmek için ilgili makama sunmak üzere kaleme aldıkları raporlar bu gruba girer.

Bu lâyıhalarda, sunulduğu makama göre kullanılan ifade de farklı olur. Yabancı bir devlet hakkındaki intibaların anlatıldığı lâyıhaya

"*Şehâmetlü İran Şâhı hazretlerine şeref-tastîr buyurulan nâme-i humâyûn-ı meymenet-makrûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîlerinin Şâh-ı müşârünileyhe tebliğ ü irsâli hakkında vuku' bulan memûriyyet-i çâkerânemin îfâsı zımnında Tahran'a sûret-i azîmet ü avdet ve oraca vâkı' olan meşhûdât-ı çâkerânemin ber-vech-i zîr arz u beyânına cür'et olunur.*" şeklinde bir başlık konur ve lâyıha metnine ise

"*İşbu me'mûriyyet-i bendegânem...*" gibi bir ifâde ile başlanırdı[266].

c. Görüş Bildiren Lâyıhalar

Bu gruba giren lâyıhalar, ilgili ve söz sahibi bir vazifelinin, her hangi bir mesele hakkındaki görüşlerini bildirmek üzere kaleme aldığı raporlardır. Meselâ, 1856 Paris muâhedesi ve gayr-i müslim tebaaya verilen imtiyaz fermanı hakkında bazı îtirazlar ihtivâ eden ve Reşid Paşa tarafından kaleme alınıp mâbeyn-i humâyûna sunulan lâyıha buna örnek olarak verilebilir[267].

---

[259] "Ragıp Efendi'nin Islâhat Lâyihası", *Tarih Vesikaları*, sayı 5 (Şubat 1942), s. 359

[260] Fuad Paşa'nın mâlî duruma dair kaleme aldığı lâyıha: Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, I, Ankara 1953, s. 227.

[261] Meselâ, Bahr-i Sefid ıslahatı lâyıhası ile Ragıb Efendi'nin ıslahat lâyıhasında böyledir.

[262] Lütfi Efendi'nin adı geçen lâyıhası.

[263] Lütfi Efendi'nin lâyıhası.

[264] Lütfi Efendi'nin lâyıhası.

[265] Lütfi Efendi'nin lâyıhasına ekli tezkiresi: gös. yer.

[266] Yâverden Mirlivâ Süleyman ve Yüzbaşı Âsaf imzalı İran memuriyetlerine dâir lâyiha: YEE, nr. 14-117-126-7.

[267] Bu lâyıha için bk. *Tezâkir*, s. 76 vd.

d. Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası

Konulacak bir kanun veya yapılacak bir değişikliğin sebeblerini izah maksadıyla kaleme alınan lâyıhalara "*esbâb-ı mûcibe lâyıhası*" adı verilir. Son devir belgelerindendir. Hazırlayan dairenin başlıklı kâğıdına yazılır. Diğer lâyıhalarda olduğu gibi, kâğıt ortalanmak üzere "*esbâb-ı mûcibe lâyıhası*" olduğu yazılır. Altta, tarih ile yazan dairenin resmî mührü bulunur[268].

2. Taslak Mahiyetindeki Lâyıhalar

Hukukî yönü olan belgelerin müsveddesi durumundaki lâyıhalar,
a. *Kanunnâme ve nizamnâme lâyıhaları*
b. *Talimatnâme, mukavelenâme ve şartnâme lâyıhaları* olarak iki grupta toplanabilirse de bunların devlet müesseseleri tarafından hazırlananlarının tertib tarzları bakımından aralarında pek fark yoktur.

Bu grubdaki lâyıhalar, her hangi bir husûsa dâir ilgili makam veya selâhiyet sahibi kimseler tarafından hazırlanan kanun ve nizamnâme, talimat, mukavele ve şartnâmelerin müsveddesi veya tasdik edilmeden önceki hali yani kanun, nizamnâme, mukavele, vs. taslağı şeklinde tarif edilebilir.

Lâyıhaların çoğunda olduğu gibi bunlarda da
"*Muvâzene-i Umûmiyye Kanûnnâme lâyıhasıdır*"[269] veya
"*Dîvân-ı âlî Kanunu lâyıhasıdır*"[270]
"*Mukavelenâme lâyıhasıdır*"[271] gibi bir başlık bulunmakta ve ardından hemen kanun maddelerine geçilmektedir. Kanunun hüviyetine göre "fasıl" veya sadece "madde"ler birden başlayarak sıralanmaktadır. Fasıllara ayrıldığı takdirde, her faslın neye dair olduğu da meselâ,

"*İkinci fasıl*
Tahkîkat-ı elviyeye dâirdir"[272] şeklinde belirtilmektedir. Fasıllara ayrılmış olanlarda fasıl numarası değiştiği zaman madde numaraları tekrar birden başlamayıp, bir önceki faslın son maddesini takib eden numaradan devam etmektedir.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Rapor Mâhiyetindeki Lâyıhalar

Lâyıhanın mâhiyetine göre kullanılan kâğıt da farklılık göstermektedir. Rapor mahiyetindeki lâyıhalar uzun veya kısa oluşlarına göre değişik eb'addaki kâğıdlara yazılmıştır. Bir sahifeye sığabilecek olanlar tek, daha uzunları için ise çift takrirlik kâğıt kullanılmış, hatta bazan bunlar bir defter şeklinde birkaç yapraktan meydana gelmiştir. Kullanılan kâğıtlar, 13 x 20,5[273]; 15 x 22,5[274]; 20,5 x 32[275]; 23 x 38 cm.[276] gibi çok

[268] Elviye-i selâse ile ilgili 7 Eylül 1334 (20 Eylül 1918) tarihli lâyıha: DUİT, dos, nr. 1/2-5.

[269] YEE, nr. 18-525/275-128-27.

[270] YEE, nr. 37-313-47-112.

[271] YEE, nr. 25-1289-52-73.

[272] Dîvân-ı âlî Kanûnu lâyıhası: YEE, nr. 37-313-47-112.

[273] Vak'anüvis Mustafa Efendi'nin lâyıhası: YEE, nr. 14-258-126-8.

[274] İstanbul belediyesine dâir Sadrâzam İbrahim Hakkı Paşa'nın lâyıhası: YEE, nr. 14-210-126-7.

[275] Yâverden Mirlivâ Süleyman ve Yüzbaşı Âsaf imzalı İran memuriyetlerine dâir lâyiha: YEE, nr. 14-117-126-7.

değişik eb'adlarda olabilmektedir. Tek sayfaya yazılması halinde, genellikle sağda, lâyıhadan lâyıhaya değişmek üzere, bir marj bırakılmıştır[277]. Çift takrirlik kâğıt kullanılması halinde yaprağın "**b**" yüzünde *sağ*da bırakılan bu marj, "**a**" yüzünde *sol*a geçirilmiştir.

2. Taslak Mâhiyetindeki Lâyıhalar

Taslak mahiyetindeki lâyıhalar, bir nevi müsvedde olduklarından düzenleniş tarzları da farklıdır. Fasıllara ayrılmış olanlarda fasıllar değiştikce yeni başlıklarda satır ortalandığı halde madde değişmelerinde paragraf başı yapılmakla yetinilmiş; fasıl ve madde numaraları yazı ile yazılmıştır. Madde numaraları bazan kenarda bırakılan marja konduğu halde[278], bazan yazı hemen kâğıdın kenarından başlatılmış ve maddeler diğer satırlarla aynı hizaya getirilmiştir[279].

Bu taslakların, ilgili makamlarca okunup düzeltilmesi gerektiğinden, düzeltmelerin rahatlıkla yazılabilmesini temin etmek üzere kâğıdın kullanılışı diğerlerine nazaran farklılık göstermektedir. Şöyle ki, bunlar, "*karnıyarık*" denilen, sayfanın enden ikiye bölünüp, lâyıha metni için sadece sağ yarının kullanılıp sol yarının düzeltmeler için boş bırakıldığı tarzda kaleme alınmışlardır. Bazı lâyıhalarda ise biraz farklı bir sistem uygulanarak yaprakların "**b**" yüzlerine yazılıp "**a**" yüzleri boş bırakılmış; böylece meselâ "**2b**" deki bir düzeltme "**3a**"ya yapılmıştır[280].

Düzeltmelerde ise değişik şekiller kullanılmıştır. Meselâ, çıkarılacak cümle veya pasajların üstü çizilip, ilâve edilecek bir ibâre veya cümle varsa gireceği yere numara konulmuş ve soldaki boşlukta tekrarlanan numaranın yanına gerekli ilâve yapılmıştır[281]. Tamamen değiştirilecek maddelerin karşısına yeni şekilleri yazıldığı gibi, ilâve maddeler de numarası ile birlikte yine sol tarafa yazılmıştır[282]. Lâyıhada maddelerin sıralarının değiştirilmesi halinde de eskisinin üstü çizilerek yeni şekilde kaçıncı madde olacağı belirtilmiştir[283].

Bazı lâyıhalarda ise sol tarafa, maddelerle alâkalı olarak, ihtiyaca göre "*tayy olunmuşdur*", "*bu dahi*" gibi kısa veya

"*Bi't-tashîh vilâyet nizamnâmesine nakl u ilâve olunmuşdur*" veya

"*Vâlî muâvini olmadığı cihetle tayyolunmuşdur*" gibi daha uzun şerhler konmuştur[284].

Maamafih, az da olsa bazı nizamnâme lâyıhalarının da rapor mahiyetindeki lâyıhalara benzer şekilde kaleme alındıkları vakı'dir. Meselâ, Vilâyet Nizamnâmesinin ikinci şekli böyledir. Yaprağın "b" yüzünde sağda, "a" yüzünde solda marj bırakılarak yazılmış ve "*müceddeden ilâve edilmişdir*" veya "*bu dahi*" gibi şerhler de marja konmuş; yine metinde üstü çizilmiş kısımların düzeltilmiş şekilleri marjda yer almıştır[285].

Bu değişikliklerde kullanılan bir usûl de düzeltmelerin kırmızı kalemle yapılmasıdır ki, böylece daha rahat görülebilme imkânı sağlanmıştır.

---

[276] Mülga Bahr-i Sefîd Vâlî muâvini Mehmed Tevfik imzalı lâyıha: YEE, nr. 14-213-126-7.

[277] Bu marjın kâğıdın eb'adıyla mütenâsib olarak genişleyip daraldığını söylemek mümkün değildir. Zîrâ, 23 cm. eninde bir kâğıda yazılmış lâyıhada marj 1,5 cm.(YEE, nr. 14-213-126-7) iken 20,5 cm. enindeki bir kâğıdda 3,5 cm. (YEE, nr. 14-117-126-7)'ye ulaşabilmektedir.

[278] Meselâ, Muvâzene-i umûmiyye kanûnu lâyıhası bu şekilde yazılmıştır.

[279] Meselâ, Dîvân-ı âlî kanûnu lâyıhası böyledir.

[280] Meselâ, İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesi lâyıhası böyledir: YEE, nr. 37-47/41-47-113.

[281] Mukavelenâme lâyıhası, 1, 2, 5, 9. maddeler.

[282] YEE, nr. 25-1289-52-73.

[283] Meselâ, yine aynı mukavele lâyıhasında 9. maddeden sonra yeni bir madde eklenmiş; böylece, 10. madde 11; 11. madde 12; 13. madde 14 olmuş, müteâkıben 15 ve 16. maddeler ilâve edilmiştir.

[284] YEE, nr. 37-47/41-47-113.

[285] YEE, nr. 37-47/41-47-113'deki ikinci belge.

Her hangi bir işletme için özel şirketler veya belediye gibi resmî müesseselere imtiyaz verilmesi söz konusu olduğunda bu imtiyaz mukavele ve şartnâmelerine dair lâyıhalar işletmeye talib olanlar tarafından hazırlanıp sunulurdu. Ancak, bu lâyıhalar, devlet dairelerinde hazırlanan kanunnâme, nizamnâme, vs. lâyıhalarından biraz farklı idi. Bir kısmında mukaddime, bir kısmında hâtime ve sonda da tarih bulunur; ayrıca diğerleri gibi karnıyarık olarak değil, rapor mahiyetindeki lâyıhalar şeklinde bütün sayfayı kaplayacak tarzda, fakat yine madde madde ve maddeler arasına bir açıklık konularak hazırlanırdı. Özel şirketlerce hazırlanan bu mukavelenâme ve şartnâme lâyıhalarına damga pulu yapıştırılıp üzeri imzalanırken[286], resmî müesseselerce tanzim edilenlere resmî mühürler basılırdı[287].

S o n u ç

Islahat lâyıhalarının çarpıcı bir özelliği olmamakla beraber taslak mâhiyetindeki lâyıhalar, kâğıdın kullanılışı bakımından kolayca tanınabilirler.

[286] İzmir körfezinde vapur işletilmesi için çeşidli şirketler devlete mürâcaatta bulunmuş ve bu arada mukavele ve şartnâme lâyıhaları hazırlayıp yollamışlardı. Meselâ, Uşşâkî-zâde ile Bergamalıyan Bogos tarafından verilen 25 Eylül 1298 (7 Ağustos 1882) tarihli lâyıhaya yapıştırılan pulun üzerini Bergamalıyan imzalamış, Uşşâkî-zâde ise açığa mühür basmıştır. İrade-MM, nr. 3379/3.

[287] Yine İzmir körfezinde vapur işletmesine talib olan İzmir Belediyesi tarafından hazırlanan 16 Haziran 1298 (28 Haziran 1882) tarihli lâyıhada Belediye birinci ve ikinci dairelerinin mühürleri basılıdır. İrade-MM, nr. 3379/50.

Sekizinci Bölüm

İFTA VE KAZA ORGANLARINCA DÜZENLENEN BELGELER

I. FETVA

Arabca asıllı bir kelime olan *fetvâ*nın lügat mânâsı, "güçlükleri çözen kuvvetli cevablar"dır. Fıkıh müessesesi olarak ise fetvâ, "fâkihin hüküm mâhiyetinde olmaksızın verdiği cevab" demektir. Fetvâyı veren fâkih, "müftî" adını taşır. Kadı ile müftî arasındaki fark ise, birincinin kanunları tatbik edici olmasına karşılık müftî, bunları tedvîn eder[1]. Fetvâ, şer'î bir müessese olmasına rağmen, daha Emevîler ve Abbâsîler devirlerinde bile mühim siyâsî olaylarda hükümdarlar mutlaka müftînin fetvâsını alırlardı[2]. Osmanlılarda ise, meselâ toprakla ilgili örfî meselelerde dahi müftînin fetvâsına mürâcaat edilmiştir[3].

A. RÜKÜNLERİ

1. Davet

Davet rüknü, fetvâlarda çok çeşidlilik göstermekte olup başlıcaları şöyledir:
"*Allahümme yâ muhibbü külli sâ'il,*
nes'elüke teshîle'l-vesâ'il
ilâ halli müşkilâti'l-mesâ'il"[4],

"*Allahümme yâ veliyyü'l-ismeti ve't-tevfîk,*
nes'elüke'l-hidâye ilâ sevâi't-tarîk"[5],

"*Allahümme yâ mülhimü'l-hakk ve müsehhilü's-sa'b,*
ihdinâ bi-fazlike ilâ sebîli's-savâb"[6],

---

1 Ebül'ulâ Mardin, "Fetvâ", *İA*, IV (1948), 583.

2 Mardin, gös. yer.

3 Mardin, s. 584.

4 *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 418, 419, 421; Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 113.

5 *İlmiye Salnâmesi*, s. 378, 384, 385; Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV.

"Allahümme mülhimü'l-hakk ve müsehhilü's-sa'b,
nes'elüke'l-hidâye ilâ sebîli's-savâb"[7],

"Allahümme yâ mülhimü'l-hakk ve's-savâb,
nes'elüke'l-ismete fi's-su'âl ve'l-cevâb"[8],

"Allahümme yâ veliyyü'l-ismeti ve'l-inâye,
nes'elüke'l-kifâye ve'l-hidâye"[9],

"Allahümme yâ veliyyü'l-ismeti ve'l-inâye,
nes'elüke'l-hidâye fi'l-bidâye ve'n-nihâye"[10],

"Allahümme yâ mâlikü yevmü'd-dîn,
iyyâke na'büdü ve iyyâke nesta'în"[11],

"E'immetü'd-dîn ve ulemâ'i ehli'l-yemîn
rıdvânu['llahi] aleyhim ecma'în"[12].

Fetvâların davet formülleri zamanla
"Allahü'l-hâdî
aleyhi i'timâdî"[13],
"Ve mine'l-hidâyet ve't-tevfîk"[14],
"Vallahü'l-ismeti ve't-tevfîk"[15] şekillerinde sadeleşmiş; özellikle XVIII. yüzyıl ortalarından îtibâren hemen sadece
"Mine't-tevfîk" formülü tercih edilmiştir[16].

2. Sual

Fetvâ, daima sorulan bir sualin cevablandırılması şeklindedir. Bunun için önce soru, sonra da bu soruya müftinin verdiği cevab yer alır. Soruya
"Bu mes'ele beyânında cevâb ne vechiledir ki?",
"Bu mes'ele beyânında cevâb ne vechile buyurulur ki?",
"Bu mes'ele beyânında e'imme-i Hanefiyyeden cevâb ne vechiledir ki?" şeklindeki formüllerden biri ile geçilir. Soru kısmında belli şahıs isimleri yerine erkekler için Amr ve Zeyd, kadın için Hind adları kullanılır ve konu en kısa şekilde, meselâ,
"Vakf-ı sahih ile vakf olan arzda mütevellîsi izinsiz Zeyd zırâ'at eylese mütevellî-i vakf Zeyd'den mukata'a-yı vakfı almağa kadir olur mu?"[17] veya
"Pâdişâh-ı rûy-ı zemîn halleda'llahu hilâfetehu ilâ yevmi'd-dîn hazretlerinin itâ'atından hurûc ve asker cem' ile tuğyân edüp vücûhla ibâdu'llahı ızrâr ile sâ'î bi'l-fesâd olduğu mütehakkık olan Zeyd'in şerr ü mazarratından tathîr-i bilâd ve tahlîs-i

[6] *İlmiye Salnâmesi*, s. 387-392.

[7] *İlmiye Salnâmesi*, s. 405-407.

[8] *İlmiye Salnâmesi*, s. 423; Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV; Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 113.

[9] *İlmiye Salnâmesi*, s. 424-25.

[10] Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV.

[11] Gökbilgin, *Diplomatik*, s. 113.

[12] Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV.

[13] *İlmiye Salnâmesi*, s. 438-441; Fekete, *Diplomatik*, s. LXIV.

[14] *İlmiye Salnâmesi*, s. 502-505; Fekete, *Diplomatik*, s. LXV.

[15] *İlmiye Salnâmesi*, s. 507.

[16] *İlmiye Salnâmesi*, s. 530 vd.

[17] *İlmiye Salnâmesi*, s. 417.

ibâd vâcib olmağla mezbûrun ve ana tâbi' olanların def'leri mümkün olmayup mukabeleye tasaddî ederler ise emr-i veliyyü'l-emrile şerrlerini def' içün katl olunmaları câiz olur mu?"[18] gibi ifade edilir. Sonunda ise

"*Beyân buyurula*" veya

"*Beyân buyurulup müsâb oluna*" sözleriyle bitirilir.

3. Cevab

Fetvânın bundan sonraki kısmını müftînin cevabı teşkil eder. Cevab kısmına da yine klişeleşmiş

"*El-cevâb, Allahu a'lem*" formülüyle girilir. Sorunun cevabı ise çok kere "*Olur*", "*Olurlar*" veya "*Olmaz*", "*Olmazlar*" şekillerinde gayet kısadır. Maamafih, cevabın mâhiyetine göre bazan "olur" yahut "olmaz"ı îzah mâhiyetinde

"*Amr'dan karz alıp sonradan vericek, olur*"[19],

"*Asla halk ile muhâlâtaları yok ise olmaz*"[20] gibi tek cümlelik, bazan da çok daha uzun cevablar verildiği vâki'dir.

Meselâ Ebussuud Efendi'nin fetvâlarında bu tarz gerekçeli uzun cevablara rastlanmaktadır[21].

4. İmza

Cevabın altında müftînin imzası bulunur. İmzanın önünde ekseriya

"*Ketebehû el-fakîr*", bazan da

"*Harrerehû el-fakîr*" ibâreleri, sonunda ise, şâyet müftînin sadece kendi ismi zikr ediliyorsa "*ufiye anh*", baba adı ile birlikte ise "*ufiye anhumâ*" duâları yer alır. Böylece imza,

"*Ketebehû Sa'deddin el-fakîr, ufiye anh*" veya

"*Ketebehû Dürrî-zâde Es-seyyid Abdullah, ufiye anhumâ*"şekillerine girer. Bazı fetvâlarda ise imza yerine mühür basılmıştır ki, XVIII. yüzyılda Mehmed Sa'id Efendi, İbrahim Beyefendi, Mehmed Şerîf Efendi, Müftî-zâde Ahmed Efendi, Mekkî Efendi, Es-seyyid Mehmed Kâmil Efendi, Yahya Tevfik Efendi'nin fetvâlarında bunun örneklerine rastlanır[22].

Son devirdekiler de dahil, fetvâlarda tarih bulunmaz.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Gerek kullanılan kâğıdın eb'adı, gerekse şekli bakımından fetvâlar, diğer belgelerden kolayca ayrılırlar.

Fetvâlarda, genellikle 12-13 x 25-26 cm. eb'adında ince uzun kâğıdlar kullanılmıştır. Davetler, başlangıçta üst kenara hayli yakın olup iki veya üç satır üzerine tanzim edilmekte ve kâğıt üzerinde daha geniş bir alan kaplamaktaydı. Tertib ve yazı tarzları devirden devire değişmek üzere çok çeşidlilik gösteren davetlerde "elif" ve "lâm" gibi uzun harflerde zülfeler, kâseli harflerde ise, bazan diğer harfleri de içine alacak şekilde mubâlâğalı çanaklar çizilmiştir. Çok büyük bir ekseriyetinde harflerin noktaları konmamıştır. İçlerinde, Mehmed Şemseddin Fenârî Efendi[23]'nin fetvâlarında pençe gibi tek beyzeli, Molla Abdülkerim Efendi[24]'nin fetvâlarında ise tuğra gibi çift beyzeli şekil

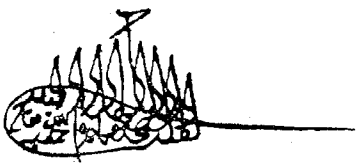
[18] HH, nr. 21685-A.

[19] M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvâları*, İstanbul 1972, s. 64, mes'ele 224.

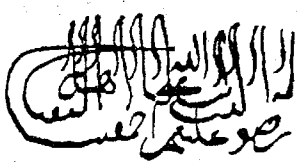
[20] Düzdağ, *a.g.e*, s. 103, mes'ele 450 ve 451.

[21] Fetvâlardan çeşidli örnekler için bk. *İlmiye Salnâmesi*, Düzdağ ve Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi ve Fetâvâ-yı Feyziyye*, yay. Mehmed Mehdî, I-II, İstanbul 1324-1325. Topkapı Sarayı Arşivinde de hayli fetvâ örneği mevcuddur.

[22] *İlmiye Salnâmesi*, s. 540 vd.

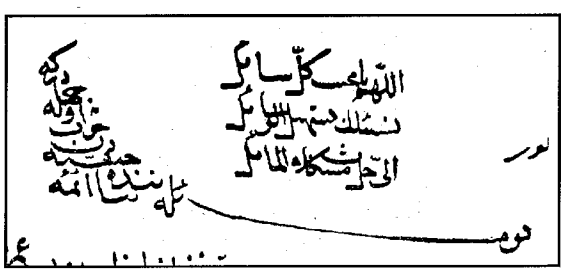

Şekil 218
Molla Fenârî'nin fetvalarındaki davet
(*İlmiye salnâmesi*, s. 324)

Şekil 219
Molla Abdülkerim Efendi'nin fetvalarındaki davet
(*İlmiye Salnâmesi*, s. 337)

verilmiş olan davetler de bulunmaktadır. Fakat, zamanla hem üst tarafta bir boşluk bırakılmaya başlanmış, hem de davet formülleri bir taraftan muhtevâ bakımından kısalırken, diğer taraftan hemen hemen okunamayacak derecede stilize bir üçgen şekli verilmiştir. Ayrıca "mes'ele" kelimesinin "sin"ine yapışmış denecek kadar yaklaştırılmış ve üçgenin tepesinden yukarıya doğru bir tuğ çıkarılmıştır.

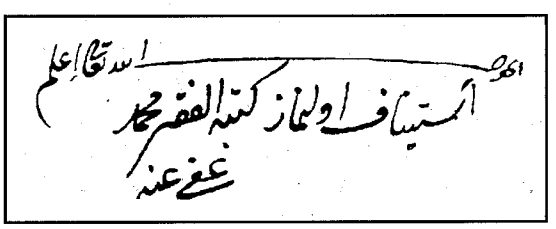

Şekil 220
"Bu mes'ele"
Hoca Sa'deddin Efendi'nin fetvasından
(*İS*, s. 421)

*Mes_____'ele*nin "sin"i ile *cevab*_____ın "b"si ise, diğer bazı belge türlerinde de görüldüğü üzere satırın 3/4 veya 4/5'ini kaplayacak tarzda uzatılmıştır. İlk devir fetvâlarında "beyânında cevab ne vechiledir ki" sorusu bazan satır sonuna sıkıştırılmış olmakla birlikte kelimeler yanyana dizilirken bazan birbirinin üstüne gelecek tarzda yazılmıştır. Ancak, zamanla bunda da değişiklik olmuş ve gitgide kelimeler yerine harfler üst üste istif edilmeğe başlanmış ve nihayet kâğıdın sol kenarına paralel olarak çizilen çizginin üzerine aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere yerleştirilmiştir.

"El-cevab"dan sonra gelen "Allahu âlem" de yine satırın sonuna istifli bir biçimde ve "cevab"ın "b"sinin uzatılan çizgisi üzerine yazılmıştır. Son devirlerde "b" çanağının kavsi ters çevrilmiş, iç kısmı yukarı değil aşağı bakar hâle getirilmiştir.

Fetvâlarda cevablar ve imza müftîye âid olduğundan farklı bir kalemden çıkmıştır. Çoğunda ise, fetvânın soru kısmına nazaran daha kalın uclu bir kalem kullanılmıştır.

Şekil 221
"el-cevab"
Muhyiddin Efendi'nin fetvasından
(*İS*, s. 368)

Hayri Efendi'nin şeyhülislâmlığında fetvâların "*Fetvâhâne*" veya "*Dâire-i Şeyhülislâmiyye*" başlıklı kâğıtlara yazılmağa başlandığı görülmektedir[25].

Fetvâ istenen birden fazla mes'elenin, aralarında bir mıkdar aralık verilmek sûretiy-

[23] İlk şeyhülislâm olarak kabûl edilen Molla Şemseddin Fenârî, II. Murad devrinde 828 - 834 (1424/25 - 1431) tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapmıştır. Kısa biypgrafisi için bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1947, s. 433.

[24] Abdülkerim Efendi, Sultan II. Bâyezid devri şeyhülislâmlarından olup 893 (1488)'den îtibâren ölüm tarihi olan 901 (1495-96)'e kadar yedi yıl şeyhülislâmlık yapmıştır. *İlmiye Salnâmesi*, s. 336.

[25] *İlmiye Salnâmesi*, s. 640 ve 641'deki fetvâlara bk.

le aynı kâğıda yazılması da mümkündü. Tabiî bu durum, cevabın kısa olacağı bilinen durumlarda söz konusu idi.

II. İ L Â M

Arabca "'ilm" kökünden gelen "*i'lâm*"ın kelime mânâsı, "bildirme, anlatma" demektir. Hukuk terimi olarak ise *i'lâm*, bir dâvânın mahkemece nasıl bir hükme bağlandığını gösteren belgeyi ifade eder. Ancak, Osmanlı diplomatiğinde kadıların şer'î mahkemeye intikal eden bir dâvânın kararının tasdikini temin maksadıyla şeyhülislâmlığa; veya her hangi bir konuda bilgi vermek üzere üst makamlara yazdıkları resmî yazılar için de *i'lâm* tâbiri kullanılmıştır. Bir konuda bilgi vermek üzere üst makama yazılan i'lâmlar, *arz* mâhiyetindedir. Onun için burada mahkeme kararını ihtivâ eden i'lâmlardan bahs edilecektir.

A. RÜKÜNLERİ

1. Elkab

Bu tür i'lâmlar,
"*Ma'rûz-ı dâ'i-i devlet-i aliyyeleridir ki*",
"*Der-i devlet-i mekîne, arz-ı dâ'î-i kemîneleridir ki*" veya
"*Der-i devlet-i mekîne, arz-ı abd-ı dâ'î-i kemîneleridir ki*" şekillerindeki bir elkabla başlarlar.

2. Dâvâcının Hüviyetinin Tesbiti

Önce dâvâya konu olan şahsın sâkin olduğu şehir, kasaba ve mahallesi, sonra vazifesi ve adı kayd edilir. Şayet bir katl dâvâsıysa, şikâyetci olan vârislerin önce
"*An asl mahrûsa-i Bağdad'a muzâfe Mendelcin kazası ahâlisinden olup yine mahrûsa-i merkuma muzâfe Kerbelâ-yı mu'allâ kasabası kaimmakamlığı zabtiyeliğinde müstahdem neferatdan iken ber-vech-i âtî mecrûhen vefât eden Murtaza bin Veli bin Cum'a nam kimesnenin verâseti kazâ-yı merkumda sâkinler vâlidesi Zehra binti Esseyyid Mehmed nâm hâtûn ile li-ebeveyn er karındâşı Ali ve li-ebeveyn kız karındâşı Fâtıma ibnetü el-merkum Veli bin Cum'a'ya munhasıra olduğu ...*"[26] şeklinde adları zikr edilir, sonra bunların hakikaten vâris oldukları
"*şuhûd-ı udûlle mahzar-ı hasm-ı câhidde ber-nehc-i şer'î sâbit ve subût-ı verâsetlerine hükm-i şer'î lâhık ...*" ifadesi ile belirtilir.
Bundan sonra sıra vârislerin kadı önünde dâvâ ikamesine gelir. Ancak, vârislerden bir kısmı asâleten, bir kısmı da vekil vâsıtasıyla dâvâcı olabilirler ki, bu husus da i'lâmda mutlaka yer alır.

3. Dâvâlının Hüviyetinin Tesbiti

Dâvâcıların hüviyetinin tesbitinden sonra
"*... mecrûh-ı merkumun cârihi olmak üzre ahz u girift olunarak meclis-i ma'kud-ı mezkûra ihzâr olunan sâlifü'l-beyân ... nâm şahs-ı âkıl*" şeklinde dâvâlı veya dâvâlıların hüviyetlerinin tesbiti yapılır.

---

[26] Bağdad Kadısı İbrahim Sa'deddin Efendi'nin 20 Zilka'de 1280 (27 Mayıs 1864) tarihli i'lâmı: İrade-MV, nr. 23128/32.

4. Dâvâ Konusu

Dâvâlının ismini müteâkıb, "*muvâcehesinde*" sözüyle dâvâcının dâvâlı önündeki iddialarına yer verilir. İddianın sonunda, meselâ,

"*mûceb-i şer'îsi olan kısasın mezbûr Mehmed üzerine icrâ olunması bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ve bi'l-vekâle matlûbumuzdur*" gibi bir ifâde ile dâvâcı veya dâvâcıların istedikleri cezâ belirtilir[27].

5. Dâvâlının Cevâbı

Dâvâlı, iddiayı tamamen veya kısmen kabûl edebileceği gibi tamamen red de edebilir. İşte bundan sonraki kısım, iddianın kabûl veya reddolunmasına göre değişiklik gösterir.

a. Dâvâlının Suçu Kabûl Etmesi (İkrâr)

Şâyet dâvâlı isnâd edilen suçu tamamen kabûl ederse, ikrârının i'lâma aynen yazılması gerekir. Zirâ, hâkimin, bir yanlış anlama dolayısiyle ikrar sayılamayacak bir ifâdeyi ikrar kabûl etmiş olması pekâlâ mümkündür[28]. Eğer dâvâlı sayısı birden fazla ise her birinin ayrı ayrı ifâdeleri alınır. Eğer hepsi de aynı ifâdeyi vererek suçu kabûl etmişlerse birincinin

"*Merkum Ömer cevâbında zikr olunan cum'a günü kasaba-i mezkûrede karyelerimiz olan mezkûr Buracik karyesine giderken mezbûh-ı maktûl-i merkum İbrahim'e esnâ-yı rahda rast gelüp ben mukaddema mezbûh-ı maktûl İbrahim'in oğlunu darb etmiş olduğumdan beynimizde hâsıl olan münâfeseden dolayı esnâ-yı rahda beynimizde yine niza' tahaddüs edüp ... hemen belinde bulunan sagîr Bosna bıçağını çıkarup bizi cerh etmek üzere üzerimize hücûm edüp urmaksızın ben çabuk davranup ... kazık-ı mezkûr ile ... İbrahim'in alnı tarafından başına darb etdim ve merkum Yusuf dahi arkadan yetişüp kezâlik ... Yusuf dahi .. merkumun yedinde olup zikr olunan sagîr Bosna bıçağını alup zebh ve katl eyledik*" şeklindeki ifâdesi i'lâma aynen geçirilir. Bu ifadeyi, ikincinin de kabûl ettiği

"*merkum Yusuf dahi merkum Ömer'in cemi'-i kelimât-ı şurûhunu tasdîk*"[29] ibâresiyle belirtilir. Yahut dâvâcının iddiası

"*... taleb ederim deyu da'va etdikde*" şeklinde yazıldıktan sonra dâvâlının ikrârı kısaca

"*ol dahi cevâbında ber-vech-i muharrer tâbi'an ve kat'iyyen ikrâr u i'tirâf etmeğin mûcebiyle meblâğ-ı mezkûr dört bin yüz guruşun müdde'î-i merkum Mihal'e edâ vü teslîmiyle merkum Yorgi ilzâm olunduğu ...*"[30] ifadesi ile kayd olunur.

b. Dâvâlının Suçu Reddetmesi

Dâvâlı suçu inkâr ederse bu husus i'lâmda şöyle ifâde olunur:
"*Merkum Şadiş lede'l-istintak cevâbında katl-i mezkûru inkâr etmekle*"

c. Dâvâlının İddiayı Kısmen Kabûlü

Dâvâlının, iddianın bir kısmını kabûl, bir kısmını reddetmesi de mümkündür. Bu durum da

---

[27] Amid (Diyarbekir) Nâibi Mehmed Aziz Efendi'nin 13 Zilka'de 1280 (20 Nisan 1864) tarihli i'lâmı: İrade-MV, nr. 23228/7.

[28] Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 6.

[29] Gradçaniçe Nâibi Müftî-zâde Abdülkadir Efendi'nin 9 Cemâzıyelevvel 1280 (22 Ekim 1863) tarihli i'lâmı: İrade-MV, nr. 23228/17.

[30] 25 Cemâzıyelevvel 1281 (25 Kasım 1864) tarihli i'lâm sûreti: *İ'lâmat Mecmuası*, Üniv. Ktb, TY, nr. 9268, vr. 23a.

"*... da'vâ etdikde ol dahi cevâbında müdde'î-i mezbûrun, menzil-i mezkûru emr-i mezkûruna binâen vech-i mezkûr üzre nakş eylediğini ve meblâğ-ı mezbûr beş bin guruş müdde'î-i mezbûra ücret olarak elyevm zimmetinde deyni olduğu tâbi'an ve kat'iyyen ikrâr ü i'tirâf edüp mâ'adâ müdde'asını inkâr etmekle ...*"[31] veya

"*Gıbbe's-sual mezkûr ... kabz-ı semen eylediğini ikrâr, ... olunduğunu inkâr edicek*"[32] şeklinde belirtilir.

d. Dâvâlının Karşı Suçlamada Bulunması

Dâvâlının iddiayı, karşı bir iddia[33] ile çürütmeğe çalışması da kabildir. Meselâ, bir alacak dâvâsında, dâvâlı, dâvâcıdan aldığı borcu ödediğini, dolayısiyle, dâvâcının haksız talebde bulunduğunu bildirebilir.

"*... gıbbe's-sual mezkûr Elhac Mustafa ... deyni olduğunu ikrâr, lâkin 'meblâğ-ı mezkûru müddeî-i mezbûra bundan akdem tamâmen edâ vü teslîm, ol dahi yedimden ahz u kabz ve husûs-ı mezkûra müte'allik dâvâdan benim zimmetimi ibrâ ve iskât edüp, hatta meblâğ-ı mezkûru ber-vech-i muharrer ahz u kabz ve zimmetimi ibrâ eylediğini lede'ş-şuhûd ikrâr ve işhâd dahi etmişdir' deyü dâvâyı def'le mukabele edicek ...*"[34]

6. Beyyine Talebi

Dâvâlının, iddiayı inkârı halinde hakim,

"*müddeî-i asil ve vekil Mahmud'dan dâvâ-yı mezkûresine beyyine taleb olundukda*" sözüyle dâvâcıyı iddiasını isbata çağırdığını bildirir.

7. İsbat

a. Şâhid Dinletilmesi

Dâvâcı, iddiasını genelde şâhid göstererek isbat eder. İ'lâmda, ifâdelerine geçilmeden önce

"*udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müslimînden ve ... karyesi ahâlisinden*" denilerek, şâhidlerin hüviyetleri tesbit edilir; şâhidlerin gayr-i müslim olması halinde dinleri de belirtilir. Daha sonra ifâdelerine yer verilir. İfâdenin sonu,

"*... Biz bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz, şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-yı şehâdet-i şer'iyye eyledikde ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın...*"[35],

"*... reyü'l-ayn müşâhade eyledik. Bizler bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz, şehâdet dahi ederiz ...*"[36] veya benzeri bir şekilde bağlanır.

İ'lâmlarda titizlikle üzerinde durulan bir husus da şâhidlerin dürüst ve güvenilir kimseler oldukları ve bu konuda tezkiye edildiklerinin belirtilmesidir. 1866'ya kadar şâhid ifâdelerinin sonunda

"*bi'l-muvâcehe vech-i şer'î üzre edâ-yı şehâdet-i şer'iyye etdiklerinde lede't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın*" ibâresiyle yetinildiği halde bu tarihteki bir irade ile i'lâmda tezkiye edenlerin isim ve şöhretlerinin zikr edilmesi esası getirilmiştir[37]. Bu prensibe göre şâhidlerle, onları tezkiye edenlerin isim ve hüviyetleri

---

[31] 17 Receb 1312 (14 Ocak 1895) tarihli i'lâm sûreti *İ'lâmat Mecmuası*, Üniv. Ktb, TY, nr. 9267, s. 87.

[32] Bayındır, s. 6.

[33] Bayındır (*a.g.e.*, s. 6-7), bu durumu, dâvâlının karşı dâvâ açması şeklinde değerlendirmişse de kanaatimizce bu, dâvâ açmaktan çok bir karşı iddiada bulunmak kabûl edilmelidir.

[34] İstanbul Bâb Mahkemesi, sicil nr. 2/96, vr. 125a'dan naklen Bayındır, *a.g.e*, s. 7.

[35] İrade-MV, nr. 23228/32.

[36] İrade-MV, nr. 23228/7.

"ber-nehc-i şer'î edâ-yı şehâdet-i şer'iyye etdiklerinde, usûl-i mevzu'asına tevfîkan, şâhidân-ı mezbûrândan mezbûr Mehmed Lutfullah Efendi, sadâret-i müşârünileyha vekayi'-i şer'iyye kâtibi faziletli Mehmed Ârif Efendi bin Sun'ullah Hamid Efendi ve mezbûr Mehmed Efendi zikr olunan ... mahallesi imamı ... ve muhtar-ı evveli ... ve muhtar-ı sânîsi ...'den evvelâ bâ-varaka-i mestûre sırren, ba'dehu tarafeyn hazır oldukları halde ...den her biri zikr olunan ... mahallesi ahâlisinden ... ve ... ve ...'den alenen lede't-tezkiye adl ve makbûlü'ş-şehâde idükleri iş'ar u ihbâr olunmağın"[38] tarzında kayd edilmeğe başlanmıştır.

b. Dâvâlıya Yemin Teklifi

Dâvâcı, iddiasını şâhidlerle isbat edememesi halinde, dâvâlıdan yemin etmesini isteyebilir. Bu yemin, i'lâmda

"... gıbbe's-sual ve akîbi'l-inkâr mezbûre Emine'den müddeasını mübeyyine beyyine taleb olundukda ityân-ı beyyineden izhâr-ı acz edüp istihlâf etmeğin, fi'l-vâki, müdde'îye-i mezbûreye cihet-i mezbûreden meblâğ-ı mezbûr üç şerîfî altun deyni olmadığına mezbûre Afife'ye yemin teklîf olundukda ol dahi hasbe'l-mes'ul yemin bi'llahi'l-aliyyi'l-a'lâ etmeğin mûcebince ..."[39] şeklinde ifâde edilir.

Dâvâlının yemini kabûl etmemesi, suçlu olduğunun delili sayılır.

8. Hüküm

Şâhidlerin tezkiyesinden bahs edildikten sonra

"mûcebince müddeiyân-ı mezbûrân Halil ve Ali ile mezbûr Halil'in müvekkileleri mezbûretân Nûri ve Hadîce ve ahü'l-mezbûr Mehmed'in talebleriyle huzûrlarında katil-i mezbûr Mehmed'in kısâsiyle hükm olunduğu..."[40],

"mûcebiyle diyet murâd olan beş bin dirhem-i şer'î sim-i hâlis vech-i şer'î üzre tekasit-i selâse ile işbu tarih-i i'lâmdan tamâmına değin med'ûn-ı asil ve vekil-i merkumdan... her birine mu'accelen ve muksiten kâmilen edâ vü teslîme hânık-ı merkum İstefan'a tenbîh olunduğu tescîl..."[41] şeklinde hâkimin *"hükm"*ü yazılır.

9. Tarih

İ'lâmlarda hükümden sonra, Arabca ve yazı ile yazılmış tarih bulunur.

10. İmza ve Mühür

Tarihin altında kadı veya nâibin

"El-abdü'd-dâ'î li'd-devleti'l-aliyyeti'l-Osmâniyye İbrahim Sa'deddin el-kadı bi-mahrûsai Bağdâd" veya

"El-abdü'd-dâ'î li'd-devleti'l-aliyyeti'l-Osmâniyye Süleyman Efendi-zâde Esseyyid Mehmed Emin el-müvellâ hilâfe bi-mahrûsai Ruscuk" şeklinde imzası bulunur. Kâğıdın diğer yüzüne ve tam bu imzanın arkasına gelmek üzere, mühür basılır.

---

[37] Bu iradeye göre dâvâcı tarafından bildirilen şahısların kendi isim, şöhret ve san'atlarıyla, baba ve dedelerinin isimleri yazıldıktan sonra bir zarf içine konup mühürlenerek tezkiye edecek şahıslara -ki bu şahıslar, şâhidin, ilmiye, askerîye, ketebe veya tüccar sınıfına mensub olmasına göre değişecekti- gönderilecek; bunlar tarafından verilecek cevablar ise "adl ve makbûlü'ş-şehâde" yahut "gayr-i adl" şeklinde olacaktı. "Gayr-i adl" olması halinde dâvâcıdan başka şâhid göstermesi istenecekti. Cemâziyelâhır 1283 (Ekim 1866) tarihli bu iradenin metni için bk. İstanbul Mahkemesi, Evâmir ve Mezâmin Sicilli, nr. 1/334'den naklen, Bayındır, s. 270-272.

[38] Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilli, nr. 5/199, vr. 3a'dan naklen, Bayındır, s. 10.

[39] İstanbul Bâb Mahkemesi Sicilli, nr. 2/96, vr. 67b'den naklen Bayındır, s. 9.

[40] 13 Zilka'de 1280 (20 Nisan 1864) tarihli i'lâm: İrade-MV, nr. 23228/7.

[41] 25 Muharrem 1280 (12 Temmuz 1863) tarihli i'lâm: İrade-MV, nr. 23182/22.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Kâğıt ve Yazı

İ'lâmlar, ilmiye ricâlince düzenlenen diğer belgeler gibi ta'lik yazı ile kaleme alınmışlardır. Kâğıdın hemen dâima alt yarısı kullanılmış olup, yazı kısa olduğu takdirde en alttaki 1/4'lik kısma sığdırılmağa çalışılmış, uzun olanlarda ikinci 1/4'lik kısımdan başlanılmıştır. Sağda, kâğıdın büyüklüğüyle orantılı olarak değişen bir marj bırakılmıştır. Evrak-ı sahîha nizamnâmesinden sonra, diğer birçok belge gibi, i'lâmlar da damgalı kâğıtlara yazılmağa başlanmıştır. Bu i'lâm kâğıdlarının tepesinde, ortasında tuğra bulunan bir damga, damganın altında

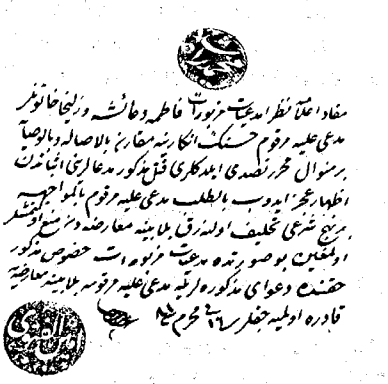
"*İ'lâm yazmak içün varaka-yı maktu'adır*"

"*Bin bir guruşdan iki bin guruşa kadar mahkûmün-bihe i'lâm yazılmak içün varaka-yı nisbiyyedir*" şeklinde i'lâmın cinsine göre değişen bir yazı ve altında fiatı bulunmaktadır.

2. Fetvâhâne Der-kenârı

Özellikle ceza dâvâlarında, i'lâmda hâkimin verdiği hükmün fetvâhânede tasdîk edildiği görülmektedir. Gerçekten, birçok meselede şer'î mahkeme i'lâmı yanında bir de fetvânın mevcûdiyeti, şer'î mahkemelerin kararlarında fetvâ müessesesinin bir nev'i yargıtay vazifesi yüklendiğini göstermektedir. Bazı i'lâmat mecmualarında başta -olayın Amr ve Zeyd isimleriyle anlatıldığı- bir fetvâ, altında ise hakikî isimlerin kullanıldığı i'lâmı yer almaktadır[42]. Ancak bu mecmualardaki fetvâlarda cevablar, ekseriya "olur" veya "olmaz" şeklindedir. İ'lâmlarda tarih bulunmasına karşılık fetvâlarda tarih yoktur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rastladığımız fetvâhâne der-kenârı bulunan i'lâmlar farklıdır. Her ne kadar Tanzimatın ilk yıllarına âid olanlardaki der-kenarlara tarih konulmamışsa da 1260'lı yıllardan îtibâren i'lâmlar gibi der-kenarlara da tarih atılması dolayısiyle bunların yazılış sırası hakkında kesin fikir sahibi olabiliyoruz. Bu da der-kenârların, i'lâmların yazılışından bir ayla bir yıl arasında değişen bir zaman sonra konduğunu göstermektedir[43]. Şu halde i'lâm der-kenarları, mahkeme kararının dayandığı fetvânın sonradan i'lâma der-kenar edilmesi şeklinde değil, kadı'nın kararının tasdiki makamındadır. Çoğu derkenârın tarihi, i'lâm tarihinden bir iki ay sonrasını taşıdığı halde bazan bu zaman uzamakta; altı ay[44], hatta bir yılı bulan tarih farkı görülebilmektedir[45].

Şekil 222
Fetva emininin der-kenârı
(İrade-MV, nr. 23182/16).

[42] Meselâ, Üniv. Ktb, TY, nr. 9267'deki mecmua böyledir.

[43] 30 Muharrem tarihli bir i'lâmın der-kenârı 3 Cemâziyelâhır (İrade-MV, nr. 10177/1); 18 Zilhicce tarihli bir ilâmın der-kenârı ertesi senenin 2 Rebi'ülevvel'i (İrade-MV, nr. 9620/1); 3 Muharrem tarihli i'lâmın der-kenârı 12 Safer (İrade-MV, nr. 23228/11); 15 Muharrem tarihli i'lâmın der-kenârı 8 Rebi'ülevvel (İrade-MV, nr. 23228/22); 20 Zilka'de tarihli i'lâmın der-kenârı ertesi yılın 10 Safer'i (İrade-MV, nr. 23228/32) tarihlerini taşımaktadır. Meclis-i Vâlâ iradeleri içinde bunun daha başka örneklerini bulmak mümkündür.

[44] 19 Receb 1280 (30 Aralık 1863) tarihini taşıyan ve delil yetersizliğinden takibsizlik kararı verildiği bildirilen i'lâmın arkasındaki der-kenar 16 Muharrem 81 (21 Haziran 1864) tarihlidir (İrade-MV, nr. 23182/16).

Fetvâhâne tasdiklerinin muhtevâsına gelince: 3-5 satırdan ibâret ve

"*İşbu i'lâm ihticâca sâlih olup muktezâsı olan kısas, ber-nehc-i şer'î icrâ buyurulmak lâzım geldiği*"[46],

"*Ber-mantûk-ı i'lâm katîlen fevt olan Mustafa'yı Osman nâm kimesne mûceb-i kısâs olan katl ile katl etmiş olduğu tav'an ikrâr eylemiş olmağla huzûr-ı veresede ber-nehc-i şer'î kısâs olunmak lâzım geldiği*"[47]

"*Müfâd-ı i'lâma nazaran müddeiyât-ı mezbûrât Fâtıma ve Aişe ve Zeliha hâtunlar müdde'â aleyh merkum Hasan'ın inkârına mukarin bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ber-minvâl-i muharrer tasaddî eyledikleri katl-i mezkûr müdde'âlarını isbatdan izhâr-i acz edüp bi't-taleb müdde'â aleyh merkum bi'l-muvâcehe ber-nehc-i şer'î tahlîf olunarak bilâ beyyine mu'ârazadan men' olunmuşlar olmağın bu sûretde müddeiyât-ı mezbûrât husûs-ı mezkûr hakkında da'vâ-yı mezkûreleriyle müdde'â aleyh-i merkuma bilâ beyyine mu'ârazaya kadire olmayacakları*" gibi ifadelerle kararı onaylar mâhiyettedir[48].

Fetvâhâne der-kenârlarının altına, başlangıçta tarih, imza ve mühür konmazken 1260'lı yıllarda hem tarih atılmağa, hem de fetvâ emininin imzası ile "*emîn-i fetvâ*" yazılı makam mührü basılmağa başlanmıştır.

Der-kenârlar, i'lâm kâğıdının arka yüzüne ve kadı yahut nâibin mührünün tam altına yazılmıştır. Yazı, i'lâmdaki gibi ta'lik olup, ön yüzdeki yazının ters istikametindedir. İ'lâm kâğıdı, sol alt ucundan tutulup kaldırıldığında üstte kadı veya nâibin mührü, hemen altında der-kenar, onun da altında fetvâ emininin imzası ile makam mührü görülür.

III. H Ü C C E T

Arabca asıllı bir kelime olan "*hüccet*", delil, vesika, sened mânâlarına gelir. Osmanlı diplomatiğinde ise şer'î mahkemeler tarafından verilen, fakat îlâmdan farklı olarak, hüküm ihtivâ etmeyen; sadece kadı huzûrunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dâir kadı'nın tasdikini ihtivâ eden bir belgedir. Hüccetler, çok çeşidli hususların tesbiti için tertib edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir nevi noterlik belgeleri olarak kabûl edilebilir[49].

Hüccetler, kadı huzûrunda tesbiti yaptıran şahsın eline verildikten başka *şer'iyye sicillerine* de işlenirdi. Bunlarda yapılan tesbitlere göre, alım-satım, kira, nafaka, vekâlet, vasiyet, kefâlet, şehâdet, ferağ (kat'î veya şartlı), borç, hibe, rüşdün isbatı, nezir, keşif, sulh, irsâliye, vs. konularda[50] hüccetler bulunmaktadır.

A. RÜKÜN VE CİNSLERİ

Diğer belgeler gibi *hüccet*lerde de kâğıdın üst kenarında "*hüve*" formülü bulunur.

---

[45] İrade-MV, nr. 23182/22.

[46] 17 Şa'ban 1256 tarihli i'lâmın arkasındaki der-kenar: İrade-MV, nr. 310/2.

[47] Bergama Kazası Nâibi'nin 17 Şa'ban 1256 tarihli i'lâmı der-kenarı: İrade-MV, nr. 310/3.

[48] İrade-MV, nr. 23182/16.

[49] Bayındır, s. 12.

[50] Bayındır (s. 12), hüccet cinslerini şöyle sıralamaktadır: bey', nafaka, vasiyet, vekâlet, ikrar, istidâne, sulh, vasi ve kayyım tayini, ferâğ-ı kat'î, ferağ bi'l-vefâ, fekk-i vefâ, ikale, icâre, kefâlet, havâle-i deyn, hibe ve teslim, tahmîl-i şehâdet, isbât-ı rüşd, ibrâ, akd-i müzaraa, akd-i müsâkat, müdârebe.

1. Tasdik İbâresi

Hüccet metnine geçilmeden önce kadının tasdikine yer verilir. Arabca olan bu ibâreler, hücceti tasdik edenin mevki'ine göre değişik şekillerde tertib edilmişlerdir[51].

Meselâ, **kadıasker**ler tarafından tasdik edilmiş hüccetlerde bu ibâre

"*Mutâbıkun li-aslihi'l-mumzâ el-mahtûm, harrerehû el-fakîr ileyhi subhânehû, Ali el-kadı bi-askeri Rumili, ufiye anh*",

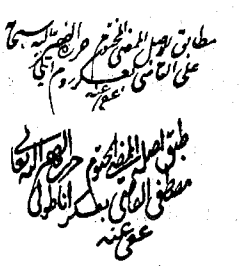
"*Tıbku aslihi'l-mumzâ el-mahtûm, harrerehû el-fakîr ileyhi [subhânehu] te'âlâ, Mustafa el-kadı bi-askeri Anadolu, ufiye anh*"[52],

"*El-emru hasbemâ hurrire fîhi Velîyyüddin Efendizâde Mehemmed Emîn el-kadı bi-askeri Rumili nemmekahû el-fakîr ileyhi te'âlâ gufira lehumâ*"[53],

"*Ta'allaka nazarî bimâ fîhi İbrahim el-kadı bi-askeri Anadolu, nemmekahu el-fakîr ileyhi te'âlâ gufira leh*"[54],

"*Ta'allaka bimâ fîhi, nazarü'l-fakîr el-kadı bi-askeri Rumili, ufiye anh*" veya

"*Ehâta ilmî bimâ fîhi, nemmakahû el-fakîr ileyhi subhânehû, es-Seyyid Fethullah, el-kadı bi-askeri Anadolu, gufira leh*"[55] şekillerindedir.

Şekil 223
Kazaskerlerin tasdik ibâreleri
(İpşirli, s. 184)

Kadılar taraflarından tasdik edilmiş hüccetlerde de birbirinden hayli farklı tasdik ibârelerine rastlanmaktadır.

"*El-emru hasbemâ hurrire fîhi, nemmekahû el-fakîr, ileyhi azze şânuhû Halil, el-kadı bi-medîneti Varna, gufira leh*"[56],

"*El-emru kemâ-rusime fîhi nemmekahû el-fakîr Elhac Ali, el-kadı bi-Ruha*"[57],

"*El-emru alâ mâ hurrire fîhi nemmekahû el-hakîr Mehemmed bin Ali el-kadı bi-Niğbolu, ufiye anhumâ*"[58].

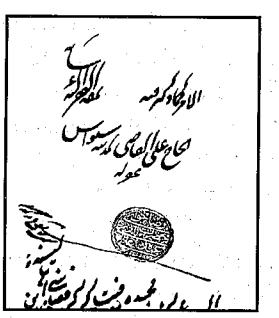
Nâiblerce düzenlenen hüccetlerin tasdik ibârelerinde ise

"*Sahha mâ-fîhi indî harrerehu el-hakîr Ali bin Yusuf, el-müvellâ bi-kazâyı Yoros hilâfeten, ufiye anhumâ*"[59],

"*El-emru hurrire fîhi, cerâ'l-fakîr Mir Ali el-müvellâ hilâfeten bi-medînei İzmir ufiye anhu*"[60],

"*El-emru kemâ rukıme fîhi nemmekahu ileyhi subhânehû İbrahim bin Süleyman el-müvellâ bi-Mardin el-mahmiyye hilâfeten ufiye anhumâ*"[61],

"*Cerâ mâ-fîhi indî ve ene'l-fakîr Mehemmed bin Muslihiddin el-müvellâ bi-Mar'aş hilâfeten*"[62] örneklerinde olduğu gibi mutlaka, tasdik edenin nâib olduğunu gösteren "el-

Şekil 224
Kadı tasdik ibâresi
(Cev-Ad, nr. 3316)

---

[51] İlmiye ricâlinin kullandıkları tasdik ibârelerine değişik örnekler için bk. Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensublarının İmzâ ve Tasdik Formülleri", *TBPDS*, s. 177-192.

[52] Tapu-Kadastro Genel Md. Kuyud-ı Kadime Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 582'den naklen İpşirli, a.g.m, s. 184.

[53] 22 Cemâzıyelevvel 1207 (5 Ocak 1793) tarihli ferâgat hücceti: MF, nr. 433.

[54] MF, nr. 433.

[55] İ.E.-Adliye, nr. 413'den naklen İpşirli, s. 183.

[56] A.Emirî.-III. Ahmed, nr. 1594'den naklen İpşirli, s. 189.

[57] 1 Safer 1010 (1 Ağustos 1601) tarihli hüccet: D.BŞM, dos. 3/73.

[58] 1 Rebi'ülâhır 1020 (13 Haziran 1611) tarihli hüccet: A.E.- III. Murad, nr. 404.

[59] Evâhır-ı Şa'ban 1001 (1593 Mayıs sonları) tarihli hüccet: A.DFE, dos. 1/82.

Şekil 225
Nâib tasdik ibâresi
(A.DFE, 220/75)

müvellâ", "hilâfeten" bazan da "nâib" kelimelerine rastlanmaktadır.

Hüccetlerin mâhiyetlerine göre değişik tasdik ibâreleri kullanılabildiği gibi, durumu yerinde tesbit eden nâibin meseleyi kadıya anlatmasından sonra düzenlenen hüccetlerin tasdik ibâreleri de

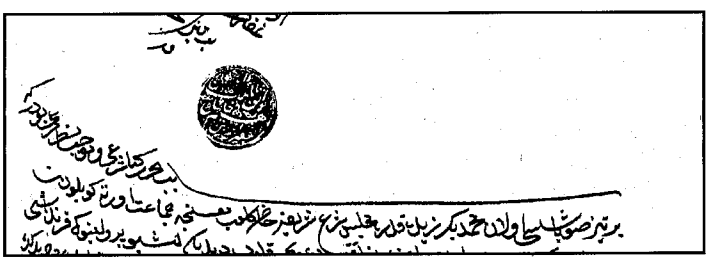
"*Uhbirtu bi-mâ fîhi nemmekahu el-fakîr ileyhi subhânehu Mustafa el-müvellâ hilâfeten bi-medîne-i Kostantınıyye gufira leh*"[63] veya benzeri şekillerde düzenlenebiliyordu.

Görüldüğü gibi, tasdik ibârelerinde kadıasker, kadı veya nâibin ismi ile vazife yeri mutlaka yazılır ve altına da mühür basılırdı.

Tasdiklerin, iki kadı, iki kadıasker tarafından yapıldığı da vâki'dir[64].

2. Başlangıç Formülü

Hüccetlerin belli başlangıç formülleri olup bunlardan en çok kullanılanlar,
"*S_____ebeb-i tahrîr-i kitab budur / oldur ki*",
"*S_____ebeb-i tahrîr-i kitâb-ı şer'î ve mûceb-i tastîr-i mer'î budur ki*",
"*S_____ebeb-i tahrîr-i hurûf budur / oldur ki*",
"*S_____ebeb-i tahrîr-i kitâb-ı sıhhat-nisâb oldur ki*";

Şekil 226
"Sebeb-i tahriri-i kitâb-ı şer'î ve mûceb-i tasdîr-i mer'î budur ki"
(A.DVN, dos. 5/68)

"*Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki*" kalıbları idi.

Bazılarında ise, hüccetin mâhiyetine göre değişik formüller de kullanılmıştır. Meselâ verâset isbâtı hüccetinde
"*Bâis-i tahrîr-i kitâb-ı naklî ve mûceb-i tastîr-i hitâb-ı hükmî budur ki*",
vekâlet hüccetinde
"*S_____ebeb-i tahrîr-i naklî budur ki*"[65] gibi şekiller görülmektedir.

3. Metin

a. Tarafların takdimi

Hüccet metni birkaç kısımdan meydana gelmiş olup önce tarafların takdimine yer verilmiştir. İsimlerin sırası ise *sulh hüccetin*de önce dâvâcı sonra dâvâlı; *ikrar hücce-*

[60] 28 Cemâziyelâhır 1001 (1 Nisan 1593) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/75.

[61] Evâsıt-ı Muharrem 1048 (25 Mayıs-3 Haziran 1638) tarihli hüccet: TSMA, nr. E. 5415/71.

[62] 1 Safer 1001 (7 Kasım 1592) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/71.

[63] *Mustafa Oğuz, "Huccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Tarih Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, foto 13.

[64] MF, nr. 433'deki fermanın arkasındaki hüccet-i zahriyede iki kazaskerin birden tasdiki vardır.

[65] M. Oğuz, *a.g.t*, s. XIII.

*ti*nde önce ikrâr eden sonra lehine ikrarda bulunulan; *satış hüccetin*de önce satıcı, sonra alıcı; *kira hüccetin*de önce kiralayan, sonra kiraya veren; *vasiyet hüccetin*de önce vasiyeti yapan, sonra o vasıyeti yerine getirecek olan; *vekâlet hüccetin*de önce vekâleti veren, sonra verilen; *feragat hüccetin*de önce feragat eden, sonra lehine feragat edilen şahıs şeklindedir.

Kimlik tesbiti yapılan şahsın

"*Kaza-yı Yoros'a tâbi' Kal'a-yı Anadolu sâkinlerinden Hüseyin Çelebi bin Rüstem er-râcil nâm kimesne*"[66],

"*Nefs-i Ruha'da Ferman veled-i Murad nâm zımmî*"[67],

"*Belgrad sâkinlerinden Veli Odabaşı nâm re'is*"[68],

"*Vilâyet-i Anadolu'da Kürretü'n-nuhas Kazasına muzâfe Ağlı Nâhiyesi'ne tâbi' Yağlıca nâm karye ahâlisinden olup mahmiyye-i İslâmbol'da Tahta'l-kal'a derûnunda vâki' kitabcı dükkânında sâkin kebabcı Hasan Beşe bin Osman nâm kimesne*"[69],

"*Anadolu'da Niğde Bor'u kasabası ahâlisinden olup mahmiyye-i İslâmbol'da Çarşamba Pazarı'nda vâki' bakkal dükkânında mütemekkin bakkal Anastas veled-i Balo nâm zımmî*"[70] şeklinde önce yaşadığı şehir, kasaba, köy ve / veya mahallenin adı, sonra kendisi ve babasının adı yazılır. Bu ilk kimlik tesbiti müslümansa genellikle "*nâm kimesne*" sözüyle, hristiyansa "*nâm zımmî*" şeklinde, bazan da "*nâm reis*" gibi sıfatı zikr edilerek tamamlanır. Maamafih, bu son ibâreye yer verilmeyen

"*Hâlâ Kûhpinikmîr aşîreti olup sâbıka Çemlik Beği olan Mülkeş Beğ*"[71] şeklinde bitirilen kimlik tesbitleri de bulunmaktadır.

Şayet birinci şahıs bir vekil vasıtasıyla temsil ediliyorsa kimlik tesbiti, sırayla müvekkil ve vekilin adları yazılmak üzere

"*Mahmiyye-i İstanbul hısnı ebvâbından Silivri Kapusu dâhilinde İbrahim Paşa Mahallesi'nde sâkine Zeyneb binti İbrahim nâm hâtûnun hâlen zevci ve tarafından husûs-i âtî'l-beyânda ber-vech-i câî sulh ve kabz-ı bedel ve ibrâya vekîl-i müseccel-i şer'îsi olan Çukadar Halil Ağa bin İbrâhim nâm kimesne*"[72] şeklini alır.

Bunu takiben ise

"*Meclis-i şer'-i şerîf-i enverde*",

"*Meclis-i şer'-i mutahhara gelüp*",

"*Meclis-i şer'-i şerîfde*" veya kısaca

"*Meclis-i şer'de*",

"*Meclis-i kazada*" yahut "*Mahfil-i kazada*" sözleriyle mahkemenin tanımına yer verilir.

Dâvâlı şahsın kimlik tesbiti mahkemenin tanımından sonra ve aynen birinci şahsın kimlik tesbiti gibi yapılır. Maamafih, mahkemenin tanımı yapılmadan

"... *nâm kimesne, mahmiyye-i İstanbul sâkinlerinden El-Hacı Hasan* ..."[73] şeklinde doğrudan doğruya ikinci şahsın kimlik tesbitine geçilen hüccetler de vardır.

İkinci şahsın kimlik tesbiti mahkeme tanımından hemen sonra yer alabileceği gibi ikisi arasında

"*bâis-i hâzihi'l-vesîka*"[74],

---

[66] A.DFE, dos. 1/82.

[67] Kira hücceti: A.DVN, dos. 5/75.

[68] Satış hücceti: A.E.-III. Murad, nr. 404.

[69] İŞSA, Ahi Çelebi Mahkemesi sicilleri, nr. 7/250, vr. 53a'dan naklen Bayındır, s. 15.

[70] Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 7/273, vr. 2a'dan naklen Bayındır, s. 16.

[71] İkrar hücceti: A.DVN, dos. 5/71.

[72] Sulh hücceti: Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 7/250, vr. 32a'dan naklen Bayındır, s. 17-18.

[73] A.DFE, dos. 1/82.

"*işbu bâisü'l-kitâb*"[75],
"*işbu hâfızü'l-kitâb*"[76],
"*işbu sâhibü'l-kitâb*"[77],
"*işbu râfi'ü'l-kitâb*"[78],
"*işbu hâmilü'l-kitâb*"[79] ibârelerinden biri de kullanılmış olabilir.

İkinci şahsın kimlik tesbiti de
"*berber el-Hac Süleyman Çelebi bin Abdurrahman nâm kimesne mahzarında ...*"[80],
"*hâlâ mîrimîrân-ı Mar'aş Mehemmed Paşa hazretlerinin çavuşbaşıları olan İlyas Ağa muvâcehesinde ...*"[81],
"*mahmiyye-i İstanbul sâkinlerinden el-Hac Hasan bin Abdullah er-râcil mahzarında ...*"[82] veya
"*Hüseyin Beşe bin Ahmed nâm kimesne muvâcehesinde ...*"[83],
"*es-Seyyid Mûsâ Efendi bin Mustafa nâm kimesne mahzarında...*"[84],
"*Niğbolu iskelesinin mültezimi olan Yako nâm yahudî mahzarında ...*"[85] şekillerinde yapılır. Son örnekte görüldüğü gibi, gayr-i müslimlerde, birinci şahıslarda olduğu gibi bu husus isimden sonra "*nâm yahudi*" veya "*nâm zımmî*" tarzında belirtilir.

Birinci şahıslar gibi, ikinci şahısların da mahkemede bir vekille temsil edilmeleri mümkündür. Böyle durumlarda kimlik tesbiti yine birinci şahıslarda olduğu gibi müvekkil ve vekil sırasıyla olmak üzere
"*düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham, nizâmü'l-âlem vezîr-i ekrem Hasan Paşa edâmallahu te'âlâ iclâlehû hazretlerinin Ruha'da vâki' emlâki üzerinde vekîl olan dergâh-ı âlî müteferrikalarından kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mustafa Ağa zîde mecduhû muvâcehesinde ...*"[86] şeklindedir.
İkinci şahsın ismini takiben, kime karşı dâvâcı olunduğu, yahut feragat edildiği, vs. yi göstermek üzere kullanılan "muvâcehesinde" veya "mahzarında" kelimelerinden sonra
"*ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î kılup*"[87],
"*ikrâr-ı tav'î ve i'tirâf-ı mer'î kılup*"[88],
"*bi't-tav' ikrâr u i'tirâf edüp*"[89],
"*ikrâr ve takrîr-i kelâm edüp*"[90],
"*takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i merâm edüp*"[91],

[74] Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 7/250, vr. 32a ve 53a'dan naklen Bayındır, s. 15, 17-18; İstanbul Sicilli, nr. 11, vr. 11a'dan naklen Oğuz, foto 49.

[75] Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 7/273, vr. 2a'dan naklen Bayındır, s. 16.

[76] Vanco Boskov, "Die *Hüccet*-Urkunde - Diplomatische Analyse", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 83.

[77] Boskov, gös. yer.

[78] İŞSA, İstanbul Sicilli, nr. 11, vr. 18b'den naklen Oğuz, örnek 41.

[79] Oğuz, örnek 44.

[80] Sulh hücceti: Ahi Çelebi Mahkemesi, nr. 7/250, vr. 32a'dan naklen Bayındır, s. 17-18.

[81] İkrar hücceti: A.DVN, dos. 5/71.

[82] A.DFE, dos. 1/82.

[83] Ahi Çelebi Mahkemesi Sicilleri, nr. 7/250, vr. 53a'dan naklen Bayındır, s. 15.

[84] Ahi Çelebi Mahkemesi Sicilleri, nr. 7/273, vr. 2a'dan naklen Bayındır, s. 16.

[85] Satış hücceti: A.E.-III. Murad, nr. 404.

[86] Kira hücceti: A.DVN, dos. 5/75.

[87] Balıkesir Sicillinden naklen Oğuz, örnek 5.

[88] Oğuz, örnek 9, 10.

[89] A.E.-III. Murad, nr. 404; A.DFE, dos. 1/82.

"*şöyle edâ-yı merâm edüp*"[92] veya kısaca
"*ikrâr edüp*"[93] gibi bir ifade ile konunun anlatılmasına geçilir.

b. Konunun Anlatılması

Bu kısımda önce birinci, arkadan ikinci şahsın ifadelerine yer verilir. Birinci tarafın ifâdesi hüccetin en önemli ve esaslı kısmıdır. Zîrâ, hüccetin hazırlanmasına sebeb olan meselenin esası burada ortaya konulmaktadır[94]. Tabiî, hüccetin mâhiyetine göre bu kısımda anlatılan şeyler değişir.

Bey'-i kat'î denilen kesin satış hüccetinde satış konusu olan şeyin, mülk ise yeri, sınırı, satış bedeli gibi hususlar
"*Mezarlık kurbunda taht-ı tasarrufumda mutasarrıf olduğum bir tarafı el-Hacı Abdi bağçesine ve bir tarafı Cenâbî Efendi bağçesine ve bir cânibi Küçük Mehemmed er-râcil bağına ve bir tarafı mezarlığa müntehî ve mülâsık olup hudûd-ı erba'a ile mahdûd olan mülk gül bağçemi işbu hâmilü'l-hurûf mezbûr el-Hacı Hasan'a râyic fi'l-vakt iki bin akçeye bey'en bâten bey' edüp*"[95] şeklinde; mal ise
"*Niğbolu iskelesi mühimmâtıyçün şayka nam bir kıt'a sefînemi ümenâ-yı mezbûrûna on altı bin dokuz yüz elli akçeye bey' edüp*"[96] veya benzeri bir tarzda belirtildikten sonra
"*kabz-ı semen-i ma'dûd ve teslîm-i mebi'-i mahdûd eyledüm, ba'de'l-yevm keyfe mâ yeşâ mutasarrıf olsun, dedikte*" şeklinde satıcının ifadesi bitirilip alıcının, satıcının sözlerini tasdik ettiği
"*mukırrun lehü'l-mezbûr mukarr-ı merkumu tasdîk-i vicâhî ve tahkîk-ı şifâhî edüp*"[97],
"*mukırr-ı mezbûrun ikrâr-ı meşrûhun mukırrun leh-i mezbûr İbrahim ve şürekâsı bi'l-muvâcehe tasdîk ve tahkîk edindikden sonra*"[98] veya daha kısa olarak
"*ikrârın vicâhen mûmâileyh Mustafa Ağa tasdîk edüp*"[99] gibi bir cümlecikle gösterilir. Bu cümleciğin sonundaki "*etmek*" fiili, cümlenin tertib tarzına göre değişik ekler alarak "*etmeğin*", "*etdikde*", "*etdiğinde*", "*edicek*" biçimlerine de girer[100].

Metnin son kısmı, hüccetin, istek üzerine verildiğini gösteren ve
"*Vuku'u üzre bi't-taleb kayd-ı sicill olunup bu vesîka verildi*"[101],
"*gıbbe't-tasdîkü'ş-şer'î mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu*"[102],
"*ba'de'l-mesmu' hayyız-ı kabûlde vâki' olup bu ketb-i vesîka tahrîr olundu*"[103] veya benzeri şekillerde kaleme alınır.

---

[90] A.DVN, dos. 5/75.

[91] Boskov, a.g.m, s. 84.

[92] Boskov, a.g.m, s. 84.

[93] A.DVN, dos. 5/71; D.BŞM, dos. 3/73; TSMA, nr. E. 5415/71.

[94] Boskov, s. 84.

[95] A.DFE, dos. 1/82.

[96] Evâsıt-ı Ramazan 1002 (31 Mayıs-9 Haziran 1594) tarihli hüccet: A.E.-III. Murad, nr. 404/2

[97] A.DFE., dos. 1/82.

[98] A.E.-III. Murad, nr. 404/2.

[99] 1 Safer 1010 (1 Ağustos 1601) tarihli hüccet: D.BŞM., dos. 3/73.

[100] Boskov, s. 86.

[101] D.BŞM, dos. 3/73.

[102] 28 Cemâzıyelâhır 1001 (1 Nisan 1593) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/75.

[103] Evâsıt-ı Muharrem 1001 (18-27 Ekim 1592) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/68.

Bey' bi'l-vefâ denilen satış hüccetinde ise ufak bazı farklılıklar vardır. *Bey'-i kat'î hüccetin*de, satış kesin olduğu halde *bey' bi'l-vefâ hüccetin*deki satışta, satıcı, bedelini ödediği takdirde malı geri almak üzere satış yapmaktadır. Dolayısiyle bu hüccet aslında bir rehin hüccetidir[104]. Borç ödendiğinde mal eski sahibi tarafından geri alınmakta ve geri alış demek olan ikinci satış için yeni bir hüccet düzenlenmektedir. Bu hüccetlerin ilkinde

"*bey' bi'l-vefâ*" veya

"*bi-tarîki'l-istiglâl*" tarzında satışın şekline işâret edilmiştir. İkinci hüccetlerde bu satışın bir rehin dolayısiyle yapıldığına

"*Meblâğ-ı merkum hakîkatde mezbûr Mehmed Emin Ağa'nın müvekkilim mersûma deyni ve menzil-i mezkûr rehin olmağla müvekkilim mersûm Lanbek zımmî, kable edâi'd-deyn rızâsiyle menzil-i mezkûru rehniyyetden fekk birle mezbûr Mehmed Emin Ağa'ya teslim, ol dahi kabz ve tesellüm etmekle ...*"[105] tarzında işaret edildiği de vâki'dir.

Sulh hüccetinde, anlaşmazlık konusu belirtildikten sonra sulh olmak üzere tarafların anlaştıkları meblâğ, ödemenin peşin veya vâdeli oluşuna işâret edilir. Eğer vâdeli ise ödeneceğine dâir gösterilen kefilin adı kayd olunduktan sonra aradaki anlaşmazlığın giderildiği ve bu anlaşmayı tarafların kabul ettikleri belirtilir.

Kira hüccetinde, satış hüccetinde olduğu gibi

"*... sâhib-i sa'âdet hazretlerinin emlâkinden hâric-i Ruha'da ?'da vâki' Çekice değirmeni dimekle ma'rûf bir bâb iki göz değirmeni ile yine bir bâb iki göz sel değirmeni*" gibi kiralanan şey/şeylerin yeri/yerleri belirtildikten sonra

"*işbu sene aşere ve elf safer-i muzafferinin gurresinden bir sene tamâmına varınca*" şeklinde kiralamanın hangi tarihler arasında geçerli olduğu ve

"*Diyar-ı bekr hesâbı üzre kırk bin akçeye*" gibi ödemenin hangi para birimine göre yapılacağı ve kira bedeli, daha sonra da kiracının adı kayd edilir. Şâyet, kira süresi uzatılacak ve kira bedelinde değişiklik yapılacaksa bu da

"*... uhdesinde olup hâlâ tarih-i mezbûrdan yine bir sene tamâmına varınca on bin akçe ziyâdesiyle zikr olunan iki bâb değirmenleri elli bin akçe*" tarzında bir ifâde ile belirtilir. Eğer, anlaşma içinde başka şartlar varsa onlar da müstecirin

"*icâreye uhdeme kabûl eyledim ... olmak üzere kavl eyledim*"[106] şeklindeki sözüyle ifade edilir. Bundan sonraki kısmı diğer hüccetlerde olduğu gibi ikinci tarafın tasdiki ve taleb üzerine hüccetin verildiğine işaret edilmesidir.

İkrar/îtiraf hücceti diğerlerine nazaran kısadır. Bunlarda ikrar kısmı,

"*Bundan akdem mezbûr İlyas Ağa beni ve oğlum Arslan'ı habs eylemiş idi. Lâkin eşyamızdan ve akçemüzden bir nesnemüz almadı*"[107] şeklinde bitirilmektedir.

Devlet Arşivinde bol olarak rastladığımız bir hüccet türü de **teslim/tesellüm** hüccetleridir. Her hangi bir malın teslim edildiğinde bunun kadı önünde tescil olunmasıyla muâmele resmiyet kazanmış olmakta; böylece ilerde haksız taleblerde bulunulması önlenmekteydi. Bu tip hüccetlerde

"*Mühimmât-ı mezbûreden on hasır içinde altmış üç kantar ve yirmi lodra siyah üzüm ve iki kalem içinde bin altı yüz kırk aded enâr-ı şirin ki, altı kantardır. Cem'an altmış dokuz kantar ve yirmi lodra eşya-yı mezkûreyi mübâşir-i mûmâileyh yedinden alup sefîneme tahmîl edüp mahall-i me'mûre îsâl ve teslîme ta'ahhüd etdiğimden sonra navlıyçün bin sekiz yüz akçeyi dahi ahz u kabz etdim*"[108] şeklinde teslim alınan şey veya

---

[104] Bayındır, s. 12 not 35.

[105] 1 Cemâzıyelâhır 1201 (21 Mart 1787) tarihli hüccet: A.DFE, dos. 220/59.

[106] 1 Safer 1010 (9 Ağustos 1601) tarihli hüccet: D.BŞM, dos. 3/73.

[107] Evâil-i Safer 1001 (7-16 Kasım 1592) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/71.

[108] 28 Cemâzıyelâhır 1001 (1 Nisan 1593) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/75.

şeyler sayılır, her hangi bir ödeme yapılmışsa bu da ne için olduğu ve mıkdarı tasrih edilmek üzere belirtilirdi.

İkinci tarafın, birinci şahsın ifadesini reddetmesi halinde, birinci taraf iddiasını isbat etmekle mükellef olurdu. Bu husus, hüccette

"*gıbbe's-su'al ve akîbü'l-inkâr müdde-i mezbûrdan sıdk-ı mekaline beyyine taleb olundukda*" şeklinde ifade edilir; bundan sonra "udûl-i müslimîn" denilen iki şâhidin şehâdetlerine yer verilirdi. Bunlar, birinci tarafın şâhidleri olduğundan şehâdetleri de onun lehine olur ve sözleri daima

"*Bu husûsa şâhidlerüz, şehâdet dahi ederiz deyüp*" ifadesiyle bitirilirdi[109]. Daha sonra kadı, şahidlerin ifadelerinin doğruluk derecesinin tahkik edildiğini

"*ba'de'l-mesmu' hayyız-ı kabûlde vâki' olup*"[110] veya

"*ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri hayyız-ı kabûlde vâkı'a oldukdan sonra*"[111] sözleriyle belirtirdi.

c. Sicille Kayd

İkinci tarafın ifâdesinden sonra tesbit edilen husûsun sicille kayd edildiği

"*vuku'u üzre bi't-taleb kayd-ı sicill olunup bu vesîka verildi*"[112],

"*mâ vaka'a bit-taleb ketb olundu*"[113],

"*mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb sebt-i sicill olundu*"[114],

"*bu sahîfe-i sahîhi'n-nevâl, cereyân-ı hâl üzre tesvîd olunup*"[115],

"*bu hurûf-ı ber-sebîl temessük ketb olunup*"[116] şeklinde ifâde olunur. Hüccet, tarafların isteği üzerine ellerine verilmişse bu da yukardaki ifadeden sonra

"*yed-i hâmile vaz' olundu*"[117],

"*yed-i tâlibe vaz' ve def' olundu*"[118] şekillerinde belirtilir. Bazı hüccetlerde, bunun, gerektiğinde temessük yerine kullanılacağına bu ifâdeden sonra

"... *ki, lede'l-hâce temessük edine*"[119],

"... *ki, lede'l-hâce ibrâz edüp isticâc edine*"[120] şeklinde, bazan da

"... *ber-sebeb-i temessük ketb olunup...*" gibi arada işâret edilir[121].

4. Tarih

Hüccetlerin tarihleri, fermanlar gibi Arabca olarak ve yazı ile yazılır.

---

[109] Boskov, s. 86.

[110] Evâsıt-ı Muharrem 1001 (18-27 Ekim 1592) tarihli hüccet: A.DVN, dos. 5/68.

[111] Boskov, a.g.m, s. 86.

[112] D.BŞM., dos. 3/73.

[113] A.DVN, dos. 5/71 ve 75 .

[114] D.BŞM, dos. 2/17.

[115] A.E.-III. Murad, nr. 404.

[116] A.E.-III. Murad, nr. 404/2.

[117] A.E.-III. Murad, nr. 404.

[118] A.E.-III. Murad, nr. 404/2.

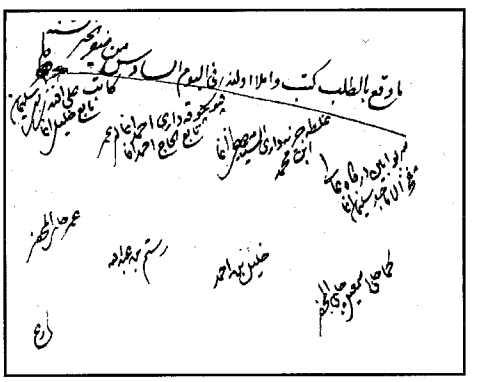
[119] A.E.-III. Murad, nr. 404.

[120] A.E.-III. Murad, nr. 404/2.

[121] A.DFE., dos. 1/82.

5. Şuhûdü'l-hâl

Son rükün, "*Ş_____uhûdü'l-hâl* başlığı altında, hüccete konu olan meselenin görüşülmesi sırasında hazır bulunan kimselerin adlarını ihtivâ eden kısımdır. Şahidlerin adlarının mevcudiyeti, bir bakıma dâvânın umûma açık olduğu ve dolayısiyle tarafsız olarak görüldüğünün delîli kabûl edilmektedir[122].

Şekil 227
Şuhûdü'l-hal
(A.DFE, 227/59)

Bu şâhidler, çoğu kere "*Ramazan bin Hüseyin*", "*Elhac Abbas bin Hasan*", "*Ali Çelebi bin Mahmud*", "*Hâfız Efendi bin Hüseyin Efendi*" gibi, baba adı ile birlikte zikr edilirler. Maamafih, "*Musa Efendi, el-hatîb*", "*Mahmud Halîfe, el-müezzin*", "*Elhac Mustafa, et-tâcir*" gibi baba adının yerini mesleklerinin aldığı da az değildir. Bazan da "*Bekir Halîfe bin Mustafa el-imâm*" veya "*Şeyh Mehmed bin Bekir, el-kassab*" şeklinde hem baba adı, hem de mesleği yazılmıştır. Bu meslekler incelendiğinde şahidlerin arasında ulemâ, esnaf, mülkî ve askerî sınıf mensublarının yer aldığı görülür. Aslında en fazla rastlanan "*el-muhzır*" adıyla anılan mahkeme mübâşirleri ile "*kâtibü'l-hurûf*" denilen hücceti yazan kâtibdir[123]. Taraflardan birinin gayr-i müslim olması halinde gayr-i müslim şâhid isimlerine de rastlanır. Gayr-i müslim şâhidlerin isimlerinin sonlarına dinlerini gösteren "zımmî" yahut "yahudî" gibi kelimeler eklenir. Böylece isim "*Bedro veled-i Vasil zımmî*" şeklinde yazılır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu şâhid adları, sadece sicillerde değil, hüccet orijinallerinde de dâima kâtib tarafından yazılmış olup birer imza değildir.

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Beyaz Üzerine Hüccet

Bu hüccetlerin çoğu 15-16 x 28-30 cm. eb'adında kâğıdlara yazılmıştır. Kâğıdın üst yarısında sadece tepede "hüve" yazısı ile üstten ikinci 1/4'lik kısmında tasdik ibâresi ve hemen altında mühür bulunur. Yazı cinsi çoğunlukla ta'lik olmakla birlikte diğer bazı yazı cinsleri de kullanılmıştır. Hüccet metni, kağıdın alt yarısında olup sağda 4 cm. kadar bir marj bırakılmıştır. Üstte "sebeb-i tahrîr"in "sin"i, altta "şuhûdü'l-hâl"in "şın"ı satırların hemen hemen 5/6'lık kısmını kaplar; formüllerin diğer kelimeleri 1/6'lik kısma yerleştirilmiştir. 5/6-1/6 oranı zaman zaman ufak değişiklikler gösterir. Şahid sayısı genellikle bir satıra beş isim sığacak şekilde düzenlenmiştir. Daha fazla şahid bulunması halinde ikinci satıra geçilir. İsmi yazılan şâhidlerden başkalarının da mahkemede hazır bulunduklarını ifâde eden "*ve gayruhim*", "*ve gayruhim mine'l-hâzırin*" kelimeleri ise çok kere şâhid isimlerinin altına müstakil olarak, bazan da şâhid isimlerini müteâkib dikkat çekici bir ara verildikten sonra aynı satıra yazılmıştır.

2. Hüccet-i Zahriyye

Hüccet-i zahriyye, ferman, berat, sebeb-i tahrir hükmü gibi belgelerin arkalarına, belgenin cinsine göre değişmek üzere, feragat, teslim - tesellüm, ödeme, vs. hususlarda yazılan hüccetler için kullanılan bir tabirdir. Muhtevâ ve şekil bakımlarından beyaz üzerine yazılan hüccetlerden farklı değildir. Sadece hüccetin sonu ekseriya

[122] Boskov, s. 87.

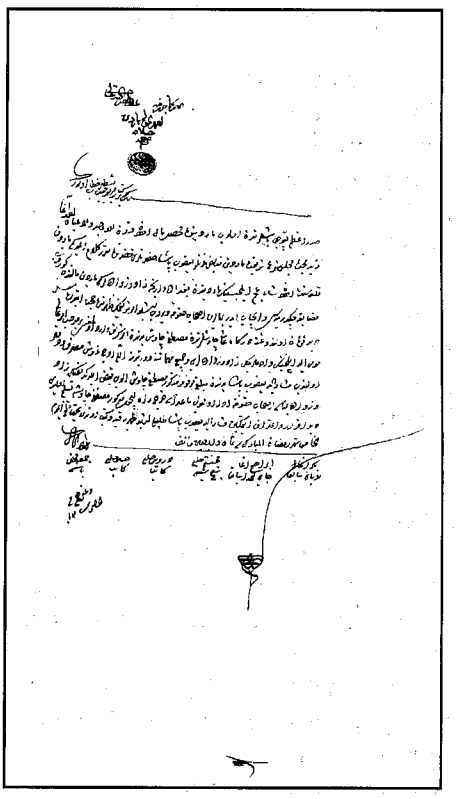
[123] Boskov, s. 87.

"... *deyü ikrâr u i'tirâf etmeğin müşârünileyh Yâkub Paşa talebiyle işbu zahriyye kayd u ketb olundu*"[124],

"... *merkum Zülfikar Ağa vech-i meşrûh üzere tasdîk etmeğin talebiyle işbu emr-i şerîfin zahrına kayd u ketb olundu*"[125] şekillerindeki gibi *zahriyye* olduğu belirtilerek bitirilmiştir.

Hüccet-i zahriyyenin tarihi, daima, ön yüzdeki belgenin tarihinden sonradır.

Hüccet-i zahriyyelerin yazısı, kâğıdın ön yüzündeki belgenin yazısı ile aynı istikamettedir. Belgenin ön yüzündeki yazı içe gelecek şekilde ve sağ kenar üste gelmek üzere, kâğıt enden ikiye katlandığında hüccet-i zahriyye üstte kalacak tarzda yazılmıştır. Yani, hüccet-i zahriye, arka yüzün sol tarafında ve kâğıdın alt yarısında yer alır. Varsa defterdar imzaları, vs. ile bu yüzdeki diğer yazı ve işaretler ise ters istikamettedir.

Şekil 228
Hüccet-i zahriyye
(TSMA, nr. E.5222/32)

3. Çift Hüccet (Rehin ve Fekk-i rehin hüccetleri)

Bey' bi'l-vefâ denilen rehin hüccetleri ile borcun ödenmesinden sonra düzenlenen *fekk-i rehin* hüccetleri aynı kâğıt üzerinde bulunmaktadır. Kâğıdın solunda ilk satışı, sağında ise ikinciyi belgeleyen hüccetler yer alır. Hatta ikinci hüccetin satır sonları birinci ile âdetâ iç içedir. Fakat ikinci hüccetin satırları, birinciye göre farklı aralıklarla yazılmıştır. İlk hüccetin satırları sıksa ikincininki daha aralıklı, seyrekse daha sık yazılmıştır. Kelimeler birbiri üstüne gelmek üzere satırların yukarıya doğru kavislendiği hüccetler de vardır. Yazı ise ekseriya ta'likdir.

IV. VAKFİYE

Arabca asıllı bir kelime olan *vakf*, "durdurmak", "alıkoymak" mânâlarına gelmektedir. Terim olarak *vakıf*, bir kimsenin, Allaha yakın olmak gayesiyle, menkul veya gayr-i menkul mal veya mülkünü dînî ve sosyal bir gaye için tahsis etmesidir[126]. *Vakfiye* ise vakf edilen şeyin vasıfları ve vakf edilme şartlarını ihtivâ eden ve kadı tarafından tasdik edilen bir belgedir. Başka bir ifade ile, vakıf tasarrufunun senet ve hüccet, vakıf hükmî şahsiyetinin nizamnâmesidir[127].

Hür, aklı başında ve ergin olmak, her hangi bir borç yüzünden malını kullanmaktan alıkonulmamış bulunulmak şartıyla herkes vakıf te'sis etmek hakkına sahibdi. Bunun gibi, vakf edilen şeyde de, gelirinin devamlı olması, vâkıfın tam mülkiyeti altında bulun-

[124] Mardin Kadısı'na gönderilen 21 Şa'ban 1048 (28 Aralık 1638) tarihli fermanın arkasındaki 5 Ramazan 1048 (10 Ocak 1639) tarihli hüccet-i zahriyye: TSMA, nr. E. 5222/32.

[125] Evâsıt-ı Muharrem 1048 (25 Mayıs-3 Haziran 1638) tarihli hüccet-i zahriyye: TSMA, nr. E. 5415/71.

[126] Tafsilât için bk. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XIII (1982), s. 153-154.

[127] Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 92.

ması gibi bazı şartlar aranırdı[128]. Bütün bu şartların mevcud olması hâlinde *vâkıf* denilen vakıf sahibi, vakf ettiği şeylerin bir dökümünü ve ne gibi şartları hâiz olacağını bütün teferruatıyla kayd ettirdiği bir vakfiye / vakıfnâme tanzim ettirirdi.

A. RÜKÜNLERİ

1. Tasdik İbâresi

Hüccetler gibi vakfiyyelerin başında da bir veya daha fazla sayıda kazasker veya kadıların tasdikleri yer alır. Vakfiyenin, aynı anda iki kişi tarafından tasdik edilmesi mümkün olabildiği gibi, geçerliliğini tasdik makamında, o yerde değişik tarihlerde vazife görmüş kadılar tarafından da tasdik edilmiş bulunabilir[129]. Padişahlar tarafından yapılmış vakıfların vakfiyelerinin bazılarında kadı'nın tasdik ibâresi, tuğranın altında yer alır. Bazı padişah veya hânedâna mensûbiyeti olanların vakfiyelerinde ise, vakfiyenin üstünde

"*İşbu vakfiye-i ma'mûlün bihânın kâffe-i şurût u kuyûdu ilâ mâşâallahi te'âlâ düstûrü'l-amel ola*"[130],

"*İşbu vakfiye-i ma'mûlün bihâ ile amel ve hareket olunup hilâfından hazer ve mücânebet oluna*"[131],

"*Hasbünallah lâ-ma'bûde sivâh ellezîne yüsârı'ûne fi'l-hayrât âyet-i beşâret gayeti iktizâsı üzere ibtiga-yı li-merzâti'llâhi te'âlâ ta'yîn-i şurût u kuyûd ile tenfîz-i ahkâm-ı hayriyyet-irtisâmı matlûb-ı mülûkânem olan işbu vakfiye-i ma'mûlün bihâ bi-aynihâ kalemine kayd ve mûcebince amel oluna*"[132] gibi bir "unvânına hatt-ı humâyûn" bulunur.

2. Davet

Nâme-i humâyûn ve ahidnâme-i humâyûnlarda olduğu gibi vakfiyelerde de Allaha hamd u senâda bulunulan bir davet rüknü vardır. Davet formülleri, padişaha âid belgelerdekilerden farklı ve pek çeşidli olup burada birkaç örnekle yetinilecektir[133].

"*Hamd-i nâ-ma'dûd ol zât-ı celîli'ş-şân-ı vâcibi'l-vücûd celle celâluhû dergâh-ı mekârim-penâhına su'ûd ile mes'ûddur ki*"[134],

"*Elhamdü lillâhi'llezî ce'ale es-sadakati'l-câriyeti sebebe'n-necâti mine'n-nâr. Ve's-salâtü ve's-selâmü alâ Nebiyyi'l-muhtâr ve alâ âlihî ve ashâbihî mâ-ta'âkabe'l-leyli ve'n-nehâr*"[135],

"*Hamd-i bî-kıyâs ve şükr-i sipas ki, ayar ve mıkdârı makdûru temyiz ve ihâta-i mîzân ve mıkyas ve mahsûr u vezn ve kıstas-ı idrâk ve ihsâs değildir. Ol gayıbdân-ı zevâhir ve bevâtın-ı nâs, cellet azametuhû hazretlerinin cenâbına lâyık u sezâvârdır ki*"[136].

---

[128] Yediyıldız, a.g.m, s. 154.

[129] Nitekim, bunun bir örneği Sultan I. Murad'ın Keşan köylerinden Telkat'da tesis ettiği vakfın vakfiyesinde görülmektedir. Neşet Çağatay, "Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), 11 ve 13 (vakfiyenin fotoğrafı).

[130] Sultan I. Abdülhamid'in hattı: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, vakfiye nr. 178'deki bu vakfiyenin ilk sayfasının fotoğrafı için bk. İbrahim Ateş, "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), 40.

[131] VGMA, vakfiye nr. 132K'daki Sultan III. Selim'in hatt-ı humâyûnu için bk. Ateş, a.g.m, s. 41.

[132] VGMA, vakfiye nr. 190K ve 192K'daki II. Mahmud'un hatları: Ateş, a.g.m, s. 42 ve Sadi Bayram, "Sultan II. Mahmud'un vakfiyelerindeki tezyinat", *a.g.d.*, s. 163 ve 169 daki fotoğraflar.

[133] Vakfiyelerdeki Allaha hamd u senâ ve diğer duâlar için bk. İbrahim Ateş, a.g.m.

[134] Hekimbaşı Ömer Efendi vakfiyesi: VGMA, Haremeyn defteri, nr. 746, s. 270.

[135] Hacı Şeyh Mehmed Efendi'nin 22 Zilka'de 1272 (25 Temmuz 1856) tarihli vakfiyesi: VGMA, *Vakfiye defteri*, nr. 583, s. 2'den naklen Ateş, a.g.m, s. 9.

Allaha hamd u senâdan sonra bazı vakfiyelerde sahabelere de

"*Ve dahi âl ü ashâb-ı emcâdı ve evlâd-ı kirâmı etbâ-ı mu'tâd üzerlerine olsun ki, sem'a mevkuf olan hayır eseri lisân-ı hayrü'l-beşerden rivâyet ile hüdâtı râh-ı dîn-i mübîn ve mevrûs-ı ulemâ-yı râsihîn olan ilme'l-yakîn takvâ-yı vereseye teblîğ ve vasıyyet ile evvelen menzil-i hakke'l-yakîn olmuşlardır*" [137] şeklinde duada bulunulur.

Allaha hamd, Hz. Muhammed'e salât u selâmdan sonra "hayr u hasenâtın ecr ü sevâbı" ile bu konudaki âyet ve hadislere yer verilir ki, bunlar giriş mâhiyetinde olup vakfiyenin hukukî bünyesinden kabûl edilmezler[138].

3. Vâkıfın Tanımı

Davet rüknünden vakfiye metnine geçişte,

"*İşbu kitâb-ı sıhhat-nisâbın tahrîr ü inşâsına bâis ü bâdî oldur ki*"[139],

"*İşbu vakfiye-i celîlü'ş-şân ve cerîde-i bedi'i'l-unvânın tahrîr ü inşâsına bâdî ve tastîr ü imlâsına âdî oldur ki*"[140],

"*Binâen alâ zâlik bu kitâb-ı müşkîn-nisâbın tahrîrine bâ'is ü bâdî ve bu anberîn nikabın imlâ vü tastîrine âdî oldur ki*"[141] tarzında bir geçiş formülü kullanılır.

Bunu takiben "vâkıf" denilen vakıf sahibinin tavsifine geçilir. Burada, çok kere

"*Mahmiye-i İstanbul'da Kalenderhâne Mahallesi ahâlisinden sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât fahrü'l-a'yân Elhac Hasan Ağa ibn Eş-şeyh Mehmed Efendi*"[142] yahut

"*Mahmiye-i İstanbul'da Kasab İlyas Mahallesi'nde sâkine ve zâtı zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmi müslimîn ta'rifleriyle mu'arrefe olan sâhibetü'l-hayrât ve râgıbetü'l-hasenât Afîfe Hâtun ibnetü ...*"[143] şeklinde vâkıfın önce yaşadığı şehir, kasaba ve mahallesi, sonra adı zikr edilir. Bazan da

"*Hâlâ ser-etibbâ-yı şehriyârî sipihr-iktidâr-ı Hurşid-fer ve şehinşâh-ı cihandâr-ı bülend-ahter olan ... Nuh Efendi bin Abdülhay netîce-i ahvâl ve intihây-ı âmâlin tedebbür ü tefekkür edüp ... metâ'-ı hayrâtı i'dâda sâ'î olmağın*"[144] örneğinde olduğu gibi önce vazifesi ve ismi yazılıp sonra

"*Mahmiyye-i İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Câmi'-i şerîfi kurbünde vâki' sa'âdet-hânelerinde akd olunan meclis-i şer'-i şerîf-i şâmihi'l-imâd ve râsihi'l-evtadda*[145] şeklinde ikamet yeri ile birlikte meclisin akd edildiği yer de belirtilir.

4. Mütevellînin Tanımı

Müteâkıben ise "*mütevellî*" denilen vakfın idarecisinin tayini ve vakfın tescili için mütevellî önünde yapılan ikrar

---

[136] 23 Safer 1151 (12 Haziran 1738) tarihli Veliyüddin Efendi vakfiyesi: VGMA, *Vakfiye defteri*, nr. 25K'dan naklen Ateş, a.g.m, s. 11.

[137] Veliyüddin Efendi'nin 21 Receb 1173 (10 Mart 1760) tarihli vakfiyesi: VGMA, *Vakfiye defteri*, nr. 580, s. 38'den naklen Ateş, a.g.m, s. 12.

[138] Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri*, s. 92.

[139] Cârullah Veliyüddin Efendi'nin 5 Cemâzıyelâhır 1151 (20 Eylül 1738) tarihli vakfiyesi: VGMA, Haremeyn Evkafı Defteri, nr. 736, s. 80.

[140] Çavuş-zâde Aziz Mehmed Efendi, *Dürrü's-sukuk*, I, İstanbul 1277, s. 155.

[141] *Dürrü's-sukuk*, I, 157.

[142] 23 Safer 1123 (12 Nisan 1711) tarihli Hasan Ağa dârülhadisi vakfiyesi: VGMA, KE, nr. 624, s. 471.

[143] *Dürrü's-sukuk*, I, 159.

[144] VGMA, Haremeyn, nr. 734, 79b.

[145] Nuh Efendi vakfiyesi.

"*Vakf-ı âtîyü'l-beyâna li-ecli't-tescîl ve'l-itmâm emrü't-tekmîl mütevellî nasb u ta'yîn eyledikleri sulbî oğulları umdetü'l-müderrisîn-i kirâm Ebûbekir Efendi mahzarında ikrâr-ı tam ve takrîr-i kelâm edüp*"[146] ifadesiyle dile getirilir.

Vâkıfın ikamet yerinin başa alınması durumunda ise bu kısımda

"*Meclis-i şer'-i şerîf-i Hazret-i Muhammedî ve mahfel-i dîn-i mübîn-i Ahmedî ... alâ şâri'ada vefk-i âtiyü'l-beyâna li-ecli't-tescîl mütevellî nasb eylediği Zekeriyya Efendi mahzarında ikrâr-ı tamm ve takrîr-i kelâm edüp*"[147],

"*Niyyet-i hâlisâne ve taviyyet-i sâdıkane ile Meclis-i Şer'-i şerîf-i şâmihü'l-evtarda zikr-i âtî vakfına li-ecli't-tescîl ve'l-itmâm emrü't-tekmîl mütevellî nasb u ta'yîn eylediği ... mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î edüp*"[148] şeklinde bir ifade kullanılır

5. Mevkufun Tanımı

Vakıf terimi olarak, vakf edilen şeye "*mevkuf*" adı verilir. Vakfiyelerde mütevellinin tanımından sonra *mevkuf*un tanımı yer alır. Mevkufun gayr-i menkul olması halinde, tanımda önce

"*Hâlâ silk-i mülk-i sahîhimde münselik emlâkimden mahmiyye-i mezbûrede zikri mürûr eden Kalenderhâne Mahallesi'nde vâki' iki taraftan âhar mülküm ve iki taraftan tarîk-i amm ile mahdûd*"[149],

"*Mahmiyye-i mezbûrede Molla Gürânî Mahallesi'nde bir taraftan Kıbleli-zâde Mehmed Bey'den müşterâ mülk menzilim ve bir taraftan yine mûmâileyhden müşterâ mülk bağçem ve tarafeyni tarîk-i âmm ile mahdûd*[150] şeklinde bulunduğu yer belirtilip arkasından sınırları çizilir. Bu sınırlar, örneklerde de görüldüğü gibi, etrafındaki mülklerin kimlere âid olduğunun sayılması şeklindedir. Eğer bir veya iki tarafından yol geçiyorsa bu daima "*tarîk-i âmm*" şeklinde ifade olunur, sokak adı bulunmaz. Eğer, mevkuf sayısı birden fazla ise birincinin tanımı bittikten sonra

"*ve yine mahalle-i mezbûrede vâki' bir tarafında Zeyneb Hâtûn ile oğlu Mehemmed nâm sagîr beyninde müşterek olan menzil ve bir taraftan şeyhü'l-islâm-ı sâbık merhûm Ali Efendi'nin zevcesi nâm hâtûn yedinde olan menzil ve bir taraftan ba'zan Süleyman Çelebi mülkü ve ba'zan müteveffâ Muharrem Çelebi veresesi yedlerinde olan menzil ve bir taraftan ba'zan müteveffâ es-Seyyid el-Hac Ahmed bin Ömer hâtûnu Havvâ nâm hâtûn mülkü ve ba'zan tarîk-i âmm ile mahdûd*" örneğinde olduğu gibi "*ve yine*" denilerek ikinciye, sonra üçüncü, dördüncü,.. ye geçilir.

Vakfa konu olan şeyler sadece gayr-i menkuller değildir. Taşınabilir mallar ve para da vakf edilebilir.

Mevkufun nakid olması halinde tabiî tanımda da farklılık olur. Burada bahis konusu olacak şey, nakdin mıkdarıdır. Onun için tanım

"*atyeb-i mâl ve enfes-i menâlimden nakd-i râyicü'l-vakt beş yüz guruş ifrâz ve kemâl-i imtiyâz ile mümtâz edüp*[151] gibi sadece vakf edilen meblâğın belirtilmesi şeklinde oldukca kısa olur.

Mevkufun gayr-i menkul olması halinde, sınırları çizildikten sonra sıra ihtivâ ettiği şeylere gelir.

"*... fevkanî bir mescid-i şerîf ve tahtânî dokuz bâb hücre ve câmeşûy-hâne ve bir su kuyusu ve musluk ve iki kenîf ve bir mıkdar havlu ve mescid-i şerîf tahtında üç kepenk bir bakkal dükkânını müştemil dârü'l-hadîs*"[152] şeklinde kısa tavsifler yanında mevkufun ihtivâ ettiği birimlere göre

[146] VGMA, Haremeyn, nr. 734, 79b.

[147] VGMA, KE, nr. 624, s. 471.

[148] *Dürrü's-sukuk*, I, 163.

[149] Hasan Ağa Dârülhadisi vakfiyesi, VGMA, KE, nr. 624, s. 471.

[150] Hekimbaşı Ömer Efendi vakfiyesi: VGMA, Haremeyn, nr. 746, s. 271.

[151] *Dürrü's-sukuk*, I, 154.

"... *dâhiliyyesi tabaka-i ulyâda iki bâb oda ve bir sofa ve bir tahta-bend ve tabaka-i vustada iki bâb oda ve kenîf ve tahtânî bir hamam ve bir câmekân odası ve dehliz ve matbah ve bir kilâr ve havlu ve kenîf ve bir köşk ve havuz ve bir kuyu mahzeni ve bağçe ve su kuyusu ve bi-hesâb-ı terbi'î otuz altı zıra' tarîk-ı hass ve sagîr zokak kapusu ve orta kapu ve hâriciyede ulyâda iki bâb oda ve bir sofa ve kenîf ve tabaka-i vustada kezâlik iki bâb oda ve dehliz ve tahtında bir oda ve bir kilâr ve kenîf ve tahtânî bir ahur ve ufak kapusunu müştemil olup...*"[153] gibi çok daha tafsilâtlı bir tavsifi de yapılabilir.

Menkul vakf edildiğinde dökümü yapılır. Meselâ, vakf edilen şey kitab ise tek tek hepsinin isimleri yazılır. Bir vakfiyede menkul ve gayr-i menkulun bir arada olması da mümkündür.

Vakf edilen şeylerin tanımlarının bitiminde, vâkıfın sayılan şeyleri vakf ettiğini bildiren

"*hasbeten lillahi te'âlâ ve taleben li-merzâti rabbi'l-a'lâ bi'l-hulûsi't-tamm ve bi-mezîdi'l-ihtimâm vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf u habs edüp...*" ifadesi yer alır. Müteâkıben de vakfın şartlarına geçilir.

6. Vakıf Şartları

Vakfın şartları,

"*Şöyle şart eyledim ki*" sözüyle başlar. Bu şartlar içinde, vâkıfın,

"*mescid-i şerîf kurbünde olan menzil-i kebîr-i mezbûreyi, vakf-ı merkumeme yevmî iki akçe icâre ile ve zikr olunan yağhâneye yevmî beş akçe icâre ile hayatda oldukca kendüm mutasarrıf olup vefâtımdan sonra evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'de batnın mutasarrıf olup ve ba'de'l-inkırâz ıyâzen bi'llâh min kahrü'l-feyyâz menzil-i mezbûr ve yağhâne-i mezbûre ma'rifet-i mütevellî ve ecr-i misli ile îcâr olunup ücret, taraf-ı vakıfdan kabz oluna*"[154] şeklinde mevkuf veya mevkuflar üzerinde hayatta bulunduğu sürece kendisinin, ölümünden sonra ise evlâdlarının, tayin edilen kirayı ödemek şartıyla tasarruf hakkı bulunduğu ve ancak, neslin inkırâzından sonra mütevellî tarafından vaktin râyicine göre kiraya verilebileceği şart koşulabileceği gibi, gayr-i menkullerin ne kadara kiraya verilecekleri, eğer nakid vakf edilmişse

"*meblâğ-ı mezbûr altı bin guruş, yed-i mütevellî ve rehn-i kavî ve kefîl-i millî ile alâ vechi'l-helâl onu on bir hesâbı üzre istirbâh ve istiğlâl olunup*"[155] şeklinde bunun hangi şartlarla ve hangi orandaki faizle işetileceği[156] husûsuna da açıklık getirilir.

Şartların bundan sonraki kısmı gelirlerin sarf yerleri ile ilgilidir. Amme hayrına tesis edilen müessesenin mâhiyetine göre sarf yerleri de değişir. Meselâ, medrese bahis konusu olduğunda müderris, dânişmend, kâtib, câbî, bevvab yevmiyeleri, câmi ise imam, müezzin; türbe olursa türbedâr, ferraş; imâret olursa kilerci, vs. ile mütevellî yevmiyelerinin ne kadar olacaklarına işâret edilir.

Tevliyetin, nasıl intikal edeceği, vakfın nâzırlığı vazifesini kimlerin üstleneceği de bu kısımda belirtilir.

Yine vakfiye şartları içinde, akarın, bu sarf yerlerinden arta kalan kısmının nasıl değerlendirileceğine de

---

[152] Hasan Ağa Dârülhadîsi vakfiyesi.

[153] Hasan Ağa Dârülhadîsi vakfiyesindeki ikinci mevkuf.

[154] Nuh Efendi vakfiyesi.

[155] Nuh Efendi vakfiyesi.

[156] Bilindiği gibi İslâmiyet fâizi haram addetmiştir. Buna rağmen "hile-i şer'iyye" ile fâiz alınma yoluna gidilmiştir. Osmanlılarda devlet, özel şartlarla borçlanmalarda %10-15'i geçmeyen bir fâiz haddini meşru bulmuş ve mahkemelerin bu doğrultuda tescil yapmalarını kabul etmişti. Ömer Lütfi Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. 953 (1546) tarihli*, İstanbul 1970, s. XXXII vd.

"... *ve nukud-ı mezbûre ile düşdükce münâsib akar iştirâ olunup vakfa vüs'at ve nemâ vü gallâtına vefret geldikce müderris vazifesi yüz yirmi akçeye bâliğ olunca ziyâde oluna ve fazla kalursa yed-i mütevellîde hıfz olunup iktizâ ettikce ... ta'mir ve termîmine sarf oluna*"[157],

"... *zikr olunan masraflardan kalan zevâ'id akarât-ı mezbûrenin lâzım olan imâretine ve meremmetine sarf oluna*"[158] gibi bir ifade ile yer verilir.

Şartların sonunda, vâkıfın, hayatta olduğu müddetce vakfın değiştirilmesi, bozulması, ilâve ve çıkarmalar yapılması hakkına sahib olduğu

"*evkaf-ı mezbûrenin tebdîl ve tagyîri ve idhal ve ihrâcı ve sâir tasarrufât-ı şer'iyyesi vâkıf-ı mezbûr hayatda oldukca vâkıf-ı mezbûrun yedinde ola ...*" şeklinde ifade edilir. Ve nihayet, vakfın mütevelliye teslim edildiği belirtilir.

7. Vakıftan Rücû

Vakfiyenin, vakfın mütevellîye teslim edildiğini beyan eden kısmını müteâkib vâkıf, kadı'nın huzûrunda, vakıftan vaz geçtiğini beyân eder. Vakfiyelerde, genellikle, bu rücû rüknünün bulunmasının sebebi, vakıf konusunda hukukcular arasındaki görüş farklılığıdır. Gerçekten, Ebû Hanîfe'ye göre mevkufun mülkiyeti vâkıfta kalır. Bunun için de gerek vâkıf, gerekse mirascılarının vakfı bozma hakları mevcuddur. Halbuki Ebû Hanîfe'nin talebelerinden İmam Ebu Yusuf'a göre vakıf, "vakf ettim" sözüyle; İmam Muhammed'e göre ise, mütevellîye teslimiyle vâkıfın mülkiyetinden çıkmaktadır[159].

İmamların görüşleri arasındaki bu farklılık Osmanlıların ilk devirlerinde Ebû Hanîfe'nin ictihâdına göre hareket eden birçok vârisin mahkemeye baş vurarak babalarının vakıflarını iptal ettirmeğe çalışmalarına sebeb olmuştur. Vâkıfın ölümünden sonra vakfın iptali yoluna gidilmesini önlemek üzere[160] vakfiyenin sonunda

"... *vâkıf-ı mûmâileyh semt-i vifakdan cânib-i şikaka âzim olup vakf-ı akar u emlâk inde'l-İmâmi'l-âzam, sahîh lâkin gayr-i lâzım olduğundan mâ'adâ İmâm-ı Rabbânî ve fâzıl-ı samadânî İmâm Muhammed bin Hasani'ş-Şeybânî katında vâkıf menâfi'-i vakfdan kendü nefsine nef'-i şart etmek mubtıl-ı vakf olup ve bir cihet-i birre mevkufe arsa üzerinde olan emlâkin cihet-i uhrâya vakfiyyeti dahi meşâyih-i Hanefiyyeden ba'zı fudelâ-yı izâm tecvîz buyurmadıklarına binâ'en emlâk-i mezkûrenin vakfiyyet[in]den rücu' ve 'kemâkân mülküme istirdâd ederim' dedikde*"[161],

"... *vâkıf-ı mezbûr butlân-ı vakf-ı nukuda ve zımnında olan kuyûda ba'dehû kavl-i adem-i lüzûma teşebbüs edüp ...*"[162],

"... *vâkıf-ı mûmâileyh vakf-ı mezbûrdan rücu' ve ibtâl-i hayra şüru' edüp arz-ı vakf üzerinde gars olunan eşcâr hükm-i menkulâtdan olup ve menkul ve muhavvel kısmetin vakfiyyeti câiz ve sahîh olmadığı kütüb-i mu'teberân-ı fıkhiyyede mastûr ve sarîh olmağın binâen aleyh mütevellî-i mezbûr eşcâr-ı mezkûreden keff-i yed edüp bana teslîm eylesün ...*"[163] gibi bir ifade ile vâkıf, vakıftan rücû etmiş gibi gösterilmektedir.

---

[157] Nuh Efendi vakfiyesi, s. 80b.

[158] 996 tarihli Zeynî Hatun vakfiyesi: Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), 120.

[159] Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, 2. baskı, Ankara 1946, s. 5-6; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XIII, 153-154.

[160] Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri. 28-29 Mayıs 1990 - Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 160.

[161] 5 Cemâzıyelâhır 1151 (20 Eylül 1738) tarihli Cârullah Veliyüddin Efendi vakfiyesi: VGMA, Haremeyn Defteri, nr. 736, vr. 80b.

[162] *Dürrü's-sukuk*, I, 156.

[163] *Dürrü's-sukuk*, I, 158.

8. Mütevellînin İtirazı

Vâkıfın rücu'u karşısında mütevellî, İmam Yusuf'un "vakf ettim" sözüyle vakfın sahih olacağı fikrinde olduğunu, ayrıca diğer bazı Hanefî imamlarının da aynı görüşü paylaştıklarını

"*mütevellî-i mezbûr dahi cevâba tasaddî edüp eğerçi hal, bast olunan minvâl üzre olduğu cây-i eşkâl değildir. Lâkin ârif-i samadânî Ebu Yusuf eş-şehîr bi'l-imâmi's-sânî hazretleri katında vâkıf, mücerred vakfettim demekle ve İmam Muhammed bin Hasani'ş-Şeybânî hazretleri katında teslîm ile'l-mütevellî olmağla vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldu deyü redd ve teslîmden imtina' ile*" ifâdesiyle bildirerek vakıfdan rücu'a îtirâz eder.

9. Hâkimin Hükmü

Vakfiye metninde son olarak hâkimin kararı yer alır[164]. Bu karar daima

"*... hâkim-i mûmâileyh ... hazretleri dahi tarafeynin edillesine nazar ve mubtıl-ı hayr olmakdan hazer edüp ... vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm etmeğin min ba'd vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldu ...*" şeklinde mütevellînin îtirâzı doğrultusundadır.

10. Vakfı Bozacaklar İçin Beddua

Vakfiyelerin bir kısmında vakfı, vâkıfın şartlarını gayeye aykırı olarak değiştiren, vakfın gelirini azaltacak, mallarını kötüye kullanacak veya tecâvüz edecek, vakfı her hangi bir şekilde bozacak, hatta ona kötü gözle bakacak olanlar için lânete kadar varan çok ağır beddualar yer almaktadır[165]. Bu beddualar, vakfiyeden vakfiyeye değişiklik göstermektedir.

"*Bu şartı bozup vakfı tebdîl ve tagyîr etdirilmeye, eden olursa kıyâmetde Allaha şekvâ ederim deyü böylece ma'lûmunuz olsun deyüp tescîl-i şer'î ve teslîm-i ile'l-mütevellî olmuşdur*"[166],

"*Ve câmi'-i mezkûr nezâretinde şurût-ı mezkûre üzre nezâret etmeyüp iğmâz ve müsâmaha ve tekâsül ve betâ'et ederler ise, Allahu azîmü'ş-şân ve Hazret-i Peygamber-i âhiri'z-zamân ve enbiyâ-yı sâti'i'l-bürhân ve melâike-i mukarreb-i Yezdân lâneti üzerlerine olsun..*"[167],

"*Şâyet bir nice zamandan sonra bir gûne tahrîf ü tebdîl ve tagyîr ü taklîl cihetine meyl ü sülûk vuku' bulur ise, sebeb olanlar, yerleri ve gökleri ve bizleri yokdan var eden ve bunca ni'metleri ihsân buyuran Allahu azîmü'ş-şânın kahr u gazâbına uğrasun ve dünyâ vü âhıretde rahat yüzü görmesün ve iki cihanda rezâletden kurtulmasun, âmin, bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn..*"[168] gibi beddualar yanında hayli uzun tutulmuş olan beddualar da vardır[169]. Bunlar arasında sayabileceğimiz Orhan Gazi'nin vakfiyesindeki beddualın baş kısmı şöyledir:

"*... ve dahi halîfe ve sultân ve melik ve vezîr ve kadı ve vâlî ve muhtesib ve müftî ve emirden ve sâir nâsdan hiçbir kimesneye ki, hazret-i Hakk subhânehû ve te'âlâya ve Resûlüne ve yevm-i âhırete îmân getüre, bu vakfın naks u nakzı ve tagyîr ü tebdîli ve*

[164] Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi" (*VD*, XV, 24) ve Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar* (s. 40) rücû, îtiraz ve hâkimin hükmünü tek bir rükün halinde gösterirler.

[165] Ateş, a.g.m, s. 14.

[166] Gümüşhacıköyü Baradoğlu Mıgdıs vakfiyesi: Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *VD*, I, 121.

[167] 5 Cemâzıyelevvel 1218 (23 Ağustos 1803) tarihli Reşid Osman Bey vakfiyesi: VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 579, s. 187-188'den naklen, Ateş, a.g.m, s. 35.

[168] 15 Şevval 1289 (16 Aralık 1872) tarihli Pertevniyal Valide Sultan vakfiyesi: VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 179K, s.316-317'den naklen, Ateş, a.g.m, s. 36.

[169] Değişik beddualar için Ateş, a.g.m.'de bol örnek bulunabilir.

ibtâl ü tahvîli ve ihmâl ü ta'tîli ana helâl ü revâ olmaya. Şol kimesne ki, bu vakfın nakz u tahvîline şurû' ve ibtâline kasd eylese tahkîkan ol kimesne irtikâb-ı muharrem ve isticâb-ı me'âsim eyler ve Hazret-i Resûl-i ekrem -sallallahu te'âlâ aleyhi ve sellem- kelimât-ı dürer-bârlarında "şıbrün mine'l-arz ye'hûzühü'l-mer'ü bi-gayrı hakkin tavvakahu'llahu te'âlâ min seb'i arzîne fî-nârı cehennem" ve dahi Allahu tebâreke ve te'âlâ "ve'z-zâlimîne e'adde lehüm azâben elîmen" ve "elâ lâ'netu'llahi ale'z-zâlimin" deyü buyurulduğundan hazret-i hakk celle alâdan havf u haşyeti olan muvahhid ve mü'min vakfın tagyîr ü tebdîline ne keyfiyetle mutasaddî olur. Veya ibtâl ü ta'tîline ne hâletle muta'arrız olur. Pes imdi şol kimesne ki Kitâbu'llaha ve sünen-i Resûllu'llaha -salla'llahu te'âlâ aleyhe ve sellem- muhâlefet eylese veya hazret-i Hakk celle alânın veya resûlü ve habîbi Hazret-i Muhammed Mustafa'nın -sallallahu te'âlâ aleyhe ve sellem- bi-adedi men samate ve tekelleme harâm etdiği eşyâyı müstahil olsa ve âh fi'd-dîn olan bu mü'min ve muvahhid karındâşının vakfını ibtâl ü ifsâda mücidd ü sâ'î olsa mukarrer ve muhakkakdır ki, ol kimesne Hazret-i Hakk subhânehû ve te'âlânın gazâb-ı azîmine mübtelâ olup me'vâ vü merci'i dahi cehennem olur..."[170]

11. Tarih

Vakfiye metninin bitiminde Arabca ve yazı ile olmak üzere tarih bulunur.

12. Şuhûdül-hâl

Hüccetlerde olduğu gibi vakfiyelerde de altta vakfiyenin tanziminde hazır bulunanların isimleri yazılır. Bazı isimlerin yanına sıfat ve vazifeleri de ilâve edilir. Bütün hazır bulunanların isimlerinin yazıldığı vakfiyeler yanında hüccetlerdeki gibi "*ve gayrihim*" denilerek daha başkalarının da tanzim sırasında hazır bulunduklarına işâret olunabilir. Başta padişahlar olmak üzere sultanlara âid vakfiyelerde şâhidler genellikle sadrâzam, kazaskerler, vezirler gibi dîvân erkânından ibârettir.

Şâhidlerin sayısı otuzu aşan vakfiyelere de rastlanmaktadır. Meselâ Hekimoğlu Ali Paşa'nın babası Nuh Efendi'nin vakfiyesindeki şahid sayısı 31'dir. Bunlardan ilk sıradakiler

"Fahrü'l-müderrisîn Ahmed Efendi, tabîb-i hazret-i Vâlide Sultan",
"Fahrü'l-müderrisîn Mehmed Efendi bin el-merhûm Vânî Efendi",
"Ali Efendi bin Hüseyin"
"Mustafa Ağa bin Abdullah, Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî"
"Mehemmed Ağa bin Mehemmed Ağa, Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî",
"Süleyman Efendi bin Ahmed Ağa" şeklindedir[171].

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Vakfiyeler genellikle kâğıt üzerine yazılmış olmakla birlikte taşa hâkkedilmiş bulunanlar da vardır. Meselâ, İstanbul'da böyle taşa yazılmış dört vakfiye mevcuddur: Bunlar, Âtıf Efendi Kütübhânesinin iç duvarında, İstinye Neslişah Sultan Câmi'i duvarında, Fatih'te Bâlî Paşa Câmi'inde ve nihayet Eyüb'de Süleyman Çavuş'un mezarının baş ve ayak taşlarındadır[172]. Fakat vakfiyelerin çok büyük bir ekseriyeti kâğıda yazılmışlardır.

---

[170] Hüsâmeddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, XVI/17 (94) (1926), 288-289.

[171] VGMA, Haremeyn, nr. 734, vr. 47a.

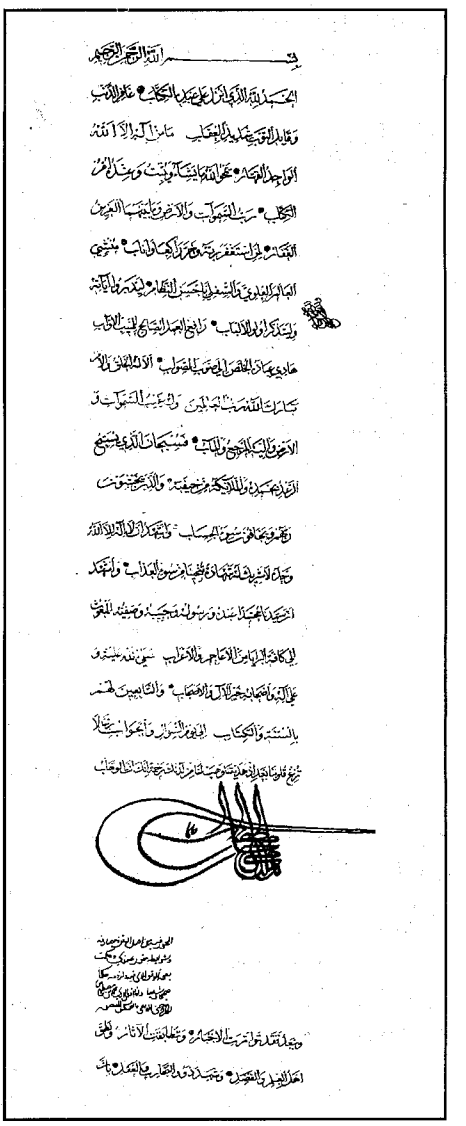
[172] Semavi Eyice, "İstanbul'da Bâlî Paşa Camii ve Mimar Sinan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 517, n 38.

Bazı küçük vakıflar dışındakilerin, vakfiyelerinin hacmi, vakf edilen şeylerin fazlalığı ve vakfın şartlarıyla orantılı olarak büyür ve dolayısiyle çoğu tek yaprağa sığmaz. Bunun için vakfiye tanziminde iki yol takib edilmiştir.

1. Bunlardan birincisinde vakfiye, kâğıdların birbirine eklenmesi sûretiyle meydana getirilmiştir. Bu tip olanların saklanması için, kâğıd kendi üzerinde sarılmak sûretiyle rulo yapılmıştır. Bazan metrelerce uzayan[173] bu vakfiyelerde bütün yaprakların vakfiye yazımı sırasında kaleme alındığını, sonradan bir ilâve yapılmamış olduğunu göstermek üzere kâğıtların birleştirildiği yerlere "geçiş doğrudur" mânâsına gelen "*sahhü'l-vasl*" ibâresi konulmuştur.

2. İkinci tip vakfiyeler defter şeklinde olup cildlidir. Bunlar içinde de sayfa sayısı 300'ü geçen pek uzun vakfiyeler bulunmaktadır[174]. Bir kısmında yazı çerçeve içine alınmış veya etrafına tezhib yapılmış, yahut çerçeve içindeki yazının etrafı süslenmiştir. Bu tezhibler, devrinin özelliklerini aks ettirirler. XVIII. yüzyıl sonlarına kadar görülen rûmî ve hatâîler XIX.yüzyılda yerlerini rokoko üslûbundaki motiflere bırakmışlardır[175]. Padişah vakıflarının vakfiyelerinde ilk devirlerde başta davet, altında padişahın tuğrası, onun da altında kadı'nın tasdik ibâresi yer almaktadır. XVIII. yüzyıldan başlayarak gerek padişah vakfiyelerinde, gerekse vâlide sultan, sultan, kadın efendilerin vakfiyelerinde üstte padişahın unvânına hatt-ı humâyûnu bulunur[176].

Kâğıdın cinsi, zamana ve vakfın önemine göre değişmektedir. Meselâ, Fatih Sultan Mehmed devrinde yazılmış olan Emir Sultan vakfiyesi Hind âbâdîsine[177], yine bu devrin sadrazamlarından İshak Paşa'nın vakfiyesi Semerkandî kâğıda[178], Edirne'deki Süleyman Paşa Câmi'i vakfiyesi Venedik âharlısı kâğıda[179] yazılmıştır.

Şekil 229
II. Bayezid tuğralı rulo bir vakfiyenin baş tarafı
(TSMA, nr. E.7789)

[173] Meselâ, Fatih'in Emir Sultan vakfiyesinin uzunluğu 12,60 m. (Aslı Arabca olan bu vakfiyenin tavsif ve tercümesi için bk. H. B. Kunter, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", *VD*, IV (1958), 39 vd.); İshak Paşa vakfiyesi 8,70 m. (Vehbi Tamer, "Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *VD*, IV (1958), 107 vd); Edirne Süleyman Paşa Câmi'i vakfiyesi 5,10 m. (Abdülkadir Şener, "Edirne'de Süleyman Paşa Camii Vakfiyesi", *VD*, XI (1976), 7 vd.) dir.

[174] Meselâ III. Mustafa'nın 1178 (1764) tarihli vakfiyesi (VGMA, nr. 187), 329 sayfadır. B. Yediyıldız, a.g.m, s. 24, n 8.

[175] Gerçekten meselâ, I. Abdülhamid ve III. Selimin hatlarını taşıyan vakfiyelerin tezyinatında hatâî motifleri görülürken (VGMA, nr. 178K ve 132K'daki vakfiyeler: Ateş, a.g.m, s. 40, 41) II. Mahmud vakfiyelerindeki tezhiblerde rokoko üslûbu ağır basmaktadır (Sadi Bayram, a.g.m., s. 147 vd.).

[176] Ateş ve Bayram, a.g.m.'lerdeki fotograflara bk.

[177] Kunter, a.g.m, s. 43.

[178] Vehbi Tamer, a.g.m, s. 109.

[179] Abdülkadir Şener, a.g.m, s. 9.

Şekil 230
Son sahifesinde II. Bayezid'in tuğrası bulunan defter şeklinde vakfiyenin ilk ve son sahifeleri
(TSMA,

Vakfiyelerde kullanılan yazı zaman içinde değişiklik gösterdiği gibi, vakfiyenin mâhiyeti ile ilgili olarak da değişmiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda padişah, âilesi ve yüksek rütbeli devlet ricâlinin vakıflarına âid olan vakfiyelerde genellikle rıka'[180] ve tevkî'[181] gibi yazılar kullanılırken zamanla sülüs, nesih[182]gibi yazı türlerine de yer verilmiştir.

V. SÛRET

Kadıların noter vazifesi görerek verdikleri bir belge çeşidi de sûretdir. Elinde ferman, berat, vs. bir belge olan şahıs, sahib bulunduğu hak veya selâhiyetini isbatlamak için o belgeyi göstermek zorunda idi. Asıllarının her hangi bir zarar görmesine mânî olmak üzere çok kere sûretlerinin kullanılması tercih edilirdi. Sûretlerinin hakikî oldukları ise ancak bir kadı tarafından, asıllarına uygunluğunun tasdik edilmiş olmasıyla isbatlanabilirdi. Onun içindir ki, belge eksiksiz olarak kopya edildikten sonra genellikle marja aslına uygun olduğunu belirten

"*Tıbku aslıhi'l-âlâ*"[183]
"*Tıbku aslıhi'ş-şerîfi'l-hâkanî*"[184]
"*Tıbku aslıhi'ş-şerîf bilâ tagyîr ve't-tahrîf*"[185]

---

[180] 945 (1538-39) tarihli Hanım Sultan vakfiyesi: TSMK, Emanet Hazine, nr. 3038'deki bu vakfiyenin fotoğrafı için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Hanım Sultan ve Torunu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri", *Belleten*, XL/159 (1976), ekler; Emir Sultan vakfiyesi: Kunter, a.g.m'deki vakfiye fotografı.

[181] Süleyman Paşa Câmi'i vakfiyesi: A. Şener, a.g.m.

[182] Sultan II. Mahmud vakfiyeleri: Asılları VGMA'de bulunan bu vakfiyelerden bazı örnekler için bk. Sadi Bayram, a.g.m.

[183] A.DVN, dos. 15/38.

[184] A.AMD, dos. 28/36.

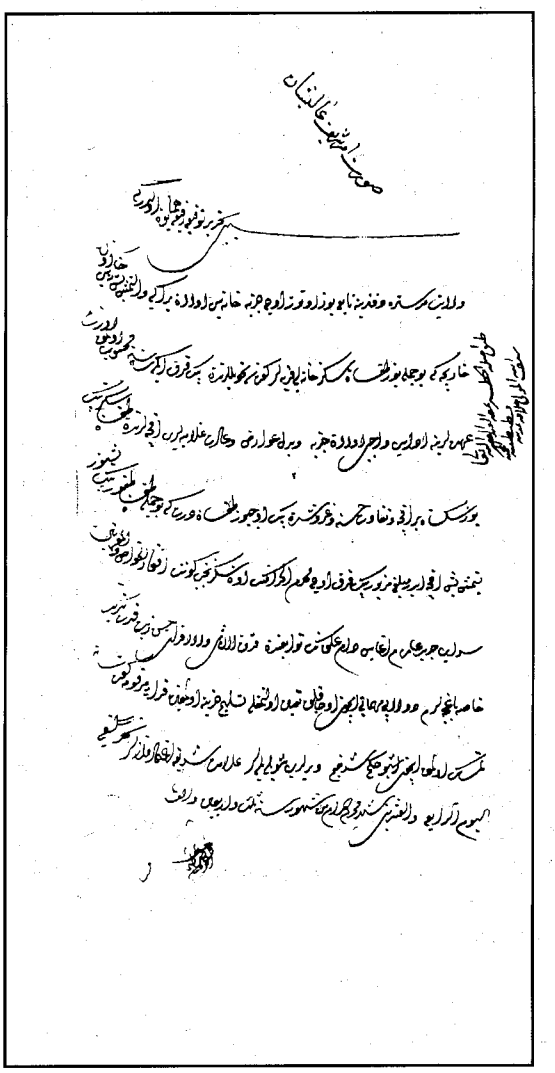
[185] A.DVN, dos. 21/41.

"*Mutâbikun kemâ fi's-sicilli'l-mahfûz*"[186] gibi bir ibâre konur ve "*nemmekahu el-fakîr*" sözünü müteâkıb da, diğer tasdiklerde olduğu gibi, kadı'nın adı ve vazife yeri yazılırdı.

Kadılar bazan sûretini çıkarmış oldukları belgenin arkasına da "sûret" çıkarıldığını işâret ederlerdi.

"*Mahmud Paşa Mahkemesinden bu berat-ı şerîfin bir sûreti verilmiştir. Fî 16 Zilhicceti'ş-şerîfe sene 1117*"[187] kaydı bunun güzel bir örneğidir.

Tabiî bütün bu tasdiklerin altında kadının mührü bulunmaktadır.

Şekil 231
Kadı tasdikli bir sebeb-i tahrir hükmü
(TSMA, nr. E. 9298/74)

[186] TSMA, E. nr. 4729.

[187] A.NŞT, dos. 294/46.

SONUÇ

Osmanlı diplomatiği mükemmel kaideler üzerine oturtulmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu kaideler, bir anda konmuş değildir. Başlangıçta basit iken zamanla gelişmiştir. XVI. yy.da birçok belge için "*mektub*" tabiri kullanılırken müteâkıb asırlarda yeni isimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Yine bunun gibi ilk devirlerde kullanılan bazı belge adlarına sonraki asırlarda rastlamak mümkün değildir. XIX. yy. Osmanlı diplomatiğinde ciddî yeniliklerin müşâhade edildiği bir asırdır. Bu değişiklikler, diğer reformlarla birlikte Sultan II. Mahmud saltanatında başlamış; Tanzimat devrinde bazı belge türlerinde tam bir farklılaşma meydana gelmiştir. Sadrazamın padişaha hitâben yazdığı telhislerin üzerindeki hatt-ı humâyûnların yerini baş kâtibe hitâben yazılan arz tezkireleri altındaki padişahın ağzından başkâtib tarafından yazılan iradelerin alması ve ahidnâmeden muâhede tasdiknâmelerine geçiş bu arada sayılabilir.

Tanzimat öncesinde pek çok belgede tarih ve imza bulunmazken zamanla bütün belgelere tarih atılıp imza konması da mühim bir merhaledir. Sadece hicrî tarih atılmakla kalmamış, yanına çok kere rûmî tarih de ilâve edilmeye başlanmış; hatta bazan sadece rûmî tarih bile kullanılmıştır. XIX. yy. sonlarından îtibâren ise hakîkî mânâda imza kullanılmaya başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinden başlayarak padişahlar da bu kaideye uymuşlardır. Bunu gerek kanun hükmündeki iradelerde, gerekse yabancı devletler hükümdarlarına gönderilen nâmelerde görmek mümkündür.

Osmanlı klasik devrinde arz ve arzuhal gibi belgelerin kalemlerde gördükleri muâmele tek kâğıt üzerinde bitirilirken Sultan II. Mahmud devrinde nezâretlerin kurulmasıyla bunda da değişiklik olduğu ve sadâretle nezâretler arasında, hatta aynı nezâret içinde değişik daireler arasında yapılan yazışmaların çok kere ayrı kâğıtlara yazıldığı görülmektedir. Maamafih, bazı hallerde, aynı kâğıt üzerinde sadâret ile ilgili nezâretin yazılarını bulmak da mümkündür. Hatta iki mazbatanın birbirinin devamına yazıldığına da rastlanır.

Osmanlı belgelerinde çeşidli makamlar için kullanılan elkab da zamanla değişiklik göstermiştir. XVI. yy. da basit olan elkab XVII. ve XVIII. yy.larda, hatta XIX. yy. başlarında giderek ağırlaşmıştır. Tanzimat sonrasında da bu durum kısa bir süre devam etmiş, 1263 (1845)'de yeni bir düzenlemeye gidilerek tekellüflü elkabdan vaz geçilip, belli rütbeler için eskisine nazaran basit elkab kullanılması kararı alınmıştır.

Ferman ve berat gibi padişahın tuğrasını taşıyan belgelerin yapısında değişiklik görülmemekle beraber XIX. yy.da kullanıldıkları yerler giderek azalmıştır. Beratlar, artık yalnız madalya ve nişan verilmesi gibi konulara inhisar ettirilmiştir.

XIX. yy.da bazı belge türlerinin kullanılma sahaları değişir veya azalırken "*arîza*"-"*kaime*", "*tahrirat*"-"*şukka*" gibi bazı belge isimleri de birbirleri yerine geçmek

üzere kullanılır olmuştur. Hatta, XVI. yy.daki "*mektub*"un yerini XIX. yy.da "*tahrirat*"ın aldığı ve hemen bütün yazışmalar işin bu tabirin kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Diplomatik açıdan incelendiğinde Osmanlı belgelerinin arka yüzleri de büyük önem taşır. Bazı tarihsiz belgelerin arkalarına kalemlerde konan tarihler belgelerin kaleme alındıkları en yakın tarihi gösterirler. Ayrıca, imzalar ile kalemlerde konan paraflar da hangi kalemlerde düzenlenmiş belgeler olduklarının tesbitine yarar. Zaman içinde bu kayıdlar artmış, XIX. yy. sonu ve XX. yy.da tayin, terfi ve nişanların *Takvim-i Vekayi*'de neşr edildiklerine dair notlar konulmağa başlanmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı diplomatiğinde, her belge türünde farklı olmak üzere, zaman içinde bir değişme kayd edilmiştir. Bu değişme, bir taraftan bir mefhum karmaşası şeklinde ortaya çıkarken, bir taraftan da çağa ve yapılan reformlara paralel olarak bir gelişme müşahade edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI[1]

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Bâb-ı Âsafî Dosyaları

a.Dîvân-ı Humâyûn Kalemi (A.DVN)
Askerî Ruznamçe Kalemi (A.DVN.ARZ)
Düvel-i Ecnebiye (A.DVN.DVE)
Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM)

b. Âmedî Kalemi (A.AMD)

c. Büyük Kale Tezkireciliği (A.BKT)

d. Çavuşbaşı (A.ÇVB)

e. Defterhâne-i Âmire Kalemi (A.DFE)

f. Mektubî Kalemi (A.MKT)
Umûmî (A.MKT.UM)

g. Nişan Kalemi (A.NŞT)
Ordu Nişan Kalemi (A.NŞT.ORD)

h. Reisülküttab Kalemi (A.RST)

i. Ruus Kalemi (A.RSK)

j. Şikâyet Kalemi (A.DVN.ŞKT)

2. Bâbıâlî Evrak Odası (BEO)

a. Dîvân-ı Humâyûn Kalemi (BEO.A.DVN)

b. Evrak Kalemi Hariciye (İngiltere) (A.VRK.HR [3])

---

[1] Belge numaraları dipnotlarında gösterilmiştir.

c. Mektubî Kalemi (BEO.A.MKT)
Mektubî Kalemi Umûmî (BEO.A.MKT.UM)

d. Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H)

3. Bâb-ı Defterî Dosyaları

a.Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM)
Erzurum Gümrüğü (D.BŞM.ERG)
Kâğıtcıbaşı (D.BŞM.KGB)

b. Büyük Ruznamçe Kalemi (D.BRZ)

c. Teşrifat Kalemi (D.TŞF)

3. Ali Emirî Tasnifi
a. III. Murad
b. III. Mehmed
c. I. Ahmed
d. IV. Murad

4. *Ahkâm Defterleri*
a. *Anadolu Ahkâm*, nr. XIV, XV
b. *İstanbul Ahkâm*, nr. II.

5. *Buyuruldu Defterleri*, nr. III, VII, VIII.

6. *Ecnebî Defterleri*, nr. 16/4, 57/1, 83/1

7. Cevdet Tasnifi
a. Adliye
b. Belediye
c. Dahiliye
d. Darbhane
e. Evkaf
f. Eyâlet-i Mümtâze
g. Hariciye
h. İktisat
i. Maliye
j. Saray

8. Hatt-ı Humâyûn Tasnifi

9. İbnülemin Tasnifi
a. Hariciye
b. Hil'at
c. Maliye
d. Saray
e. Tevcihat

10. *İlmühaber Defteri*, nr. VII.

11. İradeler
a. İrade Tasnifi

Dahiliye
Hariciye
Meclis-i Mahsus
Meclis-i Vâlâ
Şûrâ-yı Devlet

b. Dosya Usûlü İradeler (DUİT)

c Mesâil-i Mühimme İradeleri

d. Sisam İradeleri

12. Kâmil Kepeci Tasnifi, Defter nr. 67, 673m, 684.

13. Muâhede Orijinalleri, nr. 51, 161, 369/2.

14. *Mühimme Defterleri*, III, V-VII, XXVI-XXVIII, LXXXV, LXXXIX, XCVIII, CLIII, CLXIII, CCXXXIII

15. Mühür Koleksiyonu

16. Müzehheb Fermanlar

17. Taşra Evrakı Ali Baba Zaviyesi Belgeleri (TE.ABZ)

18. Yıldız tasnifi
a. Esas Evrak (YEE)
b. Husûsî Ma'rûzât (Y.A.Hus.)
c. Resmî Ma'rûzât (Y.A.Res.)

B. İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi

İstanbul Sicilleri, nr. XXIV

C. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

1. Evrak

2. Mühür Katalogları

D. Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi

Mühür Koleksiyonu

E. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (İstanbul)

Evrak

F. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara)

1. Haremeyn Evkafı Defterleri nr. 734, 736, 746.

2. Küçük Evkaf Defterleri, nr. 624.

G. Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi - Londra)

1. State Papers , 102, 108.

2. Foreign Office, 94.

H. Royal Archives (Windsor - İngiltere)

Royal Letters

a. Add 31/1a, 2a, 3a, 4a.

b. H37/110-111, 24/47.

c. M65/12.

I. British Library (Londra)

Oriental Manuscripts
a. Add. 21,561/3-6.
b. Cotton Roll, XIV.10.

J. American Natinal Archives (Washington)

1. Ceremonial Letters

2. Microfilm, T 815, 1247.

II. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

AHMET REFİK, *Âlimler ve San'atkârlar,* İstanbul 1924.

——, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930.

AKTEPE, M. Münir, "II. Mahmud Devri Osmanlı İmparatorluğu ile Sardunya Krallığı Münâsebetlerine Dâir İrâde-i Seniyyeler", *TTK Belgeler*, XII/16 (1988), 101-112.

ATEŞ, İbrahim, "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), 5-54.

BARKAN, Ömer Lütfi - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri. 953 (1546) tarihli*, İstanbul 1970.

BAYKAL, İsmail, "Hazine-i Humayun ile 'Bağdad Köşkü ve Revan Odası' Saray Kütübhaneleri Hakkında İki 'Hatt-ı Humayun' ", *Tarih Vesikaları*, II/9 (İlkteşrin 1942), 188-192.

——, "Silâhdar-ı Şehriyârî ve Darüssaade Ağası Tayinleri Hakkında Hatt-ı Humayunlar" *Tarih Vesikaları*, II/11 (Şubat 1943), 338-39.

BAYRAM, Sadi, "Sultan II. Mahmud'un Vakfiyelerindeki Tezyinat", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), 147-188.

Bosna - Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516 - 1919), Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay, nr. 7, Ankara 1992.

ÇAĞATAY, Neşet, "Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), 7-13.

ÇATALCALI Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi ve Fetâvâ-yı Feyziyye*, yay. Mehmed Mehdî, I-II, İstanbul 1324-1325.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972.

FEKETE, Ludwig, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. 1606-1645*, Budapest 1932.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar - Mülkler - Mukataalar*, İstanbul 1952.

——, "Korvin Mathias (Mátyás)'ın Bayezid II. e Mektupları, tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı-Macar Muahedesinin Türkçe Metni", *Belleten*, XX/87 (1958), 369-390.

——, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, I/2 (Ankara 1965), 119-220.

——, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, V-VIII/9-12 (Ankara 1972), 1-151.

HÜSAMEDDİN, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XVI/17 (94) (1926), 288-289.

İlmiye Salnâmesi, İstanbul 1334.

İNALCIK, Halil, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları" *Belleten*, XI/44 (1947), 693-709.

KARAL, Enver Ziya, "Ragıp Efendi'nin Islahat Lâyihası. II. Mahmud Devri", *Tarih Vesikaları*, sayı 5 (Şubat 1942), 356-368.

——, "Nizâm-ı Cedîde Dâir Lâyihalar 1792", *Tarih Vesikaları*, sayı 6 (Nisan 1942), 414-425.

——, *Selim III.'ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara 1942.

KRAELITZ, Friedrich, "Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts", *Sitzungsberichte der Academie der Wissenschaften*, 197. band, Wien 1921.

KUNTER, Halim Baki, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), 39-63.

ORGUN, Zarif, "Şehzade Ahmed'in Yayalara Verdiği Ahidname", *Tarih Vesikaları*, II/9 (1942), 166-167.

SCHAENDLINGER, Anton, *Die Schriben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter, aus dem Haus, Hof-und Staatsarchiv zu Wien*, I-II, Viyana 1983-86.

SCHWARZ, Klaus, "Zur Blockade der Dardanellen Während des Venezianisch-Osmanischen Krieges um Kreta im Jahre 1650", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 77. band, Wien 1987, s. 69-86.

SKILLITER, S. A., "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I.", *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965, 119-157, 229-236 (belgeler).

ŞENER, Abdülkadir, "Edirne'de Süleyman Paşa Camii Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XI (1976), 7-17.

TAMER, Vehbi, "Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), 107-124.

TATARCIK ABDULLAH, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mutalaât", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, VII/41 (1334 R), 257-284; VII/42, 321-346; VIII/43, 15-34.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Sultan III. Mustafa'nın Hüzün Verici Bir Borç Senedi", *Belleten*, XXII/88 (1958), 595-597.

——, "Üçüncü Mustafa'nın Kızı Şah Sultan'a Borç Senedi", *Belleten*, XXV/97 (1961), 79.

——, "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Hanım Sultan ve Torunu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri", *Belleten*, XL/159 (1976), 467-478.

III. KANUNNÂMELER, MÜNŞE'ÂT VE MUÂHEDAT MECMUALARI, SEFARETNÂMELER, HATIRAT KİTABLARI

Beratlar ve Vesâik, Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 3835.

Buyuruldu Mecmuası, TTK Ktb. yazmaları, nr.70.

ÇAVUŞ-ZADE Aziz Mehmed Efendi, *Dürrü's-sukuk*, I, İstanbul 1277.

Düstûr, I. tertib, II, III, zeyl II, İstanbul 1289, 1293, 1308.

FERİDUN AHMED BEY, *Münşeâtü's-selâtin*, I-II, İstanbul 1274-75.

Hatt-ı Humâyûn Mecmuası, Üniv. Ktb., TY, nr. 6094.

İ'lâmat Mecmuası, Üniv. Ktb., TY, nr. 9268.

İ'lâmat Mecmuası, Üniv. Ktb., TY, nr. 9267.

İnşa'-i Cedid, taş basması, ts.

İnşa'-i Mergub, Atatürk Ktb., M. Cevdet Yzm., nr. K.36.

ITZKOWITZ, Norman - Max Mote (açıklama ve ter.), *Mubadele. An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago-London 1970.

Kanûnnâme-i Âl-i Osman, İstanbul 1330. Yeni harfli neşri: Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), 7-56.

Koçi Bey Risalesi, yay. Ali Kemalî Aksüt, İstanbul 1939.

M. CEVDET, *Zamanımızda Usûl-i İnşa' ve Muhâbere*, İstanbul 1925.

MEHMED B. AHMED, *Defter-i Teşrîfat*, Üniv. Ktb., TY, nr.9976.

MEHMED EMNÎ PAŞA, *Rusya Sefareti ve Sefâret-nâmesi*, yay. Münir Aktepe, Ankara 1974.

MEHMED FUAD, *Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye*, İstanbul 1328.

MEHMED RIF'AT, *Zübdetü'l-münşeât*, taş basması, ts.

MEHMED TEVFİK, *Usûl-i İnşâ ve Kitâbet*, İstanbul 1307.

Muâhedât Mecmuası, III, İstanbul 1294.

MUSTAFA MÜNİF, *Defter-i Teşrîfat*, Üniv. Ktb., TY, nr. 8892.

Münşeât Mecmuası, Beyazıt Devlet Ktb, Veliyyüddin Efendi kısmı, nr. 5867.

Münşeât Mecmuası, Beyazıt Devlet Ktb, Veliyyüddin Efendi kısmı, nr. 1970.

Münşeât Mecmuası, Süleymaniye Ktb., Halet Efendi kısmı, nr. 760.

RIF'AT PAŞA, *Müntehâbât-ı Âsâr*, 7 ve 9. kitab, İstanbul 1290-93.

Sûver-i Hutût-ı Humâyûn, Üniv. Ktb., TY, nr.6110.

TAHSİN PAŞA, *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 2. baskı, İstanbul 1990.

Telhis Mecmuası, Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 3382.

Telhis Mecmuası, Beyazıt Devlet Ktb, nr. 5867.

Telhis Mecmuası, Süleymaniye Ktb, Es'ad Efendi kısmı, nr. 2238.

TEVKİ'Î ABDURRAHMAN PAŞA, "Kanunnâme", *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I/3, İstanbul 1331, s. 497-544.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1949.

IV. MUÂSIR ESERLER

AHMED CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, yay. M. Cavid Baysun, I, Ankara 1953.

AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Tarih*, VIII, neşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul 1924.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I, İstanbul 1314.

HABİB, *Hatt ve Hattâtân*, İstanbul 1305.

HALİL NURİ BEY, *Tarih*, Üniv. Ktb, TY., nr. 5996.

HERODOTOS, *Herodotos Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.

MUSTAFA ÂLÎ, *Menâkıb-ı Hünerverân*, İbnülemin Mahmud Kemal neşr., İstanbul 1926.

MÜSTAKİM-ZÂDE SÜLEYMAN SA'DEDDİN, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İbnülemin Mahmud Kemâl neşr., İstanbul 1928.

NEFES-ZÂDE İBRAHİM, *Gülzârı Savab*, Kilisli Muallim Rifat neşr., İstanbul 1938.

RAŞİD MEHMED Efendi, *Tarih*, V, İstanbul 1282.

SİLÂHDÂR FINDIKLILI MEHMED AĞA, Silâhdâr Tarihi, II, İstanbul 1928.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

V. İNCELEMELER

ABDURRAHMAN ŞEREF, "Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyemiz", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, I/1 (1328), 9-19.

——, "Topkapu Saray-ı Humâyûnu" *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, II/7 (İstanbul 1329), 293-421.

AHMED REFİK, *Âlimler ve San'atkârlar (900-1200)*, İstanbul 1924.

ALLEN, J., "Hâtem", *İslâm Ansiklopedisi*, V/I (İstanbul 1949), 359-363.

ALPARSLAN, Ali, "50.Yıl İçinde Hattatlıkla Alâkalı Kitap ve Mühim Makaleler", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 141-158.

——, "Khatt", *Encyclopedia of Islam*^{2}, IV (London 1978), 1122-25 (İran); 1125-26 (Türkiye).

——, "İbn Mukle'nin İslâm Yazısına Hizmeti"; *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s.11-14.

——, "Celî", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII (1992), 265-267.

ALTINDAĞ, Ülkü, "Topkapı Sarayı Müzesinin Sahip Olduğu Değerler. Saray Arşivi", *Sanat*, VII, *Topkapı Sarayı Müzesi* Özel Sayısı, İstanbul Nisan 1982, s. 77-81.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul 1953.

BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.

——, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1 (1941),29-59.

——, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/ 1-4 (1960), 193-224.

——, "974-75 (1567-68) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4, (1960), 277-332.

BAYBURA,Kemal, "Osmanlılarda Mühür", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık II*, İstanbul 1987, s. 69-84.

BAYCA, Nusret, *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Ankara 1986.

BAYINDIR, Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986.

BAYRAMOĞLU, Fuat, "Tezhibli ve Padişah Onaylı Fermanlar", *Kültür ve Sanat*, sayı 4 (Ankara Haziran 1976), s. 17-37.

BERKİ, Ali Himmet, *Vakıflar*, 2. baskı, Ankara 1946.

BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Matbaa Tarihinde Mühendishâne Matbaası, Mühendishâne ve Kütüphânesi*, baskıda.

BIEGMAN, N.H., "Some Peculiarities of Fermans Issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), 9-13.

BİNARK, İsmet, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975.

——, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara 1980.

BJÖRKMAN, W., "Diplomatic - Classical Arabic", *Encyclopedia of Islam*^{2}, (1965), 301-307.

BOSKOV, Vanco, "Die *Hüccet*-Urkunde - Diplomatische Analyse", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982.

BRIQUET, Charles, *Les Filigranes*, The New Briquet jubilee ed. edited by Allan Stevenson. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of Scholars, I-IV, The Paper Publication Society, Amsterdam 1968.

BÜNGÜL, Nurettin Rüştü, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Tercüman 1001 Temel Eser, I, İstanbul ts.

CHURCHILL, W. A., *Watermarks in Paper in the XVII and XVIII Centuries*, Amsterdam 1935.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

ÇETİN, Atillâ, "Başbakanlık Arşivi'nde Uygulanan Tasnif Sistemi ve Kullanılan Kotlar", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (1978), 235-268.

——, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 63-71.

ÇETİN, Nihad M., "Yakut Musta'sımî", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII (İstanbul 1984), 352-357.

——, "İslâmda Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan - 2 Mayıs 1986, Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 1-10.

——, "Aklâm-ı Sitte", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1990), 276-280.

——, "Arap Yazısı", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III (1990), 276-282.

——, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, İstanbul 1992, s. 14-32.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1955.

DENY, J., "Tuğra" *İslâm Ansiklopedisi*, XII/2 (1975), 5-12.

DERMAN, Uğur, "Eski Mürekkebciliğimiz", *İslâm Düşüncesi*, sayı 2 (İstanbul Haziran 1967), s. 97-112.

——, "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, sayı 3 (Eylül 1967), 161-176; sayı 4 (Aralık 1967), s. 255-266.

——, "Kâğıda Dâir", *İslâm Düşüncesi*, sayı 5 (1968), s. 338-347.

——, "Kanunî Devrinde Yazı San'atımız", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 269-289.

——, "Kalem", *Türk Ansiklopedisi*, XXI (Ankara 1974), 149-153.

——, "Kalemtraş", *Türk Ansiklopedisi*, XXI (1974), 154-155.

——, "Tuğra'larda Estetik", *İlgi*, XVI/33 (İstanbul Mayıs 1982), 16-24.

——, "Celî Dîvânînin Tekâmülüne Dâir", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, (İstanbul 1988), s. 15-18.

——, "Hat San'atında Osmanlı Devri", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, İstanbul 1992, s. 33-43 ve 179-236 (Örnekler Kataloğu).

DİNÇOL, Ali M., "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*,İstanbul 1988, s. 35-45.

"Diplomatik", *AnaBritannica*, VII (İstanbul 1987), 304.

"Diplomatika", *Türk Ansiklopedisi*, XIII (1966), 325.

ELKER, Selâhaddin, "Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, s. 183-189.

——, *Divan Rakamları*, Ankara 1953.

EMECEN, Feridun, "Anton Schaendlinger, Die Schriben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter, aus dem Haus, Hof-und Staatsarchiv zu Wien, Teil 2, Viyana 1986, I (XXVIII+84 s.) - II (+(s.)" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), 611-614 (tanıtma).

ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri" *Raiyyet Rüsumu. Türklük Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*, X (1986), 97-96.

ERSOY, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963.

——, "Bursa'da Kâğıt Fabrikası Meselesi (XV-XVI. Yüzyıl), *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII/1-2 (1965), 101-115 + filigran örnekleri (26 s.).

EŞREFOĞLU, Eşref, "Bâb-ı âlî Evrak Odası Sadâret Evrakı ve Provenance Sisteminin Uygulanması", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 7-8 (1977), 225-232.

EYİCE, Semavi, "İstanbul'da Bâlî Paşa Camii ve Mimar Sinan", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 507-524.

FEKETE, Ludwig, *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926.

——, "Türk Vesikalarının Neşri ve Bu İşin Arz Ettiği Meseleler", çev. Tayyib Gökbilgin, *Belleten*, V/20 (1941), 615-616.

"Fossati, Gaspare", *AnaBrittannica*, IX (1988), 53.

GENÇ, Yusuf İhsan, *Osmanlılarda Beratlar*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

GÖKBİLGİN, M.Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.

——, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, İstanbul 1979.

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1968), 17-34.

GUBOĞLU, Mihail, *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana. Stidiu şi Album*, (Bükreş) 1958.

GÜNDAY, Dündar, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı, Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara 1974.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph von , "Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken", *Sitzungsberichte der Academie der Wissenschaften*, Wien 1849, 1-58.

HEYD, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford 1960.

——, "Farman", *Encyclopedia of Islam*^{2}, (1965), 804-805.

HUART, Cl., " Kâğıt", *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1952), 70.

——, "Kalem", *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1952), 127-128.

HUNTER, Dard, *Papermaking. The History and Technique of an Ancient Craft*, Newyork 1978.

İNALCIK, Halil, "Imtiyazat", *Encyclopedia of Islam*^{2}, III (1971), 1178-1189.

——, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Şikâyet", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), 1-14.

——,"The Appointment Procedure of a Guild Warden (*Ketkhuda*), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Festschrift Andreas Tietze zum 70.*, 76. band (Wien 1986), 135-142.

——, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 33-54.

İPŞİRLİ, Mehmet, "İlmiye Mensublarının İmza ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1988, s. 177-200.

——, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri. 28-29 Mayıs 1990 -Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 157-162.

——, "Arzuhal", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III (1991), 447-448.

——, *Diplomatik Açıdan Mahzar*, Basılmamış Profesörlük takdim tezi, İstanbul 1988.

KÂĞITÇI, Mehmed Ali, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936.

KALLEK, Cengiz, "Bedûh", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V/39 (1992), 336-337.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI-VII, Ankara 1954-56.

——, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, Ankara 1946.

KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

KÖPRÜLÜ, Orhan, "Feyzullah Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, IV/36 (1948), 593-599.

KRAELITZ, Friedrich von, "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, V/28 (1332), 242-250.

KUNTER, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), 103-129.

KURAN, Ercümend, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri. 1793-1821*, Ankara 1968.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara 1953.

——, *Prut Seferi ve Barışı. 1123 (1711)*, Ankara 1953.

KUT, Günay - Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 169-176.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

——, "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) - Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 199-222.

——, "Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıdları Üzerine", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 95-112.

——, "Ahidnâme", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I (1989), 536-540.

——, "Arz", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III (1991), 438-440.

——, "Berat", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V (1992), 472-473.

——, "Buyuruldu", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI (1992), 478-480.

——, "Diplomatik", *Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX (1993), 364-366.

LEWIS, Bernard, "Meşveret", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12 (1982), s. 775-782.

MAC DONALD, D. B., "Beduh", *İslâm Ansiklopedisi*, II (1943), 447-449.

MARDİN, Ebül'ulâ, "Fetvâ", *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1948), 582-584.

MATUZ, Josef, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974.

"Meşveret" *AnaBrittanica*, XV (1989), 621.

MORITZ, B. "Arab Yazısı", *İslâm Ansiklopedisi*, I (1942), 498-512.

MUMCU, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976.

MUSA KÂZIM, "Vesâik-i Tarihiyemiz", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, I/2 (1328), 65-69.

NADİR, Ayşegül, *Osmanlı Padişah Fermanları*, Londra 1986.

NEDKOV, Boris, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, VIII/32 (1944), 599-652.

——, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografiya*, Sofia I-II, 1966-1972.

OĞUZ, Mustafa , *Huccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Tarih Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

ORGUN, Zarif, "Tuğra. Tuğralarda El-muzaffer daima Duası ve Şah Unvanı, Şehzade Tuğraları, Mehmed II.nin Tuğra, İmza ve Mühürleri", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sayı V, İstanbul 1949, s. 203-220.

ORHONLU, Cengiz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *Tarih Dergisi*, XIV/19 (1964), 115-140.

——, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s.153-168.

ÖNAY, Aliye, "Tanzimat Öncesi Merkez Evrakında Belgelerin Bağlı Bulunduğu Dairelerin Tesbiti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s.85-94.

PARSONS, John L., "Paper", *Ancyclopedia Americana*, XXI (Canada 1976), 259.

PEDANI, Maria Pia, "Le Prime 'Sottoscrizioni a Coda' dei Tesorier Nell'Impero Ottomano", *Quaderni di Studi Arabi*, VIII (Venezia 1990), 213-228.

REYCHMAN, Jan - Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, genişleterek tercüme eden Andrew S. Ehrenkreutz, Paris 1968; Türkçesi, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, İstanbul 1993.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4 (*Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*), (1984), 415-452.

——, "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 113-139.

SALAKİDES, Georgios, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.*, Münih 1993, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi basılmamış master tezi.

SCHAENDLINGER, Anton C., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, II, Wien 1986.

SERİN, Muhiddin, *Hat San'atımız. Tarihçesi - Malzeme ve Âletler - Meşkler*, İstanbul 1982.

SERTOĞLU, Midhat, "Kaybolan Bir Türk Sanatı Mühürcülük", *Resimli Tarih Mecmuası*, VII/12 (Aralık 1956), 741-745.

——, *Osmanlı Türklerinde Tuğra*, İstanbul 1975.

——, "Arşivlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 47-52.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s.127-145.

SEYYİD MUHAMMED es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990.

SHENGELIA, Nodar, *On Altıncı ve On Sekizinci Yüzyılları Osmanlı Belgeleri*, I, Tiflis 1987.

SINDAL, R.W., *The Manufacture of Paper*, London 1919.

SOURDEL-THOMINE, J. "Khatt", *Encyclopedia of Islam*^{2}, IV (1978), 1113-1122.

STOJANOW, Valery, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türschen Paläographie und Diplomatik*, Berlin 1983.

STUDLEY, Vance, *The Art and Craft of Handmade Paper*, Newyork 1977.

SUTERMEISTER, Edwin, *The Story of Papermaking*, Boston 1954.

TEKİN, Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, İstanbul 1993.

TESSIER, George, *La Diplomatique*, Paris 1952.

TUNCAY, Hülya, "Topkapı Sarayı Müzesi Kalemtraşları", *Türk Etnografya Dergisi*, XIV (Ankara 1974), 77-95.

UMUR, Suha, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul 1980.

UZUNÇARŞILI, İ. H., "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, III/9 (1939), 99-106.

——, "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik", *Belleten*, IV/16 (1940), 495-544.

——, "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyuruldulara Dair", *Belleten*, V/17-18 (1941), 101-157.

——, "Buyruldı", *Belleten*, V/19 (1941), 289-318.

——, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945.

——, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948.

——, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959.

——, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1972.

ÜNVER, Süheyl, "Siyakat Yazısı ve Kuyudu Atika", *İstanbul Belediye Mecmuası*, sayı 87/15, İstanbul 1931, s. 88-95.

——, "Türk Kalemtraşçıları", *Yücel*, VI/34 (İlkkânûn 1937), 167-173.

——, *Türk Yazı Çeşitleri ve Faideli Bazı Bilgiler*, İstanbul 1953.

——, "XV inci Asırda Kullandığımız Filigranlı Kâğıtlar Üzerine", *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, s. 388-391.

——, "XV inci Yüzyılda Türkiye'de Kâğıtlar ve Su Damgaları", *Belleten*, XXVI/104 (1962), 739-762.

——, "Türk İnce El Sanatları Tarihi Üzerine", *Atatürk Konferansları*, I, Ankara 1964, s. 103-153.

——, "Divitcilerimiz ve Eserleri", *Türk Etnografya Dergisi*, VI, Ankara 1965, s. 90-97.

VELKOV, Asparuh, "Les Notes Complémentaires dans les Documents Financiers Ottomans des XVIIe-XVIIIe Siècles (Étude diplomatique et paléografique)", *Turcica*, XI (Paris 1979), 37-77.

——, "Les Başdefterdar Ottomans et leurs 'Signatures à queu' (XVIe-XVIIIe)", *Turcica*, XVI (1984), 173-189.

—— - Stephane Andreev, *Filigranes dans les Documents Ottomans*, I, *Trois Croissants*, Sofia 1983.

——, *Vidove Osmanoturski Dokumenti. Prinos Kim Osmanoturskata Diplomatika*, Sofia 1986.

WEIL, "Ebced", *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1946), 2-3.

WHİTE, Charles, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, II, London 1845.

WITTEK, Paul, "Notes sur la tughra Ottomane", *Byzantion*, XVIII (Bruxelles 1948), 311-334; XX (1950), 267-293.

——, "Zu einigen frühosmanischen Urkenden (III)" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LV (Wien 1959), 122-141.

YAKIT, İsmail, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul 1992.

YAZIR, Mahmud, *Siyakat Yazısı*, İstanbul 1941.

——, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942.

——, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, II, Ankara 1974.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII (1982), 153-172.

——, "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), 23-53.

YILDIZ, Nuray, "Eski Çağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen", *M.Ü. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (İstanbul 1990), 325-364.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Feridûn Bey Münşe'âtı", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, XI-XIII/77 (1339), 161-168; XIV/78 (1340), 37-46; XIV/79, 95-104; XIV/81, 216-226.

ZACHARIADOU, Elizabeth A, "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520", *Südost-Forschungen*, XXX (1971), 1-35+ 14 belge fotosu.

VI. KATALOG, ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK VE SÖZLÜKLER

ARSEVEN, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul 1975.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1955.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1962.

LEWIS, Charlton T., *Latin Dictionary*, Oxford 1941.

LİDDELL, H. G. - R. Scott, *A Greek-English Dictionary*, Oxford 1968.

MEHMED SALÂHİ, *Kamus-ı Osmânî*, İstanbul 1329.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1946.

RIEU, Charles, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.

Soliman le Magnifique (Paris Muhteşem Süleyman Sergisi Kataloğu), [Paris] 1990.

STEINGASS, F., *A Comprehensive Persian - English Dictonary*, Beyrut 1970.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317.

——, *Resimli Kamus-ı Fransevî*, İstanbul 1322.

ŞÜKÛN, Ziya, *Ferheng-i Ziyâ*, İstanbul 1944.

UZUNÇARŞILI, İ.H. - İ.K. Baybura - Ü. Altındağ, *Topkapı Sarayı Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. I. Fermanlar; II. Hükümler-Beratlar*, Ankara 1985, 1988.

İNDEKS

A

âbâdî, — kâğıt, 24, 30, 32, 141, 160, 367; İstanbul —si kâğıt, 27; Semerkand —si kâğıt, 31, 32; sultânî — kâğıt, 31, 32.
Abaza, 238n.
ABBÂDÎ ABDULLAH, mühür ustası, 84n.
ABBAS I., İran Şahı, 151.
Abbasiler, 64; —in siyâsî olaylarda müftinin fetvasını aldıkları, 341.
ABDİ EFENDİ, Tezkire-i evvel, 321n.
ABDİ KETHUDA, 122n.
ABDULLAH BERRÎ EFENDİ, — lâyihası, 335n.
ABDULLAH, hassa silâhdarı, 179n.
ABDURRAHMAN NÂFİZ, Mansûre Hazinesi Nâzırı, —'in temessükü, 283n.
ABDURRAHMAN PAŞA, Adliye Nâzırı, 145n.
ABDURRAHMAN ŞEREF BEY, vak'anüvis, 6; —'in arşiv belgelerini tasnife memuriyeti, 3.
ABDURRAHMAN, Darbhâne Nâzırı, —'ın temessükü, 283n.
ABDURRAHMAN, es-Seyyid —, müderris, —'ın memhur tahvili, 284n.
ABDURRAHMAN, Seyyid — bin Seyyid el-Mağribî, 240.
ABDÜLAZİZ, Sultan —, 159, 177n; —'in hatt-ı humâyûnu, 177n, 179n; —'in imzası, 156; —'in nâmelerinde mühür, 157n.
ABDÜLHAMİD I., Sultan —, 33, 158n, 208n; — devri belgelerinde tahrir mahalli, 114n; — tuğrasında "han" sıfatı, 73n; —'in hatt-ı humâyûnları, 176n, 181, 182; —'in hattını taşıyan vakfiye, 367n; —'in mühürleri, 85n, 86; —'in unvânına hatt-ı humâyûnu, 360n; —'in vakıf mührü, 91.
ABDÜLHAMİD II., Sultan —, 159, 187n, 188, 191, 248, 325n, 371n; — devri iradeleri, 186; — saltanatında imza kullanılması, 90; — tuğralarında mahlas, 75; —'in hatt-ı humâyûnu, 177n; —'in hatt-ı humâyûnlarında imza, 178; —'in imzası, 156, 157; —'in nâmelerinde mühür, 157n; —'in Yıldız Arşivini kurması, 2; —'nin tuğrası (telgraf kâğıdında), 237.
ABDÜLKADİR EFENDİ, bk. Müftî-zâde —.
ABDÜLKERİM EFENDİ, Molla —, şeyhülislâm (şeyh. 1488-1495), 343, 344n.
ABDÜLLÂTİF, devat ustası, 47.
ABDÜLMECİD EFENDİ, veliahd, —'ye Alman İmparatorunun nişan vermesi (1920),189.
ABDÜLMECİD, Sultan —, 2, 94n, 156n, 172; — tuğrası, 75; —'in doğum şenliği, 175n; —'in imzası, 156; —'in mührü, 85n; —'in nâmelerinde mühür, 157n.
ABDÜLMELİK BİN MERVAN, Emevî halifesi, 53.
Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken, J. v. Hammer'in eseri, 7.
Açe, — Sultanı elkabı, 152.
Adana, — Vilâyeti, 233; — Vilâyetinin tahriratı, 233n.
Aden, — hududu, 290n; — hududu mukavelesi, 170n.
âdet, — tezkiresi, bk. tezkire.
âdet-i ağnam, 193.
Âdilşâhî, — kâğıt, 24.
adres, **238**; — kalıpları, 239; Kuban Hanı —i, 242; mütesellim —i, 243; nâib —i, 243; nâzır —i, 243; reisülküttab —i, 242; serasker paşanın —i, 242; tahrirat zarfı —i, 233; Tanzimat sonrası — elkabı, 238; vali —i, 243; zarfa —in yazılış şekli, 239.
ADVİYE HANIM, tarihci Cevdet Paşa'nın eşi, 243n.
Ağa Paşa (Yeniçeri Ağası), —ya gönderilen ferman, 173.
âhar, —ın hazırlanması, 22; —lama, 23; Arabların kâğıdı —lamaları, 18; balık tutkalı —ı, 22; çift —lı kâğıt, 22; kâğıdın —lanması, 22; kalemgir —, 23; nışasta —ı, 22; tek —lı kâğıt, 22; yumurta akı —ı, 22.
ahidnâme, 5, 6, 9, 10, 62, 72, 99, 146, 164, 166, 169, 170, 371n; — -i humâyûn, 43, 49, 68, 75, **163**, 360; — -i humâyûnlarda kullanılan yazı, 64; — -i humâyûnların kâğıtları, 31, 32; — cinsleri, 167; — davet formülleri, 100, 163, 172; — maddeleri, 163, 166; — metni, 163; — tarihleri, 167; — tecdîdi, 118, 165, 168; — temessükü, 165, 167; —lerde dîbâçe, 165; —lerde elkab rüknü, 165; —lerde kullanılan yazı, 168; —lerde nişan formülü, 164; —lerde unvan rüknü, 165, 172; — rükünleri, 163; — şartları, 163; Fransız —si (1604), 7; sulh —leri, 165-168; ticarî imtiyaz —leri, 165-168, 282.
Ahkâm defterleri, 7, 62, 144.
ahkâm, bk. hüküm.
AHMED I., Sultan —, 73, 164n, 207; —'in imzası, 156.

AHMED III., Sultan —, 36n, 40n, 49n, 74, 75, 131n, 136n, 160n, 207; — devrinde Fransız kâğıtlarına rağbetin artması, 25; — devrinde kâğıt îmâlâthanesi kurulması, 27; —'in hatt-ı humâyûnu, 173; —'in hattatlığı, 182; —'in mührü, 86n; —'in vakıf mührü, 91.
AHMED AĞA, Haremeyn evkafı nâzırı, 109n.
AHMED ÂRİF AĞA, ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî —, Hüdâvendigâr mütesellimi, 241n.
AHMED CEVAD PAŞA, bk. Cevad Paşa.
AHMED ÇAVUŞ, Dîvân-ı Humâyûn çavuşlarından, 307n.
AHMED EFENDİ, bk. Müfti-zâde —.
AHMED FERİDUN BEY, *Münşeâtü's-selâtîn* yazarı, 6.
AHMED İHSAN BEY, es-Seyyid —, Berlin sefiri , —'nin arîzası, 243n.
AHMED NURULLAH, El-hac —, ser-mîmârân-ı hassa, —'ın memhur tahvili, 284n.
AHMED PAŞA, kapıcıbaşı, —'ya Diyarbekir Eyâleti tevcihi fermanı, 108, 119n.
AHMED PAŞA, Mısır Muhafızı, 112n.
AHMED PAŞA, Mısır Valisi, 118n.
AHMED PAŞA, Mora Valisi, 223n, 225n.
AHMED PAŞA, sadrazam (1811-12), —'nın kaimesi, 241n.
AHMED PAŞA (Hersek-zâde), sadrazam (3. sad. 1511), —'nın pençesi, 76n.
AHMED REFİK, tarihci, 12.
AHMED TEVFİK PAŞA,240n.
AHMED ZÜHDÜ EFENDİ, ferman sahtekârlığına adı karışanlardan (1842), 123n.
AHMED, Elhac —, cebecibaşı, —'in temessükü, 285n.
AHMED, kâğıt emini, —'in suiistimali, 36n.
Ahmedâbâd (Hindistan'da), — âbâdî kâğıtları, 24.
AHVEL, el- —, hafifu'n-nısf ve hafifu's-sülüsün mûcidi, 54.
Akdeniz, —'e gelen kervan yolları, 17; Abdülmecid'in — gezisi, 94n.
ÂKİF BEY, Şûrâ-yı Devlet Dahiliye Dairesi ikinci reisi (1893), 187n.
a k l â m - ı s i t t e, 38, 60, 68; —nin esaslarının belirlenmesi, 55.
Aksaray, — Sancağı, 279n; — Sancakbeyi, 112n.
ALÂEDDİN PAŞA, 211n.
alâmet, 71; — -i şerîfe, bk.tuğra.
ALEKSANDIR, Boğdan voyvodası, —'ın mührü, 90.
ALEMŞAH (şehzâde), 74.
ALİ AĞA, berberbaşı, —'nın silâhdar tayini, 176n.
Ali Baba Zaviyesi (Sıvas'da), 79n.
ALİ EFENDİ, Anteb kadısı, —'nın arzı, 218n.
ALİ EFENDİ, nakibü'l-eşraf, —'nin arzı, 219n.
ALİ EMİRÎ EFENDİ, —'nin arşiv belgelerini tasnifi (1918-21), 3.
ÂLÎ, Gelibolulu Mustafa —, müverrih, 24, 35, 61, 93n.
ÂLÎ PAŞA, Mehmed Emin —, sadrazam, 2, 97, 294; —'nın mührü, 96; —'ya Hariciye Nezâreti tevcihi, 177n.
ALİ PAŞA, bk. Semiz—.
ALİ PAŞA, Elhac —, Rumeli Valisi, —'nın temessükü, 286n.
ALİ RÂİK EFENDİ, — lâyihası, 335n.
ALİ RIZA (PAŞA), II. Abdülhamid'in başkâtiblerinden (?), 187n.
Alikurna (Livorna), — kâğıdı, 25.
ALİŞ PAŞA, Çirmen Mutasarrıfı, 275n.
Almanlar, 18.
Almanya, 4; — İmparatoru, 189; —'dan kâğıt idhali, 25; kâğıt için —'dan paçavra kaçırılması, 19n.
altın varak, 45, 46, 141.
ALTINDAĞ, Ülkü, TSMA şefi, 115n.
amannâme, 146.
Amasya, 26.
Amerika Birleşik Devletleri, 282; — Cumhurbaşkanı, 156n, 158n, 159, 185n; — konsolosları, 156n; — muâhedesi, 169n, 170n; — ticaret muâhedesi (1862), 172n.
Amerika, — yerlileri, 16.
Amid, bk. Diyarbekir.
Amr, 342, 349.
an-cemâ'at, — tezkiresi, bk. tezkire.
Anadolu, 5, 37, 75n, 134, 175n; — Beylerbeyisi, 77n, 122n, 144n, 228n, ayrıca bk. İsa Paşa; — Defterdarı, 80, 81, 83, 104n; — Eyâleti, 119n, 137n; — Kazaskeri, 145n; — Kadıaskerliği sahh mührü, 312; — Mektubcusu Odası, 296n; — Muhasebesi Kalemi, 133, 144n, 313; — Valisi, 120n; Eskiçağ —'sunda yazı malzemesi, 16; siyakatin —'ya girişi, 64.
ANDREEV, Stephan —, Bulgar şarkiyatcı, 11.
ANHEGGER, Robert —, şarkiyatcı, 12.
Ankara, — sofcu esnafının arzuhali, 313n.
Antakya, — Mütesellimi, 234n.
Antalya, — Kadısı, 136n.
Anteb, — Kadısı, bk. Ali Efendi.
Arab, 76; — alfabesi, 50, 51, 68, 86n; — hâkimiyeti, 50; — harfleri, 90, 95, 319; — ülkelerinde kâğıt yapımı, 18; — yarımadası, 50; — yazısı/ları, 50, 54, 66; — yazısının menşe'i, 51; — zamkı, 22, 43, 44; erkam-ı —iyye, bk. dîvân rakamları; zamk-ı —î, bk. Arab zamkı; —lar, 36, 51, 68; —ların Çinlilerden kâğıt yapımını öğrenmeleri, 17; —ların paçavradan kâğıt yapımı, 18, 19.
Arabistan, 42.
Ârâmî, — yazısı, 51.
Archiv Diplomatique, Osmanlı belgeleri neşr edilen mecmua, 7.
Ardahan, — Sancağı, 144n.
ÂRİF BEY, 234n.
ÂRİF, devat ustası, 47.
arîza, 10, 230, 238, 240n, 241n, 243, 275, 276, **321**, 322, 371n; — adresi, 238; — elkabı, 321; — üzerine buyuruldu, 202; —da davet rüknü, 321; —larda imza, 323; —larda mühür, 323; —nın kâğıdı, 324; —nın rükünleri, 321; —nın şartları, 321.
arşiv, 1, 48, 58, 216; — belgeleri, 4, 24, 36, 44, 49, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 68, 239; — belgelerinde ta'lik yazısı, 61; — katalogları, 230n; — malzemesi, 1, 3; — tasnifleri, 258; Başbakanlık — Genel Müdürlüğü, 3; Başbakanlık Osmanlı —i, 24, 79n, 80, 92n, 120n, 315n; devlet —leri, 356; Osmanlı —i, 1, 3; Topkapı Sarayı —i, 200n.
arz (belge cinsi), 31, 62, 65, 96, 109, 116, 129, 143, 175, 179, 180, 204, 205, 213, 216, **217**-219, 246, 308, 313, 314, 317, 324, 371n; — mahiyetindeki kadı i'lâmları, 345; — tezkiresi/leri, 2, 180, 184-188, 249, 250, 328, 371n; — tezkirelerinde imza, 248; — tezkirelerinde tarih, 248; — tezkirelerinin kâğıdı, 248; — tezkirelerinin yazısı, 248; — tezkiresi hâmişine irade, 183, 186, 188, 189; — üzerine buyuruldu, 198, 202; — üzerine hatt-ı humâyûn, 179, 181; — üzerine

telhis, 212; —da imza, 219; —da mühür, 219; —larda kâğıdın kullanılışı, 220; —ların şekil özellikleri, 220; alaybeyi —ı, 204; İbrail Kadısının —ı, 218n; İstanbul Kadısının —ı, 218n; kadı —ı, 143; kadı —larında tarih, 219; kadı —larının yazısı, 61; muâmele görmüş —lar, 307; Niğbolu Kadısının —ı, 218n; padişaha sunulan —lar, 217; sadrazam vs.ve sunulan —lar, 217; sözlü —, 207, 217; Ürgüp Kadısının —ı, 217n; yazılı —, 217.
arzuhal, 10, 48n, 62, 65, 96, 109, 116, 129, 143, 186, 198, 204, 213n, 214, 216, 217, 219, 238, 262, 270, 277, 295, 296, 301, **303**, 308, 312, 313-315, 317, 319, 321, 323, 324, 371n; — başlangıç formülü, 304; — hulâsaları üzerine hatt-ı humâyûn, 180; — rükünleri, 303, 305; — üzerine buyuruldu, 202; — üzerine hatt-ı humâyûn, 179; — üzerine telhis, 212; —ci, 307; —cibaşı, 307n; —de kâğıdın kullanılışı, 307; —lerde tarih, 306; —lerin şekil özellikleri, 307; klâsik devir —leri, 307; muâmele görmüş —ler, 307.
arza girmek, 206, 209, 217n
ÂSAF, yüzbaşı (II. Abdülhamid devri), — lâyihası, 336n, 337n.
Asâkir-i Mansûre, — seraskeri, bk. Halil Rıf'at Paşa.
Âsitâne, — defterdârı elkabı, 104.
askerî, — berat (kadıasker beratı), 132.
ÂŞİR EFENDİ, sudurdan (III. Selim devri), — lâyihası, 335n.
AŞKÎ, kalemtraş ustası, 41n.
At Meydanı, bk. Sultanahmet.
ATATÜRK, Mustafa Kemâl —, 131n.
ÂTIF EFENDİ, — Kütübhanesi duvarındaki vakfiye, 366.
avârız, 85, 193.
Avestan, — alfabesi, 60.
Avlonya, — Kadısı, 80n.
Avrupa, 7, 9, 12, 18, 24, 28, 50, 90; — arşivleri, 2; — belgeleri, 8; — devletleri, 2, 4, 332n; — diplomatiği, 5; — diplomatik kaideleri, 8; — hükümdarları, 31n, 149, 151, 155, 160-162; — kâğıtları, 26, 27, 36; — ortaçağ belgeleri, 10; — ülkeleri, 4; —'da kâğıt yapımı, 18, 19; —'daki Osmanlı elçileri, 325; —'dan kâğıt gelmeye başlaması, 25; —'dan ucuz kâğıt temini, 29; —lı araştırıcılar, 7; Orta — kâğıtları, 25; ortaçağ —sı, 4; Şam kâğıtlarının —'da tutulması, 18; —lı ilim adamları, 11; Selim III. devrinde —'da elçilikler kurulması, 231.
Avrupa tüccarı, — beratı, 130; — tüccarı beratında yoklama kaydı, 139.
Avrupalılar, 9, 19, 21, 43, 84.
Avusturya, 4, 145n, 155n, 164n, 172n; — ahidnâmesi/ahidnâmeleri, 165n, 166n; — arşivinin kuruluşu (1749), 2; — İmparatoru, 146n, 161n, 162, ayrıca bk. Ferdinand, Leopold; — İmparatorları elkabı, 150, 151.
ay damga, — kâğıt, 28.
AYAS PAŞA, sadrazam (sad. 1536-39), 77n; —'nın imza tarzında pençesi, 76n.
Ayasofya, 2n; — müezzini, 137.
Aydın, — hasları muhassıllığı, 257n; — kadıları, 118n; — Muhassılı, 118n; — Müşîri, bk. Halil Paşa; — Valisi, bk. Hasan Fehmi Paşa, İsmail Paşa; — Vilâyeti, 333n; — Vilâyeti İdâre Meclisi, 333n.
AYŞE SULTAN, II. Bayezid'in kızı, —'ın mührü, 93.
Aztekler, —'in papirus gibi yaprak îmâli, 16.

B

Bâb-ı âsafî, — işâreti, 120, 257, 269.
Bâb-ı Humâyûn (Topkapı Sarayı'nda), 1.
Bâbıâlî, 3, 7, 123n, 186, 188, 191, 327-329; — bahçesine Hazine-i Evrak binası yapılması, 2; — kayıdları, 68; — kırması, 65, 68, 191, 324; — rık'ası, 67; —ye verilen takrirler, 215.
BABINGER, Franz —, Alman şarkiyatcı, 11.
Bâbilliler, —in mühürleri, 83.
BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis —, Fransız şarkiyatcı, 11.
Bağdad, 237n; — Eyâleti, 120n; — hazinesinden verilen dîvân tezkiresi, 260n; — Kadısı, bk. İbrahim Sa'deddin Efendi; — Valisinin buyuruldusu, 201n; —'da kâğıt yapımı, 18; —'da kâğıthane kurulması (794), 18.
BAĞDADÎ, Mehmed bin Müeyyed el—, — *Münşeât*, 6.
BAHA, devat ustası, 47.
Bahr-i Sefîd, — Vâli muâvini, bk. Mehmed Tevfik.
BAJRAKTARAVIC, Fehim —, Bosnalı şarkiyatcı, 11.
BÂLÎ PAŞA, — Cami'i (Fatih'te)'ndeki vakfiye, 366.
Balkan, — ülkeleri, 9; —lar, 50.
balmumu, **49**, firengî —, 50; kırmızı —, 49, 50, 254.
Balta Limanı Muâhedesi (1838), 168; — teâtî senedi, 290n.
BALTACI Mehmed Paşa, sadrazam (sad. 1704-1706, 1710-11), 223n.
BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, —'nun nesih yazı hakkındaki görüşü, 57.
Banaz, — Kadısı, 309n.
BARADOĞLU Mıgdıs, Gümüşhacıköylü, — vakfiyesi, 365n.
BARKAN, Ömer Lütfi —, iktisat tarihcisi, 12.
BASKERVİLLE, John, —'in kâğıttaki elek tellerini kayb etmesi, 21n.
Basra, — Eyâleti, 120n; — Körfezi, 25.
başmuhasebe, 122, 271, 274n; — Kalemi, 30, 34, 133, 251, 277, 278; — kaydı, 313.
battal, — kâğıt, 28, 30, 34.
Batum, — Vilâyeti teşkili, 188n.
BÂYEZİD I., —, bk. Yıldırım.
BÂYEZİD II., Sultan —, 62, 73n, 75, 93, 164n, 166, 167; — tuğrası, 74; — vakfiyesinin kâğıdı, 26.
BÂYEZİD, III. Ahmed'in şehzâdesi, —'nin sünnet düğününde sarf edilen kâğıtlar, 36n.
Bayındır, — kantar mukataası, 257n.
Beç (Viyana), — Kralı, 162; — riki, 48.
beddua, vakfiyelerde —, 365.
bedûh, 86n, 238, 239; adresde —un yeri, 239.
BEHİÇ EFENDİ, Mehmed Emin — (Ruscuklu), —'nin kâğıthane kurulmasıyla vazifelendirilmesi, 27.
BEHRNHAUER, Friedrich Adolf, Avusturyalı şarkiyatcı, 7.
BELDICEANU, Iren —, şarkiyatcı, 11.
BELDICEANU, Nicoara —, şarkiyatcı, 11.
belge, 13; — arkasına yazılan adres, 243; —lere tarih atılması, 69; —lerin değerlendirilmesi, 15, 15; —lerin diplomatik özellikleri, 15; arşiv —leri, 24, 36, 55-57, 62-64, 68, 239; Osmanlı —leri,

26, 71; tarihsiz —ler, 372n; tarihsiz —nin devrinin tayini, 15.
Belgeler (TTK), 12.
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 13.
Belleten, TTK yayın organı, 11, 11, 13.
Bender, — Muhâfızı, bk. İsmail Paşa; — Muhafızının buyuruldusu, 201n.
Bénédictin tarikati, 4.
berat, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 43, 45, 58, 62, 68, 72, 75, 80, 81n, 99, 113, 114, 119, **124**, 125, 143, 145, 152, 154, 162, 164, 168 172, 174, 192, 195, 196, 203, 210, 230, 255, 279, 281, 296, 371n; — arkasında defterdar imzası, 79; — arkasında hüccet-i zahriyye, 358; — başlangıç formülü, 126; — cinsleri, 132; — davet formülleri, 100; — kayıdları, 311; — sahtekârlığı, 132n; — sûreti, 368; — tecdîdi, 118, 128n, 129, 134, 136, 137, 142, 144, 218; — tevcihi, 135; — tezkiresi, 140, 251; —ın hazırlanışı, 139; —ın rükünleri, 124; —ın şartı, 130; —lara kuyruklu imza koyma hakkı, 83; —larda elkab, 128, 129; —larda kullanılan kâğıtlar, 141; —larda unvan, 128; —ların yazıldığı kâğıtlar, 31; —lı, 124; —ta nişan formülü, 127, 128; —ta sebeb-i tahrir formülü, 127; askerî —, 132, 134, 204, 140; Avrupa tüccarı —ı, 130, 132; azilden —, 135; beylerbeyi —ı, 130,, 132 139; beylerbeyi —ı unvanı, 128; cizyedarlık —ı, 133; cüzhanlık —ı, 127n; ders-i ammlık —ı, 133; Dîvân-ı Humâyûndan verilen —lar, 134, 140; dizdarlık —ı, 132; Eflâk Boğdan voyvodalığı —ı, 132; eli —lı, 124; feragatten —, 135; ferâşet —ı, 46; 133, 141, 142; Hayriye tüccarı —ı, 130, 132; hitabet —ı, 133; iltizam —ı, 132; imâmet —ı, 133; kadıasker —ı, 311, 311, bk. askerî —; kadılık —ı, 134, 219; kale neferâtı —ı, 35; kalgaylık —ı, 128; kayyumluk —ı, 133; kethudalık —ı, 128n, 133; kethudalık —ı unvanı, 128; Kırım hanları — unvanları, 128; Kırım hanlığı —ı, 132; kitâbet —ı, 133; konsolosluk —ı, 132; küçük — (ruus), 255; mâlikâne —ı, 130, 132; maliye —ları, 139, 140, 144n, 195; maliye —ları tahrir mahalli, 116; maliye —ları tarihi, 131; Mekke Emirliği —ı, 132; muâfiyet —ı, 129, 130, 132, 133; muallimlik —ı, 134; mukataa —ı, 132; mustahfızlık —ı, 132; muvakkıtlık —ı, 134; müderrislik —ı, 134; nişan —ı, 131n, 204; nişan formülüyle başlayan —lar, 126; ocaklık —ı, 133; ref'den —, 135, 136; sahte —lar, 123, 144, 145; serdâr-ı ekremlik —ı, 128; serdârlık —ı, 128n; şikk-ı evvel defterdarı —ı, 130; tekaüdlük —ı, 133; tercümanlık —ı, 132; tevliyet —ı, 127n, 129, 133; tezkiresiz timar —ları, 77, 87; timar —ı, 129, 130, 132, 138, 141-145, 251; timar —ı tarihi, 131, 139; timar —ında yoklama kaydı, 139; timar —larında kullanılan yazı, 64; vazife —ı, 127n, 129, 130; vezâret —ı, 45, 132; yurdluk —ı, 133; zayi'inden —, 137.
Bergama, — kralı, bk. Eumenes; — kütübhanesi, 16; —'da parşömen îmâli, 16.
BERGAMALIYAN Bogos, —'un mukavele lâyıhası, 339n.
Berlin, — Sefiri, bk. Ahmed İhsan Bey.
BERMEKÎ, Ca'fer —, 18n.
BERMEKÎ, Fadl —, 18n.
beşâretnâme, 146, 159.
BETHLEN GÁBOR, Macar Kralı, 164n.
beyannâme, 146.
Beykoz, — kâğıthanesi, 28, 28.
Beyoğlu, 2n.
beyyine (isbat), i'lâmda — talebi, 347.
beyze, 71-73, 77, 91; çift —, 343; pençe —si, 79.
BEZMİÂLEM Valide Sultan, —'ın mührü, 94.
Bilâd-ı selâse, —'deki kalemtraş ustaları, 40n.
BİLÂL AĞA, III. Selim devri darüssa'ade ağalarından, 176n.
biti, 9, 146.
bitik, 221.
Bizans, 5.
Boğazköy, 15; — kazıları, 15.
Boğdan, — voyvodaları, 31, 78, 146, 162; — voyvodalarının mühürleri, 90; — voyvodası elkabı, 106.
Bologna, —'da filigranlı kâğıt yapımı, 18.
Bolu, 122; — Mutasarrıfının şukkası, 233n.
BOMBACI, Alessio —, İtalyan şarkiyatcı, 11.
BOSKOV, Vanco —, Yugoslav şarkiyatcı, 11.
Bosna, — Defterdarı, bk. Osman Ağa; — Eyâleti müşîri, bk. Halil Kâmilî Paşa; — makası, 49; — Vâlisi, 225n.
Bozok, — muhassıllığı, 79n.
Brezilya, — muâhedesi (1858), 185n.
Buda, 75n; "bedûh"un —'nın isminden geldiği görüşü, 239n.
Budin, — beylerbeyileri elkabı, 224; — Beylerbeyisi, 144n.
Buhâra, 42; — Hâkimi, 157; — hanları, 155; — kâğıdı, 24.
Bulgaristan, 332n.
BURHAN EFENDİ, başdefterdar (1585-86; 1599-1600), 36n.
Bursa, 26, 218n; — Kadısı, 105n; — Mukataası Kalemi, 313; — Müteselimi, 242n.
buyuruldu, 5, 6, 9, 10, 30n, 48n, 62, 74n, 78, 79, 87, 90, 116, 146, **197**, 198, 202, 211n, 214, 230, 256, 260n, 263, 269, 272, 279n, 284, 295, 296, 313; — -ı âlî, bk. — -yı sâmî; — -yı sâmî, 203; — cinsleri, 198; — *defterleri*, 199; — elkabı, 198, 199, 202; — klişesi, 197, 198, 200, 204, 205; —da dua rüknü, 202; —da emir rüknü, 199; —da nakil rüknü, 199; —larda tarih, 199, 203, 314; âdet tezkirelerinde —, 258; arîza üzerine —, 202; arz üzerine —, 198, 202, 220; arzuhal üzerine —, 202; beyaz üzerine —, 116, 198, 199, 203n; beylerbeyi —su, 87, 200; defterdar —su, 83, 118, 121, 206; der-kenar olarak yazılan —lar, 200; dîvân tezkiresinde —, 262; dîvânda — konması, 203; kadıasker —su, 118; kaime üzerinde —, 277; kanun üzere beylerbeyi —su, 206; kapdan paşa —su, 206; merkezde yazılan —lar, 198; muâmeleli evrak üzerindeki —lar, 204; muâmeleye başlanması için ilk —, 308; mûcib —su, 203, 205; nihâî —, 314; sadrâzam —su, 31, 118, 139, 140, 203, 205, 213, 280n, 285, 289, 297, 307; sadrazam pençesi olan —lar, 199; sûret üzerinde —, 204; takrir üzerine —, 198, 202; taşra —ları elkabı, 201; taşrada yazılan —lar, 198, 200, 201, 205; telhis üzerine —lar, 198.
Bükreş, — muâhedesi (1812), 282n.
Büyük Okyanus, —'u Akdeniz'e bağlayan kervan yolları, 17.

C

CÂRULLAH VELİYÜDDİN EFENDİ, — vakfiyesi, 361n, 364n.
Cava, — kalemi, 39.
cavâzir, — kalem, 39, 40, 47.
celbnâme, 146.
celî (iri yazı), 39, 40, 44, 54; — kalemi, 39; ayrıca bk. sülüs, ta'lik, dîvânî.
celil kalemi, bk. celî yazı.
CEMİLE SULTAN, 187.
cevab, fetva —ı, 344; —nâme, 146.
CEVAD PAŞA, Ahmed —, sadrazam (1891-95), — kütübhanesi, 3; — zamanında arşivde düzenleme, 2.
CEVDET PAŞA, Ahmed —, müverrih, 243n, 294; —'nın mektublarındaki elkab, 229n.
ceyb-i humâyûn, 85.
Cezâyir, 169n; — Beylerbeyisi, 79n.
CHARLES-QUINT, Avusturya İmparatoru, 148n.
Cidde, —'nin arab zamkı, 42.
Cihan harbi, I. —, 29.
CİHANŞAH, Hindistan hükümdarı, 152.
cizye, 85, 193, 259; — defterleri, 10; — evrakı, 286; — kâğıdı (varakası, tezkiresi), 35, 259, 286; — Kalemi, 272, 277; — muhasebecisi mührü, 260, 286; — Muhasebesi Kalemi, 259; — tezkiresi, bk. tezkire; — varakası, bk. — kâğıdı.
cochnille, bk. kırmız.
Cologne (Almanya'da), — kâğıt değirmeni, 18.
CRISTOF, M. —, berat sahtekârlığına karışanlardan, 145n.
CVETKOVA, Bistra Andreeva, Bulgar şarkiyatcı, 11.

Ç

Çadır Mehterleri Kışlası, —'nın arşiv olarak kullanılması, 1.
Çamlıca, 132n.
Çanakkale Boğazı, 173.
çavuşbaşı, 226n.
Çehrin, — seferi, 153n.
Çek, Macar ve — Kralına verilen ahidnâme, 166.
çep, — yazısı (İran menşe'li), 61.
ÇETİN, Atillâ —, arşivist-tarihci, 146n.
Çıldır, — Beylerbeyisi, 240n.
Çırağan, — eğlenceleri, 36.
çiftali, bk. âhar (çift —lı).
Çin, — diplomatik kaideleri, 5; — gülâbdanları, 47; — hududu, 50; ilk kâğıdın —'de îmâl edilişi, 17.
Çinliler, 21n, 75n; —'in kumaş üzerine yazıları, 17; —'in paçavradan kâğıt yapımı, 18; —in ağaç kabuğundan kâğıt yapımı, 19.
Çirmen, — mutasarrıfı, bk. Aliş Paşa.

D

Dağıstan, — hâkimleri, 146, 160.
Dahiliye, — Kâtibi Odası, 297; — Nezâreti, 233n, 237n, 238n.
damga, — nizamnâmesi, 306; — pulu, 306, 339; — resmi, 306; matbu' —, 306; soğuk —, 306, 333.
DÂNÂ, kalemtraş ustası, 41n.
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 329n.
Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî, 329n.
darbhâne, 28, 297; — -i Âmire Nâzırı, bk. Abdurrahman, İbrahim Sârım, Mir Hüseyin; —den verilen sûretler, 270.
Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, bk. İstanbul.
Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen, J. Matuz'un eseri, 11.
davet (invocatio), 55, 100, 142, 145, 169, 222, 361; ahidnâmelerde —, 163, 165, 168, 172; arîza —i, 321; arz —i, 217; arzuhal —i, 303; berat —i, 124, 125; fetihnâme —i, 159, 160; fetva —i, 341-344; hüccet —i, 350, 358; kaime —i, 275; mahzar —i, 315; mektub —i, 222; nâme-i humâyûn —i, 146, 158, 162; nâme-i humâyûn —lerinin yazısı, 161; sebeb-i tahrir hükmü —i, 193; takrir —i, 214; telhis —i, 207; temessük —i, 282; vakfiye —i, 360, 367.
De re diplomatica, Jean Mabillon'un eseri, 4.
Decil, — Nâibi, 78n.
defter, 8; — beyazı, 34; — emini, 313, 314; ahkâm —leri, 7; icmal —i/leri, 272, 310; maliye —leri, 7; mevâcib —leri, 7; mufassal —, 310; muhasebe —leri, 10; mühimme —leri, 311; ruus —leri, 140; tahrir —leri, 7; tahrir —i sûreti, 272; tertib —i sûreti, 271.
Defter-i Hâkanî, 7; — müdürü, 333.
defterdar, — mühürdarı, 50; — mühürdarına verilen rik, 48.
Defterhâne-i Âmire, 129, 295n; — defterleri, 10; — kayıdları, 310, 312; —den verilen tapu senedleri, 290.
Demirci, — Kadısı, 78n.
DENY, J. —, müsteşrik, 77n.
der-kenar, 1, 43, 76, 79, 96, 118, 129, 140, 142, 143, 181, 200, 204, 216, 220, 277, 280n, 285, 286, 289, 309, 310-312, 320, 322, 333; — mahiyetinde telhisler, 212; — tarihi, 312, 314; —larda kullanılan yazı, 62, 65; dîvân tezkireleri —ları, 262; Fetvâhâne —ı, 350; Fetvâhâne —ı tarihi, 349; Fetvâhâne —ı yazısı, 350; kalem —ları, 203.
Dergâh-ı âlî, — kapıcıbaşıları, 233, 234n; — müteferrikaları, 29n.
DERMAN, Uğur, hattat, 43n.
DERVİŞ KETHUDA, 122n.
devat, bk. divit.
Devemetü'l-Cendel, 51.
Devlet-âbâd (Hindistan'da), —î kâğıt, 24.
Dımışk, bk. Şam.
Dıraç, — Kadısı, 80n.
dîbâçe, 172; ahidnâme —si, 165, 166; muâhede —si, 168.
Dicle, 37.
Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Schaendlinger'in eseri, 11.
Die Siyaqat-schrift in der Türkischen Finanzverwaltung, Fekete'nin eseri, 9.
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 13.
Diplomatik Açıdan Mahzar, M. İpşirli'nin eseri, 12.
diplomatik, 13, 206, 214, 218, 245, 281, 315, 372n; — çalışmaları, 4; — ilminin doğuşu, 4; — kaideleri, 318; —in ilgi alanı, 4; —in mânâsı, 3;

Avrupa — kaideleri, 8; belgelerin — özellikleri, 15; Osmanlı —i, 1, 5-12, 100, 101, 107, 124, 146, 172, 183, 197, 206, 217, 229, 275, 300, 321, 335, 350, 371n, 372n; Osmanlılarda — kaideleri, 200; Türkiye'de — ilmi, 12.
dîvân, — rakamları, 64, **66**, 255, 259, 262, 264, 266, 268, 269, 273; —hane, 1; — tezkiresi/leri, 23n, 24, 30-34, 39n, 41, 45n, 47-50, 273; cuma —ı, 180; çarşamba —ı, 180; hâcegân-ı —, 253n; halife —larından çıkan yazılar, 54; taşra —ları, 316.
Dîvân-ı âlî kanûnu lâyihası, 337n, 338n.
Dîvân-ı Humâyûn, 7, 8, 47, 62, 99, 103, 116, 117, 122, 202, 203, 205-207, 217n, 255, 307, 308, 326; — beylikcisi, 115n; — günleri, 87; — Kalemi, 35, 145n, 156, 168, 253n, 295n, 311, 314; — kalemleri, 34, 119, 124, 132, 145, 156, 295, 299, 311, 313; — kâtibi elkabı, 104; — kâtibleri, 123, 144; — kayıdları, 68, 311; — toplantıları, 207, 209; —a sunulan mahzarlarda elkab, 316; —da tutulan kayıdlar, 61; —dan yazılan belgelerin tahrir mahalli, 114; —dan yazılan beratlar, 134, 140; —dan yazılan beratlarda tarih, 131; —dan yazılan fermanlar, 119, 120-122, 132n; —dan yazılan fermanlarda tarih, 113.
Dîvân-ı Muhâsebât, 215.
dîvânî (yazı), 39, 58, **61**, 62, 67, 68, 137, 141, 161, 168, 206, 228, 252, 262, 264, 269, 270, 277-279, 284, 299, 312, 320, 324; — hurdası, bk. — kırması; — kırması, 63, 65, 68, 141, 143, 168, 252, 257, 269, 271, 273, 277, 286, 320; —de satır sonları, 63, 64; —de zülfeler, 62; celî —, **63**, 68, 137, 141, 161, 172; celî —de satır sonları, 64; celî —nin kullanıldığı yerler, 64; celî —nin özellikleri, 63; ince —, 277, 311; kalın —, 63.
divit (devat), 47; —darlar, 39; defterdar —darı, 39.
Diyarbekir, — Beylerbeyisi, 136n; — Eyâleti, 108n, 119n; — Nâibi, bk. Mehmed Aziz Efendi; — Valisi, 175n.
DOKYO, Japonya'da ilk kâğıdı yapan fizikci (610), 17.
dua (salutatio), 107; ahidnâmelerde — rüknü, 165; arîzada — rüknü, 321; bâbüssa'ade ağaları için —, 107; beylerbeyler için —, 107; buyurulduda — rüknü, 202; dârüssa'ade ağaları için —, 107; defterdar için —, 107; dergâh-ı âlî çavuşları için —, 108; dîvân kâtibleri için —, 108; dîvân tezkirelerinde — rüknü, 261; fetihnâmelerde — rüknü, 160; hristiyanlara âid —lar, 108, 152; idareci kadro için —, 107; ilmiye sınıfına âid —lar, 108; kadılar için —, 108; kazasker için —, 108; mektubda — rüknü, 221, 222, 225, 227; müderrisler için —, 108; müteferrikalar için —, 108; nâibler için —, 108; reisülküttab için —, 108; sadrazam için —, 107; sancakbeyleri için —, 107; sipahiler için —, 108; şeyhler için —, 108; şeyhülislâm için —, 108; telhisde — rüknü, 208, 210; vezirler için —, 107; voyvodalar için —, 108; yeniçeri ağası için —, 107.
Dulkadırlı, — ülkesi, 67.
DURMUŞ-ZÂDE, ta'lik üstadı hattat (III. Ahmed devri), 161.
DÜZDAĞ, Ertuğrul —, 12.

E

ebced, 239; Arab harflerindeki — sıralaması, 52.
ebrû, — kâğıt, 30.
EBU ABDULLAH İBN MUKLE, Ebu Ali'nin kardeşi, 54.
EBU ALİ İBN MUKLE, yazıda el-hattü'l-mensub metodunun vâzı'ı, 54.
EBU HANÎFE, —ye göre vakfın mülkiyeti, 364.
EBU YUSUF, —a göre vakfın mülkiyeti, 364.
EBU'L-ESVED ED-DÜ'ELÎ (ö. 688-689), Arab yazısını ilk harekeleyen, 53.
EBUBEKİR, Hz. —, — hilâfetinde Kur'an'ın sayfalar halinde yazıldığı, 52.
EBUSSUUD EFENDİ, şeyhülislâm, —'nin fetvalarındaki cevablar, 343.
Ebussuud Efendi Fetvaları, E. Düzdağ'ın eseri, 12.
Écoles des Chartes, 4.
Edincik, — Kazası voyvodalığı, 283n.
Edirne, 113, 307, 367; — Vâlisi, bk. Mehmed Hayreddin Paşa.
Eflâk, — voyvodaları, 31, 78, 146, 162; — voyvodası elkabı, 106; — voyvodası kaymakamlığı, 108n.
Einführung in die Osmannish-Türkische Diplomatik, Fekete'nin eseri, 8.
el-Ulâ, Arabistan'da şehir, 51.
elçi, Avrupa'daki Osmanlı —leri, 230.
elek, 21; — telleri, 35; çerçeveli — (kâğıt hamurunu süzen), 20.
Elementa Artis Diplomaticae, 4.
ELGIN, Lord —, İngiliz elçisi, 156n.
ELIZABETH I., İngiltere Kraliçesi —, 79n, 151, 154, 155n; —e verilen ahidnâmeler, 167; —'in elkabı, 224 —'in John Spielman'a kâğıt yapma imtiyazı vermesi, 18n.
elkab (inscriptio), 5, 101, 109, 124, 203, 212, 214, 214, 223, 224, 228-230, 233, 234, 238, 239, 295, 300, 316, 328, 329, 334, 335 371n; Açe sultanları —ı, 152; ahidnâme —ı, 165; arîza —ı, 321, 324; arz —ı, 217, 218; arz tezkiresi —ı, 190, 246, 248; arzuhal —ı, 303, 307; Avusturya İmparatoru —ı, 150; bâbüssa'ade ağası —ı, 104; berat —ı, 128, 129; beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlarda —, 175, 177; beylerbeyi —ı, 102; Boğdan voyvodası —ı, 107; Budin beylerbeyileri —ı, 224; buyuruldu —ı, 198, 199, 202; çakırcıbaşı —ı, 104; dârüssa'de ağası —ı, 104; davet tezkiresi —ı, 253; defter emini —ı, 104; defterdar —ı, 103; dergâh-ı âlî çavuşları —ı, 104; dergâh-ı âlî müteferrikaları —ı, 105; dîvân kâtibi —ı, 104; dîvân tezkireleri —ı, 261; Dîvân-ı Humâyûna sunulan mahzarlarda —, 316; Eflâk Voyvodası —ı, 107; emir tezkireleri —ı, 250; Erdel Beyi —ı, 107; Erdel Kralı —ı, 106; fetihnâmelerde —, 160; Fransa Kralı —ı, 150; gayr-i resmî nâme —ı, 158, 159n; Hind hükümdarı —ı, 152; hoca —ı, 105; hristiyan hükümdarların —ı, 224n; hristiyanlar için kullanılan —, 106; husûsî ma'ruzatta —, 188; idareci kadro —ı, 101; ilmiye sınıfı —ı, 105; İngiltere Kraliçesi —ı, 151; irade —ı, 183; İran Şahı —ı, 151; kadı —ı, 105, 106; kaime —ı, 275, 276; kapı ağası —ı, 104; kazasker —ı, 105; Leh Kralı —ı, 150; mahzar —ı, 315, 318; ma'zûl sadrazam —ı, 102; mektub —ı, 222,

223; muâhede tasdiknâmeleri —ı 169; nâib —ı, 106; nâme-i humâyûn —ı 149, 149; nişancı —ı, 104; ocak ağaları —ı, 104; Özbek Hanı —ı, 152; özengi ağaları —ı, 104; padişaha sunulan mahzarlarda —, 315; reisülküttab —ı, 104; resmî nâmelerdeki —, 158; Rus Çarı —ı, 150; sadrazam —ı, 101, 102; sadrazama sunulan mahzarlarda —, 315; sancakbeyi —ı, 103; sebeb-i tahrir hükmünde —, 193; sipahi —ı, 104; şahincibaşı —ı, 104; şeyhülislâm —ı, 105; şukka —ı, 233, 234; tahrirat —ı, 230; Tanzimat sonrası adres —ı, 238; Tanzimat sonrası şukka —ı, 234; taşra buyurulduları —ı, 201; telhis —ı, 207, 208, 210; telhis üzerine hatt-ı humâyûn —ı, 178; tezkire-i sâmiyye —ı, 249; haslar voyvodası —ı, 105; Venedik Doju —ı, 150; vezir —ı, 103; yeniçeri ağası —ı, 104.
Elmalı, — Kadısı, 109n, 110n.
E l v i y e - i s e l â s e, —'ye dâir lâyiha, 337n.
Emevîler, — devrinde Arab yazısının tekâmülü, 54; —'in siyâsî olaylarda müftinin fetvasını aldıkları, 341; dîvân rakamlarının — devrinde kullanılması, 66.
EMİN PAŞA, 41n; —'ya gönderilecek kırtasiye malzemesi, 46n.
emîn-i fetvâ, bk. fetvâ emîni.
emir / hüküm (dispositio), 109, 111, 112, 166; beratta —, 130; buyurulduda —, 199, 200; iradede —, 185, 186.
EMİR SULTAN, — vakfiyesi, 367, 368n.
emir, 8, 9, 10, 99, 100, 109, 110, 119, 121, 124, 145, 172, 173, 175, 183, 188, 195, 278; — -i âlî, 269, 272; — -i şerif, 10, 251, 283; — terkîni, 284; — tezkiresi, 250; —nâme, 10, 146; —nâme-i âlî, 232; —nâme-i meşihat-penâhî, 232; —name-i sâmi, 232; padişah —i, 116; ruus —leri, 140.
EMRULLAH, es-Seyyid —, 218n.
en-Nemâre, — kitâbeleri (M.S. 328), 51.
Enbâr, Arabistan'da, 51.
Enderun, — Hazinesi, 288; — mensublarına verilen beratların tezhibi, 161.
Endülüs (İspanya), 50.
ENVERÎ, müverrih, — lâyihası, 335n.
Erdel, — Beyi, 168; — Beyi elkabı, 106; — Hâkimi, 164n; — hâkimleri, 79; — kralları, 146, 162.
ermeni, — murahhasası, 333, 333.
ERSOY, Osman, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*'ın yazarı, 24, 27n.
Erzurum, 238n; — Beylerbeyisi, 144n; — Muhafızının buyuruldusu, 201n; — Sancağı, 283n; — Vâlisi, bk. Hamdi Paşa, İbrahim Paşa; — Vilâyeti, 333n; — Vilâyeti İdâre Meclisi, 333n.
ES'AD EFENDİ, Meclis-i Vâlâ üyesi, 330n.
e s â m e / e s â m î, 269; — tezkiresi, bk. tezkire.
eser-i cedid kâğıdı, 28.
esham (hisse senedi), — faizi, 285.
ETHEM PAŞA, —'ya nişan verilmesi, 188n.
EUMENES, Pergamon (Bergama) kralı, 16.
Europa Diplomatique, Osmanlı belgeleri neşr edilen mecmua, 7.
evâmir, — -i mühimme, 123.
evrak, — -ı sahîha, 292 — -ı sahîha nizamnâmesi, 349; resmî —, 306.
EVRENOS BEY, 125n.
Eyüp, 40n, 366; — Körfezi vapurları imtiyazı, 187.
EYÜPLÜ, lâl mürekkebinin son ustası, 44.

F

Fabriano (İtalya'da), —'da filigranlı kâğıt yapımı, 18; —'da ilk kâğıt değirmeni kurulması, 18.
FAHREDDİN EFENDİ, D.H. kâtibi, berat sahtekârlığına karışanlardan, 145n.
Farslar, —ın Arab yazısını benimsemeleri, 52.
Fas, — Hakimi elkabı, 223; — hâkimleri, 146; —'da kâğıt yapımı, 18; —lılar, 18.
Fatih (İstanbul'da semt), 366.
Fatih İbrahim Bey Cami'i, İzmir'in Urla kazasında, — imâmet ve hitabeti için usûlsüz berat tanzimi, 144n.
FATİH MEHMED, Sultan —, 75, 126n, 127n, 137, 367; — devrinde İranlı san'atkârların İstanbul'a getirilmesi, 60; — *Kanunnâme*si, 101-105, 118, 202; — tuğrasında "muzaffer" kelimesi, 73; —'in fermanları, 105n, 108.
FATMA HANIM, Âlî Paşa'nın eşi, —'ın mühürlü senedi, 294.
FAZIL MUSTAFA PAŞA, sadrazam (sad. 1689-91), 85n.
FAZLI, kalemtraş ustası, 41n.
FEKETE, Lajos —, Macar şarkiyatcı, 8, 9, 10, 84, 101; —'nin nâme kâğıtları hakkındaki görüşü, 160.
FENÂRÎ, Molla Şemseddin —, 344n; —'nin fetvalarında davet, 343.
Fenike, — yazısı, 51.
FENNÎ, devat ustası, 47.
FENNÎ, kalemtraş ustası, 41n.
ferağ, — kayıdları, 59.
FERDINAND I., Avusturya İmparatoru, 154n, 155n.
FERDINAND III., Avusturya İmparatoru, 153n.
FERİD PAŞA, sadrazam (sad. 1903-1908), —'nın mühür kullanılması hakkındaki görüşü, 90n.
ferman, 5, 7, 9, 10, 58, 62, 68, 75, 80, 81n, **99**, 100-102, 106, 107, 109-112, 114, 117, 118, 120, 124, 125, 128, 129, 131, 133, 134, 139, 140, 141, 146, 152, 154, 162, 172-174, 183, 192, 193, 195, 200-202, 204, 210, 214, 225, 230, 250, 251, 255, 296, 359n, 371n; — -ı âlî (sadrazam emri), 166, 203, 268, 270, 271, 277; — -ı sâmî, bk. ferman-ı âlî; — -ı şerif, 273, 277; — arkasında defterdar imzası, 79; — arkasında hüccet-i zahriyye, 358; — kayıdları, 311; — müsveddesi, 116, 203, 210; — sûreti, 76, 175, 368; — tecdîdi, 118, 122; —ın yazılma sebebi, 108; —lara kuyruklu imza koyma hakkı, 83; —larda kalem (büro) işâretleri, 120; —larda kullanılan işâret zamirleri, 109; —ların yazılış sebebleri, 116; —nın rükünleri, 100; —nın şartları, 100; —nın te'kidi, 117; arzuhalci esnafına dâir —, 307; Dîvândan yazılan —lar, 119, 120-122; Fatih'in —ları, 105n, 108; ibka —ları, 120; maliyeden verilmiş —lar, 110, 121, 122, 195; menşe'lerine göre —lar, 118; menzil —ı, 204; sahte —lar, 122, 123, 145; sahte — hazırlayanlara verilen cezalar, 123; şikâyet üzerine yazılan —lar, 119; te'kid —ları, 118; tevcih —ları, 120.
FETİH GİRAY SULTAN, 128n.
fetihnâme, 5, 6, 10, 146, 159, 160; —lerin rükünleri, 159; —lerin şartları, 159.
fetvâ emîni, — mührü, 350.

fetvâ, 6, 9, 10, **341**, 349; —da cevab, 343; —da davet rüknü, 341, 342; —da tarih bulunmadığı, 343; —larda kullanılan kâğıtlar, 343; —nın rükünleri, 341; —nın şekil özellikleri, 343; şeyhülislâm —larının yazısı, 61.
Fetvâhâne, 349; — der-kenarı, 350; i'lâmlarda — tasdiki, 350.
FEYZULLAH BEY, Yanya vücûhundan, 234n.
FEYZULLAH EFENDİ, şeyhülislâm (2. şeyh. 1695-1703), 176n.
FILIPOVIC, Nedim —, Bosnalı tarihci, 11.
fıstık, — kâğıt, 34, 35; — -ı haşebî kâğıt, 33; —î damga kâğıt, 33; beyaz — kâğıt, 33; İstanbul —ı kâğıt, 27, 33; mavi çizgili —î kâğıt, 33; telhislik mânendi — kâğıt, 33; Venedik —îsi, 33.
FİKRÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Filibe, — Kadılığı, 143n; — Livâsı, 333n.
filigran (su damgası), 21, 25, 26; âdî —, 21; anahtar —ı, 26; arslan —ı, 27; ay-yıldız —ı, 26; balık —ı, 26; çan —ı, 26; çapa —ı, 26; el —ı, 26; fıstık —lı kâğıt, 33; gölgeli —, 21; kale —ı, 26; kalyon —ı, 26; kartal —ı, 26, 35; kılıç —ı, 26; koyun başı —ı, 26; makas —ı, 26; merdiven —ı, 26; ok —ı, 26; öküz başı —ı, 26; şapka —ı, 26; taç —ı, 26; terazi —ı, 26.
Filigranes dans les Documents Ottomans, Andreev ve Velkov'un eserleri, 11.
FİRDEVS EFENDİ, tezkire-i evvel, 335n.
FİRDEVSÎ Seyyid Hüseyin Efendi, hattat (III. Ahmed devri), 161.
flâma, bk. tuğ.
Foça, — makası, 49.
FOSSATİ, G. —, Hazine-i evrak binasını yapan İsviçreli mimar, 2.
FRANÇOİS I., Fransa Kralı, 148n, 150, 155, 160n, 161n.
Fransa, 4, 154n, 231n; — ahidnâmesi, 164n; — İmparatoru, 157; — kâğıt sanayi'i, 25; — Kralı, 149, 157n, 158n, 161n, ayrıca bk. I. François; — kralları, 162; — krallarına gönderilen nâme kâğıtları, 160; — krallarına verilen ahidnâmeler, 167n; — murahhası, 326n; —'da kâğıt değirmeni, 18; —'da meyankökünden kâğıt yapımı, 21; —'dan kâğıt idhali, 25.
Fransız, — arşivinin kuruluşu (1790), 2; — kâğıtları, 25; — sefareti mührü, 88; — tüccarlar, 28; İzmir rıhtımı — kumpanyası, 187n; —lar, 7.
FUAD PAŞA, bk. Keçecizâde —.

G

Galata, 40n.
GANÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Garb Ocakları, — beylerbeyileri, 79.
GEORGE III, İngiltere Kralı, 147n, 151n, 153n.
GEVAY, Anton v., *Urkunden Actenstücke zur Geschichteder* .. adlı eserin yazarı, 7.
Gîlân, — hâkimleri, 162.
Girid, — müşîri, bk. Nâilî Mustafa Paşa.
GÖKBİLGİN, M. Tayyib —, tarihci, 9, 12.
GÖYÜNÇ, Nejat —, tarihci, 12.
Gradçaniçe, — Nâibi, bk. Abdülkadir Efendi.
GREY, E. —, Aden hududu tesbiti murahhası, 290n.
GUBOGLU, Mihail —, Romen tarihci, 9.
gülâbdan, Çin —ı, 47.
GÜLNUŞ VALİDE SULTAN, III. Ahmed'in annesi, 132n.
gümrük, — emini, 234n; — emini elkabı, 233.
Gümüşhacıköyü, 364n.
Gürcistan, — hâkimleri, 146.

H

Hacı Maksud taşı, 40.
HAFIZ OSMAN, hattat, 38n.
hafifu'n-nısf, kalemü'n-nısfın incesi, 54.
hafifu's-sülüs, sülüsün incesi, 54.
HAKKI PAŞA , —'nın lâyıhası (III. Selim devri), 335n, 337n.
HAKKI, İ. —, Aden hududu tesbiti murahhası (1914), 290n.
HAKKI, kalemtraş ustası, 41n.
Haleb, 51; — Valiliği, 233n; — Valisi, 211n, 223n; — Vilâyeti, 233.
HÂLET EFENDİ, Mehmed Said —, III. Selim devri ricâlinden, —'nin mühürleri, 94n; —'nin tahriratı, 231n.
HALİL BEY, Hacı —, —'e Hotin Sancağı tevcihi menşuru, 137n.
HALİL KÂMİLÎ PAŞA, Bosna Müşiri, —'nin arzı, 218n; —'nin tahriratı, 219n.
HALİL PAŞA, Aydın Müşîri, —'nin arîzası, 241n.
HALİL PAŞA, sadrâzam (sad. 1616-19, 1626-28), 177n, 223n.
HALİL RIF'AT PAŞA, Asâkir-i Mansûre seraskeri, —'nın pençesi, 79n.
HALİL, el —, Arab filoloğu, 53.
HALİM GİRAY, Kırım Hanı, 223n, 226n; —'ın mektubu, 242n.
halini bildirme, mektubda — rüknü , 225.
Hamburg, 4.
HAMDİ PAŞA, Erzurum Vâlisi, —'nin arîzası, 241n.
HAMİD EFENDİ, Şehzâde —, bk. Abdülhamid I.
HÂMİD PAŞA, sadrâzam (sad. Nisan - Kasım 1763), 225n.
Hamid, — Sancağı, 136n.
Hamidiye kâğıt fabrikası, 28.
HAMMER, Joseph von —, Avusturyalı müsteşrik, 7, 76n, 89; —'in tuğra hakkındaki görüşü, 72n.
hançer, bk. kol (tuğrada).
Hanefî, vakfın sahihliği hakkında İmam Yusuf'un görüşünde olan — imamları, 365.
HANIM SULTAN, — vakfiyesi, 368n.
Hanya, — muhafızı, bk. İzzet Mehmed Paşa.
hareke, —leme, 53; muhakkak —leri, 60; —li nesih, 57.
Haremeyn, 122; — evkafı nâzırı, bk. Ahmed Ağa; — Kalemi, 133, 251, 256; — Muhasebesi Kalemi, 313; — Mukataası Kalemi, 313; — müfettişi, 118n; — vakfı, 76.
HARUNNÜRREŞİD, — zamanında kâğıthane kurulması, 18.
HASAN AĞA, — dârülhadisi vakfiyesi, 361n-363n.
HASAN BEY, İlbasan Beyi, 144n.
HASAN EFENDİ, İzdin Kadısı ve İğriboz müfettişi, —'nin arzı, 218n.
HASAN FEHMİ PAŞA, Aydın Valisi, 187n.
HASAN PAŞA, Cenâze —, sadrazam, 234n.
HASAN, Bender muhâfızı silâhdârı, —'ın temessükü, 285n.

hasodabaşı, 85.
haşebî, — kâğıt, 24, 28, 30, 33, 35, 36.
hatâyî, — kâğıt, 24, 33.
hâtem, bk. mühür.
hâtime, arîza —si, 323; arz —si, 219; arzuhal —si, 305; ilmühaber —si, 299; kaime —si, 276; lâyıha —si, 336, 339; mahzar —si, 318; mazbata —si, 328; mektub —si, 221, 226; muâhede —si, 170, 172; şukka —si, 234; temessük —si, 282.
hatt-ı humâyûn, 1, 6, 7, 9, 10, 99, 116, 119, 129, 166, **172**, 174n, 177n, 180n, 181, 186, 189, 192, 204, 205, 210, 211, 214, 216, 220, 251, 269, 279, 281, 308, 371n; — müsveddeleri, 180; —larda kâğıdın kullanılışı, 182; —larda tarih, 179, 181; —un yerini iradenin alması, 179, 180; arzuhal hulâsaları üzerine —, 180; beyaz üzerine —, 172, 175, 178, 181, 182, 183; beyaz üzerine —larda elkab, 175, 176, 177; beyaz üzerine —larda selâm, 177; takrir üzerine —,172, 178, 179, 181, 182; telhis üzerine —, 172, 178, 179, 182; unvânına —, 75, 125, 142, 169, 172, 173, 175, 182; unvânına —larda tehdid, 173; vakfiyelerde unvanına —, 367.
hattu'l-ırâkî, mensub hattın çeşidlerinden, —'nin gelişmesi, 54.
hattu'l-mensub, Ebu Ali ibn Mukle'nin bulduğu bir yazı metodu, 54.
hattu'l-verrâkî, mensub hattın çeşidlerinden, —nin gelişmesi, 54.
HATTUŞİLİ, Hitit Kralı, 5.
hattü'l-kısas, el-Ahvel'in icad ettiği yazılardan, 54n.
hattü'l-mu'ammerat, el-Ahvel'in icad ettiği yazılardan, 54n.
Havran, Ürdün'ün doğusunda şehir, 51.
Haydarâbâd, Hindistan'da, 24.
HAYRİ EFENDİ, şeyhülislâm, 344.
Hayriye tüccarı, — beratı, 130; — beratında yoklama kaydı, 139.
HAYRULLAH EFENDİ, — lâyıhası, 335n.
Hazer Denizi, 37.
hazine, 193, 268, 275, 279, 281, 297; — -i Âmire, 34, 35, 194, 262, 263n, 279; — -i Âmire'nin mühürlenmesi, 87; — -i Evrak (arşiv), 1, 2, 192; — defterdarları, 80n; — kâtibi, 35; — kethudası, 87; — tezkiresi, bk. tezkire; —dar ağa, 33; —darbaşı, 29, 30; —darbaşının mektub kesesi temini, 238n; —den borç verme işlemi, 285; —den para çıkışı, 273; Bîrûn —darbaşısı, bk. Mehmed Ağa; Defterhane —si, 1; devlet —si, 286; Enderun —si, 288; Enderun —sinin mühürlenmesi, 87; harem —dârı, 85; Istabl-ı Âmire —si, 34; İrad-ı Cedid —si Nâzırı, bk. Mustafa Reşid; Mısır —si, 118; Raht —si, 35; sa'y-ı —, 194n; Zahire —si, 263n.
Heian devri (806-1155), —nde Japonya'da kâğıt, 17.
HEKİMOĞLU Ali Paşa, sadrazam (sad. 1732-35, 1742-43, 1755), 366.
Hersek, — Beyi, 112n.
HEYD, Uriel —, şarkiyatcı, 11.
HEZARPÂRE AHMED PAŞA, sadrâzam (1647-48),85n.
Hırka-i şerif, — ziyareti, 50, 253, 254n.
Hicaz, 51.
hicâzî (yazı), bk. mekkî, medenî.
hil'at, 274, 274.
HİLMİ EFENDİ, hakkâk, 97n.
HİLMİ, devat ustası, 47.
Himyerî, — mühürleri, 83.
Hind, 342; — âbâdîsi, bk. âbâdî; — hükümdarları, 160, 161; — hükümdarları elkabı, 152; — kâğıtları, 25; — lâciverdi, 44; — rakamları, 66, 259, 262, 266, 269, 270, 271, 273, 277, 286; —î kâğıt, 24; harîrî —î kâğıt, 24; Nadir Şah'ın — seferi, 115n.
Hindistan, 24; —'da ağaç yaprakları üzerine yazı yazılması, 17.
Hîre, 51.
Hitit, — Kralı, bk. Hattuşili; — tabletleri, 15; —ler, 15; — devri anlaşmaları, 5.
HO-Tİ, Çin İmparatoru, Ts'ai Lun'un ilk kâğıdı —'ye sunması, 17.
hokka, mürekkeb —sı, **47**, 48.
Hollanda, 25; — arşivinin kuruluşu (1802), 2; — ayarında kâğıt yapılması teşebbüsü, 28; — elçiliği, 2n; — kâğıtları, 25; — krallarına gönderilen nâme kâğıtları, 160; —'da kâğıt yapımı, 18; kâğıt için —'ya paçavra idhali, 19n.
Hollandalılar, —ın kâğıt hamuru makineleri yapmaları, 20.
Hotin, — muhafızı, bk. Osman Paşa.
hristiyan, — hükümdarlar, 146, 163; — hükümdarlara gönderilen nâmelerdeki dualar, 152; — hükümdarlarına gönderilen nâme kâğıtları, 160; — san'atı, 115n.
hududnâme, 146.
hulûsnâme, 146.
huruf (belge cinsi), 200.
HUSREV PAŞA, sadrazam (sad. 1839-40), 128n.
hüccet, 10, 116n, 122n, 137, **350**, 355, 358-360, 366; — -i zahriyye, 122, 134, 135, 195, 196, 358; — -i zahriyyede kâğıdın kullanılışı, 359; — -i zahriyyede tarih, 359; — başlangıç formülü, 352; — cinsleri, 350; — daveti, 350; — metni, 358; — metninin kısımları, 352; — tasdik ibâresi, 351, 352; —de kadı tasdiki, 351; —de kadıasker tasdiki, 351; —de nâib tasdiki, 351; —in kâğıdı, 358; —in rükünleri, 350; —in şekil özellikleri, 358; —in tarihi, 357; —lerde kullanılan yazı, 61, 359; alım-satım —i, 350; beyaz üzerine —, 358; bey' bi'l-vefâ (satış) —i, 356, 359; bey'-i kat'î —i, 355, 356; borç —i, 350; çift — (rehin ve fekk-i rehin —leri), 359; fekk-i rehin —i, 359; feragat —i, 353, 358; ferağ —i, 350; hibe —i, 350; ikrar —i, 353, 354n, 356; irsâliye —i, 350; îtiraf —i, bk. ikrar —i; kefâlet —i, 350; keşif —i, 350; kira —i, 350, 353, 354n, 356; nafaka —i, 350; nezir —i, 350; ödeme —i, 358; rehin —i, 356, 359; rüşdün isbatı —i, 350; satış —i, 353, 354n; sebeb-i tahrir hükmü arkasında — -i zahriyye, 358; sulh —i, 350, 352, 354n, 356; şehâdet —i, 350; temessük yerine geçen —, 357; tesellüm —i, bk. teslim —i; teslim —i, 356, 358; vasiyet —i, 350, 353; vekâlet —i, 350, 352, 353; verâset isbâtı —i, 352.
Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri, Ö.L. Barkan ve E. Meriçli'nin eserleri, 12.
Hüdâvendigâr, — Eyâleti, 333n; — Livâsı müteselliimi, bk. Ahmed Ârif Ağa, Hâfız Mehmed.
hüküm, 8, 9, 11, 79n, 99, 100, 118, 119, 121, 123, 124, 144, 311; — -i şerif, 10, 252; i'lâm —ü, 348; sebeb-i tahrir —ü, 11, 34, 62, 72, 83, 127n, **192**, 193, 194; sebeb-i tahrir —ü tarihi, 195; sebeb-i tahrir —ünde davet rüknü, 192; terakkî —leri, 34; yol —ü, bk. mürur tezkiresi.

HÜSEYİN EFENDİ, Hacı —, ferman sahtekârlığına adı karışanlardan (1842), 123n.
HÜSEYİN HİLMİ PAŞA, —'ya sadâret tevcihi, 177n.
HÜSNÜ, devat ustası, 47.
hüve, — formülü, 100, 124, 125, 193, 207, 214, 217, 220, 246, 250, 275, 280n, 299, 335; arîzada — formülü, 321; arzuhalde — formülü, 303; hüccette — formülü, 358; mahzarda — formülü, 315; temessükde — formülü, 282; tezkire-i sâmiyyede — formülü, 249.

I - İ

INNOCENT III., Papa —, 4.
Irak, 54; — Valisi, 53.
ISPANAKCI-ZÂDE Hafız Mustafa Paşa, Malatya mutasarrıfı, —'ya vezirlik tevcihi menşuru, 137n.
Istabl-ı Âmire, — Hazinesi, 34.
ıtknâme, 10, 146.
İBN BEVVÂB, Arab hattat (ö. 1022), 42; —'ın İbn Mukle'nin koyduğu usûlleri geliştirmesi, 55.
İBN ESED, İbn Bevvab'ın hocası Arab hattatı (ö. 1019), 54.
İBN HALLİKAN, Arab müverrihi (ö. 1282), 71n.
İBN MUKLE, Ebû Abdullah b. Ali, vezir İbn Mukle'nin kardeşi hattat, 54.
İBN MUKLE, Ebû Ali Muhammed b. Ali, Abbasi veziri ve hattat (ö. 940), 42, 54, 55.
İBNÜ'L-HÂZİN ED-DÎNEVERÎ, Arab hattatı (ö. 1124), —'nin rıka' ve tevki'i geliştirmesi, 55.
İBNÜLEMİN Mahmud Kemal İnal, bk. İnal.
İBRAHİM AĞA, Hassa başmimarı, —'nın arzı, 219n.
İBRAHİM BEYEFENDİ, şeyhülislâm (şeyh. 1782-83), —'nin fetvalarında mühür, 343.
İBRAHİM EFENDİ, muhâsebe-i evvel (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
İBRAHİM ES-SİCZÎ (Şecerî), kalemü'n-nısfın mûcidi, 54.
İBRAHİM FEVZİ, *İlm-i İnşa'* adlı eserin yazarı, 229n.
İBRAHİM HAMDİ EFENDİ, *Atlas* adlı eserin yazarı, 27.
İBRAHİM MÜTEFERRİKA, — Matbaası, 25; —'nın Yalova kâğıthanesinin kurulmasındaki rolü, 27.
İBRAHİM PAŞA, Elhac —, Erzurum Valisi, —'nın pençesi, 284n.
İBRAHİM PAŞA, Makbul —, sadrazam (sad. 1523-36), 126n; —'nın telhisleri, 207.
İBRAHİM PAŞA, Nevşehirli Damad —, sadrazam (sad. 1718-30), 208; —'nın telhisleri, 207, 208.
İBRAHİM PAŞA, Şam Valisi, —'nin arîzası, 322n.
İBRAHİM SÂRIM, Seyyid —, Darbhâne Nâzırı, 283n.
İBRAHİM SA'DEDDİN EFENDİ, Bağdad kadısı, 345n.
İBRAHİM, Anteb Şehre-küstü Câmi'i hatib ve imamı, 218n.
İBRAHİM, başmimar, 179n.
İBRAHİM, Sultan —, 80, 169n, 308n; —'in hatt-ı humâyûnu, 181.
İbrail, — Kadısının arzı, 218n.
İbranîce, "beduh"un — asıllı olduğu görüşü, 239n.
ibtidâ, 269; — tezkiresi, bk. tezkire.
icâzetnâme, 10, 146; —lerde rıka' kullanılması, 59.
icmal, — *defteri*, 310; — tezkiresi, bk. tezkire; mevâcib —leri, 34.
İğriboz, — müfettişi, bk. Hasan Efendi, Mahmud Efendi.
ihbâriyye, 269.
İhtisab, — Nâzırı, bk. Mehmed Tâhir Bey.
i k m a l, yazıda harfin yarım kalmaması, 54n.
ikrar, vakfiyede — rüknü, 361.
İktisat Fakültesi Mecmuası, 13.
i'lâm, 6, 9, 10, 96, 204, 205 213, 270, 278, 306, 313, **345**, 350; — kâğıdı, 349, 350; — tarihi, 348; —da dâvâlının cevabı, 346; —da dâvâlıya yemin teklifi, 348; —da imza, 348; —da mühür, 348; —da şâhid ifadeleri, 347; —ın rükünleri, 345; —ın şekil özellikleri, 349; —ın yazısı, 349; arz mâhiyetindeki kadı —ları, 345.
ilânnâme, 146, 159.
İlbasan, — Beyi, bk. Hasan Bey; — Kadısı, 110n.
İlhanlılar, 9.
İlm-i İnşâ', İbrahim Fevzi'nin eseri, 229n.
ilmühaber, 271, **295**, 297, 300, 301, 306; — kaimesi, 299; — tezkiresi, 299; belge tanzimi için —, 296; cevab —i, 298; kalemler arası bilgi veren —ler, 297; maliye —leri, 299; posta —i, 232.
iltizam, — bedeli, 283, 284, 287; — süresi, 289; — taksitleri, 287; mukataaların —a verilmesi, 289.
imza, 211, 215, 315, 358, 371n; — bulunan nâme-i humâyûnlar, 155, 163; — yerine kullanılan pençeler, 79; Anadolu defterdarının —sı, 80; arîzada —, 323, 324; arz tezkiresinde —, 191, 248; arzda —, 219; arzuhalde —, 305; başdefterdar —sı, 80; başdefterdarın toplu (kuyruksuz) —sı, 133, 262, 279; belgelerde —, 371n; beratda —, 132; edâ tezkiresinde —, 257; fetvada —, 343, 344; Fetvâhâne der-kenârı altında —, 350; II. Abdülhamid'in hatt-ı humâyûnlarında —, 178; iradede —, 191; i'lâmda —, 348; kaimede —, 277; kefil —sı, 287; kuyruklu — **79**, 80-82, 89, 122, 133, 134, 140, 206, 252, 253, 256, 257, 260, 262, 269-271, 359; kuyruklu — hakkı, 83; mahzarda —, 317, 318-320; mahzarda — sırası, 319; mazbatada —, 332; mektubda —, 227; mubayaa tezkiresinde —, 267; murahhas —sı, 169, 172, 290n; mühür yerine — kullanılması, 90; mültezim —sı, 288; nâme-i humâyûna atılacak —, 210; padişah —sı, 156; padişah —sı bulunan iradeler, 188; padişaha âid belgelerde kuyruklu —nın yeri, 83; padişaha sunulan arzuhallerde —, 307; pul üstünde —, 306; ruus tezkiresinde şeyhülislâm —sı, 256; sadrazama sunulan telhislerde —, 213; sebeb-i tahrir hükmünde defterdar —ları, 195; şıkk-ı sânî defterdarının —sı, 80; reisülküttabın toplu —sı, 314; tahriratta —, 233; tahsis tezkirelerinde kuyruklu —, 30; temessükte —, 282-286, 289, 294; tezkire-i aliyyelerde —, 250.
İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal —, —'in arşiv belgelerini tasnife memuriyeti (1921), 3.
İNALCIK, Halil —, tarihci, 12.
in'âm, — tezkiresi, bk. tezkire.
İngiliz, 29; — altını, 46; — kâğıtları, 25; —ler, 165n, 168-170n.
İngiltere, 4, 25, 151, 167, 169n, 290n; — ayarında kâğıt yapımı teşebbüsü, 28; — kral ve kraliçeleri elkabı, 151; — Kralı, 158, 161n, 162, bk. George; — Kraliçesi, bk. Elizabeth, Victoria;

— krallarına gönderilen nâme kâğıtları, 160; — Maslahatgüzârı, 326n; — sefareti mührü, 88; — veliahdi, 175n; —'de kâğıt yapımı, 18; —de lifli bitkilerden kâğıt yapımı, 21.
İnşa'-i Cedîd, 6.
inşa mecmuaları, bk. münşeat mecmuaları.
invocatio, bk. davet rüknü.
İPŞİRLİ, Mehmet —, tarihci, 12.
İrâd-ı Cedîd Hazinesi, — Nâzırı, bk. Mustafa Reşid.
irade, 10, 90, 99, 178, **183**, 186, 189, 248, 295, 301n; — tezkiresi, 250; —lerde muâmele kayıdları, 191; —lerde nakil rüknü, 188; —lerde padişah imzasının yeri, 189; —lerde tarih, 192; arz tezkiresi hâmişine —, 183, 186, 188, 189, 245; beyaz üzerine —, 189; hatt-ı humâyûnun yerini —nin alması, 179, 180; husûsî —, 245; imzalı —ler, 191; kanun hükmünde —, 371n; padişahın imzası bulunan —ler, 188; re'sen —, 187, 245; resmî —, 245; rütbe ve nişan tevcihi —leri, 188; tayin —leri, 188.
İran, 25, 42, 54, 61, 64, 151, 157n, 239n, 336n, 337n; — hududu beyannâmesi, 170n; — kâğıtları, 25; — şahları, 155; — şahları elkabı, 151; — şahlarına gönderilen nâmeler, 158, 161; —lı san'atkârların İstanbul'a getirilmesi, 60; ta'likin — menşe'li oluşu, 60.
İranlılar, 61, 115n.
i r s â l, harfin kalemin kaldırılmadan yazılması, 54n.
irsâliye, gemi —leri, 34.
İSA PAŞA, Anadolu Beylerbeyisi, 127n.
İSHAK PAŞA, — vakfiyesi, 367.
isim, mülknâmelerde şahıs —leri, 137.
İskandinav, — ülkeleri, 25.
İSKENDER ÇELEBİ, başdefterdar, —'nin imzası, 80.
İSKENDER PAŞA, İstanbul muhafızı (1566), 117n.
İskenderiye (İşkodra), — Mutasarrıfı, 226n.
İskenderiye (Mısır —si), — kütübhanesi, 16; — Mutasarrıfı, bk. Mehmed Paşa; — Valisi, bk. Mehmed Paşa.
İslâm, — devletlerinde mühür, 84; — dünyasında kalem, 37.
İslâmbol, bk. İstanbul.
İslâmiyet, 50, 52, 54; —de fâizin haram olduğu, 363n.
İSMAİL FERRUH EFENDİ, Londra sefiri, 153n; —'nin tahriratı, 232n.
İSMAİL PAŞA, Aydın Vâlisi, 236n.
İSMAİL PAŞA, Bender Muhâfızı, 285n.
İsmail, — Mütevellisi, 225n; — Nâibi, 225n.
İSMİHAN SULTAN, II. Selim'in kızı, —'ın vakıf mührü, 92.
İspanya, 18n, 25, 36, 154n; — Elçisi, 326n; — Kraliçesi, 185n; — kralları, 162.
İspanyollar, 18.
İstanbul Hayatı, Ahmed Refik'in eseri, 12.
İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, Barkan ve Ayverdi'nin eserleri, 12.
İstanbul, 28, 61, 104n, 113-115, 118, 122, 123, 131, 136, 140, 145, 168, 187, 211n, 229, 230, 253, 282, 301n, 307, 366; — belediyesi, 337n; — fıstığı kâğıt, 27; — Gümrüğü, 30, 30n; — Kadısı, 109n, 110n, 180, 213, 253n, ayrıca bk. Mehmed Ebû Sa'id Efendi; — Kadısına ferman, 42n; — Kadısının arzı, 218n; — kâğıdı, 26, 28, 30, 33, 35, 141, 216, 254; — Kalemi (büro), 313; — makası, 49; — muhafızı, bk. İskender Paşa; — Vilâyeti, 2; — yangınlarında evrakın tahrib olması, 1; — zelzelesi (1894), 187n; —'daki kalemtraş ustaları, 40n; —'un fethi, 61; —î kâğıt, 160.
istifanâme, 146.
istimâlnâme, 146.
istintaknâme, 10.
İstinye, 366.
istirhamnâme, 146.
İsveç, — Elçisi, 326n; — krallarına gönderilen nâme kâğıtları, 160.
i ş b â, harfin tam yazılması, 54n.
İşkodra, bk. İskenderiye.
İtalya, 4, 18n; —'da ilk kâğıt değirmeni, 18; —'dan kâğıt idhali, 25.
İtalyan, — kâğıt ustaları, 18; — kâğıtları, 25; —lar, 18.
itimadnâme, 146.
i t m a m, yazıda harf ölçüleri, 54n.
izdiyad, — tezkiresi, bk. tezkire.
İzinnâme, 10.
İzmir, 144n, 237n; — Belediyesi lâyihası, 339n; — İhtisab Nâzırı, bk. Mehmed Tâhir Bey; — Kadısı, 145n; — Körfezi, 339n; — Rıhtımı Kumpanyası, 187n; — Voyvodası, 109n; —'de kâğıt fabrikası kurulması, 28.
İzvornik, — Mutasarrıfı, 226n, bk. Osman Paşa.
İZZET EFENDİ (ö. 1902), rık'ayı geliştiren hattatlardan, 67.
İZZET MEHMED PAŞA, 41n.
İZZET MEHMED PAŞA, Hanya muhafızı, —'nın ferâşet ve vezâret beratı, 45n.

J

Japon, — kâğıdı, 25; —lar, 75n.
Japonya, —'da ilk kâğıt yapımı, 17.
Jativa, bk. Şatiba.

K

Kadeş, — andlaşması (M.Ö. 1270), 5.
kadı, hüccette — tasdiki, 351.
kadıasker, hüccetde — tasdiki, 351.
kâğıt (belge cinsi), 200.
kâğıt (mektub), 10.
kâğıt, 15, **16**, 38, 39, 41, 56n, 123n, 139, 170, 175, 179, 180, 181, 186, 205, 273, 309, 314, 350, 371n; — cinsleri, 30, 32, 33, 140; — değirmeni, 18, 19; — emini, 29, 36, 140; — fiatları, 36; — hamuru, 19, 28, 35; — hamuru makineleri, 19, 20; — yapımı, 19, 20; — zarf, 162; —cı esnafı, 29; —cıbaşı, 29, 30, 36, ayrıca bk. Osman Ağa; —cıbaşı *defterleri*, 31, 33; —cıbaşı dosyaları, 31, 33, 254n, 261n; —cıbaşı kayıdları, 50; —çı ustaları, 19; —ın âharlanması, 21; —ın katlanması, 238; —ın mührelenmesi, 21, 23; —ın perdahtlanması, 21; —ın tarihlendirilmesi, 21; —ın terbiyesi, 21; —ın kalınlığı, 20; âbâdî —, 24, 30, 32, 33, 141, 160; Âdilşâhî —, 24; ağaç kabuğundan — yapımı, 19; âharlı —, 23; âharsız —, 140; ahidnâmelerde kullanılan —, 168; alem damga —, bk. aydamga —; Alikurna

(Livorna) —ı, 25; Arab ülkelerinde — yapımı, 18; Arabların — yapmayı öğrenmeleri, 17; arîza —ı, 324; arz tezkirelerinin —ı, 248; arzda —ın kullanılışı, 220; arzuhalde —ın kullanılışı, 307; Avrupa —ları, 27, 36; Avrupa —larının filigranları, 26; Avrupa'da — yapımı, 19; Avrupa'da ilk — yapımı, 18; Avrupa'dan — idhali, 25, 29; ay damga —, 28, 33, 36; Bağdad —hanesi, 18; başlıklı —, 332, 337; Batı menşe'li —lar, 24, 25, 36, 160; battal —, 28, 30, 34, 213, 320, 324; belgelerde kullanılan —lar, 13; bitkilerden — yapımı, 21; borç senedi —ı, 292; Buhara —ı, 24; cizye —ı, 35, 45, 259, 286; cizye —ı rengi, 260; çift âharlı —, 22; damgalı —, 292, 294; Devlet-âbâdî —, 24; Dımışkî —, bk. Şam —ı; dîvân tezkirelerinde —ın kullanılışı, 262; Doğu menşe'li —lar, 24, 25, 33, 36, 160; ebrû —, 30; esâme tezkirelerinde —ın kullanılışı, 255; eser-i cedid —ı, 28; fetvada kullanılan —, 343; fetvalarda başlıklı — kullanılması, 344; fıstık —ı, 34, 35; fıstık damga —, 33; filigranlı —, 18; fişek yapımı için —, 36, 261n; Fransa — sanayi'i, 25; Fransa'da — yapımı, 18, 21; Fransız —ları, 25; gûnî Tebrîzî —, 24; ham —, 21; harîrî Hindî —, 24; harîrî Semerkandî —, 24; hartuçluk —, 36; haşebî —, 24, 28, 30, 33, 35, 36; hatâyî —, 24, 33; hatt-ı humâyûnlarda —ın kullanılışı, 182; Hind —ları, 24, 25; Hind âbâdîsi —, 367; Hollanda —ları, 25; Hollanda'da — yapımı, 18; hüccet-i zahriyyede —ın kullanılışı, 359; hüccetin —ı, 358; hüccette —ın kullanılışı, 358; III. Selim devrinde —hane kurulması, 27; iki yüzlü (iki yüzü mühreli) —, 24; ilk —, 17; ilmühaber —ı, 299; İngiliz —ları, 25; İngiltere ve Hollanda ayarında — yapılması teşebbüsü, 28; İngiltere'de — yapımı, 18, 21; iradelerde —ın kullanılışı, 189, 190; İran —ları, 25; İstanbul —ı, 26, 28, 30, 33, 35, 141, 160, 254; İstanbul âbâdîsi —, 27; İstanbul fıstığı —, 27; İtalyan —ları, 25; İzmir — fabrikası, 28; i'lâm —ı, 349, 350; i'lâmların damgalı —lara yazılması, 349; Japon —ı, 25; Japonya'da — îmâli, 17; kaimelerin —ı, 276; Kasımbegî —, 24; lâyıha —ı, 335, 337; lâyıha —ının kullanılışı, 335; mahzarın —ı, 319; mahzarlarda —ın kullanılışı, 320; mazbatada —ın kullanılışı, 325, 334; mazbatalarda kullanılan —, 334; ma'ruzat —ları, 188; mektub —ı, 228; merkez kalemlerinde kullanılan —lar, 29; merkez kalemlerinin — istihkakları, 31; mezad kaimesi —ı, 279, 280; mezad kaimesinde —ın kullanılışı, 278, 279; muhayyer —, 24; mührelenmiş —, 23; müzekkirelik —, 299; nahıl yapımında — kullanılması, 36; nâme-i humâyûnlarda kullanılan —, 160; Nizamşâhî —, 24; Orta Avrupa —ları, 25; Osmanlı —haneleri, 26; Osmanlılarda —, 24; paçavradan — yapımı, 18, 19; resmî mektub —ı, 228; Semerkand —ı, 24, 367; Semerkand âbâdîsi —, 31-33; Semerkand hatâyîsi —, 33; Semerkand'da — yapımı, 17; Silezya'da — yapımı, 21; siyah —, 44; Sogdiyan havâlisinde — yapımı, 17; sultânî âbâdî —, 31-33; sultânî Semerkandî —, 24; şabta —ı, 36; Şam —ı, 18, 24; Şatiba'da — yapımı, 18; tahriratta —ın kullanılışı, 233; takrir —ı, 216; takrirlik —, 216, 299, 334, 337; tek âharlı —, 22; tek yüzlü (tek yüzü mühreli) —, 24; telgraf —ı, 235-237; telhis —ı, 28, 34, 213; telhislik —, 30, 35; temessük —ı, 283; temessükte —ın kullanılışı, 283, 288; Toledo'da — yapımı, 18; Ts'ai Lun tarafından ilk —ın yapımı (105), 17; tuğralı ahkâm —ı, 71n, 116, 117; Türkistan —ları, 18; vakfiye —ı, 367; Venedik âharlısı —, 367.

KÂĞITÇI, Mehmet Ali —, *Kâğıtçılık Tarihçesi* adlı eserin yazarı, 27.

Kâğıthane, İstanbul'da semt, —de kâğıt imâli, 27.

kaime, 10, 179, 211n, 230, 233, 241n, **275**, 276, 300, 322, 371n; — sûreti, 279; — üzerine telhis, 212; —lerde kullanılan yazı cinsleri, 276; —lerde mühür, 276; —lerde tarih, 276; —nin yazıldığı kâğıt, 276; arîza yerine geçen —ler, 275; ilmühaber —si, 299; maliye —lerinin özellikleri, 277; mezad —si, **278**, 281n; tezkire yerine geçen —ler, 275, 277.

KALDY-NAGY, Macar şarkiyatcı, 11.

kalem (büro), 37n, 44, 270, 295, 300; — kayıtları, 118, 137, 139, 142, 213, 309, 312; — parafları, 372n; —lere kırtasiye malzemesi tahsisi, 48; Anadolu Muhasebesi —i, 313; Başmuhasebe —i, 30, 34, 277, 296; Bursa Mukataası —i, 313; Büyük Kal'a —i, 313; Cizye —i, 277; Dîvân-ı Humâyûn —i, 34, 35, 124, 132, 145, 156, 168, 295, 311, 314; fermanlarda — işâretleri, 120; Haremeyn Muhasebesi —i, 313; Haremeyn Mukataası —i, 313; iradelerde — kayıdları, 191; Küçük Kal'a —i, 313; Mâlikâne —i, 34; Maliye —i/leri, 35, 121, 124, 129, 132, 133, 145, 277, 295, 311, 314; Mektubcu —i, 314; merkez —leri, 48, 229; merkez —lerinde kullanılan kâğıtlar, 29; Mevkufat —i, 35, 277; Mukataa —i, 277; Navl —i, 277n; Osmanlı —leri, 101; Ruus —i, 129, 295n, 314; Ruznamçe —i, 277; Tahvil —i, 295n, 312; Tarihci —i, 121.

kalem (yazı âleti), 15, **37**, 38, 41, 47, 182, 279; —in dili (yazı yazılacak inceltilmiş kısmı), 38; Cava —i, 39; cavâzir —, 39, 40, 47; celî —i, 39, 149; çakşırlı —, 38; çift boğumlu —, 37n; dairelerin — istihkakı, 29; demir —, 15; hakkâk —i, 37; ince uçlu —, 266; kamış —, 37, 40n, 47, 121; marangoz —i, 37; menevişli —, 37; mürekkebli — (stilo), 37; som —, 39; ta'lik yazıda —in hareketi, 61; tevki' yazıda — kalınlığı, 58; tüy —, 37; Vâsıt —i, 37.

kalemdan, 47; kubur —dan, 47;.

k a l e m i y y e, 283, 287.

kalemtraş, 37, 38, **40**, 47; — ustaları, 40; âlâ —, 41; cam kırığı —, 40; dairelerin — istihkakı, 29; kebir —, 41; mercanlı —, 41, 47; selvi —, 40; söğüt yaprağı —, 40, 41; tashih —ı, 40, 41.

kalemü'n-nısf, celil kalemini esas alan yazı, 54.

kalemü't-tûmâr, standard boyların en büyüğü yazı, 54.

Kal'acık, — Kazası, 122n.

KÂMİL PAŞA, Ahmed —, Mısır Vâlisi, 223n, 226n.

KÂMİL PAŞA, Yusuf —, sadrazam (sad. Ocak-Haziran 1863), 177n.

KÂMİL PAŞA, Meclis-i Vâlâ üyesi, 330n.

Kandiye, — Valisi, 321n.

Kanlıca Ticaret Muâhedesi (1861), — tasdiknâmesi, 169n.

kanun, 101, 295; —nâme lâyıhası, 337, 339; —nâme lâyıhasında padişah imzası, 146, 188..

KANÛNÎ SÜLEYMAN, Sultan —, 7, 11, 80n, 81n, 147n, 148n, 150n, 155, 160n, 161n, 164n, 166n,

167, 207; — nâmelerinde elkab, 149; — tuğrasında "şah" kelimesi, 74; —'ın hatt-ı humâyûnu, 177n; —'ın nâmeleri, 155; —'ın nâmelerinde padişah ismi, 161; —'ın nâmelerinde unvan, 149; —'ın tehdidnâmesi, 159n.
Kanunnâme-i Âl-i Osman, 101, 103, 104.
Kanunnâme-i Sultânî Ber-mûceb-i Örf-i Osmânî, 12.
Kapalı Çarşı, — kapısındaki ta'lik yazı, n,61n.
kapı kethudası, — elkabı, 233.
kapıkulu, 271.
kapitülasyon, bk. ahidnâme.
KARACSON Imre, Macar şarkiyatcı, 7.
KARAKAŞ, Kirkor —, berat sahtekârlığına karışanlardan (1904), 145n.
Karaman, — Beylerbeyisinin arzı, 220n; — Vâlisi, 110n, 223n, 225n.
kararnâme, 146; — lâyihasında padişah imzası, 188.
Kars, — Muhâfızı, 240n.
Kartli, — Hâkimi, 168; — hâkimleri, 162.
Kasımbeg, —î kâğıt, 24.
Kastamonu, 27n; — Vâlisi, bk. Safvetî Paşa.
Kaş, — Kadısı, 109n, 110n.
kâtibü'l-hurûf (hücceti yazan kâtib), hüccet şâhidlerinden,358.
kayıd, defterhane —ları, 310.
KEÇECİZÂDE Fuad Paşa, sadrazam (sad. 1861-63, 1863-66) , 199; — lâyihası, 336n; —'nın mührü, 89; —'nın sadâret resmî mührü, 90; —'ya sadâret tevcihi, 177n.
kefâletnâme, 146.
keff-i yed nâme, 146.
keremnâme, 146.
kese, 238; atlas —, 162; mektub —si, 238n; nâme —si, 162.
Keşan, 360n; — ve tevâbi'i mukataası, 279n.
Keşmir, —'de akçakavak kabuğuna yazı yazılması, 17.
Kıbrıs, — Muhassılının buyuruldusu, 201n; zac-ı —, 42, 43.
kılıç alayı, — davet tezkiresi, 50.
Kırım, 117n; — Hanı, 153n, 226n, ayrıca bk. Halim Giray, Sâhib Giray; — Hanı'nın takriri, 214n; — hanları, 9, 31, 128, 140, 146, 155, 160; — hanlarına gönderilen hatt-ı humâyûnlarda elkab, 176; — hanlarına gönderilen hatt-ı humâyûnlarda selâm, 177; — harbi sırasında ilk telgrafın çekilmesi, 235.
kırmız (kırmızı boya yapılan böcek), 43.
kırtasiye, 34; — malzemesi, 29, 30, 39n, 261n; — malzemesi defterleri, 41; — masrafı, 30n; merkez kalemlerinin — istihkakları, 29.
kısteyn mevâcibi, 209.
Kiler-i Hass-ı Humâyûn, bk. Mehmed Tayfur.
KOCA RAGIB PAŞA, sadrâzam (sad. 1757-63), 223n, 225n, 241n; —'nın telhisleri, 6n.
KOCA SİNAN PAŞA, sadrazam, 123n, 224n; —'nın telhisleri, 6n.
KOCA YUSUF PAŞA, sadrazam (sad. 1786-89, 1791-92), 181; — lâyihası, 335n.
kol (tuğrada), 71, 73.
Kore, kâğıdın — üzerinden Japonya'ya geçişi, 17.
Kostantıniyye, bk. İstanbul.
kozak, **49**, 161, 170; sade —, 50; som —, 50; şirmâhî —, 30n, 50, 254.
kozalak, bk. kozak.
KÖPRÜLÜ Fazıl Ahmed Paşa, sadrazam (sad. 1661-76), 131n.
KRAELITZ, Friedrich —, Avusturyalı şarkiyatcı, 6, 8.
Kuban, — Hanına adres, 242.
Kubbealtı, 3.
kubur (silindirik kutu), 140; — kalemdan, 47.
Kudüs, 166.
Kûfe, 54.
kûfî (yazı), 54, 55, 57, 60; — hurdası, 65; Mağrib ve İran'da — hattın gelişmesi, 54.
KUMKUMACI-ZÂDE İbrahim, devat ustası, 47.
Kur'an-ı Kerim, 39, 52, 56, 57; —'i ilk harekeleme teşebbüsü, 53.
KUTBETÜ'L-MUHARRİR (ö. 771), kalemü't-tûmârın mûcidi, 54.
kuyruklu imza, bk. imza.
Küçük Evkaf Kalemi, 313.
KÜTÜKOĞLU, Bekir —, tarihci, 12.

L

Lahor, — çividi, 44.
LÂLELİ MUSTAFA EFENDİ, — lâyihası, 335n.
Lâleli, — Câmi'i, 41n, 289n.
lâlî, bk. mürekkeb (lâl).
lânet, fermanlarda —, 112.
Lâtin, — alfabesi, 13, 86n.
lâyiha, **335**; — metni, 338; —ların özellikleri, 337; esbâb-ı mûcibe —sı, 336; görüş bildiren —lar, 336; ıslahat —ları, 335; İzmir Belediyesi —sı, 339n; kanun —sı, 188n, 337, 339; kanun-ı esâsî —sı, 177n; kanunnâme —larında padişah imzası, 188; mukavele —sı, 337, 338; Muvâzene-i Umûmiyye Kanunu —sı, 338n; nizamnâme —ları, 337, 338; taslak —lar, 337; teftiş —sı, 336; Uşşâkî-zâde ve Bergamalıyan mukavele —sı, 339n; Vilâyet Nizamnâmesi —sı, 338n.
Leh, — kâğıt ustaları, 27; — Kralı, 149, 164n, ayrıca bk. Sigismond; — kralları, 162; — kralları elkabı, 150; — krallarına gönderilen nâmelerin tezhibi, 161.
Lehistan, —a verilen ahidnâmeler, 165n, 167n; — Hatmanına gönderilen nâme kâğıdı, 160;
LEOPOLD I., Avusturya İmparatoru, 153n.
LEWIS, Bernard —, şarkiyatcı, 11.
LEYSÎ, Nasr b. Âsım el —, —'nin ilk harekeleme prensiplerini koyması, 53.
LİGOR, Boğdan voyvodası, —'un mührü, 90.
Ligurna, bk. Livorna.
Ligurya, bk. Livorna.
lika, 48.
LİPOL, Boğdan voyvodası, —'un mührü, 90.
Livorna (İtalya'da liman), —'dan kâğıt ihrâcı, 25.
Londra, — Sefiri, bk. İsmail Ferruh Efendi, Nuri Efendi, Sârım Efendi.
LÜTFİ EFENDİ, vak'anüvis, — lâyihası, 335n.
LÜTFİ PAŞA, sadrazam (sad. 1539-41), 80n.
LÜTZOW, Rudolph, —'un mührü; 95.

M

Mâbeyn-i Humâyûn, 336; — başkâtibi, 246, 248; — Başkitâbeti, 90n..

MABİLLON, Dom Jean — (1632-1707), *De re diplomatica* adlı eserin yazarı, 4, 4.
Macar, — Kralı, 168, 238n, bk. Bethlen Gábor; — Kralına verilen ahidnâme, 167; — ve Çih (Çek) Kralına verilen ahidnâme, 166.
MADOX, *Formulare Anglicanum*'un yazarı, 4.
MAFFEI, *Istoria Diplomatica*'nın yazarı, 4.
Magrib, 54.
mahal, —li kaydı/ları, 1, 118, 143.
mahall-i tahrir, bk. tahrir—.
MAHMUD ÇELEBİ, şıkk-ı sânî defterdarı, 80n.
MAHMUD EFENDİ, kadı, İğriboz müfettişi, —'nin arzı, 218n.
MAHMUD I., Sultan —, 2; — tuğralarında "han" sıfatının yeri, 73; —'un hatt-ı humâyûnu, 173; —'un imzası, 156; —'un vakıf mührü, 91.
MAHMUD II., Sultan —, 2, 87, 95, 126n, 157n, 179, 190, 208n, 211, 322, 327, 371n; — devri iradelerinde elkab, 183; — devri meclisleri, 329; — devri muâhedeleri, 169; — saltanatında arz tezkiresi elkabı, 246; — tuğrası, 75; — vakfiyeleri, 368n; —'un hatt-ı humâyûnu, 175n, 175n; —'un hattatlığı, 182; —'un iradeleri, 184n, 185n, 192; —'un unvânına hatt-ı humâyûnu, 360n; —'un vakfiyeleri, 367n.
MAHMUD PAŞA, Fehmi Paşa-zâde —, 187.
MAHMUD PAŞA, sadrazam (1453-66, 1472-73), —'nın pençesi, 77n.
Mahmud Paşa Mahkemesi, 144n.
MAHMUD RAİF EFENDİ, *Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman* yazarı, 35.
MAHMUD, Üstad —, mühür ustası, 84n.
mahzar, 10, 93n, **315**-317, 319, 335; — metni, 319; —da imza sırası, 319; —da matlab rüknü, 318; —da mühür, 319; —ın rükünleri, 315; —ın yazısı, 320; —larda kâğıdın kullanılışı, 320; —larda mühür basılma sıraları, 95; Dîvân-ı Humâyûna sunulan —larda elkab, 316; padişaha sunulan —larda elkab, 315; sadrazama sunulan —larda elkab, 315.
MAJER, Hans Georg, Alman şarkiyatcı, 11.
makas, 47, **49**; firengî —, 49; kağıt —ı, 49; zernişânî —, 49.
makbuz, memhur — senedi, 294.
makta', 38, 47.
Malatya, — Mutasarrıfı, bk. Ispanakcı-zâde; — Mutasarrıfının buyuruldusu, 201n.
mâlikâne, 279, 281, 289; — beratı, 130; — Kalemi, 34, 211n, 280.
maliye, 103; — beratı, 140, 144n; — beratı tarihi, 131; — beratları tahrir mahalli, 116; — beratları tarihi, 139; — defterleri, 7, 10; — ilmühaberleri, 299; — Kalemi, 35; — kalemleri, 121, 124, 129, 132, 133, 145, 277, 295, 311; — kâtibleri, 123n, 144; — Mektûbî Odası, 296n; — Nezâreti, 215, 250n, 252; — Nezâreti arşivi, 2; — tezkireleri, 273, 278, 279, 299, ayrıca bk. tezkire; —den verilen belgelerin tahrir mahalli, 114; —den verilmiş fermanlar, 110, 122; —den yazılan fermanlarda tarih, 113, 120n.
MANAS EFENDİ, *Servet Gazetesi* yazarı, berat sahtekârlığına karışanlardan (1904), 145n.
Manisa, tuğralarda — lâlesi motifi, 75.
Mansûre, — Hazinesi Nâzırı, bk. Abdurrahman Nâfiz.
Maraş, — Eyâleti, 119n, 120n.
Mardin, — Kadısına gönderilen ferman, 359n.
ma'rifetnâme, 146.
ma'rûzât, — -ı rikâbiye, 186; — kâğıtları, 188; husûsî —, 188, 306; husûsî —ta elkab, 188; resmî —, 188, 306.
masraf, — tezkiresi, bk. tezkire.
Masson Scott, — firmasının Hamidiye kâğıt fabrikasını işletmesi, 29.
Matbah-ı Âmire, 234n; — emini elkabı, 233.
matlab, mahzarda — rüknü, 318.
MATRAHÇI NASUH, dîvânî yazısının mûcidi, 62.
MATUZ, Josef —, Alman şarkiyatcı, 11.
Mayalar (Amerika'nın yerlisi), —'ın papirus gibi yaprak îmâli, 16.
mazbata, 10, 184, **324**, 332, 333, 335, 371n; — metni, 325; — mukaddimesi, 325; —larda kâğıdın kullanılışı, 334; Belediye Meclisi —ları, 334; encümen —ları, 332; geçici hey'et —ları, 334; hey'et —ları, 332; İdare Meclisi —sı, 333; komisyon —sı, 334; meclis —sı, 247; Meclis-i Mahsus —ları, 95; Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ —sı, 328, 329, 334n; Meclis-i Nâfı'a —sı, 332n; Meclis-i Şûrâ —sı, 327; Meclis-i Umûmî-i Meşveret —sı, 332; Meclis-i Vâlâ —sı, 90, 301, 301n, 329, 334n; Meclis-i Vükelâ —larında mühür basılma sıraları, 95; Meşveret Meclisi —ları, 324, 326, 327; mükâleme —sı, 324, 326, 328; müzâkere —sı, 325; Şehremâneti Umûmî Meclisi —ları, 334; şifre —lar, 326; Şûrâ-yı Devlet —sı/ları, 90, 95, 328, 330, 334n; Şûrâ-yı Devlet —larında mühür basma sırası, 331; Tanzimat öncesi —ları, 334; Tanzimat sonrası —ları, 334; Tırhala Vilâyeti —sı, 95n; Vilâyet İdâre Meclisi —sı, 333; Vilâyet Umûmî Meclisi —sı, 332.
Mecidî nişanı, 131n, 188n.
Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, 329; — mührü, 329; — üyeleri, 332.
Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 329.
Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, 187, 246, 328; — mazbatası, 95, 334n.
Meclis-i Umûmî, 246.
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, 231n;— mazbatası, 90, 301, 301n, 329, 334n; — Tahrirat Odası, 329.
Meclis-i Vükelâ, 187n; — üyeleri, 332.
medenî (İslâmın ilk devirlerindeki yazı çeşidlerinden), 52.
MEDHÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Medine, 35; —'nin İslâmın hat merkezi haline gelmesi, 52.
MEHDÎ, devat ustası, 47.
MEHMED I., Sultan —, —'in tuğrası, 74n.
MEHMED III., Sultan —, 73, 74, 167; —'in hatt-ı humâyûnu, 207n.
MEHMED IV., Sultan —, —'in hatt-ı humâyûnu/ları, 173, 197n; —'in yazısı, 182.
MEHMED V., Sultan —, bk. Reşad.
MEHMED VI., Sultan —, bk. Vahdeddin.
MEHMED, III. Ahmed'in şehzâdesi, —'nin sünnet düğününde sarf edilen kâğıtlar, 36n.
MEHMED, devat ustası, 47.
MEHMED, Elhac —, Urla Nâibi, —'nin arzı, 218n.
MEHMED, Hâfız —, Hüdâvendigâr Mutasarrıfı, —'in pençeli temessükü, 289n.
MEHMED, kâğıt emini, —'in suiistimali, 36n.
MEHMED, nişancı, — tarafından hazırlanan tuğralı beyaz kâğıtlar, 117n.
MEHMED, yâver, —'in mühürlü senedi, 294.
MEHMED AĞA, Bîrûn hazinedarbaşısı, 30n.

MEHMED AĞA, Yeniçeri Ağası, —'ya Anadolu Eyâleti tevcihi menşuru, 137n.
MEHMED AZİZ EFENDİ, Diyarbekir Nâibi, —'nin i'lâmı, 346n.
MEHMED BEY, Kolağası —, yaverden, berat sahtekârlığına adı karışanlardan, 145n.
MEHMED CEVDET EFENDİ, Dârülmuallimin Sıbyan müdürü, 187n.
MEHMED ÇAVUŞ, koyun emini, 117n.
MEHMED ÇELEBİ, mühür ustası, 84n.
MEHMED EBU SA'İD EFENDİ, İstanbul Kadısı (III. Ahmed devri), 23n.
MEHMED EFENDİ, Bursalı —, rık'a üstadı hattat (III. Ahmed devri), 161.
MEHMED EFENDİ, Hacı, Şeyh —, — vakfiyesi, 360n.
MEHMED EMİN, Mukataat Nâzırı, —'in temessükü, 283n.
MEHMED FUAD, *Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye* yazarı, 6.
MEHMED HAMDİ PAŞA, Rumeli Vâlisi, 240n.
MEHMED HÂMİD EFENDİ, reisülküttab (2. reis. 1830-31), 282.
MEHMED HAYREDDİN PAŞA, Edirne Vâlisi, —'nin arîzası, 240n; —'ya gönderilen şukka, 234n.
MEHMED KÂMİL EFENDİ, es-Seyyid —, şeyhülislâm (şeyh. 1788-89), —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
MEHMED PAŞA, bk. Sokollu, Baltacı, Muhsin-zâde.
MEHMED PAŞA, İskenderiye Mutasarrıfı, 239n.
MEHMED PAŞA, İskenderiye Valisi, —'nın arzı, 217n.
MEHMED PAŞA, Lala —, sadrazam (sad. 1604-1606), 207.
MEHMED PAŞA, Selânik mutasarrıfı, 225n.
MEHMED RIF'AT, *Zübdetü'l-münşeât* yazarı, 6.
MEHMED SAİD GALİB EFENDİ, Paris Sefiri, —'nin tahriratı, 231n.
MEHMED SALÂHÎ BEY, *Kamus-ı Osmanî* yazarı, 76n.
MEHMED SA'İD EFENDİ, şeyhülislâm (şeyh. 1770-73), —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
MEHMED ŞEMSEDDİN, bk. Fenârî.
MEHMED ŞERİF EFENDİ, şeyhülislâm (şeyh. 1778-82, 1789) , —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
MEHMED TÂHİR BEY, İzmir İhtisab Nâzırı, 242n.
MEHMED TAYFUR, Kiler-i Hass-ı Humâyûndan, —'un mektubu, 243n.
MEHMED TEVFİK, Bahr-i sefid vâli muâvini, — lâyıhası, 335n, 337.
MEHMED TEVFİK, *Usûl-i İnşa' ve Kitâbet* yazarı, 6.
Mekke, 35; — Emiri, 158n; — emirleri, 125; — şerifleri, 140, 146, 155, 160; — şeriflerine gönderilen nâmelerin tezhibi, 161.
mekkî, İslâmın ilk devirlerindeki yazı çeşidlerinden, 52.
MEKKÎ MEHMED EFENDİ, şeyhülislâm (şeyh. 1787-88, 1791-92), —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
mektub, 3, 6, 8-10, 15, 58, 67, 74n, 77-79, 94n, 116, 146, 200, 209, **221**-223, 225-227, 238, 243, 296, 371n; — adresi, 238; — cevabı, 229n; — davet formülleri, 100; — elkabı, 223; — hâtimesi, 221, 226; — hüviyetindeki Hitit tabletleri, 15; — kesesi, 30, 238n; — tarihi, 222, 227; —un bitiş rüknü, 226; —un duâ rüknü, 227; —un halini bildirme rüknü, 225; —un rükünleri, 221; —un sonu, 226; —un şartları, 222; âile —ları, 229; bayram tebriki —u, 228; cevâbî —, 221; diplomatik bakımdan —, 221; doğum tebriki —u, 229; hitâbî —, 221; îtizar —u, 228; kandil tebriki —u, 228; özel —lar, 221, 228, 229; ramazan tebriki —u, 228; resmî —, 10, 221; resmî — kâğıdı, 228; resmî —ların yazısı, 228; sadrâzam —u/ları, 34, 45, 225; sadrazam —larının kâğıtları, 31; serhad beylerbeylerinin —ları, 225; surre —ları, 35; şikâyet —u, 10; tavsiye —u, 228; tayin tebriki —u, 228; taziye —u, 228; tebrik —u/ları, 10, 228; terfi tebriki —u, 228; teşekkür —u, 228; vüzerâ —u kesesi, 238n; yeni yıl tebriki —u, 228.
mektubcu, — Kalemi, 314; Anadolu —cusu Odası, 296n; defterdar —cusu, 39; Maliye —su Odası, 296n; sadâret —cusu; 35, 39; Sadâret —su Kalemi, 329;
memhûr, — makbuz senedi, 294; — tahvil, 284; — temessük, 284.
Menâkıb-ı Hünerverân, müverrih Âlî'nin eseri, 24.
menşur, 5, 7, 137, 141; —larda kullanılan yazı, 64.
MERİÇLİ, Enver —, 12.
Meşihat, — arşivi, 2.
Meşrûtiyet, 332; II. —, 5, 188; —in ilânı, 3.
Meşveret meclisleri, 332.
mevâcib, — *defterleri*, 7; — icmalleri, 34; — ödemeleri, 284; — tezkiresi, bk. tezkire.
meveddetnâme, 146.
Mevkufat Kalemi, 35, 251, 272, 277.
MEYLÎ, kalemtraş ustası, 41n.
mezad, — kaimesi, 278, 280, 281n; — muâmelesinin akışı, 280.
mıkatta, bk. makta.
mıkras, bk. makas.
Mısır, 5, 16, 226n, 238n; — Beylerbeyisi, 122n; — hazinesi, 118; — irsaliyesi, 118n; — kralı, bk. Ptolemaios, Ramses; — muhafızı, 118, bk. Ahmed Paşa; — müteferrikaları, 122; — Valisi, 110n, 225; ayrıca bk. Kâmil Paşa; —'da kâğıt yapımı, 18; —'dan papirus ihracının men'i, 16; Eski —'da mühür, 84; —lılar, 16; —ların yazı için papirus kullanmaları, 15.
mibree, kamış kalem açan kalemtraş, 40.
MİDHAT PAŞA, sadrazam (sad. Temmuz-Ekim 1872, 1876-77), 177n; —'nın Tuna Vilâyeti valiliği, 231n.
Midye, — Kazası, 117n.
mifrez, kamış kalemi yaran kalemtraş, 40.
mihfere, tashih kalemtraşı, 40.
MİHRİMAH SULTAN, II. Mahmud'un kızı, —'ın doğum şenliği, 175n.
Milano, 4.
MİR HÜSEYİN, Darbhâne Nâzırı, —'in temessükü, 283n.
Mirahor Câmi'i, — imamı, sülüs üstadı hattat (III. Ahmed devri), 161.
misal, bk. berat.
MİSLÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Moğol, — hükümdarları, 76n.
MOLLA ABDÜLKERİM, bk. Abdülkerim.
MOLLA İSHAK, çep yazısı üstadı İranlı hattat, 62.
MONTGOLFIER, Jean —, 18n.
Mora, — Vâlisi, bk. Ahmed Paşa.
muafnâme, 146.

muâhede, 7, 163, 168, 169, 281; — dîbâçesi, 168; — tasdiki, 247; — tasdiknâmeleri, 170, 172, 290, 371n; — tasdiknâmelerinde unvan, 169; — tasdiknâmelerinin yazıldığı dil, 172; —lerde nişan formülü, 169; ticaret —si, 282.
MUALLİM CEVDET, *Zamanımızda Usûl-i İnşa' ve Muhâbere* yazarı, 6 —'in arşiv belgelerini tasnife memuriyeti (1932), 3.
muâyede, — tezkiresi, bk. tezkire.
mubâyaa, — tezkiresi, bk. tezkire.
mubâyaanâme, 146.
mufassal defter (tahrir defteri), 310.
muhabbetnâme, 146.
muhakkak (yazı), 54, 55, **59**, 60; —ın harekeleri, 60; —ın özellikleri, 59.
Muhallefat halifesi, 34, 35.
MUHAMMED, Hz. —, 52, 146, 162, 163, 361; — zamanında Kur'an'ı ilk harekeleme teşebbüsü, 53; —'in mührü, 84.
MUHAMMED, İmam —, —'e göre vakfın mülkiyeti, 364.
muhasebe, — -i evvel, bk. başmuhasebe;— kalemleri, 272; — kayıdları, 310.
muhayyer, — kâğıt, 24.
MUHİB EFENDİ, Meclis-i Vâlâ üyesi, 330n.
MUHSİN EFENDİ, sadaret mektubcusu, —'nin Hazine-i Evrakın başına getirilmesi, 2.
MUHSİN-ZÂDE Mehmed Paşa, sadrazam (sad. 1765-68, 1771-74), 74n, 241n; —'nın Rumeli eyâletine tayini fermanı, 108n; —'ya Maraş eyâleti tevcihi, 119n.
MUHTAR BEY, Meclis-i Vâlâ üyesi, 330n.
MUHYÎ, kalemtraş ustası, 41n.
muhzır (mahkeme mübâşiri), hüccet şâhidlerinden, 358.
mukabele, — Kalemi, 269; — sûreti, 269.
mukaddime, arzuhal —si, 304; lâyıhada —, 339; muâhede —si, 170, 172.
mukataa, 278, 279, 281, 289; — defterleri, 10; — faizi, 287; — geliri, 193; — Kalemi, 277; — malı, 195; — taksidi/leri, 193, 285; — -i Ganem Kalemi, 133; Keşan ve tevâbi'i —sı, 279; mahlûl —lar, 280; mâlikâne —larının iltizama verilmesi, 289; Yüzdeciyan —sı (Aksaray Sancağı'nda), 279n, 281n.
Mukataat Nâzırı, bk. Mehmed Emin.
mukavele, 7; — lâyıhası, 337; — maddeleri, 169; — tasdiknâmesi, 58; imtiyaz —si lâyıhası, 338.
MURAD I., Sultan —, 72, 125n, 360n; —'ın tuğrası, 73; —tuğrasında zülfeler, 74.
MURAD II., Sultan —, — tuğralarında "daima" kelimesi, 73; — tuğrasında "muzaffer" kelimesi, 73.
MURAD III., Sultan —, 74, 151, 153n, 165n, 167; —'ın mührü, 86,; —'ın tezkiresi, 175n.
MURAD IV., Sultan —, 164n; —'ın hatt-ı humâyûnu/ları, 6n, 177n, 180n; —'ın imzası, 156; —'ın mührü, 85n; —'ın yazısı, 182.
MURAD V., Sultan —, 158n; —'ın imzası, 157.
MURAD PAŞA, Kara —, sadrazam (sad. 1649-50), —'nın pençesi, 76n.
murakka', 55.
MUSA KÂZIM BEY, 7.
MUSTAFA I., Sultan —, 153n; —'nın mührü, 86.
MUSTAFA II., Sultan —, 176n.
MUSTAFA III., Sultan —, 74, 126n, 137n, 208; — devri belgelerinde tahrir mahalli, 113, 114; — tuğrasında "han" sıfatı, 73n; — vakfiyesi, 367n; —'nın borç temessükleri, 288; —'nın vakıf mührü, 91.
MUSTAFA IV., Sultan —, 157, 208n; — devri belgelerinde tahrir mahalli, 115n;, — tuğraları, 75; — tuğrasında "han" sıfatı, 73n; —'nın hatt-ı humâyûnu/ları, 174n, 178n, 182; —'nın yazısı, 182.
MUSTAFA, III. Ahmed'in şehzâdesi, —'nın sünnet düğününde sarf edilen kâğıtlar, 36n.
MUSTAFA EFENDİ, reisülküttab (reis. 1714-16), —'nin vakıf mührü, 92.
MUSTAFA EFENDİ, vak'anüvis, —'nin lâyıhası, 337n.
MUSTAFA İFFET BEY, mabeyinci, — lâyıhası, 335n.
MUSTAFA KÂNİ BEY, Balta Limanı Muâhedesi murahhası, 290n.
MUSTAFA KEMÂL BEY (Atatürk), bk. Atatürk.
MUSTAFA PAŞA, Yemen serdarı, 117n.
MUSTAFA RAKIM EFENDİ, hattat, —'nin çizdiği tuğralar, 75.
MUSTAFA REŞİD, İrâd-ı Cedid Hazinesi Nâzırı, —'in temessükü, 283n.
MUSTAFA REŞİD EFENDİ, sadâret kethudası (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n, 336.
MUSTAFA REŞİD PAŞA, 234n, 241n; —'nın şukkası, 234n, 241n; —'nın Hazine-i Evrakı kuruşu, 2; —'nın Paris sefareti mührü, 90.
MUSTAFA SIDKI, Elhac —, Tersane Emini, 226n.
MUSTAFA VEHBİ EFENDİ, Ârif Bey'in mektubcusu, 234n.
MÜFTİ-ZÂDE, Abdülkadir Efendi, Gradçaniçe nâibi, —'nin i'lâmı, 346n.
MÜFTİ-ZÂDE, Ahmed Efendi, şeyhülislâm (şeyh. 1786-1787), —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
Mühendishane Matbaası, 35.
mühimmat, — tezkiresi, bk. tezkire.
Mühimme defterleri, 7, 10, 11, 12, 58, 62, 116n, 117, 118, 122, 144, 160n, 162, 175, 250, 311.
Mühimme Kalemi, 142n.
mühre, — tahtası, 23; —leme, 23; cam —, 23; çakmak taşı —, 23; deniz kulağı —, 23; kâğıdın —lenmesi, 22; Yemen taşı —, 23.
mühür (= sadrazam), 84.
mühür, 7, 40, 71, 79, **83**-85, 214, 215, 306, 333, Boğdan voyvodalarının —leri, 90; — -i humâyûn, 49, 84, 85, 93, 289 157; — -i humâyûn bulunan nâmeler, 155; — -i humâyûn şekilleri, 86; — basılma sıraları, 95; — mumu, 161; — mürekkebi, bk. kuru mürekkeb; — tatbiki, 284n; —cü ustaları, 84; Abdülhamid I.'in —ü, 86n; Abdülhamid I.'in vakıf —ü, 91; Abdülhamid II.'in —leri, 86; Abdülmecid'in —ü, 85n; Ahmed III.'in —ü, 86n; Ahmed III.'in vakıf —ü, 91; Âlî Paşa'nın —ü, 96; arîzada —, 323, 324; arz tezkirelerinde —, 191; arzlarda —, 219; Ayşe Sultan'ın tuğra şeklinde —ü, 93; azınlık temsilcilerinin —leri, 90; başdefterdar —ü, 260; berat rezkirelerinde —, 251; Bezmiâlem Valide Sultan'ın —ü, 94; Boğdan voyvodası Aleksandır'ın —ü, 90; Boğdan voyvodası Ligor'un —ü, 90; Boğdan voyvodası Lipol'ün —ü, 90; borç senedinde —, 293; cevab ilmühaberinde —, 298; cizye —dârı, 45; cizye muhasebecisi —ü, 89, 260; cizye mültezimi —ü, 260; cizye tezkiresi —leri, 259; defterdar —dârı, 35, 39; defterdar —ü, 89; dîvân tezkirelerinde —,

262; Dîvân-ı Humâyûn teşrifatcısı —ü, 291; dört parçalı —, 92; edâ tezkirelerinde —, 257; emir tezkirelerinde —, 251; Eski Mısır'da —, 84; fetvâ emîni —ü, 350; fetvada —, 343; Fetvâhâne der-kenârı altında —, 350; Hacı Selim Ağa'nın vakıf —ü, 92; hakkâklerin — defterleri, 97; Halet Efendi'nin —leri, 94n; hazine ve defterhânenin —lenmesi, 87; hüccet tasdik ibârelerinde —, 352; iki parçalı —, 92; ilmühaberde —, 295, 296, 300; iradelerde —, 191; İsmihan Sultan'ın vakıf —ü, 92; i'lâmda —, 348; kadı —ü, 143; kadı sûretlerinde —, 369; kadıasker derkenarları altında sahh —ü, 311; kâğıt emini —ü, 96; kaimede —, 276, 277; kaza —leri, 88; kefil —ü, 287; lâyıhada —, 336, 337, 339; Mahmud I.'un vakıf —ü, 91; mahzarda —, 319, 320; makam —leri, 78, 90, 201, 205; makam adı bulunan resmî —ler, 88; makam ve şahıs adı bulunan —ler, 89; mazbatalarda —, 332, 334; mazbatalarda şahsî —ler, 328; Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye —ü, 329; Meclis-i Vâlâ mazbatasında —ler, 329; Meclis-i Vâlâ resmî —ü, 329; mezad kaimelerinde —, 280; mubaya'a tezkiresinde —, 267; muhtarlık —ü, 88; murahhas —leri, 172, 290n; Murad III.'ın —ü, 86; Murad IV.'ın —ü, 85n; Mustafa I.'nın —ü, 86; mültezim —ü, 288; nâme-i humâyûnlarda —, 157n, 163, 210; Osman III.'ın vakıf —ü, 91; Osmanlılarda —, 84; Paris sefiri Mustafa Reşid Paşa'nın —ü, 90; Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıf —ü, 91; rehin senedinde —, 293; Reisülküttab Mustafa Efendi'nin vakıf —ü, 92; resmî —, 84, 87, 89, 90, 97, 254, 259, 295, 331, 337, 339; Rudolph Lützow'un —ü, 95; ruznamçe sûretinde —, 269; sadâret —ü, 90, 200, 205; sadâret kethudası —dârı, 35, 41n; sadrâzam —dârı, 39; sahh —ü, 97, 311; sahte —, 309; sefaret —leri, 88, 95; Selim III.'in —ü, 85n; Selim III.'in armalı —ü, 86, 87n; Selim III.'in vakıf —ü, 91; Spencer Smith'in —ü, 95; sûret tezkirelerinde —, 271; şahıs adı bulunan resmî —ler, 87; şahsî —, 84, 86, 88, 93, 95, 201, 205, 215, 260, 295, 311, 329, 331, 332; şukkada —, 235; Sûrâ-yı Devlet —ü, 95, 331n; tahrir defteri sûretinde —, 272; tahriratta —, 231, 233; tahsis belgesi sûretinde —, 271; tahsis tezkiresinde —, 30; tatbik —ü, 96, 309; temessükte —, 283-286, 289, 294; teslim tezkiresinde —, 273; timar beratı tezkiresinde —, 252; topcubaşı —ü, 89; tuğra şeklinde —, 93; vakıf —leri, 84, 91, 92; valide sultanların —leri, 94; Yavuz Selim'in —ü, 85, 87; yeniçeri ağası —ü, 89, 255; zat —ü, bk. şahsî —.

mülknâme, 9, 99, 131, 132, 137, 138, 143, 145, 146, 289, 290, 296; —lerde kullanılan kâğıtlar, 141; —lerde kullanılan yazı, 64.

mültezim, 287.

MÜMTAZ EFENDİ (ö. 1871), rık'ayı geliştiren hattatlardan, 67.

münşeat mecmuaları, 5, 101, 102, 128, 159, 163, 174, 214, 215, 227, 228, 303.

mürekkeb, 15, 16, 38, 39, 41, 47, 48, 72n; — formülleri, 44; — hokkası/ları, 42, 47, 48; — karıştıracağı, 47; — yapımı, 43; aliyyü'l-âlâ —, 43; altın —i, 43, 44, 46, 141, 161, 169, 172; beratlarda kullanılan — cinsleri, 141; gülgûnî —, 43, 44; harcî —, 43; is —i, 42, 43, 45, 46; kalemlerin — istihkakı, 29, 44; kırmızı —, 43, 46, 141, 142, 169, 191, 212, 308; kuru — (mühür —i), 44; lâciverd —, 43, 46, 142, 161, 169; lâl —i, 43, 45-47; lâl —i formülleri, 43; mavi —, 44; Mücellid Safvet —i, 44n; N. Okyay'ın — formülü, 43n; Nefes-zâde —i, 44n; silinebilen —, 123n; siyah —, 44, 47, 141, 142, 161, 168, 172, 212, 308; siyakat —i, 46; tahrir —i, 45, 46; Urfa (Ruha) —i, 46n; yeşil —, 43, 46, 141, 142; zırnık (sarı) —i, 44.

mürur, — tezkiresi, bk. tezkire.

müselsel, el-Ahvel'in icad ettiği yazılardan, 54n, 56.

müslüman, — devletler, 151; — hükümdarlar, 146, 155, 162.

MÜSTAKİM-ZÂDE Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn* müellifi, 60.

Müteferrika, bk. İbrahim Müteferrika.

mütesellim, — adresi, 243.

mütevellî, vakfiyelerde —nin tanımı, 361.

müzekkire, **300**, 335; — cinsleri, 300; —lerin şekil özellikleri, 301; —lik kâğıt, bk. kâğıt; —nin şekli, 301; teslim —leri, 301.

N

Nabat, — kültürü, 51; — yazısı, 51, 52.

NADİR ŞAH, İran Şahı, 115, 155n, 158.

nâib, — adresi, 243; hüccette — tasdiki, 351.

NÂİLÎ MUSTAFA PAŞA, Girid Müşîri, —'nin arîzası, 240n.

nakil / iblâğ (narratio / expositio), 5, 108, 109, 110, 111, 119; arîzada —, 323; beratta —, 128, 129; beyaz üzerine hatt-ı humâyûnlarda —, 177; buyurulduda —, 199, 202; emir tezkirelerinde —, 250; fetihnâmelerde —, 160; iradelerde —, 184, 185, 188; kaimede —, 276; mahzarda —, 316, 318; muâhede tasdiknâmelerinde —, 169; nâme-i humâyûnda —, 152; sebeb-i tahrir hükmünde —, 193, 195; tahriratta —, 230; takrirde —, 214; telhisde —, 210; temessükde —, 282.

Nakşıbendî, — tarikati şeyhinin arzı, 180.

nâme, ser—, 249, 250.

nâme-i humâyûn, 5-7, 9-11, 43, 45, 49, 55, 61, 62, 68, 72, 85, 99, **146**, 148, 149, 153, 157, 163, 165, 166, 172, 175, 185, 210, 221, 360, 371n; — çeşidleri, 155; — imzası, 247; — kesesi, 162; — kulağı, 162; — sûretleri, 162; —larda davet rüknü, 162; —larda elkab, 151, 152; —larda kullanılan kâğıt, 31, 32, 160; —larda kullanılan yazı, 64, 161; —larda mühür, 157n, 163; —larda nakil rüknü, 152; —larda tahrir mahalli, 155; —larda tarih, 155; —larda te'kid rüknü, 154; —larda unvan, 148, 149; —ların eb'adları, 160; —ların tezhibi, 161; —un kabı, 161; cülûs bildiren —lar, 153; gayr-i resmî —lar, 156, 159, 163; resmî —lar, 155, 163; yazılış sebeblerine göre —lar, 159.

NÂMÎ, kalemtraş ustası, 41n.

Napoli, — Kralı, 157.

Nara devri (708-806), —nde Japonya'da kâğıdın yaygınlaşması, 17.

narh, — defterlerinde kâğıt fiatları, 36.

Navl Kalemi, 277n.

nâzır, — adresi, 243.

NEDKOV, Boris —, Bulgar şarkiyatcı, 10, 76, 101.

NEFES-ZÂDE Mehmed Sadık Efendi, —'nin temessükü, 285n.
NEFES-ZÂDE İbrahim Efendi, *Gülzar-ı Savab* yazarı, — mürekkebi, 44n.
Nemçe, bk. Avusturya.
nemika (mektub), 10, 221, 230.
neshî, muhakkaka benzer bir yazı, 54, 55.
neshta'lik, bk. nesta'lik.
nesih (yazı), 38, 39, 54-**56**-58, 60, 70, 137, 213, 276, 307, 320, 324, 368; — kalemi, 61; — kırması, 58, 65; — yazılacak kâğıtların âharı, 22; arşiv belgelerinde harekeli —, 57.
NESLİŞAH SULTAN, — Câmi'i (İstinye'de) duvarındaki vakfiye, 366.
nesta'lik, 60.
netice-i matlab (arzuhal rüknü), 305.
Niğbolu, — Kadısının arzı, 218n.
Niğde, — Sancakbeyi, 112n.
Nil, 15.
nişan (madalya), Mecidî —ı, 131n, 188n; Osmânî —ı, 131n, 188n.
nişan (berat), 9, 11, 71, ayrıca bk. berat; — formüllerinin yazısı, 64; — kelimesiyle başlayan beratlar, 126; — tevcihi iradeleri, 188; —lu (tuğra çekilmiş kâğıt), 71; ahidnâmelerde — formülü, 164, 165, 172; beratlarda — formülü, 125, 127, 128, 142, 145; muâhedelerde — formülü, 169.
nişancı, 39, 71n, 134, 313; —lık müessesesi, 74.
nizamnâme, — lâyihası, 337-339.
Nizamşâh, —î kâğıt, 24.
Nouveau Traité de Diplomatique, Tassin ve Toustain'in yayınladıkları eser, 4.
NUH EFENDİ, Hekimoğlu Ali Paşa'nın babası, 366; — vakfiyesi, 361n, 363n, 364n.
NURİ EFENDİ, Balta Limanı Muâhedesi murahhası, 290n; Londra Sefiri, —'nin tahriratı, 230n.
NURİ EFENDİ, tezkire-i sânî (III. Selim devri), — lâyihası, 335n.
Nürnberg (Almanya'nın Cologne bölgesinde), — kâğıt değirmeni, 18.

O

ocaklık, 30n, 271.
Oğuz, — hakanlarının tuğraları, 71.
Ohri, — Livâsı kaymakamının arîzası, 241n.
OKYAY, Necmeddin —, hattat, 42; —'ın mürekkeb formülü, 43n.
XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, M. T. Gökbilgin'in eseri, 12.
ORHAN GAZİ, 72, 125n, 137; —'nin tuğrası, 73, 74.
ORHONLU, Cengiz —, tarihci, 12.
Ortaasya, 5, 75n; —da ağaç kabukları üzerine yazı yazılması, 17; Çin kâğıdının —'ya idhâli, 17.
ORTAYLI, İlber —, tarihci, 12.
OSMAN III., Sultan —, — tuğrasında "han" sıfatı, 73n; —'ın vakıf mührü, 91.
OSMAN, Bender muhâfızı kethudası, —'ın temessükü, 285n.
OSMAN AĞA, Elhac —, Bosna defterdar ve cizyedarı, —'nın tesellüm temessükü, 284n.
OSMAN AĞA, kâğıtcıbaşı, 36n.
OSMAN BEY (Osman Gazi), 72.
OSMAN BEY, Ser kurenâ, —'in kâğıt fabrikası kurması, 28.
OSMAN EFENDİ, Tersane emini (III. Selim devri), — lâyihası, 335n.
OSMAN PAŞA, el-Hac —, İzvornik Mutasarrıfı, 239n.
OSMAN PAŞA, Hotin muhâfızı, —'nın vezâret beratı, 45n.
OSMAN PAŞA, bk. Özdemiroğlu.
OSMAN PAŞA, Şam vâlisi ve mîrü'l-haccı, —'nın mektubu, 223n, 242n.
Osmânî nişanı, 131n, 188n.
Osmanlı Araştırmaları, 12.
Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, İ.H. Uzunçarşılı'nın eseri, 11.
Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, İ. H. Uzunçarşılı'nın eseri, 11.
Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi, M.T. Gökbilgin'in eseri, 9.
Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhisler, C. Orhonlu'nun eseri, 12.
Osmanlı, 56, 60, 154, 162, 216; — ahidnâmeleri, 5; — arşivi/leri, 1, 3, 155n; — Arşivleri Daire Başkanlığı, 3; — Bankası, 187n; — belgeleri, 2, 8-10, 26, 70, 71, 371n, 372n; — belge cinsleri, 8; — belge neşirleri, 7; — bürokrasisi, 313; — Devleti, 6, 136, 151, 159, 165; — devlet erkânı, 101; — diplomatiği, 1, 5-7, 9, 10-12, 100, 101, 107, 124, 146, 172, 183, 197, 206, 217, 229, 275, 300, 321, 335, 345, 350, 371n, 372n; — donanması, 154n; — elçileri, 325; — hâkimiyeti, 9, 168; — hanedânı mensublarının mühürleri, 93; — hattatları, 62; — kâğıthaneleri, 26; — klâsik devri, 371n; — kültürü, 230n; — limanları, 25; — memleketi, 167; — merkez kalemleri (büro), 35, 101, 213; — merkez kalemlerinin kırtasiye istihkakları, 29; — murahhasları, 169, 290n; — padişahı/ları, 153, 154, 185n; — padişahlarının mühürleri, 84n; — padişahlarının tuğraları, 71; — paleografyası, 9; — piyasası, 25; — sarayı, 60; — sınırları, 166; — tabiiyeti, 106; — tarihi, 7; — tebaası, 130; — toprakları, 166, 167; — Türkleri, 83; — ülkesi, 25, 62, 168; —lar, 1, 2,5,7-9, 31, 36, 60, 62, 64, 68,69, 76, 87, 95, 113, 144, 307; —larda diplomatik kaideleri, 200; —larda fâiz, 363n; —larda kâğıt, 24; —larda mühür, 84; —larda vakfın mülkiyetinin yorumu, 364; —ların Arab yazısını benimsemeleri, 50; —ların Batı menşe'li kâğıt kullanmaya başlaması, 25; —ların dîvân rakamlarını benimsemesi, 66; —ların kullandıkları kâğıtlar, 29; —ların örfî mes'elelerde müftinin fetvasını aldıkları, 341; —ın rık'ayı yaygın olarak kullanması (XIX. yy.), 67; Başbakanlık — Arşivi, 79n, 80, 120n, 315n, 349.
Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı, Reychman ve Zajaczkowski'nin eserleri, 9.
Osmanotursca Diplomatika i Paleografia, B. Nedkov'un eseri, 10.
Ottoman Documents on Palestine, U. Heyd'in eseri, 11.

Ö

ÖMER EFENDİ, Hekimbaşı —, — vakfiyesi, 360n, 362n.

Özbek, — Hanı/ları, 146, 223, 223; — Hanı elkabı, 152, 223.
ÖZDEMİROĞLU Osman Paşa, sadrazam (1584-85), —'nın Kırım seferine memuriyeti, 117n.
Özi, — Vâlisi, bk. Yusuf Paşa.
özürnâme, 146.

P

Padua (İtalya'da), —'da kâğıt yapımı, 18.
Paleografia si Diplomatica Turco-Osmana, Guboglu'nun eseri, 9.
paleografya, 9, 12.
PAPEBROECK, Daniel van —, cizvit, 4.
papirus, 54; — bitkisi, 16; — yapımı, 16; —a yazılan yazıların karakteri, 54; Mısırlıların yazı için — kullanmaları, 15; parşömenin —den dayanıklı oluşu, 16.
Paris, — Muâhedesi (1856), 336; — Sefiri, bk. Mehmed Said Galib Efendi, Mustafa Reşid Paşa.
parşömen, 16, 54; —e yazılan mushafların yazı karakteri, 54; —in yapıldığı deriler, 17.
Paşa Sancağı, 319n.
Paşakapısı (sadrâzam konağı, Bâbıâlî), 1, 99, 203, 206, 207, 213.
Pehlevî, — alfabesi, 60.
pençe, 13, 71, 74, **76**, 87, 200, 201, 206, 211, 228; —li temessük, 289n; beylerbeyi —leri, 77n; beyze ve keşîde bulunmayan —ler, bk. imza yerine kullanılan—ler; beyzeli —, 77; buyuruldunun altında —, 205; edâ tezkiresinde —, 257; imza yerine kullanılan —ler, 79; keşideli —ler, 77; kısa keşîdeli —ler, 78, 79; Mehmed Emin Vahid Paşa'nın —si, 289n; sadrazam —si, 199, 203; sancakbeyi —leri, 77n; uzun keşîdeli —, 77, 78; vezir —leri, 77n.
pergamene, bk. parşömen.
Pergamon, bk. Bergama.
PERTEVNİYAL SULTAN, Valide —, — vakfiyesi, 365n; —'ın vakıf mührü, 91.
pesterk, bk. mühre tahtası.
Petra, Arabistan'da şehir, 51.
PÎRÎ PAŞA, 122.
PİYALE PAŞA, kapdan-ı deryâ (kap. 1554-68), 117n.
Polonya, bk. Lehistan.
Portekiz, — Kralı, 224n; — kralları, 162.
Portfeuille Diplomatique et Politique, Osmanlı belgeleri neşr edilen mecmua, 7.
Prizrin, Kosova'da şehir, — makası, 49.
proceverbal (tasdiknâme mübâdele senedi), bk. sened.
Provenance (provönans), — sistemi, 315.
PTOLEMAİOS, eski Mısır krallarından, 16.
Public Record Office (İngiliz Devlet Arşivi), —'nin kuruluşu (1838), 2.

R

RAGIB EFENDİ, — lâyıhası, 336n.
RAGIB MEHMED PAŞA, bk. Koca —.
Raguza, — Cumhuriyeti, 76n; —lılar, 72n.
RAHMİ, kalemtraş ustası, 41.
rakîme (mektub), 230.
RAMSES II., Mısır Kralı (hük. M.Ö. 1304-1237), 5.
RASİH MUSTAFA EFENDİ, rikâb-ı humâyûn kethudası (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
RAŞİD EFENDİ, Çavuşbaşı (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
RAUF PAŞA, Mehmed Emin —, sadrazam (sad. 1815-18, 1833-39, 1840-41), 2, 184n, 185n, 190, 191n, 247; — sadâreti, 246n.
RECÂÎ, kalemtraş ustası, 41n.
RECEB REVÂNÎ, hattat, 42.
rehin, — senedi, bk. sened.
reisülküttab, 34, 35, 223n, 225n, 226n, 230; — adresi, 242; — odası rik istihkakı, 48.
RESMÎ, kalemtraş ustası, 41n.
REŞAD, Sultan Mehmed (V.) —, — tuğrasında mahlas, 188, 191; —'ın imzası, 188n, 189.
REŞİD MEHMED PAŞA, Rumeli Ordusu Müşîri, 230n.
REŞİD MEHMED PAŞA, sadrâzam (1829-33), —'nın şukkası, 241n.
REŞİD MEHMED PAŞA, Sıvas Vâlisi, —'nin tahriratı, 240n.
REŞİD OSMAN BEY, — vakfiyesi, 365n.
REŞİD PAŞA, bk. Mustafa —.
REYCHMAN, Jan —, Polonyalı şarkiyatcı, 9.
reyhânî (yazı), 54, 55, 172n, —nin harekeleri, 60.
RIFAT PAŞA, Haleb Vâlisi, —'nin tahriratı, 233n.
RIFKI, kalemtraş ustası, 41n.
rıh, bk. rik.
rıka' (yazı), 38, 55, 58-60, 137, 368.
rık'a (yazı), 39, 56, **67**, 161, 191, 213, 228, 233, 276, 279, 307, 324, 334; — kırması, 65, 68, 191, 324; —nın özellikleri, 67, 68; Bâbıâlî —sı, 67.
rık'a / ruk'a (belge cinsi), 315.
RIZA BEY, —'e nişan verilmesi, 188n.
RIZA, kalemtraş ustası, 41n.
ricanâme, 146.
rik (rıh), **48**, 49, 110; — örtüsü (makraması, sofrası), 49; bayağı —, 48; Beç —i, 48; harcî —, 48.
rikdan, 47, **48**; bağa —, 48, 49; billur —, 48, 49; sade —, 48, 49; sim çenberli —, 48, 49; şirmâhî —, 49.
risâle, 221.
Rodos, 96n.
Roma, —'da papirus kullanılması, 16.
Romen, — arşivi, 9.
Ruha, — Vâlisi, 243n.
RÛHÎ, kalemtraş ustası, 41n.
ruhsatnâme, 10; temessük —si, 282.
Rumeli, 7, 122, 134, 230n; — Beylerbeyisi, bk. Semiz Ali Paşa, Sokollu Mehmed Paşa; — Eyâleti, 119n; — kadıaskerliği sahh mührü, 312; — Ordusu Müşîri, bk. Reşid Mehmed Paşa; — Valisi, bk. Ali Paşa, Mehmed Hamdi Paşa; — Valisinin buyuruldusu, 201n.
Rus, — ahidnâmesi, 166n; — Çarı, 146n, 153n, 157, 162; — Çarı elkabı, 150; — Çarına gönderilen nâme kâğıdı, 160; — elçiliği, 2n; — elçisi, 325.
Rusya, 25; — ahidnâmesi, 163n; — sefareti mührü, 88.
ruus, 34; — -ı humâyûn, 269; — *defterleri*, 12, 140; — emirleri, 140; — Kalemi, 129, 295n; — tezkiresi, 140, 255, 256.

ruznamçe, 268; — *defterleri*, 10, 272; — Kalemi, 258n, 263, 277; — sûreti, 268; esham —si, 280; kadıasker —leri, 311.

S

SA'ÂDET GİRAY, —ın arîzası, 321n.
sadâret, — kaymakamı adresi, 241; — kethudâsı, 327; — kethudası adresi, 241; — kethudası mühürdarı, 48, 50; — mektubcusu, 50; — Mektûbî Kalemi, 329; — tezkiresi, bk. tezkire.
SADIK PAŞA, —'ya nişan verilmesi, 188n.
sadrâzam, 230n; — mühürdarı odası rik istihkakı, 48; —dan mutasarrıfa adres, 241; —dan sadâret kaymakamına adres, 241; —dan vâliye adres, 241.
SÂFİ EFENDİ, beylikci, 335n.
SÂFÎ, kalemtraş ustası, 41n.
SAFİYE SULTAN, Vâlide —, 224, 225n.
SAFVET, mücellid, — mürekkebi, 44n.
SAFVETÎ PAŞA, Kastamonu Vâlisi, 234n.
SAFVETÎ PAŞA, Maliye Nâzırı, 2.
sahh, 74, 132, 138-140, 142, 143, 203, 257, 258, 260, 262, 263, 267, 270, 273, 279, 288, 311; — mührü, 134; —u'l-vasl, 143, 367; beyzeli pençede —, 77; buyuruldu üzerinde —, 203, 205; kısa keşîdeli pençede —, 78; küçük — (kuyruksuz imza), 262; sûret üzerinde —, 204; tahsis tezkirelerinde —, 30; uzun keşîdeli pençede —, 77.
SÂHİB GİRAY, Kırım Hanı, —'ın memhur temessükü, 284n.
SAHİLLİOĞLU, Halil —, iktisat tarihcisi, 12.
SAİD PAŞA, sadrazam, 90n; — zamanında arşiv kataloglarının yapılması, 2.
Saint-Denis Manastırı, 4.
Saint-Julien bölgesi (Fransa'da), 18n.
SÂKÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Salankamin, 85n.
SALİH EFENDİ, Filibe Kadısı, 143n.
SALİH PAŞA, sadrazam (1821-22), 175n.
SALİH-ZÂDE, sudurdan (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
SALİHA SULTAN, —'ın ferâşet beratı, 46n.
sâliyâne, —lerin teslimi, 284.
salvele rüknü, 5.
SAMİ EFENDİ, ta'lik üstadı hattat, 61; —'nin çektiği tuğra, 75.
SÂRIM EFENDİ, Londra Sefiri, —'nin tahriratı, 230n.
sarraf, kefil —, 287.
Sâsânî, — mühürleri, 83; — yazısı, 52.
SAURY, F. —, 7.
SCHAENDLINGER, Anton C. —, Avusturyalı şarkiyatcı, 11.
SCHONEMAN, *Essai de Systém Général de Diplomatique* yazarı, 4.
sebeb-i tahrir hükmü, 11, 34, 62, 72, 83, 127n, 192-196; — arkasında hüccet-i zahriyye, 358; —lerinde defterdar imzaları, 195; —nde davet rüknü, 193; beratlarda — formülü, 127; hüccette —, 358.
Segedin, — Sancağı, 144n.
selâm, mektubda — rüknü, 225.
Selânik, — Mutasarrıfı, bk. Mehmed Paşa.
SELÂNİKÎ Mustafa Efendi, müverrih, 117n.
Selçuklular, 60, 66; siyakatin — zamanında Anadolu'ya girişi, 64.
SELİM I., Sultan —, bk. Yavuz.
SELİM II., Sultan —, 92; — şehzadeliği, 117; — tuğrasında "şah" kelimesi, 74.
SELİM III, Sultan —, 94n, 147n, 151n, 153n, 156n, 158, 159n, 161n, 162, 181, 208n, 335n; — devri belgelerinde tahrir mahalli, 114; — saltanatında kâğıt îmâlâthanesi kurulması, 27; — saltanatında yabancı elçiliklerin kurulması, 231; — tuğrasında "han" sıfatı, 73n; — zamanında Meşveret Meclisi, 326; —'in hattını taşıyan vakfiyeler, 367n; —'in armalı mührü, 86; —'in ferâşet beratı, 46; —'in hatt-ı humâyûnu/ları, 175n, 176n, 180n-182; —'in imzası, 156; —'in mühürleri, 85n, 87n; —'in nâmeleri, 149; —'in tuğrası, 75; —'in vakıf mührü, 91; —'in yazısı, 182. Mustafa III.'nın —'e verdiği borç temessükü, 288.
SELİM, şehzâde — bk. Selim II.
SELİM AĞA, Hacı —, —'nın vakıf mührü, 92.
SELİMŞAH, bk. Yavuz Selim.
Semerkand, 17; — âbâdîsi kâğıt, 31, 32; — hatayîsi kâğıt, 33; — kâğıdı, 24, 367; —'da kâğıt îmâlâthâneleri kurulması, 17; —'da kâğıt yapımı, 18; harîrî —î kâğıt, 24; sultânî —î kâğıt, 24.
SEMİZ ALİ PAŞA, sadrâzam (sad. 1561-65), —'nın Rumeli Beylerbeyiliği, 224n; —'nın sadrazamlığı, 80n.
sened, 8, 10, 192, 232, 281, **290**, 306, 333, 350, 359; —lerde kâğıdın kullanılışı, 294; alım-satım —leri, 59; borç —i, 59, 292; maaş —i, 291; memhur makbuz —i, 294; rehin —i, 293; tapu —i, 290; tasdiknâme mübâdele —i (proceverbal), 290.
serasker, — adresi, 242; — paşa, 230n.
sere, 71; defterdar imzası —si, 82; kuyruklu imza —si, 81, 83; pençe —si, 78, 79, 87; tuğra —si, 91.
Servet Gazetesi, 145n.
SEYYİD ALİ EFENDİ, Paris Sefiri, —'nin tahriratı, 231n, 326n.
SIDKI, kalemtraş ustası, 41n.
SIGISMOND, Leh Kralı, 148n, 155n, 161n.
sınırnâme, 99, 146.
Sıvas, 79n, 115n; — Hâkimi, 205n; — Kadısı, 205n; — makası, 49; — Nâibi, 205n, 227n.
sicil, 8, 358; hüccetin —e kaydı, 357; şer'iye —leri, 7,9; şer'iyye —lerinin yazısı, 61.
Sicill-i Ahval, 192.
Sicilya, —'da papirus yapımı, 16.
Siirt, — Şer'iyye sicilleri, 25n.
Silezya, —'da ıhlamur kabuğundan kâğıt yapımı, 21.
Silistre, — Beylerbeyisi, 109n, 110n.
Simkeşhâne, 270n.
SİNAN PAŞA, bk. Koca—.
Sivas, — Vâlisi, bk. Reşid Mehmed Paşa.
siyakat, 9, 62, **64**, 66, 68, 70, 143, 259, 262, 267, 268, 269, 270-272, 277-279, 283, 286, 299, 310; — -ı Arabî, bk. dîvân rakamları; — harfleri, 65; — kırması, 284; — mürekkebi, 46; — yazısının özellikleri, 65; der-kenarlarda — yazısı, 65; timar beratı yazısında —, 138, 145.
SİYAVUŞ PAŞA, Kanijeli —, sadrâzam (1582-84, 1586-89, 1592-93), 224n.
SMITH, Spencer —, —'in mührü, 95.
Sofya, — Üniversitesi, 11.

Sogdiyan, — havâlisinde kâğıt îmâli, 17.
SOKOLLU Mehmed Paşa, sadrâzam (sad. 1565-1579), Rumeli Beylerbeyiliği, 224n.
som, — kalem, 39, 39.
SPIELMAN, John —, —'ın İngiltere'de ilk kâğıt îmâli imtiyazını alması, 18n.
su damgası, bk. filigran.
SUBHİ, müsteşar vekili, 115n.
Sudan, —'nın arab zamkı, 42.
sulhnâme, 9, 10, 79, 146.
Sultanahmet, İstanbul'da semt, 1.
Suluca, — ve tevâbi'i mukataası, 283n.
sûr-ı humâyûn, 261n.
sûret, 203, 211n, 270, 281, **368**; — tezkireleri, 267, 268; — üzerinde buyuruldu ve sahh, 204; belge —leri, 13; darbhaneden verilen —ler, 270; defter —i, 116n, 283; ferman —leri, 175; hatt-ı humâyûn —leri, 176n; kadı tasdikli —, 143, 368, 369; kaime —i, 279; kalem —leri, 308; mukabele —i, 269; nâme-i humâyûn —leri, 162; ödeme —i, 270; ruznamçe —i, 268; tahrir defteri —i, 272; tahsis belgesi —i, 270, 271; tahvil —i, 268; tasarruf belgesi —i, 270; temessük —i, 267, 282n; temessük üzerine verilen —, 268; tertib defteri —i, 271, 272n.
Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid, H. İnalcık'ın eseri, 12.
surre, — çıkarılması, 253; — mektubları, 35.
SUUD YAVSÎ EFENDİ, hattat, 64n.
SÜLEYMAN FEVZİ PAŞA, defterdar (def. 1782-84, 1785), —'nın imzası, 82.
SÜLEYMAN I., bk. Kanûnî.
SÜLEYMAN II., Sultan —, —'ın hatt-ı humâyûnu, 181; — tuğraları, 75.
SÜLEYMAN, III. Ahmed'in şehzâdesi, —'ın sünnet düğününde sarf edilen kâğıtlar, 36n.
SÜLEYMAN, Emir —, —'ın tuğrası, 74n.
SÜLEYMAN, Mirliva —, yâverden (II. Abdülhamid devri), — lâyıhası, 336n, 337n.
SÜLEYMAN AĞA, mütesellim, 243n.
SÜLEYMAN ÇAVUŞ, —'un mezarı (Eyüb'de) taşındaki vakfiye, 366.
Süleyman Paşa Câmi'i (Edirne'de), — vakfiyesi, 367.
SÜLEYMAN ŞAH, Orhan Gazi'nin oğlu, 125n.
Süleymaniye, — Cami'i, 42; — Câmi'i cüzhanlığı, 135n.
Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı, Ö. L. Barkan'ın eseri, 12.
SÜLEYMANŞAH, bk. Kanûnî.
sülüs (yazı), 38, 54, 55, 57-60, 161, 172, 291, 368; — -i müsenna (simetrik), 56; — yazıda zülfe, 62; — yazının harekeleri, 56; — yazının özellikleri, 56; celî —, 55, 56.
sülüseyn, tûmar yazının küçük boylarından, 54, 55.
SÜREYYA PAŞA, II. Abdülhamid'in başkâtibi, 187n.
Süryânî, — yazısı, 53.
SZILADY, Aron, Macar şarkiyatcı, 7.

Ş

şabta, — kâğıdı, 36.
ŞAH SULTAN, III. Mustafa'nın kızı, III. Mustafa'nın —'a verdiği borç temessükü, 288.
Şam, 54; — kâğıdı, 18, 24; — makası, 49; — Valisi, bk. İbrahim Paşa, Osman Paşa; —'da kâğıt yapımı, 18.
Şatıba, (İspanya'nın Valencia bölgesinde), 36; —'da kâğıt yapımı, 18.
şefâatnâme, 146.
ŞEHİNŞAH, şehzâde, 74.
Şehre-küstü Câmi'i (Anteb'de), 218n.
şem'-i asel, bk. balmumu.
ŞERİF PAŞA, defterdar (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
şer'iyye sicilleri, 350.
ŞEVKİ, kalemtraş ustası, 41n.
ŞEYH HAMDULLAH, hattat, — mürekkebi, 43.
şıkk-ı sânî, — defterdarı, 80, 83.
Şikâyet defterleri, 62.
şuhûdü'l-hâl, hüccette —, 358; mülknâmede —, 137; vakfiyede —, 366.
şukka, 10, 179, 230, **233**, 241n, 243, 371n; — adresi, 238; — elkabı, 234; — tarihi, 235; — üzerine telhis, 212; — hâtimesi, 235; Tanzimat sonrası — elkabı, 234.
Şumnu , 241.
Şûrâ-yı Devlet, 187n, 246, 329, 330; — daireleri, 330n; — mazbatası, 90, 95, 328, 330, 334n.

T

tablet, Hitit —leri, 15; pişmiş —ler, 15.
TAC-ZÂDE Ca'fer Çelebi, nişancı (niş. 1502-12), —'nin siyakati geliştirmesi, 64.
TAHİR BEY, matbaa sahibi, berat sahtekârlığına karışanlardan, 145n.
TAHİR PAŞA, Erzurum Vâlisi, 238n.
TAHMASB I., İran Şahı, 151, 159n.
tahmid, bk. davet rüknü.
TAHMİSCİOĞLU, — isyanı (1832), 246.
tahrir defteri, bk. defter.
tahrir mahalli, 113, 121, 137, 142, 170, 172, 211; ahidnâmelerde —, 167; beratlarda —, 131; Dîvândan verilen belgelerde —, 114; maliyeden verilen belgelerde —, 114, 116; nâme-i humâyûnlarda —, 155; sebeb-i tahrir hükmünde —, 195.
tahrir, 9; muhallefat —leri, 34.
tahrirat, — başkâtibi, 333; — Kalemi, 233.
tahrirat (belge cinsi), 179, **229**-231, 238, 240n, 243, 246, 278, 296, 326, 371n; — adresi, 238; — adresinde beduh, 239; — cinsleri, 231; — zarfı adresi, 233; —'ın kaimeden farkı, 233; —da kâğıdın kullanılışı, 233; — -ı aliyye, 232; — -ı nezâret-penâhî, 232; — -ı sâmiye, 232; — -ı umûmiye, 232; — -ı vilâyet-penâhî, 232; —ın şekil özellikleri, 233; Adana Vilâyetinden gönderilen —, 233; Haleb Vilâyetinden gönderilen —, 233; havale —ı, 232; irsâliye —ı, 232; normal —, 231; şifre —, 231, 232.
TAHSİN PAŞA, II. Abdülhamid'in başkâtibi, 190, 191n.
tahvil, — Kalemi, 295n; — Odası, bk. dîvân kalemi;
tahvil (belge cinsi), 9, 10, 272; — sûreti, 268, 281; — tezkiresi, bk. tezkire; —lerde kâğıdın kullanılışı, 294; memhûr —, 284.
takrir, 8, 180, 184, 205, **214**, 270, 277, 300, 301, 334, 335; — cinsleri, 215; — üzerine buyurul-

du, 198, 202; — üzerine hatt-ı humâyûn, 179, 182; — üzerine telhis, 212; —de nakil rüknü, 214; —de tarih, 215; —lik kâğıt, 216, 299, 334, 337; Bâbıâlî'ye verilen —ler, 215; bütçe —leri, 215; çift —lik kâğıt, 334, 337; defterdar —i, 179; Kırım Hanı'nın —i, 214n; sadrazam —i, 179; sadrazama yazılan —ler, 215, 216; sefaret —leri, 215; serasker —i, 179; şifâhî —ler, 215, 216.
takvim, hicrî —, 113.
Takvim-i Vekayi', 372n.
ta'lik (yazı), 38n, 39, **60**, 68, 161, 307, 320, 350, 359; — kırması, 61; — yazılacak kâğıtların âharı, 22; —in kullanıldığı yerler, 60, 61; —in menşe'i, 60; —in yazılış özelliği, 61; celî —, 61; ince (=hurde, hafî) —, 61; nesh—, bk. nes—; şikeste —, 60.
t a n s i l, bağlanan harflerin uzatılması, 54n.
Tanzimat, 6, 7, 87-89, 95, 122, 163, 168, 169, 172, 177, 187, 190, 199, 208n, 211, 246, 247, 281, 299, 308, 321-324, 329, 332, 334, 349, 371n; — devri meclisleri, 325; — devri meclisleri mazbataları, 328; — devri muâhedeleri, 170; — sonrası elkabı, 234, 238; — sonrası evrakı, 249.
tarif-i nefs, arzda —, 219; arzuhalde —, 304.
Tarih Araştırma Merkezi, (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'ne bağlı), 12.
Tarih Araştırmaları Dergisi, 13.
Tarih Dergisi, 13.
Tarih Enstitüsü Dergisi, 13.
Tarih Vesikaları, 12.
tarih, 142, 308, 319; — araştırmaları, 1; —ci Kalemi, 121; —siz belgeler, 372n; âdet tezkirelerinde —, 258; ahidnâme —leri, 167; an-cemâ'at tezkiresi —i, 259; arîza —i, 323, 324; arz tezkiresi —i, 247, 248; arzuhal —i, 306; askerî berat —leri, 134; belgelerde —, 371n; belgelere — atılması, 69; berat tezkiresi —i, 251; borç senedinde —, 293; buyuruldu —i, 199, 203, 314; cizye tezkiresi —i, 260; der-kenar —i, 143, 312, 314; dîvân tezkiresi —i, 262; Dîvân-ı Humâyûndan yazılan beratlarda —, 131; Dîvân-ı Humâyûndan yazılan fermanlarda —, 113; emir tezkiresi —i, 251; fermanlarda —, 112, 113, 119, 120, 124; Fetvâhâne der-kenârı —i, 350; fetvalarda — rüknü, 343; hatt-ı humâyûnlarda —, 179, 181, hazine tezkiresinde —, 262; hicrî —, 155, 167, 170, 190, 193, 282, 306, 328, 334, 371n; hüccet —i, 357; hüccet-i zahriyye —i, 196, 196, 359; ilmühaberde —, 295, 296, 300; iradelerde —, 190, 192; izdiyad tezkirelerinde —, 266; i'lâmda —, 348; kadı arzlarında —, 219; kâğıdın —lendirilmesi, 21; kaimede —, 276, 277; lâyıhada —, 336, 337, 339; mâlî —, 193; maliye beratı —i, 131, 139; maliye kalemleri der-kenarında —, 311; maliyeden yazılan fermanlarda —, 113, 121; mazbatalarda —, 328, 332, 334; mektub —i, 222, 227; mevâcib tezkiresi —i, 266; mezad kaimesi —i, 279, 280; mîlâdî —, 155, 167, 170, 282; muâhedelerde —, 170; mubaya'a tezkiresi —i, 267; mûcib buyuruldusu —i, 205; mukabele sûreti —i, 269; nâme-i humâyûnlarda —, 155; ödeme —i, 264; ödeme sûreti —i, 270; pul üstünde —, 306; rehin senedi —i, 293; rûmî —, 190, 193, 306, 328, 334, 371n; ruus tezkiresi —i, 256, 257, 269; ruznamçe sûreti —i, 269; sebeb-i tahrir hükmünde —, 195; sûret tezkireleri —i, 268, 271; şukka —i, 235; tahrir defteri sûretindeki tashih —i, 272; tahrirat —i, 231, 233; tahsis belgesi sûreti —i, 271; tahsis tezkiresi —i, 30; tahvil sûreti —i, 268; tahvil tezkiresi —i, 273; takrir —i, 215; tayinat tezkiresi —i, 273; telhisde —, 211; temessükte —, 282-284, 286, 288, 294; teslim tezkiresi —i, 273; teslim tezkirelerinde ödeme —i, 273; tezkire-i aliyyelerde —, 250; tezkire-i sâmiyye —i, 249; timar beratı —i, 139, 145; timar beratı tezkiresinde —, 252; vakfiyede —, 366; zimmet tezkiresinde —, 275.
Tarih-i Osmanî Encümeni, 3, 5; — *Mecmuası*, 5, 6, 8, 11, 12.
t a r s i f, harfin kendinden sonra gelen harfe bağlanması, 54n.
tasdik ibâresi, hüccetde —, 351; vakfiyede —, 360, 367.
tasdiknâme, , 146, 163, 185; muâhede —si/leri, 169, 170, 172, 282, 290; mukavele —leri, 58.
TASSIN, René Prosper —, *Nouveau Traité de Diplomatique*'in yazarlarından 4.
t a s t i r, harflerin satıra oturması, 54n.
TATARCIK ABDULLAH EFENDİ, — lâyıhası, 335n.
TATE, John, —'in İngiltere'de ilk kâğıdı yapması, 18n.
tavsiyenâme, 146.
tavzîh-i meram (arzuhal rüknü), 305.
tayînat, — tezkiresi, bk. tezkire.
tebrik, —nâme, 146; bayram —i, 228; kandil —i, 228; ramazan —i, 228; tayin —i, 228; yeni yıl —i, 228; ayrıca bk. mektub.
Tebrîz, gûnî —î kâğıt, 24; —liler, 24.
tebyîn-i istihkak (arzuhal rüknü), 305.
tecdîd, bk. berat, ferman.
tefâvüt-i hasene, 193n, 194, 269, 273.
tehdid (comminatio), 112, 118; buyurulduda —, 200; fermanda —, 112.
tehdidnâme, 146, 159.
tehniyetnâme, 146.
Teke, — Sancağı, 136n.
te'kid / tehdid (sanctio / comminatio), 111, 112; ahidnâmelerde —, 166; beratta —, 130, 134, 139; buyurulduda —, 200; fetihnâmelerde —, 160; nâme-i humâyûnlarda —, 154; sebeb-i tahrir hükmünde —, 195, 196; — fermanları, 117, 118; — ve lânet, 5.
te'kidnâme, 146.
telgraf, **235**, 298; — kâğıdı, 235, 237; — metni, 238; —hâne bilgileri (telgrafta), 237; —nâme, 146, 236; resmî —, 235; şifre —, 238.
telhis, 5, 6, 9, 10, 34, 175, 180, 182, 190, 204-**206**, 209, 211, 214, 216, 246, 247, 268, 270, 271, 276, 277, 279, 280, 307, 313, 314; — cinsleri, 212; — daveti, 207; — elkabı, 207; — kâğıdı, 28, 34, 213; — kesesi, 207; — *mecmuaları*, 207; — tezkiresi, 207; — üzerine buyuruldular, 198; — üzerine hatt-ı humâyûn, 178, 179, 182; —ci, 207; —de dua rüknü, 208; —de tarih rüknü, 211; —in yazısı, 213; —lerde tarih, 181; —lik kâğıt, 30, 35; arz üzerine —, 212, 220; arzuhal üzerine —, 212; başdefterdar —i, 213, 261n, 279, 281, 285, 289; beyaz üzerine —ler, 212, 213; hediye takdimi —i, 210; hitabet —i, 210; kaime üzerine —, 212; kalem şefinin —i, 204; mevâcib —i, 209; sadrazam —i, 174, 179, 212; sadrazama sunulan —ler, 213; sadrazama

sunulan —lerde imza, 213; şukka üzerine —, 212; takrir üzerine —, 212.
te'lif, bağlanmayan harflerin uyumu, 54n.
Telkat (Keşan'ın köyü), I. Murad'ın —daki vakfı, 360n.
temcid, bk. davet.
temessük, 10, 192, 196, 269, 273, **281**, 282, 285, 287, 292; — kâğıdı, 283; — metni, 286, 288; — olarak verilen hüccet, 357; — sûreti, 267, 282n; — vermek için sûretler, 267; —lerde davet rüknü, 282; —lerde imza, 282; —lerde kâğıdın kullanılışı, 294; —lerde nakil rüknü, 282; —lerde tarih, 282; —lerde unvan rüknü, 282; —ün iâdesi, 286; —ün imhası, 288; ahidnâme —ü, 165, 167, 281; borç —ü, 283, 286, 288; deyn —ü, bk. borç—ü; emr-i şerif için —, 283; klâsik devir —leri, 281; memhûr —, 284; mukavele —ü, 289; tesellüm —ü, 284; zabıtnâme —ü, 289.
temliknâme, 146.
tenbih / te'kid, nâme-i humâyûnlarda — rüknü, 154.
terakkî, 264, 269; — hükümleri, 34.
terkin, — kaydı, 144; kayıt —i, 145.
Tersane, — Emini, 226n, bk. Mustafa Sıdkı.
teslim, — tezkiresi, bk. tezkire.
tesliyetnâme, 146.
teşrif, — tezkiresi, bk. tezkire.
Teşrifat Kalemi, 291.
TEVFİK EFENDİ, Hacı —, D. H. kâtibi, berat sahtekârlığına adı karışanlardan (1904), 145n.
tevki' (yazı), 9, 55, **58**, 60, 172, 172n, 172n, 368.
tevki', bk. tuğra.
tevkiye, yazıda harfin hakkını verme, 54n.
texamatl (kaya kâğıdı), 16.
tezhib, tuğraya — yapılması, 75; vakfiyelerde —, 367.
tezkire, 10, 11, 45, 81n, 145n, 160, 175n, 203, 214, 216, 230, **245**, 274, 275, 277, 284, 287, 295, 300, 330, 336; — -i aliyye, 249, 250; — -i ma'rûza, 10, bk. arz —si; — -i sâmiyye, bk. arz —si; — -i seniyye-i âsafâne, bk. arz —si; — -i seniyye-i vekâlet-penâhî, bk. arz —si; — sûreti, 205; —siz timar beratları, 77; âdet —si, 245, 258; an-cemâ'at —si, 245, 259; arz —si, 2, 180, 183-188, 190, 245-247, 249, 250, 328, 371n; arz —lerinde imza, 248; arz —lerinde tarih, 248; arz —lerinin kâğıdı, 248; arz —lerinin yazısı, 248; bayram davet —si, 253; berat —si, 140, 245, 251; cizye —si, 89n, 245, 259; davet —si, 35, 50, 245, 253, 254; davet —leri elkabı, 253; dîvân —si, 24, 30-34, 39n, 41, 45-50, 245, 260, 261, 273; dîvân —si elkabı, 260; dîvân —sinde dua rüknü, 260; dîvân —si tarihi, 262; edâ —si, 245, 257; emir —si, 245, 250, 279; emir —sinin hâtimesi, 251; esâme / esâmi —si, 245, 255; esnaf —si, 245; gümrük —si, 245; hazine —si, 245, 262, 263; hırka-i şerif ziyâreti davet —si, 253; hüküm —si, bk. emir —si; ibtidâ —si, 245, 263; icmal —si, 245, 264; ihbâriye —si, 245; ilmühaber —si, 299; inha —si, 245; in'am —si, 245, 264; irade —si, 245, 250; irsâliye —si, 270; istizan —si, 245; izdiyad —si, 245, 265, 266; izin —si, 307n; kalemiyye —si, 245; kira edâ —si, 257n; maliye —leri, 83, 257, 267, 273, 278, 279; masraf —si, 245, 266; mevâcib —si, 245, 266, 266; mevâcib icmâli —si, 264; mevlid davet —si, 34, 253; muâyede —si, 34; mubayaa —si, 245, 267; muhasebe icmâli —si, 264; mühimmat —si, 245, 270; mürur —si, 245, 254; müşâhare —si, 245; nezâret —si, 246, 247; ruus —si, 140, 245, 255, 256; sadâret —si, 232, 297; sûret —si, 267, 268; tahsis —si, 30; tahvil —si, 245, 257, 268, 272, 273; tayinat —si, 245, 273; telhis —si, 207; terhin —si, 245; teslim —si, 245, 286; teşrif —si, 245; timar —leri, 79; timar beratı —si, 251, 252; yeniçeri —leri kâğıdı, 35; zimmet —si, 245, 275.
tezkireci, — -i evvel, 35, 321n; — -i sânî, 34.
Tırhala, — Vilâyeti mazbatası, 95n.
timar, — beratı, bk. berat; tezkireli —, 136; tezkiresiz —, 136.
Tokad, — Kadısı, 105n.
Toledo (İspanya'da), —'da kâğıt yapımı, 18.
Tomruk Dairesi (İstanbul Sultanahmet'te), —'nin arşiv olarak kullanılması, 1.
Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi, İ. H. Uzunçarşılı'nın eseri, 11.
Topkapı Sarayı, 1, 2, 261n, 327; — Arşivi, 200n; — kütübhaneleri, 179n; — mühür koleksiyonu, 85n, 88; —'ındaki belgelerin tasnifi, 3.
torba, 243.
TOUSTAIN, Charles François, *Nouveau Traité de Diplomatique*'in yazarlarından, 4.
Trablusgarb, — Beylerbeyisi, 79n.
Treviso (Venedik'de), — bölgesi, 25.
Troyes (Fransa'da), 18n.
TS'Aİ LUN, ilk kâğıdı yapan Çinli (M.S. 105), 17.
tuğ, 71-74; defterdar imzasında —, 82; pençede —, 77; fetva davetinde —, 344; kısa keşîdeli pençe —ları, 78; kuyruklu imza —u, 81, 83; pençe —ları, 79.
tuğra, 13, 58, **71**, 74-77, 85-87n, 91, 99, 100, 101, 118, 122, 124, 125, 128, 134, 136, 137n, 140-142, 145, 148, 155, 162-164, 168, 169, 172, 192, 193, 202, 371n; — şeklinde mühür, 93; —larda "han" sıfatı, 73; —larda tezhib, 174; —lı ahkâm kâğıdı, 71n, 117; —lı ahkâm, 81n; —lı altun, 286; —lı beyaz kâğıt, bk. tuğralı ahkâm kâğıdı; —lı tapu senedi, 290; —ya benzeyen fetva davetleri, 343; damgalarda —, 306; fermanın —sı, 116; ilk devir —ları, 72; nâme-i humâyûn —larında tezhib, 161; Oğuz hakanlarının —ları, 71; Osmanlı padişahlarının —ları, 71; padişah vakfiyelerinde —, 367; şehzâde —ları, 73n.
Tuhfe-i Hattâtîn, Müstakim-zâde'nin eseri, 42.
Tuna, — Vilâyeti, 231n; — vâlisi, bk. Midhat Paşa.
Tunus, 169n; — Beylerbeyisi, 79n.
Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 12.
Türk, — alfabesi, 13; — belgeleri, 7; — hükümdarları, 71; — murahhasları, 290; — tarihcileri, 11, 12; —ler, 25n, 43 17; —lerin Arab yazısını benimsemeleri, 50; —lerin paçavradan kâğıt yapımı, 19; Avrupa'daki — sefâretleri, 90; Ortaasya —lerinin kâğıt îmâli; Osmanlı —leri, 83.
Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, Fekete'nin eseri, 9.
Türkistan, — kâğıtları, 18.
Türkiye Madenleri, Ahmed Refik'in eseri, 12.
Türkiye, 12, 50.

U

ulûfe, 264.
unvan (intitulatio), 5; ahidnâmelerde —, 165, 172; beratlarda —, 128; fetihnâmelerde —, 160; muâhede tasdiknâmelerinde —, 169; nâme-i humâyûnlarda —, 148, 149; temessüklerde —, 282.
Urfa, — lâlîsi, 46n.
Urkunden Actenstücke zur Geschichteder Verhältnisse zwischen Östereich, A. Gevay'ın eseri, 7.
Urla, İzmir'in kazası, 218n, 144n, — Kazası nâibi, bk. Mehmed.
Usûl-i İnşa' ve Kitâbet, Mehmed Tevfik'in eseri, 6.
Usûl-i Kitâbet-i Resmiyye, Mehmed Fuad'ın eseri, 6.
Uşak, — Kadısı, 309n.
UŞŞÂKÎ-ZÂDE, —'nin mukavele lâyıhası, 339n.
Uygur, — Devleti, 5.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı —, tarihci, 11, 200n; —'nın pençenin başlangıç tarihi hakkındaki görüşü, 76.

Ü

Ümmü'l-Cimâl, Ürdün'ün doğusunda Havran yakınında, — kitâbeleri (M. S. 250), 51.
ÜNVER, Süheyl, tıp tarihcisi, 42, 43n.
Ürdün, 51.
Ürgüp, — Kadısı, 78n; — Kadısının arzı, 217n, 220n.
Üsküdar, 40n, 123n; — matbaası, 28.

V

VAHDEDDİN, Sultan Mehmed (VI.) —, —'in tuğrası, 75, 188, 191; — devri iradeleri, 192; —'in imzası, 189.
VAHİD EFENDİ, Osmanlı elçisi, 157n.
VAHİD PAŞA, Mehmed Emin —, —'nın pençeli temessükü, 289n.
VAHYÎ, kalemtraş ustası, 41n.
VAİNES, D. de —, *Dictionnaire de Diplomatique Gatterer* yazarı, 4.
VÂİZ-ZÂDE MEHMED, —'in arîzası, 321n.
vakfiye, 9, 10, 59, 72, 137, 145, **359**, 360, 363, 366; — metni, 361; — metninde hâkimin kararı, 365; — tanzimi, 367; —de davet rüknü, 360; —de mevkufun tanımı, 362; —de mütevellînin tanımı, 361; —de tasdik ibâresi, 360; —de vakfın şartları, 363; —de vakıfdan rücû, 364; —lerde beddua, 365; —lerde kullanılan yazı, 368; —lerde tarih, 366; —lerin şekil özellikleri, 366; —nin rükünleri, 360; Baradoğlu Mıgdıs —si, 365n; Cârullah Veliyüddin Efendi —si, 361n, 364n; defter şeklinde —ler, 367; Edirne Süleyman Paşa Câmi'i —si, 367; Emir Sultan —si, 367, 368n; Hacı Şeyh Mehmed Efendi —si, 360n; Hanım Sultan —si, 368n; Hasan Ağa Dârülhadisi —si, 361n, 362n; 363n; Hekimbaşı Ömer Efendi vakfiyesi, 362n; Mahmud II.'nin —leri, 367n, 368n; Mustafa III.'nın —si, 367n; İshak Paşa —si, 367; Nuh Efendi —si, 361n, 363n, 364n; Pertevniyal Valide Sultan —si, 365n; Reşid Osman Bey —si, 365n; rulo —, 367; Veliyüddin Efendi —si, 361n; Zeynî Hatun —si, 364n.
vakıf, — kayıdları, 68; — tevliyetleri, 140; —nâme, 146.
Vakıflar Dergisi, 12.
Valencia (İspanya'da), 18.
Valide Câmi'i (Üsküdar), 123n.
varak, altın —, 45, 46.
varaka (belge adı), 200, 221.
Varşova, 9n.
VASFİ, kalemtraş ustası, 41n.
Vâsıt (Dicle üzerinde şehir), — kamışlarından yapılan kalemler, 37.
vasiyetnâme, 10.
vasla, 72, 74; —lı pençeler, 228; —lı tuğralar, 74.
Vatikan, — arşivinin kuruluşu (XVII. yy.), 2.
vekâletnâme, 10.
vekayi'nüvis, 34.
VELİ EFENDİ-ZÂDE Emin Efendi, sudurdan (III. Selim devri), — lâyıhası, 335n.
VELİD BİN ABDÜLMELİK, Emevî halifesi, — devrinde kullanılan yazı, 54.
VELİYÜDDİN EFENDİ, — vakfiyesi, 361n.
VELİYÜDDİN EFENDİ, müderris ve ta'lik yazı üstadı (III. Ahmed devri), 161.
VELKOV, Asparuh —, Bulgar şarkiyatcı, 10.
vellum (parşömen cinsi), 17.
Venedik, 25; — arşivinin kuruluşu (XI. yy.), 2; — Devlet Arşivi, 166n; — Doju, 147n, 153n, 154n, 155n, 162, 164n, 166n, 224n, 225n; — Doju elkabı, 150; — Elçisi, 209.
Venedikliler, —e verilen ahidnâme, 167n; —in Çanakkale Boğazı'nı ablukası, 173.
vesîka (belge adı), 200.
VICTORIA, İngiltere Kraliçesi, 156n, 185n.
Vidove Osmanoturski Dokumenti, A. Velkov'un eseri, 11.
Viranşehir, — Mutasarrıfının şukkası, 233n.
Viyana, 4, 154n.
Vize, — Kazası, 117n.

W - X

WITTEK, Paul —, Avusturyalı şarkiyatcı, 11, 74n.
Xativa, bk. Şatiba.

Y

YAHYA TEVFİK EFENDİ, şeyhülislâm (Mart 1791), —'nin fetvalarında mühür bulunduğu, 343.
YÂKUT EL-MUSTA'SIMÎ, hattat (ö. 1298), —'nin muhakkak ve reyhânîyi geliştirmesi, 55, —'nin mürekkeb formülü, 43.
Yalova, — kâğıthanesi, 27, 27.
YAMAN, Talat Mümtaz —, 27n.
Yanya, 234n.
yarlık, 9.

YAVUZ SELİM, Sultan —, 149, 164n, 166n, 167; —'in mührü, 85, 87; — tuğrası, 126n; —'in tuğrasında "muzaffer" kelimesi, 73 — tuğrasında "şah" kelimesi, 74;.
yazı, 15; — cins ve karakterleri, 15; — malzemeleri, 15; — silkelemek, 56n; —nın san'at yönünden geliştirilmesi, 54; ahidnâmelerde kullanılan —, 168; Arab —sı/ları, **50**-52, 54; arîzalarda kullanılan —lar, 324; arz tezkirelerinin —sı, 248; celî —, 39, 40, 44; çep —sı, 61; dîvân tezkirelerinin —sı, 262; Fenike —sı, 51; halife dîvânlarından çıkan —lar, 54; hatt-ı humâyûnların —ları, 182; hüccetin — cinsi, 358; iradelerde kullanılan —, 191; istifli —, 56; i'lâmın —sı, 349, 350; mazbatalarda kullanılan —, 334; Nabat —sı, 51, 52; nâme-i humâyûnlarda kullanılan —, 161; Sâsânî —sı, 52; Süryânî —sı, 53; tahriratta kullanılan —, 233; vakfiyelerde kullanılan —, 368; zerendud (altın) —, 56n.
YAZIR, M. Bedreddin, *Kalem Güzeli*'nin yazarı, 38n.
Yedikule, —'deki Osmanlı arşivi, 1.
yemeklik (ziyafet), 253n.
Yemen, 238n; — serdarı, bk. Mustafa Paşa.
YESÂRÎ-ZÂDE Mustafa İzzet Efendi, ta'lik üstâdı hattat, 60.
Yeşilköy, 261n.
YILDIRIM BAYEZİD, Sultan —, , 72; —'in tuğrası, 74n.
Yıldız Sarayı, 187n, 325n; — arşivi, 2.
YİNANÇ, Mükrimin Halil —, tarihçi, 6.
yoklama kaydı, 143; beratlarda —, 139.
Yunan, Eski —, 3.
Yunanistan, —'da papirus kullanılması, 16.
YUSUF ÂGÂH EFENDİ, Londra sefiri, 153n.
YUSUF İZZEDDİN EFENDİ, veliahd, 188n.
YUSUF PAŞA, Elhac —, Özi Vâlisi, 226n.
YUSUF PAŞA, Koca —, bk. Koca —.
YUSUF ZİYAEDDİN PAŞA, —'nın telhisi, 211n.
YUSUF, İmam —, —'un vakfın sahihliği hakkındaki görüşü, 365.
YÜMNÎ, kalemtraş ustası, 41n.
Yüzdeciyan, — mukataası (Aksaray Sancağı'nda), 279n, 281n.

Z

zabıtnâme, — temessükü, bk. temessük.
zafernâme, 159.
Zahire, — Hazinesi, bk. hazine.
ZAJACZKOWSKI, Ananiasz —, Polonyalı şarkiyatcı, 9.
Zamanımızda Usûl-i İnşa' ve Muhâbere, M. Cevdet'in eseri, 6.
zamk, — mahlûlü, 16; — -ı arabî, bk. Arab —ı.
zarf, 238; — üstüne adres, 243; pişmiş topraktan —, 15; tahrirat —ı, 233; tahriratın —lanması, 239.
Zebed (Haleb cıvarında), — kitâbeleri (M.S. 512), 51.
zerefşan (altın serpme), 142; —lı nâme-i humâyûnlar, 161.
zerendud (altınla yazılan yazı), 44.
Zeyd, 342, 349.
ZEYNÎ HATUN, — vakfiyesi, 364n.
ZİHNÎ, kalemtraş ustası, 41n.
zimmet, — halifesi, 35; — tezkiresi, bk. tezkire.
zîr-meşklik, 47.
zoyamatl (hurma kâğıdı), 16.
Zübdetü'l-münşeât, Mehmed Rıf'at'ın eseri, 6.
zülfe, 56, 72, 74, 79; dîvânî yazıda — 62; nesih yazıda — , 57; sülüs yazıda —, 56.

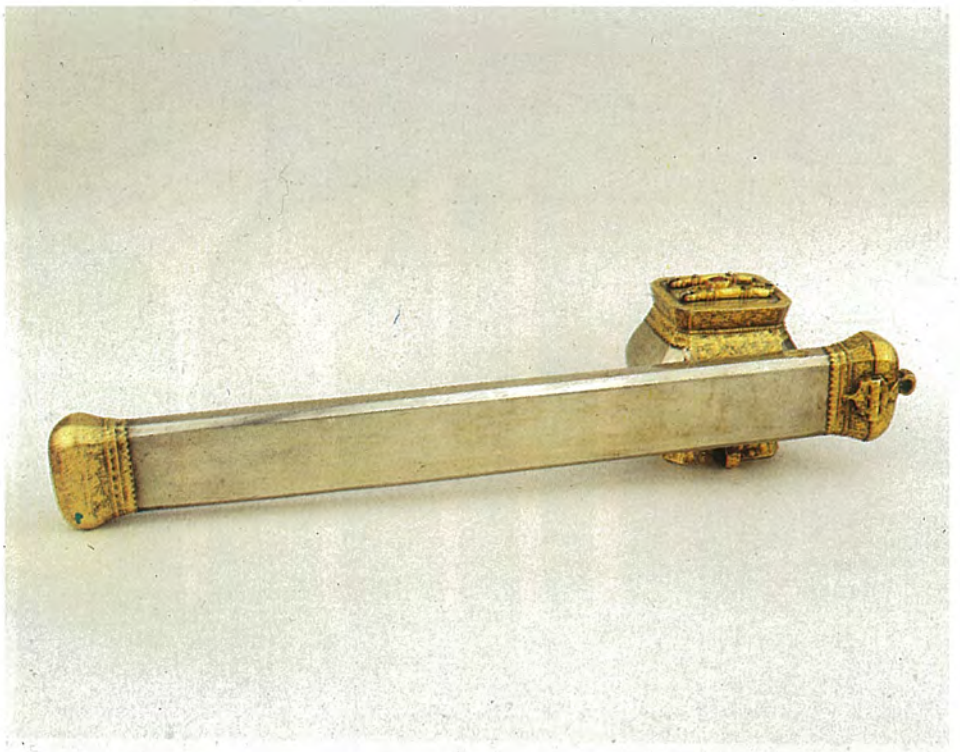
E K L E R

- 1 -
Çeşidli kamış ve tahta celî kalemleri

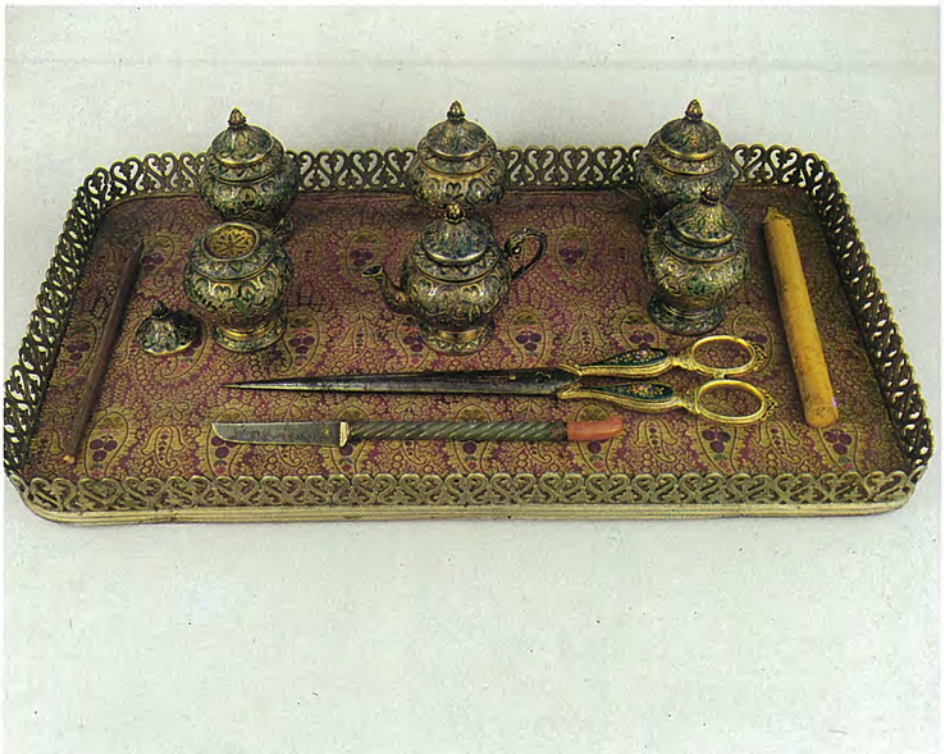
- 2 -
Çeşidli kalemtraşlar.
(Üstte kutu içindeki kalemtraş Rami işi olup Namık Kemâl'e âiddir)

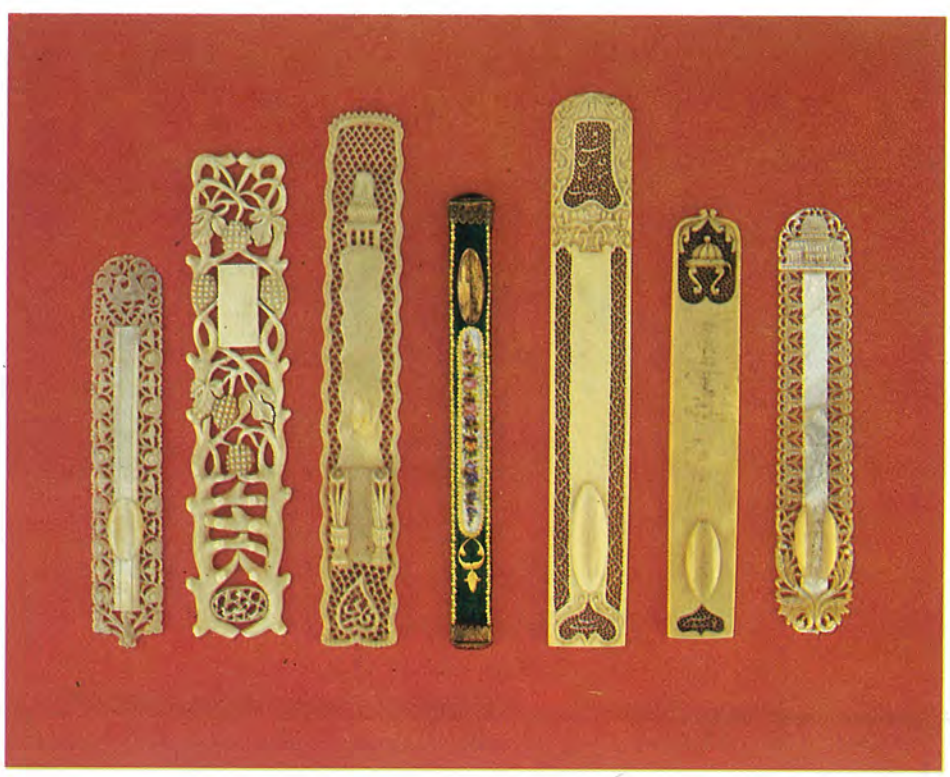
- 3a -
Kuşakta taşınabilir gümüş devat
(Hokka ve silindirik kubur)

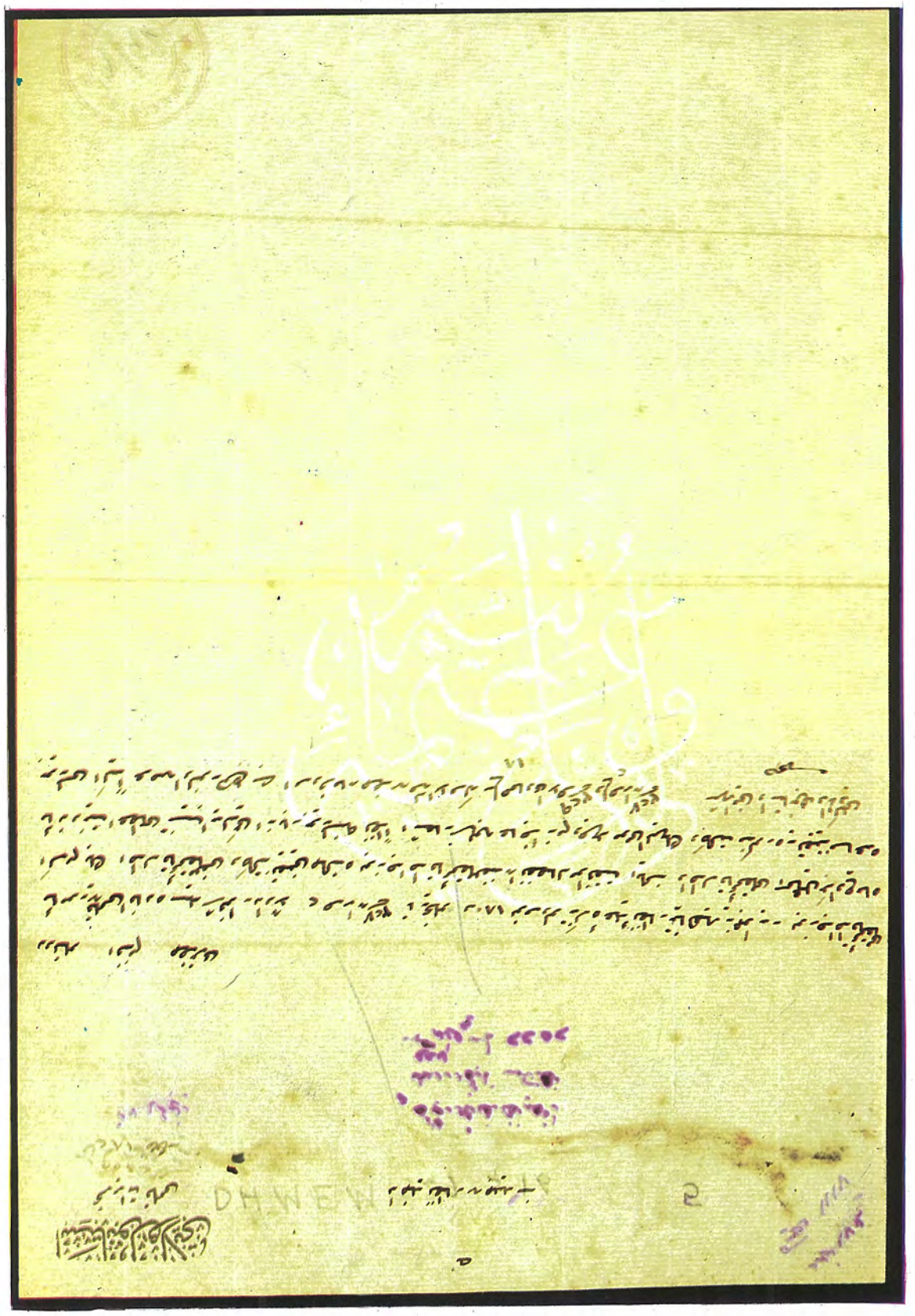
- 3b -
Hokkası, içine yerleştirilmiş bir silindirik kubur

- 4 -
Yazı Takımı
(Hokka, kalemler, rikdan, makas)

- 5 -
Çeşidli makta'lardan örnekler

- 6 -
"Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye" ibâresi olan Hamidiye Fabrikası kâğıdı filigranı
(DH.MEM, dos. 9)

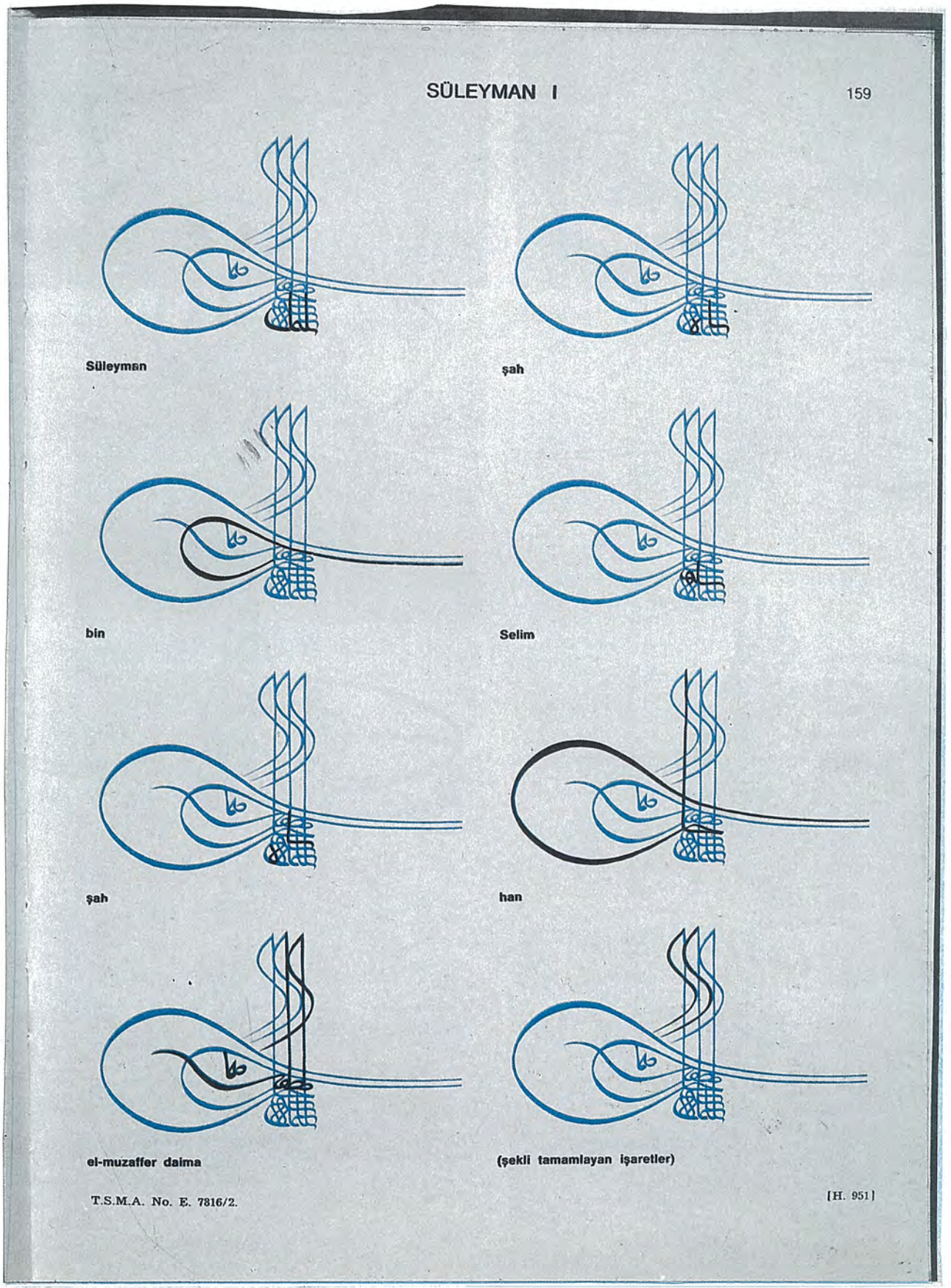

- 7 -
Kâğıt makaslarından örnekler

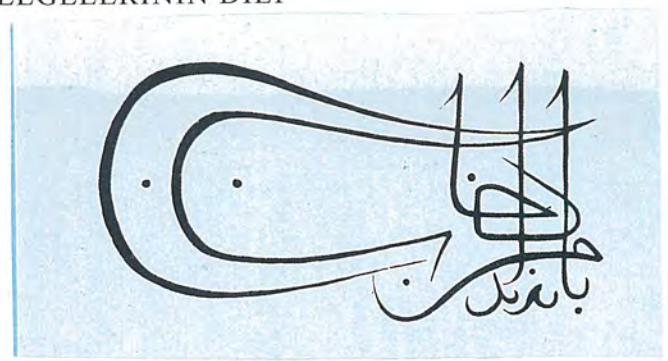
- 8 -
Kozak örnekleri

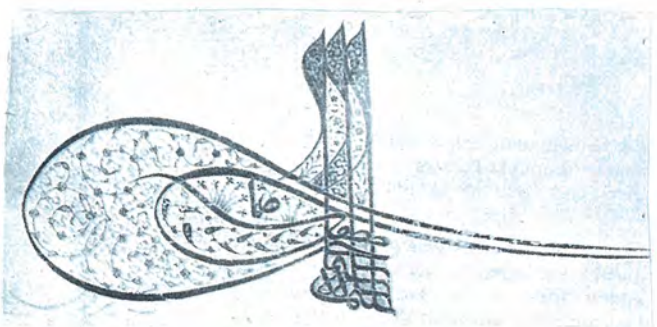
- 9 -
Sultan Kanûnî Süleyman tuğrasında rükünleri gösteren detay çizimleri
(Umur, *Padişah Tuğraları*, s. 159)

Fatih Sultan Mehmed

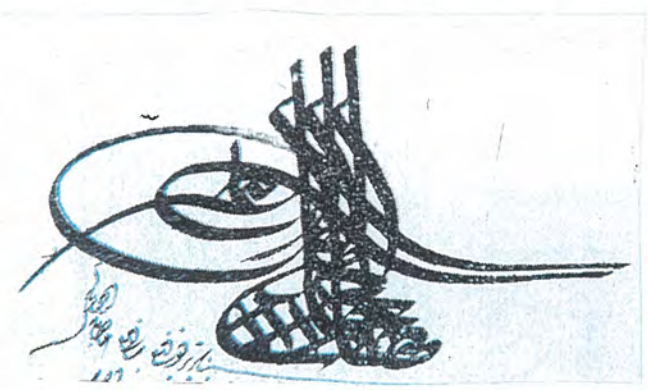
Yıldırım Bayezid

Yavuz Sultan Selim

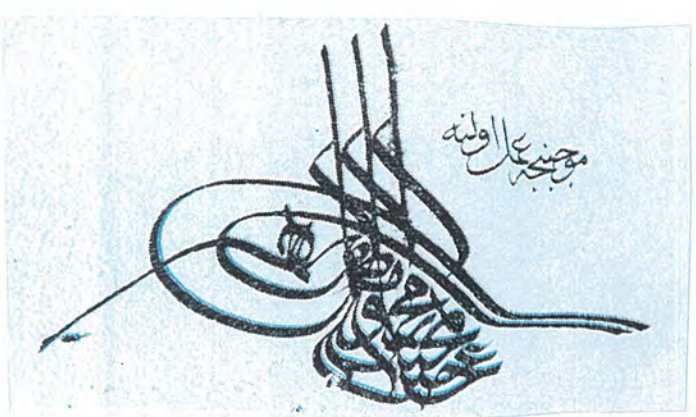
Sultan II. Selim

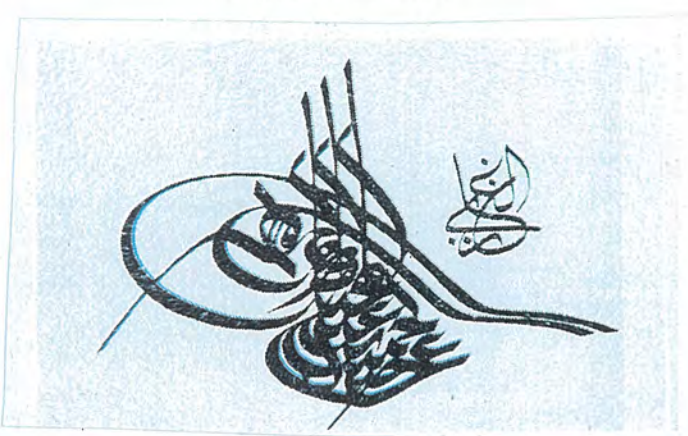
Sultan İbrahim

Sultan III. Mustafa

Sultan II. Abdülhamid

Sultan Abdülmecid

- 10 -
Bazı padişah tuğraları

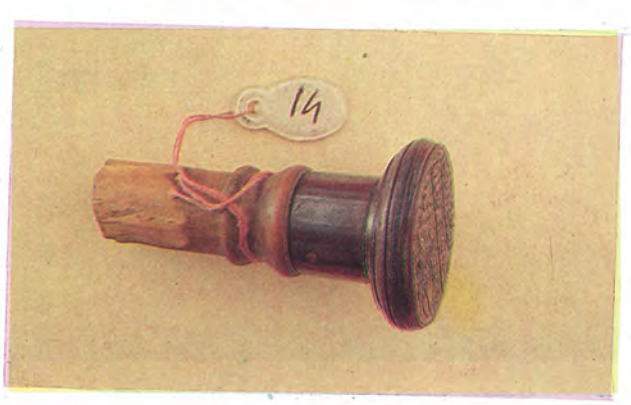

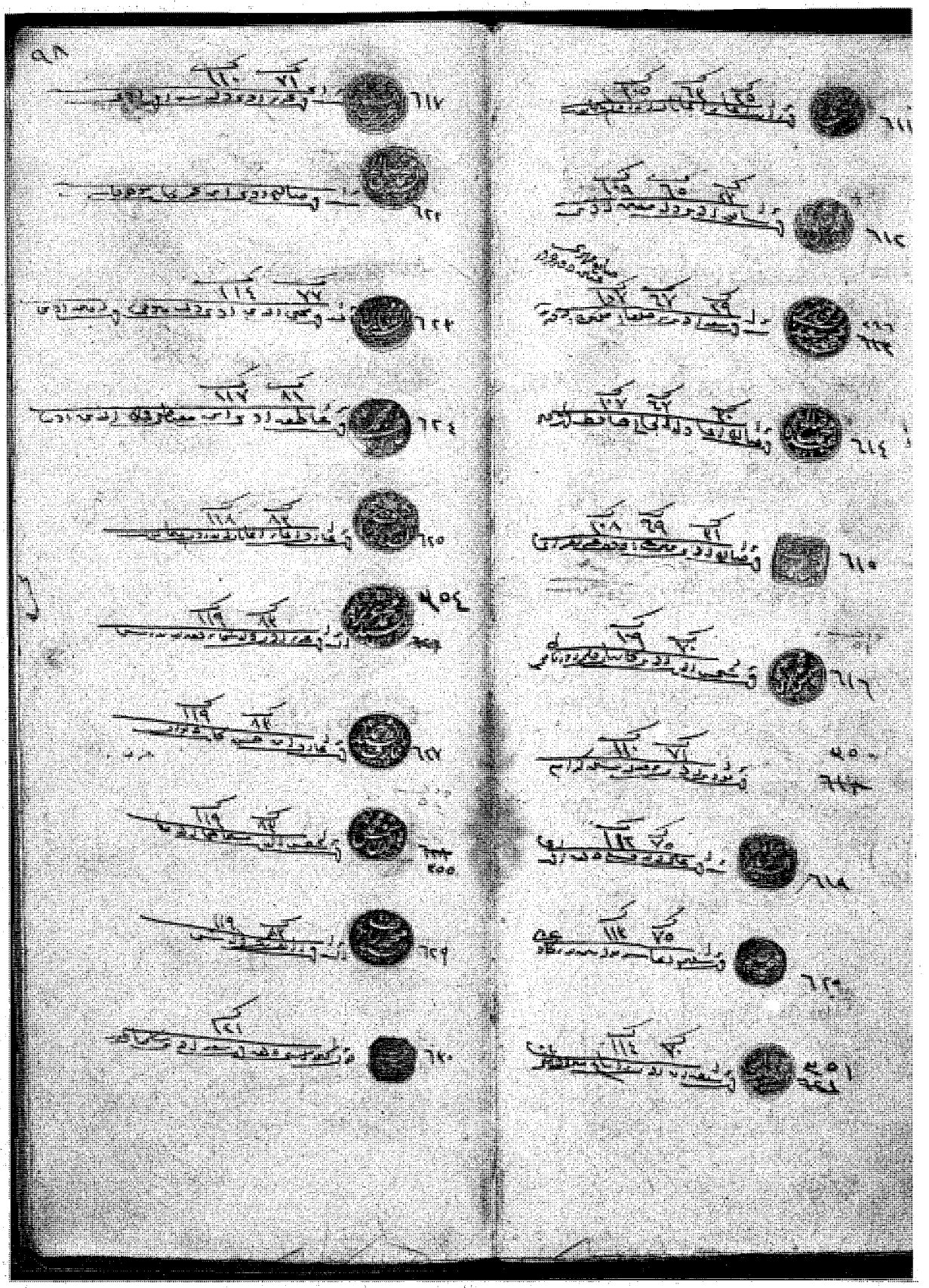

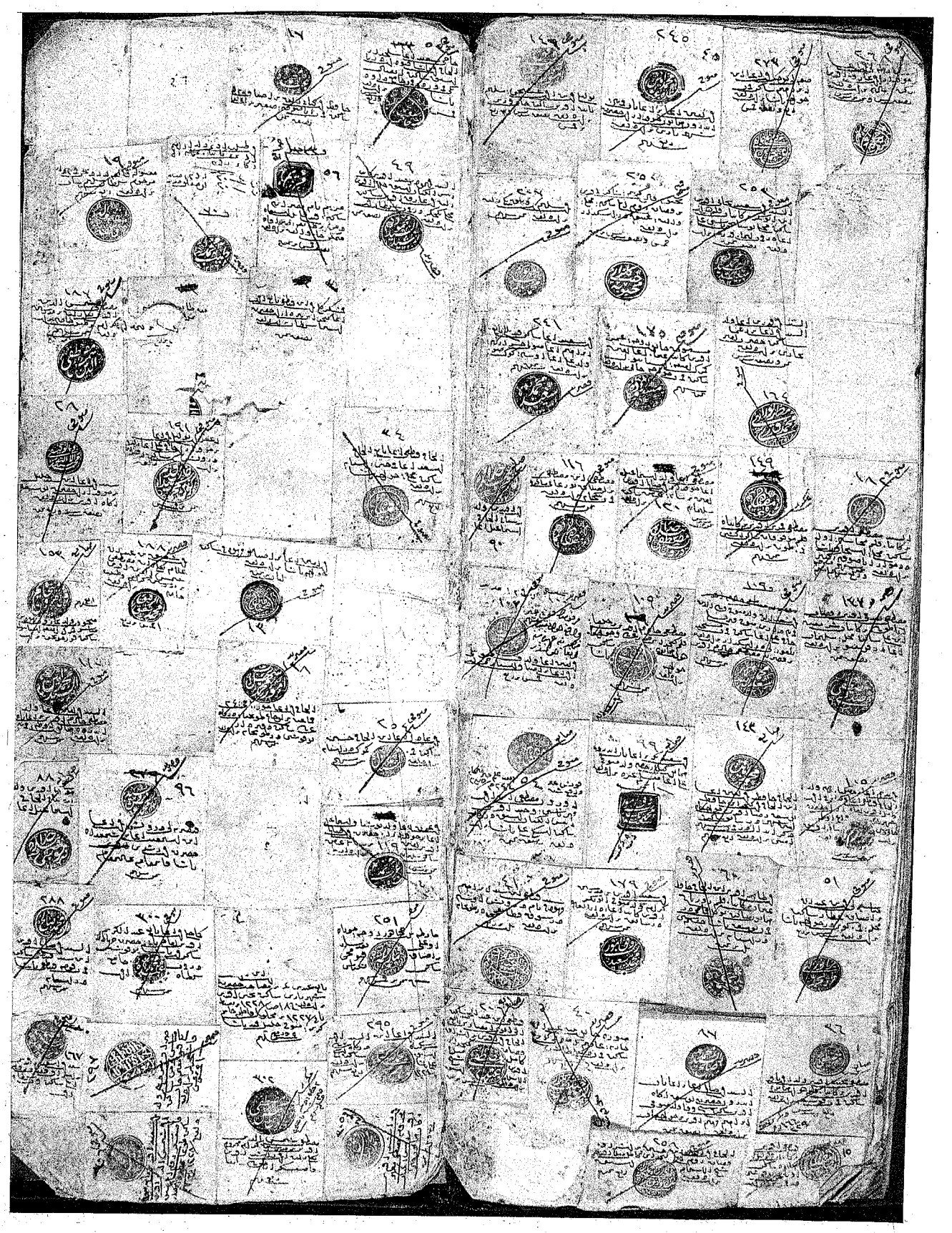

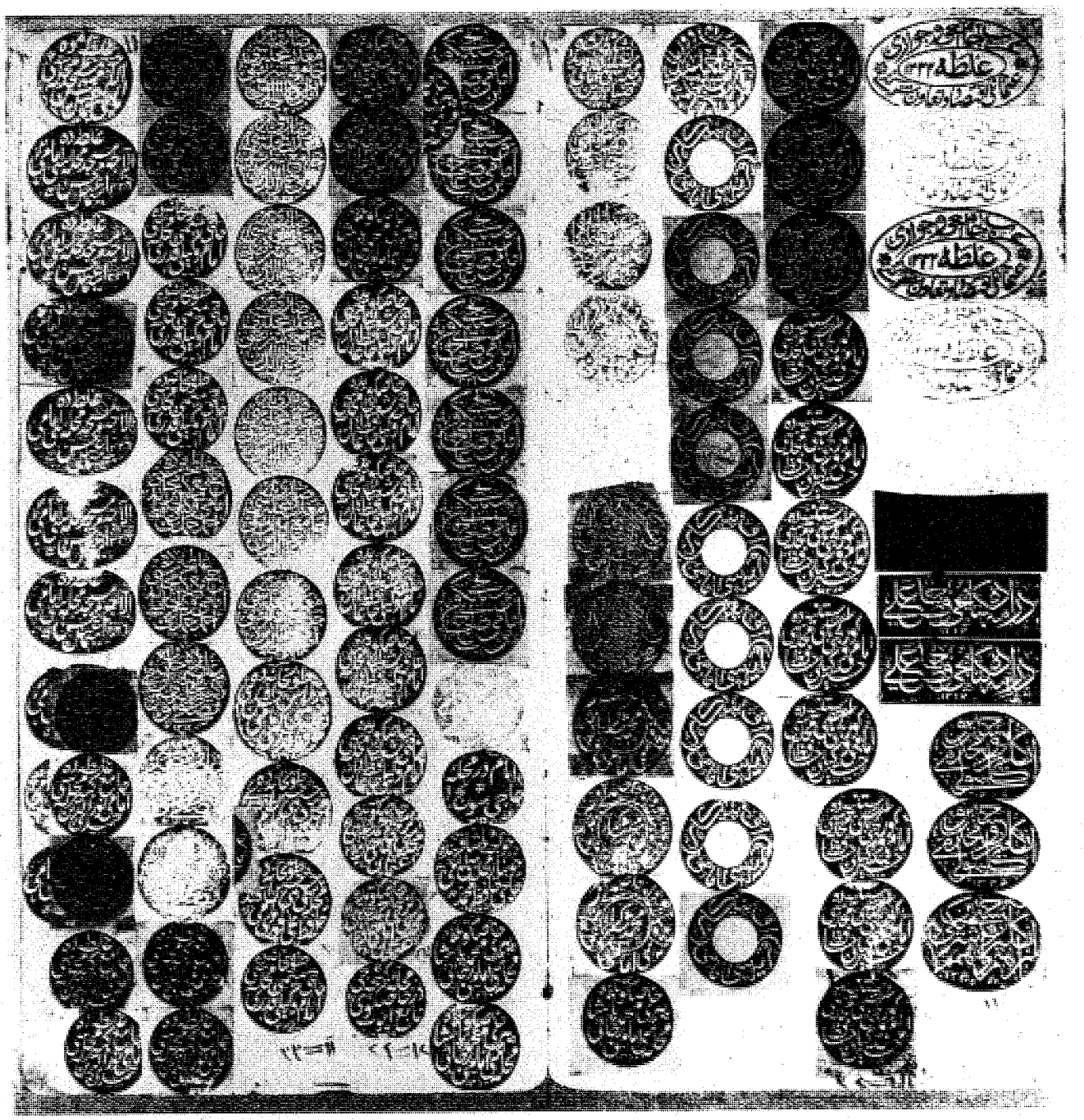
- 11 -
Mühr-i humâyûnlardan örnekler
(TSM Mühürler Koleksiyonu)

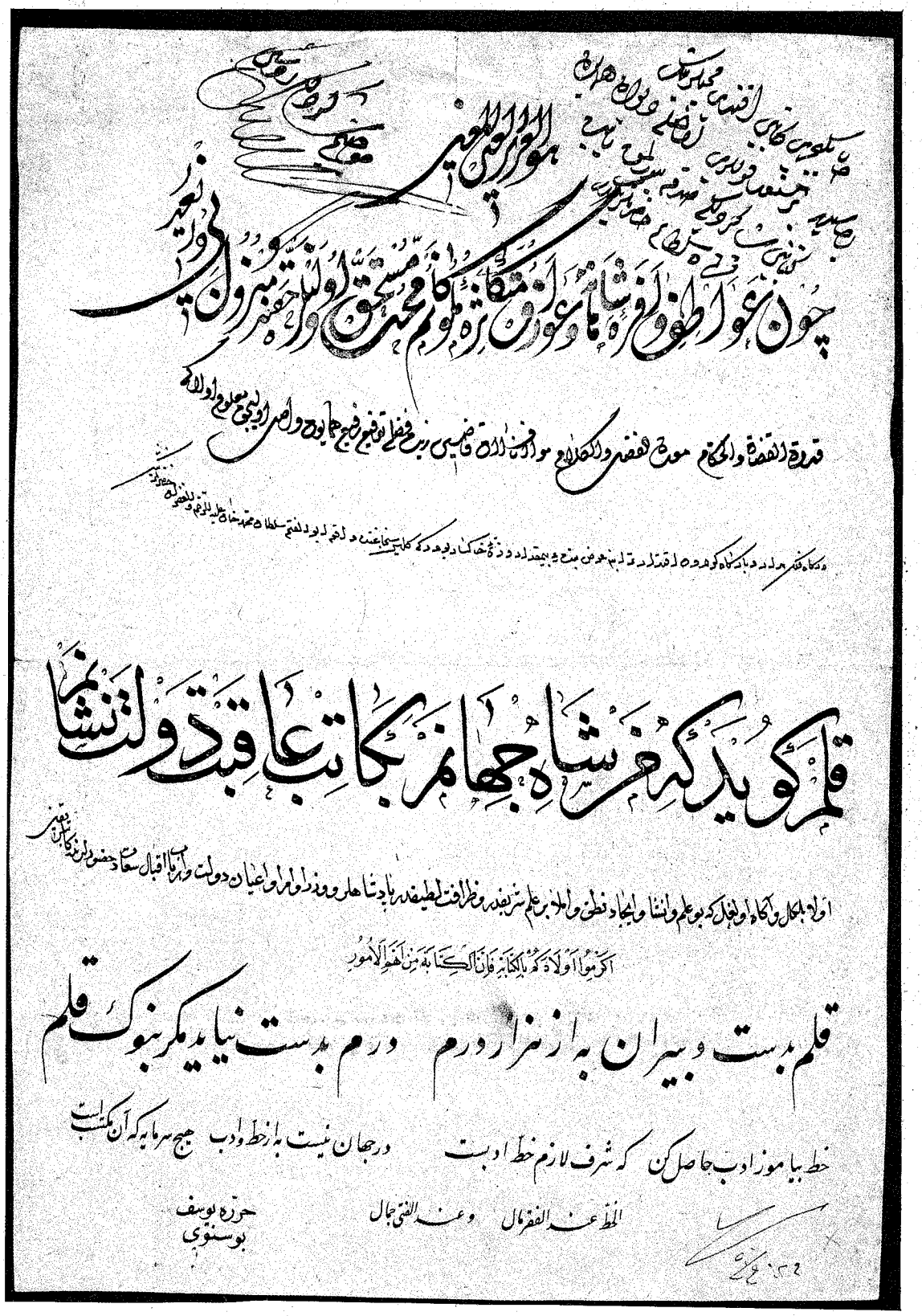
- 12 -
Tatbik mührü defterinden bir sahife
(BOA, Kepeci tasnifi, nr. 5133)

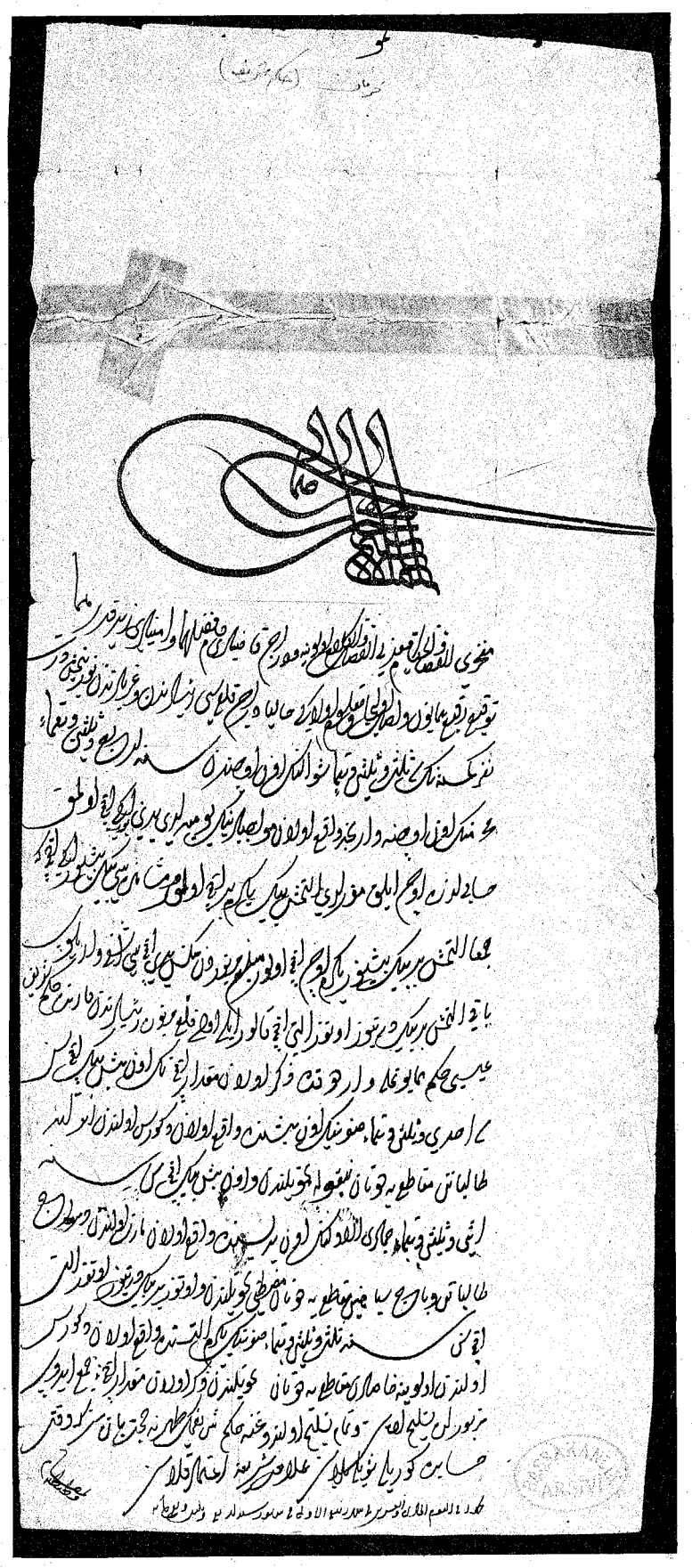
- 13 -
Tatbik mührü defterinden bir sahife
(Kepeci, nr. 5112)

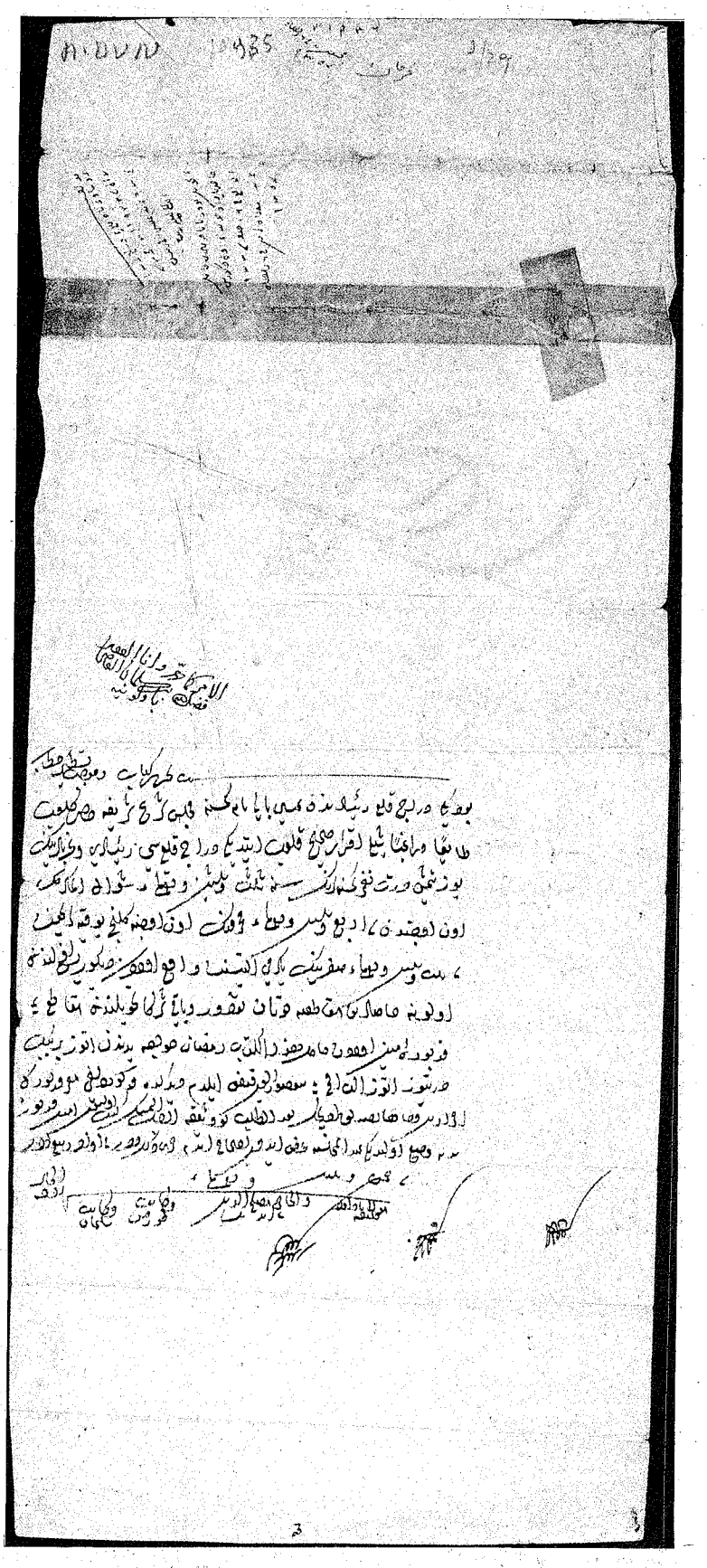
- 14 -
Mühürcü defterlerinden bir sahife
(TSMA, nr. E.10762/22, vr. 6b)

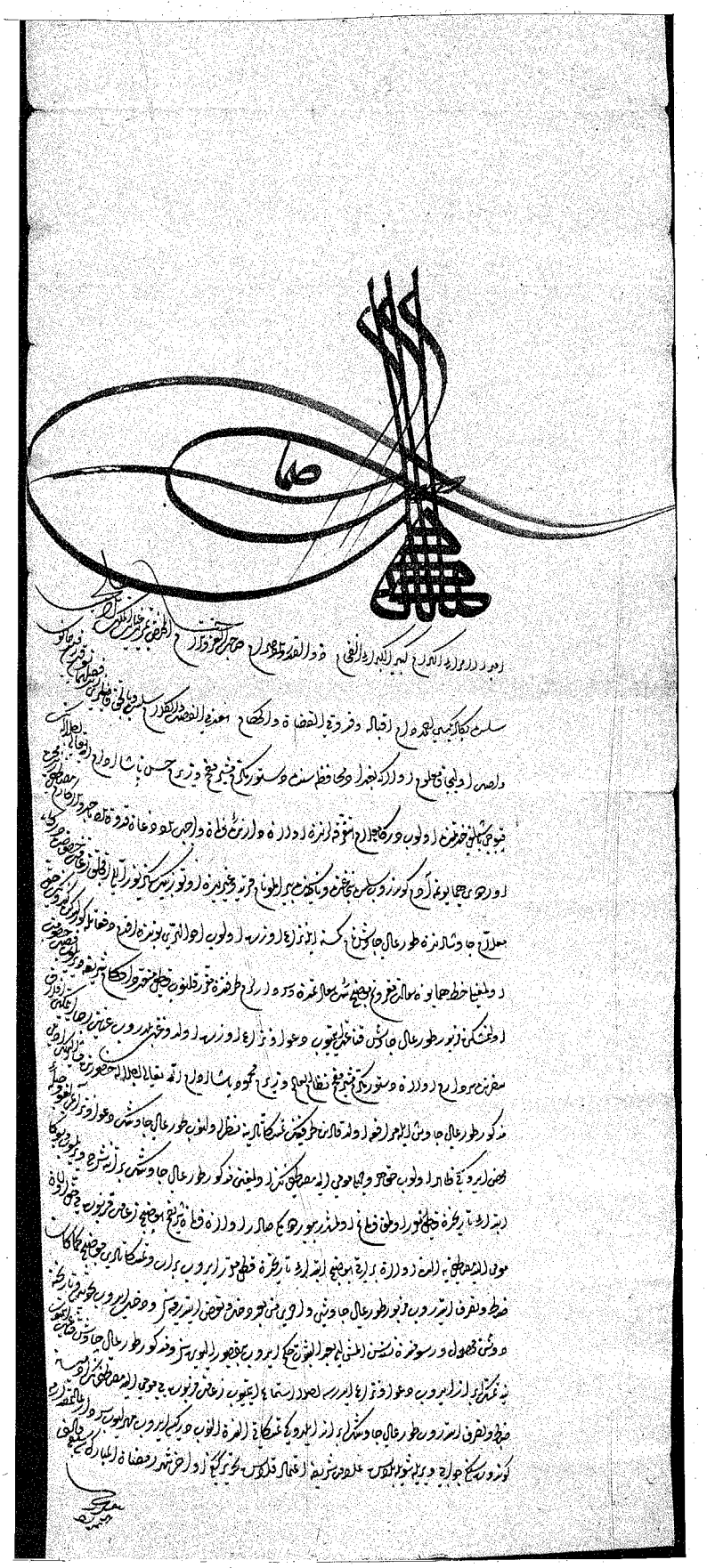
- 15 -
Dîvân-ı Humâyûn kitâbeti şâgirdliğine tayin için yazdırılan
çeşidli yazıları gösteren bir imtihan kâğıdı
(A.RSK, dos. 107/119)

- 16a -
Sultan Kanûnî Süleyman tuğralı, Maliyeden dîvânî hat ile yazılmış, Avlonya ve Draç kadılarına gönderilen 21 RA 934 tarihli ferman
(A.DVN, dos. 1/29).

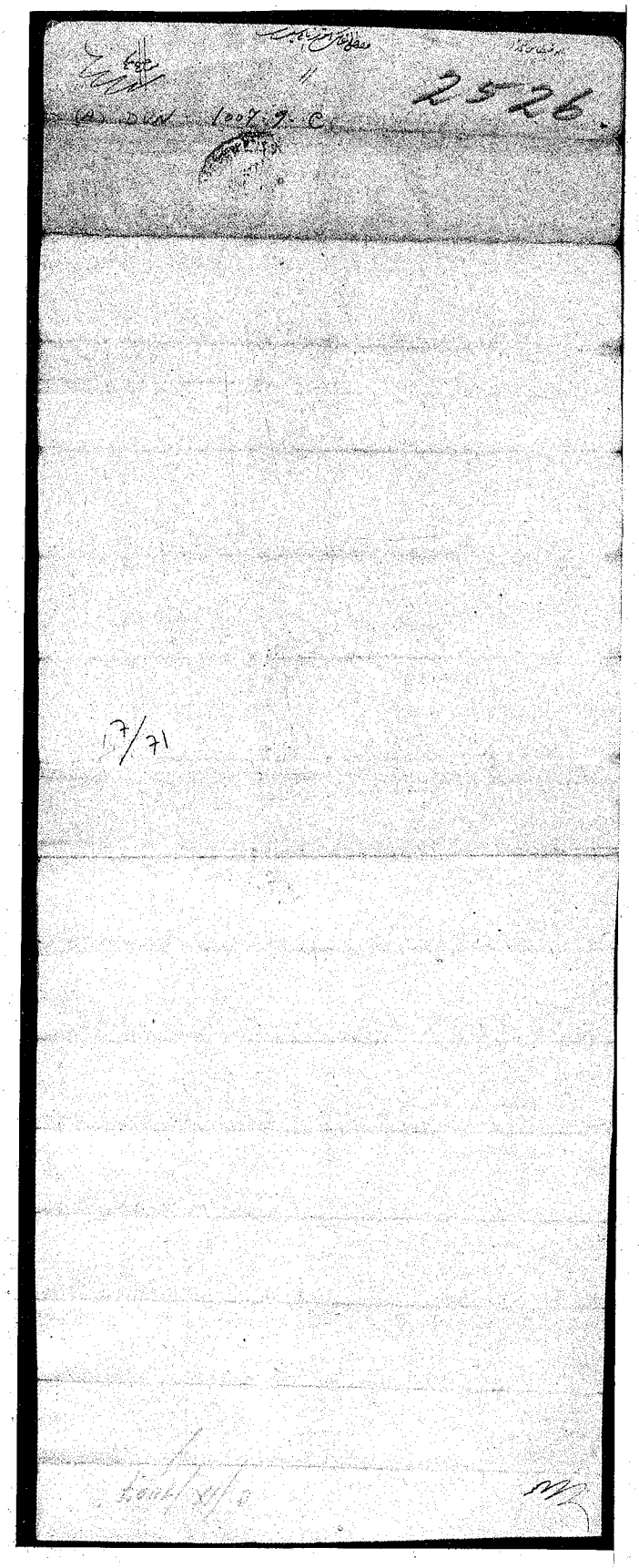

- 16b -
21 RA 934 tarihli fermanın, ön yüz yazılarının aynı istikamette hüccet-i zahriyye, aksi istikamette defterdar imzaları bulunan arka yüzü
(A.DVN, dos. 1/29)

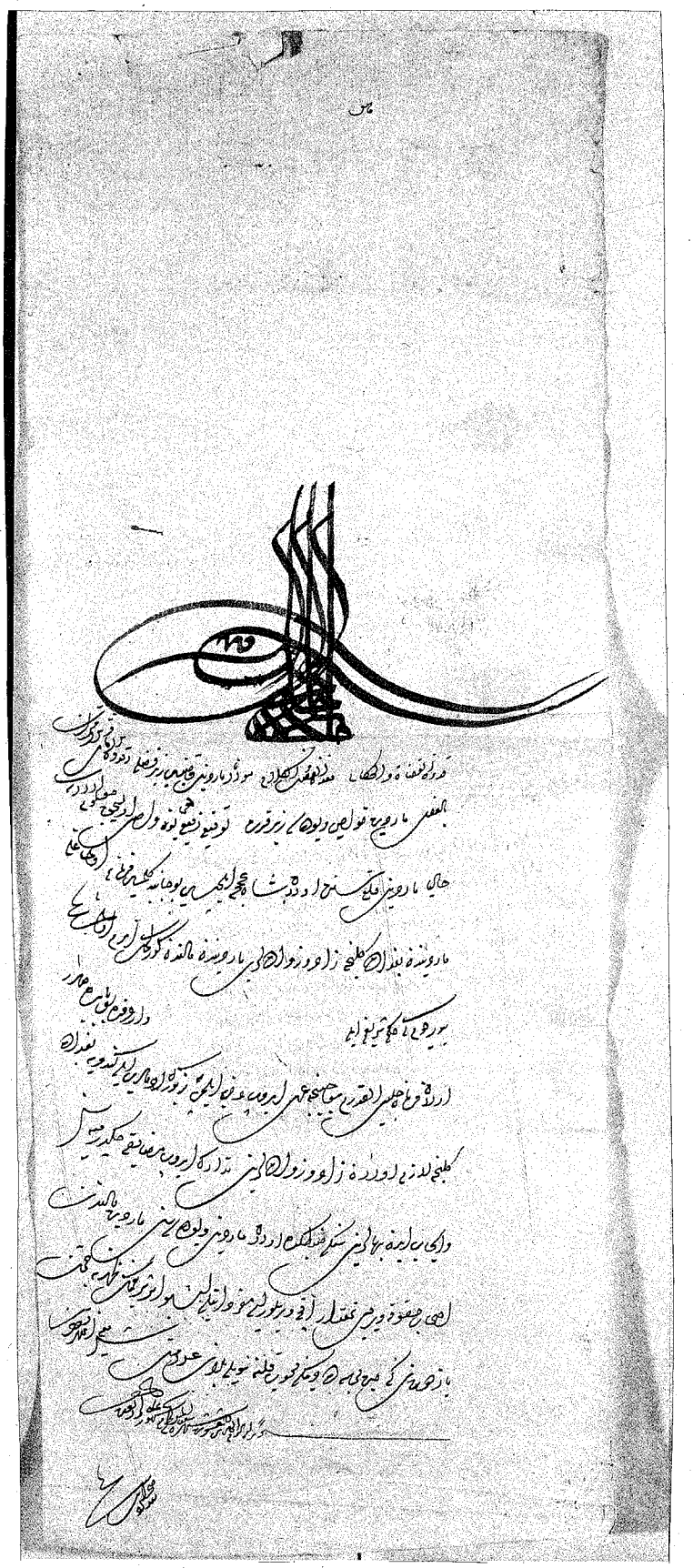

- 17a -

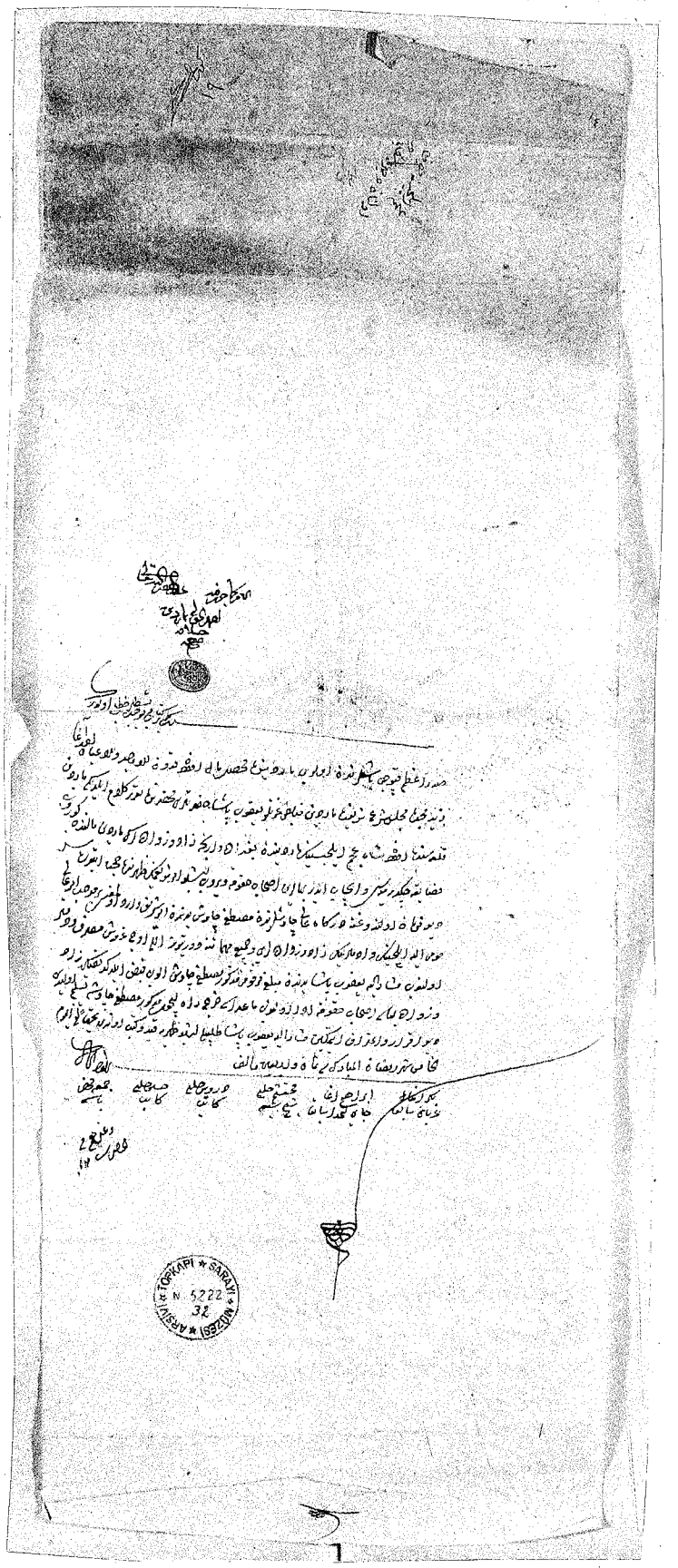
Sultan III. Mehmed 'in, Dîvân-ı Humâyûndan dîvânî kırması ile yazılmış, Silistre Beylerbeyisine gönderilen Evâhır-ı N 1007 tarihli fermanı
(A.DVN, dos. 7/71)

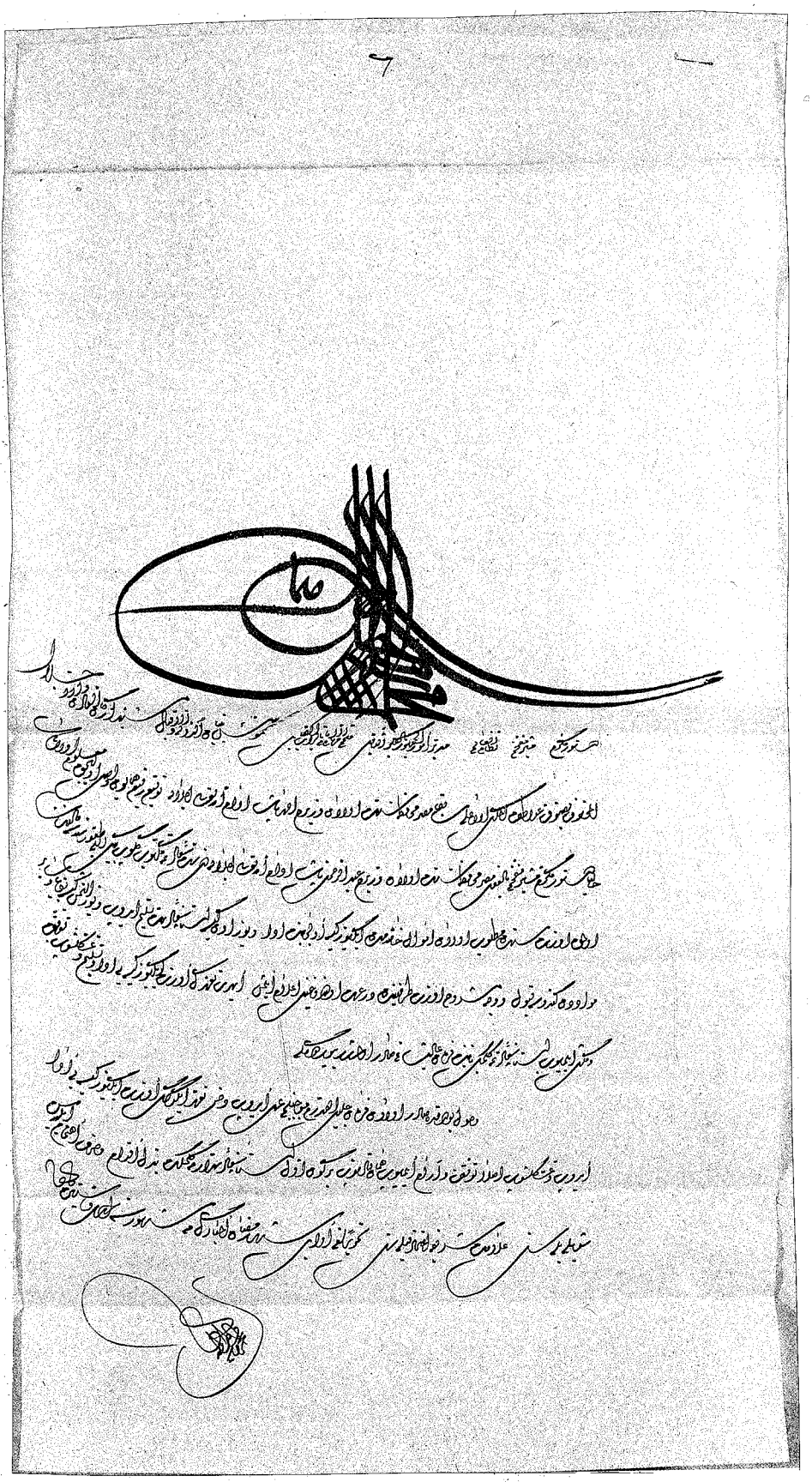
- 17b -
Evâhır-ı N 1007 tarihli fermanın arka yüzündeki
"mûcebince hükm buyuruldu"ğunu gösteren buyuruldu
(A.DVN, dos. 7/71)

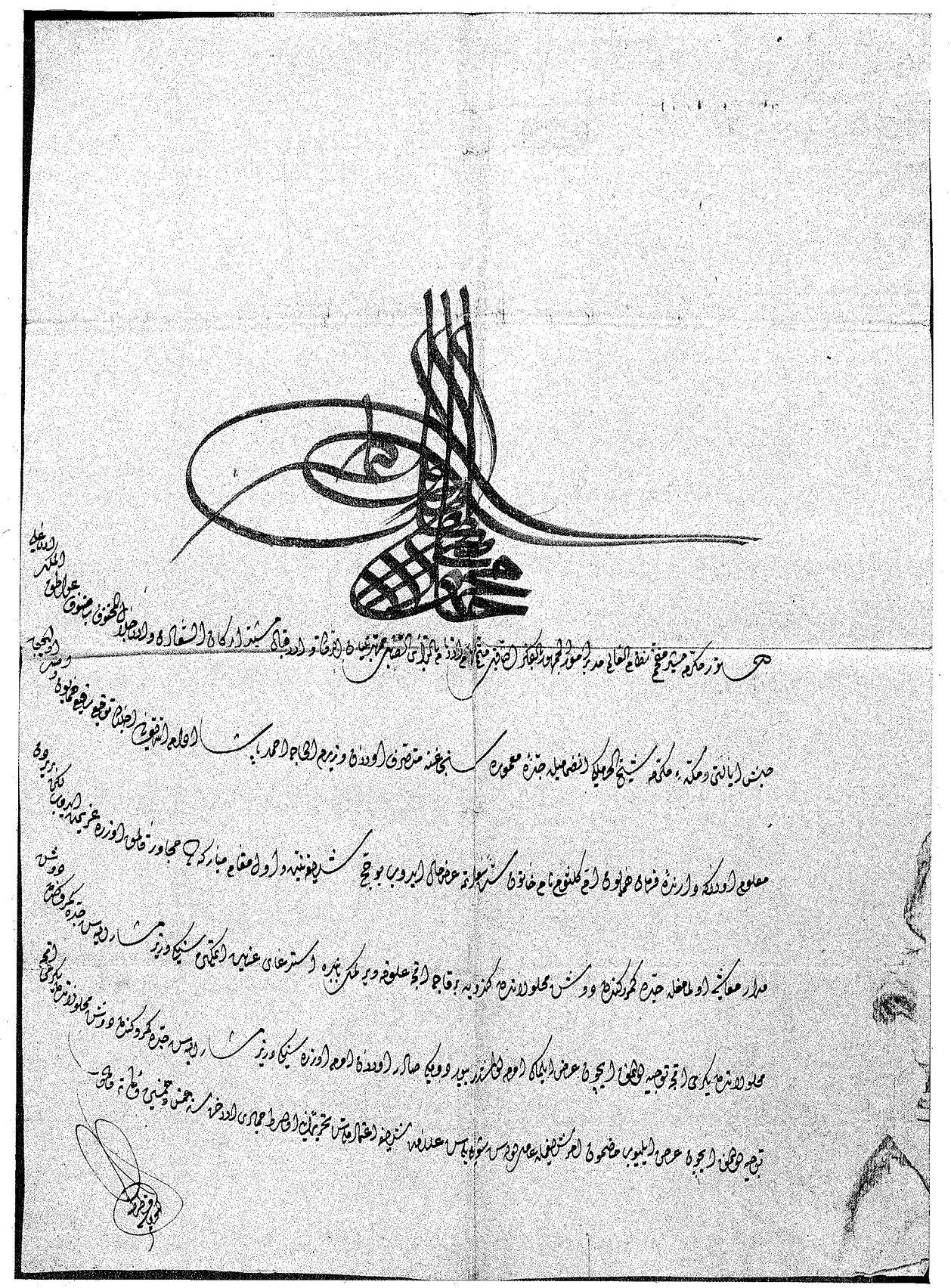
- 18a -
Sultan IV. Murad tuğralı, Maliyeden dîvânî hat ile yazılmış, Mardin Kadısına gönderilen 21 Ş 1048 tarihli ferman
(TSMA, nr. E. 5222/32)

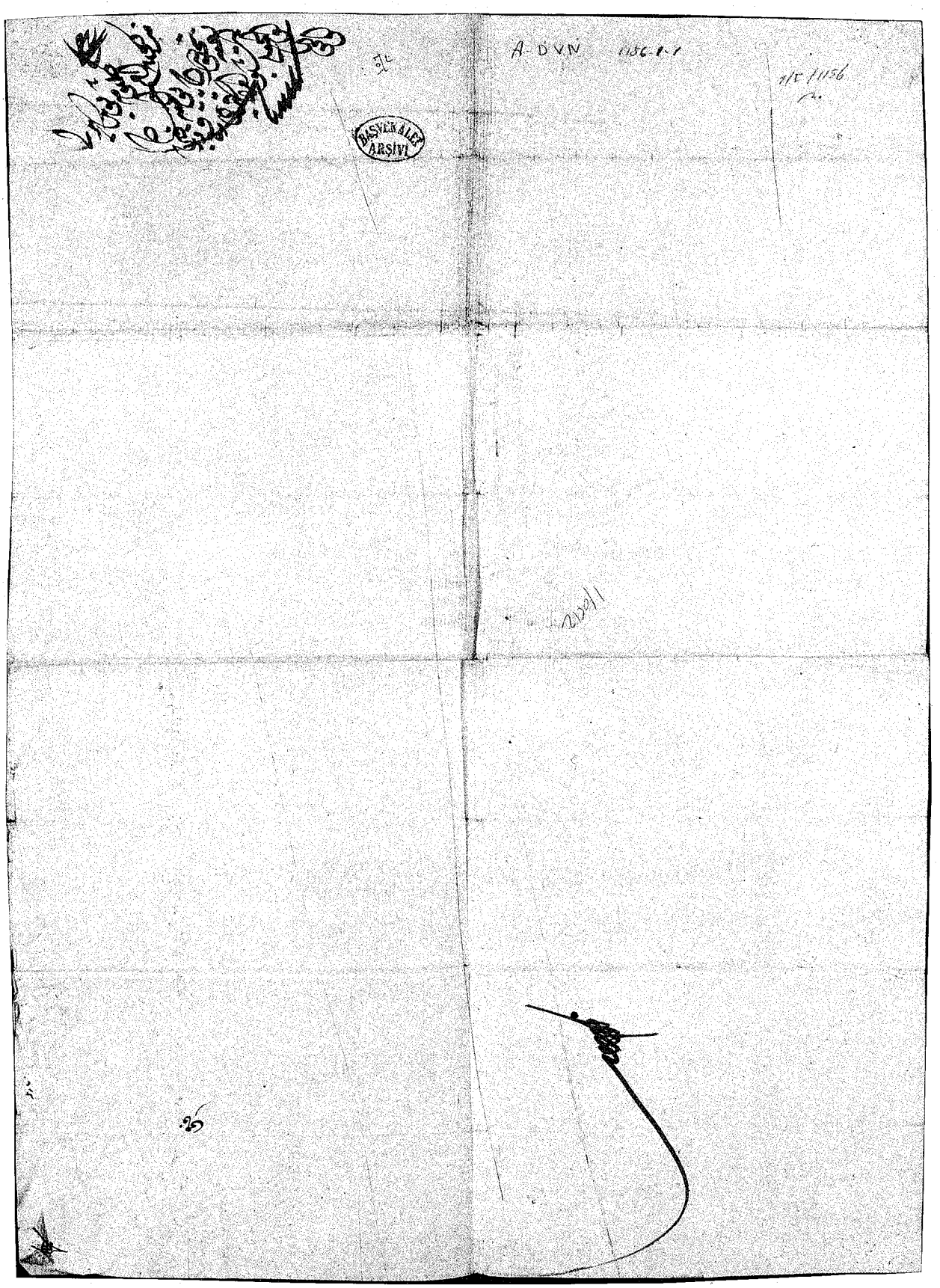
- 18b -
21 Ş 1048 tarihli fermanın hüccet-i zahriyye ve tek defterdar imzası bulunan arka yüzü
(TSMA, nr. E. 5222/32)

- 19 -
Sultan IV. Mehmed tuğralı, Dîvân-ı Humâyûndan dîvânî hatla yazılmış, Eski Mısır Muhafızı Ahmed Paşa'ya gönderilen Evâil-i N 1061 tarihli ferman
(TSMA, nr. E. 664/67)

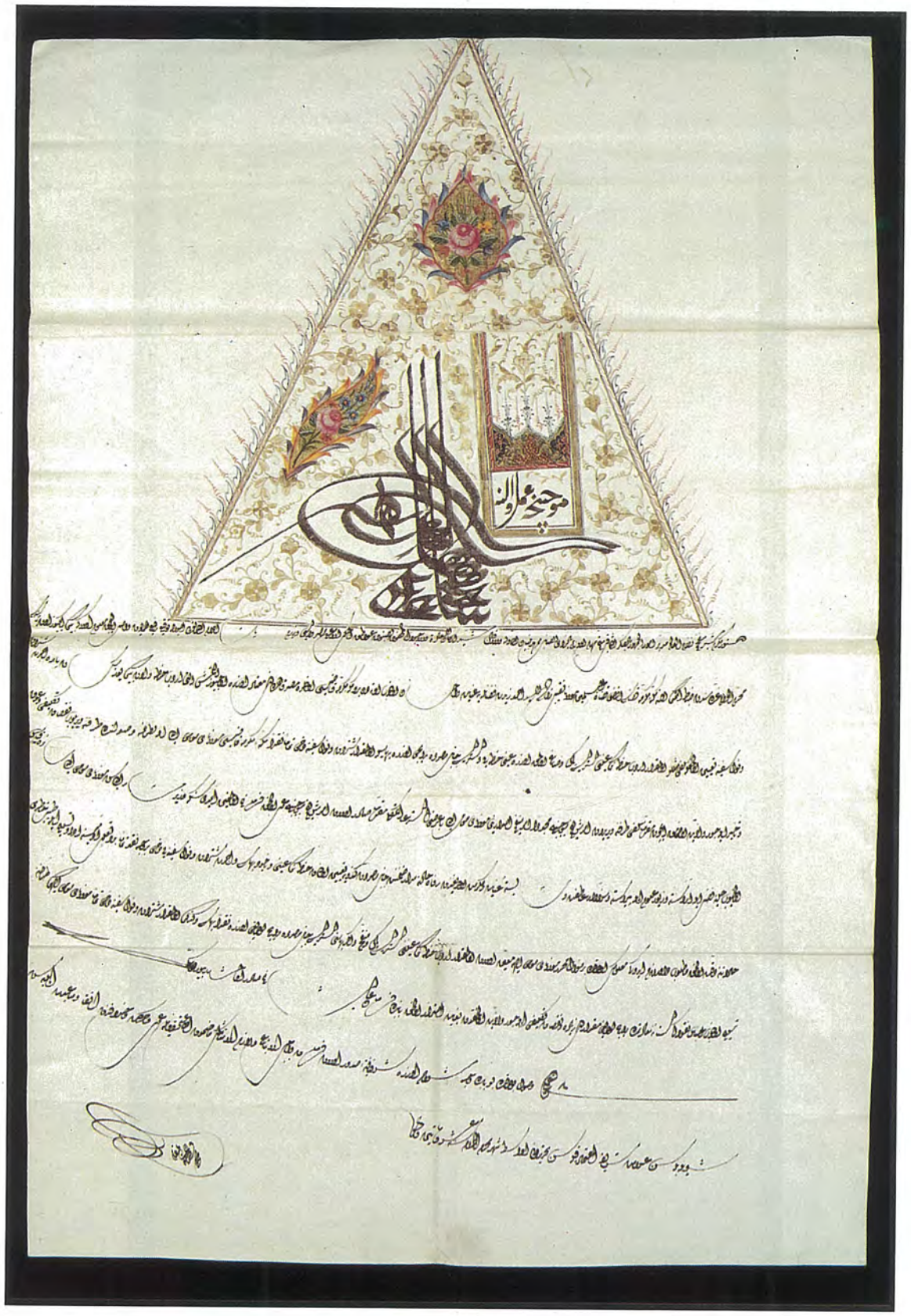
- 20a -
Sultan I. Mahmud tuğralı, Dîvândan dîvânî hat ile yazılmış, Habeş Eyâleti ve Cidde Sancağı Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı C 1155 tarihli ferman
(A.DVN, dos. 2130/1)

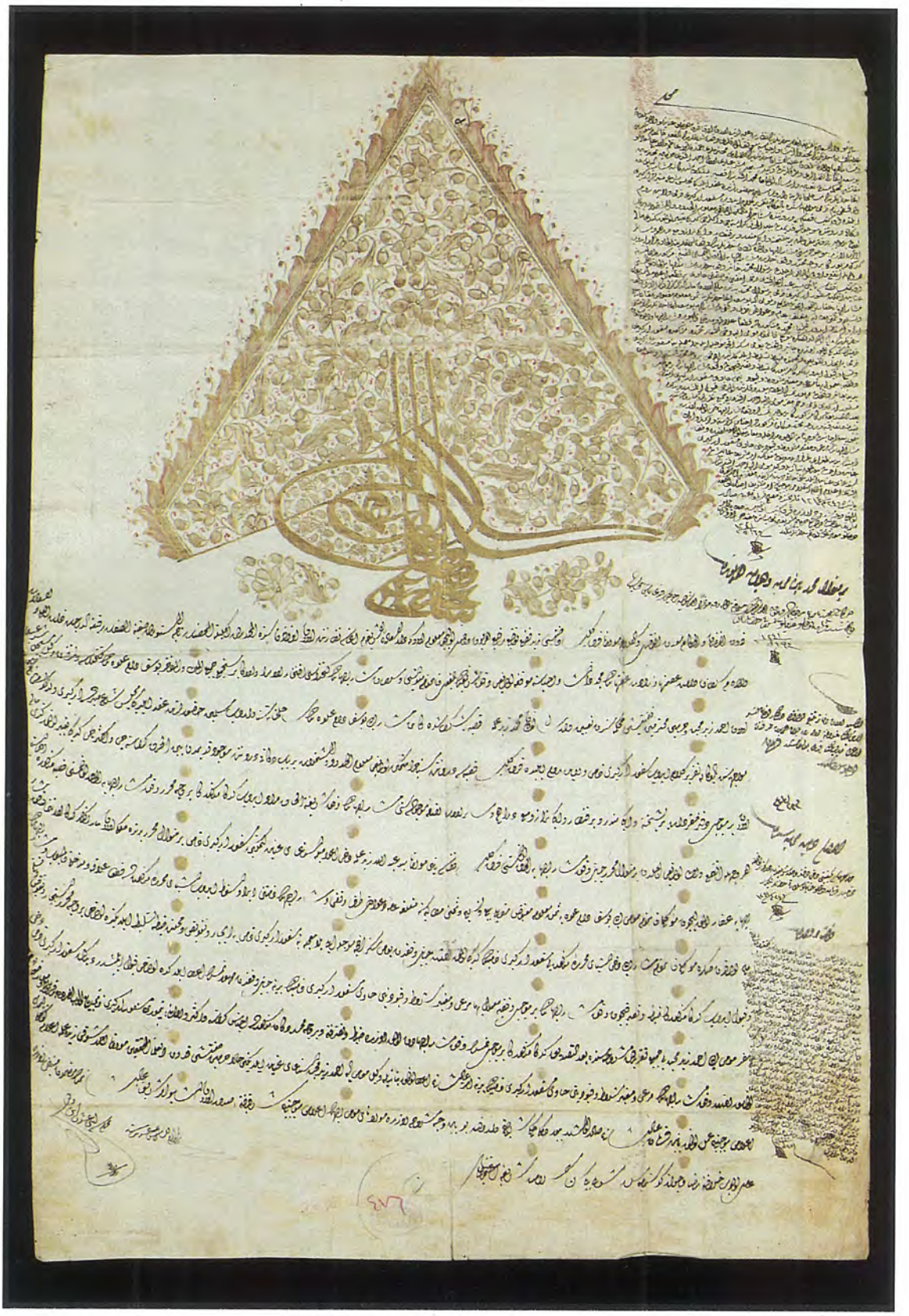
- 20b -
Evâsıt-ı C 1155 tarihli fermanın reisülküttab imzası, kâtib ismi ve terkin kaydı bulunan arka yüzü
(A.DVN, dos. 2130/1)

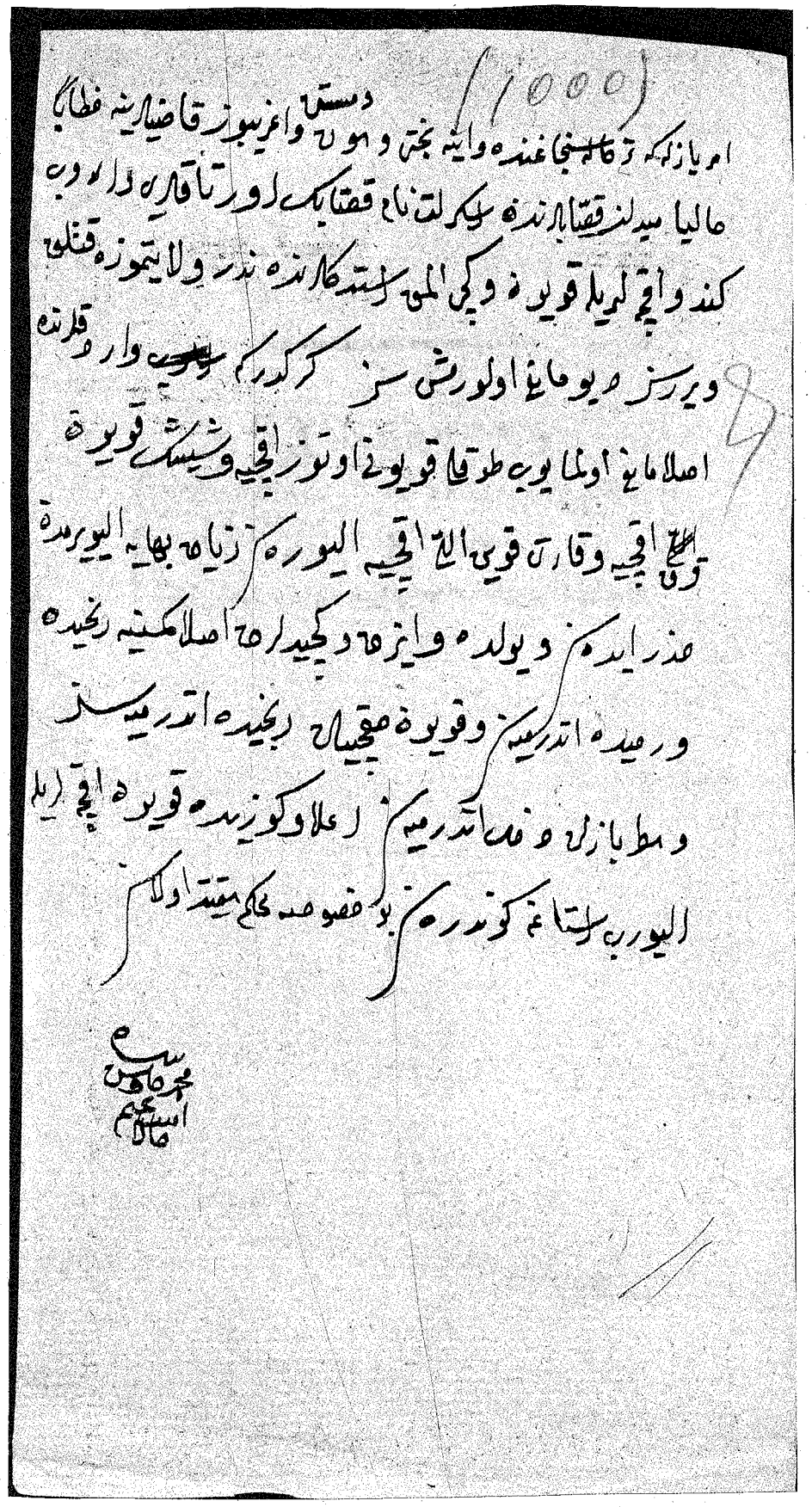
- 21 -
Muâmele görmüş bir ferman
(MF, nr. 36/1)

- 22 -
III. Selim'in Evasıt-ı Muharrem 1210 tarihli fermanı
(MF, 463/3)

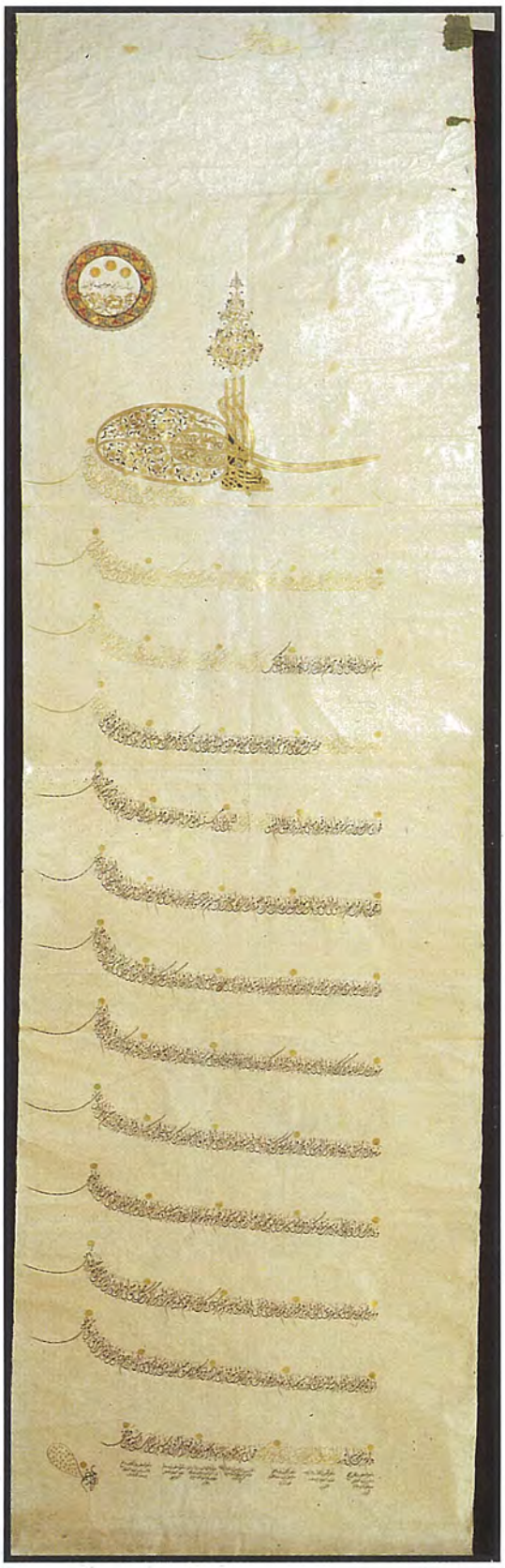
- 23 -
III. Selim'in fermanı
(MF, nr. 476)

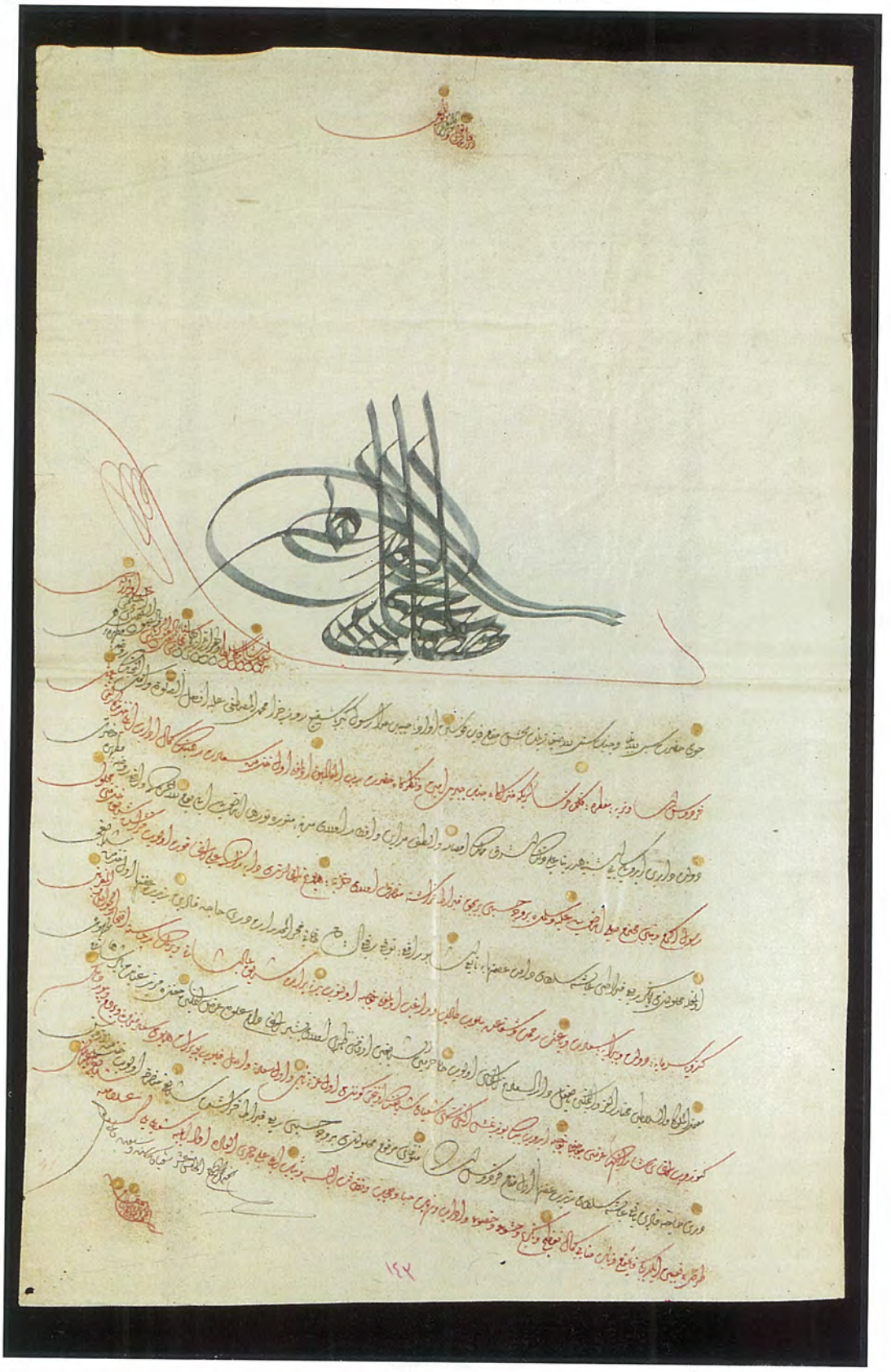
- 24 -
Emin-i ganem (koyun emini) tarafından kaleme alınmış, bu konudaki fermana esas teşkil edecek bir müsvedde
(A.DVN, dos. 5/38)

- 25 -
Celî dîvânî hatla ve bir satırı siyah, bir satırı altınla yazılmış bir vezaret beratı
(MF, nr. 663)

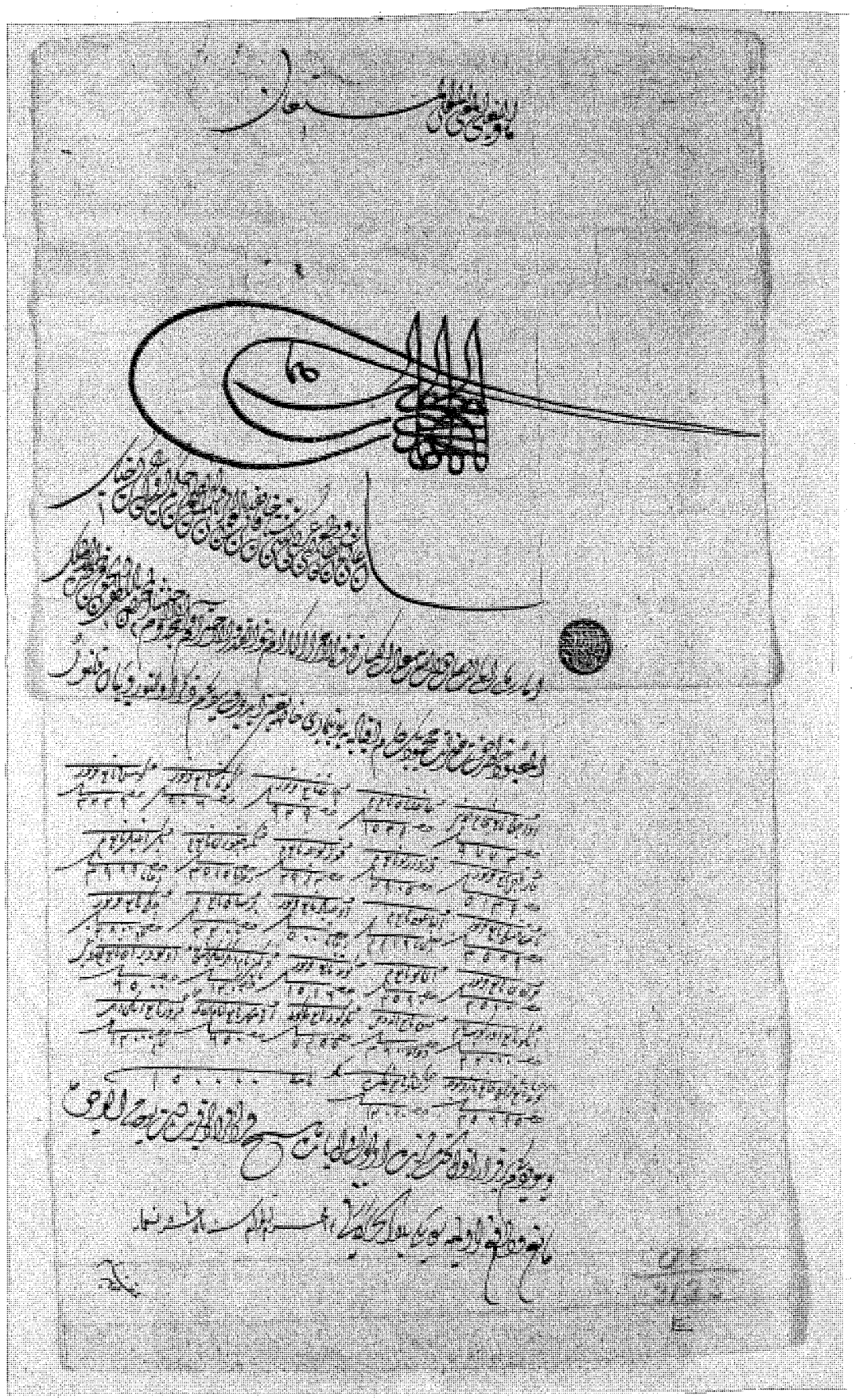
- 26 -
Altta şahid isimleri bulunan "tavus kuşu" şeklinde tahrir mahalli, celî dîvânî hatla yazılmış mülknâme
(MF, nr. 4/2)

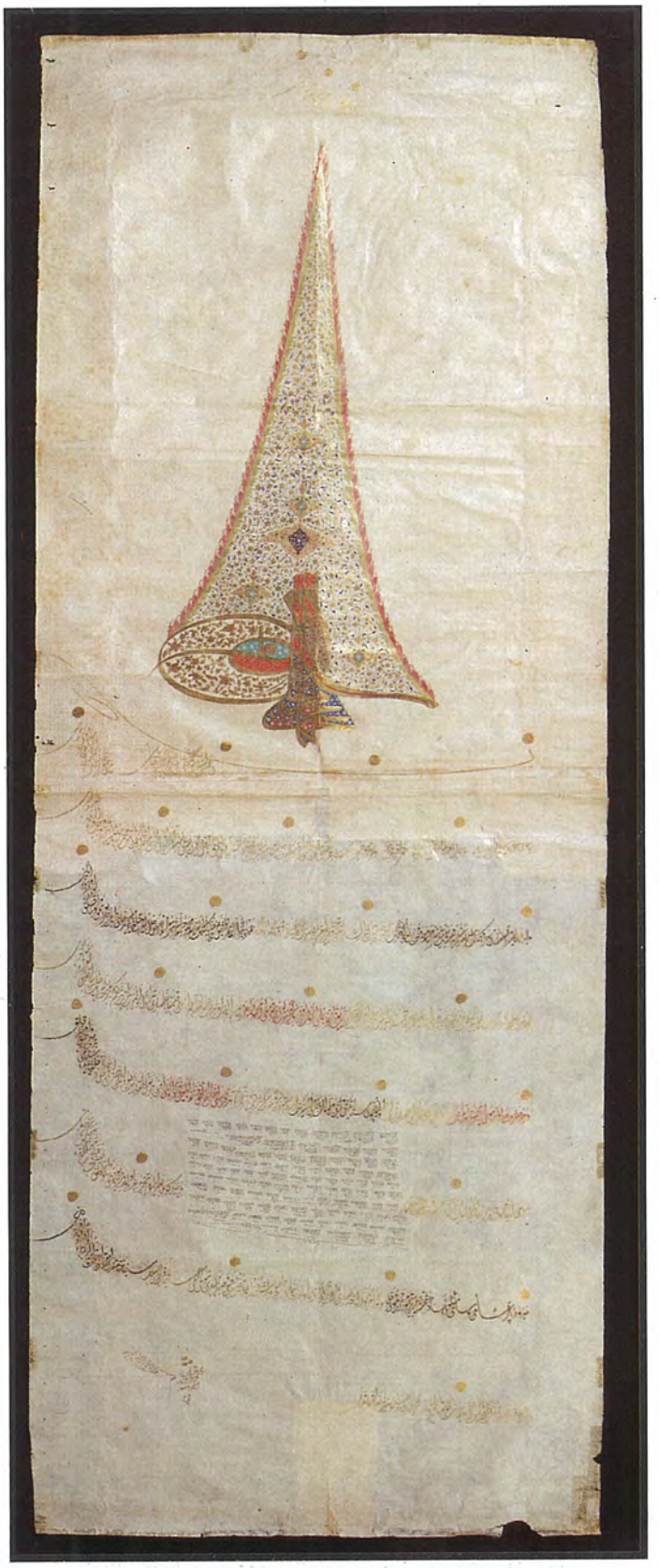
- 27 -
Dîvânî hat ile yazılmış bir feraşet beratı
(MF, nr. 143)

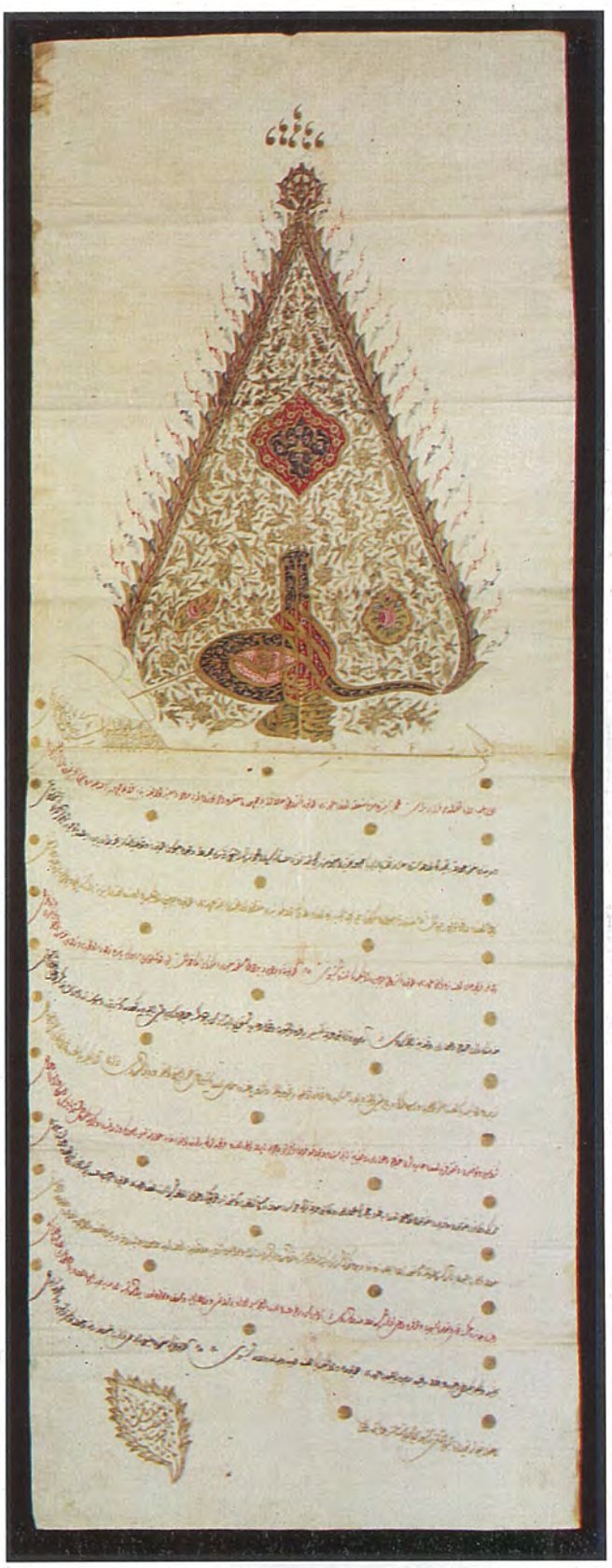
- 28 -
Celî dîvânî hatla yazılmış bir feraşet beratı
(MF, nr. 118)

- 29 -
II. Bayezid'in tuğra ve mühr-i humâyûnu bulunan 14 M 918 tarihli ve diğer timar beratlarından farklı olarak tarihi ön yüze konulmuş olan bir timar (has) beratı.
(TSMA, nr. E.3133)

- 30 -
Celî dîvânî hat ile yazılmış bir timar beratı
(MF, nr. 36/2)

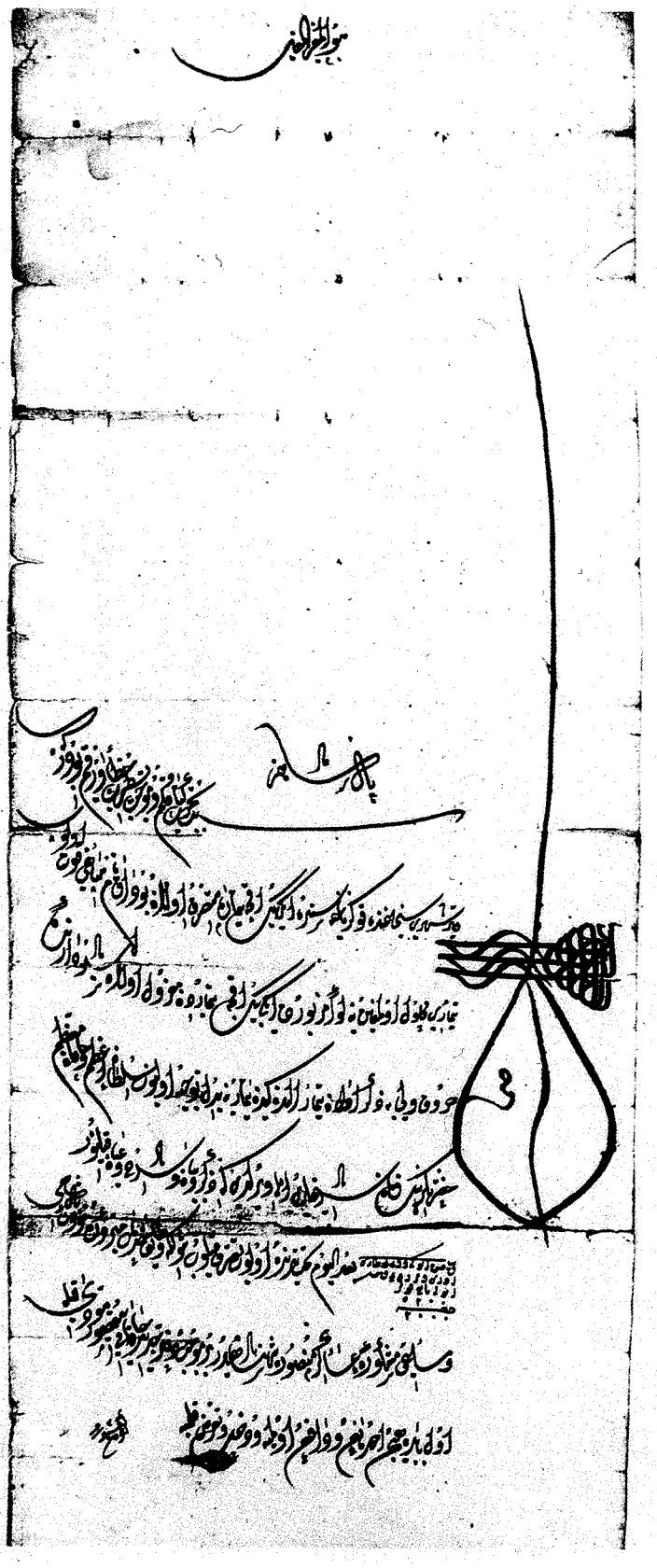
- 31 -
Konsolos tercümanı beratı
(MF, n. 665)

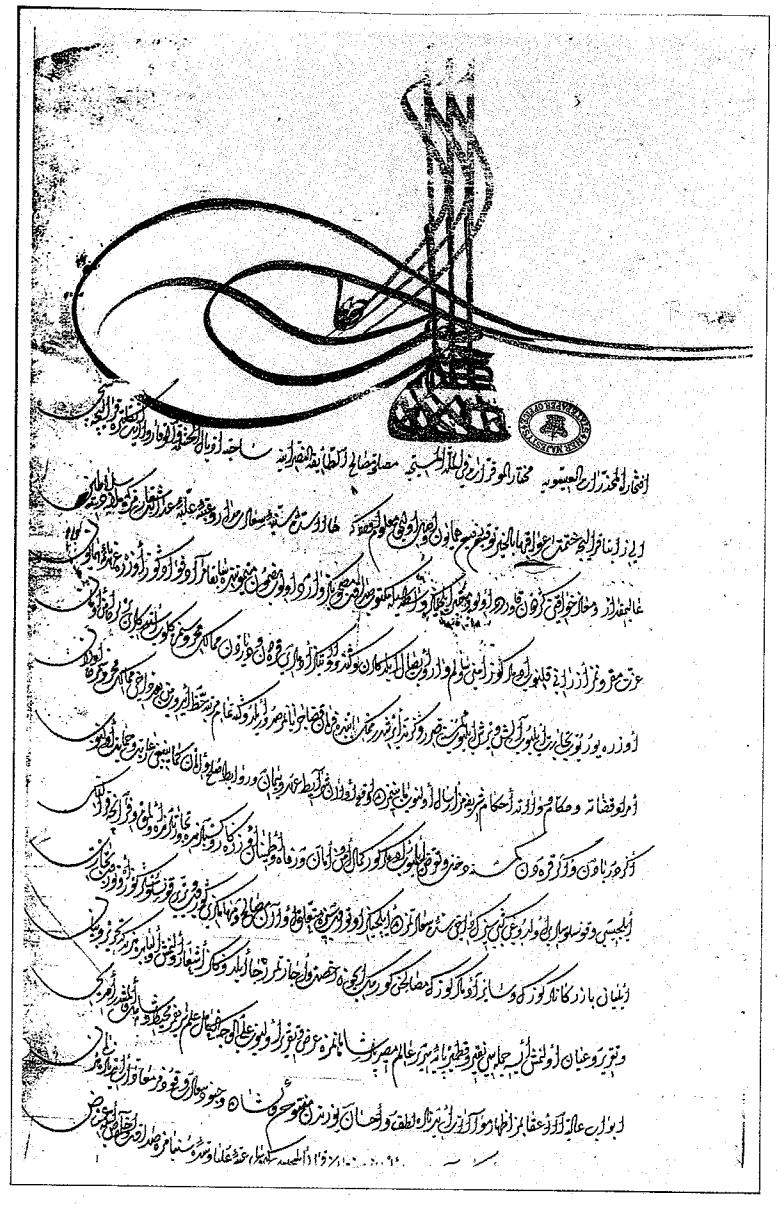
- 32 -
Muâmele görmüş bir berat
(MF, nr. 353/3)

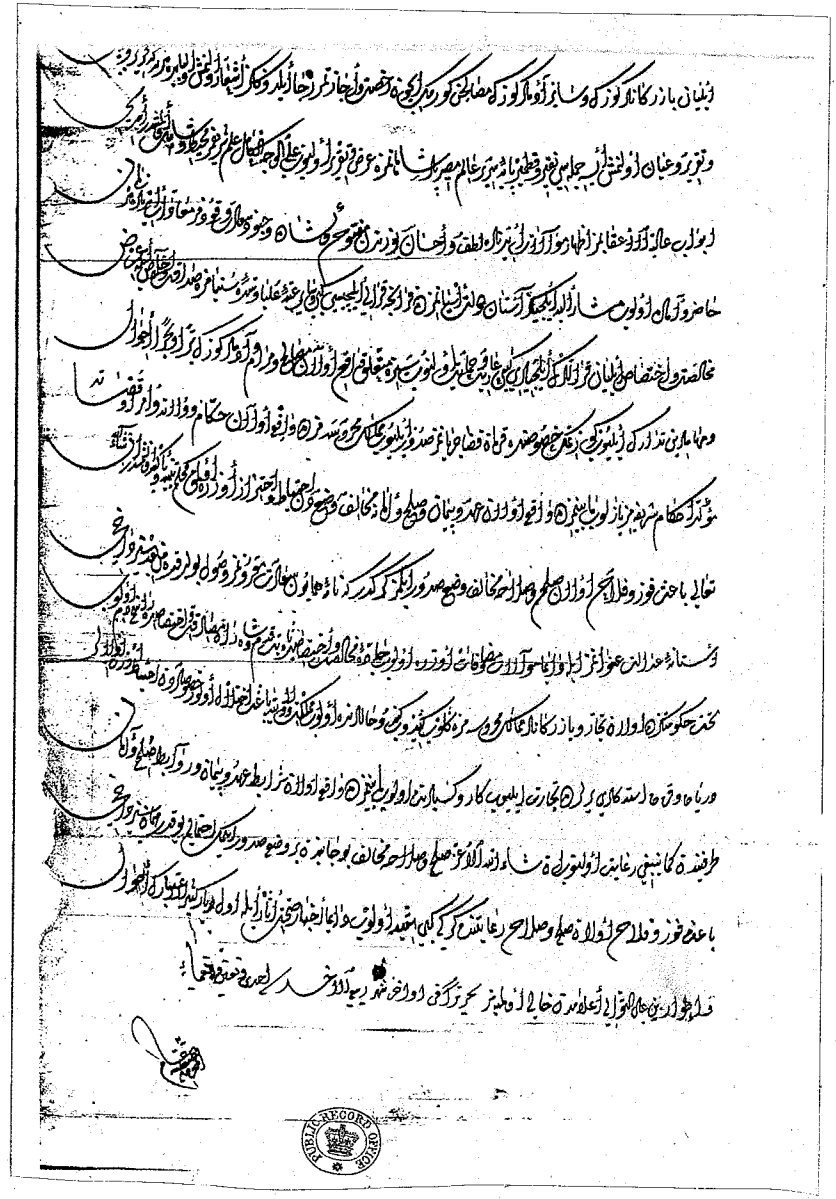

- 33 -
Muâmele görmüş tuğrasız bir timar beratı
(MF, nr. 40)

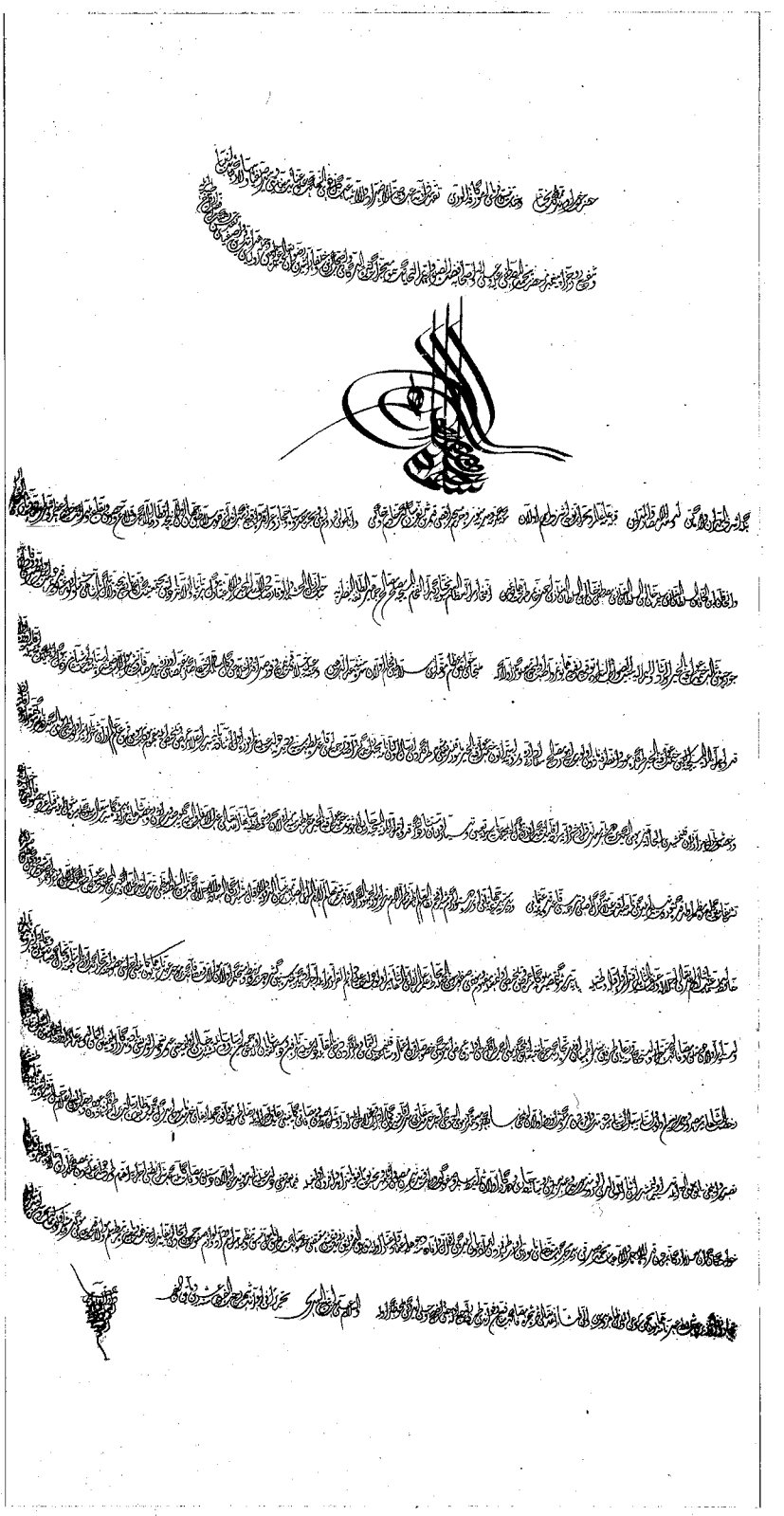

- 34 -
Pençe bulunan bir beylerbeyi beratı
(F. Öttingen Wallerstein'sche Bibliothek, nr. I.5.8°.8)

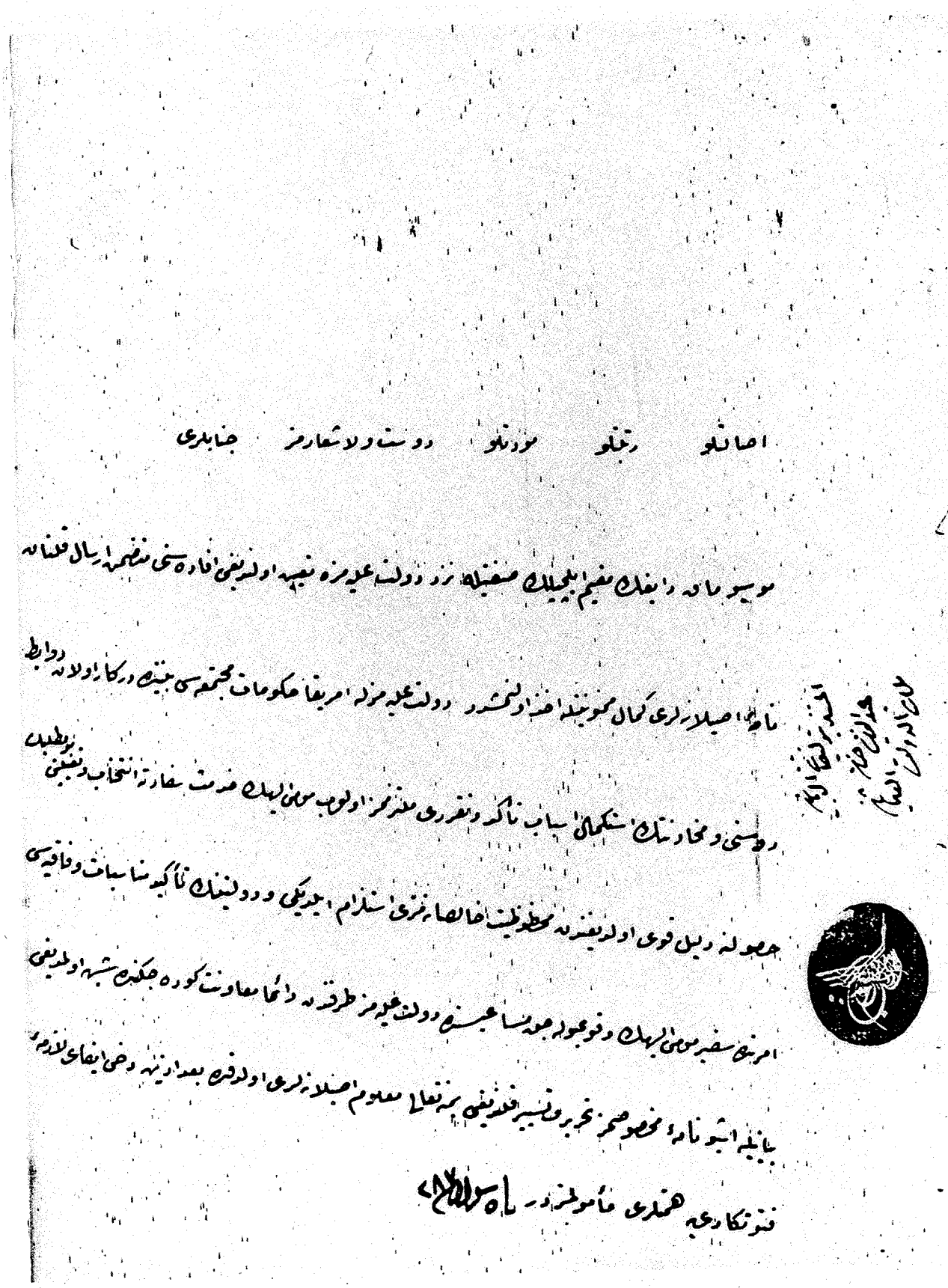

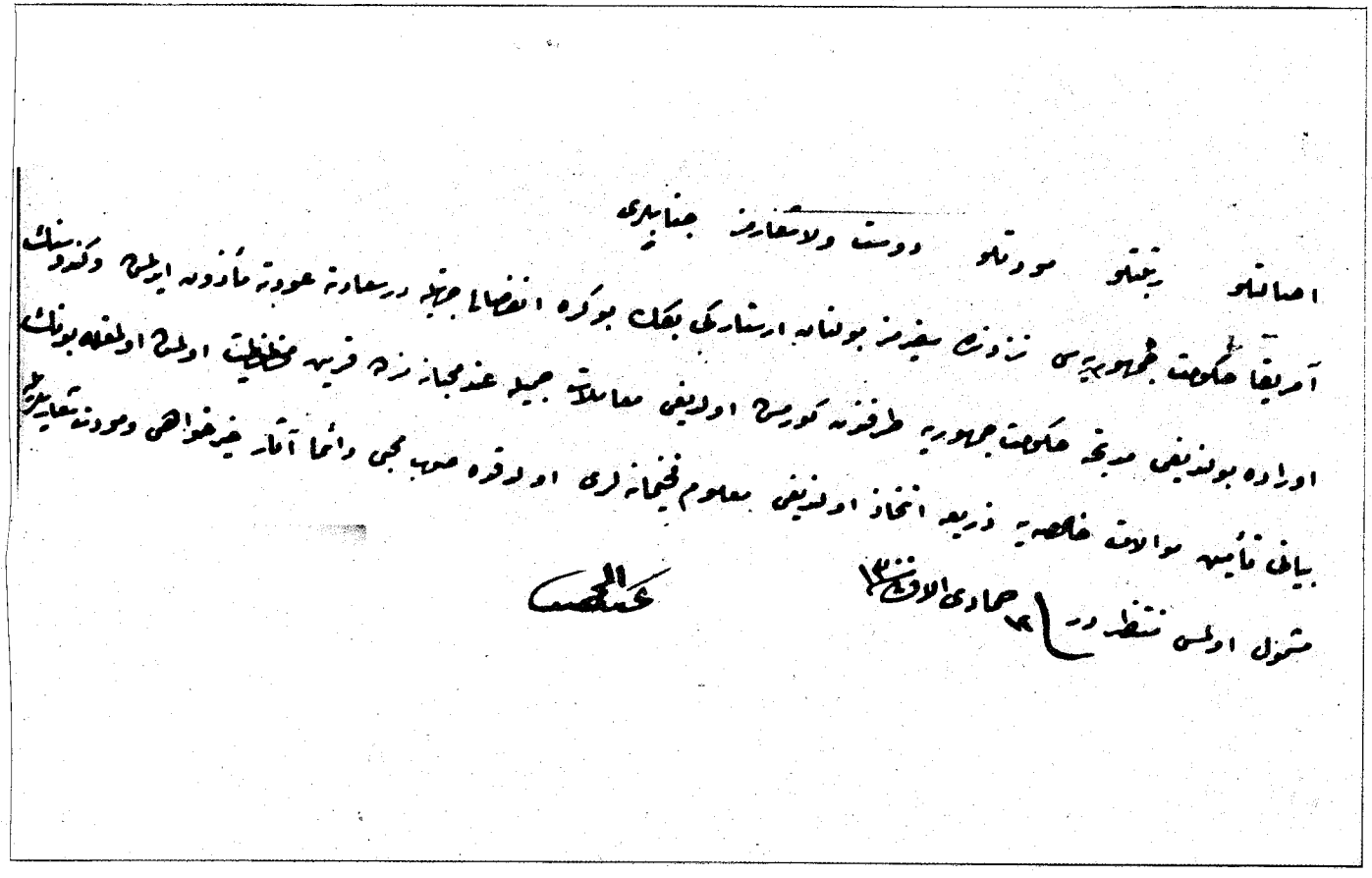
- 35 -
Sultan III. Murad'dan İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'e gönderilen Evâhır-ı R 991 tarihli dîvânî
hatla yazılmış nâme-i humâyûn
(PRO, SP, 102/61)

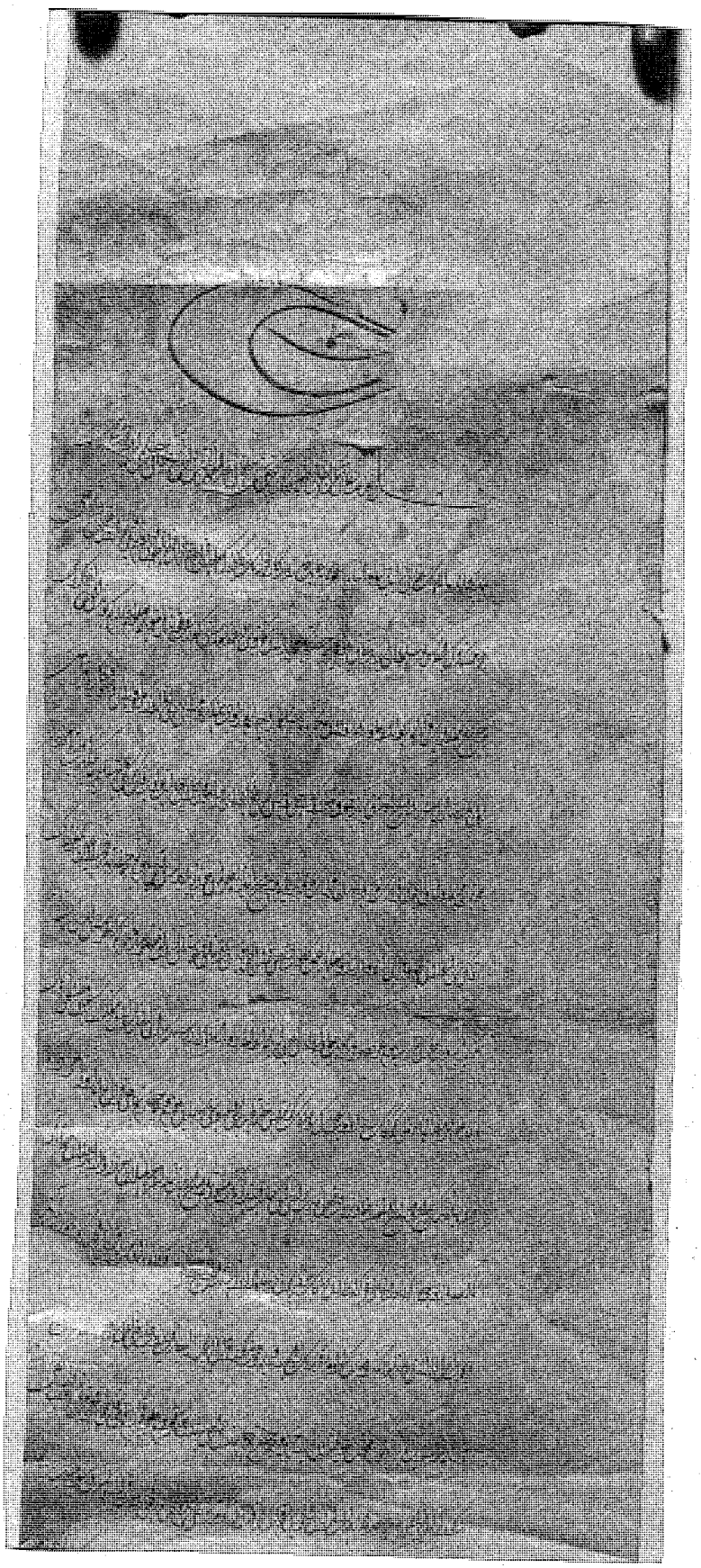
- 36 -
Sultan III. Selim'in İngiltere Kralına gönderdiği Evâil-i B 1220 tarihli celî dîvânî ile yazılmış resmî mâhiyetteki nâme-i humâyûnu
(BL, Oriental Manuscripts, nr. Add. 21,56/6)

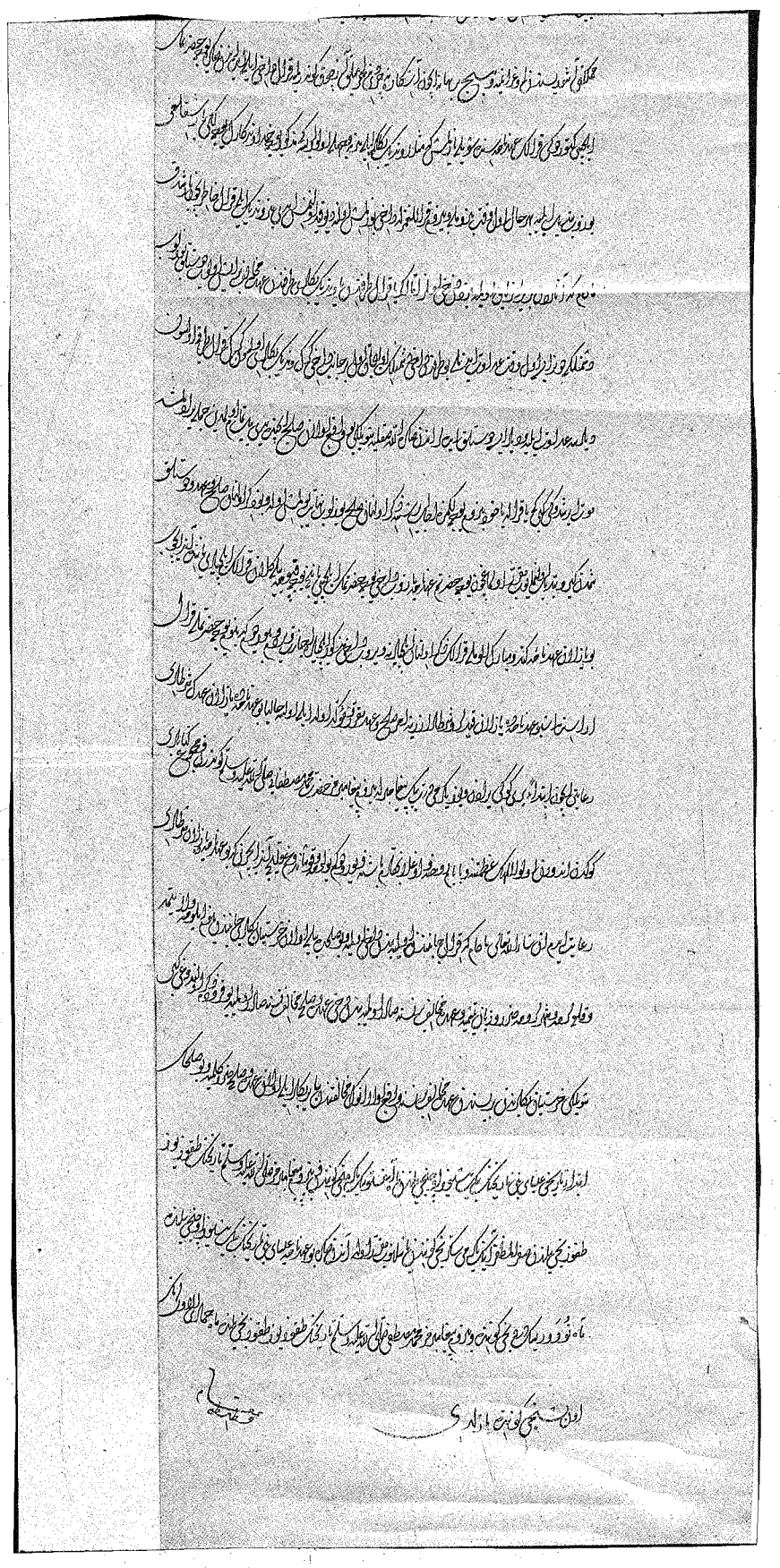
- 37 -
Sultan Abdülaziz'in A.B.D. Başkanı'na gönderdiği 5 L 1287 tarihli rık'a hat ile yazılmış eski usûlde imza ve mühr-i humâyûn bulunan özel nâme-i humâyûnu
(NA, microfilm T 815, roll 1)

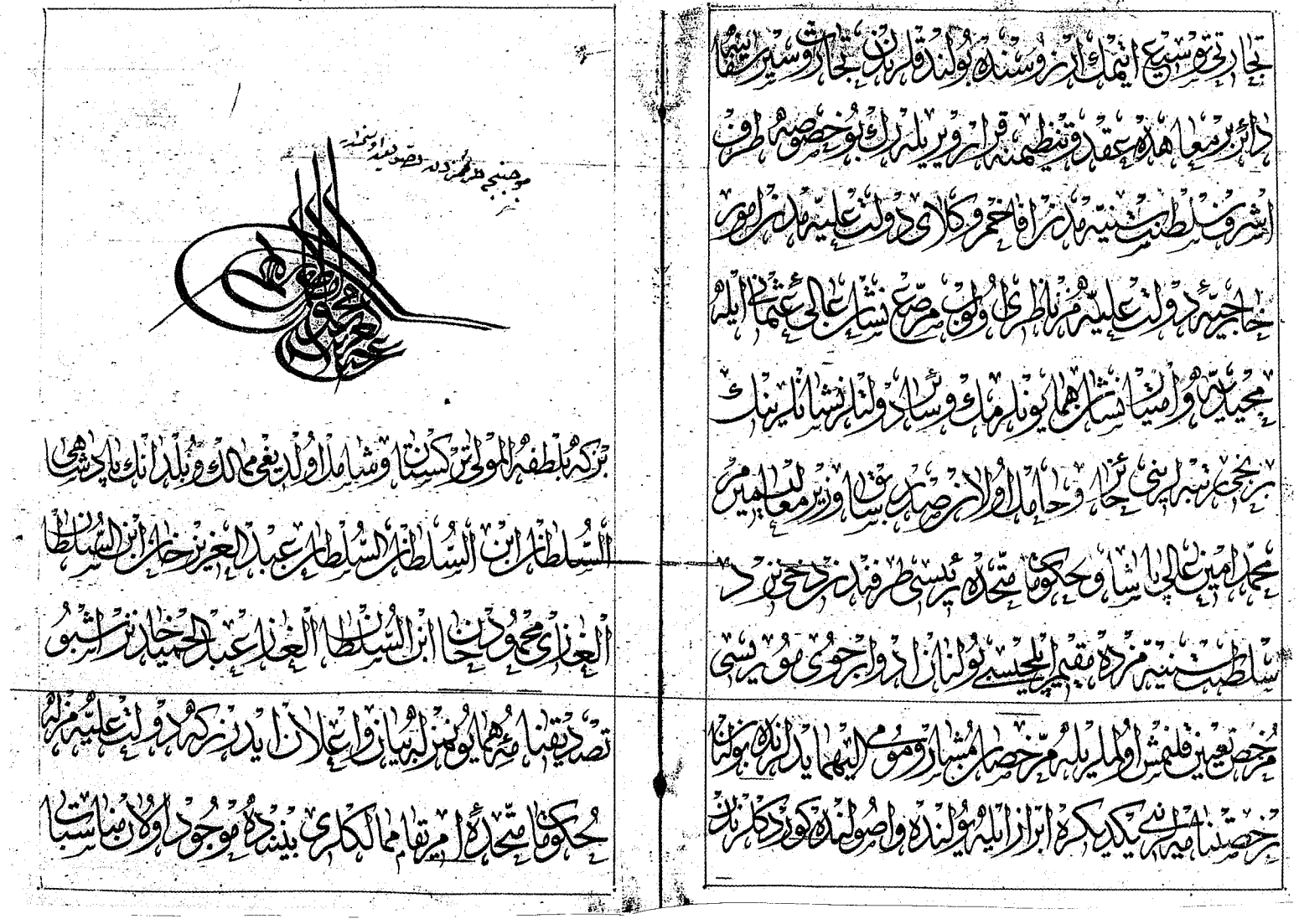
- 38 -
Sultan II. Abdülhamid'in A.B.D. Başkanına gönderdiği 12 CA 1300 tarihli rık'a hat ile yazılmış ve modern mânâda imza bulunan nâme-i humâyûnu
(NA, microfilm T 815 roll 5)

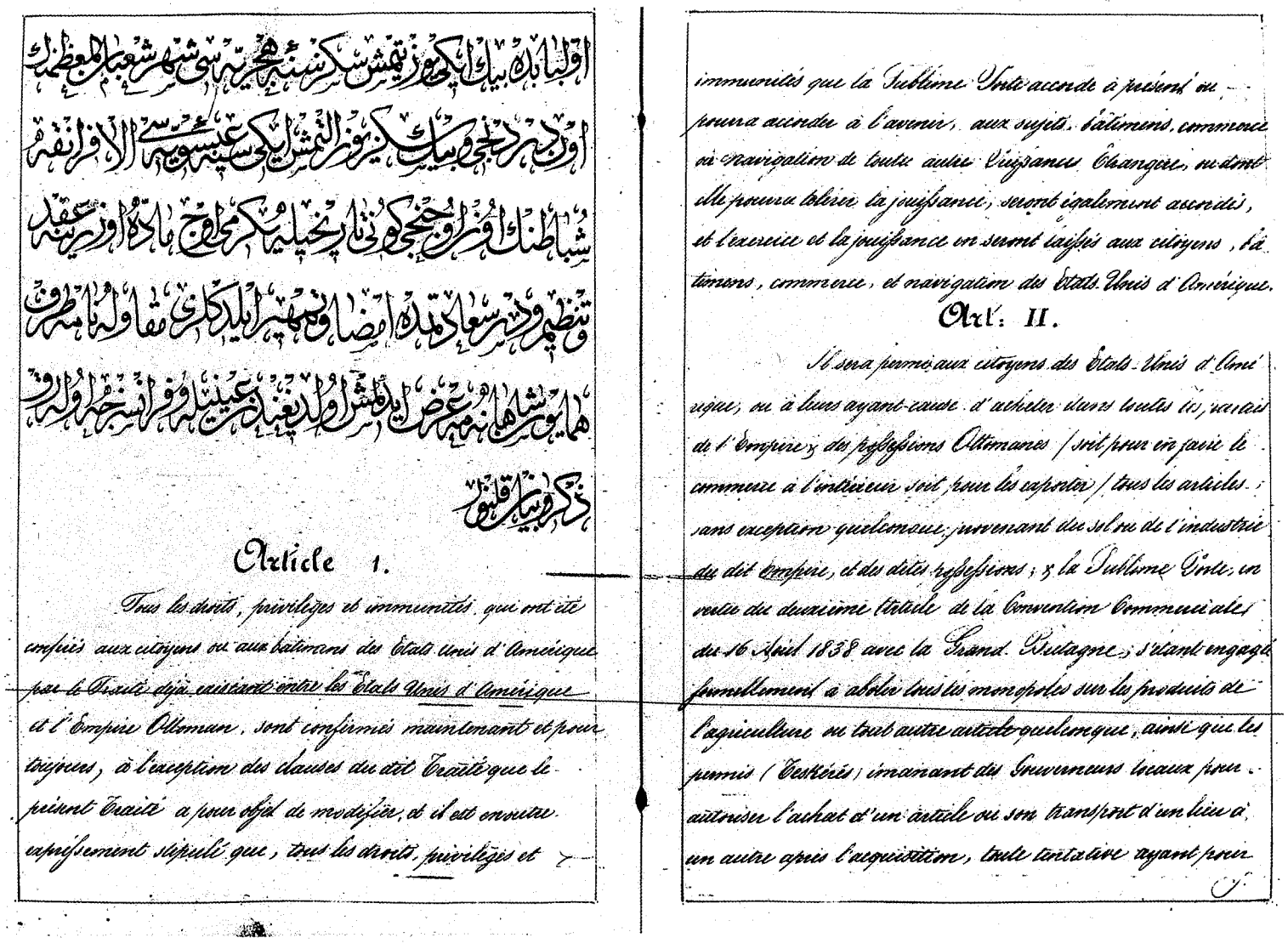
- 39a -
Sultan II. Bayezid'in Macar ve Çek kralına verdiği ahidnâmenin baş kısmı
(TSMA, nr. E. 7675)

- 39b -
Sultan II. Bayezid'in Macar ve Çek kralına verdiği ahidnâmenin son kısmı
(TSMA, nr. E. 7675)

- 40a -
Sultan Abdülaziz'in A.B.D.'ne verdiği 15 ZA 1278 tarihli tevki‘ hat ile yazılmış defter şeklindeki ticaret muâhedesi tasdiknâmesinin ilk iki sahifesi
(NA, Microfilm 1247 roll 19)

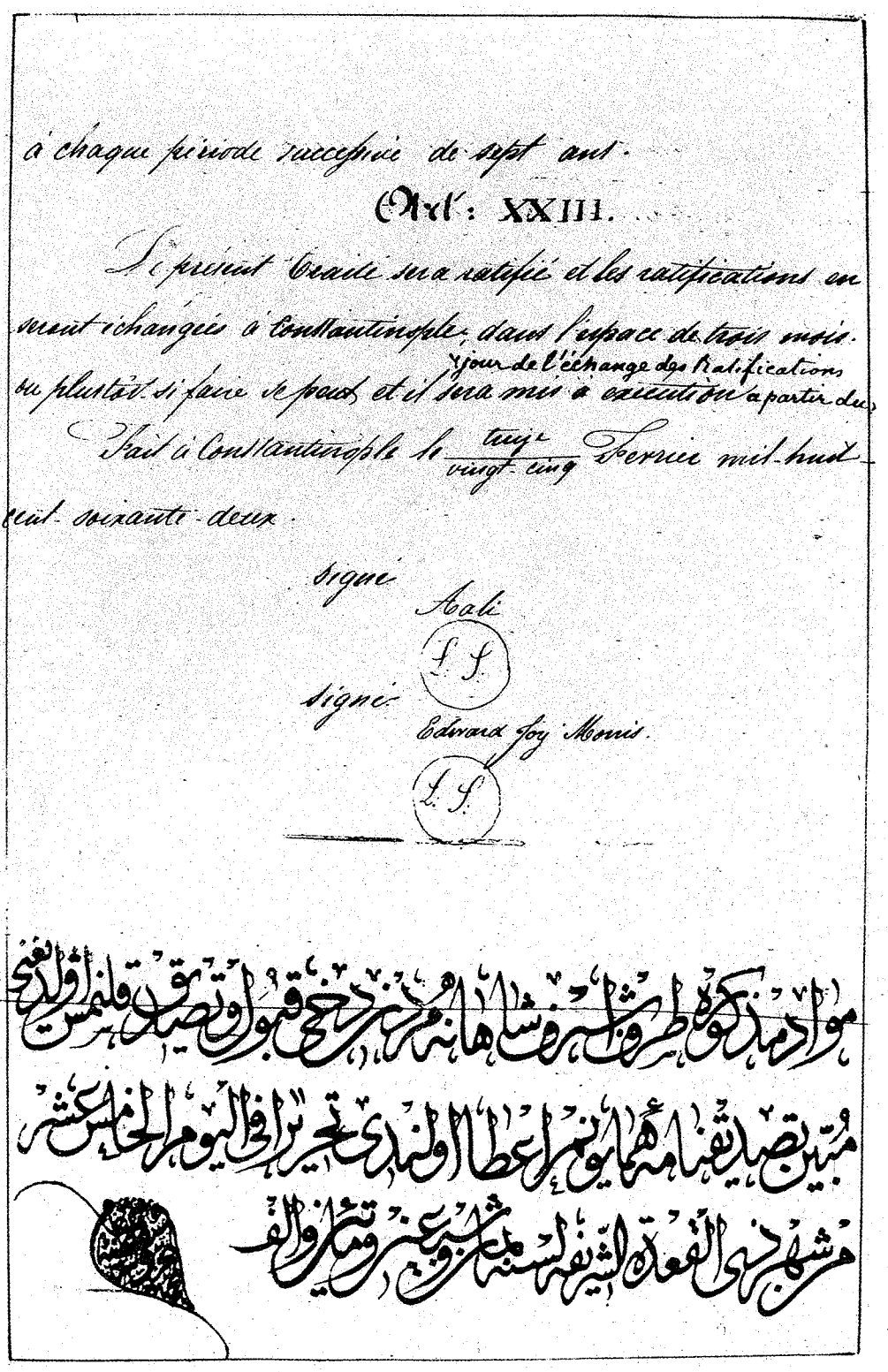
Article 1.

Tous les droits, privileges et immunités qui ont été conferés aux citoyens ou aux batimens des Etats unis d'Amerique par le Traité déja existant entre les Etats Unis d'Amerique et l'Empire Ottoman, sont confirmés maintenant et pour toujours, à l'exception des clauses du dit Traité que le présent Traité a pour objet de modifier, et il est convenu expressement stipulé que, tous les droits, privileges et immunités que la Sublime Porte accorde à présent ou pourra accorder à l'avenir, aux sujets, bâtimens, commerce ou navigation de toute autre Puissance Etrangere, ne seront de pourra être la jouissance, seront également accordés, et l'exercice et la jouissance en seront laissés aux citoyens, bâtimens, commerce, et navigation des Etats Unis d'Amerique.

Art. II.

Il sera permis aux citoyens des Etats-Unis d'Amérique, ou à leurs ayant-cause d'acheter dans toutes les parties de l'Empire, des productions Ottomanes, soit pour en faire le commerce à l'intérieur, soit pour les exporter, tous les articles sans exception quelconque, provenant des sol ou de l'industrie du dit Empire, et des dites productions; et la Sublime Porte, en vertu du deuxieme Article de la Convention Commerciale du 16 Avril 1838 avec la Grand Bretagne, s'étant engagé formellement à abolir tous les monopoles sur les produits de l'agriculture ou tout autre article quelconque, ainsi que les permis (Teskérés) émanant des Gouverneurs locaux pour entraver l'achat d'un article ou son transport d'un lieu à un autre après l'acquisition, toute tentative ayant pour

- 40b -
15 ZA 1278 tarihli A.B.D. muâhedesi tasdiknâmesinin maddeleri Fransızca olarak kaleme alınmış 3 ve 4. sahifeleri
(NA, Microfilm 1247 roll 19)

à chaque période successive de sept ans.

Art: XXIII.

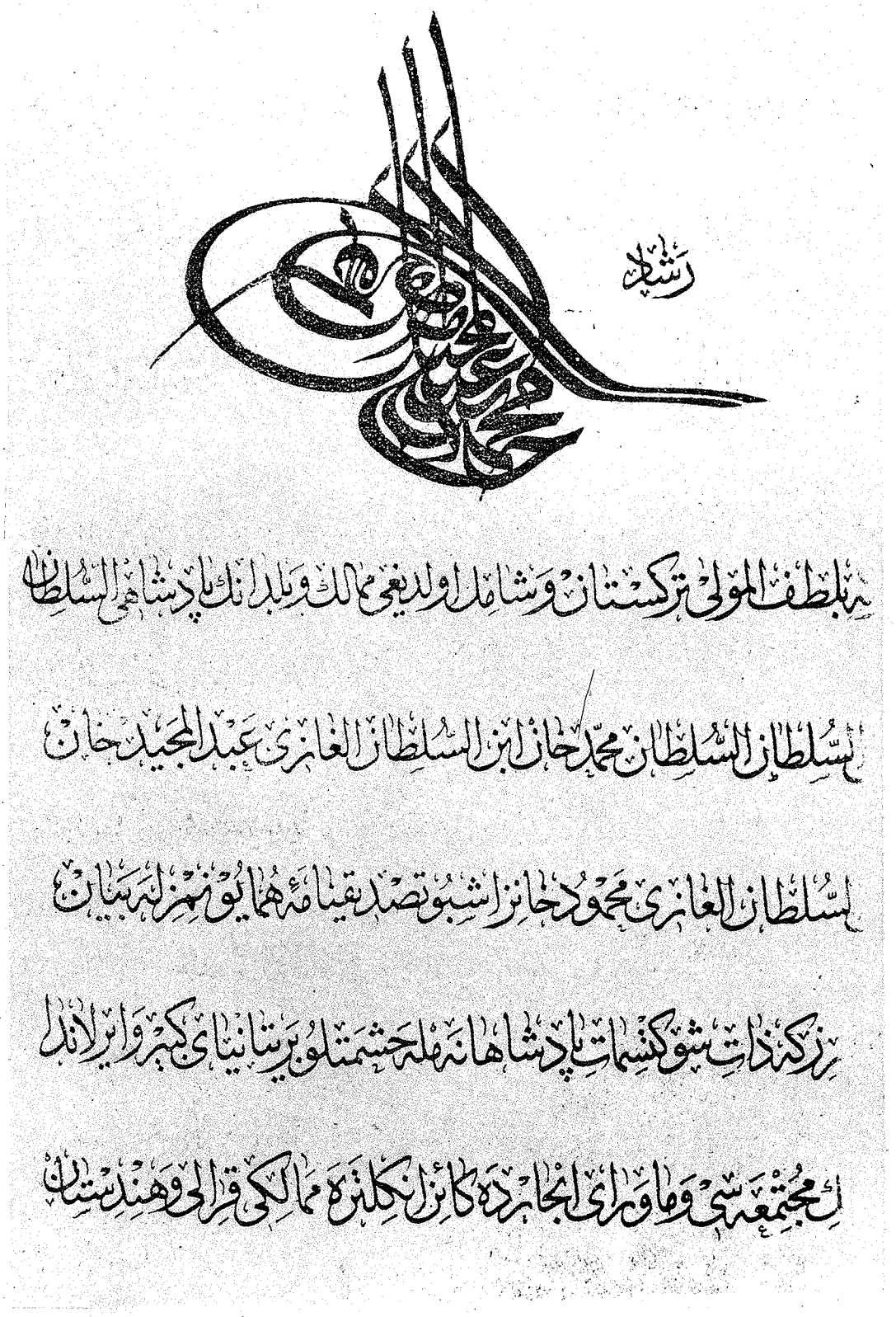
Le présent Traité sera ratifié et les ratifications en seront échangées à Constantinople, dans l'espace de trois mois. ou plutôt si faire se peut et il sera mis à exécution à partir du jour de l'échange des Ratifications

Fait à Constantinople le treize vingt cinq Décembre mil huit cent soixante deux.

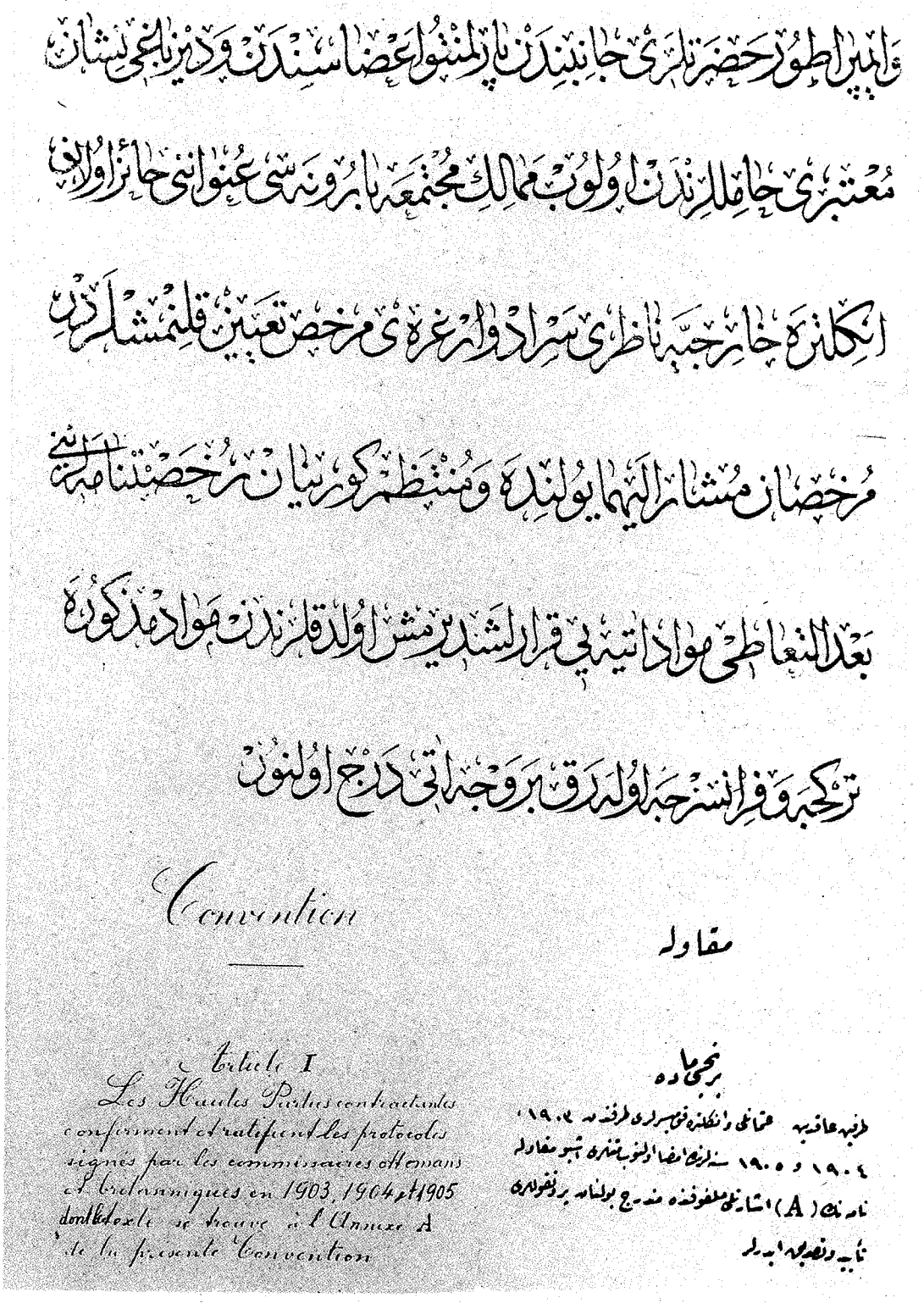
Signé Aali L. S.

Signé Edward Joy Morris. L. S.

15 ZA 1278 tarihli A.B.D. muâhedesi tasdiknâmesinin, hâtimesi Türkçe ve tevki' hat ile yazılmış son sahifesi
(NA, Microfilm 1247 roll 19)

- 41a -
İngiltere ile yapılan Aden hududu mukavelesinin Sultan Reşad'ın 19 CA 1332 tarihli tasdiknâmesinin Türkçe ve sülüs-tevki' karakterli hat ile yazılmış ilk sahifesi (PRO, FO 94/953)

Convention

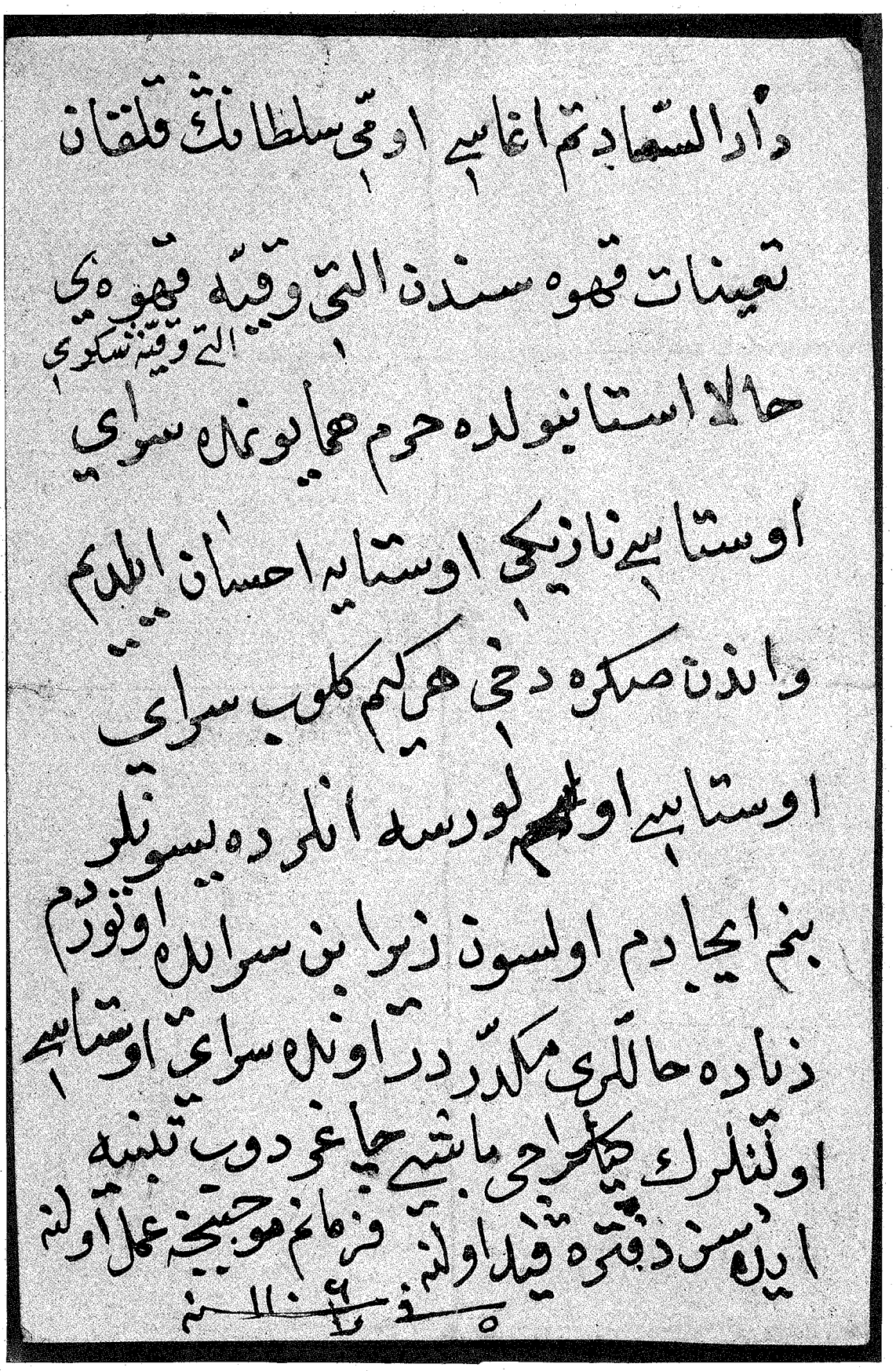
مقاوله

Article I

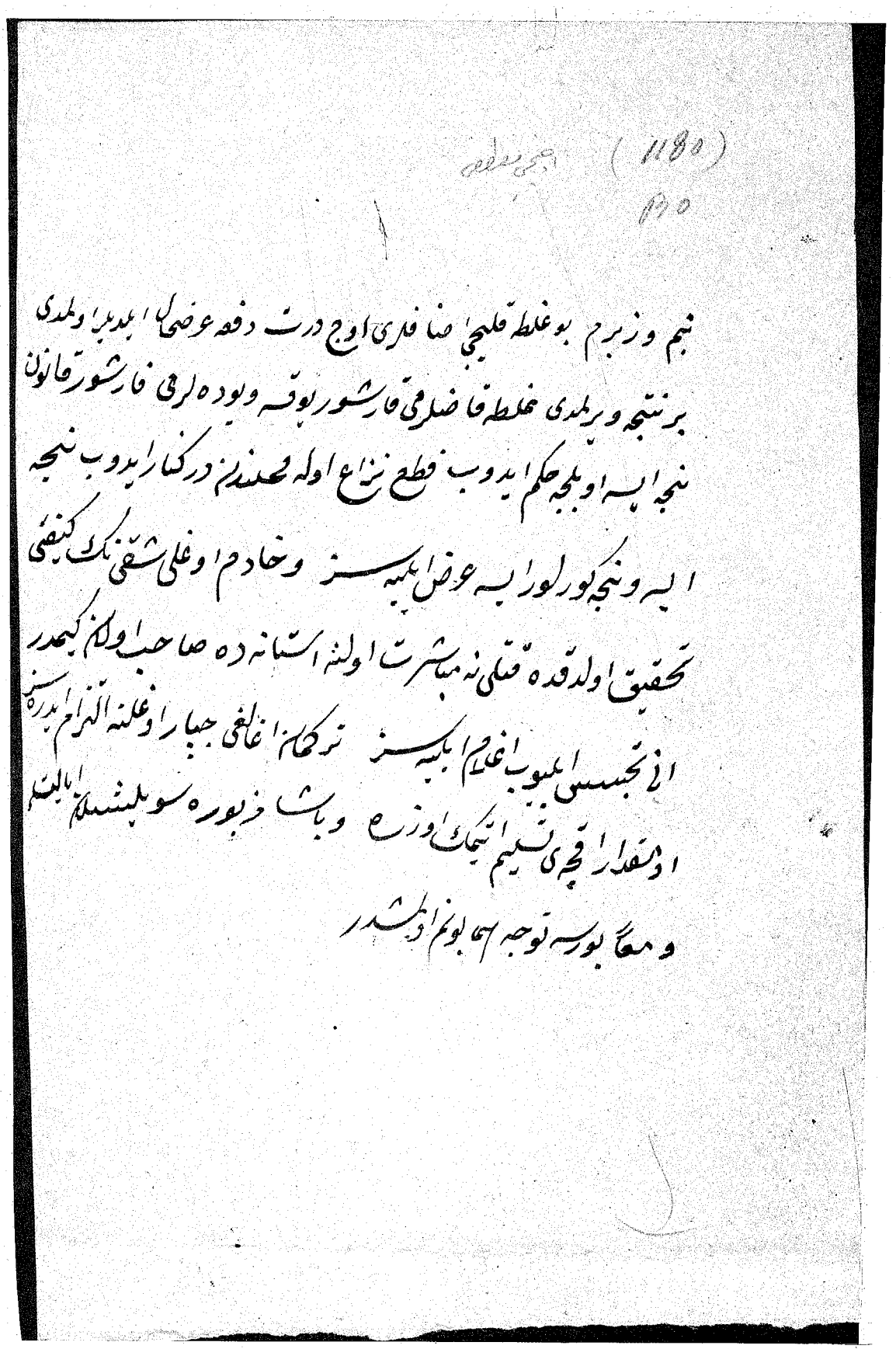
Les Hautes Parties contractantes confirment et ratifient les protocoles signés par les commissaires ottomans et britanniques en 1903, 1904 et 1905 dont le texte se trouve à l'Annexe A de la présente Convention

برنجی ماده

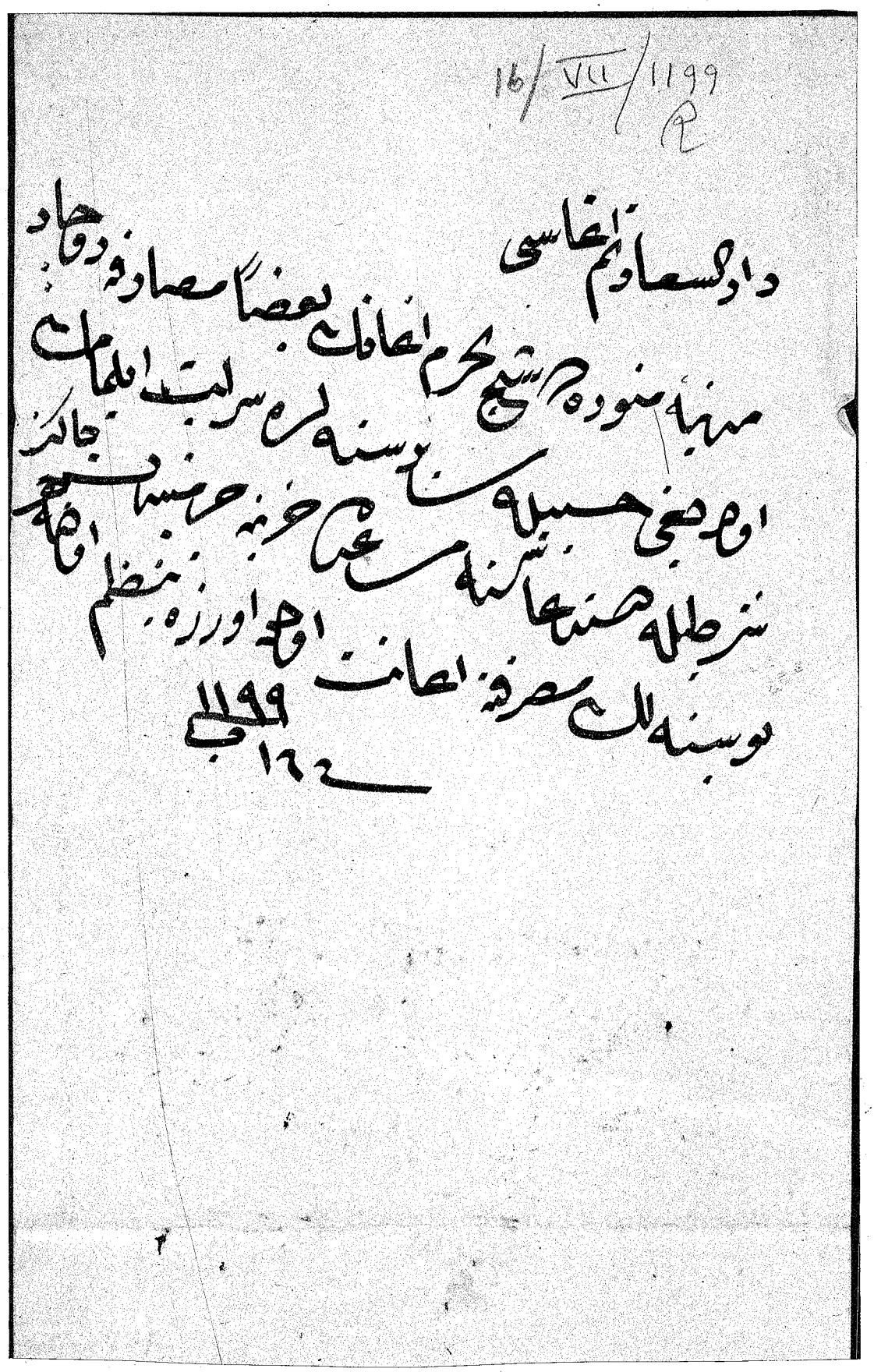
- 41b -
19 CA 1332 tarihli tasdiknâmenin maddeleri Fransızca ve Türkçe (rık'a hat ile) olarak yazılmış bir sahifesi
(PRO, FO 94/953)

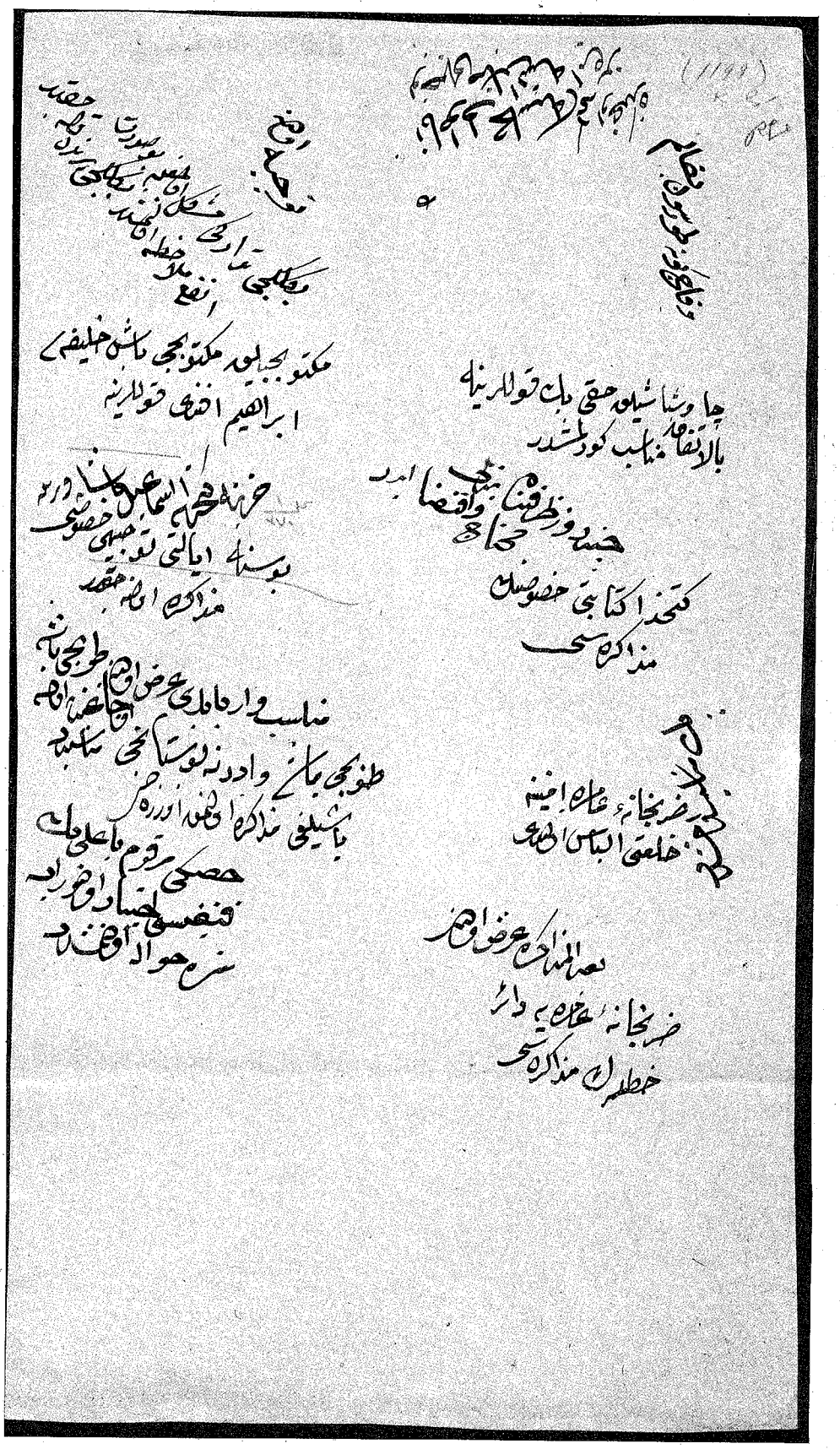
- 42 -
Sultan I. Ahmed'in dârüssaâde ağasına hitâben beyaz üzerine yazdığı tarihli hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 1/25)

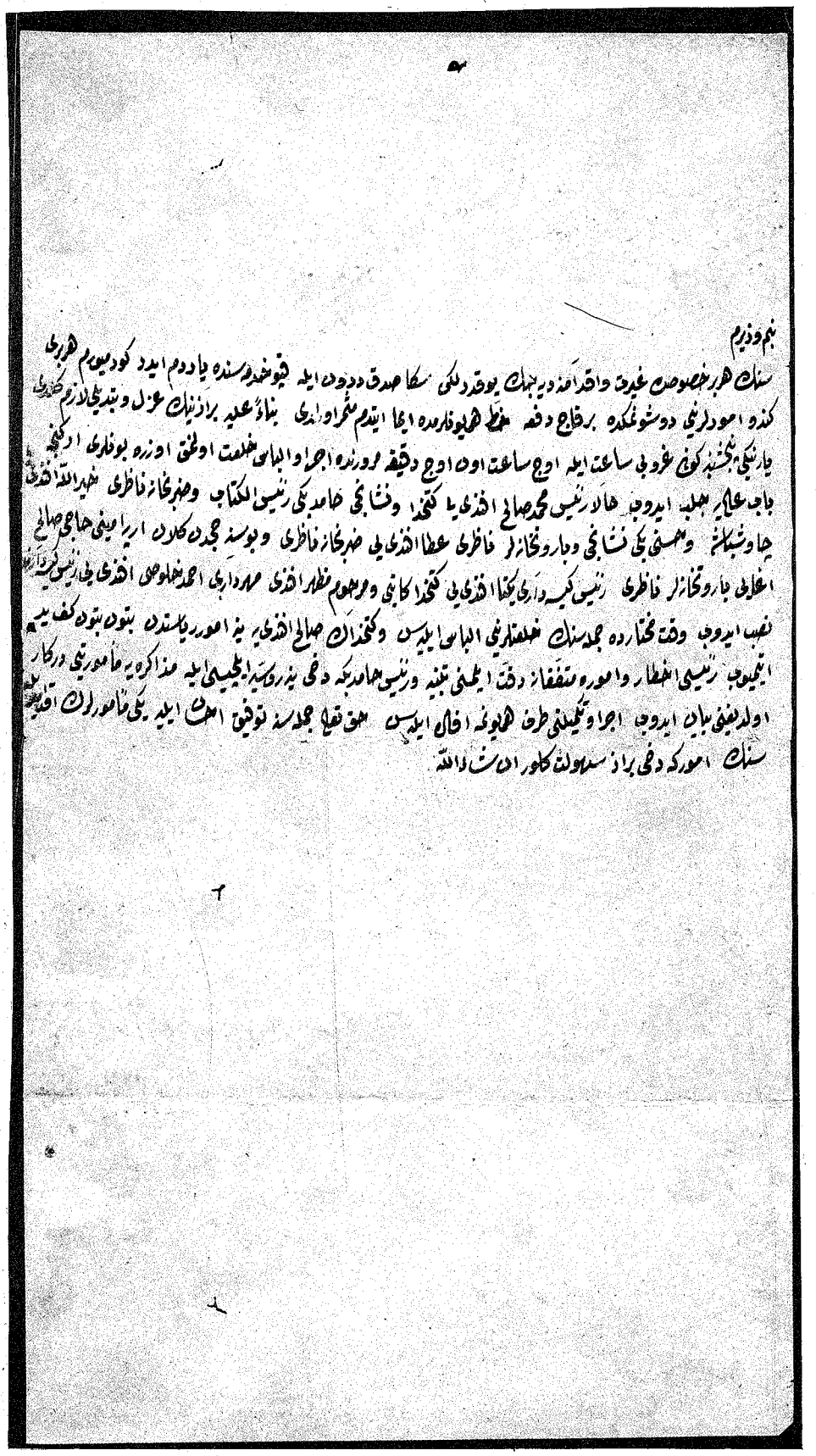
- 43 -
Sultan III. Mustafa'nın sadrâzama hitâben yazdığı beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 16/25)

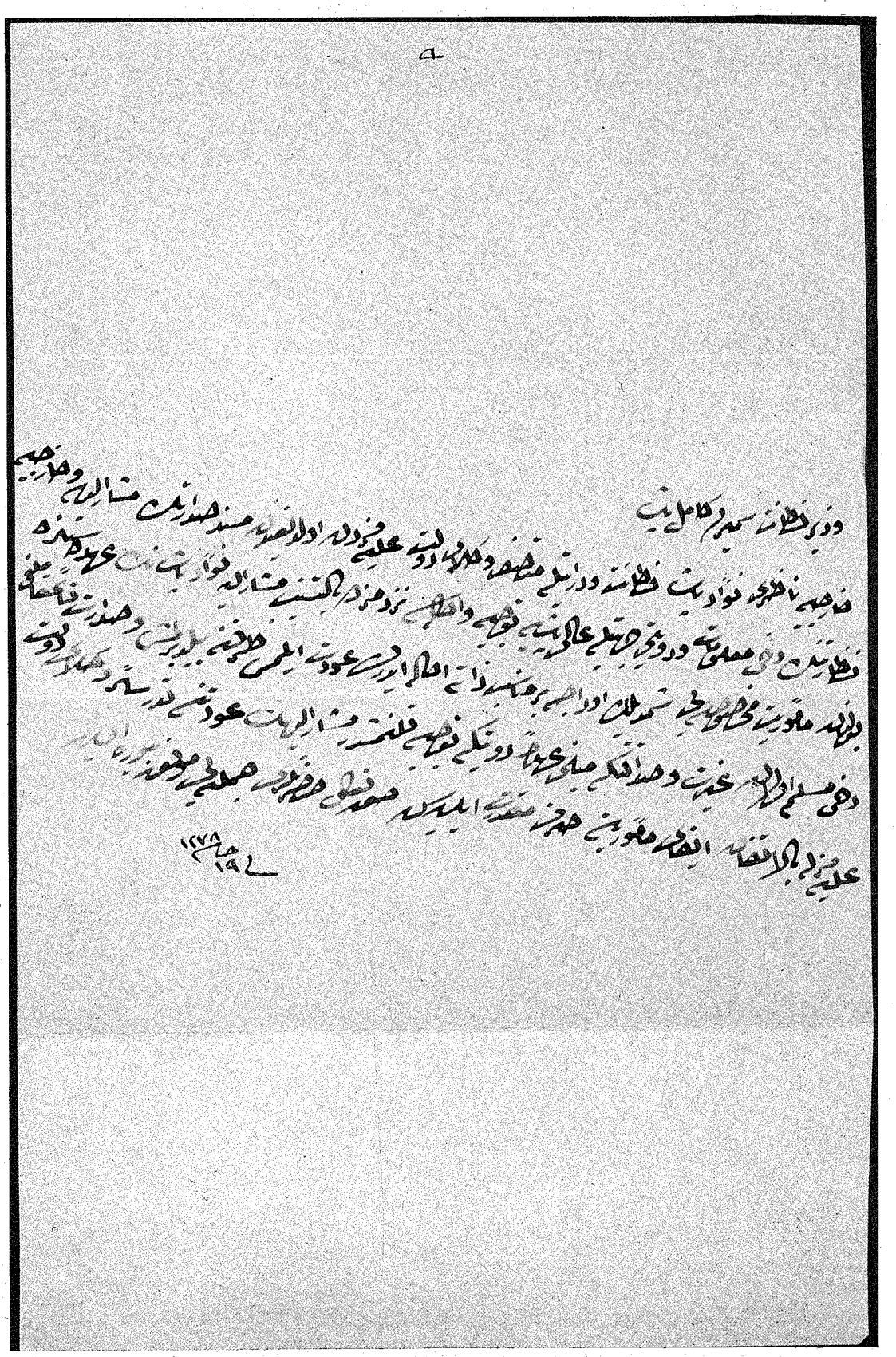
- 44 -
Sultan I. Abdülhamid'in dârüssaâde ağasına hitâben yazdığı
beyaz üzerine tarihli bir hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 26/49)

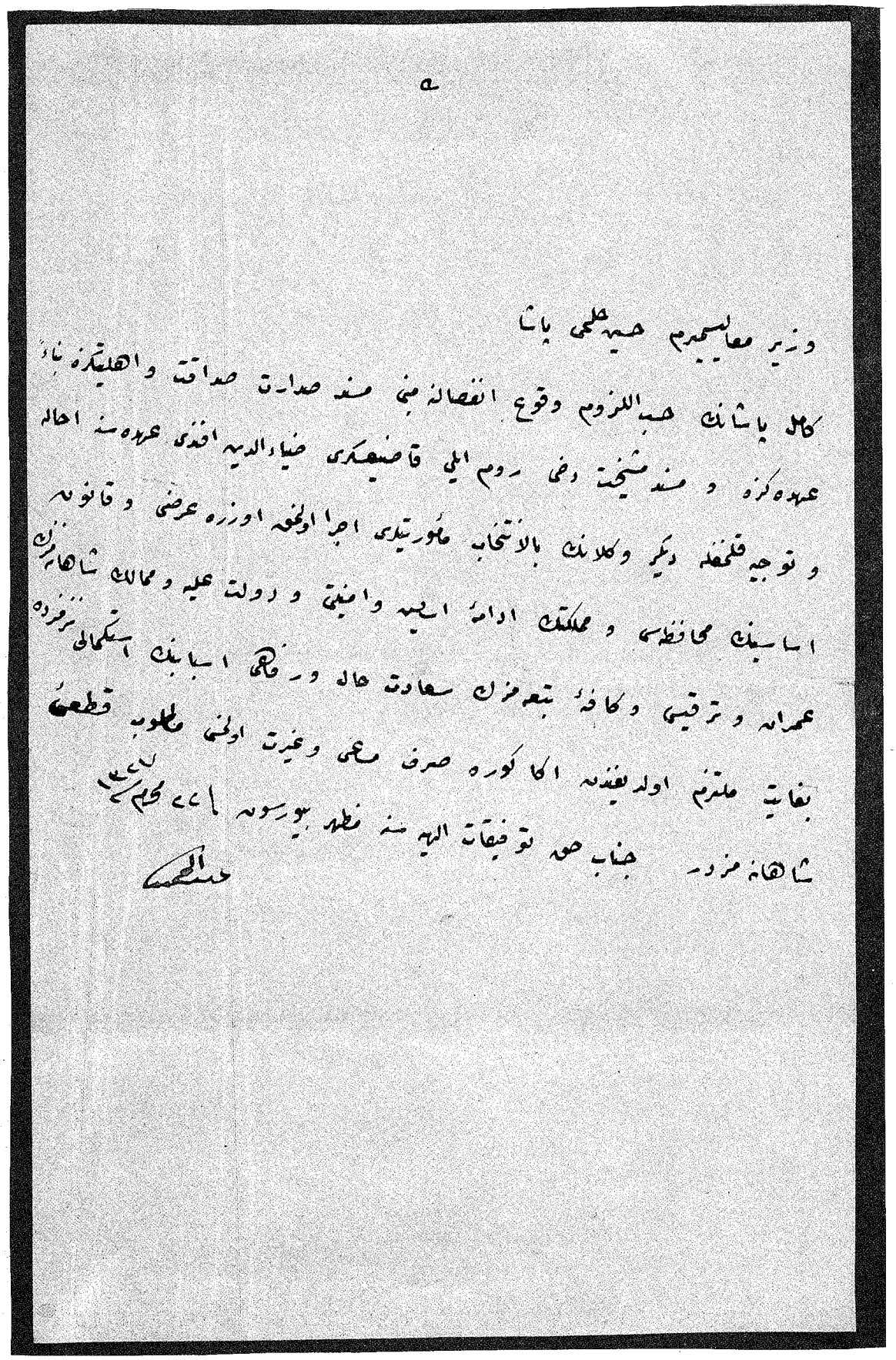
- 45 -
Sultan I. Abdülhamid'in telhis üzerine yazılacak
çeşidli hatt-ı humâyûn örnekleri ihtivâ eden bir karalaması
(A.AMD, dos. 27/35)

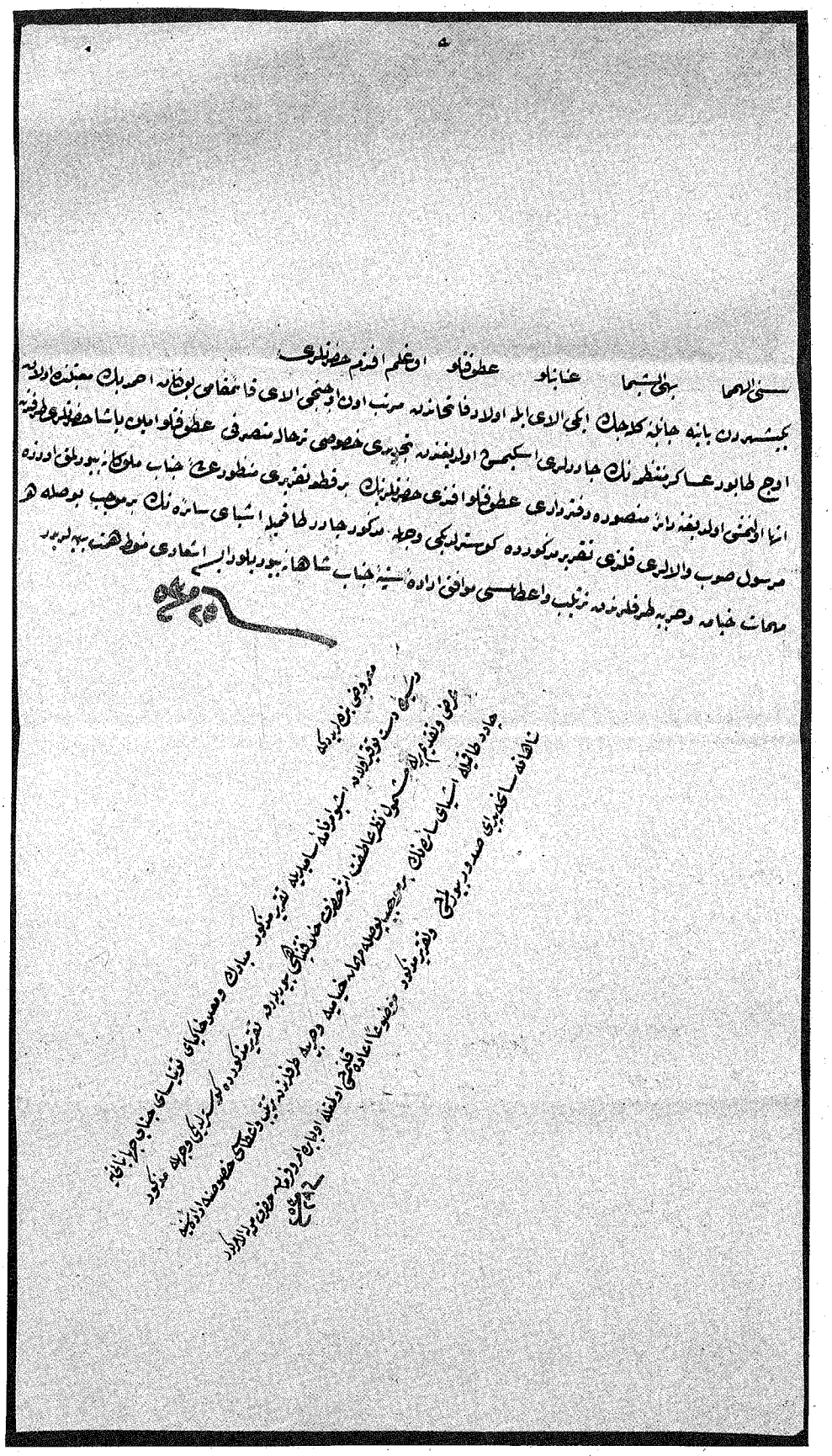
- 46 -
Sultan II. Mahmud'un sadrazama hitâben yazdığı beyaz üzerine bir hatt-ı humâyûnu (HH; nr. 51084)

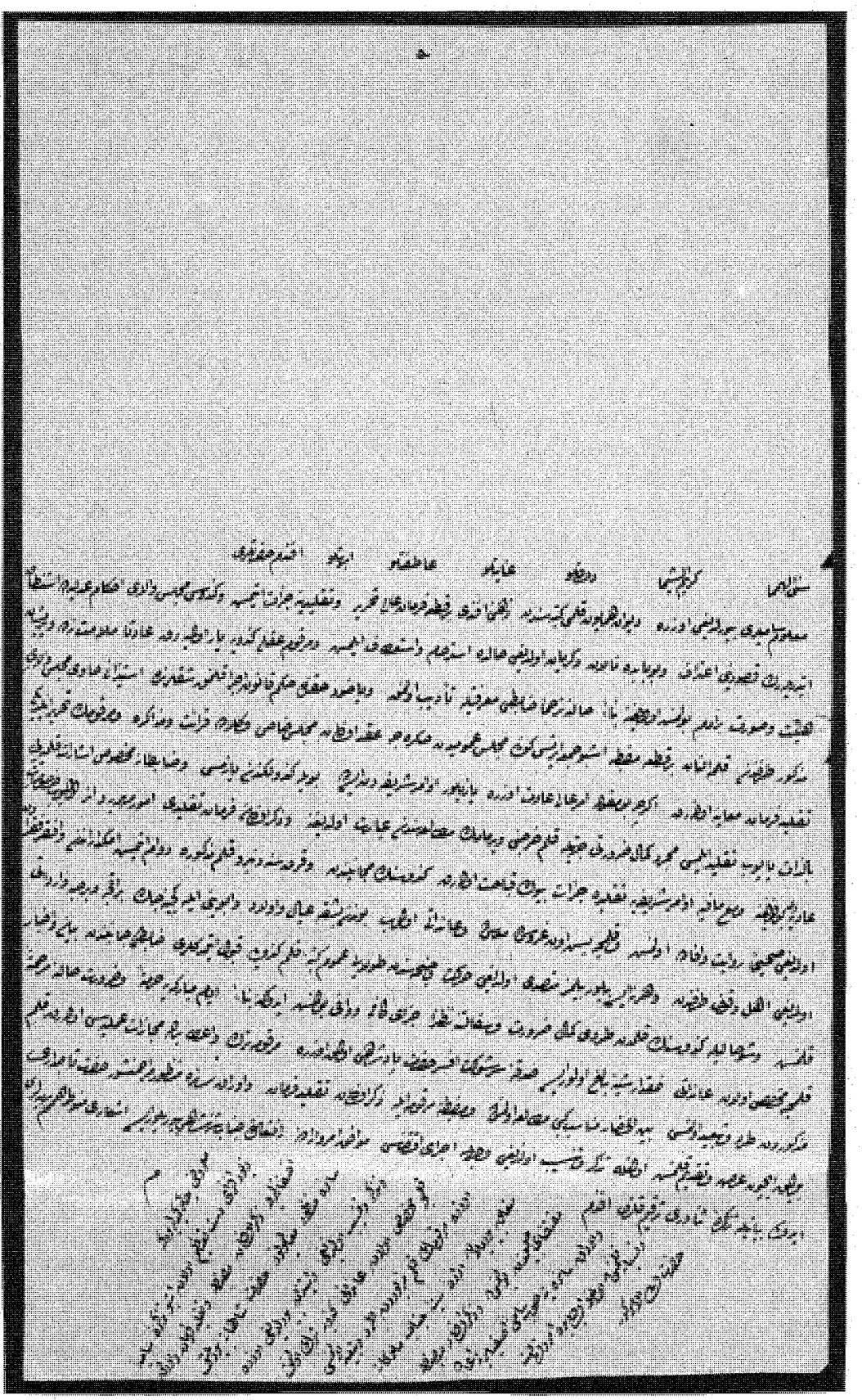
- 47 -
Sultan Abdülaziz'in sadrazama hitâben yazdığı beyaz üzerine tarihli hatt-ı humâyûnu
(İrade-D, nr. 32464)

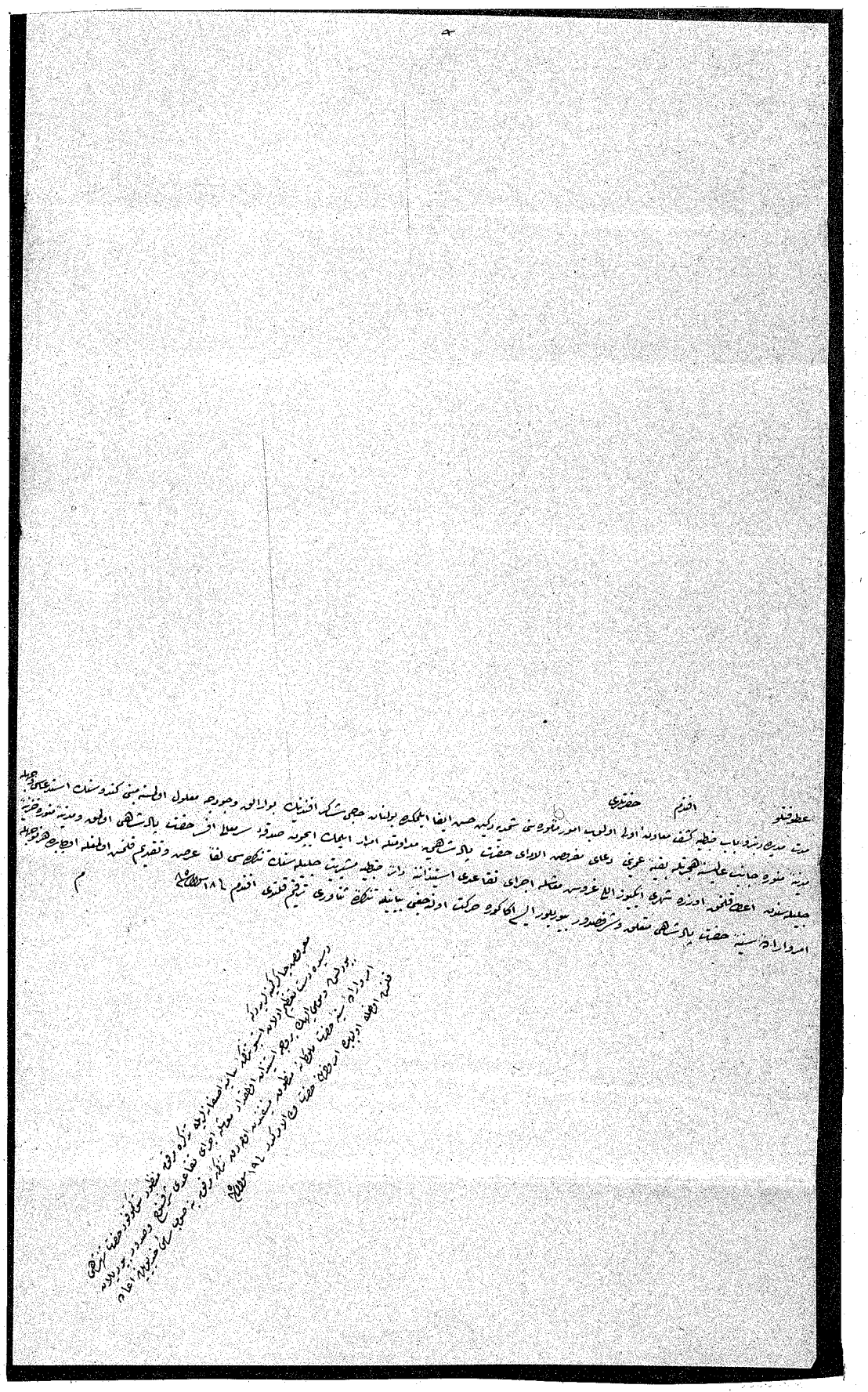
- 48 -
Sultan II. Abdülhamid'in sadrâzama hitâben yazdığı tarih ve imzalı beyaz üzerine hatt-ı humâyûnu
(YEE, 27-2605-14-75)

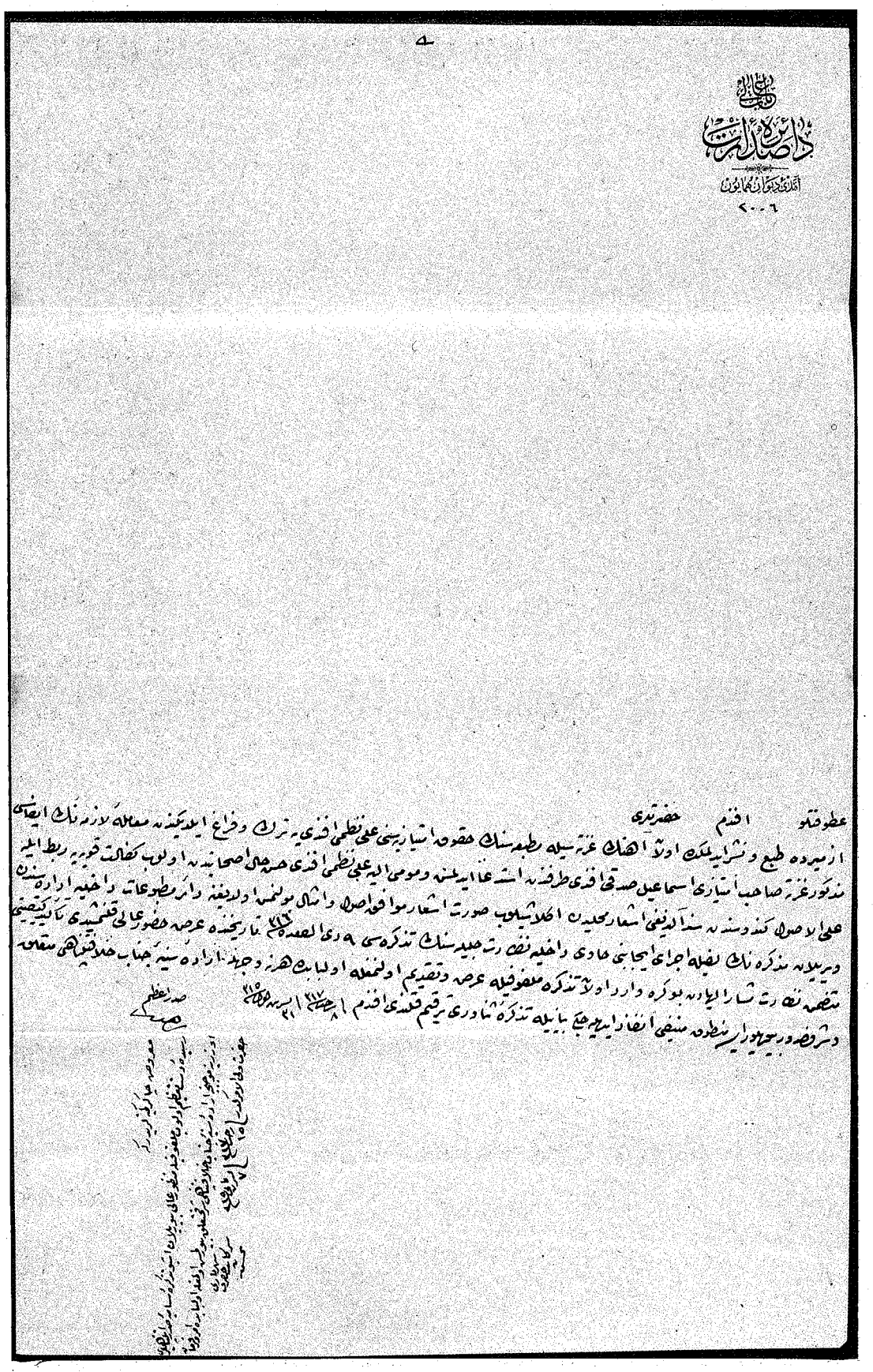
- 49 -
Tanzimat öncesinde Rauf Paşa sadâretine âid, üstte tarihli bir arz tezkiresi, altta mabeyn başkâtibi tarafından yazılmış yine tarih bulunan padişahın iradesi (HH, nr. 50926)

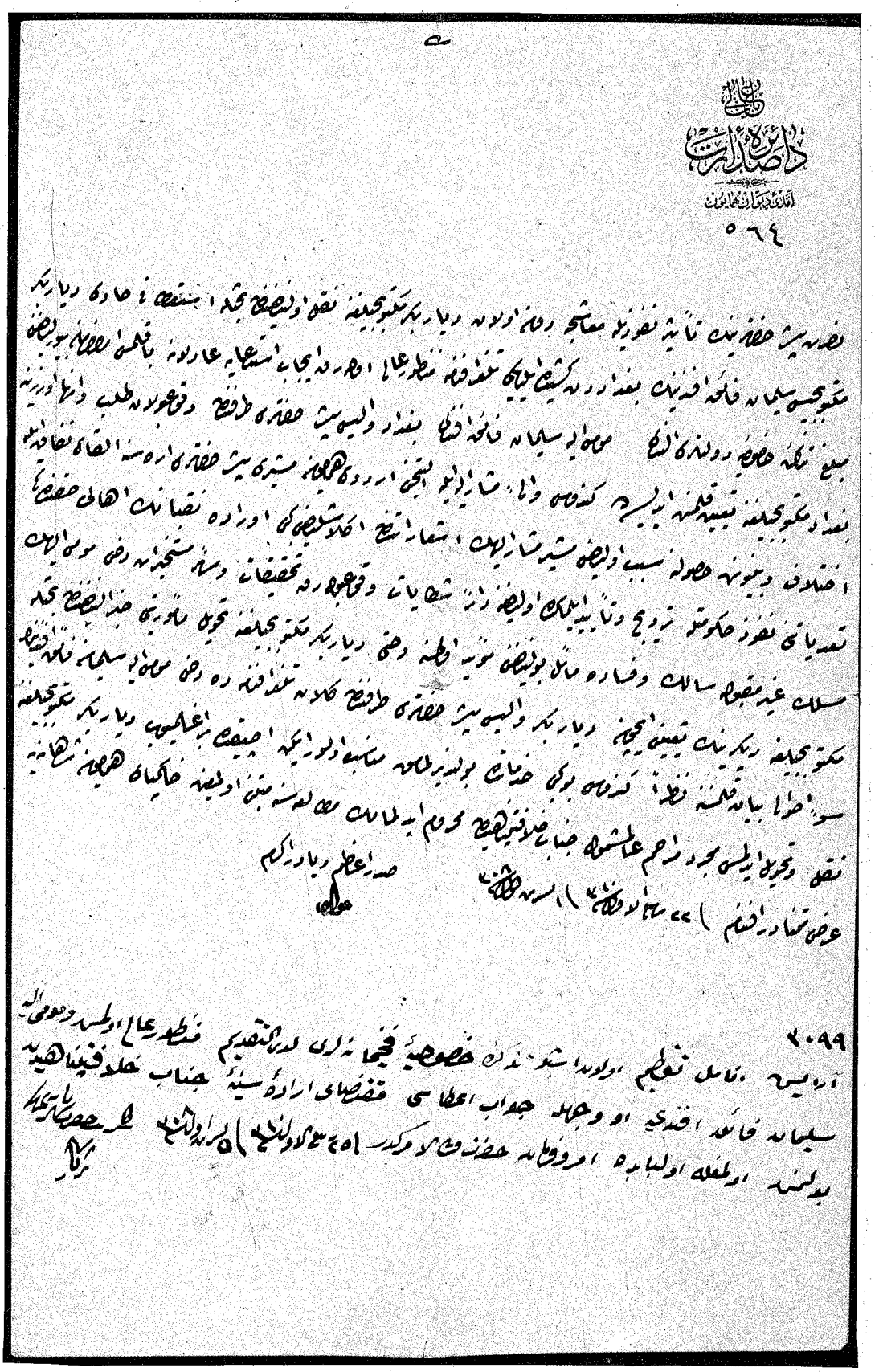
- 50 -
Uzun elkablı, imza yerinde "mim" harfi bulunan tarihsiz bir arz tezkiresi ve iradesi
(İrade-MV, nr. 811)

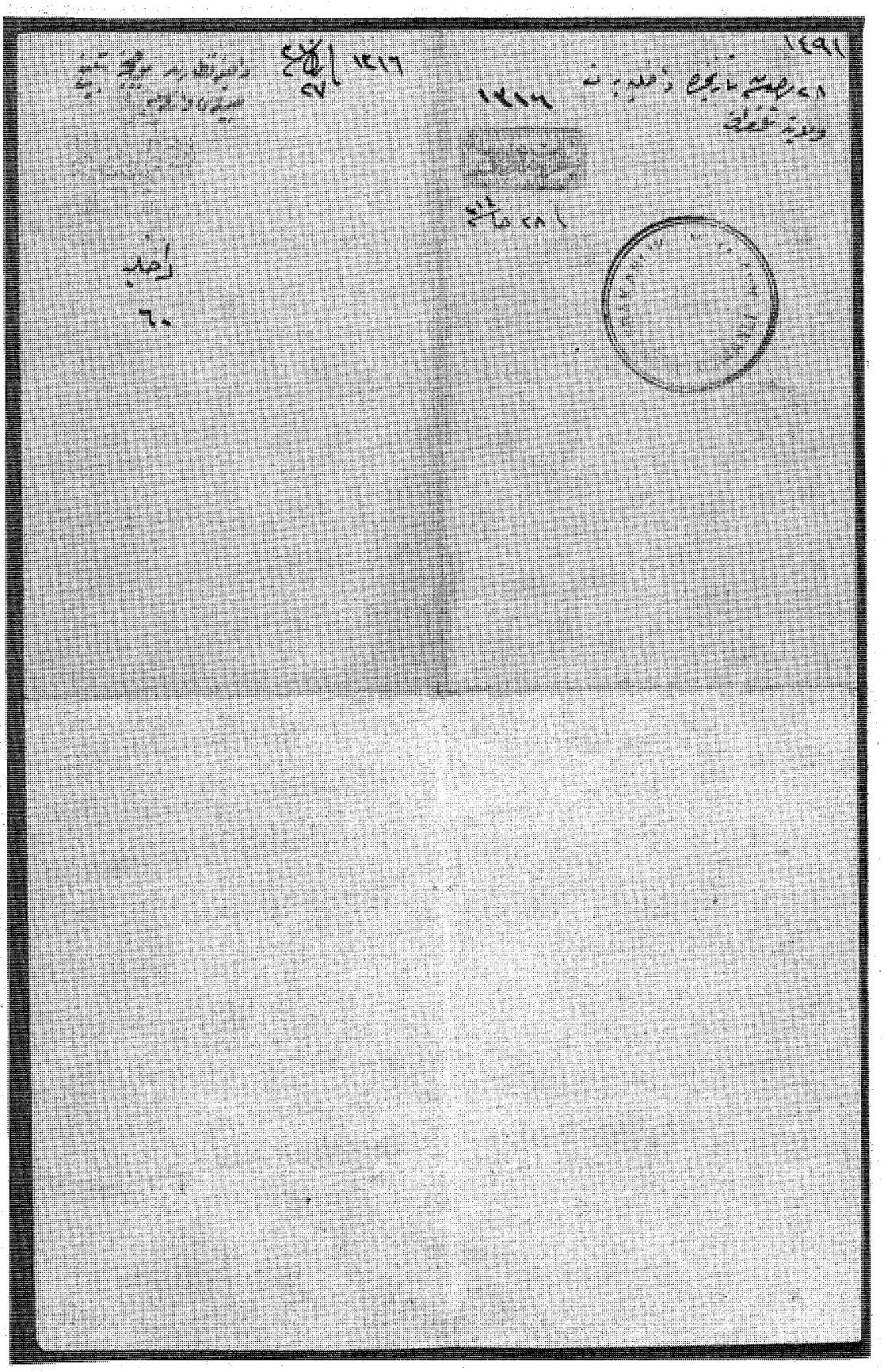
- 51 -
Elkabın sadeleştirilmesinden sonraya âid tarihli,
fakat imzasız bir arz tezkiresi ve irade
(İrade-D, nr. 40810)

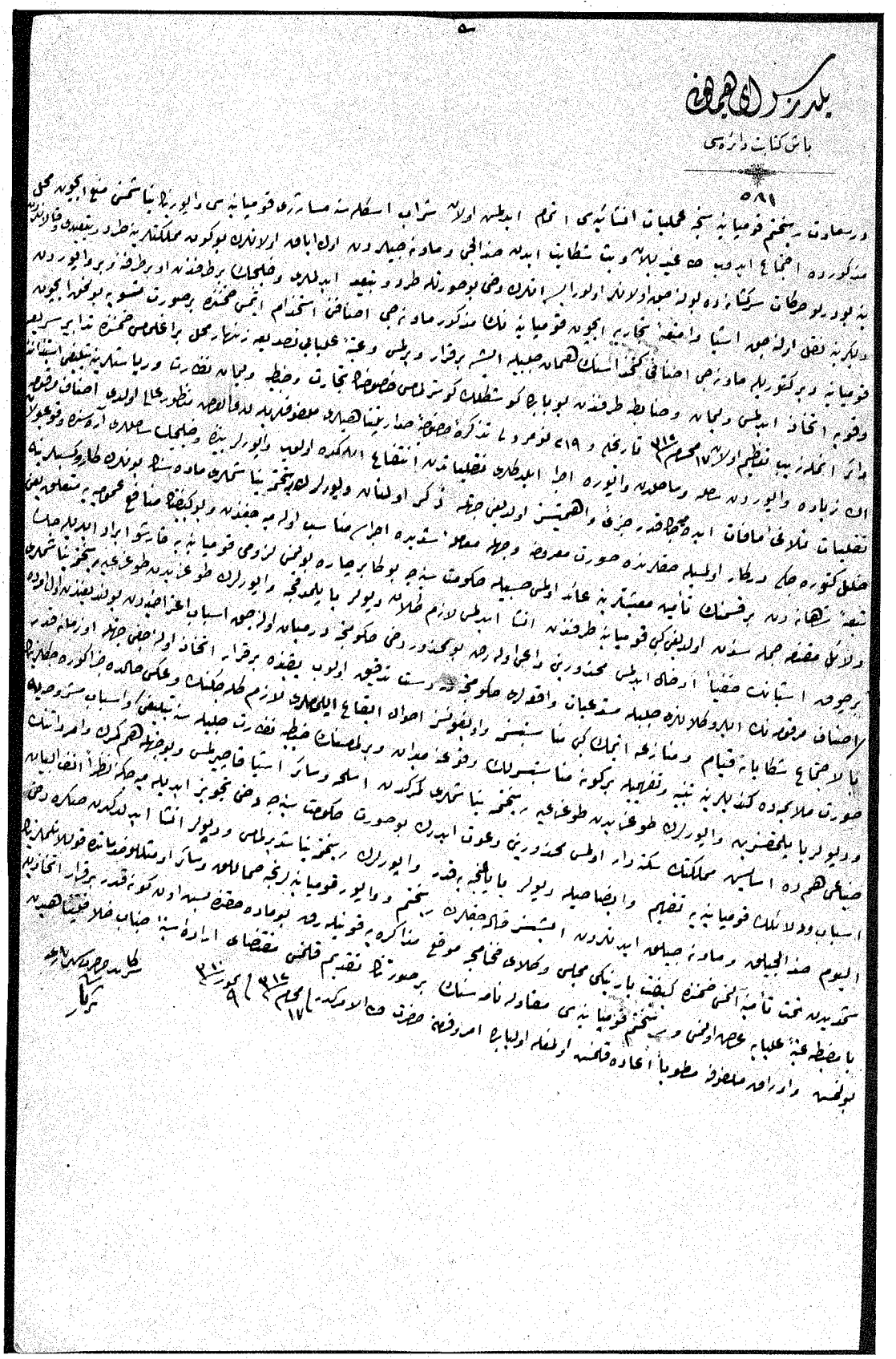
-52 -
Başlıklı kâğıda yazılmış, her ikisinde de tarih ve imza bulunan
bir arz tezkiresi ve iradesi
(İrade-D, nr. B 317/6)

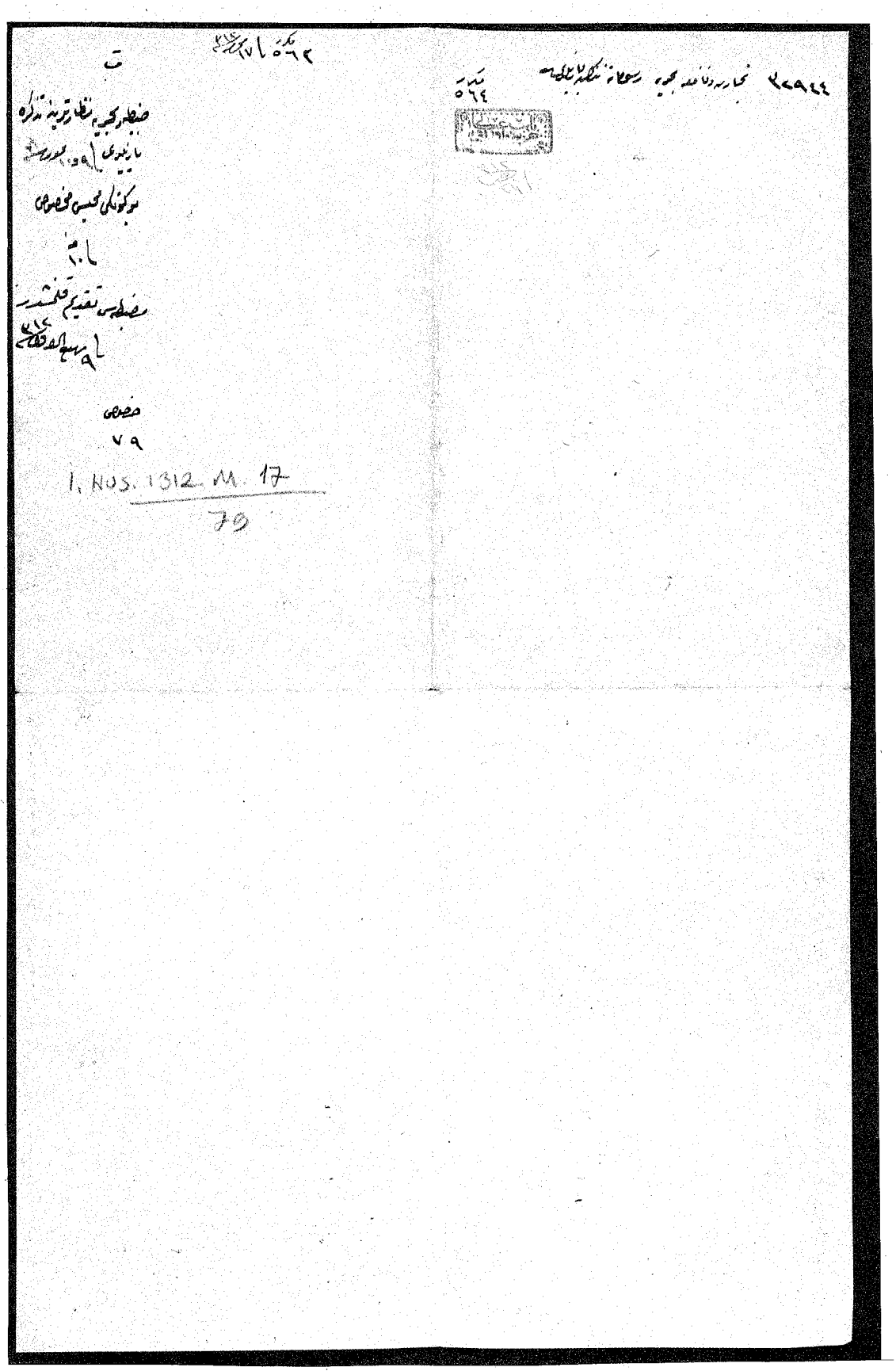
- 53a -
Başlıklı kâğıda yazılmış bir husûsî ma'rûzat ve iradesi
(İrade-D, nr. RA 1310/60)

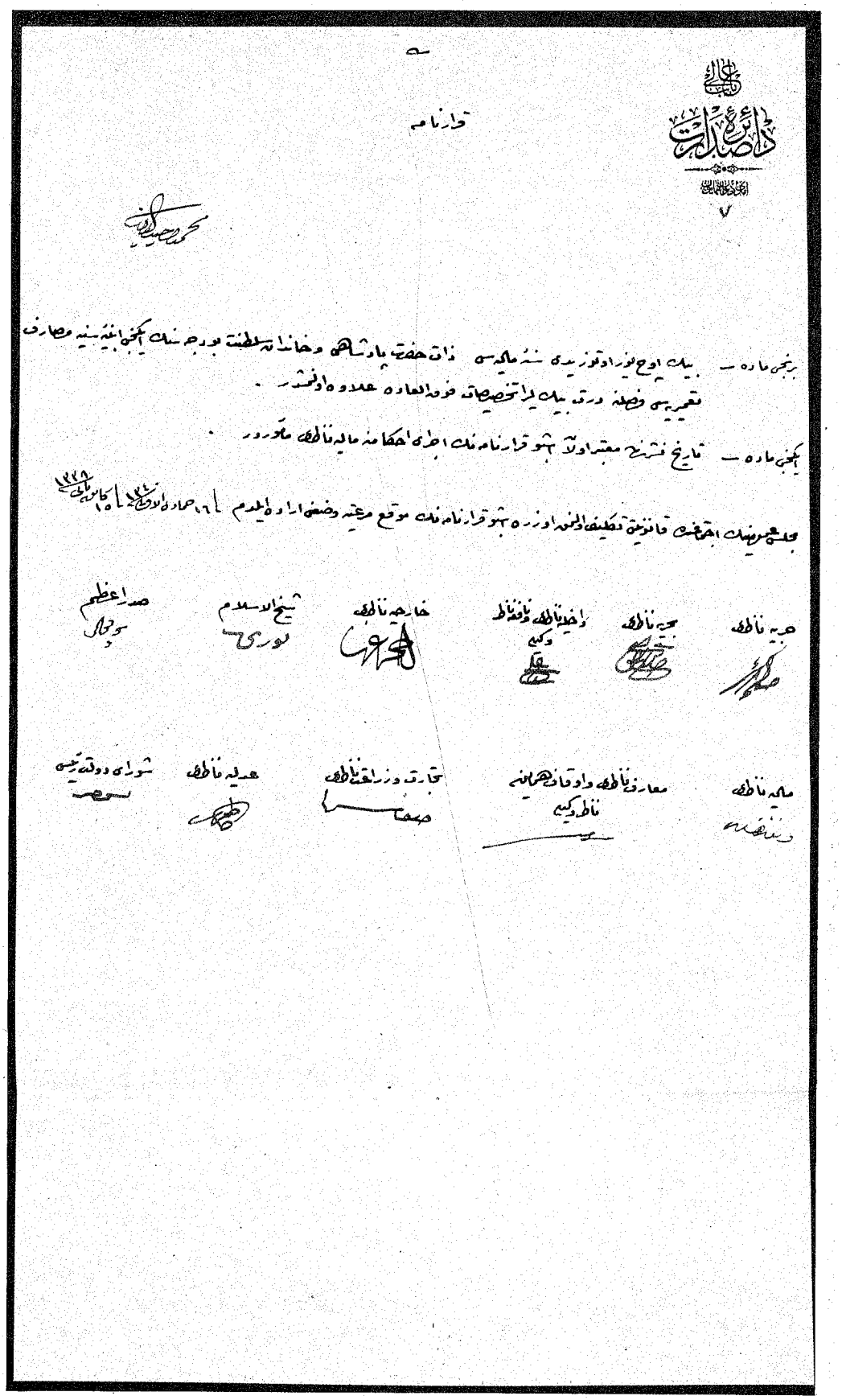
- 53b -
1310 tarihli husûsî ma'rûzatın arkasındaki muâmele kayıdları
(İrade-D, nr. RA 1310/60)

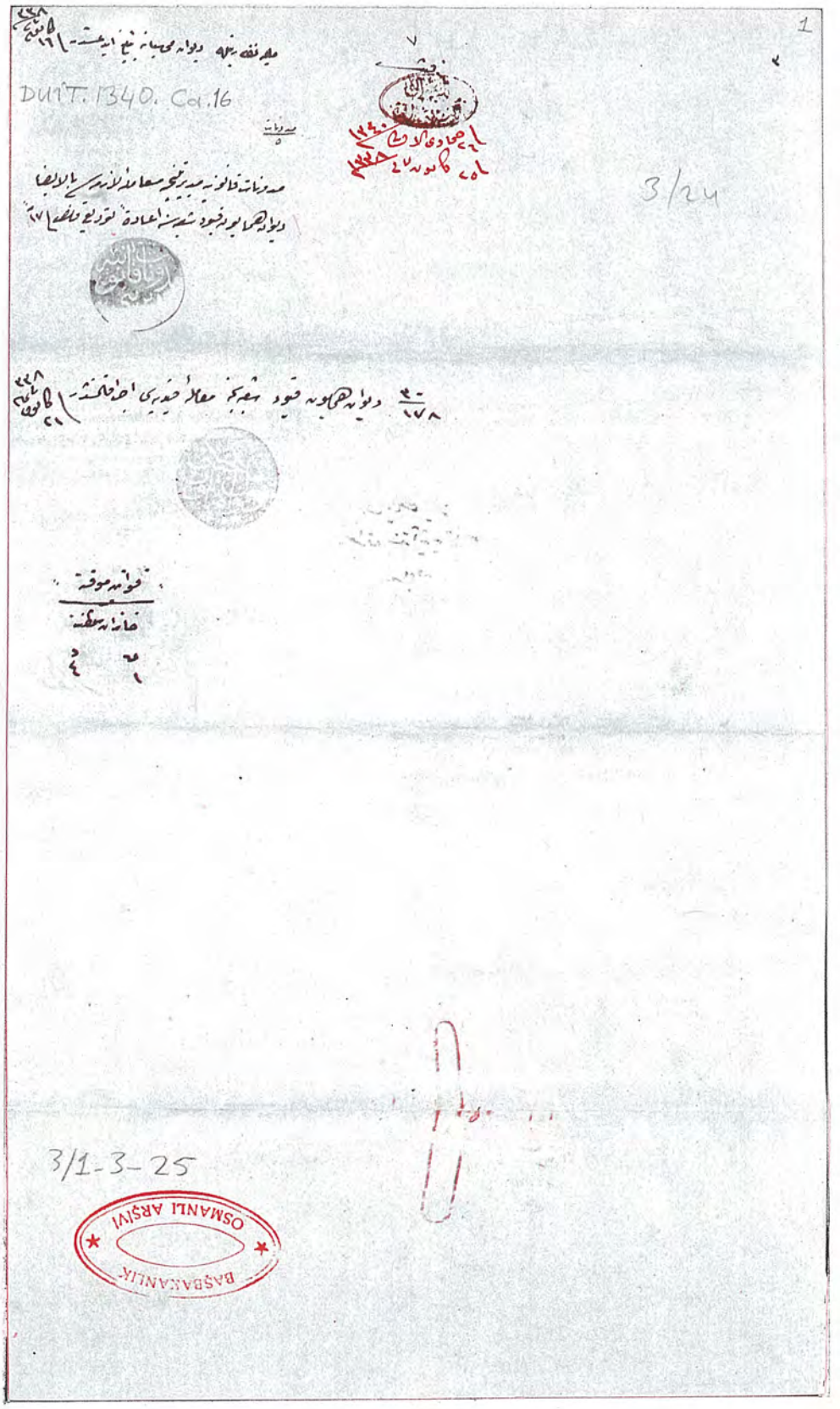
- 54a -
"Yıldız Saray-ı Humâyûnu" başlıklı kâğıda yazılmış
17 M 312 / 9 Temmuz 310 tarihli bir husûsî irade
(İrade-Hus, nr. 79)

- 54b -
17 M 1312 tarihli husûsî iradenin arkasındaki muâmele kayıdları
(İrade-Hus, nr. 79)

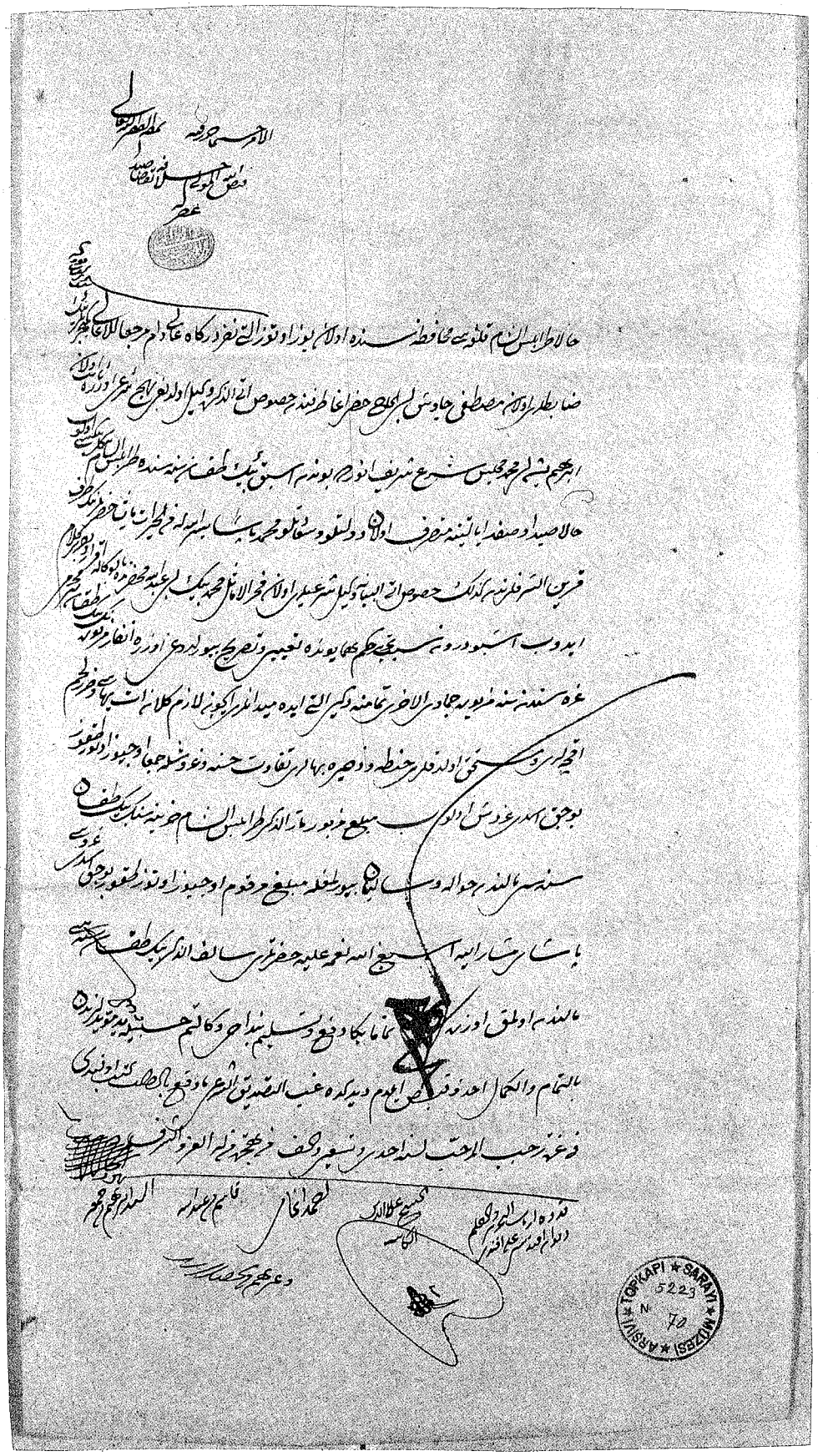
- 55a -
Bütçeye ilâve ile ilgili kararnâmenin tatbiki için 16 CA 1340 / 15 I 1338 tarihli ve Sultan Vahdeddin'in imzasını taşıyan irade
(DUİT, dos. 3/1-3-25)

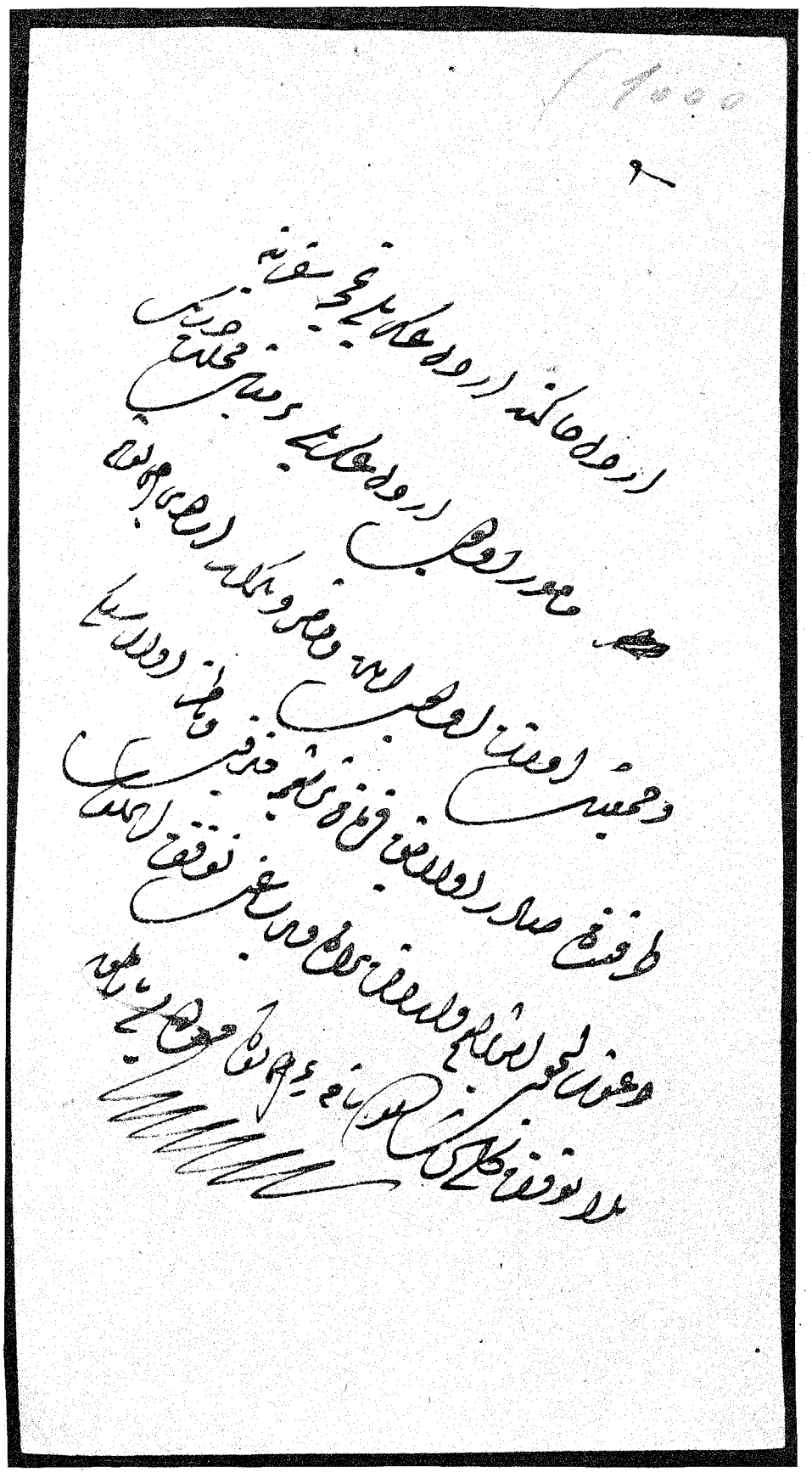
- 55b -
15 CA 1340 tarihli iradenin muâmele kayıdları bulunan arka yüzü
(DUİT, dos. 3/1-3-25)

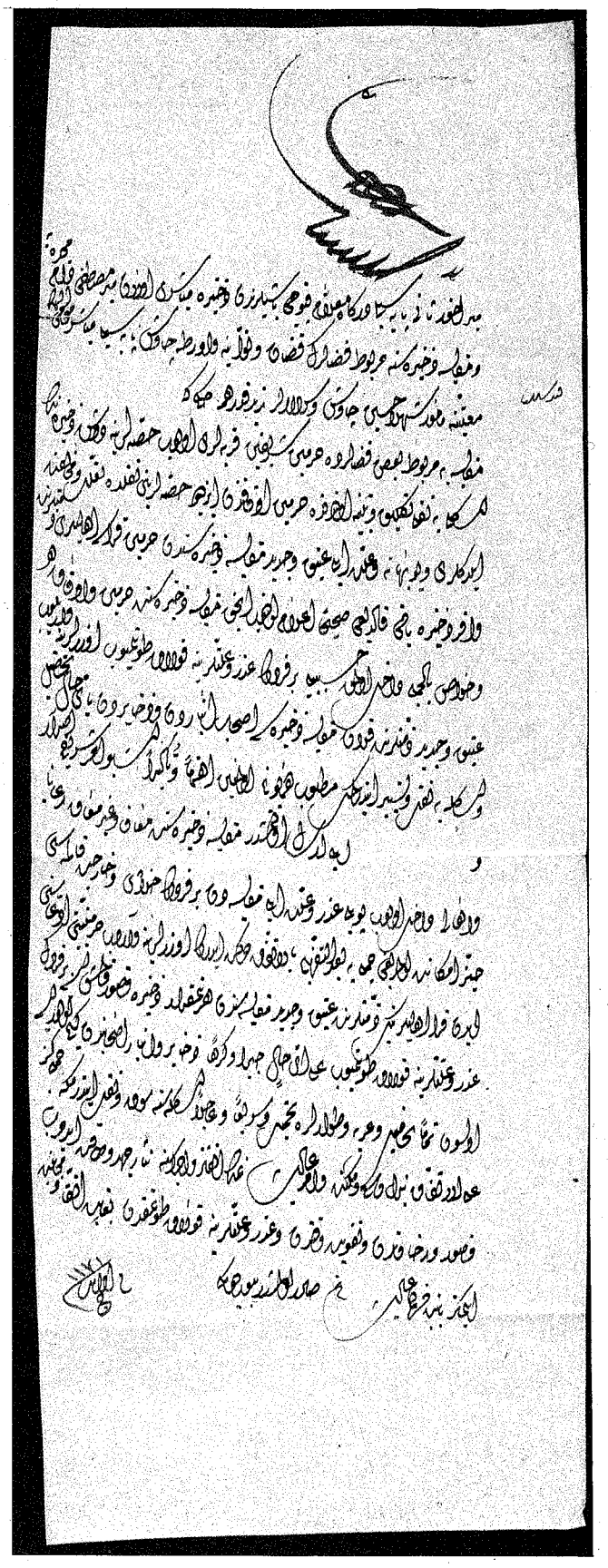
- 56a -
Trablusşam Beylerbeyisine hitâben yazılmış
28 RA 1091 tarihli bir sebeb-i tahrir hükmü
(TSMA, nr. E. 5223/70)

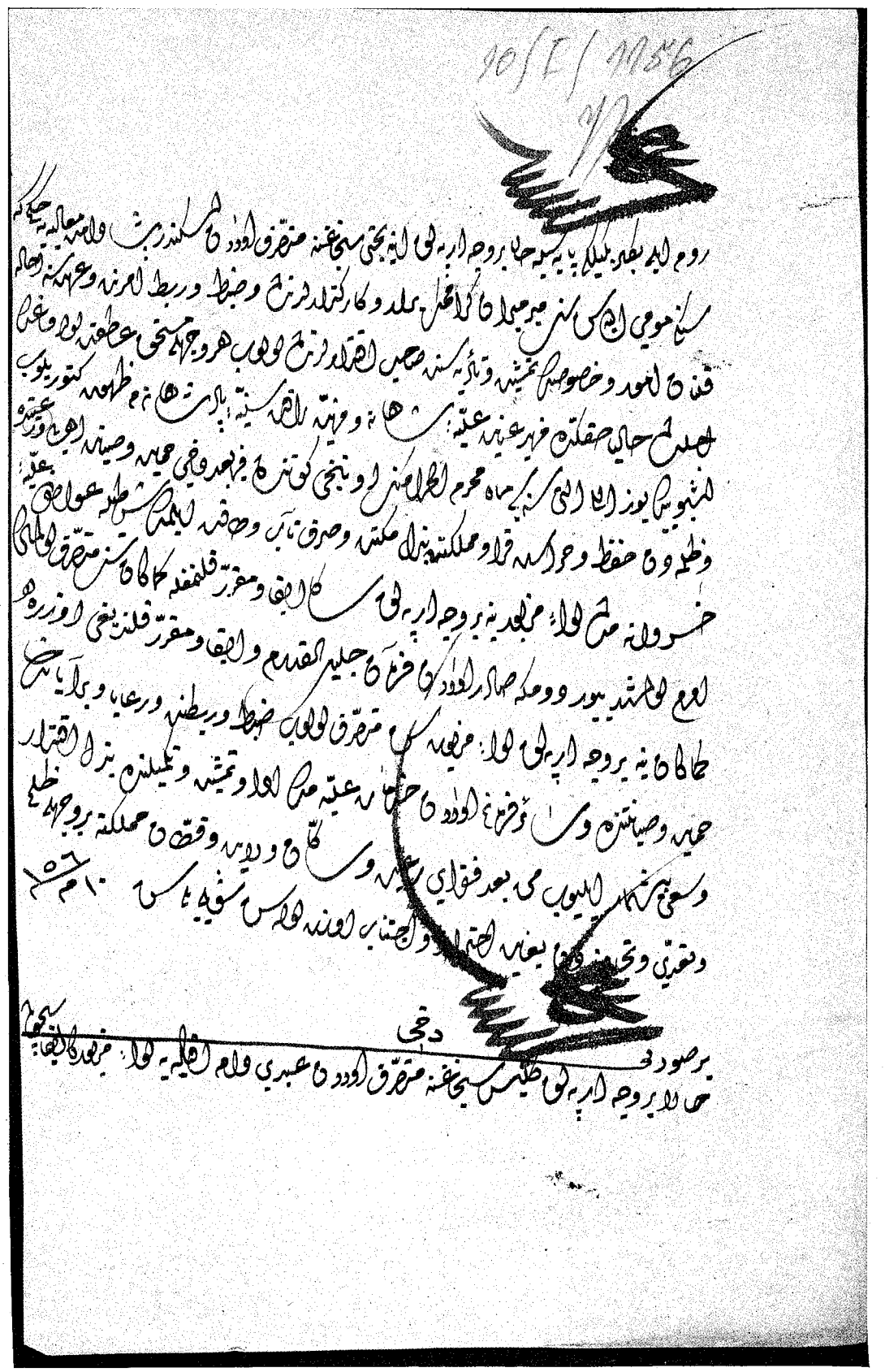
- 56b -
28 RA 1091 tarihli sebeb-i tahrir hükmünün hüccet-i zahriyye ve defterdar imzaları bulunan arka yüzü
(TSMA, nr. E. 5223/70)

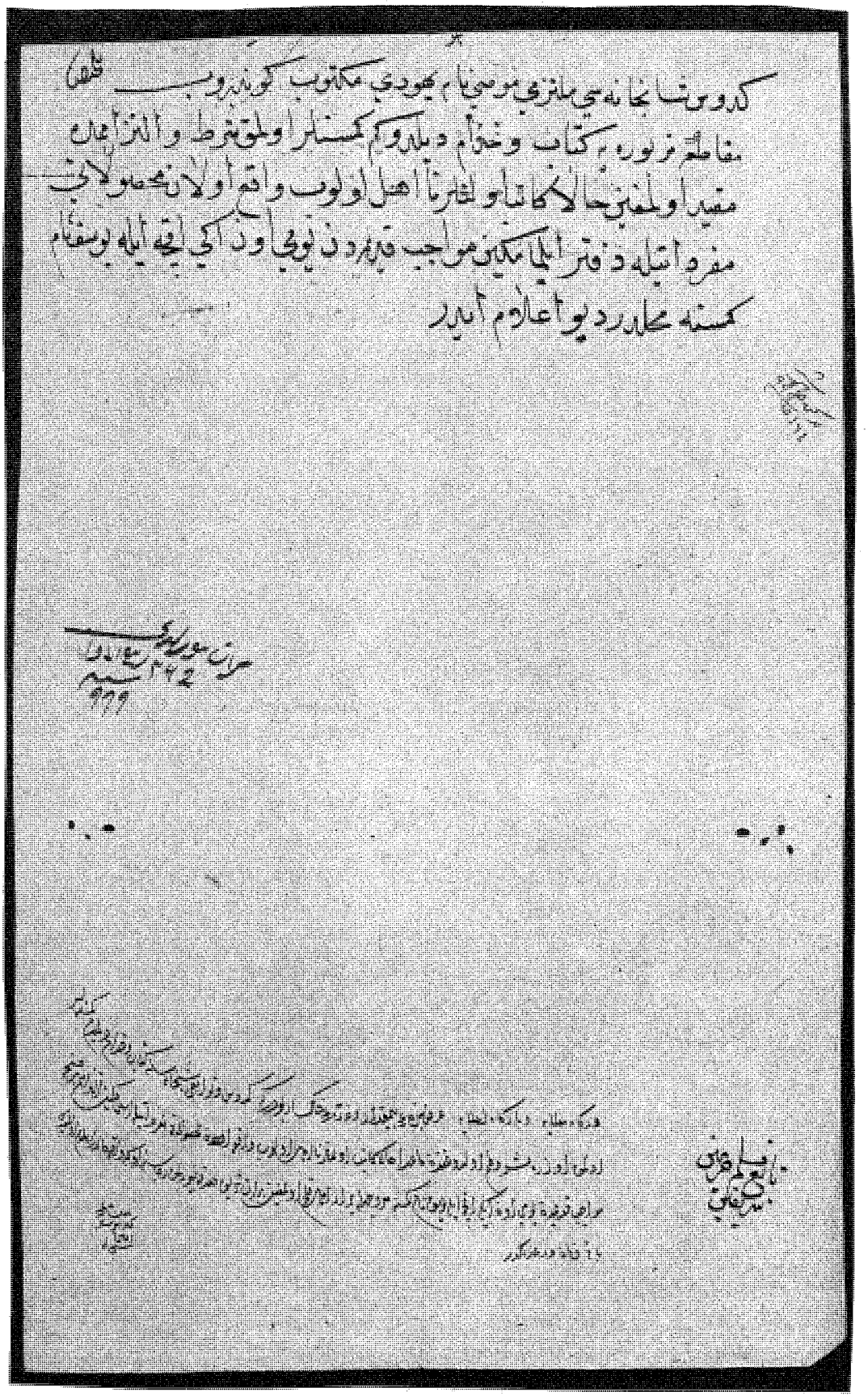
- 57 -
Erdel Hâkimine hitâben yazılmış
beyaz üzerine buyuruldu
(A.DVN, dos. 5/12)

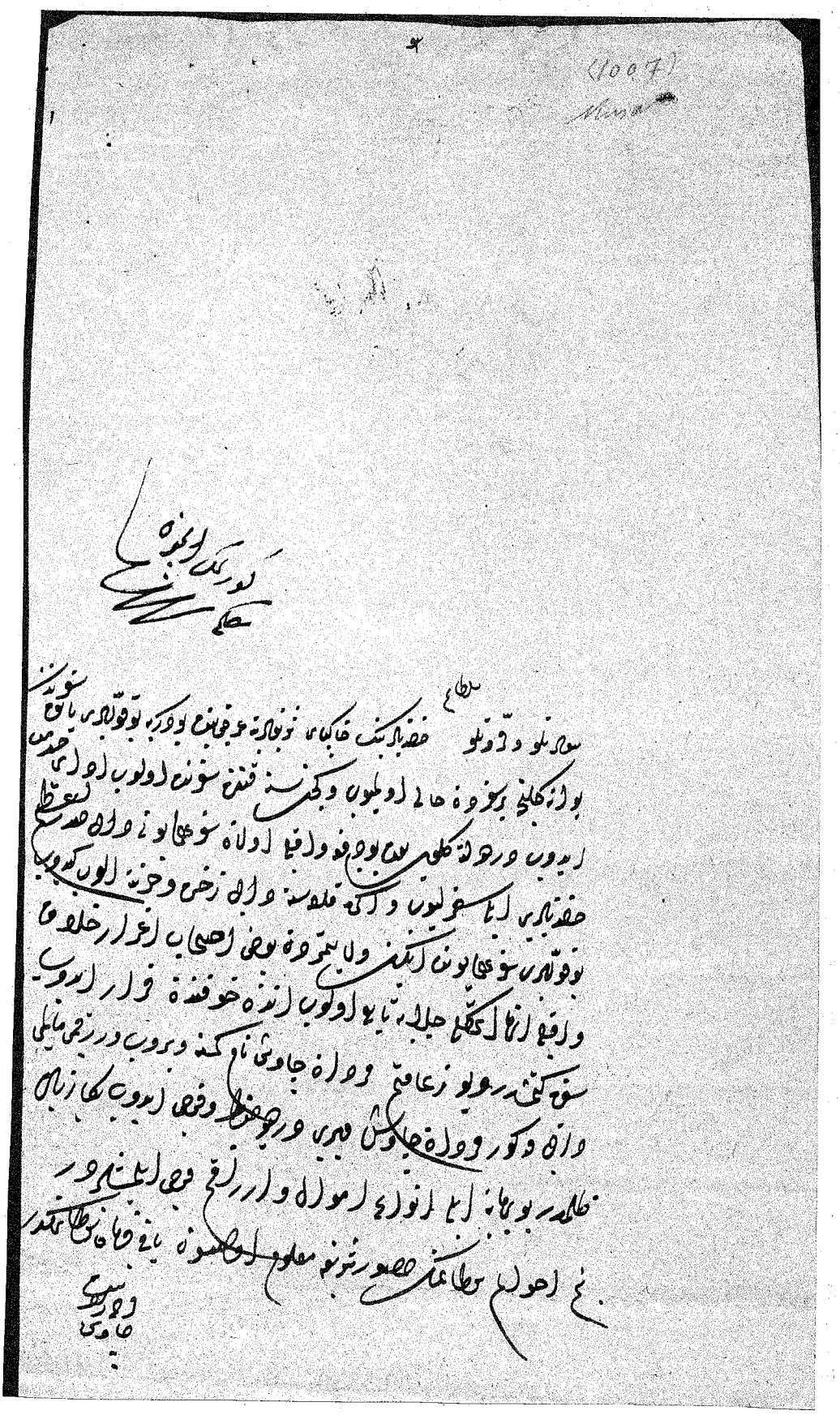
- 58 -
Tek yere yazılacak, dîvânî hatla kaleme alınmış bir ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu" ve "sahh" (Evâil-i C 1171)
(A.DVN.MHM, dos. 50/22)

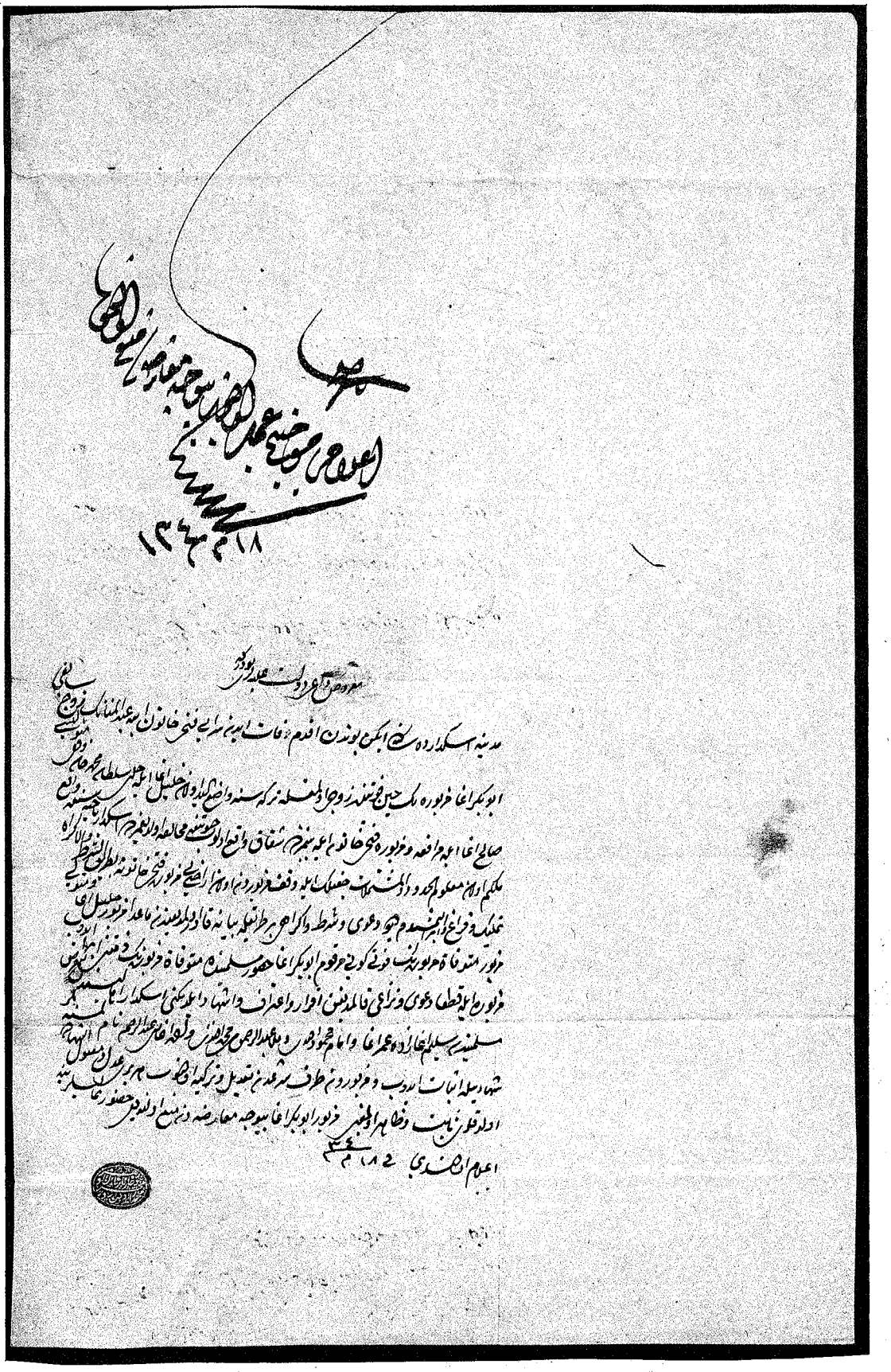
- 59 -
İki yere gönderilecek, dîvânî hatla yazılmış, bir ferman müsveddesi üzerinde "buyuruldu"lar ve "sahh"lar (10 M 1156)
(A.DVN, dos. 2130/15)

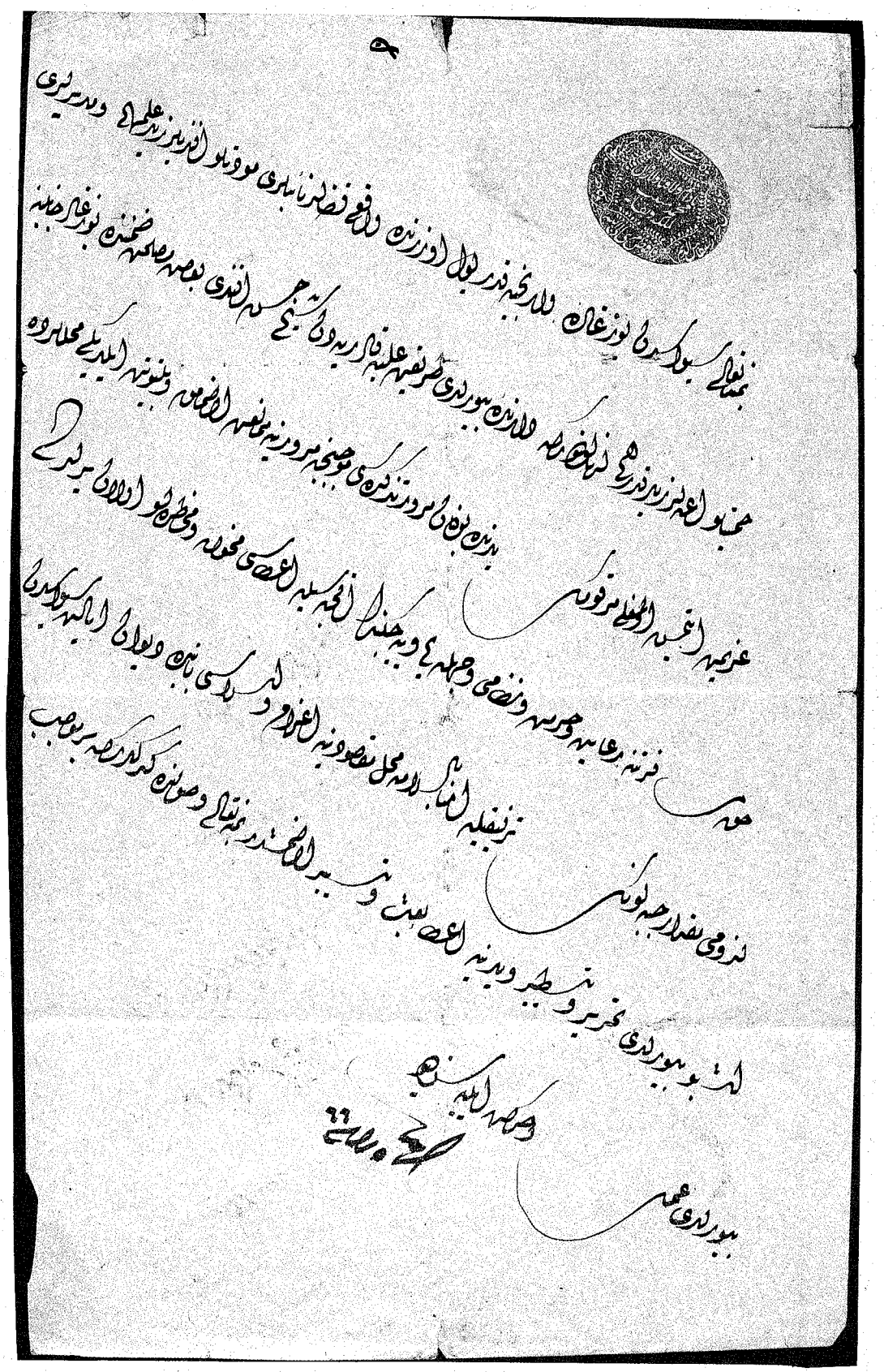
- 60 -
Altta arz, üstte sadrâzamın telhisi, sol üst köşede padişahın hatt-ı humâyûnu, orta yerde "berat buyuruldu"ğunu gösteren tarihli bir buyuruldu"
(TSMA, nr. E. 11314)

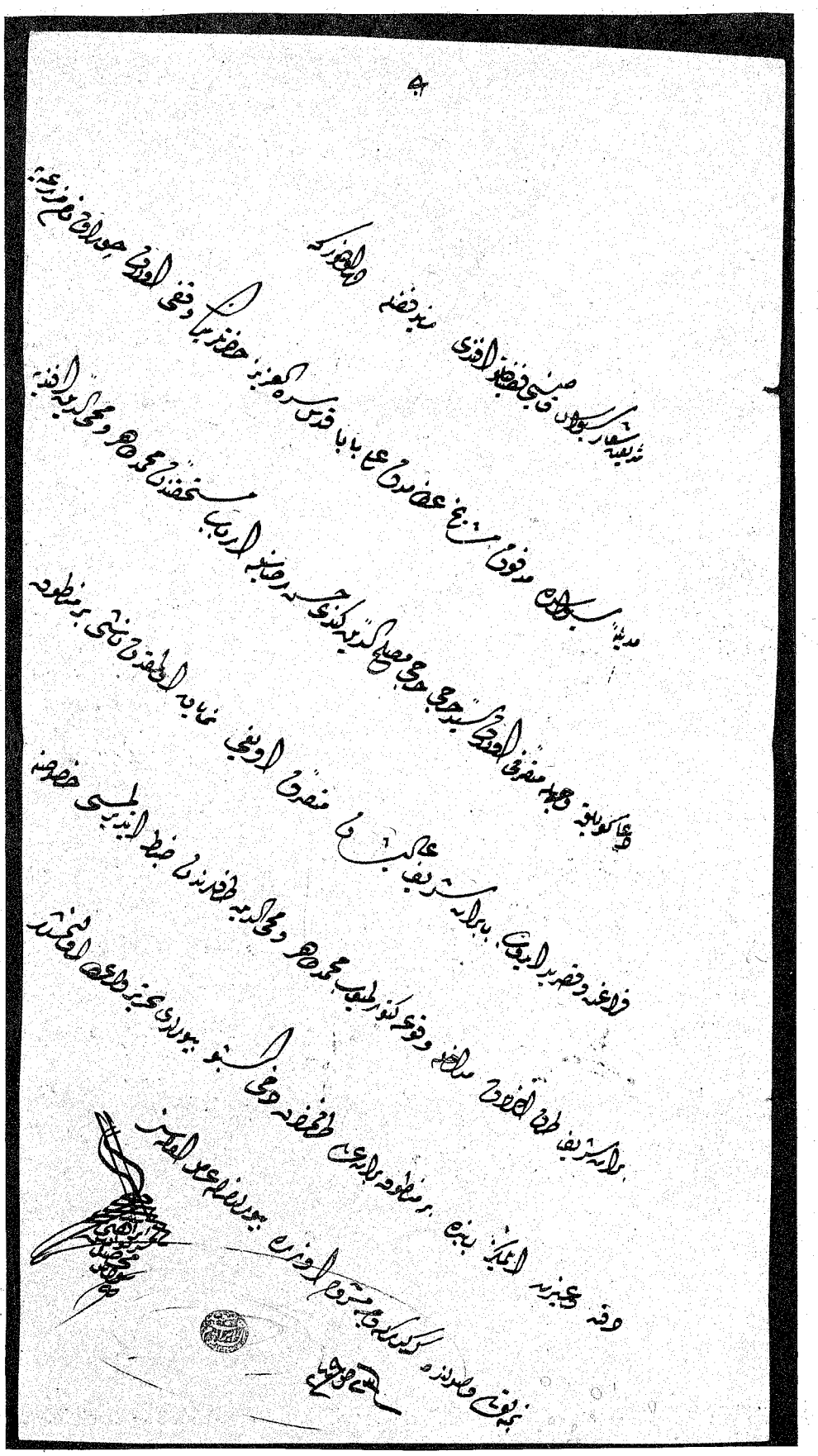
- 61 -
Arz üzerinde Dîvânda konmuş "görülmek içün hükm buyuruldu" yazısı bulunan bir buyuruldu
(A.DVN, dos. 7/84)

- 62 -
Ta'likle yazılmış kadı i'lâmı üzerinde kalın dîvânî ile buyuruldusu
(Cev-A, nr. 1793)

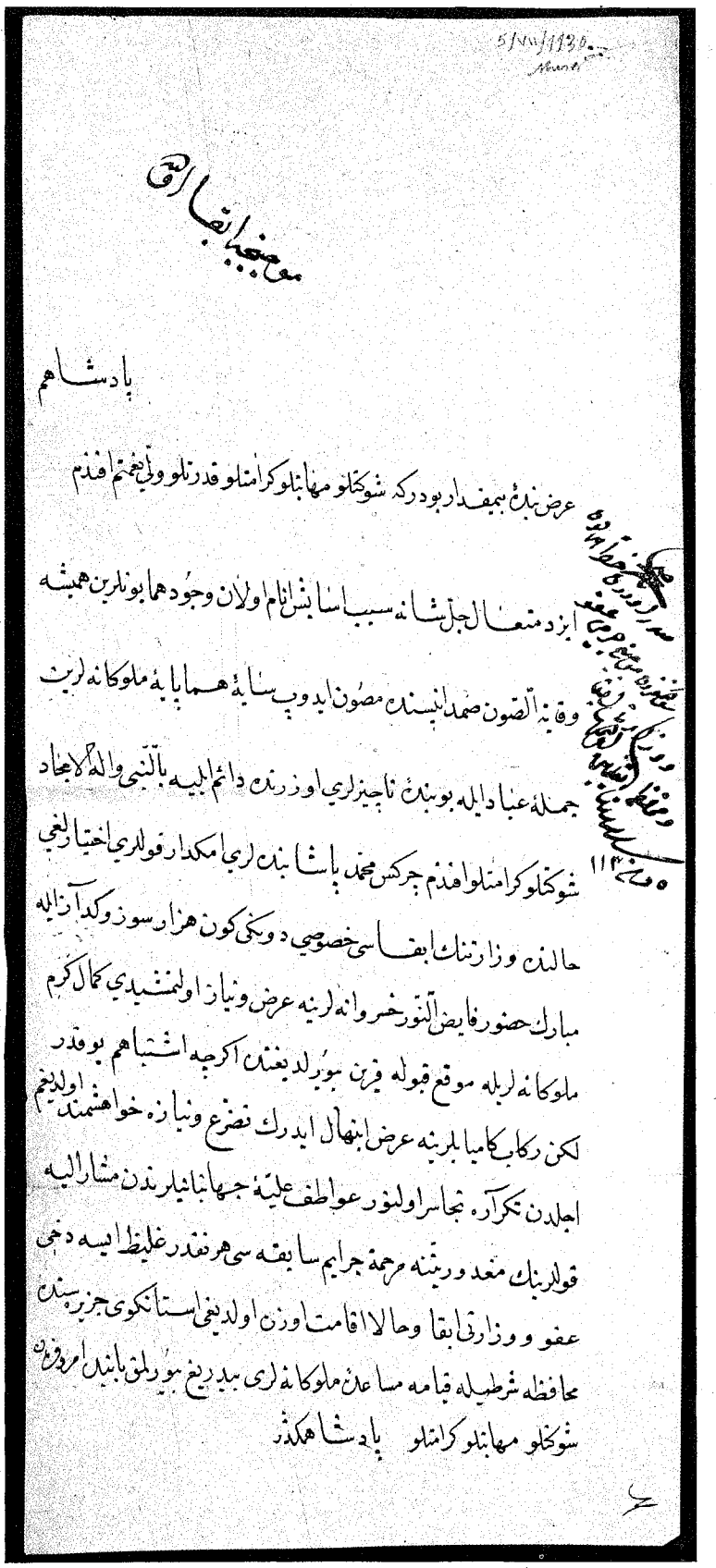
- 63 -
Sıvas Eyâlet dîvânından çıkan üstte valinin makam mührü, altta stilize "buyuruldu" yazısı olan dîvânî hatla kaleme alınmış beyaz üzerine tarihli buyuruldu
(TE.A.B.Z, dos. 3/35)

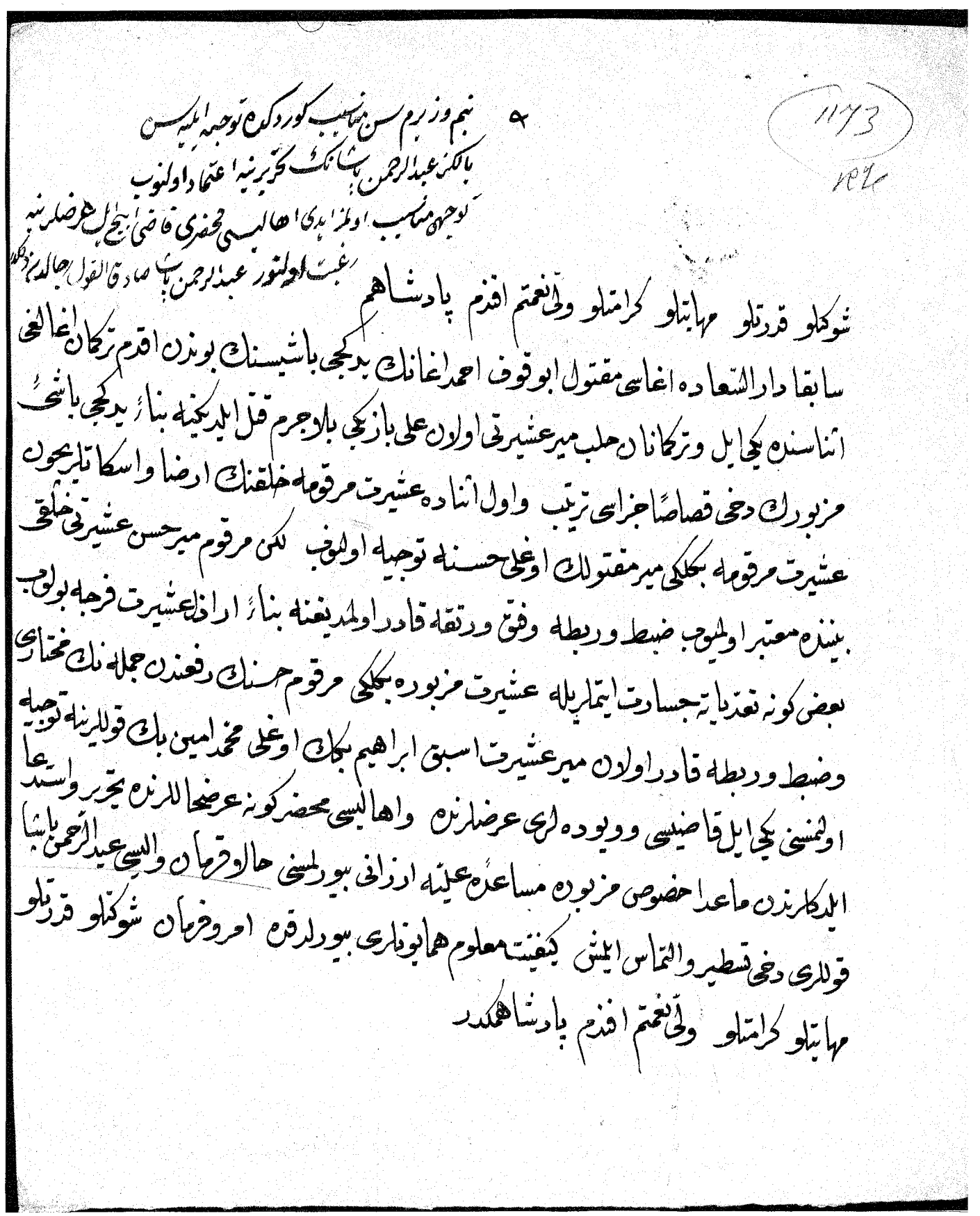
- 64 -
Altta Sıvas Mutasarrıfının pençesi ve şahsî mührü bulunan, dîvânî hatla kaleme alınmış beyaz üzerine tarihli buyuruldu (TE.A.B.Z, dos. 3/27)

- 65 -
Muâmele görmüş bir arzuhal üzerinde Sıvas Eyâlet kaimmakamının,
altında pençe ve şahsî mühür bulunan buyuruldusu
(TE.A.B.Z, dos. 3/28)

- 66 -
Nesih hatla yazılmış sadrâzam telhisi, üstünde Sultan III. Ahmed'in hatt-ı humâyûnu, yanda dîvânî hatla sadrâzamın tarihli buyuruldusu
(A.AMD, dos. 1/54)

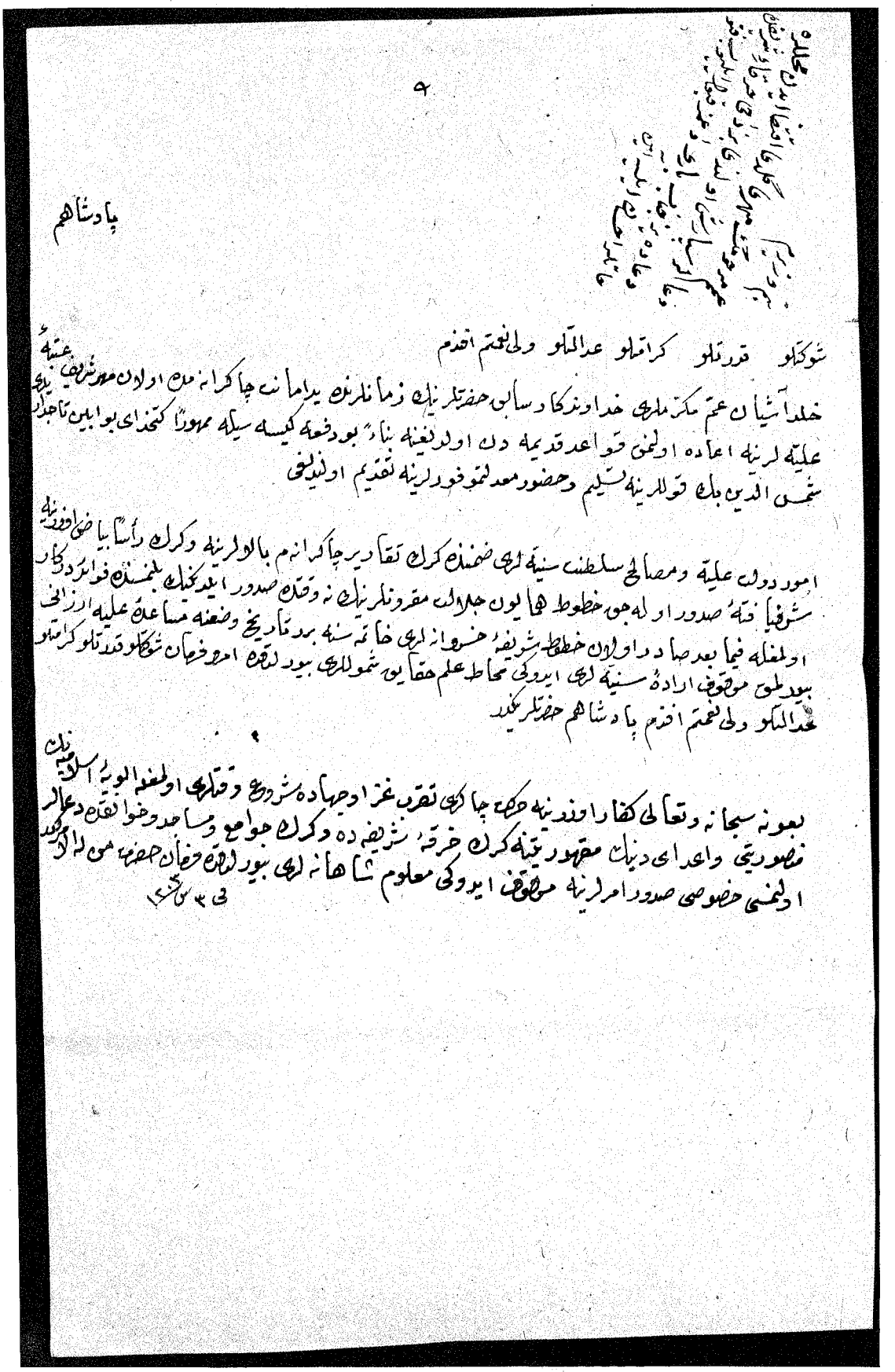
- 67 -
Nesih hatla yazılmış sadrâzam telhisi üzerinde III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 13/35)

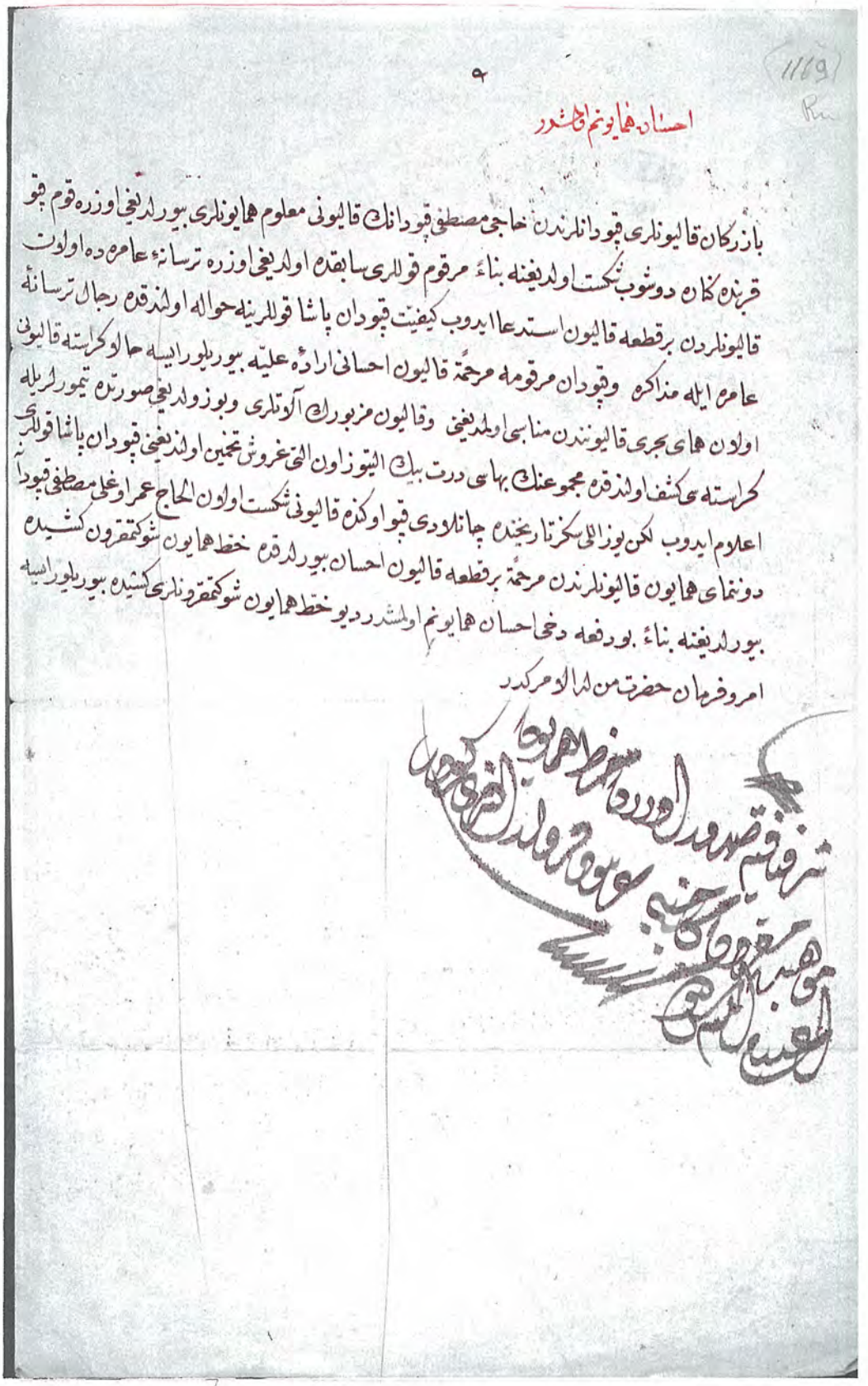
- 68 -
Sadrâzamın nesih hatla kaleme alınmış iki ayrı konu bulunan telhisi ve Sultan I. Abdülhamid'in her birinin üzerine yazdığı hatt-ı humâyûnları (A.AMD, dos. 26/80)

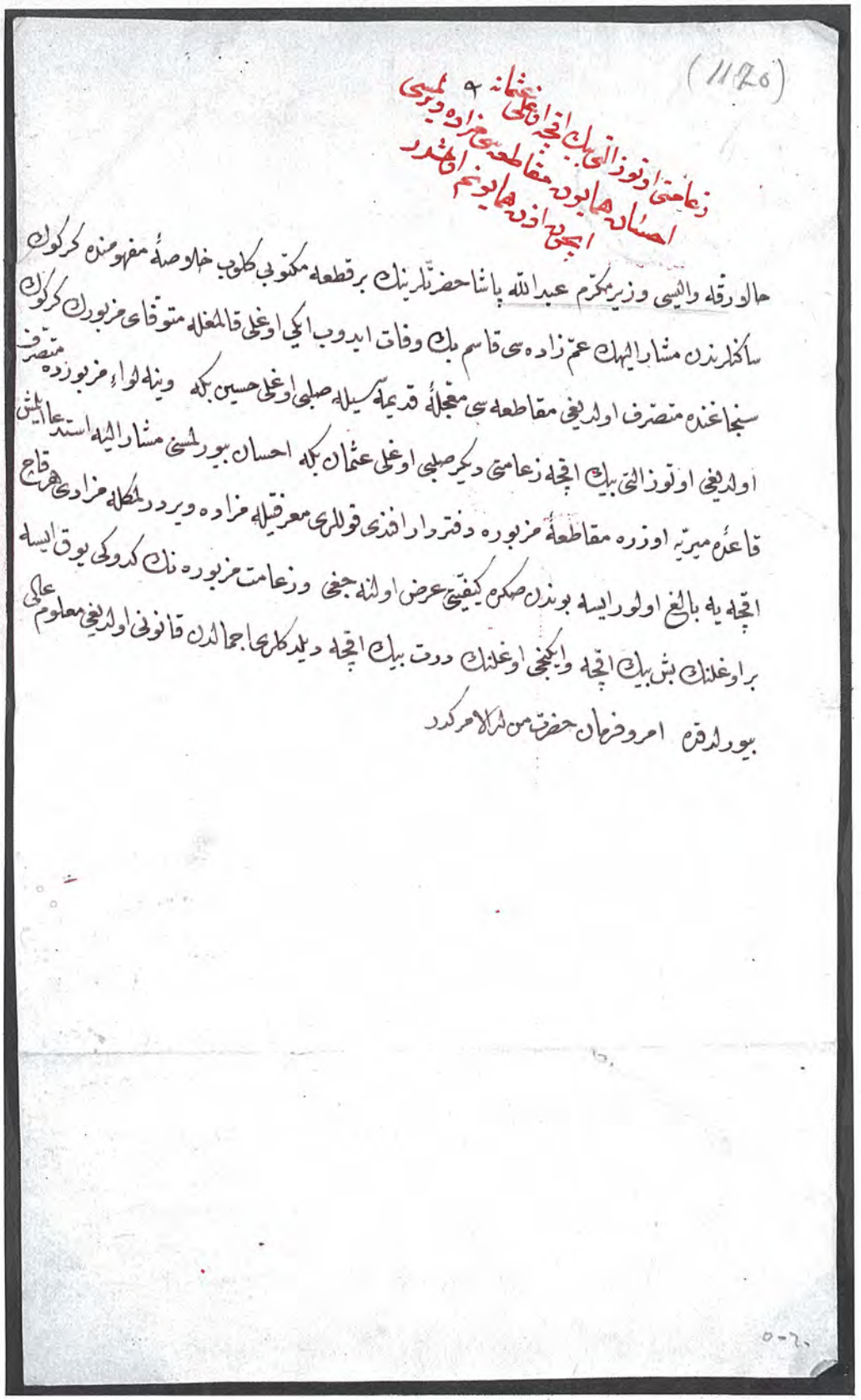
- 69 -
Sadrâzamın tarihli telhisi üzerinde Sultan III. Selim'in yine tarihli hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 29/51)

- 70 -
Sadrâzamın tarihli telhisi üzerinde Sultan III. Selim'in tarihsiz hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 55665)

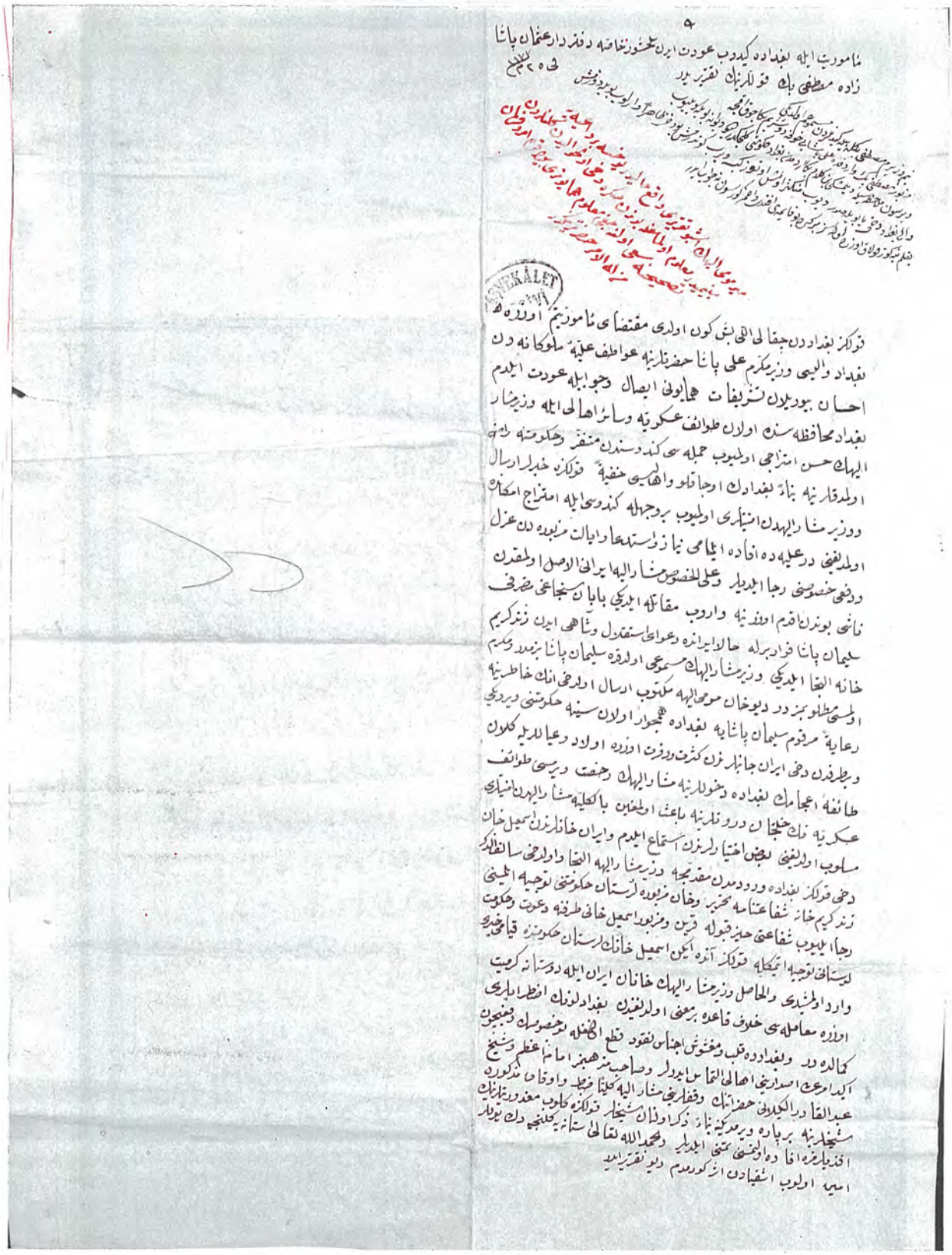
- 71 -
Üzerinde padişahın hatt-ı humâyûnu, altta sadrazamın defterdara buyuruldusu bulunan bir sadrazam takriri (A.AMD, dos. 11/66)

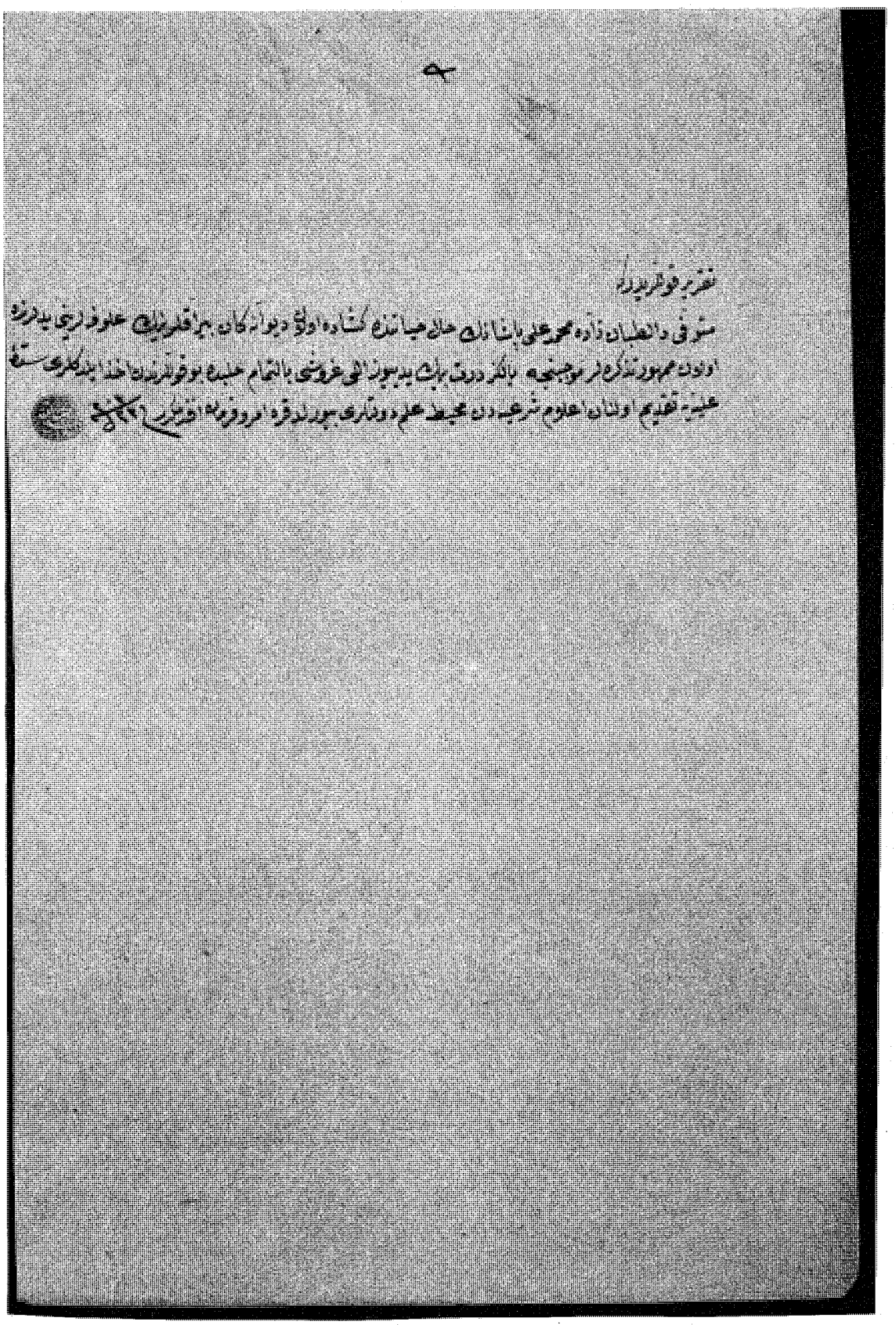
- 72 -
Sadrâzamın takriri ve üzerinde Sultan III. Osman'ın hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 12/20)

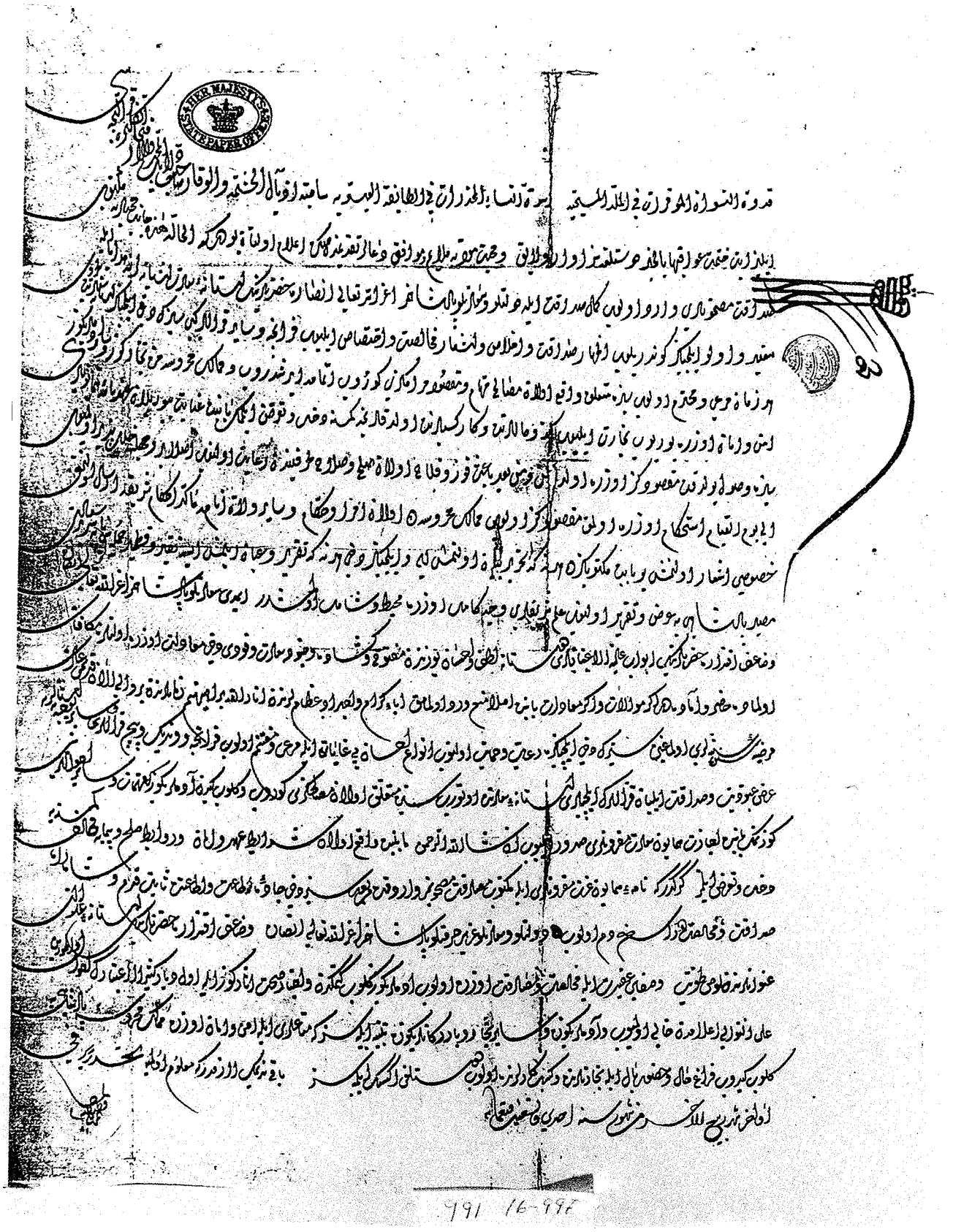
- 73 -
Darbhâne Nâzırının takriri üzerinde Sultan III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 12/12)

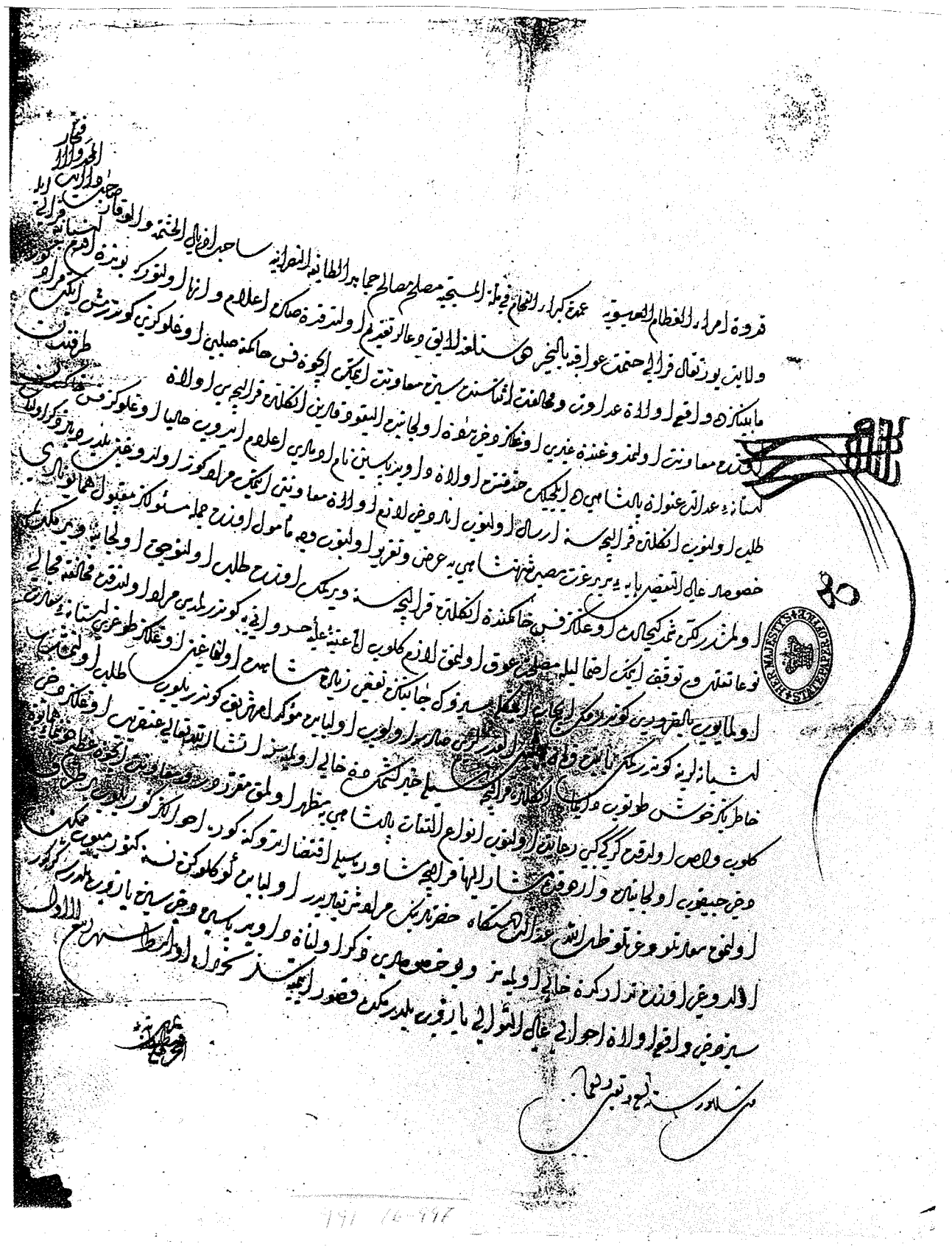
- 74 -
Silâhşor-ı hassa defterdar Osman Paşa'nın nesih hatla yazılmış takriri üzerinde sadrazamın der-kenarı ve Sultan III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 15/7)

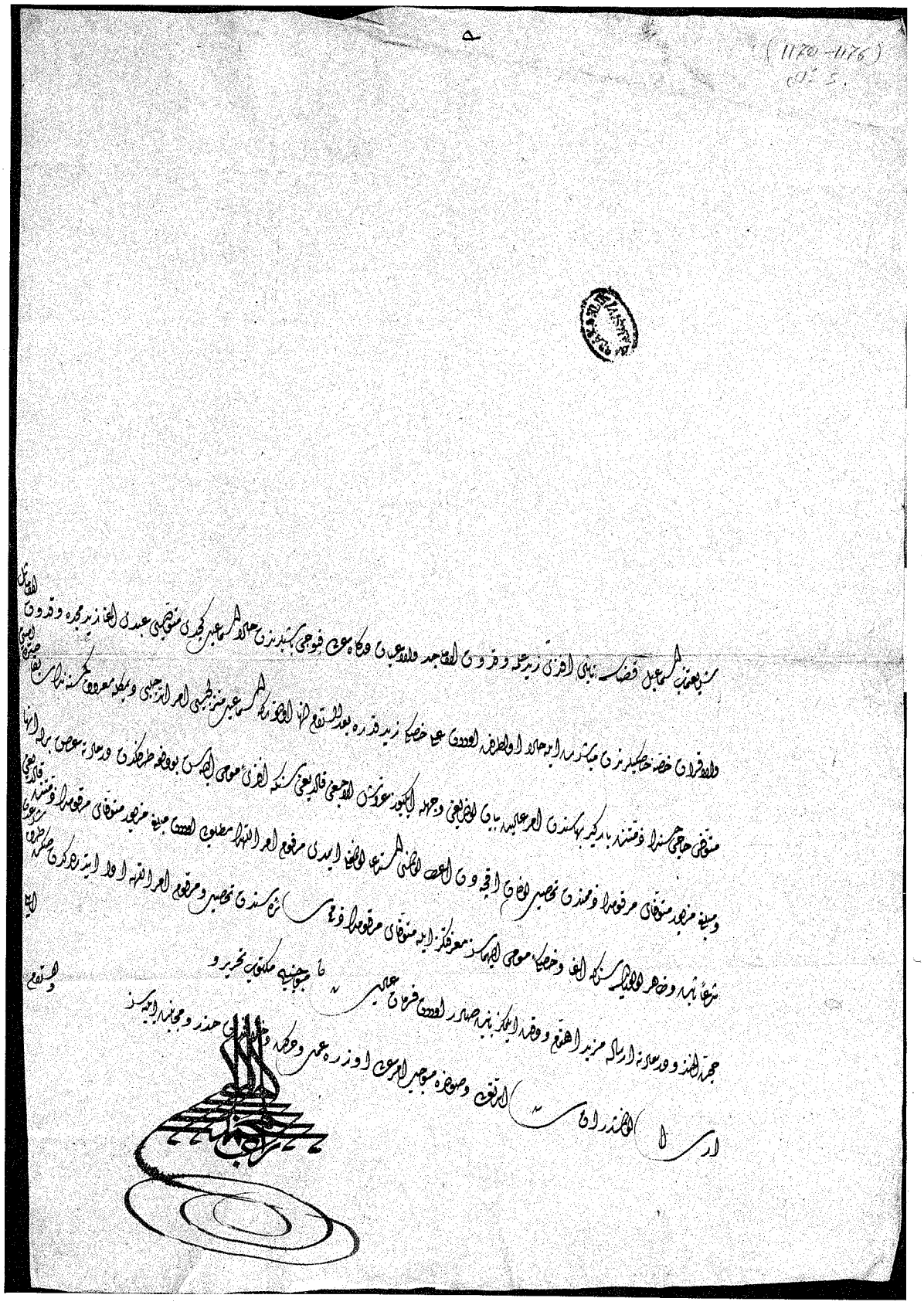
- 75 -
Tarih ve mühür bulunan bir takrir
(A.AMD, dos. 29/49)

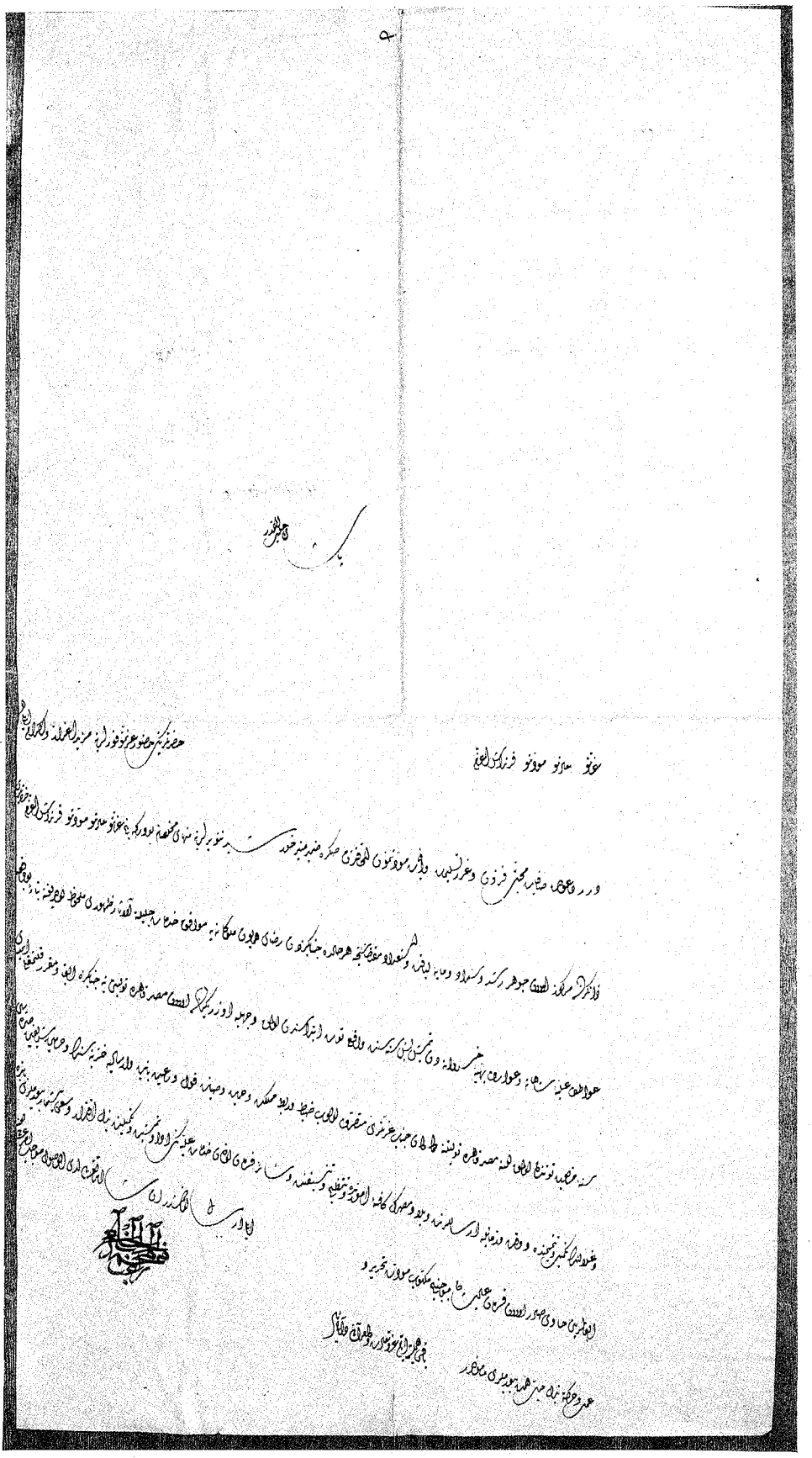
- 76 -
Sadrâzam Kanijeli Siyâvuş Paşa'dan İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'e gönderilmiş olan yanda kısa keşîdeli pençe içinde mühür ve sahh bulunan dîvânî hat ile yazılmış Evâhır-ı R 991 tarihli mektub
(PRO, SP 102/61)

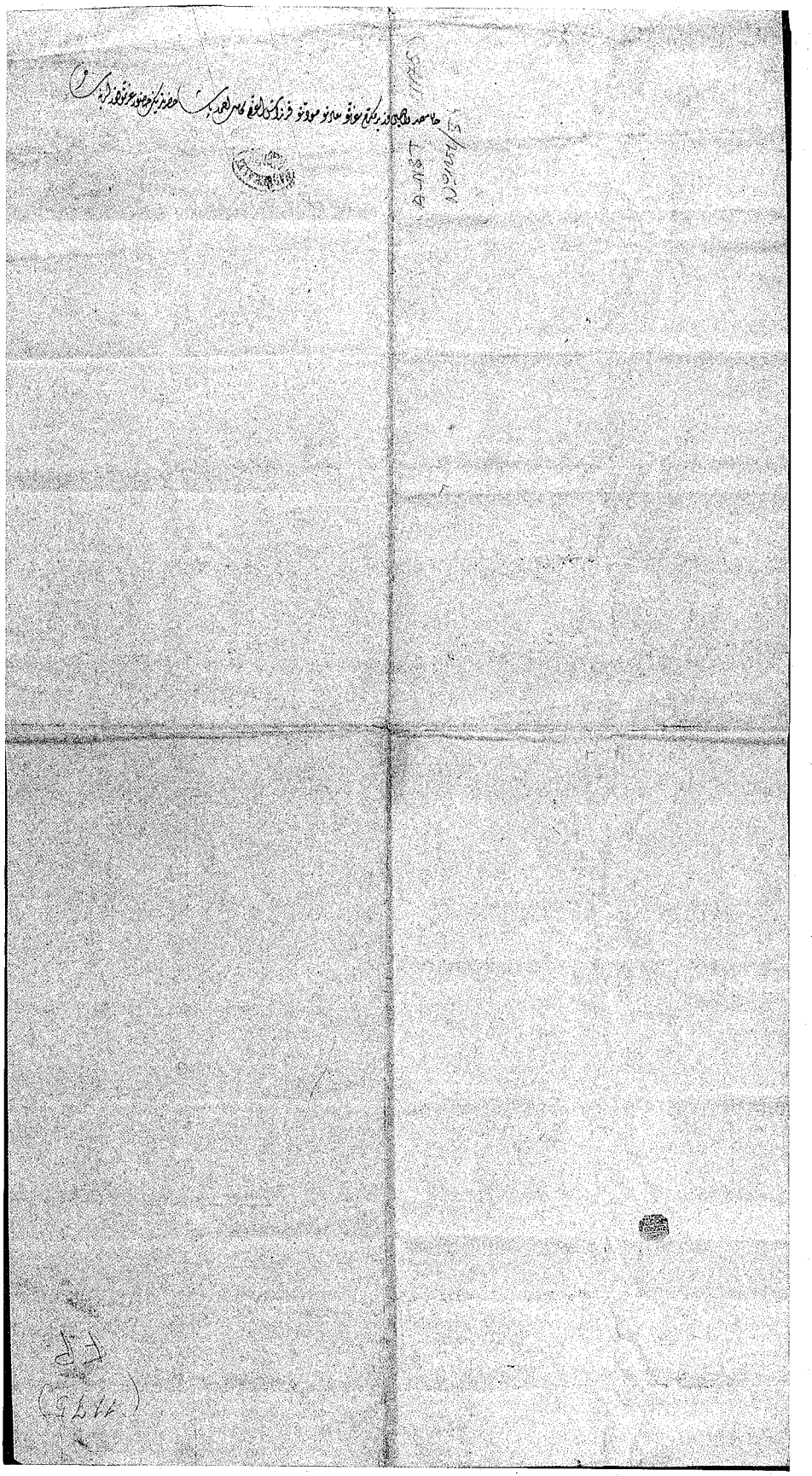
- 77 -
Sadrâzam Koca Sinan Paşa'dan Portekiz Kralına gönderilmiş olan dîvânî hat ile yazılmış, yanda kısa keşîdeli pençe, ortasında sahh bulunan Evâsıt-ı RA 999 tarihli mektub (PRO, SP 102/61)

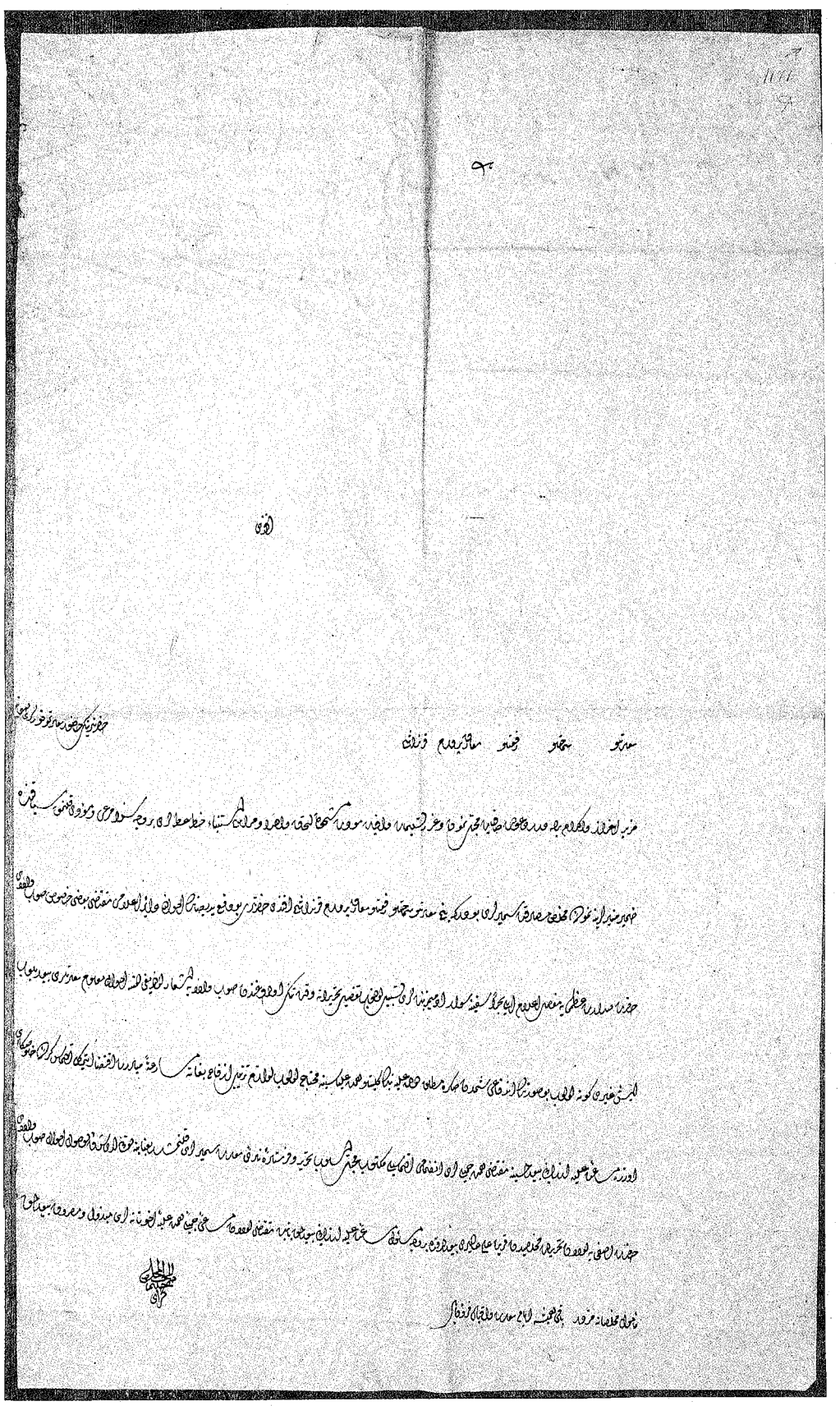
- 78 -
Ragıb Mehmed Paşa'nın, imza yerinde helozonî kuyruklu pençesi bulunan mektubu
(A.MKT, dos. 58/53)

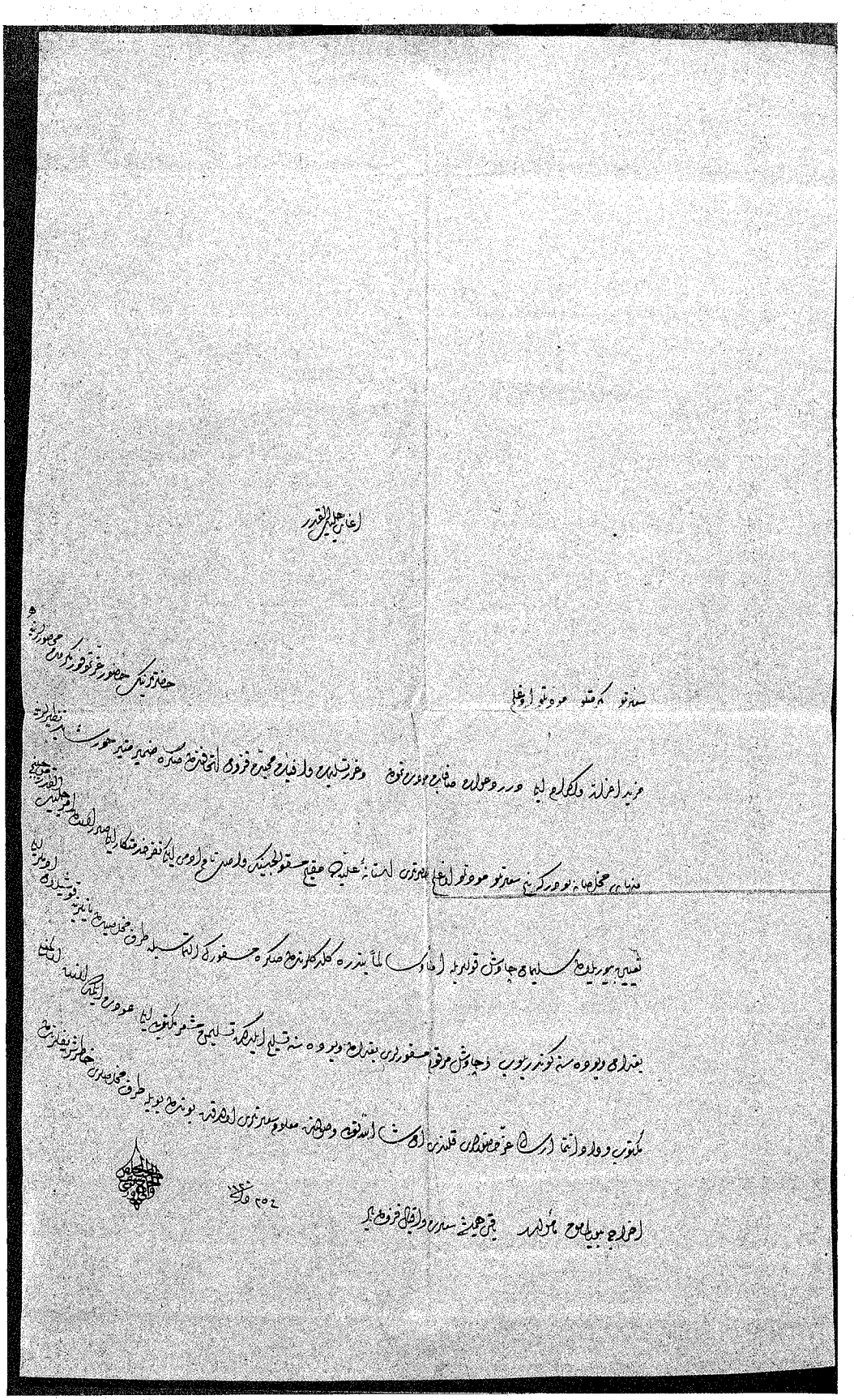
- 79a -
Ragıb Mehmed Paşa'nın Mısır Valisine gönderdiği vaslalı imzası bulunan dîvânî hat ile kaleme alınmış mektubu
(A.NŞT, dos. 1251/54)

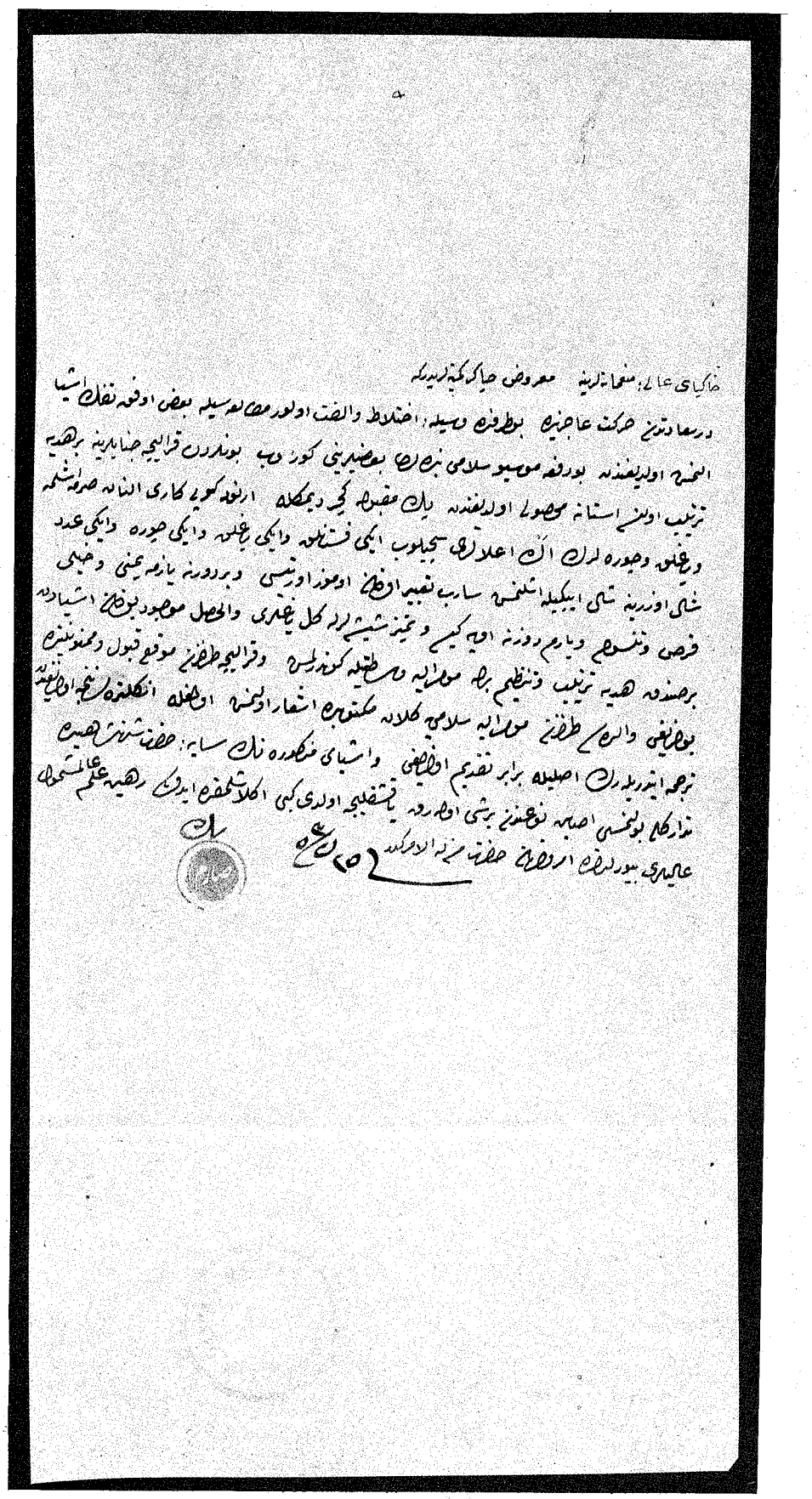
- 79b -
Ragıb Mehmed Paşa'nın Mısır Valisi Kâmil Paşa'ya gönderdiği
mektubun arkasındaki adres
(A.NŞT, dos. 1251/54)

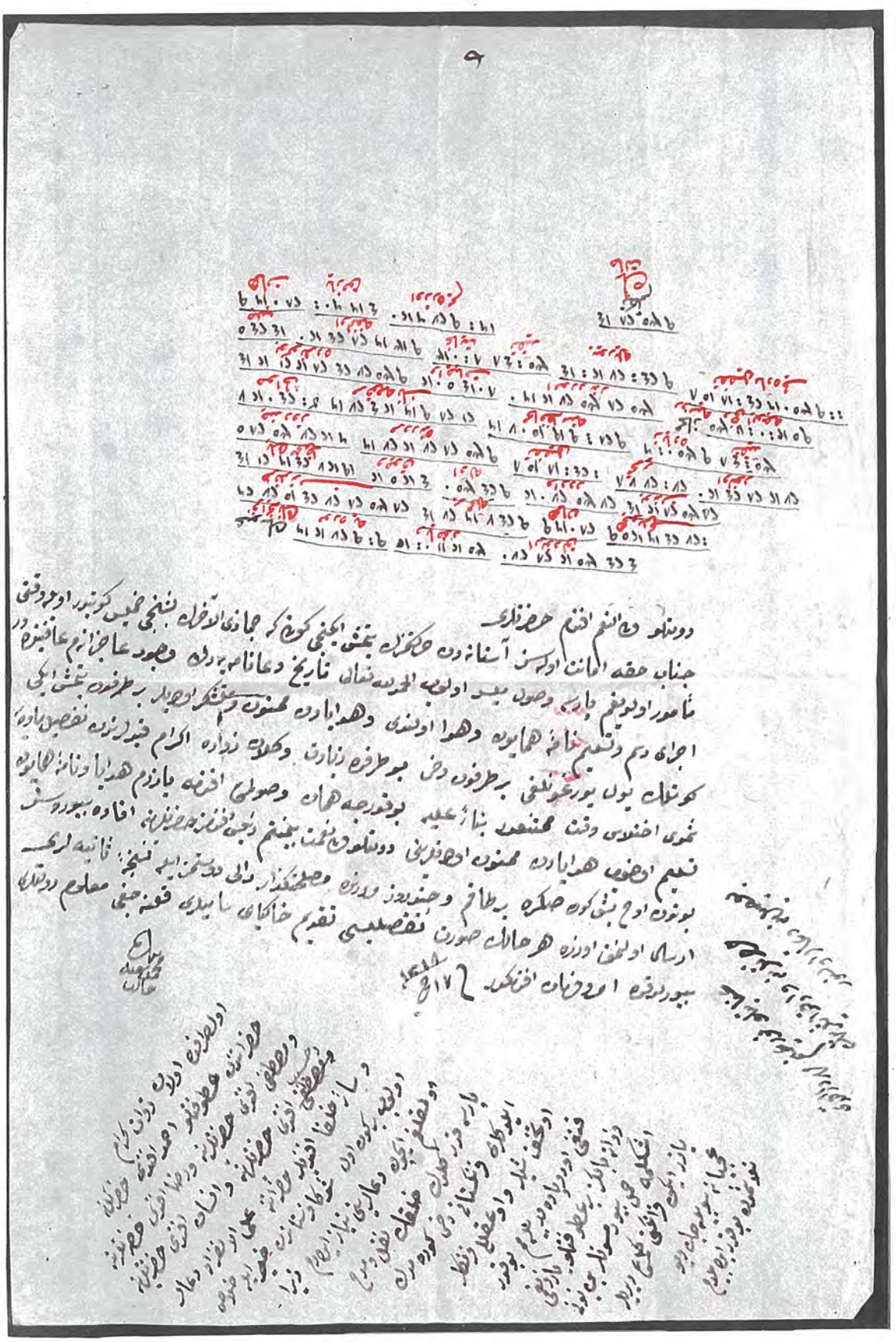
- 80 -
Kırım Hanı Halim Giray'dan Reisülküttaba gönderilen mektub
(A.AMD, dos. 12/35)

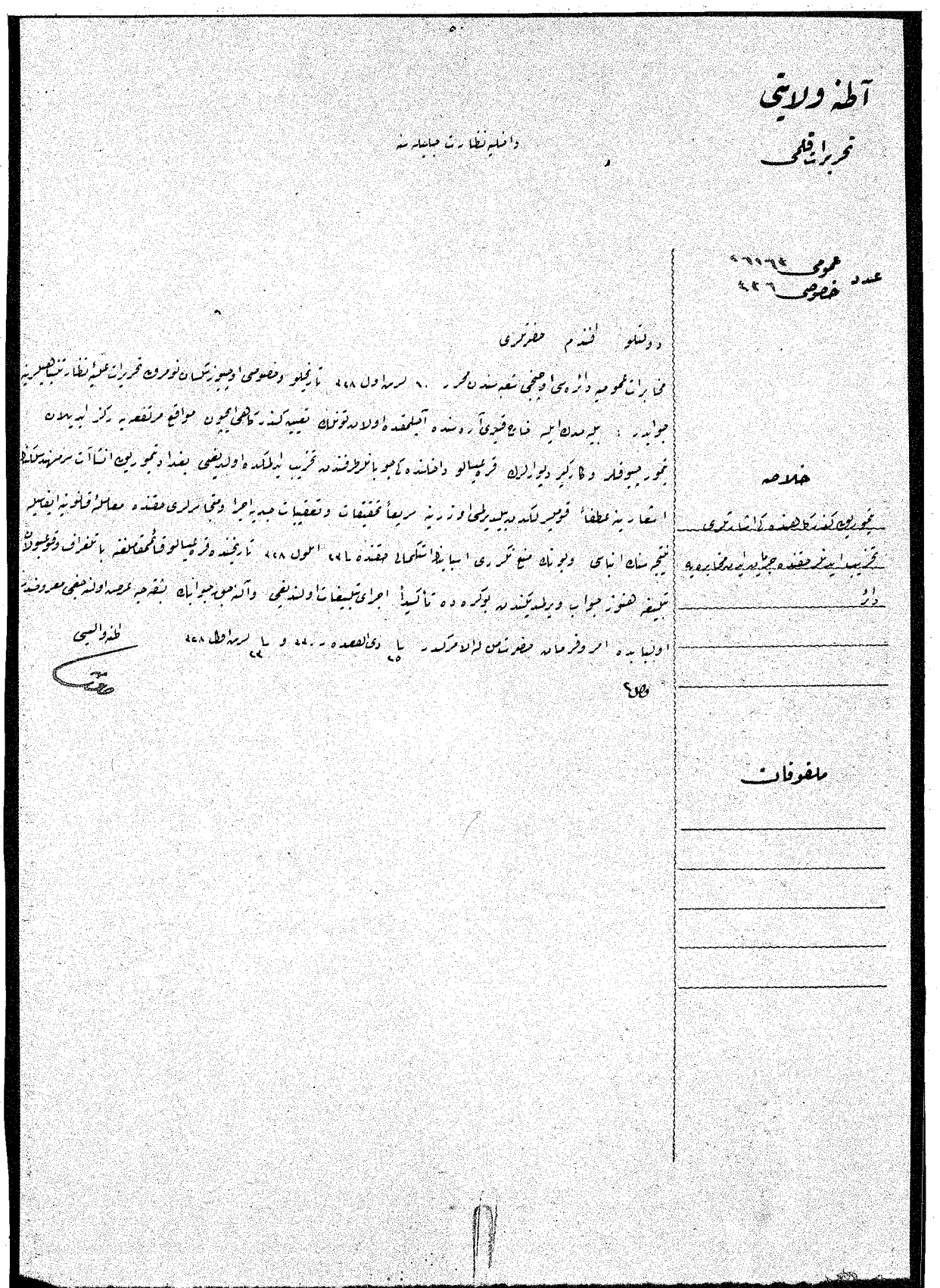
- 81 -
Özi Valisinin Çavuşbaşıya gönderdiği 25 ZA 1120 tarihli mektub
(A.ÇVB, dos. 1/8)

- 82 -
Londra Sefiri Sârım Efendi'nin 25 N 1253 tarihli tahriratı
(HH, nr. 37534-A)

- 83 -
Paris Sefiri Mehmed Said Galib Efendi'nin yarı şifre tahriratı
(HH, nr. 5729)

آطه ولایتی

تحریرات قلمی

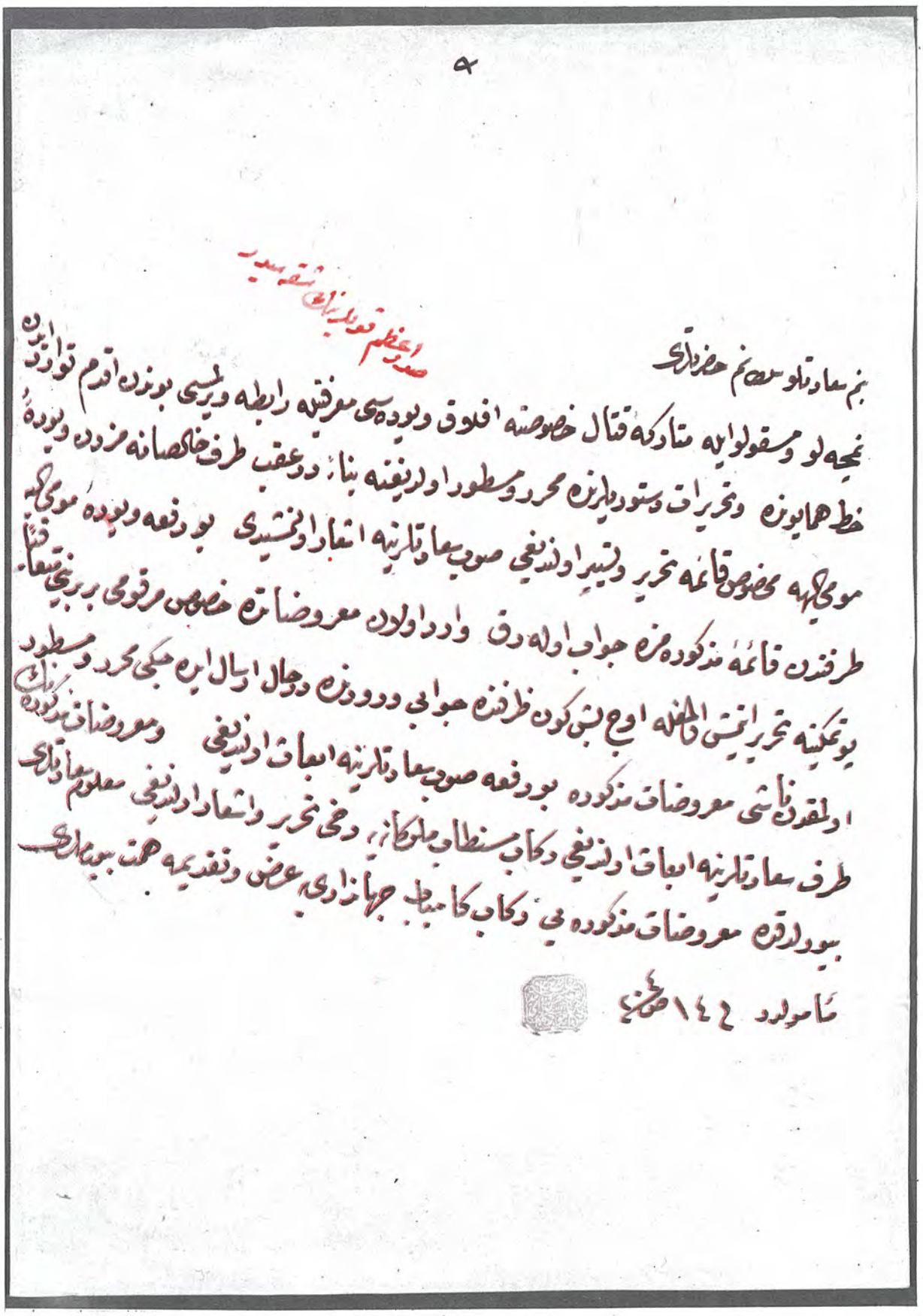
داخلیه نظارت جلیله سنه

عدد عمومی ۶۶۱۶۴
خصوصی ۴۴۶

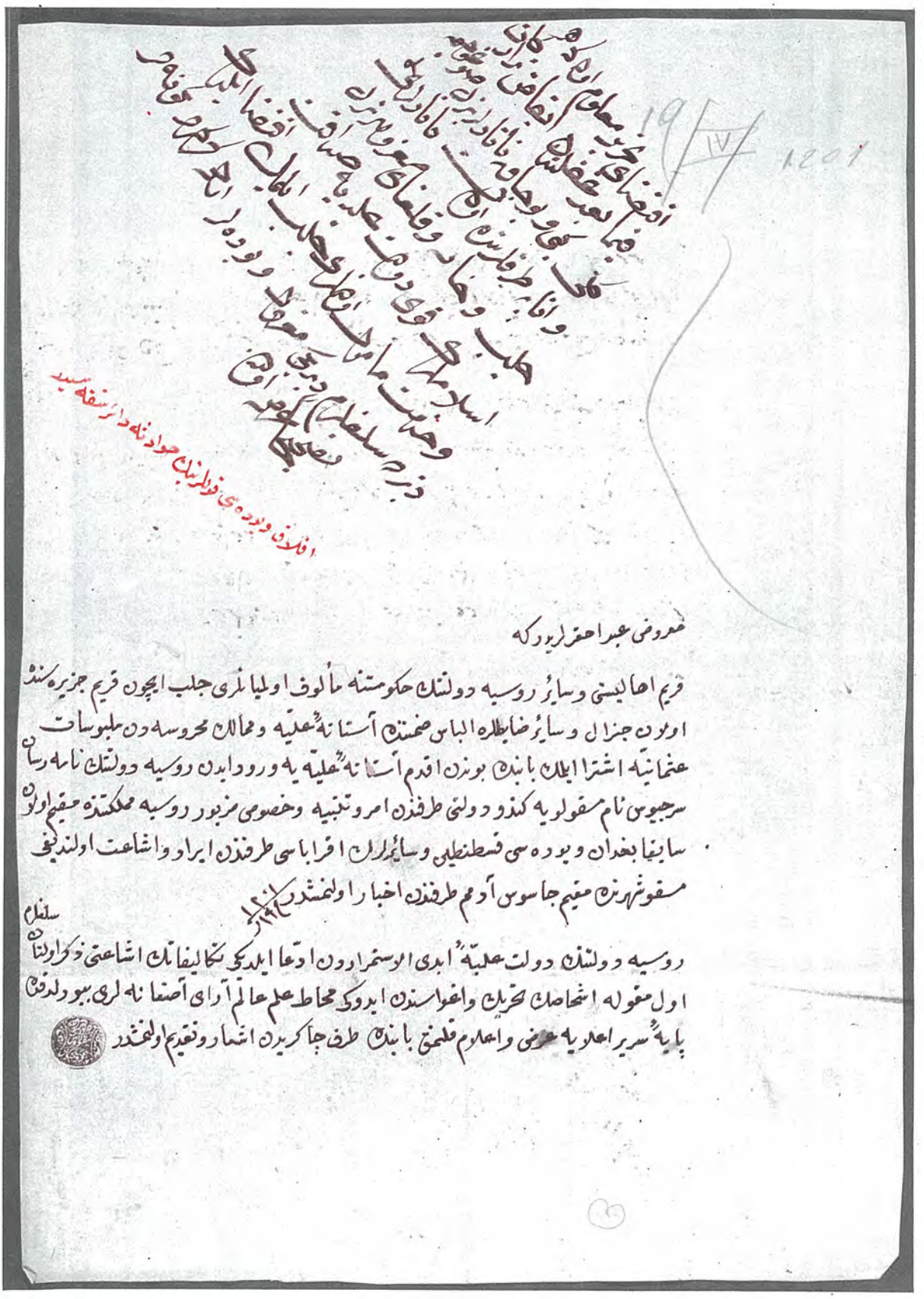
خلاصه

ملفوفات

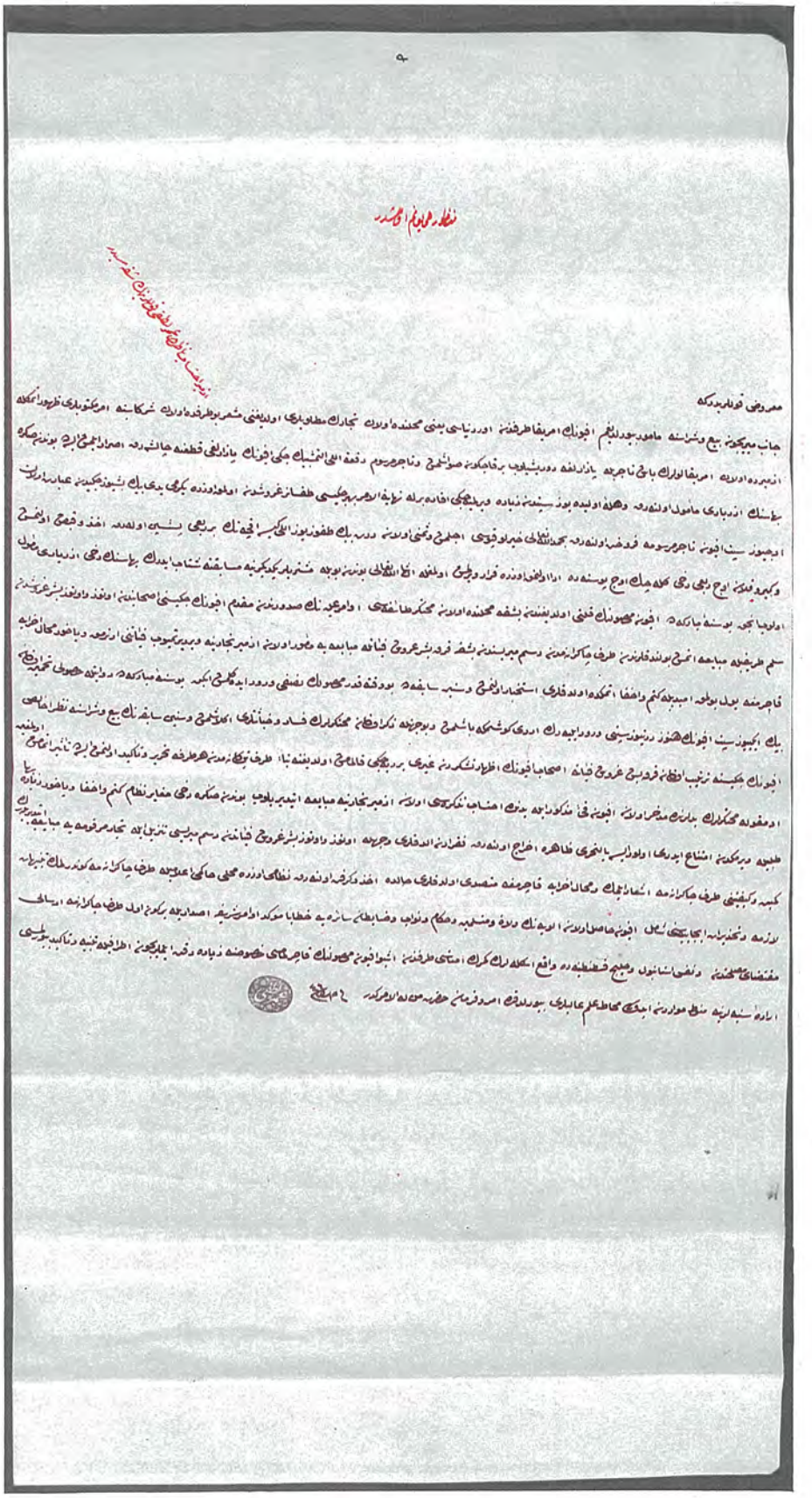
- 84 -
Adana Vilâyetinden Dahiliye Nezâretine gönderilen XX. yy. başlarına âid bir tahrirat
(DH.H, dos. 10/6-16)

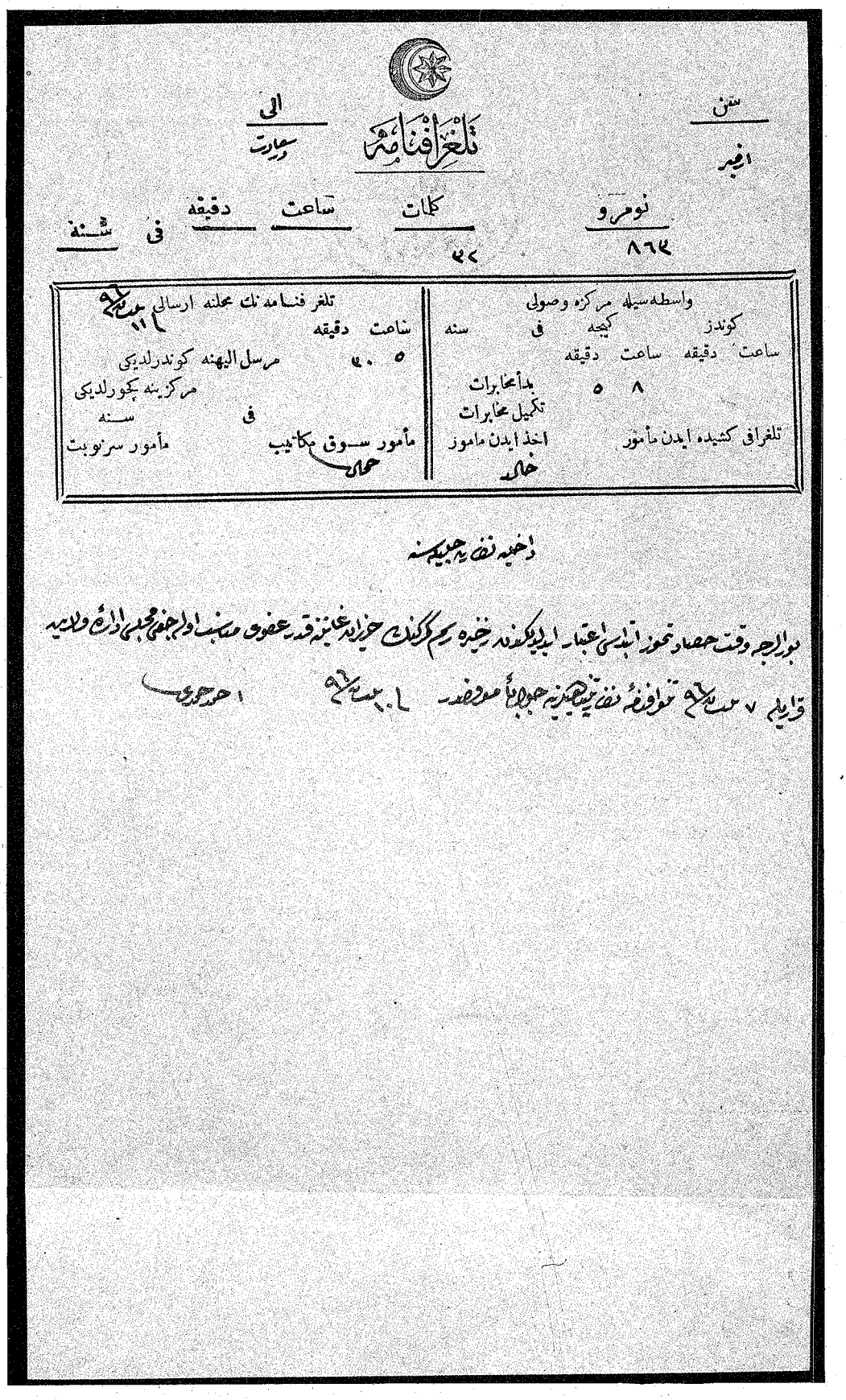
- 85 -
Sadrâzam Cenâze Hasan Paşa'nın seferden gönderdiği bir şukkası
(HH, nr. 6129)

- 86 -
Eflâk Voyvodasının şukkası ve
üzerinde Sultan I. Abdülhamid'in hatt-ı humâyûnu
(A.AMD, dos. 28/78)

- 87 -
İzmir İhtisab Nâzırı Ömer Lütfi Efendi'nin şukkası ve
üzerinde Sultan II. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 23988-A)

تلغرافنامه

سن: افندم

الی: سعادت

نومرو: ۸۶۲

کلمات: ۲۷

ساعت: دقیقه: فی شنه

واسطه سیله مرکزه وصولی

کوندز: ساعت ۸ دقیقه ۵

کیجه: فی سنه

ساعت: دقیقه:

بدأ محابرات

تکمیل محابرات

تلغرافی کشیده ایدن مأمور: خالد

اخذ ایدن مأمور:

تلغر فنامه نك محلنه ارسالی: ساعت ۵ دقیقه ۴۰

مرسل الیهنه کوندرلدیکی مرکزینه کوندرلدیکی فی سنه

مأمور سوق مکاتیب: حسان

مأمور سرنوبت:

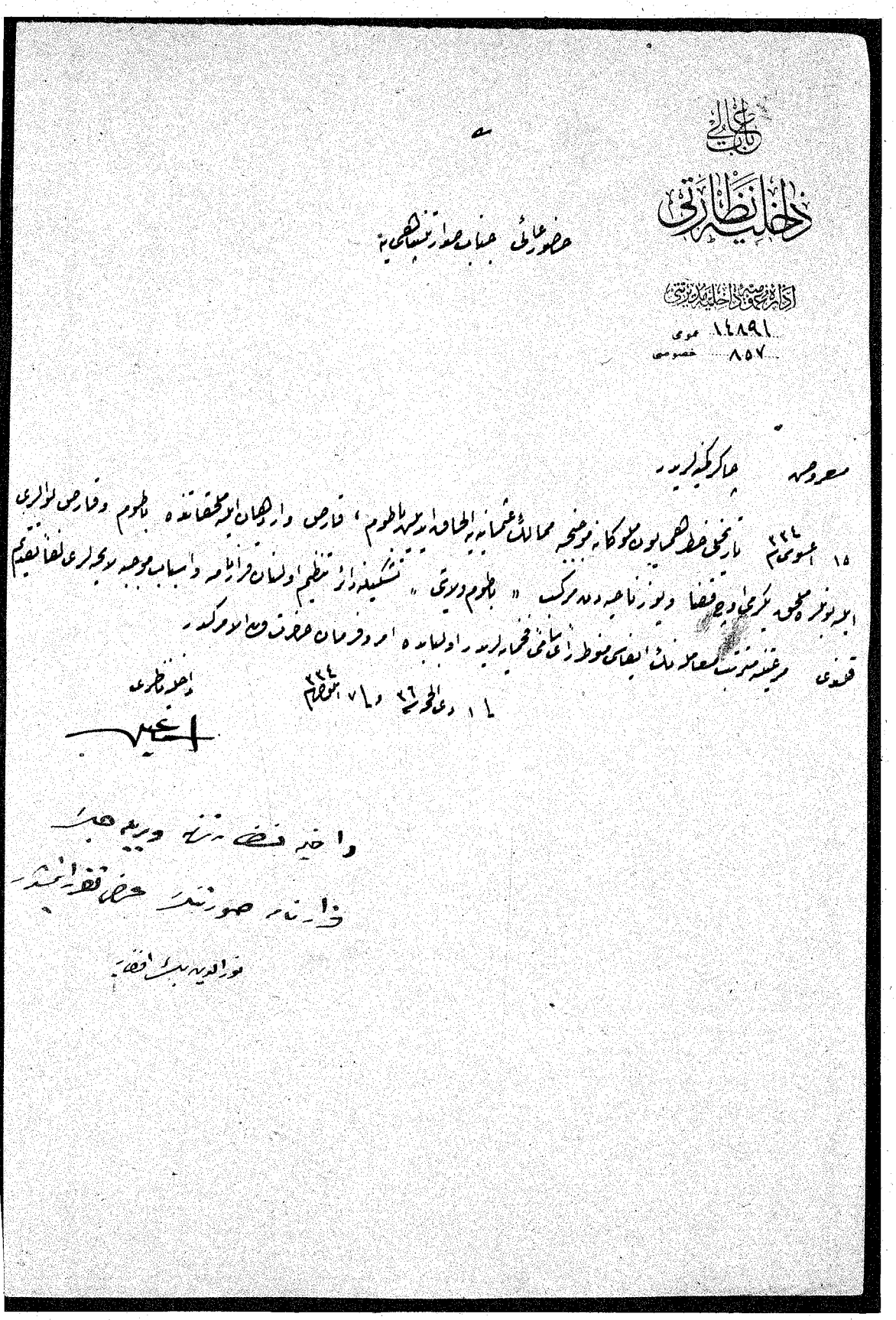
داخیه نظارت جلیله سنه

بوراجه وقت حصاد نمو ابتدای اعتبار ایدیلکده رخیه رسم رکنك حزیران غایه قدر عفوی مناسب اولوجغی مجلس دائره ولایه

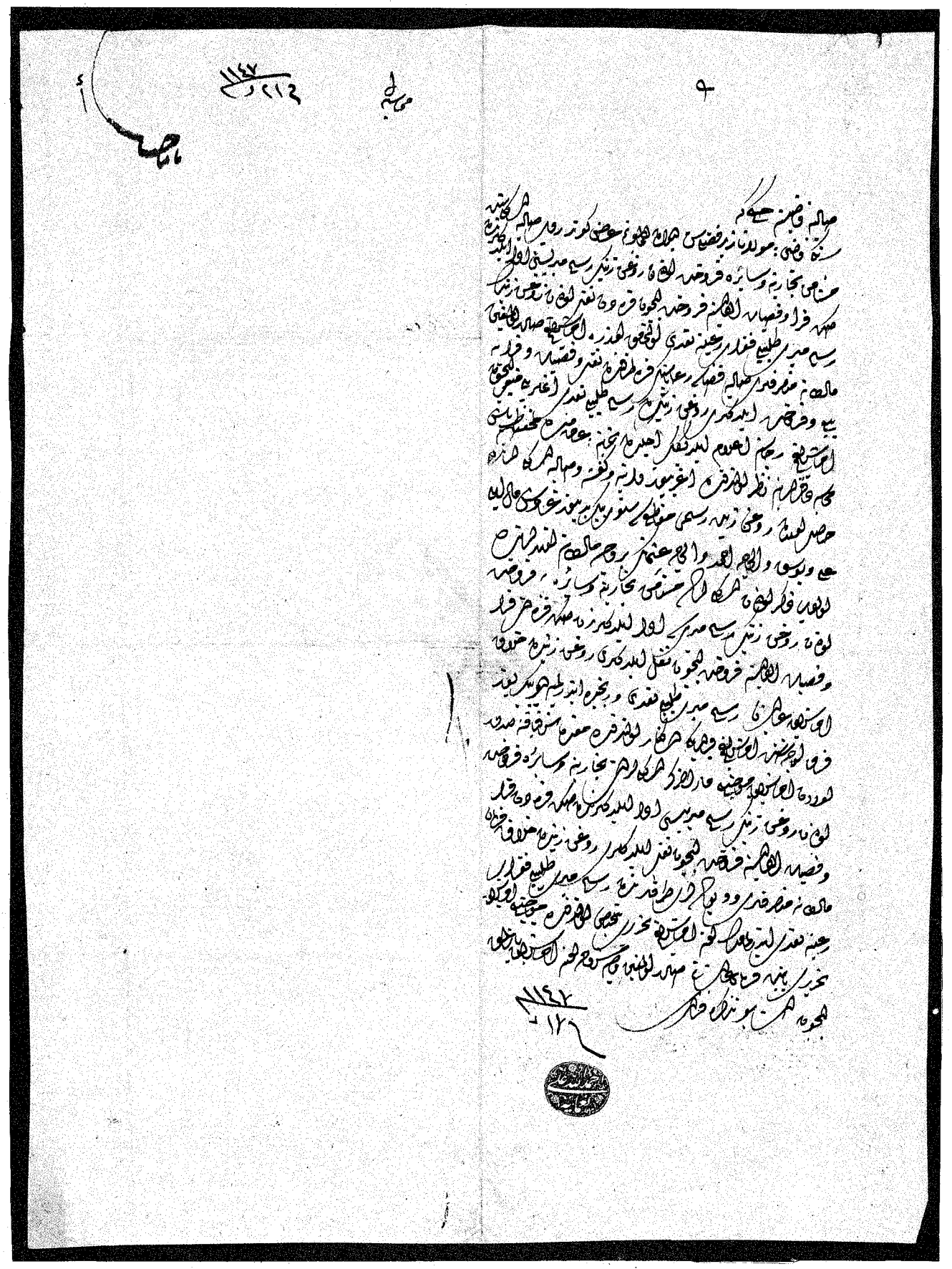
وایلم ۷ سنه ۹۶ توافق نظارت جلیله جواباً معروضدر ۱۰ نیسان سنه ۹۶ احمد حمدی

- 88 -

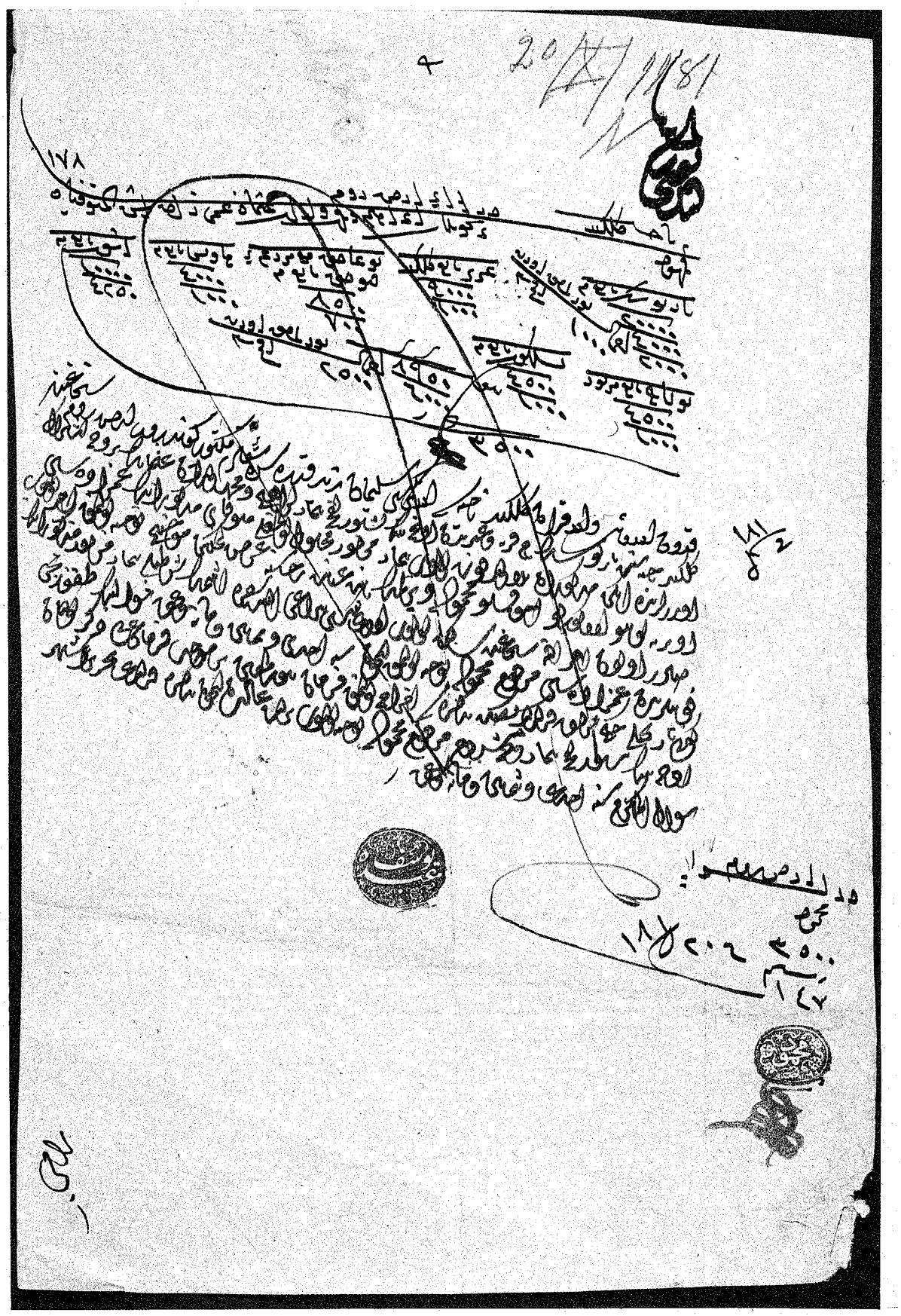
Aydın Vilâyetinden Dahiliye Nezâretine çekilmiş 10 Nisan 1296 tarihli bir telgraf
(İrade-D, nr. 65118/3)

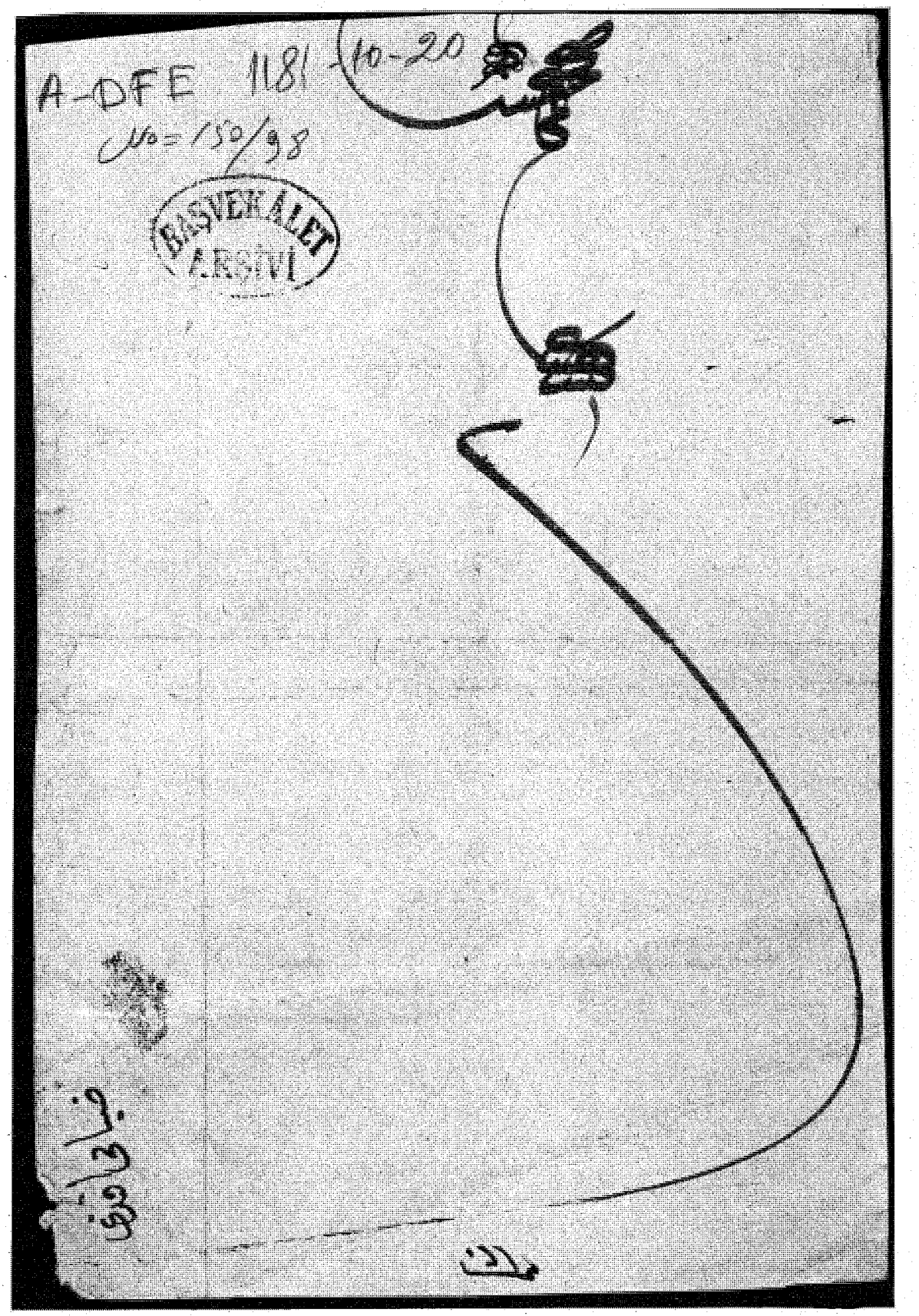
- 89 -
Dahiliye Nezâretinden sadârete gönderilmiş bir tezkire-i aliyye
(DUİT, dos. 1/1-6)

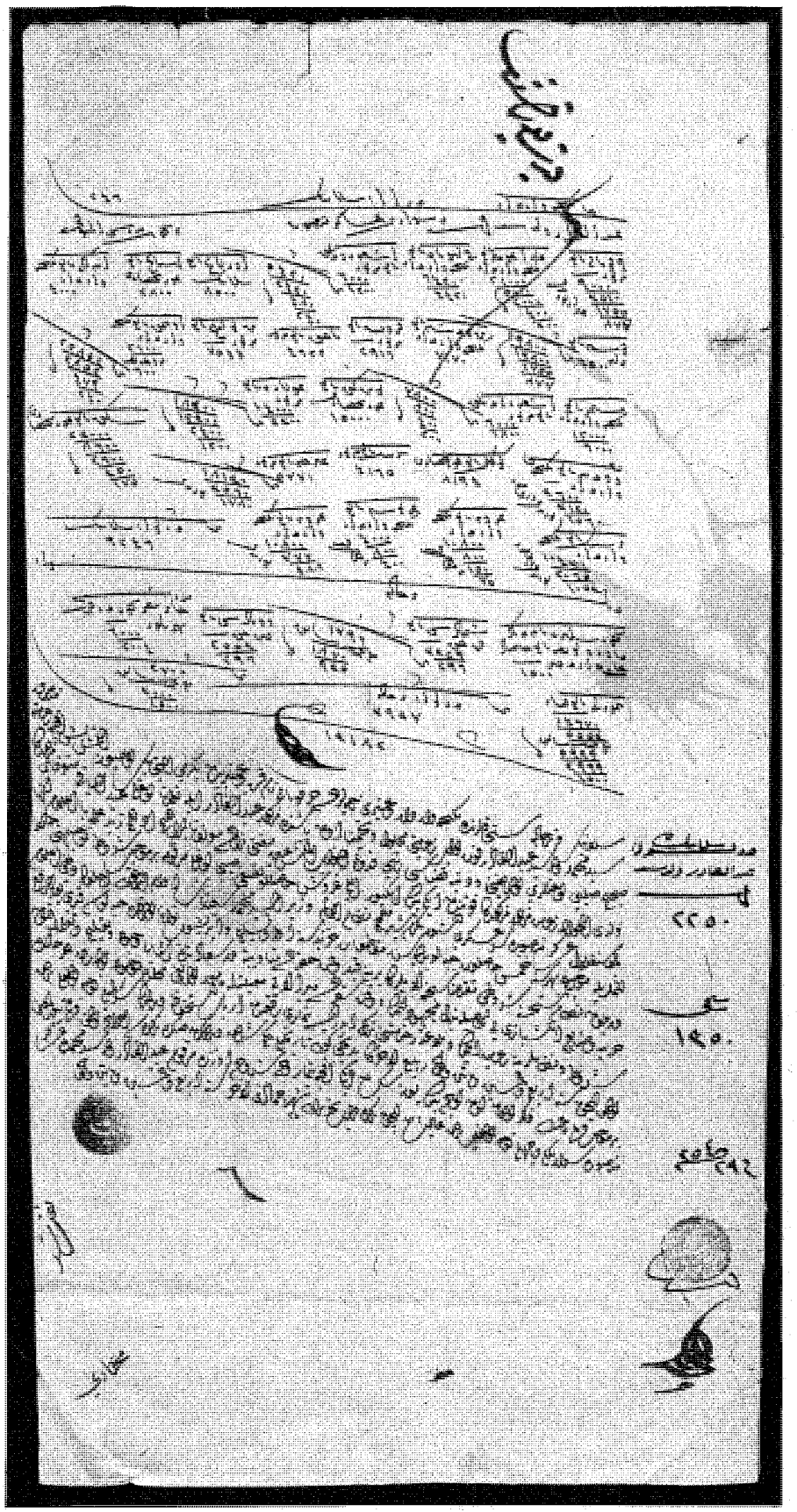
- 90 -
"Muhâsebe-i evvel" ve "yazılmışdır" kayıdları bulunan bir emir / hüküm tezkiresi
(Cev-M, nr. 8511)

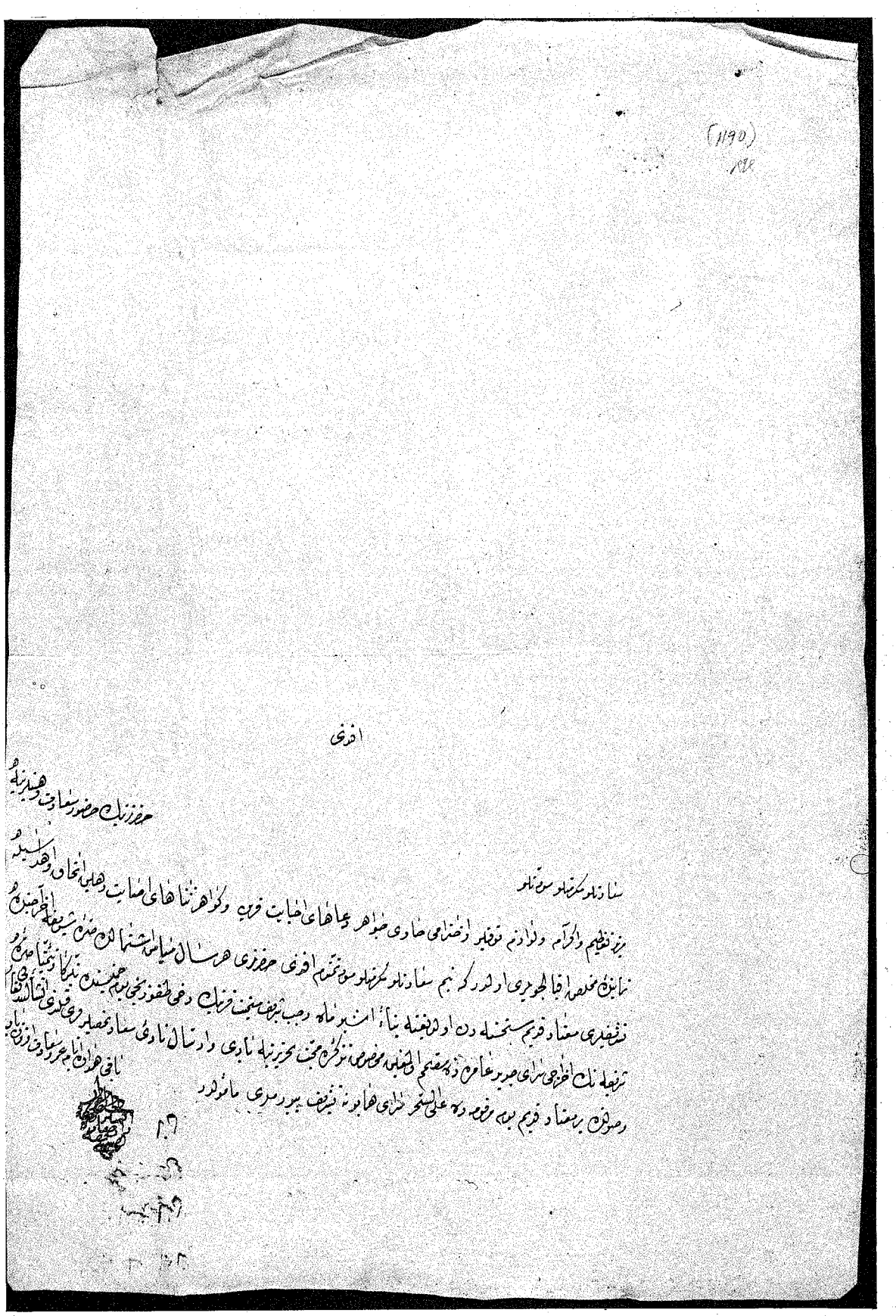
- 91a -
Timarın yazısı siyakat, alt tarafı dîvânî kırması hat ile yazılmış
10 L 1181 tarihli bir timar beratı tezkiresi
(A.DFE, dos. 150/98)

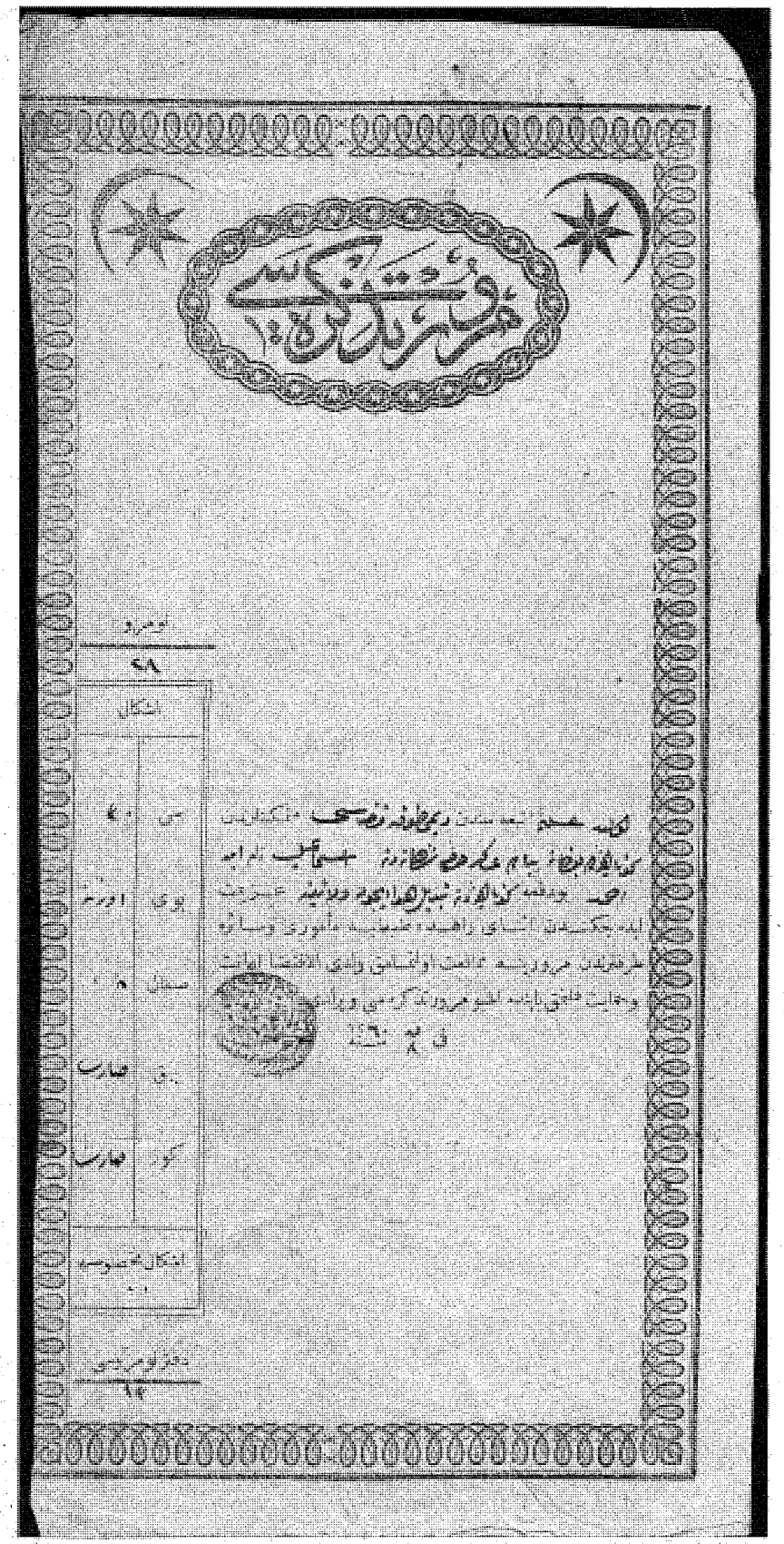
- 91b -
10 L 1181 tarihli timar beratı tezkiresinin tepede "sahihdir" yazısı, defterdar imzaları, kâtib ismi, paraf ve tarih bulunan arka yüzü
(A.DFE, dos. 150/98)

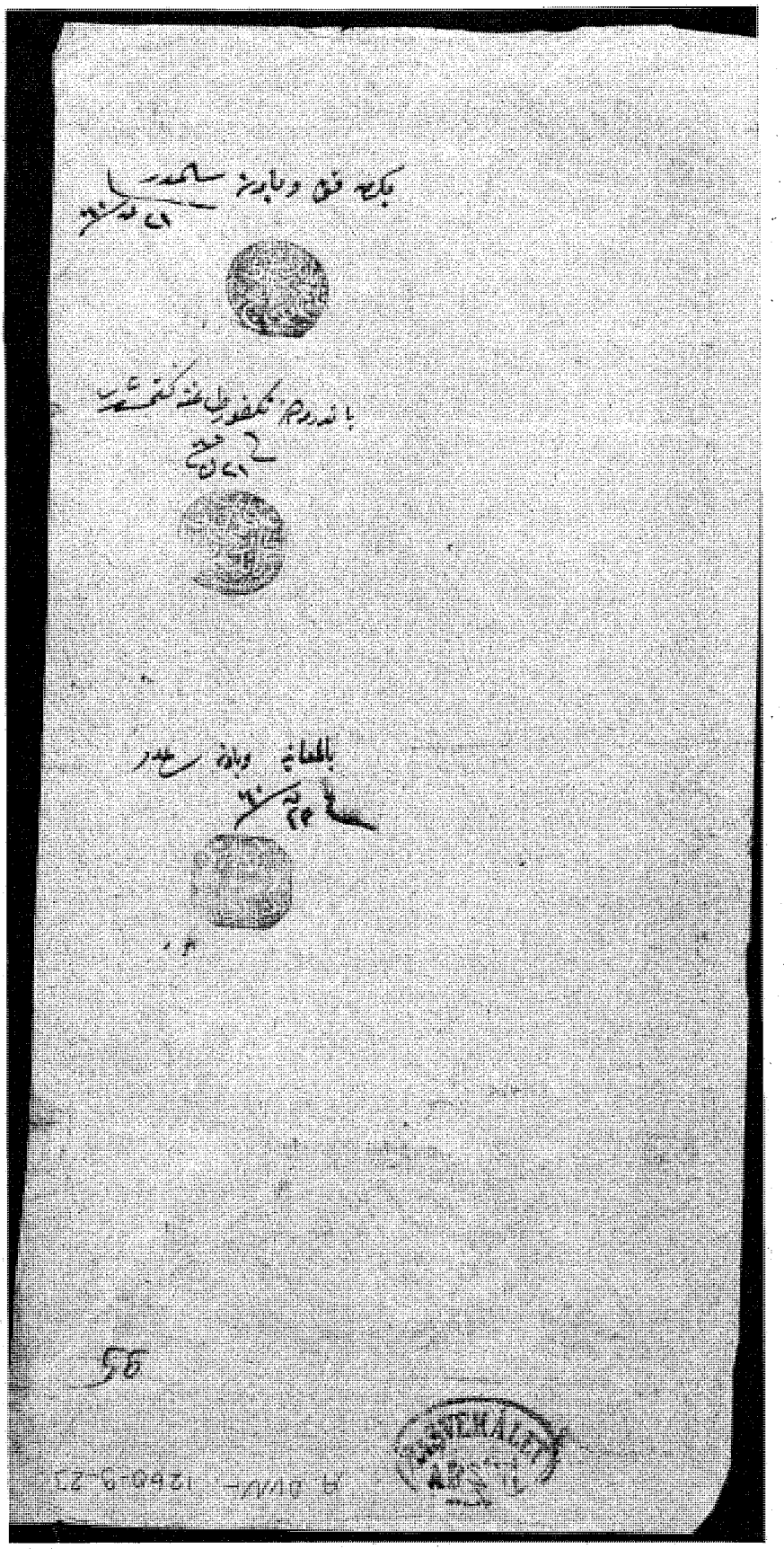
- 92 -
19 C 1254 tarihli bir timar beratı tezkiresi
(Cev-T, nr. 2341)

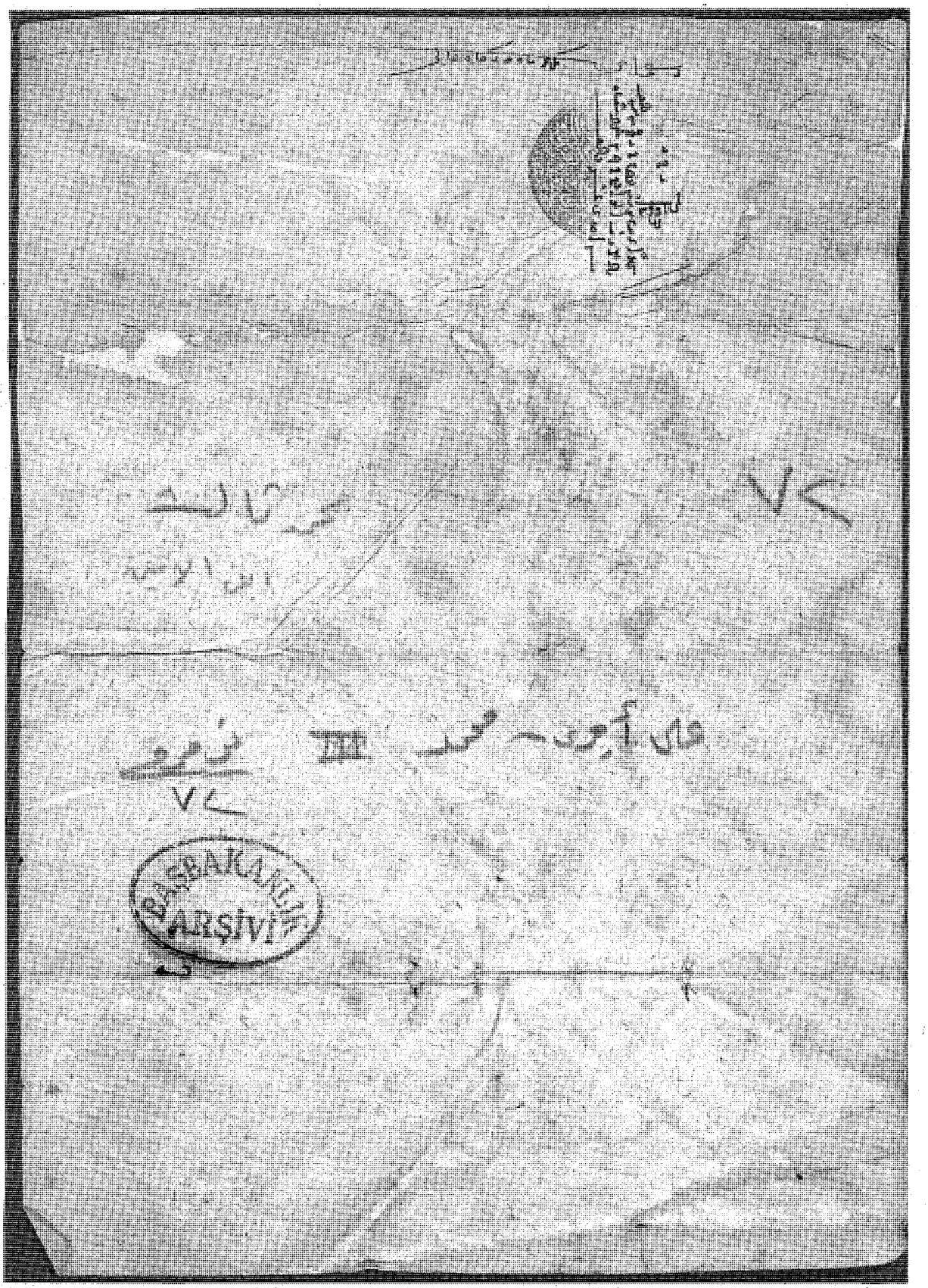
- 93 -
Surre çıkarılması merasimi için dârüssaâde ağasının imzasıyla gönderilmiş bir davet tezkiresi
(D.TŞF, dos. 12/20)

- 94a -
8 Ramazan 1260 tarihli bir mürur tezkiresi
(BEO, A.DVN, dos. 6/95)

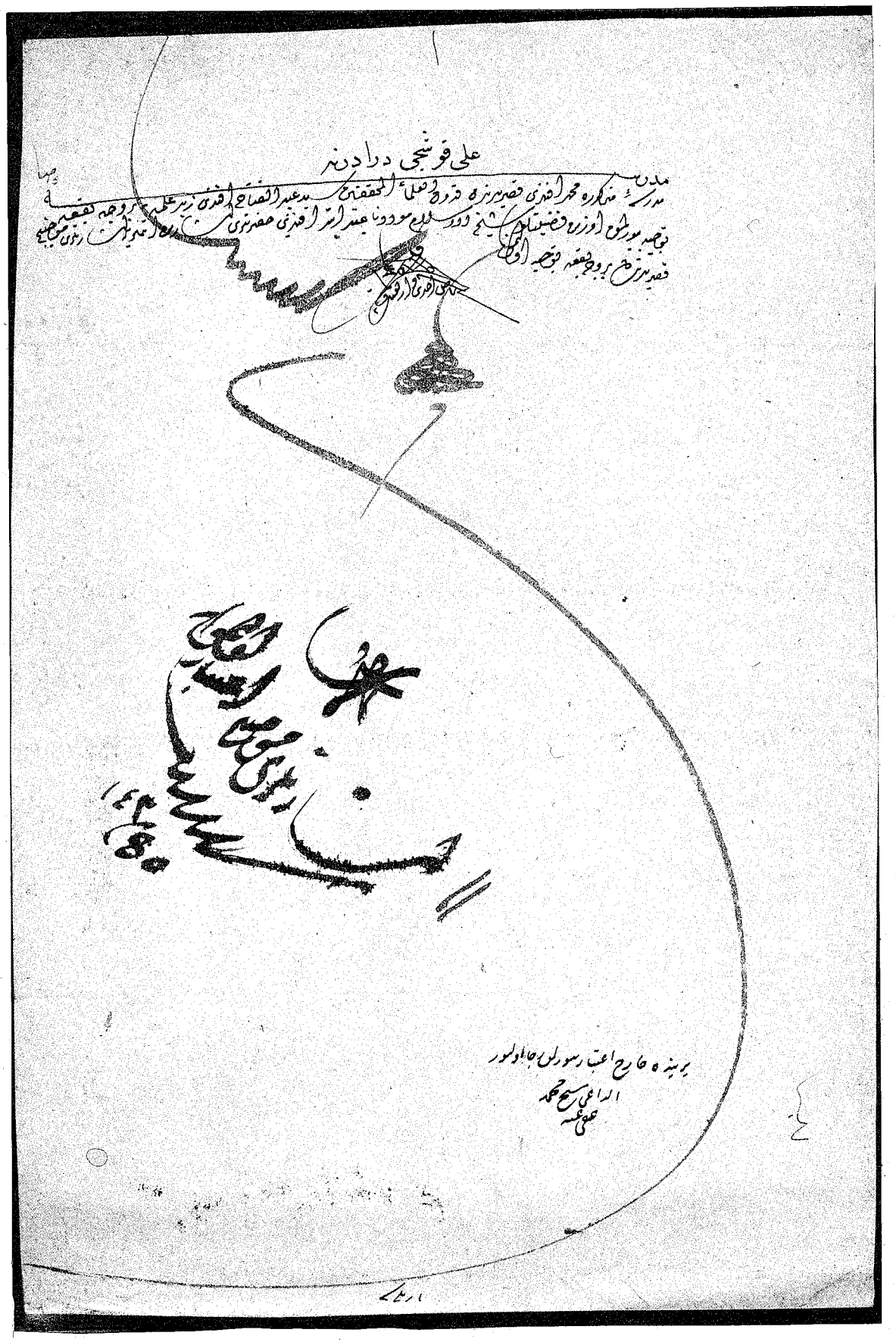
- 94b -
8 N 1260 tarihli mürur tezkiresinin arkasındaki yoklama kayıdları
(BEO, A.DVN, dos. 6/95)

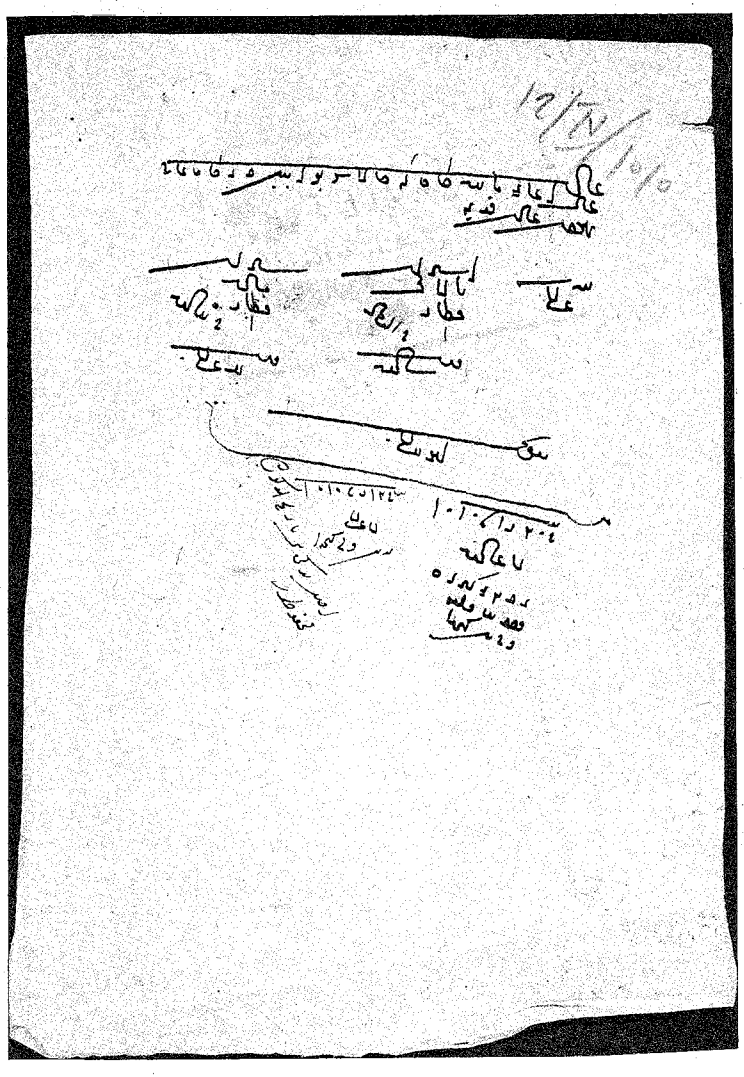
- 95 -
Yeniçeri Ağasının yarım mührü basılmış bir esâme tezkiresi
(A.E - III. Mehmed, nr. 72)

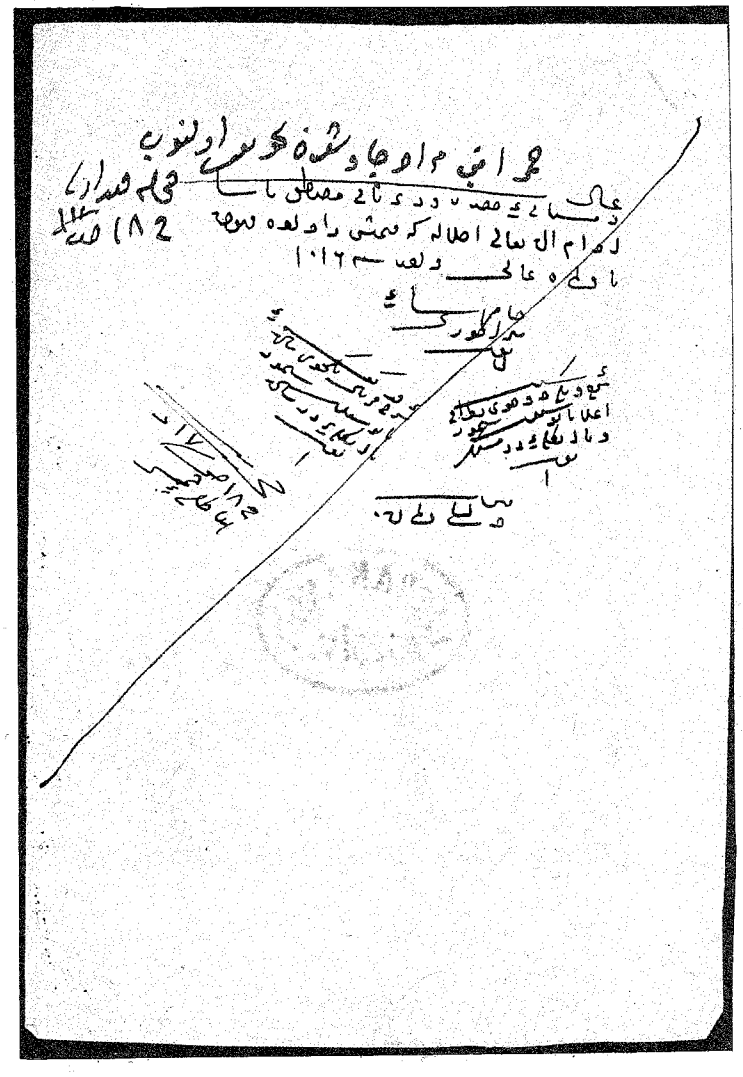
- 96 -
12 Ş 1030 tarihli buyuruldu ve muâmele kaydı bulunan bir ruus tezkiresi
(D.BŞM, dos. 20/18)

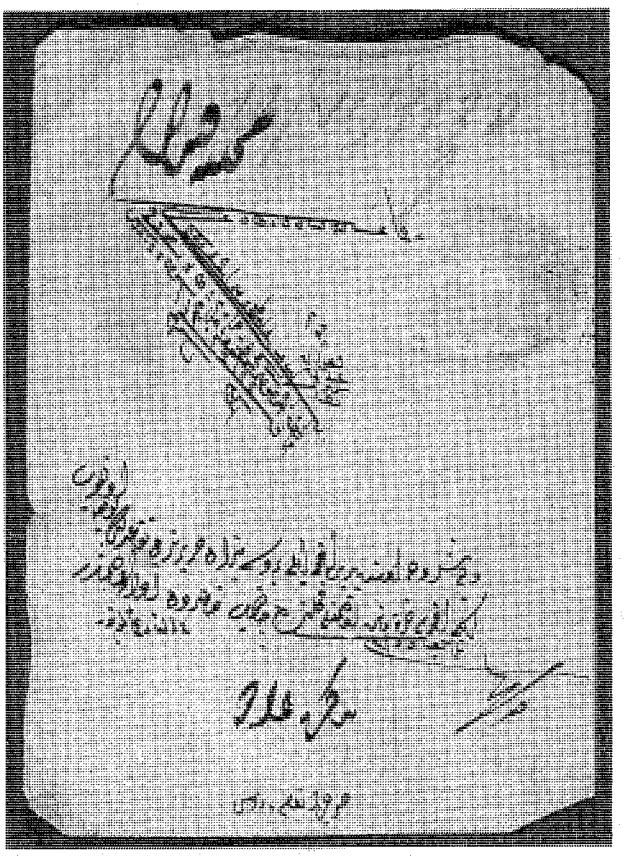
- 97 -
Şeyhülislâmın işâreti mûcibince 5 Cemâzıyelâhır 1143 tarihli buyuruldu konmuş olan bir ruus tezkiresi
(İ.E-Hil'at, nr. 2027)

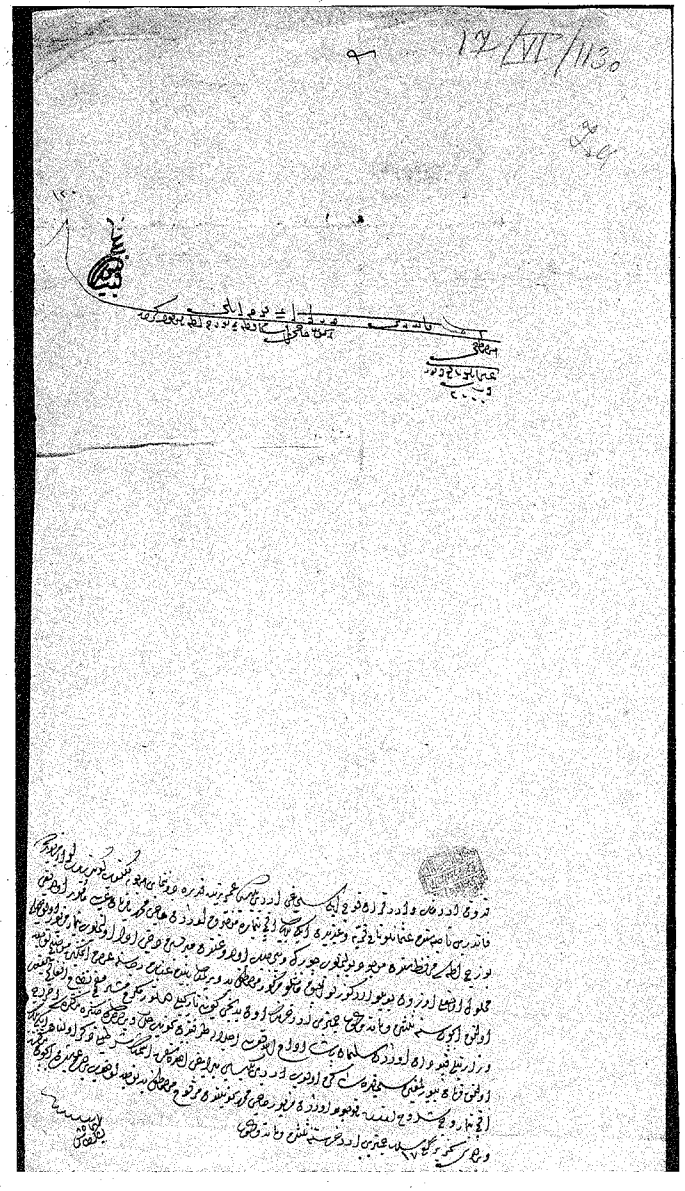
- 98 -
Âdet tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1-9-8)

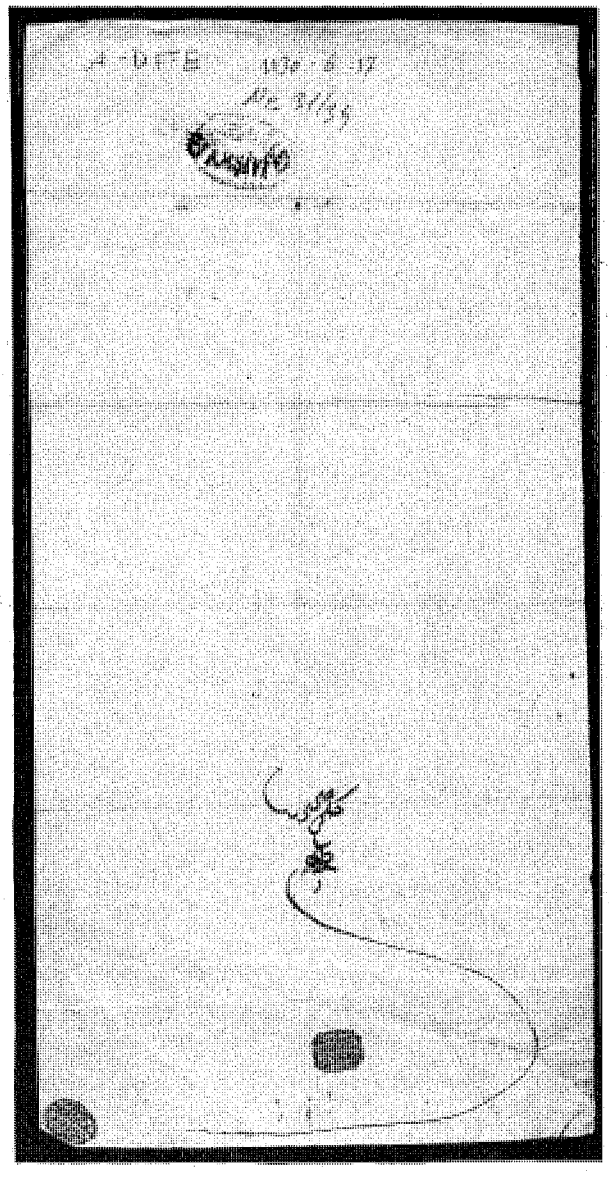
- 99 -
Âdet tezkiresi
(A.E - I. Ahmed, nr. 561)

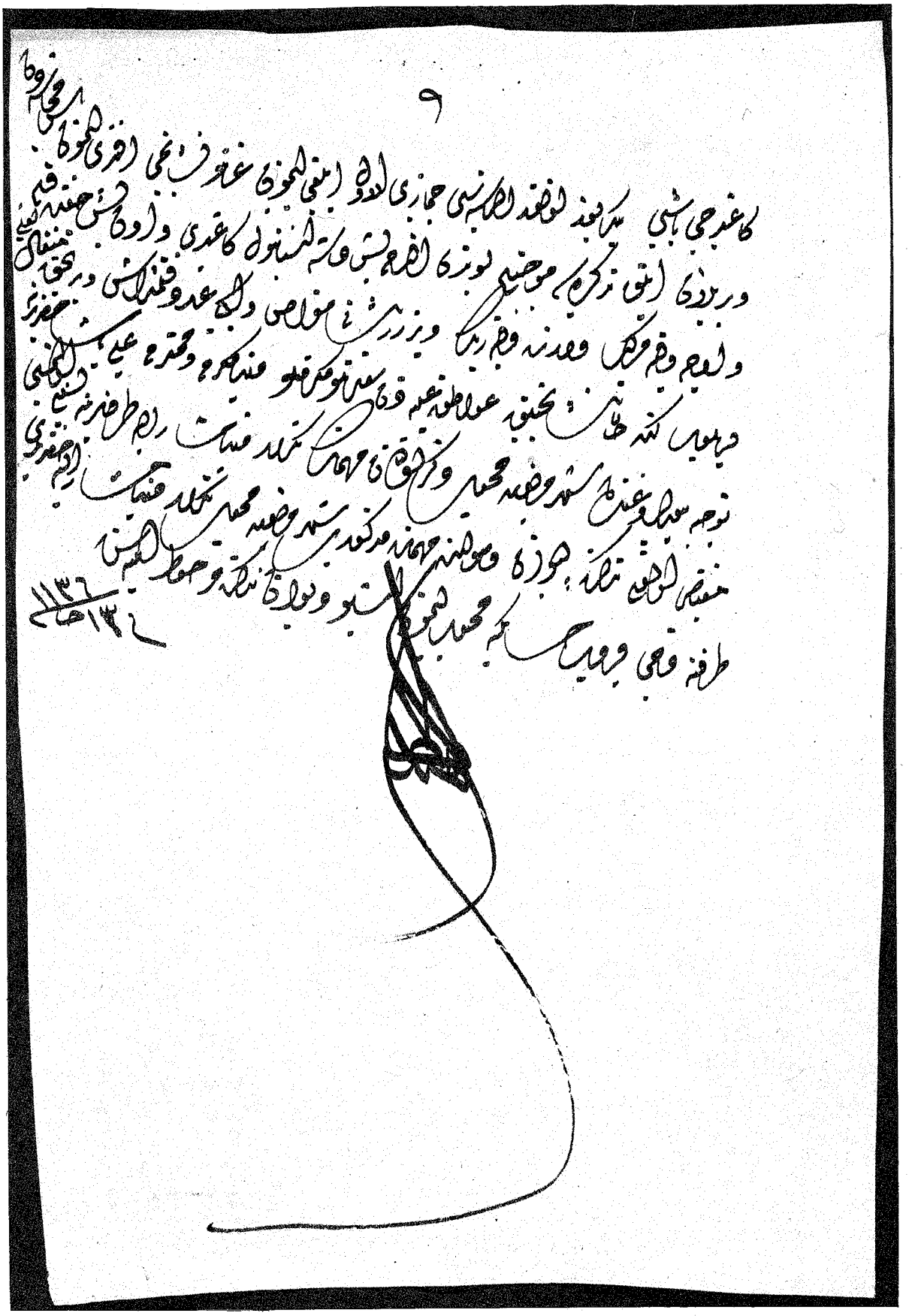
- 100 -
An cemâat tezkiresi
(A.DFE, dos. 31/33)

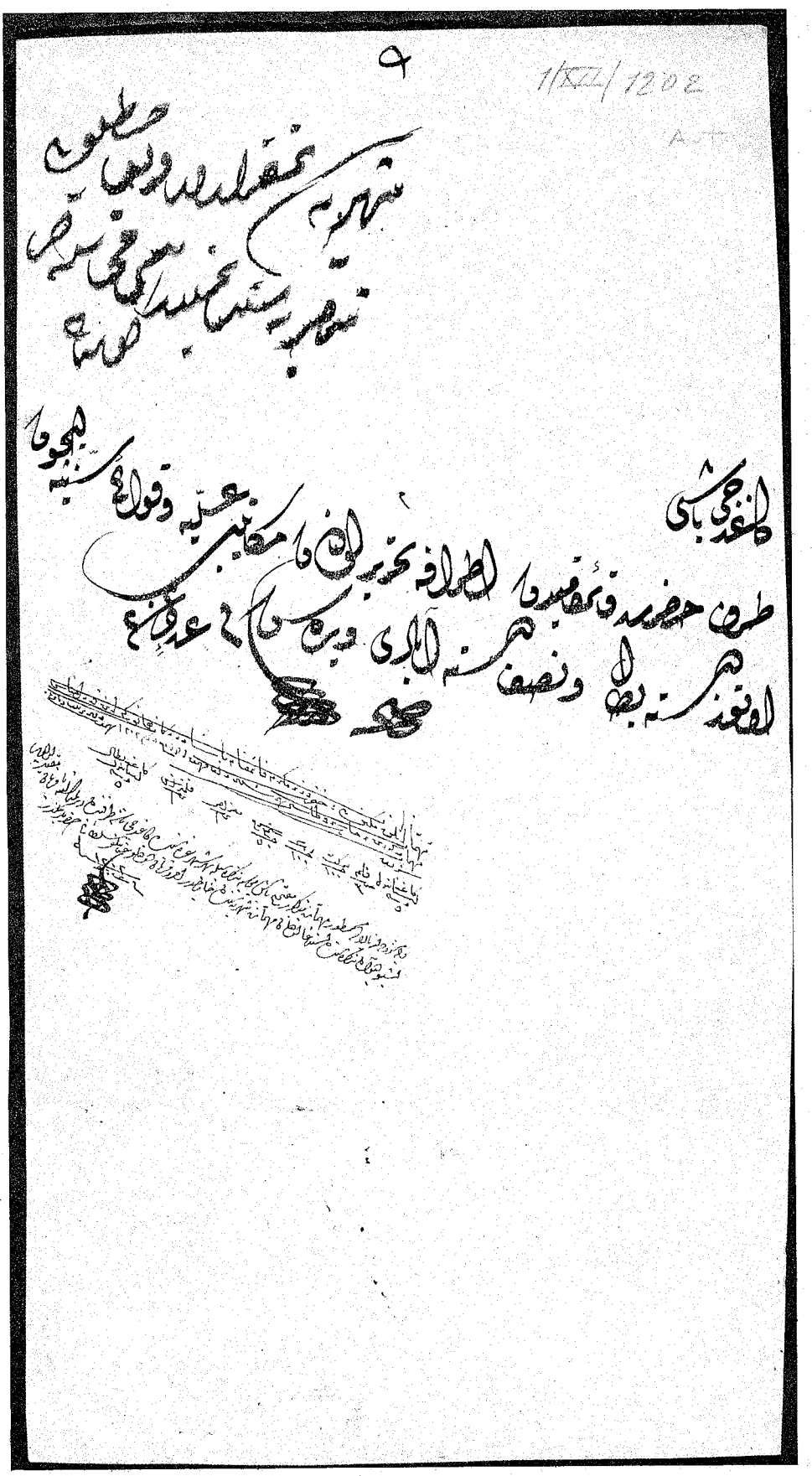
- 101a -
Timar tezkiresinin ön yüzü
(A.DFE, dos. 31/34)

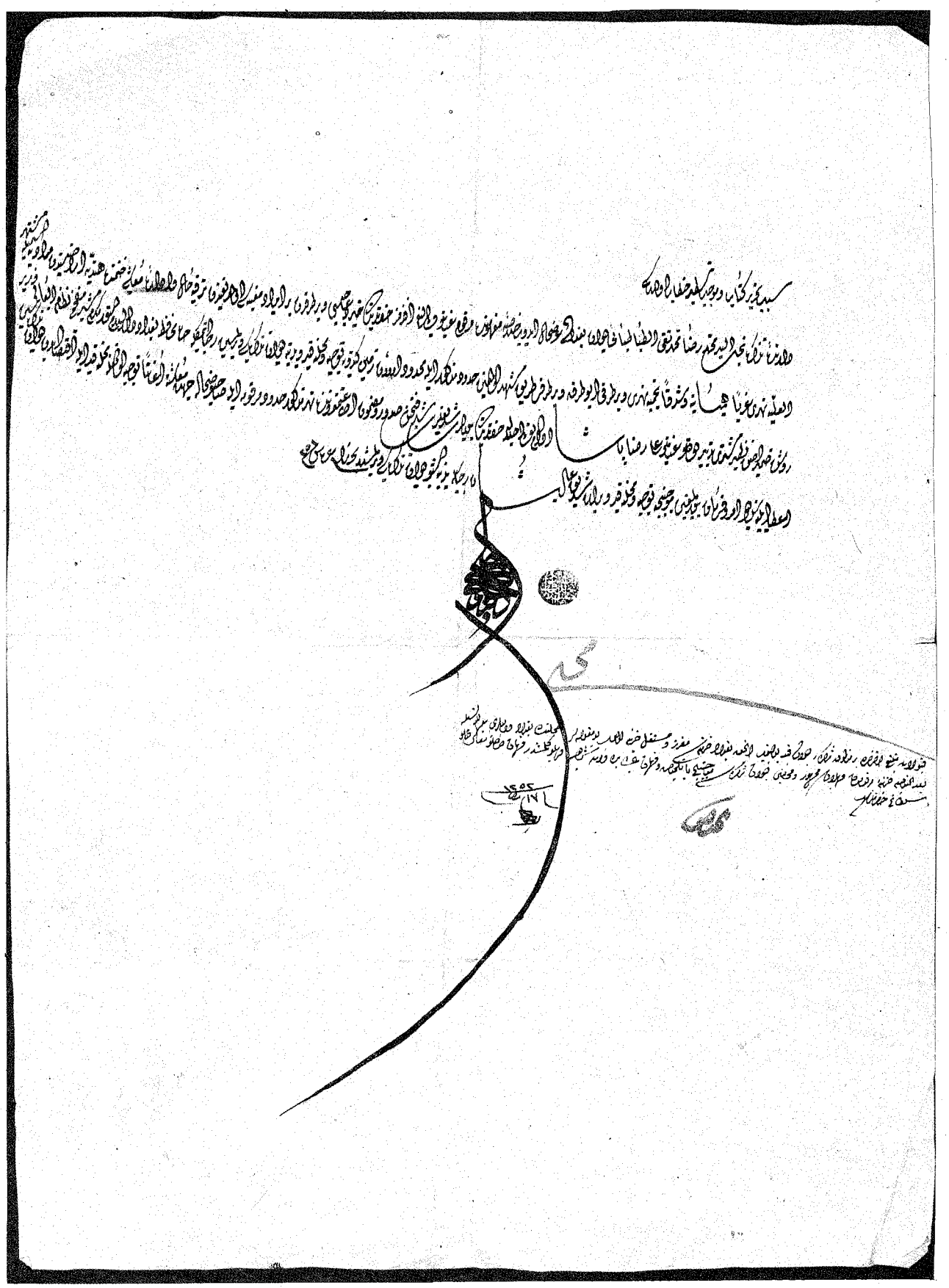
- 101b -
Timar tezkiresinin arka yüzü
(A.DFE, dos. 31/34

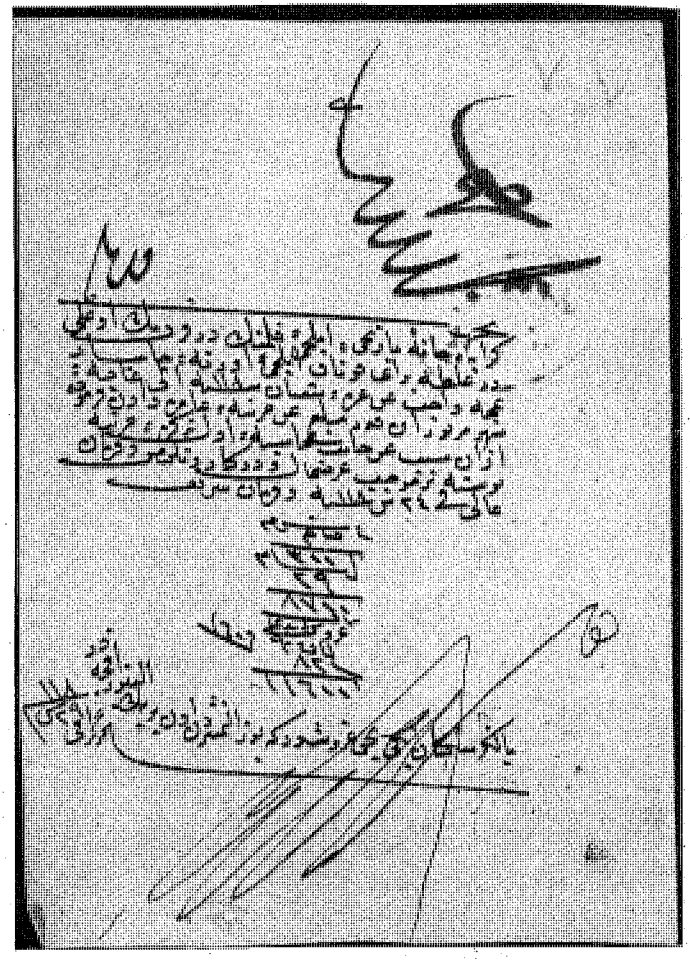
- 102 -
Kâğıtcıbaşıya hitâben yazılmış, kuyruklu imza bulunan bir dîvân tezkiresi
(D.BŞM.KGB, dos. 33/115)

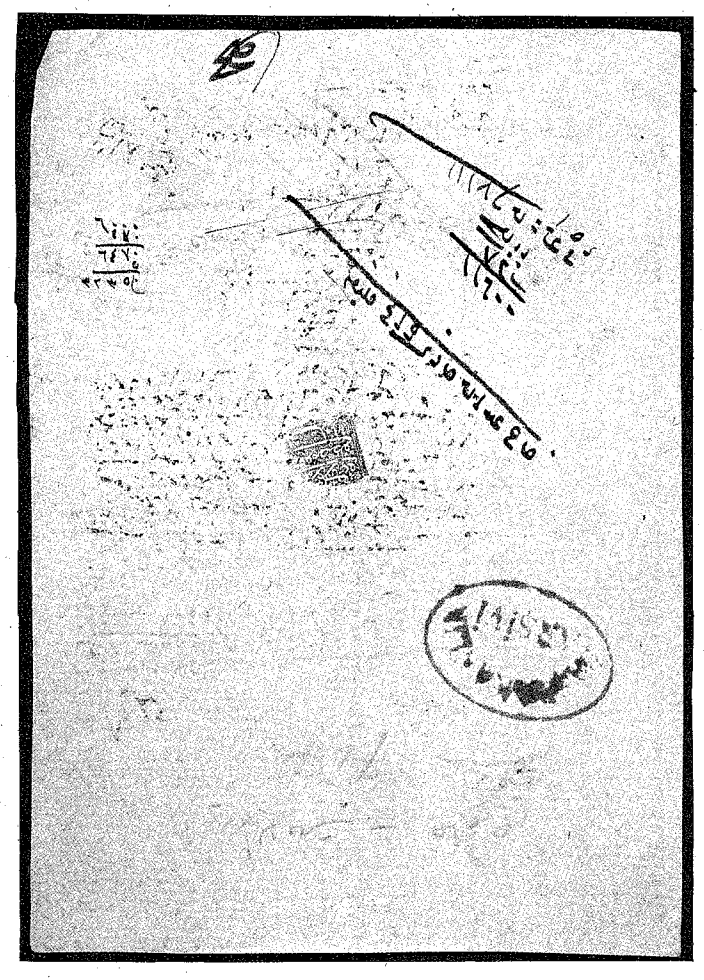
- 103 -
Kağıtcıbaşya hitâben yazılmış "sahh" bulunan ve
verilecek mühimmatın listesi çıkarılmış bir dîvân tezkiresi
(D.BŞM.KGB, dos. 81/60)

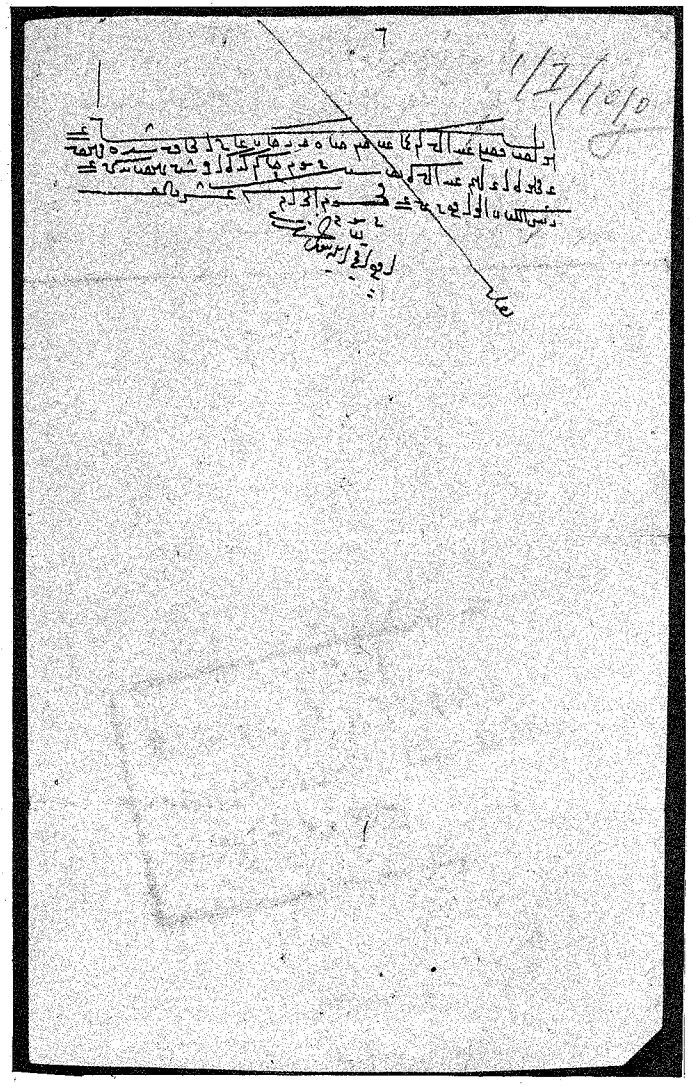
- 104 -
Bağdad Hazinesinden verilen bir dîvân tezkiresi
(Cev-M, nr. 13365)

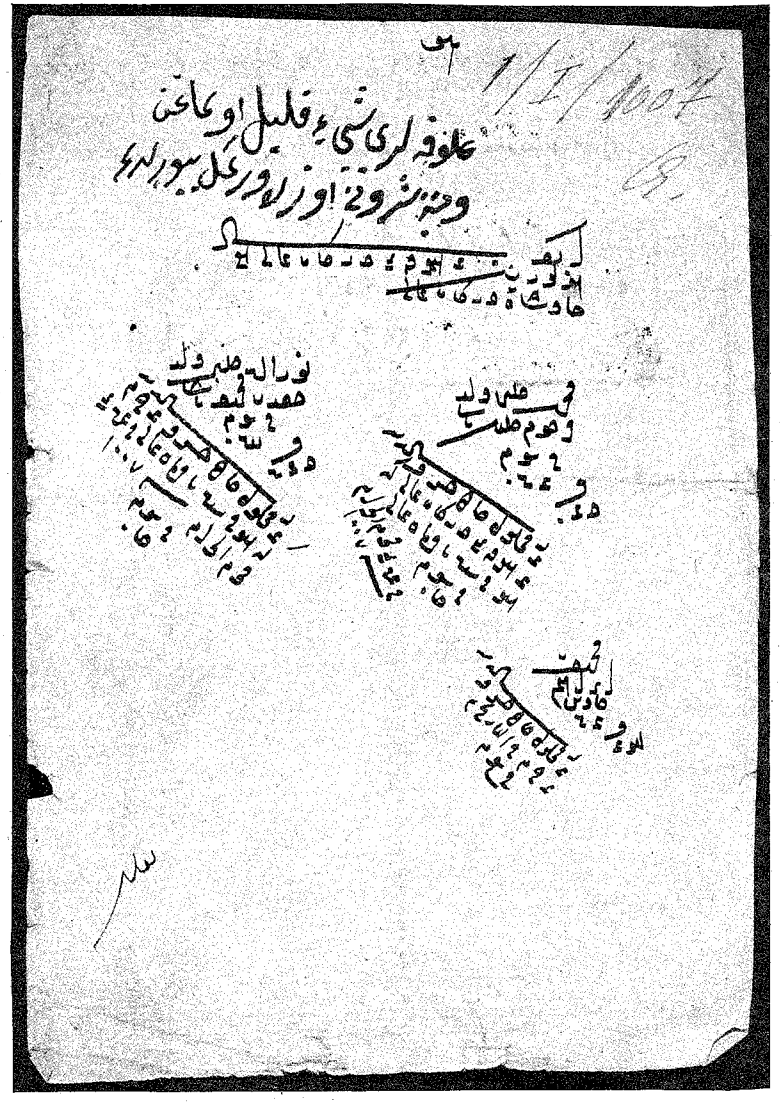
- 105a -
Venedik elçisinin ev kirası için yazılmış hazine tezkiresinin ön yüzü
(İ.E-H, nr. 707)

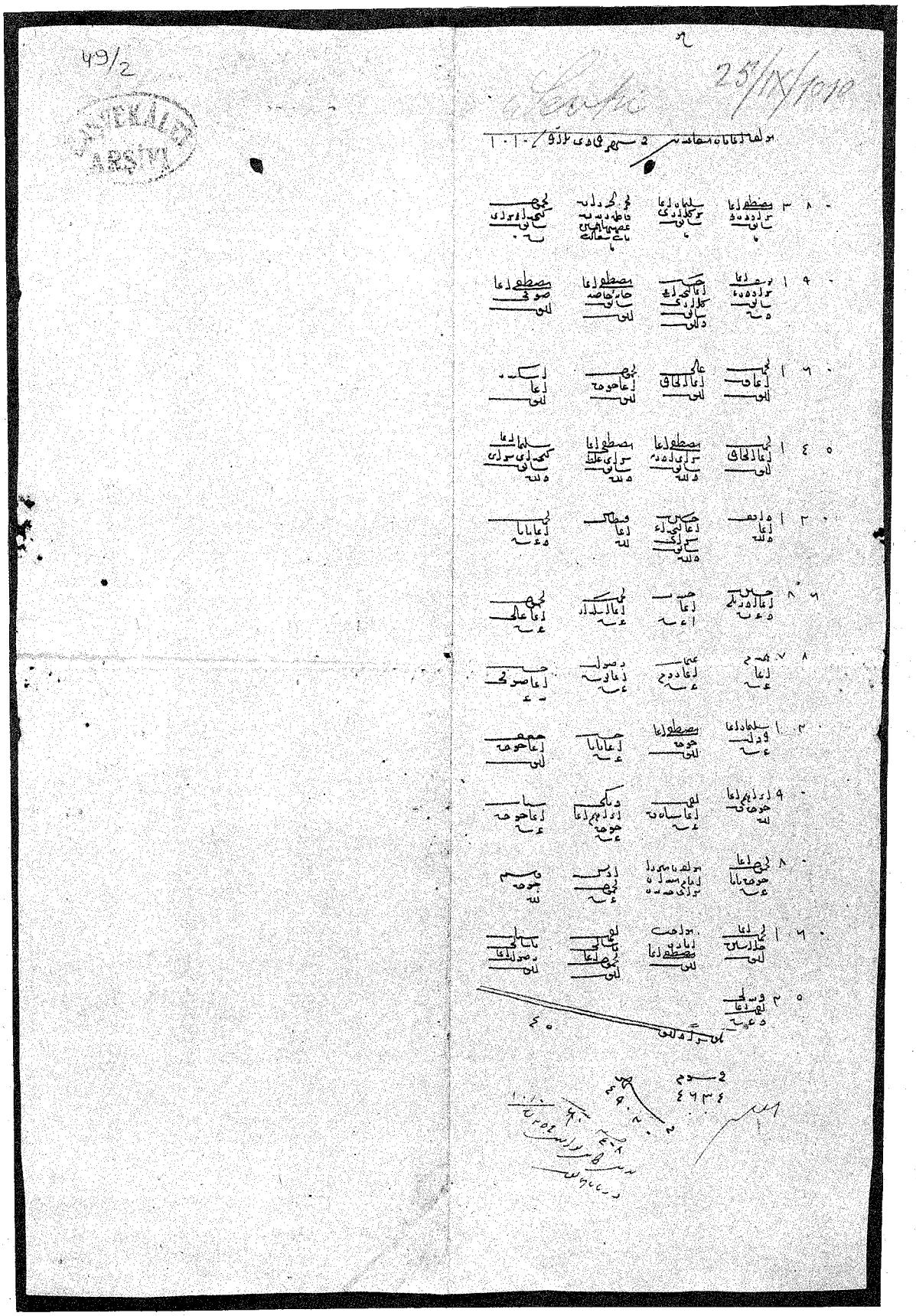
- 105b -
Venedik elçisinin ev kirası için yazılmış hazine tezkiresinin arka yüzü
(İ.E-H, nr. 707)

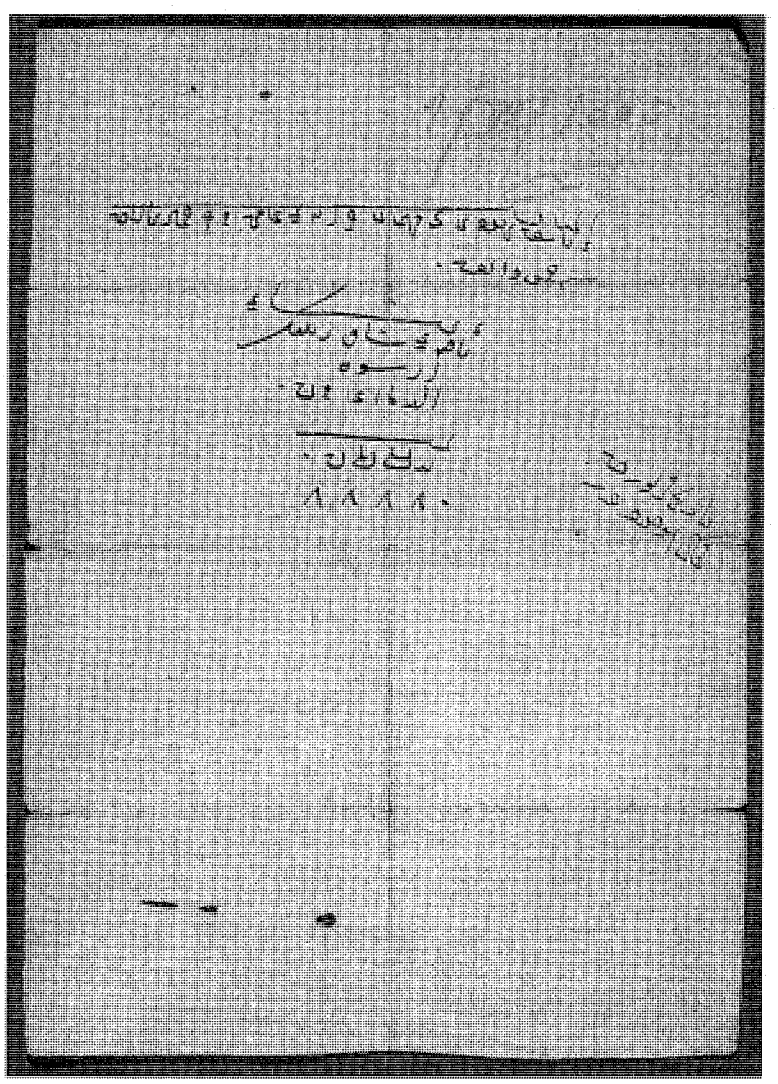
- 106 -
İbtida tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/1-11)

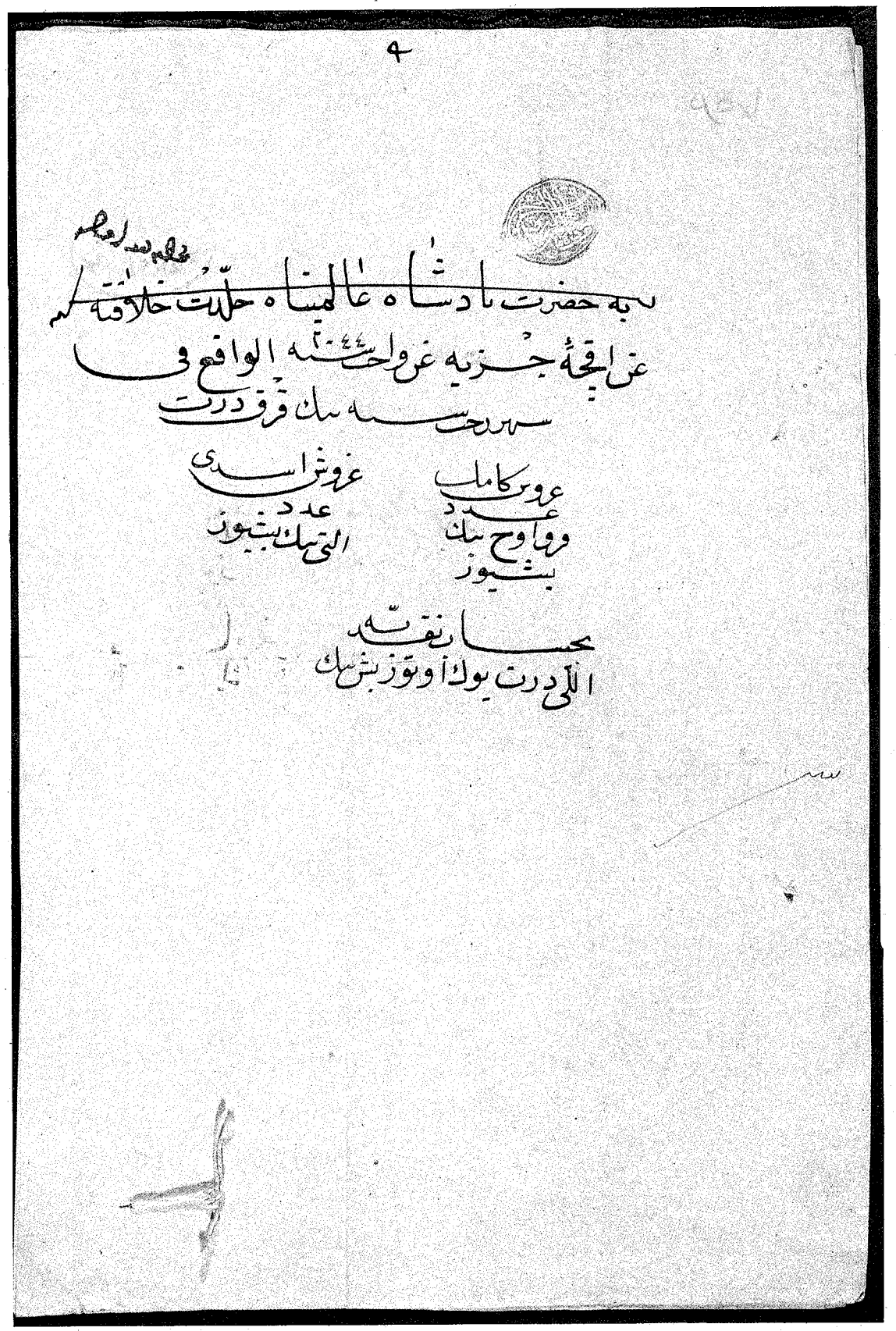
- 107 -
İzdiyad tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/1-37)

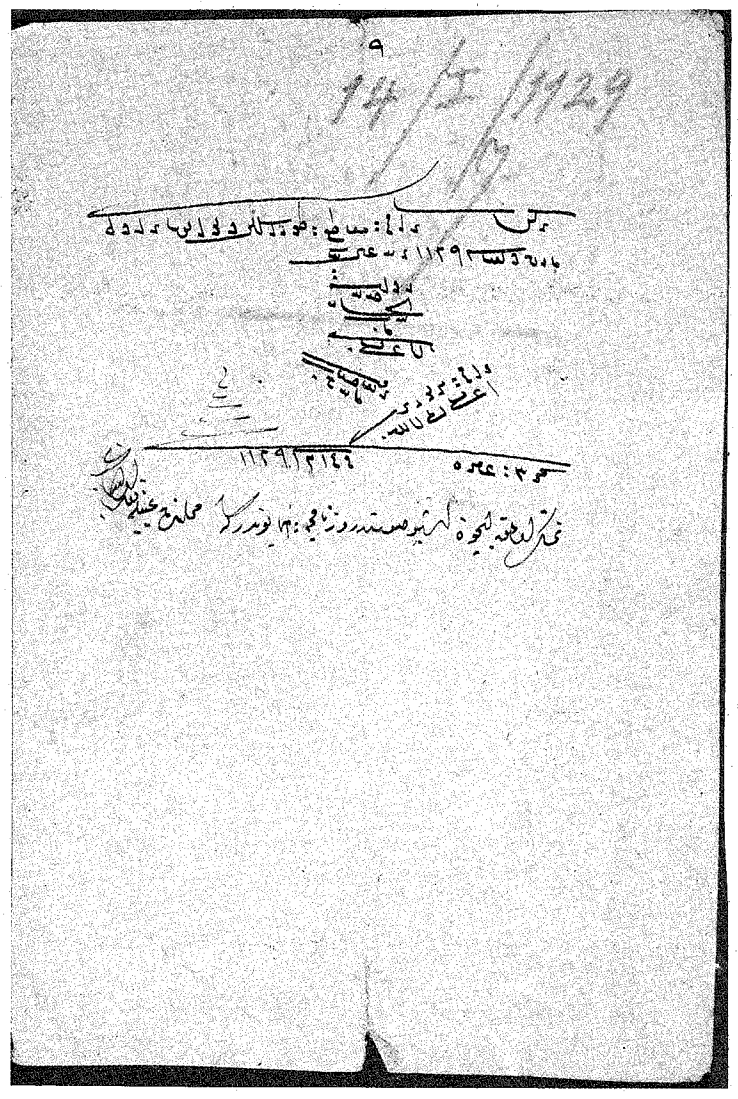
- 108 -
Çok isimli mevâcib tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/12-49/1)

- 109 -
Mubayaa tezkiresi
(D.BRZ, dos. 1/1-20)

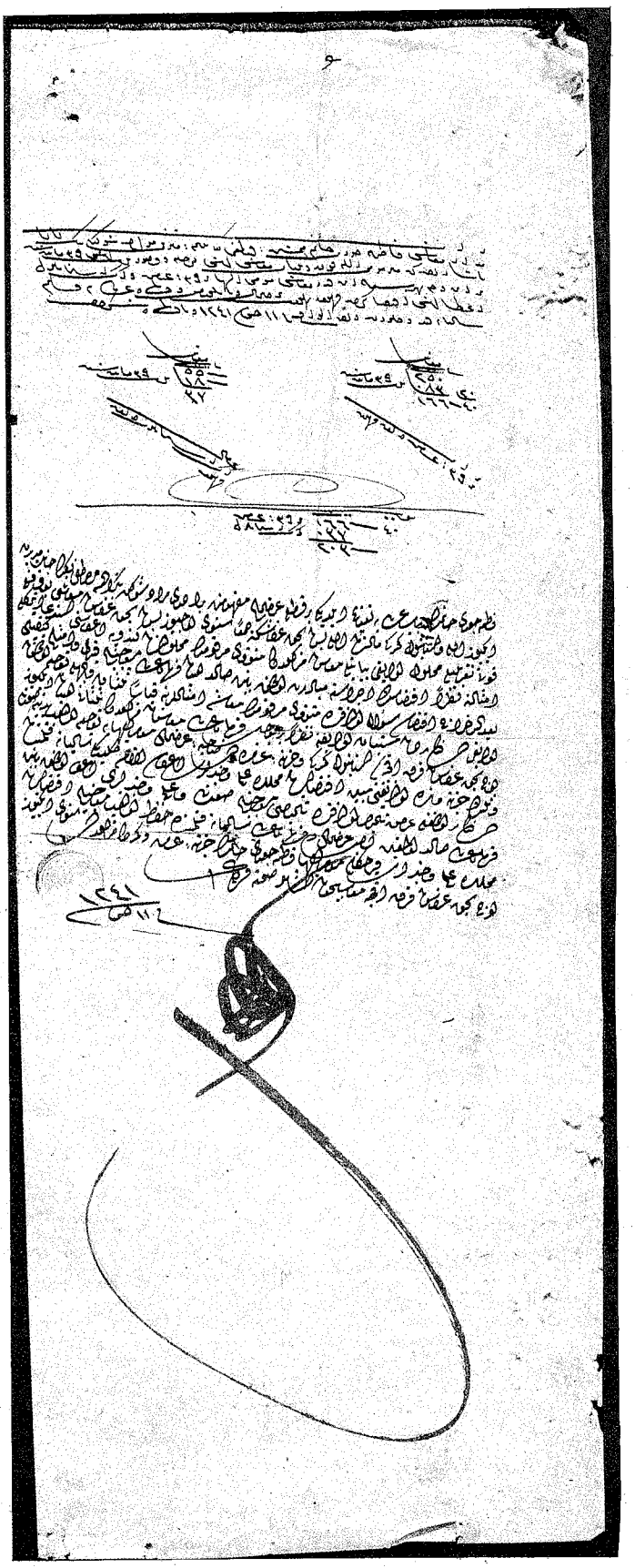
- 110 -
Sultan IV. Murad'ın hazineden aldığı para için verdiği tesellüm tezkiresi
(İ.E.-M, nr. 957)

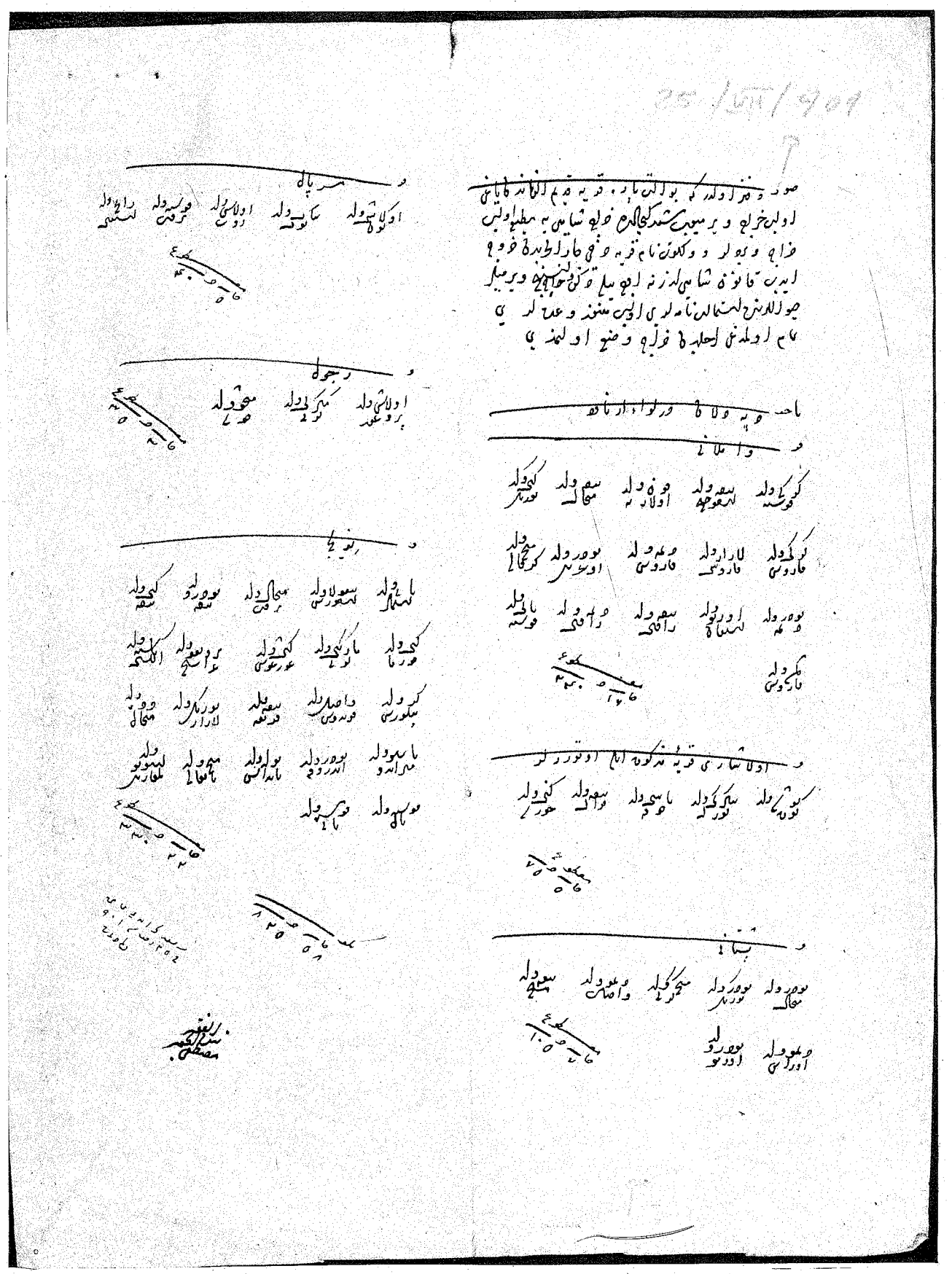
- 112 -
Ruznamçe sûreti tezkiresi
(A.DFE, dos. 31/4)

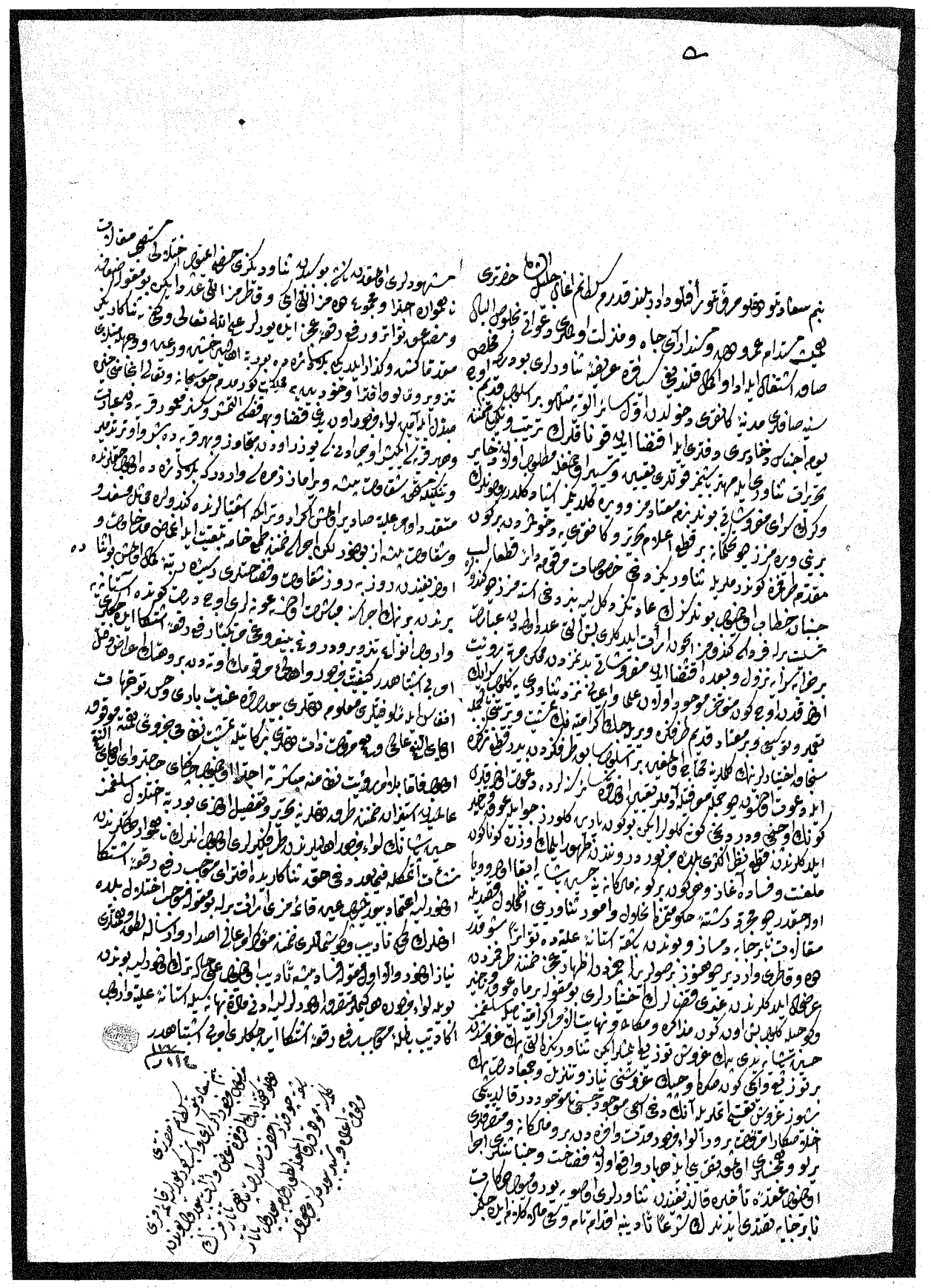

- 111 -
Ruznamçe sûreti tezkiresi
(A.DFE, dos. 31/5)

- 113 -
Sûret tezkiresi
(Cev-M, nr. 22143)

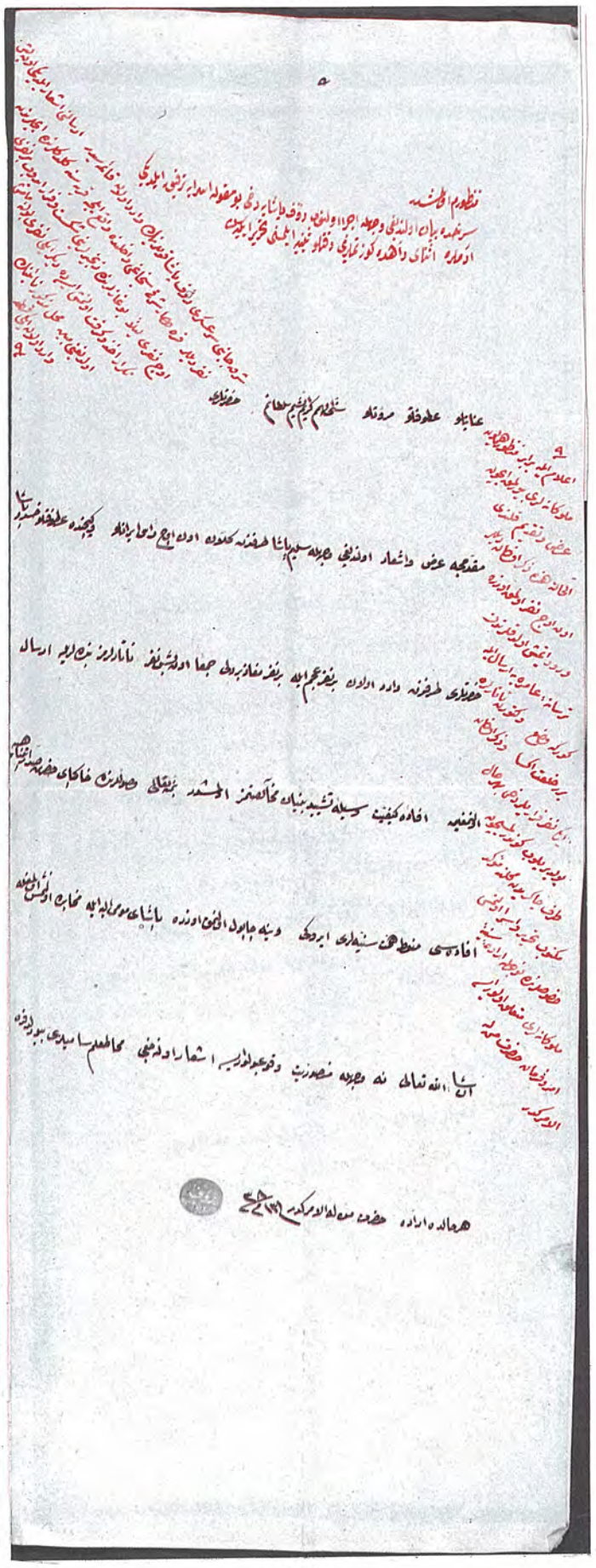

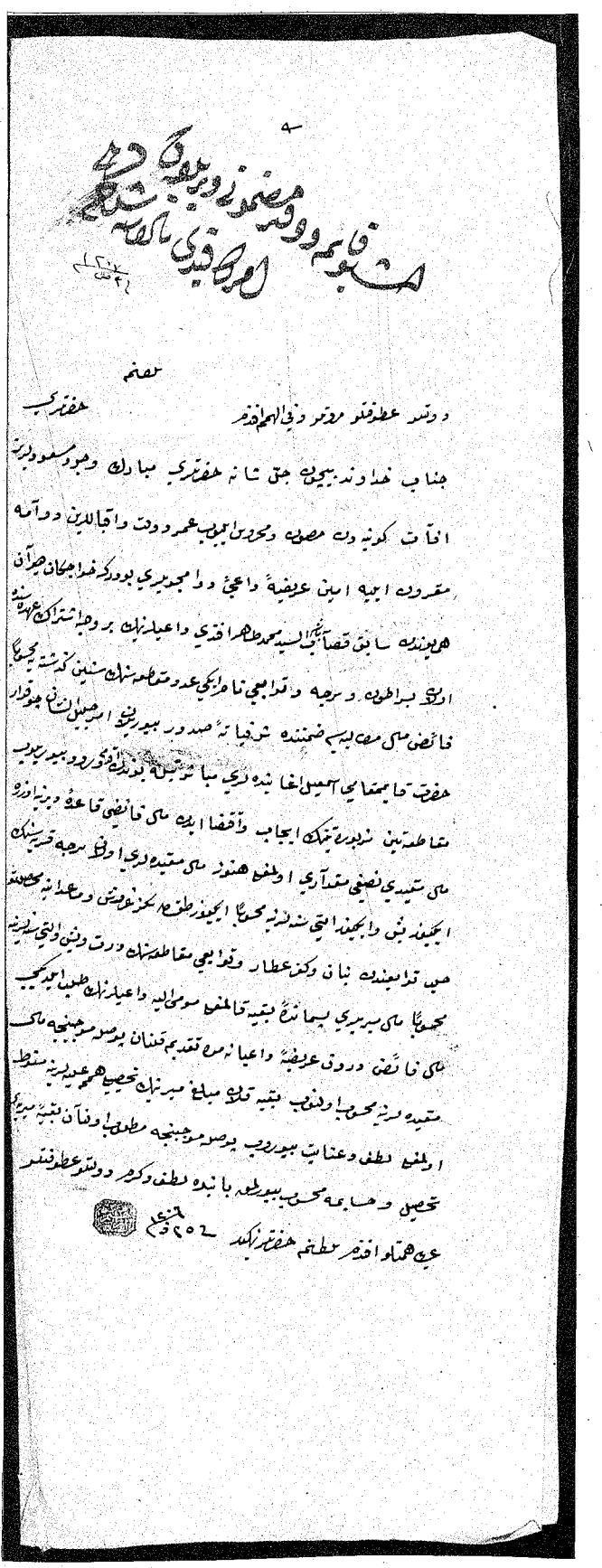
- 115 -
Arîza yerine geçen bir kaime
(A.MKT, dos. 58/40)

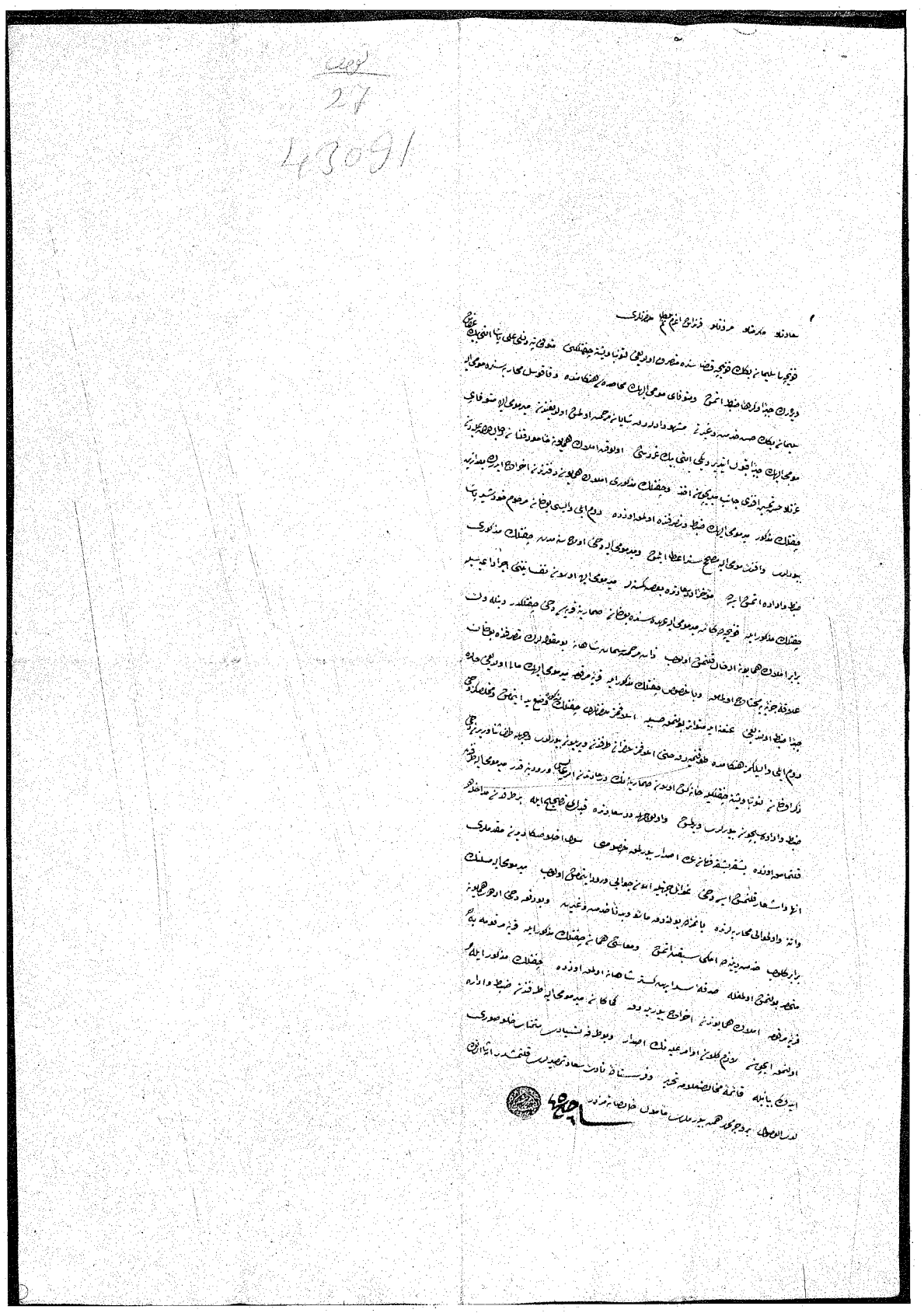
- 116 -
Bender seraskerinin nesih hat ile kaleme alınmış kaimesi
(TSMA, nr. E. 5301/1)

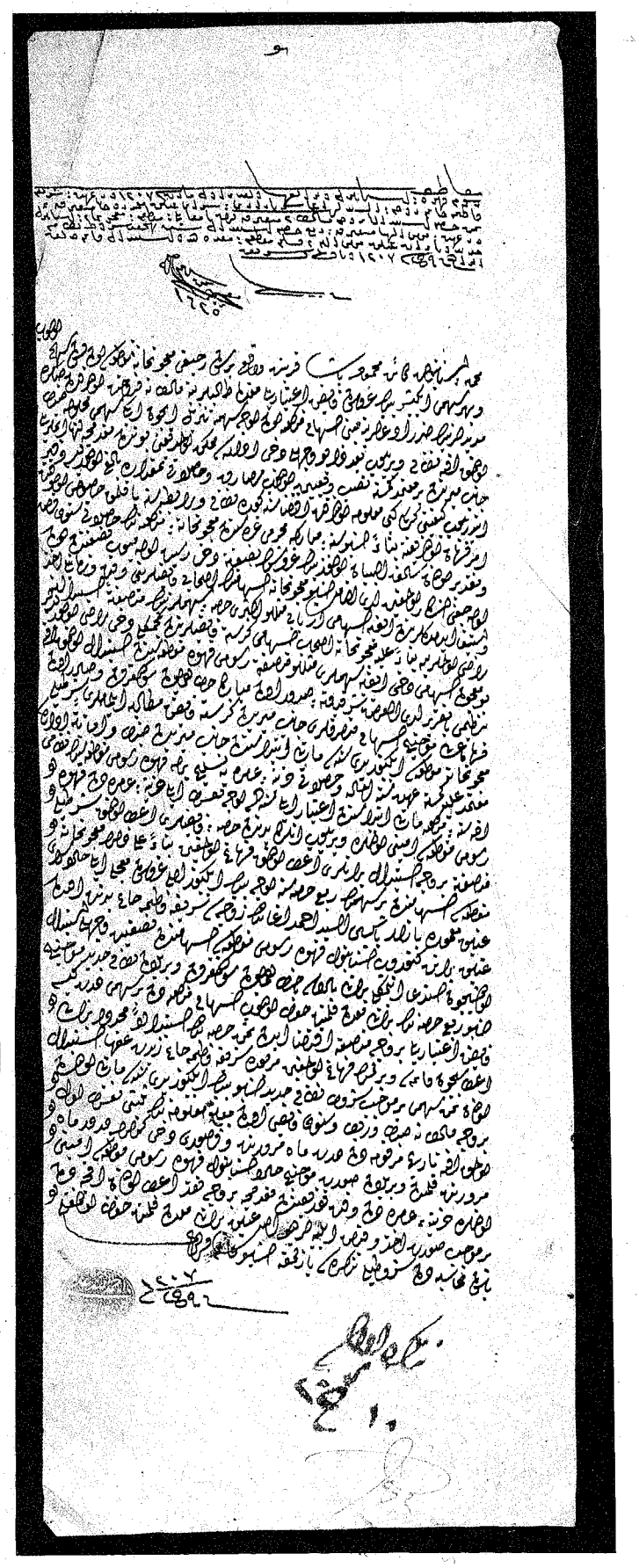
- 117 -
Şark seraskeri Rauf Paşa'nın nesih hatla yazılmış kaimesi
(HH, nr. 36863-K)

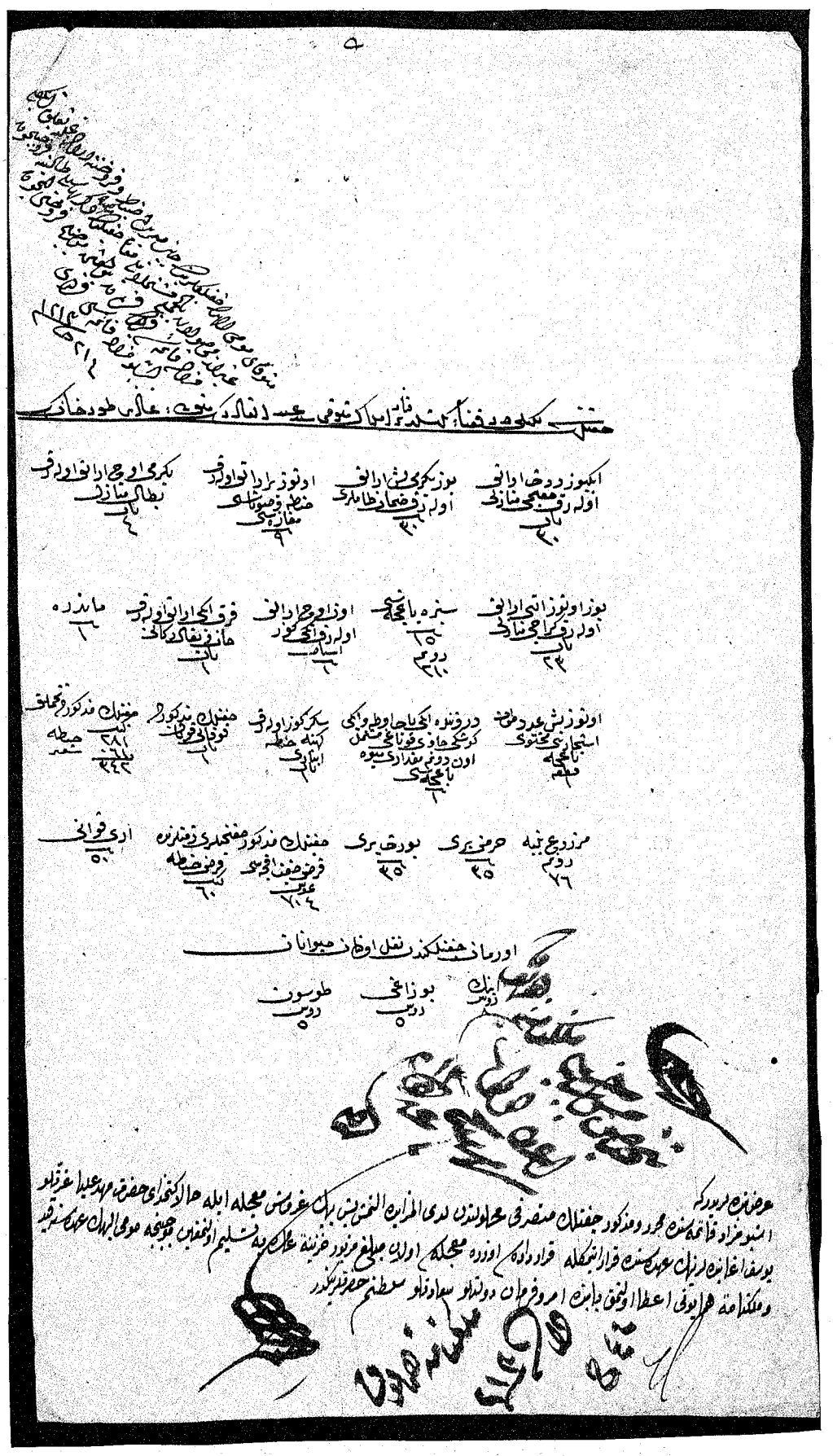
- 118 -
Belgenin içinde arîza, der-kenarda kaime olduğu belirtilen arîza yerine geçen bir kaime (Cev-M, nr. 16936)

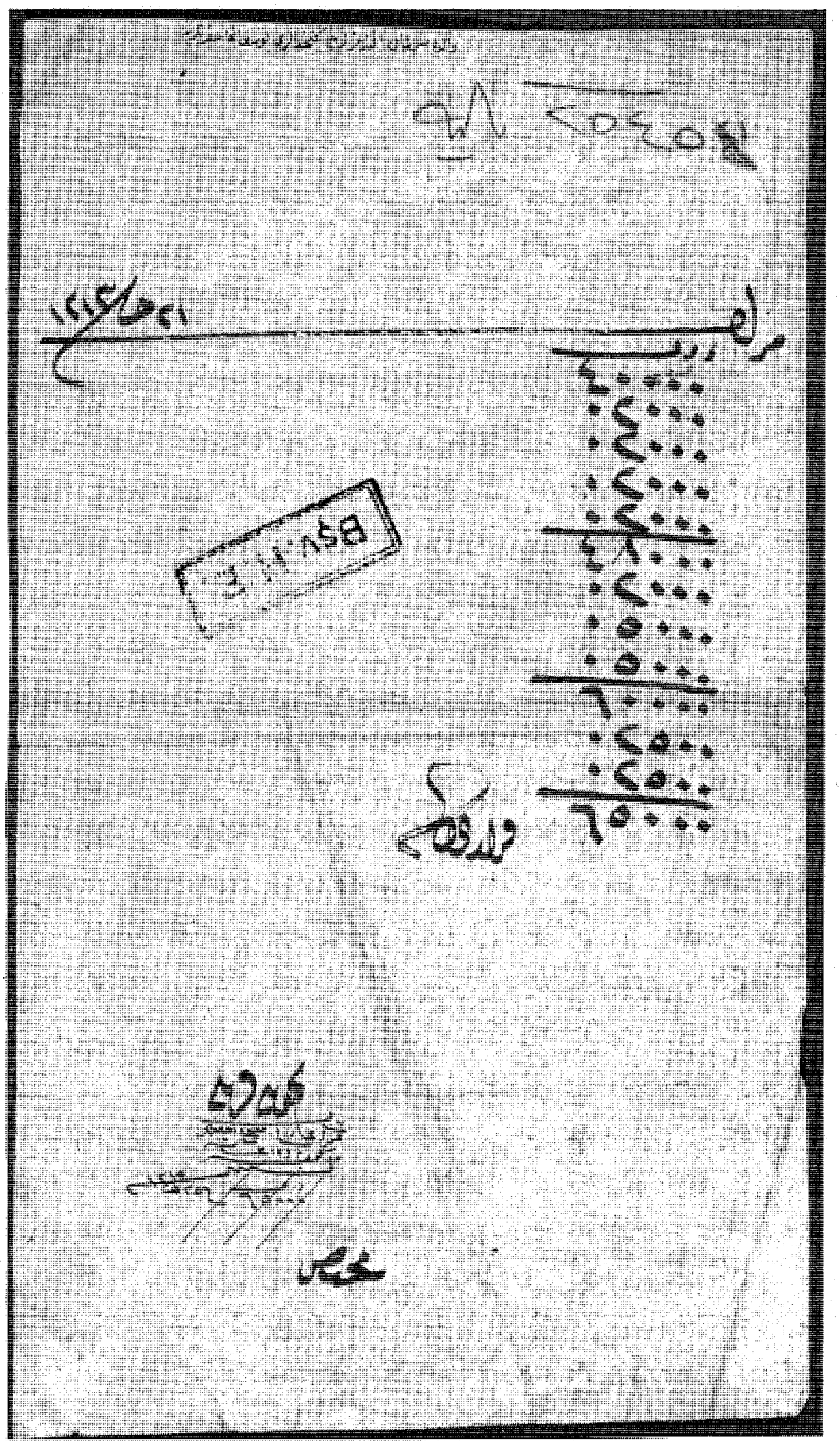
- 119 -
Belgenin içinde kaime olduğu belirtilen arîza yerine geçen bir kaîme
(HH, nr. 43091)

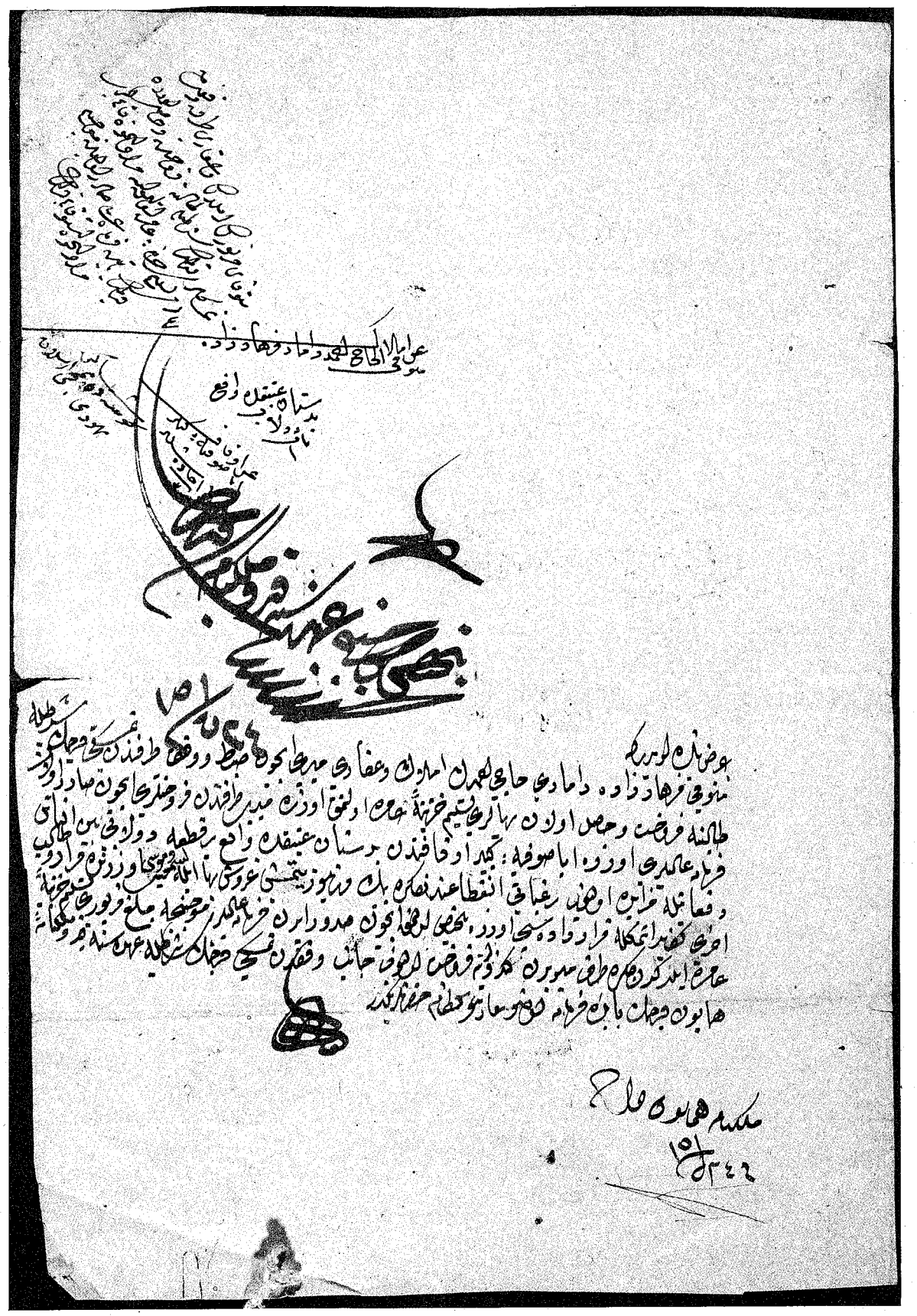
- 120 -
Tezkire yerine geçen bir kaime
(Cev-M, nr. 8611)

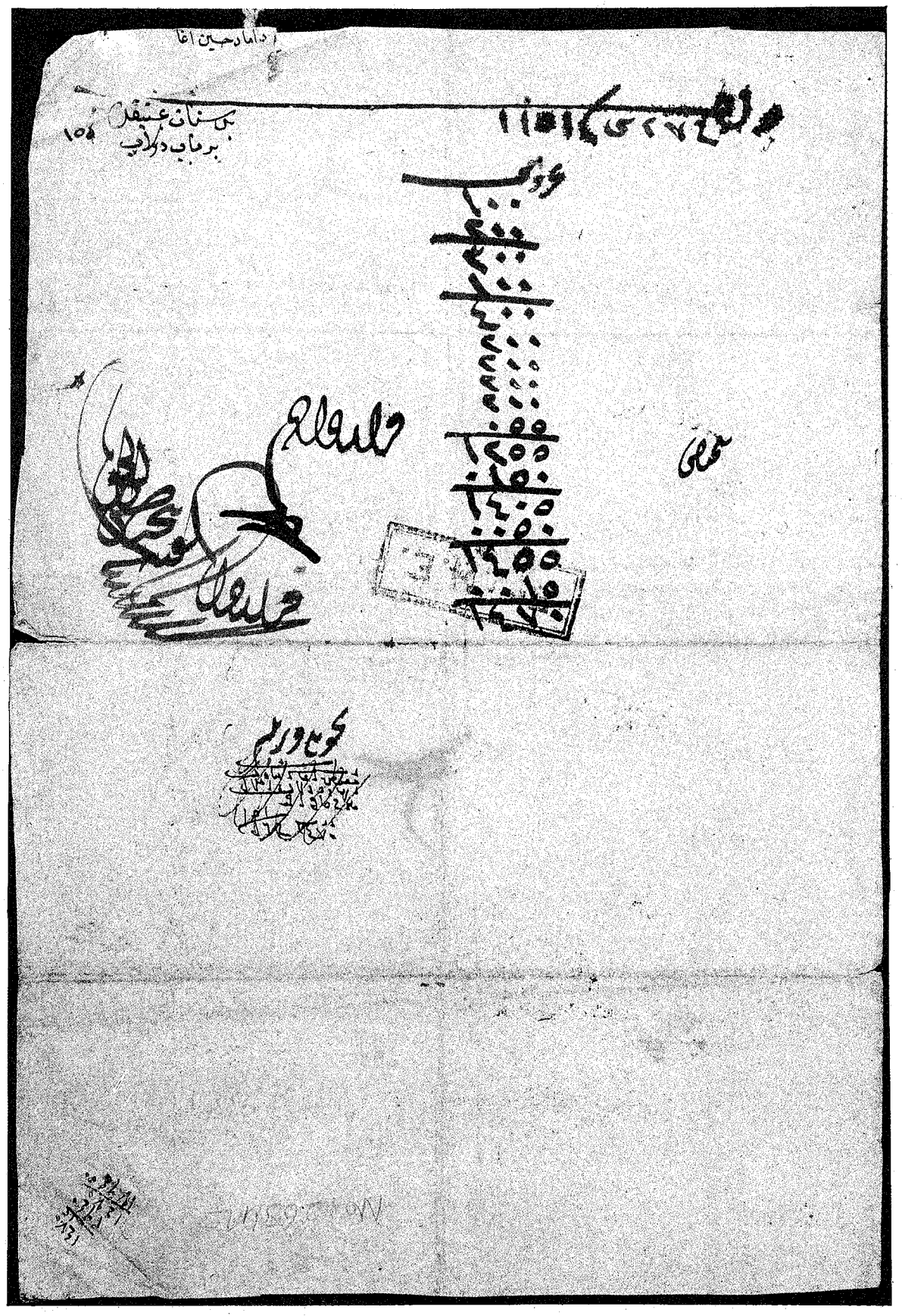
- 121a -
Mâlikâne olarak satışa sunulan bir çiftliğin ihtiva ettiği şeyler ile altta defterdarın telhisi ve sadrâzamın buyruldusunu ihtiva eden mezad kaimesinin ön yüzü
(Cev-M, nr. 25453)

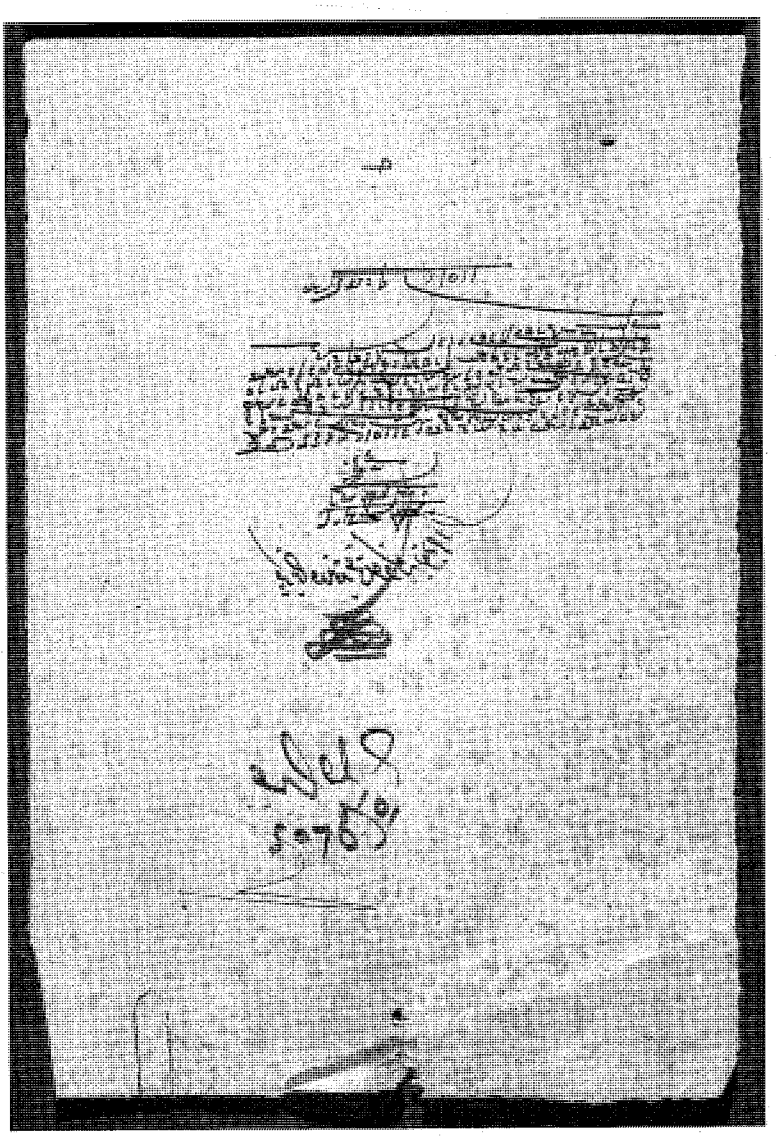
- 121b -
Çiftlik satışı ile ilgili mezad kaimesinin, açık arttırmanın ilk ve son rakamlarıyla artış mıkdarları ve muaccelenin hazineye teslimi kaydı bulunan, arka yüzü
(Cev-M, nr. 25453).

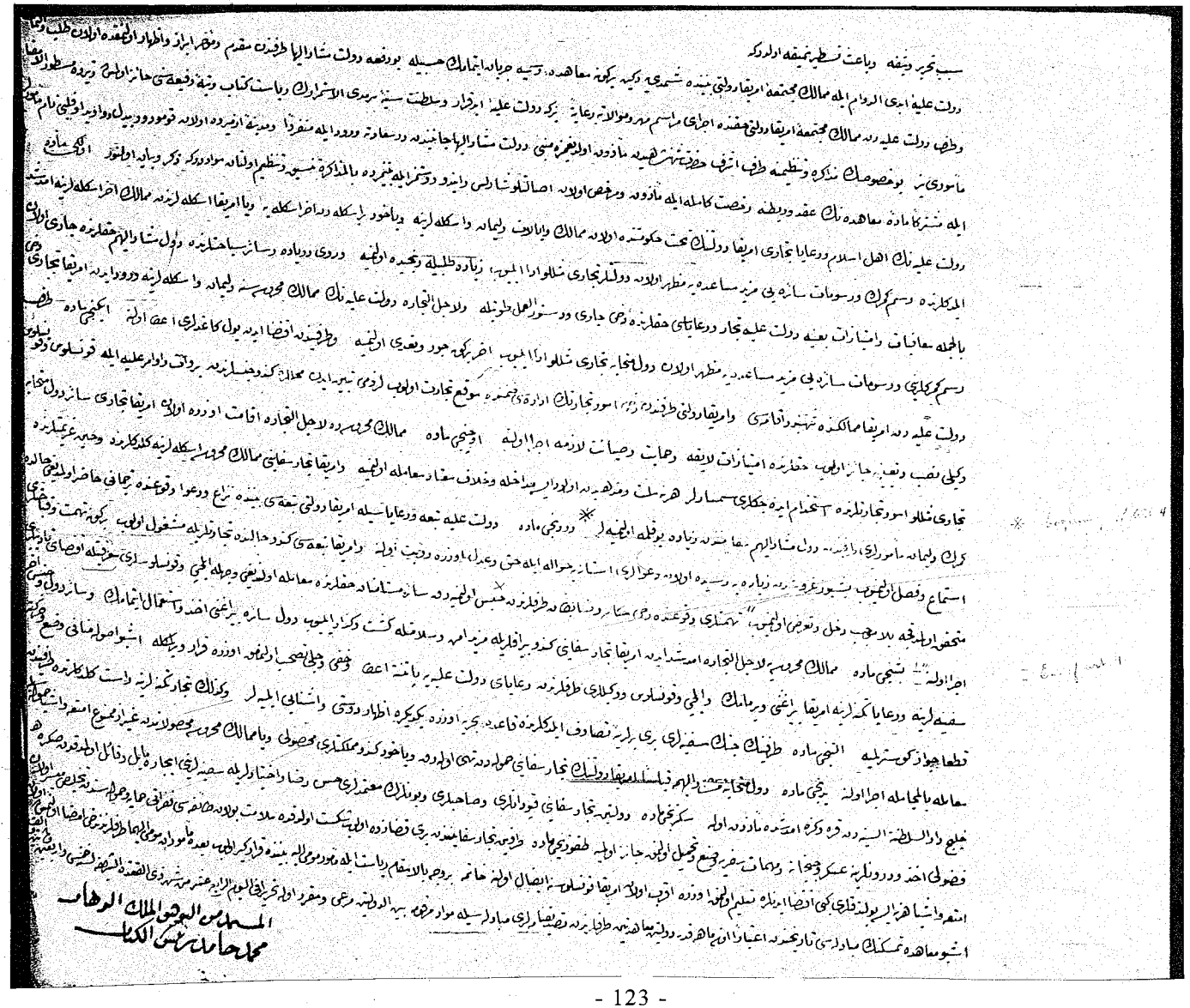
- 122a -
Mâlikâne olarak satılan bir emlâke âid mezad kaimesinin ön yüzü
(Cev-M, nr. 26342)

- 122b -
Mâlikâne olarak satılan bir emlâke âid mezad kaimesinin
açık arttırma rakamlarını gösteren arka yüzü
(Cev-M, nr. 26342)

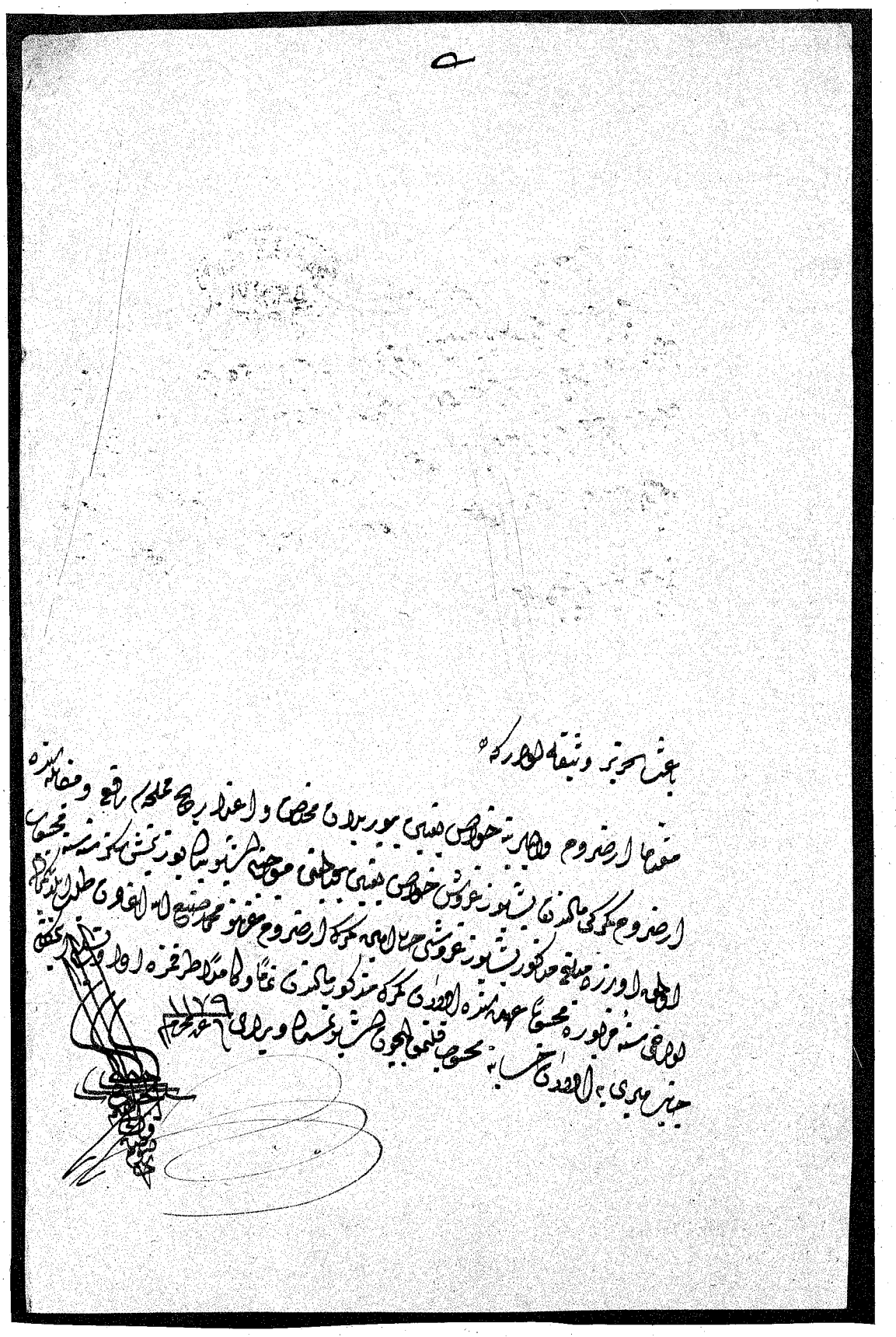

- 122c -
Mâlikâne olarak satılan emlâke âid muaccelenin hazineye yatırıldığını gösteren tahvil tezkiresi
(Cev-M, nr. 26342)

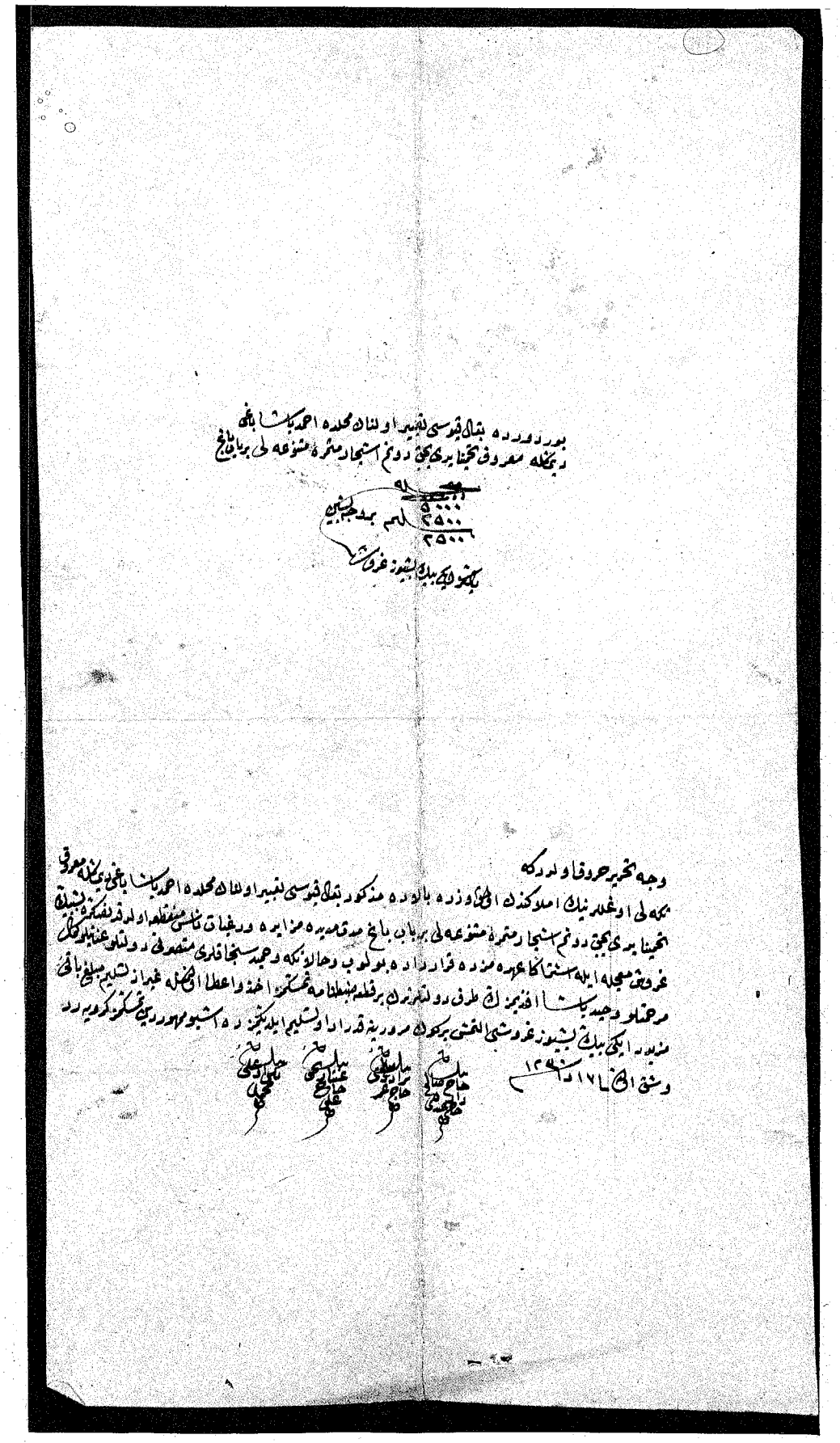

- 123 -

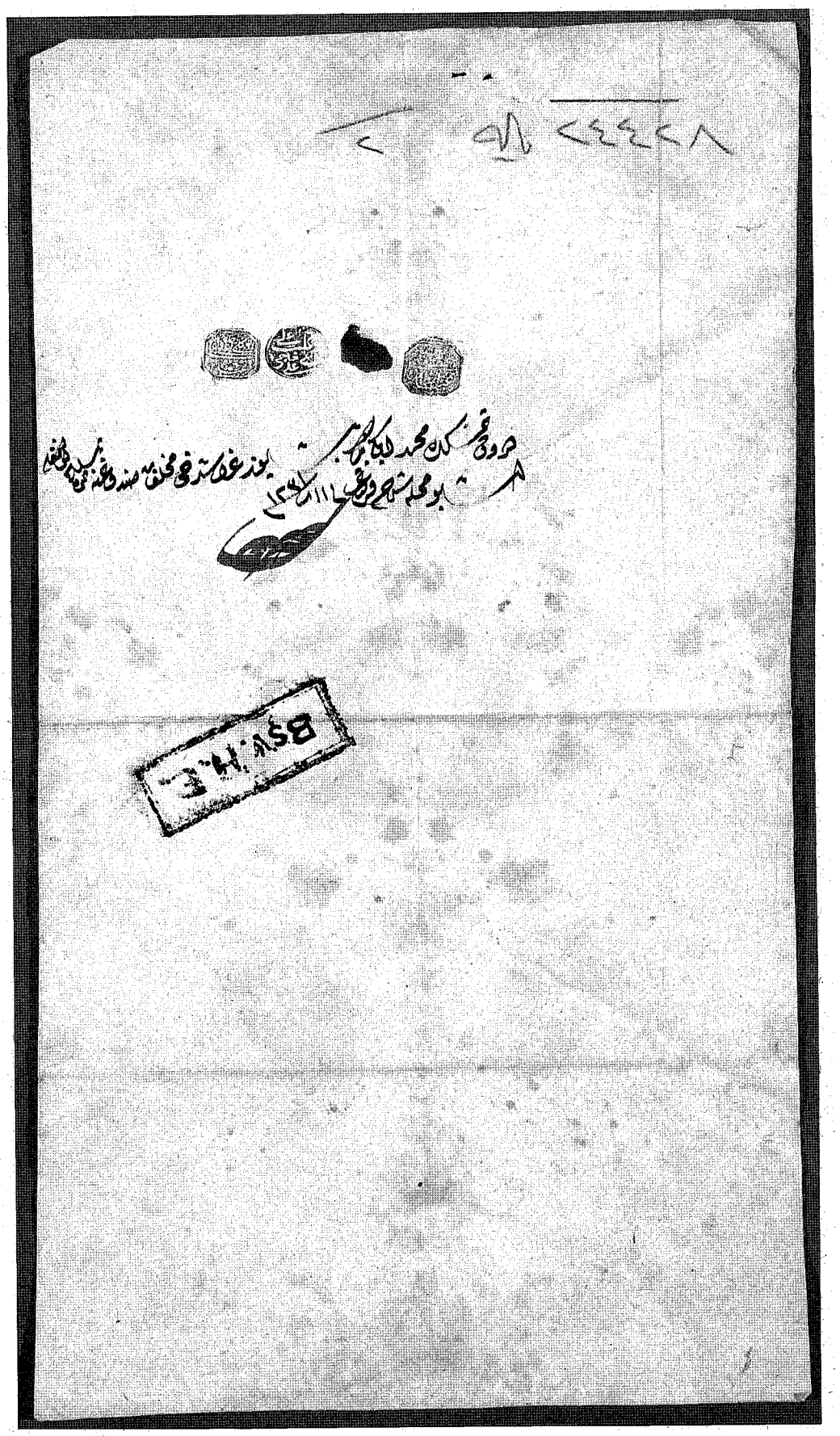
Reisülküttab Mehmed Hâmid Efendi tarafından imzalanmış 14 Zilka'de 1245 tarihli
A.B.D. Ticaret Muâhedesi temessükü
(NA, microfilm 1247 roll 19)

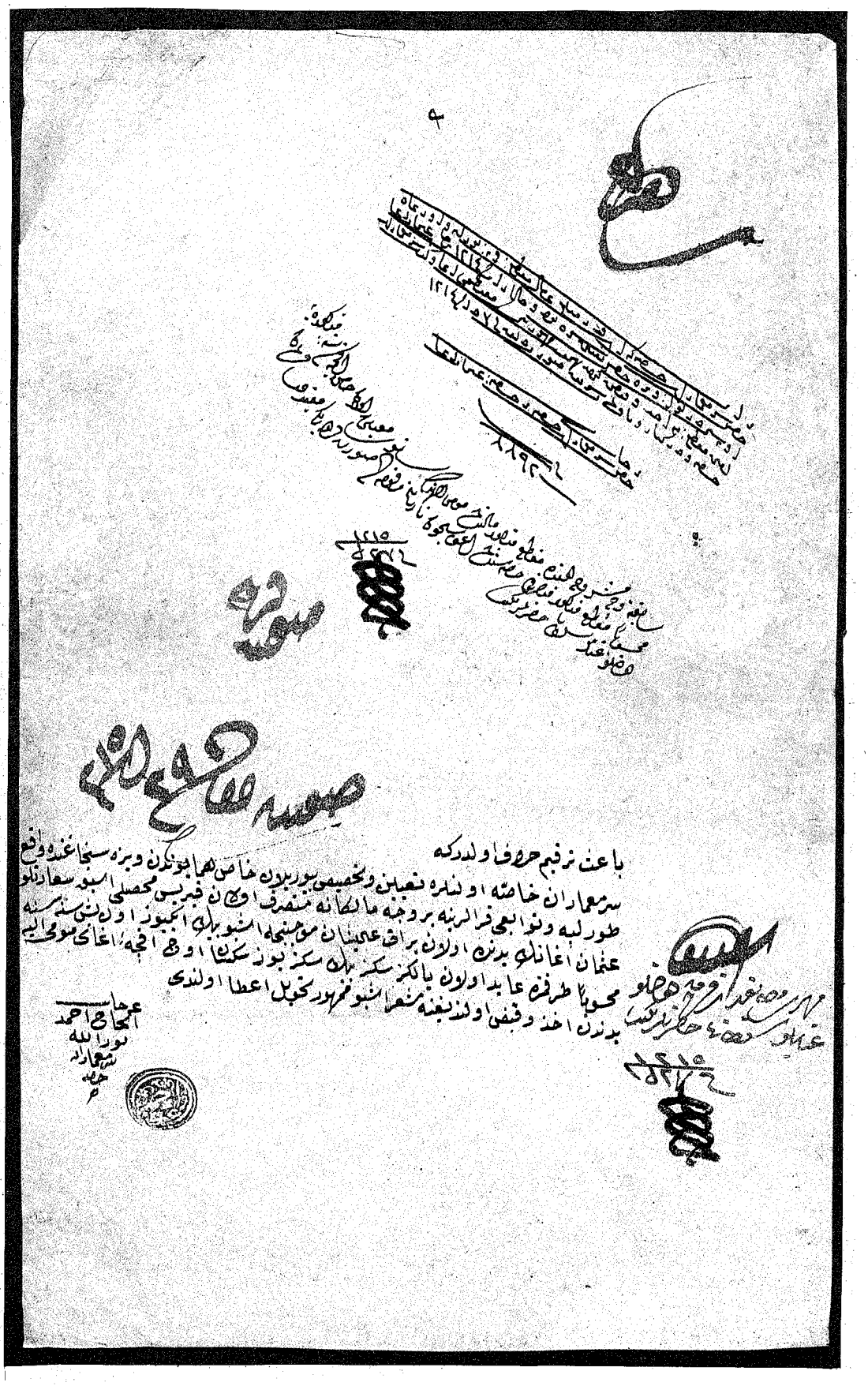
- 124 -
Dîvânî hat ile yazılmış bir tesellüm temessükü
(D.BŞM.KGB, dos. 12/1A)

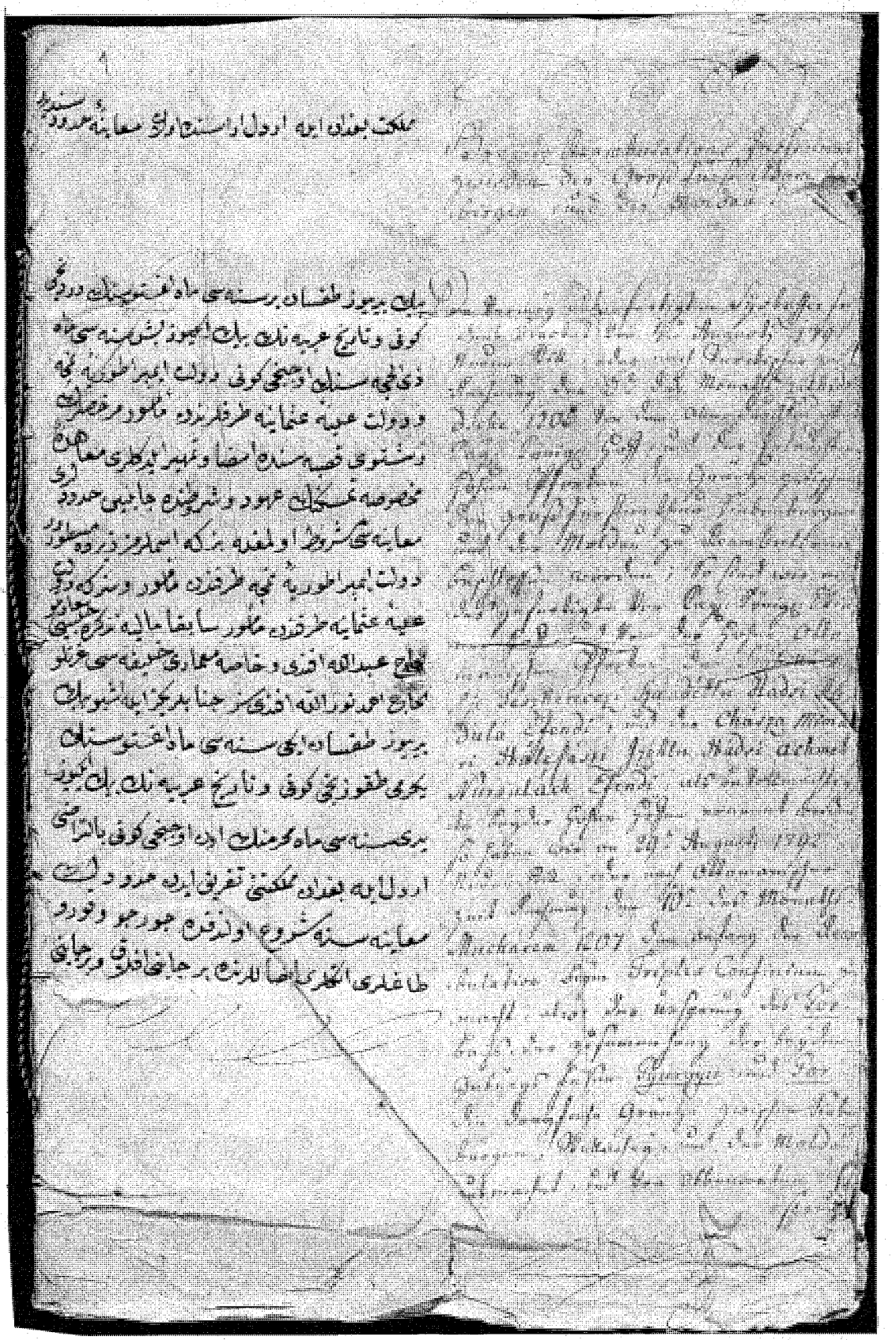
- 125a -
Rık'a hat ile yazılmış memhur bir deyn temessükü
(Cev-M, nr. 24428)

- 125b -
Memhur deyn temessükünün arka yüzü
(Cev-M, nr. 24428)

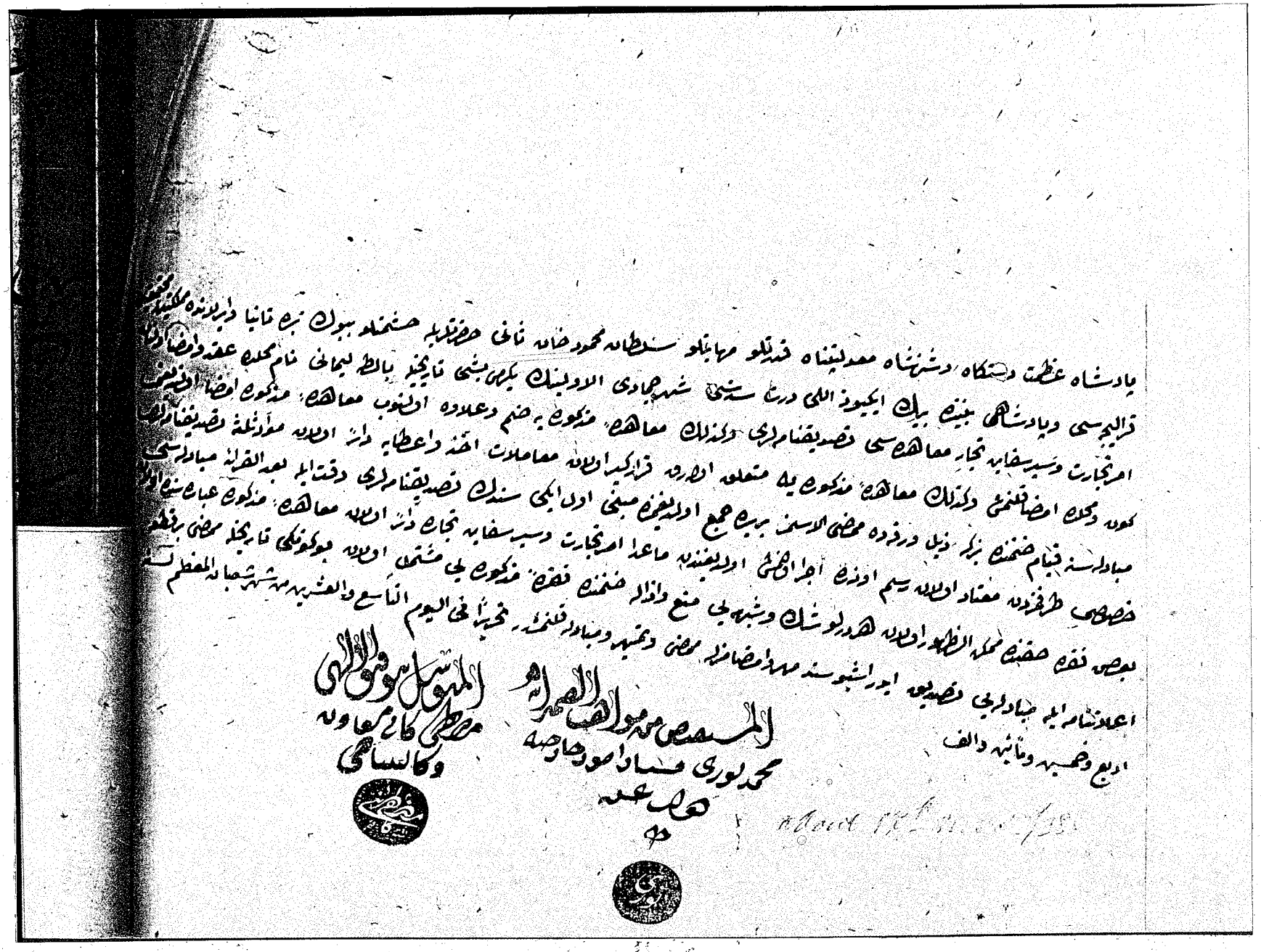
- 126 -
Memhur tahvil
(Cev-M, nr. 20180)

- 127a -
Boğdan ile Erdel arasındaki 19 RA 1207 tarihli hudud muâyene senedinin,
Türkçe ve Fransızca olarak tertib edilmiş ilk sahifesi
(BEO, A.DVN.NMH, dos. 1/2-1)

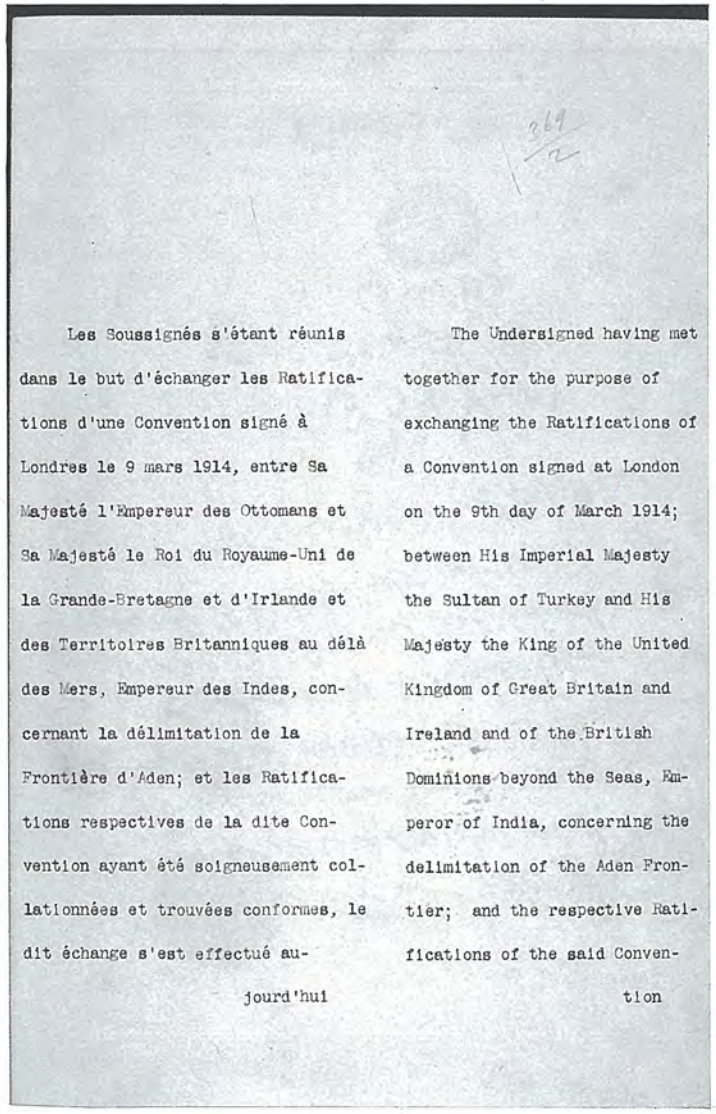

- 127b -
Boğdan ile Erdel arasındaki 29 RA 1207 tarihli hudud muâyene senedinin
Türkçe ve Fransızca olarak tertib edilmiş son sahifesi
(BEO, A.DVN.NMH, dos. 1/2-1)

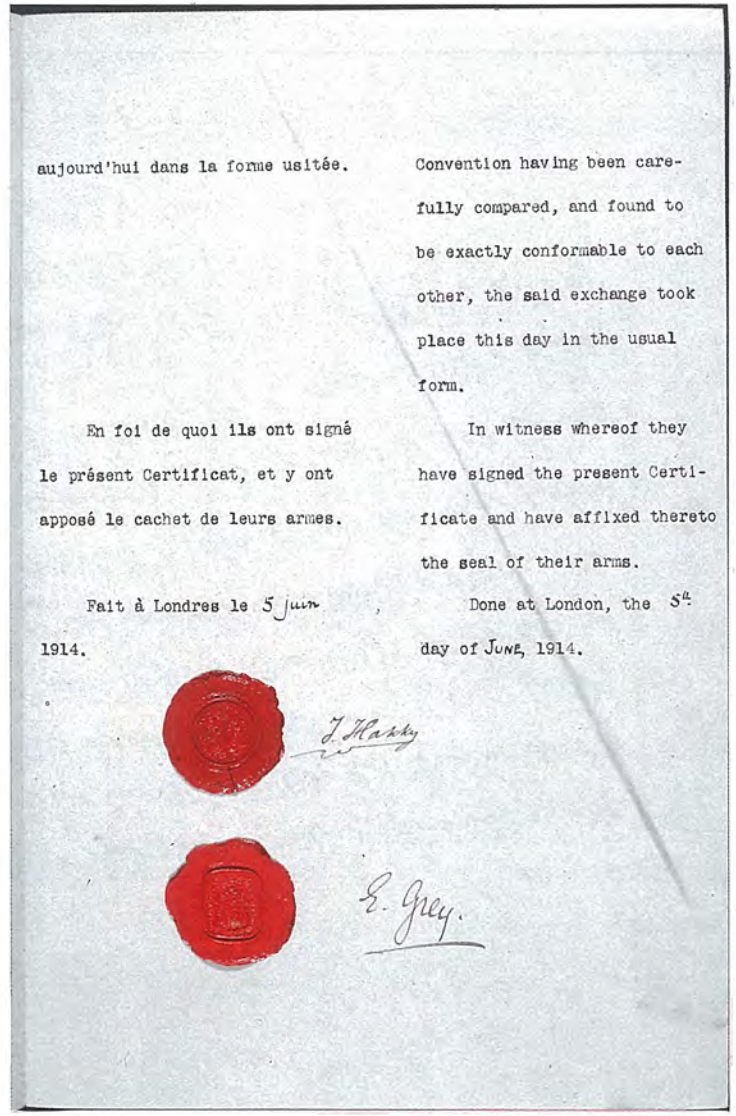
- 128 -

1838 Balta Limanı muâhedesi tasdiknâmelerinin mübâdele edildiğini gösteren Osmanlı murahhaslarının imza ve mühürlerini hâvî rık'a hat ile yazılmış mübâdele senedi (Proceverbal)
(PRO, FO, 94/326)

Les Soussignés s'étant réunis dans le but d'échanger les Ratifications d'une Convention signé à Londres le 9 mars 1914, entre Sa Majesté l'Empereur des Ottomans et Sa Majesté le Roi du Royaume-Uni de la Grande-Bretagne et d'Irlande et des Territoires Britanniques au délà des Mers, Empereur des Indes, concernant la délimitation de la Frontière d'Aden; et les Ratifications respectives de la dite Convention ayant été soigneusement collationnées et trouvées conformes, le dit échange s'est effectué aujourd'hui

The Undersigned having met together for the purpose of exchanging the Ratifications of a Convention signed at London on the 9th day of March 1914; between His Imperial Majesty the Sultan of Turkey and His Majesty the King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, concerning the delimitation of the Aden Frontier; and the respective Ratifications of the said Convention

aujourd'hui dans la forme usitée.

En foi de quoi ils ont signé le présent Certificat, et y ont apposé le cachet de leurs armes.

Fait à Londres le 5 juin 1914.

Convention having been carefully compared, and found to be exactly conformable to each other, the said exchange took place this day in the usual form.

In witness whereof they have signed the present Certificate and have affixed thereto the seal of their arms.

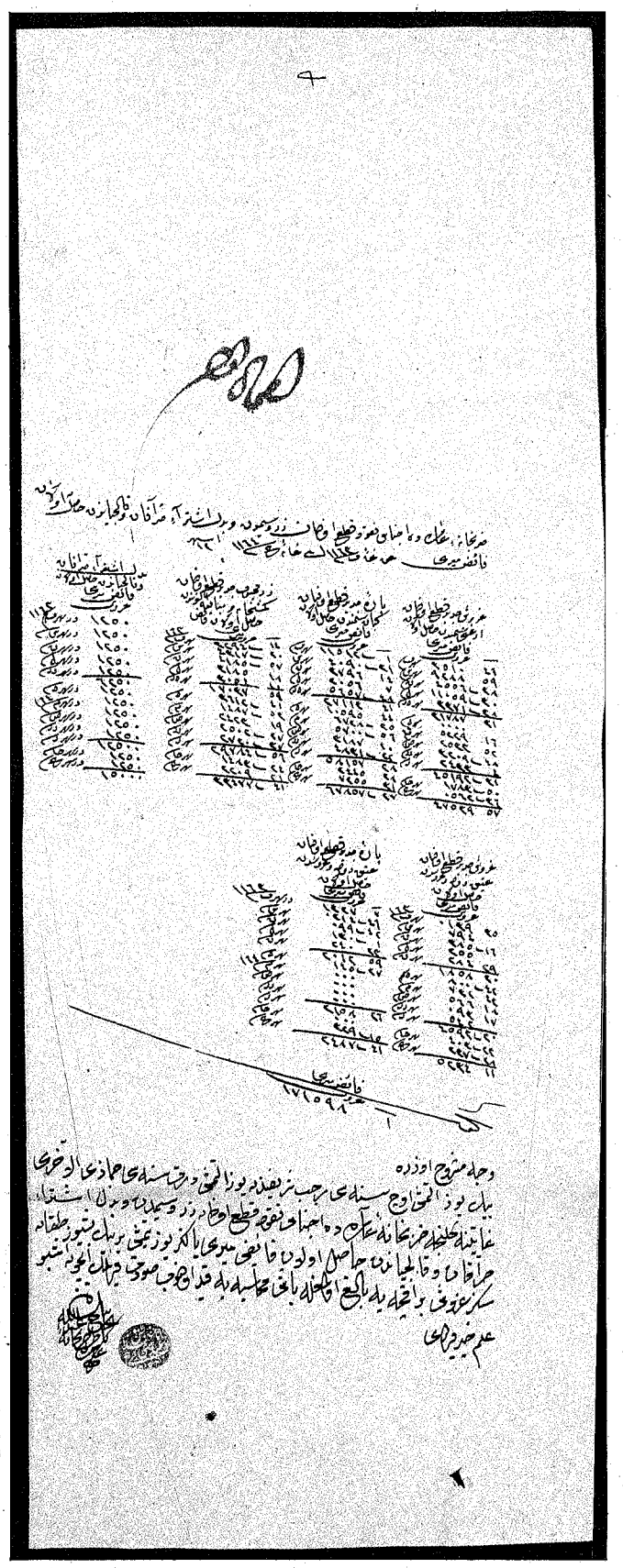
Done at London, the 5th day of June, 1914.

J. Harry

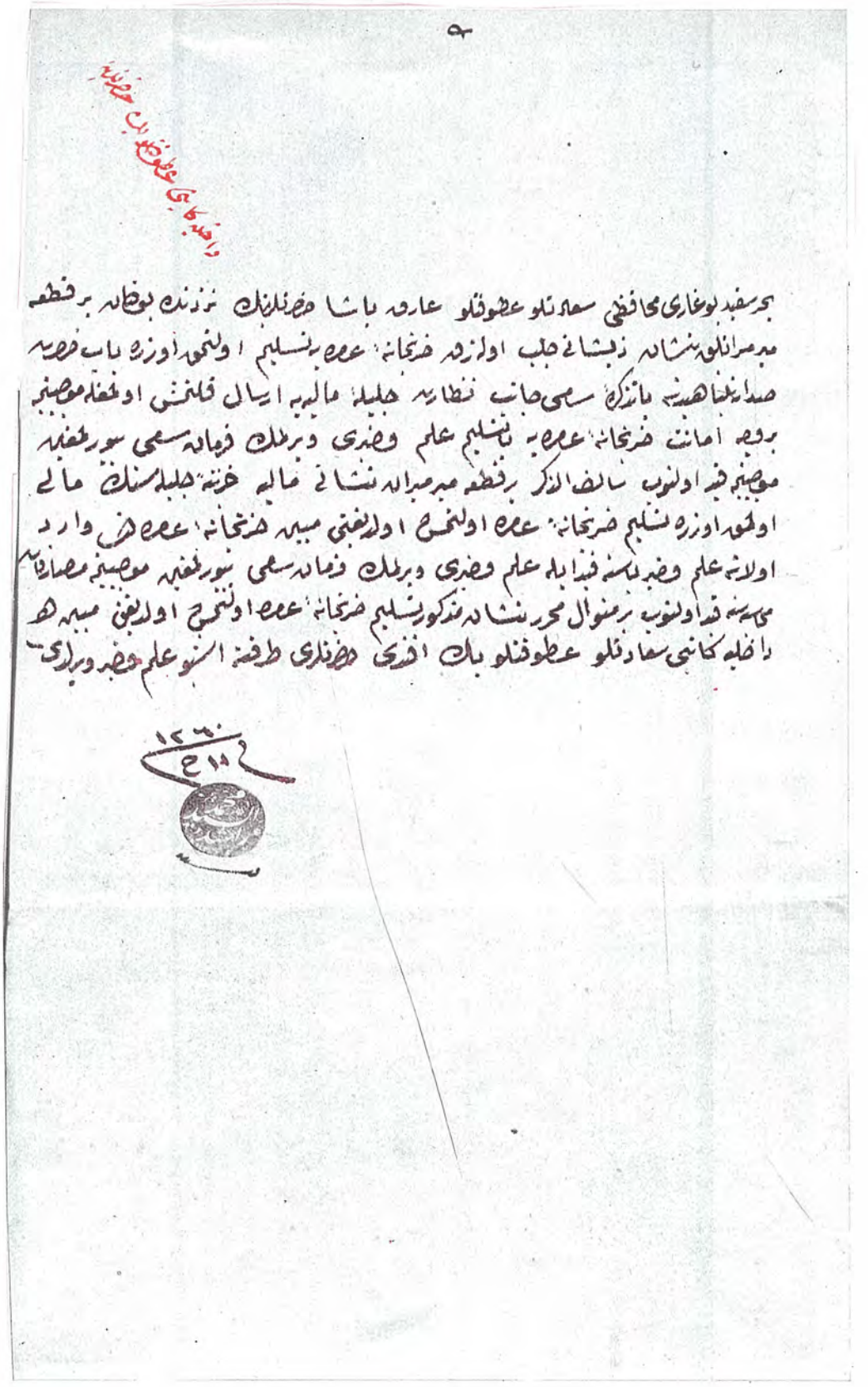
E. Grey.

- 129a- -129b -

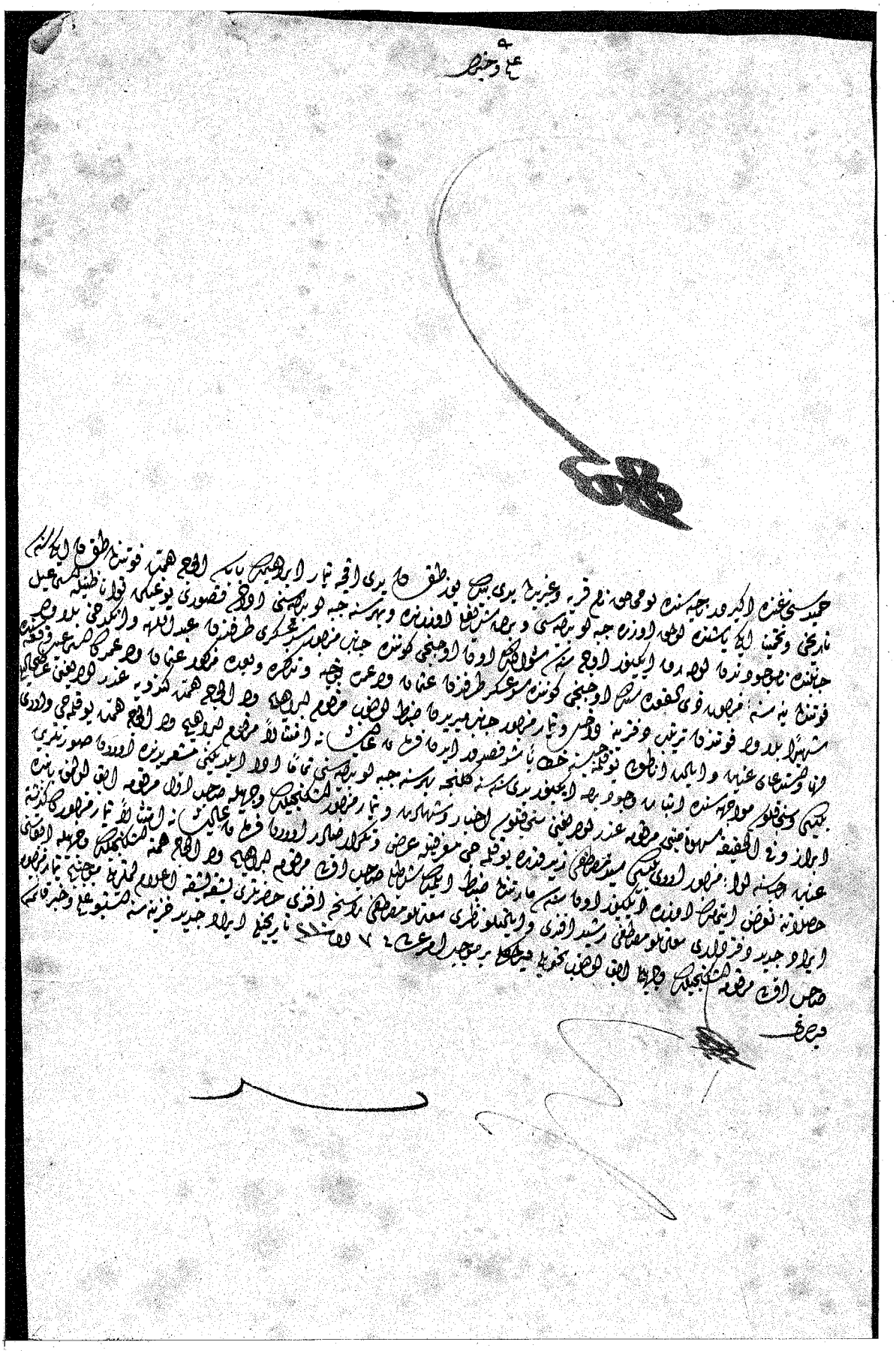
Aden hududuna dair İngiltere ile yapılan mukavelenin tasdiknâmelerinin mübâdele edildiğini gösteren murahhasların imzaları bulunan mübâdele senedi (proceverbal)
(BOA, Muâhede Orijinalleri, nr. 369/2)

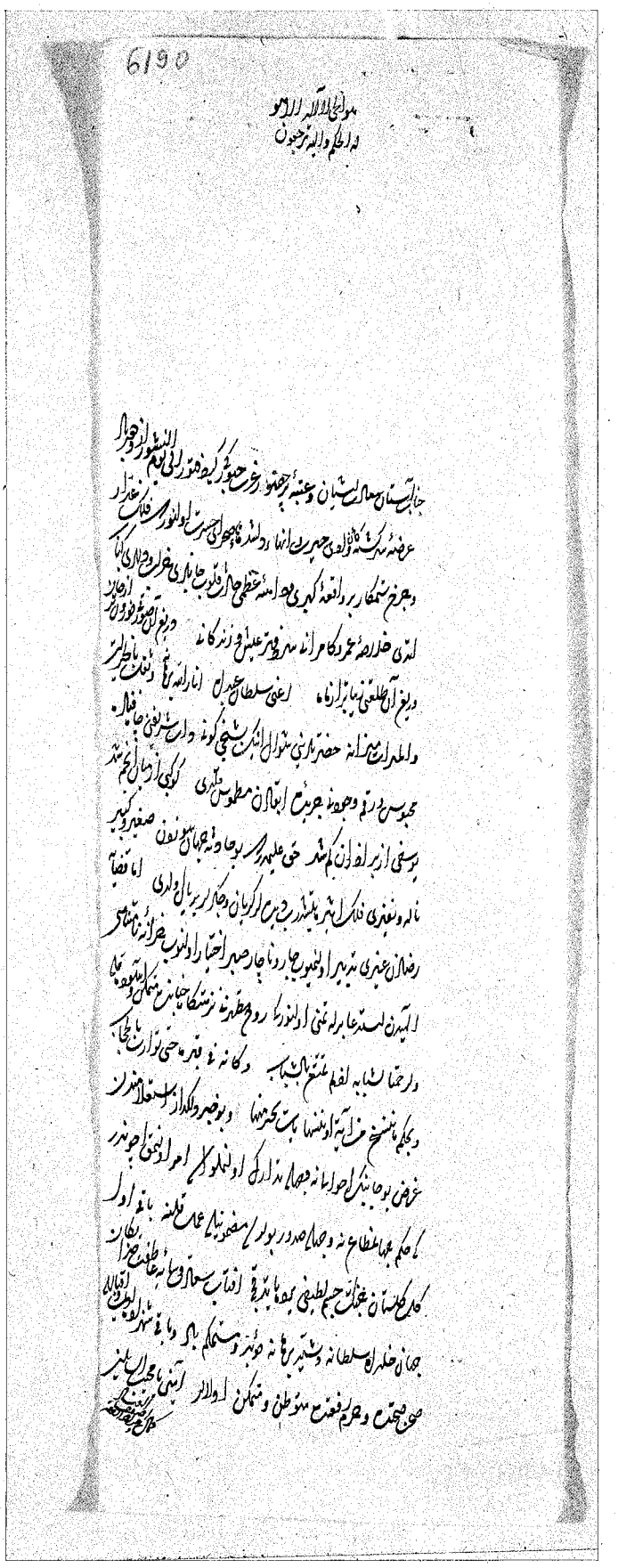
- 130 -
İmza ve mühür bulunan C 1164 tarihli bir ilmühaber
(Cev-Darb, nr. 1003)

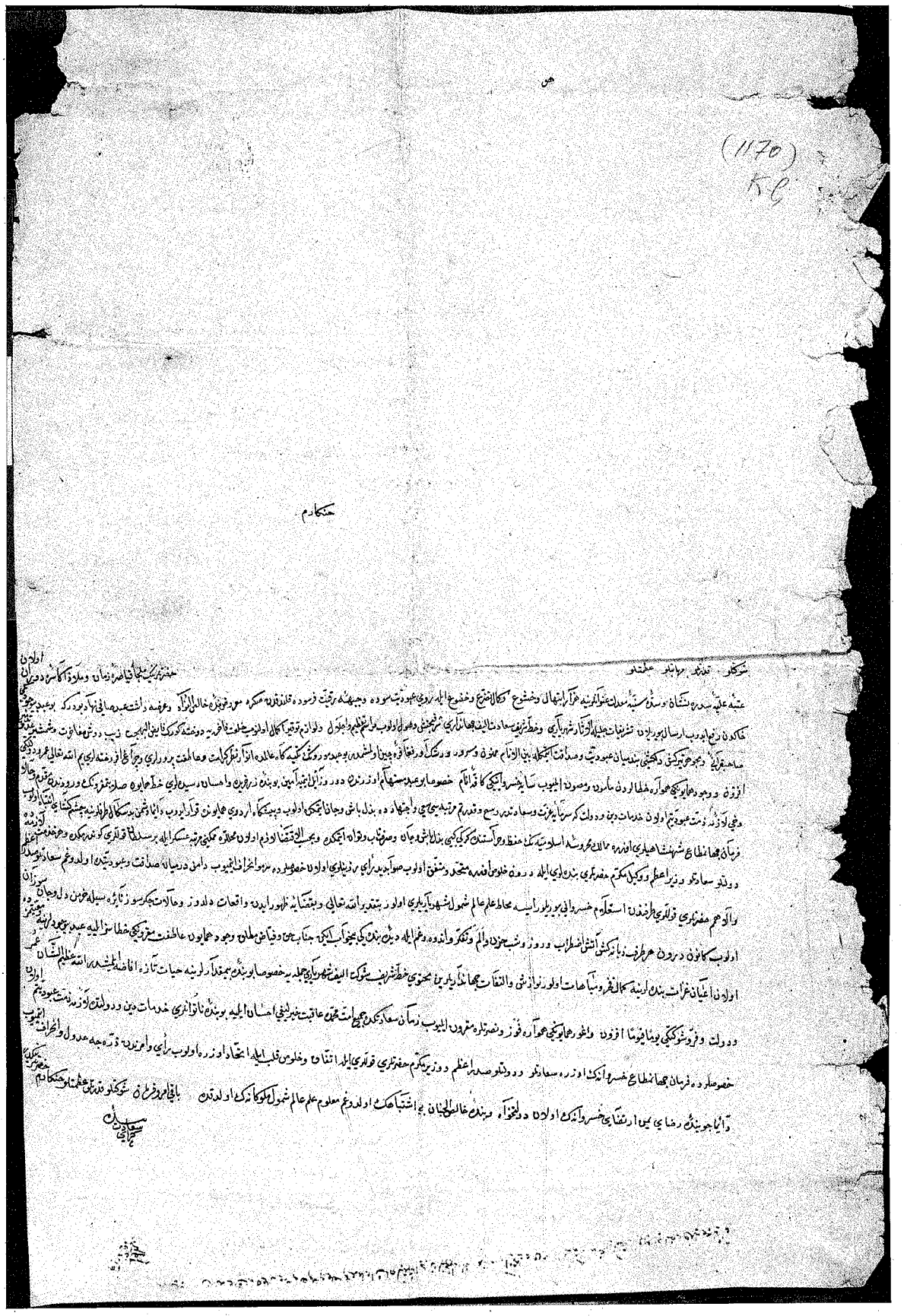
- 131 -
1260 tarihli yalnız mühür bulunan bir ilmühaber
(BEO, A.DVN, dos. 5/65)

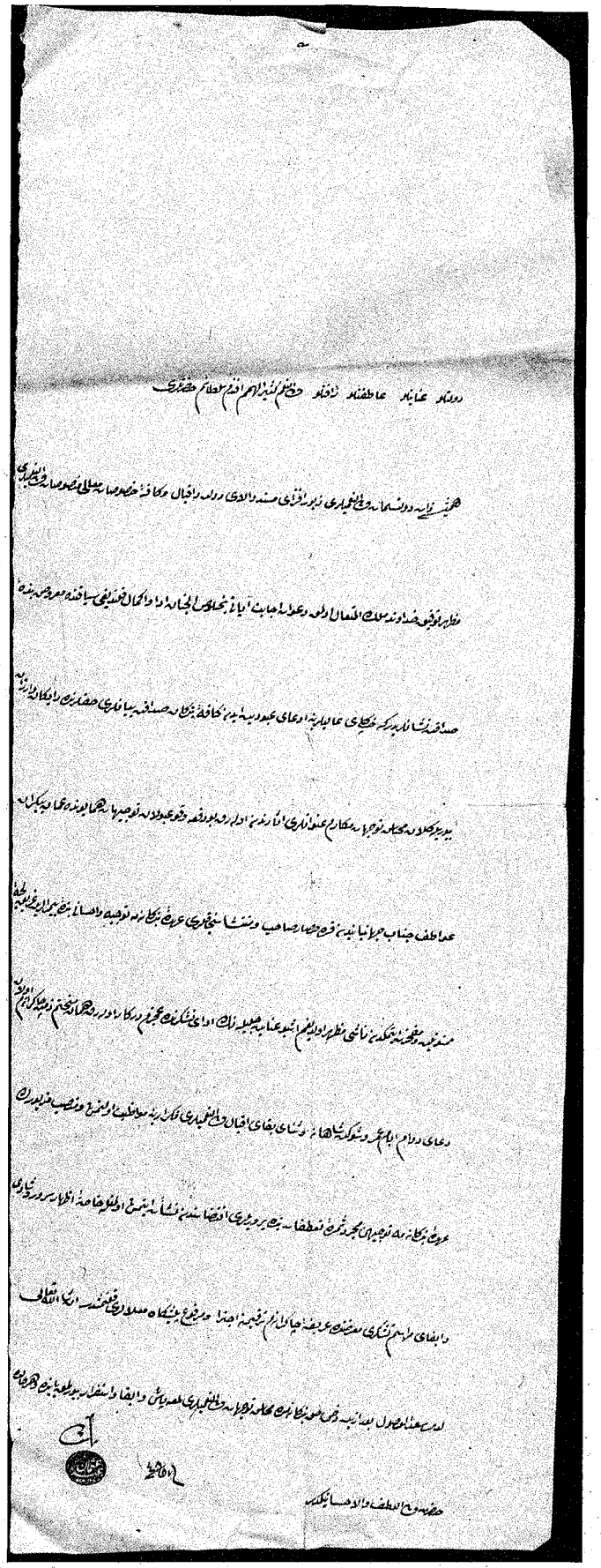
- 132 -
İlmühaber kaimesi
(Cev-T, nr. 2216)

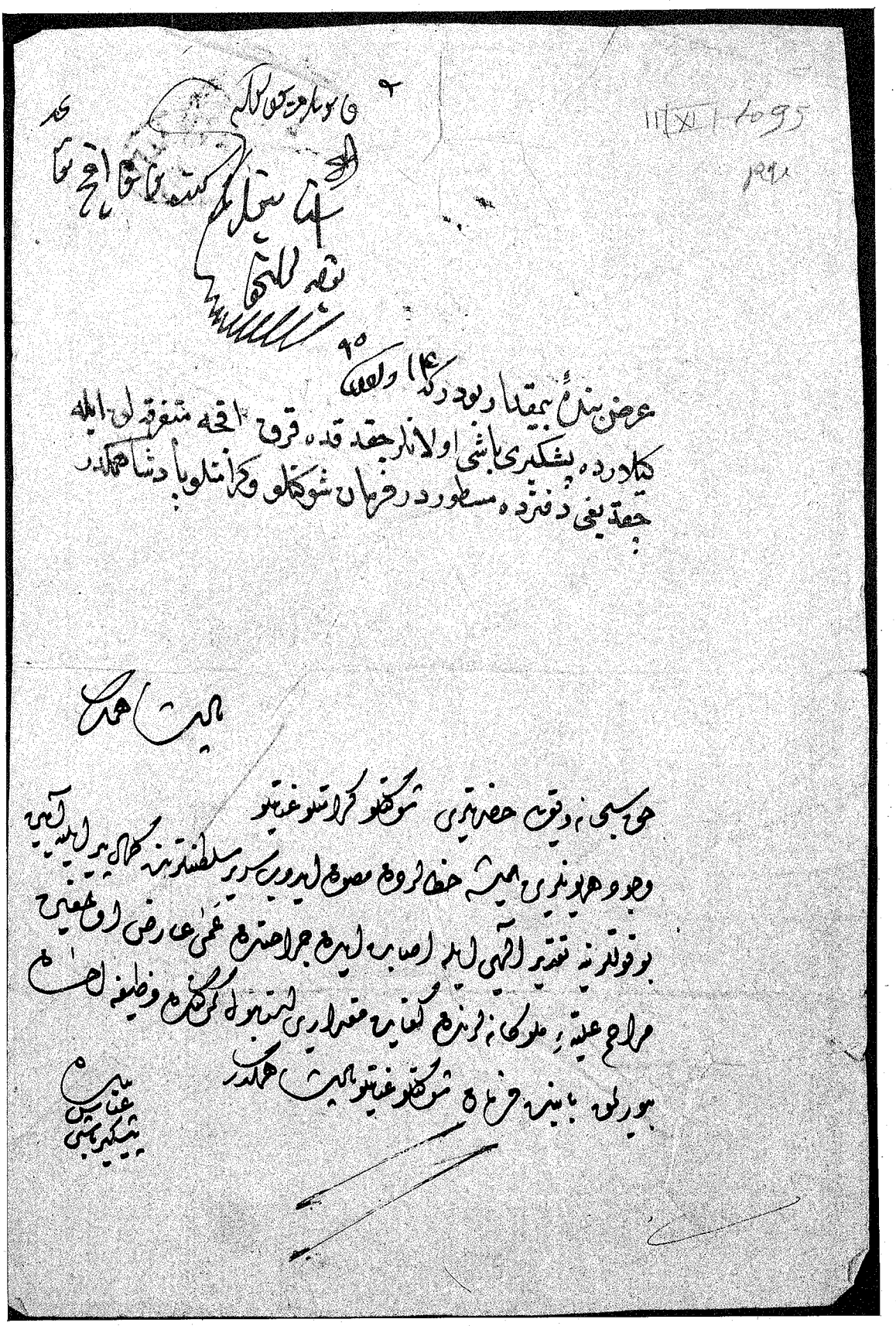
- 133 -
Dîvânî hat ile yazılmış, ön yüzde sadece imza bulunan bir arîza
(TSMA, nr. E. 6190)

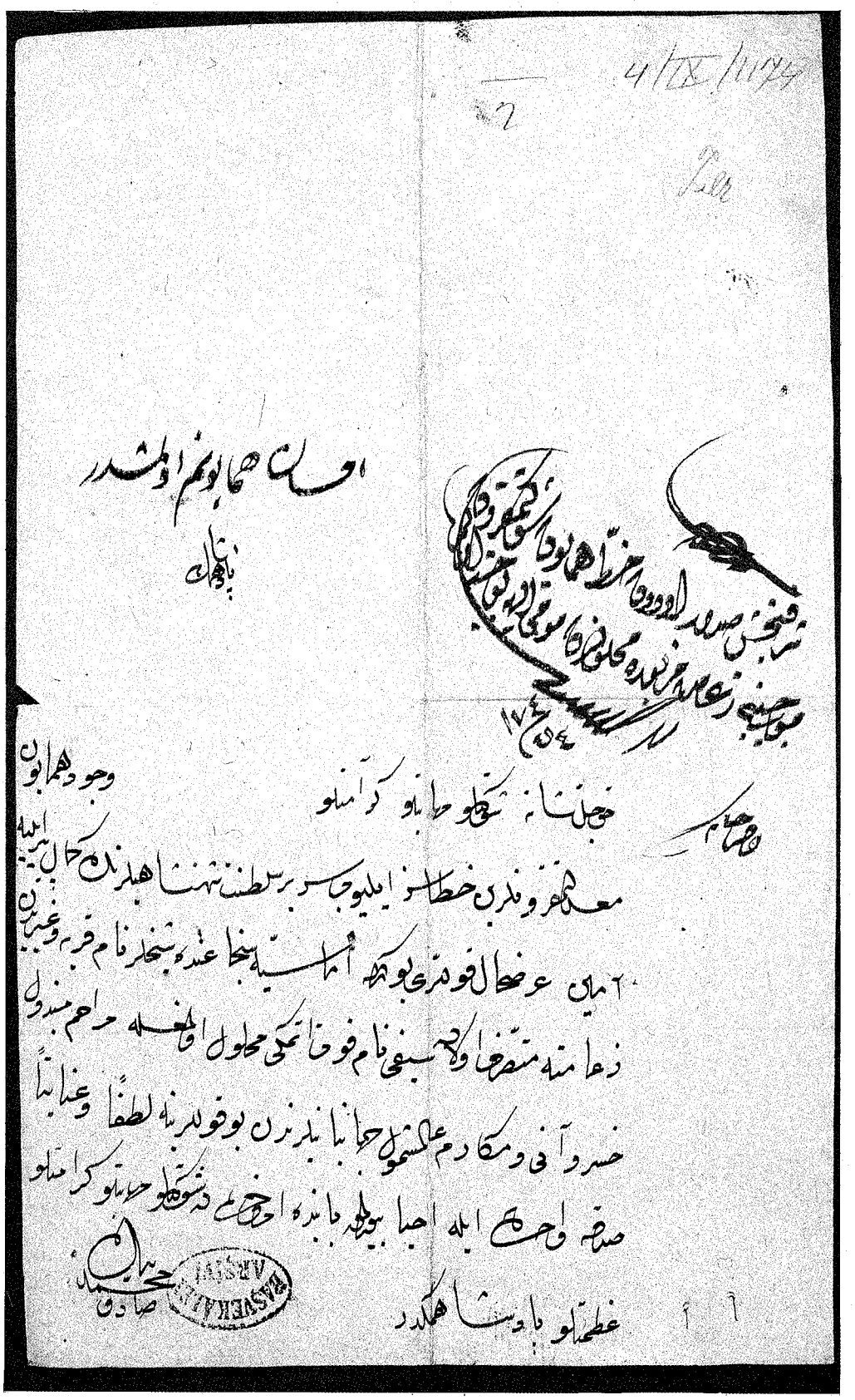
- 134 -
Saâdet Giray'ın nesih hat ile yazılmış, ön yüzde sadece imza bulunan bir arîzası
(A.AMD, dos. 12/8)

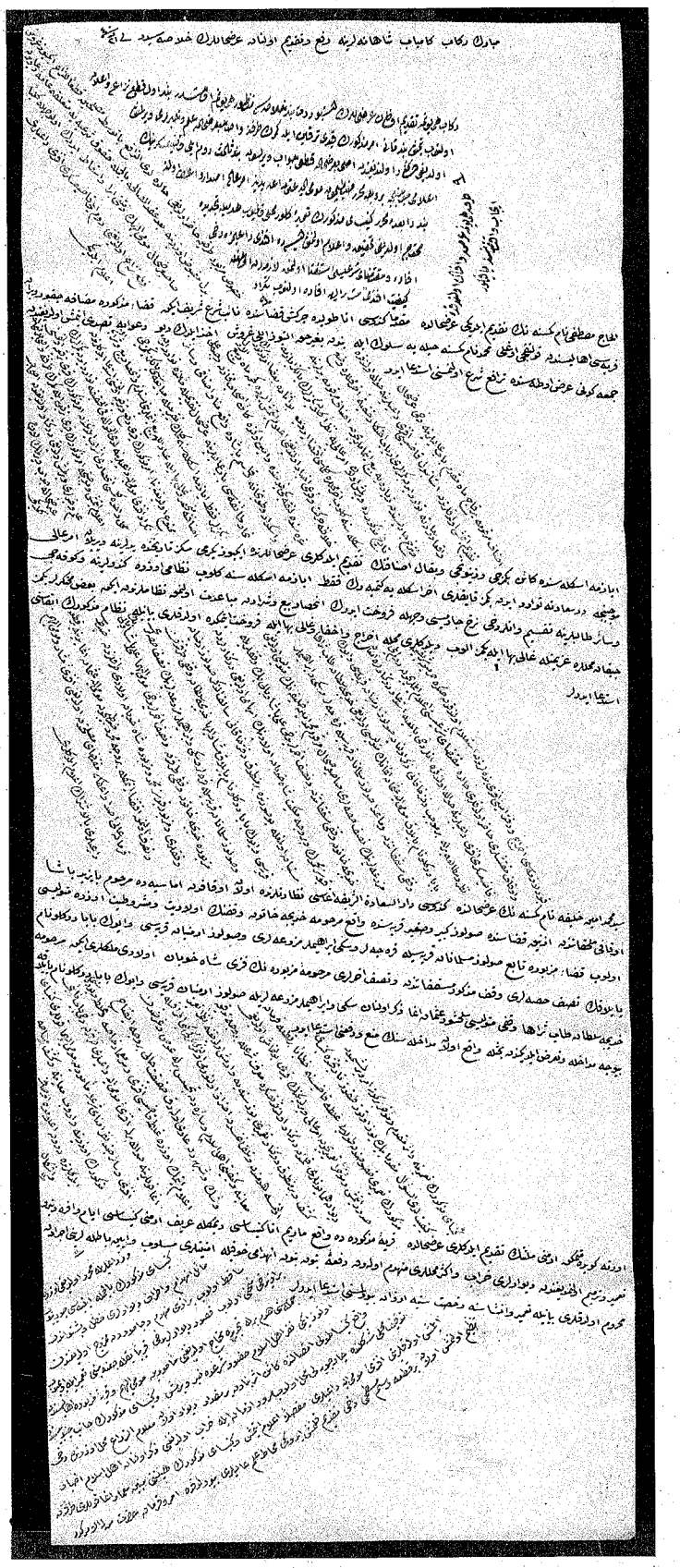
- 135 -
Rık'a hat ile yazılmış, tarih ve mühür bulunan bir XIX. yy. arîzası
(Cev-D, nr. 13487)

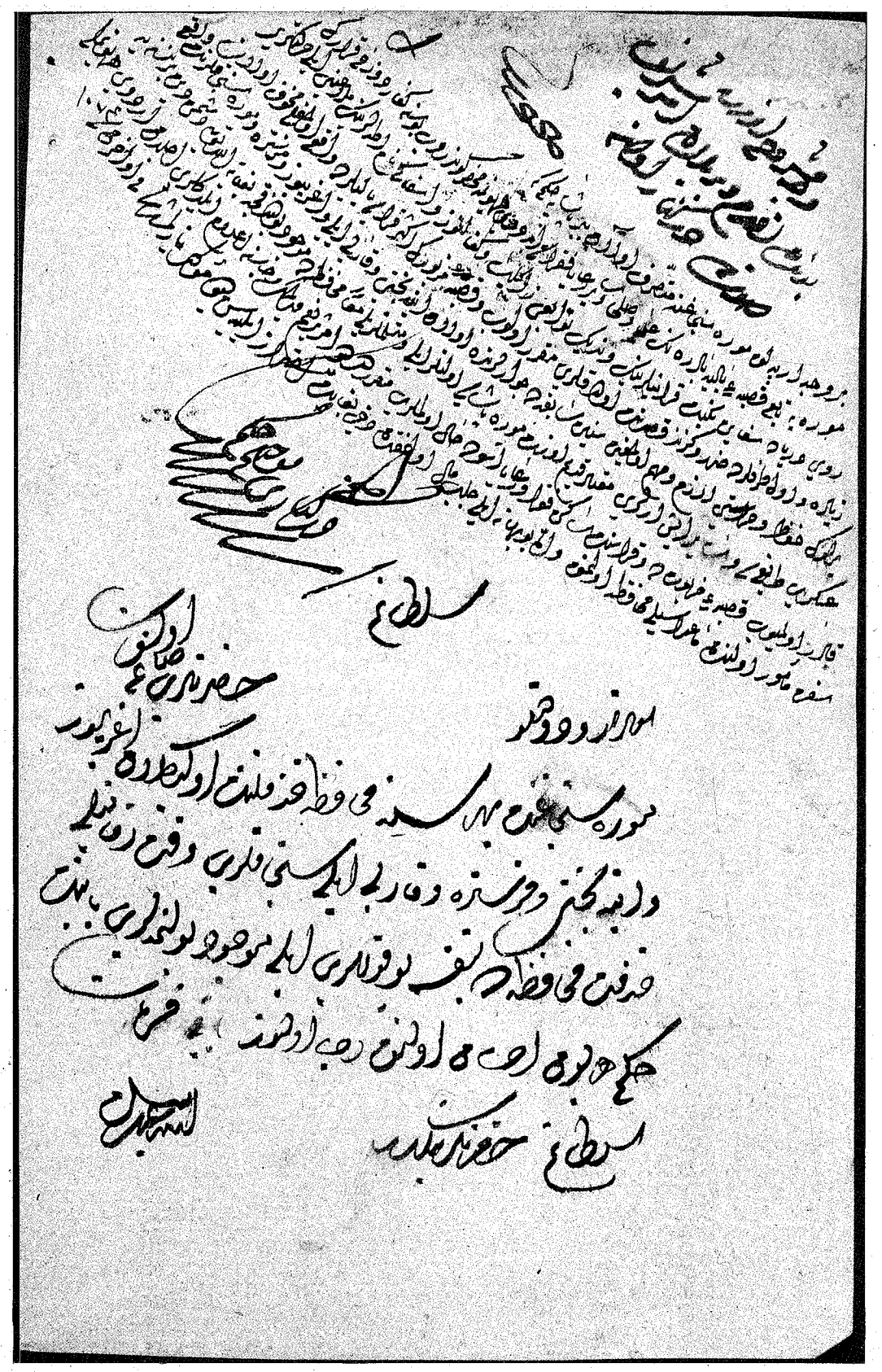
- 136 -
Peşkirci başının Sultan IV. Mehmed'e sunduğu, üstünde telhis, sol üst köşede padişahın hatt-ı humâyûnu bulunan arzuhal
(A.AMD, dos. 1/13)

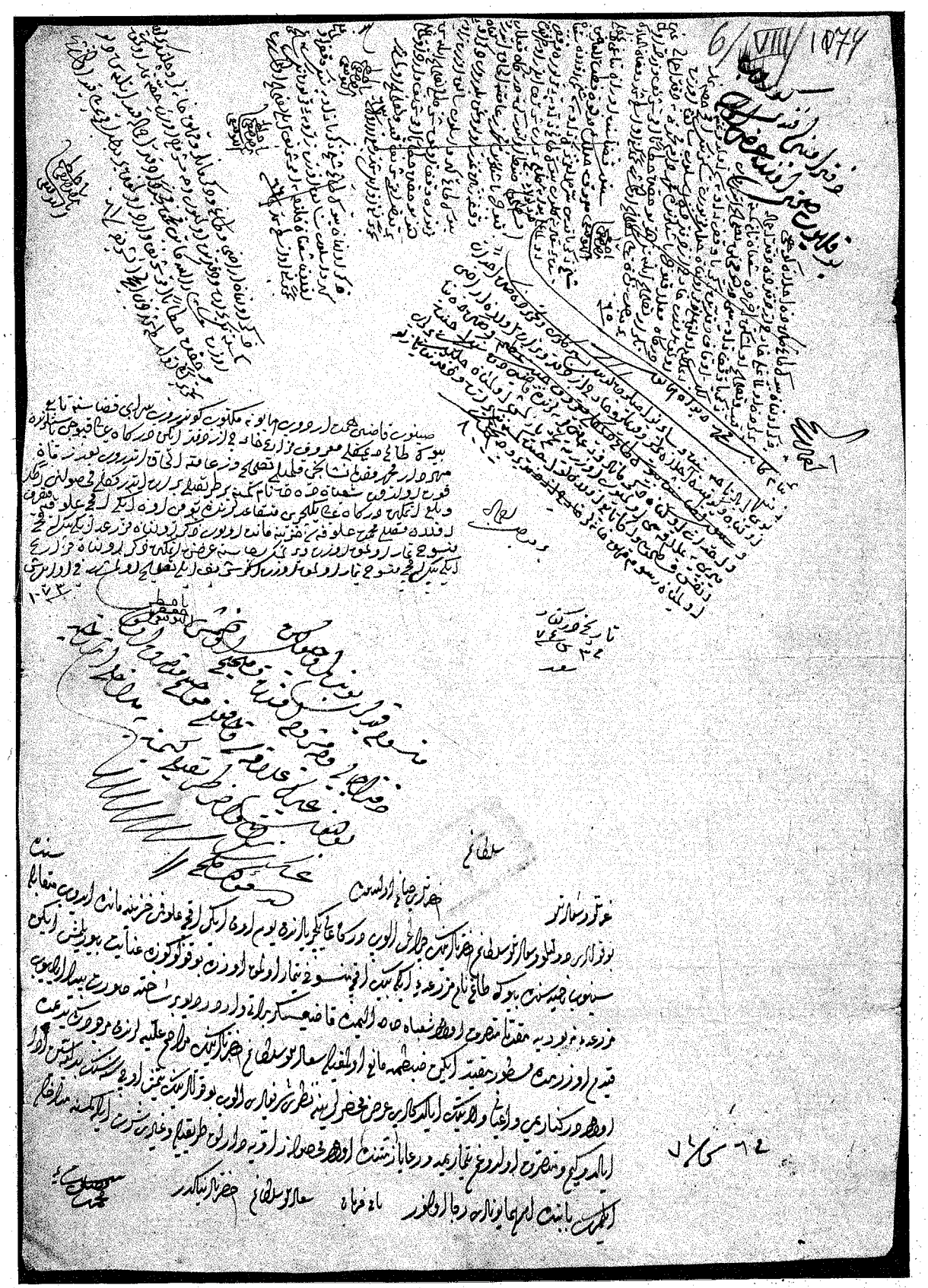
- 137 -
Padişaha hitâben yazılmış, üstte III. Mustafa'nın hatt-ı humâyûnu, sağda sadrâzamın buyuruldusu olan bir arzuhal
(İ.E.-HH, nr. 408)

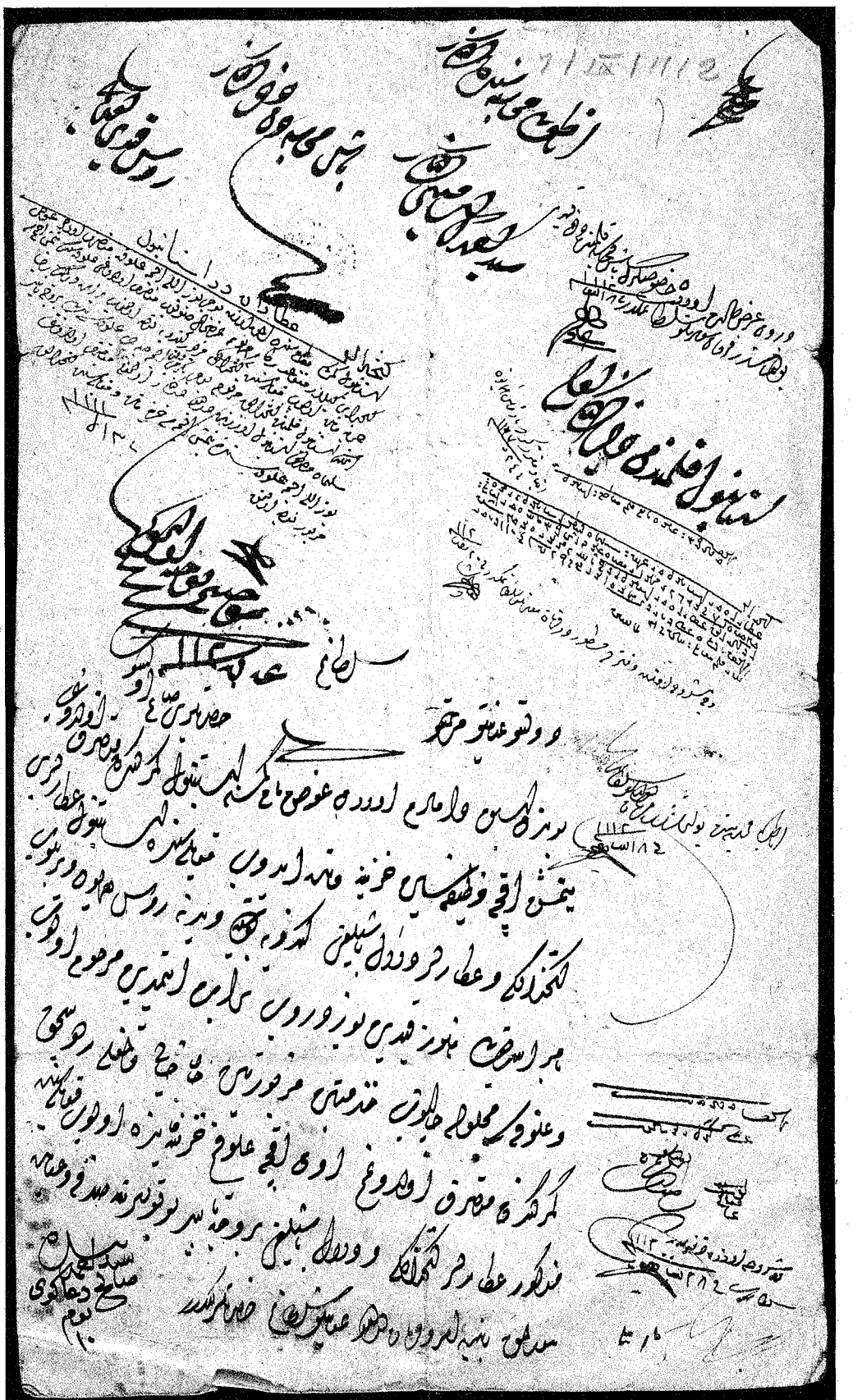
- 138 -
Padişaha sunulan arzuhallerin hulâsaları ve der-kenarlarda ilgili dîvânlarda alınan kararlarla üstte Sultan II. Mahmud'un hatt-ı humâyûnu
(HH, nr. 30973)

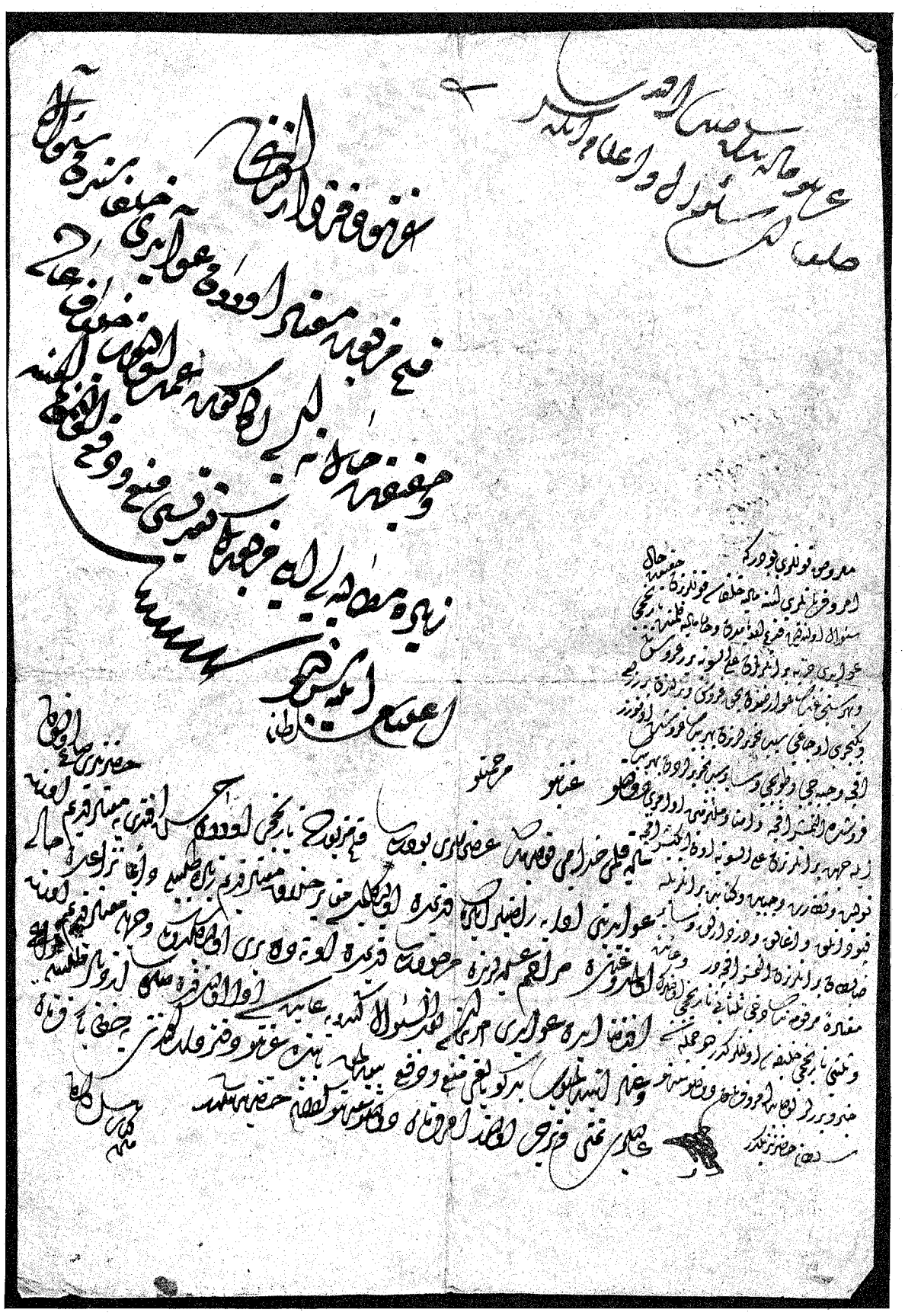
- 139 -
Dîvân kaleminde muâmele görmüş bir arzuhal
Arzuhalle der-kenar arasında sadrâzamın buyuruldusu vardır
(A.DVN, dos. 37/78)

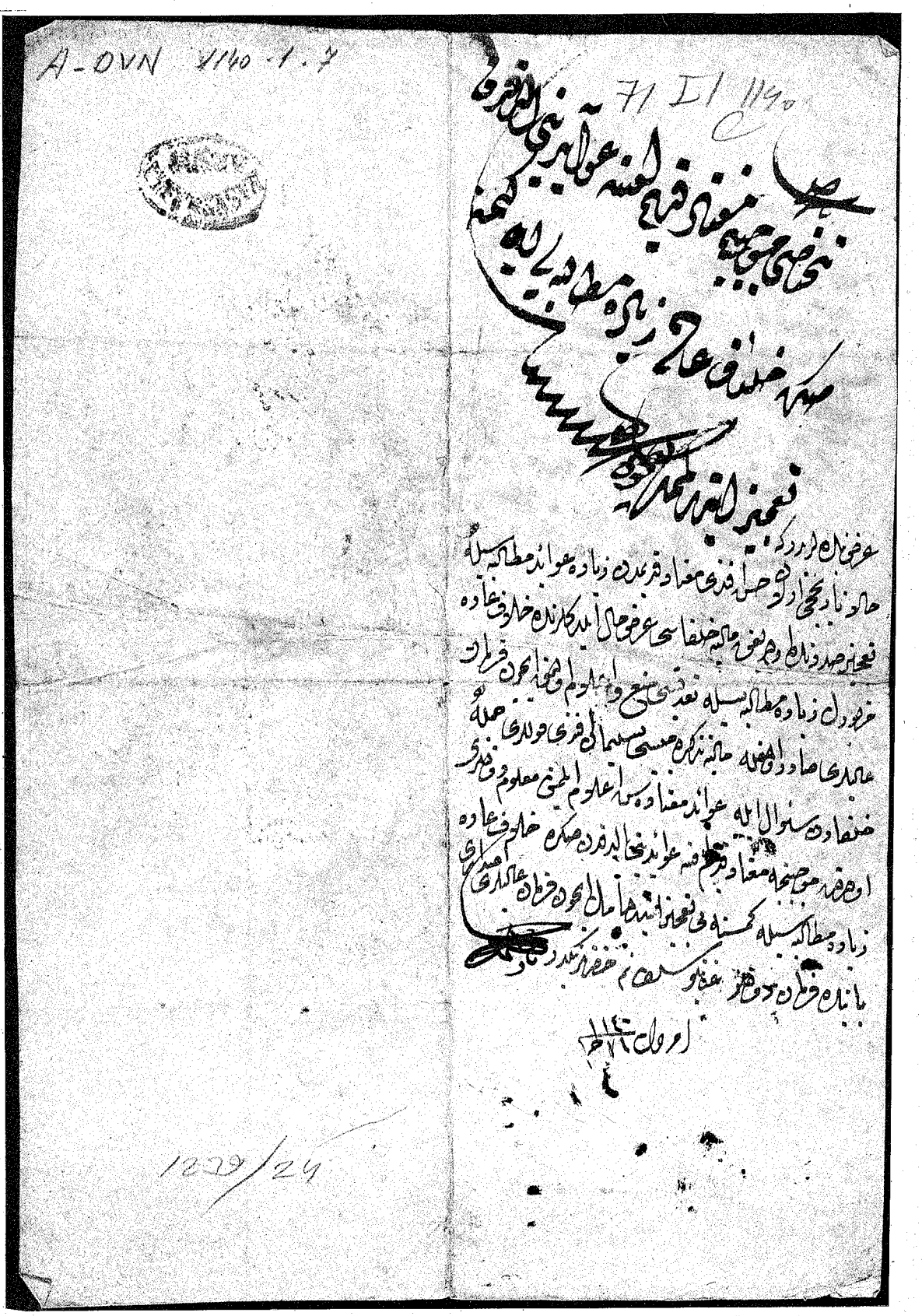
- 140 -
Defterhâneden der-kenar çıkarılmış bir arzuhal
Der-kenarların altında solda defter emininin arzı, onun altında sadrâzamın buyuruldusu vardır
(A.DVN, dos. 37/55)

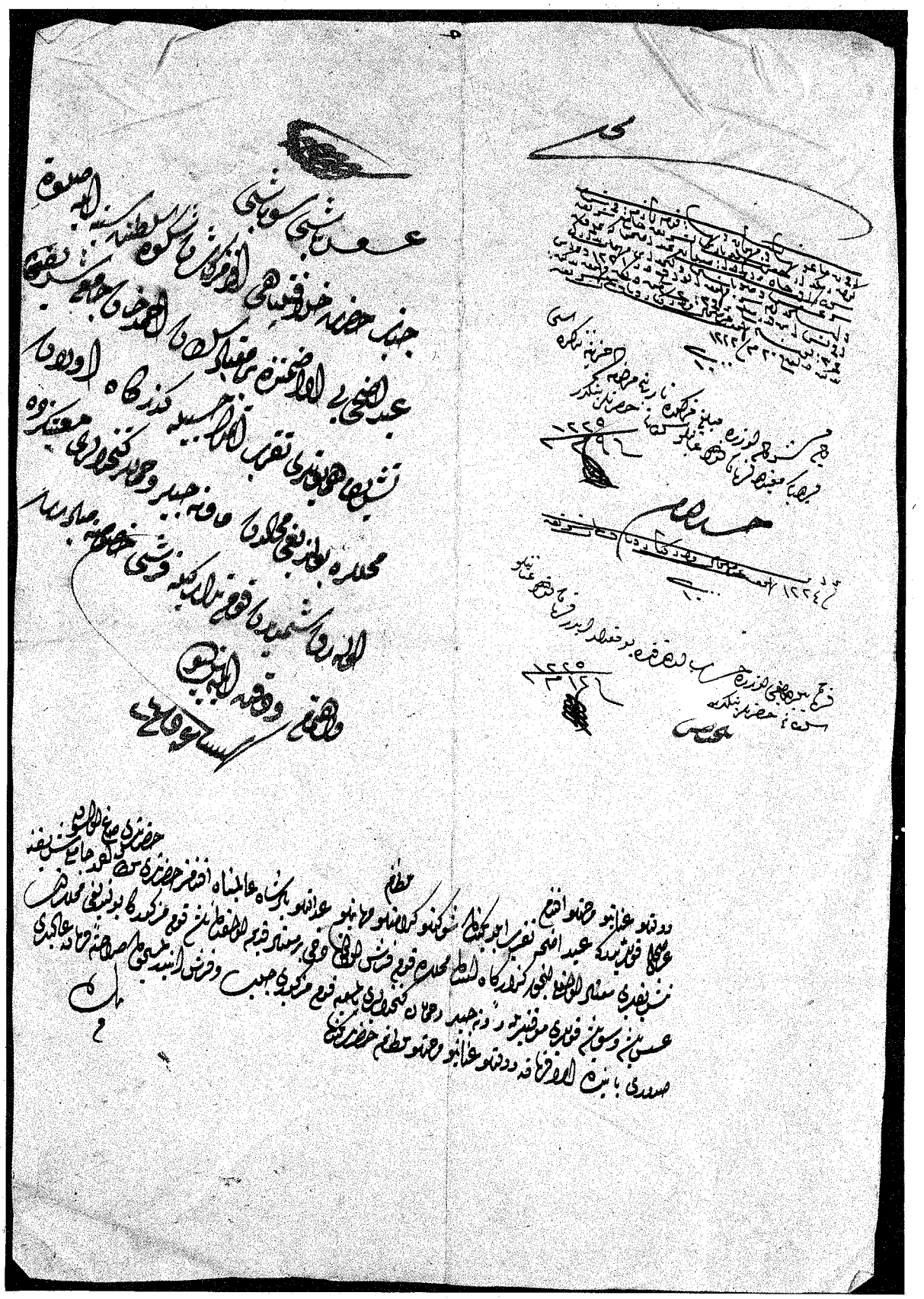
- 141 -
Dîvânda Ruus kaleminden, Maliyede Başmuhasebe, Anadolu ve İstanbul kalemlerinden ve Defterhâneden çıkarılmış der-kenarlar ile sadrâzamın buyuruldusu bulunan muâmele görmüş bir arzuhal.
(A.RSK, dos. 238/72)

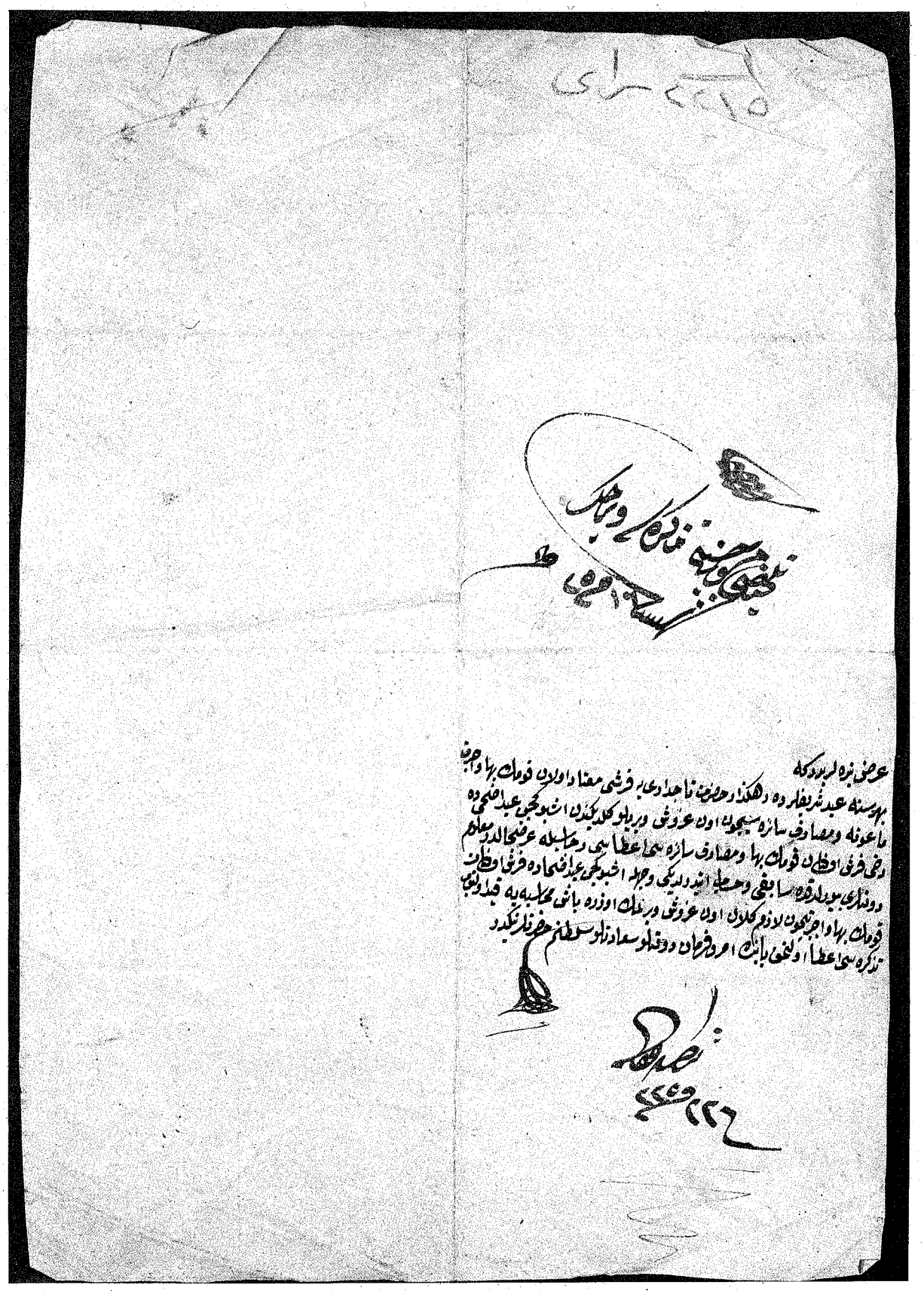
- 142a -
Maliyede muâmele görmüş bir arzuhal
Arzuhalin üstünde solda sadrâzamın defterdara hitâben ilk buyuruldusu, sağda maliye tezkirecisine meseleyi tahkik ve i'lâm etmesi emri, altında maliye tezkirecisinin i'lâmı vardır.
(A.DVN, dos. 1239/24)

- 142b -
Aynı arzuhalin, defterdarın telhisi ve sadrâzamın nihâî buyuruldusu bulunan arka yüzü
(A.DVN, dos. 1239/24)

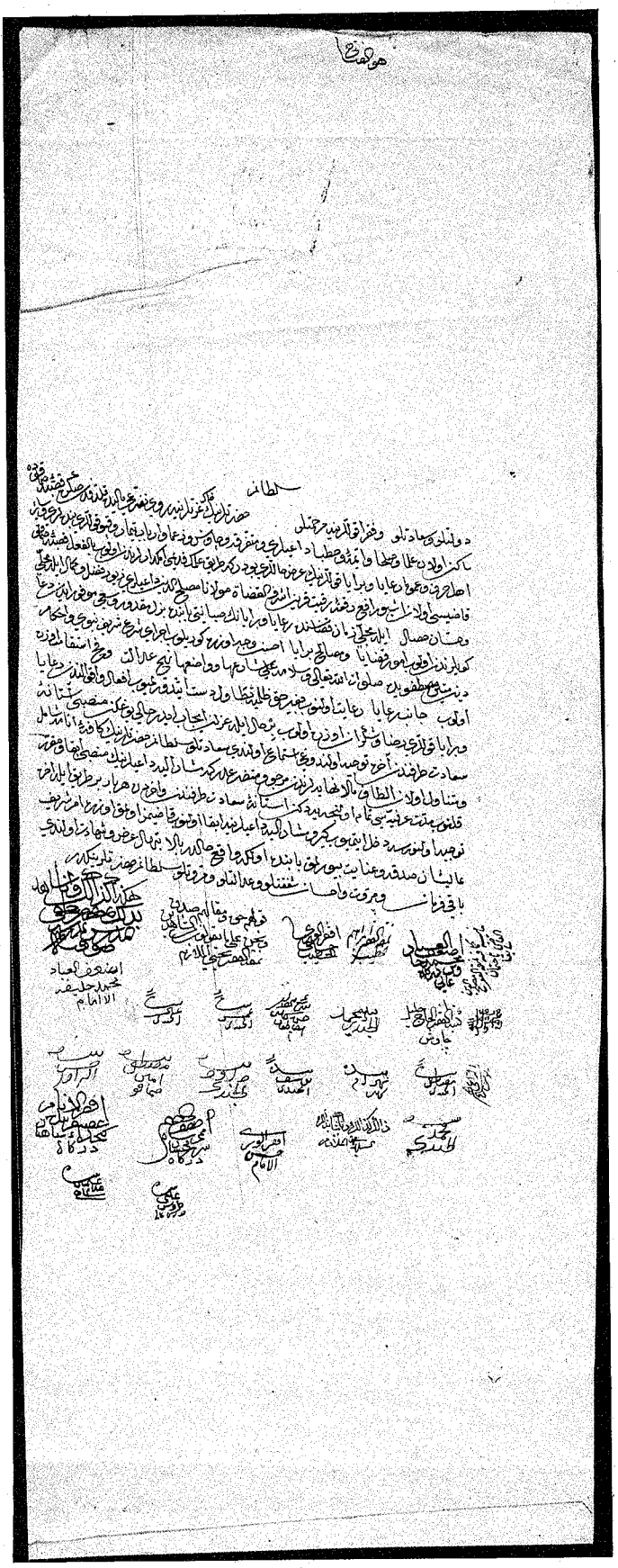
- 143a -
Maliye kaleminde muâmele görmüş bir arzuhal
Sağda mahalli kaydı ve yapılan hesab, solda asesbaşı ve subaşıya hitâben buyuruldu vardır.
(Cev-S, nr. 2215)

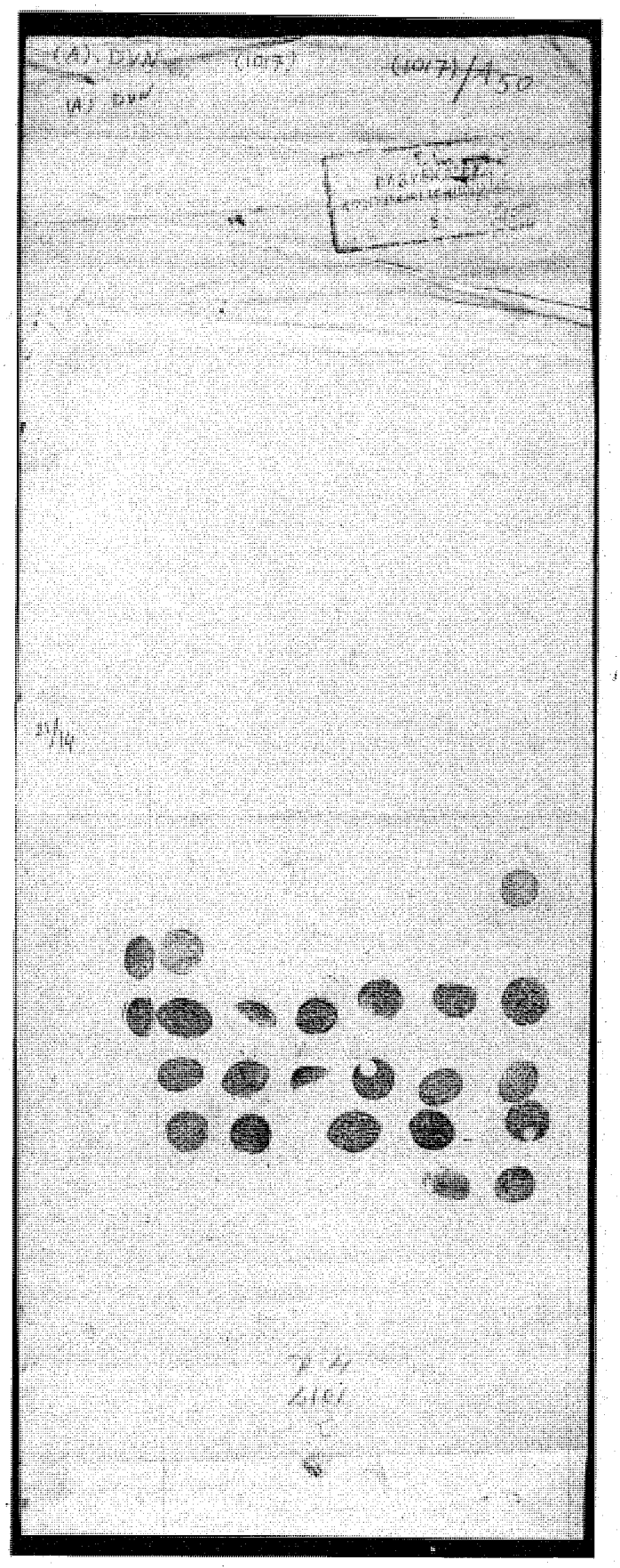
- 143b -
Maliye kaleminde muâmele görmüş bir arzuhalin arka yüzü
Defterdarın telhisi, üstünde sadrazamın buyuruldusu, en altta tezkire verildiğine dâir şerh vardır.
(Cev-S, nr. 2215)

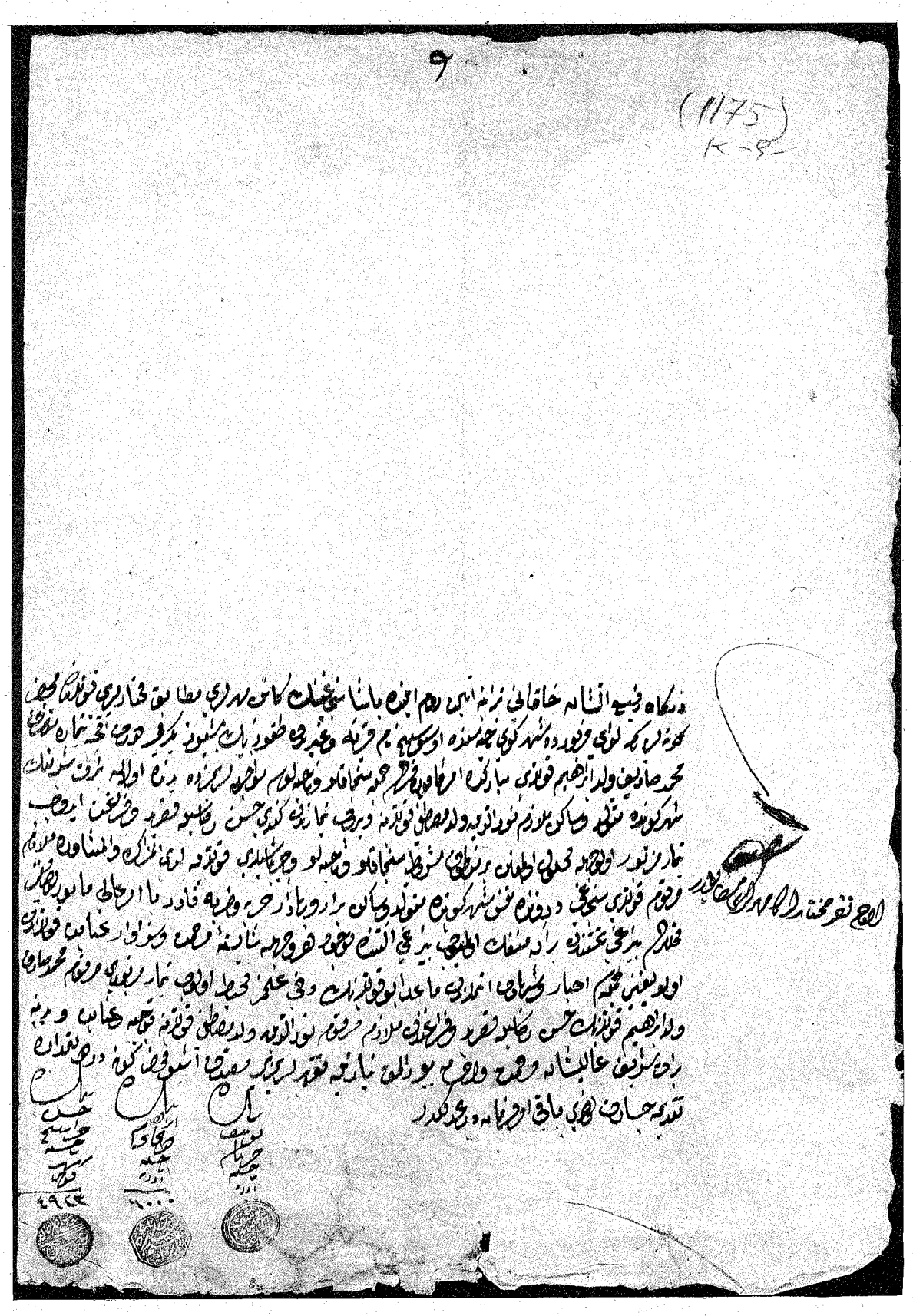
- 144 -
Defterhanede muâmele görmüş bir arzuhal
Sağda alt alta icmâl ve mufassal defterlerden der-kenarlar, solda sadrâzamın ilk buyuruldusu, altında defter emininin arzı, en üstte nihâî buyuruldu vardır
(A.DVN, dos. 2130/16)

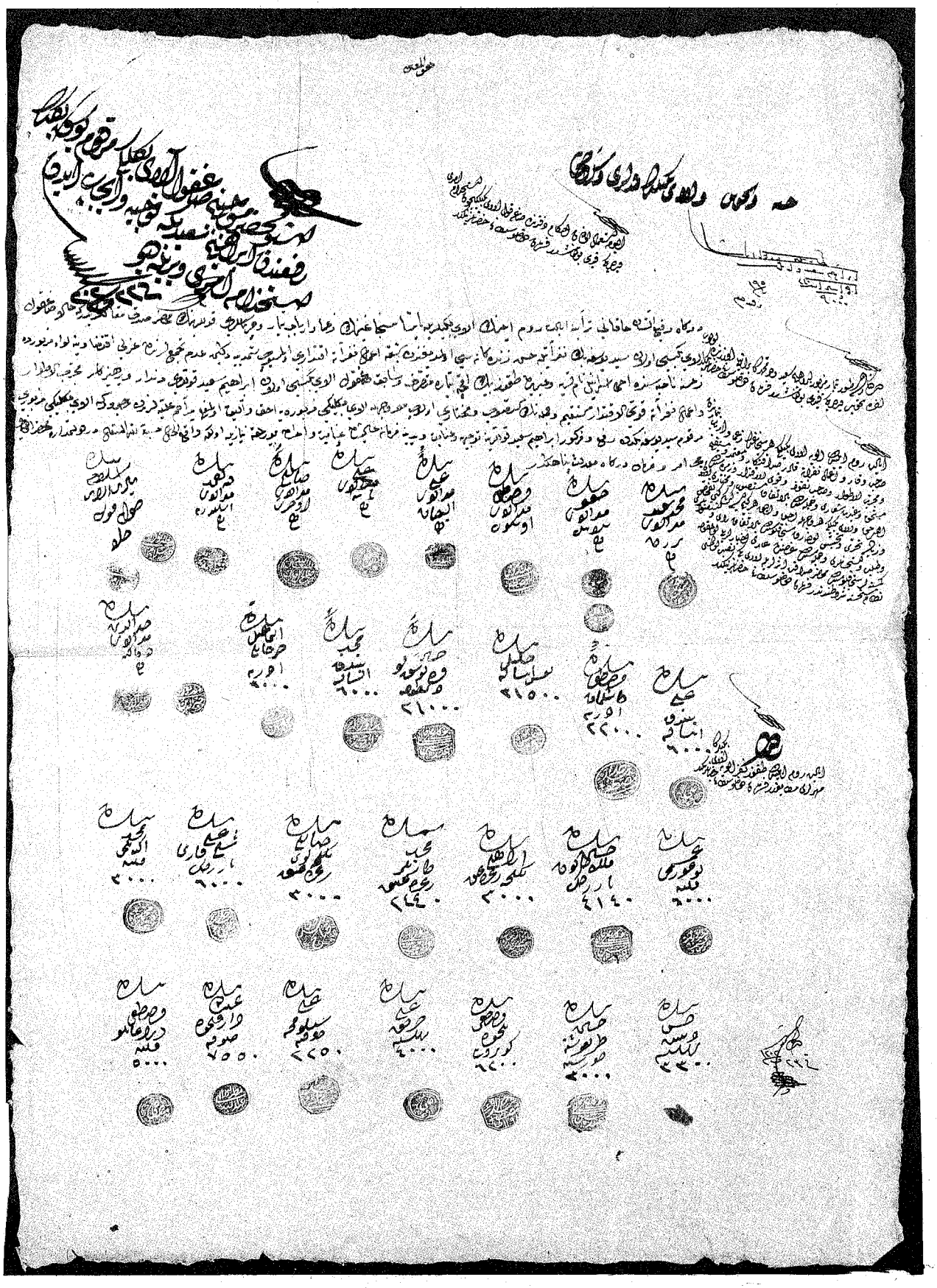
- 145a -
Mahzar ve altında imzalar. Mühürler arkaya basılmıştır.
(A.DVN, dos. 21/14)

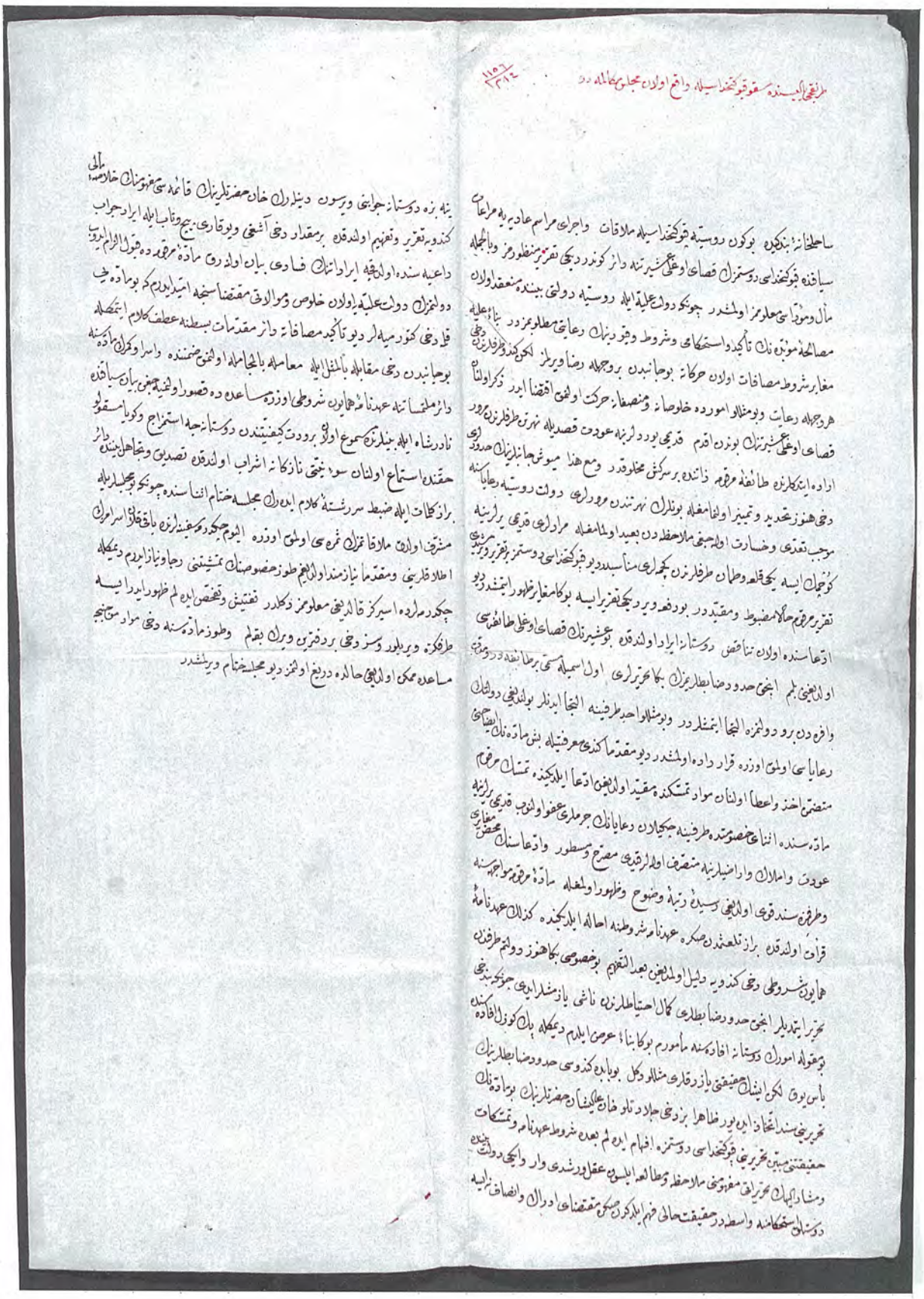
- 145b -
Mahzarın arka yüzüne isimlerin tam arkalarına basılmış mühürler
(A.DVN, dos. 21/14)

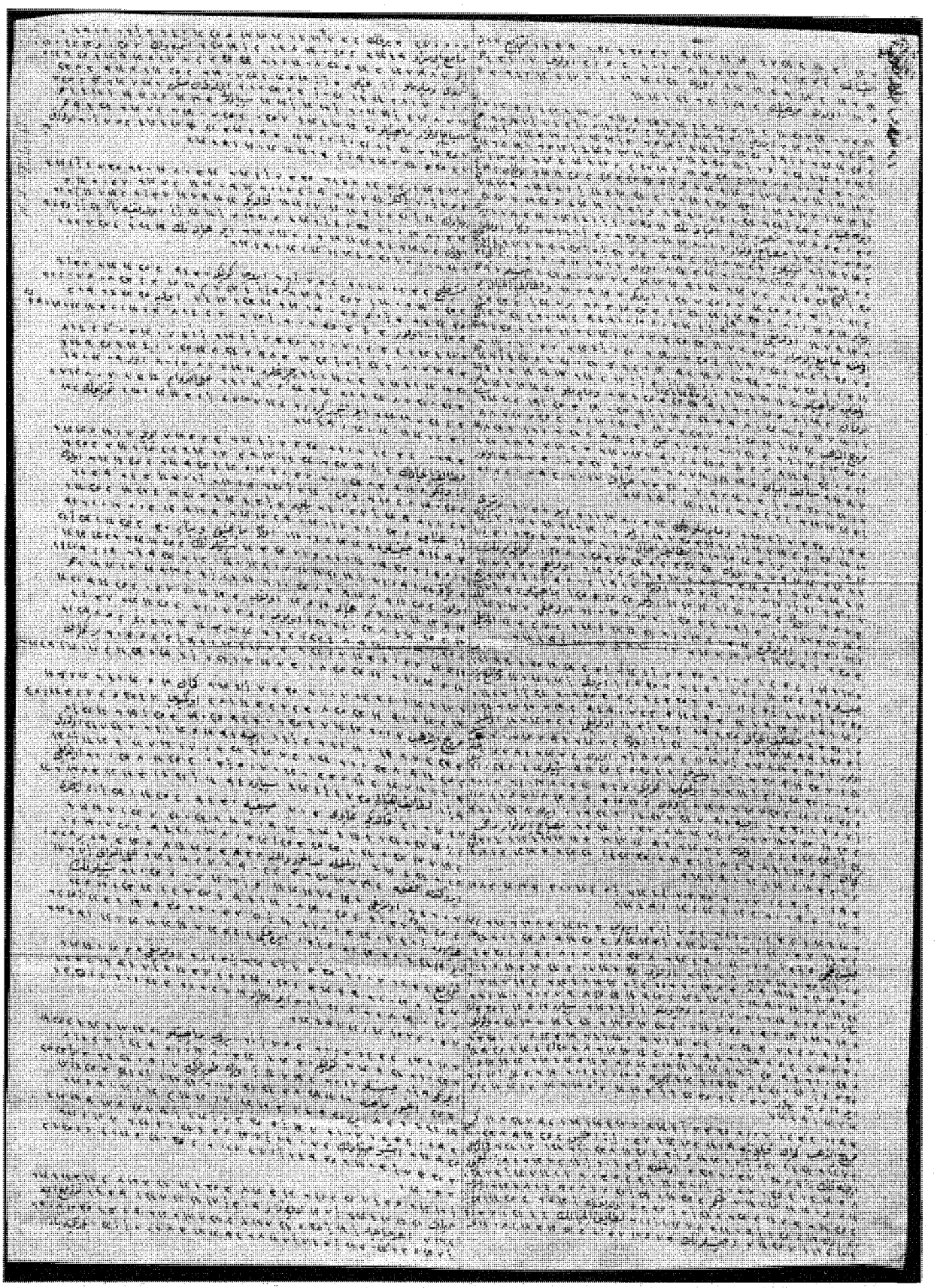
- 146 -
Üç imzalı bir mahzar
(A.NŞT, dos. 1251/86)

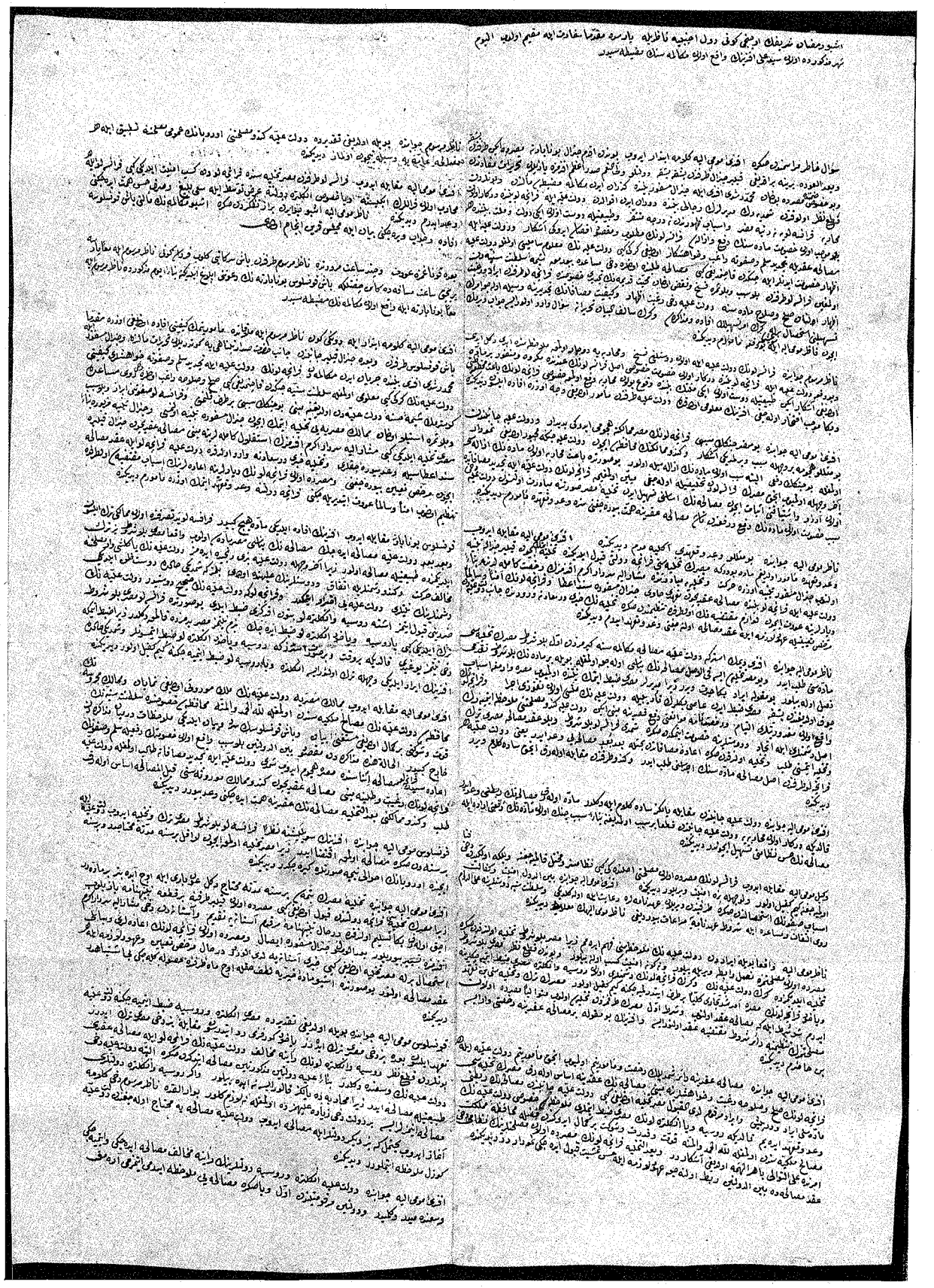
- 147 -
Dîvân kaleminde muâmele görmüş bir mahzar
Sağda der-kenarlar, altında mühür tatbiki kaydı, sol üstte sadrâzamın buyuruldusu vardır.
(A.NŞT, dos. 1739/77)

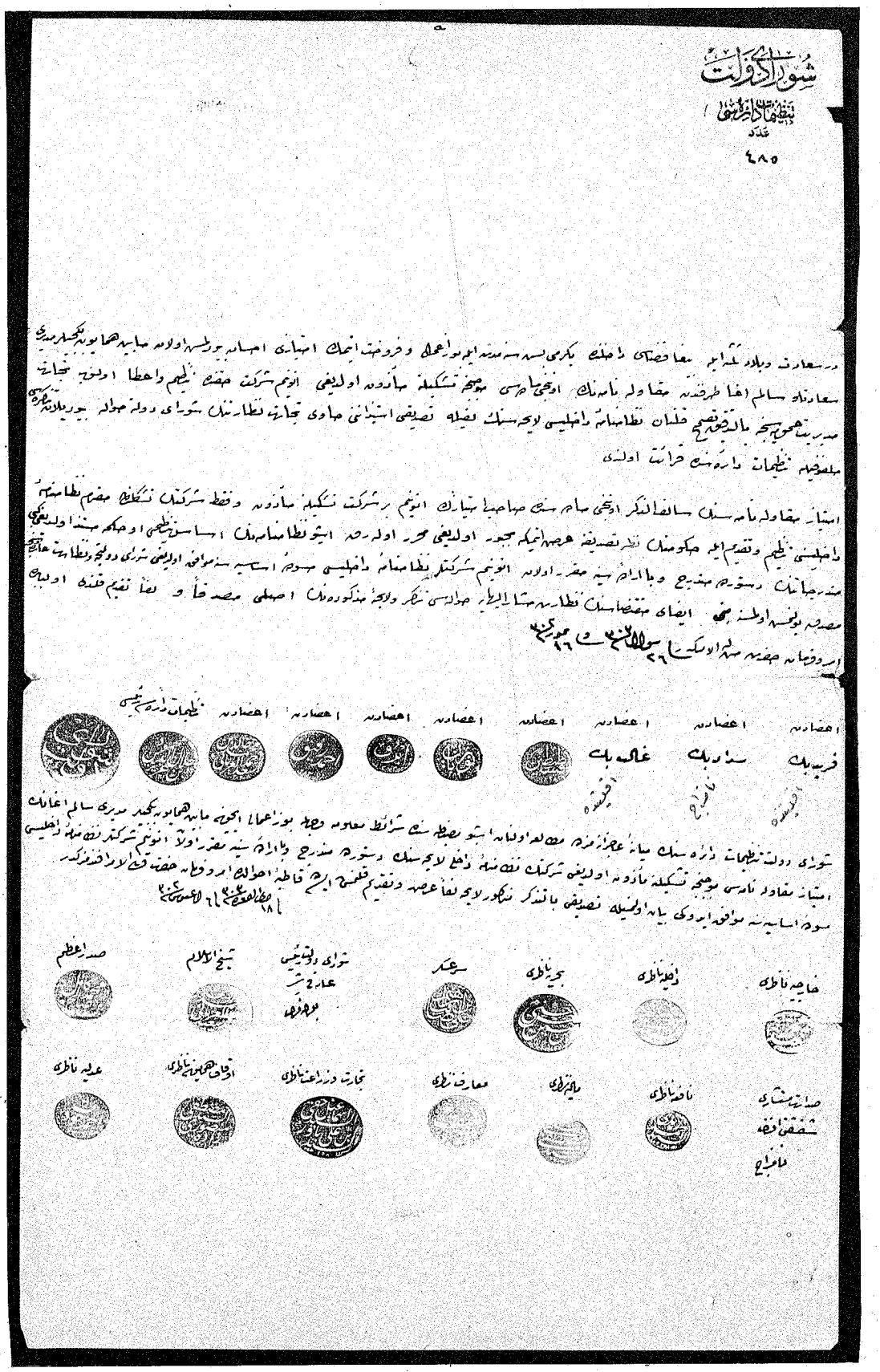
- 148 -
Rus kapı kethudası ile yapılan mükâleme mazbatası
(A.DVN, dos. 2130/11A)

- 149a -
Seyyid Ali Efendi'nin Fransa Hariciye Nâzırı ile yaptığı mükâlemenin şifreli mazbatasının ilk iki sahifesinin baş kısımları
(HH, nr. 5844-D)

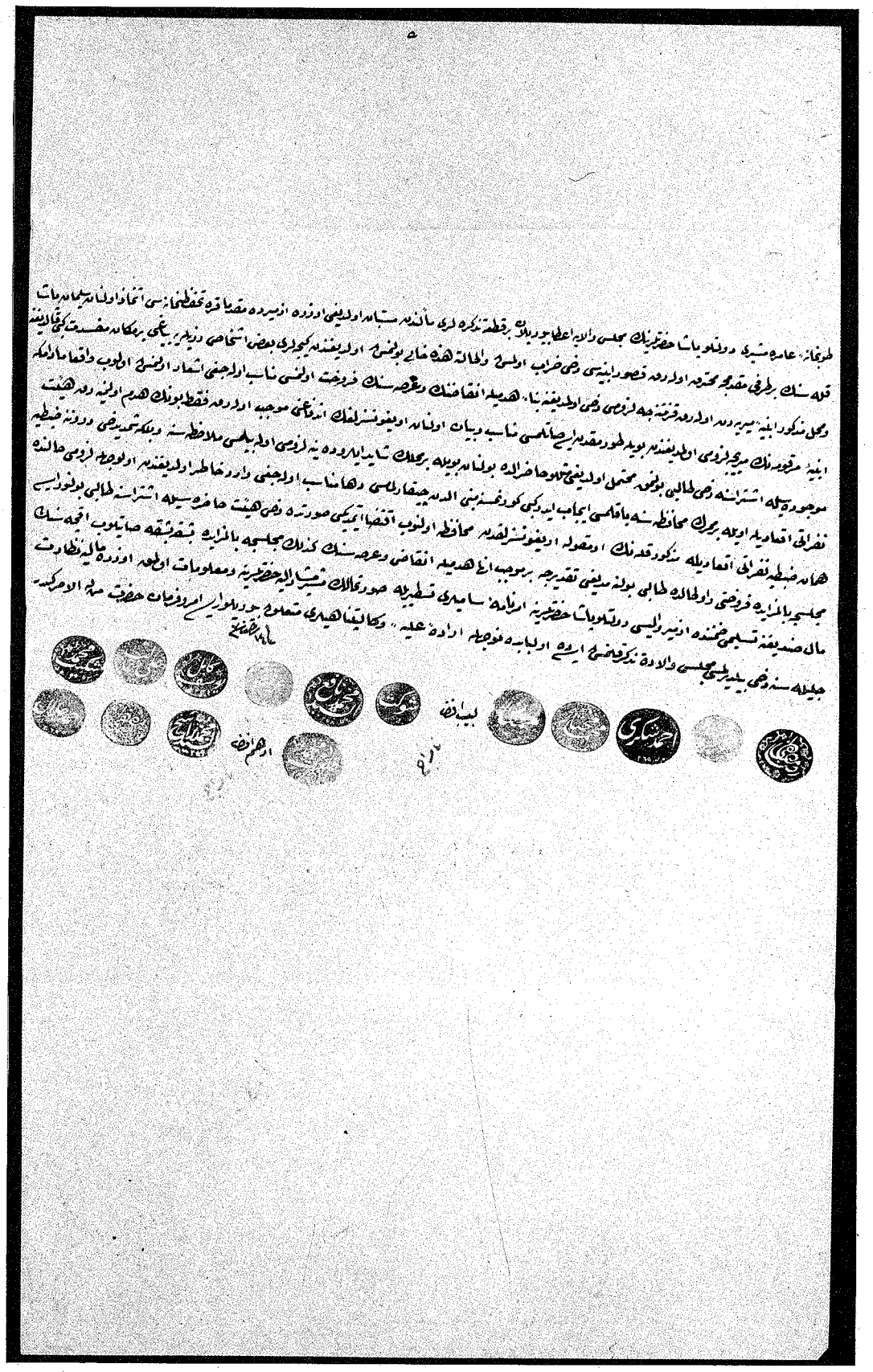
- 149b -
Seyyid Ali Efendi'nin mükâleme mazbatasının çözülmüş şekli
(HH, nr. 5844-D)

شورای دولت

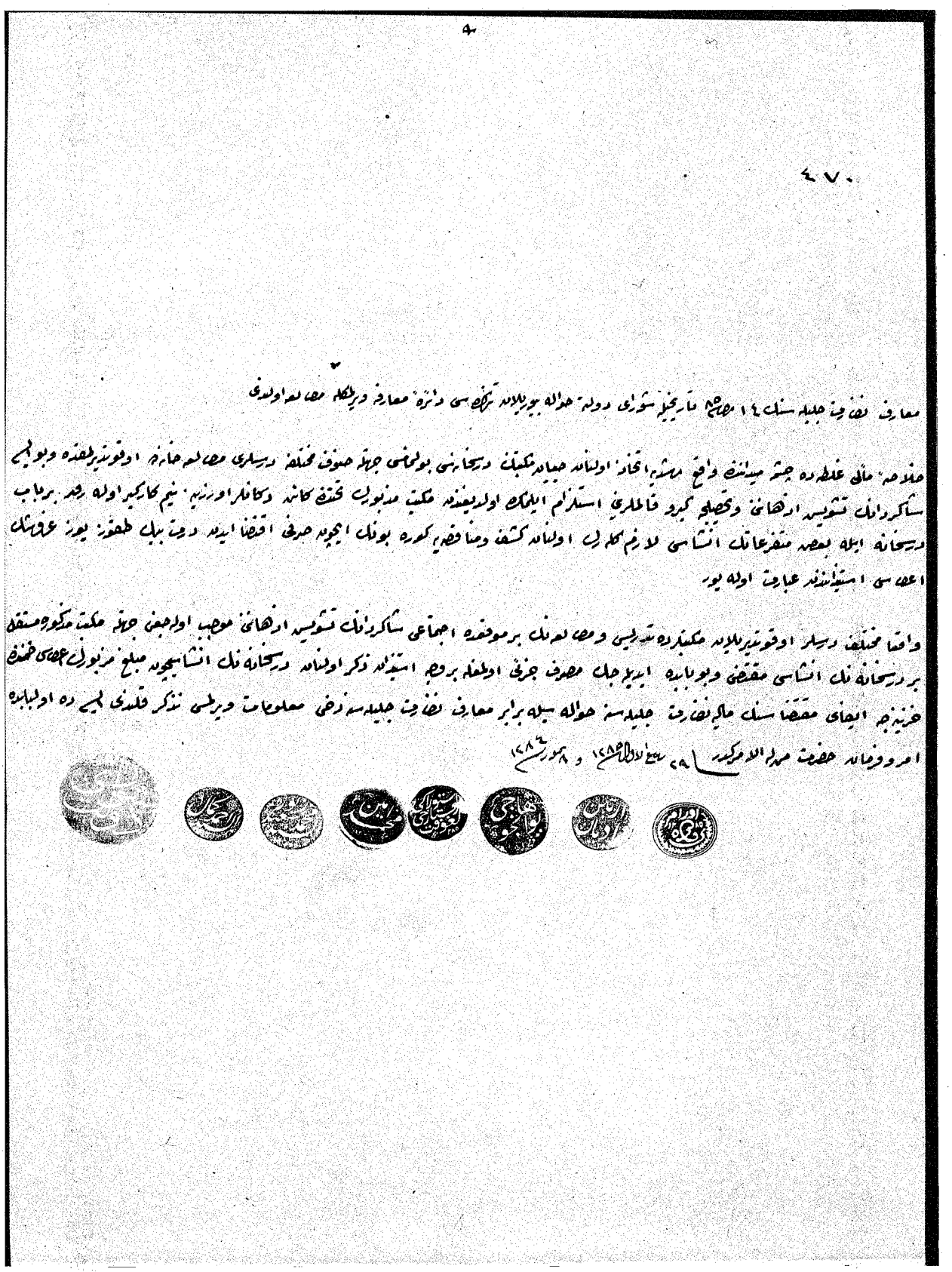
- 150 -

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye mazbatası

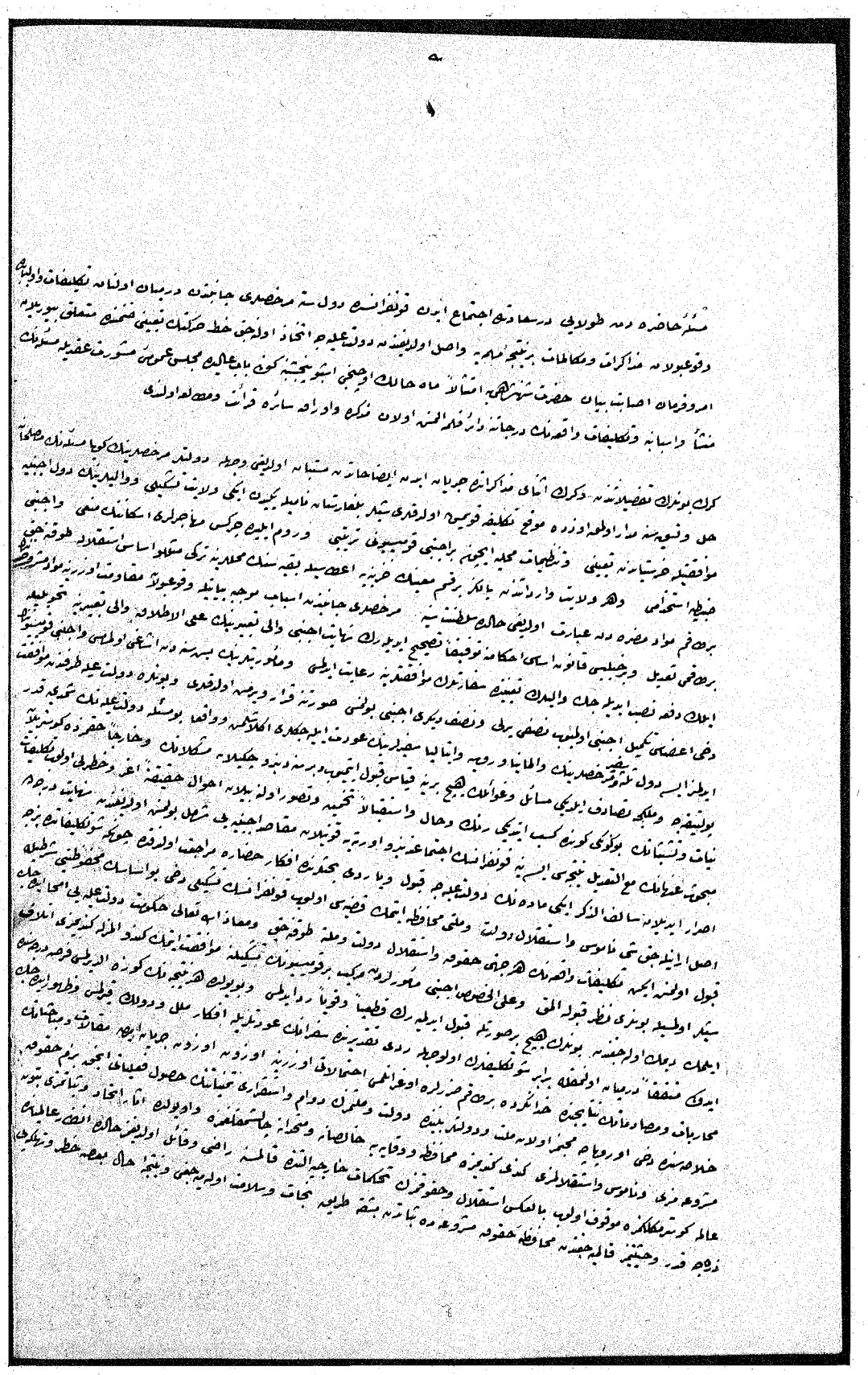
Ahkâm-ı Adliyyenin resmî mührünün bulunması kararın ekseriyetle alındığını göstermektedir. (İrade-MM, nr. 3645/3)

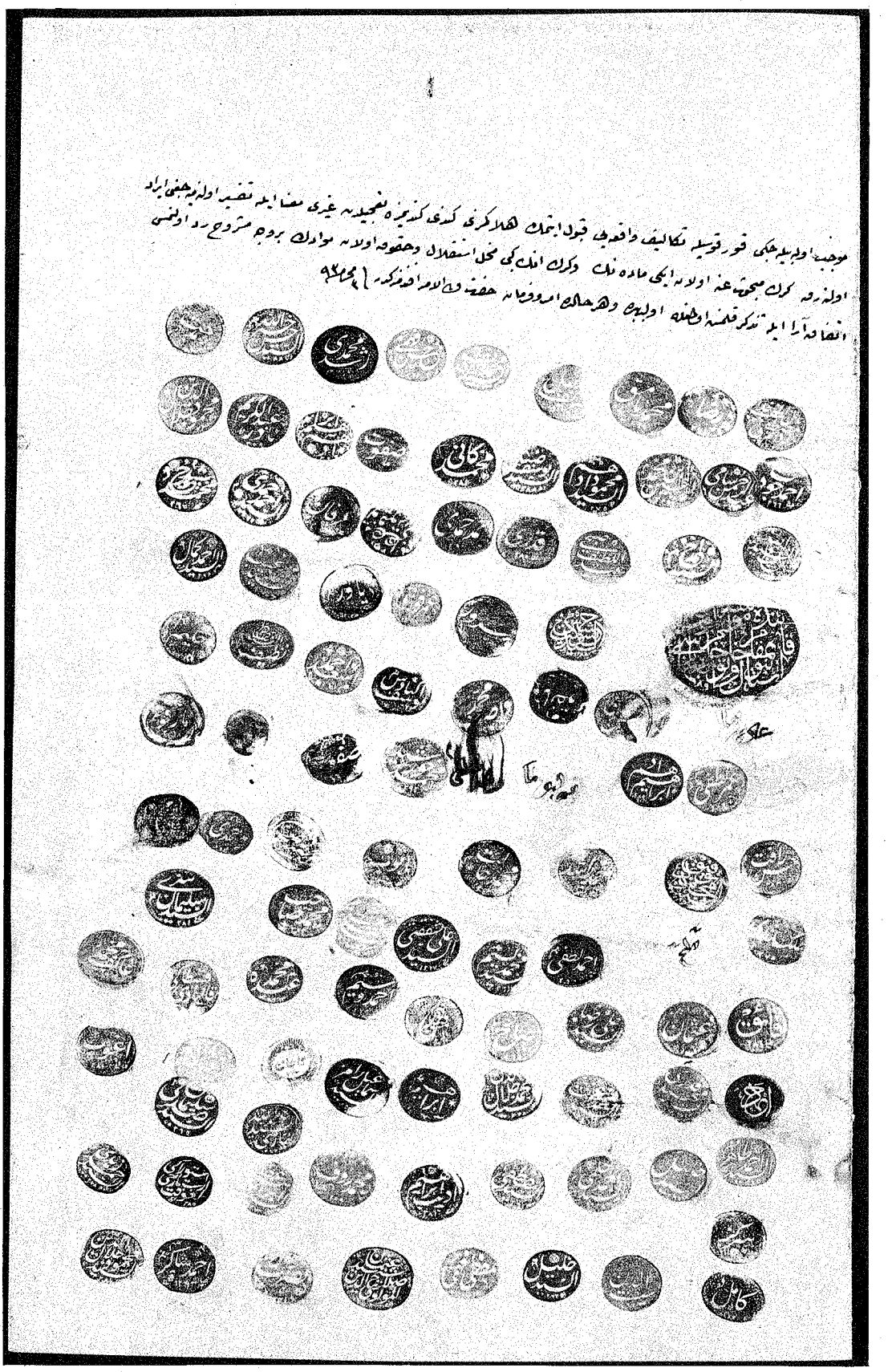
- 151 -
Kararın ittifakla alındığı bir Meclis-i Vâlâ mazbatası
(İrade-MV, nr. 12422/2)

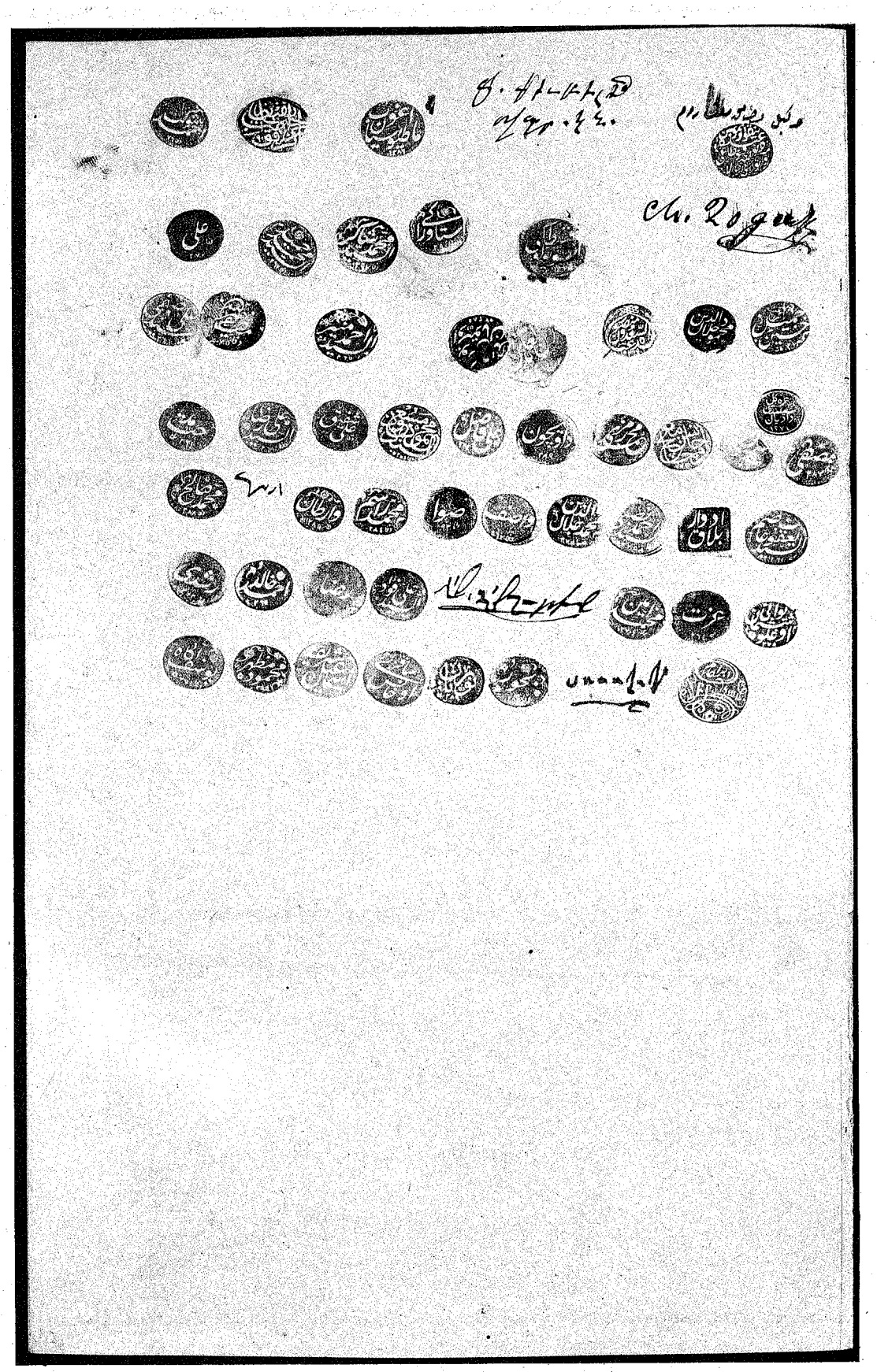
- 152 -
Şûrâ-yı Devlet mazbatası
Başta resmî mührün bulunması reisin toplantıya katılmadığını göstermektedir.
(İrade-ŞD, nr. 430/1)

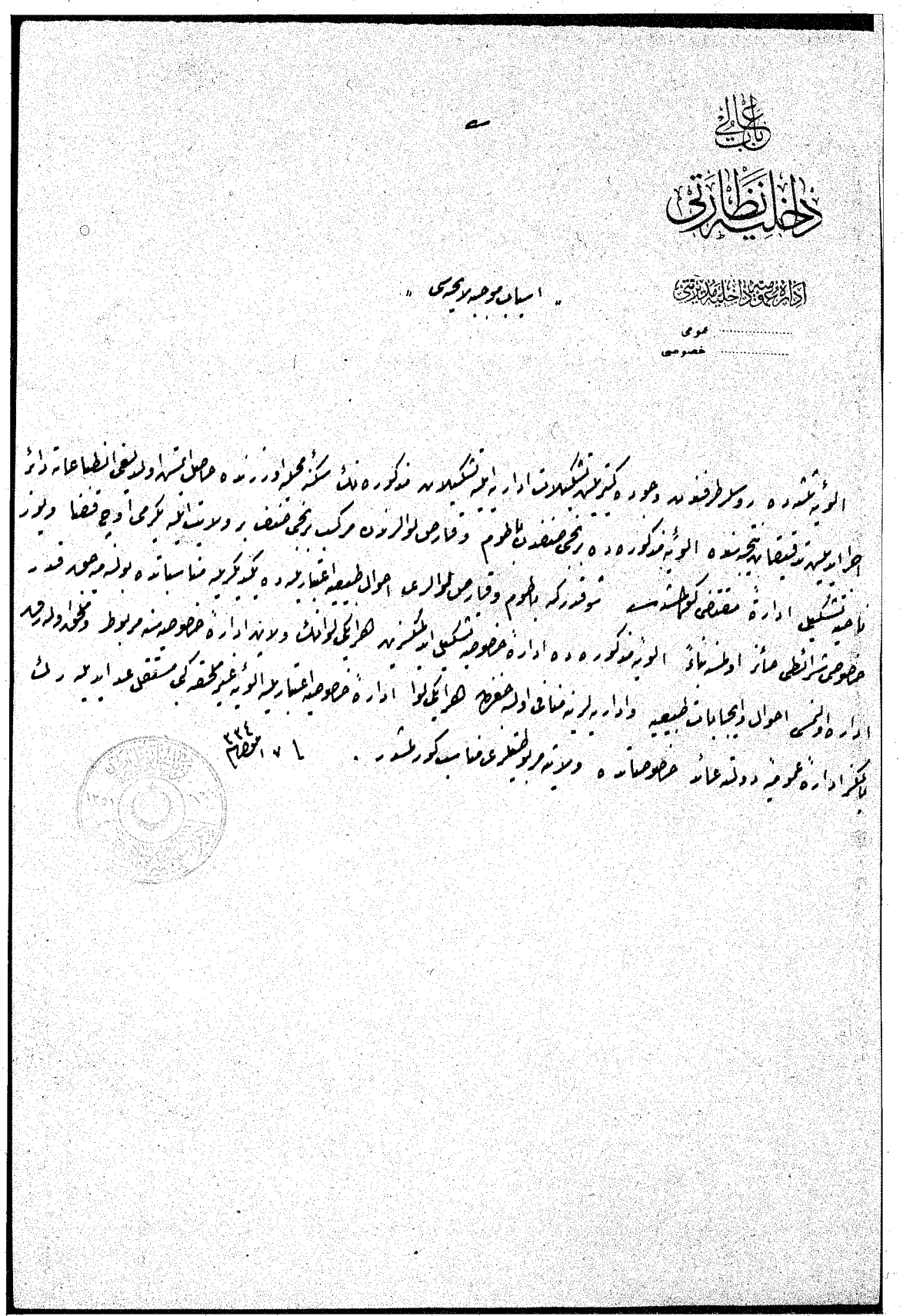
- 153a -
Meclis-i Umûmî-i Meşveret Mazbatası 1. sahife
(YEE, nr. 28-1816-114-76)

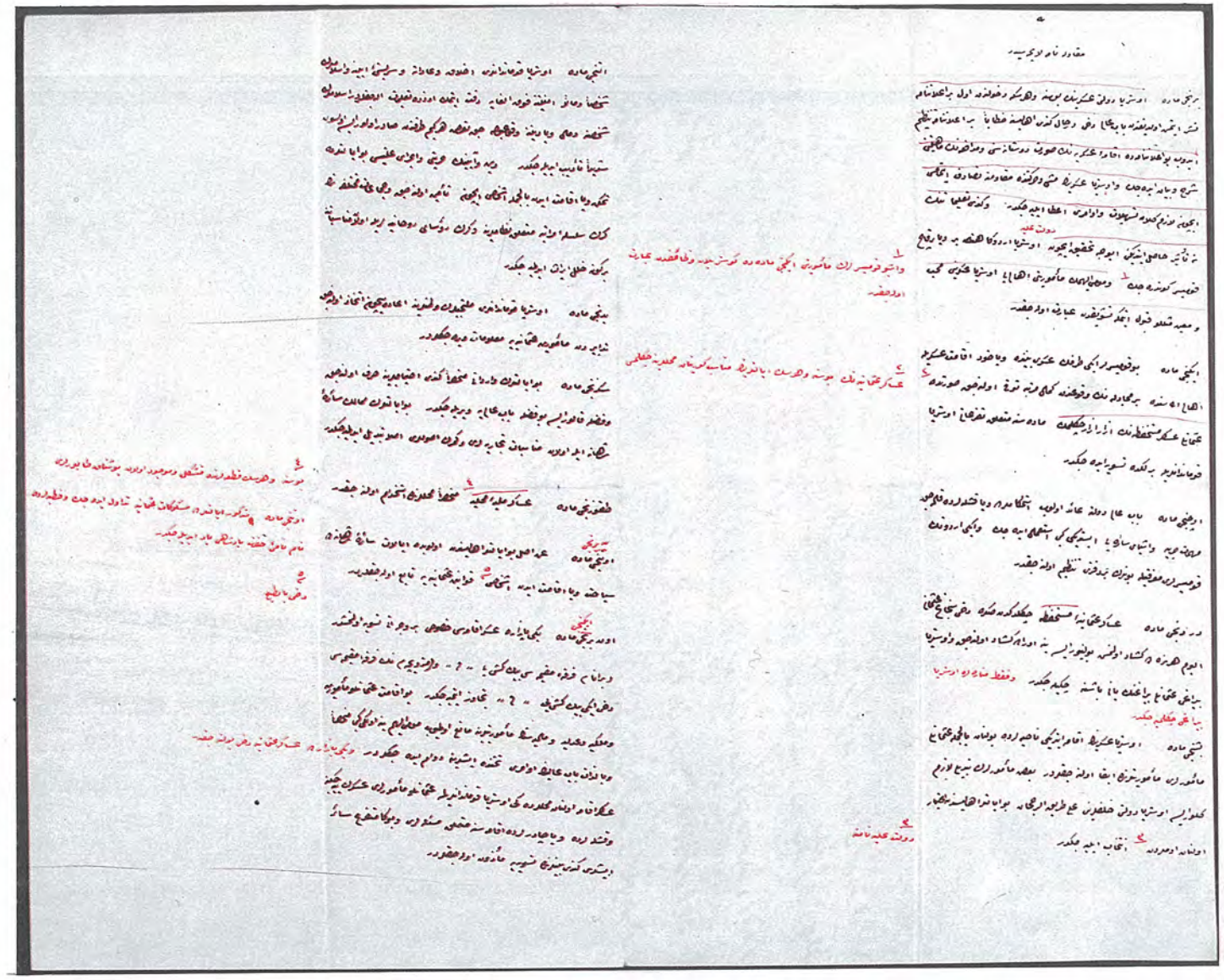
- 153b -
Meclis-i Umûmî-i Meşveret mazbatası 2. sahife
(YEE, nr. 28-1816-114-76)

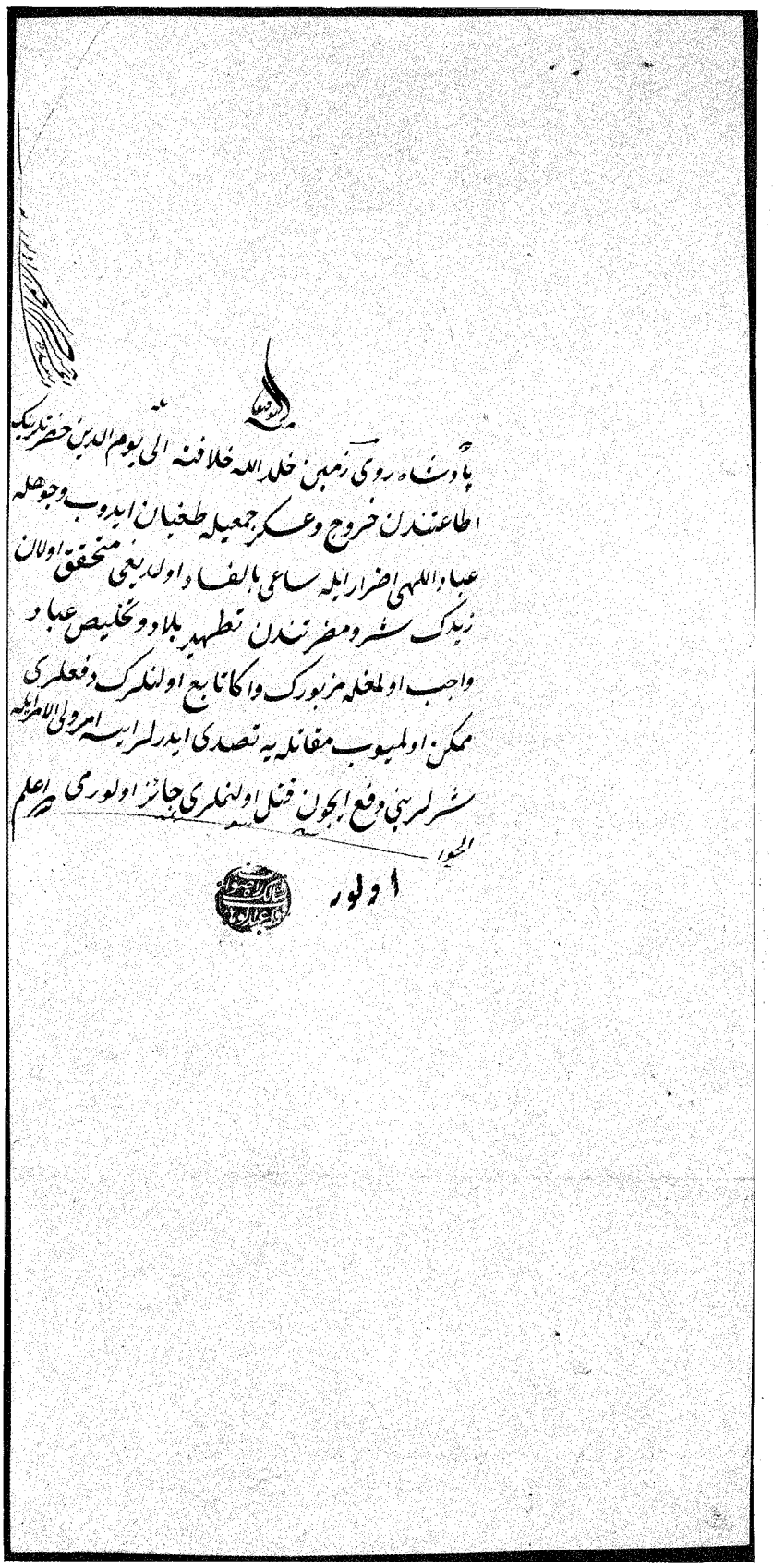
- 153c -
Meclis-i Umûmî-i Meşveret mazbatası 3. sahife
(YEE, nr. 28-1816-114-76)

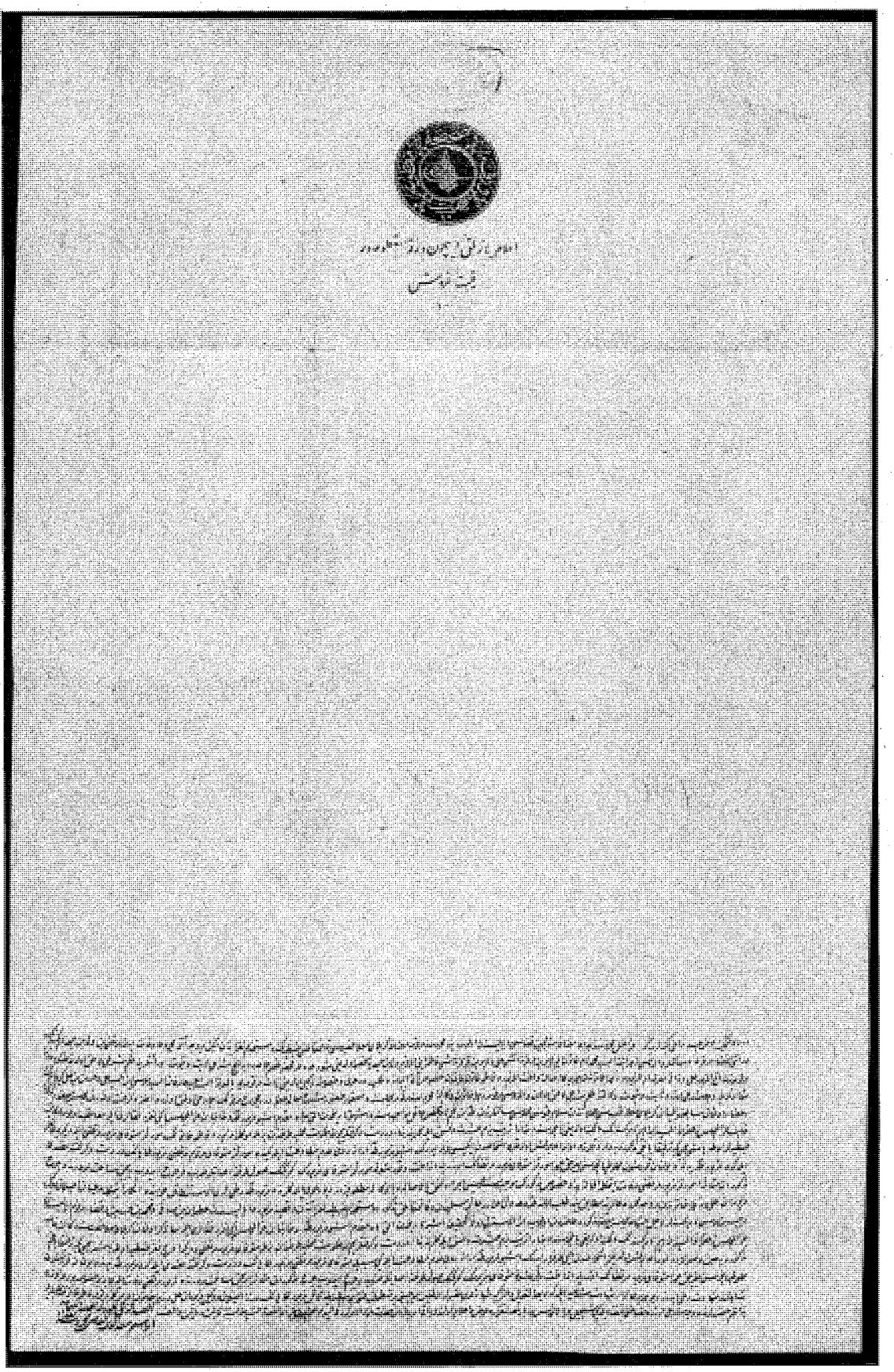
- 154 -
Esbâb-ı mûcibe lâyıhası
(DUİT, dos. 1/1-6)

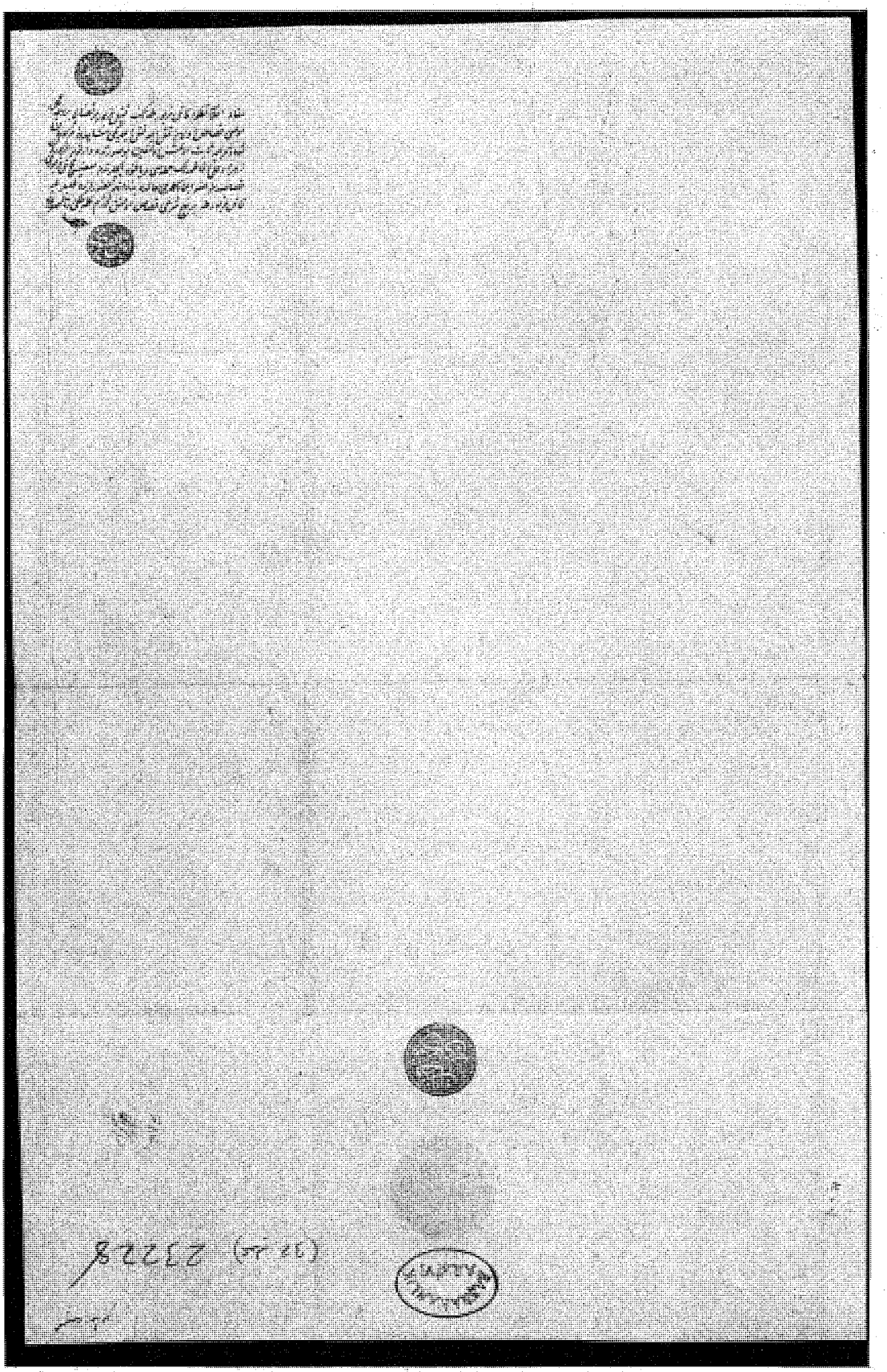
- 155 -
Mukavelenâme lâyıhası 1. sahife
(YEE, nr. 25-1289-52-73)

- 156 -
Es-seyyid Ahmed Abdülvehab Efendi (II. Mahmud devri)'nin bir fetvası
(HH, nr. 21685-A)

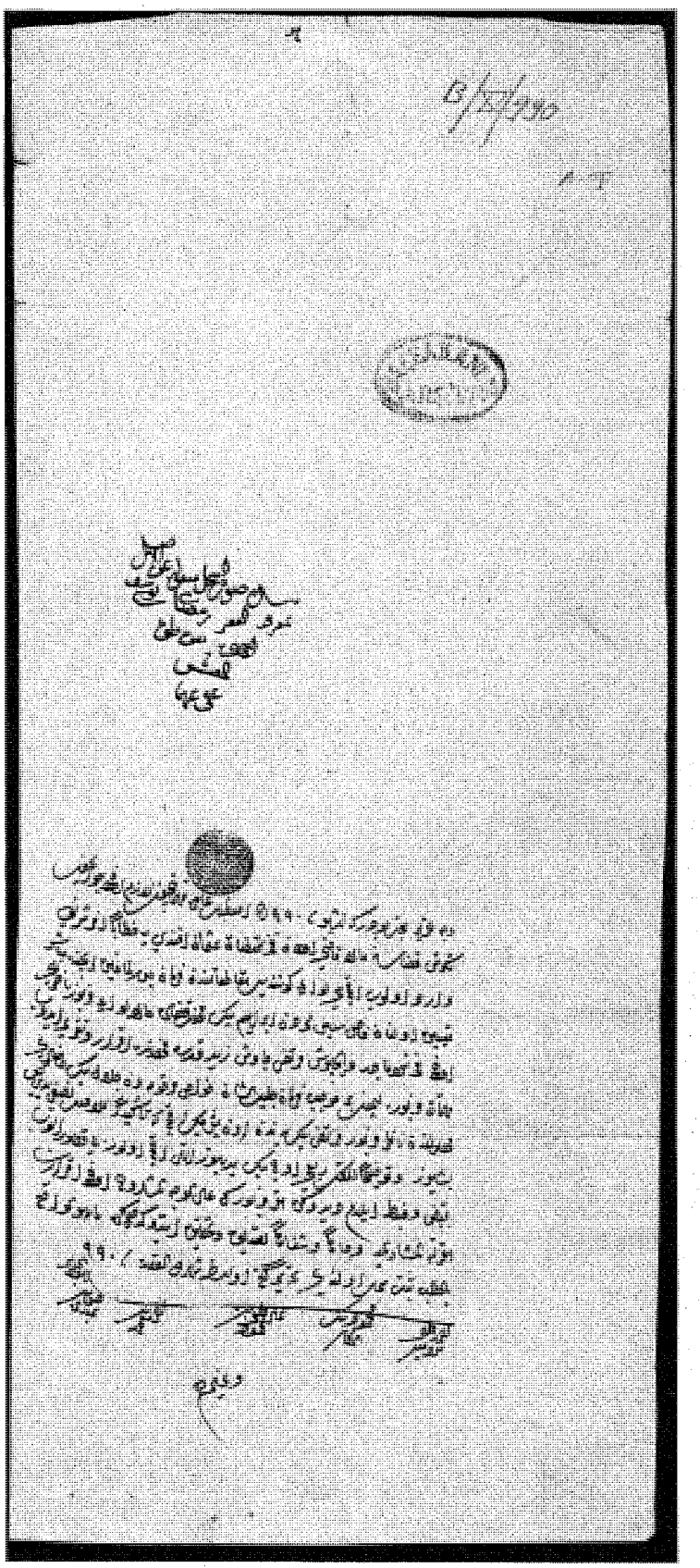
- 157a -
Bağdad Kadısının i'lâmı
(İrade-MV, nr. 23228/32)

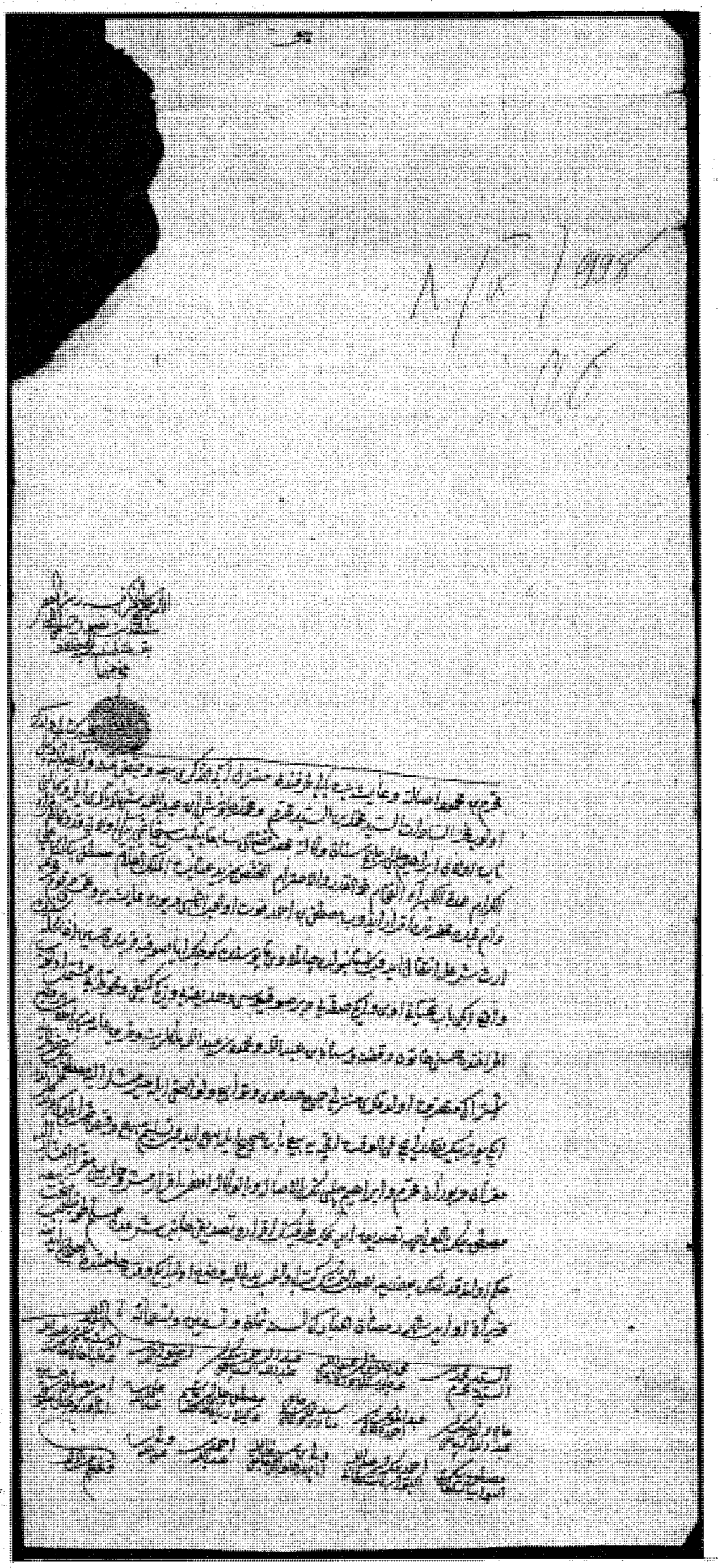
- 157b -
Bağdad Kadısının i'lâmının fetvâhane der-kenarı bulunan arka yüzü
(İrade-MV, nr. 23228/32)

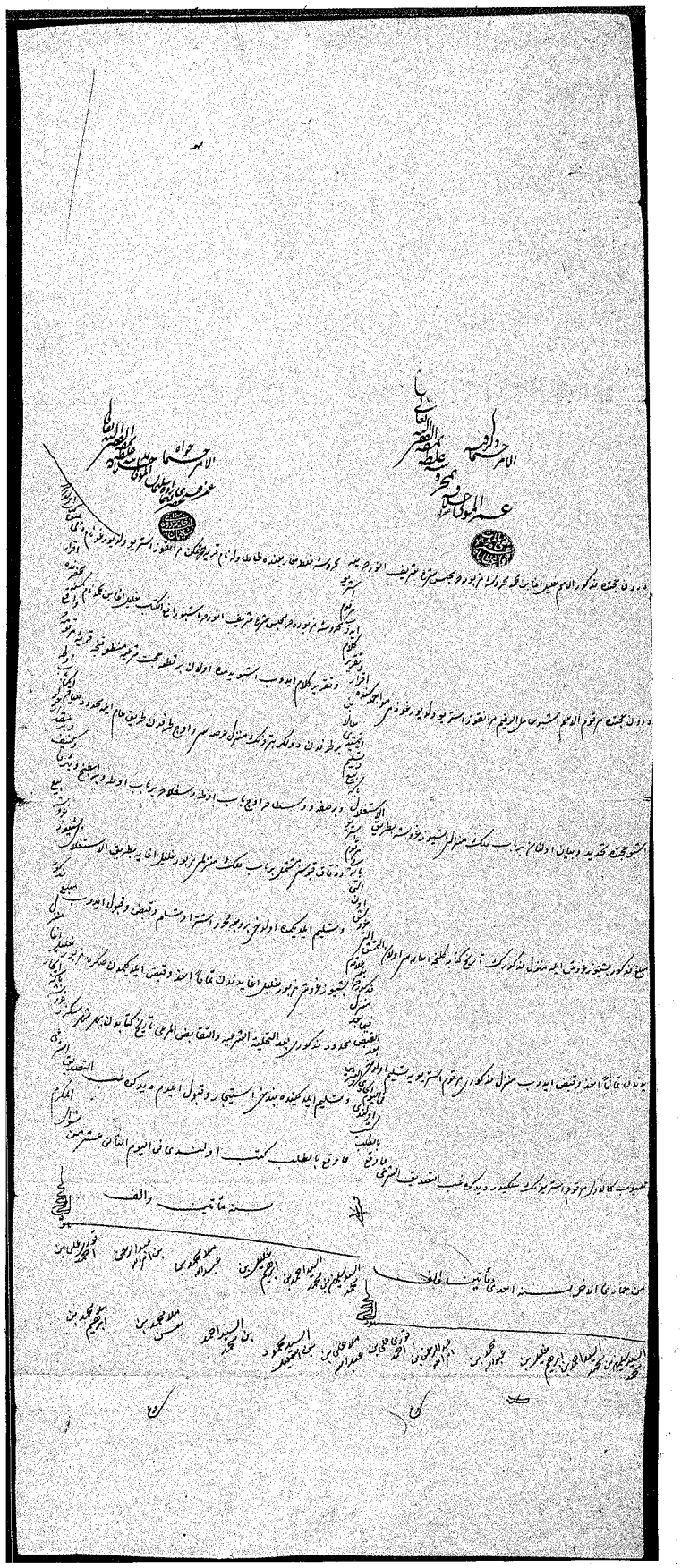
- 158 -
Satış hücceti
(A.DFE, dos. 1/82)

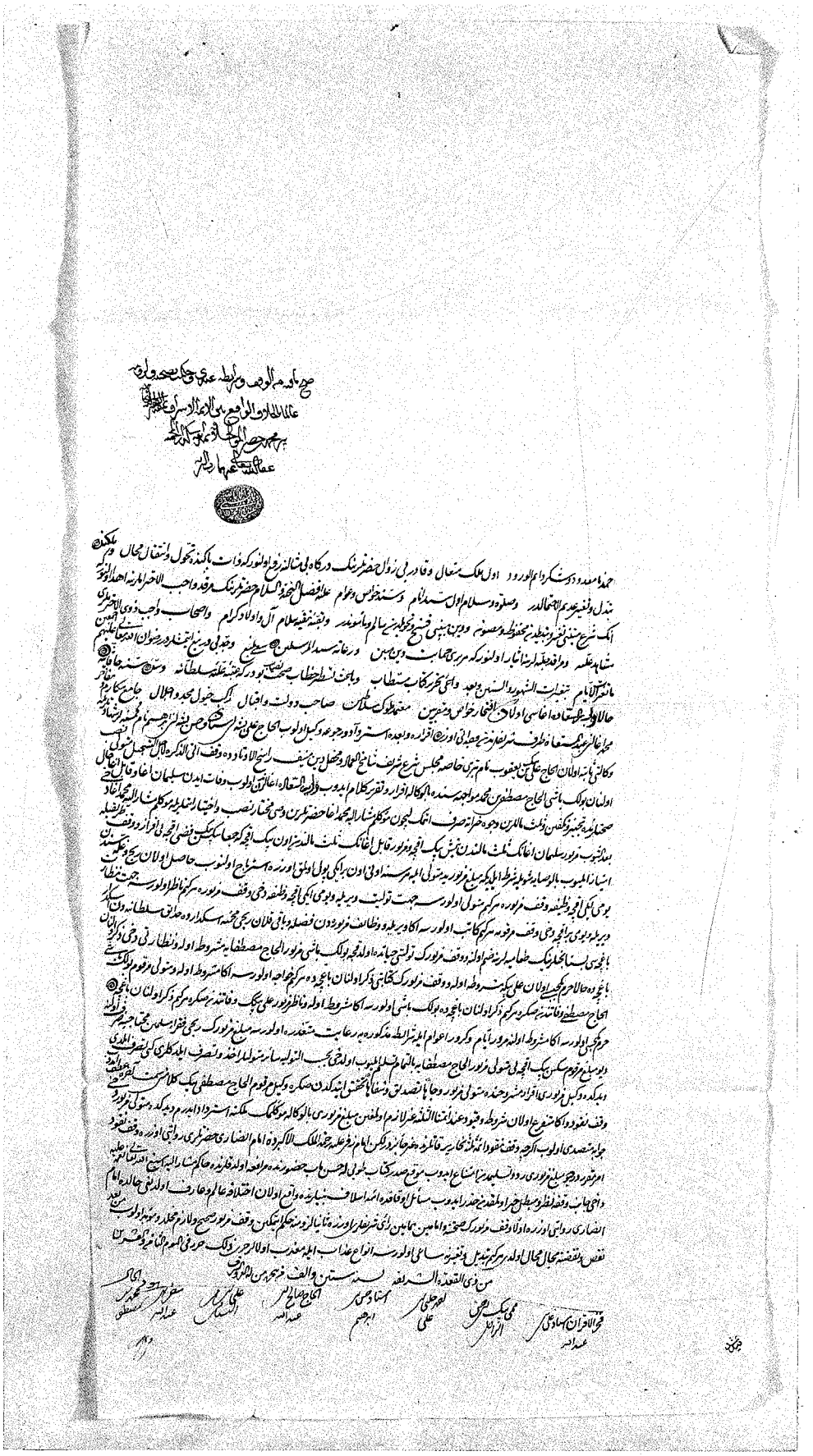
- 159 -
Tesellüm hücceti
(D.BŞM, dos. 2/17)

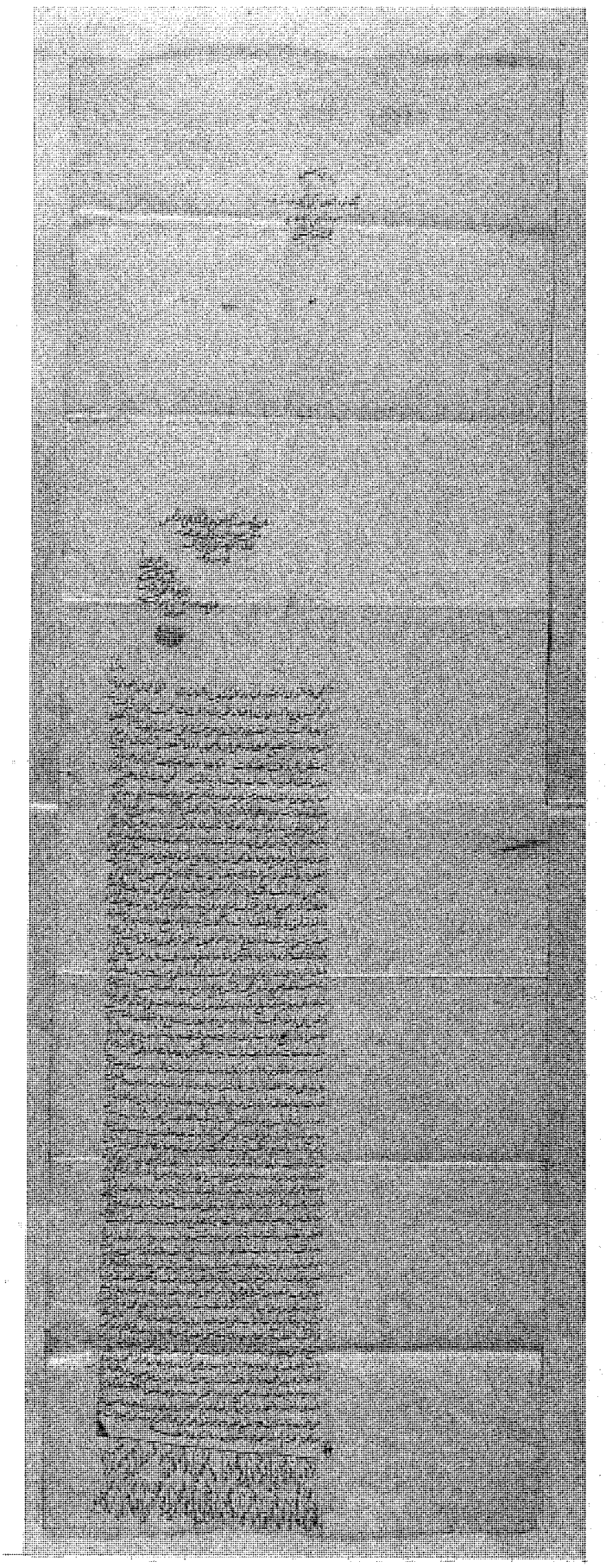

- 160 -
Temessük yerine hüccet
(D.BŞM, dos. 2/4)

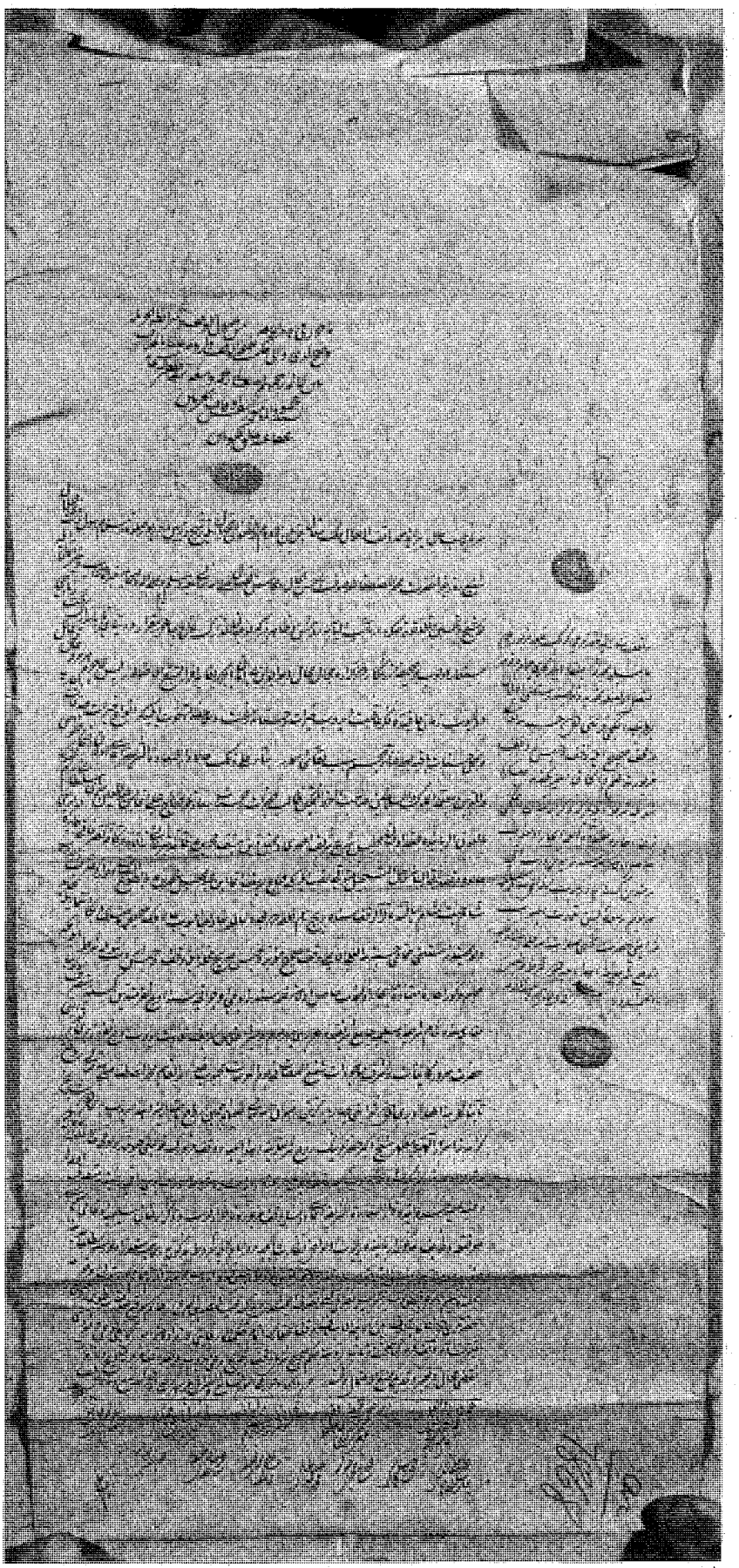

- 161 -
Çift hüccet (rehin ve fekk-i rehin hücceti)
(A.DFE, dos. 220/75)

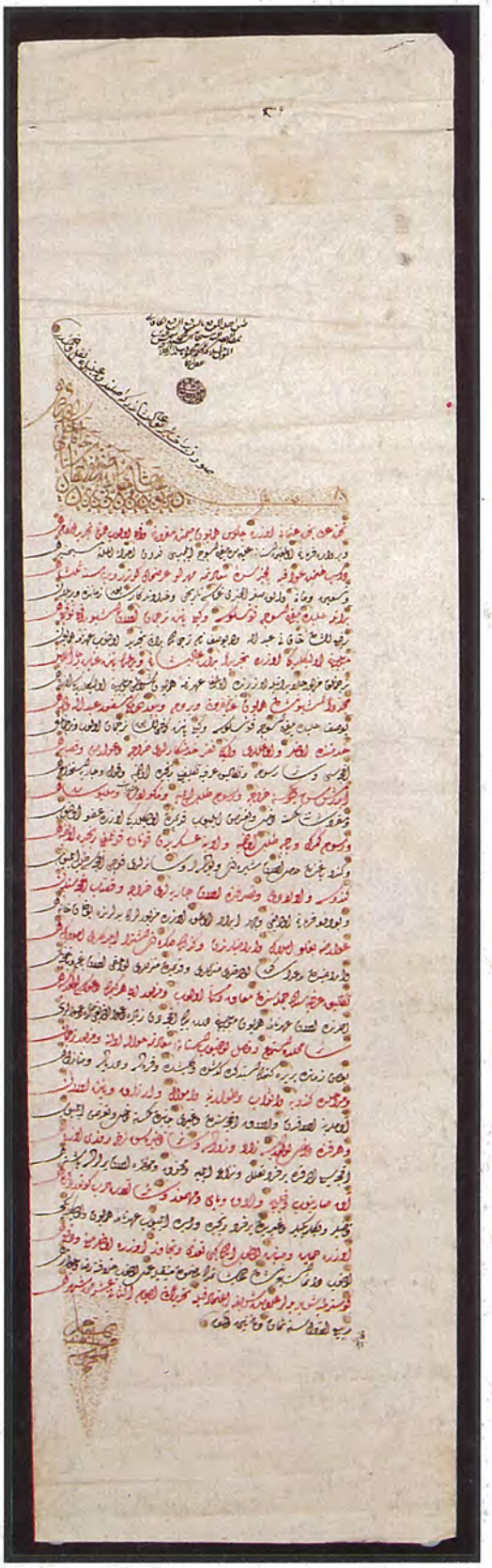

- 163 -
Vakfiye
(TSMA, nr. E. 12467/2)

- 164 -
Vakfiye
(TSMA, nr. E.7868)

- 165 -
Kadı tasdikli bir sûret
(MF, nr. 449/1)